MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIERËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1917.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 24sten Jaargang.

Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
F. de Bas te 's-Gravenhage.
Mr. W. H. de Beaufort te Leusden.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
Mr. Dr. S. van Brakel te Utrecht.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tz. te 's-Gravenhage.
† Prof. Dr. R. H. van Dorsten te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
W. van den Ent te Rotterdam.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. M. N. Kapteyn te Leiden.
† Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Mej. W. Kuenen te Breda.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Mevr. J. A. Lambert—van der Kolf te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. P. A. Meilink te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. Pannekoek te Hoorn.
Mej. I. C. E. Peelen te 's-Gravenhage.
Dr. D. Plooij te Leiden.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te 's-Gravenhage.
Dr. J. W. van Rooijen te Zutfen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Mej. Dr. B. M. van der Stempel te Amsterdam.
Dr. N. B. Tenhaeff te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 1.** **October 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Nu het aantal boekwerken dat ter aankondiging ontvangen wordt, aanmerkelijk vermindert — een noodzakelijk gevolg van de afneming der wetenschappelijke productie in dezen oorlogstijd —, vreest de Redactie niet in staat te zullen zijn, het *Museum* in de eerstvolgende maanden op den gewonen voet te doen verschijnen. In overleg met den Uitgever heeft zij daarom besloten, indien het onvermijdelijk is den omvang der nummers bij wijze van tijdelijken maatregel te verminderen. Die maatregel zal niet noodig zijn, indien de medewerkers, die boeken onder hun berusting hebben, waarvan zij de recensies nog niet hebben ingezonden, dit alsnog ten spoedigste doen: de Redactie maakt dan ook van deze gelegenheid gebruik om een dringend beroep te doen op hun medewerking in het belang van het tijdschrift.

Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller, gesammelt von **A. Tresp.** (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XV, 1). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 10).

Dat Müller's Fragmenta Historicorum graecorum, waarvan het eerste deel uit 1841 dateert, hoe nuttig ook en zelfs onontbeerlijk, thans verouderd zijn en niet meer aan de moderne behoeften beantwoorden, daarover behoeft men geen woord te verliezen: eene nieuwe bewerking is dringend noodig. Het plan hiertoe heeft Jacoby ontworpen en in 1909 in de Klio IX, blz. 80 v., uitvoerig uiteengezet; hij wijst er o. a. op, hoe de fragmenten van verschillende categoriën van historici telkens gezamenlijk dienen te worden behandeld. Voor één dier groepen, en wel eene, die bij Müller bijzonder stiefmoederlijk was bedeeld, nmlk. de schrijvers over cultus en ritus, heeft nu Tresp de taak der nieuwe bewerking op zich genomen. Aan den boven geciteerden titel van zijn werk beantwoordt echter de inhoud zijner verzameling slechts ten deele. Vooreerst bevat deze slechts de met toevoeging van den naam des schrijvers bewaarde fragmenten; de uiterst talrijke in lexica, scholia enz. *anoniem* overgeleverde mededeelingen, die op „Kultschriftsteller" terug gaan, heeft hij buitengesloten. Verder zijn slechts de fragmenten opgenomen van geschriften, die blijkens hun titel *speciaal* de beschrijving van sacra beoogden, dus slechts van werken als: Περὶ θυσιῶν, Περὶ ἑορτῶν, Περὶ μυστηρίων en dergel., terwijl de talrijke mededeelingen van sacralen aard, die in de fragmenten der werken over de locale geschiedenis der Grieksche steden en stammen, als de Ἀτθίδες, Μεσσηνιακά, Δηλιακά en dergel., gevonden worden, ter zijde zijn gelaten. De titel van Tresp's verzameling had dus m. i. behooren te luiden: Die mit Autornamen überlieferten Fragmente der griechischen Spezialschriften über Kultusaltertümer. In deze, zich zelf opgelegde, beperking heeft, dunkt mij, de verzamelaar zijn doel bereikt. Hij brengt 179 fragmenten — 38 hiervan ontbreken bij Müller — van 59 auteurs. Met het oog op den indruk van groote vlijt, dien het geheele werk maakt, is het niet waarschijnlijk, dat hij eenig fragment van beteekenis over het hoofd zal hebben gezien.

In eene inleiding geeft Tresp een overzicht over de ontwikkeling der „Kultschriftstellerei." Haren oorsprong vindt zij, zooals hij terecht opmerkt, in de *praktijk*, in de

behoeften der priesters, om de al-oude riten onveranderd te doen voortbestaan; voortgezet wordt zij in de *geleerde* geschriften van den Alexandrijnschen tijd en later. Daaruit putten, direct of indirect, de bronnen, waaraan *wij* onze kennis moeten ontleenen: schrijvers als Athenaeus en Aelianus, de kerkvaders, de lexicographen en scholiasten. De „Kultschriftsteller" zelf blijven, voor verreweg de groote meerderheid, voor ons slechts namen, waarachter wij geen individualiteit vermogen te erkennen; slechts bij een enkele, als Philochoros en Polemon den στηλοκόπας, is het mogelijk, zijne werkzaamheid en bedoelingen nader te preciseeren. 179 fragmenten van 59 schrijvers — waarlijk, het is een schamele oogst. Voor onze kennis der godsdienstige gebruiken en voorstellingen der Grieken is het zeer te betreuren, dat, op die restjes na, deze geheele categorie van geschriften verloren is gegaan. De dag, waarop de bodem van Egypte ons een werk als Philochoros' περὶ ἑορτῶν of als Sosibios' περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν zou terugschenken, zou een feestdag zijn voor de classieke philologie.

Op de inleiding volgen de fragmenten zelf, natuurlijk telkens ontleend aan de beste edities. Veel zorg heeft Tresp eraan besteed, om bij elk fragment de, gewoonlijk anonieme, parallel-traditie omtrent het erin meegedeelde op te geven, en voor de verklaring ervan zorgt hij door eigen opmerkingen en rijkelijke verwijzingen naar de moderne literatuur. Het komt mij voor, dat daarbij niets van belang is vergeten. De gebruiker van het boek kan voor deze vele opgaven, waarbij ook vaak naar literatuur wordt verwezen, die niet voor de hand ligt, slechts dankbaar zijn.

Wat de volgorde der fragmenten betreft, verdeelt Tresp ze in drie hoofd-afdeelingen. Eerst geeft hij die, welke betrekking hebben op den attischen cultus. De rij wordt geopend door Kleidemos, den oudsten atthidograaf (begin 4e eeuw v. C.), wiens Ἐξηγητικόν éénmaal door Athenaeus (IX 409 f) wordt geciteerd. De overige drie fragmenten, die Tresp aan dit werk toeschrijft — ze zijn slechts met den naam van den schrijver, zonder toevoeging van dien van het werk, overgeleverd — kunnen m. i. even goed uit Kleidemos' Atthis stammen. Het grootst in deze afdeeling is het getal der fragmenten uit Philochoros, nmlk. 17, en wel uit diens περὶ θυσιῶν, περὶ ἑορτῶν en περὶ ἡμερῶν; van aanzienlijken omvang of veel belang zijn zij echter niet.

De tweede afdeeling bevat de fragmenten uit werken over niet-attische culten, in geographische volgorde: Boeotië, Delphi, Argos, Sparta, Rhodos enz. Het grootste aantal, 14, levert hier het werk van Sosibios περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν, die echter alle slechts kort zijn. Wel bevinden zich onder dit tweede gedeelte eenige andere van grooteren omvang en belangrijken inhoud, als het overzicht van Plutarchus' περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς Δαιδάλων, dat Eusebius geeft in het begin van het 3e boek der Praeparatio evangelica; verder de interessante fragmenten uit Aristocles, περὶ Ἑρμιόνης ἱερῶν; uit Polemon, περὶ τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι καννάθρου; uit Menodotos, περὶ τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν τῆς Σαμίας Ἥρας; uit Hermeias περὶ τοῦ Γρυνείου Ἀπόλλωνος. Het bij Athenaeus IV 149 d bewaarde, eenige, fragment van laatstgenoemd overigens volkomen onbekend geschrift, waarvan de schrijver meestal, ook door Tresp, zonder eenigen grond geïdentificeerd wordt met Hermeias uit Methymna, die in de 4e eeuw v. C. eene Sicilische geschiedenis schreef, — geeft eene gedétailleerde beschrijving van een offermaaltijd in het πρυτανεῖον te Naucratis, de oude Grieken-stad in Egypte. Terecht zegt Tresp in zijne Inleiding p. 18, dat die beschrijving toont, hoe zuiver grieksch het leven te Naucratis was gebleven. Hij had erbij kunnen voegen, dat blijkens een voor enkele jaren gevonden papyrus (bij Mitteis-Wilcken, Grundzüge enz. I 2, blz. 44 No. 27) te Naucratis zelfs nog in de 2e eeuw n. C. (en dus zeer zeker in vroegeren tijd) *geen* connubium bestond tusschen Grieken en Egyptenaren. Blijkbaar hebben de Grieken van Naucratis zich vrij gehouden van de in het overige Egypte reeds dadelijk onder de eerste Ptolemaeën beginnende vermenging met de inheemsche bevolking, en is de meening van Mahaffy (Empire of the Ptolemies p. 81), als zou Naucratis reeds spoedig geheel zijn geëgyptiseerd, onjuist.

Het derde gedeelte der verzameling geeft de „Fragmente ohne lokale Beziehung." De meeste hiervan stammen uit werken περὶ τελετῶν en περὶ χρηστηρίων. Het belangrijkst is het uitgebreide fragment uit Polemon ἐν τῇ περὶ ὀνομάτων ἀδόξων ἐπιστολῇ, over de beteekenis van παράσιτος als sacrale term (bij Athen VI 234 c), 'n stukje, kenschetsend voor den στηλοκόπας en vol citaten uit inscripties en oudere schrijvers. Uitvoerige naam- en zaak-registers besluiten het boek.

Zooals ik reeds zeide, is van de auteurs en de werken, wier fragmenten Tresp biedt, meest zeer weinig bekend, en nu heeft de begeerte, om daaromtrent toch iets meer positiefs te zeggen, hem niet zelden verleid tot vermoedens, die op een zeer zwakken bodem staan. Hiervan een paar voorbeelden.

Tresp vermoedt, Inl. blz. 8 en 10, dat het werk van Philochoros περὶ ἡμερῶν speciaal over den *privaten* cultus der Atheners zal hebben gehandeld, het gelijknamige werk van Plutarchus daarentegen in 't bijzonder de Atheensche *staats*feesten ter herinnering aan gelukkige of ongelukkige dagen zou hebben besproken. Voor eene dergelijke onderscheiding geven ons de enkele fragmenten dier werken niet het minste recht.

Op blz. 13 der Inleiding zegt Tresp: Das Buch des Argivers Sokrates über argivische Mysterien zeigt eine gewisse Tendenz, heimische Kulte mit orientalischen zu verschmelzen, en hierop komt hij blz. 123 terug. Deze meening nu berust uitsluitend hierop, dat Tresp aan één der 4 fragmenten, die van Socrates' werk περὶ ὁσίων bewaard zijn, een te grooten omvang toekent. Evenals in de 3 andere is ook in dit, bij Plutarchus De Iside et Osir. 35 bewaarde, fragment (No. 80 bij Tresp) slechts sprake van *Argivische* sacra; wat daarop in den text van Plutarchus volgt, is niet meer een citaat uit Socrates, maar zijn woorden van Plutarchus zelf, zooals uit den geheelen samenhang blijkt. Het fragment behoort dus te eindigen met de woorden ὡς Σωκράτης ἐν τοῖς περὶ ὁσίων εἴρηκεν, en of dit werk eene „Tendenz" heeft gehad, en zoo ja, welke, dat weten we niet.

Zooals uit verschillende citaten blijkt, heeft Heraclides Ponticus in zijn werk περὶ χρηστηρίων ook over de Sibyllen gehandeld. Uit dit werk lezen we bij Clemens Alexandr., Stromat. I 21, 108, 1 (II 69, 16 ed. Stählin): (τὴν Σίβυλλαν) Φρυγίαν τε οὖσαν κεκλῆσθαι Ἄρτεμιν καὶ ταύτην παραγενομένην εἰς Δελφοὺς ᾆσαι·

ὦ Δελφοί, θεράποντες ἑκηβόλου Ἀπόλλωνος,
ἦλθον ἐγὼ χρήσουσα Διὸς νόον αἰγιόχοιο,
αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι.

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Ἐρυθραία Ἡροφίλη καλουμένη· μέμνηται τούτων Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς ἐν τῷ Περὶ χρηστηρίων. Nu zegt Pausanias X 12, 1 v. in zijne opsomming der Sibyllen, dat de Sibylle Herophile zich ook Artemis noemde, en soms vrouw, dan weer zuster of dochter van Apollo, ἑτέρωθι δὲ εἶπε (sc. Ἡροφίλη) τῶν χρησμῶν ὡς μητρὸς μὲν ἀθανάτης εἴη μιᾶς τῶν ἐν Ἴδῃ νυμφῶν, πατρὸς δὲ ἀνθρώπου· καὶ οὕτω λέγει τὰ ἔπη·

εἰμὶ δ'ἐγὼ γεγαυῖα μέσον θνητοῦ τε θεᾶς τε,
νύμφης ἀθανάτης, πατρὸς δ'αὖ κητοφάγοιο
(δ'ἐκ σιτοφάγοιο Dindorf),
μητρόθεν Ἰδογενής, πατρὶς δέ μοί ἐστιν ἐρυθρὴ
Μάρπησσος, μητρὸς ἱερή, ποταμός <τ'> Ἀιδωνεύς.

Deze verzen zouden volgens Tresp blz. 179 oorspronkelijk samen hooren met de door Clemens overgeleverde en in het orakelboek van Heraklides gestaan hebben: „wir verstehen wohl, wenn die Seherin nach ihrer Anrede an die Bewohner in Delphi: ὦ Δελφοί κτλ., nun sich selbst ihnen vorstellt: εἰμὶ δ'ἐγὼ κτλ." Deze verbinding nu is m. i. uitgesloten. Afgezien nog hiervan, dat de verzen bij Clemens gesproken worden door de Phrygische, die bij Pausanias door de Erythraeische Sibylle, kan onmogelijk iemand, die zegt te zijn αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι, in een onmiddellijk volgend vers zich noemen de dochter van een sterfelijk mensch en eene nymph.

Eene ernstige fout der verzameling acht ik het, dat daarin onder de fragmenten van Philochoros, Andron en Autoclides stukken zijn opgenomen, die alléén voorkomen in de Mythologia van Natalis Comes, een Italiaansch humanist uit de 16e eeuw. Vóór hij deze opnam, had Tresp een onderzoek moeten instellen naar de betrouwbaarheid van dezen schrijver, en dan zou hij gevonden hebben, dat Natalis Comes een falsaris is, die namen en fragmenten van auteurs uit zijn duim zuigt. Het zou te ver voeren, dit vonnis hier nader te adstrueeren, en ik verwijs daarom den belangstellende naar een artikel, dat binnen kort in de Mnemosyne zal verschijnen.

Geeft het boek van Tresp dus op verscheidene plaatsen aanleiding tot tegenspraak, ook op eenige goede opmerkingen zij ten slotte de aandacht gevestigd. Zeer juist is m.i. zijne verklaring van het (tot dusverre voor corrupt gehouden) fragment van Autokleides (No. 5 Tresp) bij Athen. XI 473 b, dat nmlk. het Διὸς κτησίου σημεῖον niets anders zou zijn dan de daar genoemde καδίσκος zelf, en dat ooren, schouders en voorhoofd, die bekranst moeten worden, niet die zijn van een mensch, maar van den καδίσκος (men denke aan de gezicht-urnen uit Troje). Evident is ook zijne verbetering van een fragment van Philochoros (No. 27 Tresp), waar hij in plaats van het overgeleverde Γῆς παῖδας εἶναι θυηλὰς ἃς πρῶτον θύουσιν, leest: Γῆς παιδοτρόφου εἶναι θυηλάς, op grond eener glosse bij Suidas s. v. κουροτρόφος, welke dan eveneens op Philochoros moet terug gaan.

Groningen. A. G. Roos.

H. Mutschmann, Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.60).

Het lang op zeer zwakke gronden aan Longinus toegeschreven geschrift περὶ ὕψους, het eerst in ruimeren kring bekend en gewaardeerd geworden door Boileau's schitterende, zij het dan ook verre van nauwkeurige vertolking in het fransch, heeft nooit meer de aandacht getrokken der litteratoren dan in de laatste twintig jaar. Vooreerst bood ons Vahlen eene (meermalen herziene) voortreffelijke tekstuitgave; daarop volgde de gecommentarieerde editie van Rhys Roberts met zorgvuldige engelsche vertaling. Fr. Hashagen verrijkte eveneens de literatuur met eene (misschien wat al te vrije, dikwijls onnoodig geparaphraseerde, maar toch zeer leesbare) vertaling („Longinus über das Erhabene", Gütersloh, Bertelsmann 1903). In 1911 verscheen eene nieuwe „Uebersetzung mit Einleitung von H. F. Müller" benevens eene afzonderlijk als program van het gymnasium te Blankenburg uitgegeven „Analyse der Schrift περὶ ὕψους". Eindelijk kwam in 1913 de hierboven aangekondigde studie van Mutschmann uit.

Had H. F. Müller hoofdzakelijk getracht door populaire bespreking het anonieme, z. i. uit de tweede eeuw onzer jaartelling dagteekenende werkje „vom Pathetischen", zooals Wilamowitz het liefst betitelt, bij het beschaafde publiek onzer dagen in te leiden, Mutschmann's verhandeling richt zich meer bepaaldelijk tot zijn geleerde vakgenooten, de classieke philologen van professie. Terwijl men tot nog toe vooral oog had gehad voor de duidelijk uitkomende groote mate van afhankelijkheid van den auteur van oudere voorbeelden en verondersteld had dat zoowel zijn aesthetisch oordeel als zijn voorbeelden voornamelijk overgenomen waren uit het werk van den tamelijk scherp door hem bestreden Caecilius van Kalakte — men wees b. v. op de volmaakt overeenstemmende vergelijking van Demosthenes en Cicero (vgl. c. XII, 4 en Cicero's leven van Plutarchus c. 3) en daarbij op het feit dat geheel dezelfde exempla door Caecilius geciteerd ook bij den Pseudo-Longinus (c. XVI περὶ σχημάτων) dienst doen — door Mutschmann daarentegen wordt, nog met meer nadruk dan door H. F. Müller, er op gewezen, dat onze anonymus niet alleen zijn stof volkomen beheerschte, maar zich ook een zelfstandig, overal duidelijk uitkomend artistiek doel had gesteld.

Men had geheel buiten rekening gelaten — iets wat eigenlijk van zelf spreekt — dat zonder den minsten twijfel een voor ons thans verloren, uitgebreide literatuur der Alexandrijnen over al deze dingen moet voorhanden zijn geweest, waaruit natuurlijk alle lateren geput hebben: begrijpelijkerwijze zonder juist telkens hun bronnen aan te geven zooals moderne nauwgezetheid, in tegenstelling met de veel vrijere antieke opvattingen aangaande plagiaat, zulks gebiedend voorschrijft.

Mutschmann betoogt met zeer plausibele argumenten dat de Pseudo-Longinus de oudere werken over zijn onderwerp heel goed zelfstandig bestudeerd kan hebben zonder uitsluitend of voornamelijk van Caecilius' hulp gebruik te hebben moeten maken.

Strekking, wijze van uitvoering, gebezigde bronnen van περὶ ὕψους vindt de lezer hier uitvoerig en duidelijk behandeld.

Het zwaartepunt en de hoofdverdienste der verhandeling ligt, gelijk de auteur zelf inziet, in zijn minutieus bronnenonderzoek (pp. 46—113) [1]).

[1]) Im dritten Kapitel liegt das Schwergewicht meiner Ausführungen (Vorrede p. v.).

De bestudeering van Mutschmann's werk zij allen vrienden van den Pseudo-Longinus warm aanbevolen!

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Sexti Empirici Opera, rec. **H. Mutschmann,** vol. II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 9.80).

Het tweede deel van Mutschmann's uitgave van Sextus Empiricus bevat de boeken van VII—XI van het werk *adversus dogmaticos*. Het is in ieder opzicht eene waardige voortzetting van het eerste deel, dat ons in 1912 de Πυρρώνειαι ὑποτυπώσεις heeft gebracht. Overal vindt men er de sporen in van grondige kennis en scherp nadenken. De voorrede zegt duidelijk en beknopt het noodige over de handschriften en de — niet talrijke — vroegere uitgaven van den schrijver. Behalve door eigen verbeteringen heeft de uitgever voornamelijk daardoor op vele plaatsen zooveel verder kunnen komen dan Bekker, dat hij van de lezingen van den door hem N genoemden cod. Flor. 85, 19 gebruik heeft kunnen maken. Dit is op voortreffelijke wijze in het licht gesteld door August Nebe, den ontdekker van genoemden cod. N, in zijne uitvoerige recensie in de Berliner philologische Wochenschrift (1915, blz. 1—8). Waar wij zien, dat het oordeel van twee zoo goede kenners van den tekst van Sextus Empiricus, als Mutschmann en Nebe zijn, in hoofdzaak eensluidend is, mogen wij met vertrouwen aannemen, dat de nieuwe uitgave aan de eischen, die thans gesteld kunnen worden, ten volle beantwoordt.

Groningen. C. W. Vollgraff.

R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor, a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa with grammar, texts, translations and glossary; with a chapter on the subject-matter of the folk-tales by **W. R. Halliday.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. 31 sh. 6 p.).

De streken van Klein-Azië waar Grieks gesproken wordt kan men in twee groepen verdelen.

Tot de eerste groep zijn te rekenen de nederzettingen van betrekkelik jonge datum aan de Westkust, waar de bewoners van de rotsachtige Griekse eilanden bouwland vonden en meer en meer hun woonplaatsen vestigden; van die kustplaatsen uit zijn de Grieken dan in de laatste tientallen jaren steeds verder het binnenland ingedrongen. Een onverdacht kenner en beoordelaar van de toestand, Dr. K. Dieterich, heeft in een der brochures van het *Deutsche Vorderasienkomitee*, die geschreven zijn om Duitslands bondgenoot, Turkije, beter te leren kennen, het een „Tatsache" genoemd, „dass die Griechen in Westkleinasiën wirtschaftlich und kulturell schon jetzt die Oberhand haben." De Griekse propaganda werkt voor een zeer belangrijk deel door middel van de school; daaraan, en aan het recente van hun vestiging, is het toe te schrijven dat de Grieken in die delen van Klein-Azië een taal spreken die niet sterk afwijkt van het gewone Nieuwgrieks.

De tweede groep wordt gevormd door de overblijfselen van een Griekse bevolking van veel oudere datum, dagtekenend uit de Byzantijnse, vóór-Turkse tijd. Deze streken maken geen aaneengesloten geheel uit, maar zijn te beschouwen als taaleilanden van het grote Turkse gebied in Klein-Azië. De voornaamste worden gevonden: 1°. Aan de Zuid-Oostkust van de Zwarte Zee, met het tans door de Russen bezette Trebizonde als middelpunt; 2°. In Kappadocië; 3°. Bij de Anti-Taurus; 4°. Ten Westen van Kappadocië, niet ver van Konia; 5°. In Bithynië, bij Broessa en Ismid (Nicomedia); 6°. In Lycië, in het dorp Livisi.

Alleen over deze tweede groep handelt het werk van de heer Dawkins, en een speciale studie, mogelik geworden door drie reizen ondernomen in de zomers van 1909, 1910 en 1911, heeft hij gemaakt van de dialekten die gesproken worden in Kappadocië, ten Westen daarvan (dialekt van Silli) en bij de Anti-Taurus (dialekt van Pharasa). Na een algemene Inleiding (blz. 1—38), geeft hij van elk dialekt een beschrijvend en verklarend grammatikaal overzicht (blz. 39—214), en aan 't einde van zijn boek, weer naar de dialekten gerangschikt, een verzameling teksten, meest sprookjes uit de mond van het volk opgetekend en door de verzamelaar voorzien van een Engelse vertaling, geplaatst in recto (blz. 284—579). Een uitmuntend glossarium, gevolgd door een lijst van aan het Turks ontleende woorden, een index en twee kaarten voltooien het boek; negen foto's in het eerste gedeelte van het werk opgenomen, geven een beeld van de ligging en de bouwwijze der dorpen, waarbij vooral de aandacht zal vallen op de ondergrondse woningen in Kappadocië, die reeds in de Anabasis van Xenophon beschreven worden.

Het Grieks van deze dialekten voert sedert vijf eeuwen een hardnekkige en, naar de tegenwoordige toestand te oordelen, hopeloze strijd tegen het Turks. Door de eigenaardige positie die het inneemt heeft het voor linguisten tweeërlei belang, gelijk dr. heer Dawkins duidelik uiteenzet: het heeft verschillende eigenaardigheden behouden die in het gewone Nieuwgrieks sedert eeuwen verdwenen zijn (b. v. 't pron. possessivum in plaats van de omschrijving ὁ δικός μου enz., de aor. pass. op -(θ)ην in plaats van de vormen op -ηκα, -ηκες enz.); het levert een allermerkwaardigst voorbeeld van taalvermenging, te interessanter omdat de twee talen die hier met elkander in aanraking kwamen zulk een geheel verschillend karakter dragen. Als type van taalvermenging heeft dit Grieks, en daardoor het werk van Dawkins, aanspraak op de belangstelling van allen die zich bezig houden met algemene taalstudie. De schr. onderstelt bij zijn lezers geen kennis van het Turks; door hem voorgelicht kunnen Graeci die, gelijk ondergetekende, onbekend zijn met het Turks, de zeer diep doordringende invloed van die taal gemakkelik vaststellen. Die invloed openbaart zich op elk gebied. 't Aantal overgenomen woorden is groot; 't glossarium vermeldt er meer dan achthonderd. Ook de vormleer is niet onaangetast gebleven, ofschoon minder dan men zou vermoeden. 't Merkwaardigst is de invloed van het Turks op de klanken en de syntaxis. Een paar voorbeelden. In al de dialekten speelt de klankharmonie van het Turks een gewichtige rol; deze harmonie komt hierop neer dat in een woord zo veel mogelik alle klinkers van dezelfde soort moeten zijn, z. g. *hard* (*a*, *o*, *ə*, *oe*) of *zacht* (*e*, *ö*, *i*, *ü*), en dat *harde* medeklinkers gevolgd moeten worden door *harde* klinkers en *zachte* klinkers moeten komen na *zacht* medeklinkers (o. l. blz. 41). Het dialekt van Pharasa heeft nu, onder invloed van die Turkse eigenaardigheid, o. a. bij vele substantieven een gewijzigde meervouds-

vorm gekregen. 't Nieuwgr. λαγός, haas, b. v. heeft een pluralis λαγοί, waarbij de velaire γ van de singularis (gelijkend op onze Holl. *g*, maar met veel meer trilling der stembanden) gepalataliseerd wordt, derhalve sing. *lagos*, plur. *laji*; in 't Grieks van Pharasa blijft de medeklinker velair, maar de uitgang *i* (een *zachte* vokaal) verandert in een *harde* klinker: 't woord is in de sing. *(l)agos* en in de plur. *(l)agə*. Tegen de aard van het Grieks is dus de uitgang veranderd en de stam ongewijzigd gebleven. Soortgelijke uitwerking van de Turkse klankharmonie vindt men 't sterkst en veelvuldigst te Pharasa en in Kappadocië; men gevoelt hoe ingrijpend het gehele klankstelsel, en daardoor ook de uitgangen van naamwoorden en werkwoorden, er door wordt veranderd. Ook de klanken op zich zelf beschouwd hebben in menig opzicht onder Turkse invloed een ander karakter gekregen.

In de syntaxis blijkt de steeds veldwinnende macht van het Turks uit het klakkeloos overnemen van zegswijzen, die voor alleen Nieuwgrieks kennende toehoorders menigmaal onbegrijpelik zijn; men zegt b. v. niet τὸ ἔκανε ὁ ἴδιος (hij deed het zelf), maar ὀπ sjέριν dou τα ποίκι, d. w. z. *hij deed het met zijn hand* (χέριν), volgens Dawkins het Turkse *kendi elile yapdə*. Van de talrijke voorbeelden die Dawkins meedeelt van niet-Griekse, maar Turkse, opvolging der woorden in de zin zal ik er ook slechts één noemen; inplaats van: *hij kwam aan het huis van de moeder van een wildeman* (ἦρθε εἰς τὸ σπίτι τῆς μάνας ἑνὸς δράκου), zegt men: *hij kwam van een wildeman z'n moeder (aan) 't huis* ἦρτε 'να dεβιοῦ μαναγιοῦ τ τὸ σπίτ).

't Zou gemakkelik vallen, vooral bij 't bespreken van relatieve zinnen, staaltjes te tonen van nog veel onherkenbaarder Grieks, maar de aangehaalde zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de moeilikheden die de schr. bij het bestuderen van deze dialekten had te overwinnen. Ik vermoed dat hij ze schitterend te boven is gekomen. Voor het gedeelte van zijn werk dat ik kan nagaan, n.l. zijn kennis van het Nieuwgrieks en wat daarover geschreven is, zijn methode van onderzoek en verklaring, de praktiese indeling van zijn werk, durf ik wel het oordeel uit te spreken dat wij hier een voortreffelik boek hebben ontvangen, getuigend van geheel oorspronkelike, scherpzinnige studie. Vóór Dawkins was reeds over 't Grieks van Kappadocië geschreven, maar men moet er over oordelen als de schr. over de spraakkunsten aan 't Ponties gewijd: „much has been written, but not well." Aan de fantasieën van Karolidis, die 't Kappadocies wilde verklaren uit 't Phrygies van enige eeuwen voor onze jaartelling, hebben de Neograeci nooit veel waarde gehecht; eerst tans hebben we wat beters in de plaats gekregen, en dat betere is iets buitengewoon goeds.

De algemene indruk die de bestudering van Dawkins boek nalaat is, dunkt mij, dat we in Klein-Azië zien op welke wijze een taal door een oorspronkelik zeer verschillend idioom in al haar onderdelen gewijzigd, geassimileerd en ten slotte vernietigd kan worden. Van een plotselinge botsing tussen twee talen, van een in korte tijd te vinden middel van gedachtenwisseling tussen twee groepen die elkaar niet verstaan en toch met elkander moeten verkeren, is hier geen sprake. Daaruit laat zich m. i. verklaren het vrij goed bewaard blijven van de Griekse rijkdom aan buigings- en vervoegingsvormen bij een overstelpend groot aantal overgenomen woorden en zinswendingen; de wijzigingen in de klanken zijn daarmee niet in strijd.

De heer **Halliday** heeft de waarde van het werk nog verhoogd door het schrijven van een opmerkelik hoofdstuk (blz. 215—283) over de folk-lore van de bestudeerde Griekse bevolking. Ook hier is de invloed van het Turks groot. De heer Halliday wijst al dadelik er op dat in 't Nieuwgrieks de vertellers breekspraakig zijn, telkens afdwalend en allerlei inlassend, terwijl we hier een zeer beknopte voorstelling vinden van de gebeurtenissen, geen uiteenzetting maar een samenpersen van 't verhaal, dat soms tot onduidelikheid leidt (blz. 220). Hij neemt blijkbaar, maar natuurlik in veel mindere mate en dan zich niet uitstrekkend tot de wijze van vertellen, ook invloed van het Turks op de folk-lore van de niet-Aziatiese Grieken aan. Zijn hoofdstelling luidt (blz. 216): „It cannot be too strongly insisted that there is no special connexion at all between ancient mythology and modern Greek folk-tales." Die reaktie op de archaeomanie van een vroeger geslacht gaat, naar mijn mening, te ver, tenzij men 't woord „mythology" in een zeer beperkte zin, b. v. als *godenleer*, opvat. De schr. erkent zelf dat verhalen bij Homerus (blz. 217) en Theokritus (blz. 230), waarvan analoga bij de tegenwoordige Grieken van Klein-Azië voorkomen, in hun kern reeds aanwezig waren bij de Oude Grieken en door dichters als de bovengenoemden alleen een litteraire vorm hebben gekregen. Ik geloof bovendien dat hij de invloed van het Turks hier soms overschat. Zo houd ik 't vooroordeel tegen mannen zonder haar- of baardgroei (de σπανοί van 't Nieuwgrieks) voor niet overgenomen van de Turken; de profane parodie ἡ ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ waarin zulk een σπανός wordt bespot, dateert uit de 14de eeuw, misschien zelfs, volgens Krumbacher, uit de 13de. De voorstelling dat een held zich vermomt als een κασσίδης (kletskop) schijnt zeer verbreid te zijn; in elk geval vindt men die ook in Skandinaviese verhalen. Bij de mededeling dat zowel in Griekse als in Turkse sprookjes dikwels gewag wordt gemaakt van een reus wiens bovenlip tot de hemel reikt terwijl zijn onderlip de aarde raakt, vraag ik me af of hier niet ten grondslag kan liggen een letterlik opvatten door de Grieken van wat in de 73ste psalm van de hoogmoedigen gezegd wordt: „zij hebben hun mond tegen de Hemel gezet en hun tong is over de aarde gegaan." Een Grieks illustrator uit de tiende eeuw (zie Tikkanen, *Die Psalterillustrat. des Mittelalters*, blz. 30) geeft dit vers weer door in een voor 't volk bestemde psalter twee mannen te tekenen wier bovenkaak de Hemel raakt, terwijl hun tongen langs de grond slepen. De psalmen zijn, door de liturgie, 't best aan het volk bekende gedeelte van het Oude Testament.

Wie over folk-lore begint te schrijven, komt niet gauw tot een einde, en deze aankondiging is reeds lang genoeg geworden. Ik neem afscheid van het boek met gevoelens van dankbaarheid en bewondering.

Leiden. D. C. Hesseling.

Alfred Ernout, Lucrèce de la Nature, livre quatrième, introduction, texte, traduction et notes. Paris, C. Klincksieck. 1916.

Alfred Ernout heeft Lachmann, Munro, Brieger, Giussani, Merill, R. Heinze en „une foule de travaux

et d'articles particuliers" bestudeerd en verwerkt. Voor den tekst volgt hij de uitgaaf van Cyrill Bailey, 1898, voor de spelling echter houdt hij zich meer aan de Leidsche codices „là où elles (les graphies de *O* et de *Q*) ont chance de reproduire l'orthographe ancienne," zoo: optusus, locuntur.

In de goed geschreven korte inleiding behandelt de schrijver eerst het doel van Lucretius, de groote lijnen van zijn werk, den inhoud van het vierde boek, voorts de verdiensten maar ook de gebreken van Lucretius als dichter. Ernout eindigt aldus : mais, tel qu'il est, avec tous ses défauts : sécheresse, monotonie, lourdeur, gaucherie, il ne laisse pas d'être un grand poète. Philosophe et moraliste, il dépeint avec une clairvoyance aiguë, un intérêt apitoyé, l'âme humaine avec ses illusions, ses faiblesses, ses misères. Il sait voir les formes, les couleurs, les attitudes, et trouve le mot qui les rend d'une façon précise, pittoresque et harmonieuse ; il sait trouver la comparaison juste et poëtique ; il sait être tour à tour persuasif, ironique, éloquent, pressant, passioné, attendri. Il ne plane pas d'un vol égal, sans doute , mais il a de ces coups d'aile qui l'élèvent aux sommets de la poésie.

Na een overzicht van de voornaamste metrische en prosodische bijzonderheden van Lucretius volgt tot slot der inleiding een korte opgaaf van de bronnen van den tekst.

De tekst met een kleinen apparatus criticus staat op de linksche bladzijden, de eenvoudige, vlotte vertaling met opgave van de behandelde onderwerpen op de rechtsche bladzijden.

Ruim 70 pagina's bevatten verklarende en taalkundige aanteekeningen. Ook worden aangegeven de plaatsen, waar Lucretius andere dichters gevolgd heeft of door latere dichters gevolgd is.

Het boek sluit met indices van woorden en plaatsen in de noten behandeld.

Leiden. J. W. Lely.

Hermann Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Zooals men reeds uit den titel van voorliggend boek kan opmaken, heeft de Schrijver zich tot taak gesteld de ontwikkeling van 't Indisch wijsgeerig denken na te gaan sedert het tijdperk der oudste Upanisads tot de opkomst van 't Buddhisme. Hij heeft zijne taak ruim opgevat en voortreffelijk volbracht dank zij zijne volledige kennis der geheele oudere en jongere Vedische letterkunde en zijne grondige studie van de Buddhistische leer. De inleiding begint met deze woorden, die een helder begrip geven van 't programma : „Die Frage nach einer jenseitigen Ordnung der Dinge hinter oder über dem Diesseits, das damit so eng verbundene Problem des Todes und dessen, was nach dem Tode folgt, hat die Denker Indiens schon in sehr alter Zeit auf das ernstlichste beschäftigt. Von der Geschichte dieser Gedanken sollen hier einige Abschnitte dargestellt werden, die eine natürliche Einheit bilden." „Sie heben da an," heet het verder, „wo das Chaos altertümlicher, grossenteils aus primitiver Vergangenheit stammender Vorstellungen vom Weltdasein und Geschehen sich lichtet, um der mächtiger Idee des Brahman, des All-Einen die Herrschaft einzuräumen, und wo neben die Hoffnungen auf freudenreiches Fortleben nach dem Tode in der Gemeinschaft göttlicher Weltherren die alles überfliegende Sehnsucht tritt nach Eingehen in den stillen Frieden der Ewigkeit."

Tot voorbereiding op het eigenlijke onderwerp wordt in de Inleiding 't noodige gezegd o. a. over de Brahmanenkaste ; over de offerkunde, met haar praehistorische onderlaag, met kenschetsing van 't wezen der Vedische godheden en van de toovermacht van 't offer ; voorts over de begrippen aangaande den dood en 't hiernamaals, over wedergeboorte, 't Karman, onsterfelijkheid en verlossing.

In 't eerste hoofdstuk wordt uitvoerig de inhoud der oudere Upaniṣads behandeld. Wij worden daarbij verplaatst in de gedachtenwereld der oude Indische wijzen die streefden naar hetgeen zij voor de eenigste ware en noodige kennis hielden. Wij vinden een heldere uiteenzetting van 't wezen van 't Brahman, van den Ātman, van 't Absolute en deszelfs verhouding tot de wereld, van 't Karman, van de verlossingsleer. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving en waardeering van den litterarischen vorm der Upaniṣads, met fijne opmerkingen die den man van smaak verraden.

Bij den rijkdom der behandelde stof is het niet doenlijk in een korte aankondiging daaromtrent in bijzonderheden te treden. Ik vergenoeg mij dus met de volgende samenvatting, zooals de schrijver die zelf op blz. 191 geeft : „In ferner Vergangenheit hatte sich der Zauberer zum Priester entwickelt. So fängt in der Zeit der Upanishaden der Zauberer-Priester an, Philosoph zu werden. Phantastisches Nachdenken von Technikerr des Opfers schlägt eine Richtung ein, in welcher sich deren wirre und dumpfe geistige Bedürfnisse immer mehr läutern. Man sucht nach der *einen* beherrschenden Macht des Daseins, dessen *einer* Wurzel. Durch solche Erkenntniss zum Mittelpunkt hin vorgedrungen wird man mit einem Schlage den ganzen Umkreis bemeistern."

Het tweede hoofdstuk behandelt de jongere Upaniṣads en in verband daarmeê de beginselen en de ontwikkeling der Sāṅkhya-philosophie, verder de Yoga. Het derde en laatste hoofdstuk is gewijd aan eene beschouwing der beginselen van 't Buddhisme, d. i. : der wijsgeerige grondslagen, waarop de door Buddha opgebouwde verlossingsleer theoretisch en praktisch is opgebouwd.

Het is bekend dat ten opzichte van 't verband tusschen 't Buddhisme en de voorafgaande philosophemen een aanmerkelijk verschil van gevoelen bestaat. Waar Prof. Oldenberg het niet vermijden kon, zijn standpunt tegenover anderen te handhaven, heeft hij het gedaan met loffelijke gematigdheid. Om een enkel voorbeeld aan te halen : waar hij 't gevoelen bestrijdt dergenen, die 't Buddhisme als onder den invloed van 't Sāṅkhya staande beschouwen, merkt hij op :

„Soviel zunächst scheint nun klar, dass Beeinflussung des Buddhismus durch das Sāṃkhya, wenn sie überhaupt stattgefunden hat, kaum als unmittelbare Abhängigkeit zu denken sein kann."

Hiermede ben ik het volkomen eens, ga zelfs verder, want ik zie in 't Sāṅkhya, met zijn dualisme van Natuur en Puruṣa (al. Ātman) juist het scherpste contrast met

[1]) Blz. 294.

het Buddhisme, hetwelk het bestaan van een Ātman loochent. Ook in de terminologie bestaat tusschen beide stelsels geen overeenkomst.

Met den Yoga is het een gansch ander geval. Dat de Yoga bij de Buddhistische monniken een groote rol speelt, is niet te miskennen, al kan er van invloed op het leerstelsel geen sprake zijn. Dit is zeer begrijpelijk. De Yoga, d. i. inspanning, is in hoofdzaak een hulpwetenschap, of wil men : kunst, om zich praktisch te oefenen ter verkrijging van virtuositeit in geestelijke oefeningen ; is daarom, met of zonder wijzigingen, bruikbaar voor aanhangers van allerlei leerstelsels. Dogmatisch is de Yoga niet zelfstandig, sluit zich aan bij 't Sāṅkhya, daargelaten dat het stelsel theïstisch is. Zeer juist wordt dan ook in een vers, aangehaald door Vijñāna-Bhiksu in Sāṅkhyapravacana-bhāṣya, p. 4 gezegd dat het Sāṅkhya is een *jñāna*, een hoogere kennis, maar de Yoga een *bala*, een macht.

Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat de schrijver aan het boekdeel heeft toegevoegd talrijke „Anmerkungen" en eindelijk een „Register", meen ik aan mijn bescheiden taak van Referent voldaan te hebben, in de hoop dat het boek veel lezers zal vinden. Dat verdient het ten volle. Prof. Oldenberg is niet alleen een grondig geleerde, maar ook een talentvol schrijver, zoodat men zijn werk met groot genoegen doorleest en na lezing bevredigd en met dank voor de daarin vervatte leering uit de hand legt.

Utrecht. H. Kern.

G. E. Opstelten, Brieven van Mr. A. C. W. Staring. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en zoon. 1916. (Pr. *f* 5, geb. *f* 5.90). (Leidsche diss.).

Welk een tegenstelling tusschen de brieven van Potgieter, aan Huet in het bijzonder, en deze brieven van Staring. Wie Potgieter slechts kent uit zijn letterkundig werk, ziet enkel den strengen rechter, den vurigen minnaar der schoonheid, den geestdriftigen verheerlijker van Hollands glorie, die zijn woord zorgvuldig in toom houdt, in plechtigen zwier, in zwaar rollende zinnen zijn liefde en verontwaardiging uitzegt. Men mag vermoeden, dat er een levendig temperament woelde achter die strakke majesteit, het blijft een opbaring hem in zijn vertrouwelijke vriendenbrieven te hooren losbarsten, te hooren uitvallen vrij en los in vlijmende persoonlijkheden, in onverbloemden toorn en woorden van blakende passie. We leeren er een geheel nieuwen Potgieter uit kennen, die den officieelen letterkundige aanvult en verklaart, hem in een frisch, nieuw licht doet zien.

Niet alzoo met de brieven van Staring. Wie Staring kent en liefheeft uit zijn verzen, heeft zich geen anderen Staring gedroomd in het gewone dagelijksche leven en verkeer, dan hij hier inderdaad kan vinden. De brieven geven geen nieuwen kijk op Staring's leven en karakter en als we heel den bundel hebben doorgelezen, kunnen we enkel zeggen : Ja, zoo moet Staring geweest zijn ; dat wisten we eigenlijk wel.

Als we hem in 1786 tot Th. van Limburch over den Vlaardingschen turfdrager-baggerman-poëet Jacob van Dijk hooren beweren : „Van Dijk ! Hij zong van tijd en Eeuwigheid voor Tijd en Eeuwigheid ! De groote ! wijze Man ! — ik kan hem niet genoeg bewonderen. — Zo dichterlijk en zoo wijzgeerig ! — Neen zeker, Poot was deeze niet ! Wat is het jammer dat onze taal in zulk een klijn land ingekuipt is, en dat hier zo veel rijkdom van allerleie wetenschap begraaven is gelijk de schatten van Loretto, zonder van iemand dan van de priesters te kunnen gebruikt worden ! — Hoe zou Engeland de diepe, en Vrankrijk de schitterende gedachten van deezen man aangaapen, zo zij zijne taal verstonden !" (No. 169), dan mogen we ons een oogenblik verbazen, dat de geestige, pittige dichter uit zulk een diepte opgeklommen is, bij nader inzien is het toch niet dan natuurlijk.

Het mag ons bevreemden, dat de jonge rechtsgeleerde, die waarlijk niet conservatief was in vele opzichten, die zoo goed zijn klassieken kende en later zijn zoon Maurits vroeg een steentje van Ithaka, een boomblad van Trojaanschen grond mee te brengen, te Göttingen niets gevoeld heeft voor de lessen van Chr. G. Heyne, die er het nieuwe licht van Winckelmann en Wolf schijnen deed; als we weten, dat de man uiterst slecht sprak, is het verschijnsel al weer verklaarbaar in den fijngevoeligen, kritischen dichter, die in Göttingen gansch wat anders zocht dan archeologie.

Hij heeft er zich gevormd tot een Elisabeth Post van de practijk. Bij hem is dezelfde dichterlijke liefde voor heel het landleven, maar hij bepaalt zich niet tot stille mijmerij en zoet gedweep in afzondering van de menschheid ; hij handelt, werkt en zwoegt, in de eenzaamheid van zijn bosschen en velden, maar in hartelijke samenwerking en samenleving met een liefhebbend gezin, met zoons en dochters, wier geestelijke vorming hij hoofdzakelijk zelf leidt.

Ook in de „brieven over letterkundige onderwerpen" (hoe komt no. 176 in deze rubriek ?) en die over de uitgave van zijn werk is niets, waar men nu eens plotseling van staat te kijken. De waardeering voor Feith, de verschillende aansluitingen bij de in zijn tijd moderne buitenlandsche litteratuur, de liefde voor Huygens en enkele andere 17de-eeuwers, die bijzondere zorg voor het uiterlijk van zijn werk, dat voortdurend zoeken naar het juiste woord, den juisten klank, dat beschaven en opwerken, och, dat wisten we alles wel. En toch mogen we den Heer Opstelten dankbaar zijn voor de zorg aan dit boek besteed. Want juist wie Staring in bijzonderheden bestudeert, wie toevallig met een enkel gedicht, een enkele passage zit, zal hier soms allerlei schijnbare kleinigheden vermeld vinden, die hem opeens een licht doen opgaan.

En dan wat zijn die brieven aan familie en vrienden aardig en gezellig. 't Is soms, of men Wolff en Deken leest. Welk een rustige, hartelijke toon, welk een geestige jokkernij, welk een ernstige degelijkheid, welk een warme belangstelling en liefde voor heel den kring van die hem dierbaar zijn. Dit alles maakt het beeld van onzen Staring heel wat duidelijker en aantrekkelijker, al zien we hem in geen nieuw licht. 't Is een genot er zich rustig in te vermeien en den vader, echtgenoot, vriend, ook den landbouw- en oudheidkundige zelf aan het woord te hooren.

De Heer Opstelten heeft de stof voor zijn werk geput uit twaalf „portefeuilles vol brieven, memoriën, fragmenten in proza en poëzie, landhuishoudkundige aanteeningen en wat niet al", welke tot het familie-archief der Starings behooren. De portefeuilles bleken o.a. te bevatten „brieven in originali, n.l. de bewaard gebleven correspondentie met zijn naaste bloedverwanten en minuten, de laatste vaak moeilijk te ontcijferen en

het bewijs gevend dat Staring niet alleen z'n gedichten beschaafde." Uit de brieven van Staring heeft hij een keus gedaan en ze in enkele groepen vereenigd. Van verscheidene brieven geeft O. een deel van den inhoud slechts in resumé.

Het pleit voor het belang van zijn uitgave, dat we vaak nieuwsgierig zijn, hoe dat geresumeerde er eigenlijk in originali wel mag gestaan hebben. Zoo zouden we b. v. de beschrijving van dat Duitsche reisje tijdens Starings verblijf in Göttingen machtig graag in zijn geheel lezen, zoo is er bij No. 74 sprake van een „uitvoerige en *gewichtige* beschrijving van de Kosterfeesten" in '23, die we evenwel niet te lezen krijgen. Daar zou ik wel eenige minder belangrijke briefjes voor willen missen. Maar dat is het gewone gebeuren bij een dergelijke uitgave, die ten slotte toch aan zekere grenzen gebonden is. We moeten ons eenvoudig overgeven aan het onderscheidingsvermogen van den uitgever, zoolang we de bronnen zelf niet kennen.

De inleiding geeft een eenvoudig overzicht van wat op grond van Starings brieven aangaande zijn leven en karakter valt te constateeren. De bijlagen bevatten o. a. een paar zeer belangrijke brieven van Feith.

De uitgave van den Heer Opstelten is in haar geheel een verdienstelijk stuk werk.

Nijmegen. J. Prinsen JLzn.

S. A. Leopold et **I. Mauritz, Traité de la formation des mots en français,** 2e édition. Leiden, Van der Hoek. 1916. (Pr. f. 1,75).

Enkele woorden mogen volstaan om de tweede uitgaaf van dit werk aan te kondigen. De schrijvers hebben er naar gestreefd door een strenger indeling der stof, door een juister gebruik der lettertypen en door het aanbrengen van talrijke detailverbeteringen het werk nog meer dan vroeger geschikt te maken voor hen die zich willen onderwerpen aan het middelbaar eksamen Frans A.

Onder verwijzing naar de aankondiging van de eerste druk (*Museum*, 1912, kol. 334 vlg.) bevelen wij het werk weder met warmte aan.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

F. Sommer, Die indogermanischen iā- und io-Stämme im Baltischen. (Des XXX. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften No. IV.) Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 12).

De Litause nomina op *-ė* en *-ys*, *-is* zijn herhaalde malen het onderwerp van wetenschappelik onderzoek geweest, doch nog nimmer was dit hoofdstuk der Baltiese grammatika zo uitvoerig behandeld als tans door Sommer. Te merkwaardiger is dat, aangezien Sommer totnogtoe weinig baltoloog was, doch veeleer keltist-latinist-graecus.

Dat het terrein nieuw voor hem is, blijkt vooral uit de gebruikte bronnen. Sommer schijnt van de Oudlitause teksten slechts diegene geëxcerpeerd te hebben, die hem het eerst onder de ogen kwamen. Zo ontbreken onder zijn bronnen alle teksten, die door de Litauische Literarische Gesellschaft te Tilsit in haar Mittheilungen zijn gepubliceerd; van de oude Memelse teksten, uitgegeven in de serie Litauische und Lettische Drucke des 16. Jh., gebruikte S. niet de volledige uitgave; evenmin van Szyrwid's Punktai Sakymu, welker eerste deel door Garbe gepubliceerd is. En de vormen der Universitas linguarum Litvaniae worden slechts geciteerd naar Rozwadowski's artikel in Indogermanische Forschungen VII, terwijl toch de nieuwe editie van Rozwadowski, die in de winkels 1.60 kroon kost, voor nog belangrijk verminderde prijs te krijgen is, wanneer een geleerde zich direkt tot de Krakause akademie wendt. En zo zouden we voort kunnen gaan.

Ik herinner me, dat reeds een vroegere beoordelaar op deze onvolledigheid van Sommers boek gewezen heeft. Maar bij die opmerking sloot zich de meedeling aan, dat waarschijnlik een vollediger materiaal geen verandering in de resultaten van de arbeid zou hebben gebracht. En ook dat zal wel juist wezen.

Sommers mening, gebaseerd op een hoewel onvolledig, toch zeer rijk materiaal en op een kritiese beschouwing daarvan, komt hierop neer: de vroegere verklaringen, voor *-ė*, *-ys*, *-is* gegeven, bevredigen niet; *-e*, *-ys*, *-is* zijn contractieprodukten van *-iā*, *-ias*. Zo verklaart zich ook de circumflexus der *-e*. Geen contractie had plaats, als de *i*, met consonantiese functie (*i̯*), volgde op een vokaal (*kó'ja*, *vė'jas*), op een diphthong (*sa'uja*, *kraũjas*) en in een tweesyllabig woord op een liquidadiphthong (*žinià*, *kãrias*), uitgezonderd wanneer die op een labiaal uitging (*žẽmė*). In deze gevallen vormde de *i̯* de „Silbenanlaut". Bij alle andere nomina werden, na een tautosyllabiese medeklinker, *-iā* en *-ias* gecontraheerd, altans in enige casus; *iā* werd tot *ė* in de nom. sg. en acc. mv., *-ias* tot *-īs*, onbetoond *-is* in de nom. sg.; evenzo ontstond in de vocativus *-ī*, maar *-ian* bleef; vandaar dat oude neutra de niet-samengetrokken vorm preferéren. Klankwettig is de flexie *dìdė*: *didžiõs*; in de samengestelde nominativus bleef *iā* en werd later tot lit. *io*: *didžióji*; evenzo: *-ẽsnė*, *-esniõs*, *-esnióji*. In het algemeen had nu bij de vrouwelike substantiva met klankwettige wisseling van *ė* en *iā* een uniformering plaats: *ė* (*e*, *ei*) in alle vormen; slechts daar waar de oblique casus ook overigens door een klankverschil tegenover de nominativus gekarakteriseerd waren, boden deze casus een sterkere tegenstand: speciaal was dat het geval bij woorden met de groepen *ti̯*, *di̯*, die in het Litaus tot *czi*, *dži*, in 't Letties tot *š*, *ž* werden.

Deze nieuwe leer is in vele punten overtuigend. Toen ik met Sommers boek kennis maakte, was ik zelf reeds in één belangrijk punt tot een dergelijke opinie gekomen, die ik zelfs al op colleges had uiteengezet. Ik was evenals Sommer attent geworden op de overeenkomst tussen de Litause tegenstelling *kãrjas* : *žõdis*, *arklỹs* en de Gotiese *harjis* : *haírdeis*. In zoverre verschilt mijn opinie van die van Sommer, dat ik *žõdis*, *arklỹs* niet door contractie, doch door uitval der *a* verklaar. Dat *iā* tot *ė* wordt, kan ik me begrijpen; maar dan zouden we uit *ia* toch eer *e* dan *y*, *i* verwachten. Het quantiteitsverschil tussen *-is* en *-ys* kan daarvandaan komen, dat in de nog niet gecontraheerde uitgang *-ìjas* de betoonde *ì* wat langer werd aangehouden; *-ìjas* zal uit *-ijàs* ontstaan zijn; gelijk bekend, werd de toon van de nominativus-uitgang *-as* regelmatig teruggetrokken. Nog in een opzicht verschil ik van Sommer: ik geloof, dat woorden als *genỹs* (algemeen-Balties: lett. *dzenis*, opr. *ayte-genis*) klankwettig uit een ouder type **geniàs* > **genì(j)as* ontstaan zijn. Dit zijn de regelmatige vormen der oude oxytona, ook bij woorden met liquidadiphthongen. Voert men hiertegen aan, dat toch ook *kẽlias* een oxytonon schijnt te

wezen (pluralis *keliai̇̃*), dan zouden we kunnen antwoorden, dat mogelik *kelias* een oud neutrum was — hoewel Sommers identificéring van *kelias* met opr. *kelian* 'speer', blz. 243, mij weinig overtuigt—, of we zouden de accentwisseling voor secundair moeten houden. Trouwens deze hele accentwisseling in de flexie der *a*-stammen is nog een crux; ik meen echter, dat de tegenstelling *žõdis, žõdžiai : arklỹs, arkliaĩ* sterk daarvoor pleit, dat *-aĩ* de betoning der oude oxytona is.

Wat de vrouwelike *ė*-stammen aangaat, meen ik, dat Sommer eveneens op de goede weg is. Hij is in staat, op eenvoudige wijze zeer veel te verklaren. Evenwel, we zijn er nog niet. Aangezien ik niet in staat ben, de gehele kwestie in een nieuw licht te stellen en Sommers leer zo aan te vullen en te verbeteren, dat ze algemeen aanneembaar wordt, stel ik me met een paar opmerkingen tevreden.

Vóór Sommers opinie pleit ongetwijfeld de circumflexus van de uitgang *-ė̃* uit *-iā*. Wanneer nu echter de enige andere casus, waar samentrekking plaats had, de accusativus meervoud is, waarom hebben we daar dan *e* > *ė* en geen *ė̃*?

Als we de *ė̃*-vokaal alleen in nom. sg. en acc. pl. voor klankwettig houden, hoe verklaren we dan *žmónės*? Naar de acc. plur. alleen? Het opr. *smūni*, dat één keer voorkomt als gen. sg. (*endirisna steison smūni* 'ansehen der Person'; Ench.; Sommer zegt blz. 166: „Ns pro A," blijkbaar een foutje van Tràutmann napratend), kan bezwaarlik een Oerbaltiese singularis **žmonė̃* bewijzen.

Wanneer de woorden met *ā̃, dĩ* zich verzetten tegen de „Ausgleich" van het vokalisme, dan moet de vokaalwisseling tot lang na de Oerbaltiese periode zijn blijven bestaan (zie Sommer blz. 89 v.). Wanneer echter in andere gevallen zowel Litaus als Letties en Oudpruisies alleen *e*-vormen hebben, dan moeten we hier toch waarschijnlik een reeds Oerbalties *ė*-paradigma aannemen; dat *žemė* met algemeen-Baltiese *ė* (*e, ei*) in alle casus in het latere Oerbalties nog een wisseling *-ė* : *-ios* enz. gehad zou hebben, dat wil er bij mij niet in, — ook niet na de lektuur van Sommers noot op blz. 89 [1]).

Dat in de *ė*-stammen oude *iā*-stammen voortleven, dat heeft Sommer m. i. zeer plausibel gemaakt (zie vooral zijn opmerkingen over de adjektief-flexie); maar de moeilikheden, aan de verklaring dezer kategorie verbonden, heeft hij nog niet afdoende opgelost.

Leiden. N. van Wijk.

R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon. Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen. Mit 255 Abbildungen und Plänen, davon 7 in farbigem Lichtdruck. Zweite Auflage. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. gebonden M. 15).

De aloude wereldstad Babel was, na een langzaam verval in de grieksch-parthische periode, in den tijd der Sasanieden geheel te gronde gegaan. Wel was in de Middel-eeuwen de ligging eenigszins bekend; zelfs was de oude naam Bâb-ilî („poort der goden") [2]) blijven voortbestaan als aanduiding van een der talrijke ruïnenheuvels (tells): Bâbil. Maar op grond van de berichten bij de grieksche en latijnsche schrijvers, en van de verhalen van reizigers waren allerlei geheel onjuiste voorstellingen ontstaan. De eerste opgravingen van eenig belang werden verricht door Rich (sinds Dec. 1811), zonder veel resultaat. Layard, Oppert en later Rassam hebben dat werk voortgezet en belangrijke vondsten gedaan. Maar de nauwkeurige, systematische opgraving van Babel — naar de nieuwe, exacte methoden, die b. v. Flinders Petrie in Egypte en Dörpfeld op grieksch terrein toepasten — is pas begonnen in Maart 1899, door de Koninklijke Musea te Berlijn en door de Deutsche Orient-Gesellschaft (de vereeniging waarvoor Friedrich Delitzsch een paar jaar later zijn geruchtmakende lezingen over „Babel und Bibel" hield). Het heeft lang geduurd, voordat de eerste wetenschappelijke publicatie het licht zag: in 1911 gaf Koldewey, de leider der opgravingen, zijn boek „Die Tempel von Babylon und Borsippa." Het hier aangekondigde werk, waarvan een eerste uitgaaf in 1912 verscheen, is de tweede grootere publicatie. Die lange tijdsduur wordt echter begrijpelijk, wanneer men den reusachtigen omvang van de opgravingen te Babel in 't oog houdt. Zomer en winter zijn voortdurend 200 à 250 werklieden aan den gang geweest; tot 1913 toe zijn ongeveer 100000 dagloonen uitbetaald. De weg te graven puinlaag was niet zelden 20 M., soms 24 M. diep. De dikte van den stadsmuur was gemiddeld 20 M., de hoogte eveneens, de lengte ruim 18 KM. (toch nog heel wat korter dan Herodotus' opgave).

Van dezen omvangrijken arbeid en de vele merkwaardige resultaten ervan geeft Koldewey in het bovengenoemd boek een populair-wetenschappelijk overzicht. Het boek is helder geschreven; keurige illustraties (voor 't grootste gedeelte reproducties van fotografieën, een zevental in goeden kleurendruk) versieren dit mooi uitgevoerde werk. Ik kan slechts eenige van de belangrijkste punten vermelden, om tot nadere kennismaking met dit zeer aanbevelenswaardige boek uit te noodigen.

Veel van wat Herodotus, Ktesias en Strabo verhalen blijkt geheel onjuist te zijn (Berosus is betrouwbaar); zoo wordt b. v. de lengte van den stadsmuur véél te groot opgegeven. Maar hetgeen Herodotus meedeelt over de hoogte en de dikte van dien muur is juist. Heeft hij dien zelf gezien, en daarentegen de lengte ervan en 't aantal stadspoorten van een „gids" vernomen? Vast staat ook dat de bedding van den Eufraat in de 5de (?) eeuw v. Chr. verlegd is. Dit is van belang voor topografische vragen, o. a. bij Herodotus. De bovengenoemde heuvel Bâbil bevat de overblijfselen van een kasteel (met paleis en bijbehooren), door Nebukadrezar II (605 — 562, niet 604 — 561 zooals K. zegt) gebouwd, om den Eufraat te bestrijken ter plaatse waar deze in de stad komt. Deze groote koning heeft Babel op reusachtige schaal verbouwd, vernieuwd, versterkt. De zware ringmuur, de burgtempel E-mach, het beroemde heiligdom van den god Mardoek (Merodach, Zeus-Bêlos), de 90 M. hooge tempeltoren, verschillende andere tempels, de Eufraat-kade, het breede kanaal om de „citadel" (kasr), de steenen brug over den Eufraat [3]), op de oude acropolis een kolossaal complex van paleizen met ruime

[1]) Opr. *semmien* bewijst even weinig *iā*-flexie als *mūtien* 'moeder'. Zie Trautmann Die apreuss. Sprachdenkmäler 232.

[2]) Daarnaast kwam voor Bâb-ilâni = *Βαβυλών* (ilâni is de jongere pluralis-vorm, ilî de oudere).

[3]) De oudste ons bekende *steenen* brug der wereld.

binnenplaatsen, troonzalen, den onderbouw der beroemde hangende tuinen (? geheel zeker is de localisatie nog niet) — al deze bouwwerken van Nebukadrezar worden beschreven en toegelicht. Buitengewoon merkwaardig, ook uit kunsthistorisch oogpunt, zijn de gekleurde email-reliefs waarmede de Istar-poort en de muren langs de breede processie-straat, den heiligen tempelweg, versierd waren. K. geeft eenige schoone gekleurde reproducties van die draken, stieren en eenhorens, die 't heiligdom tegen vijanden en booze geesten moesten beschermen. Verscheidene van die reliefs zijn in het museum te Berlijn weer samengesteld, uit de duizenden en nog eens duizenden brokstukjes, welke de museum-beambten met oneindig geduld hebben uit gezocht en bijeengepast. Het zijn de ζῳα παντοδαπα φιλοτεχνως τοις χρωμασι op torens en muren aangebracht (Diod. II 8, aangehaald op Seite 128 en 312). In het Oosten der stad heeft men de overblijfselen gevonden van een grieksch theater, verbonden met een palaestra. Blijkens de grieksche inscriptie, op een albasten plaat aangebracht, is deze schouwburg met den vierkanten zuilenhof gebouwd (herbouwd?) door Dioskourides Philodoxou, waarschijnlijk in den tijd van Alexander.

K. vermoedt voorts dat hij, daar dichtbij, de overblijfselen van den brandstapel gevonden heeft door Alexander voor zijn vriend Hephaestion opgericht.

Maar ook gedeelten van Babel in den ouderen tijd zijn aan 't licht gekomen: heele stadswijken uit de 15de—12de eeuw. De ligging der huizengroepen en de richting der straten is in den loop der eeuwen zoo goed als niet veranderd; dit blijkt uit de overblijfselen van huizen in de hooger liggende lagen uit den assyrischen, nieuwbabylonischen, perzischen en griekschen tijd. Ja, vermoedelijk was de zeer regelmatige plattegrond van Babels „city" aldus aangelegd reeds in Hammoerapi's tijd (2100); misschien door hem zelf. — De oudste vondsten zijn praehistorisch, en bewijzen dat reeds in het begin van 't 4de millennium ter plaatse van Babel menschen woonden. Misschien gaat K. te ver als hij zegt (S. 303): „die Geräte aus Silex ... beweisen die Existenz von Babylon für prähistorische Zeit, vor dem 5ten Jahrtausend v. Chr." Ook bij enkele andere passages is de critische lezer geneigd, een vraagteekentje te plaatsen; hier en daar is K. filologisch wat zwak, wellicht had hij nog wat meer gebruik kunnen maken van de assyriologische gegevens (Delitzsch heeft eenige teksten vertaald), en eenige termini technici vermijden. Doch dit zijn kleinigheden. Noode zie ik er van af, de talrijke architectonische en algemeen-kunsthistorische gegevens in dit boek aan te stippen: het geeft ook op dit gebied zeer veel.

Het verwondert ons niet dat Koldewey's werk zoo spoedig een 2de (thans reeds een 3de) uitgave beleefde, en ook dra in het Engelsch vertaald is (Mrs. Johns, The Excavations at Babylon. London 1914).

Leiden. G. J. Thierry.

R. Cagnat, L'annone d'Afrique. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

Cagnat, de kenner bij uitnemendheid van het huidige Tunesië, Algerië en Marocco onder Romeinsch bewind, heeft aan zijne vele geschriften ter verheldering van de geschiedenis dier streken onlangs een nieuw toegevoegd. Ditmaal over den productenuitvoer van daar uit naar Rome. Hij wijst er op, dat reeds tijdens de republiek, maar vooral onder het keizerrijk de van rijkswege opgelegde uitvoer van koren hoogst aanzienlijk was; in de tweede, derde en vierde eeuw n. Chr., den bloeitijd dier gewesten, waren het niet meer Italië, en nog minder Sicilië en Sardinië, die de groote stad Rome van koren voorzagen en daar de koren- en brooduitdeelingen tegen lage prijzen mogelijk maakten, maar in zeer overwegende mate de Africaansche provinciën en Egypte. Bijna al het benoodigde koren kwam uit het noorden van ons tegenwoordige werelddeel Africa. Ook olie kwam onder het keizerrijk in geweldige hoeveelheden als gedwongen leverantie uit dat zelfde Africaansche noordwesten. Voorts timmerhout, brandhout voor de badhuizen, spek en gedroogde vruchten.

De gegevens, welke opschriften en literatuur hieromtrent verstrekken, heeft Cagnat zorgvuldig bijeengezocht, gerangschikt en verwerkt. Zij doen ons eenigszins de hoegrootheid dier leveranties benaderen, en leeren, welke ambtenaren met de bijeenbrenging en het vervoer er van waren belast, en hoever hunne bevoegdheden gingen. Ook de regeling van den vrijen aankoop wordt hieruit toegelicht, indien de als stipendium opgelegde voorraden tijdelijk nog niet voldoende waren, om in de behoefte der hoofdstad te voorzien. Vooral staat Schr. langdurig stil bij de reeders, die de schepen voor dit reusachtig vervoer ter zee moesten verschaffen, en toont met de stukken, hoe meer en meer de staat hier alles reglementeerde, tot hij eindelijk die reeders allen tot staatsambtenaren maakte en vrij verkeer geheel verbood.

In de methodische bearbeiding van dit bronnenmateriaal ligt de waarde dezer verhandeling. Ook hij, die in de uitkomsten van het onderzoek niet veel anders vindt dan wat hij reeds van te voren verwachtte, zal toch met groote belangstelling van dit dikwijls zoo belangwekkend en overvloedig bronnenmateriaal kennis nemen.

Leiden. H. van Gelder.

J. M. Robertson M. P., The Germans, I: the Teutonic gospel of race, II: the old Germany and the new. London, Williams & Norgate. 1916. (Pr. Sh. 7/6).

De schrijver begint met de verzekering, dat zijn inzichten aangaande de duitsche ontwikkeling geen product zijn van den oorlog, doch in hoofdzaak reeds vóór 1900 door hem zijn uiteengezet. Niettemin proeft men toch, gelijk nauwelijks anders te verwachten is, den invloed van den oorlog op schier elke bladzijde, althans in het tweede gedeelte, dat dan ook in wetenschappelijke waarde beneden het eerste moet worden gesteld.

Het eerste gedeelte behelst de bestrijding van de nationalistische rassentheorie, voorzoover die op de verheffing van een gewaand germanendom uitloopt. Niet alleen de duitsche, ook de engelsche en fransche belijders dezer leer worden onder handen genomen. Het is een gemakkelijk en helaas nog altijd loonend werk, om de tegenstrijdigheden en absurditeiten van deze jammerlijke leerstellingen in het licht te stellen. De

schrijver doet het zakelijk, helder en beknopt. Hij wijst op het misleidende der vermenging van anthropologische en historische gegevens, hij oppert den gegronden twijfel aan de bruikbaarheid van den schedelvorm als persistent rassenkenmerk. Af en toe gaat hij in zijn toeleg, om zooveel mogelijk elke ras-individualiteit te loochenen, te ver: zoo tracht hij p. 55 sq. het taalverschil van Kelten en Germanen in Caesar's tijd weg te cijferen, en vervalt, terwijl hij Mommsen's karakteriseering der Kelten aan de kaak stelt, ten opzichte der Germanen in de algemeene fout, die hij zelf bestrijdt: vooringenomen generaliseering. Wanneer de zotheden van Woltmann c. s. ter sprake komen, vraagt men zich af: is het bestrijden dezer theorieën geen vechten tegen windmolens? Maar wij weten helaas, dat er tusschen de dwaasheden der eigenlijke rassentheoretici, die ongeveer elken vooruitgang der beschaving als een verdienste van den germaanschen geest opeischen, en het hoogmoedig nationalisme, waaraan zelfs mannen aan Eucken en Eduard Meyer offeren, slechts een gradueel verschil bestaat.

Het tweede gedeelte kan men noemen: een haastig overzicht der duitsche geschiedenis, met de strekking, dat de duitsche cultuur nooit veel zaaks geweest is. Uit den aard der zaak leeft het betoog hier van die krasse generaliseeringen en verkortingen, voor wier gevaarlijkheid de schrijver in het eerste gedeelte zulk een open oog toonde. Men moet de geschiedenis al zeer goed en détail kennen, om haar met goed gevolg zoo en gros te mogen verkoopen. Hier en daar blijkt, dat het den schrijver aan die grondige kennis ontbreekt. Hij spreekt van het heilige roomsche rijk van Karel den groote (p. 116). Hij acht Cujus regio eius religio een product van den Munsterschen vrede (p. 154, 209). Hij schrijft op. p. 158: „Before the reformation the later progress of Germany had consisted mainly in the culture movement set up by the Italian Renaissance". — Naarmate hij den jongsten tijd nadert, wordt natuurlijk het oorlogsstandpunt merkbaarder. Frederik de Groote was „the supreme hypocrite of his day, and his nation has since become the supreme hypocrite among the nations."

Een zinsnede, die mij als juist en goed gezegd getroffen heeft, wil ik hier aanhalen.

„The proper work of the science (namelijk ethnologie, historie, economie) is done with progressive exactitude: the crowning process of sociological inference, no part of ethnology proper, is arbitrarely imposed upon it; but this final work is done as by the man in the street, from hand to mouth, without even a suspicion that that is the most recondite scientific process of all. Infinite patience is bestowed upon the documents, the records, the remains, the statistics, in order to establish their precise purport: that done, any dinner-table comment serves for the final application of the whole lore to life and feeling," (p. 10). Het ernstig streven van den schrijver, om deze methodische fout te vermijden, kan niet in twijfel worden getrokken. Dat hij hier en daar in dat streven te kort geschoten is, wie zal het als een zuiver persoonlijke fout durven laken?

Leiden. J. Huizinga.

F. Pijper, De Kloosters. 's-Gravenhage. Nijhoff. 1916. (Pr. ƒ 4.25, geb. ƒ 5)

De kloosters! Een mer à boire inderdaad. Er is wel geen denken aan dien onmetelijken oceaan leeg te willen drinken. 't Mag al een waagstuk heeten er de lippen aan te zetten. Prof. Pijper heeft terecht aan het eerste niet gedacht, maar toch den moed gehad het andere te doen. Het is dan ook niet in alle deelen van die wereldzee, dat hij zijn netten heeft uitgeworpen, al zou de titel van zijn boek het doen vermoeden. Het kloosterwezen in de Buddhistisch-Indische maatschappij liet hij toch buiten bespreking. Ook de geheele Christenwereld vatte hij niet in het oog. In de kloosters der Grieksch-Katholieke wereld leidde hij den lezer niet binnen. De titel zou dus eigenlijk moeten luiden: De kloosters in de oude Algemeene Christelijke en de latere Roomsch-Katholieke kerk. Maar uit deze toch reeds schier onafzienbare wereldzee is volop geschept. Al wat in de talloos vele bronnen der zoo rijke kloosterliteratuur verscholen lag, is tot in kleinigheden toe met onvermoeiden speurzin nagepluisd en voor den dag gebracht, van den oorsprong der kloosters af tot den tijd der Hervorming toe; niet om een volledige geschiedenis van het kloosterleven te geven, maar vooral datgene naar voren te brengen, waardoor de cultuur-historische beteekenis der kloosters in het licht gesteld en het eigen karakter van iedere kloosterorde afzonderlijk wordt aangewezen. Want dit is, zooals Prof. Pijper in zijn voorrede zegt, vooral het doel dat hij met zijn boek beoogt, en zoodoende wordt hier, zooals hij met recht oordeelt, wel het een en ander geboden, dat elders ontbreekt.

In een 28 tal hoofdstukken krijgen wij nu de vrucht van dat onderzoek, altijd en overal met groote nauwkeurigheid gedocumenteerd, te lezen.

Uitgaande van een historische uiteenzetting van het wezen der onthouding in het oudste Christelijke tijdperk, maken wij achtereenvolgens kennis met de kluizenaars, den oorsprong der kloosters, de kloosterinrichting van Pachomius, met Basilius, Hiëronymus en Johannes Cassianus, Columbanus en Benedictus. Dan volgen de orden der Cluniacensers, Camaldulensers, Vallombrosaners, Karthuizers, Praemonstratensers, de orde van Font-Evraud, de Militaire orden, de Cisterciensers, Windesheimers, Franciskaners, Dominikaners en Jezuïten. In deze eerste 14 hoofdstukken zijn wij door den schrijver genoegzaam geörienteerd, om ons rekenschap te geven van het geen er omtrent de cultuur-historische beteekenis der kloosters was te zeggen. Aan de orde komen dan: de strijd van den kloosterling en zijn novitiaat, de eigenaardigheden der vrouwenkloosters, de land- en tuin-arbeid, de bouwkunst, het afschrijven van boeken en de bibliotheken, de erkenning van de waarde van het individu, de kloosters als instellingen van onderwijs, de algemeene beschaving der kloosterlingen, het internationaal karakter der kloosterorden, de sympathie voor de kloosters, de biecht en tucht, de kloosters en de slavernij, de reliquiën-vereering en het bijgeloof, en ten slotte de maatschappelijke zijde der kloosters.

Er is hier heel wat stof verzameld en verwerkt en telkens wordt zeer gedetailleerd door tal van aanhalingen gestaafd, wat ten aanzien der verschillende onderwerpen in het midden is gebracht.

Niettemin, waar het vooral gegevens zijn uit de 6de

tot de 12de eeuw waarop Prof. Pijper zich beroept, doet de vraag zich voor of de toestanden uit dien voortijd wel altijd toepasselijk zijn op de latere middeleeuwen. Ik denk bijv. aan hetgeen gezegd wordt omtrent de sympathie voor de kloosters, terwijl sinds de tweede helft der 15de eeuw menig stadsbestuur het stichten van nieuwe kloosters dikwijls allerlei moeilijkheden in den weg legde. Niet minder schijnt mij het hoofdstuk over „de kloosters en de slavernij" aan bedenking onderhevig. Er wordt weliswaar in allerlei bronnen voor de kloostergeschiedenis van „Servi" gesproken. Maar ik betwijfel of wij daaronder, na den ondergang der Romeinsche wereld, in den eigenlijken zin des woords „Slaven" hebben te verstaan. In zijn veelszins voortreffelijk werk Esclaves, serfs et mainmortables (Bruxelles-Paris, 1894) maakt Paul Allard dan ook beslist onderscheid tusschen „esclaves" en „serfs." In het 12de hoofdstuk, La vie d'un serf au IXe siècle, toont hij aan dat deze „serfs" dienstmannen waren, die volgens het Kerkelijk Recht en capitulaires van 853 en 867 „ne pouvaient ni être vendus, ni être changées"; dat zij woonden op mansi, allerlei rechten hadden en aan hun kloosterheeren zekere servituten hadden te bewijzen, hetzij in arbeid, hetzij in opbrengsten in geld of in natura, en dat alzoo „le serf des grandes abbayes du 9me et 10me siècle ne differait de l'homme libre, que par sa résidence forcée à la campagne". Het waren wat men te onzent als de „hoorigen" placht aan te duiden. Volgens de constitutie der Dominicanen moest aan ieder, die het ordekleed wenschte te ontvangen, coram testibus gevraagd worden „an sit servus"; een vraag, die nog heden ten dage aan de recipiendi wordt gedaan, en waarbij wel niet aan een ‚slaaf" in strikten zin gedacht kan worden.

Prof. Pijper heeft ook de Jezuïten in zijn boek opgenomen. Misschien is hij er toe gekomen, omdat bij deze Orde het streven om wil, gevoel en verstand aan een overheerschende macht te onderwerpen, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Maar feitelijk vallen zij buiten het bestek van zijn boek, dat tot den tijd der Hervorming reikt, daar zij eerst in 1540 de goedkeuring hunner Orde van Paulus III ontvingen. Bovendien hebben zij geen kloosters in den eigenlijken zin, al spreekt ook het groote publiek van Jezuïtenkloosters. Hunne huizen worden verdeeld in professie-huizen, colleges, novitiaten, residenties en missie-staties.

Daarentegen is op de Orde der Reguliere Kanunniken in haar geheel de aandacht niet gevestigd, al is er tusschen hen en andere orden, die geheel of ten deele den regel van Augustinus volgden, veel overeenkomst. De Windesheimers, dus een pars pro toto, hoe belangrijk deze Congregatie ook geweest is, treden daarvoor in Prof. Pijpers studie in de plaats. Is het echter omtrent hen niet te veel gezegd (bl. 245), dat zij „het vrouwelijk geslacht hebben geminacht en gevreesd en zich zooveel mogelijk tegen de opname van vrouwenconventen hebben verzet", waar vóór 1436 verscheidene nonnenkloosters (Diepenveen, Bronope, Redinchem enz.) met algemeen goedvinden van het Generaal Kapittel zijn geincorporeerd, en ook nog daarna vrouwenkloosters in België en elders onder Windesheims visitatie zijn opgenomen? Maar stellig vergist Prof. Pijper zich, als hij (bl. 156) zegt, dat het tot eeuwigen roem der broeders zal strekken, dat in hun klooster Stein bij Gouda Erasmus werd opgevoed; want Stein was geen Windesheimsch convent, maar behoorde tot het kapittel van Sion of Hollandsche kapittel. Laat mij er nog aan toevoegen, dat van Dr. Pohl's uitgave van de Opera omnia van Thomas à Kempis niet 4 het licht zagen (bl. 153 no. 6) maar reeds sinds 1910 een 5de deel is verschenen.

Prof. Pijper, die blijkens zijn voorrede zelf zeer wel beseft, dat zijn boek leemten vertoont, zal het hier opgemerkte wel als een blijk mijner belangstelling in zijn arbeid willen beschouwen.

Diepenveen. J. C. van Slee.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

De klassieke oudheid in het Gymnasiaal Onderwijs Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia samengesteld door J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema. J. v. Yzeren. Leiden. A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1916.

Een geschrift als bovengenoemd Rapport had al eerder in het *Museum* aangekondigd moeten worden, te meer omdat er hier en daar in de pers al nota van is genomen. Wanneer men evenwel bedenkt welke drukten de maand Junie meebrengt, wanneer men bij het eind-eksamen van het gymnasium betrokken is, moge men daarin een verontschuldiging vinden voor ondergetekende, dat hij nu pas [1]) met een aankondiging aankomt.

Met genoegen ben ik begonnen te lezen, met onverdeeld genoegen heb ik het lijvige werk van 205 pag. ten einde gelezen.

In April 1912 werd de Kommissie, die het Rapport heeft bewerkt en uitgegeven, benoemd. Mag men zeggen, dat zij ons lang op de resultaten van haar arbeid heeft laten wachten? Wie het werk heeft doorgelezen, zal aanstonds bemerken, dat daarin een schat van eigen studie verwerkt is, dat een massa stof gezift en geschift moest worden, en dat heel veel beperkt moest worden — wat in dezen moeiliker was dan uitbreiden.

Dan moet men dankbaar zijn, dat de Kommissie nu reeds met zulk een wel doordacht en wel overwogen werk voor den dag is kunnen komen. Ik stel mij voor, dat de schrijvers zelf met dankbaarheid op hun arbeid zullen terugzien, want hun eigen kennis en overtuiging kan in grote rijkdom gewonnen hebben door het bewerken van wat zij in deze vorm aan ons Nederlands Gymnasium aanbieden.

Men vindt in dit Rapport beschouwingen, desiderata, stellingen, voor het grootste gedeelte zeer rijk gedokumenteerd.

Ieder classicus, ieder historicus en ieder, wie het Gymnasiaal onderwijs, onze klassieke opleiding en wetenschappelike voorbereiding van een deel van ons volk ter harte gaat, moet dit Rapport lezen; en het is niet te veel gezegd, wanneer ik beweer, dat niemand het onvoldaan terzijde zal leggen.

Zal ieder voldaan zijn? Hoe zou dat kunnen?

Maar de Kommissie is in haar volle recht wanneer zij „meent te mogen hopen op een welwillende, doch geenszins nietszeggende, beoordeeling . . . Het vraagstuk, dat de Commissie zoo lang heeft bezig gehouden, is van te groot belang voor de wetenschappelijke opleiding van het Nederlandsche volk, dan dat bevrediging zou gevonden worden in een oppervlakkige welwillendheid, die in

[1]) Geschreven en ingezonden eind Julie.

den grond der zaak slechts de beteekenis zou hebben van een allervriendelijkste terugwijzing." p. VIII.

Hier is het evenwel niet de plaats om in biezonderheden op het geheel in te gaan, maar alleeen om de aandacht van de lezer op dit Rapport te vestigen. Temeer omdat alle Genootschapsleden, die het wensten, een exemplaar hebben ontvangen en dus een groot gedeelte van hen die 't allereerst en 't allernaast bij het behandelde onderwerp betrokken zijn, het werk in handen hebben en waarschijnlik in hun otium al hebben doorgestudeerd.

Het in zijn geheel 205 pag. omvattende Rapport is verdeeld in 7 onderdelen : *Inleiding, Taal en Grammatika* (J. W. Bierma), *Grieksch* (J. v. Yzeren), *Oude Geschiedenis* (H. Bolkestein), *Rom. Antiquiteiten* (E. H. Renkema) en *Conclusiën*.

Inleiding en *Conclusies* zijn van de g e h e l e K o m m i s s i e, de andere hoofdstukken zijn voor de persoonlike verantwoordelikheid van de afzonderlike schrijvers.

Het gehele Rapport is langs één hoofdlijn geschreven, maar die persoonlike verantwoordelikheid geeft hier en daar enig verschil van mening en opvatting. Dit is zeker niet te betreuren, want daardoor juist hebben die hoofdstukken een groter frisheid en suggestiviteit en daardoor voor de lezer persoonlik een groter waarde om aan te nemen of te bestrijden.

In de *Inleiding* wordt na een korte uiteenzetting van de oudere klassicistiese beschouwing der oudheid de nieuwere historiese vooropgezet. Deze „wenst geen eenheid te zien, maar speurt naar verscheidenheid ; zij stelt geen ideaal, maar ontdekt ontwikkeling ; zij zoekt niet vóór alles bewondering, maar begrip ; zij beperkt zich niet voornamelik tot enkele deelen, Athene en Rome, en bepaalde tijdvakken, de klassieke, die samenvallen met den bloei der litteratuur ; zij tracht van alle streken en van alle tijden de beteekenis vast te stellen, die zij voor de historische ontwikkeling gehad hebben . . . Zij erkent in de taal niet bloei en verval, maar ontwikkeling, en aanvaardt termen als gouden en zilveren latiniteit niet meer als aesthetische, maar slechts als chronologische onderscheidingen . . . De klassicistische beschouwing sluit een bepaalde aesthetische waardeering in ; de historische, wier uitgangspunt noch doel een aesthetische norm is, laat de mogelijkheid van velerlei waardeering open."

„Zooals het onderwijs (nl. op ons gymnasium) is ingericht, berust het, in beginsel, op de klassicistische beschouwingswijze" p. 4. 5.

Het spreekt wel van zelf, dat de Kommissie zich geheel stelt op het standpunt van de nieuwere historiese beschouwingswijze. Hieruit zijn Inleiding en Conclusies te verklaren, hieruit ook de richting van de persoonlike beschouwingen.

Niet onwaarschijnlik zullen de meesten het meest getroffen zijn door de verhandeling van Prof. Bolkestein over de Oude Geschiedenis. Deze is het meest omvattend van inhoud. Op p. 122 geeft Schr. een opsomming van alles wat het onderwijs in de O. G. moet omvatten, waarna elk punt afzonderlik helder en meer dan oppervlakkig in wezen en waarde wordt besproken. Ook zijn zijn desiderata het meest ingrijpend in de bestaande toestand en regeling, zoals blijkt uit Conclusie VIII : „Voor het onderwijs in de O. G. behooren in de hoogere klassen vijf uren, over twee klassen verdeeld, te worden beschikbaar gesteld ; bij voorkeur in de vijfde en zesde klasse, indien de verdere samenstelling van het gymnasiaal Leerplan dat mogelijk maakt."

Eveneens ingrijpend in de bestaande regeling is het betoog van Dr. Renkema over Rom. Antiquiteiten, maar zeker voor heel velen veel minder bevredigend. Conclusie IX zegt : „Het geen van de tot dusver onderwezen Rom. Ant. een stelselmatige bespreking verdient, behoort als onderdeel der Rom. Gesch. te worden behandeld ; voor uitbreiding en aanvulling kan gelegenheid gevonden worden bij de verklaring der Lat. schrijvers."

Wat het eerste gedeelte van deze conclusie betreft verschilt al dadelik Prof. Bolkestein enigermate van Dr. Renkema in mening en vele anderen zullen eveneens zich daar niet bij neer kunnen leggen. En wat het tweede gedeelte betreft, dat heeft veel van een prospectus-formule, zoals er zovele zijn.

Juist is de opmerking van de Schr. dat de eis van een „volledig overzicht" een werkelike belemmering is voor een goede historiese behandeling p. 192. Overigens waar staat dat woord „volledig" ? Bovendien is hetgeen gezegd wordt over het burgerlik recht als onderdeel van de Rom. Ant. wel wat heel weinig. Vóór het behoud van de Rom. Ant. als apart vak had met een enkel woord gesproken mogen worden over de waarde die het hebben kan om enkele juridiese begrippen zuiver bij te brengen aan alle A-leerlingen, ook, of vooral aan hen die geen rechten gaan studeren.

De beide opstellen van Dr. Bierma lopen tezamen parrallel aan het ene van Dr. v. Yzeren.

Over het grammatikaal onderwijs spreken beide duidelik dezelfde mening uit, het uitvoerigst Dr. B. p. 33. vlg. in aansluiting aan de bekende brochure van Brugmann. Het betreft de vraag of en in hoeverre het grammatikaal onderwijs gebaseerd moet zijn op de resultaten van de moderne taalwetenschap. Niet zonder spijt verklaart Dr. v. Y. p. 51, dat men in het buitenland altans zo ver is gekomen, dat men het vraagstuk in volle omvang onder de ogen ziet, maar dat de klassieke philologen, die slechts aan een Nederl. Universiteit hun opleiding ontvingen, in dit opzicht in slechte conditie zijn.

Conclusie II formuleert wat dit onderwerp betreft, duidelik de mening van de kommissie — en van zeker de overgrote meerderheid van klassiek philologen. Toch heeft het onderget. en zeker menigeen gespeten, dat betoog en conclusie niet scherper, forser en krachtiger eisend gesteld zijn.

Belangrijk zijn de beschouwingen van Dr. Bierma p. 18 vlg. over het vertalen in het Latijn en latijnse thema.

Conclusie III zegt : „Hoewel het vertalen in Latijn en Grieksch als een belangrijk hulpmiddel te beschouwen is bij het aanleeren der klassieke talen, is het niet gewenscht hiervan een proeve van bekwaamheid te eischen bij het gymnasiaal eindexamen."

Natuurlik wordt uitvoerig door beide Schr. gesproken over de schoollektuur, het uitvoerigst en meest diepgaand door dr. v. Yzeren voor het Grieks.

Het voert te ver om hier uitvoerig de beschouwingen weer te geven. Mag ook voor de praktijk niet zó veel verandering worden voorgesteld, Conclusie I, V en VI doen duidelik zien dat het nieuwere standpunt en criterium in dezen geheel anders is dan het oude.

Wat over Caesar en Nepos p. 98 gezegd wordt, zullen de meesten wel beamen en dus ook Conclusie IV: „Voor het onderwijs in het Latijn in de lagere klassen is de samenstelling van een Leesboek gewenst, dat geheel kan dienen ter vervanging van Caesar's de Bello Gallico."

Ook met wat over Xenophon gezegd wordt, zullen zeer velen het eens zijn.

Mooie opmerkingen vindt men over de lektuur van Plato voor *alle* leerlingen. Terecht veroordeelt dr. v. Y. scherp het verknoeien van Plato door het lezen van een verzameling uitknipseltjes als de Extraits de Platon van Dalmeyda Paris Hachette. Instemming verdient wat gezegd is over Livius en Vergilius. Persoonlik is onderget. het niet eens met Conclusie VIIa. „In het bijzonder is het wenschelijk: a. dat de lectuur van Livius aanzienlijk worde beperkt."

En zo zal het velen gaan de een met wat over deze, de ander met wat over die schrijver wordt gezegd.

Ieder classicus leze deze opstellen aandachtig; zij zullen hem leiding geven bij het overdenken en vaststellen van de lijnen van zijn onderwijs.

Nog een paar opmerkingen mogen vergund zijn.

En Dr. v. Yzeren èn Dr. Bierma wijzen er op dat de gehele regeling van leerplan en eindeksamen ons bijna de grootst mogelike ruimte van bewegen laten. „Wanneer wij in ons onderwijs eenheid weten te brengen, de wetgever heeft reeds voor veelheid gezorgd." p. 118.

En voor wie zich als onderget. benauwd heeft gevoeld door al het vele en schone dat van ons leraren wordt geeist, wijs ik op het slotwoord van Prof. Bolkestein: „Ten slotte behoeft het wel niet nadrukkelijk neergeschreven te worden, dat ook naar de meening van den ondergeteekende (nl. Prof. B.) belangrijker dan alle leerstof de geest van het onderwijs en de persoonlijkheid van den onderwijzer is." Het is maar ten dele waar wat hij er aan toevoegt: „maar dit is een van die treffende waarheden, die beter in een toost dan in een rapport worden betoogd."

De Kommissie mag eisen, dat haar werk in de diepte beoordeeld en gekritiseerd wordt, d. i. dat de kritiek persoonlike ditjes en datjes terzijde laat en geleid wordt langs één lijn, gelijk het Rapport langs één hoofdlijn zich beweegt.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

Th. Stille, Maîtres écrivains du dix-neuvième siècle. 2e édition. Groningue, Noordhoff. 1916. (Pr. *f* 1.90; geb. *f* 2.50).

M. S. a donné dans ce volume de 400 pages des extraits de 40 écrivains du XIXe siècle. Nous sommes heureux d'y voir figurer pour Musset un fragment de l'*Histoire d'un merle blanc*, et de la *Première lettre de Dupuis et Colonet*, cet amusant persiflage du Romantisme; la préface éloquente du *Fils naturel* de Dumas fils; une page de *Bouvard et Pécuchet*, une œuvre capitale et trop peu connue, de Flaubert; et une autre pétillante d'esprit de Charles Demailly des Goncourt.

M. S. a placé au début de son recueil une esquisse de la littérature au XIXe s[e], qu'il complète par un tableau chronologique que l'on trouve à la fin du livre, et il a écrit pour chaque écrivain une petite étude substantielle qu'il complète également par des indications bibliographiques qu'il a rejetées dans une 3e partie.

Le tableau chronologique dans lequel M. S. a fait entrer 350 titres environ, est une idée très heureuse.

Nous souhaitons à cette 2e édition le succès de la première.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 7den vermeerderden en verbeterden druk van het *Engelsch Woordenboek* van K. ten Bruggencate. Het tweede, Nederlandsche-Engelsche, deel is bewerkt door den heer L. van der Wal, die de zorg voor de drie voorgaande drukken geheel op zich had genomen; het eerste weer door den oorspronkelijken samensteller, den heer ten Bruggencate. De prijs van het uitvoerige werk, gebonden, is *f* 5.40.

Ook ontvingen wij van dezelfde firma de vierde, op enkele punten gewijzigde uitgave van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing* (prijs geb. *f* 1.60).

Onze Redactie ontvangt van tijd tot tijd van de firma Bloud en Gay te Parijs allerlei geschriften over den oorlog, meest brochures van kleinen omvang. Men wil daarmede aan het buitenland de gevoelens van het Fransche volk, en inzonderheid van de Fransche Catholieken, duidelijk maken; enkele van die boekjes hebben betrekking op België en Luxemburg. Een er van geeft b. v. den tekst van den brief dien de Belgische bisschoppen hebben gericht tot de kardinalen en bisschoppen in Duitschland en Oostenrijk (24 Nov. 1915), met verzoek om medewerking tot het instellen van een betrouwbaar onderzoek naar het gedrag der Belgische priesters tijdens den inval der Duitsche troepen. Een ander geeft een Fransche vertaling van den open brief, dien de moedige burgemeester van Clervaux (Luxemburg) heeft gericht tot den afgevaardigde Erzberger (11 Maart 1915). Zooals men weet, heeft deze den schrijver wegens dien brief een proces aangedaan; maar in de N. R. Cour. van 1 Juni 1916 kan men lezen, dat de aanklager aan de rechtbank te Diekirch heeft bericht dat hij zijn aanklacht wenschte te laten vallen: men kan allicht gissen, waarom de voortzetting van het proces niet geraden werd geacht. Deze vertaling, getiteld *La conversion d'un catholique germanophile*, heeft een zekere waarde, doordat de oorspronkelijke Duitsche tekst in Duitschland niet mag worden verkocht en dus niet te krijgen is. Van een geheel andere soort is het *Journal d'une infirmière d'Arras*: een aantal dames aldaar verbonden zich bij het begin van den oorlog als pleegzuster aan een der te Arras bestaande hospitalen; en uit dit dagboek, loopende van 21 Aug. tot 22 Oct. 1914, ontvangt men zeer duidelijke indrukken. Wie mag leven in een land dat niet door den oorlog is geteisterd, leest met bewondering van zooveel kalmen moed in een vrouw, wier man en broeders onder dienst zijn, die van haar kinderen bijna geen bericht kan krijgen, en die toch met alle toewijding haar plicht doet, ook jegens den gewonden vijand. Er zijn nog andere verhalen van ooggetuigen, b. v. het grootere werkje *La guerre en Champagne au diocèse de Châlons*. Dergelijke boeken zijn in hunne eenvoudigheid wellicht leerzamer dan algemeene bespiegelingen, zelfs van bekende Fransche philosofen als Boutroux of Bergson. Sommige personen in onzijdige landen hebben vrijheid gevonden die betoogen te veroordeelen als onbillijk, eenzijdig, en als uitdrukkingen bevattende die een critische geest moest versmaden. Doch de zaak is juist, dat men moet leeren begrijpen hoe het komt dat mannen, die toch inderdaad weten wat wellevendheid is, zich van zulke sterke uitdrukkingen bedienen. Men kan het aan Franschen niet kwalijk nemen, dat zij omtrent de handelingen van Duitschland tijdens de crisis van Juli 1914, en omtrent de wijze waarop de oorlog vooral in het begin is gevoerd, een vaste meening hebben; en de gevoelens, die door deze overtuiging worden opgewekt, kunnen blijkbaar alleen in de door hen gekozen termen worden

uitgedrukt. Wanneer nu echter philosofen gaan schrijven over de hoedanigheden van het Duitsche volk, dan komen zij er allicht toe die karaktertrekken te willen verklaren uit leerstellingen van Duitsche philosofen, waarbij dan vooral Fichte en Hegel worden genoemd. Dergelijke betoogen kunnen meestal niet zeer streng zijn. En toch zal men met belangstelling lezen, wat de bekende Leuvensche philosoof De Wulf schrijft in het werkje *Guerre et Philosophie*, of ook *L'esprit philosophique de l' Allemagne et la pensée française* van Victor Delbos. De vraag is alleen of deze betoogen, die inderdaad zeer bezadigd van toon zijn, het uitbreken van *dezen* oorlog kunnen doen begrijpen. Veel eenvoudiger van opzet en zeer helder is het geschrift van Albert Sauveur, professor aan de Harvard University, waarin deze zich verzet tegen de bekende pleidooien in Amerika van prof. Münsterberg. En er is een voorrede bij van den Franschen hoogleeraar Le Chatelier, voortreffelijk geschreven en zonder iets wat men chauvinisme zou kunnen noemen.

A. K.

De redaktie ontving de volgende werken; de inhoud, die bij de meeste in los verband staat met de filologie en derhalve voor 't *Museum* geen stof oplevert ter bespreking, zal uit de titels voldoende opgemaakt kunnen worden: *L Éveil de l'Ame française devant l'appel aux armes*. — *Pour les Arméniens*. — *L'Arménie martyre*. — *Les aumôniers militaires*. — *Les catholiques allemands, jadis et aujourd'hui*. — *Le clergé et la guerre de 1914* (XI brochures). — *La cathédrale de Reims*. — *Arras sous les obus**. — *Les diocèses de l'Intérieur*. — *Notre Dame de Brebières**. — Al deze boeken zijn verschenen bij Bloud et Gay, te Parijs. Zij zijn uitgegeven namens het „comité catholique de propagande française à l'étranger"; die waarvan de titel door ons van een sterretje is voorzien, zijn geïllustreerd met foto's van de vernielde kerken. — Verder werd ons gezonden Jean Léry, *La bataille dans la forêt* (Argonne 1915), *impressions d'un témoin*. Parijs, Hachette et Cie, 1916. In nauwer verband tot de filologie, door de geschiedkundige en ekonomiese beschouwingen die 't werk bevat, staat R. W. Seton-Watson, *German, Slav and Magyar, a Study in the origins of the great war*. Londen, Williams and Norgate, 1916, Pr. 2/6.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLIV, 4: A. Rutgers van der Loeff, De Sciris. — G. V., Ad Plutarchum et Herodotum. — J. J. Hartman, De Domitiano imperatore et de poeta Statio. — J. J. H., Ad pseudo-Demosthenis or. κατὰ Νεαίρας. — H. D. Verdam, Quo ordine Isocratis Busiris adversus sophistas Helena orationes inter se succedant et quod Plato ad eas responderit. — G. Vollgraff, Ad Epigramma atticum. — P. H. Damsté, Ad T. Livii Lib. XXXVIII-XL. — G. Vollgraff, De duobus Heracliti fragmentis. — J. J. Hartman, De Horatii Satirae I. (II, 5, 103 sq.). — J. J. H., Ad Euripidis Medeae 11 sq. — J. J. H, Ad Ciceronis Cat. I § 1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt, Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 7: E. Bickel, Das asketische Ideal bei Ambrosius, Hieronymus u. Augustin. — J. Körner, W. Scherer (1841-1886). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Elster, Humanisten u. Germanisten.

Nieuwe Taalgids. X, 5: J. W. Muller, De Roman de Renard en de folklore. — D. C. Hesseling, Een Afrikaanse dissertatie. — P. Valkhoff, Zaïre en de Henriade in de Nederl. Letterkunde (slot). — Bladvulling.

Anglia, XL, 3: G. Dubislav, Studien z. mittelengl. syntax, II. — P. Seyferth, In welchem verhältnis steht H 6 B zu The Contention betwixt the two famous houses of Yorke and Lancaster und H 6 C zu The True Tragedie of Richard Duke of Yorke, and The Death of the good King Henrie the Sixt? — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — F. Holthausen, Zu den Kildare-gedichten ed. Heuser. — Dez., Vergleichung des Güdlāc-textes mit der hs. — J. H. Kern, Hoccleve's verszeile. — Dez., Die datierung von Hoccleve's dialog. — Dez., Der schreiber Offorde. — R. Meissner, Die zunge des grossen mannes. — H. Lange, What is the Parlement of Foules? (Eine Chaucer-notiz).

Bijdr. Vad. Gesch., IV, 1: Van Grol, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen. — Bruggeman, Uitgifte bedijking van Nieuw-Schakerloo. — Meijer, Judicium der theol. faculteit te Leiden betreffende Rozenkruisers. — Van den Berg, Documenten Reports Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 4: Zuidema, Maurits en Oldenbarnevelt (slot). — Dijkstra, Engeland en de Vereenigde Staten, 1783 tot op onzen tijd. — Sernée, Een vrouwelijk gezant in de 19de eeuw. — Zesde Vacantie-cursus voor geografen.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXIII, 5: H. Muller, Did Holland sell the Cape? — Ten Kate, In memoriam Joh. Sasse. — Tydeman, De oorzaak der getijen. — Abendanon, Basische stollingsgesteenten in het middendeel van den N.-I. Archipel. — Mededeelingen. — Literatuur.

Studiën, LXXXVI, Sept.: G. Gorris, De Paus als vredesbemiddelaar. — P. Zeegers, Over tragische droefheid, II. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. De Dramatiste. — J. P. v. Kasteren, Het slot van het Marcus-Evangelie. — Is. Vogels, Een Boek en een Beginsel. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Reizen in Zuid-Afrika, uitg. Godée Molsbergen, I (Werken Linschoten-Vereeniging): Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen XXXIII, 5 (l'Homoré Naber).

Persyn, The soul of the low countries: N. Taalg. X, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Bij dit Nummer bevindt zich het Register van den 23sten Jaargang.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — **No. 2.** — **November 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Novae comoediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis edidit **O. Schroeder** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausgegeben von Hans Lietzmann, No. 135). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 2).

Na Südhaus' Menander-uitgave, na het Supplementum Lyricum, het Supplementum Euripideum en het Supplementum Sophocleum behoorden in Lietzmann's verzameling ongetwijfeld de verdere dramatische fragmenten te worden opgenomen, die in de laatste jaren op papyrus zijn teruggevonden; de uitgever had daarin echter m. i. verder moeten gaan dan hij gedaan heeft en alle nieuwe *Comoediae graecae fragmenta* verzamelen, zooals in het Supplementum Comicum van Demianzuk (Kraków 1912) gebeurd is. Dat de heer Schroeder die wenschelijkheid zelf gevoeld heeft, blijkt hieruit, dat hij ook de fragmenten heeft opgenomen, die in Didymus' Demosthenes-commentaar zijn gevonden, hoewel hij — m. i. zeer terecht — de mogelijkheid releveert, dat ze tot de Midden-comedie behooren; zelfs gaat hij nog verder terug door in zijn Appendix een elftal versbrokjes te doen afdrukken, waarvan hij scherpzinnig gist, dat ze tot Eupolis' Δῆμοι behooren. Maar waarom dan een fragment weggelaten, dat slechts in een Italiaansche papyrus-verzameling is opgenomen, en dat daardoor moeielijk toegankelijk is, op raad van Südhaus. „qui hanc (papyrum) mediae comoediae attribuendam esse demonstrari posse iudicavit"?

Overigens is de hier geboden verzameling voortreffelijk geschikt voor het doel, waarvoor ze bestemd is; we vinden de verschillende fragmenten hier terug, in behoorlijke volgorde met nauwkeurige mededeelingen omtrent de door Schroeder opnieuw gecontroleerde overlevering en de voorstellen tot aanvulling; verder wordt in een inleidend woord telkens een poging gedaan om verband te brengen met reeds bekende overblijfsels der Grieksche en Latijnsche comedie en om den inhoud zooveel mogelijk te verduidelijken, alles met mededeelingen omtrent literatuur, die mij zeer volledig toeschijnen. In 't algemeen gesproken is de heer Schroeder voorzichtig genoeg in zijn pogingen tot reconstructie; minder objectief dan gewenscht is vond ik hem b.v. bij de behandeling van No. 5 (Pap. Oxyrhynch. 11), waarvan de overeenkomst met de Andria van Terentius m. i. al zeer gering is. Waar schuilt toch de door Schroeder aangegeven bizondere gelijkenis tusschen vss. 34 sqq:

> αὐ]λητριδίου γὰρ συμπο[τικοῦ ⏑̲ — χάριν,
> κ]αὶ βουκολῆσαι δεσπό[την ἀπράγμονα
> ἔστιν νεωνήτου,

en Andria 582 sqq.:

> ego dudum non nil veritus sum, Dave, abs te ne [faceres idem,
> quod volgus servorum solet, dolis ut me deluderes,
> propterea quod amat filius?

We hebben hier toch slechts te doen met een der telkens terugkeerende hoofdmotieven der nieuwe comedie.

Misschien echter kan deze subjectiviteit verdedigd worden door de bestemming van het boekje: bij Vorlesungen en Übungen kan zij wellicht tot nauwkeurige bespreking en tot bestrijding prikkelen; wie in een fragmenten-verzameling als deze minder gestoord wenscht te worden door de eigen opvattingen van den uitgever, zal meer bevrediging vinden in het hierboven genoemde boek van Demianczuk; daartegenover staat, dat Schroeder zijn eigen werk in zijn Praefatio meent te mogen aanbevelen door te wijzen op zijn hernieuwde bestudeering der Papyri.

Een bijna volledige Index verborum effent den weg tot nader onderzoek van het taalgebruik der nieuwe comedie — verreweg het belangrijkste voordeel, dat de nieuwgevonden fragmenten aanbieden: voor onze kennis van het letterkundig genre hebben ze veel

geringer waarde dan de veel uitgebreider Menandervondsten.

Den Haag. J. van IJzeren.

E. Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien. Paderborn, Ferd. Schöningh 1915 (Pr. M. 2.50).

Het was in 't jaar 1905 toen Fr. Vollmer door zijn verhandeling Die Ueberlieferungsgeschichte des Horaz (Philol. 1905, Supplem. bd X Heft 2) menigeen tot tegenspraak dwong. Vooral de „gemeenschappelijke fouten der hss." van Horatius waren — zoo Vollmer — een bewijs dat alles ten slotte op één archetypus terugging en daarvan was één afstammeling in de vroege middeleeuwen bewaard gebleven.

Wij zullen niet herhalen, hoe V. zich die traditie verder voorstelde, maar het bleek dat de „fouten" van V. eigenlijk geen fouten waren en dat sommige anders verklaard konden worden. Laat ik nog eens herinneren aan C. IV 8, 15 sqq. welke plaats als „schwer interpoliert, nie zu heilen" werd aangeteekend (Vollmer, l. l. p. 281) en Serm. I 6, 126 rabiosi tempora signi, die ik indertijd met kracht heb verdedigd [1]). Doch de meening van V. reikte zoo ver, dat *Schweikert* na 10 jaar nog een boekje van ruim 50 pagg. heeft moeten schrijven om een andere verkeerde conclusie te weerleggen. Hier betreft 't de Scholiën op Horatius. Doordat V. een *editio Porphyrionis cum commento* aannam, waarlangs hij dan tot zijn 2-klassen theorie afdaalde, kwam er een verwarring in de verhouding der oude commentatoren [2]). Wij hebben evenmin een echten Porphyrio als een echten Acro en zullen die wel nooit krijgen. Wat wij hebben zijn Scholiën, die men in den regel met den naam van Pseudo-Acro bestempelt en die in den loop van de 5—7 (8) eeuw ontstaan zijn benevens een commentaar van Porphyrio (Pseudo-), terwijl wij weten dat de echte in de 3e eeuw is geschreven, maar later op allerlei wijzen bedorven. Oorspronkelijk zal Porphyrio aan den echten Acro verklaringen hebben ontleend. Er zullen zeker uit den oorspronkelijken Porphyrio verklaringen in de latere Pseudo-Acronea gekomen zijn, maar met zulk een farrago verborum kan men nog niet veel doen, zeker niet den echten Porphyrio reconstrueeren, hoe veel scherpzinnigheid er ook verspild wordt. Bovendien hebben wij nog niet *al* het noodige materiaal bijeen en de bekwame hand, die ons dat kon geven, rust voor altijd. *Holder* is namelijk, als ik Otto Keller goed begrepen heb, in den aanvang van 1916 gestorven.

Schweikert onderzocht welke consequenties de Vollmersche methode opleverde, hoe volgens dezen de echte Porphyrio er zoowat heeft moeten uitzien. Tot welke zonderlingheden men moet komen blijkt reeds voldoende op p. 5, 10 enz. Het lijkt alsof men alles kan bewijzen, als men gelijk wil hebben. Schweikert spaart ons zijn voorbeelden niet.

V. vond den echten Porphyrio in de Acro-Scholiën, maar op hoe verschillende tegenstrijdige manieren! [3])

[1]) *Mnemos.* 1913 p. 447 sqq.; *Horazstudien* p. 44—49, In *Serto Naberico*, de errore quodam philologico.

[2]) Jahresber. CXLIII (1909 II). Bericht über die Literatur zu Horatius für die Jahre 1905—1908 von *Josef Bick*, Wien, p. 5 sqq. Schweikert p. 1.

[3]) Schweikert p. 17 sqq.

Doch genoeg. Ook het kleine werk moet geschieden, vooral wanneer er grootere belangen door gebaat worden. Dat kleine werk is hier met zorg en onuitputtelijk philologengeduld verricht. Wij weten nu dat ook van deze zijde de Vollmerhypothese niet zonder bedenkingen is. Bescheiden zegt Schweikert op p. 54: Der Versuch Vollmers, den echten Porphyrion zu rekonstruieren, kann man als gelungen nicht bezeichnen.

Ontkend kan niet worden dat de Vollmersche hypothese weer tot scherp onderzoek aanleiding heeft gegeven en dat zoo ten slotte de interpretatie van Horatius er bij gewonnen heeft. En daarop komt 't in onzen tijd ten opzichte van dezen dichter vooral aan.

Amsterdam. J. W. Beck.

The Roman elegiac Poets edited with introduction and notes by **Karl Pomeroy Harrington.** New York, American Book Company. 1914.

De schrijver van deze buitengewoon mooi uitgegeven anthologie, Professor aan de „Wesleyan University", heeft een zoogen. „college textbook" willen samenstellen uit de gedichten van Catullus, Tibullus Propertius en Ovidius. Wie op de hoogte is van 't onderwijs aan Amerikaansche Universiteiten, begrijpt reeds uit de woorden „college textbook" wat een dergelijk boek pleegt te bieden: practische, niet te uitvoerige verklaringen, zooals die welke in onze Hollandsche schoolcommentaren gevonden worden, maar tevens vrij uitvoerige bibliographische opgaven. In deze bloemlezing is bovendien een korte apparatus criticus toegevoegd. Hierdoor ontstaat een in onze oogen eigenaardig mixtum, wat Harrington zelf ook gevoeld heeft, zooals blijkt uit deze woorden van het voorbericht „the somewhat elementary note seems to be required, side by side with one that stimulates to original research." Het werk (444 pag.) begint met een goede inleiding van 52 bladzijden, waarin achtereenvolgens over de vóór-Romeinsche en Romeinsche elegie, en over de vier genoemde dichters wordt gehandeld, echter zonder nieuwe gezichtspunten. Ook aan het elegische distichon zijn eenige heldere pagina's gewijd. De schrijver blijkt overal uitstekend op de hoogte der over het onderwerp verschenen literatuur. De tekst is over 't algemeen op verstandige wijze vastgesteld; Harrington denkt er bv. niet aan, zooals Vahlen-Helm doen, Tibull. I. 3 17 te laten drukken *aut ego sum causatus: aves dant omina dira, Saturni sacram me tenuisse diem.* Wel had hij moeten begrijpen, dat Catull. 65. 9 *alloquar, audiero nunquam tua facta loquentem* niets is dan een stoplap om een oude lacune te vullen. Het vers komt dan ook niet voor in Oxoniensis, Sangermanensis en Romanus. Verder is Tibull. I. 3. 50 *nunc mare nunc leti mille repente* (reperte A. V; repente G.) *viae* „repente" corrupt; lees met Leo *patentque*, vgl. Grattius 357. Wanneer ik de tekst-constitutie goed geslaagd acht, moet ik er tot mijn spijt bijvoegen, dat Harrington zich bij Propertius te veel heeft laten beïnvloeden door de verkeerde opvattingen die omtrent den tekst van dezen dichter nog steeds heerschen, al komt er gelukkig verbetering. Wel doet 't mij genoegen, dat Harrington herhaaldelijk mijn commentarius met instemming citeert, maar ik moet toch constateeren, dat zijn tekst op verschillende plaatsen zelfs bij dien van een zoo behoudend — m. i. *te*

behoudend — criticus als Hosius achterstaat. Nu weet ik wel dat er veel waars schuilt in Harrington's uiting: „it is too much to hope that any text accepted and any views adopted about Propertius will receive unanimous approval"; maar toch begint de waarheid meer en meer ingang te vinden; er zijn verscheidene kwestie's en plaatsen, waarover nu een communis opinio bestaat, andere, waar de onjuistheid eener lezing met bijna absolute zekerheid kan bewezen worden, en de verbetering voor 't grijpen ligt. Als een Propertius-uitgever in zulke gevallen nu bij de lezing der codices blijft zweren of uit de verschillende lezingen de verkeerde kiest, dan is zijn recensie wat de Engelschen noemen „retrograde." Daarvan geef ik gaarne eenige voorbeelden.

Prop. I. 19. 10 *sed cupidus falsis attingere gaudia palmis / Thessalis antiquam venerat umbra domum*; zooals men ziet, verkiest Harrington hier ten onrechte de lezing van DV *Thessalis* boven *Thessalus* (N); reeds in 1847 (Jahns Archiv, 13 bnd. p. 320) gaf Klotz met recht de voorkeur aan de lezing van N en vertaalde: „es war der Thessaler als Schatten in die alte Heimath gekommen." Zoo wordt 't harde van 't masculin. *cupidus* weggenomen; bovendien is 't steeds veiliger een lezing van N dan een lezing van DV op te nemen, aangenomen dat beide verdedigbaar zijn.

Hoe gebrek aan vertrouwdheid met de gewoonten der scribae vaak een noodzakelijke emendatie doet verwerpen, leert II. 10. 11. *surge anima ex humili iam carmine* (aldus Harrington); dat *anime* te lezen is, leeren Senec. Phaedr. 592. 599. Thyest. 192. 270. 283. 324, zie ook Burman's editie p. 251. Deze emendatie wordt echter pas geheel zeker, als men weet, dat er eerst *animex* stond, wat de afschrijver verkeerdelijk in *anima ex* ontbond. Iets dergelijks is 't geval met II. 30. 29 *ut Semela est combustus*, waar N *Semela*, D V *Semele* en F L *Semel est* hebben.

Veel instructiever is II. 13.47 *quis tam longaevae* etc. waar met Livineius *cui si tam longae* te lezen is, zie mijn comment. cr. p. 111. Hoe de fout hier ontstaan is, kan men gemakkelijk nagaan. *Qui* was de laat-Latijnsche datief-vorm voor *cui*, zie *Maurenbrecher*, Parerga zur Lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus p. 127, aanm. 1. Er stond dus eerst in de mss. *qui si tam longae*; na den uitval van de *i* voor *t* werd 't defecte vers in orde gebracht door van *longae* „longaevae" te maken. Eenige regels verder in deze elegie (vs. 33) staat deze zelfde dat. *qui*. Deze verbetering achtte ook Hosius absoluut noodzakelijk.

II. 28. 53/54 *et quot Troia tulit vetus et quot Achaia formas / et Phoebi et Priami diruta regna senis.* Wie ziet nu niet, dat Troje hier niet tweemaal achter elkaar kan genoemd zijn; en dan nog wel daartusschen in *Achaia.* Harrington vermeldt in den apparatus wel Scaliger's emendatie *Thebae* voor *Phoebi*, maar dat, als deze verbetering opgenomen is, *Troia* (vs. 53) nog altijd fout blijft, komt niet in hem op. Ook hier namen Hosius en ik onafhankelijk van elkaar Rossberg's gissing *Creta* op.

Bizonder leerrijk voor den zoogen. conservatieven criticus is de geschiedenis van vers IV. 4. 47. De verliefde Tarpeja overdenkt hardop, welk plan zij Tatius zal aanraden, om de stad in zijn macht te krijgen *Cras, ut rumor, ait, tota pugnabitur urbe: / tu cape spinosi rorida terga iugi.* Nu leert het vervolg van 't verhaal dat er dien dag juist *niet* gestreden wordt, omdat er een reinigingsfeest is. Dat is immers voor Tatius 't juiste oogenblik om de stad te overrompelen; *Palmer*, een der scherpzinnigste Latinisten, die zich ooit met Propertius bezig hielden, zag 't eerst, dat *pugnabitur* corrupt was; maar zijn voorstel *cessabitur* was palaeographisch onaanneemlijk. Later kwam een ander Engelsch geleerde Huleatt met *purgabitur* voor den dag, in verband met de vermelding van 't Parilia-feest (zie Ov. Fast. IV. 639) een gelukkige vondst, die echter versmaad werd. Doch wat blijkt nu? Hetzelfde staat reeds in een der deteriores, den *Leidens. Vossian. Lat.* 81.

Zoo zou ik kunnen doorgaan, doch deze voorbeelden zijn m. i. voldoende, om mijn oordeel over dit gedeelte van Harrington's werk te staven; in den commentaar mis ik een verklaring van de duistere uitdrukking *sacra piare* (I. 1.20), die tot zooveel geschrijf aanleiding heeft gegeven; in de zooevengenoemde Tarpeja-elegie (IV. 4.71) geeft het woord *ruit*, wat gezegd wordt van de door Vesta gestrafte priesteres, moeilijkheid. Kan 't, zooals Otto (Comment. in honor. Reifferscheidii p. 20) wil, *furit* beteekenen, nl. van hartstochtelijke liefde bedoeld? Ik geloof het niet en lees met Emil Baehrens *furit*; in elk geval mis ik in den commentaar een ophelderende noot.

Summa summarum: een bruikbaar „collegebook" voor hen, die 't meer om den inhoud te doen is, dan om de philologische bestudeering der gedichten; goede teksten, maar, wat Propertius betreft, zelfs uit een conservatief oogpunt beschouwd, niet „up to date."

Leiden. P. J. Enk.

E. H. Sehrt, Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion „Und". (Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie, herausgeg. v. H. Collitz und H. Wood No. 8). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2; geb. M. 2.80).

Voor het meest gebruikelike van alle voegwoorden hebben de Germanen niet éénzelfde woord: wgm. *en*, dat in 't no. *enn* 'maar, toch' zijn reflex vindt, ontbreekt in 't Oostgermaans, terwijl got. *jah* (*ja* + *h* = lat. *-que*) in 't latere Westgermaans niet meer voorkomt. Eigenaardig is de verwarrende veelheid van vormen van dit wgm. *en*, zooals het zich deels nog weerspiegelt in eng. *and*, ndl. *en*, hgd. *und*, en dit is het, wat Sehrt aanleiding heeft gegeven een monographie over het genoemde voegwoord te schrijven. Het beeld, dat de schrijver van de ontwikkeling der vormen ontwerpt (ook in kaart gebracht: blz. 53), ziet er in hoofdtrekken aldus uit: In 't ags. is *and* (*ǫn*[*d*]) de gewone vorm (*end* alleen dialekties), evenzo heeft 't ofri. de *a*-vorm (*an*[*d*], *ande, anda*) (eerst sedert de 14de eeuw onder ndl. invloed en[d(e)]). In 't os. overweegt *endi*, waarnaast in 't Westfaals (onder Friese invloed?) *and*(*e*), *anda*. Dit *endi* is de typiese vorm van 't ndfrk., maar wordt ook in 't hgd. gebruikt (in 't opperduits natuurlik *enti*), waar het oude *anti* nog alleen in 't Beyers voorkomt (tot de 9de eeuw). In de verschillende hgd. dialekten maakt *endi* (*enti*) evenwel, hier vroeger, daar later, plaats voor *indi* (*inti*), totdat op het eind van de 10de eeuw *und*(*e*) (*unt*[*e*]) opduikt, dat ten slotte de overhand krijgt.

Al dadelik volgt hieruit, dat de *u*-vorm niet op oude

ablaut berust, daar hij eerst in jongere tijd en dan nog alleen op beperkt gebied verschijnt; vandaar dat de afleiding van Kluge en Torp uit idg. *n̥thá: skr. átha 'verder, ook' te verwerpen is. S. neemt verwantschap aan met skr. *ánti*, gr. ἀντί, lat. *ante*, dat volgens Walde eigelik de lokatief van *ant-* 'voorhoofd' (ohd. *endi*, on. *enni*) zou zijn. Toch mag ook dit allesbehalve zeker heten, want behalve dat men dan moet aannemen, dat het Grieks en niet het Sanskriet het oorspronkelik aksent heeft bewaard en dat de praepositie tot konjunktie is geworden, is de hoofdmoeilikheid, dat de *-i* volgens de auslautswetten moest zijn afgevallen, zoals dat werkelik in ags. *and* het geval is. S. neemt aan, dat onder invloed van een vroeger voorhanden kompositum met *andi-* de *-i* hersteld is; liever zou ik de verklaring zoeken in het feit, dat de konjunktie in de doorlopende rede voor het taalgevoel vaak niet als afzonderlik woord bestond en zo in proclities gebruik zijn auslautende klinker kón behouden. Terwijl *endi* natuurlik de umlautsvorm is van het oudere *andi*, ziet S. in *indi* de onder invloed van de *i* der slotsyllabe ontstane jongere phase van *endi* (evenals de ogm. *e* in dat geval *i* geworden was); in ndfrk. *ende* zou de auslautende *e* behouden zijn, omdat de auslautende *i* hier vroeger tot *e* geworden was: een bedenkelike verklaring, waarvoor ik liever een „non liquet" in de plaats zou willen stellen; we hebben hier, evenals bij *und*, — waar S. op parallellen als *untfahan*, *untwichan* wijst — veeleer met invloed van de omgeving te doen, daar zo'n op zich zelf geen betekenis hebbend woordje altijd in nauw verband met 't vorige en 't volgende gebruikt wordt.

S. beperkt zich niet tot het nauwkeurig vaststellen van de kronologiese en geografiese verdeling der vormen en het verklaren ervan; zijn hoofddoel was het „ein Kriterium zur Unterscheidung der verschiedenen Dialekte zu gewinnen" (blz. 1). Hij tracht dan ook dit criterium op verschillende geschriften toe te passen, waarvan het dialekt niet met zekerheid vast te stellen is. Daar de betrekkelik geringe omvang van zijn werk hem evenwel niet toelaat zelfstandig de bronnen te onderzoeken, neemt hij hier in hoofdzaak de beschouwingen van anderen over en voegt hij er dan zijn criterium aan toe; deze methode geeft een zekere halfslachtigheid aan dit deel van zijn studie en levert uiteraard geen nieuwe resultaten. Zo b. v. bij de ndfrk. psalmen, wier geboorteland hij dicht aan de mfrk. grens „etwa in der Gegend westlich von Aachen" zoekt (blz. 34), en bij het Hildebrandslied, dat *anti* en *enti* heeft, waarbij S. nog niet van de nieuwe theorie van Saran heeft kunnen profiteren (blz. 34 v.); even weinig belangrijk is de poging om nauwkeurig de grens tussen 't Neder- en 't Middelfrankies te bepalen (blz. 40 v. v.). Maar wel geloof ik, dat ieder, die zich met dergelike studieën ophoudt, met vrucht van 't materiaal, in Sehrts betrouwbaar en degelik boek neergelegd, zal kunnen gebruik maken.

Hilversum. M. Schönfeld.

F. Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften). Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 1).

In het handschrift C van den roman van Pseudo-Callisthenes over Alexander vindt men een merkwaardig verhaal over de stichting van Alexandrië (II 28). Alexander, heet het daar, stichtte de stad, richtte aan den oostkant van den nieuwgebouwden wal een geweldigen toren op, beklom dien, aanbad er den god der Joden, dien hij als den eenig waren erkende, en verdeelde vervolgers, in zijn paleis teruggekeerd, zijne heerschappij in vieren. Seleucus, Philippus en Antiochus maakte hij tot zijne mederegenten. Dit verhaal, dat alleen in het handschrift C voorkomt, is blijkbaar een invoegsel, het behoort tot eene gansche reeks invoegsels, die zich aan het eind van boek II hebben opgehoopt. Pfister, die reeds te voren zich door meer dan eene studie over den roman van Pseudo-Callisthenes bekend maakte, heeft in de verhandeling, wier titel hierboven staat, zich tot taak gesteld, langs verschillende wegen den Joodschen oorsprong van deze overlevering te bewijzen.

Hij toont aan, dat Joodsche geschriften, en zij alleen, vooral het boek Daniël, weten van eene verdeeling van Alexanders rijk in vier deelen; dat zij, en zij alleen, juist als onze tekst, een koning Philippus van Egypte kennen, die dezelfde is als Ptolemaeüs Soter; dat de Joden (Flavius Josephus is hiervoor onze oudste getuige) fabelden van eene bekeering van Alexander tot het Jodendom en eene toekenning door hem van het burgerrecht van Alexandrië aan de daar wonende Joden. Nog allerlei kleinigheden brengt hij bij van dezelfde strekking en verheft het aldus boven twijfel, dat het bericht zijn ontstaan te danken heeft aan de in den Hellenistischen tijd zoo welig tierende tendentieuse literatuur ten gunste der Joden. Aarzelend stelt hij de opteekening er van in de eerste of tweede eeuw n. Chr.

Het verhaal is, wat den vorm betreft, eene nabootsing van dat, eveneens in den roman van Pseudo-Callisthenes, maar in eene oudere redactie voorkomende (I 31), waarbij na de stichting van Alexandrië Alexander Serapis als den eenig waren god erkent. Pfister brengt in twee aanhangsels twee andere gevallen van dergelijke omwerkingen ter sprake. Een oorspronkelijk verhaal wilde, dat bij de stichting der stad vergiftigde slangen en krokodillen, die de arbeiders bemoeilijkten, verdreven waren door invoer van andere, niet vergiftigde slangen, vijanden der eerste. Lateren echter beweerden, dat Alexander het lastige gedierte had verjaagd door de beenderen van den profeet Jeremia rondom de stad te laten begraven, die, zooals reeds gebleken was, in dit opzicht onfeilbare afwerende kracht bezaten. Een ander Joodsch verhaal maakte uitvoerig melding van een bezoek van Alexander te Jeruzalem (o. a. Jos. Ant. XI. 317 vlg.). Het keert bijna eensluidend weder in een bericht omtrent een bezoek, dat Alexander aan Rome zou hebben gebracht. De legende omtrent het bezoek te Rome, maar dan in zeer korten vorm, is oud (zie Ps. Call. I 29). Welk van de twee lange verhalen, dat over Jeruzalem of dat over Rome, het oudste is, laat zich, dunkt mij, niet uitmaken.

De studie van Pfister brengt eene welkome bijdrage tot vermeerdering onzer kennis omtrent de Joodsch-Hellenistische literatuur.

Leiden. H. van Gelder.

Un demi siècle de civilisation française (1870-1915), Paris, Hachette, 1916. (Pr. fr. 10).

Si je me vante moi même, ma gloire n'est rien. C'est là une règle de conduite excellente pour les individus. Est-elle aussi bonne pour les nations ? Je le crois, mais à une condition : c'est qu'elle soit suivie par toutes les nations. Alors justice sera tout naturellement rendue à l'apport de chacune d'elles au trésor commun de la civilisation. Mais si l'une exalte ses propres qualités et déprécie ou laisse dans l'ombre celles des autres, force est bien à ces autres d'être moins discrètes, et, au risque de paraître mal élevées, de parler d'elles mêmes.

Cela s'est imposé pour la France, qui n'a pas pour habitude d'emboucher les trompettes de la Renommée. Mais comme depuis 1870, sur la foi des intéressés, le monde a pu croire que le progrès humain n'avait d'autre centre que Berlin, la librairie Hachette, dans le but louable de redresser cette contre vérité, a demandé a vingt écrivains et savants de mettre en lumière le remarquable effort de la France dans tous les ordres d'activité. „A l'heure où l'héroïsme de nos soldats est célébré par l'univers, dit M. Raphaël Georges Lévy dans une courte préface, il convient de mettre sous tous les yeux la part que la France a continué de prendre, depuis un demi siècle, à la marche en avant de l'humanité. Sur tous les terrains, elle a puissamment contribué au progrès ; sur plusieurs, elle a été un précurseur."

La matière est vaste, elle est divisée en vingt rubriques classées par ordre alphabétique d'écrivain, et va de l'astronomie, par M. Baillaud, à la musique, par M. Ch. Widor, en passant par la philosophie (M. Boutroux), l'œuvre diplomatique (M. Gérard), les Sciences chimiques (M. Georges Lemoine), l'automobile et l'aéronautique (M. Painlevé), les Sciences Biologiques et médicales (M. Charles Richet), la métallurgie (M. Eugène Schneider), Finance, Commerce, Transports, par M. Georges Lévy, etc... Comme on le voit, les sciences pratiques, et les questions industrielles ou commerciales tiennent avec juste raison, une large place.

Cinq cents pages pour vingt rubriques, cela fait une moyenne de vingt-cinq pages pour chacune d'elles. Et les écrivains se sont soumis militairement à la consigne et n'ont pas empiété sur la part du voisin. Mais vingt-cinq pages, c'est bien court ; M. Charles Richet n'a pas d'illusion et il écrit modestement, au début de son étude, une note passablement mélancolique: „Le nombre des travaux de médecine et de biologie est de 50.000 par an environ ; ce qui fait, en quarante-cinq ans, 2 250 000 mémoires. Comme il y en a sensiblement 30 p. 100 en langue française, nous arrivons au chiffre de 675000 travaux français. Admettons qu'il y en ait un sur mille ayant quelque valeur (!); c'est encore 675 mémoires ou livres importants. Que pouvons-nous, en quelques pages, dire qui ne soit insuffisant" ?

En effet, c'est décourageant! Eh! bien, ces vingt-cinq pages, c'est encore trop, beaucoup trop pour le rédacteur du mouvement musical. Il remonte au déluge et parle longuement des Origines de la musique, il fait l'historique de l'Opéra, celui de l'Opéra comique, consacre une page à Berlioz mort en 1869, tant et si bien qu'il lui reste 22 lignes (M. Pierre Lalo les a comptées) pour parler de ce qu'on lui demandait. En 22 lignes, avec la meilleure volonté du monde on ne peut guère faire entrer beaucoup de noms ou d'œuvres ; aussi ne faut-il pas en vouloir à l'écrivain de n'avoir cité ni d'Indy, ni Chabrier, ni Ernest Chausson, ni Albéric Magnard, ni Maurice Ravel, ni aucun autre. *Pelléas et Mélisande* et l'*Apprenti sorcier* sont bien cités, mais par une sorte de pudeur invincible, dit plaisamment M. Pierre Lalo, il s'abstient de nommer leurs auteurs. Rien sur Charles Bordes et la Schola, rien sur l'esthétique du drame lyrique français qui a été depuis 50 ans „plusieurs fois transformé dans ses profondeurs, d'abord „par l'influence des œuvres de Wagner, puis par „celles de Pelléas et Mélisande. Aucune mention des „changements qui dans ces dernières années, se sont „produits dans notre style harmonique, changements „dont l'origine remonte précisément à *Pelléas et* „*Mélisande*, et dont l'influence s'est peu à peu „étendue à la musique du monde entier". C'est une trahison, et la critique négative vaudrait mieux encore que cette conspiration du silence.

Dans le chapitre sur l'art, M. Robert de la Sizeranne, a dit en dix-huit pages des choses intéressantes sur la peinture, la sculpture, la gravure, l'art céramique, l'art du joaillier, la glyptique, l'estampe, le portrait. Mais on regrette qu'il ait limité l'évolution de la peinture à l'Impressionnisme; on voit avec plaisir les noms de Claude Monet, Sisley, Edouard Manet, Degas, Renoir, Berthe Morizot, Cézanne et Pissaro, mais on serait heureux de rencontrer également, avec Cézanne, Van Gogh et Gauguin, puis Matisse van Dongen, et enfin l'on reste surpris de ne pas trouver une ligne sur le Cubisme, et un mot sur le Futurisme. Quel est donc ce malin génie qui fait que dans une étude des manifestations de la Sensibilité moderne, on est toujours plus ou moins rétrospectif ? C'est la crainte sans doute de sentir sous ses pieds un terrain trop mouvant.

Cette crainte, M. Doumic, que les éditeurs ont chargé du soin d'écrire le chapitre de la littérature, l'éprouve à l'excès, et il a réduit le demi siècle à environ un quart de siècle. Il a tracé quatre cases dans son tableau: Psychologie et poésie; Roman et nouvelle; Théâtre; Histoire et critique.

M. Doumic a un système. C'est excellent. C'est le moyen d'être très fort. Mais on n'est très fort qu'en étant un peu faux. L'idée directrice, la solide armature du système de M. Doumic est celle-ci : l'esprit français a été bien portant pendant le classicisme du 17e siècle, époque de santé morale, d'équilibre intellectuel, de goût de la mesure, de clarté, de simplicité. Puis, causée par la lente infiltration d'éléments morbides étrangers, vint la maladie qui a duré un demi siècle et qui s'appelle le Romantisme: „individualisme forcené, passion „débridée, sentimentalité maladive et mélancolie, „déclamation, outrance, recherche de l'énorme et „du bizarre". Vers 1830, c'est le commencement d'une lente convalescence, c'est la race qui se reprend en renouant avec la tradition, c'est-à-dire avec la raison, mais comme tout ne se recommence qu'en se transformant, la raison s'appellera, de 1850 à 1870, la science. De la science, la psychologie du Taine des *Origines de la France contemporaine*, de la science philologique, les études religieuses de Renan, de la

science historique, la poésie de Leconte de Lisle et de Hérédia ; le roman raturaliste enfin témoigne de ce goût pour la science poussé jusqu'à la manie.

Tout cela paraît exact dans les grandes lignes, mais si l'on y regarde de près, ce classement général, c'est le lit de Procuste pour beaucoup. Certes après l'hypertrophie du moi et le lyrisme débordant d'avant 1850, la manière de Leconte de Lisle est bien objective, impersonnelle. N'est-elle pas lyrique ? On appellera ce poète un impassible. Soit, mais un impassible „ravagé".

„Le roman qui, lui aussi, avait été lyrique avec „George Sand et souvent même avec Balzac, devient „avec Flaubert roman d'observation et d'achéologie" Et n'est-il que cela ? Il en est je crois bien, de l'absence de lyrisme dans Flaubert comme de son manque de patriotisme ...... avant 1870.

En poésie, M. Doumic cite encore Gautier, Coppée, Verlaine et Henri de Régnier. Rien sur Mallarmé, ni sur Rimbaud, ni sur Laforgue, ni sur Moréas, ni sur Francis Jammes, ni sur Paul Claudel, ni sur Charles Péguy, ni sur Paul Fort, ni sur Madame de Noailles, ni sur Verhaeren.

Au chapitre du roman ont quelques lignes: Zola, Goncourt, Daudet, Maupassant Bourget, Lemaître, Barrès, Loti, Bazin, France et sont cités: Rod, Huysmans, les frères Margueritte, Marcel Prévost, Henry Bordeaux, Louis Bertrand, René Boylesve, Gérard d'Houville, Marcelle Tynaire et Colette Yver.

Sont passés sous silence: Bouvard et Pécuchet du Flaubert d'après 1870, Barbey d'Aurevilly, Villiers de l'Isle Adam (mais ici le mal n'est pas grand et la Hollande n'a pas attendu M. Doumic pour comprendre et aimer Villiers) Jules Renard, Charles Louis Philippe, Romain Rolland, Remy de Gourmont, qui aurait bien pu figurer dans 3 divisions et qui ne figure dans aucune.

Pour le théâtre, les élus, bien représentatifs du mouvement depuis 1870, Henri Becque, Paul Hervieu, Lavedan, Brieux, Donnay, Capus, Rostand, Jules Lemaître et François de Curel, sont familiers au public étranger, sauf peut être les deux derniers, sauf surtout François de Curel dont la Fille sauvage, le Repas du Lion et la Nouvelle Idole surprendraient fort la grande masse des étrangers qui croient trop facilement que la littérature théâtrale se cantonne dans l'adultère. Cette branche, trop riche, nous le reconnaissons volontiers, est le pendant de certains romans baclés sur commande, imprimés un peu partout, et lus surtout à l'étranger.

Les rubriques astronomie, géol gie et minéralogie, les sciences chimiques, l'automobile, apportent chacune toute une gerbe de noms et de faits. Les étrangers n'ont jamais cru, je suppose, que dans tous ces domaines la France cessait de fournir son contingent de travailleurs. Les spécialistes ont toujours su le contraire. Mais ces vues d'ensemble sont intéressantes pour les profanes, et c'est le grand public, et pour les Français en tout premier lieu. Sur le terrain des faits, des inventions, des découvertes, et non plus des hypothesès ou des théories, le jalonnement est aisé de la marche en avant et des conquêtes de la science. L'objectivisme alors est une vertu facile ; les choses se gâtent sitôt que le sentiment, la sensibilité se mettent de la partie. La vision se déforme plus facilement, un terrain d'entente commun est plus malaisé à découvrir, et pourtant je crois que les belles pages de M. Boutroux sur la Philosophie rallieront la grande majorité.

Il a classé ses observations et ses jugements sous deux titres bien caractéristiques : I, Mouvement de la philosophie vers les sciences et la vie ; II, Mouvement des sciences de la vie vers la philosophie. Tels sont pour M. Boutroux les deux courants entre lesquels s'est partagée, en France, la pensée philosophique pendant ces cinquante dernières années. Et ces deux courants vont si peu à l'encontre l'un de l'autre qu'un grand nombre de philosophes se rangent à la fois dans l'un et l'autre groupe, et aboutissent à des conclusions analogues. Si bien qu'il n'y aurait plus, comme avant 1870, divorce entre les savants qui entendaient ne connaître que les faits, et les apôtres de l'esprit, qui pensaient n'avoir rien à apprendre du monde entérieur. „Idéalistes et réalistes, lettrés et hon- „mes de science, métaphisiciens et esprits positifs, qui, „jadis, se tournaient le dos et marchaient dans des voies „opposées, se sont peu à peu rapprochés, et maintenant „tendent, pour la plupart, vers le même but."

Et M. Boutroux note que déjà Descartes, dans son Discours de la Méthode, affirmait la possibilité de ce rappochement „Toutes les sciences ne „sont autre chose que la sagesse humaine, demeurant une „et identique, à travers la diversité des objets auxquels „elle s'applique."

A ce premier trait s'en joint un autre essentiellement français : la défiance des systèmes ; un troisième : l'ardent souci des vérités morales (un Berthelot, après un Pascal, se faisant le champion des lois morales), un quatrième : la clarté, et non pas cette clarté illusoire qui supprime les problèmes à force de „simplification", mais „celle des Descartes, des Pascal, des Montesquieu „des Renan qui consiste dans une adaptation mutuelle „des choses à l'esprit et de l'esprit aux choses et qui est „le gage de cette association intime du fait avec l'idée „et de l'idée avec le fait, qu'en tout domaine cherche „à réaliser l'esprit français."

Des détracteurs de parti pris voudraient confondre ces deux clartés, et faire de la clarté française le synonyme de manque de profondeur. La prétention est bouffonne dans le pays des Pascal, des Malebranche, des Montesquieu, des Gaston Paris et des Bergson.

Groningen. E. Boulan.

Kommentar zum Neuen Testament (unter Mitwirkung von Proff. Dr. Bachmann, †Ewald, Riggenbach, Wohlenberg, Lic. Horn) herausgegeben von Prof. Dr. **Th. Zahn** : **Band I(3)**, **Matthäus**, ausgelegt von **Th. Zahn**, 1910; Bd. II(1-2) **Markus**, ausg. v. **G. Wohlenberg**, 1910; Bd. III(1-2) **Lucas**, ausg. v. **Th. Zahn**, 1913. (I, M. 14.50, geb. M. 16 ; II, M. 8, geb. M. 9.50 ; III, M. 16, geb. M. 17.50). Leipzig, A. Deichert.

De eischen, die men aan een commentaar moet stellen, zijn in abstracto duidelijk genoeg, maar in de practijk zal men nooit alle groepen van lezers gelijkelijk kunnen voldoen. Een commentaar, die op alle vragen antwoordt, is natuurlijk even ondenkbaar als een woordenboek van dien aard. Aanleiding tot deze gedachten geeft de indrukwekkende omvang van hetgeen men ons hier biedt. De 83 pp. 12° van Mattheüs (uitg. Nestle) blijken 724 pp., de 53 van Marcus 402 en de 91 van Lucas 773 octavo bladzijden toelichting te vereischen. Een wanverhouding is dat niet. Het geldt hier immers het N. T. Onbetwistbaar duidelijk is toch

het feit, dat wat de Oudheid ons voor ons geestelijk leven ook schonk, het N. T. onder al wat zij naliet de voorrang heeft als het boek der volkeren. Vooral bij de Evangeliën kruisen allerlei interessen elkander en de commentator, die natuurlijk aan den predikant overlaat de beteekenis van den inhoud dezer bladzijden voor het heden toe te lichten, heeft toch met minstens drie lastige vragers rekening te houden. De philoloog laat hem niet los voor hij Κοινή haar recht heeft doen wedervaren. De historicus wil minstens weten wat, na alle critische operaties, uit het kluwen der Synoptische evangeliën als oudste en als secondaire traditie te voorschijn komt. De theoloog verlangt precies te vernemen wat de gedachtenwereld der eerste hoorders, der eerste verhalers, der eerste lezers, bovenal wat te midden van dat alles de zuivere bedoeling der sprekers was, en dat alles zóo helder uiteengezet, dat men dit antieke geestesleven als hedendaagsch mensch zal kunnen verstaan. Dat is reeds genoeg om eerbied te gevoelen voor hem, die zich aan dezen arbeid waagt. Toch maakt het eigenaardig karakter van deze texten de taak nog zwaarder. Men moet n.l., niet alleen Κοινή-philoloog wezen, doch ook Semiticus. Het is toch volkomen zeker, dat de sprekers in het evangelie zich van Arameesche dialecten hebben bediend. Voor de critische operaties zal men bovendien nog de gegevens der godsdiensthistorie moeten beheerschen om bij hun licht eenigen kijk te krijgen op de *psychologie des foules* in die dagen en in die streken. Het Oude Testament en de documenten van het Jodendom openbaren de diepere en de oppervlakkige stroomingen in het geestelijk leven, te midden waarvan Jezus en de zijnen hunnen weg zijn gegaan, en moeten dus den exegetischen leidsman ook voortdurend voor oogen staan. De theoloog tenslotte zal — en ieder zal hem hierin gelijk geven — weinig vertrouwen kunnen stellen in eenen commentator, wien het aan geestverwantschap met de personen der evangeliegeschiedenis hapert en voor wien de psychologie van het godsdienstig leven daarom een gesloten boek moet blijven. Vergeten wij ten slotte niet, dat de codices van het N. T. (Grieksche, Latijnsche en een half dozijn Oostersche talen) talrijker zijn dan die van alle overige geschriften in al die talen te samen en dat men er met een eclectisch *ita placet* als commentaarschrijver niet afkomt, dan is wel vastgelegd dat een commentaar, die op het peil der hedendaagsche wetenschap staat, altijd een respectabel stuk werk is, hoe men ook over de individueele verwerking van het een en ander in de beslissingen, die de S. neemt, moge denken. Daarbij komt n.l. ten slotte nog in aanmerking, dat een „conservatieve" houding tegenover de gegevens gewoonlijk samengaat met eene overeenkomstige in zake de Christelijke leer en omgekeerd. Psychologisch vanzelfsprekend is het, dat conservatisme en radicalisme de gevaren zijn, die dan onderscheidenlijk dreigen.

Deze commentaar staat nu zeer zeker op het niveau der hedendaagsche wetenschap. Zahn is een „Altmeister" in deze studiën en heeft een welgevestigden naam, die op de algemeene achting voor zijne grondige geleerdheid en zijne scherpzinnigheid berust. Hij heeft die in dienst gesteld van een conservatieve houding tegenover de bronnen onzer kennis van het oudste Christendom en daarmede de zaak zijner „modern-positive" theologie gediend, gelijk ook het omgekeerde bij den onvermijdelijken samenhang der dingen veel gezien wordt.

Aanleiding tot het schrijven was de bekende en nooit met voldoening te beantwoorden vraag naar „de beste commentaar". Hij werd geschreven voor „aankomende theologen en predikanten, die onder hun ambtswerk de diepere studie van het N. T. niet willen opgeven". De bewerkers zijn het eens over de „eigenlijke taak van den uitlegger der Schrift" en Zahn spreekt uit aller naam, wanneer hij daarover (Bd. I, pp. 1 sq) het volgende zegt: „De eenige taak van iemand, die oude geschriften, welke eene samenhangende uitlegging verdienen en behoeven, uit te leggen heeft, bestaat hierin, dat hij den tegenwoordigen lezer zooveel mogelijk in staat stelt ze zoo te verstaan als de oorspronkelijke schrijver verwachten mocht van zijne eerste lezers, die zijn tijdgenooten, gewoonlijk ook zijn volks- en geloofsgenooten, waren, zonder dat hij hun bij den text eenige nadere toelichting gaf". „De exegeet ... heeft niet tot taak de vraag te beantwoorden of het geschrevene ook waar is en, als het gaat over gebeurtenissen, of die ook werkelijk geschied zijn. Dat is de taak van den historicus." „Deze verdeeling van het werk tusschen exegeet en historicus kan soms lastig uit te voeren zijn ... maar men moet zich bewust blijven van de grenzen van zijn taak: geen geschiedenis te schrijven, maar het geschrift, dat op tafel ligt, uit te leggen."

Ten opzichte van de litteraire critiek is Zahn's wetenschappelijk standpunt, dat „de exegeet, die zijn eigene opvatting van het ontstaan en de ontwikkeling der „Evangelien-litteratur" als basis voor zijn uitlegging van een evangelie neemt en zijne exegese in dienst zijner opvatting stelt, nog meer echter hij, die niet meer de geschriften, welke wij nog bezitten, doch andere, niet meer bestaande, uit welke, naar zijn gissen, onze evangeliën zijn opgebouwd, tot voorwerp van zijn exegetischen arbeid maakt, zijn voornemen zal zien mislukken." „Hij keert het juiste verband tusschen de exegese en de inleidingswetenschap om ..... eerst die exegetische bearbeiding van het geheele geschrift, welke zóover tot haar doel naderde als in menschelijk vermogen ligt, geeft zulk een kennis omtrent hetgeen een geschrift zelf over zijnen oorsprong getuigt als noodzakelijk geëischt moet worden voor een oordeel over zijn ontstaan. De exegese afhankelijk te maken van de inleidingswetenschap is derhalve steeds een verkeerd procédé."

„Het synoptische probleem kan de exegeet echter niet geheel uit den weg gaan. Want ten eerste treedt het eigen karakter van ieder evangelie eerst aan het licht als men het vergelijkt met andere geschriften van zulken inhoud en vorm, welke uit hetzelfde tijdperk afkomstig zijn." „Men verstaat b. v. niet wat het evangelie naar Mattheüs wil zeggen als men niet het gewicht weet te schatten van het feit, dat de echt Joodsche gedachten ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ πατὴρ ἡμῶν (ὑμῶν) ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δέειν καὶ λύειν, de Hebreeuwsche volgorde van de Tien geboden, enz., ... alleen bij Mattheüs voorkomen en dat, aan den anderen kant, Jezus zichzelven niet alleen hier maar ook in het Arameesche „Evangelie der Hebreeën" „ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου". noemt." „Ten derde kan wie een enkel evangelie heeft uit te leggen ook daarom niet te werk gaan alsof er geen parallelle verhalen bestonden, omdat hij het terrein

bewerken moet voor de kritische vergelijking der evangeliën" . . „De comparatieve critiek der evangeliën heeft niet te maken met fragmenten van vertellingen en losse uitspraken, die in verscheiden collecties naar inval en toeval zus of zoo geordend zijn, meer of minder volledig werden bijeengebracht en weergegeven werden naar zuivere of troebele overlevering . . . maar met geschriften, die ieder een geheel zijn en die, welke ook de feilen in de kunst van voorstellen mogen wezen, overal de hand verraden van hun auteur, die het geheel overzag en naar zijn bestek ordende en vormde."

Tegenover excessen naar de andere zijde verdient deze bijna vanzelfsprekende regel allen aandacht. Men moet zich wel eens verwonderen over de wijze waarop hij overtreden wordt. Toch blijft het ook een feit, dat er erratische blokken in de overlevering aan te wijzen zijn.

Welke eischen de onafzienbare „litteratuur" aan hem, die meent aldus „wetenschappelijk" op de hoogte te komen, stellen kan, is welbekend. Op dit terrein, dat zwermt van vlijtige medewerkers, is het gevaar bizonder groot. Zahn spreekt daarvan op p. VI: „Een commentator moet tegenwoordig de geschiedenis der exegese van zijn geschrift kennen en wie een nieuwen commentaar gaat lezen, verwacht terecht dat de gids, die zich aanbiedt, zijn eigene opvatting niet voordragen zal zonder getoetst te hebben wat werkelijk den aandacht verdient onder het vele, dat in den loop der eeuwen aangebracht is met de bedoeling om licht te doen schijnen over de texten, die men in den Bijbel verzameld vindt. Ook klaarblijkelijk verkeerde uitleggingen en vooral sommige, die langen tijd bij overlevering van boek tot boek zijn blijven bestaan of zelfs tot heden toe nog niet verwijderd zijn, kunnen uiterst leerzaam wezen." „Onze commentaar zal slechts met mate de namen van oude en nieuwe exegeten vermelden, maar wij zullen ons bevlijtigen om geen napraters doch de scheppers zelve te noemen van alle opvattingen, die iets bizonders beteekenen of die in de geschiedenis beteekenis hebben gehad."

Tenslotte wensch ik nog met ingenomenheid te wijzen op de erkenning der antieke exegese: „De welbekende zwakke punten van de uitlegkunde, die onder de Kerkvaders in zwang was, mogen ons oog niet af doen dwalen van de hoogst gewichtige plaats, welke hun toekomt. De exegeten en vertalers, die in de eerste vier, vijf eeuwen leefden, hebben boven alle later komenden ten eerste dezen voorsprong, dat de algemeene cultuur en de verhouding tusschen omgeving en enkeling daarbinnen, in den grond nog onveranderd gebleven was. Ten tweede beheerschten zij nog ten volle de Κοινή, waarin niet alleen Paulus en Lucas, maar Marcus en Johannes ook geschreven hebben, ondanks een scheutje Semitisme, en dat niet alleen doordat zij litteratuur bestudeerden doch ook door zelf die Κοινή als levende taal te gebruiken. Dit geldt niet slechts van de Grieken en van zulke mannen als Tertullianus en Hiëronymus, maar ook van hen, die het N. T. vertaald hebben in het Latijn, het Syrisch en in de Koptische dialecten. In de derde plaats komt het feit, dat deze schrijvers en vertalers op verre na niet in die mate als de geleerden van later eeuwen geloofd hebben onder den ban eener versteende kerkelijke of schoolsche traditie stonden en dat zij derhalve dikwijls een frischheid van natuurlijke opvatting aan den dag leggen, welke later steeds zelfzamer wordt. De vooroordeelen, die hun oog benevelden, de wijze waarop zij toom en teugel somtijds vieren, de machtspreuken waarmede zij menigen knoop doorhakken, dat is alles toch geheel iets anders dan de belemmeringen om te vorderen in het verstaan der Schrift, welke men thans ontmoet. Of zij schadelijker geweest zijn is de vraag."

Dit zijn ongetwijfeld uitmuntende principes. Wij mogen gelooven dat de S., die ze formuleerde ze ook in practijk gebracht heeft. Slechts zeer zelden ontmoette ik althans iets wat mij deed twijfelen.

Bij het vergelijken van dezen derden druk met den tweeden, trof mij op p. 17, n. 29 de juistere uitdrukking „Eusebius bij Mai, N. P. Bibl. IV, 1, 270" i. p. v. het „Julius Africanus" der 2e editie. Op p. 21 wordt met een kleine wijziging thans vermeld, dat Hieronymus' vertaling van het „Evangelie der Hebreeën" ook bij de Grieken weinig waardeering vond, wat voorheen slechts uit een regeltje in aant. 31 af te leiden was. Voorzichtiger en juister zijn thans de overwegingen over parallelle overlevering van gelijksoortige verhalen en spreuken, die niet onderling afhankelijk zijn, op p. 23 geformuleerd. Eenige opheldering verdient wel, op p. 30, de opmerking dat de „Nazareeërs zich niet om de brieven van Paulus bekommerden" in verband met p. 26, waar zij — men denkt bijna aan de hedendaagsche Maronieten in den Libanon — als ongeveer „grosskirchlich" geschilderd worden en „den apostel Paulus en zijn levenswerk erkenden." Vooral een theoloog met Tübingsche sympathieën zal hier een contradictie vinden: „Trots hun vijandschap tegen het rabbijnsche Jodendom aan de Wet vasthouden" en desniettegenstaande Paulus erkennen! Al kan ik mij met de conclusies van den S. hier zeer wel vereenigen, de afwezigheid van alle reactie op deze opvattingen acht ik bedenkelijk. Trouwens de geheele schildering der Joodsche of wil men Arameesche Christelijke wereld is wel wat al te forsch geschematizeerd. Zoo zou ook de heldere uiteenzetting omtrent het „Ev. der Hebr.", m. i., nog winnen door een duidelijke en beknopte weerlegging van de zeer afwijkende gevoelens van anderen. Niet ieder heeft Zahns grondige studiën over dit onderwerp bij de hand en nog minder heeft degeen, die een commentaar gebruikt, tijd en gelegenheid om uit de eindelooze litteratuur zulke antithesen op te diepen en te formuleeren. Toch is dit voor den „aankomenden theoloog en den studeerenden predikant" — en niet alleen voor hen — juist op dit gewichtige punt zeer gewenscht.

Enkele opmerkingen van hier en daar mogen nog een plaats vinden: p. 30, n. 55, *l.* βσ *pro* βα. Matth. 1 : 21 αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ. De nadruk ligt, ondanks A. T. Robertson, *Gramm. Grk. N. T. in the Light of historical Research*, p. 679, m. i. niet in 't gebruik van αὐτός (Zahn p. 77 „er selbst und nicht etwa erst ein von ihm abstammender zukünftiger Davidssohn" en aant. 47: „Solch ein Gegensatz drückt αὐτός [11 : 24, Lc. 24 : 21; Jud. 13, 5] jedenfalls viel bestimmter aus als οὗτος [3, 3; Gen. 5 : 29]."), maar in de bron de traditie, die het verband tusschen den naam Jezus en *jasja'* = σώζειν accentueerde. Σώσει γὰρ ware onberispelijk Grieksch geweest voor wat hier staat. Voor hetgeen ook Zahn wil ware (Field, *Notes on the translation of the N. T.*, Cambridge, 1899 *ad. loc.*) het Grieksch

van Mattheüs: αὐτὸς γὰρ ἔστιν ὁ μέλλων σώζειν, cf. 11, 24, Lc. 24 : 21. Wat er nu staat is m. i. niets anders dan het Semitische *hû* = αὐτός, dat in 't Hebr. en Aram. h. t. pl. onontbeerlijk was. Op een afstammeling van Jezus, als σωτήρ wijst, m. i., niets.

Bij Mt. 6 : 2, 5, Zahn *ad. loc.*, aant. 50, zou men voor de beteekenis van ἀπέχειν nog Num. 32 : 19, Gen. 43 : 23 kunnen noemen.

Field, *op. cit.* wijst er op — en dit vindt men hier — dat bij het dansen van Herodias' dochter de uitdrukking (ὠρχήσατο)... „ἐν τῷ μέσῳ" (Mt. 14 : 6) blijkens de litteratuur (b.v.: Lucianus, *De morte Peregrini*, 8) een verachtelijken klank heeft. Voor Grieksch zoowel als voor Oostersch gevoel was het hier verhaalde nog een erger smet op Herodes' hof dan de onthoofding van een Joodschen βάρβαρος als de boetprofeet Johannes. In de vrij uitvoerige bespreking van dit tafereel (pp. 508 sq.) blijft de rol van de moeder, waarop (v. 8) προβιβασθεῖσα de aandacht vestigt, wel al te zeer in het duister.

Bij Mt 17 : 10—12 kan men toch niet toegeven, dat de tegenstrijdigheid tusschen (vs. 11) „Elias zal komen" en (vs. 12) „ik zeg u Elias is gekomen" glad te strijken zou zijn met de bewering, dat Jezus zich hier „sogar die dafür geprägte Formel" der Rabbijnen had „angeeignet".

Op Mt. 22 : 36, p. 643 vind ik geen spoor van de vraag, of wellicht de stellende trap μεγάλη in den zin van den overtreffenden μεγίστη gebezigd zou zijn. Deze exegese van het bekende ποία ἐντολὴ μεγάλη ἐν τῷ νόμῳ zou niet alleen een natuurlijk Semitisme wezen in een zin, die een Semitische „nominalsatz" kon zijn, maar ook den S. zelf is 't niet ontgaan, dat vs. 38 daar alle aanleiding toe geeft. Om nu ποία te forceeren en, zeker niet op grond der Κοινή, scherp te scheiden van τίς, zoodat een vraag naar de kenmerken van een „groot gebod" ontstaat, is wel al te veel gevergd.

Op pp. 688/9 komt de bekende plaats van het Judasloon ter sprake: Mt. 26 : 15 οἱ δὲ ἔστησαν αὐτῷ τριάκοντα ἀργύρια. Zahn spreekt van den prijs, „den man ihn dafür zahlen w e r d e." Hij kent echter, blijkens de figuurlijke uitdrukking in de volgende zinsnede: „er hat auch gezeigt dass die elende Summe in seiner W a g s c h a l e v o n G e w i c h t war", ook de exegese, welke in Theophylactus' dagen de heerschende was: οἱ δὲ ἔστησαν... οὐχ, ὡς οἱ πολλοὶ νοοῦσιν, ἀντὶ τοῦ ἐζυγοστάτησαν. Nu zijn echter Zach. 11 : 12 καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου λ' ἀργυροῦς en Jer. 32 : 9 καὶ ἔστησα αὐτῷ τὸ ἀργύριον ἑπτὰ σίκλους καὶ δέκα ἀργυρίου e. a. wel beslissend voor het ook overigens welbekende gebruik (b.v.: Lucianus, *Vita Demonactis*, c. 39). Dat Hiëronymus (*Vulgata*) en de Pesjitta het opvatten als „overeenkomen" is, m.i., harmonizeering naar Mc. 14 : 11 καὶ ἐπηγγείλαντο en Lc. 22 : 5 καὶ συνέθεντο αὐτῷ ἀργύριον δοῦναι. Immers Mattheüs alleen spreekt later nog eens opzettelijk van dit geld, n.l. (27 : 3) μεταμεληθεὶς ἔστρεψεν τὰ τρίακοντα ἀργύρια τοῖς ἀρχιερεῦσι *etc.* en (in 27 : 5) καὶ ῥίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν ἀνεχώρησεν καὶ ἀπελθὼν ἀπήγξατο. Het principe van het geschrift voor zich zelf te laten spreken leidt er hier veeleer toe, dat Mattheüs de meer plastische trek (ἔστησαν = ἐν ζυγῷ ἔστησαν) bedoeld zal hebben. Zoowel Judas als zijn loongevers haasten zich tot het *fait accompli*. Hij vraagt het loon, zij sluiten terstond de transactie af. Overigens merkt Field terecht op (*op. cit.*, p. 20): „And even in the present transaction we need not suppose that actual scales and weights were introduced, but only that the older form of speech remained in use long after the practice had become obsolete."

De zekerheid waarmede op p. 703 (Mt. 26 : 61) διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι (*sc.* τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ) met „innerhalb dreier Tage wieder aufbauen werde" wordt geëxegetizeerd, kan ik niet deelen. F. Blass, *Grammatik*[2] § 42[1] zegt: „*wohl* binnen 3 Tage, woführ Joh. 2 : 19 (ἐν) τρισὶν ἡμέραις". Wohlenberg, *Markus*, p. 362 (Mc. 14 : 58) verwijst naar Johannes, maar acht het slechts aannemelijk dat „Jesus einmal ein irgendwie entsprechendes Wort gesagt hat, auch wenn ein solches nicht bei Joh. 2 : 19 vorläge.. aber eben aus dieser Stille geht hervor dass die Zeugen Wortlaut und Sinn der Rede Jesu entstellt wiedergaben." Met Mt. en Mc. alleen is er geen reden om het niet-klassieke „binnen" (cf. Hdll. 5 : 19) te prefereeren boven het klassieke „na 3 dagen" (cf. Mc 2 : 1, Hdl. 24 : 17). Het had ook wel opmerking verdiend, dat dit woord van Jezus zeer wel ongeschonden en echt zou kunnen wezen, al laat de Synoptische traditie ons over de symbolische bedoeling van ναός in 't duister. Eenig heil door Jezus gesticht „na drie dagen" wordt er mede aangeduid. De dichter en lezers b.v. van de Oden van Salomo (cf. 4 : 3, 6 : 5) zullen daarbij aan een geestelijk heiligdom gedacht hebben. Ook *Pirqe Aboth*, VI, 10 en *Beresjiet Rabba*, 20 kan men vergelijken. De „drie dagen" doen òns denken aan het graf, doch vgl. Lc. 13 : 32. 33.

Tenslotte heeft de weglating van de trinitarische doopformule in Mt. 28 op p. 720, aant. 2 wel een wat al te summier vonnis ontvangen. De litteratuur aldaar is aan te vullen met Usener, *Rhein. Mus.* 1902, p. 39 sq. en Conybeare *Z. nt. W.* '04, 4, p. 330, Lake, *Influence of textual Criticism*, Oxford 1909 en de „Sache" is, m. i., „für jeden besonnenen Kritiker" nog niet geheel „erledigt." Het feit blijft n. l. dat tegenover de drie plaatsen, waar Eusebius de „auch ihm überlieferten und in der dogmatischen Diskussion allein verwendbaren" text citeert er twee en twintig staan, waar hij de doopformule weglaat! Verder blijft er van de drie genoemde slechts één over, want *c. Marc.*, I, 1 is Ps.-Euseb. en de *Ep. ad Caes.* vindt men slechts bij Socrates, *Hist. eccl.* I, 8 Dit is dan wel een zéer „beharrlich ungenaue Anführung"! De verklaring is, m.i., in de oude dooppraktijk van het Oostersch Christendom te zoeken. Niet alle Christenen waren gedoopten en de doop werd meest slechts éens per jaar (cf. *Beteekenis der hist. studie van het O.-Gr. Christendom*, 1912, Bohn, Haarlem, pp. 13—18, 23—24) bediend of op een bepaalden leeftijd (*Journal. Amer. Or. Soc.* XXXII, pt. III, 1912, p. 323, § 10, Lichti, Das Sendschreiben d. Patr. Barschuschan.). Dat ook Aphrahat waarschijnlijk met Eusebius instemt, wijst voorts wel in deze richting. Had men zekerheid omtrent den text van Justinus Martyr dan zou de situatie voor den textus receptus h. t. pl. veel ongunstiger worden. Het valt echter m. i. niet te ontkennen, dat Eusebius in zijn N. T. dezen text wèl als een gebod tot μαθητεῦσαι, maar niet tot „doopen" van πάντα τὰ ἔθνη gelezen heeft.

Doch opmerkingen als deze maakt ieder, die een werk van zoo groote veelzijdigheid bestudeert. Allerminst zou dit den indruk mogen maken, dat hier een

zwakke zijde van dit werk zou leggen. Zahn, de ontdekker van de Diatessaron-citaten bij Aphrahat, handhaaft ook in dezen commentaar zijn naam als textcriticus meesterlijk. In zijne *Einführung in das Gr. N. T.*, wat een veel te bescheiden titel is voor deze onmisbare inleiding en gids voor de N. T.-ische textcritiek ([3]1909, p. 219 = [2]1899 p. 161) zegt wijlen Eb. Nestle, terwijl hij op Zahns „monumentale" *Einleitung* wijst, dat daaruit „voor de textkritiek veel meer te leeren is dan sommige eenzijdige recensies ons doen vermoeden. Een vergelijking met onze meest geziene commentaren toont aan, op welk een achterlijk standpunt deze in zake de textcritiek staan. En de textcritiek is toch het fundament voor iedere verklaring van den text."

(Wordt vervolgd.)

Groningen. J. de Zwaan.

A. Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI). Utrecht, Oosthoek. 1912. (Pr f 1.50).

Wie dit boek volkomen wil verstaan en de beteekenis er van leeren inzien, moet het niet alleen nauwlettend bestudeeren, maar deze studie aanvullen met gelijke aandacht te schenken aan het opstel van dezen schrijver, getiteld: „Over de methode bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten" (Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jrg X, bl. 237 vv.). En omgekeerd, wie dat opstel ten volle zal kunnen waardeeren, moet noodwendig het hier boven genoemd boek in studie nemen. Het boek en het opstel behooren bij elkander. Het eerste is de toepassing in de praktijk van de wetenschappelijke methode in het laatste aangegeven. Indien eene tweede uitgaaf van het boek noodig mocht blijken, zal de schrijver zijne lezers verplichten door het opstel in den bundel op te nemen.

Mocht soms iemand reeds met andere geschriften van Dr. Pit hebben kennis gemaakt, dan zal hij tot de ervaring zijn gekomen, dat deze schrijver een vriend is van duidelijkheid en bondigheid, van het scherp belijnde, van het rake, meer van het laten gevoelen en van het aan nadenken overlaten, dan eigen gevoel laten blijken of eigen nadenken in den breede uitwerken. De schrijver neemt als stylist eene bijzondere plaats nevens zijne vakgenooten in en wij, zijne lezers, hebben ons hier op voor te bereiden: er mag geen woord van het betoog worden gemist; wij moeten den schrijver volgen met gelijke vlugheid als waarmede hij ons voorgaat. Eerst aan het einde van de bespreking mogen wij het behandelde rustig overdenken en onze indrukken verzamelen.

De vraag, die aan de orde wordt gesteld, is deze: welke methode moet worden gevolgd bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, die geschiedenis niet meer opgevat in den zin van navorschen, maar in den zin van nadenken; eene geschiedenis, „waarin tegelijk van ons begrijpen en van ons genieten blijk wordt gegeven en rekenschap"? (Methode bl. 237). Men heeft voor de beantwoording van deze vraag de keus tusschen twee wijzen van onderzoek: de critische of de phaenomenologische; de psycho-physiologische opvatting, die Wölfflin bijv. aanvankelijk beleed, heeft blijkbaar aan invloed verloren. Dr. Pit koos de phaenomenologische richting. Onze schrijver is een overtuigd aanhanger van het neo-Hegelianisme; maar, het blijkt uit meer dan eene stelling, hij is een zeer zelfstandig belijder van deze denkrichting. Zijne in dezen zin voorgedragen wijsgeerige denkbeelden zijn evenwel op het tweede plan gehouden, maar komen toch zeer duidelijk onder de aandacht; hij is en blijft in de eerste plaats een goed historicus, en wel een, die het verband tusschen kunsthistorisch navorschen en nadenken op eigen wijs begrijpt; hij verlaat geen oogenblik het historisch terrein; hij is daar een scherp waarnemer en wil de verschijnselen doorgronden; de phaenomenologische richting is voor hem als aangewezen.

Dientengevolge is hij ook een voorstander van de vergelijking der kunstproducten uit verschillende tijden. Daarom spreekt hij ook van „aesthetische vooroordeelen en van het bevrijden van de aesthetiek van eigen tijd". (Methode bl. 240). Uit dezelfde gedachte-ontwikkeling is zijne leer van de continuïteit (Methode bl. 244 v) te verstaan. En wanneer wij dan, toegerust met deze en nog meer aanwijsbare phaenomenologische en methodologische gedachten, het boek lezen, worden wij niet alleen geboeid door de forsche en vaste greep, doch geraken wij hoe langs zoo meer tot het inzicht dat dit boek nauwlettend moet worden gelezen, feitelijk grondig moet worden bestudeerd, practisch en theoretisch. Practisch, met de kunstwerken of goede afbeeldingen hiervan voor zich; theoretisch, met te zoeken en te grijpen naar verdere litteratuur. Het behandelde moet worden uitgewerkt; hiertoe noodigt èn het geleerde èn de wijze waarop geleerd wordt een ieder uit. Opmerkelijk en leerzaam in dit opzicht is, om iets te noemen, de vondst, waarvan op bl. 245 van de Methode wordt melding gemaakt: eene op zich zelve merkwaardige ontdekking.

De beteekenis van de beide besproken geschriften komt ten slotte voornamelijk ten voordeele van de phaenomenologie. Het geleverde is geen pleidooi hiervoor, maar het leert dit streven in zijne beteekenis en waarde en in de toepassing kennen. In aansluiting hiermede doet zich de vraag voor: is, gelet op de resultaten van deze denkwijze, gelijk zij ernstig en eerlijk in de geschriften van Dr. Pit worden gevonden, de phaenomenologie de aangewezen wijsgeerige bodem, waarop het kunsthistorisch nadenken zich moet ontwikkelen? De phaenomenologische behandeling van de kunstgeschiedenis ligt den navorscher het meest nabij. De phaenomenologie trekt de aandacht. Het is een gevolg van het opbloeiend neo-Hegelianisme. Dr. Pit, zijn tijd begrijpend, komt met zijn werk op een voor die beweging gunstig tijdstip. En zij, die gelooven aan het neo-Hegelianisme zullen den schrijver dankbaar zijn. Dit is natuurlijk verdiend, gelijk het onverdiend zou zijn, indien de kunsthistorici van deze geschriften geen nota namen, vermits hierin gedachten, buiten het navorschen gaande, ontwikkeld worden.

Ik zou op de zich voordoende vraag willen antwoorden dat de vaststelling van de beteekenis der phaenomenologie voor het kunsthistorisch onderzoek en nadenken moet worden overgelaten aan de aesthética, tot wier voorbereidende vraagstukken dit onderwerp behoort. Overigens mag niet worden vergeten dat de vraag van het kunsthistorisch nadenken nog onopgelost is. De critische wijze van onderzoek werd nog niet teruggewezen. En zij, die zoowel voor de aesthetica als, in het gevolg hiervan, ook ten opzichte van het kunsthistorisch

nadenken bepleiten het „Ueber Kant und Fechner hinaus!", zullen ongetwijfeld met belangstelling het phaenomenologisch streven gadeslaan; tot den schrijver eenige vragen richten; zijn arbeid op hoogen prijs stellen, omdat, deze geschriften leveren er het bewijs van, het voor critisch nadenken belangrijk studie materiaal oplevert.

Er komen in deze geschriften denkbeelden voor, die zich voor eene wijsgeerige gedachtenwisseling bijzonder leenen. Ik denk bijv. aan des schrijvers afwijzing van het verband van het karakter eener kunst met den volksaard, met godsdienstige en dergelijke begrippen (Meth: bl. 238); aan zijne m.i. misvatting van de aesthetica (bl. 240); aan zijne leer van de continuïteit (bl. 244), waarmede ik meer accoord ga; aan zijne opvatting dat de geschiedenis eener geestes-categorie als een gedachtengang is te beschouwen, waarin elk te noemen feit als moment fungeert, (bl. 244); aan zijne opvatting van de verhouding van de analyse tot de synthese als eene rustelooze en eeuwig voortdurende beweging van op en neer en niet als eene beweging, die geleidelijk omhoog voert. Voor zulk eene dankbare gedachtenwisseling is hier niet de plaats. Maar wij mogen thans niet verzuimen twee zaken te bedenken. Eerstens, dat wij hier als tusschen de regels door kennis maken met de levensbeschouwing van een ernstig zoeker. En ten tweede, dat de beoefening van de kunstgeschiedenis ten onzent door deze twee kleine geschriften voor een belangrijk wetenschappelijk vraagstuk wordt geplaatst, hetwelk reeds elders de aandacht bezighoudt. Men kan het niet onopgemerkt laten. Het zou pleiten voor den wetenschappelijken zin, waarmede men de kunstgeschiedenis wil beoefenen, indien deze en soortgelijke vraagstukken, bijv. ontologische, aan de orde werden gesteld, met de voorafgaande zekerheid, dat zij aandacht zullen vinden. Zoowel de wetenschap der kunstgeschiedenis als de aesthetica hebben hierbij belang.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Aetatis imperatoriae scriptores graeci et romani*, door de hh. Enk en Plooy uitgegeven, is verschenen een *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, bewerkt door D. C. Hesseling (Utrecht, G. J. A. Ruys, 1916). De inleiding geeft een overzicht van het leven en de tijd van Moschus en een korte geschiedenis der Koine, gevolgd door een conspectus van de eigenaardigheden die de taal van de schrijver onderscheiden. De bloemlezing bevat 24 verhalen met verklarende opmerkingen, die tegenover de tekst gedrukt zijn. Het boek is in de eerste plaats bestemd voor studenten in de letteren en in de theologie

---

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond aan de redactie een exemplaar van den tweeden druk van W. C. Rengers Hora Siccama en Herman Poort, *De bloeiende Bongerd*, I; en van M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooys, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis.*

De redaktie ontving: *The origins of the War*, een bundel van zes lezingen door J. Holland Rose, hoogleraar te Cambridge in 1914 gehouden. De titels der lezingen zijn: *Anglo-German Rivalry* (1875-1888). — *The Kaiser.* — *Germany's World-Policy. Morocco*; *The Bagdad Railway.* — *Alsace-Lorraine.* — *The Eastern Question* (1908-1913). — *The Crisis of 1914.* — *The Rupture.* — Het boek verscheen te Londen bij de Cambridge University Press (Fetter Lane) en kost een shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 8: A. Mentz, Das Fortwirken der röm. Stenographie.

Neophilologus, II, 1: J. v. d. Elst, L'alternance binaire dans le vers français et l'oreille germanique. — C. Kramer, L'esthétique d'André Chénier d'après un ouvrage posthume. — S. Feist, Die germ. u. d. hd. lautverschiebung. — J. H. Scholte, De eerste *Hamlet*-opvoering in Duitschland. — E. Kruisinga, Bijdragen tot de Engelse spraakkunst, I. — H. Logeman, Some Notes on *Romeo and Juliet*, II. — A. G. v. Kranendonk, Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound.* — C. Franken, Drie stukken van John Galsworthy. — Varia.

Studiën, LXXXVI, Oct.: Is. Vogels, Kriekende Kriekske. — P. Hoenen, Sir William Ramsay. — P. Albers, Rome op het einde der Renaissance. — L. P. P. Franke, Lionel Johnson. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoesein, Atjehsche Si Meuseukin-vertellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 26 (Brandstetter).

V. d. Leeuw, Godsvoorstellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 34 (Roeder).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — **N°. 3.** — **December 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Sylloge inscriptionum graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen primum. Lipsiae, S. Hirzel. 1915. (Pr. M. 30, geb. M. 33).

Eene vernieuwde uitgave van Dittenbergers Sylloge inscriptionum graecarum is in de epigraphische wereld eene gebeurtenis. Dittenberger zelf bezorgde in 1883 de eerste, in 1898 de tweede editie van dit werk. Het stelde zich voor, uit de overweldigende massa opschriften eenige honderden uit te kiezen, de meest geschikte, om de Grieksche geschiedenis (dit begrip opgevat in zeer ruimen zin) toe te lichten. Onder vier of vijf verzamelingen met gelijk doel (Droysen, Cauer, Hicks, Michel, Nachmanson) verwierf het zich dra den roem van de allerbeste te zijn: het overtrof ze door nauwkeurige vaststelling van de juiste lezingen der steenen, maar vooral door zijn commentaar. De grondigheid en duidelijkheid van dien commentaar verhief het boek tot de vraagbaak bij uitnemendheid voor alwie eene bekende historische inscriptie in vollen omvang wilde begrijpen. Thans is Dittenberger sedert zeven jaren ontslapen en een derde druk moest aan andere handen worden toevertrouwd. De uitgever wendde zich tot Hiller von Gärtringen, zeker een der allermeest bevoegden; hij aanvaardde de taak, maar riep voor de Atheensche opschriften de hulp in van Kirchner, den hernieuwer van het Corpus inscriptionum atticarum, voor de Delphische die van Pomtow, voor de Euboeïsche die van Ziebarth. Met hun vieren hebben zij in dit eerste deel een boek geleverd, dat den hoogen lof verdient van Dittenbergers werk waardig voort te zetten..

Zij gaan er in tot 217 v. Chr., het eindpunt van Belochs Griechische Geschichte, en hebben er 534 opschriften in verzameld. Die zijn streng chronologisch geordend. Dat is in overeenstemming met Dittenberger, die in beide zijne uitgaven voor chronologische rangschikking met nadruk is opgekomen; maar er bestaat toch verschil. Hiller nl. voert het beginsel verder en consequenter door. Dittenberger had zijn materiaal onderverdeeld in twee groote rubrieken, zuiver geschiedkundige opschriften en opschriften, die licht werpen op staatsvorm, cultus en particulier leven. Zulk eene indeeling was in zijn tijd heel gewoon. Maar toch is er reeds meermalen niet zonder grond bezwaar tegen gemaakt. Er zijn immers zoovele opschriften, die van alles wat bieden en slechts tamelijk willekeurig liever in het eene dan in het andere vakje worden ondergebracht. Hiller heeft ingevoerd, dat alle opschriften, wier dateering op enkele jaren na vaststaat, zonder meer bijeengebracht worden. Hij vraagt niet langer, of zij meer speciaal bij de zuivere historie dan wel bij den staatsvorm, den cultus of het particuliere leven schijnen te behooren. Het is alles historie. Toevallig zijn de groote meerderheid van de zoogenaamd zuiver historische inscripties dateerbaar, en is de meerderheid van de andere rubriek dat niet; maar dat is toeval en dus van geen gewicht. In dit eerste deel der Sylloge is derhalve opgenomen wat aan twee vereischten voldoet: wat uit welken hoofde dan ook waarde voor de historie heeft en wat dateerbaar is.

Hiller heeft nog eene andere, eene nog gewichtiger wijziging aangebracht, die eveneens in den geest van den tijd ligt. Voor velen ook nog in onze dagen is de geschiedenis van Griekenland er eene vooral van Athene, dan van Sparta, eindelijk van eene massa andere staten, de gezamentlijke quantité négligeable. Dat het zoo is geworden, daar heeft onze literarische overlevering veel schuld aan. Maar de opschriften zijn geleidelijk bezig, eene nieuwe verhouding te scheppen. Sparta, het land van weinig opteekening, het bovendien nog zeer weinig ontgravene, bleef bij hen steeds zeer op den ach-

tergrond en doet dat nog. Athene trad geweldig naar voren; thans echter verliest het beslist terrein. De winst komt ten goede aan Delphi, aan Delos, aan Olympia, aan de steden van Ionië, aan Rhodus, Cos, Halicarnassus, de steden op Creta, die op Euboea, Thera, de steden van Zuid-Rusland, enz. Zij allen nemen in de epigraphiek eene plaats in verre boven hunne beteekenis in de literarische overlevering. Men mag niet verhelen, dat reeds Dittenberger, vooral in zijne tweede uitgave, met deze verschuiving iets meer rekening hadde moeten houden: te talrijk zijn bij hem de Attische opschriften. Maar Hiller en zijne medestanders hebben diep ingegrepen. Het aantal steenen uit Athene is niet vermeerderd van belang; dat er echter thans omstreeks tweehonderd opschriften meer dan in de tweede uitgave voorkomen, is geheel en al ten bate van de andere Grieksche staten. Delphi krijgt onder hen het leeuwendeel. Toetst men de nieuw toegelaten inscripties naar haar gehalte, zoo zal men hare opneming zeker niet betreuren.

Nog eene derde verbetering in het plan van het werk hebben de nieuwe uitgevers ingevoerd. Als hoofdgrief tegen het werk van Dittenberger mocht men aanbrengen, dat het veel te weinig opschriften uit den alleroudsten tijd bevatte. Opschriften, om er enkele te noemen, als dat van Aboe-Simbel, als die op de Milesische statuen te Londen, als het verdrag tusschen Elis en Heraea, miste men er met verbazing. Zeker, vele dier oude opschriften zijn zeer kort, zijn niet gemakkelijk van taal en onzeker van interpretatie; maar hun belang voor de kennis der Grieksche geschiedenis — en dat is toch hier het richtsnoer — is even zeker zeer groot. Hiller heeft in dezen derden druk hun aantal vervijfvoudigd en daar zeer wel aan gedaan.

Zoo zijn kleine vlekjes, die aan het werk van Dittenberger kleefden, hier naar de wenschen van het tegenwoordige oogenblik weggewischt. Het wezenlijke is evenwel gebleven. Ook hier is met de uiterste zorg getracht, om den tekst zoo juist mogelijk vast te stellen en aan te vullen; ook hier is de uitvoerige commentaar het allerbeste aan het boek. Alle vier de uitgevers hebben zich in deze opzichten ingespannen en blijkbaar tijd noch moeite gespaard, om alles op de hoogte van het heden te brengen en zoo goed mogelijk af te leveren. Zij hadden alle vier eene reputatie te verliezen; zij hebben haar gehandhaafd. Niets vluchtigs, niets ondoordachts, alles solide geleerdheid. Of dan een vakman, die deze 534 opschriften, bijna alle goede bekenden voor hem, onder de leiding dezer commentatoren herleest, niets vindt aan te merken, het altijd met hen eens is? Natuurlijk vindt hij zelfs vrij veel, waarin hij niet geheel met hen kan meegaan. De epigraphiek is eene jonge wetenschap en er is nog treurig veel onzekers in de uitlegging, ja zelfs in de lezing van haar studiemateriaal. Ware het niet, dat dit tijdschrift allerminst de plaats is, om over de subtiliteiten van het vak te gaan uitweiden, ik zou wel eenige kolommen met kleine bezwaartjes kunnen vullen. En ieder naarstig en eenigermate deskundig lezer zal dat kunnen doen. Maar dat neemt niet weg, dat ik althans, na aandachtige lezing, op niets gestuit ben, dat beslist en onherroepelijk moet worden veroordeeld. Er blijft slechts ruimte voor het naast elkaar stellen van verschillende mogelijkheden, uit dezelfde gegevens beredeneerd.

Ten slotte heb ik nog twee aanmerkingen op het boek. De eerste hadden de uitgevers, indien zij het gewild hadden, onnoodig kunnen maken. Zij hebben Pomtow — hij alleen doet het — vrijheid gelaten, om ook Delphische opschriften op te nemen (o. a. No. 7; 17; 35 D, E en F; 59), die niet meer aanwezig en ons alleen uit de literatuur bekend zijn. Dit acht ik methodisch verkeerd, en het feit, dat de opgenomen opschriften interessant zijn, verandert daaraan niets. Het was tot dusverre geen gewoonte, in epigraphische verzamelingen opschriften toe te laten, waarvan de steen nu eenmaal zoek is geraakt. Daar moet het, dunkt mij, bij blijven, wil er geen verwarring worden gesticht. Waar is bovendien het criterium, om in eene literarische historische mededeeling met zekerheid uit te maken, of zij op een opschrift berust dan wel niet? Mijne tweede aanmerking betreft den grooten omvang der Sylloge. Deze is eigenlijk onvermijdelijk; hoe zou de voortreffelijkheid van den commentaar, de ruime, welafgewogen keuze der opgenomen inscripties bewaard kunnen blijven, zoo die omvang veel minder ware? Maar toch vormt hij een bezwaar. Men zou zoo bijzonder gaarne zien, dat een boek als dit in de boekerij van geen enkelen classieken literator ontbrak. Weinig middelen immers waren zoo dienstig, om ouden sleur te breken en de classieke historische studiën in nieuwe banen te leiden. Dittenberger zelf heeft het aldus gewild en dat in zijne editie van 1883 duidelijk uitgesproken. Toen was dat nog mogelijk; er verscheen één deel van matigen omvang en prijs. In 1898 houdt hij nog even sterk vast aan het ideaal. Doch hij beseft zelf, dat het hem ontglipt; want er verschenen drie deelen, waaronder één redelijk dik. Nu is één vervaarlijk dik deel verschenen, en de uitgevers kondigen drie vervolgen aan. Laten wij er het beste van hopen en aan máár drie verdere deelen trachten te gelooven. Dat geheel kost echter zeker veel meer dan honderd Mark. De oude tractementen zijn gebleven en de oorlogswinsten, vrees ik, den literatoren slechts spaarzaam toegevloeid. Wil het uitnemende boek niet geheel in bibliotheken schuil gaan, dan zal er niet veel anders opzitten, dan dat eerlang als poover surrogaat eene sylloge uit deze sylloge worde samengesteld.

Leiden. H. van Gelder.

Beiträge zu Aristoteles' Poetik von **J. Vahlen.** Neudruck besorgt von **H. Schöne.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Een bespreking van Vahlen's in dit boek door Schöne samengevoegde studieën over de Poëtica kan niets anders zijn dan een aanbeveling van het werk aan wie zich met Aristoteles bezig houdt en voorts aan ieder die ware philologische interpretatie wil leeren kennen. De 4 verhandelingen volgen den tekst op den voet, zetten het verband uiteen, herstellen de gestoorde volgorde en verbeteren de zoo vaak onzuivere overlevering, alles met de doordringende taalkennis en onvermoeide aandacht, die Vahlen eigen zijn. Men leest noch hem noch Aristoteles voor zijn genoegen — maar beiden beloonen het geduld dat zij vereischen met de ware instructie, de vrucht van welgestaafde wetenschap. Er is in de 354 bladzijden tekst en noten bijna niets gesteld of het is overtuigend bewezen, althans in de uiteenzetting van den Aristotelischen gedachtengang. En waar uitteraard de zekerheid niet verkregen kan worden, zooals vaak in het herstellen van den tekst, maakt toch de onverdroten

nauwgezetheid der behandeling hetzelfde effekt. Toch wil ik een enkele opmerking van kritischen aard niet achterwege laten.

De verandering die p. 6 in den zin: διαφέρουσι δὲ ὅτι αἱ μὲν ἅμα πᾶσιν, αἱ δὲ κατὰ μέρος gevorderd wordt: ἅμα πᾶσαι lijkt mij onnoodig; men kan immers evengoed zeggen dat de lyriek de 3 middelen (rhythmus, harmonie, woord) tegelijk gebruikt, en het drama bij afwisseling (κατὰ μέρος vicissim), als dat de lyriek ze in haar geheel, het drama in enkele deelen aanwendt.

Naar de noot p. 239 over τὸ σύνολον in πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον wil ik verwezen hebben C. H. Wijnschenk Dom („Het Journaal van den nieuwen kring" no. 11 en 12, 1 en 16 Augustus 1916). Deze vertaalt: „het is met hen allen zoo gesteld dat zij in 't algemeen *nabootsingen* zijn", Vahlen: „*gemeenschappelijk* kenmerk van alle kunsten is de nabootsing" W. D. had van Vahlen p. 238 moeten leeren of van Aristoteles zelf, die toch een weinig verderop ook den dans noemt als nabootsing van ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις, voordat hij aanried „de poetica" van Aristoteles te verwerpen", mode van spreken die nooit nieuw is geweest. De p. 41 en 86 gegeven verklaring van τὸ φιλάνθρωπον als „de menschelijke deelneming, die ook den boosdoener, die zijn verdiende loon krijgt, niet onthouden wordt" is in strijd met Aristoteles zelf, zooals die p. 45 en 267 geciteerd wordt (Rhet. II 1386 b 28) τοὺς . . μιαιφόνους, ὅταν τύχωσι τιμωρίας, οὐδεὶς ἂν λυπηθείη χρηστός· δεῖ γὰρ χαίρειν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις. De verklaring is dus eenvoudig dat de bestraffing van den boosdoener stichtelijk werkt.

Bizonder scherpzinnig is p. 54—58 de oplossing van de schijnbare tegenspraak tusschen c 13 dat de handeling die van geluk tot ongeluk omslaat de meest tragische tragedie maakt en c 14 dat den voorkeur geeft aan een πάθος als in den Cresphontes, dat gunstig verloopt. Het tragische geval nl. (τὸ πάθος) is niet indentiek, met, zelfs niet noodzakelijk voor de tragedie, al moet een tragedie in lijden verloopen. Niet minder opmerkelijk is de uiteenzetting p. 100 over den overgang van het 19e tot het 20e hoofdstuk, waarin ook een schijnbare weerspeking is te vinden.

De aanmerkingen aan 't eind van het boek toegevoegd verdedigen meestal Vahlen's lezingen tegen de willekeurige veranderingen van Spengel; eigenlijk leveren zij een doorloopende kritiek op Spengel, die ietwat vermoeiend maar algeheel overtuigend is. Alleen p. 323 over de invoeging van het lidwoord in ἔστι δὲ οὐχ αὕτη < ἡ > ἀπὸ τραγῳδίας ἡδονή, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς κωμῳδίας οἰκεία die Spengel noodzakelijk, Vahlen slechts mogelijk acht, ben ik het met Spengel eens: de voorbeelden zonder het lidwoord, die Vahlen geeft, zijn geldig omdat daarin het substantief praedikaat is, niet zooals hier, onderwerp.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

The communings with him self of M. Aurelius Antoninus, together with his speeches and sayings. A revised text and a translation into English by **C. R. Haines.** London, W. Heinemann. 1916. (Pr. sh. 5).

Ziehier een ideaaluitgave voor ieder, die met dezen schrijver voor de eerste maal kennis wenscht te maken. Na een zeer verstandige inleiding over aard en vorm van 's Keizers werk, over het ontstaan er van en het voortleven in later eeuwen, ten slotte over de Engelsche vertalingen, waarvan er, let wel, 58 in de 18de, 81 in de 19de eeuw en niet minder dan 30 in de jaren tusschen 1900 en 1908 zijn verschenen, volgt een opstel over het Stoicisme, wel wat kort en in hoofdzaak slechts een uiteenzetting van de wijsgeerige overtuiging van Marcus, maar daardoor ook weer zeer geschikt tot voorbereiding op de eigenlijke lectuur. Dan komen de Commentarii zelf; aan den linker kant de Grieksche tekst met af en toe een klein kritisch nootje of de vermelding van een merkwaardige lezing of conjectuur, en daartegenover gedrukt de nieuwe Engelsche vertaling van den uitgever met aan den voet niet weinig verklarende noten, parallelplaatsen en aanhalingen, alles zoo ingericht, dat thans de toegang tot dezen niet gemakkelijken schrijver wel bijna voor ieder openstaat. Ten slotte volgen nog de redevoeringen, die den Keizer in den mond worden gelegd door Dio Cassius, Gallicanus en Herodianus, en een aantal uitspraken en gezegden van Marcus; zegt de uitgever naar aanleiding van deze laatste, dat niets ons zoozeer het karakter van een groot man openbaart als kleine anecdoten en oogenschijnlijk alledaagsche gezegden, dan kan de opmerking niet weerhouden worden, dat onder deze uitlatingen van den Keizer ten slotte al bitter weinig treffends of teekenends te vinden is. Nog wordt ons een notitie aangeboden betreffende de houding van Marcus tegenover de Christenen, waarbij de bekende plaats XI. 3 ter sprake komt en met Lemercier de woorden ὡσ οἱ Χριστιανοί op aannemelijke gronden als glosseem worden uitgeworpen. Eindelijk en ten laatste drie verschillende indices, allen nuttig en handig, en zoo ziet men, dat alles wat er maar te wenschen zijn kan, hier wordt gegeven en dat in dit kleine en sierlijke boekdeeltje een summum van volledigheid nagestreefd en vrij wel bereikt is.

Voor den meer vertrouwden lezer der Commentarii is het hoofdbelang der nieuwe editie natuurlijk in de constitueering van den tekst gelegen; hieromtrent moge het volgende worden opgemerkt. Ook voor den buitenstaander was het sinds eenige jaren duidelijk, dat in Engeland ook in ons vak een „peaceful penetration" der Duitsche wetenschap bezig was plaats te vinden. Ja, de vereering hier en daar gekoesterd voor Duitsche namen en Duitsche methodes deed den onbevangen toeschouwer niet zelden aan overdrijving denken. Wat van dit alles na den oorlog over zal blijven, staat te bezien, maar het thans besproken boek is klaarblijkelijk nog voortgekomen uit de geschilderde stemming van voorheen. Met name komt dit uit in het standpunt door den uitgever ingenomen tegenover den tekst der Duitsche edities. Schrijver dezes meent nog steeds, dat Prof. Schenkl in het omgaan met Grieksche teksten geen gelukkige hand heeft en dat de godheid hem, om met Stratonicus te spreken, eigen vindingsgave heeft ontzegd, maar hem heeft gegeven de neiging tot broddelen in de conjecturen van anderen. Onze Engelsche uitgever denkt hier blijkbaar geheel anders over en heeft een onbegrensden eerbied voor den Duitschen professor en de laatste Teubneruitgave. Vandaar, dat hij diens met groote omzichtigheid te gebruiken tekst schier blindelings volgt en als basis van zijn eigen redactie bezigt. En zoo komt hij er toe uit bewondering voor en vertrouwen in het uitheemsche de vondsten en resultaten van zijn eigen landgenooten op schromelijke wijze te verwaarloozen. Een paar voorbeelden mogen volstaan. De prachtige interpunctie

van Rendall V, 6, ναί, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο κ.τ.έ., die de geheele duistere passage opeens volkomen helder maakt, indertijd met vreugd in de Oxforddeditie opgenomen, was door Schenkl weer verknoeid door achter het voorafgaande ποιοῦσι het vroeger gebruikelijke vraagteeken opnieuw op te nemen; deze uitgave doet dat ook, volgt in het overige de interpunctie van Stich en keert zoo weer terug tot den voorwereldlijken chaos. Ten anderen, de coniectura palmaris van Richards VI. 55 ἐνεργοίην, waardoor het gansche hoofdstuk plotseling duidelijk wordt, was door Schenkl niet opgenomen, die natuurlijk zelf een ander probeersel kwam aanbieden, en waarlijk ook onze uitgever is weer geintimideerd en weer gaan twijfelen. En zoo is er zoo veel, om er nog van te zwijgen, dat de eigen bedenksels van Schenkl veel te grif worden aangenomen en in den tekst geplaatst. Laat ik liever als slot een paar kleinigheden releveeren, die de uitgever zelf bijdraagt tot beter begrip van den Antoninustekst: IV. 33, waar hij met succes het overgeleverde Οὐόλεσοσ handhaaft en op Valerius Poplicola doet slaan; XI, 20, waar hij Τὸ μὲν πνευμάτικόν σου voorstelt, een kleine maar aardige verbetering.

Ik eindig gelijk ik begon, met de verklaring, dat deze uitgave in de eerste plaats geschikt is ter inleiding en tot kennismaking met de Commentarii; dat zij als zoodanig vele lezers moge vinden, zij den volijverigen uitgever van harte toegewenscht.

Rotterdam. J. H. Leopold.

Axel Kock, Umlaut und Brechung im Altschwedischen. Eine Übersicht. Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. (1911-)1916. (Pr. kr. 7.50).

Prof. Kock heeft door de uitgave, wier titel hierboven vermeld is, aan zijn vakgenooten een grooten dienst bewezen. Een samenvattende uiteenzetting der verschijnselen, die onder de benamingen „umlaut" en breking gaan, ontbrak tot nu toe, en hoe zeer daaraan behoefte bestond, kan juist uit deze monographie blijken. Wat de algemeen bekende klankleeren van het Oudnoorsch en het Oudzweedsch, zelfs de uitvoerige werken van Noreen, in dit opzicht bieden, is voor het dieper inzicht in den aard der verschijnselen geheel onvoldoende. En zeker is niemand in gelijke mate als Kock bevoegd, om een dergelijk boek te schrijven; immers niemands aandeel aan de ontwikkeling onzer inzichten op dit gebied komt met het zijne ook maar in vergelijking. De methodische verdiensten van het werk laten zich in het kort op de volgende wijze karakteriseeren: 1. Beter samenvatting, dan wij gewend zijn. Zoo moest men bv. vroeger den *i*-'umlaut' van *e* in werken over het Oergermaansch, daarentegen dien van andere vocalen in de grammatica's der afzonderlijke talen zoeken. Hier zijn deze dingen in hun samenhang behandeld en ook chronologisch nader bij elkander gebracht. 2. Beter onderscheiding, dan wij gewend zijn. Als belangrijkst voorbeeld haal ik aan de behandeling van den *u*- en den *w*-umlaut, naast elkander maar niet door elkander, waarbij beter, dan in eenig overzicht tot nu toe het geval was, aan den dag komt, hoe verschillend de voorwaarden zijn, waaronder de diverse vocalen aan ieder dezer wijzigingen onderworpen is — de *a*-klanken zijn het gevoeligst; bij andere vocalen daarentegen is naast den invloed der *u* in den regel nog een andere factor noodig, om het verschijnsel te doen optreden, terwijl *w* ook alleen 'umlaut' van *e* en *i* kan bewerken, maar in een andere periode weer in combinatie met een tweeden factor werkt. 3. De uitbreiding van het onderzoek over een ruimer geographisch gebied — want ofschoon de titel van Oudzweedsch spreekt, wordt ook een volledige voorstelling van de Westnoorsche verhoudingen gegeven en is ook het Ouddeensch niet verwaarloosd — en over de dialecten, waardoor menig verschijnsel pas in het juiste licht geplaatst kon worden. 4. de uitbreiding van het onderzoek over een ruimer chronologisch gebied, waardoor de samenhang tusschen oudere en jongere verschijnselen op den voorgrond treedt. Als voorbeeld noem ik de Oostnoorsche breking van *i* tot *iu*, die in het licht der breking van *e* een nieuw aspect krijgt [1]). In bijzonderheden kan men het natuurlijk met den schrijver dikwijls oneens zijn, maar in zeer vele gevallen zal de lezer hem toch gelijk geven tegenover de tegenstanders, wier meeningen hij zorgvuldig aanhaalt of althans door rijke litteratuuraanwijzing gemakkelijk toegankelijk maakt.

Het zijn trouwens niet uitsluitend de methode van voorstelling en het even helder als voorzichtig oordeel over de verschijnselen, noch ook de talrijke, ofschoon zelden als zoodanig aangekondigde nieuwe opmerkingen, die aan dit boek zijn waarde geven; in niet geringer mate trekken de overweldigende massa stof, die hier geordend is, de talrijke voorbeelden, de excursen over twee-, drie-, meerdubbele vormen de aandacht. Deze materiaalverzamelingen, gepaard met een uitvoerig register, verzekeren aan het werk een eerste plaats onder de boeken, waarin men naslaat in gevallen van twijfel omtrent de grammatische beteekenis van een vorm.

Sommigen zullen het betreuren, dat het werk niet in het Zweedsch geschreven is. De heldere, juist voor behandeling van grammatische vragen zoo uiterst bruikbare stijl van Prof. Kock lijdt althans voor mijn gevoel onder een vertaling in het Duitsch. Maar daartegenover staat het voordeel, dat het werk in dezen vorm voor een grooter aantal personen toegankelijk is. En de vrienden van den Zweedschen tekst kunnen zich troosten met de gedachte, dat het derde deel van „Svensk Ljudhistoria", dat dezelfde vragen uit een eenigszins ander gezichtspunt behandelt, als binnen kort verschijnend in het vooruitzicht gesteld wordt.

Amsterdam. R. C. Boer.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XVIII. **Gundackers von Judenburg Christi Hort** aus der Wiener Handschrift hrg. v. **J. Jaksche.** Mit einer Tafel in Lichtdruck (Pr. M. 4).

Het hs. (Perg. XIII—XIV eeuw), dat een tijdlang verloren werd geacht, (o. a. door Goedeke I, 228), berust sedert 1877 op de Hofbibliothek te Weenen. Het bevat ook een nog onuitgegeven gedicht van St. Magdalena. „Christi Hort" is een poëtische bewerking (in Beiersch dialect) van het slot van het Evangelium Nicodemi. Tot de verbetering van den tekst hebben Roethe, Sievers

[1]) Daarentegen valt onder deze chronologische verbreeding der voorstelling niet de hierboven genoemde behandeling van den *i*-'umlaut' van *e*, daar deze, gelijk reeds gezegd is, volgens Kock van de overige *i*-'umlauten' chronologisch niet ver afstaat.

en vooral v. Kraus bijgedragen. Eenige plaatsen blijven onzeker: v. 104—5 (*Leviathan*) *roumt ir* (*Eva*) *zu untz an di frist biz daz si daz obz az* zou ik niet aan *rûnen* denken, maar aan *râmen*: „er setzte ihr zu, drang auf sie ein". Wat *mandate* betreft, geloof ik met J., dat niet de voetwassching, maar het avondmaal bedoeld wordt.

Band XIX. **Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel** aus der Stuttgarter Handschrift hrg. v. **A. Hübner.** Mit einer Tafel in Lichtdruck. (Pr. M. 6.60).

Band XXI. **Die mitteldeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob** aus der Hs. des K. Staatsarchivs zu Königsberg hrg. v. **T. E Karsten.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 11.60).

Deze twee uitgaven vormen Deel III en IV der „Dichtungen des Deutschen Ordens", waarvan de twee eerste deelen in *Mus.* XVI, 8, 235 zijn besproken. Het zijn vrij omvangrijke werken (Hiob telt 15568 verzen), waarin de bijbeltekst op de bekende breedsprakige manier wordt omschreven en toegelicht. Behalve voor de beschavingsgeschiedenis zijn deze gedichten van belang voor de kennis der Duitsche litteraire taal in het overgangstijdperk. Zij vertoonen het oostmiddelduitsche type, dat zijn enorme uitbreiding voor een groot deel aan de Duitsche Orde te danken had. Hun woordenschat heeft vele eigenaardigheden, die op nederduitsche e. a. invloeden wijzen. De bij Lexer ontbrekende woorden zijn naar gewoonte in de woordenlijst met een sterretje aangeduid; er zijn verscheidene cruces onder.

Het „Buch Daniel" is met andere bijbelpoëzie van de Duitsche Orde overgeleverd in twee perkament-hss. S (14—15de eeuw) van de Landesbibliothek te Stuttgart, blijkens het facsimile een waar prachtwerk, en K (15de eeuw) te Königsberg. Dat voor deze tekstuitgave alleen S in aanmerking kwam, maakt H. volkomen duidelijk. De afdruk wijkt slechts hierin van de regels der D. T. af, dat de interpunctie van het hs. naast de gewone van Lachmann is aangegeven. De schrijver van den Daniel heeft nl. een eigenaardig interpunctie-stelsel, door H. blz. XV—XXII beschreven, consequent toegepast. Van de vele zeldzame en merkwaardige woorden vermeld ik: *bangen* = loopen, dringen, waarbij H. aan het mhd. *baneken* herinnert (?); *lohter* (: *tohter* tweemaal), naar het schijnt *tijdreeks, geslachtslijn*, zeker niet *lustrum*, eer met *louft, loft* samenhangend; *prank* (*en*) = ned. *prangen* = *drukken*; *tusmen* (*tuscheln*) *fluisteren*; *vese* = *kwaal, gebrek*? — Twee duistere plaatsen zijn misschien op te helderen: 1916—20 is sprake van de stekelige sleepruim: *Kerne brengel ouch die sle In ires selbes saffe. Nicht vil ist ir in raffe Von des dornes herwekeit Da mitte sie ist becleit.* Bij *raffe* staat in het gloss. een vraagteeken. De zin is blijkbaar: *Die Schlehe trägt auch Kerne in ihrem Safte, aber nicht viele* (=*keine*) *davon sind im Raffe* (*im Bereiche der raffenden Hand*), *wegen der scharfen Dornen, womit sie bekleidet ist.* — 3815—21 wordt van Nabuchodonosor gezegd: er wurde nicht gänzlich zum Ochsen, *Sunder sin sinne trochsen Wart bi im in unsitten.* H. denkt hier aan nhd. *drucksen*, en vermoedt: *untätig, schlaff sein.* Ik zou eer aan ons *drossen* denken, dat waarschijnlijk uit *drohsen* ontstaan is (zie v. Wijk Et. W. 183), dus: *sein Verstand ward ihm entrissen*, wat volkomen overeenstemt met het volgende: *Menschlich vernumft entglitten aller was bi der stunde.*

Het „Buch Hiob" staat in een ander prachths. van de Duitsche Orde (A), dat zich in het Staatsarchief te Königsberg bevindt, en in het hierboven genoemde hs. K, dat ook den Daniel bevat (bij Karsten B genoemd). A, dat blijkens het acrostichon van de Vorrede (XXIV) tusschen 1347 en 59 werd geschreven, staat nader bij het origineel, dan B, en is dan ook door Karsten tot grondslag gekozen, maar de vele slordigheden en uitlatingen zijn met behulp van B verbeterd en aangevuld. Of Tilo von Kulm den Hiob gedicht heeft, laat K met recht in het midden, maar hij toont aan, dat de Hiob, evenals Tilo's gedicht *Von siben Ingesigeln*, in hoofdzaak poëtische vertaling is. Behalve den Vulgata-tekst heeft de dichter een ruim gebruik gemaakt van de *Postilla* van Nicolaus v. Lyra, zooals uit de aanteekeningen blijkt. Ook deze tekst bevat vele vreemde en duistere woorden. Zoo is 1702 *esper* (: *vesper*) volkomen onbegrijpelijk: aan Hoffnung valt niet te denken, evenmin als aan *ezbaere* (!) — 2425 *Verlo* uit A (*V.lo*) in den tekst opgenomen, heeft geen zin; B geeft het juiste: *ab sine lynwat gesnyde*, waardoor ook de versmaat hersteld wordt. — Zou in 2980 *syn geboude netzen* niet *metzen* = ned. *metselen* moeten gelezen worden? En is *dich* 4379 niet verschreven voor *diet*? — 4894 is de gissing van Hübner: *zucken* voor *cucken* zonder twijfel juist: *uch syn antlitz zucken an* is een variant van 4881—2: *Ir nemet uch... diz antlitze Gotes an.* — Zeer vreemd doen in een md. tekst aan: *clingwerft* (?) = *perplexi*, *etwinde* = ags. *edwinde* = mhd. *itwaege Wirbel*; *emde* = *ellende*; *getwede* = ned. *gedwee*; *viveln* = noorsch *fifla*; *harladie* = engl. *harlotry*? Onverstaanbaar blijven woorden als *ryten* (6133), *podern, behuchet, verplengen.* Eene idiomatische studie van deze omd. litteratuurtaal zou m. i. zeer de moeite loonen.

Band XXIII. **Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera** aus der Münchener Handschrift hrg. v. **Otto Matthaei.** Mit 15 Textabbildungen und 2 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 2.80).

Van de Duitsche geschriften van den geleerden Regensburgschen klerk was in onzen tijd alleen het *Buch der Natur*, een der populairste boeken der 14—15de eeuw, gedrukt. De *Deutsche Sphaera* daarentegen, een streng wetenschappelijk leesboek, werd weinig gelezen en is slechts in drie hss. bewaard. Twee daarvan A (München) en C (Graz) hebben zelfstandige waarde; het derde b is een Zwabisch papierhs. uit het jaar 1477. Het werk zelf is een vertaling van de *Sphaera mundi* van *Johan Holywood, gen. Sacro-Bosco* (1250). Matthari heeft de vertaalmethode van Konrad in zijn dissertatie behandeld. Blz. XIII, waar hij voorbeelden aanhaalt voor de middeleeuwsche belangstelling in astrologie, had de *Parzival* niet mogen ontbreken. Taalkundig interessant zijn de verduitschingen van astronomische termen, als *ebennechter* = *aequator*, *houbet-* en *gegenpunct* = *zenith* en *nadir*, *suler*, *kegler*, *körbler* (schaduwvormen), *lebenkreiz* = *zodiacus*, *gebreche* = *eclipsis*, *schinbrecherinne* = *ecliptica*, *selbloufer* = *planet*, *siben treterin* = *septemtriones*.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Ad. Kolsen, Dichtungen der Trobadors. Halle, Niemeyer. 1916.

Prof. Kolsen, wiens uitgave van de gedichten van Giraut de Borneil een model is van nauwkeurigheid en geleerdheid, heeft het plan gevormd een zeker aantal, tot nu toe óf geheel óf gedeeltelik, onuitgegeven gedichten van troubadours te laten drukken en daarmede een vervolg te geven op de *Werke der Troubadours* van Mahn.

Zijn publicatie zal het licht zien in afleveringen die op ongeregelde tijdstippen zullen verschijnen. De eerste ligt vóór ons, en, zoals men mocht verwachten, de stof is zeer zorgvuldig behandeld ; de hulpmiddelen der kritiek zijn gebruikt, en vertalingen lichten ons in omtrent de wijze waarop de uitgever de gedichten opvat.

Zij bevat verzen van G. Faidit, Daude de Pradas, Savaric de Mauléon, G. de la Tour, G. de Poicibot, Aim. de Belenoi, G. Rainol d'Apt, R. d'Aurenga, P. de Gavaret, P. de Durban, Lo Vesques de Clarmon en B. de Poizrenger. Bovendien vermeldt de index een gedicht van een „Graaf van Anjou", maar het schijnt mij niet zeker dat men het recht heeft met Kolsen tot zulk een identificatie te besluiten uit de verzen 79—80 van het gedicht No. 4. Immers, in die verzen kan het bezit van Le Mans en van Tours en het voeren van de titel van Graaf van Anjou even goed de algemene betekenis hebben van „iets zeer moois of zeer groots". De zin dier verzen zou dan zijn : „Daar gij de edelste aller vrouwen zijt, weet gij zó grote en zó vele eerbewijzingen te geven dat, moest ik ook maar de geringste ervan missen, ik Le Mans en Tours niet wil bezitten en niet Graaf van Anjou wil heten" [dus : „dat de minste dier eerbewijzigingen meer waard is dan enz.]. Ten onrechte leest, meen ik, Kolsen *s'es* in plaats van *ses* ; zijn vertaling „falls ihr zu den geringeren gehört" verklaar ik niet te begrijpen.

Ik veroorloof mij hier, uit deze vaak zeer duistere gedichten, enige passages te vermelden waarvan Kolsen's verklaring mij onzeker of onjuist schijnt.

No. 2, vs. 23—27. Ongetwijfeld geven de verzen 24—27 de woorden zelf van de dame (*Joi-Novel*) weer ; de overzetting door Kolsen van *vos* gegeven is bedenkelik; ik heb ook bezwaar tegen zijn vertaling van *esmai*, dat altijd een ongunstige betekenis heeft en hier moet hebben, daar het een tegenstelling moet vormen tot *joi*, evenals vs. 27 een tegenstelling bevat, en misschien ook vs. 25, waarin *pessamen* de zin van „bezorgdheid" kan hebben. Deze verzen zou ik aldus gedrukt willen zien :

Cais que disses : „*E no i a pro*
S'ab pessamen cortes e gai
Vos sai donar joi et esmai
E'us fatz plazer vostre dampnatge" ?

en de gehele passage zou ik op deze wijze opvatten : „In plaats van [1]) liefde gaf zij mij strijd, alsof zij tot mij wilde zeggen : „Is het al niet heel veel, indien ik u, tegelijk met de kommer van een hoofs minnaar, de vreugde en de smart der liefde geef, en u behagen doe scheppen in uw verdriet ?" Deze woorden zouden zeer goed passen bij vs. 21 waarin van de „trots" der dame wordt gesproken.

No. 3, vs. 29—33. Ik weet niet waarom Kolsen zowel K als I buiten rekening heeft gelaten, in plaats van altans één van beide te gebruiken. In vs. 32 en 33 neemt hij een lezing op die in geen der handschriften staat, hetgeen mij willekeurig en onnodig schijnt ; de *m* van *mentraill*, *mintral* (O heeft *uinra*) kan niet worden veranderd, daar ook R een *m* vertoont. Ik stel voor : „Heer, [als hij het rendez-vous met de eerste der twee dames aanneemt], zal zij er bij te kort komen die hem geschikt heeft gevonden om haar dienaar te zijn en die haar belofte niet zal breken, daar [zij weet dat] hij haar bemint". *Mentra* zou dan voor *mentira* (vs. 32) staan en *S'ella* (vs. 30) als *Sella* zijn te lezen.

No. 4, vs. 1—3. Deze verzen zijn zeer moeilijk te verklaren ; tegen de vertaling van Kolsen heb ik dit bezwaar dat *cors* niet zonder lidwoord kan staan en dat *reials* als substantief onbekend is.

vs. 41 en vlgg. : „Gij weet altijd zó te doen dat gij u door de goeden doet liefhebben en door de slechten doet vrezen, zodat geen enkele gemeenzaam met u durft zijn ; maar toch beeldt een ieder, als hij bij U is, zich in tot de goeden te behoren, want gij berispt nooit iemand".

vs. 51 en vlgg. : „Een ieder wil altijd bij u blijven, zó dat anderen hem [van onbescheidenheid] beschuldigen, want velen gaan u bezoeken die van plan zijn dadelik weder heengaan en die, als zij u zien, dat niet kunnen ; ik zelf heb mij vaak bij u te lang opgehouden". Kolsen geeft van vs. 53—54 een overzetting waarvan ik de zin niet begrijp en evenmin het verband ervan met de andere verzen.

No. 8, vs. 9 en vlgg. : „Mijn verstand deed mij het gebied van Amor verlaten door deze list dat ik haar niet meer op zocht [d. w. z. „Ik wilde mij zelf overreden haar te vergeten door haar niet meer te bezoeken"], alsof niet te zien voldoende is om te vergeten, maar mijn verstand is niet sterk genoeg om uit mijn hart haar te verdrijven die er zich van heeft meester gemaakt".

No. 10, vs. 35. *Dompneiar* betekent hier toch zeker „het hof maken" ; Kolsen vertaalt „vernarrt".

No. 11. Dit gedicht is biezonder duister ; misschien ware het beter geweest het niet te vertalen ; een overzetting naar de woorden verklaart niets, zolang het verband onbegrijpelik is. In het laatste vers zou ik willen lezen *Car dei* en vertalen „Omdat ik heb gegeven". Het gedicht maakt de indruk van een parodie ; de opsomming der talrijke vogels in de eerste verzen lijkt wel wat op een bespotting van de dichters die hun zang altijd aanvangen met de vermelding van de nachtegaal of de leeuwerik.

No. 12, vs. 19. *Si est sos sens* „telle est son intelligence, c'est là la forme spéciale de son intelligence". De volgende woorden behoren zonder twijfel tot de inhoud van het *cuidar* van vs. 18.

No. 13, vs. 9. Kolsen geeft zich rekenschap dat dit gedicht en het volgende zeer obsceen zijn ; toch vertaalt hij *aquels tres* door „die drie mannen", terwijl de verzen 25 en vlgg. van No. 14 duidelik zeggen wat men onder „die drie" moet verstaan. De betekenis van vs. 6 is zonder twijfel niet die welke Kolsen eraan geeft ; het beduidt dat zijn krachten hem hebben begeven gedurende de liefdenacht die de dame hem heeft toegestaan. Het onderwerp van *aucia* (vs. 7) is zonder twijfel de dichter zelf en niet de dame.

No. 14, vs. 26. In plaats van *q'anc*, lees met D *quant* „wanneer het erop aankomt te slaan".

vs. 27 : „want de een was schuldig jegens wat hij had behoren in te nemen" (l. *q'el*).

Laten wij hopen dat Prof. Kolsen weldra de volgende afleveringen van zijn zeer belangrijk werk moge uitgeven.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Voor *de* in de betekenis van „in plaats van", zie 7, 23.

Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der par Maurice Prou. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

De oorkonde van Karel den Kalen dd. 24 Jan. 858, koninklijke bevestiging van verschillende schenkingen voor de mensa fratrum der abdij Montier-en-Der (Haute Marne; Vassy), zal stellig door niemand meer verdedigd worden; daartoe werden hier „assez d'anomalies et d'anachronismes" aangetoond! De kleine studie, door Prou aan dit falsum gewijd, met haar absolute voorzichtigheid en haar zuiver gestelde, zakelijke vragen is een model van critisch onderzoek.

Wel is het resultaat zuiver negatief. Immers de bewuste oorkonde blijkt een falsum, na 980 ontstaan; de falsificator legde ten grondslag het echte charter van Karel den Kalen dd. 25 Jan. 857 en bezigde bovendien nog twee andere voor de abdij bestemde oorkonden, te weten een diploom van Lotharius (980) en een charter van Herbert II van Troyes (968). De geschiedenis heeft dit document dus voortaan ter zijde te leggen, als zij de immuniteitsverhoudingen in het midden der IXe eeuw onderzoekt. En dit resultaat noemden wij negatief, daar de precieze aanwijzing onder welke omstandigheden een falsum ontstond vaak verrassend licht werpt op de gebeurtenissen en verhoudingen van den tijd der vervalsching. Om te beoordeelen in hoeverre dit bij het hier besproken stuk mogelijk geweest was, zou grooter kennis van de desbetreffende locale geschiedenis noodig zijn, dan men bij mij mag veronderstellen.

Een zoo beknopt mogelijk résumé volge hier: Tot verdenking leidde in de eerste plaats de vorm der oorkonde, die bij toetsing aan gelijktijdig en jonger materiaal ook inderdaad jonger blijkt. Maar tegelijk wekt ook de inhoud van deze onmogelijk lange oorkonde bevreemding. Drie keer toch bevestigde Karel de Kale de schenking van tafelgoederen door de rectoren Aumer (845) en Pardoul (857 en 858). De schenking van Aumer, zakelijk en juist herhaald in de tweede bevestigingsoorkonde (857), blijkt niet onaanzienlijk uitgebreid in de derde: het falsum van 858. En daar nu een van de toegevoegde schenkingen (markt en burcht te Saint-Dizier) door aanspraken van Herbert II van Troyes anno 968 ernstig bedreigd werd, lag het voor de hand te veronderstellen, dat men ter overtuiging van dezen graaf een koninklijke oorkonde fabriceerde en toen, gemakshalve, in dit falsum ook maar alle verdere bezittingen, waarvoor geen rechtstitel aanwezig was, mede opnam. — Maar er bestaat onloochenbaar diplomatisch verband tusschen dit falsum en een koningsoorkonde van Lotharius anno 980 (Lot et Halphen No. 44). Dan moeten de tekstovereenkomsten der oorkonden van 858 en 968 wel verklaard worden uit het feit, dat de falsificator niet werkte ten behoeve van de oorkonde van 968, maar met gebruikmaking van dat stuk. Daarmede is dan de zoo mooi kloppende interpretatie vervallen. Wij zien alleen een falsaris, als zoo dikwijls, aan zijn zuren arbeid in het abdij-archief, zonder het waarom te beseffen.

Een enkele blik op het als pièce justificative overzichtelijk gedrukte falsum doet ons echter ook nog een andere, zeer lange, invoeging ontdekken. De koning heeft 858 bijzonder veel mede te deelen over het wezen der immuniteit, de keuze van den advocaat, de keuze van den abt enz. En nu treft het wel bijzonder, dat Levison (Neues Archiv XXXIII, 1908, S. 743 ff.) de onechtheid eener andere immuniteitsoorkonde voor deze zelfde abdij Montier-en-Der (van Childerik II 664—665) aantoonde, *en dat voor dit immuniteitsfalsum dezelfde Lothariusoorkonde* (980) *heeft dienst gedaan, die ook de maker van het onderhavige falsum bezigde.* Het artikel van Levison ontging Prou blijkbaar (vgl. p. 19—229, noot 3); jammer, want deze coïncidentie kan een vingerwijzing zijn. Als het zwaartepunt van de falsificatie eens lag juist in de immuniteitsverhoudingen! De interne geschiedenis der abdij moet wel heel merkwaardig geweest zijn; daar staat Prou's falsum borg voor!

Het is hier niet de plaats daar dieper op in te gaan. Prou heeft zelf ter loops (p. 19—229) op de mogelijkheid gewezen, dat dit falsum in twee instanties ontstaan zou kunnen zijn: eerst dienst doende 968, en daarna nogmaals dienstdoende op een ons onbekend oogenblik na 980. Ik houd dat voor zeer waarschijnlijk. En ligt het dan niet voor de hand te vermoeden, dat inderdaad een gelijke (immuniteits-) tendenz die tweede instantie van ons spurium en het falsum 664—665 beheerscht? En zou dan bij de volledige studie van het geheele Cartularium en van Adso's vita Bercharii (vgl. Levison S. 757) niet ook de volledige verklaring gevonden kunnen worden?

Den Haag. N. B. Tenhaeff.

La Famille del Court van Krimpen, refugiés de Verviers. Leur rôle dans l'industrie drapière en Hollande au 17e et au 18e siècle et leur place dans la magistrature. Avec une étude sur le tableau de Rembrandt dit „de Staalmeesters" (door Mr. **A. A. del Court tot Krimpen** [1])).

Wijlen Mr. H. J. Koenen, die niet afkeerig was van een paradox, placht te zeggen, dat evenals naar zijn inzicht de familie de grondslag vormde der samenleving, ook de genealogie de grondslag behoorde te zijn der geschiedschrijving. Maar hij wilde dan ook, dat de genealogie zich zou verheffen boven het zoeken naar doopakten en het nasnuffelen van sterftedatums. Hoe onontbeerlijk dergelijke nasporingen ook zijn, zij konden z. i. toch nooit meer leveren dan de grondslagen van het gebouw. Op die grondslagen moest worden opgetrokken de volledige geschiedenis eener familie, van haar opkomst, welvaart en verval; van haar positie in de maatschappij, van den invloed door hare leden uitgeoefend evenals van die, welke deze ondergingen van tijdstroomingen en politieke gebeurtenissen. Met bijzondere ingenomenheid begroette Koenen dan ook indertijd de verschijning van Elias' standaardwerk over de Amsterdamsche vroedschap en met genoegen zou hij vermoedelijk ook het hierboven vermelde boek hebben ter hand genomen. Want al is dit werk zijn afkomst niet ontrouw geworden, al is het dientengevolge bezwaard met velerlei genealogischen ballast, welke den lezer in herinnering brengt, dat hier in eersten aanleg de geschiedenis geschreven staat niet alleen *van*, doch ook *voor* de familie del Court, daarnevens blijkt toch duidelijk, dat de schrijver een open oog heeft voor het belang van een familiegeschiedenis op den bovengeschetsten ruimeren grondslag. Niet zonder succes heeft hij zich van de

[1]) Uit m. i. overdreven bescheidenheid vermeldt de schrijver zijn naam niet. Ik weet echter mijnerzijds niet onbescheiden te zijn, als ik hierboven niet slechts den titel van het boek, doch ook den naam van den auteur doe afdrukken.

ondernomen taak gekweten. In het kort blijkt de inhoud van het boek reeds uit den langen titel. Na eerst de genealogie en de schaarsche gegevens betreffende de maatschappelijke geschiedenis der familie del Court te Verviers te hebben medegedeeld, beschrijft hij de lotgevallen van dit geslacht tijdens de troebelen der 16e eeuw en de geloofsvervolgingen, die in het bisdom Luik daarmede gepaard gingen. De familie spatte uiteen en de uitgeweken tak schoot, na verscheidene jaren te hebben rondgezworven, eindelijk in Holland weer vasten wortel. Van ouds had zij in de textielindustrie een voorname rol gespeeld. Leiden was daarom ook de pool die haar in Holland het meeste aantrok. Maar niet alle del Courts konden daar aarden. Servaes Pietersz. del Court, een man van rustelooze activiteit, verhuisde weldra naar Gouda, waar hij met eenige compagnons en gesteund door het stadsbestuur een groote lakenfabriek in de vroegere Agnietenkerk oprichtte en de van stadswege opgerichte volmolens pachtte.

Vermoedelijk was de oppositie tegen deze modernere bedrijfsvormen oorzaak, dat hij Gouda echter spoedig verliet en zich te Amsterdam vestigde, waar hij, onbelemmerd door de kracht der tradities van de middeleeuwsche bedrijfsorganisatie, een vruchtbaar veld vond voor zijn rustelooze activiteit. Gedurende vier generaties namen de del Courts een der eerste plaatsen in in de Amsterdamsche draperie en vooral over dit tijdvak biedt het boekje van hun nazaat menig gegeven, dat ook voor de economische geschiedenis van belang is. Het jaar 1748 zag ook een del Court zijn intrede doen in de schepenbank. Sedert bleven zij trouw aan de magistratuur.

Dit alles is met veel zorg bewerkt en overvloedig gestaafd door bewijsstukken. Vooral de notarieele archieven hebben vele bijdragen geleverd. En hoewel de compositie niet altijd gelukkig is, toch wordt de moeite, die de lectuur soms kost, zeker beloond. Het is degelijke en gezonde kost, ook al is zij toebereid door iemand, die kennelijk geen kok van beroep is en al volgen de spijzen elkander in ietwat zonderlinge volgorde op. Ik geloof dan ook dat de geschiedenis van ons vaderland niet weinig zou zijn gebaat, indien wij ons in het bezit van een serie dergelijke familiegeschiedenissen mochten verheugen.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver in zijn hoofdstuk over de Amsterdamsche draperie tracht aan te toonen, dat niet minder dan Rembrandts nachtwacht ook diens staalmeesters hun naam ten onrechte dragen. Naar zijne meening, welke geenszins onaannemelijk schijnt, zijn het niet de staalmeesters doch de gouverneurs der draperie, die op het beroemde doek staan afgebeeld. In een hunner meent hij zelfs door vergelijking met een in het bezit der familie verbleven portret van Servaes Pietersz. del Court, dezen laatste te herkennen. Of de schrijver deze laatste stellingen voldingend heeft bewezen, mogen meer deskundigen beslissen; in ieder geval bieden echter des schrijvers belangwekkende betoogen een goed uitgangspunt voor verder onderzoek door een onzer kunsthistorici, die zich tot dergelijke vraagstukken voelen aangetrokken.

Utrecht. S. van Brakel.

Kommentar zum Neuen Testament, I-III: Matthäus, Markus, Lucas.

(Vervolg van kol. 51).

Uit philologisch oogpunt is deze commentaar volkomen *up to date* en brengt zij — en dat niet alleen in de talrijke aanteekeningen — op menig punt ons werkelijk verder. De gezonde methodische principes, waarop zij rust bevelen zichzelve aan.

Is zij voor den philoloog dan de meest practische? Bij de beantwoording van deze vraag moet wel de nadruk gelegd worden op het feit, dat een commentaar, die het N. T. alleen taalkundig als een bundel Κοινή-documenten toelicht en zich verder slechts met de textcritiek en het verwijzen naar de gegevens uit cultuur en godsdienst der antieke wereld bezighouden zou, nog niet bestaat. Materiaal daarvoor vindt men in alle commentaren verspreid. Zulk een commentaar zou men gaarne steeds bij de hand hebben om na te slaan — en, was zij met een contraregister voorzien, dat ook woorden en begrippen omvatte, dan zou menig philoloog den weg van de Stoa en de Academie naar de Kerk gemakkelijker begaanbaar vinden.

Deze commentaar is echter „aus den Erfahrungen des akademischen Lehramts herausgewachsen" en draagt ook wel den stempel van de meest nauwgezette academische behandeling van die vragen, welke den S. besprekenswaardig voorkwamen. Hij geeft dan ook een doorloopende bespreking van geheele pericopen en samenhangende questies, geen glosseering op de rij af. Dit laatste is voor 't naslaan wel gemakkelijker, 't eerste echter noopt den lezer af te zien van het isoleeren van questietjes. De eerste indruk, dat de S. zich wel wat al te veel laat hooren, wijkt weldra voor het besef dat het zakelijke en feitelijke daaronder niet veel lijdt, terwijl de aanteekeningen bij 't naslaan zeer dikwijls den dienst van een glosseerende verklaring bewijzen.

Bd. II. omvat „*Das Evangelium des Markus*, ausgelegt von Dr. Gustaf Wohlenberg" — destijds predikant te Altona, thans hoogleeraar te Erlangen. De algemeene karakteristiek blijft hier dezelfde, alleen de stijl is veel vloeiender en de stof is door een indeeling in pericopen en door het veelvuldiger voorkomen van Grieksch in den text ook typographisch practischer ingericht. Enkele opmerkingen: in verband met de bekende bede „leidt ons niet in verzoeking (πειρασμόν)" verdient Mc. 4 : 17 θλίψις en διωγμός = Lc. 8 : 13 πειρασμός de aandacht. Reeds in de LXX (Hatch *Essays in bibl. Greek*, Oxf. '89) vindt men π'. = beproeving, nood, zorg, vgl. Sirach 2^1, Sap. Salom. 3^5, $11^{9.10}$. Wohlenberg verwijst p. 79 voor ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου eenvoudig naar Zahn, *Matth.*^{2}, p. 351 sq„ doch loopt over het eigenaardig naast elkander van ἄνθρωπος en deze uitdrukking in vs. 27. 28 wel wat al te gemakkelijk heen.

De voortreffelijke aanteekening over οἱ παρ'αὐτοῦ (Mc. 3^{21}) p. 109 aant. 87 zou men uit Field *op. cit.* p. 25 kunnen aanvullen met verwijzingen naar Polybius en Diod. Sic., die deze wending ook bezigen. Minder bevredigend is de exegese van τὸ μυστήριον als een „Mysterienkomplex" (Mc. 4^{11}), vgl. Hatch *op. cit.* pp. 58, 69: koninklijk raadsbesluit en staatsgeheim (blijkens de LXX); daarentegen is bij ditzelfde vers zeer terecht opgemerkt, dat van een „Zweck der Gleichnissrede", dat in verblinding en verstokking der hoorders (Holtzmann

b.v.) zou hebben bestaan, geen sprake is. Bij 5 : 30 (p. 162) mis ik 't feit, dat ἐπιγινώσκειν in de Evv. „opmerken, beseffen", bij Paulus „nauwkeurig kennen" beteekent. Op pp. 179. 180 wordt van het ἐνεργεῖν in Mc. 6 : 15 terecht opgemerkt dat dit activum in het N. T. alleen van God gebezigd wordt en de gissing gewaagd, dat de δυνάμεις, die ἐν αὐτῷ (sc. τῷ Ἰησοῦ) ἐνεργοῦσι bedoeld kunnen zijn als „engelen". Dalman echter, *Worte Jesu*, p. 225 vertaalt dit woord terug met: *gburatha mith'abdan beh*, wat evengoed zeggen kan: „werden de wonderdaden door Hem verricht". Rekent men met een directen Arameeschen achtergrond, mondeling of schriftelijk, dan is de keuze van den Griekschen vertaler en de verwerping dezer andere mogelijkheid, zeer opmerkelijk. Over het raadselachtige πυγμῇ νίψασθαι (Mc. 7:3) geeft W. p. 201, aant. 12 alle gewenschte gegevens. Uit Field, *op. cit.* p. 31 behoorde hier nog bij Syr. philox., mg.: ἀποκλύζοντες (τῷ) ὕδατι τοὺς δακτύλους αὐτῶν wat Lightfoot's *ad happereq* bevestigt. Bij 7 : 19 aanvaardt W. terecht de antieke exegese, die καθαρίζων doet slaan op Jezus. Origenes is daar geciteerd naar Lommatzsch = De la Rue III, 494D. Field, p. 32. voegt hier nog bij: Chrysostomus VII, p. 526 A en Greg. Thaumaturgus bij Routh. *Reliq. Sacrae* II, p. 418.

Ἀποστερεῖν (sc. μισθόν of ὑποθήκην) wordt (Mc. 10:29) daar door W. p. 274, aant. 91 terzijde geschoven voor een ruimere notie, vgl. echter Field *ad. loc.* Bij 13 : 14 ὁ ἀναγινώσκων νοείτω had de bekende plaats uit Epictetus, *Diss.* III, 23, 20 over de technische beteekenis van ἀναγινώσκειν m. i. niet mogen ontbreken. Wohlenbergs exegese van κτίσις als de menschenwereld (Mc. 16 : 5) p. 392 heeft Semitischen achtergrond: *hewe 'ohēb habberijjōth* = „heb de menschen lief" is een woord van Hillel (10 v. C. A.) Dalman, die dit citeert (*op. cit.*, p. 144) vermeldt, dat het Aram. *birjathâ* (schepselen) eveneens = menschen.

Bd. III, *Das Evangelium des Lucas.* Uit de inleiding mogen hier eenige op bekende controversen slaande uitingen geciteerd zijn. „Blass' poging om zijne overtuiging, dat niet alleen de Handelingen maar ook het Evangelie door den schrijver zelf tweemaal zijn uitgegeven, in een texteditie te belichamen (Ev. sec. Lucam sive Lucae ad Theophilum liber prior, secundum formam quae videtur Romanam, ed. Fr. Blass, 1897) spoort aan tot nadenken op een wijze waarvoor men hem slechts dankbaar wezen kan. De uitvoerige Prolegomena dezer editie hebben echter mijne overtuiging niet aan het wankelen kunnen brengen. Ik blijf beslist de overbrenging van deze hypothese, die bij Handelingen proefhoudend bleek, op het derde evangelie ongeoorloofd achten (zie *Einl.* II[3], pp. 350 sq. 360—265). Ook Nestle's meening (*Einführung*[3] p. 249) dat hier wie α gezegd heeft ook β zeggen moet, komt mij voor niet ter snede te zijn. Immers uit de omstandigheid, dat Lucas zijn tweede geschrift naderhand voor een nieuwe uitgave heeft gemeend te moeten herzien, volgt niet met dezelfde noodwendigheid als dat in het alfabet de b na de a komt, dat hij ook voor het Evangelie aanleiding gevonden en behoefte gevoeld heeft om daar evenzoo te doen"(p. 39). Deze opmerkingen verdienen m. i., ook reeds op grond van het in den commentaar verwerkte materiaal, instemming. Met groote waardeering is ook hier weder menige met fijnen tact en groote kennis van zaken getroffen textcritische beslissing te vermelden (b. v. 3. 22, p. 200, aant. 65 ; 4 : 17, p. 235, aant. 22 ; 9 :16, p. 375, aant. 75, en excurs. VII—IX) en op te merken dat bizondere zorg is gewijd aan het probleem van den text van Marcion en zijn invloed, evenals reeds in Mt. het Diatessaron-probleem met een bij Von Sodens haastige beslissingen zoo gunstig afstekende zakelijkheid was behandeld. Zeer de aandacht verdient ook de argumentatie over de dateering van Lc. na Paulus' dood, die in de inleiding van Bd. V (Handelingen, *nog niet verschenen*) „noch einmal gründlicher als mir bisher gelungen ist (*Einl.* II[3], pp. 374 sq.)" uitgewerkt zal worden ook op grond van de „ganze Anordnung des Stoffes im zweiten Buche des Lc." (p. 33). Toch verwerpt Zahn (p. 31 aant. 49) de vooral door Krenkel (*Josephus und Lucas* 1894) uitvoerig uitgewerkte hypothese van Lucas als navolger van Josephus (*vgl. Einl.* II[3], pp. 400—403, 421—425). Een schat van nauwgezet onderzoek is verzameld in de aanhangsels op pp. 735—68 : I. Lucas, Lucanus enz., II. Lucas' levensloop, III. Wie zong het Magnificat ?, IV. De schatting der vermogens onder P. Sulpicius Quirinius en de opstand van Judas den Galileeër bij Josephus, V. Over den text van Lc. 2 : 3—5 vooral in de Syrische getuigenissen, VI. Jezus' doop volgens het Diatessaron, VII, Over den text van Lc. 8 : 26 en 37, VIII. Over dien van 9 : 54—56, IX. Het Onze Vader bij Marcion. Te betreuren is het, dat de S. p. 38 mededeelen moet, dat een zoo verdienstelijke commentaar als die van Plummer in de zoo bekende serie van T. & T. Clark, *International Critical Commentary*, eerst te laat zijn aandacht trok. Zoo wordt Loisy b. v. in § 4 „Zur exegetischen und kritischen Literatur" geen vermelding waardig gekeurd! Nederlandsche en andere geleerden, die toch geen Slavische talen schrijven, zijn in Erlangen nog onbekend. Koetsveld's onovertroffen „Gelijkenissen van den Zaligmaker" (2 voll. 4[0], Rotterdam, D. A. Daamen, 472 en 545 pp.), Baljons werken en zooveel voortreffelijks, dat in tientallen van jaren hier en elders verscheen, ontbreekt.

Vergelijk hiermee de oriënteering over de „literatuur", die zelfs in de populaire serie *Tekst en Uitleg* (Groningen, Wolters) gegeven wordt. Eenigszins vreemd is het ook, dat bij de exegetische literatuur gezwegen wordt van de Κοινή-studiën: geen Deissmann, Thumb, Dieterich zelfs, om van Viteau, Moulton, Milligan, Thackeray, Hatch, Robertson, Jannaris, Burton te zwijgen.

De exegese van het Lucasevangelie is wederom vaak treffend door psychologischen tact en fijn taalgevoel en altijd ernstige overweging waard. Ook hier nog enkele kleinigheden: Bij Lc. 2 : 16 ἀνεῦρον, zie Hobart *Medical Language of St. Luke*, p. 99.

Op p. 144 sq. kan bij de afweging van de lezing ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας tegenover ἐ. ἀ. εὐδοκία Fields opmerking (*op. cit.*, p. 48, cf. Lc. 2 : 14), dat de LXX *'anše rason* en dgl. steeds met ἄνδρες, nooit met ἄνθρωποι vertaalt eenig gewicht in de schaal leggen.

Bij de vraag van Anna's ouderdom (Lc. 2^{37}) p. 159 sq. en p. 160, aant. 91 gaat het tenslotte om de lezing ὡς of ἕως. Op p. 194 mis ik de zeer aangelegen gissing, die de στρατευόμενοι (Lc. 3^{14}) als gendarmerie verklaart. Ieder die in 't oosten reisde weet hiervan mee te spreken.

Dat κατένευσαν (Lc. 5 : 7) met „toewenken" verklaard zou zijn, lijkt mij in de gegeven situatie ondenkbaar. Plummer, p. 144 merkt terecht op „possibly they

were too far off for a call to be heard .. Euthymius suggests that they were too agitated to call." Euthymius heeft terecht wel gevoeld, dat κατανεύω (*sc.* τὴν κεφαλήν!) onzin is, wanneer men te ver op zee is om het strand nog te kunnen beroepen. Wellicht is hier een gewoon sein onder de visschers daar ter plaatse in 't spel, waarmede men op een afstand zichtbaar kon maken dat men hulp verlangde. Ik zou denken dat een κατανεύειν (*sc.*τὴν κεραίαν), een knikkende signaalbeweging b. v. met een ra of ander deel van het tuig, hier bedoeld is. Lucas was op zee welbereisd! Ook over μέτοχος in dit vers, dat niet hetzelfde beteekent als κοινωνός h. t. pl. geen woord.

De uiteenzettingen op pp. 269—272 over de crux (Lc. 6 : 1) van den Sabbat, die δευτερόπρωτος zou hebben geheeten, verdienen waardeering, maar Lev. 23 : 11, 15 is een heel zwakke basis. Dit is n. l. de eenige telling van weken in de geheele wet. Daaruit in Jezus' dagen een algemeen bekende nummering van eenige Sabbatsdagen in de maand Nisan te maken en de pointe van het zonderlinge woord te vinden in de vrij overbodige mededeeling dat dit de tweede Sabbat van het begin dier reeks was, zal menigeen en mij daarbij wel te machtig wezen. Stond er δευτερέσχατος d. w. z. de tweede, doch bij e x c e p t i e van achter af gerekend, dan was zoo iets aan te nemen, doch δευτερόπρωτος = δεύτερος wacht m. i. nog op nader bewijs. Op. p. 444 verzekert Zahn, dat de aanhef van het Onze Vader bij Lucas (11 : 2), die zooals ieder weet kortweg πάτερ, ἁγιασθήτω κ.τ.λ. luidt (vgl. Mc. 14 : 26, Rom. 8 : 15, Gal. 4 : 6), „nicht minder jüdisch ist als die vollere Form". Dalman echter (*Worte Jesu*, pp. 88. 157) constateert, dat *abba* specifiek onjoodsch is en kenmerkend voor Jezus. Ook mis ik hier de opmerking, die meermalen is gemaakt, dat het Onze Vader bij Lucas zeer den stempel van diens eigen stijl draagt (ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι, τὸ καθ' ἡμέραν, παντὶ ὀφείλοντι *et sim.*). Voor het individueele spreken tot God als Vader vermeldt Plummer uit de Joodsche literatuur: *Sap. Sal.* II : 16, XIV : 3, *Sirach* XXIII : 1. 4, LI : 10, *Tobit* XIII, 4, III Macc. VI : 3 wat zeker wel vermelding verdiende. Opmerking verdient de nadruk, die de S. op p. 445 legt op het feit, dat ἁγιασθήτω en ἐλθάτω Imp. Aoristi zijn.

In Lc. 11 : 3 wordt het bezwaar van het zeer vreemde ἐπιούσιος voor de gewone gedachte *crastinus* niet weggenomen. Bij Lc. 11 : 4 toont Dalman aan (*op. cit.* p. 230), dat de variatie tusschen Mt. en Lc. (ὀφείλημα en ἁμαρτία) geen grond heeft in 't oorspronkelijk taaleigen: *chôb* laat beide nuances toe. Dit mist men hier op p. 488 evenals het voorkomen van ἀφεῖναι ἁμαρτίας in Ps. 24 : 18, cf. Num. 14 : 19, Ex. 32 : 32, Gen. 50 : 17 (Plummer *ad. loc.*), wat Lucas' keuze van dit woord op deze plaats verklaren kon.

Vrij duister bleef mij verder wat p. 452 aant. 21 te lezen staat „Es ist immer wieder daran zu erinnern dass φίλος und ἐχθρός c. gen. aktive, nicht passive Begriffe sind . . . „Macht euch Freunde" Lc. 16 : 9 heiszt: machet, dass euch die Anderen lieben." De gelijkenis van den Lastigen vriend (Lc. 11 : 5—8) zou dan leeren, dat de discipelen „alles was sie für sich oder andere bedürfen in vertrauensvollem Gebet Gott als ihrem Freunde vortragen dürfen . . . Nicht dass sie Freunde, d. h. Liebhaber Gottes sind, sondern dass Gott ihr Freund ist, sie liebt, soll ihnen bei ihrem Beten bewusst bleiben und ihnen Mut machen", enz. Dit lijkt bedenkelijk op een *petitio principii* uit de vereenzelviging van den φίλος met God in de zinsnede καὶ εἰ οὐ δώσει αὐτῷ ἀναστὰς διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ. (v. 8) Actief of passief zegt ook nog niets, wanneer men niet uitmaakt wie van de twee in de verhouding van φιλία de actieve rol in dit „Begriff" geacht wordt op zich te nemen. Dit blijkt hier niet met duidelijkheid, omdat de gelijkenis zelf niet eens geëxegetizeerd werd, wat zij echter wel van noode had.

Bij 15 : 13 zie Field, *op. cit.*, p. 68 voor συναγαγὼν (*sc.* εἰς ἀργύριον). De verloren zoon trekt niet met een karavaan, doch met gevulden buidel henen. In de uitlegging van de gelijkenis van den Onrechtvaardigen rentmeester (16 : 1—4) wordt als eenige mogelijkheid de paradoxie aangenomen, dat de meester hem, ondanks zijn malversaties prijst om het talent dat hij voor zulke schelmerij had betoond. Van andere, minder gewrongene opvattingen en daaruit volgende afwijkende inzichten in Jezus' bedoeling, verluidt niets. Tenslotte zou nog b. v. bij Lc. 24 : 19 op te merken zijn, dat naar Dalmans opinie (*op. cit.* p. 51) ἀνὴρ προφήτης wèl naast het goed Grieksche ἀνὴρ βασιλεύς gezien mag worden. In hetzelfde hoofdstuk (v. 49) ware een verwijzing naar Jez. 32 : 15 *rûach mimmarôm*: ἕως ἂν ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων bij Lucas' merkwaardige uitdrukking ἕως ἐνδύσησθε ἐξ ὕψους δύναμιν op zijn plaats. Godsdiensthistorische parallellen (vgl. b. v. Reitzenstein *Die hellenistischen Mysterienreligionen* 1910 p. 142 ἐνδύεσθαι δόξαν) mist men hier en elder maar al te zeer. Ook Kroll, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, 1914 pp. 341, 347 dient, m. i., ter zake.

Dit is wel de zwakke zijde dezer commentaren, die men noemen kan zonder het individueele, dat men natuurlijk heeft te respecteeren, te na te komen. Zij verwaarloozen de godsdiensthistorische gegevens te veel. Ook van Zahns standpunt is dit, ondanks de hooge qualiteiten van dit werkelijk monumentale werk, dat zoo energiek wordt doorgezet, m. i., een tekortkoming, die men niet licht mag tellen. Congenialiteit in godsdienstig voelen en taal reikt over den afgrond der eeuwen, maar de antieke wereld *is* niet de onze, *in casu* niet de Duitsche, Protestante, Luthersche en „modern-positive" sfeer. Dat er veel kaf te dorschen valt, mag hier evenwel niemand afschrikken. Men zou gaarne den stijl dezer zware boekdeelen wat minder vol en breed zien vloeien, als in deze richting met dezelfde grondigheid de meeningen en oordeelvellingen van dezen meester op vele wapenen ons meer overvloedig werden voorgelegd.

Groningen. J. de Zwaan.

A. Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Literatur zur Zeit Mendelssohns. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 1).

Het boekje geeft wat de titel belooft: een sober gehouden overzicht, van wat de Duitsche literatuur in de dagen van Mendelssohn, 1729—1786 over den strijd om de tolerantie biedt, maar zóó, dat meteen de ontwikkeling van het begrip blijkt. Eerst louter het verdragen van den een door den ander op maatschappelijke gronden, nog met die geringschattende hooghartigheid, welke Goethe bedoelde, toen hij zeide: „Dulden heiszt beleidigen". Dan de opvatting van tolerantie niet als genade, maar als recht, voorbereiding voor volstrekte rechtsgelijkheid. Eindelijk het beginsel, dat eerbiediging wil van ieders individualiteit met behoud van de eigene. Gaf Karl Völker ons in 1912 van tolerantie en intolerantie

in het tijdperk der Hervorming de geschiedenis zelve, deze, door de „Mendelssohn-Toleranz-Stiftung" met den eersten prijs bekroonde, verhandeling leent zich bij uitstek tot eene korte inleiding in de geschiedenis der tolerantie in Duitschland gedurende het aangegeven tijdvak. De aanvanger vindt hier waardoor hij zich oriënteeren kan, hij vindt de bronnen genoemd en wordt wegwijs, zonder dat overlading hem ontmoedigt. Ook in de problemen, die zich den voor- en tegenstanders der tolerantie voordeden, wordt hij ingewijd, het uitspelen van den Islam als typische godsdienst der tolerantie tegen het christendom, de vraag of deugdzame heidenen zalig konden worden, waarbij Marmontel's „Belisaire" in Duitschland (gelijk ten onzent) den socratischen oorlog ontketende. Wij ontvangen ook een levendig overzicht van het zich wijzigend standpunt tegenover de joden. Eerst dat wat Gellert nog inneemt in „Die schwedische Gräfin", waar om medelijden gepleit wordt voor de gebreken der joden, die voor het overige nog „hassend und hassenswert" heeten. Zelfs Lessing's „Die Juden" uit dezen tijd (1749) predikt nog niet de verheven opvatting van den „Nathan". Het is vooral Mendelssohn, die, o. a. in zijn strijd met Lavater, voor de joden vraagt niet om medelijden, maar om rechtvaardig oordeel. Na 1770 is de jood in talrijke tooneelstukken de eerbiedwaardige figuur en de schrijvers pleiten voor hun recht op gemengde huwelijken en op grondbezit. De „Nathan" vormt dan het dichterlijk hoogtepunt van den strijd om de tolerantie, waarnaast Mendelssohn's „Jeruzalem", 1783, waardig zijn plaats inneemt. Met de groote figuren in het kampperk maken wij kennis: Friedrich Nikolai, Basedow, pastor Alberti van Hamburg, zelfde stad, waar Göze, de apostel der onverdraagzaamheid leefde en werkte. De schrijver vermeldt Nederlands aandeel in de geschiedenis der tolerantie, voorts dat Bayle door Gottsched in Duitschland is aangeprezen, dat Petrus Hofstede een woordvoerder was in den socratischen oorlog, terwijl hij een woord wijdt aan de Kollegianten, die immers voorkomen in Nicolaï's „Sebaldus Nothanker". Treffend is eene opmerking over de, „moralischen Wochen- und Monatschriften" der periode, waarmede wij ook voor onze Spectatoren ons voordeel kunnen doen: „Gewisz erscheinen sie uns unbedeutend, voll an Trivialitäten, aber für manche Zeiten und manche Sphären musz man bisweilen den Mut zur Trivialität haben um so in die unverwöhnte, unverbildete Masse zu dringen." Waarmee ik allerminst zeggen wil, dat ik al onze Spectatoren onbeduidend vind. Integendeel. Ter inleiding in dit altijd belangrijk deel der beschavingsgeschiedenis bevelen wij het aangenaam geschreven boekje gaarne aan.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Mart. Nijhoff verscheen onder den titel *Nederlandsche steden in de 16de eeuw* de eerste aflevering der uitgave van de plattegronden, door Jacob van Deventer omstreeks 1560 op bevel van Philips II gemaakt, van alle Nederlandsche steden en de voornaamste dorpen. Die teekeningen zelf worden thans te Madrid bewaard maar een groot aantal schetsen kwam in 1859 hier te lande onder den hamer en bleven gedeeltelijk hier, gedeeltelijk in Brussel. De rijksarchivaris Fruin gaf er thans eene inleiding bij. De uitgave zal geschieden in 14 afleveringen van 8 platen ieder, in het geheel 111 platen, die ook tegen dubbelen prijs (ƒ 2.50) afzonderlijk verkrijgbaar zijn.

De voltooiing kan worden gemeld van de omvangrijke uitgave (zes deelen) van dr. W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1908—1916). Deze zorgvuldig in de serieën der Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën verschenen deelen bevatten belangrijk materiaal zoowel voor de kerkelijke geschiedenis als voor die der zeden ten onzent van 1621 tot 1700. B.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting onderging geen verandering, en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In September 1916 is bij Brill, als derde uitgaaf der stichting, verschenen eene studie van prof. Goldziher, getiteld: Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-sekte. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden; de overige exemplaren zijn tegen ƒ 4.50 bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

3. Het bestuur heeft besloten eene verhandeling van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk verschijnen in het begin van 1917.

4. Van de beide eerste uitgaven der stichting (photographische reproductie der Hamâsah van al-Buḥturî, 1909, ƒ 96; al-Mufaḍḍal, Kitâb al-Fâkhir, uitgave van Storey, 1915, ƒ 6) zijn nog een aantal exemplaren verkrijgbaar; de opbrengst zoowel van deze als van latere uitgaven komt ten goede aan de stichting.

November 1916.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIII, 4: G. Herbig, Eine osk. Altar-Inschrift aus Lukanien. — A. Stiefenhofer, Die Echtheitsfrage der biograph. Synkriseis Plutarchs. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgeschichte. — J. Heeg u. P. Lehmann, Enim u. autem in mittelalterl. latein. Hss. — F. L. Ganter, Rigodulum — Reil a. d. Mosel. — F. Pfister, Vulgärgriech. in der ps.-xenophont. *Ἀθηναίων πολιτεία*. — A. Todesco, *ΚΟΚΚΥΞ*. — Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 3: G. Neckel, Adel u. gefolgschaft. — V. Moser, Ueber mhd. u. nhd. *i* für *e* und *ë* in tonsilben. — C. Franke, Die tempusformen in Luthers fabeln u. in deren latein. u. deutscher quelle. — N. O. Heinertz, Etymologisches. — J. H. Kern, *Sprechen* mit dem accus. der person. — W. v. Unwerth, Der kuckuck als angangstier. — H. Degering, Neue funde aus dem 12ten jhrh. — Berichtigungen.

Revue Historique, CXXII, 2: Gaffarel, La Terreur blanche à Marseille. — Bréhier, L'histoire de France à la façade de la cathédrale de Reims. — Matthier, Sur la formation de la légende dantonienne. — Bulletin historique: Hist. ecclésiastique, Moyen âge; Grande Bretagne.

Studiën, LXXXVI, Nov.: B. W. Speekman, Enrica von Handel-Mazzetti, II. — W. Mulder, De Goden der Kelten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres Henriette Roland Holst—v. d. Schalk. Teleurstelling van haar idealist. socialisme. — J. Stein, Engelsche geleerden over Wetenschap en Godsdienst. Sir Oliver Lodge. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bruin, Modern Chinese: D.LZtg. 1916, n°. 44.

Van Dillen, Econom. karakter der middel. sted.: Hist. Zeitschr. CXVI, 3 (Von Below).

Valentiner, Niederl. Kunst: D.LZtg. 1916, n°. 41 (Friedländer).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEDERLANDSCH-LATIJNSCH

WOORDENBOEK

door Dr. J. MEHLER,

Leeraar aan het Sted. Gymnasium van Amsterdam.

Tweede druk. Prijs, gebonden f 3,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. F. F. C. FISCHER,

VOCABULARIUM OP CAESARIS BELLUM GALLICUM

met voorbericht van Dr. J. WOLTJER.

ZESDE DRUK, herzien door

Dr. J. DE JONG Tzn.,

Rector van 't Willem Lodewijk-Gymnasium te Groningen.

Prijs, gecartonneerd . . f 0,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN. DEN HAAG.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, **is verschenen** als **Deel XXIII:**

HIPPOLYTUS I,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK 1—V,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Zooeven verscheen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F.

ET

M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers). . **f 0.60.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Die Homerische Dichtung. (Aus Natur und Geisteswelt n°. 496). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.25).

„Wie die Ilias gegenwärtig da steht ist sie nicht in einem Zuge entworfen, sondern hat durch die Hand ihres Dichters eine Stufenweise Ausgestalturg erfahren, bis sie ihren endgultigen Abschluss erreichte". Is die bewering — ook Rothe had van de Patrokleia al iets dergelijks gezegd — niet eene reductio ad absurdum van het unitarisch standpunt? Hier van ligt alle beteekenis in de leer van het „aus einem Gusz". Erkent men geleidelijke uitbreiding van een kerngedicht, wat doet het er dan eigenlijk toe of men één of meer dichters aanneemt? En hoe zal men dan nog bewijzen dat het eerste beter is? De algemeene waarschijnlijkheid is er zeker niet voor, dat de dichter van de kern der Ilias zijn eigen voltooid werk heeft uitgebreid; eer dat anderen het deden.

Of blijkt uit den *stijl* der Ilias onloochenbaar éene individualiteit? „(Ich bin) der Ueberzeuging" zegt F. „dasz das homerische Gleichnis nicht der epischen Kunst im allgemeinen angehört, sondern in seiner Eigenart das volle persönliche Eigentum des Dichters der Ilias ist". Maar hij laat er op volgen „Er wurde rasch gemein gut. Der Spätere, der den Anfang der 14 Buches gedichtet hat, versucht sich bereits nicht ohne Glück darin". Wat zal men hierna nog zoeken naar een ander éénpersoonlijkheidsmerk? Overigens blijkt uit de aanhaling ook dit dat, al verklaart F. zich unitariër, hij geenszins aarzelt aan bijvoegsels te gelooven; als zoodanig beschouwt hij o. a. ook den catalogus navium en de theomachie, en, bij de Odyssee het verhaal der zwijnejacht op den Parnassus. Geleidelijke uitbreiding neemt hij bij dit gedicht niet aan.

F.'s opvattingen, hier vermeld, zijn, wat betreft de Ilias, eene verrassing. In de tweede uitgaaf van zijn „Homer" in 1913 verschenen, waarvan de „Homerische Dichtung" hoofdzakelijk een uittreksel is — op enkele punten zijn wijzigingen aangebracht en het slothoofdstuk, de geschiedenis der kritiek van de Homerische gedichten is geheel weggelaten — dus in het twee jaar oudere boek, erkent hij ook wel al het onvolkomene in de eenheid der Ilias, maar verklaart het *uitsluitend* hieruit dat de dichter „zu sehr unter der Gewalt seines Stoffes stand" m. a. w. het verschil in voorstellingen tusschen zijne „Vorlagen" d. i. de gedichten waaruit hij zijne stof putte, niet kon neutraliseeren. Nog hecht F. aan dezen factor waarde, maar niet meer uitsluitend; de verandering in zijne zienswijze is van te meer belang, daar hij als geleerde hoog uitsteekt boven de middelmaat.

Ook het feit zelf, dat hij aan „Vorlagen" der dichters van Ilias en Odyssee niet alleen gelooft, en ze van grooten invloed acht op de compositie der gedichten, maar ze ook zooveel mogelijk tracht uit te vinden, moet gewaardeerd worden. Het is nog niet zoovele jaren geleden, dat de unitariër Rothe smalend zulk z. i. vruchteloos ondernemen veroordeelde. En ook bij ons werden dergelijke uitingen gehoord. Al zijn niet alle pogingen tot nog toe gelukkig geweest — ook F. geeft zoowel in zijne voorstelling van de bronnen als in die van de compositie der Ilias en der Odyssee op menig punt aanleiding tot kritiek — de kans neemt toe hoe meer in deze richting gewerkt wordt, dat over de hoofdzaken eene communis opinio zal ontstaan.

Intusschen is het beste van F.'s werk zonder twijfel de schildering van 't geen hij in 't grootere boek „die Homerische Welt" noemt, het beeld, dat de gedichten ons geven van de natuur en den mensch, van staatkundige en maatschappelijke toestanden. Dat beeld ziet de gewone lezer niet, want het moet uit de voorvallen

die het onderwerp van 't verhaal uitmaken, geabstraheerd worden, en daarvoor is eene bijzondere soort van oplettendheid noodig, slechts mogelijk voorzoover men met zijn gedachten thuis is op de gebieden waartoe de trekken van het beeld behooren. De studeerkamer alleen kan dat niet leeren, men moet de opgewektheid en de gelegenheid gehad hebben om zich te verdiepen in het volle leven. Wie bekend is met het gemiddelde peil der vele verklaringen van en beschouwingen over Homerus, zal de groote verdiensten van F.'s arbeid in dezen het best vermogen te schatten. In haar soort weinig minder goed, schoon uit haar aard minder belangwekkend, misschien niet altijd vrij van gezochtheid, is zijne beschouwing van de techniek der Homerische dichtkunst.

Maar in één opzicht dunkt hij mij niet billijk. „Der Dichter der Ilias hat jene Religion geschaffen, die den Spätern so unwürdig vorkam und zu deren Entschuldigung Kyniker und Stoiker die allegorische Deutung erfanden". Deze uitspraak bestrijd ik niet; de Ilias geeft geen Abklatsch van den volksgodsdienst; over de vragen waar de Epische dichter zich voor geplaatst zag, dacht de wereld zijner tijdgenooten niet na; en dat de lateren zich voor hem geschaamd hebben weet iedereen. Maar waarom vermeldt ook Finsler afkeurend zijne „Anschauung von dem ungerechten Weltregiment der Götter"? Waarom erkent hij daarin niet de objectiviteit, die hij overal elders in den dichter prijst? Blijkbaar kan ook F. zich niet losmaken van die autosuggestie, die de feiten van iederen dag in het gezicht slaan: het geloof aan eene liefderijke Voorzienigheid.

Arnhem. Matthée Valeton.

H. von Arnim, Plato's Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6, geb. M. 8).

Een wijsgeerig niet veel beteekenend, in zijn conclusies weinig overtuigend, droog en zwaarwichtig boek! De schrijver, polemiseerend tegen Pohlenz's vroeger hier besproken werk, welks titel „Aus Plato's Werdezeit" hij ironisch „schön und anregend" noemt, stelt zich ten doel, tegenover de sedert K. F. Hermann algemeen heerschende genetische opvatting, het relatieve recht te doen uitkomen van Schleiermacher's hypothese, volgens welke Plato in zijn litteraire werkzaamheid en in de volgorde der dialogen een methodisch-didaktisch plan zou gevolgd zijn. Von Arnim is er van overtuigd, dat bij Plato van den aanvang af het aannemen eener „transcendenten Welt des ideellen Seins" ten grondslag gelegen heeft, en dat hij de Ideeënleer van de zoogenaamd Sokratische periode af tot in zijn hoogsten ouderdom heeft vastgehouden. De beteekenis der Idee wordt dan verder kortweg aangegeven door het verwarrende of nietszeggende begrip „metaphysische Realität." — Maar is het aannemelijk, dat een denker als Plato aangaande den zin dezer metafysische realiteit niet geleidelijk een dieper inzicht zou gekregen hebben, dat hij in het bepalen van het begrip Idee (het fundamenteelste en moeilijkste der geheele filosofie, het begrip dat wij in onzen tijd eerst in al zijn diepte beginnen te doorgronden) niet gaandeweg verder zou gekomen zijn, geen ontwikkeling zou hebben doorgemaakt? De schrijver zegt wel, een ontwikkeling van Plato niet te loochenen, maar juist in het principieelste schijnt deze dan toch zoowat afgesloten te zijn geweest, toen Plato met schrijven begon. Deze maakte niet zoozeer zelf een Werdezeit door, als dat hij zijn lezers „eine Werdezeit bescheren" wil. Von Arnim miskent in Plato niet alleen den kunstenaar, maar ook den impressionabelen, tastenden, zoekenden mensch, die steeds dieper onder den indruk kwam van de ingewikkeldheid der problemen. En hij gaat er van uit, als iets vanzelfsprekends, dat P. voortdurend bij zijn lezers eene in bijzonderheden afdalende bekendheid veronderstelt met de tot dusver bereikte, natuurlijk definitief geformuleerde, resultaten en zelfs met alle zinswendingen en uitdrukkingen in alle voorafgaande dialogen. Door geleerde filologische beschouwingen, scherpzinnige maar niet diepgaande analyses, handige vergelijkingen van verschillende, dezelfde begrippen behandelende, passages en met gebruikmaking van de resultaten zijner Sprachstatistische onderzoekingen tracht de schrijver dan de chronologische volgorde te bepalen van den Protagoras, Laches, Lysis, Republiek, Charmides, Euthyphron en Euthydemus. En in het tweede deel van zijn werk wil hij door dezelfde middelen de stelling bewijzen dat de Phaedrus moet geplaatst worden aan het begin der ouderdomsperiode, en wel na — den Parmenides, tusschen dezen en den Sophistes. Reeds uit een zuiver litterair oogpunt beschouwd, is deze stelling uiterst onaannemelijk. Maar veel minder nog zal een geschoold logicus willen gelooven, dat de Phaedrus, waar de Idee nog geheel in transcendenten zin genomen wordt, zou geschreven zijn na den wijsgeerig oneindig rijperen Parmenides, waarin Plato duidelijk toont, dat hem de oogen zijn opengegaan voor de transcenden*tale* beteekenis der Idee.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

M. Manilii Astronomicon liber tertius, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1916. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Deze uitgave van het derde boek der Astronomica van Manilius sluit zich op waardige wijze aan bij die van het eerste en het tweede. Housman is volkomen op de hoogte van het door den dichter behandelde onderwerp en een uitstekend kenner van diens taal. Alleen is het te betreuren, dat hij dikwijls een ongepasten toon aanslaat tegen andere exegeten van Manilius, met wie hij van meening verschilt, een toon, die ook meermalen door zijn eigen landgenooten gelaakt is.

De inleiding geeft een heldere uiteenzetting van de astrologische kwesties, die in het derde boek door Manilius behandeld worden. Voor het eerst wordt hier een aannemelijke verklaring gegeven van het woord *stadium* in de passage vv. 275—300. Housman toont overtuigend aan, dat hiermee moet bedoeld zijn een halve graad van den aequator, of een boog van den aequator, die twee minuten noodig heeft, om zich boven den horizon te verheffen. „The equator", zoo zegt hij terecht, „throughout all its length, unlike the zodiac and ecliptic, makes the same angle with the horizon, and consequently equal arcs of the equator rise in equal times; 15 degrees of 30 stades in every equinoctial hour." Wanneer Manilius dus in zijn tabel opgeeft, dat b.v. de Aries voor zijn opgang 1 uur 20 min. of 40 stadia noodig heeft, dan wil dat zeggen, dat de eerste dertig graden der ecliptica, die met den naam Aries worden aangeduid, tegelijk met 40 stadia of 20° van den aequator in den tijd van 1 uur 20 min. opkomen. Nu wordt het ook duidelijk,

hoe de mathematici de uren na zonsopgang met behulp van deze tabel, zonder gebruik te maken van een globe, tot graden van de ecliptica hebben kunnen herleiden, om den horoscoop vast te stellen. —

Op een ander punt kan ik mij minder goed met de verklaring van Housman vereenigen. Het is daar, waar Manilius spreekt over de berekening van de plaats der Fortuna en de andere athla (v. 176 sqq.). Is het een geboorte bij dag, zoo zegt de dichter, bereken dan het aantal graden op de ecliptica, dat de zon van de maan verwijderd is: *a sole ad lunam numerabis in ordine partes signorum* (v. 188/9), en zet die van den horoscoop af uit: *ortivo totidem de cardine duces*, op de ecliptica naar r e c h t s, want dat bedoelt de dichter met *duces* = ἀπολύεις, zooals Bouché-Leclercq L'astr. Gr. p. 289, 4 heeft bewezen. Bij geboorte bij nacht: *verte vias*. Wat is dat? Housman beweert, dat daarmee alleen kan bedoeld zijn: bereken nu het aantal graden van de maan tot de zon, „la distance complémentaire", zooals B. L. het te recht noemt. Zeker, zoo wil Manilius, dat wij tellen zullen, maar in *verte vias* „keer op uw wegen terug", is nog iets meer gelegen. Wie van de maan tot de zon telt, keert niet op zijn weg terug, maar blijft in dezelfde richting gaan; hij neemt alleen het complement van den boog, dien hij anders bij dag-geboorte zou berekenen. Ik geloof dus met B. L., dat Manilius met *verte vias* heeft willen aanduiden, dat men het aantal graden bij nacht-geboorte l i n k s van den horoscoop moet afzetten. Daardoor komt het aanvangspunt van Fortuna wel op dezelfde plaats te liggen als wanneer het een dag-geboorte ware, maar de overige athla vallen onder andere teekens. De teekeningen in mijn Nederlandsche vertaling van Manilius, waarbij ik voor een goede vergelijking zon, maan en horoscoop beide malen in dezelfde teekens geplaatst heb, kunnen de zaak verduidelijken.

In het vaststellen van den tekst gaat Housman veel vrijer te werk dan schrijver dezes, vooral in het opnemen van conjecturen. Al dadelijk in het begin (III 4) meen ik, dat de overgeleverde lezing *dignos in carmina ducere cantus* = „wat waard is bezongen te worden, het gebied der poezie binnenleiden", zeer goed kan verdedigd worden. V. 67 geeft *quodcumque genus rerum, quodcumque laborum* (LG) een mooiere anaphora dan *quodcumque genus rerum, quotcumque labores* (Housman). In v. 74 is *arvis* (LG) juist; de vergelijking wordt voortgezet. Housman's conjectuur (120 sqq.):

quintus coniugio gradus est per signa dicatus
121 *et socios tenet et c o m m i t t e n s hospita i u r a*
iungitur et similis coniungens foedus amicos

houdt geen rekening met *et* achter *iungitur*. Vandaar dat ik met de hschr. en Jacob lees:

121 *et socios tenet et comites,* <*hic*> *hospitis una cet.*

In v. 144 zou ik *sucūs* (4de decl.) willen behouden op grond van de plaatsen uit Apuleius en Isidorus, die voor dat gebruik door Kühner geciteerd worden. Naar aanleiding van Housman's noot over *praetextu* en *praetexto* (v. 131) merk ik op, dat bij Tacitus Hist. I 19 de M[1] *praetextu* heeft en *praetexto* conjectuur van Wölfflin is. De horoscoop rijst niet op uit den 'mundus submersus' (v. 205), maar verheft zich aan den o n m e t e l ij k e n horizon (*immenso orbe*). Dat mag een dichter zeker wel zeggen, die zijn blik in het open veld langs den gezichtseinder laat gaan. *Immenso* behoeft dus niet in *immerso* veranderd te worden. Zou *tantum* (v. 244) niet in den zin van *tantundem* opgevat kunnen worden? In vv. 466—467 heeft Scaliger de werkwoorden *triplicant* en *duplicant* van plaats laten verwisselen. Housman vindt dat een „vix credibilis error", maar ik geloof, dat hij zich vergist. Manilius spreekt op de geciteerde plaats over het lengen der dagen onder de drie opeenvolgende teekens Capricornus, Aquarius en Pisces. Onder het eerste lengt de dag met een half uur, zoodat de kortste dag onder C. negen uren telt, de langste negen en een half uur. Onder Aquarius lengt de dag van negen en een half uur tot tien en een half uur. Hier is dus de aanwas één uur. Onder de Pisces is het maximum twaalf uren en de aanwas anderhalf uur. Nu is het juist die aanwas, die 's dichters belangstelling heeft opgewekt. Daarover raakt hij niet uitgepraat. Hij noemt dien de *vires acceptae*. Die *vires* zijn dus onder C. een half uur, onder A. één uur, onder P. anderhalf uur of: $^1/_2$, 2 × $^1/_2$, 3 × $^1/_2$. Dat half uur is het *tempus dividuum*, dat Manilius gevonden heeft op de wijze door hem in vv. 450—453 uiteengezet. Scaliger had dus, naar het mij voorkomt, volkomen gelijk toen hij las:

incipit a sexta tempus procedere parte
dividuum; *duplicant vires haerentia signa,*
ultimaque acceptas triplicant.

Om de lezing der hschr. te verdedigen geeft Housman een verkeerde verklaring van *vires* en vat dat woord op in de beteekenis van het verschil in uren tusschen den kortsten dag in C. en den langsten in A. en in P.

Nog een andere plaats vereischt een korte bespreking, omdat daar door Housman van Breiter geheel onverdiend gezegd wordt: „multa Hannoverae didicerat, quae Romae ignorabantur." In 478—480 lezen de hschr.:

478 *hac vice discedunt noctes ad sidera brumae*
tolluntur que dies annique invertitur orbis,
solstitium tardi cum fit sub sidere Cancri.

Na in het voorafgaande over het lengen der dagen onder Aries Taurus en Gemini gesproken te hebben, komt Manilius in v. 480 op het solstitium onder Cancer. Van dat oogenblik af beginnen de nachten weer te lengen met dezelfde verhoudingsgetallen als de dagen onder de zes voorafgaande teekens (*hac vice*). Wanneer de nachten zich dus bewegen in de richting van den kortsten dag (*bruma*), nemen de dagen voortdurend af. Dat drukt Manilius uit door *tolluntur que dies*, wat hetzelfde beteekent als: „dies auferuntur, minuuntur." Wie deze beteekenis van *tollo* mocht betwijfelen, vergelijke Cic. de legg. III § 40: *nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu.... nullo magistratu iuvante t o l l i d i e m utile est.*

Het zou mij te ver voeren nog over andere plaatsen hier uit te weiden, zooals over de conjectuur *octo tenor* voor *octonos* (v. 592), die niet in den tekst had mogen opgenomen worden. Laat ik liever eindigen met te erkennen, dat Housman's commentaar blijk geeft van een groote kennis der Grieksche astrologische literatuur, en dat zijn opgave van de lezingen der hschr. betrouwbaar mag heeten in weerwil van enkele onnauw-

keurigheden (b.v. 56 *summo* GLM., 'quamvis id ceteri dissimulent editores'; onjuist, in mijn editie staat wel degelijk *summo* O; 62 heeft M. *vagasve*, wat H. niet medegedeelt; 246 heeft M. *usu*; 509 *denaque* M[1], *donaque* M[2], waardoor Bentley's *omniaque* een bevestiging krijgt). Of bij de vermelding van den auteur eener oude emendatie de voorrang aan den uitgever Regiomontanus (1474) of aan den afschrijver van een der codices deteriores uit de vijftiende eeuw (de Voss. 390 is o. a. van 1470) toekomt, valt dikwijls moeielijk te beslissen.

Groningen. J. van Wageningen.

De Ciceronis Libro Consolationis scripsit **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1916. (Pr. gecart. *f* 2.10).

Dat de Consolatio-litteratuur bij de Grieken zoowel als bij de Romeinen zeer omvangrijk was, is algemeen bekend. Uit verschillende perioden van Cicero's tijd af tot in de dagen van Boethius zijn tot ons gekomen philosophische essays, gedichten en brieven geschreven met 't doel vertroosting te brengen. Vooral 't Latijn kan wijzen op een groot aantal epistulae consolatoriae. Daar komt bij, dat een auteur soms in zijn werk een formeele consolatio inlascht, waar men die niet zou verwachten, gelijk bijv. Ovidius Fast. I 479—496 Carmenta naar alle regelen der kunst een troostrede tot haar zoon Euander laat houden. Ik herinner verder aan Fronto's brief De bello Parthico, waarmee hij den keizer Marcus Aurelius tracht te troosten over de nederlaag aan Lucius Verus toegebracht door de Parthen. Intusschen hoe belangrijk de bewaard gebleven geschriften op dit gebied mogen zijn, de voornaamste bezitten wij niet; verloren is immers de vermaarde verhandeling van een der laatste vertegenwoordigers der Oude Academie, Crantor's περὶ πένθους, verloren ging ook Cicero's bewerking daarvan, die hij schreef om zichzelf te troosten nauwelijks twee maanden na den dood van zijn dochter Tullia (Februari 45).

Met de poovere fragmenten van Cicero's Consolatio, welke te vinden zijn bij Lactantius e. a. — aldus vangt Prof. V. Wageningen zijn betoog aan — valt er niet te denken aan een reconstructie van 't geheel. Twee gelukkige omstandigheden echter bieden uitkomst. Ten eerste n.l. schijnt de λόγος παραμυθητικὸς van Pseudo-Plutarchus d. i. de Consolatio ad Apollonium, die letterlijk niet weinig uit Crantor's περὶ πένθους overnam, in de ontwikkeling der denkbeelden 't origineel op den voet gevolgd te zijn. Het bewijs daarvoor gaf Max Pohlenz (de Ciceronis Tusculanis disputationibus pag. 16). Ten tweede wordt in Lib. I en III der Tuscul. disput., welke Cicero niet lang na zijn Consolatio 't licht deed zien en waarin een gelijksoortige stof behandeld is, telkens verwezen naar dat onlangs uitgegeven werk. Waar dus overeenstemming bestaat tusschen de Tusculanae en Pseudo-Plutarchus, hebben wij 't recht aan te nemen, dat wij een punt ontdekt hebben, dat evenzeer in Cicero's Consolatio voorkwam. Laat zich zoo 't aantal fragmenten vermeerderen, tevens stelt ons de Consolatio ad Apollonium in staat de volgorde vast te stellen, waarin wij die resten hebben samen te voegen om tot den opbouw van Cicero's werk te komen. Want het is zeker verkeerd om met Buresch aan Cicero's Vertroosting een logischen gedachtengang te ontzeggen. Tegen Buresch pleit bijv. de omstandigheid, dat de epistula consolatoria (ad fam. V 16) door Cicero gericht tot Titius, evenzeer dagteekenende uit 't jaar 45, de ideeën geeft in een volgorde, welke overeenstemt met die der argumenten van Pseudo-Plutarchus. Opmerkelijk is ook, dat de 11e dialoog van Seneca (ad Polybium de consolatione) blijkens de analyse, wat de hoofdzaken betreft, een dergelijke overeenkomst met de Grieksche consolatio biedt. Wenscht men te weten, hoe het staat met den 6en dialoog (ad Marciam de consolatione), dan antwoordt Van Wageningen, dat Seneca zelf verklaart, dat hij de gewone voorschriften, die gelden voor de compositie van zulk een verhandeling, op zij zal zetten: niettemin keeren vrij wel de bekende bewijsgronden, zij 't anders gerangschikt, ook hier terug. Ergo is 't denkbaar, dat Cicero's Consolatio eenigermate tot model heeft gestrekt voor de beide dialogi Annaeani.

Met stelligheid evenwel mag men beweren, dat Cicero's veelgelezen tractaat 't voorbeeld is geweest voor de tweede rede van Ambrosius over den dood van zijn broeder Satyrus (de excessu fratris lib. II). Een nauwkeurige vergelijking van de oratio van den kerkvader met de Tusculanae en de Consolatio ad Apollonium laat daaromtrent geen twijfel bestaan, gelijk dit reeds K. Schenkl (Wiener Studien 1894 pag. 39) in 't algemeen uiteengezet heeft. Van de details besproken door Van Wageningen zij hier slechts 't volgende aangestipt. Ambrosius de excessu fratr. II 5 verhaalt, dat er volken geweest zijn, die rouw bedreven over de geboorte, doch feestvierden over den dood der menschen en t. a. p. § 7 dat de Lyciërs aan de mannen, die in rouw al te sterk uiting gaven aan hun smart, voorschreven vrouwenkleeren te dragen. Wij lezen ditzelfde bij Valerius Maximus II 6, 12—13 en nagenoeg hetzelfde bij Pseudo-Plutarchus pag. 112 F cap. 22. Aangezien de eerste verzamelaar veel uit Cicero putte, ligt 't voor de hand, dat ook deze in zijn Consolatio van die gewoonte der Thraciërs en Lyciërs gewaagde.

't Geval ligt nog eenvoudiger bij Hieronymus, die in Epistula 60 ad Heliodorum den bisschop tracht te troosten over het verlies van zijn neef den vromen Nepotianus. Zelf noemt de pater ecclesiae daar cap. 5, 3 (Hilberg pag. 555) de Consolatio van Cicero en aan Buresch (Leipz. Stud. 1887 pag. 107) viel 't niet moeilijk duidelijk te maken, dat daarmee juist de bron vermeld wordt, voor zoover de stof niet van positief Christelijk gehalte is. Men heeft zelfs alle reden te gelooven, dat Hieronymus over dit onderwerp geen ander Heidensch auteur raadpleegde dan Cicero, al zegt hij Ep. 60, 5, 2 dat hij doorliep: Platonis, Diogenis, Clitomachi, „Carneadis", Posidonii ad sedandos luctus opuscula.

Nu wij geleerd hebben, waar wij de bouwsteenen kunnen vinden, komt het er op aan te weten, hoe wij ze gevoeglijk aaneen kunnen passen. Dat blijkt uit 't schema van de Consolatio ad Apollonium, hetwelk ons thans wordt voorgelegd. Op 't exordium volgt 't thema gesplitst in drie hoofddeelen: over 't leven, over den dood en over de onsterfelijkheid, terwijl 't geheel in 14 capita is onderverdeeld volgens de dispositio, die Pohlenz er van gaf. Het verdient de aandacht, dat Pohlenz in 't stuk van Pseudo-Plutarchus een uitweiding, een embolium, moet aannemen, waarin de Grieksche philosoof terugkomt op een punt, dat al aan de orde geweest is. Wie meent, dat zoo'n digressio bij Cicero niet voorkomt, dien verwijs ik naar De finib. III § 49—50 waar buiten

't verband in een beschouwing over 't verschil tusschen Stoici en Peripatetici een stelling van Diogenes over den rijkdom ingelascht wordt.

Daar ik uitvoerig bij de prolegomena stil gestaan heb, kan ik kort zijn over hoofdstuk II, dat de reconstructie van Cicero's geschrift brengt en wel links al de fragmenten nu aanzienlijk vermeerderd, rechts de loci similes uit Pseudo-Plutarchus, die den gang der redeneering aangeven. In de recapitulatie (hoofdst. III) erkent V. Wageningen volmondig, dat uit den aard der zaak eene restauratio Ciceronis Consolationis elementen van onzekerheid zal bevatten, toch meent hij, dat zijn ontwerp een beeld, zij 't een imago adumbrata, van het oorspronkelijk werk geeft. Ik geloof het met hem: werkelijk is door een synthese, die mooi en methodisch tegelijk is, niet maar een geraamte, doch iets levends opgebouwd. Zulk een resultaat mocht noch Knöllinger met zijn studie over de fragmenten van Cicero's de virtutibus, noch Consoli met zijn Epistulae Attici bereiken.

Een klein voorbehoud moet ik maken ten aanzien van wat Van Wageningen op pag. 2 zegt, waar wij lezen, da alleen Cicero een boek schreef om zichzelf te troosten. De opmerking ware zeker niet misplaatst, dat wij althans in Fronto's De nepote amisso — een der beste epistulae door den rhetor geschreven — een stuk bezitten, waarin de grootvader zichzelf troost. Men vergelijke Peter Der Brief in der römischen Literatur pag. 134.

Ik zou hier in herinnering willen brengen, dat in den tijd der Renaissance in ieder geval vóór 1583 door iemand, die het in de imitatio Tulliana bijna even ver gebracht had als Quintilianus, Plinius de jongere en Lactantius een Consolatio geschreven is, welke een tijd lang er voor doorging 't werk van Cicero te zijn. Nog in de Teubnereditie van 1871 staat het maaksel afgedrukt bevattende 62 hoofdstukken of 217 paragrafen (Pars IV Vol. III).

Het hier aangekondigd werk van den Groningschen hoogleeraar onderscheidt zich evenals zijn Commentaar op Persius door degelijkheid en helderen betoogtrant.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240), aus dem Arabischen übersetzt und erläutert von M. Horten. (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, herausgegeben von Hans Lietzmann 105). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 0.50).

In dit boekje van 18 bladzijden geeft Horten van drie der 61 mystieke gedichten van den Mohammedaanschen mysticus Mohammed ibn al-Arabi, die Nicholson in 1911 te Londen had uitgegeven en vertaald, eene eigen vertaling, voorzien van een commentaar, die gedeeltelijk van den dichter zelf afkomstig is. Eene inleiding van vier bladzijden dient om den lezer eenig denkbeeld te geven van de oorsprongen en de uitingen der Moslimsche mystiek. Of Horten gelijk heeft met zijne kenschetsing der mystiek van Ibn al-Arabi als behoorende *„in die extreme indische Richtung"*, staat nog te bezien. Ten onrechte noemt hij hem den meest gevierden mysticus *„seiner Zeit — ja bis zum heutigen Tage."* Bij de overgroote meerderheid der Mohammedanen, ook van diegenen onder hen, die de mystiek beoefenen, geldt Ibn al-Arabi als een duister schrijver, wiens werken men ongelezen behoort te laten, ook al durft men, uit eerbied voor enkele beroemde verdedigers zijner rechtzinnigheid, het woord ketterij hierbij niet uitspreken. Elk land heeft zijne eigene gevierde mystici; de algemeene waardeering der Mohammedanen heeft al-Ghazali zeker in hoogere mate genoten dan Ibn al-Arabi.

Of dit geschriftje veel kan bijdragen om een juist denkbeeld te geven van de wereldbeschouwing van den man, die tientallen zware boekdeelen noodig had om voor Mohammedaansche lezers zijne wereldbeschouwing uiteen te zetten, durf ik niet zeggen.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Christensen, Le dialecte de Sämnan etc. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, serie 7, Hist. en Philos. Afd. II. 4). København, Høst & Søn. (Pr. 2 K. 40 ø).

Het is algemeen bekend, dat de Nieuw-perzische schrijftaal zich onder sterken invloed van het Arabisch ontwikkeld heeft en dat daarbij veel Oud-iranisch te loor gegaan is. Deze omstandigheid verleent eene bijzondere belangrijkheid aan de studie der dialekten, die des te grooter is, naarmate een dergelijk dialekt in afgelegen, weinig bezochte oorden gesproken wordt, omdat de kans dat dáár Oud-iranische woorden en woordvormen bewaard gebleven zijn bijzonder gunstig staat. Elke bijdrage tot dit gebied van studie moet dus met ingenomenheid worden ontvangen, wanneer zij althans op ernstige studie berust en nieuw materiaal brengt. Daar aan deze beide voorwaarden in het hierboven genoemde geschrift voldaan is, aarzelen wij niet de aandacht van belangstellenden daarop te vestigen. De Heer Christensen was in de gelegenheid zich onder gunstige omstandigheden eene week lang te Semnân, eene stad 200 KM. oostelijk van Teheran, op te houden en het aldaar gesproken dialekt op de plaats zelve te bestudeeren. Op zijne terugreis maakte hij van de gelegenheid gebruik om ook omtrent het te Lāsgird en Sengsar gesproken dialekt eenige gegevens te verzamelen. Zoo gelukte het hem onze kennis van het Semnani, dat niet geheel onbekend was en dan ook in den *Grundriss der eranischen Philologie*, I, 2, bladz. 344 vvg. onder de Kaspische dialekten gerangschikt en kort gekarakteriseerd is, aanzienlijk uit te breiden. Vele grammatische verschijnselen, tevoren onopgemerkt, bijv. het onderscheid der geslachten bij de substantiva en het onbepaalde artikel werden door hem vastgesteld; de vervoeging der verba werd door hem in veel vollediger tabellen dan te voren aanschouwelijk gemaakt. Ook enkele korte teksten in dit dialekt, werden door hem naar de uitspraak van Semnanis opgeteeken in het Fransch vertaald, waarbij hij tevens den tekst in de Nieuw-perzische schrijftaal voegde, zoodat men met één oogopslag het groote verschil tusschen beide kan opmerken. Laat ons dus eindigen met de hoop uit te spreken, dat het den heer Christensen gegeven mag zijn deze studiën voort te zetten, al zijn helaas, op het oogenblik de vooruitzichten voor dergelijke onderzoekingen ten gevolge van den rampzaligen wereldoorlog, die zelfs het oude Iran niet ongedeerd heeft gelaten, alles behalve gunstig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

E. Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 2.50).

Een boekje, dat voor zijne statistische opgaven teruggaat tot ongeveer 300, het Curiosum urbis Romae regionum quatuordecim (van ongeveer 360), somt voor ieder der veertien stadswijken van het toenmalige Rome afzonderlijk alle gebouwen op, huizen, pakhuizen, badhuizen, bakkerijen, enz. enz. Eene bekende, haast schreef ik beruchte plaats daaruit geeft een totaal van 1790 domus en 46602 insulae. Men heeft reeds sedert meer dan drie eeuwen uit deze opgave de bevolking der stad onder Diocletianus en Constantijn trachten te benaderen. Maar men is van den aanvang af niet blind geweest voor een groot bezwaar, waaronder voor ons de opgave lijdt. Wat bedoelt hier de term domus, wat insula? Want in het gewone spraakgebruik plegen deze woorden ver van scherp uit elkander gehouden, ja dikwijls verward te worden. Als er verschil wordt aangenomen, is blijkbaar domus een eigen huis, insula een huurhuis. Doch de officieele lijst, die hier ten grondslag ligt, verstaat toch even blijkbaar onder insula nog iets anders en meer dan alleen huurhuis, zij verstaat er slechts een stuk van zulk een huurhuis onder van welken aard dan ook. Immers voor een totaal van 48392 huizen is de ruimte, die de stad Rome omstreeks 300 innam, beslist te klein. De huizen van het keizerlijke Rome waren namelijk — dat hebben opgravingen en plaatsen uit de literatuur ons lang geleerd — geen Nederlandsche huizen, elk voor een afzonderlijk gezin, maar meerendeels groote huurkazernes, juist als in de groote steden heden ten dage. Verschillende preciseeringen van den officieelen term insula zijn nu in de negentiende eeuw beproefd. Het is de verdienste der hier boven genoemde verhandeling van Cuq, om ten eerste te hebben aangetoond, dat geen dier preciseeringen steek houdt, als men volledig het archaeologische en epigraphische materiaal raadpleegt, dat ons op het oogenblik ten dienste staat, en ten tweede zelf eene nieuwe verklaring te hebben gegeven, die overtuigend is. Men moge zijn betoog wijdloopig en daardoor soms wat vermoeiend vinden, het dunkt mij in allen gevalle afdoend.

De bewijsvoering leze ieder, wien het onderwerp belang inboezemt. Ik bepaal mij hier tot de vermelding van de uitkomst. Eene insula is vrijwel wat men in het Fransch een appartement noemt, eene reeks kamers op eene zelfde verdieping, die te zamen eene woongelegenheid uitmaken. Slechts één gewichtig verschil bestaat, dat reeds in het woord ligt besloten: eene insula was eene geheel afzonderlijke woongelegenheid, geen gemeenschappelijke trap verbond de verschillende verdiepingen, iedere insula had haar eigen toegang. Soms was dat eene trap, vaker eene ladder, die naar voor-, zij- of achterkant van het huis of allermeest naar eene binnenplaats neerdaalde. Een groot huurhuis bevatte gewoonlijk vele van zulke insulae. Exemplaren er van zijn teruggevonden te Ostia, te Pompeji, te Rome zelve en vooral in de Hellenistische steden, aan welke Italië blijkbaar deze inrichting heeft ontleend, te Delos bijv. en in de steden van Egypte. De bewijsvoering steunt natuurlijk vooral op deze archaeologische vondsten. Te Delos heetten zulke huurhuizen συνοικίαι.

Na aldus te hebben vastgesteld, wat het ambtelijk en ten deele ook een nauwkeuriger dagelijksch spraakgebruik onder het woord insula verstond, legt Cuq zich ten slotte de vragen voor, waarom er officieele lijsten van domus en insulae werden aangelegd, en wat ons die opgave van 1970 domus en 46602 insulae helpt, om het getal inwoners van Rome te benaderen. Op de eerste vraag krijgt hij een bevredigend antwoord. In Egypte, blijkt uit zeer vele papyrussen, werden zulke lijsten door den fiscus bijgehouden, om het aantal gezinshoofden te kunnen vastleggen, dat het hoofdgeld moest betalen. Voor Rome kan dat niet opgaan: daar betaalde men geen directe belastingen. Wie daar zulke lijsten samenstelden, blijkt niet met volle zekerheid; maar zeer waarschijnlijk waren het de praefecti vigilum en stonden de lijsten ambtshalve ook ter beschikking van de praetores urbani. Om de naleving van de maatregelen tegen brandgevaar te kunnen nagaan, om geschillen van allerlei aard tusschen huurders en verhuurders te kunnen beslechten, voor allerlei politiemaatregelen was het noodig, dat men wist, hoeveel gezinswoningen er in iedere wijk van Rome waren en wie ze bewoonden. De tweede vraag beantwoordt Cuq in ontkennenden zin. Het onderzoek, door hem ingesteld, toont zonneklaar, dat behalve de rijken, die een domus bezaten, en behalve de niet geheel onbemiddelden, die eene insula huurden, er nog heel, heel veel armen te Rome waren, die ook aan eene insula niet toe kwamen en maar ergens woonden en sliepen in winkels, pakhuizen, op straat, waar zij maar konden. Hoeveel duizenden of tienduizenden dat waren, daarvan laat zich niets bepalen. Bedenkt men dan nog, dat het slechts raden is, of er te Rome in een domus of eene insula gemiddeld vier dan wel vijf of zes dan wel misschien zeven of acht personen woonden, dan begrijpt ieder, dat voor een ernstig onderzoeker de opgave, hoeveel domus en insulae er op zeker tijdstip waren, geen grondslag voor eene berekening van de bevolking der stad kan opleveren.

Leiden. H. van Gelder.

J. Tambornino, De antiquorum daemonismo. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herausg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. VII. Bd. 3 Hft.) Giessen, Töpelmann. 1909. (Pr. M. 3.40).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. staat in Cpt. I de „Testimoniorum collectio", t. w. I „Loci Graecorum opinionem illustrantes p. 3—27 en II „Testimonia Christiana" p. 27—54. Cpt. II zet uiteen „Quid Graeci de possessione crediderint" en wel I „De possessis" p. 55—62, II „De possessionis numinibus" p. 62—75, III „De sanandi rationibus" p. 75—89, IV „Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit", p. 89 vlg., V „De exorcistis" p. 90 vlg. Cpt. III handelt over „De Christianorum possessionis doctrina" t. w. I „De energumenis" p. 92—98, II. „De daemonibus" p. 98 vlg., III „De Christianorum possessionis remediis" t. w. A. „De remediis ab ecclesia comprobatis" p. 100—105, B. „De Christianis magiae cultoribus p. 105—107, IV. „Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint" p. 107 vlg., V „De exorcistis" p. 108—110. Een „Index nominum et rerum memorabilium" p. 111 vlg. besluit het werk.

De schrijver behandelt het geloof aan de bezetenheid door hoogere of lagere bovenmenschelijke machten, zooals het van oudsher bij de Grieken en Romeinen

heerschte, maar schenkt zijn aandacht voornamelijk aan de latere oudheid, waarin, door den invloed der Oostersche godsdiensten en der Grieksche philosophie de vrees voor onreine geesten in bijna alle kringen heerschte, p. 73 vlg. Voorts betoogt hij, dat ook de Christenen omtrent de bezetenheid vrijwel dezelfde meeningen koesterden als de aanhangers der antieke godsdiensten, en tot afweer der demonen vrijwel dezelfde middelen gebruikten, als bezweringen, aanblazingen, handopleggingen, vasten p. 100 vlgg., al werd er dan ook, „een Christelijke kleur" aan gegeven, p. 100.

J. Tambornino heeft vele belangrijke gegevens bijeengebracht, ze echter niet altijd juist toegelicht, bijv. wanneer hij p. 105 beweert „In templis enim magia . . . certe nunquam exercebatur", vgl. daartegen Porphyr. Vit. Plot. 10, en zijn gedachtengang is vaak even onbeholpen als banaal, vgl. bijv. het slotwoord p. 110.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Die astronomischen Tafeln des Muhammed ibn Mūsā Al-Khwārizmī, in der **Bearbeitung** des **Maslama ibn Ahmed Al-Madjrīti** und der **lateinischen Uebersetzung** des **Athelhard von Bath,** auf Grund der Vorarbeiten von **A. Bjørnbo** † und **R. Besthorn** herausgegeben und kommentiert von **H. Suter** (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter 7. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 1). København, A. F. Høst & Søn. 1914 [1]).

De tafels, die onder dezen titel door de Deensche Akademie gepubliceerd worden, behooren tot de eerste werken, die bij het opkomen van zin voor wetenschap in het middeleeuwsche Europa de wetenschap der Arabieren hier overbrachten. Zij zijn echter niet enkel van beteekenis voor het primitieve begin der wetenschap in Europa, maar ook voor het begin der wetenschap onder de Arabieren zelf. Hun eerste kennis van de sterrekunde ontleenden zij grootendeels aan Indië; de Indische Siddhanta's (uit de 5de eeuw), die op het standpunt der Grieksch-Alexandrijnsche astronomie stonden, werden in het Arabisch vertaald en geexcerpeerd; en tot de geleerden, die in dienst van Chalief Al-Mamun zich daarmee bezighielden, behoorde ook Al-Chwarizmi, uit Perzië afkomstig. Hij is bekend door werken over wiskunde, die in de middeleeuwen in het Latijn vertaald werden. Deels naar de Indische gegevens, deels naar daarop gebaseerde Perzische tafels, bewerkte hij zijn sterrekundige tafels: vandaar, dat hij zijn tijdrekening regelt naar de Perzische aera Yezdegird (632 n. C.) en als nulmeridiaan voor de lengten die van Arin aanneemt (d. i. Udjain in Indië); ook schijnt hij Ptolemaeus gekend te hebben en daarnaar enkele gegevens anders aangenomen dan de Indiers. Zijn werk vertegenwoordigt wel het eerste begin van beoefening der sterrekunde: geen theorie, geen verklaring, maar tafels voor het praktisch gebruik, om de plaatsen van zon, maan en planeten, de eklipsen en de op- en ondergangen der gesternten te vinden, gebaseerd op overgeleverde vaak zeer onvolkomen waarden voor alle grootheden. Dit karakter komt vooral uit, als men zijn werk vergelijkt met het groote werk van Albattani, nog geen eeuw later, waarin de wetenschap theoretisch ontwikkeld wordt, en de waarden der verschillende grootheden van Ptolemaeus op grond van nieuwe waarnemingen verbeterd en nauwkeurig bepaald zijn. Men zou meenen, dat deze zooveel grondiger en betere tafels het gebruik van de primitieve tafels van Alchwarizmi geheel verdrongen zouden hebben; dat dit niet het geval was, blijkt het best daaruit, dat zij aan het eind der tiende eeuw door den Spaansch-Arabischen astronoom Maslama Almadjriti, nieuw uitgegeven werden. De oorzaak zal wel daarin liggen, dat de tafels van Alchwarizmi in vele opzichten handiger waren en korter rekenwijzen gaven, dan de betere, maar omslachtiger tafels van Albattani. Maslama heeft daarbij wat omgewerkt en verbeterd, maar vooral in formeel opzicht: de tafels der syzigien en eklipsen werden voor de meridiaan van Cordova gegeven en de Mohammedaansche jaartelling werd ingevoerd; maar de belangrijkste fout der tafels: het verwaarloozen der praecessie (naar het voorbeeld der Indiers), dat alle lengten omstreeks 9° fout maakt, heeft hij niet verbeterd. Men kan natuurlijk niet uitmaken, wat in deze tafels van Maslama afkomstig is en wat niet, omdat wij ze alleen in deze bewerking (d. w. z. de Latijnsche vertaling daarvan) kennen en de oorspronkelijke tafels van Alchwarizmi niet meer voorhanden zijn, zoomin als het Arabisch originaal van Maslama.

Deze Spaansch-Arabische tafels zijn daarop in de 12e eeuw in het Latijn vertaald door Athelhard van Bath: waaraan toen in Europa behoefte bestond, was niet theoretische kennis der astronomie, maar een praktisch hulpmiddel, om de plaatsen van zon, maan en planeten te vinden. De primitiviteit van dit begin van wetenschap in Europa blijkt ook sterk in de namen en opschriften. Er is nog geen vaste wetenschappelijke nomenklatuur; de sterrekundige grootheden worden óf met de arabische namen beschreven, of er worden latijnsche namen voor bedacht, die van onze latere afwijken en ons naiefzonderling in de ooren klinken: b.v. medialitas of mediocritas voor middelbare beweging van een planeet, examinatio voor vereffening, obliquatio solis voor deklinatie, sublimatio voor apogeum (grootste afstand = hoogste verheffing). Daarin verschillen trouwens weer de drie handschriften, die van de vertaling bestaan (Oxford, Chartres en een onvolledig M. S. in Parijs) met elkaar; Oxford geeft b.v. alleen de arabische namen der planeten. Een later gevonden M. S. uit de 13de eeuw (te Madrid), door Robert van Chester „geordend", heeft al meestal moderner namen.

Naar de drie genoemde handschriften heeft Bjørnbo te Kopenhagen met behulp van Besthorn de uitgave bewerkt, die door zijn dood in 1911 onderbroken werd. Het vierde M. S. uit Madrid werd door Suter in Zürich, die de uitgave voortzette, nog vergeleken. Suter heeft de uitgave voorzien van een uitvoerig kommentaar, waarin de grondslagen der tafels en de rekenwijzen, waarop zij berusten, uiteengezet worden: voor zoo ver mogelijk, want niet in alle gevallen gelukte het hem, deze op te sporen. Hier ligt nog een veld voor historisch onderzoek: na te gaan, op welke vroegere gegevens latere werken berusten en hoe elk van deze weer het aspekt der latere wetenschap beinvloed heeft.

Voor de praktijk moesten deze tafels dienen: en daarin ligt voor ons de kultuurhistorische beteekenis van een publikatie als deze. Wat de praktijk was, waarvoor ze dienen moesten, en waarom eerst de Arabieren in de 9de eeuw, en later de West-Europeanen in de 12de eeuw

[1]) Eerst in 1916 door de Redactie ontvangen.

de plaatsen van zon, maan en planeten wilden kennen, toonen ons de tafels zelve. Ten eerste voor kalenderbehoeften: het hoofdstuk „de apparitione lunae vigesima nona die ad vesperum” en een tafeltje voor de zichtbaarheidsboog van de eerste maansikkel in verschillende lengten wijzen duidelijk op de afhankelijkheid van de arabische kalender van de astronomie. En dan voor de astrologie: van de 123 pagina's, die de tafels innemen, worden er 41 ingenomen door astrologische tafels. Evengoed als men uit de ruimteverdeeling in een modern sterrekundig jaarboek kan besluiten, dat de praktijk der zeevaart het hoofdobjekt voor onze moderne tafels is, evenzoo toont de ruimteverdeeling in dit middeleeuwsche tafelwerk, dat de astrologie het voornaamste doelwit en de bestaansreden der astronomische wetenschap in dien tijd was.

Hoorn. Ant. Pannekoek.

C. Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1915. (Pr. ƒ 3.50). (Utr. diss.).

De schrijver van dit goed gedocumenteerde, uit de bronnen bewerkte boek heeft de stof aldus verdeeld. Van 1527—1572 de reformatorische beginselen. Van 1572—1619 de opkomst der gereformeerde kerk. Van 1620—1795 de gereformeerde kerk tot de scheiding van Kerk en Staat. Van 1795—1816 de gereformeerde kerk tot de reorganisatie in 1816. Deze verdeeling kan men aanvaarden als overeenkomend met den gang der historische ontwikkeling: de voorbereiding, de opkomst, de bevoorrechte kerk, de ondergang. Tegen de splitsing in onderdeelen echter kan men bezwaren inbrengen. Deel II bevat drie hoofdstukken: de kerk vóór, tijdens en na de twisten, t. w. de remonstrantsche, het eerste van 1572—1613. Maar in 1613 was de strijd reeds ontbrand, de procedure tegen Coolhaas is stellig een stadium in den strijd om de belijdenis. Ook is het jaar 1619 voor „na de twisten” een te korte termijn. Deel III geeft een mijlpaal in 1650, toen er eene Waalsche naast de Nederlandsche gereformeerde gemeente ontstond. Dit kan. De tweede mijlpaal, 1749, vindt eene ietwat zonderlinge rechtvaardiging in de meening, dat er toen toenemende Sabbathsontheiliging zou geweest zijn en in de komst van een Roomschen priester. Intusschen leggen wij hierop niet te zwaar gewicht, het materiaal, hoe dan ook gegroepeerd, is van belang, want altijd behoudt de lokale geschiedenis hare beteekenis, omdat zij ons dichter bij het gewone leven brengt, dan de algemeene dat vermag. Natuurlijk moet zij ook op zich zelve belangrijk zijn en dat is bij Den Briel het geval. De schrijver volgt bij elk deel denzelfden weg en verhaalt telkens achtereenvolgens van de predikanten, de leer- en zedentucht, armenzorg, onderwijs, volksleven en eeredienst. Ook de dissenters bekleeden in elk hoofdstuk eene ruime plaats en stellig hooren wij veel belangrijks. Maar ook hier doet zich de vraag voor, of het niet de voorkeur verdiend had om de remonstranten, de doopsgezinden, gelijk ook de Waalsche gereformeerden en de roomsch-katholieken in afzonderlijke hoofdstukken onder te brengen d. w. z. hunne geschiedenis van het begin af tot het einde afzonderlijk te geven? Overigens is in den Briel de gang der dingen geweest als elders, maar met lokale eigenaardigheden. Ik reken daartoe de Leenbeurs, een in 1581 gesticht fonds bepaaldelijk tot hulp van de huisgenooten des geloofs, dat in den loop der jaren in rijkdom toenam en nog altijd een groote rol speelt in de Brielsche armenzorg, welke ook bij Merula's bekende stichting nog immer overvloedig baat vindt. Voor de geschiedenis der Waalsche gereformeerden beschikte dr. Veltenaar over belangrijke documenten; ook de remonstranten waren hier van beteekenis, in den loop der 18de eeuw in goede verstandhouding met de gereformeerde kerk, die, „van de kleine zuster, die de tering had, geen kwaad had te vreezen” (332). Het is niet vriendelijk gezegd, maar de toon des schrijvers is overigens waardig, al laat hij zich verleiden dr. G. Vos na te zeggen, dat Oldenbarnevelt „zich vergrepen had aan het volksgeloof, de volkskerk en het volksideaal” (170). Aan het onderwijs wijdt de schrijver terecht veel aandacht en er is waarheid in zijn vraag „wat er van het onderwijs der smalle gemeente zou zijn terecht gekomen, indien de kerk zich over de kinderen van het volk niet had ontfermd” (389). Eene verdienste van het boek is nog, dat de leidende figuren Reinier Donteclock, Willem Crijnsze, Theophilus Rijckewaert duidelijk naar voren treden. Ten bewijze van de aandacht, waarmede ik het werk las, vergunne men mij nog eene enkele aanteekening. Ofschoon de auteur de zonden en overtredingen van het gereformeerde volk zeker niet naar voren brengt, blijkt toch ook in den Briel weer duidelijk, dat onverdachte rechtzinnigheid en kerkelijke macht allerminst bij allen samengingen met strengen, zedelijken wandel en dat de sabbathschennis groot was. Dat men zich „nogal eens schuldig maakte aan bedrog in den handel” (121) klinkt al te naïef. Op blz. 164 lees ik, dat het remonstrantisme in Den Briel geen martelaars kweekte, maar op blz. 165, dat een aantal remonstranten uit hunne betrekkingen werden ontzet. Op blz. 136 heet Willem Crijnsze gehuwd met Heylwig Heymans (of Colvius ?) weduwe van H. van den Corput; op blz. 151 heet zijne eerste vrouw Jannetje Jans, zijne tweede Catharina Pieters. Van koning Willem I zegt de auteur (461), dat hij de kerk in de boeien zijner organisatie sloeg. De bekende voorstelling. Maar wat had men toch beters verwacht, zoo de koning niet had doorgetast?

Een enkel woord over den vorm. Dr. Veltenaar schrijft met levendigheid en warmte. Zijn onderwerp had blijkbaar zijn gansche hart. Zijn stijl doet herhaaldelijk denken aan dien van den bekenden Brielschen historicus Been. Stellig is er directe invloed, omdat de schrijver met Been over zijn onderwerp sprak (56): zijne teekening is er te warmer om geworden, als bij het schetsen van schilderachtig Den Briel (300 vlg.). Jammer, dat hij zich tegelijk schuldig maakt aan die bekende slordigheden, die wel diep zijn ingeworteld, dat ze zelfs hier niet werden ontweken. „Bachelier in de godgeleerdheid, scheen zijne geleerdheid” (78). „Beroepen naar Den Briel, gaf de kerkeraad hem.” (178). „Beroepen den 3den Maart, had de bevestiging plaats.” (253), voorts „verplichtend” voor „verplicht” (65. 191 noot). Maar trots deze feilen is het werk in zijn geheel zeker geslaagd. Het is eene eerste studievrucht en dient dan nog vooral geprezen te worden om soberheid, zelfbeheersching en macht over de rijke stof: eene aanwinst voor onze lokale geschiedbeschrijving, met de voltooiing waarvan wij den auteur in oprechtheid mogen gelukwenschen. Ik eindig met een getuigenis af te schrijven over de rijke Brielenaars, dat

voor onze dagen niet zonder actualiteit is: „Sij dachten ook in het midden van hunnen welstant en het toenemen der tresoren aan 't arme volkske in de nijpende noot" (308).

Leiden. L. Knappert.

Λεκα Αρβανιτη, μαλλιαροο, Κοοφια Καροδια, Liverpool, The Liverpool Booksellers Co. 1915.

Een pseudoniem kan men de naam Λέκας Ἀρβανίτης niet noemen, daar in de bundel herhaaldelik gesproken wordt van de schrijver onder diens gewone, in Griekenland vermaarde, naam: Alexandros Pallis. De bekende strijder voor de volkstaal, beroemd geworden door zijn bewonderde en gehate vertalingen van Homerus en van het Nieuwe Testament, heeft hier in een zeer fraai uitgevoerde bundel oorspronkelik en vertaald werk bijeengebracht. Het boek begint met een vertaling van Euripides' „Cycloop", dan komt de „Koopman van Venetië", vervolgens het eerste boek van Thucydides, een fragment van Kant's „Kritik der reinen Vernunft", en, onder opstellen van andere aard verspreid, de overzetting van een paar studies van Karl Brugmann en Thumb, en van Andersen's „'t Lelike Eendje." Talrijke polemiese stukken, in proza en poezie, ook beoordelingen van Pallis' eigen werk — waarin hij gelaakt en geprezen wordt — vormen met kinderliedjes, navolgingen van Heine, Hugo, Burns, Byron enz. het tweede gedeelte van het boek (in 't geheel 559 blz., bij een dikte van $1^1/_2$ cM.).

Pallis is een krachtig man. Hij staat aan 't hoofd van een der grootste handelshuizen te Liverpool en vindt niettemin tijd voor veelzijdige beoefening van taal- en letterkunde. Met de durf en de vastheid van een ondernemend koopman heeft hij partij gekozen in de taalstrijd; tegenstand verhoogt zijn energie. Hij is een ultraradikaal voorstander van 't gebruik der volkstaal en in zijn taalbeschouwing partikularist. Het Grieks dat hij in zijn jeugd gesproken heeft is voor hem de enige norm; de koncessies die in de steden mensen van zijn beschaving aan de officiële taal gedaan hebben, ook in hun dageliks spreken, aanvaardt hij niet. Hij spot er mee en schaamt er zich van zijn kant niet voor om μαλλιαρός, eig. „langlokkige", „nieuwlichter", genoemd te worden; dat scheldwoord van de puristen laat hij op de titel van zijn boek afdrukken. Gemakkelik is zijn taal voor beginners niet; zij ondervinden al dadelik last van Pallis' besluit om de aksenten, overtollige aanwijzingen die andere volken kunnen missen, weg te laten. Dat zijn radikalisme de mensen zal afschrikken, deert hem niet; hij voorkomt alle schampere opmerkingen van zijn critici door de titel van zijn boek: Κούφια Καρύδια, „loze noten", ijdele pogingen.

Die „loze noten" zouden ook voor zijn vrienden, voor wie het boek is gedrukt (ik weet niet zeker of het ook in de handel verkrijgbaar is), alleen de waarde hebben van een curiosum, indien de schrijver alleen over moed en vastheid van wil had te beschikken. Maar Pallis is tevens een dichter van groot, ook door zijn tegenstanders erkend, talent. Daardoor is het een genot zijn vertalingen te lezen: zijn proza is rijk en lenig, getuigend van een biezondere virtuositeit om zowel een eenvoudig sprookje als 't Duits van Kant weer te geven. Het partikularisme van de schrijver zal, vrees ik, de invloed van zijn voorbeeld verzwakken. Het is wel pikant zulk een streng vasthouden aan de moedertaal in de engste betekenis van het woord bij iemand aan te treffen die zich even goed thuis gevoelt in Liverpool als in Griekenland, in Parijs als in Calcutta. Maar het is wel meer opgemerkt dat onophoudelik reizen bij ons de liefde voor de plekjes waar we jong waren doet toenemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Gutenberg-Gesellschaft. 13/15er Jahresbericht.

Uit het 13e/14e en 15e *Jahresbericht* van de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz — loopende respectievelijk over de jaren 1913/15 en 1915/16 — blijkt, dat ook op deze vereeniging de oorlog zijn nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. In drie jaren verloor zij niet minder dan 48 leden, terwijl er slechts 9 nieuwe toetraden, zoodat het totale aantal gewone leden thans ruim 460 zal bedragen. Het getal Nederlandsche leden, dat in de laatste jaren telkens met 1 stijgende was, is sedert 1913 blijven staan op 10. Tegenover de andere landen maakt dat nog een heel goed figuur. Frankrijk telt er slechts 11, Engeland 18, Italië 4, Noorwegen 3, Oostenrijk 24, Rumenië 2, Rusland 4, Zweden 4, Zwitserland 8, Spanje 2, Hongarije 8, Amerika (Ver. Staten) 29, België 5, Brazilië 1, Denemarken 2. Alles vóór den oorlog.

Van na 1914 worden er geen ledenlijsten meer gegeven, daar het buitenland niet gevoeglijk te bereiken was. Het bovenvermelde verlies van omstreeks 40 leden heeft dan ook bijna uitsluitend betrekking op Duitschland. En hoeveel zullen er in het buitenland tijdens of na den oorlog uittreden? We hopen, dat het er geen een zal zijn. De geleerden behoorden een op zichzelf staande „Republiek" te vormen, die boven den diplomatieken en politieken wirwar van onze tijden staat, en die uitsluitend streeft naar wat in de menschelijke beschaving schoon, goed en waar is.

Het omvangrijke werk van Hans Koegler over de sier-initialen der Baselsche drukkers, op welks belang, ook voor Nederland, reeds vroeger (jg. XXI, kol. 75) gewezen werd, en welks uitgave reeds in 1912 in het uitzicht werd gesteld, is jammer genoeg tot na den oorlog — of ad Kalendas Graecas? — verschoven moeten worden, daar Koegler in actieven legerdienst is. Eenzelfde bericht bereikte mij omtrent Prof. Zedler te Wiesbaden, wiens voor Nederland veelbelovende studiën — volgens hem immers is de kunst om met losse gegoten typen te drukken werkelijk het eerst in Holland uitgevonden (vgl. *Museum*, XXII. 26-27) — dus eveneens wellicht nooit zullen verschijnen.

Den invloed, dien de oorlog uitoefent kan men ook duidelijk bemerken aan de sommen, welke voor aankoop van boeken zijn besteed. Voor de jaren 1913/14 — 15/16 zijn het respectievelijk 4494, 1836 en 1413 Mark. Onder de aankoopen van het laatstgenoemde vereenigingsjaar dient bijzonder vermeld te worden een fragment van een *Donatus*, gedrukt met de typen van den Drukker van het *Speculum humanae salvationis*. Verschillende dergelijke fragmenten vindt men ook in Nederland (vgl. Campbell, *Annales de la typogr. néerl.*. La Haye 1874, n. 612 ss.). In de laatste jaren zag ik twee fragmenten op de Duitsche boekenmarkt, een bij Ludw. Rosenthal te München (Cat. 105, n. 1360 a) en een bij Baer te Frankfort (*Bücherfreund*, 1913. I, n. 5474). Of het Gutenberg-Museum

een van deze twee, of weer een ander fragment heeft aangeworven, blijkt niet uit het *Jahresbericht* (S. 6). Zooals bekend, zocht Campbell den drukker van het *Speculum humanae salvationis*, en over het algemeen de geheele Nederlandsche prototypografie, niet te Haarlem maar te Utrecht, voornamelijk omdat verschillende stukken van het oudste drukwerk te voorschijn kwamen uit boekbanden, die te Utrecht waren vervaardigd.

Aan het 13e *Jahresbericht* is als Bijlage toegevoegd een opstel van den intusschen gesneuvelden Hermann Falk over *Giambattista Bodonis Typenkunst*. Bodoni, een drukker te Parma († 1813), zocht met succes naar nieuwe en meer aesthetische vormen van drukletters. Na tot ongeveer 1788 meer getracht te hebben bestaande typenvormen te verbeteren, kwam hij daarna met eigen ontwerpen voor den dag. Vooral muntte Bodoni uit in een logische verdeeling en een aesthetisch aspect van zijn titelbladen, waarbij hij natuurlijk ook nieuwe ideeën bracht omtrent de verdeeling van het zetsel, de juiste verhouding der witte randen der bladzijden, enz. enz. Ofschoon niet allen even enthousiast over Bodoni's aesthetische opvattingen oordeelen, ontkent toch niemand dat hij een kunstenaar was. Reeds tijdens zijn leven werd zijn kunst bewonderd en nagevolgd ook buiten Italië, speciaal in Duitschland en Oostenrijk. In Frankrijk hield de invloed van Didot's letterkunst het doordringen van Bodoni's ideeën min of meer tegen. Onlangs werden door een Amerikaansche firma Bodoni's typen weer op den voorgrond gebracht, door een moderniseering der „Bodoni-Type-Family." Facsimile 2 geeft daarvan een proeve. Nog 10 andere facsimiles van Bodoni's typen of navolgingen daarvan zijn aan Falk's opstel toegevoegd. De indruk dien zij op ons, twintigsteeeuwers, maken is niet zoo sterk, omdat wij in de laatste halve eeuw reeds meer mooi, aesthetisch drukwerk te zien hebben gekregen. Maar in Bodoni's tijd, toen de smakeloosheid hoogtij vierde, moet zijn bescheiden en toch sprekende type, en vooral zijn logische en nuchtere, maar toch pakkende titelbladverdeeling ongetwijfeld een grooten indruk hebben gemaakt op allen, die eenigen kijk hebben op de aesthetische verzorging van een boek.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

SCHOOLBOEKEN.

De Meno van Plato, bewerkt door **Dr. H. D. Verdam.** Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 0.90).

Dr. Verdam heeft den Meno bewerkt, als leesboek voor het gymnasium; de vraag die men zich dus stelt bij de beoordeeling van de bewerking, is in hoever zij geschikt is jonge menschen den Meno te leeren genieten en bewonderen.

Beschouwt men den Meno hoofdzakelijk als kunstwerk en stelt men zich ten doel de leerlingen den kunstenaar te openbaren, dan lijkt mij dit boekje daartoe een zeer geschikt hulpmiddel. De inleiding tot den dialoog zelf is helder en beknopt, en naast de taalkundige noten vindt men tal van aanteekeningen en opmerkingen die het werk levend en boeiend maken. De vertalingen in de woordenlijst zijn levend en actueel, niet dictionnaire woorden die den lezer niets zeggen. Een leeraar, die het Athene van Socrates kent, zal het niet moeilijk vallen aan de hand van dit boekje de leerlingen het fijne en geestige van den dialoog, de levendigheid van de karakterteekening, en het boeiende van het drama te doen doorvoelen en bewonderen en hen te doen genieten van de schoonheid van de taal.

Of het doorlezen van dit boek de leerlingen echter een inzicht zal geven in Plato's philosophie, meen ik te moeten betwijfelen. Het is mogelijk dat Dr. Verdam van oordeel is, dat de logische en ethische vragen, die Plato in den Meno stelt en ten deele oplost buiten het bereik van jonge menschen van achttien jaar liggen. Maar dan vrees ik, dat die leerlingen, die geen litterairen aanleg hebben en alleen gegrepen worden als de gedachte van een werk voor hen na te denken is, koud tegenover den Meno zullen blijven staan; geirriteerd door het lange doorpraten over onderwerpen, die zij meenen dat buiten onzen gedachtenkring liggen; gehinderd door de zwakheid van de redeneering als zoodanig op veel punten, en vooral door de kleinburgerlijke schijnbescheidenheid van Socrates, die onder het gestadig roepen van: „Ik weet niets", de meest positieve dogma's verkondigt.

Ik voel het als een leemte in de behandeling van den inhoud van den Meno, dat er niet een poging gedaan is de leerlingen te doordringen van het besef van de diepe ernst van het Socratische „nietweten", en van het groote belang van Plato's theorie van het „aangeboren" zijn van ons weten, en hen te doen begrijpen dat de problemen, in den Meno eenvoudig en aanvankelijk gesteld, nog steeds den menschelijken geest bezig houden.

Iedere leeraar echter, wien de philosophische inhoud van den Meno ter harte gaat, kan dankbaar gebruik makend van het vele uitstekende dat in deze uitgaaf geboden wordt, naar eigen inzicht die leemte aanvullen.

Breda. W. Kuenen.

Nederlandsche Letterkunde. Schrijvers en schrijfsters vóór **1600.** Door **L. Leopold,** Directeur der Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen, en **W. Pik,** Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Utrecht. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

I.

Deze historisch-letterkundige bloemlezing is een handig boek, met drie niet fraaie verkleinde middeleeuwsche miniaturen en een fragment op ware grootte van een oud handschrift versierd. In het voorbericht wordt gezegd, dat deze bloemlezing als inleiding kan dienen tot de Nederlandsche Letterkunde van De Groot, Leopold en Rijkens, en ingericht is volgens de beginselen in dat werk gevolgd. Naar de meening der verzamelaars zal ze gebruikt kunnen worden (op een slaafsch gebruik rekenen de samenstellers daarbij echter niet) bij *elke* Geschiedenis onzer letterkunde, groot en klein, en ook — zonder dergelijke handleiding [1]). Aan de bibliographie is veel zorg besteed. Kan zij op volledigheid niet bogen, zij geeft genoeg om hun, die van een auteur of van een periode meer bijzonder studie willen maken, daartoe de middelen aan de hand te doen. Bij de samenstelling der bibliographie is vooral

[1]) „Een bloemlezing moet niet tevens een geschiedenis der letteren willen zijn", zegt Dr. J. A. N. Knuttel. De pro's en contra's mochten wel eens alle tegen elkaar worden afgewogen.

gelet op de behoeften van leerlingen en autodidacten, bij wie, al lezende, de lust mocht ontstaan om te komen tot uitgebreider lectuur, tot uitvoeriger geschiedenis. Dezen zullen goed doen, zegt het voorbericht, zich zoo spoedig mogelijk aan te schaffen, behalve de bekende werken van Te Winkel, Kalff, Prinsen en De Vooys: Dr. F. A. Stoett, *Beknopte Middeln. Spraakkunst* (2 deeltjes) en Dr. J. Verdam: *Middeln. Handwoordenboek.* Men vertrouwt zijn oogen niet, als men dit leest! Hoe nu? Zullen ook belangstellende *leerlingen van H. B. S. en Gymnasium* goed doen, zich al deze werken aan te schaffen en dat .... zoo spoedig mogelijk? Waar moeten de jongelui het geld van daan halen om dat alles te koopen, en den tijd om het te bestudeeren? Hebben ze niets anders te doen? Zijn er geen andere vakken, die evenzeer hunne belangstelling eischen? Multatuli zou, dunkt me, op zijn eigenaardige manier, zulk een raad „onzedelijk" hebben genoemd.

Aan de verzamelaars mag de lof niet worden onthouden, dat deze bloemlezing, van vele toelichtingen en ophelderingen voorzien, rekening houdt met nieuwe theorieën, nieuwe beschouwingen en inzichten, de hypothesen van Bédier, de nieuwe onderzoekingen over den Reinaert, de groote waardeering, die de mystieken thans genieten, met het „eerherstel" der Rederijkers en met de pogingen om belangstelling te wekken voor onze eerste Renaissance-dichters.

Het bestek eener aankondiging van schoolboeken in het *Museum* laat niet toe op den inhoud dezer bloemlezing nader in te gaan. Het „Lied van Halewijn" geeft ook hier weder de m. i. verknoeide lezing, waarvoor Hoffmann von Fallersleben aansprakelijk is te stellen:

„Doen zij dat bosch ten halve kwam,
Halewyns zoon haer tegen kwam."

II.

Op zulke Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën, waar het onderwijs in de letterkunde niet angstvallig wordt beperkt tot de eischen van de eindexamens, wordt zeer zeker gesproken over enkele schrijvers en schrijfsters vóór 1600, maar de krap toegemeten tijd gedoogt niet, ze uitvoerig te behandelen en te lezen.

De verzamelaars van dezen nieuwen bundel — de eerste van hen is eenige maanden geleden na een werkzaam leven overleden — waren van een andere meening, en zij zijn de eenigen niet. Te benijden zijn docenten, die tijd kunnen vinden en opgewektheid bezitten om eenige maanden lang hunne leerlingen met zulk een, uit den aard der zaak wel wat eentonig en droog boek, bezig te houden, zonder dat de belangstelling der klasse tot beneden het vriespunt daalt. Dan is er de prozaïsche bedenking, dat vele ouders tegen hooge boekenrekeningen bezwaar hebben en daarmede wordt, b.v. hier in Den Haag, rekening gehouden bij het opmaken der jaarlijksche boekenlijst. Is het ook wel goed te praten, dat, terwijl tegenwoordig overal en door iedereen wordt aangedrongen op beperking van het onderwijs tot het noodzakelijke — en dit dan goed en grondig — de samenstellers van letterkundige bloemlezingen al maar voortgaan met dikke en dikkere boeken te maken, alsof er geen wolkje aan de lucht was? De oorzaken hiervan zijn vele en velerlei, van welke m. i. een der voornaamste gelegen is in den veelslachtigen aard van zulke werken: voor het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs zijn ze bestemd, maar ook voor onderwijzers bij het L. O., autodidacten en andere belangstellenden. Nu is het buitengewoon moeielijk eene bloemlezing samen te stellen, welke voor allen gelijkelijk geschikt zou zijn, en door toepassing van Roemer Visscher's „elck wat wils" geeft men aan die boeken allicht een omvang en inhoud, als voor het *schoolonderwijs* minder wenschelijk, althans niet het meest wenschelijk is. Het bovenstaande betreft niet alleen en niet in de eerste plaats den nieuwen bundel van Leopold en Pik, maar de aankondiging dezer bloemlezing geeft mij gelegenheid om te uiten, wat al lang op 's harten grond ligt. Moge, wie mijne meening onjuist acht, zich hiermede troosten, dat van oudsher de beste stuurlui aan wal plegen te staan. —

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 6den herzienen druk van M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst.*

Bij Weidmann in Berlijn verschenen in de Sammlung griech. u. latein. Schriftsteller mit deutschen Anmerkungen nieuwe uitgaven van: K. Halm, *Ciceros ausgewählte Reden*, III (15de dr., bew. d. W. Sternkopf), en O. Korn, *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, II (4de dr., bew. d. R. Ehwald).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Museum* XXIII, kol. 361 vermelde 1ste serie *Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald* door Dr. L. A. J. Burgersdijk, verscheen thans het tweede deeltje, *Sophokles: Antigone* (pr. per gecartonn. deeltje *f* 0.60, bij inteekening op een serie *f* 0.50).

De Redaktie ontving de zesde druk van de Gids voor Gymnasiasten door Dr. J. van Wageningen (Groningen, P. Noordhoff, 1916, pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.30). Gelijk bij vorige drukken is gebruik gemaakt van verschillende opmerkingen die aan de samensteller zijn medegedeeld; in de hoofdstukken over leger en schouwburg zijn enkele wijzigingen aangebracht, de paragraaf over Aristoteles is uitgebreid. — Een tweede druk is verschenen van Dr. R. Dietrich, Lateinische Sprüche (Dresden—Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung, 1914, pr. M. 1.60). Deze bloemlezing van Latijnse spreuken, voorzien van Duitse vertalingen of aequivalentia (soms worden ook Griekse en Franse parallellen genoemd, een enkele maal een Engelse spreuk) is verdeeld in 7 hoofdstukken, getiteld de temperantia, de silentio, de amicitia enz. De vergelijkingen zijn niet altijd treffend; in een boekje dat, blijkens verschillende aantekeningen, voor de schooljeugd is bestemd, is het eigenaardig de matigheid te zien aan prijzen met Varro's gezegde „est modus matulae" (blz. 6).

Het Comité catholique de propagande française à l'Etranger zond aan het *Museum* de volgende werkjes, alle uitgekomen bij de firma Bloud et Gay te Parijs en alle handelend over vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: Morton Prince, La guerre telle que l'entendent les Américains et telle que l'entendent les Allemands; V. Giraud, Pro Patria (10 korte opstellen); C. Jullian, La place de la guerre actuelle dans notre histoire nationale (rede ter opening van de kolleges aan het Collège de France); Mgr. du Vauroux, bisschop van Agen, Du subjectivisme Allemand à la philosophie catholique; R. Doumic, La défen-

se de l'esprit francais (tegen „le théâtre indésirable" met zijn voorliefde voor echtbreukdrama's etc., aanprijzing van „le retour à la culture française", die de schrijver verwacht van een minder naar Duits model vervormde studie der klassieke Oudheid); G. Fonsegrive, „Kultur" et civilisation; V. Delbos, Une théorie allemande de la culture (over de „energetische Imperativ" van Ostwald). H.

Van von Wilamowitz' Reden aus der Kriegszeit is een vijfde deeltje verschenen; de eerste redevoering, getiteld Alexander der Grosse, verheerlikt de Macedoonse veroveraar als koning, staatsman en veldheer, de tweede (Rede zum Jahresfeste der Universität) handelt over 't verschil tussen Helleense, Romaanse en Germaanse opvattingen en deelt mede hoe de redenaar het onderwijs in de klassieke filologie wenst te hervormen. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Museum, LXXI, 2: J. H. Lipsius, Die attische Steuerverfassung u. d. attische Volksvermögen. — E. Fraenkel, Zur Gesch. d. Wortes *fides*. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — H. F. Müller, *Φύσις* bei Plotinos. — H. Kallenberg, Procopiana. — Th. Birt, Laus u. Entlausung. Ein Beitr. zu Lucilius u. Martial. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 9: M. Pohlenz, Kronos u. d. Titanen. — R. Linder, Kön. Luise u. d. sittl. Erneuerung Preuszens.

In het paedagog. ged.: P. Sickel, Leibniz als Förderer des Unterrichts- u. Bildungswesens. — G. Rosenthal, Lessing u. Leonardo da Vinci. — Th. Litt, Geschichtsunterricht u. Sprachunterricht. — H. Lamer, Die Dardanellen im Altertume.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, IV, 2: Bijlsma, Rotterdam's handelsverkeer met Engeland, 1635—1652. — De Savornin Lohman, F. D. Changuion. — Van Dam van Isselt, Een lang uitgestelde reis (Lev. handel). — Van den Berg, Documenten Hist. Manuscripts (vervolg). — Japikse, Hist. literatuur (April—Oct. 1916).

Revue Historique, CXXIII, 1: Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux au moyen âge. — Pfister, Mémoire sur l'Alsace 1735. — Bulletin historique: Histoire grecque.

Hist. Zeitschrift, 116, 3: Von Below, Die Ursachen der Reformation. — Ulmann, Zur Entstehung der Kaisernota vom 16 Nov. 1814. — Naumann, Zur Theorie der Geschichte und Kunstgeschichte.

Studiën, LXXXVI, Dec.: W. Mulder, Het zevende eeuwfeest van de Orde der Predikheeren. — L. P. P. Franke, Ed. Verkade over het Tooneel. — J. v. Ginneken, Nova et Vetera. — Is. Vogels, Kriekende Kriekske, II. — J. Stein, Engelsche Geleerden over Wetensch. en Godsd., II. — E. Mengelberg, De plechtige Jaarmis der St. Gregorius-Vereen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland, Rogerius' Open-Deure: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

Caland en Fokker, Verhand. over het Hindoeïsme: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

24ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 15).

„Und nun ist uns ein Heil widerfahren." Aldus stond geschreven in de Neue Zürcher Zeitung, die ik op den avond van den 24en Augustus 1916 te Zürich in handen nam.

Héél het blad was gewijd aan krijg en nogmaals krijg. In gesloten colonnes trokken de oorlogsberichten aan het oog voorbij. Niets dan bloed en verschrikking; te treffender voor wie het leest in de rustige stemming van eene aan den meeroever insluimerende weeldestad. En dan op eenmaal die blijde boodschap: „uns ist ein Heil widerfahren." Ge leest niet verder onder de ontroering. Wat mag het zijn? Zou het dan toch gelukt zijn om den wereldbrand op eenmaal meester te worden? Zou een wijze het verlossende woord hebben gesproken? Dan bedwingt ge u niet langer, maar grijpt met uw blik naar de volgende woorden. „Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff hat, durch den Krieg gedrängt, ... ein Iliasbuch *geschaffen*."

En France tout finit par un sourire! Het is goed om zich met dien glimlach te wapenen tegen hetgeen de nabije en de verdere wereld om u te zien en te hooren geeft. Glimlach alleen!

Zeker; toen in 1795 Fr. A. Wolf met zijne Prolegomena naar voren trad, was Europa niet minder in oorlogsspanning en beroering dan thans. Toch vermocht hij door zijn uitgesproken twijfel aan de eenheid der Ilias groote emotie te wekken in de europeesche kringen. Goethe, Herder, Schlegel, wie niet, openden wijd de oogen voor het hun nieuwe perspectief. Het scheen, alsof voor de belangstelling in den krijg om Troje de belangstelling in den Revolutiestrijd zou tanen. Wolfs autoritaire stem sloeg in. Men bukte voor zijn gebaar. Eerst na honderd jaar zou het openlijk worden uitgesproken, niet dat Wolf ongelijk had, maar dat zijn ijdelheid zich listig had meester gemaakt van den arbeid eens onberoemden voorgangers. Toen, in 1795, „musste man glauben was der erste Philologe seiner Zeit versicherte."

Thans? Ja, thans! Het huidige Duitschland heeft geen Goethes, Herders, Schlegels, die voor de „homerische Frage" zich zouden kunnen interesseeren. Maar het heeft een klassieken philoloog te Berlijn, die ver en ver boven een F. A. Wolf uitsteekt. De europeesche samenleving zou zich echter voor geen Iliasfrage meer warm maken, zelfs al heerschte er vrede tusschen den wolf en het schaap. De klok is verzet. Vooruit, achteruit, naar ge wilt. Maar verzet. L'histoire ne se répète jamais. En daarom klinkt die Heilsroep zoo dwaas.

Men mag evenwel de uitingen van een feuilletonist niet euvel duiden aan den schrijver van het boek, dat tot de geboorte van de aankondiging aanleiding gaf. Integendeel. Eene publicatie van Wilamowitz blijft immer voor philologen een belangwekkend feit. Hoeveel of hoeweinig er van zijne conclusiën moge worden steekhoudend bevonden — en veelal is dit quantum niet gering —, zelfs dáár, waar hij scheen mis te tasten, placht toch steeds de wijze, waarop dit geschiedde, „anregend" te zijn. En wijl hij een op literair terrein bijzonder fijn voelende wakkere geest is, wijl hij niet minder kunstenaar dan vakman is, en het bij hem om de zaak en niet om ijdelheidsstreeling gaat, grijpt men gretig naar zijn bij uitstek persoonlijk werk; hem wenscht men zich als „graecus" te denken en de gedachten aan die graecitas alléén te wijden.

Wilamówitz heeft echter thans die beperking niet gewild. De opdracht van het jongste boek aan zijn zoon, die ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος ἀπέθανεν, doet achter den philoloog het beeld van den vader rijzen. De philologen in de staten ten Oosten onzer grenzen mogen te hunner tijd door hun woord tot vijandige gezindheid tegen den duitschen geest hebben bijgedragen, zij dragen, niet minder dan de geleerden onder hunne tegenstanders, op eerbiedwaardige wijze de slagen, die er vallen. Verjongde manlijkheid zal het kenmerk zijn eener wetenschap, die door deze droeve loutering gegaan, wederom op-

staat, vrij van den roest, die het leven der kleine belangetjes kweekt. Het is iets waard de groote daad te hebben medegemaakt, de groote daad, in wier gloed het kleinzielige gedoe van het gezeten gemeenschapsleven wegschroeit. En wij gunnen den vader zijn trots, wanneer hij verklaart van den gesneuvelden zoon: „er war auch befähigt dieses Buch zu beurteilen."

Zullen wij het den ostelbischen edelman óók gunnen, indien hij de zegetrompet steekt? „Der Krieg ist wenn nicht der Vater so der Geburtshelfer dieses Buches. Als seine Dauer gebot und sein siegreicher Verlauf gestattete die Gedanken auch noch auf etwas anderes zu richten als die Gefahr des Vaterlandes, vermochte ich doch nur bei einem Reinen, Grossen, Ganzen zu verweilen etc." Is dit „ciceronianisches Pathos", gelijk de duitsche aankondiger beweerde? Ik voor mij had er de gedachte aan iets *hols* niet aan willen verbinden; meer die van iets overvols. Doch ter zake.

Wilamowitz met alle waardeering voor de alexandrijnsch-kritische behandeling van den tekst, die hij met Bekkers methode vergelijkt, waarbij uit de massa der mss. slechts de „meest betrouwbare" worden gegrepen, eischt thans eene philologie, die historisch ziet en boven Aristarchus uit gaat, niet blijft staan bij de aristarcheïsche athetese „auf Grund seines Glaubens an den einheitlichen Homer." Immers tegenspraak in den tekst, *die als eenheid werd beschouwd*, was voor Aristarchus voldoende grond tot athetese. „Dabei kann recht vieles verworfen sein, das uns vom höchsten Werte sein könnte, in dem wir wohl gar das Echte erkennen würden. Kein Zweifel, dass wir überraschende Aufklärung finden würden, wenn wir das Handschriftenmaterial der alexandrinischen Bibliothek benutzen könnten." Hij keert zich tegen eene kritiek, die op de gedachte aan de *eenheid* der Ilias wortelt. Derhalve de vaan gevoerd, waarin geschreven staat niet de naam van F. A. Wolf, doch die van den Abbé d'Aubignac, die inderdaad alles reeds gezegd had, wat Wolf slechts op eleganter wijze formuleerde: d'Aubignac, wiens oordeel zich had vrijgemaakt van het fransche classicisme en die, zonder vakman te zijn, het dorst loochenen, dat Ilias en Odyssee eenheden zijn als de Aeneïs. „Was er ausspricht, sind Tatsachen, an denen nur der blöde Köhlerglaube rütteln kann!"

Wij denken hierbij, hoe Aristarchus ondanks chorizonten, als Hellanikos, zelfs aan de gedachte heeft vastgehouden van den éénen dichter van Ilias èn Odyssee. Zijne autoriteit had sinds de richting aangegeven, zoodat Seneca het eene ziekte der Grieken noemen kon, te vragen wat ouder was Ilias of Odyssee. Ongetwijfeld was het dan ook een mannenwerk van D'Aubignac in 1715, toen hij in zijne Dissertation sur l'Iliade, de nimmer betwijfelde eenheid der Ilias dorst aantasten. De naam van den bescheiden, onbekenden man ging in de duisternis te loor en gaf den zelfzuchtigen Wolf gelegenheid met zijne op D'Aubignacs onderzoekingen gebouwde Prolegomena naam te maken. Evenwel, Wolf ontkende de mogelijkheid eener eenheid op grond der meening, dat in een tijd zonder kennis van het schrift, een epos van dien omvang niet kon worden geschapen. De hypothese nu dier schriftlooze periode miste redelijke basis. Ook gaf Wolf geen analyse der Ilias. Tóch had zijn woord gezag. Karl Lachmann's Betrachtungen über Homer trachtten een achttiental liederen uit de Ilias uit te pellen. Zijne Liedertheorie werd uitgewerkt door Köchly, die zijne Iliadis Carmina XVI publiceerde. Ook G. Hermann in zijn opstel van 1832 „de Interpolationibus Homeri" beaamde de mogelijkheid uit de Ilias de oorspronkelijke Einzellieder te reconstrueeren. Wel trad Nitzsch met kracht voor de verdediging der eenheid op, doch vond bestrijding in K. L. Kayser. Voor dezen mocht de eenheid niet gelden. Zijn *stijlgevoel* belette hem in de Ilias blind heen te zien over duidelijke stijlonderscheidingen. Wat hij echter ontkende was de mogelijkheid eener restitutie der rhapsodieën.

Met de eerlijke oprechtheid, die het sieraad is van het rijke geleerdenleven van Hermann Usener, heeft deze hoogstaande philoloog het voor Kayser opgenomen, toen diens ware, blijvende verdiensten door sluw berekenende, doch veel minder beduidende, collega's evenzeer dreigden te worden weggemoffeld, als zij Kayser bij zijn leven hadden vermogen neer te houden. In 1881 gaf Usener de „Homerische Abhandlungen" te Leipzig uit, waarin hij het beste van wat Kayser had gepraesteerd met pieteit had verzameld. De voorrede daarbij geschreven is Useners strafgericht over de perfidie eener Heidelbergsche philologenknoeierij. Sinds dien heeft voortgezet onderzoek op het gebied der germaansche en romaansche epiek — en wij noemen daarbij Ker's „Epic and Romance" 1897, Heusler's „Lied und Epos in germanischer Sagendichtung" 1905 — het onderscheid aangewezen tusschen den stijl van het straffe korte lied en dien van het breed uitgedijde epos. De vondst van Bacchylides' balladen en Corinna's carmina bracht voorbeelden van het *grieksche lied* aan het licht. Men zag, hoe uit het lied zich ontwikkelt het Kleinepos, welk tusschenstadium wordt aangegeven door het Hildebrandslied (± 800): een oud *zingbaar lied* in den nieuwen vorm van het *gereciteerde gedicht* gebracht, terwijl de stijl nog epische breedte mist. Hier is de overgang van den homerischen *phorminxzanger* tot den stafvoerenden *reciteerenden rhapsode*. De wording van het Grootepos was nu zichtbaar. Doch tevens dat uit onze Ilias zich geen Einzellieder laten snijden: hoogstens kan men de stof aanwijzen voor Einzellieder.

G. Hermann had daarover anders gedacht. Hij geloofde aan één hoofdlied, waaromheen andere liederen zich als kristallen hadden afgezet. Eene Kern-theorie derhalve. In Bethe's Homer van 1914 (Ie dl.) keert de kerntheorie terug, doch op grond der nieuwere inzichten omtrent lied en epos gewijzigd. De Mènis, het epos van Achilles' toorn, heet bij Bethe de kern onzer Ilias. Deze kern bepaalde voor goed aanvang midden en einde van het toekomstige epos. Immers een later dichter, een Athener der zesde eeuw, zou in die Menis een aantal zelfstandige Kleinepen hebben verwerkt, zóó, dat het resultaat, *onze* Ilias, wéér eene eenheid is. Bethe komt dus tot twee Homeri, tot twee Iliades, beide eenheden.

Wilamowitz gaat den weg op van Kayser. Het stijlonderscheid is de wichelroede, die de plaatsen leert vinden, waar het zuivere water vloeit. „Am allerspätesten habe ich das sehen gelernt, worauf ich nun den höchsten Wert lege, den Unterschied des Stiles. . . . also die verschiedenen dichterischen Individuen. Wer es nicht bemerkt wird es leugnen." Aanbevolen wordt — en zeker niet ten onrechte — de interpretatie op grond der oude grammatici, Scholiën dus èn Eustathios. Dan,

een onderzoek in den geest eener moderne opgraving: eerst afdragen van de jongste lagen, daarna van oudere, totdat de burcht zelf zichtbaar ligt, gezuiverd van de restanten der latere nederzettingen. „Weil Θ ein Stück der jüngsten Schicht ist, habe ich es zuerst behandelt". Het resultaat dier behandeling is, dat Θ — met ietwat gewijzigde grenzen — de brug heet te slaan van H over I en K naar Λ en verder. „Also dass der Dichter eine vorhandene Ilias um die beiden Einzelgedichte erweitern wollte." Dit is „die Grundlage auf der wir weiter bauen", pag. pag. 59. —

Aangezien stijlcriteria moeten beslissen, is het wel de moeite waard in de door Wilamowitz geroemde Homerische Abhandlungen van Kayser diens oordeel over enkele passages uit de Ilias na te gaan. Hoe wordt bij voorbeeld geoordeeld over Ω? Wilamowitz zelf oordeelt aldus: „Ω ist ein Einzelgedicht von vollendeter Geschlossenheit. Achilleus in seiner Trauer, Achilleus den Hektor schleifend, dat ist ein herrliches Eingangsbild; in den Totenklagen bei Hektors trotz allem erreichter Bestattung klingt das schöne Gedicht versöhnend aus. Nichts vermisst man. Ueberall ist derselbe Stil, reif und weich. Wir wollen das Gedicht wahrhaftig nicht geringer einschätzen als Schiller getan hat." Thans Kayser: „ultima rhapsodia nonnullis v. d. quasi coronare videtur opus, quia sic Achillis ingenium admodum acerbe et crudeliter exsequentis vindictam emollitum appareat et mitissimo humanitatis sensu nobilitetur. Sed haec magnanimitas multum sui splendoris eo amittit, quod Achilles Hectoris cadaver nonnisi Iovis iussu et excellentium donorum expectatione commotus reddit. Facile quidem est hanc scaenam pulcherrimis coloribus illustrare: assiduus Homeri lector *talibus pigmentis non falletur*; accurata animadversio vix ullam patietur residere in animo dubitationem, quin haec Iliadis rhapsodia ordine extrema aetate quoque postrema sit." (p. 46). „Meo quidem sensu ultimae Iliadis rhapsodiae in quibus actioni fastigium imponitur Σ-Ω nequaquam a nitore et pulchritudine pares sunt primis A-Z." (p. 43). Aan wiens zijde wij wenschen te staan in oordeel over Ω kan niet twijfelachtig zijn, doch wel vraagt men, hoe stijlcriteria van waarde kunnen zijn bij zulk een tegenstrijdig oordeel tusschen in *gelijke richting* oordeelende mannen. Behoeven wij den geletterden lezer onzer dagen te vragen hoe zijn oordeel luidt over I? Wilamowitz zegt p. 65: „der Versuch den Phoinix auszuscheiden bricht den Edelstein aus der Krone dieser jungen Dichtung ersten Ranges." En Kayser? „Die Anlage des ganzen und die Ausführung desselben leidet an einer übertriebenen Weitläufigkeit, überladen ist die Rede des Phoinix." (p. 19). En pag. 21: „Von dem Verfasser der Achilleis, welchem ausser T-Ω einiges aus Σ angehört, gilt der über I ausgesprochene Tadel in noch grösserem Maasse. Man vergleiche z. B. die überaus weitläufige Beschreibung des Wagenkampfes. Wenn Achill etwas vor andern auszeichnet, so ist es grössere Grausamkeit und Blutgier, besonders gegen Hektor, den er aufzehren möchte." Zóó een stijlcriticus over de schitterendste deelen onzer Ilias, over I, Ψ, Ω, Σ. En toch steunt Wilamowitz' beschouwing over Θ op Kaysers werk, op de Abhandlungen „deren Ergebnisse sich dauernd behaupten werden" (p. 26). Men vraagt zich af, tot hoeveel analysen en reconstructies der Ilias wij nog veroordeeld zullen zijn, als het zeer subjectieve stijlonderscheid zal moeten beslissen en een ieder zijn tegenstander zal overtroeven door het afdoende woord: „Gij voelt hier geen stijlonderscheid! Nu ik wel. Ik ben derhalve de bevoegde, gij, die het nog te leeren hebt." Daarmede vangt een nieuwe honderdjarige krijg aan.

Reeds bij Cauer Grundfr.², 505 staat te lezen de volgende redeneering: Θ is stilistisch minderwaardig, doch Θ maakt, dat I in de Ilias eene plaats vindt. Immers uit H 400 vg. blijkt, dat de Grieken den eersten strijd niet slecht gestreden hadden. Indien nu toch in I 14 Agamemnon weenend kan optreden, is dit eerst mogelijk doordien Θ met het ongunstige resultaat van den afgebroken strijd er tusschen treedt. Dus zeide Kayser terecht, dat Θ gedicht is om de situatie te scheppen, die voor I noodwendig was. En daar nu niemand beweren zal, dat Θ en I van één auteur zijn, moet werkelijk de Presbeia als een „einzelnes Gedicht bestanden haben."

Nu is vooreerst niet waar, dat de situatie in H op het einde voor de Grieken zoo gunstig staat. Zij hebben de stad niet kunnen nemen (vg. H 343). Dat de Trojanen aanbiedingen doen, vloeit voort uit hun bewustzijn, dat door hunne bedreven zonde de toekomst voor hen onzeker is (402). Géén der partijen voelt zich sterk. Diomedes tracht bij de Grieken den moed er in te houden, doch na het bouwen van den wal brengen de hemelteekenen hen in eene diepe depressie, vs. 479: τοὺς δὲ χλωρὸν δέος ᾕρει! Zou aan dit einde van H zich niet geschikt hebben kunnen aansluiten de droeve stemming van Agamemnon in het begin van I? Daarvoor was Θ niet noodig. Dat in Θ de stemming der Grieken nog meer daalt dan zij op het einde van H reeds was, komt natuurlijk aan den inzet van I tengoede. Dat de dichter in het zeker niet uitnemende boek Θ den overgang tot de vernedering der Achaeërs nog geleidelijker heeft willen maken, zal ieder met instemming erkennen. Het daartoe dienende boek moest uitteraard van secundaire beteekenis zijn.

En voorts: wij kunnen ons wel voorstellen, dat er eens een Kleinepos bestond, dat zoo ongeveer den inhoud der Presbeia had, een gedicht als afgerond geheel opgebouwd uit de in liederen verheerlijkte stof: „hoe men tot Achilles toog om hem weder in den strijd te brengen, doch hoe die welgemeende toeleg mislukte." Eene voorstelling van zulk een gesloten Kleinepos kan bijvoorbeeld de in I opgenomen Meleagerepisode geven, die nog in liedvorm eenigermate uit Bacchylidesballade kenbaar is. Ook is het mogelijk zich te denken, dat die Presbeia als een nieuwe steen in het metselwerk der Ilias werd ingelascht. Er zullen er zijn, die deze methode van werken een dichter onwaardig achten en vragen zullen, of het in andere kunsten, bv. schilderkunst, wel voorkwam, dat een volledig schilderstukje geplakt werd op het doek van een uitvoeriger tafreel en daarna zoolang aan de randen werd bijgestreken, totdat het met het grootere werk één geheel vormde. Evenwel, laat zulk een redactioneel werk, waarbij schaar en lijmpot dienst doen, eenmaal op de Ilias zijn toegepast. Dan blijft echter de vraag: is niet de verzoeningspoging in I een voorlooper op de werkelijke verzoening in T? Eene vraag, die door Bethe en Wilamowitz met *ja* zal worden beantwoord. Zij meenen immers, en niet ten onrechte, dat T niet zonder I kon ontstaan: T 261 zweert Agamemnon den eed, dien hij in I 132 beloofde. Welnu, kan men zich eene Ilias denken, waarin Achilles in zijn in A opgevatten wrok volhardt en zich aan den strijd blijft

onttrekken? Toch wel niet. Moet men dan niet aannemen, dat de dichter die Λ maakte aan de gebeurtenis in T, de μήνιδοσ ἀπόρρησισ, dacht? Doch T veronderstelt I; derhalve kan men zich moeilijk aan de gedachte onttrekken, dat er tusschen Λ, I, T, een onverbreekbare band bestaat, die eene *latere* inlassching van I geheel buiten sluit. Of het moest zijn, dat de dichter, die zich tot het maken van Λ zette, reeds kennis droeg van het voleindigde I, *en daarmede rekening hield*. Doch dan is de hypothese betreffende de schepping van Θ als „noodwendig om I in te lasschen" eene verkeerde. Wie echter vraagt, waardoor dan toch al die beroering over I is ontstaan, waardoor de achterdocht tegen I rees, die ontmoet als argumenten, naast het hoofdbezwaar in Λ 609 en Π 49—100 gelegen, slechts een paar losse beweringen. Zoo zou I 404 „de rijkdom van Apollo's tempel te Pytho", een bewijs zijn voor de late compositie van I. Alsof iemand waarlijk iets zekers afweet omtrent Delphi in de vroege eeuwen, die aan de instelling van den agoon voorafgaan. En het hoofdbezwaar? Dit is door Roemers verklaring (Hom. Aufs. p. 50 vgg.) van de baan geschoven.

Wij gevoelen er dus niet veel voor de hypothese aangaande Θ en I te aanvaarden. Wel blijft Θ suspect om menig zakelijk bezwaar. K echter maakt ook nu nog veel meer den indruk van een Einzelgedicht. Shewans boek dringt dien indruk niet weg en men is geneigd de antieke traditie voor de ware te houden met deze wijziging, dat omstreeks 600 de Doloneia in het complex der Ilias was opgenomen. 't Bewijs daarvoor levert de Brusselsche vaas. Mon. Piot XVI.

Ook Athla en Lytra worden door Wilamowitz „abgetragen." „Zwei Einzelgedichte, das darf als notorisch gelten." Erkend wordt de voortreffelijkheid der beide zangen, maar zij hebben zich ingedrongen. Derhalve worden zij afgesneden en vult Wilamowitz het slot aan „gelijk het oorspronkelijk was": Achilles bestormt Troje, dringt in de stad, doch wordt door Paris en Apollo gedood. Dit is, gelijk men ziet, de Aithiopis. Nu, fraai was dan de afloop der Ilias niet. Drie helden, Patroklos, Hector, Achilles, ziet men vallen. Bij den dood van elk dezer is de lezer in onvrede geraakt met de lotsbeschikking, vooral als een Achilles valt door een Paris en Apollo zoowel aan Hectors als aan Achilles' sneuvelen medeplichtig is. Bevrediging blijft uit. Wel gelukkig zou derhalve de redacteur-dichter mogen heeten, die, na eerst in I een prachtige aanwinst voor het Iliasepos te hebben gevonden, nu wederom een paar Einzelgedichte in zijne nabijheid trof zoo uittermate geschikt om het ongunstige slot der Ilias te vervangen en de heerlijke bevrediging te brengen van de lijkspelen voor Patroklos en van Hectors lijk aan de zorg der zijnen teruggegeven. Bedenkt men daarbij, dat, toen hij ook de oude Patrokleia een anderen afloop wilde geven en daarvoor Σ wenschte te gebruiken, hij nogmaals, in dat Einzelgedicht Σ, een parel vond, dan mag men het lot zegenen door welks goedgunstige luim hem telken male bijzonder schoone en bijzonder passende carmina ten dienste hebben gestaan. Wij kunnen ons immers moeilijk voorstellen, wat de Ilias zijn zou zonder de volledige uitbeelding van Achilles' karakter zooals de Presbeia deze geeft, of zonder Ω, dat tegenover de vernedering van Achilles in Α, tegenover zijn trots in I, hem als overwinnaar teekent, doch als een overwinnaar bij wien de wrok geweken is voor gevoelens van deernis. Daarom maakt het tegenwoordige epos dat na de harde aanvangsscène met een bevredigend tooneel eindigt, den indruk van een afgerond geheel, waarin de Presbeia het hoogtepunt is met aanstonds volgende peripetie. Snijdt Wilamowitz Ω af, dan doet hij dit op grond van den „reifen weichen Stil." Zeker is de stijl weeker, maar werd dit niet bedongen door het onderwerp? Wat zou de dichter voor iemand geweest zijn, indien hij het onderhoud van Priamus met Achilles ingeleid door de aangrijpende verzen μνῆσαι πατρὸς σοῖο geschreven had in den stijl van Hectors strijdroep οἴσετε πῦρ? En is de stijl van Priamus' toeroep van den wal tot Hector in X nu minder week en rijp? En toch ligt naar Wilamowitz oordeelt „in X das echte wie rein vor." Allerminst zou ik de stijlcriteria bij de discussie willen uitschakelen, omdat de een anders gevoelt dan de ander. Immers dan zou men ook moeten ophouden te philosofeeren, wijl de systemen elkaar zoo ver ontloopen. Doch dat men er zich toch van bewust blijve, hoe subjectief deze criteria zijn, hoe het gebouw dat daarop komt te rusten op drijfzand staat. Wegens den weeken toon heet Ω „*jünger* als Homer"; maar de homilia van Hector en Andromache is een Einzelgedicht, dat *ouder* heet dan Homerus en door dezen zou zijn opgenomen. Waarlijk bij zulk handelen met het Scheidewasser der Kritik wordt men schichtig. Waar het noodig is, gaat bij de heeren het Scheidewasser over boord! Hooren wij Bethe p. 117: „Die Berechtigung stilistischer Kriteriën so wichtig sie mir bei der Homeranalyse sonst auch erscheinen, ist mir in dieser Frage bedenklich." Hoe is het mogelijk, dat een criticus naar zulk eene willekeurige methode durft opereeren.

Wat komt dan volgens Wilamowitz aan Homerus, „den grooten dichter van Smyrna" toe? Wat componeerde hij „op Chios", hij wiens Ilias vóór 700 in haar wezenlijke deelen klaar was? De eerste zeven boeken tot vs. 321, het elfde tot Ψ 256, met dien verstande dat heele stukken daarin, b.v. Σ, T, Y, zóó door een lateren bearbeider zijn omgewerkt, dat van het echte ongeveer niets over is, terwijl in Φ, X, Ψ het echte nog zuiver bewaard is. Het slot der homerische Ilias is, gelijk wij boven zagen, geheel veranderd. Homerus dichtte op grond eener massa Einzelgedichten en kleine Epen, wier stof hij totaal nieuw vormde, of, terwijl hij het voorhanden gedicht „überarbeitete." In het kader der genoemde boeken heeft hij veel, wat reeds als Einzelgedicht bestond, opgenomen, b.v. heel B-E het Diomedesepos, de Glaukosepisode, Hectors bezoek in Ilios, Hectors duel met Aias en nog veel meer, o. a. Σ, T, ook de Patrokleia, die in Ueberarbeitung thans voor ons ligt. Waarlijk men krijgt de aandoening van een bezoek aan Troje's ruïnen, waar het bouwwerk der negen lagen zoo in elkander grijpt, dat eerst de technische oogen er weg in vinden: Wilamowitz' belofte, dat zijne methode die eener opgraving zou nabij komen, is glansrijk vervuld. En met dezelfde gevoelens van rust, waarmede de bezoeker van Troje, het opgejaagde stof ontvlucht, op een brok steen der 6e laag gaat zitten met de vrome illusie, dat dit dan toch het echte Troje is, waarvoor Hector streed, met die aandoening doorbladert de lezer A, dat dan toch echt „van Homerus" wordt verklaard. Homerus heeft dan ten minste het voorwoord voor de Ilias gedicht, liever nog, het voorwoord voor eene Achilleïs, die door „hineinarbeiten" van een Hektorgedicht (M-O), een Dio-

medeskleinepos, een Agamemnongedicht, eene Patroklea, door Homerus zelf tot een grootepos werd uitgebreid. In de genoemde kleinepen glansden de helden wier namen zij droegen. In het grootepos glanst de held „der tragische Held von unheimlicher Grösse" Achilles.

Wilamowitz' „Ilias van Homerus" hoewel armer aan schoonheid dan de onze en onbevredigend van slot, is een geheel. De spanning in dit geheel is minder groot, doordien in het midden de climax der Presbeia ontbreekt. Overigens heeft de schrijver niet getracht door nieuwe schakeering en samenvoeging van de compositiedeelen van het overgeleverde gedicht een ánder geheel te verkrijgen, wel inziende hoe dergelijke pogingen tot dusverre geen succes hadden. Iets wat sterk voor de structuur van ónze Ilias pleit. Het denkbeeld, dat Homerus bouwde met *de materie vervat in* reeds voor hem bestaande Kleinepen — een denkbeeld, dat wel bij niemand ter wereld verzet moest ontmoeten — is door Wilamowitz vervangen door de stelling, dat wel áldus de Ilias gebouwd werd, doch tevens met behulp van reeds bestaande gedichten. Dit vereischte den arbeid van een met overleg uitknippenden, samenlijnenden, bijwerkenden redacteur. Hier schuilt de aanleiding tot oppositie. Eene oppositie, die haren Homerus slechts als zelf creëerend dichter wil zien, een dichter die alleen de ὕλη, niet het kleed der ὕλη, van kleinepen gebruikte. Wilamowitz wijst de antieke lappen aan, die de dichter-redacteur inlaschte in den nieuwen epischen mantel; elders wijst hij op nog merkbaar kleurverschil, waar de antieke coupons niet meer zijn uittelichten, of waar zij zijn overgeverfd. Hij zou het kunnen probeeren een tekst in kleuren te laten afdrukken.

Of is de tegenstand tegen den redacteur-dichter wel sympathiek, doch gaat hij te ver? Waar immers het epische vers een stereotiep vers was en zeker geen persoonlijk bezit, wijl iedere zanger, die epische verhalen voordroeg, van dit aan vaste vormen en metrische wetten en gepetrifieerde woordverbindingen gekluisterde vers gebruik maakte, lijkt het erger dan het is, als men zegt: Homerus componeerde niet slechts met de matérie, maar met de eigen vérzen van voorgangers. Het feit, dat men eens Thebaïs, Cyclica, Hymnen, alle op Homerus' naam zette, bewijst toch wel in de eerste plaats voor het doorgaans onpersoonlijke karakter van den hexameterzang. Doch merk dan op: die onpersoonlijkheid bestaat juist niet voor Wilamowitz c. s., die immers nú nog op stijlverschil durven scheiding maken.

Reeds hebben wij boven op het hachelijke en subjectieve van dit procédé gewezen, dat — gelijk ook heden ten dage nog wel bij beoordeeling van eenvormige versificaties geschieden zal — licht kan onderscheiden tusschen het werk van een houterigen en van een smaakvollen epicus, doch zich bij de onderscheiding van twee geverseerde dichters licht misrekent. Ja, de praemisse van Wilamowitz' werkmethode: „stijlonderscheid zij criterium", is, zoo wij wel zien, zelfs een bezwaar tegen zijne opvatting van het ontstaan van onze Ilias. Want als het stijlonderscheid tusschen meerdere dichters van epische zangen eens zóó groot was, dat ook tháns nog daarop kan worden geschift, dan moest dit groote onderscheid den redacteur-dichter zelfs hebben weerhouden om gansche stukken van verschillend begaafde poëten zoo maar in zijn gedicht over te nemen. Wij mogen toch wel aannemen, dat de bekwame dichter van A fijngevoelig genoeg was om door de hinderlijke oneffenheid, die er zoodoende in zijn opus kwam, te worden ontstemd. Maar was het stijlonderscheid bij zijne voorgangers niet van dien aard, of een kunstenaar kon het wagen de verschillende coupons samen te voegen tot één kleed, dan vragen wij met alle waardeering voor het distinctieve vermogen van een Wilamowitz (een iudex elegantiarum si quis alius): „is uw criterium wel deugdelijk genoeg?" En wie de toepassing er van nagaat èn bij Kayser, èn bij Bethe èn bij den berlijnschen hoogleeraar, hij zal eindigen met een bedenkelijk hoofdschudden. Wij gelooven — en mogen anderen de kwestie ook eens van deze zijde bezien —, dat Wilamowitz zich treft met zijn eigen wapen. Voorts zouden wij, zonder ondankbaar te zijn, toch willen opmerken, dat een puzzle, als de dualis in de Presbeia is, onopgelost is gebleven zelfs voor Wilamowitz' Scheidewasser. En zijn het niet juist zulke bezwaren, waarop de scherpte van het seceerend procédé zou moeten blijken?

Openlijk te verklaren, dat men, niettegenstaande principieele bezwaren, in een boek van dezen schrijver veelvuldig den klauw van den leeuw voelt, dat men op menig punt het licht ziet van zijn doordringend verstand, is eene banaliteit. Loftuiting van anderen heeft hij niet van noode. En wij anderen brengen eene zwijgende hulde aan den grooten vakgenoot door ons met hartstocht te verdiepen in zijn werk. Nog bergt het jongste boek veel, dat hier onbesproken blijft: onderzoekingen over sage, lied en epos, over de Athena van Ilios, over twee oude volksboeken, over den delischen hymnus, het prooemium der Theogonie en meer. Ook daar verwacht de schrijver zelf niet eene algemeene instemming. Zoo zouden wij aangaande de Athena van Ilios willen vragen, waarom juist het magistrale werk van den Oostenrijker Wilhelm over het Lokrische Meisjesoffer (Jahrb. O. Arch. Inst. 1911) onvermeld bleef. Misschien dat de lectuur daarvan ook Wilamowitz meer belangstellend zou stemmen voor praestaties van schrijvers der laatste jaren, wier conclusiën, evenals die van Wilhelm, weinig strooken met de moeilijk te volgen uiteenzetting van den berlijnschen hoogleeraar. Diens bekenden, forschen, gansch persoonlijken stijl vinden wij terug in de „Einleitung." Aangename aandoeningen zal het Wilamowitz' landgenooten, die zich met het Iliasvraagstuk in de jongste jaren bezig hielden, nu wel niet verschaffen, als hij verklaart „de moderne literatuur niet te „berücksichtigen." „Ich kenne sie zu wenig." Eigenlijk een verlossend woord: de Homerusstudie dreigt te verstikken onder den berg der versleten Iliascomposities en Odyssee-analysen. Het wordt tijd schoonmaak te houden, wil niet iedere toekomstige verhandeling, van hoe hooge waarde ook, bedreigd worden met afmakende kritiek, wijl de reeds lang in rafels uiteengevallen hypothesen van Mayer und Müller niet „gebührend" werden „berücksichtigt". Er is echter eene grens gesteld ook aan het niet-kennen. Als Wilamowitz bij voorbeeld beweert, dat er in Holland geen unitarische uitgever van Homerus bestaat, overschrijdt hij de gewettigde grens der ars nesciendi. En aan onwettige grensoverschrijding mag een Wilamowitz niet schuldig staan.

Leiden. J. Vürtheim.

De Parmenisco grammatico scripsit **M. Breithaupt.** (*ΣΤΟΙΧΕΙΑ*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft herausgegeben von Franz Boll, Heft IV). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 2.80, geb. M. 4).

Dat deze Heidelbergsche dissertatie is opgenomen in de bij Teubner verschijnende serie Στοιχεῖα is ongetwijfeld daardoor gewettigd, dat de schrijver het meest in zijn kracht blijkt te zijn, wanneer hij op het terrein der antieke astronomie komt. En dit gebeurt meermalen: Parmeniscus, een overigens niet veel beteekenende leerling van Aristarchus, schijnt zich gaarne met cosmographische quaesties te hebben beziggehouden. Vooral daarom was een poging gerechtvaardigd om de weinige fragmenten, die van hem bewaard zijn, te verzamelen en te commentarieeren en ze hun plaats aan te wijzen. Het laatste was het bezwaarlijkst; de heer Breithaupt heeft hier, gelijk blijkt uit de noot op blz. 58, gemeend te moeten afwijken van zijn leermeester Fr. Boll, die oordeelt, dat alle fragmenten tot het strijdschrift Πρὸς Κράτητα kunnen worden teruggebracht. Zeker pleit het voor de vrijzinnigheid van den promotor, dat hij hier den promovendus zijn eigen weg heeft laten gaan; maar ik geloof niet, dat laatstgenoemde verstandig deed door van die vrijzinnigheid gebruik te maken. Dat Parmeniscus behoord heeft tot de leerlingen van Aristarchus, die meenden, met handhaving van eigen zelfstandigheid, hun meester te moeten bijstaan in den strijd met Crates, blijkt met zekerheid uit het scholium op Ilias VIII 513; maar dat hij een specialen commentaar op Euripides heeft geschreven, acht ik volkomen onbewezen, of liever hoogst onwaarschijnlijk: de zes Euripides-scholiën, waarin zijn naam vermeld wordt, kunnen zonder eenig bezwaar teruggaan op zijn hoofdwerk of op zijn astronomisch tractaat, indien dit bestaan heeft. Omtrent dit laatste punt durf ik niet met dezelfde beslistheid te oordeelen; maar de groote belangstelling, die Crates bezat voor cosmographie en sterrekunde wettigt het vermoeden, dat zijn tegenstander ook hier wel wat op hem aan te merken had, dat hij in zijn polemiek ter sprake kon brengen; wanneer deze gissing juist is, dan verdwijnt de grondslag voor de veronderstelling, dat een afzonderlijk werkje over sterrekunde door hem samengesteld is. In ieder geval schijnt het, dat hij in de astronomie meer recht van spreken had, dan in rebus grammaticis: wat van Parmeniscus' philologische opmerkingen bewaard is gebleven, is al heel onbeduidend en vertoont een sterke neiging tot spitsvondigheid, die tot domheid voert, zooals ook de heer Breithaupt erkent. Des te meer verbaas ik mij, dat hij meent aan Parmeniscus niet zoo'n absurditeit te mogen toeschrijven als de lezing ἐμεῖο δ'ἔδησεν Ἄρης ἀλκτῆρα γενέσθαι in Σ 100; wat toch te halen is uit de in de scholiën bewaarde verklaring ὁ δὲ πόλεμος τὴν ἐμὴν ἀφελόμενος πανοπλίαν ἔδησέ μου τὴν ἔξοδον ὥστε ἀλκτῆρα μὴ γενέσθαι Πατρόκλου, ὅπερ ἐστὶ βοηθόν. Er zijn nog wel erger dingen door Alexandrijnsche grammatici gezegd. —

Het ongetwijfeld nuttige, van kennis en scherpzinnigheid getuigende boekje van den heer Breithaupt wordt ontsierd door zijn wanhopig onvermogen in het Latijnsch taalgebruik. Waarom niet, indien voor de dissertatie Latijn verplicht was, de voor een ruimer publiek bestemde publicatie in het Duitsch gegeven? Het wordt waarlijk te veel gevergd, als men telkens bij de lectuur eener nieuwe brochure zich weer moet gaan gewennen aan de Latijnsche kinderschreden van den auteur.

Den Haag. J. van IJzeren.

Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte. Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17 Mai 1914 gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag herausgegeben von Karl Marti. Giessen, Töpelmann 1914. (Pr. M. 18).

De 22 bijdragen, die ons onder bovenstaanden titel worden aangeboden, zijn, zooals men dat verwachten kan, van zeer uiteenloopenden inhoud en waarde. De meest bescheidene, maar niet de minst kostbare is de door A. Rahlfs samengestelde lijst, in 235 nummers, van Wellhausens geschriften. Wie in de geschiedenis van Israël en van Arabië geen vreemdeling is, zal zeker, na zijne herinnering door die welsprekende lijst te hebben opgefrischt, met dubbele dankbaarheid en eerbied het uitstekende portret beschouwen, dat aan den feestbundel voorafgaat. Eene critische behandeling der overige 21 bijdragen zou ongeveer evenzoo vele opstellen vereischen en de competentie van één enkele teboven gaan. Wij bepalen ons derhalve tot eene korte aanduiding van haren inhoud.

K. Albrecht tracht naar een uitwendig criterium de 5de afdeeling der gedichten van den Joodschen dichter Moshe ibn Ezra (11de—12de eeuw n. C.) die het Arabische tadjnîs-dicht navolgde, critisch te zuiveren. G. Beer reconstrueert uit het Jesajaboek (1—39) zijn echten Jesaja, wiens toekomstideaal volgens hem het universeel-humane is, dat in het Protestantisme zijn hoogtepunt bereikt, en welks materialistische verbasteringen men in het nieuwe Jodendom, het Katholicisme en den Islam kan vinden. A. Bartholet oefent tekstcritiek op eenige verzen van Deuterojesaja, met behulp der LXX en der metriek. A. A. Bevan ontsteekt nieuw licht over de ontwikkelingsgeschiedenis der legende van Mohammeds hemelvaart. K. Budde grondt zijne voorstelling van het ontstaan van het Boek Amos op eene analyse van Amos 7 : 10—17 in verband met het begin van het boek. Fr. Buhl onderzoekt de beteekenis van den Hebreeuwschen woordstam lûṣ of lîṣ. C. F. Burney determineert den weg, waarlangs Gideon de Midjanieten verdreef (Richteren 7 : 22). C. H. Cornill beantwoordt alle nog overgebleven vragen betreffende het ontstaan van Genesis 49 en lost het probleem van den Jahwistischen dekaloog op. H. J. Elhorst verklaart de Israëlitische rouwgebruiken niet als afweermiddelen, maar deels als verzorging der dooden, deels als bestanddeelen van een aan den Dood gewijden eeredienst. W. Frankenberg wijst op de verschillende graden der determinatie als een tot dusver te eenen male onderschatten factor ter verklaring van de ontwikkeling der Semitische talen. A. von Gall onderzoekt den oorsprong van den aan Jahwe toegekenden koningstitel en diens ontwikkeling in en na de ballingschap. G. Buchanan Gray toont uit de papyri van Elephantine aan, dat de gewoonte om kinderen naar hunne grootvaders te noemen onder de bevolking dier plaats wel gebruikelijk is geweest. H. Guthe geeft van Jesaja 7 : 14—17 eene nieuwe verklaring, die vooral berust op de verhouding van het teeken tot de daarbij behoorende profetie. P. Haupt herstelt uit den tekst van Richteren V eenen zegezang,

waarschijnlijk het werk van een dichter uit de stad Deborat (thans Dabûrijja), na den onder leiding dier stad ondernomen strijd bij Taanach tegen den Hetiet Sîsera gedicht. H. Holzinger vestigt de aandacht op den invloed der ethische religie op de ontwikkeling der instelling van het huwelijk in Israël, vindt, dat de vrouw in de wetten van Hammurabi niet hooger gesteld wordt en acht invloed van Babylon op de huwelijkswetten der Israëlieten onwaarschijnlijk. L. Köhler wijst aan, hoeveel eene nieuwe uitgaaf van Gesenius' handwoordenboek over het Oude Testament zou winnen, wanneer meer stelselmatig rekening gehouden werd met de resultaten der conjecturale critiek; verder waarschuwt hij tegen de neiging om etymologisch licht in Assyriē te gaan zoeken, terwijl het vaker dan men wel meent in het Hebreeuwsch zelf te vinden is. A. Lods verklaart het oorspronkelijke begrip van den mal'ak Jahwe uit de voorstelling der naar buiten tredende ziel, den dubbelganger der animistische psychologie. K. Marti neemt de plaatsen uit het Boek Zacharia, waaruit twijfel aan het profeetschap van Zacharia blijkt, tot uitgangspunt eener vergelijkende beschouwing der profetie vóór en na de ballingschap. J. Meinhold ziet in de centralisatie van den eeredienst den triomf, niet van den steenen tempel over de tent van Jahwe, maar van den Jahwe van Jerusalem over dien van Kanaän, welke laatste sedert den overgang van Israël uit het nomadenbestaan tot het gezeten leven, zijne gebondenheid aan de ark had verwisseld voor vereering op verschillende plaatsen. R. W. Rogers besluit uit vernieuwde vergelijking der Oudtestamentische met de Assyrische en de Egyptische gegevens tot twee expedities van Sennacherib tegen Jerusalem: in 701 en tusschen 688 en 682. C. Steuernagel duidt de uitdrukking „Jahwe, de god van Israël" na de centralisatie van den eeredienst als benaming van den Jerusalemschen Jahwe in tegenstelling met den op de hoogten vereerden, en geeft over den zin dier woorden in de oudere periode eene vernuftige hypothese, die evenwel te gecompliceerd is om haar met een paar woorden te kenschetsen.

In eene korte voorrede richt Karl Marti zich tot Wellhausen om mede te deelen, dat de van zelf sprekende gedachte om den genialen man, aan wien de geheele wetenschap van het Semitische Oosten, vooral die van het Oude Testament, de grootste dankbaarheid schuldig is, op zijn zeventigsten geboortedag hulde te bewijzen, slechts enkele maanden vóór den gedenkdag rijpte, zoodat men de hoop moest opgeven, met eene uitnoodiging tot medewerking allen te bereiken, die hiervoor in aanmerking zouden komen. Er moest derhalve eene keus gedaan worden, en Marti richtte zich toen in het bijzonder tot dezulken, van wie hij mocht aannemen, dat zij van harte aan het eerbetoon zouden deelnemen.

Zichzelf mocht Marti als aangewezen beschouwen om de leiding der zaak op zich te nemen omdat hij de Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft redigeert, waarin weliswaar Wellhausen nooit eene bijdrage plaatste, maar die haar ontstaan toch dankt aan de door Wellhausen gewekte beweging. Men kan hiermede vrede hebben, en het toch betreuren, dat Marti ten aanzien van een gewichtig punt, waarop zijne competentie te wenschen overliet, niet den raad van meer bevoegden heeft ingewonnen. Blijkbaar heeft hij betreffende den kring van Wellhausens vrienden niet beschikt over de gegevens, die noodig waren om bij de zooeven genoemde keus het juiste te benaderen. Een feestbundel voor Wellhausen, waaraan noch Nöldeke, noch Goldziher, noch Littmann — om slechts enkele namen te noemen — bijgedragen hebben, lijdt aan eene onvolledigheid, die door den korten tijd der voorbereiding niet te verontschuldigen is, want geen hunner zou, meenen wij, de uitnoodiging onbeantwoord gelaten hebben. Gelukkig had Wellhausen de opstellen van zijne talrijke oudste en beste vrienden niet noodig om zich te overtuigen van hunne waardeering voor zijn persoon en zijn werk.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

W. Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage. Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 8).

In de serie Palaestra zijn als het 129e nummer deze onderzoekingen over de Dideriksage verschenen. Zij handelen over deze sagenstof voorzoover zij in Neder-Duitschland verbreid is, dus over de *þidrekssaga af Bern*. De schr. gaat niet in op de moeilijke vraag naar de compositie der saga, maar tracht een beeld te geven van de ontwikkeling der stofgeschiedenis van eenige hoofdstukken: resp. de Dietleibsage, de Slavenoorlogen, de „Saksengeschiedenis in de *þ*.S." (waaronder schr. in hoofdzaak de Exilsage verstaat) en de historische Dideriksage. In een kort voorwoord kondigt de schr. zijn doel aan. In het 1e hoofdstuk wil hij aan de hand der Dietleibsage bewijzen, dat in „Nordalbingie" de Diderikpoëzie zich zelfstandig ontwikkelde tot in de 13e Eeuw. In het 2e hoofdstuk voert hij alles wat de *þ*. S. van gevechten met de Hunnen, Wilkinen en Russen vertelt terug op de historische Slavenoorlogen der Saksers in de 11e en 12e Eeuw. In de beide laatste hoofdstukken tracht hij de oude Dideriksage in haar „verreinigten" vorm te herstellen door afscheiding van alle jongere sagenvormingen. Ten slotte tracht hij de ontwikkeling der historische Dideriksage te schetsen „von den Heldenliedern bis zu den Epen."

Ten einde de methode van den schrijver te leeren kennen, willen wij het 1e hoofdstuk, dat over de Dietleibsage, aan een nadere bespreking onderwerpen.

Tot het juiste begrip komt het mij wenschelijk voor den inhoud van de *þ*etleifr-episode in de *þ.S.* kort te verhalen. *þ*etleifr, in Skåne geboren als zoon van den Deenschen Biturulf en van de Saksische Oda is in zijn jeugd een luie, slecht oppassende jongen, die niets liever doet dan in de keuken in de warme asch te liggen (een zeer bekend motief, o. a. voorkomend in *Beowulf*), totdat zijn sluimerende heldennatuur tot uiting komt in een gevecht met 12 roovers. Daarna wil hij niet langer thuisblijven, neemt afscheid en begeeft zich op weg naar Bern: hij wil den beroemden held *þ*idrekr zien. Zijn vader waarschuwt hem niet te vechten met zijn ouden vriend Sigurdr grikkr (= de Griek) noch met koning *þ*idrekr. 't Gevolg is natuurlijk dat de strijdlustige zoon juist wel met Sigurdr, die hem op een *alpandyr* tegemoet rijdt, den strijd aanbindt. In den nacht, die den strijd onderbreekt, komt Sigurds dochter bij onzen held in bed. Den volgenden morgen overwint *þ*etleifr en verlooft hij zich met de dochter. Verder reizende vindt *þ*. den koning eindelijk in Rome bij koning Erminrekr. Daar

gedraagt hij zich bij de feestelijkheden zeer onbeschoft, richt, hoewel hij onder een valschen naam nederig de functie van stalmeester des konings vervult, een kolossaal feestmaal aan en verpandt om aan 't geld te komen de wapenen en paarden van Þidrekr, Heimir en Viđga. Hij treedt tegen Erminrekr brutaal op en wordt door Valtari tot een tweekamp op leven en dood uitgedaagd. Þetleifr overwint, maar schenkt Valtari het leven."

Uitgaande van een innerlijke analyse van het aan dit verhaal ten grond liggend Nederduitsch gedicht, komt Prof. R. C. Boer in zijn werk „Die sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern" (Halle 1910) tot de conclusie, dat de kern van dit verhaal gelegen is in de episode met Sigurđr grikkr, welke reeds in de Bertangalandsfor (één der oudste gedeelten van de Þ.S.) verondersteld wordt. Van dezen held, die weldra zooals zoovele anderen onder Þidreks helden wordt opgenomen, wordt vervolgens een jeugdgeschiedenis verteld, het speelmansmotief van den driest optredenden als dienstknecht vermomden held op hem overgedragen en eindelijk zijn verhouding tot de andere helden van Þiđrekr geteekend. — Deze voorstelling wordt door Haupt eenvoudig afgewezen [1]). Apodictisch wordt deze, door Boer als kern aangewezen, Sigurđr-episode een jong toevoegsel genoemd, en op zeer losse gronden de „oudere" Wolfdietrich als haar bron aangenomen. Niet innerlijke analyse van het gedicht, waarop de episode teruggaat, maar vergelijking met.... *Biterolf* moet den oorspronkelijken sagenvorm leeren kennen. En dan zou die gemeenschappelijke kern zijn „der reinste Typus des Dümmlingmärchens", dat wij ontmoeten in de Parzifal- en de Russische *Iljasage*. De jeugdgeschiedenis van Þetleifr zou dus den kern der sage bevatten. Haupt hecht dus groote waarde aan het getuigenis van Biterolf, zooals later aan de andere Middelduitsche epen. Zijn geheele werk wordt gekenmerkt door een overschatting van de waarde dier gedichten, een neiging, die trouwens door velen zijner landgenooten gedeeld wordt. In de inleiding spreekt de schr. van „*der vollen, herbstlich bunten Laubkrone der oberdeutschen Epik.*" T. a. p. (passim) heeft Boer de zeer geringe sage-historische waarde dier gedichten, en voornamelijk van den Biterolf, overtuigend aangetoond. Dit laatste gedicht is ten eenen male onbruikbaar als middel om door vergelijking met het Nederd. gedicht, dat wij in de Þ.S. vinden, den oorspronkelijken sagevorm te herstellen. Biterolf is samengeflanst uit van alle kanten ontleende motieven (vooral in het *N.L.* en den *Rosengarten* heeft de dichter gegrasduind) en nergens deelt de dichter zelfstandig oude sage mede [2]).

Ter bepaling van de oorspronkelijke Dietleibsage ontbreekt dus van ons standpunt een methodisch-juiste grondslag aan Haupt's verdere betoog, waar hij vervolgens de verwantschap nagaat, welke volgens hem bestaat tusschen de Dietl. sage en de bovengenoemde *Ilja-sage* [1]). Toch schijnt ook ons die vergelijking niet van belang ontbloot voor de kennis van het „Dümmling"-motief, dat met de Dietl. sage verbonden is. *Ilja van Murom* is de voornaamste held van de tafelronde van Wladimir de Groote. Wel is waar zijn deze Russische liederen („Bylinen") in opschriften van de 18e en 19e Eeuw overgeleverd, maar op grond van 't voorkomen van den naam *Ilias von Riuzen* in den Ortnit en in een Beiersche oorkonde van 1192 zou het Iljalied minstens uit de 12e Eeuw stammen. Gevraagd mag worden, of die beide bronnen inderdaad getuigenis afleggen van het bekend-zijn van de Russische Iljasage in Noord-Duitschland. — De Nederd. dichter zou twee Iljaliederen gekend hebben, die beide vertellen van een geweldige braspartij onder leiding van Ilja. I. „Ilja is niet tot een feest uitgenoodigd en schiet uit woede alle gouden knoppen van de torens af, waarmee hij een drinkgelag met alle drinkebroers kan betalen ; de koning roept hem en nu eischt I., dat de koning drie dagen lang alle kroegen open stelt voor hem en zijn vrienden. Hetgeen geschiedt." — II. „Ilja is een pelgrim, die om zijn dorst te lesschen eerst van de drinkebroers 1½ emmer wijn krijgt en den volgenden dag de deur van den koninklijken wijnkelder intrapt, waarop ieder drie reuzenvaten leegdrinkt. De koning, dit hoorende, belooft den wijn te betalen, maar moet eerst den pelgrim zien, die zich dan als Ilja bekend maakt." —

Deze liederen vergelijkt schr. met de bekende scène van Þetleifs bedrijven in Rome, en hij komt tot de conclusie, dat dit verhaal in het Russ. lied veel beter past en in den samenhang van de Dietl. sage zinloos is aangebracht. Ten onrechte m. i. spreekt de schr. hier van „unkünstlerische und gedankenlose Technik des Motivhäufens." Hoewel de gelijkenis zeer wel op samenhang der beide verhalen kan wijzen, kan ik de conclusie, dat 't Iljalied de scène oorspronkelijk bevatte en de Dietl. sage haar hieraan ontleend heeft, niet onderschrijven. Het wil mij voorkomen, dat de schr. bij deze vergelijking nogal onmethodisch te werk gaat. Willekeurig kiest hij een paar trekken en noemt die den ouden kern, en de andere, die hij in zijn gedachtengang niet gebruiken kan, moeten op ontleening berusten. Nergens onderwerpt de schr. beide overleveringen aan een strenge analyse, om vervolgens na afscheiding van wat dàn jong gebleken is, tot vergelijking over te gaan.

Waartoe de schr. op deze wijze komt, blijkt, als hij de Sigurd-episode gaat vergelijken met „Ilja's ontmoeting met Swjagotor." Punten van vergelijking zijn 1. Dit avontuur is het eerste van Ilja, 2. ook Ilja is voor een gevecht met dezen S. gewaarschuwd. Overigens is de gelijkenis nihil. Ook het verliefde meisje (*vrouw* in 't Russ. lied) zou daaruit stammen, maar onder den invloed van Wolfdietrich omgevormd zijn ! Geen wonder, dat de schr. na zulk een critiek het Þ.S.-verhaal „eine merkwürdige Mosaikarbeit" noemt ! — De gebeurtenis, waardoor de jonge Þetleifr tot bewustheid van zijn heldenaard komt, is in de Þ.S. de strijd met de 12 roovers. Die moet jong zijn, zegt Haupt Jiriczek (D. Hs. I blz. 321 vlgg.) na, en evenals deze gelooft de schr., dat in de plaats van dien rooversstrijd oorspronkelijk de strijd met een „*Merwunder*" gestaan heeft. Hoe komt

[1]) Dit behoeft ons trouwens niet te verbazen van een schrijver, die niet alleen geen rekening houdt met de resultaten van Boer's baanbrekende studiën over de Þ.S., maar dit zelfs op blz. 5 openlijk verklaart onder de volgende merkwaardige bewoordingen: „Boer lässt die Arbeiten Jiriczek's und Schönbachs ganz unberücksichtigt und nötigt mich dadurch, ihm ein gleiches zu tun".

[2]) Zie Boer t. a. p. 213—217.

[1]) Eerder wees op deze verwantschap J. Damberg in zijn Heidelb. dissertatie van 1887.

Jiriczek aan dit denkbeeld? *Rosengarten* A str. 119 vertelt, dat Dietl. in den strijd met een *merwunder* gewond is; *Laurin* vs. 1304 (uitg. Heldenbuch I) meldt, dat op Dietleibs schild *das merwunder* afgebeeld staat, en in 't gedicht „Vom übelen wîbe" wordt gezegd, dat D. „met dem merwîbe vaht den langen tac unz an die naht." Dat is alles. Stellig niet genoeg, om het secundaire van de rooversepisode in de *þ*.S. tegenover dit verondersteldе „Lied von Dietleibs Kampf mit dem Meerweibe" te bewijzen. Haupt meent ook nog te weten, hoe de *þ*.S. tot die verandering komt: ook hier heeft het Iljalied ingewerkt op de Dietl. sage, immers Ilja vecht met den roover Nachtegaal, die huist in 9 eikekruinen en de menschen met fluiten lokt. Dit mag toch roekeloos voortbouwen op zeer zwakke grondslagen heeten.

De geografie van de *þ*.S. wijst volgens schr. op Sleeswijk-Holstein. Het is bekend, dat de Saga uitdrukkelijk zegt, dat þetleifr op Skåne geboren is [1]), en daarmee is zijn bijnaam in de *þ*.S. „*þ*. danski" in overeenstemming. De schr. moet dus wel overtuigende gronden hebben, om de localisatie in Sl.H. aannemelijk te maken. Den naam *Falstr*-woud verklaart Haupt uit den ouden naam *Faldera* voor Neumünster. De overgeleverde vorm van den naam zou te wijten zijn aan verwarring met 't eiland Falster. Ik geloof niet, dat er dwingende redenen zijn, om bij den naam Falstr-woud niet te denken aan het Deensche eiland [2]). Deze opvatting van den naam ligt het meest voor de hand en stemt overeen met de overige gegevens. — Dietleibs bijnaam in „Kg.-Ermanariks dood" *Van der Stoere* (verg. in de Deensche kroniek over Laurin *Fandstære*) verklaart H. door te wijzen op de rivier de *Stör*, die ontspringt ten N.O. van Neumünster en die Einhard *Sturia* en Adam van Bremen *Stiriha* noemt. Deze verklaring lijkt mij aardig gevonden, maar — de bijnaam komt slechts zelden voor, *niet* in de *þ*.S. Voor ons wordt de vondst weer bedorven, doordat de schr. den naam in verband brengt met den „Waterkampsage": den strijd van D. met het „merwunder."

Deze „Merwunder-sage" zou dan de oude kern van Dietleibs sage zijn. Op die stelling steunende, zet de schr. zijn critiek voort. Deze sage sluit geen verbinding met Dideriks sagenkring in. Bewijs.... de *Laurin*. Immers, zegt de schr. de dichter, die Dietleib kent als „von Stîre" (= von der Störe?), „dus" als merwunderdooder, acht het nog noodig „die geselleschaft Dietrichs und Dietleibs zu begründen." Deze redeneering schijnt mij geheel onjuist, en een nauwkeurig onderzoek naar de rol van Dietleib in den Laurin zou dit den schr. hebben geleerd. — Geheel onbegrijpelijk is de volgende passus: „de Biterolf-dichter wist méér dan die Merwundersage, want voor hem moet Dietleib een van Dideriks helden zijn; immers zijn doel was den Dietrich-Siegfriedkamp te verbinden met de Dietleibsage."

Wij volgen den schr. niet verder in zijn pogingen tot vergelijking van Dietleib- en Biterolfsage en tot onderscheiding van twee Dietleibsagen, welke zouden bestaan uit: 1 zijn strijd met het Merwunder, 2 zijn reis naar Diderik. Zijn standpunt is geheel afwijkend van 't onze en voert tot allerlei vreemde conclusiën. Van een weinig critischen blik getuigt het oordeel over den Biterolfdichter, volgens hem „eine Persönlichkeit" met een „künstlerischem Ideal" en begaafd met „sicherem Takte."

In het volgende hoofdstuk tracht de schr. de gevechten met Hunnen, Wilkinen en Russen in de *þ*.S. terug te voeren op de historische Slavenoorlogen der Saksers. Ik ga zijn combinaties niet in bijzonderheden na, maar wil wel zeggen, dat het mij voorkomt, dat deze nieuwe poging tot een historische verklaring van deze oorlogen tot in details alweder de onvruchtbaarheid van dit trachten heeft aangetoond. Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over „de historische Dideriksage." Het behoeft ons niet te verwonderen na wat wij weten omtrent schrijvers methode, dat hij den oorspronkelijken vorm van de Exilsage wil vinden door de getuigenissen van de *þ.S.*, *Dietrichs Flucht* en *Alpharts Tod* als gelijkwaardig naast elkaar te plaatsen. De schr. meent, dat de bron voor de Exilsage in de *þ*.S. een Nederd. epos geweest zou zijn, aan 't eind der 12e Eeuw door een speelman gedicht; deze putte uit een oud Exil-lied en uit de jonge historische overlevering. Dit Nederd. epos zou ook 't voorbeeld van den dichter van D. Fl. geweest zijn. Evenmin verbaast het ons van dezen schrijver, dat hij ter verklaring van de historische Dideriksage aanknoopt bij een groot aantal historische feiten, bekend uit Romeinsche en Grieksche schrijvers. Velen hebben hetzelfde al voor hem geprobeerd, de een al met minder succes dan de anderen. Wij lezen weer van den dood van Widigoia in den strijd tegen de Sarmeten, van Gensimund alias Hildebrand, van Attila's zoon Ellak, van de rondzwervingen der Goten op den Balkan en eindelijk van den strijd met Odoacer om Ravenna. Over het algemeen sluit de schr. zich aan bij de beschouwingen van A. Heusler in diens artikel over Diderik van Bern in Hoops Reallexikon.

Bij de meer nauwkeurige, critische bespreking van Haupt's boek heb ik gemeend mij te mogen bepalen tot het eerste hoofdstuk; de lezer zal uit die bespreking aard en strekking van dit nieuwe werk over de Diderikpoëzie voldoende hebben leeren kennen.

Rotterdam. W. van den Ent.

I. H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland (Nijhoff's Handboeken). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916.

Aan een handboek over onze geschiedenis bestond reeds lang groote, ja dringende behoefte. Groen van Prinsterer's Handboek zoowel als Wijnne's leerboek waren sinds lang verouderd; Van Rijsens', de Boer's en andere schoolboeken hadden een ander doel; mijn eigen Geschiedenis van het Nederlandsche Volk wordt dikwijls als handboek gebruikt maar is voor dat doel niet bestemd: het heeft meer de pretentie een wetenschappelijke grondslag voor de beoefening onzer geschiedenis in het algemeen te zijn. Herhaaldelijk was er dan ook sprake van, een nieuw handboek voor studeerenden

[1]) Dat dit van den „Sagaredactor" (welken?) zou stammen, zooals de schr. meent, is een bewering en niets meer.

[2]) Men zou de tegenwerping kunnen maken, dat van een overtocht over een breed water in de *þ*.S. niets verteld wordt, maar ten eerste kan de dichter die bijzonderheden als onbelangrijk voor zijn verhaal hebben weggelaten. en ten tweede kan de Nederd. dichter met de namen Skåne en Falster bekend geweest zijn, zonder dat de bijzonderheden van de geografische ligging hem helder voor den geest stonden.

samen te stellen. Aan de behoefte is nu eindelijk voldaan, staat ten minste voldaan te worden. Reeds zijn twee afleveringen van de aan dr. Japikse toebedeelde taak — de geschiedenis der Republiek en van het Koninkrijk — verschenen en de bewerker belooft in 1918 gereed te zullen zijn met dit deel; dr. Gosses zal eerlang ook met de oudere periode voor den dag komen.

Het doet mij genoegen te kunnen zeggen, dat de beide afleveringen alleszins voldoen aan de gestelde of te stellen eischen voor een handboek onzer *staatkundige* geschiedenis — want tot deze willen de schrijvers zich beperken. De Tachtigjarige Oorlog, het boek, waarmede dr. Japikse begint, wordt opgehaald uit de dagen van „het uiteenvallen van den Bourgondischen eenheidsstaat", zooals de eerste paragraaf betiteld wordt; de tweede aflevering brengt ons reeds tot den tocht van Willem III naar Engeland: nog 4 afleveringen van omstreeks 8 vel zullen volgen, waaruit blijkt, dat de 19de eeuw niet zal verwaarloosd worden in vergelijking met vroegere perioden, integendeel. De tweede paragraaf: „Vrijwording van het Noorden", loopt tot het Twaalfjarig Bestand, de derde beschrijft de „Handhaving der onafhankelijkheid" (tot 1648). Na den Tachtigjarigen Oorlog volgt als tweede boek: „Nederland als groote mogendheid", welke periode juist een eeuw zal moeten omvatten en welks onderdeelen met 1672, 1713 en 1748 eindigen.

Men ziet, dat de indeeling geheel anders is dan de mijne in mijne Geschiedenis. Natuurlijk koos de schrijver deze indeeling op voor hem overtuigende gronden, waarvoor zeker ook wel wat te zeggen valt. Toch geloof ik vooralsnog niet, dat de totstandkoming der beide unies van 1579 een betere scheiding oplevert dan b.v. de afzwering van Philips in 1581, die immers een einde maakte — voor *onzen* staat, welks geschiedenis beschreven wordt — aan de Bourgondische heerschappij. In het derde hoofdstuk treft mij weder de m. i. minder gelukkige scheiding in paragrafen: „De buitenlandsche betrekkingen in het Bestand" kunnen moeielijk gescheiden worden van „De strijd tusschen Maurits en Oldenbarneveld" (waarom niet Oldenbarnevelt? waarom de zoo belangrijke kerkelijke twistzaak in den titel verdonkeremaand?); de „Oorlog met Spanje tot 1635" (is de geheele 80-jarige oorlog geen oorlog met Spanje?), de „Oorlog in verbond met Frankrijk" lijken mij kunstmatige titels. De schrijver geeft aan het eerste hoofdstuk van het tweede boek den titel der „Ware Vrijheid", die ook wel zou passen op de periode na 1702; hij laat de periode van Willem III doorloopen tot 1713 als „strijd om het politieke evenwicht" alsof daarvan ten tijde van Slingelandt geen sprake zou zijn.

Deze indeelingen schijnen mij uit te gaan van zeer verschillende beginselen, van uitwendige en inwendige geschiedenis beiden, en dus kunstmatig en onevenredig. Overigens vallen te roemen de overzichten der historische literatuur, waarbij echter het door mij gemaakte en m. i. natuurlijke verschil tusschen „bronnen", waaruit wij en onze voorgangers ons verhaal samenstellen, en latere „literatuur", uit die bronnen geput, geheel wordt ter zijde gesteld: het maakt een ietwat onnatuurlijken indruk onder de historische literatuur Strada, Van Meteren, Aitzema en Bor genoemd te vinden in één adem met P. L. Muller, Van Vloten, Nuyens, Bakhuizen van den Brink en Fruin; de Staten-resolutiën ook „literatuur"? De hemel beware ons! Maar deze opmerkingen gelden den vorm en de indeeling. Het levendig geschreven en met zorg samengestelde boek zelf kan overigens, wat den inhoud betreft, zonder voorbehoud worden aanbevolen als een uitnemend studieboek, dat getuigenis geeft van veeljarigen ernstigen arbeid en diepgaande kennis onzer geschiedenis. Moge de schrijver er veel genoegen van beleven.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tullii Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino Oratio met aanteekeningen en inleiding voorzien door Dr. **J. W. van Rooyen.** Uitgave van het Genootschap van leeraren aan Ned. gymnasia. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.75).

Het uitnemende boek van Landgraf maakt de taak van hem, die deze redevoering voor de school bewerkt, gemakkelijk en moeielijk te gelijk. Gemakkelijk, omdat weinige werken van Cicero zóó naar alle kanten bestudeerd zijn, als deze oratio, moeielijk, omdat de veelzijdige en uitvoerige toelichtingen van Landgraf den bewerker van de schooluitgave allicht zouden kunnen verleiden te veel te geven. Dr. v. Rooyen echter heeft de kunst verstaan kort en sober te blijven. De korte inleiding geeft alles, wat noodig is om de redevoering te begrijpen, de aanteekeningen zijn beknopt en eenvoudig. In de eerste aanteekening echter bij „mirari" zou het, geloof ik, beter geweest zijn de „genera causarum quinque" nader te omschrijven, anders begrijpt de leerling niet, wat Cicero onder een „genus admirabile" verstond. Zoo ook is m. i. de aanteekening bij caput XXX, pag. 40 „ab innocentia clementissimus", „ab innocentia = voor de onschuld" wel wat heel kort. Door bijvoeging van: Inv. 1. 14. „a mendacio contra verum stare" had „ab innocentia" toegelicht kunnen worden. Dr. van Rooyen heeft waarschijnlijk de nadere verklaring aan den leeraar willen overlaten.

Leiden. I. W. Lely.

H. W. J. Kroes, Zur Wiederholung. Kleine deutsche Grammatik mit Übungssätzen. Zweite, verbesserte Auflage. Gouda. G. B. van Goor Zonen. (Pr. *f* 0.45).

In dit boekje geeft de schrijver een overzicht van de Duitsche grammatika. In kort bestek — 47 bl. — worden de belangrijkste feiten op 't gebied van vormleer en syntaxis behandeld; vooraf gaat een overzicht van het noodigste uit de „Rechtschreibung", terwijl in enkele „Schlussbemerkungen" nog eenige voorzetsels en voegwoorden uit een idiomatisch oogpunt worden besproken. Aan ieder hoofdstuk zijn eenige „zinnen ter vertaling" toegevoegd.

Het werkje geeft natuurlijk alleen het allernoodigste. Wat men daaronder moet verstaan, daarover kunnen de meeningen verschillen. Ik voor mij mis een enkel woord over de regeering der bijv.-naamw., en bij de „Bestimmwörter" op bl. 15 had ik ook gaarne woorden als *einige*, *etliche* e. a. genoemd gezien.

Bij de formuleering der taalregels heeft de schr. gestreefd naar duidelijkheid en beknoptheid. In den regel is hij hierin geslaagd; een enkelen keer echter heeft het streven naar kortheid aan de duidelijkheid afbreuk gedaan. Op bl. 39 staat: *zou* hat meist Zukunftsbedeu-

tung und wird dann mit *würde* übersetzt; en daarbij als eenig voorbeeld: Die Aufführung würde nächsten Mittwoch stattfinden. Zonder nadere toelichting zijn zoowel regel als voorbeeld voor den leerling „irreführend." Ditzelfde geldt van de opmerking op bl. 46: *aan* in der Bedeutung tegen aan = *an*: Das Bild hängt an der Wand. Sonst Dativ: Er erzählt es dem Vater. Hoe moet de leerling nu uitdrukkingen vertalen als: *denken aan*, *twijfelen aan* enz.?

Zoo zijn er nog enkele kleinigheden, die bij een volgenden druk gemakkelijk kunnen weggenomen worden en aan de waarde van 't boekje niet veel afdoen. „Zur Wiederholung" kan het op H. B. Scholen, Gymnasia, Handelsscholen e. a. goede diensten bewijzen.

Leiden. J. Verwer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging voor de uitgave van Grotius.

Dezer dagen is opgericht de „Vereeniging voor de uitgave van Grotius", die, gelijk haar naam aanduidt, zich ten doel stelt, een nieuwe uitgave van de werken van Hugo Grotius (1583—1645), den beroemden vaderlandschen geleerde, even bekend als rechtsgeleerde, theoloog, wijsgeer en historicus, voor te bereiden. Begonnen zal worden met de uitgave van de brieven door en aan Grotius geschreven. Het voorloopig bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Mr. C. van Vollenhoven. Leiden, voorzitter; Mr. G. J. Fabius, Rotterdam, penningmeester; Prof. Dr. J. Huizinga, Leiden; Prof. Dr. A. Eekhof, Leiden; Mr. G. Vissering, Amsterdam; Dr. D. F. Scheurleer, 's-Gravenhage; Dr. P. C. Molhuysen, 's-Gravenhage (Carnegieplein 2), secretaris.

Dr. D. M. Sluys verrijkte de literatuur over de geschiedenis der Joden ten onzent met een studie, getiteld *Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-Synagoge* (progr. godsdienstoefening 22 Sept. 1916).

De *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie* beleeft een tweeden druk, onder redactie van Mr. Dr. J. Paulus te 's Gravenhage; die tweede druk is na 22 jaren, sedert de eerste verscheen, zeker noodzakelijk geworden. Het werk, geheel omgewerkt, zal vier deelen van ongeveer 50 vel ieder omvatten en omstreeks ƒ 20 kosten (uitg. Nijhoff en Brill). De bewerker, die een aantal medewerkers naast zich heeft, verwacht in 1918 het werk voltooid te zien; het zal ook een Atlas van de Nederl. Overzeesche bezittingen bevatten met 29 kaarten.

Bij de opening der Haagsche volksuniversiteit op 7 Oct. 1916 hield dr. W. W. van der Meulen een rede over *Ontwikkeling en doel van de volksuniversiteit* (Wolters, Groningen, Den Haag).

De Redaktie ontving de volgende vlugschriften, alle uitgegeven bij de firma Bloud et Gay te Parijs: F. Passelecq, *Pour teutoniser la Belgique*; H. Joly, *La Paix religieuse*; M. des Ombiaux, *Les revendications territoriales de la Belgique*; H. Carton de Wiart, *La Belgique, boulevard du droit*; M. des Ombiaux, *Le général Leman*; * * * *La représentation nationale au lendemain de la paix* (radikale wijziging van de volksvertegenwoordiging); M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Davignon, *La Belgique en Angleterre*.

Voorts werd ons toegezonden F. G. Scott, *In the battle silences*, poems written at the front, London, Constable and Co., 1916. De dichter is een Canadees.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XL, 1: J. J. H., Mnemosynes Batavae cultoribus. — J. v. Wageningen, Ad J. J. Hartman. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure Romano (contin.). — M. Valeton, De Harmodio et Aristogitone. — P. J. Enk, De Grattio et Nemesiano. — A. G. Roos, De fide Natalis Comitis. — W. Stuart Messer, Ad Cic. Tusc. Disp. 3, 19, 45. — J. J. H., Ad Statii Silv. V, 4, 1. — L. Rank, Nova Phaedriana. — G. V., Ad inscriptionem Argivam. — H. Wagenvoort, De Lygdamo poeta deque eius sodalicio. — J. J. H., Ad Luciani Rhet. Praec. § 22. — J. J. Hartman, De versu e Marc. 40, 9. — P. Groeneboom, Varia. — F. Muller, De voce osca „*tadait*". — J. J. H., Ad Luciani Convivium § 5. — J. van Wageningen, *Fulmen*. — J. J. H., Ad Luciani de morte Peregrini § 22. — J. J. H., Ad Plinii epistolam CI. 8. —

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 10: H. Maync, Die Anfänge des Erzählers Immermann.

Neophilologus, II, 2: C. B. van Haeringen, Over het grammaties geslacht. — G. Busken Huet, La *Granida* de Hooft. — A. Jeanroy, Les débuts de la poésie lyrique courtoise. — J. van der Elst, Notes généal. sur la famille de Jean van der Noot. — K. R. Gallas, Les origines du roman réaliste du XIXe siècle. — N. van Wijk, De oudpruisiese en germaanse gen. en dat. sing. v. d. *a*-stammen. — J. J. A. A. Frantzen en R. C. Boer, Die germ. u. d. hd. Lautverschiebung. — J. J. A. A. Frantzen, Freiligrath als Gelegenheitsdichter. — J. Zeitlin, The english verbal as adverb. — A. E. H. Swaen, Messrs. Liptons. — A. J. Barnouw, *Jan Splinters Testament*. — C. R. Meibergen, *Captain Sword and Captain Pen* by Leigh Hunt. — J. F. de Wilde, Something about Bernard Shaw. — Varia.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 6: Westerling, Over voornamen in Nederland. — Jansen, Reis door Nederland 1596. — Stumphius, Jan de Witt. — De Gaay Fortman, Curaçao en de groote Europeesche oorlog.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: Knuif en Smeets, Sasbout Vosmeer; XLII, 1/2: Van Veen, Handboekje van den Tielschen pastoor P. van Teeffelen.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVI, 1/2: Holtzmann, Die treuen Weiber von Weinsberg. — Van Dijke, Machiavelli und Katharina von Siena. — Brinkmann. Die ländliche Selbstverwaltung des russischen Nordens im 17. Jahrh. — Volz, Friedrich der Grosze und die orientalische Frage. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, LXXXVII, Januari: J. P. van Kasteren, Bethlehem. — J. v. d. Tillaart, Nog een woord over de verplichting van den medicus tot geheimhouding. — G. Jonckbloet, De social. dichteres H. Roland Holst - V. d. Schalk. De jubileerende socialiste. — Ch. Raaijmakers, Economie en Techniek. — A. Slijpen, M. Maeterlinck. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel. — I. Vogels, Dr. Schokking's „Wij gaan terug voor 1517". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Klassieke Oudheid enz., Rapport: Neue Jahrb. XXXVIII, 10 (Cannegieter).

Blok, Holl. stad, III: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Bosman, Afrikaans en Maleis-Portugees: Die Brandwag 1916, 1 Okt. (J. F. v. Oordt).

Elias, Schetsen geschiedenis zeewezen: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Gosses en Japikse, Handboek: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Van Nooten, Willem II: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Unger, Levensmiddelenvoorziening: Ned. Archievenblad, XXV, 2 (Poelman); Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1917 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1917** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1918 op te maken en vóór 1 Juni 1919 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1917. Mr. C. B. MENALDA.

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS
ONDER REDACTIE VAN
P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. No. 6. Maart 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 commentatio academica. Göteborg, Eranos Förlag. MCMXVI. (Göteborgsche diss.).

De Codex Upsaliensis C 49 (begin XVIe eeuw) bevat eene sylloge van Latijnsche inscripties, gevolgd door Valerius Probus' „*de notis antiquis*": de schrijver behandelt echter alleen het eerste gedeelte, dus de inscripties. Hij begint met eene beschrijving van het handschrift, hetgeen in Noord-Italië geschreven moet zijn. Uit eene notitie, die zich in den codex bevindt, blijkt, dat de vroegere bezitter de Poolsche medicus Petrus Vitibertinus († 1542) geweest is, die het in Italië verkregen heeft.

De op deze beschrijving volgende collatie van het Upsalahandschrift met de correspondeerende inscripties van het C I L vult het grootste gedeelte van het werk. Een derde hoofdstuk vergelijkt de volgorde der verschillende inscripties van onze sylloge met die van andere dergelijke handschriften. Daar er nauwe verwantschap blijkt te bestaan tusschen het handschrift van Upsala en de andere sylloge-handschriften, die op Iucundus (Giocondi) teruggaan, komt de schrijver tot de conclusie, dat ook eerstgenoemde codex uit de aanteekeningen van Iucundus samengesteld moet zijn. Een vaste datum kon echter niet worden aangegeven — de bewering van den schrijver: „*nihil in libro obvium ad tempus post annum 1477 sequens spectat*" (p. 117) — zal, volgens het addendum op p. 125 teruggenomen moeten worden. De auteur gelooft, dat het handschrift tusschen de jaren 1506 en 1513 te Venetië door een' helper of leerling van Iucundus geschreven kan zijn, en dat Viterbitinus het te Padua, waar hij gestudeerd heeft, verwierf. (Hoofdst. IV). In het korte vijfde hoofdstuk worden eenige latere geleerden genoemd, die waarschijnlijk het handschrift van Upsala gekend hebben; het zesde is getiteld: „*Quid possit sylloge nostra studiis epigraphicis prodesse.*" Het handschrift bevat nl. eenige inschriften, die, schoon niet uitgegeven, toch echt schijnen te zijn; verder verdient somtijds eene lezing van dezen codex de voorkeur boven die van andere, overigens betere Iucundus-handschriften. Tenslotte worden enkele emendaties van de uitgevers van het CIL bevestigd door lezingen van het Upsala 'sche handschrift. Het werk eindigt met tabellen, die het mogelijk maken, de inscripties van Cod. Ups. C 49 in eenige andere sylloge-handschriften en het CIL terug te vinden. Deze tabellen zijn echter, zooals de schrijver aanmerkt, samengesteld met behulp van het CIL zelf en E. Ziebarth's werk „*De antiquissimis inscriptionum syllogis*", daar hij, wegens den oorlogstoestand, geen gelegenheid had, de buitenlandsche handschriften in te zien. Een viertal facsimile's naar in den codex voorkomende teekeningen, is bij den text gevoegd.

Daar het grootste gedeelte van deze dissertatie uit eene collatie en tabellen bestaat, is er niet veel stof tot opmerkingen. Met de conclusies, die de schrijver trekt, kan men in 't algemeen meegaan. Te prijzen is de zeer gedétailleerde beschrijving van het handschrift, met de vergelijking der verschillende watermerken, waarvan afbeeldingen worden gegeven. Uit de weinige gegevens, die hem ten dienste stonden (eene vermelding in een' ouden catalogus en twee notities in het handschrift) weet de auteur op aannemelijke wijze de geschiedenis van den codex te reconstrueeren. Dat hij wegens de politieke toestanden geen andere sylloge-handschriften vergelijken kon, en in dat opzicht van het CIL en Ziebarth afhankelijk was, is reeds gezegd. Wat echter niet wegneemt, dat wij nu de geheele varia lectio hebben van een tot heden zoo goed als niet bekend sylloge-handschrift. Moge de schrijver nog eens in de gelegenheid zijn, de overige Iucundus-handschriften te vergelijken: een en ander zou allicht den apparatus criticus van het CIL ten goede kunnen komen.

Leiden. V. F. Büchner.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XX. **Rudolfs von Ems Weltchronik** aus der Wernigeroder Handschrift hg. von **Gustav Ehrismann.** Met 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De „Weltchronik" van Rudolf von Ems is het laatste werk van dezen dichter, die in het gevolg van keizer Konrad IV in Italië stierf, alvorens het te hebben kunnen voltooien. Zooals de titel aanduidt, behoort het tot de talrijke me. kronieken, waarin op het voetspoor van Augustinus en Hieronymus de geschiedenis der heidenen vóór Christus in verband met de historia sacra van het O. T. wordt verhaald. Als bronnen zijn, behalve de Vulgata, de bekende geschriften van Honorius Augustodunensis, Petrus Comestor, Godfried van Viterbo gebruikt. De vijf tijdvakken, waarin volgens Augustinus het goddelijke wereldplan zich ontwikkelt: Adam, Noach, Abraham, Mozes, David worden achtereenvolgens, met incidenteele vermelding der gelijktijdige wereldgebeurtenissen, afgehandeld. Het verhaal van Rudolf loopt tot Salomo v. 33478; het slot 33479—36338, van Salomo tot Eliza, is van een anderen dichter, wiens minder vaardige hand zich misschien reeds van 33321 af doet gevoelen.

Rudolfs Rijmbijbel — zoo kan men zijn werk gevoegelijk noemen — is in den waren zin des woords een volksboek geweest, de eenige bron, zooals Vilmar zegt, waaruit in de 14de en 15e eeuw de ongeletterden een samenhangende kennis van het O. T. konden putten. Het is dan ook tallooze malen overgeschreven, vermeerderd, geëxcerpeerd, en bij deze herhaalde manipulaties ook gecontamineerd met een ander dergelijk gedicht, de zoogenaamde Christherrechronik, zoodat de overlevering van de 76 bekende hss. en fragmenten nauwelijks te ontwarren is.

Voor den bijna tienjarigen arbeid, aan deze voortreffelijke uitgave besteed, waardoor een gevoelige leemte in onze kennis der mhd. letteren wordt aangevuld, moeten wij Ehrismann dankbaar zijn. Voor zijn tekst heeft hij de drie hss. gebruikt, die de oorspronkelijke redactie het dichtst bij komen: **Z**, **P** en **p**, bij Goedeke resp. No. 4 (Wernigerode), 1 (Heidelberg 327, 13.-14. Jh.) en 18 (Heidelberg 146 vom J. 1367). Voor Rudolfs deel vormt **Z** den grondslag, voor het vervolg **P** resp. **p**. Deze codices worden blzz. XI—XXXV zeer uitvoerig beschreven, vooral de rijke kleurige versieringen en prenten van **Z**, dat tot de mooiste verluchte hss. behoort.

Al kan dus met het oog op het vele ontoegankelijke materiaal van een streng critische uitgave — die trouwens buiten het bestek der Akademie ligt — geen sprake zijn, wij bezitten nu toch een volledigen en betrouwbaren tekst, waarvan de waarde nog verhoogd wordt door de uiterst nauwkeurige noten en een uitvoerige woordenlijst. Veel nieuws kan deze natuurlijk niet geven, aangezien de woordenschat van Rudolf vrij wel „klassiek" mhd. is. — Een paar kleinigheden. Bij v. 7644: *stuchten, das gumin und resin* wordt Gen. 43, 11 aangehaald: *modicum resinae et.... storacis, stactes et....* met de bijvoeging: *das gumin kann Uebersetzung von resina, storax oder stactes sein.* Maar aangezien *stactes* en *resinae* letterlijk zijn weergegeven, moet *gumin* toch voor *storacis* staan! Het glossarium geeft den juisten vorm van **P**: *stachten* als variant, terwijl in den tekst de schrijffout *stuchten* is opgenomen. — Het adj. *leiht* 11561: *mit schininden blicken, leihtin und dikkin* zal wel verschreven zijn voor *lieht* (Lexer 1906: *liehte blicke*). — *lihtveigec* vermeldt Lexer 1921, en van *pheffer n.* geeft hij een voorbeeld. — *asen* (: *wasen*) is een wanhopige crux; de verklaring *âzen* lijkt mij zeer onwaarschijnlijk; de Vulgaat heeft hier *reptans.*

Band XXII. **Das Väterbuch** aus der Leipziger, Hildesheimer und Strassburger Handschrift hg. von **Karl Reissenberger.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De schrijver van het hier voor het eerst gedrukte omvangrijke werk (41542 verzen) is volgens het eenparig oordeel der kenners dezelfde, die het nog veel langere (tot heden onuitgegeven) „Passional" (bij de 100000 verzen!) heeft vervaardigd. Wie die verbazend vruchtbare auteur was, weet men niet; hijzelf verzwijgt zijn naam, maar uit alles blijkt, dat hij een geestelijke was, in de tweede helft der 13e eeuw leefde en in betrekking stond tot de Duitsche Orde. Merkwaardig is de onzekerheid omtrent zijn herkomst; dat hij Middelduitsch schrijft, wordt algemeen erkend (hoewel Schroeder in Passional en Väterbuch ook ‚bairische Elemente" vindt), maar overigens tast men radeloos in het rond: Middelfranken, Hessen, Thüringen, Silezië, Pruisen.... C. Francke, die een mislukte poging tot uitgave van het Väterbuch deed (slechts ééne afl. verscheen Paderborn 1880), plaatst zijn Heimat in de buurt van Fritzlar; Reissenberger zoekt die op grond van de klankwisseling *f* > *ch* aan den Middelrijn, maar hij geeft toe, dat de woordenschat niet in een bepaalde richting wijst. Wij hebben hier waarschijnlijk te maken met een mdd. litteraire taal, die zich op ndd. taalgebied in de kringen der Duitsche Orde, niet zonder Zuidduitschen, speciaal Beierschen invloed had ontwikkeld. De sporen van Rijnfrankisch dialect zouden dan op rekening van den dichter komen.

Aan het Väterbuch en al wat daarmee samenhangt heeft K. Hohmann in de Hermaea (VII, Halle 1909) een zeer degelijke studie gewijd, waarnaar R. dan ook in het begin der „Einleitung" verwijst. Het plan van den dichter was aanvankelijk, volgens zijn eigen getuigenis, een bewerking van de *Vitae patrum* te geven, maar, waarschijnlijk onder den invloed der *Legenda aurea* is hij — omstreeks v. 15927 — daarvan afgeweken, om een reeks uitvoerig en levendig verhaalde legenden en een beschrijving van het laatste oordeel te doen aansluiten, uit voor een deel nog niet opgespoorde bronnen geput. Van de talrijke (25) hss. heeft R. vooral drie gebruikt: **A** (Leipzig Perg. 14e eeuw) loopende tot v. 30604, verder tot 39348 **K** (Hildesheim Perg. 14e eeuw) door een Nederduitscher geschreven en waarschijnlijk afkomstig van de Broederen des gemeenen levens, en voor het slot het eenige volledige hs. **S** (Strassburg Pap. 1406). Het geheel omvat 307 stukken.

Van den taalschat, die zich o. a. kenmerkt door eigenaardige samenstellingen, zooals *herzengelit* voor *herze*, geeft de zorgvuldig bewerkte woordenlijst een duidelijk beeld. Nederduitsche woorden, zooals *poten*, komen weinig voor; curieus zijn *klûterâte* = *Gaukelei* en *klûterdinc* = *Gaukelspiel*, zonder twijfel verwant met mnl. *clute*. — V. 33042—3: *En vrochte nicht die vreise Die von dir din herze saget* verklaart R. aldus: *Fürchte nicht den schrecklichen Zustand, den dein Herz über dich kund tut.* Deze gewrongen interpretatie wordt overbodig.

wanneer men leest: *die vreise, davon dir din herze zaget*, waarbij zich dan geheel ongedwongen aansluit: *und dich zu deme zwivele jaget.* — Zou *genüt* 41425 niet staan voor *geniet* = *bewandert, kundig* (Lexer 858: *in funferlei sprâch was er geniet*), hier uitstekend op zijn plaats, waar de dichter het over zijn benijders heeft?

Band XXV. **Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs,** aus der Berleburger Handschrift hg. von **Aloys Bömer.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 12.60).

Van het beroemde allegorische gedicht „Pelerinage de la vie humaine", 1330—32 door Guillaume de Deguileville, abt van Chaalis (Oise) vervaardigd (later met twee deelen vermeerderd), was nog kort geleden in de Duitsche litteratuur geen spoor gevonden, tot er bij het inventariseeren van hss. door de „Deutsche Kommission" op eens drie Duitsche bewerkingen voor den dag kwamen, twee poëtische en één in proza. In Engeland was het herhaaldelijk nagevolgd, en aan een Nederlandsche prozavertaling uit het begin der 15e eeuw: „Pelgrimage van der menscheliker Creaturen" heeft Salverda de Grave in het Tijdschr. der M. d. N. L. XXIII een uitvoerige studie gewijd.

De drie ontdekte hss., door Bömer gemerkt **b**, **c** en **h**, worden Einl. blzz. VI—XIX beschreven: **b** (Slotbibl. Berleb. geïll. Pap. beg. 15e eeuw) bevat den poëtischen, hier uitgegeven tekst; **c** (Pap. Hist. Arch. Keulen), in 1444 door Johannes Dursten te Keulen geschreven, bevat een in hetzelfde jaar berijmde vertaling in Keulsch dialect door een *sympel priester, Petrus genant*; de prozavertaling eindelijk is overgeleverd in **h** (geïll. Pap. Stadsbibl. Hamb. ± 1450), afkomstig uit Frankfurt a. M., van de bekende familie Von Uffenbach. De Keulsche bewerking is volgens de mededeelingen van B. geheel onafhankelijk van **b** en veel vrijer dan deze, terwijl er tusschen **b** en **h** een zeer nauwe betrekking moet bestaan, die echter niet geheel duidelijk is: **h** heeft klaarblijkelijk **b** nagevolgd, waarvan het zelfs stoplappen en rijmen overneemt, maar het wijkt ook weer zelfstandig af, of sluit zich nader bij het fr. aan.

Wat letterkundige waarde betreft, had deze Berleburger „Biedefart" gerust in de slotboekerij kunnen blijven sluimeren. De vertaler trachtte blijkbaar den fr. tekst nauwkeurig weer te geven, maar hij verstond hem maar half, en miste daarenboven teneenenmale de noodige kunstvaardigheid, misschien ook het begrip, om behoorlijke verzen en rijmen te maken. Vandaar in eersten aanleg een allerjammerlijkst knoeiwerk, dat door een doorloopende correctie van dezelfde hand niet beter geworden is. *An formeller Vernachlässigung*, zegt B. blz. XI, *sucht auch das korrigierte Werk noch seinesgleichen.*

B. meent, dat èn de eerste lezing èn de verbeterde tekst, alsook de versiering en verluchting, van de hand des dichters moeten zijn. Ik ben daar niet zoo zeker van: als wij hier inderdaad met het oorspronkelijke hs. te maken hebben, dan zouden de talrijke schrijffouten eer aan een dictaat doen denken. Ik stel mij dan de zaak zóó voor, dat de auteur al zwoegend en knoeiend zijn vertaling formuleerde, terwijl de schrijver het door hem maar half begrepene vaak verkeerd opteekende. De zoo tot stand gekomen tekst werd dan door den schrijver weer opgelezen, waarbij de auteur de verbeteringen dicteerde. Tot staving volgt hier een volkomen onverstaanbare zin, waarin niets gecorrigeerd is, met den fr. tekst er naast. (Hoovaardij, zich zelf met een pauw vergelijkende, spreekt:)

1775. Aus non voians .c. iex [Argus Qui sont en maqueue es- [pandus Miex croi et a leur ju- [gement Qu'aus miens dont me [voi clerement.	Und das ich mit der [sache 1772. Den mit gesehenden henden und augent blint [mache Die minen swantz vor [nit hant gesehen. Ich geleuben bas und [iren worten swerlich Dann den mynen davon [ich sichtenlich Mich sehen .....

In v. 1772 is vooreerst *mit* geschreven voor *nit* (wat herhaaldelijk gebeurt); immers *den nit gesehenden* is de letterlijke vertaling van *aus non voians.* Voorts is het duidelijk, dat het onzinnige *henden* niets anders is, dan de (bij het dicteeren?) herhaalde uitgang van *gesehenden*, en dus geschrapt had moeten worden. Dan heeft de vertaler *e* gelezen voor *.c.* (tenzij de schrijver *und* heeft gehoord voor *hundert*), en eindelijk zocht hij achter den hem onbekenden *Argus* een werkwoord, en maakte er dan maar zoo iets als *avugle* van. Hij zelf zou dus geschreven hebben: *Den nit gesehenden und* (*hundert?*) *augen blint mache.* Als ik nu nog aanteeken, dat hij voor *sont. . . espandus* leest *n'ont pas vus* = *nit hant gesehen*, en dat hij in *jugement* een adv. ziet: *swerlich*, dan is meteen de vertaalkunst van dezen dichter voldoende gekenschetst.

Tengevolge van dit geknoei bevat het glossarium allerlei onmogelijke en zinlooze woorden: *gatz* voor fr. *gas* = *grappen*; *gebreet*: *vermeret*, waarvan B. de geheel willekeurige vormen *geâz, gebraehet, vermaeret* maakt [1]; voorts *gemuesse* voor fr. *faissiaus* = *bundel*, *scie* voor *forsenerie* = dwaasheid. De onzin in 8908 is ontstaan, doordat fr. *sur* met *sëur* verward werd. Zoo is 11345 *et* gelezen voor *de*; 11883 *ne puist* voor *repuist*; 12492 *a soulas* voor *a son las* (zoodat er sprake is van menschen, die *sich hencken vor freude*!!); 13837 *descendre* voor *atendre*; 12487 is *et* (*en*) opgevat als *ait.* — 2842 is *ma maxime* vertaald door *dem aller meysten*!! — 8884 is *ve* (*verwensching, vloek*) verward met *ver* = *worm.*

Hier en daar kan een schrijffout schuilen, zoo in (*enwec*) *stessen* (:*vergessen*), waar *sciessen* zal moeten gelezen worden (Einl. IX: *t ist in den Verbindungen st und tz meistens wie c geschrieben*); het rijm maakt daarbij geen bezwaar! Voorts 7670 *der kolen eine grosse klatte* (:*hart?*) = fr. *de charbon grant avivement*; dit Fransch en het (twijfelachtige) rijm duiden op *klarte*, gelijk aan ons *klaarte*, naar fr. *clarté.* Maar vooral 8885 is karakteristiek. Het luidt in het hs.: *Das ich um ein klein ockesaldorn* (het is de Drift, die spreekt). B. voegt *dun* in na *ich*, om het ontbrekende werkwoord aan te vullen. Maar wat is *ockesaldorn*? Het fr. heeft *a petite achoison*, en B. vermoedt dus, dat er *occasion* in steekt. Dat is zonder twijfel het geval: er steekt *ockeson* in, wel geen Duitsch, maar een zeer gebruikelijk Mnl.

[1] Volgens het voor de woordenlijst aangenomen beginsel, alle vormen te herleiden tot „normaal" Mhd., bijv. *bliuwen* voor *blauwen.* Geheel consequent is dit echter niet geschied: er staat bijv. *erkrapen* naast *krapfen* e. d.

woord: *ockesoen*, *occusoen* enz. De schrijver begreep het niet en schreef op goed geluk *ockesal*. Het aanhangsel *dorn* is het ontbrekende werkwoord: er moet staan *zorn*, want *d* en *z* kunnen licht verward worden, zooals in het facsimile Tafel I te zien is. De auteur zou dus geschreven hebben: *das ich umb ein kleine ockeson zorn* = mnl. *dat ic om ene cleyne ockesoen torne*. Er zijn nog meer woorden van mnl. kleur, die aanleiding hebben gegeven tot misspelling of mislezing: 13677 *entreisen* (de pees van den boog nemen) = fr. *descorder* = mnl. *ontpesen*, *ontpeisen*, moet dus gelezen worden *entpeisen*. — v. 12 *pafrigen* voor fr. *paver*, mnl. *paveigen* moet zijn *pafeigen* (met *g* voor *j*); in het facsimile is *fr* bijna niet te onderscheiden van *fe*. — v. 2747 *geroedet*, van brood gezegd, zal beteekenen *gereidet*, vgl. mnl. *spise gereiden*. — Behalve deze cruces vermeld ik nog als mnl. gekleurd: *gilen* in de bet. *spotten*; *coquart* = mnl. *cockaert*; *lickholz*, door het fr. *lignolet* ingegeven, vgl. mnl. *licken* = *gladmaken*; *sabel* = mnl. *savel*; *verkluteren* = mnl. *cloten*, *cloteren*; *vermomparen* = mnl. *vermombaren*; *striffel* (fem!) vgl. mnd. *wederstribben*, nd. *stribbelen*, eng. *strife*. In v. 6782 is *wol gevacht* = fr. *bien arivé* natuurlijk het mnl. *wel geraect*; het vb. *rechen* = *sagen* van het gloss. moet dus vervangen worden door *gerachen* (*gerechen* ?) = *gedeihen*, *gelingen* (zie ook Lexer 873). — Ten slotte vestig ik nog de aandacht op het zesmaal voorkomende *gewist* f., waarvan ééns voor fr. *païs*. Het Mnl. W. zegt 1904: *van het znw. gewest zijn uit het mnl. geen voorbeelden opgeteekend. Toch zal het, hoewel het ook in andere germ.* (*talen* ?) *niet schijnt voor te komen, wel een oud woord te zijn*. Hier hebben we dus een opteekening van omstreeks 1400!

Verkeerde lezingen van het glossar zijn nog: 801 *vort* l. *wart*; 979 *dorheiter* l. *dorehter*; 1330 *meldig* l. *weldig*; 1884 *smynckelichte rude* l. *swynckelichte*; 9254 *vermeret* l. *verweret* (*bewaarheid*).

Genoeg om te doen zien, dat er nog heel wat aan dezen, ook voor onze taal en litteratuur, interessanten tekst zal moeten gedaan worden, om hem bruikbaar te maken voor verder onderzoek. Het is jammer, dat wij niet in de gelegenheid gesteld zijn, hem met *c* en *h* te vergelijken, maar misschien kan reeds een vergelijking met de mnl. „Pelgrimage" eenig licht brengen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

S. M. Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk. Izdanie 3-e, s izměnenijami i dopolnenijami. Char'kow. 1917. (Pr. 3 roebel).

Daar ik indertijd in dit tijdschrift de drie in het Duits geschreven oudkerkslaviese grammatika's heb aangekondigd, die tans door alle beoefenaren dezer taal, geleerden en studenten, worden gebruikt: Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 5. Auflage, Weimar 1910, — Leskien, Grammatik der altbulg. (altkirchensl.) Sprache, Heidelberg 1909, — Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, 2. Aufl., Berlin 1912 (zie *Museum* 18, 431 vv., Aug.-Sept. 1911; 17, 219 v., Maart 1910; 20, 255 vv., April 1913), — komt het me gewenst voor, ook de onlangs [1]) verschenen derde, verbeterde en belangrijk vermeerderde druk van Kul'bakin's Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (Oud-kerkslaviese taal) bij de lezers van het *Museum* te introduceren.

Geen slavist mag nalaten, Kul'bakin's grammatika naast die van Leskien en Vondrák te gebruiken; en, was de russiese taal geen bezwaar, dan zou ik ook aan alle studenten, die meer dan een deskriptieve spraakkunst nodig hebben, Kul'bakin's boek ten warmste aanbevelen. Dit geeft ongeveer hetzelfde, wat Leskiens beide boeken tezamen bevatten: het „Handbuch" is in de eerste plaats een deskriptieve grammatika, die vóór alles rekening houdt met de taal der afzonderlike bronnen, de „Grammatik" expliceert de verschijnselen van die taal, die wij als het normale Oudbulgaars beschouwen kunnen, uit die van het Oerslavies, welks klank- en vormsysteem op klare en nauwgezette wijze worden beschreven. Kul'bakin kombineert deze beide gezichtspunten: en hij doet dat op een loffelike wijze, zodat ook de oningewijde lezer èn van de oerslaviese taal èn van de taal van de eerste bijbelvertaler Konstantinos-Kyrillos èn van die der afzonderlike handschriften een duidelike voorstelling kan krijgen. Wat duidelikheid en kritiese behandelingswijze aangaat, geef ik aan Kul'bakin's boek de voorkeur boven Vondrák; deze blijft echter voor de vakgeleerde onontbeerlik door de tot in de kleinste details afdalende beschouwing, die hij aan sommige onderdelen der grammatika gewijd heeft.

Te geschikter wordt Kul'bakin's grammatika, om ook door beginners gebruikt te worden, doordat de schrijver datgene, wat dezen niet dadelik nodig hebben, door het bezigen van een kleiner lettertype van het overige onderscheidt.

Het boek begint met een „Inleiding" (Wwedenie), in deze druk belangrijk uitvoeriger dan in de vorige. Die „Inleiding" is in de volgende hoofdstukken verdeeld: 1. De slaviese taalfamilie, 2. De oudkerkslaviese taal, 3. De werkzaamheid van Kyrillos en Methodios, 4. De nationaliteit der oudkerkslav. taal, 5. De betekenis van het Oudkerkslavies in de wetenschap der slaviese linguistiek, 6. De slaviese alfabets, 7. De relatieve ouderdom der slaviese alfabets (de cyrillica en de glagolica) en hun oorsprong, 8. De monumenten der oudkerkslav. taal, 9. Hulpmiddelen bij de studie van het Oudkerkslavies.

In deze inleiding komt de schrijver zelden tot konklusies, afwijkend van de tans heersende meningen: dat spreekt trouwens vanzelf, nu de nauwgezette studieën van enige geslachten van geleerden over de meeste kwesties een communis opinio (hoewel schommelende tussen zekere grenzen) hebben doen ontstaan [1]). Aan die voorstudieën heeft Kul'bakin zelf een werkdadig aandeel genomen; ik herinner slechts aan de inleiding op zijn „Apostolos van Ochrida." Onder de oudbulgaarse taalmonumenten wordt ook het Ostromir-evangelie besproken; K. houdt Vondráks op de overeenstemming van een variant van dit handschrift met Joannes Exarchos gebaseerde hypothese, dat het origineel van de Ostromir-tekst oost-bulgaars was en dat zijn redaktie bij de periode van Symeon zich aansluit, voor aannemelik. — Door de oorlog kon Kul'bakin van enige nieuwere litte-

[1]) Het boek verscheen nominaal in 1917, in werkelikheid reeds in 1916.

[1]) Dit is m.i. niet te veel gezegd, al zijn er ook wel eens geleerden, die de communis opinio niet erkennen; ik denk hier speciaal aan Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913.

ratuur geen kennis nemen. Ik noem: M. Weingart, Bulhaři a Cařihrad pred tisíciletím (d. i.: De Bulgaren en Konstantinopel vóór 1000 jaar), Praag 1915, — en Conew's vergelijkend onderzoek van de oude woordvoorraad van de oudbulgaarse bijbelvertaling met die van macedoniese dialekten (Spisanie na bàlgarskata akademija na naukitě XI, 1915; mij slechts bekend uit het referaat van Páta Čas. pro mod. filol. 5, 379 v.) [1].—Blz. 29 bleef een drukfoutje ongekorrigeerd: Vondrák's onderzoeking O původu Kijevských listů is niet van 1914, doch van 1904.

Op de „Inleiding" volgen een uitvoerige „Klankleer" en „Vormleer", dan volgt nog een hoofdstukje over dialektiese eigenaardigheden der kerkslaviese teksten, ten slotte „aanvullingen", „afkortingen", „drukfouten." De klankleer bevat een beknopt overzicht van het oudkerkslav. klanksysteem, en verder de volgende afdelingen: Verhouding der klanken van het Oudkerksl. tot de oerslaviese, — Verhouding der oksl. en oerslav. klanken tot de indogermaanse, — Klankveranderingen der oerslav. periode, — Ablaut in het Oerslavies en Oudksl., — Opmerkingen over afzonderlike klanken en klankverbindingen in verband met wat de teksten ons leren. De vormleer is verdeeld in een oerslavies en een oudkerkslavies hoofdstuk. In elk van deze hoofdstukken worden de klassen van flektérende woorden achtereenvolgens behandeld.

Natuurlik is over de talrijke details, die ter sprake komen, heel wat meningsverschil mogelik; ik meen echter niet op die punten, waarover ik het met Kul'bakin oneens ben, te hoeven ingaan. Te minder is dat nodig, daar een vrij volledig overzicht der litteratuur wordt gegeven; bovendien maakt het voorhandenzijn van nog andere grammatika's van het Oudbulgaars en van uitvoerige monografieën als Hujer's Slovanská deklinace jmenná (wie geeft ons een dergelijk werk over de konjugatie?) het aan ieder, die dat wil, gemakkelik, de verschillende opinies, voorzien van een enigszins uitvoerige motivering, naast elkaar te stellen.

Het is een grote verdienste van Kul'bakin, dat hij zowel de westeuropése, grotendeels in het Duits geschreven vaklitteratuur als de russiese kent en beide op behoorlike wijze weet te waardéren. In de duitse handboeken wordt aan de russiese wetenschap wel eens te weinig aandacht gewijd. Niettegenstaande alle waardéring vooral voor Fortunatow en zijn school vindt men de methoden der russiese geleerden veelal te vèr van de eigen afliggend, dan dat men zelfs aan de belangrijkere van hun konklusies veel waarde hecht. En inderdaad geven veelal juist de scherpzinnigste Russen door hun rijke fantasie aan hem, die geen detail ongekontroleerd laat, alle aanleiding tot skepsis. Kul'bakin nu verenigt met een groot waardéringsvermogen voor de meest uiteenlopende wetenschappelike methoden een scherpe en geoefende kritiese blik; daardoor is hij in staat onpartijdig te oordélen en zijn oordeel veelzijdig toe te lichten. — Onlangs, in 1915, verscheen er van Kul'bakin's hand nog een andere oudkerkslaviese grammatika, beknopter en in haar indeling enz. pasklaar gemaakt aan de onder Jagić' redaktie door de Petrograder akademie uitgegeven Enciklopedija slaw'anskoj filologii, waarvan zij de 10. aflevering vormt [1]). Op deze grammatika leverde de academicus Sobolewskij een hier en daar vrij scherpe kritiek, waarop Kul'bakin wederom antwoordde. Toen ik deze polemiek doorlas, kreeg ik de indruk, dat de oorzaak er van te zoeken is in het feit, dat Sobolewskij subjektiever is, Kul'bakin objektiever; S. houdt sterk vast aan eigen opinies en is vrij willekeurig, waar hij uit meerdere naast elkaar staande meningen kiezen moet; de resultaten der westeuropése wetenschap zijn voor hem van minder betekenis dan voor Kul'bakin; deze is kritieser en nuchterder, en die eigenschappen hebben hem, de zo belezen en kundige geleerde, in staat gesteld, zulke voortreffelike boeken te schrijven.

Leskien neemt veelal tegenover nieuwe hypothesen een skeptiese houding aan: zo is hij bijvoorbeeld steeds blijven twijfelen aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, en die twijfel betrof niet alleen de formuléring en de omvang van deze wet. In zulke gevallen is Kul'bakin gewoonlik radikaler, hij onderzoekt de tot nog toe aan een onderwerp gewijde literatuur en kiest dan partij. Soms is hij wel eens te weinig skepties, naar 't mij voorkomt. Zo kan ik de opinie van Fortunatow, door K. 153 v. voor aannemelik gehouden, dat de uitgang *-tŭ* van aoristvormen als *pitŭ* „hij dronk" oorspronkelik een pronomen * *tâs* is en identies met de uitgang *-ts* van oudpruisies *dinkauts* „hij dankte" e. dgl., als niet meer dan een zeer scherpzinnige, doch hoogst onwaarschijnlike hypothese beschouwen, — hoogst onwaarschijnlik daarom, omdat alleen het Oudpruisies de stam *te/to-* voor het pronomen van de 3. persoon gebruikt heeft — daarop wijst behalve de uitgang *-ts* het door kontaminatie ontstane *tans*, *tāns* „hij", *tennā* „zij" —, terwijl zowel Litaus-Letties als Slavies voor „hij, zij" andere stammen en *te/to-* alleen in andere betekenis bezigen. We hebben dus niet de minste aanleiding om een enklities **tâs* „hij" 't zij voor het Oerbalties 't zij voor het Oerslavies, laat staan dan voor het Oerbaltoslavies aan te nemen.

In deze zelfde passus blz. 153 v. mis ik een verwijzing naar Meillet Mémoires de la Société de Linguistique 18, 234 v. waar op andere gronden dan de door mij aangevoerde Fortunatows hypothese wordt verworpen. Dgl. omissies in de litteratuuropgaven komen meer voor; zo wordt blz. 66 zonder meer meegedeeld, dat de indogermaanse aspiratae hun aspiratie in het Slavies verloren hebben; vooral wat de tenues aspiratae aangaats over welker representatie in het Slavies ook wel ander, geoordeeld is, ware enige litteratuur geen luxe geweest, — al ware slechts alleen aan Uhlenbecks opstel Indogerm. Forschungen 17, 93 vv. herinnerd; voor de hypothese *kh* > slav. *ch* had K. dan verder naar blz. 68 v. van zijn eigen boek kunnen verwijzen, waar het uitvoerige artikel, dat onlangs Iljinskij aan de slaviese *ch* gewijd heeft, wordt geciteerd.

Kul'bakins boek verdient in een taal van West-Europa vertaald te worden, evenals Leskiens Handbuch ook in russiese vertaling is verschenen.

Leiden. N. van Wijk.

[1]) Nadat ik dit geschreven had, kwam mij Páta's uitvoerigere bespreking Listy filologické 43, 363—368 onder ogen.

[1]) S. M. Kul'bakin. Grammatika cerkowno-slow'anskago jazyka po drewnějšim pam'atnikam. Petrograd 1915.

G. Dottin, Les anciens peuples de l'Europe. Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. geb. fr. 6).

Dit boek is het eerste en eerst verschenen deel eener Collection pour l'étude des antiquités nationales. Het stelt zich voor, om, als inleiding op eene geschiedenis van Frankrijk, in populairen vorm eene geschiedenis te geven van Midden- en West-Europa in den tijd, toen er zoo min van Frankrijk als van welk ander onzer hedendaagsche geographisch-historische begrippen sprake was. Zulk eene populaire behandeling van Europa's vóórtijd is natuurlijk eene zeer hachelijke onderneming. Het komt mij voor, dat de schrijver slechts gedeeltelijk geslaagd is.

Over vier hoofdstukken wordt de stof verdeeld. Het eerste, slechts kort, bespreekt „Les sources". Het handelt over allerlei, wat hieronder gebracht kan worden, gaat in zijne kortheid niet diep, maar verkondigt als richtsnoer de leer, dat voor de kennis der oudste tijden van Europa archaeologie en anthropologie, hoeveel geruchts velen harer beoefenaars tegenwoordig maken en hoeveel ook als vaststaand door hen wordt uitgetrompet, toch minder belang hebben dan wat in de teksten der Ouden staat opgeteekend. Dezen stonden nu eenmaal veel dichter bij de gebeurtenissen ; op archaeologisch en anthropologisch terrein zinken wij maar al te vaak weg in onvasten bodem. Aan deze voortreffelijke leer heeft Schr. zich streng, tot in het overdrevene gehouden.

Hoofdstuk II behandelt „Les civilisations", de steen-, brons- en ijzerperiode der Europeesche menschheid. De schets is welgeslaagd : blijkbaar is hier een deskundige aan het woord, die tevens een duidelijk verhaal weet te geven, dat de hoofdpunten goed naar voren brengt. Met een koel hoofd wordt voorzichtig critiek geoefend : de welbekende verstrekkende gevolgtrekkingen uit dolicho- en brachycephalen, uit rasverschillen, uit verband tusschen kunstontwikkeling en volksverschuivingen, de goocheltoeren met jaartallen ontbreken. Dikwijls wordt met instemming Schrijvers uitnemende landsman Déchelette aangehaald, de bezonnen geleerde, dien de oorlog voor altijd aan deze studiën heeft ontrukt.

In de Hoofdstukken III en IV komen onderscheidenlijk „Les peuples" en de „Histoire locale et générale" ter sprake. Zij vullen te zamen meer dan drie vierden van het boek ; maar in hoofdzaak lijkt mij wat hier geboden wordt mislukt. Schr. behandelt volk voor volk, daarna land voor land, en somt alles op, wat de Ouden over ieder volk, over de bewoners van iedere landstreek hebben meegedeeld. Critiek op die mededeelingen past hij slechts in bescheiden mate toe ; archaeologie en anthropologie houden zich op den achtergrond, de taalwetenschap treedt iets meer naar voren. Wat aan deze drie wetenschappen is ontleend, is het beste aan deze twee hoofdstukken ; vooral de bestudeering van Meillets Aperçu d'une histoire de la langue grecque is aan de voorstelling zeer ten goede gekomen. Maar overwegend is wat hier wordt voorgezet eene onverteerbare opeenhooping van alle mogelijke Grieksche en Latijnsche berichten over de meest verschillende stokoude volken, historisch of mythisch. Eene behandeling à la Johannes Meursius ! Alles wat ergens staat neergeschreven over Iberiërs, Sicaners, Libyers, Lyciërs, Lelegiërs, Pelasgen, Cariërs, Caucones, Cureten, Cretensers, Phoeniciërs, Aborigines, Achaeërs, Aeoliërs, Doriërs, Amazonen, Liguriërs, Siculers, Umbriërs, Hyperboreeërs, Germanen, enz. enz., wordt zonder methodische schifting opeengestapeld ; een bericht van Pausanias, Diodorus, Strabo, Plinius of Dionysius wordt als gelijkwaardig behandeld met een van Thucydides of Herodotus ; aan het werkelijk bestaan van de Phoeniciërs Minos en Cadmus, van den Egyptenaar Danaïs schijnt niet te worden getwijfeld. Waar het hier aan hapert ? Aan voldoende kennis van wat elders, vooral in Duitschland, in de laatste vijftig jaar aan critiek op de antieke geschiedbronnen is geleverd. Duitsche, Engelsche en Italiaansche boeken worden, in vergelijking met Fransche, niet heel vaak geciteerd, nog minder, naar het mij voorkomt, werkelijk gekend. Dat de Duitsche wetenschap dier halve eeuw dikwijls in ongerechtvaardigde scepsis, in hypercritiek is ontaard, niemand die dat gereeder toe zal geven dan ik ; wij hebben dringend behoefte aan meer geloof aan wat in de bronnen staat. Maar hier grijnst eene caricatuur van dat goede beginsel ons tegen ; en de geloovigheid komt, vrees ik, niet zoozeer voort uit weloverwogen verwerping van het Duitsche standpunt als uit onbekendheid er mede en radeloosheid, hoe zich tegenover de vele, meest onsamenhangende, soms tegenstrijdige berichten te verhouden. Schr. gelooft vrijwel alles wat nu eenmaal geschreven staat, duidt het op alle mogelijke manieren, en verhaalt ons dus bijv. (p. 248 en 249), dat de Argonauten de Po opvoeren, toen in het meer van Neufchâtel en dat van Biel belandden, daarna den Rijn afvoeren, maar ten slotte, door een goeden genius gewaarschuwd dat zij zóó geheel uit den koers geraakten (de overlevering zet dit op naam der godin Hera), rechtsomkeert maakten en de Rhône bereikten, vanwaar zij naar Griekenland terugkeerden. Dit voorbeeld is er een uit vele. Ook overigens is Schr. niet zóó bekend met Grieksche zaken als wenschelijk mag worden geoordeeld voor iemand die een zoo moeielijk onderwerp ter hand neemt. Op blz. 6 lees ik : „Les Perses avaient des archives officielles où Hérodote a largement puisé" ; op blz. 52 : „la nécropole d'Athènes appelée le Dipylon" ; op blz. 58 en 178 wordt gesproken van de rivier Thermodont, op blz. 81 stichten de Phocaeërs Rhodanusia en Agde in het midden der vijfde eeuw. Deze en dergelijke kleine vlekjes hebben op zich zelf geen beteekenis, maar krijgen die, als men ze in verband brengt met het gebrek aan diepere kennis der classieke schrijvers in het algemeen.

Nog zij opgemerkt, dat onder de vele besproken volken er één is, dat verreweg beter en uitvoeriger behandeld wordt dan de rest : het Celtische. Hier bevond Schr. zich blijkbaar weer op geheel vertrouwd terrein.

Leiden. H. van Gelder.

A. Herrmann, Alte Geographie des unteren Oxusgebietes. (Abh. d. kön. Ges. d. Wiss. z. Göttingen, Philol-Hist. Klasse, NF Bd XV 4). Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 4).

De quaestie, of de Amu-Darja in de oudheid een afloop gehad heeft naar de Kaspische Zee, heeft èn geographen èn historici reeds lang bezig gehouden, zonder dat men tot een beslissing gekomen is. De studie van den orientalist W. Barthold (Nachrichten über den Aralsee und den unteren Lauf des Amu-Darja von den ältesten Zeiten bis zum 17 Jahrhundert (in R. Stübes Quellen u. Forschungen zur Erd- und Kulturkunde II, Leipzig, 1910)).

die voor de 13de—16de eeuw uit de arabische bronnen bewezen heeft, dat er een afloop van den Amu-Darja door middel van den Usboi naar de Kaspische zee bestaan heeft, heeft er den schrijver toe gebracht uit de antieke schrijvers nog eens na te gaan, hoe de toestand *in de oudheid* was. Reeds vroeger had hij hierover geschreven: Die alte Verbinding zwischen dem Oxus und dem Kaspischen Meere, Peterm. Mitt. 1913 II S. 70—76 mit Karte, Taf. 14. 1 : 5.000.000, een kaart, die voor deze studie onmisbaar is). Aan de verdere uitwerking van deze quaestie is nu het eerste hoofdstuk (p. 7—29) gewijd; hoofdstukken over de zijrivieren van den Amu-Darja (p. 30—35), de twee zeeën, waarin hij uitloopt (p. 35—42) en de bevolking dier streken (p. 42—51) sluiten zich hierbij aan, terwijl een paar aanhangsels het werk besluiten. Ik zal in het kort den zeer belangrijken inhoud mededeelen. Het betoog lijkt mij, voor zoo ver ik er over oordeelen kan, geslaagd, en het ongunstig oordeel van H. Philipp (Berl. Philol. Woch. 1915 No. 39 Sp. 1214—1222) deel ik niet.

Uit de onderzoekingen van Obrutschew (die transkaspische Niederung. Geol. u. orograph. Skizze (russ.), St. Petersburg, 1890 S. 168—208 (Sapiski kais. russ. Geogr. Ges.) en: Zur Geschichte d. Oxusproblems, Peterm. Mitt. 1914 I S. 87 ff.) blijkt, dat de Amu-Darja behalve de uitstrooming naar het Aralmeer *vroeger* een linker *uitmonding* heeft gehad, die langs Urgendj stroomend, in het bekken van Sary-Kamisch uitkwam; de spiegel van het overschot van dit meer ligt nu op —41 Meter; vroeger was dit bekken aangevuld tot + 56 Meter, en strekte zich zuidelijk uit tot Bala-ischem, waar een oude rivierstrang begint, die na het passeeren van watervallen tusschen Kurtisch en Igdy, tusschen den Grooten en Kleinen Balkan doorloopt, en uitmondt in de Koschu-odek-baai tegenover het eiland Ogurtschinsk (en niet in de Balkan-bocht, zooals men vroeger aannam). Scheepvaart was op deze rivier mogelijk, met overlading in het gebied der watervallen over een afstand van 30 kilometer.

Hierna gaat schr. de antieke berichten na: a) over den Araxes of Araxus (p. 8—21), b) over den Oxos of Oxus (sinds Alexander den Groote) (p. 21—29). Eerst betoogt hij, dat met den Araxes *nooit* de Syr-Darja (Jaxartes) bedoeld wordt, zooals sommigen, o. a. Roesler, aannemen; de Jaxartes is eerst bekend geworden door Alexander den Groote; dan vergelijkt schr. Herod. I 202 met Strabo's berichten over de Massageten en den Araxes (Str. XI 512/513). De berichten van Strabo zijn uit een Perzische bron: de Araxes stroomt in de Noordelijke zee uit, maar heeft ééne uitmonding naar de Hyrkanische golf (het zuidelijk gedeelte van de Kaspische zee); de Massageten wonen òf op eilanden òf in moerassen òf op bergen en in vlakten; die in de moerassen wonen, kleeden zich in robbenvellen, wat ook Herodotus mededeelt (I 202, 3). De geographische gedeelten van Herodotus' bericht over den tocht tegen de Massageten zijn, volgens Jacoby (Pauly—Wissowa VII Hekataios en Suppl. II Herodotos), aan Hecataeus ontleend; deze zijn echter bij Herodotus gemengd met een andere, noordelijke bron, van Scythen of Pontische Grieken, die de Massageten ten oosten van den Araxes plaatsen, hetgeen hier de eerste aanduiding is van de Wolga (Herod. I 201, 202), terwijl Her. ook den Armenischen Araxes met den Amu-Darja verwart. Uit het naast elkaar plaatsen van Herod. I 204, 202, 216, 215, 202, 216, en Strabo XI c. 8 § 6 en 7 blijkt, dat hun gemeenschappelijke bron Hecataeus is; echter heeft Strabo een jongere bewerking van Hecataeus uit de 2de helft van de 4de eeuw gebruikt.

Uit Hecataeus weten we dus nu, dat de Amu-Darja zich *met vele armen* in de Noordelijke Zee, en *met één arm* in de Hyrkanische golf uitstort. Zeer nauwkeurig is de delta geteekend met zijn in robbenvellen gekleede bewoners. In die delta woonden de Chorasmii, de Massageten westelijk daarvan.

Cyrus is dus over den uitloop naar de Hyrcanische golf, d. w. z. *over den Usboi*, dicht bij de Balkan-bergen over getrokken. Aan de overzijde vindt men het berglandschap door Herodotus geschilderd.

Het bericht bij Aristoteles, Meteor. I, 13, 16: ἐκ μὲν οὖν τούτου (van den Parnassus = Paropamisus) ῥέουσιν ἄλλοι τε ποταμοὶ καὶ ὁ Βάκτρος καὶ ὁ Χοάσπης καὶ ὁ Ἀράξης· τούτου δ' ὁ Τάναϊς ἀποσχίζεται μέρος ὢν εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην, aan Ctesias ontleend (Hermann noemt hem p. 20 waarschijnlijk bij verschrijving een tijdgenoot van Herodotus in plaats van Xenophon), is zeer belangrijk. H. neemt m. i. terecht aan, dat ὁ Ἀράξης de Usboi, en ὁ Τάναϊς de uitstrooming in het Aralmeer is.

Sinds de veldtochten van Alexander heet de rivier Oxus: Ὦξος of Ὄξος, lat. Oxus, zonder dat men wist dat dit de Araxes was. Van de schrijvers uit dien tijd vinden we bewijzen voor het bestaan van den Usboi 1°. bij Patroclus, *praefectus classis* van Seleucus Nicator, die tusschen 285 en 282 den mond van den Oxus bezocht heeft, op zijn tocht over de Kaspische zee. Daar hij echter ook aanneemt, dat de Jaxartes in de Kaspische zee uitmondt, is zijn bericht minder betrouwbaar. 2°. bij Aristobulus (bij Arrianus III 29, 2): ἐξίησι δὲ ὁ Ὦξο εἰς τὴν μεγάλην θάλατταν τὴν καθ' Ὑρκανίαν; de groote zee bij Hyrcanië is de Kaspische zee. Belangrijker is echter wat Aristobulus zegt over den Oxus als scheepvaartroute (Strabo XI 509 (M. 715, 11—24): Indische waren gaan langs den Oxus naar de Hyrcanische zee, van daar naar het land der Albani, en langs de rivier den Cyrus naar de Zwarte zee. Een zelfde bericht heeft Patroclus. Het derde bericht omtrent die scheepvaartroute is van Varro, ontleend aan Pompeius' expeditie naar den Caucasus (Plinius VI 52): men kan van uit Indië komen aan de rivier den Bactrus, die in den Oxus instroomt, en uit deze worden de koopwaren over de Caspische zee den Cyrus opgevoerd, en komen zoo in Phasis. Ook een Chineesch bericht uit de 2de of 1ste eeuw schijnt den Oxus als N. O. grens van Parthië en als scheepvaartroute te kennen. Natuurlijk heeft men steeds in het gebied der watervallen overgeladen, in de oudheid evengoed als in de M. E. Ook het bericht van Polybius X 48, bij wien de Oxus uitmondt in de Hyrcanische zee, en *vaarbaar* is, wijst volgens den schrijver op den Usboi, en vooral op de watervallen bij Igdy, niet die bij Pitnäk, bovenstrooms van Chiwa, zooals Roesler wil.

Bij Pomponius Mela III 42, bij wien de Oxus eerst naar het Westen stroomt, dan bij de Dahae een wending naar het noorden maakt, en tusschen de Amardi en de Paesici uitmondt in de Scythische golf (evenals de Iaxartes) vinden we, zooals reeds v. Humboldt gezien heeft, de eerste schildering van den tegenwoordigen

Amu-Darja, zonder dat daaruit hoeft te volgen, dat de Usboi in zijn tijd reeds verland was.

In het eerste aanhangsel p. 51—54 trekt de schr. uit het verhaal van den Arabischen schrijver Makdisî (Mokaddas[1]), uit het jaar 895 (men vindt een vertaling hiervan bij de Goeje, Das alte Bett des Oxus Amur-Darja p. 97 vgl.) de conclusie, dat de verlanding en uitdroging van den ouden Oxusarm moet hebben plaats gehad vóór dat de Turken naar het westen kwamen, dus vóór 565. Ook uit het reisverhaal van Zemarchus (cf. Menandros Protector fr. 20 en vooral 21, Müller Fragm. Hist. Graec. IV p. 227—229), in het 2de aanhangsel besproken, blijkt dat in 568—70 die Oxusarm geheel droog is.

In het 2de hoofdstuk behandelt de schr. verschillende stroomen, die òf in den Amu-Darja uitloopen, of vooraf in de woestijn verlanden. Het belangrijkste is wel, wat hij zegt over de rivier, die in het gebergte door het dal van Herat stroomende, Heri-rud, in de vlakte Tedschen heet. Deze rivier heet bij Herodotus III 117: Akes, Ἄκης, maar bij de schrijvers over Alexander den Groote Arius, Ἄρειος (de Haraeva van de Avesta). De λίμνη Ἀρεία, Arius lacus (Ptol. VI 17. 2), die bij Kiepert, Atl. Ant. Taf. 2, Sieglin, Atl. Ant., Taf. 6 in Aria geplaatst wordt, moet daar liggen, waar de Tedschen in de woestijn verzandt, terwijl de naam Ochus, ten onrechte aan dien benedenstroom gegeven, op twee rivieren past: één oostelijke, den Sangalak (waaraan de plaatsen Maimanen en Andchoi), en één westelijke, in Hyrcanië, den tegenwoordigen Atrek, die in de Kaspische zee uitstroomt.

In het 3de hoofdstuk behandelt de schr. de getuigenissen omtrent de meren, waarin de Amu-Darja uitmondt. De eerste schrijver, die beide meren, de Kaspische zee en het Aralmeer kent, is Hecataeus (bij Strabo XI 512, 6). Het Aralmeer heet bij Hecataeus: ἡ πρὸς ἄρκτοις θάλασσα, van Perzisch standpunt (Hecataeus put uit een Perzische bron) volkomen juist. De volgende schrijvers noemen het niet, ofschoon men er toch wel iets van wist; Strabo XI 515, 3 zegt, dat de Daae Parni afstammen van de Daae Xandii of Parii, die boven de Maeotis wonen. Daar nu deze Daae aan den Iaxartes wonen (cf. p. 47), is de Maeotis hier = het Aralmeer. Ook bij Mela (zie hiervoor) komt het voor als *sinus Scythicus*, waarin de Oxus uitmondt; de sin. Sc. is hier een deel van de Kaspische zee. Het meest duidelijk geteekend is het meer bij Ammianus Marcellinus XXIII 6, 59: *amnes duo fluunt navium capacissimi Araxates et Dymas* (de Oxus en Iaxartes), *qui.... decurrentes* ***Oxiam nomine paludem efficiunt longe lateque diffusam.*** Deze woorden stemmen overeen met het bericht van Zemarchus (zie hiervoren) Fr. Hist. Gr. IV p. 229: op de terugreis uit het land der Turken ἐγένοντο κατὰ δὴ τὴν λίμνην τὴν ἄπλετον ἐκείνην καὶ εὐρεῖαν = kwamen ze aan *dat bekende uitgestrekte en breede meer*; dit is de naam van het Aralmeer in de Avesta: Vuru-kascha = met uitgestrekte oevers (zie 2de aanhangsel p. 54—57). De Ὠξειανὴ λίμνη van Ptolemaeus daarentegen, = de lacus Oaxus van Plin. IV 48, is een bronmeer in het Pamîr-gebergte, waarschijnlijk het Victoriameer, waarlangs de weg naar de rijken van het Tarimbekken loopt.

Ook het bericht van den Chineeschen generaal Tschang K'ien uit 126 v. C. spreekt van „een meer, dat geen oevers heeft, en daarom Noordzee genoemd wordt." Ook een Chineesche gezantschapsreis uit 455 n. C. spreekt van deze „groote zee."

Uit het hoofdstuk over de bevolking van deze streken wil ik slechts een enkel punt aanhalen. Schr. neemt p. 43 met Geiger, Ostiranische Kultur p. 125 aan, dat de oase van Chiwa één van de oudste vaste woonplaatsen is geweest van de Aziatische Ariërs, en dat vandaar uit die Ariërs naar west en oost, naar west den Usboi af, naar oost den Amu-Darja op, zich verspreid hebben. In Chiwa hebben ze het land al vroeg in kultuur gebracht, en kanalen aangelegd, om het te irrigeeren, zooals we dat in Mesopotamië vinden. Volgens den Arabischen geleerde Albîrûnî is Chiwa gekoloniseerd in 1290 v. C., 980 jaar voor Alexander's dood. In de Avesta heet het land Hvairizem = bebouwd land, onder de provincies van Darius heet het: Uvârazmi, bij de Grieken Χορασμίη, bij de Arabieren: Khwârizm. Zóó heet het land; het volk heet in de Avesta: Airjanem Vaedžō, en het is het stamland van Zarathustra.

De Grieken hebben het eerst met *nomadische Iraniers* kennis gemaakt, vooral met de Massageten; deze wonen, zooals blijkt uit Herod. I 204 ten oosten van de Kaspische zee, in het Groote Balkangebergte, over den Araxes (Usboi) en dus: in de steppen tusschen de Kaspische zee en het Aralmeer, tusschen de Beneden-Wolga en den Usboi. Chorasmië hoort er niet bij. In de dagen van Alexander den Groote wonen de Massageten (cf. Arrianus IV 16, 17) ten W. en NW. van Sogdiane, dus aan den rechteroever van dien arm van den Oxus, die naar het Aralmeer loopt. Een onderafdeeling van de Massageten zijn de Derbices (Δέρβικες), de naam, dien Ctesias geeft aan het volk waartegen Cyrus vecht; ze wonen dicht bij de Hyrcani, hetgeen met den loop van den Usboi uitkomt. Volgens Ammian. Marcell. XXIII 5, 16, XXXI 2, 12 zijn de Alanen de afstammelingen der Massageten (vgl. hierover J. Marquart, Erânšahr, p. 86). Schr. acht dit onjuist, maar neemt wel aan, dat sommige afdeelingen van hen in de Aorsi (= Alani) zijn opgegaan.

Tiel. W. Koch.

D. Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.90).

Een van de moeilijkste problemen, waarmee de Nieuwtestamenticus zich moet bezig houden, is de z.g. kwestie van den „menschenzoon" d.i. (1) wat beteekent de uitdrukking „menschenzoon" in de evangeliën en waaruit is zij af te leiden, en (2) heeft Jezus zelf zich als „menschenzoon" beschouwd en zijn de menschenzoon-plaatsen „echt"? Eene reeks van verschillende vragen vormen samen dit hoofdprobleem — ook de semietische filologie is er bij betrokken: wat is „menschenzoon" in het arameesch? — en het hoofdprobleem zelf is op zijn beurt maar weer een afdeeling van een der meest belangrijke problemen van de nieuwtestamentische kritiek: heeft Jezus zich zelven als messias beschouwd? Volgens de traditionele opvatting schuilt in de menschenzoonspreuken voor de „wetenden" een messiasbelijdenis. Is deze opvatting onjuist of zijn de meeste menschenzoonspreuken onecht, dan valt een groot en belangrijk gedeelte van onze bewijsstukken voor een messiasbewustzijn bij Jezus weg.

Reusachtig is de literatuur der menschenzoonkwestie, menigvuldig zijn de verschillende oplossingen, die men getracht heeft te vinden. Ook nederlandsche geleerden hebben deel genomen aan de discussie, zoo H. L. *Oort* jr. in zijn proefschrift „De uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου in het N.T.” 1893, dat aan prof. B. D. *Eerdmans* aanleiding gaf, zijn artikel: De oorsprong van de uitdrukking „Zoon des menschen” als evangelische messiastitel (Theol. tijdschr. 1894 p. 151—176) te schrijven, waarop W. C. van *Manen* weer een Naschrift leverde (l. c. p. 177—187); verder een ten onrechte buiten Nederland weinig gelezen artikel van prof. W. B. *Kristensen*: De term, „zoon des menschen” (Theol. tijdschr. 1911 p. 1—38). Ook prof. *Völter*, de schrijver van bovengenoemd geschrift, heeft al meermalen zijn oordeel ter zake in een boek of artikel uiteengezet, cf. o. a. zijn: Jesus der Menschensohn oder das Berufsbewusstsein Jesu 1914, waarmede hij een discussie uitlokte met zijn faculteitsgenoot H. A. v. *Bakel* (cf. Nieuw theol. tijdschr. 1914 p. 254 vlgg., 379 vlgg., 1915 p. 361 vlgg.). Hetgeen hij in zijn laatste geschrift behandelt, dient dus ter verdediging en verduidelijking van zijne nieuwe en origineele opvatting.

Ofschoon dus al tal van verschillende afleidingen en opvattingen aangaande den „menschenzoon” naar voren gebracht zijn, is Völter toch er in geslaagd een nieuwen weg, die z. i. ter oplossing moet leiden, te vinden: de „menschenzoon” in de echte woorden heeft volgens V. niets te maken met den apocalyptischen menschenzoon Daniel 7,13 — de uit Daniel af te leiden plaatsen zijn doorgaans secundair, bijvoegsels, interpolaties — hij is veeleer af te leiden uit Ezechiel [1]). Gods opdracht aan Ezechiel is ook Gods opdracht aan Jezus: te zoeken, te redden, te bekeeren, hetgeen verloren en verdwaald is; en gelijk Ezechiel door Jahwe toegesproken wordt als „menschenkind”, noemt ook Jezus, het profetisch werk van Ezechiel op zich nemende, zich zelven „menschenzoon.” „Den an den Menschensohn bei Ezechiel ergehenden Ruf Gottes” heeft Jezus „auf sich bezogen”. Luk. 19,10 spreekt Jezus „im Bewusstsein, der Menschensohn bei Ezechiel zu sein, der gesandt ist zum Hause Israels, um die Gottlosen zu retten (Ez. 3, 4 ff. 3, 17, 18) cf. ook Mt. 15, 24 met Ez. 3, 4—6.” Tal van parallellen worden dus door V. aangehaald, waaruit blijken moet dat een stuk bij Ezechiel „Vorlage” voor een woord van Jezus was; cf. nog Mt. 7, 15 ff. met Ez. 13, 2, 4, 6, 7—10; Lc. 19, 41—44 met Ez. 4, 1—3, Lk. 9, 56 met Ez. 3, 17—19, 33, 10 f. Mt. 8, 19 f. Par. met Ez. 12, 24 ff.

V. is van oordeel, dat zijne afleiding van het begrip een vooruitgang voor ons is in elke richting. „Diese Lösung der Menschensohnfrage überhebt uns der wenig befriedigenden und der Person Jesu nicht gerade würdigen Annahme, dass Jesus in einem Augenblick von Not Zuflucht und Trost gesucht habe bei der phantastischen Vorstellung, der Menschensohn in apokalyptisch-himmlischem Sinne zu sein; vielmehr ist die Selbstbezeichnung Jesu als des Menschensohns richtig verstanden nur der kurze Ausdruck für das, was Jesus in gehorsamer Unterwerfung unter den Willen Gottes sittlich-religiös erfahren und erlebt hat” — aldus besluit de schrijver zijn belangrijk boekje. En aldus toegelicht, zal zijn opstel velen uitermate aantrekkelijk lijken. Maar kan zich nu de kritiek werkelijk bij dit resultaat neerleggen?

Het spijt mij, geen bevestigend antwoord hierop te kunnen geven. Zeer zeker heeft V. de verdienste, de aandacht gevestigd te hebben op tal van parallellen of gelijkvormige gedachten in het evangelie en in de profetie van Ezechiel. Wij loopen heden ten dage licht gevaar te vergeten, dat naast de joodsche apocalyptiek het profetisme ter verduidelijking van de gedachten van Jezus en van zijn „Berufsbewusstsein” vergeleken moet worden. Een andere kwestie is echter, of daarmee juist het „Menschensohnbewusstsein” werkelijk verklaard is. Dat lijkt mij zeer twijfelachtig. Ik kan mijne bezwaren samenvatten als volgt. 1) is V.'s, stelling, de profetische zending van den menschenzoon bij Ezechiel, eene fijne combinatie, maar niet meer dan eene combinatie. Nergens treedt in de eigen woorden van den profeet m. i. het „menschenkind” naar voren; dat de profeet, *omdat* of *ofschoon* hij menschenkind is, zijn roeping aanvaardt, wordt nergens duidelijk gezegd. V. had moeten aantoonen, dat ook elders de „menschenzoon” in verband gebracht werd met Ezechiel en zijn profetisch werk.

2) Zeer zeker zijn er parallellen tusschen Ez. en het evangelie aan te wijzen; maar noodzakelijk is het nergens, de evangelische woorden nu *uitsluitend* af te leiden uit Ezechiel; dikwijls laten zich ook nog parallellen uit andere profeten aantoonen.

3) Ongelukkigerwijze ontbreekt juist bij de meeste plaatsen die zich met Ez. laten vergelijken, het woord menschenzoon; menschenzoonspreuken vormen maar een klein gedeelte van de parallellen op Ezechiel. De duidelijkste parallel onder de menschenzoonspreuken vindt men in Lc. 19, 10; hier toont helaas een vergelijking met het nauw verwante woord Mc. 2, 17 aan, dat „menschenzoon” waarschijnlijk secundair is: een eenvoudig ik-woord ligt er aan ten grondslag. — Eene scherpzinnige constructie heeft mijn geachte collega opgesteld. Ik hoop, dat hij het mij niet kwalijk nemen zal, wanneer ik besluit met te zeggen, dat hij „de” oplossing m. i. toch nog niet gevonden heeft. Ik verheug mij er nog te kunnen bijvoegen, dat ik in het negatief-kritiek gedeelte van zijn betoog — het betreft de onechtheid van de eschatologische plaatsen — haast overal met hem mede ga en dat ik zijn positief gedeelte toch alleszins „anregend” heb gevonden.

Leiden. H. Windisch.

J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red., **Maria's Heerlijkheid in Nederland.** **Geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen. Dl. VII-VIII. Amsterdam, F. Bekker. z. j. [1911-1914].**

Met het 7e en 8e deel is Pater Kronenburg's omvangrijke arbeid — men kan het 't levenswerk van den Schrijver noemen — ten einde gebracht. Alleen zal nu nog, conform den wensch, in Jg. XIX, kol. 70—73 in dit tijdschrift bij de bespreking der eerste zes deelen uitge-

[1]) **In een betoog, N°. 31 van de Hervorming 1916, herinnert I. Herderscheê er aan, dat reeds zijn vader in 1877 den menschenzoon bij Jezus in verbinding heeft gebracht met het menschenkind bij Ezechiel. In zoo verre is dus de vondst van Völter niet nieuw. V. is echter geheel zelfstandig tot zijn betoog gekomen, en hij heeft de verdienste, de afleiding uit Ezechiel in discussie gebracht te hebben.**

sproken, een Algemeen Register verschijnen, en daarin zal men, hoop ik, een even handigen en veiligen gids vinden, als Moll aan zijn *Kerkgeschiedenis* en Acquoy aan zijn *Windesheim* hebben toegevoegd.

Over den rijkdom van gegevens, die in Kronenburg's werk is bijeengebracht — in de litteratuurlijsten en voetnoten zit ongeveer een volledige bibliografie van de katholieke kerkgeschiedenis van Nederland — behoeft hier niet meer herhaald te worden, wat vroeger reeds in Jg. XIX bij deel I—VI gezegd is. Dat deel VII en VIII op dezelfde wijze zijn bewerkt, spreekt vanzelf. Men zou haast zeggen, dat de bewerking van deze twee deelen zelfs beter, frisscher nog en aangenamer is dan van de vorige. Er is hier veel meer afwisseling.

Gedeeltelijk ligt dat wel aan de te bewerken materie. Deel VII loopt tot ongeveer 1680 en behandelt den eersten strijd van en tegen het Protestantisme. In deel VIII wordt dat verder vervolgd, doch daar zet nog een nieuwe strijd in, nl. tegen het Jansenisme, en later tegen de Rationalisten en Vrijdenkers. Door de bonte afwisseling van ideeën en personen, welke hierbij ter sprake komen, krijgt de behandelde stof vanzelf meer kleur en levendigheid.

De eerste schrijvers uit het kamp der Hervormden: de „devote minderbroeder" Niclaes Peeters — diens *Sermonen* zijn misschien wel een mystificatie —, Geldenhauer, Merula, Veluanus, Gnapheus e tutti quanti vielen de Mariavereering over het algemeen slechts zijdelings aan. Met de *Refutacie vant Salve Regina*, een boekje zonder naam, plaats en jaar verschenen (omstr. 1524 ?), dat waarschijnlijk een oorspronkelijk Nederlandsch product is, begint de openlijke frontaanval. Daarna volgden Marnix met zijn giftige *Byencorf*, de *Sermonen van* (pseudo) *Broer Cornelis*, de *Roomsche Uylenspiegel* van Lydius, de *Almanachs Heyligen* van Magyrus, de uit Duitschland geïmporteerde *Alcoran der Minderbroeders*, de *Roomsche mysterien ondect* van Walich Syvaertsz. en een onnoemelijk aantal andere boeken en geschriften, waarin de „Paepsche afgoderije" en niet het minst de Maria-vereering het geducht moesten ontgelden.

Kronenburg, die al deze producten de revue laat passeeren, plaatst daartegenover de katholieke verdedigers uit denzelfden tijd, te beginnen met de Mariamedalje, waarmee men tegen de Geuzen-penning demonstreerde, en langs Duncanus, Coens, Joh. David, Schenck van Toutenburg, Sonnius, Lindanus, Poirters, Hazart, Kievits, Van Teylingen enz. tot aan de apologetische gedichten van Anna Bijns en den lateren Stalpaert van der Wiele toe.

Niet alle Protestanten waren even fel. Hugo de Groot, Jacob Revius, Willem Sluiter en anderen bleven Maria op ondubbelzinnige wijze vereeren. Kronenburg noemt in dit verband ook Jan Pietersz. Sweelinck, die 35 geheel katholieke teksten, waaronder 3 op Maria, componeerde. Of Sweelinck inderdaad Protestant is geweest, mag echter na de in 1913 verschenen degelijke studie van J. W. Enschedé in *Caecilia* (blz. 169—187) worden betwijfeld.

Intusschen bleef er, zooals bekend, tijdens de vervolging in de 16e—18e eeuw, zich een krachtig katholiek leven ontwikkelen, waarin natuurlijk ook de Mariavereering haar deel had. De „nieuwe" tijd bracht vanzelf nieuwe elementen erin, of stak de middeleeuwsche devoties in een nieuw kleedje. Maar al werden de Mariafeesten, de Mariamissen, de Getijden van Onze Lieve Vrouw, het Wees Gegroet, de Litanie van Loretto, de Marialevens, de gebeden en liederen ter eere van Maria, de viering van den Zaterdag, de „Engel des Heeren", het Scapulier, allerlei Maria-broederschappen, en last not least de Rozenkrans, min of meer gemoderniseerd of als nieuwe praktijken ingevoerd, of aan de eigenaardige kerkelijke toestanden van ons vaderland aangepast, in den grond bleef het een organische ontwikkeling van wat in vroeger eeuwen was tot stand gebracht.

Natuurlijk school ook thans onder dat alles nu en dan wel eens wat overdrijving. De eigenaardige devotie van het „slaaf-zijn van Maria" werd bijv. als private devotie niet verboden, doch de broederschappen, die dit slaafzijn direct of indirect ten doel hadden, werden in het midden der 18e eeuw door Rome verboden en opgeheven. Ook in het interessante document, dat Kronenburg aan Gisbert Brom's *Archivalia in Italië*, II (1911) blz. 152 ontleende, nl. een schrijven van den Apostolischen Vicaris Johannes van Neercassel aan Kardinaal Francesco Barberini (dd. 25 Nov. 1677), worden verschillende overdreven praktijken en beweringen aangehaald, en bij wijze van klacht naar Rome opgezonden. Maar Neercassel's beweringen zal men toch cum grano salis moeten aanvaarden. Vooreerst luidt een losse zinsnede uit een oratorische preek heel anders in dan buiten het verband met het geheel. Ten tweede schijnt Neercassel zoowat alles te hebben van „hooren zeggen", want nergens verwijst hij naar een bepaald boek of een bepaalde persoon als bron. En eindelijk moet men niet vergeten, dat de Vicaris Apostolicus nog al Jansenistisch gezind was.

Daarmede komen wij aan deel VIII, waarin op de eerste plaats het Jansenisme ter sprake komt. De korte algemeene schets, die Kronenburg op blz. 76—81 daarvan geeft, is wel wat bitter. Misschien is ze voor de eerste halve eeuw van het Jansenisme in Nederland (1640—1690) ook wat onverdiend. Toen werkten nog verschillende oorzaken samen om, staande de goede trouw, het oordeel van beide partijen te vertroebelen. In de jaren na 1680—90 wordt dat echter anders. Toen het Jansenisme het heele Protestantendom, met de Staten erbij, te hulp ging roepen, was er van een eerlijke overtuiging moeilijk sprake meer.

Na een bitteren strijd hebben de Nederlandsche katholieken de aanhangers van de „Utrechtsche" kerk op een hoop gedreven en uitgestooten. Wel werd er, jammer genoeg, met het kaf ook wat koren naar buiten geveegd, maar dat is bij maatregelen voor het algemeen welzijn onvermijdelijk. De leer toch van Jansenius, of wat daarvoor doorging, tastte het inwendige godsdienstige leven van de katholieke Kerk aan. Door een overdreven strengheid vervreemdde men de menschen van den godsdienst. Uitwendig had alles een schijn van vroomheid, maar in werkelijkheid was het, of ontaardde het minstens in een geest van rebellie. Vooral vanaf het jaar 1700 trad het Jansenisme hier op met allerlei vrome boekjes, catechismussen enz., die in den grond van de zaak de Roomsche leer tegen den grond haalden.

Ook de Mariavereering kreeg haar deel daarvan. Het door den Keulschen advocaat Adam Widenfeldt in 1673 te Gent uitgegeven werkje *Monita salutaria beatae Mariae Virginis ad cultores suos indiscretos* joeg vooral veel stof op. Ofschoon uitvloeisel van een maar half

afgelegde Protestantsche overtuiging — Widenfeldt was een bekeerd Protestant — was het toch koren op den molen van de Jansenisten. Kronenburg qualificeert het weinig malsch als een mengsel van „dwalingen, drogredenen, halve waarheden en uit hun verband gerukte teksten" (VIII. 83). In 1674 werd de Latijnsche uitgave door Rome op den Index gezet met de clausule „donec corrigatur"; doch de Nederlandsche en de Fransche vertaling kwamen in 1676 en 1678 onvoorwaardelijk op den Index, terwijl in 1690 nog een stelling uit het boekje afzonderlijk werd veroordeeld.

Merkwaardig is nog wat Kronenburg mededeelt omtrent de bekende Rotterdammers Petrus en Adriaan van Walenburch, beiden bekeerlingen uit het Protestantisme. Zoowel Adriaan, die later wijbisschop van Keulen werd, als Petrus, die eerst wijbisschop van Mainz was, en naderhand zijn broeder te Keulen opvolgde, hebben omvangrijke apologetische werken tegen het Protestantisme geschreven. Maar opvallend is het, dat zij daarin weinig of niet over Maria spreken. Zelfs heeft Petrus, als wijbisschop van Keulen, den 2en Januari 1674 een zeer prijzende goedkeuring van de *Monita salutaria* gegeven. Dat het boekje een half jaar later op den Index kwam, kan men dus tegelijk als een officieele demonstratie van Rome tegen Petrus van Walenburch opvatten; ofschoon men dat anderzijds toch weer zoo hoog niet behoeft aan te slaan, daar het een veelvuldig voorkomend en psychologisch zeer wel verklaarbaar verschijnsel is, dat zij die op gevorderden leeftijd tot het katholicisme overgaan, in hun gedachtengang eenige sporen van hun vroegere levensbeschouwing blijven behouden.

Met de Jansenisten werd nog een eigenaardige strijd uitgevochten over een woord. In den Hollandschen tekst van het Ave Maria (Wees gegroet) gaven zij bij de vertaling der woorden „benedicta tu in mulieribus" de voorkeur aan: „gezegend zijt gij o n d e r de vrouwen", terwijl de katholieken volgens oude traditie vertaalden: „gezegend zijt gij b o v e n a l l e vrouwen". Beide lezingen zijn natuurlijk zeer wel te verdedigen, maar het Jansenistische „onder" had een bijsmaakje. Vandaar de strijd over een *woord*. Opmerkenswaardig is, dat de officieele vertaling, die thans sedert eenige jaren in Nederland is voorgeschreven luidt: „gezegend zijt gij *onder* de vrouwen" dus juist als die, welke men vroeger van Jansenistische zijde voortrok.

Na het Jansenisme kwam, vooral in het Zuiden, het Josephisme, en door en na de Fransche Revolutie het Rationalisme als nieuwe vijand van de Mariavereering opdagen. Tal van interessante bijzonderheden, waaruit o. a. blijkt, dat die stormen niet over de Katholieken heen gingen, zonder merkbare schade aan te richten, worden door Kronenburg medegedeeld. Nog een massa andere bestrijders, tot zelfs de Bokkenrijders in Zuid-Limburg worden ten tooneele gevoerd. Maar het zou te veel plaats eischen, indien wij ook maar de voornaamste bijzonderheden omtrent dit alles wilden mededeelen. Met het boven gegevene hebben wij slechts een greep gedaan uit den rijkdom van gegevens, die in het werk ligt opgehoopt. We volstaan dus voor het overige met nog even te vermelden, dat het eind der 18e en het begin der 19e eeuw een katholiek réveil zag geboren worden onder de leiding voornamelijk van den bekeerling Joachim George Le Sage ten Broek. Alles wat hij en zijn tijdgenooten en volgelingen voor de Mariavereering in Nederland hebben gedaan, en ook de deels sympathieke, deels onsympathieke geluiden welke van niet-katholieke zijde in Nederland over Maria en hare vereering opgingen, worden door den Schrijver opgespoord en door aanhaling van de meest karakteristieke passages ter beoordeeling voorgelegd. Dat door en na het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland (1853) met het geheele katholieke leven ook de Mariavereering een nieuwe en hoogere vlucht nam, behoeft wel niet afzonderlijk te worden vermeld, evenmin als dat de Congregatie der Redemptoristen, waartoe de Schrijver zelf behoort, een zeer groot aandeel in dit alles heeft gehad.

Aan het eind van deze ongewoon lange bespreking moet mij nog een ongewoon woord van het hart. Eenige katholieke kennissen van me vonden het jammer, dat de Redactie van dit tijdschrift de bespreking van Kronenburg's werk aan een katholiek had toevertrouwd. Zij waren van meening, dat een bespreking, door een niet-katholiek gegeven, den lezers van het *Museum* een meer tastbaren waarborg zou gegeven hebben, omtrent de degelijkheid en den wetenschappelijken rijkdom van Kronenburg's werk.

Gaarne geef ik dit laatste toe. Indien een niet-katholiek Kronenburg's werk hadde besproken, zou zijn recensie er allicht anders hebben uitgezien. Zijn aandacht zou misschien op geheel andere détails zijn gevallen dan de mijne. Doch op één punt zouden onze besprekingen ongetwijfeld hebben overeengestemd, dat namelijk niemand, die in de toekomst nog iets wil schrijven over de Mariavereering in Nederland, ook al raakt het dit onderwerp slechts uit de verte, het werk van Kronenburg ongestraft kan voorbijgaan. En daar komt het ten slotte toch maar op aan, zoowel voor den Schrijver zelf, die in zulk een oordeel een rechtmatige voldoening voor zijn arbeid mag zien, als voor de lezers van de bespreking, aan wie de recensent te zeggen heeft, wat er in een werk steekt.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 1: K. Schiffmann, Studien z. Helmbrecht. — A. Leitzmann, Bemerk. z. Reinhart fuchs. — Dez., Z. Reinaert. — A. Kopp, Aus älteren Liedersammlungen. — R. Petsch, Dornröschen und Brynhild. — G. Neckel, Z. Hildebrandsliede. — W. v. Unwerth, Vers u. strophe v. Ratperts lobgesang auf den heil. Gallus. — Dez., Venus redolens. — W. Braune, Zu Walther v. d. Vogelweide. — Dez., Nachtr. zu Beitr. 41, 189 ff. — A. Lasch, Plattdeutsch. — O. Behaghel, Z. got. zahlwort. — Dez., Die indefinitpronn. *hwas* u. *sums*. — Dez., Zu mhd. *sum*. — Dez., Wolframs ehe. — H. Naumann, Stetit puella. — A. Leitzmann, Z. neuen Eilhartfragment. — Dez., *Arnebote*. — Dez., Nachtr. z. s. 40. — A. Kopp, Nachtr. z. s. 52.

Anglia, XL, 4: F. Holthausen, Zu mittelengl. Romanzen. — E. Roedler, Die ausbreitung des *s*- plurals im Engl., II. — Fr. Klaeber, Zu ae. *hwonne ǣr*, *ðonne* (*ðon*) *ær ðe*. — O. B. Schlutter, Weitere beitr. z. ae. wortforschung. — Dez., Sind die angaben des NED. durchaus verlässlich? — O. F. Emerson, Corrections. — G. Hübner, Berichtigung.

ADVERTENTIEN.

BIBLIOTHEEK DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN.

Catalogus der afdeeling Duitsche letterkunde en letterkundige geschiedenis der laatste vier eeuwen.

Prijs f 1,25.

Zoo juist verschenen:

Catalogus der afdeeling Engelsche taal- en letterkunde.

Prijs f 2,50.

Verkrijgbaar bij J. B. WOLTERS te Groningen.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXIV:**

HIPPOLYTUS II,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK VI—X,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zooeven verscheen het 1e nummer van het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den
„Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift zal bevatten:

a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.

b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.

c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.

Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F.

ET

M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

BOEK-, COURANT- EN KUNSTDRUKKERIJ.

Groote verscheidenheid van de nieuwste lettersoorten. Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Letterkundig, Wetenschappelijk en Algemeen gebied. Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 7. — April 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par **Ch. Bally** et **A. Sechehaye.** Lausanne-Paris, Librairie Payot et Cie. 1916. (Pr. fr. 6).

Gedurende zijn professoraat te Genève heeft de Saussure driemaal een college gegeven over taalwetenschap in het algemeen. Na zijn dood heeft men onder zijne papieren slechts enkele aanteekeningen gevonden over de door hem behandelde stof: steeds wilde hij verbeteren wat hij had voorgedragen, en hij vernietigde dan wat eenmaal dienst had gedaan. Met behulp van hetgeen enkele van de meest begaafde toehoorders op die colleges hadden aangeteekend, heeft men de voordrachten zoo goed mogelijk gereconstrueerd. Men vindt in dit boek dus wat de hoogleeraar in hoofdzaak heeft medegedeeld, maar niet alle uitweidingen en toelichtingen waarmede hij in het mondeling betoog zijn beschouwingen heeft verhelderd. Toch is wat men hier leest veel meer dan een schema, en in de redactie meenen wij zelfs den stijl van den meester te herkennen. Maar deze — de uitgevers zeggen het aan het slot hunner voorrede — zou wellicht het publiek maken van deze aanteekeningen niet hebben goedgekeurd: met elkaar gelijken zij op een voorloopig ontwerp van een boek dat de Saussure misschien nooit zou hebben afgemaakt. Maar het was toch zeker niet tegen zijn zin, en niet slechts om aan de eischen van een onderwijsprogramma te voldoen, dat hij driemaal zulk een college gaf. Want hoeveel aandacht hij ook had voor de studie van bijzonderheden, steeds was hij geneigd die in verband te brengen met een algemeene theorie. Om eene theorie te kunnen opleveren, moest het voorwerp van zijne beschouwing een karakter van eenheid vertoonen. En bij de taalkunde kan men allerlei vakken te pas brengen. Wat is een wetenschap wier beoefenaar te gelijk historicus, philoloog, geograaf, anthropoloog, psycholoog, psysioloog moet zijn? Het moge waar wezen, dat verschillende wetenschappen elkaar noodig hebben, en dat grenzen soms niet dan willekeurig kunnen worden getrokken, voor de Saussure kon in een vak, dat uit een verzameling van ongelijksoortigheden moest bestaan, niets aantrekkelijks zijn: dat zou niet in waarheid één stelsel van begrippen kunnen worden. Hij meent tot zijn doel te komen door niet te handelen over de menschelijke taal in het algemeen (*le langage*) en vooral niet over het eerste begin daarvan; noch over het spreken van het individu (*la parole*), maar door in de eerste plaats te onderzoeken de taal van eene maatschappij, de taal waardoor de leden der gemeenschap met elkaar omgaan en die ieder lid moet aanleeren (*la langue*). Die taal beschouwt hij als iets objectiefs. Zij is eene „institution sociale", zij vormt een systeem dat men kan ontleden, zij is „un trésor déposé par la pratique de la parole dans les sujets appartenant à une même communauté" (31). In die taal kan men eenheden onderscheiden, waarvan de kleinste zoowat overeenkomen met de deelen die men *woorden* pleegt te noemen; voorzichtiger zal men zeggen, dat zulk een eenheid in de gesproken taal is „une tranche de sonorité qui est.... le signifiant d'un certain concept" (150). Nu is het karakteristieke van de taal, datgene waardoor zij iets eenigs is, niet de klank, noch het begrip, maar juist het bij elkaar behooren van die twee. En de taalkunde is niet een leer van klanken, noch van begrippen, maar zij handelt over die genoemde combinaties. Het eigenaardige is, dat men — in het algemeen gesproken — geen verband ziet tusschen die twee met elkaar verbonden elementen: met dezelfde begrippen zijn in verschillende talen dan ook zeer verschillende klanken verbonden, en er is geen enkele reden waarom men *boom* of *tree* voor meer of minder gepast zou houden dan *arbor*. Die verbinding schijnt dus willekeurig, doch aangezien ieder geslacht de taal erft van het vorige, weet niemand hoe die verbinding is tot stand gekomen. Eene dringende reden om de elementen volstrekt onveranderd te laten is er niet, juist doordat niemand kan beseffen

waarom *die* bepaalde klanken bij *dat* bepaalde begrip zouden behooren. Men neemt wel, ten gevolge van zekere maatschappelijke oorzaken, eene zekere uitspraak als normaal aan, maar die ideale uitspraak komt minder vaak voor dan allerlei afwijkingen daarvan, die de maatschappij echter toelaat, mits zij zekere grenzen niet te buiten gaan (171). Evenzoo is in de begrippen die bij de klanken behooren, eene niet absolute vastheid: in een bepaald geval zal de één een term willen gebruiken dien de ander hier misschien minder juist zal achten, en toch zal de eerste zijne keus kunnen verdedigen. Maar ook hier is een grens, en soms wordt het gebruik van een term stellig onjuist. Zoowel van de klanken als van de beteekenissen zal men vaak eer negatieve dan positieve kenmerken kunnen opgeven, ja men zou kunnen zeggen: „tout est négatif dans la langue" (173), en: „dans la langue il n'y a que des différences" (172). Doch zoodra men wil letten op de *verbinding* der elementen, heeft men „une chose positive dans son ordre" (173). Men zal b.v. het woord *wolk* in allerlei toepassingen hooren gebruiken, bij het bepaald onjuiste af; men zal er bij verschillende personen allerlei soorten van *l* in hooren, zóó dat het woord soms bijna klinkt als het Russische woord voor *wolf*, waaraan het echter niet mag gelijk worden. Maar in de wetenschap der Nederlandsche taal is de verbinding van die niet precies bepaalbare elementen een vaste waarheid. De eenheden der taal zijn een zeker soort van signalen (*signes*), waarbij niet zoozeer een groep van klanken als wel een voorstelling van klanken (*image acoustique*) is verbonden met een begrip (*concept*). De taal in haar geheel is een „système sémiologique", en al het eigenaardige van een signaal is, dat het verschilt van een ander even willekeurig signaal: „ce qui distingue un signe, voilà tout ce qui le constitue" (174). In den geest van den schrijver kan men zeggen, dat wanneer b.v. een rood spoorwegsignaal beteekent *onveilig*, dit niet is doordat op zich zelf tusschen roode kleur en onveiligheid eenig verband zou bestaan, maar doordat men het denkbeeld van onveiligheid nu eenmaal heeft willen verbinden met het rood, en niet met het wit of het groen. Wat van „woorden" is gezegd, kan men ook zeggen van de feiten der grammatica. Het meervoud van hd. *nacht* is *nächte*; het verschil tusschen enkel- en meervoud wordt aangeduid door al de verschillen van die vormen, en juist *dit* verschil in vorm schijnt even willekeurig als het woord *nacht* zelf ter aanduiding van het daaraan eigen begrip. De beschrijving van de betrekkingen tusschen de eenheden der taal heet *grammatica*. De schrijver merkt op, dat die betrekkingen in het algemeen zijn te verdeelen in „rapports syntagmatiques" en „rapports associatifs"; en dat, wanneer de beschrijving goed wordt opgevat, geen scheiding kan worden gemaakt tusschen grammatica en lexicologie. Den term *grammatica* wil hij bewaren voor de beschrijving van het systeem dat al de leden eener gemeenschap op een bepaalden tijd met elkaar in hun geest hebben. En de man, die zelf een der beroemdste werken over „historische grammatica" heeft geschreven, zegt hier: „il n'y a pas pour nous de „grammaire historique" (191). Doch hij onderscheidt eene „linguistique synchronique" en eene „linguistique diachronique." De eerste beschouwt systemen van wat gelijktijdig bestaat, de tweede handelt over de betrekkingen tusschen op elkaar volgende termen die niet alle voorkomen in het besef van de leden eener zelfde maatschappij (144). Een redelijke grond om de taal te willen veranderen kan er voor de menschen niet zijn, juist doordat hare teekens willekeurig schijnen. En toch verandert de taal, doordat zij een maatschappelijke instelling is, voortbestaande in den tijd: „le temps permettra aux forces sociales s'exerçant sur elle de développer leurs effets" (116). De zuiver phonetische veranderingen (wier juiste oorzaken men niet kent) hebben niets te maken met de begrippen der taal. „Si l'évolution de la langue se réduisait à celle des sons, ... on verrait clairement que „diachronique" équivaut à „non-grammatical", comme „synchronique" à „grammatical" (200). Doch er zijn allerlei veranderingen die men inderdaad niet als phonetisch kan beschouwen, en waardoor de strenge scheiding tusschen de twee soorten van linguistiek moeilijk wordt. De schrijver zou dat onderscheid toch willen handhaven, maar daartoe zou hij noodig hebben „des explications délicates, incompatibles avec le cadre de ce cours" (203). Men moet inderdaad niet vergeten, dat dit boek niet een geheel uitgewerkt systeem is, maar dat het slechts ongeveer aangeeft wat de Saussure in zijne colleges heeft gezegd. Hij was van een Zwitsersche familie, doch men kan wel zeggen dat zijn geest een Fransch karakter heeft. Door subtile redeneering tracht hij zijn onderwerp voor een logische behandeling geschikt te maken; zooveel mogelijk stelt hij ter zijde wat de gelijksoortigheid belemmert; uit een heterogene massa neemt hij wat zich als homogeen laat voorstellen. Daartoe kiest hij *la langue*: „c'est un système de signes où il n'y a d'essentiel que l'union du sens et de l'image acoustique, et où les deux parties du signe sont également psychiques" (32).

Groningen. A. Kluyver.

L. O. Th. Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula satyrica usus est (Ann. Ac. scient. Fenn. Ser. B. Tom. XIV No. 4). Helsingfors. 1916.

De bedoeling van dit werkje is: aanvulling van het Lexicon Sophocleum uit de Ichneutae-fragmenten. Daartoe worden achtereenvolgens opgesomd en besproken: 1° die woorden van de Ichneutae welke tot nu toe niet in de stukken en fragmenten van Sophocles waren aangetroffen, en 2° die welke in de Ichneutae een andere beteekenis hebben dan elders bij Sophocles. De eerste categorie is het talrijkst en belangrijkst. Opmerkelijk dat in de fragmenten van dit satyrdrama niet minder dan 42 ἅπαξ εἰρημένα worden aangetroffen. Menig woord ook, dat men tot nu toe slechts kende uit Diodorus Siculus, Oppianus, Diogenes Laertius, Basilius Magnus, Gregorius van Nyssa en andere posteriores, blijkt reeds door Sophocles te zijn gebruikt.

Dit in het licht te hebben gesteld is de verdienste van den Heer Tudeer. Maar overigens maakt zijn werk maar al te zeer den indruk van een beginner. In een voorwoord bedankt hij o. a. een oudere vriend „qui quaedam de latine scribendi ratione monuit." Nu, die aanwijzingen waren broodnoodig, want niettegenstaande deze monita amici is zijn Latijn allerbedroevendst en op vele plaatsen zelfs absurd. Hij schrijft kalmpjes aliquantum posterior (pag. 11), spreekt over clavi qui axi infinguntur (p. 30), de cursu deflecto boum (p. 35), editores auctoritati

Joannis Stobaei nisi (p. 64) enz. enz. Op pag. 16 lezen we zelfs „ambo verba composita nova sunt. si ad nexum sententiarum spectamus, confitendum est utrumque ei bene adaptatum esse, sed cum ὑπορρυπαίειν vocabulo simplice ῥυπαίνειν lenius, ἀπορρυπαίνειν autem significatione gravius est, mihi quidem hoc, ἀπορρυπαίνειν dico, magis placet"; op pag. 30 „antecedit littera aliquantum incerta.... quam editor η legi posse indicat."

Met dezen stumperachtigen vorm [1]) stemt de wijze van bespreking der verschillende woorden overeen. Van eigen oordeel blijkt bitter weinig en heel veel kan gevoegelijk als bladvulling worden aangemerkt. Ik heb lust noch tijd om ook hiervan vele voorbeelden aan te halen: ze zijn trouwens maar voor het grijpen. Wat beteekent het b. v. om na de bespreking van γειτνιᾶν (pag. 21) met een gewichtig gezicht te laten volgen: 'γείτων', unde derivatum est, jam apud Hesiodum (Op. 345) et deinde apud Theognidem (302) Anacreontem.(fr. 60 Bergk), Aeschylumque (Pers. 67) invenitur; postea commune est." In de eerste plaats hebben we met het woord γείτων in dit verband niet te maken, en in de tweede plaats staat het al ettelijke malen in de Homerische gedichten. Men vraagt zich af, waartoe deze tijd- en papierverspilling toch dient.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **J. Brix. III Menaechmi.** Fünfte Aufl. bearbeitet von **M. Niemeyer.** Leipzig, Teubner. 1912. (M. 1.60, geb. M. 2).

Deze Plautus-uitgaven van Brix-Niemeyer hebben een welverdiende bekendheid verworven. Dat kunnen ze niet bereikt hebben door hare geschiktheid voor schoolgebruik alleen. Immers Plautus zal ook in Duitschland wel niet zoo'n algemeen gelezen schoolauteur zijn.

Veel in den inhoud wijst er dan ook op, dat de uitg. naast de gymnasiumleerlingen nog aan andere gebruikers hebben gedacht. Wat in de inleiding over het Grieksche origineel van de Menaechmi staat [2]), wat men er leest over de handschr. en de uitgaven kan toch wel niet voor gymnasiumleerlingen bedoeld zijn. Ook is er in de verklaring van uitdrukkingen en in de motiveering dier verklaring, in het verdedigen hier en daar van den overgeleverden tekst of van conjecturen, het bespreken van metrische eigenaardigheden met aanhaling van talrijke bewijsplaatsen doorgaans aan een kennis en belangstelling gedacht, die wat men bij den gewonen gymnasiumleerling vindt ver overtreft. In de eerste plaats voor studenten in de philologie lijken mij deze uitgaven geschikt. Daarbij kunnen ook diegenen, die de eigenlijke studie al achter den rug hebben deze aanteekeningen met hun talrijke bewijsplaatsen met vrucht raadplegen. Men zie maar eens bij vs. 338, 389, 435. Ook de verwijzingen naar verschillende philologische geschriften zijn gemakkelijk voor deze laatste soort van lezers.

Aan den anderen kant is toch wel met de behoeften van den leerling rekening gehouden in de korte beschrijving van ieder tooneel, in de verklaring van den samenhang, waar die toch niet zoo moeilijk te vatten is, en in de meer elementaire uitleggingen van woorden en uitdrukkingen; b. v. vs. 482 *errare* sc. *eam.* — *res* dezenter Ausdruck für ein erotisches Verhältnis, s. Ter. Heaut. 388; bij vs. 510 *pallam* gehört auch zu *dedi.* Voor deze laatsten inzonderheid, is een bezwaar gelegen in de verwijzingen voor een bepaalde verklaring naar de door dezelfde schrijvers bewerkte edities van Captivi, Miles Gloriosus en Trinummus.

Wat den inhoud aangaat, zal deze editie zoo wel tamelijk de opvattingen weergeven van de thans geldende Duitsche wetenschap. Als men ze zoo beschouwt, valt het in de eerste plaats op, dat het standpunt tegenover den hiaat langzaam aan zooveel gematigder geworden is. Zoo staat bij vs. 26 impónit geminum álterum in navém pater de aanmerking „ob Plautus den Hiatus in der Hauptzäsur des jamb. senars (wie 67. 85. 89. 91. 96. 251. 508. 550. 567. 737. 744. 882) geduldet hat, wird noch vielfach bezweifelt". In de kleine editie van Goetz en Schoell zijn al deze hiaten als ‚non legitimi' aangeteekend. Bij Vs. 82 nam hómini misero si ád malum accedit malum staat „Nach einsilbigem, mit m schlieszendem Wort ist bei Plautus vielleicht der Hiatus zu dulden, s. 98. 446. 675 (227. 292. 453. 737) [1]). Dit standpunt is voor zoover ik weet het eerst door Maurenbrecher, Hiatus und Verschleifung im alten Latein (1899) [2]) verdedigd en heeft eerst in Duitschland maar weinig bijval gevonden. Eindelijk vinden wij bij vs. 389 ME. Égon te iussi cóquere? ER. Certo, tíbi et parasitó tuo de opmerking „*tibi* mit Hiat, den jambische <auf Vokal> sowie auf *m* auslautende Wörter zu gestatten scheinen indem sie dann metrisch als pyrrhichisch gelten" met tal van bewijsplaatsen van verschillende gevallen. In de Captivi-editie, van 1897 is Niemeyer nog heel wat schroomvalliger op deze punten, terwijl in de ed. van Goetz en Schoell ook al deze hiaten als „non legitimi" worden gemerkt. Nog verder gaat het tegen de richting in, die tot nog toe bij de Duitsche geleerden omtrent de metriek van Plautus vrijwel algemeen geheerscht heeft, dat de schrijvers waarde toekennen aan zijn plaats in de zin voor de vraag, of de hiaat wettig is of niet. Bij vers 963 staat de opmerking: „Hier ist der Hiat vielleicht durch die Pause entschuldbar", en bij vers 882: „Der Hiat in der Zäsur des Senar ist durch die rhetorische Gegenüberstellung der Begriffe veranlaszt (logischer Hiat). Hiermee wordt een metrisch beginsel van verregaande strekking aanvaard. En toch is dit beginsel zoo natuurlijk, dat ik mij, waar immers zoo vele feiten er voor spreken altijd over de niet-aanvaarding er van heb verbaasd. Wat natuurlijke gronden zijn er voor aan te voeren, dat in twee verzen als

Nunquam édepol quisquam me éxorabit, quín tuae
Uxóri rem omnem iam út siet gesta éloquar [3])

[1]) nihil aliud ac (pag. 33, 73, 86); oratores in judicio dicentes (p. 50); si... sed si (p. 55); sive voor vel (p. 56); in dubium duxit (p. 65, vgl. p. 83); non aeque bene ac (p. 79)...; *δύσβατος* qui difficulter scandi potest (p. 27).

[2]) Tot nadere toelichting citeer ik het begin: „Dasz aber als Dichter des griechischen Originals E p i c h a r m u s, der zur Zeit des Äschylus lebende Begründer der dorisch-sizilischen Komödie. anzunehmen sei, hat L a d e w i g Über den Kanon des Volc. Sed. p. 19—26 und in weiterer Begründung Phil. 1846 S. 276 ff. vollkommen widerlegt."

[1]) De tusschen haakjes staande verzen vertegenwoordigen de zwakkere bewijsplaatsen waar tegen de lezing der handschriften nog iets anders dan het feit van den hiaat alleen valt aan te voeren.

[2]) Besproken door mij *Museum* VII afl. 12.

[3]) Ik citeer volgens deze editie, hoewel naar mijn meening de lezing *niet* sterken twijfel wekken moet.

hiaat wel toegelaten is aan het einde van het eerste vers, terwijl, die niet zou toegelaten zijn in een nadrukkelijke zinspauze? Dat kunnen alleen conventioneele gronden zijn, zooals er steeds in metriek iets conventioneels is. Dat dit nu niet het geval zou zijn, moet uit het onderzoek van Plautus tekst zelf blijken. Latere dichters bewijzen hier niets, omdat het mogelijk is, dat de opvattingen hier gewijzigd zijn, zooals omtrent de elisie de opvattingen ook gaandeweg zeer veranderd zijn.

De bewerkers zijn aarzelend dezen weg opgegaan en hebben in meer dan een vers dit beginsel, dat zij toch aanvaard hebben niet gevolgd. Zulk eene beschouwing immers van het vers en van de ontwikkeling der verskunst in het Latijn als die, welke voert tot het aannemen van den bovengenoemden logischen hiaat heeft beteekenis op zich zelf en moet niet als noodhulp uitsluitend dienen. Voorloopig zou ik het 't meest gewenscht vinden, totdat men hier wat scherper ziet en wat duidelijker grenzen kan afbakenen, alle invoegingen die uitsluitend dienen om den hiaat in een Plautijnsch vers op te heffen te vermijden. Maar tot zulk een terughouding hebben de uitg. van deze editie nog niet kunnen besluiten. Ik wil, om mij niet te ver in het onderwerp te verdiepen, dit met één enkel voorbeeld aantoonen.

In de hschr. is vers 558 met hiaat aldus overgeleverd

Ut haéc quae bona dant dí mihi / ex mé sciat.

Hierin voegde Ussing *hic* na *mihi* in om den hiaat te delgen en deze lezing is door Niemeyer overgenomen. Zij verklaren, dat *hic* als „hier te Epidamnus, waar de slaaf allerlei gevaren ducht". Maar daargelaten dat een dergelijk terugwijzen naar een zoo weinig op den voorgrond tredende zaak niet erg in den geest der Plautijnsche komedie ligt, is de invoeging van *hic* bij het al in het vers voorkomende *haec* niet aangenaam voor het oor; en bovendien met deze beteekenis is de plaats, die 't heeft, niet overeen te brengen. Het zou op de plaats van *haec* moeten staan. Om kort te gaan, het vers is volledig zonder de aanvulling en wint niet door de aanvulling.

Zoo goed als ik mij dit laatste punt daargelaten kan vereenigen met de wijze waarop in deze editie de hiaat wordt beschouwd, zoo moeilijk kan ik het eens zijn met de opvattingen der verschijnsels, die samengevat worden onder den naam „Iambenkürzungsgesetz". Ik gebruik met opzet het meervoud, omdat wij naar mijne meening hier met verschillende dingen te doen hebben. Zoo vallen drie- en meerlettergrepige woorden niet geheel onder dezelfde wetten in de taal als tweelettergrepige, en is de verkorting van door positio lange lettergrepen geheel anders te verklaren als die der op lange vocaal eindigende. Het lijkt mij, om één bepaald geval te noemen, volkomen onmogelijk, dat in het vers (320)

Tribus vóbis opsonátumst (an ŏbsono ámplius ?)

de korte in *obsono* moet toegeschreven worden zooals in deze uitgave gedaan wordt aan het Iambenkürzungsgesetz. Een eenigszins uitvoerige bespreking van mijne meening evenwel zou voor dit tijdschrift te veel plaats vorderen.

Bij de groote waardeering overigens die ik voor dit werk in zijn geheel heb is het aantal plaatsen, waar ik in afzonderlijke gevallen een andere meening voorsta dan de bewerkers zoo talrijk, dat het onmogelijk is ze hier allemaal te behandelen. Inzonderheid met de wijze, waarop zij den tekst hebben vastgesteld kan ik mij menigmaal niet vereenigen. En ook in allerlei andere gevallen oordeel ik anders dan zij. Ik kan daarom hier slechts enkele plaatsen bespreken.

Omtrent vs. 571 vll., de tegen de clienten gerichte passage, meent Niemeyer, diens opvatting is het immers in laatste instantie, dat we hier met een door Plautus ingelascht gedeelte te doen hebben (So ist die Ausführung über das Klientenwesen 571 sf. römisch. Einl. p. 8). Een inlassching van een dergelijke lange passage, goed met de bouw van het stuk verbonden, door Plautus zelf zou naar mijn meening geheel eenig zijn. Ik geloof dat wat bij Plautus clienten zijn in het Grieksche origінaal μέτοικοι waren. Een nadere verdediging van deze opvatting hoop ik nog wel eens elders te geven.

In de scène tusschen den eenen Menaechmus en den parasiet vergelijkt (vs. 143 vl.) Menachmus zich bij iets wat wel op schilderijen afgebeeld wordt gevonden (tabulam pictam in páriete / Úbi aquila Catamítum raperet aút ubi Venus Adóneum en dan verder (145 vl.) Age me áspice. / Écquid adsimuló similiter). De uitgever van deze editie meent, dat hier de adelaar is bedoeld. Er breitet sein pallium wie Adlerflügel aus, so dass die Palla zum Vorschein kommt." Dan zou de toevoeging van Venus en Adonis in het boven geciteerde vers geheel onlogisch zijn, want ten eerste is bij Venus niet aan een rooven te denken en ten tweede is Venus niet gevleugeld voorgesteld geweest. Ongetwijfeld vergelijkt Menaechmus zich met de twee schoone knapen, wier Oostersche kleedij eenigszins deed denken aan zijn dos, nu hij de palla onder zijn opperkleed droeg. De komische kracht was zoo door het verschil in uiterlijk tusschen den voor Menaechmus spelenden acteur en een Adoneus wellicht ook nog wel wat grooter.

Onder de klasse „latinisierter griech. Wörter, welche sich in vorliterarischer Zeit aus mündlichem Völkerverkehr in Latium einbürgerten", zooals Catamitus, Polluces rangschikt de uitg. ook Proserpina voor Persephone. Dit schijnt mij onmogelijk toe. Proserpina is een echtlatijnsche godheid, die later vereenzelvigd is met Persephone op dezelfde wijze als Mercurius vereenzelvigd is met Hermes.

In enkele opzichten merkt men, dat de uitg. een eenigszins verouderde taalopvatting huldigt. Zoo b. v. in zijn aanteekening bij vs. 233 Nam quid modi futúrumst illum quáerere. *Nam quid* sehr häufig für *quidnam*. Hier wordt immers *quidnam* voorgesteld als het normale, *quidnam* als een soort anomalie, terwijl inderdaad in het geciteerde vers *nam* nog een zelfstandig, niet enklitisch woord is met de beteekenis van „waarlijk, inderdaad". Evenzoo is *quaerere* in plaats van het Gerund. niet zoozeer „Volkssprache" zooals uitgever zegt als wel oud-Latijn. Pas in later tijd zou men dezen Inf. volkstümlich kunnen noemen.

Van een niet geheel juiste opvatting getuigt ook de aanteekening bij vs. 497.

Pol eám quidem edepol té dedisse intéllego

„*pol.... edepol* vielleicht vulgäre Häufung bei grosser Erregung". Alsof nog een zweem van twijfel aangaande de juistheid van den tekst kan bestaan. Juist dat het nadrukkelijkste krachtwoord volgt, is immers geheel aan het leven afgeluisterd.

Een enkele maal doet uitg. een stap op het lokkende

en toch zoo gevaarlijke terrein der etymologie. Daar toont hij dan de opvattingen van ‚Anno dazumal'. „Die etymologische Verwandtschaft", zegt hij bij vs. 477, zwischen *heres* und (*h*)*erus* springt in die Augen, der E r b e wird H e r r seines Besitzes".

Wat den tekst aangaat, valt in de eerste plaats het groote aantal overstoute aanvullingen der juist in de Menaechmi zoo talrijke lacunes op. Niemand zal hiertegen bezwaar maken, waar het een uitgave, die ook voor de school bestemd is, geldt. De leerlingen hebben behoefte aan een volledigen tekst; enkele woorden daar, waar een geheel vers moest staan, verbreken voor hen den samenhang. Met de keuze, die de uitg. tusschen de verschillende lezingen hebben gedaan, kan ik meestal wel meegaan, een enkele maal zou ik er een andere gedaan hebben. Zoo in vs. 484 Idem égo dicebam. quid multis verbis ◡– ; de uitg. kiest hier de aanvulling van Pylades *opust*, ik zou die van Vahlen *moror* om zijn grootere waarschijnlijkheid hebben gekozen.

Ik wil eindigen met de bespreking van een plaats waar ik den tekst in een andere vorm zou willen geven dan de uitg. dat doen — en trouwens de andere edities met hem. Het betreft vers 308, dat algemeen zoo gelezen wordt

Habís? ME. Dí illos homines, qui íllic habitant, pérduint. *Habes* berust op een conjectuur van Seyffert, terwijl in de handschr. *habitas* staat. Op het eerste gezicht lijkt deze verbetering zeer plausibel. *Habere* in de beteekenis van ‚wonen' komt bij Plautus nog meermalen voor, b. v. vs. 69 van deze comedie, Nunc íle geminus, quí Syracusís habet. Het is een tijdlang zeer in de mode geweest om bij Plautus naar plaatsen te speuren, waar dergelijke archaismen in den tekst te herstellen waren. Maar daarvan is men terecht teruggekomen. Zulke woorden hebben dikwijls een ondertoon, die door den afstand, op welken wij luisteren, aan ons oor ontsnapt. Niemeyer merkt zelf dan ook al op, dat *habet* in deze beteekenis gewoonlijk aan het einde van het vers staat; alleen. Truc. 77 maakt hierop een uitzondering. Zoo is het hier naar mijn meening ook niet onbedenkelijk om *habitas* door *habes* te vervangen, te meer omdat in de onmiddellijk volgende repliek weer *habitant* staat. Ook Lindsay heeft het niet aangedurfd. Deze heeft het gezocht door in plaats van *illic illi* te lezen, maar de eerste vershelft is dan verre van fraai. De korte aanmerking (kakometrie), die Niemeyer aan het vermelden van deze conjectuur toevoegt, is niet onjuist. Ik wil liever uitgaan van het vermoeden, dat een tallooze malen in de Plautushandschr. voorkomende verwisseling ook hier heeft plaats gehad, n. l. die tusschen *omnes* en *homines*. Tevens wint de passage eenigszins in kracht, als Menaechmus bij zijn verwensching spreekt van „den man, die daar woont", dus van den huisheer, in plaats van „de menschen, die daar wonen". Dit brengt mij tot de lezing

Habitás. ME. Di illum omnes, qui íllic habitat, pérduint.

Amsterdam. J. W. B i e r m a.

M. Cohen, Le Parler Arabe des Juifs d'Alger. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 4). Paris, Librairie Ancienne H. Champion. 1912.

De schrijver, docent aan de Ecole des Langues Orientales te Parijs, is als linguist een leerling van A. Meillet, kent grondig Arabisch en beheerscht in het bijzonder de geheele litteratuur betreffende de Arabische dialecten van Noord-Afrika. Gedurende eenige maanden van de jaren 1908 en 1909 heeft hij zich te Algiers toegelegd op de studie van de spreektaal der daar inheemsche Joden, en het boek van ongeveer 560 bladzijden, dat wij hier aankondigen, bevat de resultaten van dat onderzoek. Op phonetisch en morphologisch gebied heeft de auteur naar volledigheid gestreefd, maar bij de behandeling der rededeelen verzuimt hij geene gelegenheid om zijne lezers ook omtrent de syntaxis in te lichten, en de rijkdom van voorbeelden, die hij aanvoert, schijnt erop aangelegd om zooveel mogelijk van het door hem verzamelde lexicographische materiaal vast te leggen. Een index van alle aangehaalde woorden ontneemt aan beoefenaars van Nieuw-Arabisch elke verontschuldiging voor het niet-raadplegen van het werk, en de mededeeling van een vijftal teksten met vertaling en aanteekeningen draagt veel bij om het beeld, dat Cohen van het Arabisch der Joden te Algiers geeft, af te ronden.

In de 13de eeuw schijnt de Joodsche kolonie te Algiers nog weinig talrijk te zijn geweest. Behalve bestanddeelen van overoude immigratie bevatte zij Joden uit verschillende Mohammedaansche streken. Hunne taal was zonder twijfel een Noord-Afrikaansch Arabisch, en maatschappelijk waren zij uiterst zwak georganiseerd. Sedert het einde der 14de eeuw nam de Joodsche gemeente belangrijk toe door immigratie uit Spanje, en hieraan dankte zij tevens de redding en versterking van haar geestelijke zelfstandigheid. Mettertijd werd de samensmelting der verschillende elementen van de kolonie zoo goed als volkomen. Het karakter van dit geheel werd in de meeste hoofdzaken door de Spaansche immigranten bepaald; alleen ten aanzien der taal hebben dezen zich aan de oudere lagen der gemeente aangepast.

De van beide zijden op religieuze gronden gehandhaafde afzondering, waarin deze Joden te midden der Mohammedanen leefden, heeft zeker veel bijgedragen tot het behoud der eigenheden van hunnen tongval, die in klanken en woordvorming zoowel als in spraakgebruik opmerkelijk verschilt van het Arabisch, dat de Algerijnsche Mohammedanen spreken. Dit neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met een Arabisch dialect in den vollen zin des woords. Natuurlijk ontbreekt het niet aan woorden en uitdrukkingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn, maar, vergeleken met de ontleeningen aan Romaansche en Berbersche talen en aan het Turksch, zijn zij betrekkelijk niet talrijk, en zij betreffen voor een goed deel zaken, waarvoor het Arabisch geen eigen termen bezit omdat zij verband houden met den Joodschen godsdienst. De voornaamste karaktertrekken, waardoor Arabische tongvallen van Noord-Afrika zich onderscheiden van de spreektalen van meer Oostelijk gelegen deelen van het Arabische taalgebied, toont Cohen in het Joodsch Arabisch van Algiers aan, en hij noemt derhalve met recht zijne studie eene eerste proeve van wetenschappelijke beschrijving van eene Arabische spreektaal van Algerië.

Deze taal wordt thans nog gesproken door ongeveer 11500 menschen en het laat zich voorzien, dat hare dagen geteld zijn. De kolonie is bezig, de taal harer vaderen geleidelijk te verwisselen voor het Fransch, en, zelfs indien dit niet zoo ware, dan zou toch het onder de Fransche heerschappij toegenomen vreedzame verkeer

met de omringende Mohammedanen onvermijdelijk leiden tot geheele assimilatie aan de Arabische spreektaal dezer laatsten. Cohen kwam dus nog juist bij tijds om een tak van den Arabischen taalstam naar het leven te teekenen, welks naderende dood met zekerheid kan worden voorspeld.

De wijze, waarop hij zich van zijne taak gekweten heeft, boezemt vertrouwen in en dwingt bewondering af. Angstvallig belijdt hij onzekerheid of twijfel en geeft hij rekenschap van de getuigenissen, waarop zijn voorzichtig oordeel berust. In vele gevallen heeft hij zijne gegevens nader laten toetsen of aanvullen door W. Marçais, aan wiens werken hij zich het meest verplicht acht, zonder die van Stumme, Kampffmeyer en anderen te verwaarloozen. Met deze onderzoekers heeft hij gemeen de neiging tot al te fijne klankonderscheidingen, die, naar het schijnt, zoo licht samengaat met voorliefde voor phonetische nasporingen. Het voornaamste instrument, dat daarbij dienst doet, blijft voorloopig het oor van den onderzoeker, en, hoe scherp en geoefend dit moge zijn, het komt ons voor, dat met name ook de beschrijvers van Arabische klankstelsels van Noord-Afrika daarmee te fijne onderscheidingen willen vaststellen. Bovendien brengt de beperktheid van het studiemateriaal, waarover elk linguist beschikt, mede, dat vele dier phonetische finesses, waarmee de taalwetenschap vooralsnog eer bezwaard dan verrijkt wordt, slechts individueele spraakgewoonten wedergeven. Zoo geeft de veelheid der in zulke phonetische studiën gebezigde klankteekens, die elke nuanceering met mathematische juistheid willen afbeelden, eene geflatteerde voorstelling van den graad van nauwkeurigheid der waarnemingen, terwijl dan aan den anderen kant weer de vaagheid van verscheidene der gebruikte kunsttermen (bijv. *emphase*, *emphatiser*, *désemphatiser*, enz.) tegen die overschatting komt waarschuwen. Te dezen aanzien heeft echter onze auteur slechts het voetspoor van de besten onder zijne voorgangers gevolgd, en er is te minder reden om hem hiervan een verwijt te maken omdat hij dat heeft gedaan met de meest bescheiden omzichtigheid.

De reusachtige verbreiding der Arabische taal, die in de gedurende de eerste eeuwen geislamiseerde landen de inheemsche talen geheel of bijna geheel verdrong, heeft tot noodwendig gevolg gehad, dat het aantal der spreektalen, waarin zij zich splitste, nauwelijks te schatten is. Het belang eener gezette studie dezer tongvallen voor de Semitische taalwetenschap is eerst in de latere jaren ingezien. Beschrijvingen van die spreektalen, welke zich in waarde kunnen meten met die, welk Cohen van het Arabisch der Algerijnsche Joden gaf, behooren nog tot de zeldzaamheden. Menig Arabist zal het betreuren, dat zóóveel talent en zóóveel arbeid gewijd werden aan een dialect, dat slechts een minimaal gebied bestrijkt endat zich, al moge het met recht onder de Arabische spreektalen gerangschikt worden, toch onder eenigszins abnormale omstandigheden ontwikkeld heeft. De auteur zou deze bedenking waarschijnlijk weerleggen met de opmerking, dat de linguist de beteekenis der objecten zijner studie niet schat naar het aantal menschen, die zich van de taal bedienen, en dat van de gewone afwijkende levensvoorwaarden eener spreektaal hare phonetiek en hare morphologie voor hem vooral niet minder belangwekkend maken. Wij kunnen daar nog bijvoegen, dat de volgorde, waarin de verschillende deelen van het groote onontgonnen veld in bewerking genomen worden, grootendeels van toevallige omstandigheden afhangt, en dat wij dus alle reden hebben ons te verheugen, wanneer een goed voorbereid Orientalist het belangrijke, tot welks behandeling hij gelegenheid vindt, niet laat liggen omdat er nog belangrijker dingen overblijven. Maar, al zijn wij dus aan Cohen voor zijn voortreffelijk werk grooten dank verschuldigd, wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat het hem nog eens gegeven zij, zijne geoefende, vaste hand en zijn beproefde ontleedmes te gebruiken voor de analyse eener spreektaal, die niet alleen Arabisch is krachtens haren oorsprong, maar die ook voor hare verdere ontwikkeling de motieven aan het Arabische leven ontleend heeft.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

J. G. van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad I, De theorie der gesloten stad-huishouding. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Pr. ƒ 3.50, geb. ƒ 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Het werk van dr. van Dillen heeft reeds sterk de aandacht getrokken. Het onderwerp heeft nog altijd onze bijzondere belangstelling en de schrijver blijkt uitnemend voor zijn taak berekend geweest te zijn. Een groote verdienste van het werk is het bovendien, dat het zeer leesbaar is.

Het plan voor zijn werk en daarmede tevens de begrenzing van zijn taak geeft de schrijver aan het slot van een beschouwing over „de indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen", welke als inleiding dienst doet. In dit heldere en leerzame overzicht van de bekende theorieën over de „Wirtschaftsstufen" wijst hij er op, dat bij het karakterizeeren van de economische beteekenis der middeleeuwsche steden voornamelijk over twee punten geschil bestaat en wel 1° of in de middeleeuwen de stad met het omliggende land een zelfgenoegzame economische eenheid gevormd heeft, zooals Bücher in zijn theorie van de gesloten stad-huishouding beweert, 2° of de productie destijds als een productie tot behoeftenbevrediging of om winst beschouwd moet worden. De beantwoording dezer beide vragen stelt van Dillen zich tot nader doel. In het eerste deel van zijn werk — tot nog toe alleen verschenen — komt uitsluitend de eerste vraag ter sprake.

Na een hoofdstuk over „het ontstaan van de steden en handwerk," dat een kritische samenvatting van de bestaande beschouwingen dienaangaande bevat en in het raam van het werk vrij overbodig schijnt, oordeelt de schrijver aan het slot van het 2e hoofdstuk de oplossing van zijn probleem van twee andere vragen afhankelijk: 1° of Büchers bewering, dat er in de middeleeuwen geen interlokale handel bestaan heeft tenzij in enkele zeer weinige goederen, juist is, 2° of een stedelijke protectionistische wetgeving in de XIVe, XVe of XVIe eeuw kunstmatig een gesloten stad-huishouding tot stand gebracht heeft.

In de twee daarop volgende hoofdstukken wordt vervolgens de vraag van den interlokalen handel onderzocht, eerst voor het gebied buiten Noord-Nederland, dan voor Noord-Nederland. Op grond van een buitengewoon omvangrijk materiaal — vooral voor ons land — komt de schrijver tot de conclusie, dat zoowel de omvang van het verkeer in het algemeen, als het getal van de goederensoorten — grondstoffen, landbouwartikelen en fabrikaten

worden hierbij onderscheiden — veel grooter geweest is dan Bücher zich voorgesteld heeft. In het laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver enkele economische vraagstukken, als dat van den directen ruil en van den groot- en kleinhandel, en ten slotte de tweede bovengenoemde vraag rakende de werking van de stedelijke protectionistische wetgeving. Hij toont aan, dat dit protectionisme minder sterk is geweest, dan men zich wel gedacht heeft, en dat een gesloten stad-huishouding hierdoor zeker niet tot stand gebracht is. De slotconclusie van van Dillen is, dat — moge Bücher in zijn theorie de wezenlijk karakteristieke trekken van het economisch leven der middeleeuwsche stad getroffen hebben — het eenzijdige, al te sterke naar voren halen dezer lijnen een vertrokken beeld van het economische leven geleverd heeft. Voor alle middeleeuwsche steden kan men het zeker niet laten gelden.

De opzet van het werk heeft ten gevolge gehad, dat het resultaat wat de hoofdvraag betreft, in hoofdzaak negatief is geweest. In hoeverre de door Bücher aangegeven trekken inderdaad voor de middeleeuwsche stad in het algemeen karakteristiek zijn geweest, wordt niet aangegeven, evenmin of wellicht niet destijds een groep van steden opgekomen was, welke reeds een vrij modern economisch karakter droegen, en anderzijds geheele groepen van steden in de meer landwaarts gelegen gebieden bestonden, voor wie de karakteristiek van Bücher in haar volle strengheid volkomen opgaat. Ook chronologische onderscheidingen worden in het werk nauwelijks gemaakt.

Evenwel — zullen zij, die zich na von Below's artikelen en kennisneming van de middeleeuwsche handelsgeschiedenis reeds van de onjuistheid van Bücher's theorie overtuigd achtten, eenigermate teleurgesteld zijn, nu zij op deze verder liggende vragen geen antwoord vinden — men moet toegeven, dat het werk zooals van Dillen dit opgevat heeft, nog geenszins overbodig was. Eerst zijn zorgvuldige en zeer gedocumenteerde studie zal een terugkomen op Bücher's theorie in diens scherpe formuleering onmogelijk maken. Behalve op dit belangrijke negatieve resultaat van het werk mogen wij verder wijzen op de talrijke waardevolle opmerkingen en bovenal op de vele nieuwe gegevens door van Dillen in zijn onderzoek over het interlokale verkeer samengebracht, welke onze kennis van het middeleeuwsche warenverkeer aanmerkelijk uitgebreid hebben. Niet het minst hierdoor zal het werk in de economisch-historische literatuur langen tijd een belangrijke plaats behouden.

's-Gravenhage. P. A. Meilink.

Sonia E. Howe, The false Dmitri. A Russian Romance and Tragedy, described by British eye-witnesses, 1604—1612. Edited, with a preface. Illustrated by contemporary portraits. London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. 6 shill.).

Dit boekje bevat een afdruk van enige verhalen enz. van tijdgenoten betreffende de troonbestijging van Pseudodemetrius in 1605 en de „tijd van beroering" (smutnoje wrem'a), die daarop volgde. Daar dit een uiterst romantiese periode is uit de Russiese geschiedenis, vol van schokkende gebeurtenissen, zal de lektuur van dit boek menigeen kunnen boeien, — en menigeen zal er feiten uit leren kennen, die hij nog niet wist.

Eigen beschouwingen heeft de verzamelaarster er niet aan toegevoegd, evenmin een résumé van de opinies van recentere historici over het Smutnoje wrem'a. Trouwens, zij zal wel niet pretenderen een geschiedkundige arbeid te leveren en dan mogen wij die eis ook niet aan haar werk stellen.

In hoeverre haar tekst nauwkeurig met de originélen overeenstemt, heb ik niet kunnen nagaan. Wel heb ik de eerste van de paar voor deze uitgave vertaalde bronnen, de brief van Pseudodemetrius aan paus Clemens VIII, met de Poolse tekst, door Baudouin de Courtenay in de Verhandelingen der filologiese sektie van de Krakause Akademie, serie 2, dl. 14 (1899), blz. 185 vv. afgedrukt, vergeleken, en bevonden, dat de vertaling veel vrijer is dan nodig was om er goed Engels van te maken, — soms zo vrij, dat de juistheid er onder lijdt; de zingrenzen zijn niet overal behoorlik in acht genomen. Om dat te tonen, druk ik naast elkaar af een zich nauw aan het origineel aansluitende Nederlandse vertaling van het begin van de brief, en de door Mrs. Howe gepubliceerde Engelse vertolking:

Allerheiligste en gezegende Vader in Christus. Wie ik ben, die zich vermeet aan Uw Heiligheid te schrijven. zal de hooggeerwaarde afgezant van U. H. tot de allerdoorluchtigste Poolse koning meedelen, aan wie ik mijn lotgevallen vertrouwelik heb meegedeeld. Vluchtend voor een tiran en de dood ontlopend, waarvan mij reeds in mijn kinderjaren God de Heer door Zijn wonderbaarlike voorzienigheid verlost heeft, woonde ik eerst in het Moskouse rijk zelf....	Most Holy and most Blessed Father in Christ, who it is who dares thus to address your Holiness, your Holiness will learn from the most illustrious and most reverend Nuncio at the Court of the Most Serene King of Poland, to whom I have communicated the origin and causes of all my resolutions. I have escaped out of the hands of a most cruel tyrant and the Almighty God has delivered me from death by His special and wonderful providence throughout my career, even from my infancy. I dwelt at first in the Empire of Muscovy itself....

Leiden. N. van Wijk.

C. Clemen, Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M 7., geb. M. 8.25).

Een van de vele moeilijkheden om den Bijbel, i. c. het Nieuwe Testament juist te verklaren, is deze, dat we telkens weer in aanraking komen met eene wereld van denken en voelen en zien van dingen, welke niet meer de onze is.

Prof. Carl Clemen, auteur o. a. van de bekende „Religions-geschichtliche Erklärung des Neuen Testaments," heeft ons de moeilijkheid en tevens het belang van kennismaking met die gedachtenwereld der oudheid, doen gevoelen in zijn nieuwste werk, dat hier met een enkel woord wordt aangekondigd en besproken. Een boek, opgedragen aan den aartsbisschop van Upsala, Nathan Söderblom, in het voorwoord genoemd „der gegenwärtig bedeutendste Religionshistoriker." Een boek, waarin een schat van materiaal, van de grootste beteekenis voor wie wil leeren verstaan het N. T.

Het boek is verdeeld in twee hoofddeelen:

S. 6 — S. 91 handelt over „der religiöse Glaube", is allereerst van theoretischen aard. Hierin is opgenomen eene interessante bespreking van het totemisme, S. 68 ff.;

S. 92 — S. 162. „Das religiöse Verhalten," van meer praktischen aard. Hierin treffen we aan eene uiteenzetting van „het leven na den dood en 't einde der wereld." S. 151, en een aanhangsel, handelende over primitieve mythen en sagen.

Daaraan gaat vooraf eene „Einleitung", S. 1 — 5, waarin gesproken wordt over de uitdrukking „primitieve godsdienst", als eigenlijk onjuist, maar gemakshalve gekozen, — en daarop volgt een slot, S. 162 u. 163, waarin de Hoogleeraar constateert:

1e Al is hij uiterst voorzichtig te werk gegaan — behoefde deze geleerde ons dat nog te verzekeren? —, toch is gebleken, dat de bedoelde „Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum" veel talrijker zijn, dan men wel gedacht heeft, en — voegen we er aan toe — dan menigeen wel lief is. Vooral geldt zulks van de Openbaring, van de Evangeliën en de Handelingen, van de brieven aan de Corinthiërs en aan de Hebreërs.

2e Toch — en dit spreekt eigenlijk wel vanzelf, maar 't mag niet worden vergeten — gold het onderzoek vaak uitdrukkingen en gebruiken, welke hunne oorspronkelijke beteekenis hebben verloren, als 't ware verbleekt zijn.

3e Daarnaast evenwel staan andere „Reste", die werkelijk nog de oorspronkelijke beteekenis bewaard hebben en ze zijn nog zoo talrijk dat men in de verzoeking zou kunnen komen om te zeggen dat het oudste Christendom toch eigenlijk niet wezenlijk van de primitieve religie onderscheiden is. Intusschen zulk eene bewering zou nog schromelijker overdrijving zijn, dan wanneer men beweert, dat 't oudste Christendom, omdat het beïnvloed is door andere godsdiensten, eigenlijk eene syncretistische religie zou mogen heeten. Daartegenover kan worden volgehouden, dat het oudste Christendom, wat zijn *wezen* aangaat, zoo goed als onafhankelijk is van de primitieve religie, „sie wirkt nur in Anschauungen und Gebräuchen nach, die mehr oder minder zu seiner Schale gehören (S. 163)."

Drie registers besluiten het inhoudrijke werk.

Een Nederlander betreurt het allicht, dat de geleerde schrijver, hoewel toch bekend met het Theol. Tijdschrift, geen rekening heeft gehouden met twee daarin indertijd verschenen artikels, welke juist voor dit onderzoek van groot belang waren:

1e van prof. W. B. Kristensen: De term „Zoon des Menschen", 1911, bv. voor de beteekenis van de slang, bl. 8 v.v.;

2e van prof. B. D. Eerdmans: De beteekenis van het O. T. voor onze kennis van de gedachtenwereld der oudheid, 1913.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

P. Fournier, Une groupe de recueils canoniques italiens des Xe et XIe siècles. (Mémoires de l'Académie des inscriptions et des belles-lettres, XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 5).

Wat Fournier in deze verhandeling uiteenzet behoort tot de meest ingewikkelde vraagstukken omtrent de totstandkoming van het Corpus iuris canonici en van de middeleeuwsche Libri poenitentiales.

Reeds vroegtijdig werd er beproefd de verschillende kerkelijke wetten, hetzij ze op algemeene of op particuliere synoden waren afgekondigd, hetzij het pauselijke besluiten waren, volgens bepaalde hoofdstukken in één overzichtelijk geheel bijeen te brengen. Daar echter de geheele kerk nog in een stadium van eerste ontwikkeling was, werden al deze verzamelingen van „canones" telkens weer door nieuwe vervangen, die niet alleen den onmiddellijken invloed van hun tijd weerspiegelden, maar tegelijk ook een selectus, een bloemlezing waren uit de vorige verzamelingen. En daar deze meermalen een sterk-locale kleur droegen, bood iedere nieuwe canoncollectie een telkens ingewikkelder samenstel van elementen van zeer verschillenden oorsprong. Zelfs keizerlijke constituties, Frankische capitularia, stukken uit de Novellen van Justinianus, en andere fragmenten uit het burgerlijk recht vonden nu en dan een plaats tusschen de kerkelijke canones.

Van een centrale leiding van Rome uit was in dien tijd geen sprake; alles ging nog uit van particulier initiatief, hetzij van personen, hetzij van bepaalde kerken of kerkprovincies. Eerst later, toen de wetgeving in de verschillende landen der christenheid zich genoegzaam ontwikkeld had, nam Rome de hoofdleiding over, voornamelijk wel door de feitelijke erkenning van de canoncollectie van Gratianus (Decretum Gratiani), omstreeks 1150 te Bologna ontstaan, welke met de omstr. 1230 door Raymundus van Peñaforte, op bevel van Gregorius IX verzamelde decretalen (Decretales Gregorii IX), den grondslag van het officieele Corpus iuris canonici vormen.

De vier canon-collecties, welke Fournier bestudeert, vallen tusschen de in de 9e eeuw in Gallië te voorschijn komende pseudo-Isidorische decretalen, en het Decretum Gratiani van de 12e eeuw, en zijn ontstaan in de meer Zuidelijke streken van Italië, omtrent Napels, Beneventum, enz., waar, zooals bekend, ook een sterke Grieksche invloed heerschte. De oudste collectie bevindt zich in cod. T XVIII van de Vallicellana te Rome. Zij bestaat uit 451 artikelen van ongelijken omvang, die deels een polemischen geest ademen, in zoover zij de door Paus Formosus (891-896) toegediende wijdingen voor geldig houden. Er komt zelfs een tekst in voor, die een duidelijke toespeling bevat op de lugubre schending van Formosus' lijk door Paus Stephanus VI (VII) (896—897) [1]. Behalve

[1]) Men kent deze tragische geschiedenis uit den tijd der ineenstorting van het Karolingische rijk, toen het Pausdom een prooi werp van de verschillende adelspartijen in Italië. Formosus was vóór zijn Pausschap reeds veroordeeld en verbannen geworden, maar later door zijn verkiezing tot Paus volkomen gerehabiliteerd, en — voorzoover de bronnen een oordeel toelaten — terecht. Maar zijn tweede opvolger Stephanus VI (VII), een creatuur van de Spoletanen, liet ter gelegenheid van een synode te Rome (897) Formosus' lijk, dat sinds 10 maanden in het graf had gerust, opgraven, met de pauselijke gewaden bekleeden, en op een zetel zetten. Een diaken werd den doode als verdediger toegevoegd. Hierop werd Formosus als meineedige veroordeeld, drie vingers der rechterhand werden van het lijk afgehouwen, de pauselijke gewaden werden door leekenkleederen vervangen, en zoo werd het lijk bij de voeten in den Tiber gesleept. Tevens werden alle door Formosus verrichte wijdingen ongeldig verklaard. Deze gruwelijke misdaad maakte op de tijdgenooten een diepen indruk, en riep weer een reactie ten gunste van Formosus in het leven. Door Paus Theodorus II (897) werd het lijk weer eervol in den St. Pieter bijgezet.

deze elementen van zuiver locale kleur vindt men er allerlei stukken uit Romaansch-Frankische verzamelingen, en ook tal van heterogene elementen uit een Iersche collectie (Collectio Hibernica), uit het *Poenitentiale* van Theodorus van Cantorbury († 690), en eindelijk een menigte stukken van Griekschen oorsprong, waaruit niet alleen de Zuid-Italiaansche herkomst der collectie ten duidelijkste blijkt, maar ook de gezindheid van den compilator zelf, die bij een trouwe verdediging van Rome's voorrang toch de oude rechten van Byzantium en der geheele Oostersche kerk erkent. Zelfs neemt hij fragmenten op uit de Novellen van Justinianus, die gunstig luiden tegenover Byzantium.

Uit deze Collectio Vallicellana is kort na haar ontstaan een andere gesproten, die niet in artikelen, maar in 9 boeken is verdeeld. Zij bevindt zich in cod. Vaticanus 1349 (10e eeuw). Veel belangrijks levert ze niet op. Ze gebruikt nog wat meer bronnen dan haar voorgangster, vooral veel apocriefe stukken [1]). Meer nog dan in andere collecties, wordt de gewoonte gevolgd, om de vroegere bronnen niet letterlijk te excerpeeren, doch de teksten op eigen houtje te vervormen, en meer voor tijd en omstandigheden pasklaar te maken. Deze collectie ontleent haar belangrijkheid hoofdzakelijk daaraan, dat zij een der bronnen is geworden van de verzameling, die door Fournier als derde wordt behandeld, nl. de Collectie in 5 boeken. Deze bevindt zich in drie hss. van de 11e eeuw. Zij draagt nog meer dan de vorige het karakter van een Poenitentiale (boete-boek) en geeft, behalve allerlei stukken van denzelfden aard als in de vorige collecties, ook veel Bijbel- en Vaderteksten, zelfs hier en daar stichtelijke verhaaltjes. Ook is zij vrijgeviger met teksten uit het Romeinsch recht en lascht zelfs eenige edicten van de Lombardische koningen in. Meer ook dan in de vroegere verzamelingen treedt in deze Collectie van 5 boeken de strengere hervormingsgeest op den voorgrond, welke eenigen tijd later zich voorgoed gelden deed onder Paus Gregorius VII (1073—1085), die met keizer Hendrik IV den reuzenstrijd aanbond over de Investituur en het celibaat der geestelijkheid. Eén opmerkelijk verschil is er echter tusschen deze collectie, en die welke onder Gregorius VII ontstonden (van Anselmus van Lucca, Kardinaal Deusdedit, Bonizo e. a.), dat deze laatste dikwijls putten uit pseudo-Isidorus, terwijl de Collectie van 5 boeken, evenals hare onmiddellijke bronnen, dat slechts zeer spaarzaam doet.

Uit deze Collectie van 5 boeken zijn er nog een tiental andere ontstaan, die echter geen nieuwe elementen van eenig belang bevatten. Alleen wordt hier en daar het bekende *Decretum* (*Collectarium*, in 20 boeken) van Burchard van Worms († 1025) geëxcerpeerd, dat later een hoofdbron voor het Decretum Gratiani zou worden. Eén hs. bestaat er zelfs, (cod F 8 Vallicellanus), waarin de Collectie van 5 boeken blijkbaar ex professo gecombineerd is met den zgn. *Corrector* (liber XIX van het *Decretum*) van Burchard.

De algemeene conclusie, waartoe Fournier's studie leidt, is deze, dat de door hem behandelde groep van Italiaansche collecties slechts een voorbijgaanden invloed heeft gehad. Zij is gegaan zooals zij gekomen is, tamelijk wel in duisternis gehuld. Merkwaardig is, dat zij zulk een grooten invloed heeft ingeruimd aan de Collectio Hibernica, en aldus een reeks canonieke wetten tot gelding heeft gebracht in een land, waar men van Ierland slechts een heel onzeker begrip had, zooals blijkt uit een randglosse, die bij de Collectie van 9 boeken te vinden is: „Hibernia est provincia in Gallia que vulgo Alvernia vocatur". Ongetwijfeld heeft de Italiaansche groep haar ontstaan te danken aan denzelfden geest, die het *Decretum* van Burchard van Worms bezielde, en die den weg bereidde voor het optreden van Gregorius VII, nl. een geest van hervorming, als reactie tegen de pas voorafgegane sterk-bewogen tijden. Vooral de uitroeiïng van de simonie en het concubinaat onder de geestelijken, en van de zedeloosheid en het bijgeloof onder de leeken waren de hoofdideeën, welke deze hervormingsbeweging inspireerden. Maar alhoewel werkende uit kracht van en in denzelfden geest, lieten de canonisten onder Gregorius VII zoowel het *Decretum* van Burchard als deze Italiaansche collecties links liggen.

Bij wijze van hors d'œuvre wijst Fournier (p. 111, note 4) op eenige liturgische teksten in een van de door hem bestudeerde hss. Er wordt daar een duidelijke toespeling gemaakt op de middeleeuwsche meening, dat er in de hel en het vagevuur zgn. Zondagsrust zou heerschen, in zoover het lijden op dien dag daar ophoudt. Men kan daarbij voegen, dat een rijke litteratuur over dit onderwerp zich bevindt bij Ad. Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg 1902), S. 144 ff., 452; vgl. S. 61, 224 en 510. Sicard van Cremona († 1215) zegt zelfs in zijn *Mitrale*, l. 3, n. 6 (Migne, *Patrol. lat.* 213, col. 132), dat men bij het Memento defunctorum in de Mis op Zondag geen namen moet noemen. En heel curieus is, dat die middeleeuwsche meening nog een spoor heeft nagelaten in de hedendaagsche Romeinsche liturgie, in zoover sommige Maandagen de aangewezen plaats zijn voor een Mis en een Officie voor de overledenen. Als op den Maandag het lijden opnieuw begon, gevoelden de zielen het natuurlijk dubbel. Daarom werd er op de Maandagen extra voor de overledenen gebeden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

[1]) Onder die apocriefen signaleert Fournier een stukje, waarin Paus Clemens (eind 1e eeuw) een voorschrift zou gegeven hebben, om op 12 bepaalde Vrijdagen telkens op een bepaalde manier te vasten. Hetzelfde vond Fournier in twee andere Italiaansche hss., óók uit de 10e en 11e eeuw, doch telkens buiten de eigenlijke collectie staande. Welk een taai leven dergelijke apocriefen hebben, kan men daaruit afleiden, dat het stukje, eenigszins beter gesystematiseerd, in hss. der 12e—15e eeuw voorkomt, niet alleen in Duitschland doch ook in Nederland, bijv. in Cod. Utrecht 711, fol. 77b (Latijnsche tekst), en in cod. Deventer n. 24, bl. 304a—306a (Mnl. tekst) beginnende: „Hier begynnen die xij gulden vrijdagen Die die pauws clemens vant inder Apostolen vj boecken" enz. Men vindt ze zelfs in tal van Fransche gedrukte Getijdenboeken uit de jaren 1560—1580 onder de benaming: „Les douze Vendredis blancs".

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Jos. Schrijnen, De vergelijkende klassieke taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs. Zutfen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.50).

Wanneer het waar is wat de Schr. implicite veronderstelt, dat allen het in beginsel met hem eens zijn (p. 1. 2),

dan zal de verschijning van de hier boven genoemde brochure, in welke opzichten men verder ook geneigd zal zijn tot het maken van op- en aanmerkingen en het uitspreken van desiderata, door allen als een heugelik feit worden beschouwd. Want het is een boekje, door bevoegde hand geschreven, over een onderwerp, dat nu lang genoeg met minder of meerder ergernis in gesprekken of artiekeltjes is bepraat en dat nu eindelik eist, dat het met ernst ter bevoegde plaatse ter hand wordt genomen en tot een wetenschappelik bevredigende oplossing wordt gebracht.

De tijd is gekomen dat eindelik dé grote fout in de opleiding van onze classici verbeterd wordt en de grote leemte van hun opleiding wordt aangevuld.

Met de verschijning van bovengenoemde brochure valt een artiekel samen van even bevoegde hand nl. van prof. D. C. Hesseling in Vragen des Tijds Jan. 1917 over de Taalkundige opleiding der classici. Beide schrijvers betogen, dat de opleiding der classici een taalwetenschappelike propaedeusis vereist op de basis van de moderne histories-vergelijkende taalwetenschap.

Prof. Hesseling veronderstelt het in zijn artikel zonder meer, Prof. Schrijnen zegt het disertis verbis (p. 61): „wil echter de toepassing (nl. van de vergelijkende taalwetenschap op het Gymnasium) oordeelkundig zijn, dan dient de docent zelf degelijk te zijn onderlegd, wat slechts door *akademische vorming* mogelik is.” Prof. Schrijnen heeft met zijn brochure een tweeledig doel: eensdeels betogen, dat de opleiding onzer classici — en daardoor het klassiek taalonderwijs op het Gymnasium — grote fouten en leemten heeft en aanwijzen waar die fouten en leemten liggen en in welke richting verbetering moet worden gebracht, anderdeels diegenen onder de classici, die wel de fouten en leemten gevoelen, maar door hun vooropleiding niet voorbereid zijn om de juiste middelen en wegen te vinden voor verbetering bij zich zelf, wegen wijzen en middelen aan de hand doen om altans enigszins iets van de moderne taalwetenschap voor Latijn en Grieks te benaderen.

Het is niet onmogelik dat hierdoor deze brochure niet die waardering vindt, die zij verdient, omdat zij in beide opzichten misschien te weinig geeft in haar 63 bladzijden tekst.

In het bizonder kon dit het geval zijn in dat gedeelte, waarmee Schr. zijn tweede doel tracht te bereiken. Immers er bestaat gevaar, dat voor de te weinig deskundige lezer, die niet over voldoende vakliteratuur beschikt om de kort aangestipte verschijnselen hetzij te kontroleren, hetzij door nadere uiteenzetting te begrijpen, dit gedeelte niet genoeg geeft. Want het gevaar is niet weg te redeneren, dat de Schr. hoewel hij slechts specimina geeft, goed gekozen en door adstructie perspektieven openende specimina, door zijn beknoptheid te veel geeft en daardoor te weinig. Zodoende kan het zijn, dat de lezer wordt afgeschrikt door de grote massa wetenschap, waarvan de classicus met de gewone opleiding weinig of nagenoeg niets weet. Ook kan het zijn, dat 't geen Schr. bedoelt als basis en propaedeusis van de klassieke taalstudie, beschouwd wordt als einddoel en ultima ratio. Mogen wie zo denken de brochure daarna nog eens weer lezen.

Maar het kan ook zijn, dat zij bij velen dit belangrijk wetenschappelik resultaat heeft, dat zij tot de erkentenis komen van eigen ontoereikendheid en dat zij daardoor mee zullen werken om een jonger geslacht van classici te helpen om hun recht op een beter taalwetenschappelike opleiding.

Immers van de jongeren moet van onderen op de verbetering komen. Mogen zij deze brochure lezen en bestuderen en bespreken met meer deskundigen zodat zij van de aanvang af of althans in het begin van hun studie nog kunnen zoeken naar weg en middelen en eisen, dat die hun geboden worden.

Bij de beknoptheid van deze brochure en de vele daarin vaak slechts aangeduide stof, is een opsomming en bespreking van dat vele niet goed mogelik. Slechts enkele dingen mogen genoemd worden.

Schr. begint met een inleiding over de kultuurhistoriese taalwetenschap, die men ook de sociale kan noemen, waardoor „krachtig kan worden gestuurd in de richting, welke als roeping van het Gymnasiaal onderwijs moet worden beschouwd: *historisch kultuurbesef schenken voor het leven*” (p. 6). En Schrijnen en Hesseling wijzen beiden op deze wetenschappelike richting, belichaamd in het tijdschrift *Wörter und Sachen.*

De verkeerde toestanden zijn te verbeteren door twee soorten middelen. In de eerste plaats *negatieve*, d. w. z. *opruimen van verkeerde termen en opvattingen.* Schr. spreekt in dit verband over wortel en stam, vokaalversterking, synkope, aphaeresis, conjunctivus met korte bindvokaal, bindvokaal, gemengde aoristus, tmesis en dergelike.

In de tweede plaats komen de *positieve* middelen aan de beurt: Schr. spreekt over betere algemene taalkennis en waardering, vooral nu bij de Indog. taalstudie het algemene meer op de voorgrond treedt, over taal als iets, dat niet besloten ligt in lettertekens en tekst, maar dat levensuiting is en een psycho-sociaal feit, over dichtertaal, volkstaal en soldatentaal, leenwoorden en overname van kultuur, over verschijnselen van klankleer, flexie, syntaxis, etymologie en semasiologie.

Ik wens deze brochure toe, al heb ik niet verheeld, dat zij misschien door menig lezer met een zucht uit de handen zal worden gelegd, dat velen haar lezen en bestuderen. Maar ook hoop ik, dat *alleen der zake werkelik kundigen* haar zullen neerleggen met de opmerking: maar zo doe ik ook allang, mij geeft dit boekje niets nieuws.

Als slot haal ik het slotwoord van Schr. aan: „Doeltreffend kan het universitaire onderwijs echter slechts dan zijn, wanneer de vergelijkende Grieksche en Latijnsche taalkunde in het officieele program de plaats bekleedt, die haar toe komt en niet slechts op zoogenaamde „liefhebberij-kolleges” behandeld wordt [1]). Liefhebben is een mooi woord, maar liefhebberen is vaak uit den booze”.

's-Gravenhage. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

B. E. Bouwman en Th A. Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten. 2 Bde, 3. Aufl. Groningen, J. B. Wolters. 1916. (Pr *f* 2.50, geb. *f* 3.50. in één band *f* 3).

Het feit, dat deze literatuurgeschiedenis in korten tijd drie drukken beleeft, is het beste bewijs, dat zij

[1]) Het Bestuur van het Genootschap van Leeraren aan Ned. Gymnasien heeft zich tot de fakulteiten der Letteren met een desbetreffend verzoek gewend. Zie Weekblad 15 Mrt. 1917.

gaarne door onze docenten wordt gebruikt. Onder „höhere Lehranstalten" zullen wel in hoofdzaak Hoogere Burgerscholen te verstaan zijn. Voor Gymnasia, waar Duitsche literatuurgeschiedenis niet als vak onderwezen wordt, is zij in elk geval te uitgebreid, maar ook voor HB. Scholen bevat zij m. i. nog te veel; de schrijvers stellen zich overigens zelf voor, dat slechts een deel van de geboden stof in de klasse behandeld wordt. Men kan over de vraag, wat de meeste vormende waarde heeft: van de literatuurgeschiedenis in onze scholen slechts datgene te geven, wat men bij de behandeling van de lektuur ter sprake brengen kan, dan wel een samenhangend overzicht van het geheel, verschillend oordeelen. De schrijvers hebben door hun boek ten gunste van de laatste opvatting beslist. In afwijking van de bestaande schoolboeken willen zij de letterkundige verschijnselen van elke periode in samenhang met de politieke en oeconomische toestanden beschouwen, voorzoover deze niet den gezichtskring der leerlingen overschrijden. Verder moet h. i. het onderwijs in de geschiedenis der letterkunde niet enkel bestaan in de mededeeling van biografische losse feiten, noch in de opsomming der schrijvers en hunner werken. Men heeft dus in de eerste plaats na te gaan, in hoever zij in dit opzicht zijn geslaagd. Het denkbeeld, de politieke en oeconomische toestanden in verband met de letterkundige verschijnselen te brengen, is waarschijnlijk ontleend aan Kummer's Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Voor de 19e eeuw levert deze taak zeker oneindig minder moeilijkheden op, dan voor de vroegere perioden; zij wordt moeilijker naarmate men verder terug gaat. Dit blijkt ook uit het werk der heeren B. en V. Er is nl. een opvallend groot verschil tusschen de beide deelen. Het tweede, dat met de romantische school begint en voortgezet wordt tot op den tegenwoordigen tijd, mag men over het algemeen zeer goed geslaagd noemen. De inleidingen tot de dichters van de rom. school, van den Napoleontischen tijd en de vrijheidsoorlogen, tot figuren als Grillparzer, Rückert, Chamisso, Lenau, die minder goed onder een rubriek te brengen zijn, tot het poetische realisme na '48 en het naturalisme, dragen inderdaad bij tot een beter begrip hunner letterkundige voortbrengselen en het eigenaardige van letterkundige stroomingen en dichterlijke individualiteiten. Zij getuigen ook over het algemeen van een juist gevoel voor de grenzen, die aan een boek als dit gesteld moeten worden. Toch mist men in de inleiding tot de romantische school een korte aanduiding van de hoofdpunten, die de oudere van de jongere romantiek onderscheiden; wellicht nemen de schrijvers dit voor een volgenden druk in overweging. De keuze der opgenomen teksten schijnt mij zeer goed. Hetzelfde zou men van het eerste deel kunnen zeggen, maar uit de inleidingen zal de leerling minder levende kennis putten. Terwijl die in het tweede deel getuigen van een persoonlijke verhouding tot de stof, krijgt men hier al te vaak den indruk van een compilatie uit handboeken en een verzameling van gemeenplaatsen. Zij bestaan in hoofdzaak uit datgene wat de schrijvers zelf niet wenschen, nl. uit namen en geisoleerde feiten, die tot verlevendiging van de leesstof weinig of niets bijdragen. Wat men b.v. over den kultuurhistorischen achtergrond der middeleeuwsche hoofsche poëzie te lezen krijgt, is ietwat poover.

Kleine onnauwkeurigheden, zooals de opmerking, dat Otfrid „*konsequent* mit der Alliterationspoesie brach", of dat Goethe „den Anfang des Faust in Hans Sachs' „Manier" dichtte (bedoeld is natuurlijk slechts het gebruik van den Knittelvers) edgl. doen minder ter zake. Maar over Lessings Minna von Barnhelm staat, een voorbeeld uit vele, verder niets vermeld, dan „das erste echt deutsche Lustspiel, wird noch immer aufgeführt".

Deze aanhaling kenschetst meteen den stijl van dit deel. Het Duitsch van het tweede is van belangrijk beter gehalte dan dat van het eerste.

Leiden. J. M. N. Kapteyn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma G. B. van Goor Zonen te Gouda zond den vijtienden druk in het licht van Kramers' bekenden *Woordentolk*; aan dezen druk, die zich o. a. daardoor van de vorige uitgaven onderscheidt dat de geslachten der vreemde zelfst. naamww. zijn opgegeven. heeft Dr. F. P. H. Prick van Wely zijn medewerking verleend.

Een nieuw kerkhistorisch tijdschrift verscheen onder den titel *Bossche Bijdragen*, bestemd voor het verzamelen van „bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch" onder redactie van de heeren Fransen, Goossens en Van Hapert. De eerste aflevering maakt een goeden indruk en geeft veel verscheidenheid van inhoud.

De Redaktie ontving de volgende boeken en brochures, allen betrekking hebbende op de oorlog: G. Pyke, *To Ruhleben and back* (Londen. Constable and Cr, 1916, Pr. 1 sh.; verhaal van een journalist die gedurende de oorlog Duitsland wist binnen te dringen, gevangen genomen werd en ontsnapte); A. D. Mc Laren, *Peaceful Penetration* (Londen, Constable and Cr, 1916; beschouwingen en studies over de verspreiding van Duitse invloed in Europa, Afrika, Azië en Australië); *Lettres à tous les Français* (Parijs, 1916; twaalf open brieven, geschreven door Durkheim, Lavisse, Denis, Meillet enz.); J. Reinach, *Le Service de Santé pendant la Guerre*; F. Marre, *La Chimie meurtrière des Allemands*; F. Marre, *Les Mitrailleuses*; F. Marre, *Les Armes déloyales des Allemands*. De laatste vier geschriften zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs (1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXII, 1: Meilink, Militaire dienstplicht 16de en 17de eeuw. — De Boer, Een bezoek aan Kaapstad 1819. — S. Kalff, Cornelis Loots. — Boerman, Steden als economische centra. — P. M. J. A., Examen aardrijkskunde M. O. 1916. — Meded. op geogr. gebied.

Revue Historique, CXXIII, 2: Babut, L'adoration des empereurs. — Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux (fin). — Davillé, La surprise de Bar-le-Duc (1589). — Bulletin historique: histoire grecque, V.

Studiën, LXXXVII, Febr.: W. Cramer, „De Protestantsche Biecht". — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, II. — G J. J Louwerens, Uiterlijkheid en Innerlijkheid. — A. Slijpen, M. Maeterlinck, II. — Is. Vogels, Kath. 's-Gravenhage. Verleden en Heden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Maart: Fr. Hilarion Thans, Benedicta Tu. — P. Zeegers, De Psychologie d. tragische emotie, I. — G. Jonckbloet, Over Inlandsche bedienden. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, III. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Koloniaal Onderwijs-congres. Aug. 1916. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. | N°. 8 | Mei 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

E. Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos. Leipzig, Verlag von B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2.—, geb. M. 2.80).

De voorbereiding van eene nieuwe bewerking der Aeschylus-editie van Henri Weil, scherpzinniger gedachtenis, heeft aan E. Scheer aanleiding gegeven om in een afzonderlijke geschrift, beknopt en systematisch verschillende types van tekstbederf, en van daaruit voortvloeiende verbeteringsmethodes te behandelen.

Geheel afgescheiden van de vraag of in de daarbij gegeven voorstellen tot correctie de schrijver zijne lezers zal overtuigen, verdient dit korte geschrift de aandacht van ieder philoloog, die in een goed en betrouwbaar voorbeeld de methode der klassieke tekstkritiek wil leeren kennen. Scheer heeft zich steeds, en wel zeer bijzonderlijk in zijne editie van Tzetzes' Scholiën op Lycophron, een criticus betoond van zoo buitengemeene nauwkeurigheid, objectiviteit en kundige scherpzinnigheid, dat niemand deze „studiën" terhand zal nemen zonder zeer gegrond vertrouwen dat hij er iets uit leeren zal.

Gemakkelijk heeft Scheer zijnen lezers het leeren niet gemaakt. Een zeer omvangrijke stof is hier samengedrongen tot een opusculum criticum van ongemeene beknoptheid, die verstoken blijft van alle litteraire bekoring. Wij zijn hier mijlen ver van dien boeienden stijl en dien schijnbaar speelsgewijs verzamelden rijkdom van bewijzen die aan boeken als de Novae en de Variae eene zoo ongeëvenaarde levendigheid geven. Maar — met voorzichtigheid gebruikt — is dit boek, als isagogisch geschrift tot de studie der Aeschylus-kritiek zeker instructief.

Scheer heeft zijn werk systematisch ingedeeld. Hij bespreekt het eerst de fouten uit glossemen ontstaan, daarna de lees- en schrijffouten, dan gaat hij na, waar de scholiën tot het aannemen van varianten aanleiding kunnen geven, en eindelijk bespreekt hij de waarschijnlijkheid van talrijke omzettingen. Dat de grenslijnen dezer hoofdstukken vaak dooreen loopen spreekt van zelf en is geen bezwaar.

De positieve waarde van een arbeid als deze ligt niet uitsluitend in de als aannemelijk aanvaarde emendaties. Vooral een text als die van Aeschylus geeft op dat gebied niet veel hoop op eenheid van oordeel: ik hecht dan ook niet veel beteekenis aan het feit dat Scheers emendatievoorstellen mij zelven slechts zeer zelden bevredigen. Maar het is wellicht de moeite waard, liever dan eene serie conjecturen te wegen, enkele voorbeelden uitvoeriger te bespreken ter kenschetsing van zijne methode en vooral van hare gevaren. Ik kies daartoe in de eerste plaats enkele bladzijden uit het eerste hoofdstuk.

Niet licht zal iemand, die met de tekstoverlevering van Aeschylus' tragedies eeniger mate vertrouwd is, tegenspreken dat de mogelijkheid van corruptie door het indringen van glossemen in den tekst, tengevolge van de duistere gedrongenheid der Aeschyleïsche taal ongemeen groot is. Desniettemin blijft de criticus die zijne emendaties bouwt op de veronderstelling van dergelijke corrupties steeds voor velerlei groote moeilijkheid staan; allereerst moet hij aantoonen, dat inderdaad het woord dat hij in eere wil herstellen eene verklaring behoefde, dan dat het als glosseem veroordeelde werkelijk het karakter heeft van eene aannemelijke verklaring en eindelijk dat er voor den librarius eenige aanleiding bestond om het glosseem voor een wegens voorafgaande omissie bij geschreven tekst-deel aan te zien.

Een zoo ervaren handschriftkenner als Scheer heeft niet veel moeite om eene casuspositie te bedenken welke die laatste moeilijkheid opheft. Of hij ook in de twee eerstgenoemde opzichten steeds zoo gelukkig is, schijnt mij twijfelachtig. Twee voorbeelden mogen ter toelichting van mijn twijfel dienen. Vooreerst dan de vraag of zijne glossemen werkelijk glossemen zijn.

In de slotscène der Eumeniden spreekt Athena de

Schrikgodinnen aldus toe (het is noodig de geheele ῥῆσις aan te halen):

vs. 794 Ἐμοὶ πίθεσθε μὴ βαρυστόνως φέρειν.
οὐ γὰρ νενίκησθ', ἀλλ' ἰσόψηφος δίκη
ἐξῆλθ' ἀληθῶς, οὐκ ἀτιμίᾳ σέθεν.
ἀλλ' ἐκ Διὸς γὰρ λαμπρὰ μαρτύρια παρῆν,
αὐτός θ' ὁ χρήσας αὐτὸς ἦν ὁ μαρτυρῶν,
ὡς ταῦτ' Ὀρέστην δρῶντα μὴ βλάβας ἔχειν.
ὑμεῖς δέ τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
σκήψησθε, μὴ θυμοῦσθε, μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητ'.

In deze pericope is nu vs. 800, zooals iedereen ziet, verminkt overgeleverd. Onder de verschillende pogingen tot correctie heeft Weil's ὑμεῖς δ'ἐμεῖτε τῇδε γῇ βαρὺν κότον; vooral hierom m.i. eene wèlverdiende instemming gevonden omdat deze vraagzin de stilistische tegenstelling met de vorige versregels zoo uitnemend herstelt. Dat Weil daarop in den volgenden regel σκέψασθε voor het overgeleverde σκήψησθε schreef, herstelde de plaats in haar geheel op zeer aannemelijke wijze. Niet echter aannemelijk voor Scheer. Deze toch, uitgaande van de (niet nader toegelichte) onderstelling dat de overlevering van den Marcianus σκήψητε luidt en σκήψησθε een correctie is, bemerkt, zeer achterdochtig tegenover glossemen, dat μὴ θυμοῦσθε eene interpretatie is van μὴ κότον σκήψητε en reconstrueert de verzen aldus:

ὑμεῖς δὲ <μή>τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
<ἀτεκνίᾳ> σκήψητε μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητε,

zonder aan te geven op welken grond hij het werkw. θυμοῦσθαι (een echt verbum tragicum) als glosseem verbant, of te verklaren hoe een verstandig commentator er toe heeft kunnen komen om, niet κότον σκήψητε, doch ἀτεκνίᾳ κότον σκήψητε door θυμοῦσθε te interpreteeren.

Een tweede voorbeeld geve het bekende kolon uit de parodos der Perzen (97) dat ik, om niet te wijdloopig te zijn, aanhaal zoo als het door Wilamowitz, met de correcties van Wellauer en Hermann is uitgegeven.

φιλόφρων γάρ <παρα> σαίνου-
σα τὸ πρῶτον παράγει
βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα.

Scheer heeft heel wat krasser middelen noodig om den tekst te herstellen dan de elegante heelwijze van Wellauer. Men hoore hem zelf: Offenbar ist für den zweiten Jonicus in 98 ein Glossem eingetreten und zwar unterliegt dies dem Verdachte, wenn wir die gänzlich freie Dianoia ἡ γαρ ἐκ θεοῦ, φησίν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἄφυκτός ἐστιν (94—98), ἅμα γὰρ δολοῖ καὶ κακοποιεῖ einsehen, dass σαίνουσα nicht aus dem echten Texte, sondern aus dieser Sinnesangabe geschöpft ist. Deze opvatting schijnt mij door niets gesteund. Daargelaten de vraag of wellicht in de parafrase voor het overgeleverde προσαίνει (de correctie προσ is van Hermann) παρασαίνει moet worden gelezen) komt het mij voor, dat een zóó Aeschyleïsch woord als σαίνειν beter lot verdient dan zonder vorm van proces naar den taalschat van den parafrast te worden verwezen.

Intusschen, het staat in zijne ballingschap niet alleen; ook (of vooral?) παράγει wekt verdenking, en — zoo zegt Scheer — als we daarvoor nu maar een dichterlijker synonymon kunnen vinden, so braucht uns σαίνουσα kein Kopfbrechen mehr zu machen. Derhalve is hij gaan zoeken en hij heeft παραμείβει gevonden, een werkwoord dat hier even slecht past als het goed tehuis behoort in de aan zeevaart ontleende beeldspraak bij Pindarus (N. 3. 27), θυμέ, τίνα πρὸς ἀλλοδαπὰν ἄκραν ἐμὸν πλόον παραμείβεαι. Inderdaad is het dunkt me alleen de anapaestische vorm van dit werkwoord die den Heer Scheer heeft verlokt. En wat blijft er nu over van de schoone strofe? Indien wij den emendator gehoor geven zullen wij in het vervolg moeten lezen:

φιλόφρων βὰρ παραμείβει
βροτὸν εἰς ἀρκύας ἄτας enz.

en aannemen dat σαίνουσα τὸ πρῶτον παράγει glosseem van παραμείβει is.

Natuurlijk hebben niet alle, op deze glosseemhypothese berustende emendatie-voorstellen van Scheer zoo ernstige bezwaren als de twee die ik hier ten voorbeeld aanhaalde. De meeste waarschijnlijkheid blijven die coniecturen bezitten waar het glosseem slechts één woord betreft. Scherpzinnig en geestig gevonden is Ag. 1224 λέοντος ἐλλὸν ἐν λέχει στρωφώμενον als correctie voor λέοντ' ἄναλκιν enz. Overtuigend zou ik deze gissing achten, als ik zeker kon gelooven dat Cassandra Aegisthos een ἐλλός kan noemen dien zij een oogenblik later zooveel treffender een wolf noemt (αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμωμένη λύκῳ λέοντος εὐγενοῦς ἀπουσίᾳ vs. 1258) en dat er voor een commentator eenige reden kan hebben bestaan om het niet onbekende ἐλλός door ἄναλκις te interpreteeren.

Eigenlijk is door het bovenstaande de aard van Scheers kritiek wel gekenschetst. Volledigheidshalve wensch ik intusschen nog iets over de fouten uit verkeerd lezen ontstaan te zeggen.

Bij het naspeuren van corrupties dezer tweede soort, is het gebied der mogelijkheden op zich zelf scherper begrensd, en door Scheers eigen palaeografische ervaring de weg duidelijker afgebakend. In het hoofdstuk dat daarover handelt zal de lezer een leerzame bloemlezing vinden van verscheiden veel voorkomende typen van corruptie. Overweging verdienen verschillende van de hier voorgestelde verbeteringen zeker. Zoo is in Prom. 766 οὐ γὰρ ἡστόν voor οὐ γὰρ ῥητόν ongetwijfeld palaeografisch eene zeer aannemelijke verbetering, indien men althans — wat bij mij niet het geval is — ῥητόν (na den voorafgaanden regel) stilistisch onaannemelijk acht. Zoo is Ag. 12 voor een palaeograaf de door Sch. voorgestelde emendatie ατῶν (voor εὖτ' ἄν) zeker aantrekkelijker dan Wilamowitz' gissing εὕδων, maar geeft zij even goed den vereischten zin? Ik zou zeggen dat de Wachter door het gebruik van een zóó sterk woord als ἀτῶν geheel uit den toon valt, en dat de emendatie van Wilamowitz onvoorwaardelijk de voorkeur verdient. Dat zelfde geldt van vs. 14 (εὐνὴν ὀνείροις οὐκ ἐπισκοπουμένην ἐμήν· φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παραστατεῖ), waar de aanteekening van Wilamowitz het pronomen ἐμήν afdoende verdedigt en de correctie van Scheer (ἔμπα φόβος γὰρ) — stilistisch niet fraai — m. i. een voorbeeld is hoe gemakkelijk al te groote vertrouwdheid met de neiging der librarii om bepaalde letters te verwisselen (hier de *Π* in de *H*) een ervaren palaeograaf

tot correcties verleidt welke de zin niet aanbeveelt. En sterker nog doet zich dit zelfde bezwaar op eene andere plaats gevoelen. Scheer geeft nl. verschillende voorbeelden van een welbekend verschijnsel, de wegvalling van aanvangsletters van een versregel. Frequent is dit, gelijk men weet, in verzen die bovenaan of onderaan het codexblad hebben gestaan, en allicht kan men dat van vele verzen veronderstellen. Op palaeografische gronden dus ook van ῥείθροις (ῥεέθροις) in deze beroemde regels uit den Agamemnon (206, *v.v*):

βαρεῖα μὲν κὴρ τὸ μὴ πιθέσθαι,
βαρεῖα δ'εἰ τέκνον δαΐξω, δόμων ἄγαλμα,
μιαίνων παρθενοσφάγοισιν
ῥεέθροις πατρῴους χέρας....

Is het waarlijk zoo vermetel met Triclinius (metri causa) ῥείθροις te schrijven? De lange sylbe is toch geen bezwaar? Het gebruik van ῥεῖθρα niet van water, doch van het over de handen des vaders stroomende maagdenbloed zal toch Scheer niet veroordeelen? Schoemanns ῥοαῖς noemt hij, vreemd genoeg, „kalt objectiv"; maar wat dan te zeggen van zijn eigen χρείαις dat palaeografisch slechts dit eene voordeel heeft dat het een voorbeeld kan geven van een weggevallen beginletter maar voor het verdwijnen van θρ geene verklaring aanbiedt, terwijl het, wanneer we op den zin letten, geheel de bloedig wreede kleur die Agamemnon's klacht zoo snijdend maakt wegvaagt, om die te vervangen door eene abstractie.

Men heeft wel eens beweerd dat alle textkritiek in den grond aesthetische kritiek is, en dat hetgeen men, geleid door stilistische of logische overwegingen in een Griekschen tekst wil veranderen, zich altijd wel door de eene of andere palaeografische „wet" laat verdedigen. Het komt mij voor dat deze bewering bij Scheer geene instemming zal vinden. Hij tracht, naar de methode der zuiver palaeografische tekstbehandeling te werk te gaan, en doet dit kloek en systematisch. Of daarbij hetgeen men kortheidshalve „psychologische" kritiek noemt, niet te veel in het gedrang raakt, betwijfel ik. Zeer zeker zal een Aeschylustekst naar de methode van Scheer behandeld heel wat meer van de traditio vulgata afwijken dan den meesten onzer gewenscht schijnt.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 2 Heft). Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 4).

Het tweede deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Mus* Jan. 1915), van de hand van Dr. Peter Hamberger en door den „Herausgeber" E. Drerup opgedragen aan zijn leermeester J. H. Lipsius, tracht, zooals reeds de titel aanwijst, de kunstregelen, die de oudste rhetorische technici voor de dispositie der redevoering hebben vastgesteld, weer bloot te leggen; en wel 1° door een onderzoek van de mededeelingen over deze technici in de latere rhetorische handboeken en in de polemische uitlatingen hunner jongere tijdgenooten, 2° door een analyse der redevoeringen van Gorgias en Antiphon.

Na een zeer korte inleiding, die met veel verwijzingen een schematisch overzicht geeft van de ontwikkeling van het „rhetorisch leerboek" tot op Aristoteles, en o.a., ten onrechte naar het mij voorkomt, uit Arist. Rhet. I p. 1354b 16 vgg. en Alcidamas περὶ σοφιστῶν § 33 wil concludeeren „dass von den älteren Technographen die materia orationis im Rahmen der einzelnen Redeteile dargestellt war", worden achtereenvolgens behandeld: Corax en Tisias; Thrasymachus, Gorgias, Theodorus, Licymnius, Euenus; terwijl in het derde en laatste hoofdstuk, ter toetsing der uit bovenvermelde bronnen geputte kunstregelen aan de practijk der oudste redenaars, een analyse wordt gegeven van de redevoeringen van Antiphon.

Van dit zorgvuldig onderzoek zijn de polemische gedeelten het best geslaagd. Zoo wordt de bewering van Süsz (Ethos p. 74), dat uit Phaedrus 237 C zou blijken, dat de Sicilische techniek geen voorschriften over dispositie geeft, maar zich bepaalt tot de theorie van het εἰκός, uitstekend weerlegd door het bewijs, dat Süsz de plaats bij Plato volkomen foutief interpreteert; zoo worden in het hoofdstuk over Gorgias de fantastische constructies van denzelfden geleerde, volgens wien Gorgias niet alleen de dispositie heeft gegrondvest, maar ook „die Redekunst von der Rücksicht auf das Substrat befreit, den Logos als ein lebendiges Wesen von dämonischer Kraft verstehen gelehrt, seine kunstgerechte Behandlung in der taktvollen Anschmiegung an den καιρός gesehen" (l.l. p. 41), vernietigd door het aanwijzen van verschillende misvattingen in Süsz' betoog; en evenzoo is in het laatste hoofdstuk zijn Analyse van Antiphon's περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου een goede weerlegging van Reuter's opinie, die bij Antiphon slechts een ἄρρυθμος εὐρυθμία had kunnen ontdekken (Hermes 38, 1903). Minder overtuigend zijn echter veelal zijn conclusies in positieven zin. De identificatie b.v. van de onderdeelen van Antiphon's redevoeringen met de 7 termen van Corax' dispositie (προοίμιον, προκατασκευή, προκατάστασις, κατάστασις, παρέκθεσις, ἐπίλογος) volgens schrijvers reconstructie, blijft in allerlei opzichten onzeker. En ook de gronden, waarop deze reconstructie zelf rust, zijn verre van hecht. Immers, om daartoe te geraken en het herstelde bericht op naam van Aristoteles te kunnen zetten, koppelt hij eerst de mededeelingen van twee rhetoren uit de 5e en 6e eeuw, Troilos en Sopatros (Waltz VI 48 en V 6) vrij willekeurig aan elkander en haakt dit testimonium dan aan Aristoteles, „auf welchen als Primärquelle ja die oben (S. 8) erwähnte Uebereinstimmung zwischen Sopatros und Cicero (Brutus 12. 46: ut ait Aristoteles) unmittelbar hinführt". Maar „oben S. 8" vinden we slechts twee plaatsen van Cicero en Sopatros naast elkaar gezet, met eenige woorden vet-gedrukt, die niet eens heelemaal gelijkluidend zijn, en op p. 7 de verzekering: „Doch zeigen die beiden Berichte in ihrem inhaltlichen Kerne gewisse Verschiedenheiten, die ihre Vereinigung nicht ohne weiteres gestatten."

Men zou zelfs meenen hier voor een psychologisch raadsel te staan, ware het niet dat althans déze moeilijkheid wordt opgelost door p. 26 n. 6: „Die Quellenanalyse und die Rekonstruktion des Aristotelesberichtes aus Troilos-Sopatros verdanke ich Herrn Professor Drerup."

Het zij me vergund op één punt nog iets nader in te gaan, waar het mogelijk zal zijn door een korte uiteenzetting in het licht te stellen, hoe onzeker in een onderzoek als dit de resultaten noodzakelijkerwijs moeten blijven: ik bedoel de verklaring van Theodorus' termen πίστωσις en ἐπιπίστωσις.

De loci classici voor Theodorus als technoloog zijn Plato Phaedr. p. 266 D vgg. en Arist. Rhet. III. 13. 1414 b 13. Terecht, naar het mij voorkomt, opponeert hier Hamberger tegen degenen die meenen, dat Plato l. l. de speciale dispositie-voorschriften van Theodorus geeft. Προοίμιον, διήγησις, τεκμήρια, εἰκότα zijn algemeen geaccepteerde technische termen; πίστωσις, ἐπιπίστωσις, ἔλεγχος, ἐπεξέλεγχος moeten als bizondere snufjes van Theodorus beschouwd worden. Bij de verklaring dezer termen echter, in 't bizonder van het eerste stel, faalt H. in het volgende: 1° trekt hij voor ἐπιπίστωσις conclusies uit de aanteekening van Hermeias op Phaedr. 266 E: ἐπιπίστωσιν λέγει τὸ ἐπὶ ἀποδείξει ἑτέραν ἀπόδειξιν ἐπαγαγεῖν, terwijl toch uit die opmerking zonneklaar blijkt, dat Hermeias voor zijn verklaring geen ander materiaal had dan den tekst van Plato; 2° zoekt hij de termen verder toe te lichten uit Anaximenes (Rhet. ad Alex.) en identificeert hen met de daar onderscheiden πίστεις en δικαιολογίαι, die hij dan in Antiphon's indeeling practisch verwerkt vindt, terwijl toch: *a.* Anaximenes, hoewel de oudste der ons bewaarde technografen, minstens een halve eeuw jonger is dan Antiphon en ook dan Theodorus; *b.* Anaximenes over 't genus deliberativum spreekt, terwijl Antiphon's rede een gerechtelijk pleidooi is; *c.* de term δικαιολογία zooals Anaximenes hem gebruikt, zich veel beter in den zin der latere technici laat verklaren (zie Volkmann p. 74) dan in verband brengen met dat deel der rede over den moord op Herodes, waar de aangeklaagde den bewijslast voor positieve opheldering van de moordzaak afwijst. En als men dit deel geen δικαιολογία kan noemen, dan blijft er voor zijn identificatie met ἐπιπίστωσις absoluut geen grond bestaan.

Intusschen, het zou te veeleischend zijn in een onderzoek met zoo onvolledig en onzeker materiaal naar vaste en alleszins bevredigende uitkomsten te vragen; men moet den schrijver dankbaar zijn voor zijn poging nieuw licht te ontsteken op een terrein, waar de verlichting zoo onvoldoende is, te meer, daar die pogingen herhaaldelijk, zooal geen definitief resultaat, dan toch een verbetering van het tot nog toe bereikte opleveren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

J. de Vries, Studiën over Faerösche Balladen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1915. (Amsterdamsche diss.).

In dit boek worden achtereenvolgens behandeld de Faeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild, Högni, Ragnarr, Ismal en Genselin, die vergeleken worden met verwante balladen in de overige Skandinaviese dialekten. Doordat consequent voor elk hoofdstuk dezelfde werkwijze is gevolgd, is het boek zeer overzichtelik geworden. Steeds gaat een bronnenopgave vooraf, en vóór twee balladen met elkander vergeleken worden, wordt van ieder afzonderlik de meest oorspronkelike tekst vastgesteld, door vergelijking der verschillende redakties waarin één ballade is overgeleverd en door innerlike kritiek. De aldus verkregen oudste vormen worden dan weer met elkander vergeleken en daarbij wordt nagegaan, welke gedichten invloed op elkaar gehad kunnen hebben en waar ten slotte de stof voor de oudste balladen vandaan is gekomen. Bij dit onderzoek gaat De Vries met grote omzichtigheid te werk. Bij vergelijkingen wordt een juist onderscheid gemaakt tussen het voorkomen van stereotiepe motieven en biezondere overeenstemmingen. Doordat hij niet fantaseert, maar logies argumenteert, staat de schrijver ook sterk in die gedeelten, waar hij o. m. tegen Golther polemiseert.

De voornaamste resultaten zijn dan: de Foeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild en Högni berusten voornamelik op de Volsungasaga en de þidrekssaga en hebben hier en daar invloed van Deense balladen ondergaan. Uit de nauwe onderlinge aaneensluiting blijkt, dat de 3 gedichten onderdelen van één samenhangend dichtwerk zijn: de situatie aan het slot van het ene gedicht is dezelfde als die in het begin van het volgende en in de Brinhildtáttur en het Högnilied wordt door een gelijksoortige redenering de bron verbeterd.

Het 4e hoofdstuk, over de Ragnars-táttur levert zeker wel de belangrijkste resultaten op: hierin wordt bewezen, dat een oude overlevering aangaande Ragnarr met een sage uit Spangereid en de Kráka-Áslaugssage tot één Ragnarssaga verbonden werd. Op deze saga berusten de þáttr af Ragnarssonum uit Hauksbók, de Ragnarstáttur en een Ragnarssaga, die we nu niet meer bezitten. Deze laatste saga is mede door het meer op de voorgrond stellen van de figuur van Ragnarr zelf, omgewerkt tot een jongere Ragnarssaga, die ons is overgeleverd. De þáttr en táttur staan dus op een ouder standpunt dan de ons overgeleverde Ragnarssaga. De zucht om de verschillende heldensagen door genealogieën te verenigen is ook hier merkbaar. Áslaug was al de dochter van Sigurdr Fáfnisbani geworden en men wilde Ragnarr nu nog nauwer met de Volsungen in verband brengen. De Volss. en Ragnarss. werden met elkander verbonden, de figuur van Heimir werd met de geschiedenis van Kraka in verband gebracht en de rol van Heimir in de Volss. werd verbreed.

Als geheel levert het werk van De Vries dus vrij belangrijke resultaten op.

Enkele kleine opmerkingen wil ik hier alleen aan toevoegen. Terecht wordt geen waarde gehecht aan het op overeenkomstige plaatsen voorkomen van stereotiepe uitdrukkingen, maar dan is het ook niet opmerkelik, dat in een ballade en een saga in verband met de naamgeving van een paard wordt gezegd *af öllum vár hann belstur* en *ok hefir sa hestr beztr verit.* (p. 10).

Door te strenge kritiek wordt van de balladenschrijver wel eens te grote beknoptheid geëist en moet breedsprakigheid noodzakelik op jongere verbreding wijzen, zo pg. 61, 125. Een enkele maal wordt een konklusie wel eens wat snel getrokken pg. 226, waar een herinnering aan het aanroepen van Odinn in redaktie C van de Deense vise, Greve Genselin, een bewijs moet zijn, dat C op een oudere redaktie teruggaat dan A. B. Dergelijke kleine opmerkingen verminderen echter de wezenlike waarde van het onderzoek van De Vries niet.

Amsterdam. S. A. Krijn.

J. Prinsen J. Lzn., Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. *f* 6. geb. *f* 7.50).

Dit werk is een prettig boek, een boek om voor je plezier in te lezen. Als men er eens in bladert, blijft men van zelf doorlezen, geboeid door den levendigen stijl, den persoonlijken kijk, den overtuigenden toon, en de meestal rake opmerkingen. Wel is de schrijver geslaagd

in het programma, aangegeven in zijn kort voorwoord:
„Dit handboek wil in niet te beknopten vorm een „inzicht geven in de ontwikkeling van onze litteraire „kunst, het groote geheel in zijn wording laten zien, „op belangrijke détails een helder licht laten vallen.

„Ik heb hierbij niet gestreefd naar onpersoonlijkheid. „Waar ik schoonheid vond, daar heb ik getuigd; wat „mij minderwaardig leek, heb ik als zoodanig gesignaleerd. „De noodzakelijke dorheid en eentonigheid, die met een „bloote mededeeling van de feiten gepaard moet gaan. „heb ik daardoor misschien kunnen vermijden.

„Men zal het natuurlijk niet altijd met mij eens zijn; „moge het boek dan prikkelen tot eigen verder onderzoek, „tot het bevestigen of zuiveren van eigen gevoel en „oordeel."

Een prikkelend, opwekkend boek is het zeker; en, daarop wil ik met nadruk wijzen: een doorleefd, een persoonlijk, een oprecht boek. Het is een boek meer voor hen, die reeds wat meer rondgekeken hebben, en voor hen, die reeds véél rondgekeken hebbend, hun geheugen willen opfrisschen of eens willen zien, hoe schrijver over een en ander denkt. Niet voor schooljongens. Daartoe beweegt het zich op te ruim gebied, heeft het een te ruimen kijk, gaat het te diep op vele, ook buitenlandsche literatuur-kwesties in.

En daartoe is ook de stijl *te* vrij en los. Jongens moesten eens gaan denken, dat zij dat mochten navolgen.

Zoo kom ik tot een punt van beteekenis. Juist het aantrekkelijke in dit boek is het levendige, vrije. Voor schooljongens is dit minder geschikt: volwassenen waardeeren het, te lezen, alsof ze met een zeer belezen en ervaren man een onderhoudend uur doorbrengen, en van alles op de hoogte worden gebracht in een mondelinge voordracht. Maar de wensch vrij, niet schoolmeesterachtig of dor te zijn, speelt schrijver wel eens parten: hij laat zich wel eens te veel gaan, en dat is een zwakheid van zijn verdienste. Zoo krijgen wij uitdrukkingen als: vunze lof, en vunze lauweren (trouwens Couperus gebruikt, dit in de bepaalde uitdrukking: een vuns lid in de familie hebben); dat is andere thee van natuurlijkheid; smok (in platten zin); zat vol; is de boodschap; een schop voor d'r achterste, en enkele andere, die zonder verlies (integendeel) vervangen hadden kunnen worden. Wel is er soms in zoo'n plat woord een bepaalde kracht, doch 't klinkt toch wat onverzorgd en: een ander had het ook wel kunnen doen. Beter, hoewel óók minder academisch zijn uitdrukkingen als: leuterend streven, bazelen, bolwerken levenslol, maling aan, verkikkerd, een puntdicht in elkaar draaien; je ware romantiek. Dat is alles spreektaal, maar om 't levendige, teekenachtige gunnen wij schrijver de genomen vrijheid; omdat er mede samengaat een algeheele afwezigheid van dorheid, droogheid, dufheid, drie d's, welke dikwijls beknopte handboeken tot een weinig uitlokkende lectuur maken. Had hij zich minder laten gaan, hij zou ons niet vergast hebben op leuke wendingen, geestige tiraden, als b. v. de volgende over Feith's Julia: „Dat zelfs de meest sentimenteele en edelaardige jongelui „zich dergelijke intimiteiten niet kunnen veroorloven, „zonder dat de traditioneele moraal wel eens in gevaar „komt, blijkt al spoedig. „Wij omhelsden elkaar en onze „zielen genoten." *Jawel. Maar dat wordt te lang om te vertellen. En buitendien ... Kort en goed*, even voor „het suprême moment spreekt Julia het woord „onsterfelijkheid" uit en dat redt de situatie" (bl. 493). Over „Spandaw's *Vogelnestje*: Kazjeweel die bliksemschicht, „die het ondier verplettert en een stokje steekt voor „zijn bemoeiingen om aan een simpel soepeetje te „komen. Zulke verhaaltjes stalen het hart van het volk. „Och, en wat voor kwaad steekt er eigenlijk in? 't Is „een onschuldige liefhebberij." (bl. 539). Over zeker „Lentelied: „Die nachtegaal, het officieele beestje „voor den burgerman, waarnaar hij expres 's avonds „als de avondboterham al op was ging luisteren in het „plantsoen, — want daar moest er een zitten, zeien „ze — die nachtegaal en dan daar de „adem" van „te hebben om de natuur en Gods lieve schepping mee „te loven, nee maar!" (bl. 582). Over Bilderdijk: „ „Komt er een ongeluk," " schijft hij aan da Costa, „ „men wijte het de menschelijke wijsheid, die enz." " „Ja die menschelijke wijsheid ***had het gedaan bij Bil-„derdijk***" (bl. 526).

Over de *Aran en Titus*: „Een verkrachte juffrouw „met uitgesneden tong, een vader die zijn eigen kind „in den vorm van een fricandeautje te verorberen krijgt, „of het ook wellustig zal hebben zitten rillen, het toen-„malige Amsterdamsche *cinema-publiek*!" (bl. 284). Ik wijs verder nog op bl. 252, 285, 376, 508.

Op gelukkige wijze weet hij soms een indruk te wekken door zoo'n vrij woordje, als klassiekerigheid, smakelijke titel.

Of hij gelukkig is met *slafelijk* voor *slaafsch*; *Tacitijnsch* voor in den trant van Tacitus; of het beeld van de papieren bloemen onder een stolp in het verband juist is, en of een tijdschrift dat het bijltje neerlegt, goed gezegd is, zou ik gevraagd willen hebben. Zoo is ook een beeldrijkheid als op bl. 617 niet toe te juichen [1]).

Over de losheid van stijl en woordenkeus spreek ik wat uitvoerig, omdat dit een bepaalde karaktertrek is van het boek en samenhangt met het wezen van Prinsens werk. Hij zou, om met Oom Stastok te spreken „om den dood niet gewild hebben" dat zijn Handboek een saai boek werd, of hij den indruk zou maken een ouderwetsch mensch te zijn. Het past ook bij zijn voorliefde voor het passioneele, zijn waardeering voor het niet wegmoffelen van een gepaste zinnelijkheid, zijn sympathie voor „uitleven" en „uitzeggen".

Wat niet wegneemt, dat hij evengoed oog en hart heeft voor het waarlijk pastorale, voor mystieke overgave, oprechte godsdienstigheid, ernstige bezonkenheid en andere verschijnselen.

Het eerste zien wij bij zijn beschouwingen over het Dionysische naast het Apollinische, over Potgieter, zedelijkheid, en zinnelijkheid, over *Lidewyde*, over Hoofts *Dartelavond*, Bilderdijks *Verlustiging*, over Bredero, over v. Deyssels vroegere perioden, over het hoogstellen van den hybris (waarom ***hybris***, en waarom ook *vates*?), bij zijn beschouwing van de tachtigers, en wat na hen komt. Zijn liefde voor het passioneele doet hem ook gunstiger oordeelen over Mevr. Bosboom-Toussaint, waarbij de passie in zijn edelste beteekenis

---

[1]) Nu ik toch even de debetzijde opsla, wil ik daaruit vermelden, dat het jammer is, dat titels van boeken of gedichten niet cursief gedrukt zijn, wat soms onduidelijkheid veroorzaakt, of bij het lezen storend werkt, als op bl. 222, 423, 488. Ook jammer is het, dat drukfouten zijn blijven staan als *bezocht* voor *gezocht* (126), *Renissancaist* voor *Renaissancist* (220), *eer* voor *een* (311), *eege* voor *leege* (383), *tot Scott's modellen* voor *van S. m.* (607).

geldt, en een onderdeel van het denkbeeld liefde is. Ik kan niet nalaten een enkel woord te citeeren uit zijn bespreking van den Leycester-cyclus. „Een diep en fijn „begrip van de draagster van alles in het leven, de liefde: „de teugellooze passiën, de Platonische liefde, oprechte „huwelijksmin en bovenal de goddelijke liefde, is de „breede basis van dit forsch en statig paleis van nobele „verbeeldingen." (bl. 609).

Voor het tweede zou ik vele passages kunnen aanwijzen, en daarbij van de gelukkigste. Enkele noem ik even: over het landelijke bij Post, over den Ouden Gids, over Kloos en v. Deyssel (verg. voor het „tam"worden van den laatste d'Oliveira, *Mannen van tachtig*), over mystiek en mysterie bij Vondel, over de poëzie van van Alphen, Helmers en Loots. Ik citeer alleen even een paar zinnen over Elizabeth M. Post. „Ik ken geen Hol„landsch auteur, waarin al het typisch sentimenteele „zoo mooi harmonisch vereenigd is en die tevens toch „zoo zuiver Hollandsch blijft, geen Hollandsche senti„menteele, wier werk we ook thans nog, als we ons in „den geest des tijds hebben ingeleefd, met een zoo rustig „welgevallen kunnen lezen, met dien stillen, tevreden „glimlach van verrassing over al dat oude en schijnbaar „vergane, dat toch zoo aardig blijft en waarin nog „altijd het warme menschenhart klopt" (blz. 497).

Over het hoofdbeginsel van alle letterkundige kunst laat hij zich aldus uit: „In alle waarachtige goede en „groote kunst zal echter boven alles heerschen de „drang naar schoonheid. Als zelfs de meest zuivere „gemeenschapskunst, zooals de rassocialist zich die „droomt, niet is ontvangen en geboren uit de onweer„staanbare schoonheidspassie, gesteund door kennis en „arbeid, dan kan er aangenaam aandoend decoratief „werk, leerzame propagandistische lectuur ontstaan, „maar dat gaat voorbij; daaruit vloeit niet de koesterende „warmte van het stralend vuur, the joy for ever." (bl. 661 vlg.).

Zeer prijzenswaard is zijn streven naar een juiste indeeling; zijn z'n overzichten, veelal uitgaande van de W. Europ. stroomingen. Zeer gelukkig weet hij enkele aanhalingen te doen, en allerlei mede te deelen, als teekenend, wat bij het korte bestek niet verwacht zou worden, al verwaarloost hij dan ook wel eens iets, wat in een ander handboek wel, doch als van minder beteekenis, voorkomt. Goed is ook, dat hij de latere en laatste schrijvers behandeld heeft, al heeft dit zijn bezwaren (zie zijn eigen opmerkingen bl. 650 en 688); vooral waar hij niet een verslag geeft van de als tot de geschiedenis te rekenen letterkunde, maar zijn kijk op den loop van den stroom gevormd door de geheele W. Europ. literatuur, en door de onze, als onderdeel daarvan, en dus meer behandelt het verband tusschen de verschijnselen en hun in en uit elkaar vloeien, en de kunstwerken en personen, die daarbij op den voorgrond treden.

Dat ieder zich niet zal vereenigen met al zijn beschouwingen en waardeeringen is door hem voorzien, en natuurlijk, waar hij zoo weinig tracht objectief en zuiver historisch alles op te vatten. Ik zou dan ook bladzijden kunnen vullen met geschilpunten, en ik zou menig levendig debat wenschen over allerlei, wat ik niet zoo zou onderschrijven. Zoo in de overzichten, in de opvattingen van blijspel, tragedie, roman, de appreciatie van auteurs; ook enkele bepaalde uitspraken. Laat ik nog enkele punten even aanstippen. Zóó de grenslijn tusschen Germaansch-Christ. en Romeinsch-heidensch; hoever is b. v. bij Vondel sprake van de leer der Stoa of de gelatenheid van 't Christendom? Zóó de tegenstelling tusschen mystiek der gedachten en die van 't gevoel (is de redeneering geheel zuiver, waar de 1e toch uit heet te gaan van 't gevoel?) Zóó in de zeer belangwekkende beschouwing op bl. 193 over kunst en volk. Zóó de uitspraak: „Wie in kunst in het algemeen meer „dan oppervlakkig vermaak en verstrooiing zoekt, „moet onbewust zelf kunstenaar zijn." (In vele opzichten waar, indien men door kunstenaar niet bedoelt eigenlijk scheppend kunstenaar, verg. hierbij v. Deyssel in Dl. IX over Titus Rembrandt). Mooi is, tusschen twee haakjes, wat schr. verder op die bladz. zegt over volkslied, rederijkerij, welsprekendheid (Brugman). Zóó de parallel Bijns-Marnix (Is er geen tegenspraak in hetgeen er over de *Byencorf* gezegd wordt?) Zóó over de opvatting van Cats en Huygens. Cats wordt terecht vergeleken bij v. Effen; waar hij een passage van Cats aanhaalt, was een vermelding, dat dit werk van een 80-jarige is, niet overbodig geweest.

Iets meer moet gezegd over Bredero's *Spaanschen Brabander*, dien hij terecht zéér hoog stelt. Al het beweerde lijkt mij niet geheel juist (zie bl. 283). Neen, Bredero mag iets dergelijks gevoeld hebben (zoo ongeveer als Langendijk iets van den Don-Quichot-idee moet gevoeld hebben), doch bij den *Brabander* kan men niet denken aan een pijnlijken lach als eindindruk, integendeel aan de lust, aan de liefde, waarmeê Bredero dit alles schiep, aan het gevoel voor het comische, het teekenachtige, het levensvolle (waarbij dan ook weemoed is), dat er in dit alles stak; geen troosteloosheid, geen ontkenning als oplossing. Kon dit het werk tot zoo iets schoons maken? Een ander soort werk misschien, doch *dit* zeker niet. Hoe Pr. het kan zeggen, begrijp ik niet, vooral als men b.v. erbij vergelijkt, hetgeen hij opmerkt bij de Genestet (die er terecht zeer goed afkomt).

Verder brengt Pr. wel even, maar hij doet het toch, Jan Zoet in verband met Multatuli en zijn volgelingen. Dat contact loopt m. i. op kortsluiting uit! Neen, meer dringt zich de vergelijking op van Multatuli met Bilderdijk. O er is een hemelsbreed verschil, waarover zoo straks! Doch punten van vergelijking: beiden zijn veel vervuld van zichzelf, gevoelen bij alles zich zelf, brengen zich zelf vaak in betrekking met den lezer; beide bewegen zich op allerlei gebied van wetenschap, veelal met veel te veel gemak; beiden laten zich in, dikwijls rythmische, maar in allen gevalle stroomende golven uitvloeien, onweerstaanbaar. Ook in hun huwelijken is analogie. En het verschil? ik kom hiermede meteen op schrijvers appreciatie van Bilderdijk. Deze heeft op hem, als op mij en zeker velen, altijd een soort afstootenden indruk gemaakt, hoewel men moet erkennen, dat hij een reus is, en mooie, zelfs teere dingen geschreven heeft; ik geloof, dat dit komt omdat er iets onharmonisch in hem is, een gebrek aan tact, aan fijn gevoel. Multatuli daarentegen heeft bij veel wat af te keuren is toch steeds iets charmeerends, een gevoel voor harmonie, ook waar hij opzettelijk ruw is, of dissonanten geeft. Bij B. moet zeker veel toegeschreven worden aan zijn jeugd-leed en veel vergeven we hem na 't lezen van dat schoone gebed (niet het aangehaalde!),

waarin hij toont zoo zijn gebreken te kennen en te betreuren ; ook zijn brieven doen hem gunstiger beoordeelen. NB. men zie de beschrijving van zijn persoon in Veegens' *Hist. Studien*, zóó geheel afwijkend van de gewone voorstelling. Multatuli ! hem met Heine vergelijken zou ook aanlokkelijk zijn !

Kortheidshalve moet ik meerdere kwesties onbesproken laten en mij bepalen tot nog enkele opmerkingen. Bl. 321 : Embden als vrijplaats voor dissenters ; hiervoor zie men b. v. *Tegenw. Staat d. Ver. Nederl.*, en Hoofts *Historien* 146.

Bl. 324 : Over de koelheid van Romein de Hooge in zijn platen bij den *Ystroom* kan ik het niet eens zijn ; als diens meeste werk is het wel oppervlakkig ; maar mij doet het meer denken aan aangebrand dan aan koel, iets wat uit zijn persoonlijkheid wel te verklaren is. Bl. 594 : Koetsveld had gunstiger beoordeeld kunnen zijn, men leze b. v. over zijn verdiensten bij Busken Huet ; van hem had nog wel vermeld mogen worden *Herinneringen v. e. tachtigjarige* en *Losse Bladen uit mijn Pastoraalboek*, die verre boven zijn novellen staan. Ik wil nog even wijzen op de overeenkomst tusschen zijn *Pastorie van Mastland* en *Mr. Maarten Vroeg* van A. Vosmaer. Bl. 596 en 642 : Ook Cremer had op wat meer aanspraak, dan hem toegekend wordt. Verg. over Cremer, Multatuli in *Wijs mij de plaats*, en Bakhuyzen v. d. Br. in Levensber. v. Cremer, Letterk. 1880. Evenzoo v. Nievelt, wien vooral zijn gemoedelijke boutades tegen de nieuweren, in zijn rol van Jan de Oude, zeker bij die nieuweren geen goed gedaan hebben. Toch is er, al staat hij in veel opzichten op ouden grond, veel goeds, hij kan zoo natuurlijk, gevoelig fantazeeren, over velerlei. Bl. 604 : Ook de uitspraak over van Lenneps romans lijkt mij niet rechtvaardig ; ze zijn niet allen in één adem te noemen. Bovendien, is de kunst van leuk, onderhoudend te vertellen toch ook niet iets ?

Doch ik moet eindigen ; 't zou anders ook lijken, of ik te veel nadruk legde op datgene, waarin ik met den schr. van oordeel verschil. Daarom tot slot nog even op een paar m. i. bijzonder geslaagde passages gewezen : over de *Nederduitsche Helicon*, over Roemer Visscher, met de aanhaling van het teere versje, dat hij terecht met Heine's bekende *Du bist wie eine Blume* vergelijkt, over Wolff en Deken, over Hofdijk, dien hij zeer hoog stelt, over Da Costa en Bilderdijk, met de aardige verklaring : „Als ik Da Costa gelezen heb, ben ik een half uur anti-revolutionnair." Zoo ook de tirade over Vondels nederigheid tegenover geleerden (bl. 305), hij de „machtige, aristocratische kunstenaar". — „Hoe zouden wij ook dit verheven genie Vondel willen zien, vrij en oppermachtig heerschend, stellend zijn eigen grenzen, naar het schoonheidsbesef, de harmonie van zijn eigen geest."

Meermalen heeft hij opmerkingen, ontleend aan vergelijking met de schilder- of teekenkunst om zijn meening duidelijk te maken, waarvan als voorbeelden de volgende plaatsen : „Geen krabbel van Rembrandt, — een paar „veegen en streepen — of er trilt nog iets geestigs en „persoonlijks. Vondel daarentegen heeft heel wat onbe„teekenende rijmen gemaakt." (bl. 315) „Is het niet, „of we een prachtige prent van Dürer of Lucas v. Leyden voor ons hebben, als we in (Geert Groote's) *Devoet „boexken* lezen van dat visioen, dat een kloosterbroeder „had van het stalleken Bethlehems."

Ten slotte vestig ik de aandacht op de bronnen, bij elk gedeelte opgegeven, die het zooveel te meer stempelen tot een gids bij de studie, en ook voor hen, die uit liefhebberij lezen willen over de ontwikkeling van onze letterkunde.

Hiermede geloof ik bereikt te hebben, wat ik mij voornam, nml. te bewijzen, dat Prinsen's boek de moeite van een kennismaking ten zeerste loont.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer

J. Eysten, Het leven van Prins Willem II. (Nederlandsche Historische Bibliotheek uitgegeven onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, X). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1916.

Ik kan mij niet voorstellen dat eenig lezer van dit boek het aantrekkelijk zal vinden. Hij zal er veel uit kunnen leeren maar uit de lezing genot scheppen zal hij niet. De reden hiervan is gelegen in den vorm van deze levensbeschrijving waarin zamenhang ontbreekt. Zij is niet een geheel maar een zamenvoegsel van deelen. De schrijver heeft, na een blijkbaar naarstig onderzoek, eene menigte belangrijke feiten en oordeelvellingen van tijdgenooten in verband met het leven van Prins Willem II opgespoord en die toen aan een draad geregen, zich over het onderling verband verder niet veel bekommerend. Zoodoende wordt de aandacht van den lezer gedurig afgeleid van het eene punt naar het andere, zonder daartoe door een geleidelijken overgang te worden voorbereid.

Als sprekend voorbeeld wijs ik op bladz. 40 en volgende. Daar worden door elkander aangehaald een aantal getuigenissen van verschillende personen aangaande het losziunig leven van Prins Willem II, zijne oefeningen in de kunst van paardrijden en in het teekenen, en zijne geestvermogens, hetgeen dan wordt besloten met een aanhaling uit Vondel's Geboorteklok, en wel van de regels die de blijdschap ten plattenlande bezingen nadat de geboorte van den Prins daar was bekend geworden. Vervolgens doet de schrijver eenige mededeelingen omtrent de opvolging in het stadhouderschap en het lidmaatschap van den Raad van State, den Prins door de Staten Generaal in 1633 en 1638 aangeboden, terwijl hij zijn hoofdstuk eindigt met een beschrijving der verhouding van den Prins tot het Vorstendom Oranje die niet veel meer behelst dan de geschiedenis van dit landje onder het beheer van Frederik Hendrik.

Indien de schrijver er toe zoude kunnen besluiten om voor een volgende uitgave van zijn boek dit geheel om te werken, ware dit inderdaad een nuttige arbeid. De rijke stof zoude dan op zoodanige wijze moeten worden verwerkt dat het „Leven" meer het karakter kreeg van een levensbeschrijving, van een aaneengeschakeld verhaal ; elk paar volzinnen zoude dan niet, zoo als thans het geval is, een nieuwe alinea behoeven uit te maken, iets wat er niet weinig toe bijdraagt om den lezer te vermoeien.

Het vijfde hoofdstuk van het boek, uit een geschiedkundig oogpunt het belangrijkst omdat het den aanslag op Amsterdam behandelt, zoude vooral door deze herziening veel in waarde winnen. Het is nu verward en onduidelijk. Wie een heldere en juiste voorstelling wil geven van een belangrijke gebeurtenis moet in de eerste plaats op de tijdsorde acht slaan en deze stipt volgen bij het verhalen der verschillende feiten die zich hebben voorgedaan. Door dit te verzuimen maakt men het zijnen

lezer zeer bezwaarlijk om de toedracht der zaken in haar geheel te overzien en die goed te begrijpen. Aan deze tekortkoming maakt zich Mr. Eysten bij het beschrijven van den aanslag op Amsterdam door Willem II schuldig, waardoor zijn verhaal van deze hoofdgebeurtenis uit zijn boek die niet op zoodanige wijze teruggeeft als noodig is voor den lezer om zich die goed voor te stellen. Zoo vermeldt de schrijver op den laatsten regel van bladz. 162, na een verhaal van wat op Zondag 31 Juli voorviel, weder een voorval dat tot den vorigen dag behoort. Reeds in de voorafgaande regels waren trouwens de gebeurtenissen van beide dagen dooreengemengd, het gelasten toch van schietschijfoefeningen door den Prins aan de te 's Gravenhage gelegerde troepen had op Zaterdag, niet op Zondag plaats. Nog komt het mij voor dat op bladz. 165, waar over de aanwezigheid der Amsterdamsche leden van de Staten te 's Gravenhage wordt gehandeld, de schrijver zelf met de dagen in de war is. Het in dit boek behandelde onderwerp verdient ongetwijfeld een beter vorm dan die het in handen van Mr. Eysten te beurt viel. De stadhouder Willem II is een belangwekkende verschijning in onze geschiedenis, door wat hij is geweest en ook door wat hij had kunnen zijn. Ware hij niet in den bloei zijner jeugd door den dood geveld, dan zou de geschiedenis der Republiek waarschijnlijk een anderen loop hebben genomen en zoude zijn zoon dien hij — had hij den zevenenzeventigjarigen leeftijd bereikt — zoude hebben overleefd, niet de roemrijke plaats hebben bekleed die de geschiedenis hem heeft geschonken. Hoe aanlokkelijk spel voor de verbeelding intusschen dergelijke bespiegelingen mogen opleveren, voor den geschiedschrijver hebben zij geen waarde.

Zijn oordeel over Willem II zal zeker niet zacht zijn, maar hij zal niet verlegen behoeven te wezen bij het zoeken naar verzachtende omstandigheden. Jeugdige overmoed dreef den Stadhouder tot de belangrijkste daad die hij heeft verricht, zijn staatsgreep van 1650. Hij toonde zich daarbij een man van durf maar niet van beleid. De uitkomst leerde dat het hem niet moeielijk zoude zijn gevallen een volkomen overwinning te behalen indien hij met meer vastberadenheid ware te werk gegaan. Na de mislukking toch van zijn onbezonnen aanval op Amsterdam verkreeg hij nog het grootste deel van wat hij gehoopt had te bereiken.

Mr. Eysten is op het voetspoor van Fruin ook bereid om verzachtende omstandigheden aan te nemen. Hij meent dat Willem II in de oorlogzuchtige staatkunde die hem in botsing bracht met Amsterdam niet uitsluitend werd bestuurd door persoonlijke en dynastieke belangen (blz. 188). Ik neem dit aan doch in dezen zin, dat door den jongen Stadhouder de belangen van zijn persoon en zijn huis geacht werden één te zijn met die van de republiek. Zijne opvoeding, zijn huwelijk waardoor hij ongelukkigerwijs met de Stuarts en hunnen aanhang in zeer nauwe betrekking kwam, zijn vertrouwelijke omgang met zijne Fransche vrienden en ook de tegenstand die zijne legerplannen ondervonden, hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen om deze opvatting bij hem te versterken. Van een jong eerzuchtig vorst, in de eigenaardige stelling geplaatst waarin Willem II verkeerde, ware echter nauwelijks iets anders te verwachten geweest.

Ik wil niet besluiten zonder Mr. Eysten 's aandacht te hebben gevestigd op twee hinderlijke drukfouten die te vinden zijn op blz. 12. Hij schrijft daar: Aubing du Maurier en Cerissier, wat wel zal moeten zijn Aubéry du Maurier en Cérisier.

Leusden. W. H. de Beaufort.

H. Oldenberg, Die Religion des Veda. 2. Auflage. Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchh. 1917.

Wanneer van een boek een hernieuwde uitgave noodig blijkt, is dit op zichzelf reeds een bewijs, dat dit boek nuttig is gebleken en bruikbaar bevonden. Dat is zeker in hooge mate het geval geweest met Oldenberg's „die Religion des Veda", een werk, dat in zekeren zin een nieuwe baan geopend heeft, voerend tot een juister inzicht en beter begrip van menig onderdeel van dat komplex van teksten, dat onder den naam Veda wordt samengevat. Die door Oldenberg nieuw geopende baan was deze, dat hij zich beijverde den Veda niet slechts van zuiver Indologisch standpunt te bezien, maar ook gegevens der Ethnologie daarbij toe te passen; juist in de gelukkige combinatie dezer twee factoren ligt het succes van Oldenberg's boek, vooral wat betreft het tweede gedeelte ervan, Abschnitt 3 en 4, waarin de cultus behandeld wordt. De tweede uitgave verschilt in hoofdinhoud en omvang niet van de eerste. Wel heeft de S. veel ingevoegd en hier en daar aanmerkelijk veranderd, doch door het vervallen van andere passages, blijkbaar van minder gewicht, heeft het boek denzelfden omvang behouden. Natuurlijk dat in de 16 jaren, verloopen sinds de 1ste uitgave, heel wat op 't gebied van den Veda is gearbeid; van dat alles heeft de S., voor zoover ik zie, nota genomen.

Boven werd aangeduid, dat het 2de gedeelte van Oldenberg's werk, de behandeling van den cultus, het meest de algemeene sympathie heeft gevonden. Niet in dezelfde mate was dit het geval met des S. behandeling der eigenlijke mythologie, met name die gedeelten, waarin hij het wezen der Vedische goden tracht te verklaren. Een zijner meest vernuftige hypothesen, maar die in haar vollen omvang ook het minst ingang heeft gevonden, is wel zijne verklaring van het oorspronkelijk wezen en de herkomst van den god Varuṇa. Men weet, dat volgens den S. Varuṇa de Indische tegenhanger van den Avestischen Ahuramazda is en dat de Āditya's, waarvan Varuṇa de voornaamste is, beantwoorden aan de Ameša spenta's van den Avesta. De eindconclusie van Oldenberg is nu, dat die Āditya-Amešaspenta's oorspronkelijk geen goden waren van de Indo-iraniërs, doch dat ze in hun godsdienst-systeem zijn overgenomen of ingedrongen uit een Semitisch milieu, waar die groep de personificatie was van Zon (Mitra-Miþra), Maan (Varuṇa-Ahura) en de planeten (overige Āditya's en Ameša spenta's). Bewijsbaar is van deze hypothese slechts de groote overeenstemming tusschen Varuṇa en den Avestisch-perzischen Ahuramazda, alles wat verder gaat is al te zeer hypothetisch en tot op zekere hoogte zelfs onwaarschijnlijk en onaannemelijk.

Hoe dankbaar wij er ook voor zijn moeten, die Religion des Veda up to date bijgewerkt te bezitten, zoo ware, daar de geleerde wereld door de 1ste uitgave bekend was met Oldenberg's mythologische beschouwingen en verklaringen, — zoo ware, naar de meening van den recensent, in plaats van een in hoofdzaak onver-

anderde nieuwe uitgave, veel meer welkom geweest een algeheele omwerking van het boek: wanneer het mythologische gedeelte geheel vervallen ware en het boek uitsluitend gewijd ware aan de behandeling en verklaring van den *cultus* en de *liturgie*, dan zou de wetenschap den S. oneindig meer verplicht geweest zijn. Immers, hoe dankbaar men ook moge zijn voor 't geen reeds geboden is in de ethnologisch-philologische behandeling der cultus-gebruiken, over deze materie viel nog *heel* wat meer te zeggen. Terwijl de S. zich nu in hoofdzaak heeft beperkt tot teksten, die alreeds in vertaling bekend waren, had hij dan ook in zijne beschouwingen kunnen opnemen zoovele uiterst gewichtige andere riten, ik denk bijv. aan de ekāha's (zooals de viśvajit, de sadyaskrī's, de sava's en de abhicaranīya isti's). Ook verschillende ahīna's en sattra's zouden tot interessante opmerkingen aanleiding kunnen geven.

Na deze opmerkingen van algemeene strekking mogen nog enkele punten ter sprake komen. Schrijver dezer regelen is het geheel met Oldenberg eens, dat de liederen van de Rksamhitā grootendeels voor het Soma-offer bestemde litanieën zijn, doch van dit punt maakt de S. zich wel wat gemakkelijk af, daar er immers een menigte sūkta's zijn, die, volgens wat wij weten, niet in den cultus passen, die geen viniyoga hebben. v. Schroeder's hypothese ter verklaring dezer sūkta's had hier d. m. den lezer niet onthouden mogen worden. Dan had de lezer bij de behandeling van den Atharva-veda wel het recht iets te hooren over de verhouding van dezen Veda tot het kanonieke traividyam. Ware hier en daar den S. toch niet iets ontgaan van wat over den Vedischen ritus is geschreven sinds het verschijnen der 1ste editie, dan zou hij enkele punten hebben verbeterd en enkele vraagteekens door een beantwoording hebben kunnen vervangen. Zoo bevat bijv. de behandeling van den śūlagava (p. 79) een onjuistheid (vgl. G. G. A. 1897, p. 286). Wat de beteekenis van den sesam is (p. 353), heeft ons Pischel (G. G. A. 1897, p. 813) geleerd. Eene beantwoording, althans eene poging ter beantwoording der vraag, welke de beteekenis is van het sīmantonnayana (p. 463, n. 3), had de S. kunnen vinden in G. G. A. 1897, p. 283. Eene van Oldenberg afwijkende verklaring van het zich op de dij slaan (p. 490), die althans vermeld had kunnen worden, is te vinden in *Mus.* X, p. 37, 38. Bij de behandeling van Kutsa-Indra (p. 155, 156), had verwezen mogen worden naar: „Over en uit het Jaiminīya-brāhmana." Dat bij Varunapraghāsa en Sākamedha in het zuidelijke vuur, waarmede Oldenberg blijkbaar den daksināgni bedoelt, geofferd wordt (p. 323, 351), is onjuist. Niet geheel waar ook is het, wanneer beweerd wordt (p. 450): „der Soma kann nicht.... je nach Umständen dem einen oder dem anderen Gott dargebracht werden." Ik maak opmerkzaam op den agnistut en dergelijke ekāha's. Tweemaal (p. 399, 407) vermeldt de S. het opvallende voorschrift, dat de tot een Soma-offer gewijde, de dīksita, *stamelend* zou moeten spreken. Deze verzekering berust op slechts ééne plaats (ŚBr. III. 2. 2. 27), waar de uitdrukking is: *parihvālam*. De vertaling, „stammelnd" (BR), „falteringly" (Eggeling) schijnt mij verre van zeker te zijn. Het woord, waarmee Āpastamba (śrs. X. 12.9) hetzelfde aanduidt, luidt: *parinayena* (sc. *mānusīm vācam vadati*). Dat Āpastamba hiermee hetzelfde bedoelt als de auteur van het ŚBr., blijkt uit Bhāradvāja, die heeft: *parihvālam mānusīm vācam vadati*, en hij voegt er ter verduidelijking aan toe: *canasitam vicaksanam vānusajamś*; *canasiteti brāhmanam āmantrayīta vicaksaneti rājanyavaisyāv iti vijñāyate.* Desgelijks Hiranyakeśin. De term beteekent misschien: „in verbloemde taal", en het is deze manier van spreken, die bedoeld wordt, als er sprake is van de taal, die de dīksita te spreken heeft: den dīksitavāda, vgl. l'Agnistoma, § 19 (pag. 21 bovenaan). — De vertaling van een paar passages uit het Kauśika-sūtra (bijv. die van 75.13 op p. 490) is zwak, en de conjectuur op 32.5 (p. 495, n. 2) is m. i. onaannemelijk.

Doch al deze opmerkingen, die détails betreffen, kunnen niets afdoen op de groote waarde, die het boek van Oldenberg voor den Sanskritist en in 't algemeen voor den beoefenaar der godsdienstwetenschap heeft, voor wien het ook in zijne nieuwe bewerking een betrouwbare gids moge zijn.

Utrecht. W. Caland.

Gerhard von Mutius, Die drei Reiche. Ein Versuch philosophischer Besinnung. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 4.).

Als een zacht gedragen stem komt dit boek uit groote verte, vreemd aan alle strijdgewoel. De drie rijken hier bedoeld hebben geen volksgrenzen: het rijk van de natuur buiten ons; het rijk van de handeling of van de wisselwerking tusschen mensch en natuur; het rijk van het vrije innerlijk leven, waar de mensch zich zelf en het wezen der dingen vindt. Slechts de voorrede, geschreven te Warschau, April 1916, en enkele zinspelingen in het werk herinneren aan den tegenwoordigen tijd. En hoewel de schrijver geen pacifist is, staat er in het geheele boek geen woord van duitsche zelfverheffing, geen enkel aanstootelijk woord voor een van de vele vijanden. Het woord kultuur heeft voor hem een meervoud. Het schijnt een protestantsch Oostenrijker te zijn, die het volgende schrijft (blz. 71 v.): „Kein Zweifel, dass das hohe Formgefühl, welches das französische Volk durchdringt, die Grazie und Feinheit, welche den Deutsch-Oesterreicher vor den anderen deutschen Stämmen auszeichnet, eine Nachwirkung der grossen reichen Höfe des 17. und 18. Jahrhunderts sind.... Die hohe politische Kultur Englands und damit die ganze Prägung des in seiner Art unerreichten englischen Menschentypus ruht auf dem ungewöhnlich stabilen und breiten Wohlstand des Landes."

Onbekende dingen, wetenschappelijke vondsten moet men in dit werk niet zoeken. Het is een proeve van algemeene wijsgeerige beschaving in de lijn van Goethe tot Bergson. Wie in stille uren tot het derde rijk wil stijgen en daarbij behoefte heeft aan de taalbegeleiding van een andere ziel, die neme dit boek. Dat de schrijver echter ook in het tweede rijk niet vreemd is, moge behalve uit het boven aangehaalde nog blijken uit het volgende (blz. 153): „Nur durch die Leistung werden wir uns selber deutlich, unserer selber gewiss.... „Gestalte dein Leben zum Kunstwerk" ist ein gefährlicher Rat. „Opfere dich deinen Zielen", das ist stärkender Zuspruch. In Wahrheit macht uns, mehr als alle gesuchte Harmonie, die Tat zur Persönlichkeit."

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Armini, Sepulcralia Latina. Göteborg, Eranos' förlag. 1916. (Göteborgsche diss.).

De schrijver van dit academisch proefschrift heeft aan de hand van het C. I. L. nagegaan, hoe de sterfgevallen in het oude Italië over de leeftijden waren verdeeld. Zijn werk bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste heeft hij de gevallen vermeld, waarin de leeftijden bij overlijden rechtstreeks waren aangegeven; in het tweede zijn de gevallen beschouwd, waarin die leeftijden in dichterlijken vorm zijn omschreven, terwijl het derde de uitkomsten van het onderzoek bevat.

In het eerste hoofdstuk maakt de schrijver eenige algemeene opmerkingen, zooals de volgende:

1o. dat van de oudere personen de leeftijd goed bekend was;

2o. dat van bijkans de helft der overledenen de leeftijd niet is opgegeven;

3o. dat de leeftijden, die op 0 of 5 eindigen, veelvuldiger voorkomen dan te verwachten was (waarschijnlijk zijn dit globale opgaven, zooals er nog in den tegenwoordigen tijd bij volkstellingen voorkomen);

4o. dat de leeftijden der vrouwen, àls zij zijn opgeteekend, met dezelfde of met grootere nauwkeurigheid dan die der mannen zijn genoteerd; enz.

In 31 tabellen (pp. 73—103) heeft de schrijver de door hem verkregen resultaten neergelegd. De tabellen zijn alle op volkomen dezelfde wijze ingericht, zoodat het voldoende zal zijn, den eersten staat te beschrijven. Deze heeft betrekking op de bewoners van Rome. De leeftijden zijn in de volgende groepen verdeeld: 0—2, 2—5, 5—10, 10—15 jr. enz.; in elke groep, behalve in de eerste twee, zijn vijf leeftijden samengenomen en als hoogste groep komt voor: 135—140 jaar! Dat in alle tabellen die groepen zoo hoog zijn opgevoerd, is geschied uitsluitend terwille van één persoon (voorkomende in de tabel van de 10e regio van Italië), die dan op dien buitengewoon hoogen leeftijd van 135 à 140 jr. zou zijn overleden. Overigens zijn er meermalen leeftijden boven de 100 jr., maar toch nooit boven de 115 jaar opgegeven.

Achter elken leeftijdsgroep is nu opgeteekend: het aantal mannen, het aantal vrouwen en de som dier twee getallen; terwijl ten slotte die getallen nog zijn uitgedrukt in percentages van het totaal der kolom waarin zij voorkomen.

Let men alleen op de hoofdrubrieken, dan komt men tot de volgende cijfers betreffende de personen, waarvan de leeftijd bij overlijden volgens den schrijver voldoende kan worden vastgesteld:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal
Inwoners van Rome	5662	3834	9496
Bewoners van het overige Italië .	3269	2075	5344
Totaal	8931	5909	14840

Hierbij komen dan nog 2135 bewoners der steden; terwijl ten slotte nog afzonderlijk de leeftijden worden opgegeven van 1166 Militairen en van 858 Christenen.

De schrijver heeft uit dien grooten voorraad cijfers geen conclusies willen trekken; hij heeft er dus van afgezien, uit de gevonden cijfers iets te halen wat op een sterftetafel gelijkt. Hij maakt er Beloch zelfs een verwijt van, dat deze in zijn werk „Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt" (1886), wèl sterftekansen voor de verschillende leeftijden heeft berekend.

Het schijnt, dat het den schrijver niet bekend is geweest, dat na Beloch nog anderen zich hebben bezig gehouden met de samenstelling eener statistiek van overledenen zooals die uit de inscripties kan worden afgeleid. Anders toch zou hij nog melding hebben gemaakt van de Marchi („Cifre di mortalità nelle iscrizioni romane", Reale Instituto Lombardo di scienze e lettere, rendiconti, serie II vol. XXXVI, 1903), die niet minder dan 32000 grafschriften heeft nagegaan, maar daarvan slechts een vierde deel bruikbaar heeft bevonden. Ook zou hij dan gewag hebben gemaakt van Macdonell, die gedeeltelijk hetzelfde materiaal als de Marchi heeft bewerkt, maar bovendien zijn aandacht aan de sterfte in eenige wingewesten van Rome heeft gewijd en zijn onderzoek („On the Expectation of Life in Ancient Rome, and in the Provinces of Hispania and Lusitania, and Africa") in het tijdschrift Biometrika (vol. IX, 1913) heeft gepubliceerd.

Trouwens op den schrijver schijnt in dezen hetzelfde noodlot te hebben gerust als op zijne voorgangers. Aan de Marchi toch waren de onderzoekingen van Beloch onbekend, hoe vreemd dit ook moge schijnen (de Marchi en Beloch beiden hoogleeraren aan eene Italiaansche universiteit, de eerste te Milaan, de tweede te Rome). En Macdonell zocht vergeefs in het British Museum naar de verhandeling van de Marchi (hij had er eerst van gehoord, nadat zijn onderzoek voltooid was en meende gelezen te hebben, dat zij in de Verhandelingen der Akademie van Padua voorkwam) en kende vermoedelijk ook niet het onderzoek van Beloch.

Had de schrijver van het proefschrift de artikelen van de Marchi en Macdonell gelezen, dan zou hij misschien er toe zijn overgegaan, voor enkele l eftijden den gemiddelden levensduur te berekenen; niet voor de laagste, evenmin voor de hoogste leeftijden, maar b.v. voor de leeftijdsgroepen van 30 tot 60 jr. Hij zou dan uitkomsten hebben gevonden, niet veel verschillende van die, welke uit de cijfers der andere onderzoekers kunnen worden afgeleid en die in het algemeen op een korteren levensduur wijzen dan voor die leeftijden in de oudste der bekende sterftetafels (de tafel van Halley uit het eind der 17e eeuw) wordt aangetroffen.

Met dat al mag er den schrijver geen verwijt van worden gemaakt, dat hij in dezen een streng wetenschappelijk standpunt heeft ingenomen en liever geen tabel heeft willen samenstellen uit zulke onvolledige en onnauwkeurige gegevens, die bovendien niet op een kort tijdsverloop betrekking hadden, maar zelfs over eeuwen verdeeld waren.

Rotterdam. R. H. van Dorsten (†).

SCHOOLBOEKEN.

Bij de fa Wolters te Groningen verscheen een tweede druk van het vroeger in dit tijdschrift (Deel 22, kol. 253) besproken *Kort overzicht der Nederlandsche Letteren* door E. Rijpma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Met het „Supplément" over de jaren 1702—1747, waarmede de bij de uitgave van het vorige deel gedane belofte wordt ingelost, beëindigde prof. Krämer thans het groote werk van de voortzetting der *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* naar

het oorspronkelijk door Groen van Prinsterer beraamde plan. De bewerker deed een zeer beperkte keuze uit de belangrijkste in de verzameling der door hem aangetroffen briefwisseling en drukte die af in een goede honderd bladzijden. Wij herhalen onzen gelukwensch aan bewerker en uitgever, die dank zij de toestemming van Hare Majesteit de Koningin hun belangrijken arbeid ten volle konden afwerken. P. J. B.

Dr. Elisabeth Neurdenburg ving 29 Jan. 1917 hare lessen als privaat-docente in de kunstgeschiedenis te Amsterdam aan met een rede over *Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling* (Amsterdam, Van Kampen).

De heer H. Hettema Jr. gaf den 8sten herzienen en vermeerderden druk — zelfs een oorlogskaart 1914/6 komt erin voor — van zijn *Groote Historische Schoolatlas*, ontegenzeggelijk de beste, dien wij bezitten en die in hare opeenvolgende drukken behoorlijk in overeenstemming wordt gebracht met de nieuwe literatuur. P. J. B.

Te Parijs heeft zich een genootschap gevormd met het doel voordrachten te houden over hetgeen Frankrijk en zijn bondgenoten in de tegenwoordige oorlog hebben gedaan. De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, alle voordrachten bevattend van genoemd genootschap uitgegaan: E. Herriot, *L'Effort Russe*; P. Labbé, *L'Effort Serbe*; P. Adam, *L'Effort Portugais*; L. Barthon, *L'Effort italien*; A. Gérard, *L'Effort Japonais*; H. Robert, *L'Effort de Paris*; L. Marin, *L'Effort Belge*. Deze werkjes zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs in 1916 (de laatste twee in 1917).

Bij dezelfde firma Bloud en Gay is ook uitgegeven, en aan ons toegezonden: H. Frichet, *Journal d'un officier prussien* (1916). De Engelse schrijver H. de Vere Stacpoole heeft een aantekeningboekje waarin een pruisies officier zijn indrukken opschreef gedurende de eerste maanden van de oorlog, vertaald en deze vertaling is nu door de heer Frichet in het Frans overgebracht. De overpeinzingen van de officier gelden het oorlogvoeren in 't algemeen en beschrijven de psychiese toestand van de dagboekschrijver. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Acad. d. Inscr. & B.-L., 1916, Janv.-févr.: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de la coll. Marchant. — E. Pottier, Fouilles archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eleonte, en Thrace. — A. Thomas, Une inscription provençale récemment découverte à Figeac. — L. Bréhier, Les galeries des rois et les catalogues officiels des rois de France. — Capitan, Quelques observations sur les chiens et le vin à l'époque gallo-romaine. — A. Thomas, Jean Pitart, chirurgien et poète.

Mars-avril: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de Dougga. — A. Thomas, La date de la mort de Jean de Meun. — A. Moret, Sur un terme rare des décrets de Koptos. — A. L. Delattre, Une grande basilique près de Sainte-Monique, à Carthage. — Seymour de Ricci, Une inscription grecque d'Egypte. — J. Loth, Remarques aux inscriptions latines sur pesons de fuseau trouvés en territoire gaulois. — P. Durrieu, Souvenirs de la mythologie antique dans un livre d'Heures.

Mai-juin: Pillet, Un naufrage d'antiquités assyr. dans le Tigre. — J.-B. Chabot, Sur deux inscriptions puniques et une inscription latine d'Algérie. — A. Merlin, Une nouvelle inscription découverte à Thuburbo Majus. — De Pachtere, Les camps de la 3e légion en Afrique au premier siècle. — Ph. Fabia, La mosaïque de l'Ivresse de Bacchus au Mus. de Lyon.

Juillet-août: H. Lemonnier, Lettre sur les stucs du Colisée. — Moret, Déclaration d'un domaine royal et transformation en ville neuve sous Pepi II. — Ph. Fabia, Note sur les mosaïques superposées de la Déserte (place Sathonay, à Lyon). — L. Chatelain, Note sur les fouilles de Volubilis.

Rhein. Mus., LXXI, 3: F. Rühl, Justus von Tiberias. — W. Kroll, Die Zeit des Cornelius Labeo. — B. A. Müller, Ein neuer griech. Roman. — H. v. Arnim, Platos Lysis. — H. Schöne, Zu Galens Schrift *Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος*. — H. Hollstein, Ein Gedicht Hadrians. — Misz.

Hermes, LI, 4: P. Wendland (†), das Gewand der Eitelkeit. — Dez., Zu Anaximenes Rhetorik. — Br. Keil (†), zur Tempelchronik von Lindos. — A. Rosenberg, Amyntas, der Vater Philipps II. — K. Praechter, zum Platoniker Gaios. — W. Kolbe, die griech. Politik der ersten Ptolemaeer. — O. Kern, Orphiker auf Kreta. — R. Philippson, zur epikur. Götterlehre. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten. — Misc.

LII, 1: E. v. Stern, Bemerk. zu Strabons Geographie der taurischen Chersonesos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, IV. — H. F. Müller, Plotin. Studien, IV. V. — G. Wissowa, das Prooemium von Vergils Georgica. — H. Schöne, *τὸ τοῦ Τραϊανοῦ γυμνάσιον* bei Galenos. — P. Lehmann, z. Kenntnis u. Geschichte einiger Johannes Scottus zugeschriebener Werke. — M. Wellmann, Übersehenes. — P. Boesch, zu einigen Theorodokeninschriften. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 1: P. Wendland (†), Philol. u. Geschichte. — F. Boll, Astronom. Beobachtungen im Altertum. — E. Roese, Volkslied u. volkstüml. Lied. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: M. Siebourg, Die Politik des Aristoteles im Dienste der staatsbürgerl. Belehrung.

Neophilologus, II, 3: S. Eringa, Luc de Heere et la seconde Renaissance française. — W. v. d. Wijk, L'emploi des consonnes doubles dans la première édition du Dictionnaire de Richelet. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap*) nach Ursprung und Entwicklung; *Wirtschaft*, *Wirt*, I. — G. v. Poppel, Realien zu Walter v d. Vogelweide. — H. Poutsma, Hendiadys in English. — W. v. Doorn, Op verkenning, I. — Varia.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XXXVIII: H. J. Smit, De registers van den biertol te Amsterdam. — A. Meerkamp van Embden, Goudsche Vroedschapsresoluties betreffende dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, 1525 tot 1560. — P. Geyl, Stukken betrekking hebbende op den tocht naar Chatham en berustende op het Record Office te Londen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXII, 2: De Boer, Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf (Blauwhoedenveem). — Kappetein, Gedachten over wereldoorlog en wereldvrede. — Wiltink, Het pan-amerikanisme en de zuid-amerikaansche A B C-staten. — Van der Heyden, Oude klokken en klokgieters. — Mededeelingen op geographisch gebied

Studiën, LXXXVII, April: J. Stein, Prof. Slotemaker over „Christendom en Wereldbeeld." — H. Bolsius, Wat insektenwerk ons kan leeren. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, IV. — P. Hoenen, Vijf-en-twintig jaar Thorium-oxyde-gasgloeilicht. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Kolon. Onderwijs-congres. Aug. 1916, II. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hora Siccama, Register Journalen Const. Huygens Jr.: Lit. Zentralbl. 1917, nº. 9 (Japikse).

De Jonge, Bijdr. t. t. kennis v. d. N.-Nederl. costuumgeschiedenis: Moyen Age, 2e Sér. XIX, nº. 5 (G. Huet).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

B. Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum. Haarlem, Erven Loosjes. 1916. (Leidsche diss.).

Het scheidsgerecht.. Wees gerust, lezer: er volgt geen ontboezeming van staatkundigen aard. Wij zijn bij Menander, op de planken van het tooneel, en spreken van dingen die meer dan twee duizend jaar achter ons liggen.

Gaarne geef ik gevolg aan de uitnoodiging der Redaktie van het *Museum*, deze primitiae litterariae van mijn voormaligen leerling door een korte bespreking bij het publiek in te leiden. Met verstandige zelfbeperking heeft de Heer Keulen zich een klein hoekje ter ontginning gekozen op het uitgebreide en ten deele weinig betrouwbare terrein, dat in de laatste jaren door verschillende vondsten van papyrus- en perkamentfragmenten voor de philologen toegankelijk is geworden. Een veilig en aantrekkelijk hoekje. Hier geen kwellende onzekerheid omtrent den tekst, geen aanleiding tot gissen in het wilde weg: alles is ongeveer gaaf overgeleverd en gemakkelijk leesbaar. Het Scheidsgerecht, dat eertijds zoo vermaarde blijspel van Menander, moge slechts stuksgewijze en voor niet meer dan een derde zijn bewaard gebleven: de episode die Dr. K., na vele andere geleerden, in behandeling heeft genomen, is in beter staat tot ons gekomen dan menig stuk van Aristophanes.

Ik geloof — of ligt het misschien aan de woordenkeus? — dat ik iets minder dan de Heer Keulen bereid zou zijn toe te geven dat die geestige en aantrekkelijke episode voor den verderen gang van het stuk niet veel te beduiden heeft. Zelf trouwens maakt hij de opmerking dat het publiek door de pleitredenen, waaraan de naam van het blijspel is ontleend, geleidelijk en ongezocht op de hoogte wordt gebracht van wat het weten moet om de handeling te kunnen begrijpen; alsook, dat juist door de uitspraak van den ouden knorrepot Smicrines de ontwikkeling en ontknooping van het stuk wordt mogelijk gemaakt: Smicrines, die ten slotte de grootvader blijkt te zijn van den vondeling om wien het gaat. Men zou waarlijk al zeer veeleischend moeten zijn om een nóg beter samenhangend stuk te verlangen; die „arbitrage" tusschen den schaapherder en den kolenbrander is aan den genialen inval van een eerstenrangs kunstenaar te danken. Maar waarom is het blijspel nu juist naar die inleidende episode benoemd? Wel, om dezelfde reden waarom het fijne en ernstig bedoelde drama van Aristophanes, dat de tragische kunst tot onderwerp en de onderwereld tot plaats der handeling heeft, den potsierlijken naam van de „Kikvorschen" draagt. Beide hebben een titel gekregen die moest „pakken", ontleend aan een bijzaak, maar geschikt om de nieuwsgierigheid van het groote publiek te prikkelen. Wie tooneel zegt, zegt reclame. Hoeveel flauwer zou „de vondeling" of: „de ring" of: „de verongelijkte vrouw" hebben geklonken!

De eigenaardigheden van dat scheidsgerecht zijn door Dr. K. zorgvuldig in het licht gesteld, nadat in een inleiding de arbitrage bij de Grieken in het algemeen is behandeld. Misschien ware het doelmatig geweest in die inleiding wat scherper onderscheid te maken tusschen officiëel aangestelde (Aristot. de Rep. Ath. 53 en elders) en ambtelooze scheidsrechters.

Na een uitvoerige toelichting van allerlei rhetorische kunsttermen, naar aanleiding van verschillende zinswendingen der beide pleiters, is de slotsom van den Heer K. deze, dat Quinctilianus de pleidooien, die in dit en andere blijspelen van Menander voorkomen, terecht als omnibus oratoriis numeris absoluta heeft geprezen. Meesterstukken van welsprekendheid, juist omdat alle vertoon van oratorie ontbreekt en de sprekers binnen den kring van hun stand en ontwikkeling blijven. Terecht wijst Dr. K. elders op de verwante gaven van Lysias. De ars artem celandi heeft Menander verstaan als slechts enkelen. Dat zijn verzen uit de mouw geschud lijken en ieder woord zich vanzelf schijnt voor te doen,

dàt is juist hetgeen waarom Quinctilianus zijn blijspelen aan toekomstige pleitbezorgers aanwees als onovertroffen voorbeelden. Wie van dien fijnen menschenkenner heeft geleerd zich te hoeden voor leeg gepraat en bombast, heeft niet vruchteloos met hem kennis gemaakt.

Moge ook Dr. K. nog veel opwekking en aanleiding tot verdere studie bij hem vinden. Wij houden ons voor de vruchten daarvan aanbevolen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Manilii Astronomica, ed. Iacobus van Wageningen. Lipsiae, Teubner. 1915. (Pr. M. 4.40, geb. M. 4.80).

De editie van Manilius, waarmee Th. Breiter in 1908 (vol. I Text, II Kommentar) is voor den dag gekomen, zijn levenswerk, dat hij kort voor zijn dood, na meer dan 50-jarige studie, publiceerde, heeft haast algemeene teleurstelling gewekt. Is de text reeds met een voor een zoo moeilijk auteur als Manilius ongeëvenredigde vrijmoedigheid behandeld en zijn Breiters collaties der hss. niet altijd betrouwbaar (voorbeeld: II. 421 aestiuusque *codd.*, *i. p. v.* -iuoque), de inrichting van de editie zelf spot met de elementairste begrippen der 20steeeuwsche uitgave-techniek. De apparatus geeft enkel lezingen van handschriften, de in den tekst opgenomen afwijkingen — en die vormen bij Manilius geen gering percentage — heeft de gebruiker eenvoudig af te leiden uit *die* gevallen, waar de in den app. vermelde handschriftelijke lezing met die van den geconstitueerden text niet overeenstemt. Voor andere mogelijkheden dan de gekozene lezing biedt dus bij hem de app. geen plaats. Nu moge een uitgever in den loop der jaren nog zoo zeer de vondsten der talrijke andere onderzoekers op zijn terrein tot de zijne hebben gemaakt, of misschien tot dat gilde van geleerden behooren, die res non personas spectant, dit geeft hem nog niet het recht om bij de lezingen, die codicibus invitis worden opgenomen, den gebruiker, voor wien het boek toch bestemd is, iedere inlichting omtrent oorsprong der herstelde lezing te onthouden. Wel is er deel II de „Kommentar", waarin den lezer de verlangde inlichting wordt beloofd. Maar nog afgezien van het aldus ontstane ongemak, laat de Komm. den gebruiker in minstens de helft van de gevallen volstrekt in den steek, niet zelden verder geeft Breiter de vondsten van anderen, zelfs eeuwenoude, onwillekeurig voor de zijne uit, of wat nog veel erger is, verdedigt een andere lezing, dan die in den text een plaats gevonden heeft (bv. I. 758, waar hij met L[2] *numina* in den text heeft, maar in den Komm. *nomina* met G te recht verdedigt). Ja zelfs mag soms aan de betrouwbaarheid zijner eigen conjecturen worden getwijfeld [1]).

Uit het vorige blijkt, dat wij vóór en na Breiter noodig hadden een betrouwbare, tevens handige texteditie, die bovendien door de opgave der voornaamste conjecturen en der literatuur een grondslag voor verdere studie behoort te zijn. En die heeft prof. van Wageningen ons in de editie, die hij bij Teubner heeft doen verschijnen en die ik het voorrecht heb hier aan te kondigen, geschonken.

Van Wageningen heeft zijn editie begeleid door een Nederlandsche prozavertaling (Leiden, Brill. 1914), die reeds omdat zij de eerste Manilius-vertaling in onze taal is, een aanwinst voor onze vaderlandsche literatuur mag genoemd worden. Vooral de sierlijke beschrijving der karakters van hen, die onder de verschillende teekenen van den zodiacus en hun paranatellonten geboren worden, zal den ontwikkelden lezer bekoren. Deze vertaling geeft ons bovendien inlichtingen omtrent Van W.'s opvatting van een aantal ingewikkelde plaatsen (b.v. het door hem behouden vers I. 37). Toch is zij niet steeds naar zijn eigen text bewerkt. Wel verre van Van W. hiervan een verwijt te maken, acht ik dit een verdienste. Een vertaling, bestemd voor het beschaafde publiek moet, ook op de twijfelachtige plaatsen, leesbaar zijn en stelt dus den vertaler andere eischen dan de recensio van den text den uitgever, die in dezelfde gevallen den lezer de keus kan laten tusschen overlevering en de in den appar. crit. meegedeelde conjecturen. Zoo aarzelt Van W. zijn eigen conj. I. 285 nec vero e solido stat robore *corpus in illo* (corporis eius *hss.*) in den text op te nemen, maar zijn vertaling luidt toch: „haar lichaam bestaat niet uit een vaste kern enz." Interessant is IV. 12:

solvite, mortales, animos curasque levate
totque supervacuis vitam deflere querelis,

een zin die niet te construeeren is, tenzij men met Bechert aanneemt dat de infinitivus „vim substantivi habet" = fletus. Van W. vertaalt naar de ook door Breiter aanvaarde, gezochte lezing van Scaliger *deplete*, die Van W. alleen in zijn app. naast nog een andere poging om een prohibitivus hier te creëeren vermeldt: „verlost uw leven van zooveel ijdele klachten!" De overlevering is m. i. onaantastbaar; Manilius past hier een clausule toe, die in de augusteische poezie zeker niet onbekend was, vgl. Prop. I. 16. 13 has inter gravibus cogor *deflere querelis* (waar *deflere* absoluut gebruikt is, waarom Luc. Müller er geen vrede mee had, praef. Prop. p. XXII, I. 6, 11 his ego non horam possum durare *querelis* (waar Rothstein m. i. niet juist durare eveneens absoluut opvat en niet met horam verbinden wil): dus *vitam deflere querelis* = flebilibus querelis vitam peragere, aan de voorafgaande imperatieven is dus zeugmatisch een desinite te ontleenen.

In zijn voorrede der vertaling heeft prof. van Wageningen opgemerkt, dat in ons land „weinig tot nog toe" aan Manilius is gedaan; en in dit verband haalt hij alleen de eveneens in Groningen geschreven commentatie van Woltjer aan (1881). Uit de opsomming der literatuur in zijn uitgave blijkt, dat ook nog wel andere Hollanders, zij het ook niet intens, met Manilius zich hebben bezig gehouden; in de geschriften van P. Burmannus, Heringa, de Rhoer, Schrader, zijn enkele bladzijden aan onzen dichter gewijd, maar vooral uit het feit, dat de Leidsche Bibl. alleen niet minder dan elf edities met randannotaties en randcollaties van Hollandsche geleerden bezit, mag worden afgeleid, dat Manilius ten onzent niet zoo verwaarloosd is geworden, als het schijnt. In dit verband

---

[1]) Hiermee bedoel ik het volgende. Hoe kan iemand, zooals Breiter doet, op de ben. besproken pl. II. 44 ille venenatos anguis, hic *nata per herbas* conicieeren en in den text opnemen...]*prata* per | herbas met anastrophe der praepositie, wanneer even later v. 53 een vers eindigt met dezelfde woorden prata | per herbas, waar het gebruik der praep. gewoon is? M. i. heeft Breiter de conjectuur dan ook niet gemaakt, maar in zijn handexemplaar bij II. 44 bijgeschreven gevonden de gelijke clausula van het iets verder volgende vers, ter bevestiging van de woorden per herbas; in latere jaren heeft hij deze aanteekening dan voor een eigen conjectuur aangezien.

mag ook vermeld worden, dat Bilderdijk stukken uit Manilius vertaald heeft (in Mengelwerk 1794, in het gedicht Sterrenhemel p. 5—14 nl. I 255—379, 394—440, p. 19—22 nl. I 675—862, en een klein stukje in de Ziekte der Geleerden III 50—59, zie Mr. J. Pan, Aanwijzing der oude dichters vert. door Bilderdijk 1839, p. 22 en 87).

Wie de lijst der hss. in de nog altijd lezenswaardige commentatie van Woltjer vergelijkt met die bij Van Wageningen, bemerkt dadelijk de vooruitgang der Manilius-kritiek. Woltjer kende nog niet den in 1879 door Loewe ontdekten en in 1893 door Rob. Ellis gepubliceerden Matritensis; van Wageningen heeft dit moeilijk bereikbare handschrift aan het hoofd zijner handschriften geplaatst en naar photographieën opnieuw gecollationneerd, waardoor de verschillen in de collaties bij Breiter, Bechert, Garrod worden opgeheven en dikwijls ook verklaard. Breiters conjectuur I. 171 contra ictis, die van een verkeerde voorstelling van de lezing van M uitgaat, ware dus beter buiten den app. gehouden. Het begin van het hs. (I. 1—82) ontbreekt en terecht vult van W. — in overeenstemming met Breiter en in afwijking van Bechert — den app. voor de kennis van M voor dit gedeelte aan uit twee Urbinates, die er vóór de verminking uit werden afgeschreven, zij het ook dat slechts één lezing (I. 59) uit deze nevenhss. tegenover de beide andere hoofdhandschriften L(ipsiensis) en G(emblacensis) wordt geaccepteerd. Ik zou vragen, ook niet I. 76 *ignotusque* tegenover *immotusque*? In (pontus) immotus, dat van W. vertaalt: „(de zee) door geen riem bewogen" zie ik slechts een lezing ontstaan uit een graphische variant van ignotus, waarop 78 se quisque satis *novisse* putabant schijnt te doelen en dat 87 in anderen vorm wordt weergegeven: et vagus is *caecum* penetravit navita pontum. Ook de beide andere hoofdhss. L en G heeft van Wag. opnieuw gecollationneerd. Hun consensus met M wordt naar het voorbeeld van Breiter minder praktisch door een letter van hetzelfde type O (= omnes) weergegeven, verkieslijker ware geweest een grieksche letter b.v. Ω. Hierbij valt nog op te merken, dat Breiter onder O nog een vierde hs. begrijpt nl. C(usanus), dat een apographon van L is (praef. p. VIII), nadat het door een altera manus gecorrigeerd is (vreemd is II. 524 „deest in MC", volgens Bechert in C in marg.). G daarentegen, dat door Bechert in de eerste plaats aan zijn recensie is ten grondslag gelegd, is, naar van Wag. aantoont (praef. p. VI), eveneens een apographon van L, maar voordat L gecorrigeerd is; daar het toch ook weer zelfstandige lezingen heeft is de uiterlijke gelijkstelling en zijn samenvatting onder één siglum met M en L niet ongemotiveerd. Terecht wijst van Wag. er op dat de correcturen dezer hss. niets anders zijn dan lezersconjecturen en, welgelukte, in die gevallen, waar zij bij de constitutie van den text dienst hebben gedaan. Sommige dezer correcties zijn vreemd. I 265 wordt in M *v*ocantem in *n*ocantem gecorrigeerd; heeft de corrector bijgeval 271 a*u*gusto in a*n*gusto (zoo L G) willen veranderen? De deteriores heeft onze editor den alleen te pas gebracht, wanneer ze elementen bevatten, — ook al weer subjectieve —, die tot verbetering van den text bijdragen, of voor de verklaring op verdere ontwikkeling van de overlevering van belang zijn. Anders worden ze niet vermeld. Dit heeft het gewone maar moeilijk te ondervangen bezwaar, dat de lezing der deteriores geheel wordt uitgeschakeld in die gevallen, waarin de editor ze zonder belang acht. Ik voor mij, zou II 421 aestivosque dies *aequant* nox frigida brumae niet aarzelen met de det. *aequat* te lezen, wat nauwelijks een variant mag heeten; zoo ook trouwens Garrod, terwijl van Wag. met Breiter aequ*ans* opneemt. In de praef. vind ik niet vermeld, of van Wag. de lezingen van C, een Bruxellensis, naar eigen collaties geeft, wat toch wel het geval zal zijn. Soms geeft de app. de zelfde lezing als de text. Klaarblijkelijk stilzwijgende polemiek tegen andere edities, b.v. II. 387 possunt O, maar Breiter en Garrod geven hier possint als lezing van G. Vgl ook I. 285 stat robore. Van een pagina van L en van G zijn aan de ed. reproducties toegevoegd — de eerste photographieën van Manilius-hss. voor zoover ik weet, die gepubliceerd worden —, waarop nl. de plaats voorkomt, die, naar van Wag. aantoont (p. VI), beslissend is voor G's afhankelijkheid van L[1].

Van Manilius kan niet getuigd worden, wat Hipparchus zegt van Manilius' voorganger Aratus (I. 1. 4 ed. K. Manitius): ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι. Manilius worstelt met zijn taal en zijn onderwerp (III. 34), vandaar dat „der sogenannte Manilius" — zoo wordt nog in Teuffel[6] 1910. II p. 114 onze dichter aangeduid — naast den onbekenden auteur van de Aetna een van de lastigste en bovendien meest corrupt overgeleverde Latijnsche dichters is; de omvang der aan hem besteede conjecturaalkritiek is bijgevolg enorm. Men zou het als een omen kunnen opvatten, dat de Matritensis juist begint met twee regels (I. 83 sq.), die toepasselijk zijn op de ingenia der talrijke viri Maniliani:

> et quodcumque sagax temptando repperit usus,
> in commune bonum commentum laeta dederunt.

Bij zoo'n auteur mag de conjecturaalkritiek zich wel iets veroorloven, dat anders bezwaarlijk door den beugel kan. Een vers als I. 214 dat in de overlevering luidt: sic stellas (M, — is L G) glomerata manent mundumque figurant, wordt door Breiter, die bovendien de conj. van Scaliger mundoque voor een lezing der hss. aanziet, met Bentley uitgeworpen, door Bechert gelezen sic stellis glomerata man*et* mund*o*que figur*a*, en door van Wag. aldus uitgegeven: sic tellus (met Jacob) gl. man*et* (Scal.) mund*i*que (eigen conj.) figur*a* (Scal.): „zoo is de aarde bolvormig gelijk de heele wereld het is." Daarom verwondert het ons niet, dat wij slechts zelden een crux ontmoeten. Plaatsen, die bij den een sans phrase onder den hamer doorgaan, zijn bij den ander bij voorkeur een object der conjecturaalcritiek: II. 48, de boven in den noot besproken plaats, door Bechert geheel volgens de overlevering zonder meer afgedrukt, luidt nu bij van Wageningen:

> ille venenatos anguis, hic *naviter* herbas
> fata refert vitamque sua radice ferentis,

en het is merkwaardig dat onlangs Owen in de Classical Quarterly Oct. 1916 p. 223 bijna precies dezelfde conjectuur oppert; het bezwaar dat tegen van Wag.'s lezing nog kan worden ingebracht, dat Macers poezie volgens de bekende pl. uit Ovidius zoowel omvatte *quae nocet serpens* als *quae iuvat herba*, heft hij op door *ac naviter* voor te stellen (vgl. Housman: aconitaque). Zoo is het

ook te verklaren, dat van Wag. van een onbesuisd criticus als Breiter toch nog een stuk of wat lezingen — op het eind van boek I zelfs eenige achtervolgens — aanvaardt; de emendatio palmaria I. 213 *toto ore manet* voor *toto remanet* is echter niet van hem maar van Bentley. Van Wag. zelf heeft een aantal plaatsen behandeld in de Mnem. 1913 p. 194 vgg., 1914 p. 110 vgg. Vgl. thans ook zijn kort artikel Anziehungskraft Rh. Mus. 1916 p. 419—422.

Prof. van Wageningen heeft, zooals dat in iedere degelijke uitgave behoort, zijn auteur geplaatst in het milieu van zijn exempla (vgl. praef. p. XVI vg.) en zijn imitatores (praef. p. XVII vg.). Wellicht op wensch van Teubner tengevolge van de ongeëvenredigde verhouding tusschen de loci adhibiti (voornamelijk Lucr. en Verg.) en de niet talrijke auctores usurpantes, staan deze onder den text, maar gene systematisch in een geserreerd aanhangsel (p. 189—195). Nu springt het niet dadelijk in het oog, dat Bentley's bedoeling met IV. 182 et vivere *rapto* (*codd.* victor) en Scaligers met I. 96 finemque *modumque* (*codd.* manumque) was den text van de plaatsen, die Manilius voor den geest gezweefd hebben, eenvoudig hier te introduceeren (Verg. VII, 749, IX. 613: et vivere rapto; Lucr. II. 92 sine fine modoquest. Of Manilius' afhankelijkheid wordt op die manier tegenover een minder belangrijke navolging te veel in den schaduw gesteld: ad I. 881 corripit *exustis* letalis *flamma medullis* wordt als locus similis Lucan. V. 811 *flamma* tacitas *urente medullas* aangegeven, terwijl in het aanhangsel Manilius' voorbeeld — en wellicht ook van Lucanus, al heeft hij Manilius gekend —, wordt genoemd: Verg. G. 3. 271 continuoque avidis ubi subdita *flamma medullis* (en A. 4. 66 est mollis *fl. med.*). De massa parallelplaatsen uit oudere dichters, die prof. van Wag., gesteund door eenige leerlingen, bijeengebracht, is uitteraard niet afgesloten. Enkele exempla, die ik al lezende opmerkte, volgen hier. In I. 139 *et* mundi | strux*ere globum* | prohibent*que* requiri hoor ik den cadans van Aen. 1. 398, dat Ribbeck en anderen uitwerpen, *et* coetu | cinx*ere* pol*um* | cantu*que* dedere (vgl. 4. 504 *accipiunt* | proprias vires | ultra*que* remitt*unt* ∽ Aen. 1. 123 *accipiunt* | inimicum imbrem | rimis*que* fatisc*unt* en 1. 40 *et* natura *dedit* vires ∽ A. 1. 66 *et* mulcere *dedit* fluctus); naar het snit van Aen. 5. 583 inde a l i o s ineunt cursus a l i o s*que recursus* is zeer zeker Man. 1. 475 non varios obitus norunt v a r i o s*que recursus*, waardoor de onjuistheid van Bentley's conj. varios*ve* blijkt; 3, 3 vg. *v*estros *extendere f*ines | conor is een reminiscens uit *v*irtutem *extendere f*actis (Aen. 6,806 [sic], cf. 10,468 famam ext. f.), Breiters „nicht zu gewaltsame Umstellung" v. ext. *conor* | *fines* is dus onmogelijk; 5. 370 *alituum* (met G²) *genus* < in > studium censusque voca*bit* herinnert aan Aen. 8. 27 *alituum* pecudumque *genus* sopor altus habe*bat*, 5. 156 cupient et amare videri aan Ecl. 3. 65 cupit ante videri. Ook de clausula *quod* usquam est I. 98 is Vergiliaansch (Aen. 7. 311) — Onder hen, die op hun beurt hun ornatus poeticus o. a. uit Manilius betrokken hebben, behoort m. i. ook de auteur der Disticha Catonis; de plaatsen van beiden, die tot dit oordeel leiden, stel ik mij voor elders mee te deelen.

De meeste onderwerpen, die in de inleiding behandeld zijn, heb ik reeds vermeld; ook is daar nog sprake van Manilius' leven, herkomst, en de door hem gebruikte bronnen. Met oude vastgeroeste meeningen wordt opruiming gehouden (o. a. het cognomen Boenus; de zgn. vermelding van Manilius bij Gerbertus — die zelfs nog bij Teuffel[6] II p. 115, 2 staat — zoodat van de middeleeuwsche vermeldingen van Manilius, bij M. Manitius Rh. Mus. 47 Suppl. p. 86 niet veel overblijft). De editie maakt volkomen den indruk van „bij" te zijn. Eenige opmerkingen nog van bibliographischen aard. Niet duidelijk is mij, waarom van Wag. bij de opsomming der editiones achter de dateering de Bononiensis 1474 een vraagteeken plaatst. Deze vaak beschreven incunabel (Hain, Copinger n. 10707) is zelfs nauwkeurig gedateerd 20 Martii 1474. Gold het vraagteeken soms ditzelfde jaartal bij de werkelijk ongedateerd verschenen Regiomontana? De „ed. in quarto sine loco et anno" (bedoeld wordt Hain 10702) is door Proctor Index 1898 n. 5692 als een Veneziaansche druk van ± 1490 herkend. Bij de Aldina van 1499 ware wellicht te vermelden, dat zij deel uitmaakt van de meermalen herdrukte Astronomici veteres (ex. van latere drukken o. a. te Leiden), van daar dat men deze Man.-uitgave onder de incunabelenlijst van Manilius in de gewone bibliographische werken niet vindt. De tusschen haakjes geplaatste verzen, die uitsluitend in de ed. van Bonincontrius 1484 voorkomen (I. 38 vg., II. 631), waren ter voorkoming van misvattingen beter niet in den text maar in den apparaat geplaatst. De literatuur is vrij volledig p. XXI—XXIV, ik mis het korte artikel van Tannery in de Rev. de Phil. 1893 p. 213 vg. over de hydraulische sphaera (de ingewikkelde plaats IV. 266 vgg. waar even verder v. Wag. een vers omzet en tegelijk uitwerpt); bij een zoo talrijke literatuuropgave kan ik vooral met het oog op het hodogetisch karakter der uitgave vrede hebben met een alphabetische rangschikking (vgl. *Mus.* 1915, 68 vg.), maar dan meen ik voor dergelijke gevallen het postulaat te mogen stellen, dat alle namen, die in den apparatus voorkomen, zonder onderscheid in de literatuurlijst vermeld worden. Dat b.v. Immisch' conjecturen te vinden zijn alleen in de uitgave van Bechert, weet niet iedereen. Wie b.v. is Launoius (I, 360, II. 223)? Waar staan de Maniliana van Dorvillius? Op een pl., waarop van Wag. een eigen conj. opneemt V. 245, vermeldt hij ook een reeds door Breiter geaccepteerden conjectuur van Vollmer (nl. in diens recensie van Bechert, Berl. phil. Woch. 1900, k. 1293). Maar diens naam ontbreekt in de literatuuropgave. — Het slot der ed. vormen de indices (p. 170—196), 1o. nominum propriorum, 2o. rerum et verborum notabilium, 3o. metricus et prosodiacus, 4o. grammaticus en 5o. de boven reeds vermelde loci similes poetarum, qui ante Manilium fuerunt.

Dat Prof. van Wageningen met zijn Manilius-uitgave een flink en degelijk werk geleverd heeft, dat onze vaderlandsche philologie alle eer aandoet, behoef ik nauwelijks meer te constateeren. De text van Breiter is door hem geheel geantiqueerd; moge hij ons spoedig zijn commentaar schenken, waarmee hij zich thans bezighoudt.

Amsterdam. M. B o a s.

B. J. O. Schrieke, Het Boek van Bonang. Utrecht, P. den Boer. 1916. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Schrieke behandelt hetzelfde onderwerp als die van wijlen J. G. H. Gunning:

een midden-Javaanschen tekst over den Mohammedaanschen godsdienst. Beider tekstuitgave heeft eene inleiding en noten. Wij zullen geen vergelijking maken tusschen beide alleen door de overeenkomstigheid der onderwerpen vergelijkbare proefschriften, evenmin nagaan in hoeverre het onderscheid tusschen beide als een exponent der vorderingen van de islamologie en indologie in de 35 jaren na Gunnings werkje te beschouwen is, doch stellen onmiddellijk voorop dat de ook in het jaar 1881 bereikbare, toen niet benutte bronnen, thans alle gebruikt, en de sedert verkregene gegevens alle verwerkt zijn, in opmerkelijke veelheid, en met methodische critiek. Het *belang* dezer uitgave ligt voor de hand: zij geldt een geschrift van een der „heiligen van Java", kan dus onze kennis van het opkomende mohammedanisme in Java verrijken, terwijl zij uit taalkundig oogpunt interessant is als editie van een specimen van laat Midden-Javaansch; hare *belangrijkheid* ligt in de documentatie en critiek, die dit onder de beste auspiciën bewerkte proefschrift tot een werk van blijvende waarde in de vakliteratuur maken; hare groote *beteekenis* zal zij verkrijgen als van haren tekst eens eene vertaling met toelichting zal gegeven worden. Niet dat in deze dissertatie de tekst zonder toelichting van den inhoud bekend gemaakt wordt! integendeel, eene analyse met noten vervangt eene vertaling. Trouwens de geheele vertaling zoude meer dan een proefschrift zijn, zij zoude een Boek worden; moge mettertijd dat boek worden geschreven! De voorrede biedt de uitkomsten van een ongetwijfeld zeer tijdroovend onderzoek naar de wijze waarop dit handschrift, dat aan den grooten Vulcanius toebehoord heeft, in Nederland is gekomen, tevens naar de herkomst van dit manuscript en de twee andere soortgelijke: een verloren gegaan en een door Gunning bewerkt, welk onderzoek tot de conclusie leidde: dat Oost-Java het land van oorsprong is, dat dit H. S. bij de eerste of de tweede „schipvaert" herwaarts kwam, en dat de tekst niet jonger kan zijn dan van 1598.

De Inleiding, die op zich zelve eene voortreflijke dissertatie had kunnen zijn, telt vijftien paragrafen. De eerste behandelt de opkomst van den islam in den Archipel, vooreerst in Perlak, voorts in Samoedra-Pasai. Aan Malaka als centrum der islam-propaganda over den Archipel is § 2 gewijd. Op grond van tal van getuigenissen wordt hier geschetst hoe Malaka opkwam en bloeide, en hoe de groote handelaren aldaar, met name de Goedjaraten, den islam hebben gepropageerd. Het waren „saraceen merchants" die den *islam* brachten, evenals hunne voorgangers in den handel, langs den weg des handels, het *hindoeisme* hadden aangebracht. [1]) Tot de islamiseering van Java, zoo leert ons § 3, werkten vijf uitwendige factoren mede, en wel de van ouds bekende Voor-Indische handelaren, de Maleische kooplieden, de huwelijken met Javaansche vrouwen, de inwerking der reeds geïslamiseerde onderhoorigheden, en de invloed der in die buitenbezittingen gevestigde koloniën van Mohammedaansche Javanen. Welken weg volgde nu die islam-propaganda? Ongetwijfeld, zoo wordt in § 4 betoogd, den grooten handelsweg dier dagen, niet door Straat-Soenda, maar naar het Oosten des eilands, de straat van Madoera. Daarheen, met name naar Toeban en Gresik, voert ons § 5. Uit een overvloed van bewijsplaatsen, ook uit inedita, wordt duidelijk gemaakt dat beide steden het eerst van alle andere in Java geïslamiseerd waren. Welke data tot vaststelling van den tijd der islamiseering van Java ter beschikking staan, blijkt uit § 6, die ons o. m. er op wijst dat er in 1416 nog geen inlandsche Mohammedanen waren, dat evenwel in dat jaar de islam *kon* doordringen, daar de factoren er toe aanwezig waren, dat eene eeuw later nog heidensche vorsten waren op het eiland met machtige „Mooren" aan de kusten, en dat de Moslims van Oost-Java met geweld West-Java hebben onderworpen.

Tegen te late dateering van de islamiseering van Toeban en andere plaatsen waarschuwt de auteur in § 7, daarbij ons voorbereidende op de nadere preciseering van het tijdperk van den godsdienstovergang in Oost-Java, waarvoor hij in § 8 de gegevens behandelt. Evenals in de Molukken, werwaarts de islam-strooming uit Oost-Java kwam, moet in de belangrijke jaren 1440—1450 het mohammedanisme invloed verkregen hebben op de regeering in de Oostkust-landen, dus ook in Ampel-Soerabaja, waar de soenan, Pangeran Bonang's vader, reeds vóór 1478 overleden was.

Al is de uitwendige geschiedenis des islams op Oost Java eenigszins bekend geworden, van het inwendige, het geestelijk leven der pioniers, wisten wij nog uiterst weinig; eerst sedert enkele jaren (nl. uit Dr. Hoesein Djajadingrat's proefschrift *Critische Beschouwing van de Sedjarah Banten*, de noot op bl. 304), zoo lezen wij in § 9 „Pangeran Bonang in de Legende", weet men dat daarover iets opgeteekend is, en wel in een der drie oude handschriften van Java, niet dat van Gunning, evenmin natuurlijk het verlorene, maar dat hetwelk het corpus dezer dissertatie vormt: het geloofsboek van Pangeran, Bonang, den Heilige die in geene der lijsten van de acht of negen wali's ontbreekt. Zijne graven — als nationale Heilige had hij er meer dan één — zijne beteekenis als locale Heilige en als Javaansche volksheilige, d. i. als invoerder of sanctioneerende autoriteit van allerlei *ilmoe* en kunst, worden in deze § besproken.

Wie *volgens de historie* Pangeran Bonang was, blijkt ons uit § 10. Slechts aan de inheemsche overlevering over zijne familie zijn gegevens te ontleenen. Zijn optreden in Toeban moet in het laatste vierde deel der 15e eeuw vallen; de moslimsche pionier, zooals de legende hem teekent, kan hij niet geweest zijn, hoogstens was hij er de imam der reeds bestaande Mohammedaansche gemeente. Even weinig positiefs als over hem valt er mede te deelen over zijnen leermeester Al-Bârí, wiens van den naam der Perzische stad Bâr afgeleide benaming ons m. i. niet mag nopen om te veel te gelooven aan invloed van Perzië, althans niet aan directen invloed. Hierop zou de Arabisch-Perzische titel *machdoem* [1]) (en zelfs de Perzische titel *pir*) niet dan zeer van verre kunnen wijzen. Met de conclusie dat hij niet de apcste maar de invloedrijke voorganger was, is het boek vanl den Heilige in overeenstemming. Niet alleen daar wordt van zijne leer gewaagd, maar ook in de verslagen der zgn. wali-synode en in nieuwere mystieke geschriftjes als *primbon's*, de *Nitimani*, de *Serat Wirit*, alle: mos-

[1]) Hierbij teekenen wij aan dat het Goedjarati, althans het schrift, nog steeds in Java bij de tot verschillende volkeren van Voor-Indië behoorende kooplieden, in boekhouding en correspondentie in gebruik is.

[1]) bl. 57.

limsche vormen van mystiek-hindoeïstisch gedachtenleven op animistischen grondslag. Dit meldde ons § 11. De volgende wijst de met Pangeran Bonang's leer overeenstemmende dogmatische verschijnselen aan in de getuigenissen van den comtemporainen islam, nl. het andere oude handschrift (uitgave-Gunning), welke parallel in § 13 „Karakter van den islam der eerste eeuw" wordt voortgezet. Ook hier leeren wij de *primbon's* kennen als voortzetting der Hindoeïstische *toetoer's*, die zoo nauw met de mantra's samenhangen. Uit Hindoestan, als secundair land van oorsprong, afkomstig kon de panthëistische geloofsvorm eerst door middel van het Tantrische, inheemsch geworden Çivaïsme, vat op de gemoederen krijgen, en evenals het Hindoeïsme paste zich de islam aan bij het Javanisme, en werd er één mede. Ook de nu volgende § „Bonang's leer en de werken der eerste eeuw van den islam op Java" zet de vergelijking voort, en toont aan dat de tegenwoordig aan de Heiligen toegeschrevene leeringen reeds in hunne dagen bestonden. Dat de *primbon's* vele trekken van overeenkomst vertoonen met Bonang's leer viel uit het reeds behandelde wel op te maken; dit wordt in § 15 nog afzonderlijk aangewezen. Na deze Inleiding, een werk op zich zelf, volgt de eigenlijke tekst, met inleidende opmerkingen over taal en spelling, en een excurs over het archaïstische schrift. Van het handschrift wordt een facsimilé gegeven, waarbij eene mededeeling dat het de bl. 28 en 29 reproduceert niet onwelkom zoude geweest zijn. De transscriptie is zooveel zulks mogelijk en veroorloofd was critisch, de tekst is voor beter overzicht in pericopen (XVIII) verdeeld; van den inhoud geeft eene analyse een naar drie punten geordende opgave nl.: 1e. Allah, 2e. de Mensch en Allah, 3e. het Zien van Allah. De onmisbare aanteekeningen geven opheldering over vele duistere woorden, met de noodige tekstcritiek in den gewonen zin van dit woord. Deze kon echter niet uitgebreid zijn, daar geen tweede tekst ter beschikking stond, uitgezonderd een Bataviaasch, gehavend manuscript, waarvan enkele gedeelten ter vergelijking konden gebruikt worden. [In de hierover handelende noot op bl. 144 schijnt iets weggevallen te zijn].

In deze verdienstelijke dissertatie is ons van een merkwaardigen tijd een belangwekkend getuigenis bekend gemaakt, met een scherpzinnig onderzoek naar de „fata libelli", met eene bijzonder rijk gedocumenteerde Inleiding over den als Heilige vereerden schrijver van het Boek en zijne eeuw, en met een inhoudsoverzicht, dat, ons dankbaar stemmende voor het thans gebodene, ons des te meer doet verlangen naar iets nóg volledigers: de vertaling!

Den Haag. Ph. S. van Ronkel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria. Tredje Delen Förra Hälften. Lund-Leipzig, Gleerup-Harrassowitz. 1916. (Pr. kr. 2,75 M. 3.25).

Van de twee eerste deelen van Kock's Zweedsche klankgeschiedenis heb ik in vroegere jaargangen van dit blad verslag gegeven. Over de eerste helft van het derde deel kan ik kort zijn, niet omdat dit stuk minder belangrijk zou zijn dan de vroegere deelen, maar omdat de inhoud in hoofdzaak overeenstemt met het in het Duitsch geschreven werk 'Umlaut und Brechung im Altschwedischen', dat ik in de December-aflevering van dezen jaargang aankondigde. Ook in het nieuw verschenen werk worden klankwijziging en breking behandeld. Sommige stukken zijn wat minder uitvoerig, daar meerdere excursen vervangen konden worden door verwijzingen naar plaatsen in de vroeger verschenen deelen. Voorts is nog meer de nadruk gelegd op het Zweedsch en neemt in overeenstemming met het plan voor het geheele werk het Westnoorsch een geringere plaats in dan in 'Umlaut und Brechung'. Over het algemeen zal men beide werken met gelijk resultaat kunnen raadplegen. Er ligt ook geene lange periode tusschen, waarin de meeningen van den schrijver zich sterk kunnen veranderd hebben. Over de volledige beheersching der stof en de helderheid der voorstelling is het niet noodig iets te zeggen; deze dingen beantwoorden aan hetgeen wij van Kock gewend zijn.

Amsterdam. R. C. Boer.

R. Chauviré, Jean Bodin, Auteur de la „République". Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 10).

De heer Chauviré heeft een verdienstelijk werk gedaan, door de aandacht te vestigen op de historische beteekenis van Jean Bodin, een humanist aan wien in de literatuur-geschiedenis zeer zeker een minder bescheiden plaats moet worden toegekend, dan tot nog toe het geval is geweest. Bodin was een dier universeele geesten, die in den Renaissance-tijd zoo veelvuldig voorkomen: belangstellende, met Rabelaisiaansche onverzadigbaarheid, in de meest uiteenloopende wetenschappen; een ware put van geleerdheid en die geleerdheid te pas en te onpas uitstallende in zijne werken; half nieuwlichter, met enthousiasme de moderne wetenschap begroetende, half vastgeworteld nog in de meest onnoozele vooroordeelen. Om zijn waarde als baanbreker te schatten, moet men zijne omvangrijke geschriften de zeef laten passeeren. Véél kan men dan met een gerust hart aan de vergetelheid prijsgeven; maar tusschen allerhand wanstaltige theorieën, vindt men toch telkens, in kiem, de ideeën waaraan 17de- en 18de-eeuwsche denkers hun roem te danken hebben. Een dergelijke kritische beschouwing heeft de heer Ch. zich tot taak gesteld en in bovengenoemd werk wordt in 't bijzonder de aandacht gewijd aan B.'s voornaamste geschrift: *la République*. In IV Boeken behandelt hij achtereenvolgens B.'s leven, zijn intellectueele vorming, de bronnen van *La République*, de politiek die er in vervat is en hij eindigt met eene beschouwing over de waarde van den denker en zijne geestelijke nalatenschap.

B. werd in 1529 of 1530 te Angers geboren. Hij studeerde eerst in zijn geboortestad, daarna te Toulouse in de rechten en bekwaamde zich onder de hand in bijna alle wetenschappen die in dien tijd beoefend werden. Na zich door intrigeeren, van zijn beroemden mededinger Cujas bevrijd te hebben, slaagde hij er in den leerstoel voor het Romeinsch recht aan de universiteit van Toulouse te bemachtigen. In 1561 nam hij zijn ontslag om naar Parijs te kunnen trekken, waar hij vervolgens verschillende waardigheden bekleedde. Hij schreef daar zijn *Meth. facilem historiarum cognitionem* (1566) en *Les dix Livres de la République* (1576). In 1576 woonde hij, als afgevaardigde van den Tiers Etat van Vermandois de vermaarde Statenvergadering van Blois bij. Hij speelde er een groote rol en deed

er zich als een voorstander der tolerantie kennen. Daarna trok hij zich terug te Laon. Hij schreef er zijn *Démonomanie des Sorciers* (1580), eene juridische handleiding bij heksenprocessen, zonderling product van dezen in veel opzichten zoo verlichten geest en waarin hij zich — in tegenstelling met vele zijner tijdgenooten — nog vastgeroest in 't meest absurde bijgeloof toont. Na den moord op de Guise, sloot hij zich, tot ieders verbazing, plotseling bij de Ligue aan — noodgedwongen zwenking in zijne politieke overtuigingen, die hem geenszins eert. Toen Hendrik IV Laon belegerde en innam, keerde B. haastig tot zijne vroegere gezindheid terug. In 1596, kort nadat zijn *Theatrum naturae* (een soort encyclopédie der natuurwetenschappen in dialoogvorm) het licht zag, stierf hij in zijn 67ste levensjaar.

Bijzonder belangrijk is het boek van den heer Ch., omdat hij ons B. in zijn tijd toont en ons nauwkeurig schetst wàt deze denker aan zijne omgeving gebracht en ontleend heeft; wij zien dus tegelijk met de beschrijving van het leven en werken van den humanist, een groot stuk 16de-eeuwsche kultuurgeschiedenis voor onze oogen ontrollen. Hetgeen in de eerste plaats treft, is de tweeslachtigheid van B.'s wetenschappelijke houding. Dezelfde man die, als voorlooper van een Claude Bernard, leert dat de kennis der natuur op proefnemingen en ervaring moet berusten, en dat lichtgeloovigheid de vijandin van alle wetenschap is, verkondigt op zijn beurt de meest kinderachtige theorieën : eb en vloed heeft God tot gemak van het menschdom ingesteld ; de scheepvaart wordt er door geregeld, de aarde van vuil gereinigd, de vischvangst is er mee gebaat ; de natuur heeft het mannelijk gelaat met een baard versierd, om het eerbiedwaardiger te maken en om het sexeverschil aan te toonen (124)! B. verdedigt het moderne standpunt, dat elke wetenschap haar eigen domein en methode heeft („men disputeert anders over deze of gene zaak als logicus en weer anders als physicus . . de physicus neemt aan dat atomen ondeelbare lichamen zijn, hetgeen een ondragelijke dwaling is in de oogen der mathematici die bewijzen dat het kleinst mogelijke lichaam in het oneindige deelbaar is" (122) ; maar in hetzelfde boek waar hij dit heeft neergeschreven, haspelt hij met middeleeuwsche onbewustheid, de meest verschillende takken van wetenschap door elkander. Nu eens betuigt hij, hoe onwaarschijnlijk het is, dat er verband zou bestaan tusschen den loop der planeten en het lot der menschen, dan weer toont hij de grootste waarde te hechten aan sterrenwichelarij. Met nadruk wijst hij er op dat, waar de wetenschap te kort schiet, wij eerlijk onze onkunde moeten erkennen, nochtans rust hij niet voor hij antwoord weet op alle problemen en wanneer het verstand niet toereikend is, laat hij den vrijen teugel aan de meest wilde fantaisie. Godsdienst en wetenschap hebben voor hem geen afgebakend terrein. Op theologisch gebied vinden wij dezelfde tweeslachtigheid terug : hij onderwerpt de dogma's aan een bijna Voltairiaansche kritiek en een oogenblik later verklaart hij den bijbel zonder voorbehoud te aanvaarden. Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft de heer Ch. de bronnen nagespoord waarvan onze 16de-eeuwer zich voor zijn *République* bediend heeft: Plato, Aristoteles, Cicero, Thomas Aquinus, Morus, Machiavelli vooral, Calvijn, l'Hôpital e. a.; in een 80-tal pagina's schetst hij hun indirect aandeel in de samenstelling van B.'s lijvig geschrift.

Het was voorwaar geen makkelijke taak om een kritisch overzicht van dat onsamenhangende werk te geven en B.'s politieke denkbeelden systematisch te schiften. In de Republiek vindt men alle mogelijke problemen behandeld, die betrekking hebben op de staatsinrichting, de verhoudingen in het familieleven, de ouderlijke macht, de slavernij, het koningschap in zijne verschillende vormen, de oorzaken van den bloei en het verval van een staat, de defensievraagstukken, het tractaatrecht, de mogelijkheid om de wetten in overeenstemming te brengen met de geaardheid van een volk, enz. Volgens den heer Ch. komt aan B. de eer toe, de eerste in Frankrijk te zijn geweest die van een politiek geschrift iets anders en algemeeners wist te maken dan een loutere handleiding van de rechten en plichten der vorsten ; evenals Aristoteles heeft hij zich beziggehouden met de bestudeering van de gehééle staatsinrichting. Een andere verdienste is de ruimheid van zijn blik ; hij put zijne argumenten niet uitsluitend uit het verleden zijner natie en uit de grijze oudheid, zooals zijne voorgangers, maar hij maakt vergelijkende studies van de geschiedenis van alle tijdperken en alle landen. De klassieke schrijvers worden in vele opzichten door hem bewonderd, maar hij draagt ze niet de blinde vereering toe die de meeste humanisten kenmerkt. Zooals reeds Baudrillart, een zijner beste biografen, heeft opgemerkt, vindt men in zijn boek een mengelmoes van Romeinsch recht en bijbelsche beginselen ; de idealen van een magistraat uit het oude Rome en van een overtuigd calvinist zijn er harmonisch vereenigd. Calvinistisch is zijn standpunt dat de eerste plicht van den vorst is, God te kennen en te doen kennen. In B.'s oogen is het geloof begin en einddoel van alle menschelijk streven. Modern zijn zijne ideeën over godsdienst-verdraagzaamheid ; slavernij is hem een gruwel ; onderdrukking kweekt eene klasse van gevaarlijke lieden, *désespérés*, die bij eventueele woelingen niets te verliezen en alles te winnen hebben, zelfs den dood (309). In het algemeen is hij voor een gematigde vrijheid. Hij is tegenstander van de idee der volkssouvereiniteit, die in zijn tijd, vooral onder de Hugenoten, zoo sterk veld won, maar toch oordeelt hij dat aan het absolute koningschap enkele grenzen gesteld moeten worden. Wat het familieleven betreft, kent hij aan den huisvader een streng gezag toe over vrouw en kind; zij zijn hun heer en meester onbepaalde gehoorzaamheid schuldig. Protestantsch is zijn opvatting dat echtscheiding gewettigd is, want het is onrechtvaardig en dwaas twee vijanden te dwingen samen te leven en zoodoende werkt men een moord in de hand ! (308). De vrouw acht hij zeer minderwaardig : „C'est pourquoi le serpent la mord de préférence. Dieu l'a permis parce qu'elle est de moindre conséquence et moins excellente. . . . Il y a ordinairement plus de filles que de mâles, sans doute parce que nature produit des choses qui sont plus parfaites moins que d'autres". (307) Zijn staatkundige beginselen zijn over het algemeen behoudend ; hij is een getrouw aanhanger van de machtige partij der Politieken. In principe (niet steeds in praktijk) wars van alle utopieën en uit de lucht gegrepen opvattingen, beschouwt hij de staatsinstellingen zooals ze nu eenmaal zijn, zonder zich a priori af te vragen of ze gerechtmatigd zijn ; hij bestudeert grondig hun oorsprong en doel, daarna pas tracht hij ze te verbeteren. Verre van bij de minste aanleiding de wetten

te willen veranderen, acht hij het noodzakelijk ze zooveel mogelijk te eerbiedigen. Vóór alles is hij man van de praktijk, een organisator, afkeerig van zuiver speculatieve problemen. Geschiedenis is voor hem een uitgebreid veld van feiten, een onschatbaar arsenaal van ervaringen. Als een modern geleerde, hoewel met minder kritischen blik, staaft hij zijn beweringen met documenten: hij snuffelt in archieven, bestudeert registers, jaarboeken, verordeningen, belastingstelsels, steeds er op uit het oude zoo noodig te wijzigen, doch niet te verdringen. Tal van oorspronkelijke en vruchtbare denkbeelden heeft de heer Ch. uit het omvangrijk werk weten op te diepen, belangwekkend voor ieder die zich interesseert voor den ontwikkelingsgang der politieke en staathuishoudkundige wetenschappen in Frankrijk. Een der merkwaardigste gedeelten in *La République* is zeer zeker het Vde Boek, waar B. zijn theorie der klimaten verkondigt. Men vindt er, in een nog eenigszins kinderachtigen vorm, de stellingen waarop in latere eeuwen een Montesquieu en een Taine hun stempel zullen drukken. „Or tout ainsi", lezen wij daar „que nous voyons en toutes sortes d'animaux une variété bien grande, et en chacune espèce quelques différences notables pour la diversité des régions, aussi pouvons-nous dire qu'il y a presque autant de variété au naturel des hommes qu'il y a de pays, voire en mêmes climats, et se trouve que le peuple oriental est fort différent de l'occidental et en même latitude et distance de l'équateur, le peuple du septentrion est différent du méridional. Et qui plus est, en même climat, latitude et longitude et sous même degré, on aperçoit la différence du lieu montueux à la plaine" . . . Deze gedachte wordt door B. zorgvuldig uitgewerkt: hij kenschetst het verschil in uiterlijke en innerlijke geaardheid der volken van het Noorden, het Zuiden en de gematigde regionen en begeeft zich in vergelijkende studies, waar echter, bij gebrek aan feitenkennis, de fantaisie den hoofdrol speelt. Zoo schrijft hij, met veel ernst, dat de bewoners van het noorden overdag een zwak gezicht hebben, doch 's nachts helder zien, en dat, naar hij vernam, de Zweedsche gezant Pruinski koeienhaar en uilenoogen had! (120) Karakteristiek is zijne vergelijking tusschen het Fransche en Duitsche temperament en het is jammer dat de heer Ch. haar stilzwijgend voorbij is gegaan. „Chacun de ces trois peuples (Mériodional, Septentrional et Métoyen) au gouvernement de la République use de ce qu'il a le plus à commandement: le peuple de Septentrion par force, le peuple Moyen par justice, le Méridional par religion. Le magistrat, dit Tacite, ne commande rien en Allemagne qu'il n'ait l'épée au poing . . . Aussi voyons nous que les combats sont venus des peuples de septentrion, . . . Et encore à présent en Allemagne on fait grand état du droit des reîtres, qui n'est divin, ni humain, ni canonique, ains c'est le plus fort qui veut qu'on fasse ce qu'il commande. Les peuples Moyens, qui sont plus raisonnables et moins forts, ont recours à la raison, aux juges, aux procès. . . ce n'est pas d'aujourd'hui que la France est pleine de procès et quelques lois et ordonnances qu'on fasse pour les ôter, le naturel du peuple y retournera toujours. . ." Een grondige kennis van de mentaliteit der verschillende volken is dus noodig, wil men ze met rechtvaardigheid regeeren: wetten die voor Zuiderlingen doelmatig zijn, zouden, indien zij in het Noorden werden toegepast, tot de grootste wantoestanden kunnen leiden. De zeden en gewoonten der verschillende landen hebben hun natuurlijke reden van bestaan en diepe wortelen; zij zijn het resultaat van de geaardheid der volkeren. Dus moet men een of ander gebruik nooit laken om het feit alléén, dat het van het onze verschilt; het komt er op aan om te begrijpen en niet om te veroordeelen. Het is dwaasheid een volk nieuwe wetten met geweld op te dringen: groote veranderingen kunnen slechts geleidelijk geschieden en om een land goed te regeeren moet men de traditie eerbiedigen.

In eene uitgebreide historische en kritische studie als die van den heer Ch., hadden wij gaarne wat meer plaats ingeruimd gezien aan de bespreking van B.'s intellectueele nalatenschap. Van dit belangrijk onderwerp heeft de schrijver zich met enkele, zeer onvolledige aanwijzingen afgemaakt. Zoo doet hij het bijv. vóórkomen, alsof Charron zich alleen in een hoofdstuk over opvoeding door B. heeft laten inspireeren (505). In werkelijkheid is zijn schuld veel grooter, te weten: de heele klimaten-theorie, die Charron in zijn *Sagesse* heeft overgenomen en bijna alle stellingen over het gezinsleven, de slavernij, de verschillende regeeringsvormen en het absolute koningschap. Bovendien vindt men B.'s lijvig *Theatrum naturae* bijna geheel in Charron's geschriften verwerkt. Wanneer wij in de bibliographie, die de heer Chauviré achterin zijn boek geplaatst heeft, zien dat van *La République* in den loop der 17de eeuw slechts vier nieuwe uitgaven het licht zagen, schijnt het alsof zijne denkbeelden weinig verspreid werden, maar als wij bedenken dat Charron's S a g e s s e er in diezelfde tijdruimte minstens 39 beleefde en men in dat werk al B.'s belangrijkste theorieën overgenomen vindt, zal men er anders over oordeelen.

Een bezwaar tegen het geheele werk is de breedsprakigheid van den schrijver en de verwardheid van het door hem gevolgde plan. Het maakt den indruk, alsof de heer Ch. wat àl te veel te gast is gegaan bij de langdradige schrifturen der Renaissance-mannen en dit niet zonder invloed op zijn stijl gebleven is. Het boek zou zeker aantrekkelijker zijn, wanneer de indeelingen wat minder gekunsteld waren en de samensteller niet voortdurend zoo zwaarwichtig de door hem gevolgde methode uiteenzette en aanprees. Eenigszins overbodig lijkt het ons tevens, dat hij herhaaldelijk met B. in discussie treedt, om met zijn 20ste-eeuwsche verlichting den Renaissance-man te bestrijden, of hem goedkeurend op den schouder te kloppen. Zoo maakt het een vrij bespottelijken indruk dat de schrijver — na de klimaten-theorie uitvoerig behandeld te hebben — het noodzakelijk acht er, p. 357, in een noot op te wijzen, dat men niet àlles wat B. hieromtrent zegt, zonder voorbehoud moet aanvaarden, zooals o. a. diens bewering dat de conflicten, die het oude Rome verdeelden, zich duidelijk verklaren door het verschil in geaardheid tusschen de dal- en de hellingbewoners der op zeven heuvelen gebouwde wereldstad!

Leiden. C. S e r r u r i e r.

F. Schwenn, Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner XV. Bd. 3 Hft). Giessen, Töpelmann. 1915. (Pr. M. 7).

Na het „Inhaltsverzeichnis" p. V vlg., het „Vorwort", p. VII, en de „Einleitung" p. 1—17, behandelt het

eerste gedeelte „Die Menschenopfer bei den Griechen", d. w. z. na een „Vorbemerkung" p. 18 vlg. in kap. I „Die in historischer Zeit vollzogenen Menschenopfer" p. 20—81, in kpt. II „Angebliche Menschenopfer" p. 81—103, in kpt. III „Die Geschichte des Brauches in Griechenland" p. 104—121 en in kpt. IV „Die Sagen" p. 121—139. Het tweede gedeelte behandelt „Die Menschenopfer bei den Römern", en wel, na een „Vorbemerkung" p. 140 vlg. in kpt. I „Menschenopfer im römischen Heere" p. 141—168, in kpt. II „Andere altrömische Menschenopfer" p. 168—181, in kpt. III „Stellvertretung im Menschenopfer" p. 181—185 en in kpt. IV „Opposition gegen das Menschenopfer" p. 185—196. Een „Register" p. 197—202 besluit het werk.

F. Schwenn betoogt, dat bij de Grieken het menschenoffer, waarvan de geschiedenis slechts enkele gevallen vermeldt, in voorhistorischen tijd van grootere beteekenis moet zijn geweest, p. 19, dat het bovenal gebruikelijk was, „zu einer besonders wirksamen Kommunion mit der Gottheit, zur Beseitigung von Tabus, zur Ehre für verstorbene Häuptlinge", p. 104, en niet als „ausländischer Import" is te beschouwen p. 112. Bij de Romeinen was het menschenoffer eveneens een inheemsch, echter nog in historischen tijd voorkomend gebruik, p. 164 vlg., en wel inzonderheid voor oorlogsdoeleinden, o. a. „zur Tabuierung der Feinde" p. 141 ff. ; de afschaffing ervan werd bespoedigd door den invloed der Grieksche religieusiteit en ook wel der Grieksche wijsbegeerte p. 185 vlg.

Over 't algemeen genomen zal men zich met de opvattingen van den auteur best kunnen vereenigen. Zoo heeft hij, om een en ander te releveeren, terecht de vraag, of zich in de Myceensche graven sporen van menschenoffers vinden, ontkennend beantwoord, p. 60 vlg. en veronderstelt hij, niet zonder reden, dat het bericht bij Plutarchus, Themist. 13 aangaande een menschenoffer. door de Grieken vóór den slag bij Salamis gebracht, meer dan een bloot verzinsel is, p. 75 vlg. Dat echter de Grieken en Romeinen om de vrijwillige afschaffing van het menschenoffer, zooals het ten hunnent gebruikelijk was, zulk een uitbundigen lof zouden verdienen, als de auteur hun p. 196 toezwaait, verklaren wij niet te kunnen inzien.

De voortreffelijke studie van F. Schwenn zou er nog bij gewonnen hebben, indien hij de aangehaalde passages ook in vertaling had gegeven.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

H. C. H. Moquette, De Vrouw. I, Huiselijk leven. (Ned. Kultuur - geschiedk. monographieën II). Amsterdam, Meulenhoff. 1915. (Pr. ƒ 1.75, geb. ƒ 2.25).

Dr. Moquette heeft in „De Vrouw" geen gemakkelijk onderwerp voor hare cultuurhistorische monographie te bewerken gehad. Immers het is niet voor iedereen weggelegd dit gegeven, waarover men boekdeelen zou kunnen volschrijven, in betrekkelijk klein bestek duidelijk te behandelen en, door het excerpeeren van *alle* beschikbare bronnen, al wat ter zake kan dienen op zóó juiste wijze te pas te brengen, dat den lezer een volkomen gaaf en getrouw beeld voor oogen wordt gesteld.

De omvang van de stof maakte het noodzakelijk haar in twee deeltjes van bovengenoemde reeks te verwerken. Niettemin is het onderwerp niet voltooid. In de voorrede heeft de schrijfster er ons op voorbereid, dat in deze studie de Nederlandsche vrouw slechts over een duizendjarig tijdvak (± 800—1800) zal worden geschilderd. Hare overweging: „dat na de tentoonstelling De Vrouw 1813—1913 van de 19de eeuw waarschijnlijk weinig nieuws meer kon meegedeeld worden, terwijl deze eeuw juist door de groote verandering in het leven der vrouw een in verhouding te groote plaats zou moeten innemen in dit werk", is echter van te persoonlijken aard, dan dat men het hiermede in alle opzichten eens behoeft te zijn.

Het „Huiselijk leven", dat het eerste deel van dit werk vormt, bevat vier hoofdstukken: Het kind, Onderwijs en ontwikkeling, Van vrijen en trouwen, Het huwelijksleven.

In het eerste hoofdstuk worden o. m. de gebruiken en plechtigheden besproken, die bij geboorte, doop en kinderbegrafenissen in zwang waren. Ook het kinderspel heeft hier een — weliswaar bescheiden — plaats gevonden. Dat er bij dit alles ongeveer evenveel van knapen als van meisjes wordt verteld, is waarschijnlijk geschied om de tegenstelling scherper te doen uitkomen. Van inzicht getuigt hier en elders een juiste schatting van oudere poëzie, welke steeds moet worden beschouwd in het licht van haar eigen tijd.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de schrijfster het onderwijs in school en klooster, de coëducatie, het verblijf in kostscholen ter voltooiing van de opvoeding, den aanleg der vrouw voor verschillende takken van wetenschap en kunst en hare praestaties in dezen. Hier zouden, dunkt mij, de wonderkinderen, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen, beter op hun plaats zijn geweest. Doch hoe uitstekend zou hier een korte beschouwing over de langzamerhand in de 19de eeuw zoo gewijzigde begrippen omtrent de opvoeding van het meisje hebben gepast. Welk een aardige bladzijde had de schrijfster kunnen wijden aan de wisselwerking, die er geleidelijk tusschen oorspronkelijk uitsluitend mannelijke- en uitsluitend vrouwelijke beroepen is ontstaan! Het is inderdaad jammer, dat in dit boek *over* de vrouw de laatste phase, van hare geestelijke ontwikkeling vooral, ontbreekt.

Zonder in de fout te vervallen het eigen geslacht steeds te willen vrijpleiten, heeft de schrijfster het derde hoofdstuk, dat spreekt van liefde, vrijage en huwelijk, behandeld. Moge zij zich daarbij een enkele maal aan kleine onhandigheden hebben schuldig gemaakt, men bedenke hoe moeilijk het is hier veel, en toch niet *te* veel, te zeggen.

In het vierde hoofdstuk wordt de vrouw als echtgenoote, huishoudster en moeder geschilderd. Het wil mij voorkomen, dat de hier behandelde zorg voor keuken en huishouding (het geliefkoosde spelletje reeds van kleine meisjes) in het tweede hoofdstuk had thuis behoord: dergelijke echt vrouwelijke bezigheden toch mogen volstrekt niet uitsluitend tot de taak der *gehuwde* worden gerekend. — De wijze waarop in dit hoofdstuk de dienstboden-kwestie wordt besproken, doet ons zien dat er ook in dit opzicht niets nieuws onder de zon is, al wordt deze plaag niet opgesomd onder de factoren, die vroeger zoowel als thans den huiselijken vrede konden bedreigen.

Ten slotte een algemeene opmerking. Het „Huiselijk leven" wijst door zijne geheele bewerking erop, dat het

niet in de eerste plaats voor zuiver wetenschappelijken is bedoeld. Als zoodanig nu geeft het wel eens òf te weinig òf te veel. Waar er b.v. over een pillegift à ƒ 3.— ten tijde van Karel V wordt gesproken, ontbreekt de nadere aanduiding, of onder dit bedrag de huidigedan wel de toenmalige waarde moet worden verstaan. Aan den anderen kant ware het geval Onno Zwier van Haren, als voorbeeld van de zedeloosheid der tijden, beter verzwegen. Zooals het er staat zegt het den leek òf niets òf een traditioneele onjuistheid, en voor uitlegging leent het zich niet.

Op zich zelf echter heeft het boek van Dr. Moquette zijn verdienste, omdat het over een onderwerp, dat tot dusverre slechts in onderafdeelingen is behandeld, de *eerste samenhangende beschouwing* geeft, al doet men er wèl aan, de reeds bestaande studiën over ieder dezer onderafdeelingen en vooral ook de werken van Schotel („Maatschappelijk leven" en „Oud-Hollandsch huisgezin") *naast* de studie van Dr. Moquette te gebruiken.

Het boek is prettig gedrukt en de illustraties zijn keurig, alleen sluit het *opplakken* daarvan het gevaar in van kreuken, van de plaats geraken of zelfs verloren gaan.

Amsterdam. B. M. van der Stempel.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Dr. chem. et med. H. J. Hamburger, Herziening van ons voorbereidend Hooger Onderwijs. Een middel om daarvoor den weg te effenen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.25).

Bij het doorlezen van deze 31 pag. beslaande brochure kan twijfel opkomen of het *Museum* wel de plaats is om haar aan te kondigen. Immers wel raakt zij de voorbereiding tot voortgezette hogere studie, en dus de geestelike spankracht en steunkracht van ons volk in haar meest vitale delen, maar de in deze brochure behandelde onderwerpen zijn toch van andere aard dan die, welke gewoonlik hier ter plaatse besproken worden.

Ook wanneer men sympathie gevoelt voor de door Prof. Hamburger verdedigde herziening van ons voorbereidend hoger onderwijs, ook wanneer men hoopt het aangewezen middel tot werkelikheid te zien worden, doen zich toch allerlei vragen voor, waarvan men uitvoeriger uiteenzetting zou wensen, allerlei gedachten, die men zou willen bestrijden of adstrueren, uitvoeriger dan plaats en ruimte in dit tijdschrift toelaten.

Nog zijn de gedachten over dit onderwerp in ons land niet klaar genoeg geworden, nog wekt de gelijkstelling van de Gymnasiale en de H. B. S. opleiding — want daarover gaat het — allerlei gevoeligheden op.

De binnentitel immers van deze brochure is : *Wettelijke gelijkstelling in Nederland en in de Kolonien van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de Universitaire studien.*

In de Inleiding wordt de Nationale Vereniging tot bereiking van dat doel bij het publiek ingeleid. Het tweede hoofdstuk zet uiteen waarom de Ver. werd opgericht en bepleit haar recht van bestaan. Ook naast en ter verdediging van het bekende voorstel Limburg c. s. is het noodig, dat er een Ver. bestaat, die verder gaat dan de strekking van dat voorstel (p. 13), te meer omdat het denkbeeld van gelijkstelling van beide vooropleidingen voor *alle fakulteiten* niet nieuw is (p. 14, 15).

Het belangrijkst is het derde Hoofdstuk : „Bezwaren tegen de vereeniging aangevoerd." De kern van deze bezwaren is de vraag of de Ver. *niet te idealisties is en te ver gaat, wanneer zij het jus promovendi en voor Gymnasium en voor H. B. S. voor alle fakulteiten vraagt.*

In de eerste plaats antwoordt Schr. hierop, dat van te groot idealisme en te ver gaan geen sprake kan zijn wanneer de kwestie niet iets is, dat op opportuniteitsgronden of gronden van redelijkheid verdedigd moet worden, maar wanneer men een groot beginsel tracht erkend te krijgen. En in de tweede plaats — en dit is m. i. het sympathiekste gedeelte van de brochure — bestrijdt Schr. de angstige zielen en hun ietwat benepen vragen met een weldoend optimisme, dat hem en velen met hem gerust de vragen onder de ogen doet zien hoe de aanstaande studenten de nodige kennis zullen erlangen, die de school hun niet geeft en de universiteit van hen eisen zal, en of de gymnasia niet ontvolkt zullen worden (p. 20—22).

Een belangrijke vraag, door de bedoelde Ver. voorlopig altans ter zijde gelaten, is de vraag of het *zes*jarige Gymnasium niet achterstaat bij de *vijf*jarige H. B. S. en of aangestuurd moet worden op een zesde H. B. S. klasse of een vijfjarig Gymnasium met vrije zesde klasse.

Maar terecht is dit naast de beginselkwestie een kwestie van later beleid.

In een slotwoord wijst Schr. er op, dat de urgentie van herziening steeds sterker wordt gevoeld en dat het Lyceum-ontwerp niet veel kans biedt om die herziening in algemeen gewenste vorm te brengen. Daarom bepleit Schr. het krachtig steunen van de Ver. om het beginsel te doen doordringen opdat het voorstel Limburg c. s. [1]) daarin steun vinden kan bij de openbare behandeling.

Al moesten beschouwingen over allerlei behandelde vragen ter zijde gelaten worden, het zij ondergetekende geoorloofd hier uit te spreken, dat men grote vragen langs grote lijnen moet zien en niet meten met benepen angst, en dat bij de ontwikkelingsgang, die Gymnasium en H. B. S. ten onzent hebben gehad, men met durf en optimisties vertrouwen moet besluiten, niet tot een verbinding van beide in een tweeslachtig Lyceum, maar tot algehele gelijkstelling van klassieke en niet-klassieke opleiding, niet omdat zij gelijk zijn, maar omdat zij — indien beide goed zijn — geestelik gelijkwaardig kunnen zijn.

Χρηστὰ δ'εἴη παντὸς εἵνεκα.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

J. E. van Buuren, Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen. Wolters. 1915. (Pr. geb. ƒ 2.25).

Dez., Om te verwerken. Vragen en opgaven bij het Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen, Wolters 1916. (Pr. ƒ 0.90).

Zoolang reeds liggen deze boeken op mijn schrijftafel, dat ik bijna schroom de jaartallen, die den tijd van verschijnen aanduiden, hierboven af te drukken. Dat ik de aankondiging veel te lang deed wachten, komt niet, omdat het boek geen aankondiging zou verdienen.

[1]) Deze aankondiging werd geruimen tijd vóór de behandeling van het voorstel Limburg c. s. geschreven.

Eerder is het omgekeerde het geval: terwijl men zoovaak in nieuw verschijnende leerboeken met zekerheid kan aangeven, welk boek, zij het ook niet bewust, den schrijver als voorbeeld heeft gediend: terwijl men soms den geheelen gedachtengang, soms zelfs de woordenkeus gevolgd ziet, is hier een boek geleverd, dat in vele opzichten oorspronkelijk wil zijn. Het gevolg hiervan is, dat we hier op zeer vele plaatsen tot tegenspraak worden geprikkeld, maar ook, dat het boek frisch is gebleven, wat voor een schoolboek een niet gering voordeel is.

Het boek wijkt op twee punten vooral af van de bestaande. In de eerste plaats wordt hier het denkbeeld van Mr. S. Muller, om de geschiedenis van het Sticht tot uitgangspunt van het geschiedverhaal te maken, in de uiterste consequentie is doorgevoerd. In de plaats van de Florissen en Dirken, die we al kwijt meenden te zijn, vinden wij hier nu een Balderik, een Koenraad, een Herman van Hoorn en een Godfried van Rhenen; een Jan van Diest, een Jan van Arkel, een Arnold van Hoorn en een Frederik van Blankenheim nemen de plaats in, die we gewoon zijn door de Henegouwers en de Beieren te zien vervullen.

Nieuw is de toepassing van de denkbeelden van Mr. Muller natuurlijk niet, maar waar schrijver dezes b. v. reeds in de elfde eeuw Utrecht loslaat en reeds dan meer het gewicht op Holland legt, wordt hier de overgang pas gelegd in den tijd der Bourgondiërs. Of dit, voor de school vooral, een verbetering zal zijn, zou de practijk moeten leeren: voor de leerlingen, die wij in de laagste klassen onzer Hoogere Burgerscholen de kennis onzer geschiedenis moeten bijbrengen, lijkt deze wijze van behandeling beslist te moeilijk.

Een tweede punt van verschil met andere boeken is het Calvinistisch karakter van het boek. Overal wordt het godsdienstige element sterk op den voorgrond geplaatst en dat de sympathie van den schrijver daarbij op de zijde van het Calvinisme en van de Oranjes is, verbergt hij nergens.

Het is natuurlijk een gemakkelijke taak om in een boek, dat overal de gebaande wegen verlaat en oorspronkelijk wil zijn, een aantal plaatsen en beweringen bijeen te brengen, die bestrijding uitlokken. Zoo kan het den schrijver toch geen ernst zijn met de bewering, dat bij uitvoering van de plannen van Usselincx „een groot deel van Amerika's blanke bevolking van Nederlandschen stam en taal zou zijn geweest" (bl. 129). Evenmin zou de schrijver kunnen bewijzen, dat de uitzending der vloot van De Oquendo bedoelde ons van de zeezijde te bestoken. Dat Prins Willem II aan het hoofd der bezending was geplaatst, lijkt mij niet correct: op het beleidvolle van zijn optreden valt ook nog al het een en ander af te dingen. Dat de Schutterijen in den Patriottentijd „meestal door Oranje-gezinde officieren werden aangevoerd" (bladz. 194), was nieuw voor mij. Zoo zouden er meer aanmerkingen te maken zijn, die evenwel een verkeerden indruk van het boek zouden geven, zoodat ik het hierbij wil laten.

Onder den tweeden titel verscheen een boekje, dat ook voor schoolgebruik bestemd schijnt en bestemd is om de leerlingen bij het verwerken der leerstof diensten te bewijzen. Het bevat eenige honderden vragen, geordend naar de hoofdstukken van het Leerboek. In hoever een dergelijke methode, voor zelfstudie niet ongeschikt, ook voor schoolgebruik bruikbaar zal blijken, zou eens de practijk moeten beslissen: mij persoonlijk zou een dergelijk leermiddel wel geschikt lijken om parate kennis aan te brengen, maar voor ontwikkelend onderwijs lijkt het mij niet aanbevelenswaard.

Amsterdam. M. G. de Boer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 2-3: J. A. N. Knuttel, Hadewijch—Bloemaerdinne. — J. J. A. A. Frantzen, Maerlant's Martijn (met naschr.). — H. Kern, *Waard.* — Dez., *Waard, waardig.* — G. S. Overdiep, Over den syntakt. en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in *Ferguut, Moriaen* en *Walewein.* — J. W. Muller, *Amoureusje* in Bredero's *Stommen Ridder.* — F. Reitsma, De oorsprong van Luykens „Jezus en de Ziel." — P. H. de Keyser, Een onbekend gedicht van Jac. van Zevecote. — M. E. Kronenberg, Nog eens mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

4: A. G. van Hamel, Een episode van den *Torec.* — E. T. Kuiper, Nieuwe fragmenten van de *Karel ende Elegast.* — D. C. Hesseling, Africana, I—II. — J. Prinsen J.L.z., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, V. — R. v. d. Meulen, Mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

N. Taalgids, X, 6: A. Kluyver, Een nieuw werk van Prof. Lecoutere. — S M. Noach, Nieuwe bijdragen tot de kennis v. h. Joods in Nederland. — Z. Stokvis, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — A. S. Bijl, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Kroniek en kritiek. — Uit de tijdschr.

XI, 1: C. G. N. de Vooys, Pontus de Heuiter. — J. Schrijnen, Klemtoonverschuiving in plaatsnamen. — J. Koopmans, Philibert van Borsselen's „Den Binckhorst". — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., I. — M. H. v. d. Ven, Een eigenaardig gebruik van het lidw. „de" in het Brab. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

2: J. v. d. Elst. De eenheid van handeling. Proeve v. grafiese analyse. — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., II (slot). — M. Schönfeld, Verspreken. — M. H. v. d. Ven, Nog iets over het Brab. *de.* — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

3: W. H. Staverman, De romans van twee hystericae. — J. A. vor der Hake, Kwasi-eenvoud in taal. — D. Haagman, Mignon. — J. Heeren, Pontus de Heuiter. — Kroniek en kritiek. — Bladvullingen. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXVIII, 3: E. Ekwall, Ae. *boll, bold, boðl* in engl. ortsnamen. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten.

Studiën, LXXXVII, Mei: A. J. M. Mulder, De Duikboot, I. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht, I. — J. P. v Kasteren, Nog een woord over het Marcusslot. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, V. — A. J. Wessels, Gustave Lanson. — Is. Vogels, De vrijzinnige geleerden moeten gaan getuigen voor het Vaticaansch Concilie — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

a. d. XVI kal. Maias in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum est de XXIX carminibus quae Amstelodamum missa erant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum iudicatum est carmen inscriptum: *Sepulcrum Ioannis Pascoli* cuius auctor apparuit

FRANCISCUS SOFIA ALESSIO RADICENENSIS.

Praeterea prelo dabuntur decem carmina praestantissima, si poetae ANTE KALENDAS IUNIAS veniam dederint scidulas aperiendi, idque hoc ordine: *Dies anno redeunte festus*; *ignorati luctus*; *vivax patriae memoria*; *nox natalicia*; *de arundine sacharigena*; *Caecilia*; *Harlemi Campus*; *reliquiae*; *Fanum Iovis*; *ultimi Virgilii dies.*

K. KUIPER,
Ord. lit. Acad. Reg. h. t. ab actis.

Amstelodami, a. d. XV Kal. Maias 1917.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 10. — Juli 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Homer, Odyssee, mit einer Uebersicht der handschriftlichen Lesarten und mit erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von **N. Wecklein;** Erster Teil: Text; Erste Hälfte: Gesang 1—12. Bamberg, C. C. Buchner. 1916. (Pr. M. 8).

Van deze uitgave der Odyssee kan, zoolang de commentaar nog in 't geheel niet en de tekst met varia lectio slechts voor de helft verschenen is, niet veel gezegd worden. „Durchgehends berücksichtigt" heeft W. de eerste vijf bij v. Leeuwen en Mendes da Costa volgens de aanduiding van Ludwich opgegevene hss., benevens U door Ludwich en v. L. en M. d. C. aan de 14e eeuw toegekend, door W. vanaf α 271 aan de 13e (in α 1—270 ziet hij eene jongere hand). Van de overige hss. zijn aan de door L. en v. L. en M. d. C. als D. K. T. W. X. Z. aangeduide en aan den bekenden papyr. Oxyrh. „gute Lesarten entnommen". De beginselen waarnaar de tekst is vastgesteld heeft W. uiteengezet in de Sitzungsber. der Münch. Akad. d. Wissensch. 1908, 2 Abh. en 1915 7 Abh. Hij heeft zich hier en daar aan coniecturen gewaagd m. i. noch noodig noch, op zichzelf beschouwd, waarschijnlijk (b.v. K. 500 ἀνειρόμενοσ voor ἀμειβόμενοσ, μ 305 κοίλῳ voor γλαφυρῷ); voor het overige biedt zijne constitutie van den tekst hun die gewoon zijn aan die van v. L. en M. d. C. weinig of niets bijzonders. Op twee merkwaardige uitzonderingen na. Want ten eerste komt hij, als uit Brugmann geputte wijsheid, weer aandragen met de reeds voor eene eeuw door Spitzner gelanceerde ongerijmdheid [1]) „hiatum usu vetustissimo non-interdictum fuisse" (W. zal zich dan ook wel heilig wachten de digamma te schrijven; te denken dat een dichter eerder ϝίδε ϝάστεα zou gezegd hebben dan ἴδε ἄστεα, zoo gek is hij niet); en ten tweede repeteert hij de in een onbewaakt oogenblik door Leo Meyer verzonnene en door velen nageprate pseudowet, dat de dichters door assimilatie gekomen zijn tot vormen als ὁρόω en ὁράαν. Zou W. wel eens gekeken hebben in van Leeuwens Enchiridium? Ik denk het wel, men is in Duitschland geleerd, zeer geleerd zelfs. Maar men kan er ook erg dom zijn.

Arnhem. — Matthée Valeton.

[1]) F. Spitzner, de versu Graecorum heroico, Lipsae 1816 p. 147.

Aeschyli tragoediae, edidit U. de Wilamowitz-Moellendorff. Editio minor. Berolini apud Weidmannos. 1915.

Het spreekt van zelf, dat op de groote Aechylus-uitgave van Wilamowitz eene editio minor moest volgen: de „bescheiden beurs" heeft hare onvervreemdbare rechten, en als er waarlijk menschen zijn die „hun" Aeschylus meenemen in hun reiskoffer, is zeker deze kleine met Weidmanns flinke letters gedrukte uitgave daartoe uitnemend geschikt.

Maar overigens, hoe goed ook deze editio minor is verzorgd, het verschil is niet gering: de „apparatus" met de opgave der auctores van de opgenomen emendaties is gebleven; maar de in haar wel overwogen beknoptheid zoo welsprekende verdediging van de memoria tradita is verdwenen, en zoo blijft voor iederen philoloog die niet in de eerste plaats behoeft te grijpen naar eene „editio modico aere parabilis", de groote uitgaaf de begeerlijkste.

Amsterdam. — K. Kuiper.

J. Geffcken, Griechische Epigramme. (Kommentierte Griechische und Lateinische Texte, herausgegeben von J. Geffcken, 3). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. gecart. M. 3.60).

„Bis saltavit et placuit" las Jean Richepin op een Latijnschen grafsteen en van deze inscriptie „lapidaire et simple et glorieuse" uitgaande fantaseert hij een roerend schetsje in het genre, waarin enkele Franschen meester zijn (Contes de la Décadence Romaine). [Λοι]μôι

θανόσηο εἰμὶ [σε̃]μα Μυρ(ρ)ίνες lezen we in een verminkte Atheensche inscriptie uit de 6de eeuw v. Chr. en de simpele woorden, die uit het grijze verleden tot ons komen, ontroeren ook nu nog den modernen lezer. Die stille bekoring, die zoo vaak van het Grieksche epigram — hetzij in steen gevonden hetzij literair overgeleverd — uitgaat maakt het lezen van Geffcken's boekje tot een groot genot. De samensteller, die in zijn voorrede met recht Reitzenstein's Epigramm und Skolion en von Wilamowitz' Sappho und Simonides met eere vermeldt, heeft de epigrammen chronologisch gerangschikt van de 7de eeuw vóór tot de 5de eeuw na Chr. : het begin van het boekje is daardoor vaak weinig amusante lectuur en inscripties als [Μ]νεσιάδες κεραμεύς με καὶ Ἀνδοκίδες ἀνέθεκεν kunnen uit den aard der zaak ons heel weinig treffen. We zijn dus al heel dankbaar, zoo we op dien vermoeienden, steenachtigen weg — vermoeiend in het bijzonder door het springen van het eene dialect op het andere — zeldzame woorden als λειόλη (Rhodisch cf. Hesychius s.v. λεώλης· τελείως ἐξώλησ) tegenkomen of een Homerisch bloempje mogen plukken als in de Corinthische inscriptie uit de 6de eeuw τὺ δὲ δὸ[σ χα]ριέσ(σ)αν ἀμοιϝάν.

Maar dan begint zich langzamerhand het genre te ontwikkelen, totdat het in de 5de eeuw een zeldzame schoonheid bereikt : reeds in de 4de eeuw echter vervalt het epigram vaak tot „ausgedehntere Ruhmredigkeit", de goden raken op den achtergrond en zelfverheffing of overdreven lof van den doode komt te voorschijn, totdat ten slotte alles verloopt in afgezaagde rhetorische wendingen, dikwijls ook in een barbaarsch taaltje en nog barbaarscher metriek. Zoo zal men in de oudere inscripties niet licht lezen van „zegeteekenen, die opgericht staan in het hart der mannen", wat ons maar al te zeer doet denken aan sommige moderne poëten, die in hun vale zieltjes zuilenrijke tempels meenen gevonden te hebben.

Doch ook in die latere epigrammen vindt men veel aardigs : ik denk bijv. in het bijzonder aan de literaire als die van Leonidas op de drankzuchtige Maronis.

Op één van de bezwaren van een dergelijke bloemlezing heb ik reeds in het voorbijgaan gewezen : vermoeiend is — gevolg der chronologische volgorde — het voortdurend overgaan van het eene dialect in het oudere en eenigszins zonderling doet het ons ook aan, als we vlak nà een vrij goor epigram op een voor mannen en vrouwen gemeenschappelijk badhuis plotseling in christelijke epigrammen verzeilen. Doch dit bezwaar ligt meer aan den aard van een bloemlezing en kan men moeilijk op rekening van den samensteller zetten : een tweede bezwaar, dat ook de in dezelfde serie verschenen uitgave van Plutarchus' Tiberius en Gaius Gracchus van Ziegler en die van Hesiodus' Theogonie van Aly aankleeft, is dit, dat de bloemlezing veronderstelt, dat de gebruiker de beschikking heeft over een ruime bibliotheek : gelukkig de student, die op zijn seminarium de in ruime mate geciteerde vakliteratuur kan vinden.

Doch dit zijn kleinigheden : de hoofdzaak is, dat ieder, die het boekje doorwerkt, een aardig overzicht over de Grieksche epigrammen krijgt : het beste zou het echter zijn deze bloemlezing te gebruiken op een college, daar het verklarende woord van den meester op menige plaats voor den jongen student onontbeerlijk is. En zóó gebruikt kan Geffcken's arbeid ongetwijfeld uitstekende diensten bewijzen.

Groningen. P. Groeneboom.

Griechische Texte aus Ägypten, herausgegeben von **P. M. Meyer.** 1. Papyri des neutestamentlichen Seminars der Universität Berlin. 2. Ostraka der Sammlung Deissmann. Berlijn. Weidmann. 1916. (Pr. M. 18).

Het Seminarium voor de studie van het Nieuwe Testament, dat, onder leiding van Prof. Deissmann, een verzameling dokumenten bijeenbrengt die de tijd en de omgeving der nieuwtestamentiese schrijvers beter kan leeren kennen, is in 1912 en 1914 in het bezit gekomen van een kollektie Faijoem-papyri die tans door P. M. Meyer is uitgegeven, te zamen met een aantal ostraka aan A. Deissmann toebehorende. De papyri bevatten in de eerste plaats stukken die betrekking hebben op 't ekonomies en finantieel beheer van Egypte in de eerste eeuwen van onze jaartelling ; een paar dokumenten zijn van een vroegere periode, een enkel behoort tot de Byzantijnse tijd. De uitgever, die een goede naam heeft als kenner van de staatshuishouding der gehelleniseerde Egyptenaren, heeft deze stukken verklaard door uitvoerige en ongetwijfeld hoogst belangrijke opmerkingen ; een oordeel over dit gedeelte van zijn werk voegt mij als leek niet. Daarnaast vinden wij ook verschillende brieven, en fragmenten van brieven, van algemener strekking. Biezondere aandacht verdient een brief (n. 20) van een soldaat aan „Σελβεῖνα (op 't adres Σελβειναᾶς genoemd), ἡ ἀδελφή" ; misschien was zij zijn vrouw. Deze epistula privata is interessant door stijl en taal, maar ook rijk aan moeilik verstaanbare plaatsen. Wilcken heeft hier, gelijk in vele andere gevallen, door 't opperen van zeer scherpzinnige vermoedens veel bijgedragen tot opheldering ; Deissmann heeft bij alle dokumenten aangetekend wat, door vergelijking, de geschriften van het Nieuwe Testament kan verduideliken, naar taal en naar inhoud. De kommentaar van deze drie geleerden, de vertaling die van elk stuk gegeven wordt en de uitvoerige, systematiese indices maken het boek tot een voortreffelik hulpmiddel bij de studie der papyrologie. Sommige opmerkingen schijnen misschien overbodig (b.v. de betekenis van ναῦλον, ἐκβιβάζω, καταλαμβάνω, alle blz. 92), omdat zij ook vroeger gemaakt zijn en aan lezers van papyri niet onbekend zullen wezen, maar een te veel is hier niet gauw te duchten zo lang onze lexica nog niet voldoende het vokabularium der papyri hebben opgenomen. Woorden als ἠπητής, „kleerlapper", λιμναστής, „inspekteur van de waterstaat", χωματικόν, „dijkgeld" enz. enz. zoekt men te vergeefs in uitvoerige woordenboeken ; ook termen die bij schrijvers een enkele maal voorkomen als εὑρησιλογία (εὑρεσιλογία in onze tekst van Plutarchus) voor „uitvlucht" en λαογραφία in de zin van „hoofdgeld" (LXX), ziet men graag verklaard.

De ostraka zijn bijna alle kwitanties van belastingbiljetten. Een rijke verscheidenheid van belastingen, zoals ook de Byzantijnen kenden en door hen de Turken, treft ons daarbij. Er wordt een hoofdgeld betaald voor de badstoven, een hoofdgeld door de Joden in Alexandrië, de veren worden verpacht, verschillende gilden hebben hun belasting op te brengen, b.v. de wevers (τέλος λινύφων, „Leinweber-Gewerbelizenzsteuer"), enz. enz.

Ondanks de moeilikheden die het uitgeven en het drukken van het boek ten gevolge van de oorlog ondervond (Vorwort, blz. V), is het werk voortreffelik uitgevoerd.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis. (Commentationes philologae Ienenses. Vol. IX Fasc. I). Lipsiae, Teubner. 1911. (Pr. M. 5).

Dit is een werk naar den ouden trant, het werk van philologen van vroegere generaties voor den geest roepend, zooals het geleerdheid van allerlei soort, slechts verbonden door den dunnen draad van den verklaarden tekst, in bonte opeenvolging aan den geest voorbij liet gaan. Het is waar, de vroegere philologen waren grooter meesters van den Latijnschen stijl: de puntige beknoptheid van Bentley, treffend door scherpe gedachte en fijne wending, vindt ge hier niet noch de sierlijke klaarheid van Hugo de Groot, waar de meesterschap over den vorm de verbijsterende geleerdheid verbergt, maar naast verschillende Duitsche werken van later tijd, waar men in het amechtig voorthobbelend Latijn met moeite de verwarde gangen van 's schrijvers gedachten volgt, verdient de duidelijkheid, waarmede Lunderstedt zich uitdrukt, onzen dank en vergeeft men hem hiervoor gaarne zijn breedsprakigheid en hier en daar een enkele onjuistheid.

De fragmenten van Maecenas met de kritische annotaties en met de plaats, waar ze voorkomen, in samenhang uitvoerig afgedrukt, beslaan nog geen 7 pagina's; het heele werk zelf is 119 pagina's groot. Dit doet onmiddellijk de vraag rijzen, of hier niet aan te weinig zaaks te veel moeite is besteed. Toch zou ik dit werk, al was het mij even lief geweest, ware het een vijftig pagina's korter, niet gaarne missen. Want zelfs door die schamele fragmenten, hier tot één geheel vereenigd, wordt tezamen met de in het 3e hoofdstuk [1]) bijeengebrachte oordeelvellingen der ouden over Maecenas wel een scherper omlijnd, karakteristieker beeld opgeroepen van deze belangrijke figuur dan door de lektuur eener schets van hem in een literatuurgeschiedenis mogelijk is. Hoe flauw en in vele opzichten onjuist geteekend bijvoorbeeld lijkt mij nu het beeld van hem en zijn litaraire beteekenis in het tweede deel van Schanz' Geschichte der römischen Literatur.

De schr. haalt met instemming een woord van Sellar in de Enc. Brit. aan (v. XV s. v. Maecenas) „much of the wisdom of Maecenas probably lives in the Satires and Epistles of Horace" en spreekt ook zelf op verschillende plaatsen over de persoonlijke betrekkingen tusschen Maecenas en den dichter. Maar één punt — en dat is dunkt mij wel een leemte in een werk als dit, dat zoo breed is opgezet — roert hij heelemaal niet aan; ik meen, wat er van de door Maecenas voorgestane kunstopvattingen bij Horatius te vinden is. Maecenas wordt gelaakt door zijn antieke bestrijders om te kunstige — ik gebruik opzettelijk dit woord, want het is bij hem bedoelen en geen stumperachtigheid — woordschikkingen. Welnu vinden wij deze ook niet in de oden van Horatius? Zijn plaatsingen als de volgende , lupatis temperat ora frenis" „saepe disco saepe trans finem iaculo nobilis expedito" niet, wil men met dezelfde maat meten als waarmee Quintilianus Maecenas meet, evenzeer afkeurenswaardig? En wanneer Seneca in zijn afkeurende kritiek op Maecenas van den 114den brief zegt: „modo, id quod nuper increbruit, pro cultu habetur audax translatio et frequens" dan is dit, misschien niet zoo sterk als voor Maecenas, maar toch ook wel karakteristiek voor Horatius. Voorbeelden van translationes als „Nam seu mobilibus veris inhorruit Adventus foliis" zijn bij Horatius bijna in iedere ode te vinden. Ik kies met opzet een der gelukkigste uit, om te doen zien, dat we de kritiek van Seneca niet zonder eenig voorbehoud moeten aannemen.

Zeer veel aandacht heeft de schr. gewijd aan het bespreken van het metrisch proza van Maecenas, maar hij heeft daarbij, dunkt mij, de principieele fout begaan, dit te beoordeelen naar de regels der overgeleverde Latijnsche prosodie. Een fout, want in de Latijnsche prosodie speelt, zooals trouwens in de Grieksche eveneens, en waar niet, de traditie een zekere rol, op geen gebied is de invloed van het verleden sterker — maar in het metrisch proza, waar men zich door het oor liet leiden, moet de levende taal hebben geheerscht en moet er, vooral in eindsyllaben, verschil hebben bestaan met de geldende regels der prosodie. In het fragment „versoque vado remittant hostos" scandeert de schr. zonder aarzelen *ant* als lang, maar er is geen kleine waarschijnlijkheid, dat Maecenas het kort gehoord heeft.

Hierbij komt nog een ander bezwaar. Het volgt min of meer uit de natuur van den prozarhythmus zelf, maar bovendien blijkt het duidelijk uit den Orator van Cicero (c. 64) dat de rhythmusindeeling van den zin zich volkomen aansluit bij de beteekenisindeeling. Waar wij dus van de prozafragmenten van Maecenas heelemaal niet weten, welke plaats zij in het zincomplex innemen, is de beoordeeling van den rhythmus uitermate moeilijk en onzeker. Het verwondert mij dan ook niets, dat hij tegen Norden polemiseert. Ik zou, als ik op dit glibberig gebied stelling moest nemen, het weer anders doen dan hij het gedaan heeft.

De grondigheid en geleerdheid van schrijvers commentaar, ik zei het boven reeds terloops, dwingt achting af; hij heeft zijn lektuur niet tot een eng gebied bepaald om met een gemakkelijk verworven schijn van grondigheid, die in werkelijkheid dikwijls beperktheid wordt, zich een gezagje in miniatuur te kunnen verwerven. Zijn werk is daarom leerzaam en voor iemand, die de smaak voor dergelijke faits divers op wetenschappelijk gebied niet geheel mist, ook niet vervelend. Op het gebied van de kritiek is hij conservatief en verdedigt op gelukkige wijze de lezing der handschr. tegen emendatiezucht. De pogingen, die men gedaan heeft, om de woorden *coxus* en *cinnus* weg te emendeeren, die beide bij de glossographen worden genoemd en waarvan het laatste in een allerbekendst Italiaansch woord voortleeft, zijn leerzame voorbeelden van de ondoordachtheid, waarmee menig uitgever er op los emendeert.

Ik wil mijn kritiek eindigen met enkele kleine opmerkingen, waartoe verschillende plaatsen in dezen commentaar mij aanleiding geven. Naar aanleiding van de regel „(quaero) nec quos Thynica lima perpolivit anulos" zegt Isidorus „Thynius purus est"; dit „purus" verklaart onze commentaar als glad, zonder drijfwerk. Dit is natuurlijk mogelijk. De dingen, die Maecenas hier opnoemt, zijn allemaal kostbaar en in dezen zin zou „zuiver" in de beteekenis van „van zuiver goud" wel zoo goed passen, maar bij de vraag, wat kostbaar is, speelt de mode een voorname rol en het kan zijn, dat juist deze gladde ringen in den tijd, dat Maecenas dit gedicht schreef, zeer in trek waren. Zoo kan de schr. toch gelijk

[1]) De Maecenatis dicendi ratione quid veteres iudicaverint, quid nobis censendum sit.

hebben met zijn verklaring; maar ongelijk heeft hij, dat hij onder de plaatsen, waar „purus" in deze beteekenis voorkomt ook Gell. N. A. VII 5 citeert. Want daar heeft, zooals hij gezien zou hebben, als hij het hoofdstuk doorgelezen had, dit woord deze beteekenis niet.

Schr. concludeert uit het feit, dat de meeste edelsteenen, die in dit fragment (3) genoemd worden, ook voorkomen in dat gedeelte van een brief van Augustus, dat Macrobius (Sat. II, 4, 12) bewaard heeft, dat Augustus met zijn spot het oog zou hebben gehad op dit gedicht, waarvan wij hier een fragment hebben. Dit lijkt mij ongegrond. Van de edelsteenen bestaat natuurlijkerwijs, ik zou kunnen zeggen een literaire selectie. De op beide plaatsen voorkomende edelsteenen nu behooren, uitgezonderd misschien de beryllus, tot dat uitgelezen getal.

In fr. 4 wil schr. „latus horreat flagello" verklaren door „latus tantopere flagelletur ut flagello quasi horreat"; ik meen dat „horreat" in zijn letterlijke beteekenis „opgezet en oneffen zijn" moet worden genomen.

In fr. 5 „hic nympha cingit omnis Acheloum" senem verklaart deze comm. „cingit" door „circumcludunt choreis", een verklaring, die wel juist kan zijn, hoewel het fragment te klein is om een zekere verklaring toe te laten. Hij beroept zich hierbij ook op Sen. Phoedr. vs. 1. S. 9. Ite umbrosas cingite silvas, summaque montis iuga, Cecropii. Maar hier is sprake van een drijfjacht, wat toch nog iets geheel anders is.

In fr. 11 „feminae cinno crispat et labris columbatur" wil Lunderstedt „feminae" als een gen. bij „cinno" trekken. Het lijkt mij natuurlijker het als dat. op te vatten.

In hetzelfde fragment verklaart hij „spe mortem exigunt" door „Spe et promissis efficiunt ut mortem ab iis exigunt." Ik zou liever er de bedoeling in zien, dat zij door zekere voorspiegelingen nagaan, of het misschien ook mogelijk is stof tegen hun slachtoffer te verzamelen, die zijn veroordeeling ter dood kon veroorzaken (spe ostendenda exigunt, num mors ei inferri possit).

In zijn samenvattende vertaling van deze prozafragmenten op p. 85 geeft schr. factio door „Die Parteianhänger" weer. Juister is dunkt mij „de kliek, de troep."

Een misleidende drukfout staat op p. 62 waar *nudae* geworden is tot *undae*.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Max Walleser, Prajñā-Pāramitā, die Vollkommenheit der Erkenntnis nach Indischen, Tibetischen und Chinesischen Quellen. (Quellen der Religions-Geschichte herausgegeben im Auftrage der Religionsgeschichtlichen Kommission bei der Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen 6. Band). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 6.60; geb. M 7.80).

Volgens de uitgever gelden voor de serie „rein wissenschaftliche Ziele" en „nur streng wissenschaftliche Gesichtspunkte"; maar tevens moeten praktiese beroepen er profijt van kunnen trekken en dan worden opgesomd: diplomaten, ambtenaren, ingenieurs, kooplieden, enz.

Het werk van Walleser bevat behalve de vertalingen — een gedeeltelike van de Astasāhasrikā Prajñāpāramitā en een volledige van de Vajracchedikā Prajñāpāramitā — een Vorwort, twee Abschnitte: „Zur Geschichte und Kritik" en „Bibliographie", een Vorbemerkung, en twee zeer beknopte indices.

Het Vorwort behelst o. m. de meedeling, dat het werk oorspronkelik voor een andere uitgave bedoeld was.

De Abschnitt zur Geschichte und Kritik bespreekt voornamelik de volgende punten: de Prajñāpāramitāteksten als uitdrukking van het nihilisme; hun verwarde kompositie-vorm; — de tijd van hun ontstaan; uit eenzelfde periode genoemde, [literair-mystieke] werken en dogmatiese verhandelingen, zoals die van Nāgārjuna; — het oorspronkelik Buddhisme positivisties; het jongere Mahāyāna volstrekt nihilisties; in het Buddhisme alles liefst uit een psychologies gezichtspunt beschouwd; dit ook blijkende uit het begrip *dharma*; — het oorspronkelik Buddhisme polemies tegenover het Brahmaanse *ātman*-begrip; onjuiste voorstelling, daarvan gegeven door Schrader en Oldenberg; het begrip „substantie" door het Buddhisme verworpen; evenwel de formule *sabbe dhammā anattā'ti*" steeds verenigd met de verklaring, dat alles *duḥkha* en *anitya* is; — naast dit triplet ook de groep „*çūnya, animitta, apraṇihita*" opmerkelik; — het oorspronkelik Buddhisme, nihilisties ten aanzien van de *ātman* en, in zijn geheel niet bedoeld als „stelsel"; het nihilisme als kern van het Buddhisme; zijn hogere en lagere waarheid.

De „Bibliographie" bevat lijsten van Chinese en Tibetaanse vertalingen van Prajñāpāramitā-teksten; van kommentaren op die teksten, voorhanden in Sanskrit, Chinees en Tibetaans. Verder komen er in deze Abschnitt twee egressies voor; een in het midden over de verdiensten van Csoma Körösi, I. J. Schmidt en E. Burnouf; een tweede aan 't eind, uitleggende, waarom de schrijver vertalingen van twee werken heeft opgenomen en welke moeilikheden aan de vertaling verbonden waren: men zou hiervoor eigenlik een nieuwe taal moeten uitvinden, meent Walleser.

Naar aanleiding der verdiensten van Burnouf somt Walleser de oorzaken op, waarom de Prajñāpāramitāteksten zo weinig belangstelling vonden in Europa: 1. enorme omvang; 2. eindeloze herhaling; 3. onbeholpenheid der uitdrukking, die „onvoldoende is ontwikkeld om de moeilike gedachte der absolute ledigheid logies helder te ontwikkelen"; 4. de grammatikale geïsoleerdheid der teksten; 5. gedetailleerde studie der Buddhistiese wijsgerige teksten, inzonderheid uit de jongere scholen, nodig als voorbereiding.

In het Vorwort komt de schrijver uitvoeriger terug op de begrippen *dharma, tathatā* en het triplet *çūnya, animitta* en *aprahihita*.

De werkkracht van Walleser boezemt mij grote bewondering in; toch houd ik de moeilikheid der vertaling voor niet zo groot, als hij het ons in de inleiding wil voorstellen. Vooreerst is de afstand tusschen klassiek en Buddhisties Sanskrit veel kleiner dan bijv. tusschen klassiek en Vedies; maar ten andere is er reeds zoveel uit Buddhisties Sanskrit vertaald, dat men zich in de afwijkingen gemakkelik kan scholen. Ook zijn de bestaande uitgaven van de Prajñāpāramitā-teksten zeer goed; de verbeteringen, in de teksttraditie aan te brengen met behulp van de gegevens uit de Tibetaanse en Chinese vertalingen of kommentaren, gering in aantal.

Niet alleen beoefenaars van praktiese beroepen, maar zelfs Sanskritisten zullen het betreuren, dat de schrijver zoveel bibliografie, (die in een tijdschrift beter op haar plaats ware geweest), en zo weinig toelichting bij de vertaling geeft.

Ook stelt Walleser in zijn inleiding de Prajñāpāramitā te veel als wijsbegeerte voor; naar Europese opvatting overheerst in wijsbegeerte de verstandelike overweging, is wijsbegeerte dus wetenschap. De Prajñāpāramitās daarentegen zijn geschriften van literair-mystiek karakter. Er is hier geen sprake van „onbeholpenheid in het uitdrukken van moeilike gedachten"; maar het gaat om gedachten, die opzettelik niet-logies zijn, en nochtans gevoeld als waarheden hoger dan zulke, die door redenering zijn te verkrijgen. De „vermoeiende herhaling" is een opzettelik-gewilde literaire vorm; het gaat hier om stellingen, die voor de gelovige Mahāyānist de hoogste waarheid uitdrukken en bij hem — anders dan bij de Europese lezer — diepe aandoeningen opwekken; de herhaling er van laat zich vergelijken met de kompositie-vormen onzer moderne, Europese muziek.

Behalve de herhaling als literaire vorm had ook de dialoogvorm, de karaktertekening en de wisseling der rollen de aandacht van de inleider behoren te vergen. Van nog groter belang ware het geweest de inhoud van de Prajñāpāramitā-teksten te beschouwen in verband met de Buddhistiese leer (*dharma*) in het algemeen; zo zijn geliefkoosde onderwerpen in onze teksten: de leer der *skandha's* (*rūpa* enz.), de rangorde en de attributen der menselike en opper-menselike heiligen, inzonderheid van de Arhats, Boddhisattva's en Buddha's; de mythologies-kosmologiese voorstellingen, gangbaar in het Buddhisme, leveren de opzet of versiering voor menige dialoog. Vooral treffend is de betekenis, die gehecht wordt aan de toepassing van de *ātman*-ontkenning op de hoogste Buddhistiese deugd: het altruïsme, en op de Boddhisattva-voorstelling; de ziel van de weldoener en van de verlossing-verkondigende Boddhisattva bestaat evenmin als de zielen der geholpen en onderwezen stervelingen; en toch blijft temidden van dat schijnbestaan de plicht tot hulp en onderwijs onomstotelik vaststaan.

Wanneer Walleser het Buddhisme alleen weet te karakteriseren als positivisme of nihilisme, dan blijkt het wel, dat de „gezichtshoek", waaronder hij alles bekeek, niet bizonder ruim is geweest.

De vertaling van de tekst is zeer betrouwbaar; mijn aantekeningen over plaatsen, die ik anders zou willen interpreteren, kan ik hier terzijde laten, doch niet mag ik laten passeren, dat hij de term *upāsaka* door Laienbruder vertaalt, een fout die zich in Duitsland schijnt in te burgeren.

Dat men voor een bevredigende vertaling van een Prajñāpāramitā-tekst een „nieuwe taal", d. w. z. een geheel stel van neologismen, zou moeten vaststellen, lijkt mij zonderling doch wel nodig, dat iedere term steeds op één wijze wordt vertaald en dat van die vertaling in een index uitvoerig rekenschap wordt gegeven (vgl. de vertaling, die Sylvain Lévi heeft gegeven van Asanga's Mahāyāna-Sūtrālaṃkāra).

Doorn. B. Faddegon.

Colloque de Jean Bodin. Des secrets cachez des choses sublimes (trad. franc. du **Colloquium Heptaplomeres, par R. Chauviré**). (Libr. de la Soc. du Recueil Sirey). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 6).

Verstandig was het van Jean Bodin (1520—1596) om bovengenoemd werk in handschrift te laten, want, had hij het uitgegeven, dan zou de wijze waarop hij er de kerkelijke dogma's en gebruiken in hekelt hem, zooal niet aan den brandstapel, dan toch zeker aan strenge vervolging hebben blootgesteld. Aan de publiciteit er van heeft deze voorzichtigheid weinig geschaad, want onder de intellectueelen der 17de eeuw waren verschillende afschriften in omloop en juist de clandestiene verspreiding was eene uitstekende reclame. De 18de eeuw las het Coll. met nog méér graagte dan de 17de. Over de lotgevallen van het oorspronkelijke (in het Latijn geschreven) maunuscript, heerscht nog veel duisternis; naar alle waarschijnlijkheid is het verloren gegaan. De verschillende critici hebben zich dus met de afschriften moeten vergenoegen. Guhraurer publiceerde in 1841 een inhoudsoverzicht van het Coll. benevens eenige gedeelten van den Latijnschen tekst. In 1857 gaf Noack het geheele werk uit maar, zooals de heer Ch. heeft aangetoond, op zeer onnauwkeurige wijze. De oudste tekst in 't Fransch dateert, naar het schrift te oordeelen, uit den aanvang der 17de eeuw en berust in de *Bibl. nat.* te Parijs (f. fr. 1923; anc. f. fr. 7892). Waarschijnlijk is die vertaling niet van B. zelf. Het is deze tekst dien de heer Ch., in zijn zorgvuldig gecommenteerde uitgave, gevolgd heeft; noten verwijzen echter naar de afwijkingen tusschen dit handschrift en latere copieën. Eene kritische vergelijking en classificatie der bestaande manuscripten van het Coll. gaat in de Inleiding vooraf. Spelling en syntaxis van den oorspronkelijken copist zijn getrouw gevolgd. De heer Ch. heeft zich er toe bepaald alléén de naar zijne meening meest belangrijke fragmenten van het Coll. te publiceeren; het IVde Boek, dat de kern van het werk schijnt in te houden, vindt men bijna in zijn geheel weergegeven. Deze beperking is te betreuren; een volledige publicatie zou van meer wetenschappelijke waarde zijn.

Het *Colloquium* is een samenspraak tusschen zeven geleerden, te Venetië: Coroni, de gastheer, een katholiek, Curtius en Federich, respectievelijk Zwingliaan en Luthersch, Octave, een tot den islam bekeerd Christen, Salomon een jood, Toralba, belijder van het deisme en Senamy, een oprecht geloovige, maar die geen bepaalde richting aanhangt. B.'s godsdienstige overtuigingen komen niet zeer duidelijk uit dit geschrift te voorschijn. Men kan er alleen met zekerheid uit opmaken, dat hij een vijand was van het ongeloof, maar een even grooten afkeer had van het catholicisme, veel sympathie voor het Protestantisme (hij was eenigen tijd Hugenoot) maar méér nog voor den joodschen godsdienst gevoelde, in 't algemeen ieder oprecht geloof respecteerde en de meening voorstond, dat dwang en onverdraagzaamheid lijnrecht in strijd zijn met den goddelijken wil. Geen der vergaderde geleerden behaalt de overwinning in het debat: ieder behoudt zijn overtuiging maar eerbiedigt die der anderen. Tusschen onverteerbare 16de-eeuwsche geleerdheid en langdradige discussies, vinden wij in het Coll. menige treffende bladzijde, die ons een in vele opzichten ruimen en verlichten geest doet kennen en het boek geeft ons een kijk op de verschillende gods-

dienstige en wijsgeerige problemen, die door B. en zijne tijdgenooten overpeinsd werden. Zoowat tegelijk met deze uitgave en onafhankelijk daarvan, verscheen in het *Historische Zeitschrift* (onder redactie van Meinecke en Vigener) Dl. 113 (1914) en 114 Afl. 2 (1915) een belangrijke critische studie van het Coll. door M. F. von Bezold; ook in Chauviré's boek over *La République* (zie het art. in het vorige nummer van het *Museum*) is een uitvoerig hoofdstuk aan B.'s godsdienstige overtuigingen, in verband met het Coll., gewijd.

Jammer dat deze jongste uitgave van het vermaarde handschrift zulk een weinig aantrekkelijk voorkomen heeft: het omslag is een ware typografische staalkaart; de druk van den tekst en vooral van de commentaren is onaangenaam klein. Wij zijn dit in het algemeen van H. Champion zoo anders gewend!

Leiden. C. Serrurier.

A. Dove, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volksnamens. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. klasse. Jahrg. 1916. 8. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. M. 3.20).

Men mag Meinecke er dankbaar voor zijn, dat hij dit boek, waarmee Dove voor ruim dertig jaar begon zonder het te kunnen voltooien, uit diens nalatenschap heeft uitgegeven, want het is een genot deze zowel naar stijl als inhoud voortreffelike studieën te lezen.

Jacob Grimm bewees, dat *Duits, diutisk*, dat voor 't eerst in de dagen van Karel de Grote opduikt, van het znw. *diot* „volk" is afgeleid en dat de *lingua Theodisca* de „volkstaal" was, en hij bewonderde de vaderen, die de idee, dat volk en taal bijeen behoren, in zo schone symboliek hadden uitgedrukt. Dit laatste echter is onjuist: de historie leert, dat de naam voor de taal het oudst is en eerst later op het volk is overgegaan. Maar hoe kwam dan dat volk er toe aan de taal een samenvattende naam te geven, vóór het zich zelf Duitsers noemde, m.a.w. hoe kon Duits tot eigennaam worden? Als vanzelf zocht men naar een tegenstelling, die de Duits sprekende stammen er toe bracht hun gemeenschappelike taal als de volkstaal κατ'ἐξοχήν te karakteriseren. Was het de algemene taal in tegenstelling tot de dialekten van Franken, Zwaben, Beijeren enz. of was het de taal der Duitsers tegenover die van de eveneens tot het Rijk behorende Romanen? Of moest men er de taal van de minder beschaafden, van het vulgus in zien tegenover het Latijn van kerk en staat? Of maakte soms de naam tegen al deze begrippen tegelijk front? Tegenover deze veronderstellingen wil D. het probleem van andere zijde naderen door een breed opgezet geschiedkundig onderzoek naar de nationaliteitsverhoudingen, zoals ze zich vooral sedert de volksverhuizing ontwikkeld hadden; een overzicht er van moge hier volgen.

De grote schaduwkant van de Romeinse wereldheerschappij was de verstikking van alle nationaal leven der aan het imperium onderworpen volken; herleving was slechts mogelik door hen, die, buiten de orbis Romanus staande, hun eigen nationaal karakter behouden hadden, in de eerste plaats dus door de Germanen. Tot aanduiding van deze volken (Goten enz.) gebruikten de klassieken het woord ἔθνος of *gens* — waarvan de oorspronkelike betekenis „geslacht" reeds lang was verbleekt —, dat dus naar Dove's treffende definitie diende om „das einzelne Volk in seiner konkreten Erscheinung, in der einheitlichen Totalität seiner angestammten Eigenart, in seinem nach innen homogenen, überall mit sich selbst identischen, nach aussen hingegen scharf und sicher begrenzten Wesen generell kenntlich zu machen." Maar daar de aldus bedoelde volken juist de barbaren waren, werd ἔθνη-*gentes* (in pluralisvorm) vrijwel synoniem met βάρβαροι-*barbari*. En toen het Kristendom zich over het Romeinse rijk had uitgebreid, kreeg deze pluralis bovendien nog de techniese betekenis van „barbaren in de godsdienst," heidenen, terwijl de er van afgeleide adjectiva ἐθνικός-*gentilis* het begrip „heidens" uitdrukten. Bij voorkeur gebruikte men deze benamingen voor de heidenen buiten het rijk, terwijl die binnen het rijk Ἕλληνες-*pagani* genoemd werden: de gevoelswaarde van deze laatste termen bleef zodoende een andere; voor de ongelukkige ἐθνικός-*gentilis*, die niet beter wist, had men medelijden; van de verdorvene Ἕλλην-*paganus*, die zich niet wilde bekeren, had men afschuw. Naar het voorbeeld van dit *paganus* vormde Wulfila — of, zoals ook D. m.i. op onvoldoende gronden meent, een jongere Goot — *haiþno* (f; alleen Mc. 7 : 26), welk woord dan weer van de Goten zijn weg vond naar de andere Germanen. De Gotiese bijbelvertaling leert, dat Wulfila ἔθνος-*gens* weergeeft met *þiuda*, zoals ook op de kalender *Gut-þiuda* verschijnt; de pluralis *þiudos* beantwoordt aan ἔθνη-*gentes*: *heidenen*. Maar opvallend genoeg wordt οἱ ἐθνικοί vertaald met *þai þiudo* en niet met een adjektief (n. Sg.) **þiudisks*, dat slechts ééns voorkomt in het bijwoord *þiudisko* = ἐθνικῶς (G. 2 : 14). Volgens D. kende het Goties het adjektief dus niet; op de bewuste plaats was het een neologisme van Wulfila, nodig om de zin tot zijn recht te doen komen (Ἰουδαῖος: Ἰουδαϊκῶς = τὰ ἔθνη: ἐθνικῶς; got. *Iudaius*: *iudaiwisko* = *þiudos*: *þiudisko*). Hier lijkt me D.'s redenering niet sterk; waar het adjektief uit het West-Germ. bekend is en de vormingen op *-isks* in het Goties gewoon zijn, daar zal **þiudisks* ook bestaan hebben, maar in de betekenis, die bij *þiuda* en niet bij *þiudos* behoorde: vandaar dat Wulfila οἱ ἐθνικοί er niet door weergaf.

Toen de Goten een deel van het Romeinse rijk veroverden, werd het de grote vraag, of hun voortbestaan als *gens-þiuda* verzekerd was. Wat de Oost-Goten betreft, Theoderik streefde naar een samensmelting van zijn volk met de populus Romanus, en zo trad, ditkeer van de kant van de *þiudans*, nog eens het oude streven naar voren om de *gens* op te lossen in de eenvormigheid van het nomen Romanum. Zijn streven mislukte, maar de Oost-Goten zelf gingen er bij te gronde. Aanvankelik schenen de West-Goten niet anders te zullen handelen: men denke aan het politiek programma van Athavulfus, zoals Orosius het vermeldt: *ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret habereturque apud posteros Romanae restitutionis auctor.* Maar hun latere vorsten dachten er anders over en in Spanje voltrok zich die eigenaardige wijziging in de opvatting, waardoor zelfs de Romeinen, Romanen geworden, als een der onderworpen *gentes* beschouwd werden. Datzelfde gebeurde ook bij de West-Germanen: de z.g.n. Frankiese volkerentafel — na 568 geschreven, niet in 520, zoals D. nog meent: zie de nieuwere onderzoekingen van Friedrichs — noemt als nakomelingen van *Istio* vier *gentes*: *Romanos, Brittones, Francos, Alamannos.*

Het is bij de West-Germanen, die uiteraard het minst tegen de Romeinse uniformiserende invloeden positie behoefden te nemen, dat het eerst het begrip *gens* zich verrijkt tot de meer moderne zin van „volk". Het duidelikst is de ontwikkeling bij de Angelsaksen. De verschillende Germaanse stammen en stammetjes, die Britannië veroverd hadden, waren alle afzonderlike gentes, maar de strijd tegen de Britten deed hen zich langzamerhand als één gens voelen; boven de *gentes Anglorum* ontstond de grote *gens Anglorum*, de Angelsaksen, die in de toekomst tot de Engelse natie zouden worden. En zoals de gentile idee bij de veroveraars van Britannië hoe langer hoe ruimer en voller en rijker werd, zo ging het ook in het Frankiese rijk, waar in de Lorscher Annalen (a. 788) *Theodisca lingua* gebruikt wordt als naam voor de gemeenschappelike taal der Duitse stammen, die op de rijksdag van Ingelheim verschenen. Het onderzoek naar de gentile verhoudingen van het Merovingiese en Karolingiese rijk, waardoor moet uitgemaakt worden, of de Duitsers zich reeds vóór die tijd als een *diot* voelden en of dus *diutisk* in deze zin de taal van het volk, de *lingua gentilis* is, heeft D. niet meer kunnen verrichten. Of hij tot een bevredigend resultaat zou gekomen zijn, betwijfel ik echter, ook al met 't oog op de D. nog onbekende oudste plaats, waar *theodisce* in tegenstelling met 't Latijn gebruikt wordt met betrekking tot de Angelsaksiese taal: *singula capitula perlecta sunt et tam latine quam theodisce* (bericht over de Angelsaksiese synode van 't jaar 786). Deze plaats toch bevestigt de opvatting, dat het woord van geleerde oorsprong is en aan de tegenstelling met 't Latijn zijn ontstaan te danken heeft. Maar daarmee vermindert de waarde van D's boek niet, welks verdienste niet in de oplossing van het gestelde probleem, maar in de grondige ontleding van de nationaliteitsbegrippen ten tijde van de volksverhuizing ligt.

Hilversum. M. Schönfeld.

Z. W. Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis Dl. X). Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

In één opzicht belooft de titel van deze Utrechtsche dissertatie meer dan zij geeft. Een volledige geschiedenis van Walcheren wordt ons daarin niet geboden. Zij bepaalt zich tot de economische geschiedenis en daarvan wordt nog slechts een deel, n. l. het handelsverkeer met het buitenland behandeld. En ook dit onderdeel is binnen enge grenzen gehouden. Van den invloed door den groei van het overscheepverkeer op den socialen opbouw der bevolking uitgeoefend, van de industrieën, die daardoor werden verdreven of te voorschijn geroepen, van de organisaties, die aan dit verkeer hun bestaan dankten vernemen wij zeer weinig en wat wij er over hooren slaat nagenoeg uitsluitend op Middelburg. En nu moge het van dissertaties meer nog dan van andere geschriften waar zijn, dat des schrijvers recht op toelating tot het gilde in de eerste plaats kan blijken uit de zelfbeperking, die hij zich bij de bewerking van zijn proefstuk oplegde, ik ben overtuigd, dat een iets ruimere opvatting van zijn taak dezen schrijver in staat zou hebben gesteld, zijn onderwerp tot een beter afgerond geheel te maken. Want hoe belangwekkend des schrijvers resultaten ook zijn, hoe deugdelijk hij ze ook met bewijzen staaft, zijn uiteenzetting van den groei en den aard van het transitoverkeer op Walcheren reeden, zou m. i. zeer gewonnen hebben door een schets van het tijdperk, dat daaraan moet zijn voorafgegaan, waarin Middelburg's eigen handel en industrie de bronnen der stedelijke welvaart waren. Dat die eigen handel en industrie in de 13e eeuw er zijn geweest, staat vast; reeds het privilege door Floris V in 1271 aan het middelburgsche koopmansgilde verleend levert het bewijs. Het wijst op wijnhandel, die dus door middelburgers werd gedreven en een textielnijverheid, welke (men zie wat Posthumus in zijn Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie blz. 8 e. v. daarover zegt) niet onbelangrijk was en wier product ook buiten Zeeland afzet vond. Vermoedelijk zijn deze bedrijfstakken met de visscherij en de vrachtvaart voor vreemde rekening wel de bronnen voor Middelburg's opkomst als handelsstad. Zouden nu deze exportnijverheid en deze oude eigenhandel niet hebben medegewerkt om het vreemde scheepvaartverkeer, dat in de 15e eeuw opkwam, tot zich te trekken? Dit is een vraag, die onwillekeurig bij het lezen rijst, doch waarop wij geen antwoord ontvangen, en die ons juist daardoor geneigd doet zijn eenig voorbehoud te maken, om de overigens zoo overtuigende uiteenzettingen des schrijvers over de oorzaken van een bloei der middelburgsche haven in de 15e eeuw als de eenige aanvaarden.

Intusschen, dit voorbehoud eenmaal gemaakt, kan overigens Dr. Snellers boek bijna onverdeeld worden geprezen. Aanvankelijk had de schrijver zich voorgesteld na te gaan, waarom in de gewichtige jaren 1572—74 de houding van Veere en Vlissingen zoo geheel anders was dan die der Zeeuwsche hoofdstad. Spoedig bleek hem echter — zoo deelt hij mede — dat de wortels van dit verschijnsel tot in de 15e eeuw moesten worden opgedolven. Vandaar dat hij zich voorloopig tot een studie der verhoudingen in laatstgenoemd tijdvak bepaalde en vermoedelijk is dat ook wel de reden, die hem weerhield nog verder terug te grijpen. Om Walcheren's plaats in het wereldhandelsverkeer van dien tijd te doen begrijpen, begint hij met ons kort en duidelijk uiteen te zetten — een schetskaartje neemt alle moeilijkheden weg, die anders aan het volgen van een zelfs zoo helder geschreven betoog bijna onvermijdelijk verbonden zijn — hoe zich bij Walcheren drie der groote verkeersroutes van dien tijd kruisten t. w.: 1. de handelsweg van Brugge naar de monden der Elbe en Weser en de Oostzee, 2. die van den Rijn naar Vlaanderen, 3. die van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen. Op het knooppunt dezer wegen vormde de thans door inpolderingen verdwenen groote bocht, die de walchersche kust tusschen Vlissingen en Arnemuiden maakte, een veilige ankerplaats, waar de schippers hun waren konden overladen en desnoods ook overwinteren. Geen wonder dat de landsheer daarvan partij trok om daar een tol te vestigen. Ook Middelburg echter trachtte daaruit winst te slaan door zich een stapelrecht te verwerven voor alle goederen, die op de reede van Arnemuiden — toen reeds Middelburg's voorhaven en geheel in de macht der grootere hoofdstad — werden gelost of overgeladen. Ook dit wijst, dunkt mij, op het bestaan van een niet onbelangrijken eigen handel in de Zeeuwsche hoofdstad. Stapelrechten waren, als ik het wel heb, zelden

volkomen willekeurige belemmeringen van het handelsverkeer. In den regel gaven zij steun aan wat reeds zonder dwang placht te geschieden en niet zelden zijn het ongetwijfeld slechts maatregelen geweest, die door wettelijken dwang een reeds bestaand gebruik trachtten te handhaven, wanneer dit door het opkomen van nieuwe gebruiken scheen te worden bedreigd. Dat dit laatste te Middelburg het geval is geweest schijnt mij niet waarschijnlijk, het gemak, waarmede deze stad hare aanspraken op den stapel heeft laten varen, duidt er op, dat aan dit stapelrecht nog niet vele vastgewortelde belangen vast zaten. Doch dat het streven naar een stapelrecht in de eerste helft der 15e eeuw op het bestaan van een eigen handel wijst, is m. i. hoogstwaarschijnlijk. Evenwel de stad heeft, gelijk gezegd, spoedig ingezien, dat zij beter hare rekening zou vinden bij het vrijlaten van het transito verkeer en haar stapelrecht niet trachten te handhaven, toen zij begreep, dat het te sterk aantrekken van dezen band vermoedelijk slechts tengevolge zou hebben, dat de schippers, die op de Hont geen tol hadden te betalen, liever met ongebroken last naar het opkomende Antwerpen zouden opvaren. Zij had juist gezien en de Walchersche reede werd niet alleen een gaarne bezochte veilige ankerplaats, doch ontwikkelde zich tot een voorhaven voor Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom tegelijk. Dit had weer tengevolge, dat zich hier een belangrijk verkeer tusschen de buitenlandsche importeurs en exporteurs ontwikkelde. Evenals vroeger te Brugge raakten hier de beide verkeerskringen, waarin gedurende de middeleeuwen de zeehandel was verdeeld aan elkander, terwijl de aanvoer van Engelsche wol nog een derde factor daaraan toevoegde. In dezen tijd van transitoverkeer, dat in de eerste helft der 15e eeuw opkwam en in de laatste sterk toenam, trad de eigenhandel der middelburgers blijkbaar op den achtergrond en zochten de inheemsche kooplieden hun bestaan in het tot elkaar brengen van vreemde kooplieden, om zich daarop van de positie eens makelaars tot die van een commissionair op te werken. Evenals te Brugge waren het de waarden, bij wie de vreemdelingen hun intrek namen, die in de eerste plaats tot het bewijzen van deze diensten zich geroepen en gerechtigd achtten en evenals in de beroemde vlaamsche handelsstad was de stedelijke regeering zeer geneigd den in de middeleeuwen overal zoo fel bestreden handel van gasten met gasten, alleen toe te staan onder beding, dat een harer burgers daarbij zijn tusschenkomst verleende en daaraan zijn provisie verdiende. (In dit verband veroorloof ik mij den schrijver opmerkzaam te maken op Ehrenbergs opstel over Makler, Hosteliers und Börse in Brugge vom 13.bis zum 16. Jahrhundert in Band XXX van het Zeitschr. f. d. gesammte Handelsrecht en het uitnemende boek van den Deenschen geleerde Erik Arup: Studier i Engelsk og Tysk Handelshistorie (1911), waarin hij over de functiën van den „tusschenhand" in het Middeleeuwsche handelsverkeer, in het bijzonder ook over den commissiehandel der waarden belangrijke gegevens kan vinden, zoomede op Schmidt-Rimplers Geschichte des kommissionsgeschäft in Deutschland Bd. I (1914), waarin ook Nederlandsche toestanden behandeld worden).

De bovengenoemde handelsroutes, die elkaar bij Walcheren kruisten, wijzen tevens aan, welke takken van het internationale warenverkeer men op de reede van Walcheren vertegenwoordigd vond. De handel op het westen voerde de producten van Frankrijk, Spanje en Portugal: wijn zout, kurk, olie, zuidvruchten alsmede koloniale producten als suiker en specerijen aan. Uit de Oostzee voerden de Hanzen in hoofdzaak de „zware" goederen aan, tot welker vervoer groote schepen noodig waren; de „kostlicke" waren, die minder ruimte innamen, schijnen meestal rechtstreeks naar de Antwerpsche en Bergensche markten of wel naar Brugge, het oude steunpunt van den handel der Hanze, te zijn gebracht. Engeland en Schotland brachten wol, laken, later ook lood. Al deze waren werden door de binnen schippers uit Walcheren of uit de genoemde handelssteden overgenomen en verder naar hun bestemmingsplaast gebracht (ook wel en dan natuurlijk ook wel door andere schippers naar Holland of verder den Rijn op), altijd voorzoover zij niet in Middelburg reeds verkocht werden aan een koopman uit het andere handelsgebied, die ze als retourvracht mede nam. In het bijzonder wordt er daarbij nog eens door den schrijver op gewezen, dat de aanvoer van zout uit Bretagne en het Iberische schiereiland de oude inheemsche wijze van zoutwinning, het z. g. darincdelven, deed te niet gaan, doch daartegenover de oorzaak was van de opkomst der later zoo bloeiende zeeuwsche zoutziederijen, waar het aangevoerde ruwe zout verder werd gezuiverd. Dit zout diende weer voor de conserveering van visch, voornamelijk haring, die als retourvracht gaarne naar het westen werd medegenomen. De schrijver schijnt te meenen, dat dit voornamelijk haring was door Zeeuwsche visschers gevangen en brengt daarmede in verband de uitbreiding, die de Walcherche visscherij tegen het einde der 16de eeuw onderging. Het is inderdaad zeer wel mogelijk dat een deel van dit door Zeeuwen gevangen zeebanket aldus zijn weg naar zuidelijker streken vond. Doch zou niet ook de haring door de „osterlingen" aangevoerd van de bekende vischplaatsen in de Sont en aangrenzende wateren een groote rol hebben gespeeld?

Het is te waardeeren, dat de schrijver duidelijk heeft beseft, dat de wegen van handel en scheepvaart niet steeds dezelfde waren en b.v. met nadruk wijst op het aandeel, dat de Hollandsche scheepvaart toen reeds in het verkeer met de Oostzee had, terwijl de Hanzen een lang niet onbelangrijk deel van de vaart op het westen tot zich trokken.

Als men nu in aanmerking neemt, dat de schrijver de bovengeschetste belangrijke resultaten heeft moeten verwerven door langdurige en moeizame bewerking en combinatie van tal van onsamenhangende archiefstukken, dan beseft men, dat hij geen lichte taak heeft gehad. En onze waardeering voor zijn arbeid stijgt, als wij zien op hoe gelukkige, bedachtzame en tactvolle wijze hij zijn gegevens verwerkt. Zijn betoog is niet alleen overal door bewijzen gestaafd, doch het overtuigt ook. En — wat waarlijk niet het minst krachtige bewijs van des schrijvers talent is — het boek is opmerkelijk vrij van die moeizame en vermoeiende betoogtrant, welke anders de lectur van werken, waarbij zoovele stukken moeten worden ontleed en uitgelegd, zoo vaak tot een kwelling maakt. De schrijver hanteert zijn gegevens met vaste hand. Met lichten doch zekeren toets wordt telkens op het belang van elk gegeven gewezen. Tezamen met den aangenaam bondigen en

toch lossen stijl maakt dit het lezen van dit werk tot een waar genoegen.

Een afzonderlijk woord dient ten slotte gewijd aan twee bronnen betreffende den omvang van het handelsverkeer, die door den schrijver in het bijzonder worden genoemd en waarvan er een door hem tot eenige hoogstbelangrijke cijfertabellen is verwerkt. Ik bedoel het „canceljoengeld" dat van 1406 tot in den zestiger jaren der 15e eeuw werd geheven van alle goederen die in Middelburg ter stapel kwamen, en het ankeragegeld dat van alle schepen ter reede van Arnemuiden, — later ook te Veere — werd geheven.

De opbrengst van eerstgenoemde retributie, die voor de helft aan den landsheer kwam, is uit de bewaarde rentmeestersrekeningen jaar voor jaar na te gaan en daaruit kan dan zonder moeite de waarde worden afgeleid der in elk jaar te Middelburg verstapelde goederen. Toch heeft de schrijver van het opstellen dezer statistiek afgezien. Er zijn naar zijne meening in dit materiaal te vele en te belangrijke bronnen van fouten aan te wijzen, dan dat zoodanige tabel een betrouwbaar beeld van den handelsomzet (tusschen vreemden ?) te Middelburg zou kunnen geven. Des schrijvers argumenten zijn inderdaad van belang en geenszins van gewicht ontbloot. Toch vraag ik mij af of hij hier niet al te hooge eischen aan dergelijke statistieken stelt ? Zou ook hier, gelijk in zoovele andere gevallen van dergelijken aard, de fout niet vrijwel constant zijn geweest, althans gedurende den tijd (ongeveer tot 1430), dat Middelburg op handhaving van zijn stapelrecht prijs stelde ? Dan zou een statistiek uit genoemde rekeningen afgeleid wel geen absolute, doch althans relatieve waarde hebben bezeten door ons het op- en neer-gaan van den warenhandel aanschouwelijk te maken. Dit ware van te meer belang omdat des schrijvers andere bron — de rekeningen van het ankeragegeld — eerst met 1431 beginnen. Uit deze laatste bron — op welker belang reeds vroeger was gewezen, doch die, voorzoover ik weet, nog nimmer was gebruikt — heeft de schrijver meer geput en deze resultaten zijn tot een zeer interessante statistiek van het scheepvaartverkeer van vreemde naties op de Walchersche reeden verwerkt, Ook deze getallen hebben echter geen absolute waarde, want de Zeeuwsche en Engelsche schepen waren van de betaling dezer retributie vrijgesteld. Op alles wat deze tabellen ons leeren kan hier natuurlijk niet worden ingegaan, slechts zij gewezen op twee punten, die bijzonder onze aandacht trekken. Het eerste is het belang der scheepvaart van Bretagne, die gedurende de 15e eeuw steeds toenam en een zeer groot aandeel in het verkeer met het westen blijkt te hebben gehad. Het andere is, dat de schippers der Hanze steeds liever naar Veere dan naar Arnemuiden den steven richtten, aangetrokken door den lageren retributie, die te Veere geheven werd. In de verwarring, die op den dood van Karel den Stoute volgde, wist Middelburg echter niet slechts een algemeene verlaging van het ankeragegeld te Arnemuiden door te zetten, doch ook een geheele vrijstelling voor de „Oosterlingen" te verwerven, zoodat na 1477 voor de scheepvaart der Hanze in deze tabellen geen gegevens te vinden zijn. Gelukkig — voor onze weetgierigheid — wist Karel V in de 16e eeuw deze privilegieën op zij te zetten en zal dus het vervolg op Dr. Snellers eerste pennevrucht, hetwelk ons wel niet uitdrukkelijk wordt beloofd, maar dat ons, naar ik hoop, toch niet zal worden onthouden, ook over het zoo bij uitstek belangrijke verschijnsel naar den omvang van den achteruitgang der Hanze-scheepvaart in de 16e eeuw kunnen inlichten. Niet alleen echter om deze statistiek te bezitten, verlang ik naar een studie van dezen schrijver over Walcheren in de 16e eeuw. Gelijk toch uit bovenstaand overzicht moge zijn gebleken, is het thans gebodene ons tevens een waarborg, dat ook een volgend werk van dezen geleerde in meer dan een opzicht een belangrijke verrijking van onze historische litteratuur zal zijn.

Utrecht. S. van Brakel.

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Eerste deel. *De Predikant.* Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1916.

Een academisch proefschrift, ook afzonderlijk in den handel gebracht, waarmede de schrijver den graad van Doctor in de Godgeleerdheid cum laude verwierf en die onderscheiding ook ten volle verdiende. Een werk, waarvoor een heirleger Provinciale en Classikale Acten van Friesland met loffelijken ijver, groot geduld en taaie volharding is doorworsteld. Een onderwerp, waarvan de stof te overvloedig bleek om in een enkel boekdeel te verwerken, zoodat hier alleen de Friesche predikantenwereld de revue passeert, en de beschrijving van het gemeentelijk-godsdienstige leven voor een later deel is bewaard.

In zijne Inleiding wijst Dr. Cuperus er op, dat „deze geschiedenis er geene is van groote mannen, maar grootendeels van middelmatigheid", maar „dat ook de kennis van zulk een gemiddeld geestes-niveau cultuurgeschiedenis" mag heeten. Want deze, meest dood-ordinaire dominees zijn het toch geweest, die leiding hebben gegeven aan het kerkelijk leven en als zoodanig ook op het volksleven invloed hebben geoefend. C'est la petite histoire, que nous y trouverons. Het zijn de licht- en schaduwzijden, de deugden en gebreken dezer Dienaren des Woords, en uiteraard der zaak het meest hunne fouten en zonden. Kerkelijke acteboeken toch behelzen nagenoeg alleen de namen diergenen, die om hunne tekortkomingen in handel en wandel door de kerkelijke tuchtroede werden getroffen. Van de brave, rechtschapen en eerbiedwaardige vertegenwoordigers uit die predikantenwereld wordt daarin meest gezwegen. Als er bijna geen zonden zijn, waaraan in die twee eeuwen Friesche predikanten zich niet schuldig hebben gemaakt, en er ruim 170 wegens hun in hooge mate slecht levensgedrag zijn gestraft, dan is dat zeker heel erg. Maar men vergete niet dat er in de ruim 200 Friesche gemeenten gedurende die 200 jaren stellig 1500 à 1600 de Friesche kerk hebben gediend, en dat alzoo verreweg de overgroote meerderheid als trouwe dienaars hun ambt hebben waargenomen, de gemeenten met liefde hebben verzorgd en „den linnen lijfrok zuiver hebben bewaard". Terecht heeft Dr. Cuperus er dan ook bij herhaling den nadruk op gelegd, dat men ter wille van de zwakke broeders de geheele Friesche predikanten-wereld niet met een zwarte kool mag teekenen, evenals hij met kieschen tact vermeden heeft zijn boek tot een chronique scandaleuse te verlagen.

Uit hetgeen ons in de beide eerste hoofdstukken wordt medegedeeld over de Provinciale Synoden en Classen

blijkt, dat deze kerkelijke besturen zooveel mogelijk zorgden dat alles eerlijk en met orde geschiedde, ook al namen soms lang niet eerwaardige mannen, als Tobias Haga, „een twistzoeker van het eerste water en het hoofd eener familieregeering", in deze hooge vergadering zitting, en al werd van de Bolswarder classis in 1629 gezegd, „dat daarin sedert 30 jaren de duyvel had geregeert", en zij 40 jaar later als het „klaphuis" werd betiteld.

Wat wij vernemen omtrent het praeparatoir en peremptoir examen, doet ons zien, dat de Classes het den candidaten dikwijls niet gemakkelijk maakten, maar hen duchtig aan den leerstelligen tand voelden, al was men in tijden van predikantennood bij de toelating toegefelijker, evenals in den eersten tijd dikwijls tot de ambtsbediening werden toegelaten, die geen academische opleiding hadden genoten, zooals later zonder uitzondering algemeen werd gevorderd.

Kwade praktijken gingen de Classen, zooal niet steeds met gunstig gevolg, te keer, zoo bij vacaturen ten aanzien van het annus gratiae ten nadeele der weduwen, en dat zelfs door de Ringbroeders, als in beroepingsaangelegenheden, waarbij het niet aan Simonie ontbrak en nog minder aan machtsmisbruik van de zijde der wereldlijke overheid of der landheeren.

Grooten nadruk legde de kerk begrijpelijkerwijze op de prediking des Woords. Dat was ook goed gereformeerd. Een berisping bleef niet uit, als de dienst in de eene of andere gemeente had stilgestaan, zelfs niet wanneer, zooals in 1662 te Harich was geschied, de kerk was ingestort. En ook de vervulling van den namiddagdienst voor de catechismusprediking mocht niet verzuimd worden. De Woudster-classis was zelfs in 1667 van oordeel, dat alsdan „het Friesche volk met het joodsche bij gebrek aan kennis zou verloren gaan". Toch bleef die middagpreek een kruis voor de predikanten en een steen des aanstoots voor de gemeenteleden. Opmerkelijk is de mededeeling, dat het lezen van de preek wel niet voor ongeoorloofd werd gehouden, maar dat het toch ongewenscht werd geacht, dat „men een schriftje voor zich nam om zijn memorie te hulp te komen". En niet minder opmerking verdient het, dat geen slaafsche gebondenheid aan formulieren werd gevraagd, maar aan elken predikant een goede mate van vrijheid werd gelaten. Twee opmerkingen voorzeker, ook in onze dagen nog voor menig predikant en menige gemeente alleszins behartigingswaardig.

Liet het ambtelijk leven van menigen predikant, ook wat het godsdienstonderwijs, het huisbezoek en het bijhouden der Acte-boeken, vrij wat te wenschen over, geen droeviger requisitoir dan hetwelk Dr. Cuperus ons inzonderheid omtrent het leven van vele predikanten te hooren geeft. De reeds ter loops vermelde 170 predikanten hebben het meer dan ergerlijk gemaakt. Evenwel, dronkenschap, ontucht, bedrog, oneerlijkheid, godslastering, vuile praat, vechtlust, ja wat al niet meer, hadden velen op hun kerfstok. Wij zullen er geen staaltjes van bijbrengen, maar met voldoening constateeren dat de kerkelijke overheid die ongerechtigheden nooit geheel ongestraft heeft gelaten, al paste zij de tucht in den regel vrij slap toe. Dr. Cuperus ziet daarin een bewijs van vromen zin en Christelijke liefde, die medelijden had met de zwakke broeders en hoop koesterde door lichte kastijding voor hen den weg tot loutering en verbetering te ban n. Men kan hem dit gereedelijk toestemmen en toch van oordeel zijn dat, als voor dezelfde zedelooze handeling de een voor zes weken wordt geschorst en de ander er met een berisping en boetpredikatie afkomt, zekere af te keuren cameraderie een woordje heeft medegesproken. Maar meer nog mag men vragen, of bij zijn zachte beoordeeling der slappe tucht, Dr. Cuperus niet heeft voorbijgezien, dat de gemeenten daarvan de dupe werden. Als Foppo Gellius heel wat buitensporigheden op zijn rekening heeft, Leo Sylvius vele schandelijke stukken heeft uitgehaald en Bernard Knoop in 25 jaar tienmaal berispt of geschorst is geworden, en alle drie er nochtans even goed hun tijd tot hun emeritaat om uitdienen, dan heeft, dunkt mij, de Christelijke liefde der Classes zich blijkbaar meer om de herders, dan om de schapen bekommerd.

Met de bezoldiging der predikanten en de zorg voor hunne weduwen en weezen stond het in de Friesche Kerk al niet beter geschapen dan elders. De geringe opbrengst der pastoriegoederen maakte het leven voor vele predikantsgezinnen dikwijls zuur en moeilijk genoeg. Daarover is in Synoden en Classen herhaaldelijk gedoleerd; maar van krachtige pogingen om kerkvoogdijen en gemeenteleden te bewegen op voldoende wijze in dien nood te voorzien, toen de Kerkelijke besturen daartoe nog heel wat meer macht en middelen bezaten dan tegenwoordig, bespeuren wij weinig. Als een schuchtere bedelares heeft de Friesche Kerk bij herhaling bij de Staten aangeklopt om de „deficieerende traktementen" te hulp te komen, maar slechts met het mager resultaat dat in 1682 het minimum traktement op *f* 300.— en eerst in 1764 op *f* 500.— werd gebracht. En dat geschiedde nog wel doordien de provincie de pastoriegoederen van niet minder dan 77 arme gemeenten tot zich nam, en achtereenvolgens in de jaren 1762, 1763 en 1764 onder den hamer bracht, welke, wegens de massa voor lage prijzen verkocht, overgingen in het bezit van vele burgerfamiliën, die daardoor thans tot de rijksten van Friesland behooren.

Even weinig hebben de Synoden en Classes van kerkvoogdijen en gemeenteleden gedaan weten te krijgen ter voorziening in den nood van predikantsweduwen en -weezen. Eerst in 1661 kwam er met behulp der Staten een weduwenbeurs tot stand, waaruit echter tot 1771 niet meer dan *f* 93.— aan elke weduwe werd uitgekeerd. Eerst na 1787 steeg dit bedrag tot ruim *f* 170.—. Maar ook hiermede werd „het tranend oog" der weduwen wel niet gedroogd. Als Synoden en Classen, toen zij nog zooveel machtiger waren dan nu, op een kerkelijken, hoofdelijken omslag hadden aangestuurd, zouden gebrek en armoede menige pastorie niet zijn binnen getreden.

De blik, dien Dr. Cuperus ons in de Friesche predikantenwereld deed slaan, is zeker weinig bevredigend. Toch danken wij hem voor zijn hoogst belangrijke studie en zien met verlangen naar zijne beschrijving van het kerkelijk-godsdienstig gemeenteleven in Friesland uit. Ook de lessen van het verleden bezitten praktische waarde voor het heden en de toekomst.

Diepenveen. J. C. van Slee.

SCHOOLBOEKEN.

J. Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Spelling voor Herhalings- en Inhalingsscholen volgens de beginselen en in opdracht van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal". Groningen-Den Haag, Wolters. 1916. (Pr. *f* 0.40).

Voor scholen, waar de docent vrij is in de keuze der te gebruiken spelling en de „Vereenvoudigde" tot het programma behoort, biedt bovenstaand boekje een aantal goede oefeningen. Ze zijn kort en niet kinderachtig, in overeenstemming met de scholen, waarvoor ze bestemd zijn. Ook valt te prijzen, dat de schrijver dikwijls afgeronde verhaaltjes geeft inplaats van losse zinnen en dat bijzondere oefeningen gewijd zijn aan de zoovaak — althans in het westen des lands — hinderlijk verwisselde woorden *kunnen* en *kennen*, *liggen* en *leggen*, *mij* en *mijn*.

Waarvoor dient echter de invoering van den term „*Tijdwoorden*" inplaats van „*Werkwoorden*"? Meent de schrijver, dat *werkwoord* minder gemakkelijk te begrijpen is dan b.v. de traditioneele termen *zelfstandig naamwoord* e. d., die hij in zijn boekje (terecht) gebruikt? Bovendien gaat bij den schrijver de natuur boven de „leer", waar hij b.v. op blz. 17 en 25 nu eens van *tijdwoorden*, dan weer van *werkwoorden* spreekt.

De verandering in de grammatische nomenclatuur, reeds zoo herhaaldelijk voorgesteld — zonder blijvend succes — ware m. i. in zulk een eenvoudig schoolboekje beter achterwege gebleven.

Leiden. B. M. Noach.

L. M. G. Kooperberg, Honderd Taaloefeningen bij de Nederlandsche Spraakkunst voor Gymnasiën, Hoogere Burgerscholen en Opleidingsscholen voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. 2e druk. 's-Gravenhage, Joh. IJkema. 1916. (Pr. ƒ 0.70).

Wie met mij van meening is, dat opzettelijk spraakkunst onderwijs op Gymnasium en H. B. S. noodzakelijk is, maar tot een *minimum* beperkt moet blijven, die kan dit werkje voor *deze* scholen niet aanbevelen. Geen enkele der gebruikelijke indeelingen (soorten bijwoordelijke bep., bep. van gesteldheid, enz.) wordt den leerling bespaard: den beker met grammatischen alsem moet hij er tot den laatsten droppel toe uit drinken. —

Voor de opleidingsscholen voor onderwijzers (-essen) kan het geschikte stof leveren, omdat de a.s. onderwijzer in Nederland, dank zij het dwaze overwicht van de spraakkunst op het onderwijzersexamen, nu eenmaal een slimmerik moet zijn in het uitpulken van allerhand verborgen grammatische graatjes; in de zinnen uit dit boekje kan hij er zich naar hartelust in vermeien. —

Leiden. B. M. Noach.

Mej. A. Ahn en Mej. A. Moret, „leeraressen aan het Nederlandsch Lyceum te 's Gravenhage", hebben bij de firma Wolters uitgegeven: *Herhalingszinnen bij de hoofdzaken van de Fransche Spraakkunst* (Groningen-den Haag, 1917, pr. ƒ 0.70). Deze zinnen vormen dertig stukjes, ieder ruim 20 voorbeelden bevattend; aan het einde van 't boek zijn van elk stukje de woorden en uituitdrukkingen die moeilikheden kunnen opleveren in het Frans vertaald.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Sept.-Oct.: Capitan, Le couteau de pierre à sacrifices humains de l'ancien Mexique dans deux livres du XVIIe s. — A. Moret, L'administration ous l'ancien Empire égyptien. — F. Cumont, Deux militaires de Septime Sévère. — F. Mouret, Note sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, L'étymol. des mots „obus" et „obusier." — S. de Ricci, Une inscr. grecque d'Egypte. — A. Héron de Villefosse, Deux inscr. chrétiennes trouvées à Carthage. — Durrieu, Jean de Meun et l'Italie. — Capitan, Six nouveaux gisements préhist. dans l'Azazouad et dans la région du Haut Sénégal. — J. Formigé, Observations sur le théatre rom. d'Orange.

Nov.: Rapport sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, La bataille de Kosovo et la chute de l'Empire serbe. — G. Maspéro, Notice s. l. vie et les travaux de M. M. Bréal.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXIX—XL, 3: W. Kroll, Die religionsgesch. Bedeutung des Poseidonios. — V. Gardthausen, Die Scheidung d. Octavia u. d. Hochzeit d. Kleopatra. — P. Corssen, Das Osterfest. — R. Pestalozzi, Die Nibelungias. — Mitt

In het paedagog. ged.: F. Philippi, Weltgeschichte, Menschheitsgeschichte. — R. Wagner, Das Wissen vom Altertum im Gymn. — W. Marcus, Goethes Torquato Tasso.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVI, 1: R. v. d. Meulen, *Robbedoes*. — J. de Vries, *Robin Hood* en *Mijn Here van Mallegem*. — G. Kalff, Nieuwe gegevens v. d. gesch. onzer letterkunde. — F. A. Stoett, *Fokken*, *Foppen*. — G. J. Boekenoogen, Namen uit ridderromans als voornamen in gebruik — Kleine meded.

Bijdragen Vaderl. Gesch., IV, 3-4: Mulder, De Kelten in ons land. — Holwerda, Oppidum Batavorum. — Coster, Nog eens Beka, Chronicon Tielense en Annales Tielenses. — Blok, Prins Willem's Apologie. — Sernée, Anna van Hannover en hare naaste verwanten. — Van Dam van Isselt, Valsch geld in de Levant. — Meyer, Nog iets over het rechtsgeding tegen Torrentius. — Japikse, Het archief van Ieperen. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Historische literatuur (Oct. 1916 — April 1917).

Archief aartsbisdom Utrecht, XLII,3: Van Veen, Handboekje van P. van Teeffelen. — De Jonge van Ellemeet, Instituten enz. van St. Marie in Drente. — Kleyntjens, Twee oorkonden betr. de St. Jansorde en de Balye van Utrecht. — Dez., Presentatio eccl. de Ingen in fratrem Henr. Ruysch. — Dez., Rentebrief van 1464. — Van Adrichem, Een nieuwe devotie door de veeziekte van 1744.

Hist. Zeitschrift, 117, 2: Otto, Die Hethiten. — Bär, Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden. — Miszelle (Weise, zur Archäologie des früheren Mittelalters).

English Historical Review, 1917, April: Miller, Salonika. — Firth, Benefit of clergy in the time of Edward IV. — Turner, The cabinet in the 18th century. — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVII, Juni: 1s. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie. — A. J. M. Mulder, De Duikboot, II. — J. v. Ginneken, Rostand's Cyrano de Bergerac: Een Plagiaat? — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, VI. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Aegypt. Samml. d. Mus. d. Alt. VI—VIII: D. Lit. Ztg. 1917, n°. 12 (Erman).
Günther, Synonyms: D.Lit.Ztg. 1917, n°. 22.
Knuttel, Bloemlezing III: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Kummer, Gesch. d. Letterk. II: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Leopold en Pik, Nederl. Lett. vóór 1600: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Ligthart, Letterk. Stud.: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Van Niekerk, De eerste Afrik. taalbeweging: N. Taalg. XI, 3 (Hesseling).
Mooy, Gesch. d. Ned. Letterk.: Studiën LXXXVII, Juni (W. M.).
Prinsen, Handboek Lett. Gesch.: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 19 (P. L. v. Eck Jr.).
Rengers Hora Siccama en Poort, Bloeiende Bongerd: Studiën LXXXVII, Juni (Jonckbloet).
Schrijnen, Nederl. Volksk. II: N. Taalg. XI, 3 (de Vooys).
Dez., Vergel. klass. taalwetensch.: N. Taalg. XI, 2 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

HISTORISCHE AVONDEN

Bundel geschiedkundige opstellen,
uitgegeven door
het Historisch Genootschap te Groningen
ter gelegenheid van zijn 30-jarig bestaan.

Met bijdragen van:

Prof. Dr. C. W. VOLLGRAFF, Prof. Dr. I. H. GOSSES, Mr. J. G. C. JOOSTING, Dr. H. A. POELMAN, Prof. Dr. J. LINDEBOOM, Dr. J. S. THEISSEN en C. H. VAN FENEMA.

Prijs, gebonden . . . f 8,50.

UITGAVE VAN J B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA
ODYSSEA.

I – XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs **f 6.75.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Staatkundige Geschiedenis van Nederland in onzen tijd

DOOR

J. A. DE BRUYNE en Dr. N. JAPIKSE.

NIEUWE UITGAVE

in 6 deelen, royaal 8o. formaat, elk deel ter grootte van 30 à 35 vel.

Prijs per deel ingen. **f 3.—**; geb. in linnen band **f 3.75.**
Men teekent in voor het complete werk.

— —

Dit werk dat tot het beste op geschiedkundig gebied dat in onze dagen geschreven werd, kan gerekend worden, is onmisbaar voor elk ontwikkeld Nederlander die in het Staatkundige leven meeleeft. Groote waarde krijgt dit Standaardwerk door het laatste of z e s d e deel, waarvan de stof door den bekenden geschiedschrijver Dr. N. JAPIKSE, Onder-directeur van 's Rijks Bureau voor Geschiedkundige Publicatiën geleverd wordt. Geen bekwamer hand kon deze taak op zich nemen, die hier te volbrengen is.
Elk deel bevat een gedetailleerde inhoudsopgave van het geheele parlementaire beleid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den
„Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift bevat:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.
Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS
QUARTUM EDIDERUNT
J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I – XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.
Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. No. 11-12. Aug.-Sept. 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Platons Ausgewählte Dialoge, erklärt von **C. Schmelzer.** 5er Band, Symposion. 2e neubearbeitete Aufl. von **C. Harder.** Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 2.20).

In de korte voorrede van de oorspronkelijke uitgave (1882) zegt Schmelzer: „Die erste Lektüre der vorliegenden herrlichen Schrift Platos verlangt die ungeteilte Aufmerksamkeit des Lesers: je weniger die Aufmerksamkeit abgelenkt wird, um so intensiver ist die Freude am Gelesenen." Ongelukkig geeft hij echter in zijn doorloopenden commentaar, die voornamelijk op den samenhang der hoofdgedachten let en zich verder vrijwel bepaalt tot aesthetische en populair-wijsgeerige opmerkingen, voor het recht begrijpen van den tekst veel te weinig. Hierin moest bij den herdruk noodwendig verbetering komen. Maar deze is nu wat al te „grondig" geschied. Met de oorspronkelijke uitgave heeft Harder's nieuwe bewerking zoo goed als niets meer gemeen. Achtte Schmelzer het geraden om „de paden van filologische en filosofische geleerdheid te vermijden" en dus terstond met de deur in huis te vallen, de nieuwe bewerker begint met een lange inleiding. Deze bevat een hoofdstuk over de Symposia in 't algemeen, een uitvoerige analyse van het te verklaren werk, een beschouwing over den Eros gevolgd door een overzicht der Grieksche Filosofie en ten slotte een vergelijking van Platos werk met het gelijknamige van Xenophon. De verklarende aanteekeningen onder den tekst laten zich met de wijsgeerige problemen absoluut niet in en zijn hoewel er vele nuttige en noodwendige opmerkingen in voorkomen, vol overbodige geleerdheid, verwijzingen naar andere platonische plaatsen, aanhalingen uit alle mogelijke grieksche en latijnsche schrijvers, etc. Aan het eind komen dan nog een paar registers. Het eerste waarvan de wenschelijkheid moeilijk is te beseffen, vermeldt een groote menigte van de in Plato's Symposion voorkomende (ook hoogst gewone) woorden; het tweede de in de verklarende aanteekeningen besproken grammatikale en stilistische bijzonderheden.

Kortom, de nieuwe uitgave is meer speciaal voor filologen ingericht, heeft alle oorspronkelijke frischheid en beknoptheid verloren, brengt voor het wijsgeerig begrijpen weinig hulp, en is voor die lezers, die niet door bijzaken afgeleid willen worden en zoo veel mogelijk direct Plato's diepe gedachten op zich willen laten inwerken, alleen dan te gebruiken, als zij veel meer dan de helft overslaan.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, Vol. III pars II. Berolini apud Weidmannos. 1916. (Pr. M. 18).

Ik vond reeds voor jaren gelegenheid, om in dit tijdschrift (*Mus.* IX blz. 95 vlg.) op de hooge voortreffelijkheid dezer verzameling Latijnsche opschriften te wijzen. In 1887 begon Dessau er mede en nam de taak van Henzen over, die na opzet van het werk spoedig was overleden; thans is het groote geheel voltooid en bezitten wij in vijf deelen met 9522 opschriften een uittreksel uit het reusachtige Corpus inscriptionum latinarum, dat aan alle billijke eischen voldoet. Aan de hulde, toen gebracht, wensch ik op heden niets toe te voegen; ik beperk mij tot de opmerking, dat het in de laatste jaren meer en meer gewoonte wordt, niet alleen in Duitschland maar ook elders, om bekende Latijnsche opschriften niet langer naar het C I L te citeeren, dat toch bijna niemand in huis heeft, maar naar de uitgave van Dessau. Dat zegt, dunkt mij, genoeg.

Over dit slotdeel der groote onderneming valt in eene aankondiging heel weinig te zeggen. Het bestaat namelijk voor het grootste gedeelte uit „Indices". Die hebben het gebracht tot den respectabelen omvang van 954 bladzijden. Maar wat daarvan anders te vermelden dan dat zij zeer oordeelkundig in rubrieken zijn onderverdeeld, en dat zij bij oppervlakkige toetsing blijken zeer nauwkeurig bewerkt te zijn ? Bij hunne indeeling is te recht het voorbeeld van het C I L gevolgd. Dat zij zoo uitvoerig zijn, is natuurlijk louter voordeel. Het treedt steeds meer aan het licht (Scaliger trouwens wist het reeds), dat een gedetailleerd alphabetisch overzicht aan het slot van eene verzameling opschriften, waardoor men omtrent de in die verzameling voorkomende bijzonderheden op geschied-, aardrijks- en taalkundig gebied zoo volledig mogelijk wordt ingelicht, het grootste nut afwerpt. Waar vindt men bijv. in kort bestek eene dergelijke menigte merkwaardige vormen uit de Latijnsche lingua vulgaris, zooveel eigenaardige verschrijvingen bijeengebracht ?

Aan de indices gaan „Addenda" vooraf. Dessau heeft het geheel met nog ruim zeshonderd opschriften verrijkt, die gevonden zijn sedert de eerste drie deelen van zijn werk verschenen, en die dus daarin niet konden worden opgenomen. Er loopen enkele zeer belangrijke onderdoor ; maar ik wil die hier niet opsommen en liever met de mededeeling volstaan, dat niets is overgeslagen wat er beslist aanspraak op mocht maken, in deze verzameling eene plaats te vinden. Ook komen onder de addenda een paar opschriften voor, die wel reeds lang bekend, maar bij ongeluk vergeten waren. Een daarvan, no. 9178, miste ik tot dusverre noode, een opschrift in het museum te Leiden, reeds voor twee eeuwen te Roomburg iets zuidelijk van die stad gevonden. Het was in 1842 door Janssen uitgegeven in zijn Musei antiquarii lugduno-batavi inscriptiones graecae et latinae ; de weinige algemeene bekendheid echter, waarmee dat uitmuntende boek het moet doen, is waarschijnlijk de oorzaak, dat het opschrift Dessau jarenlang heeft kunnen ontgaan.

Leiden. H. van Gelder.

P. Cornelii Taciti De Germania, erklärt von **A. Gudeman.** Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 3.).

Dat zoo betrekkelijk kort na de 7e uitgave van Eduard Schwyzers Germania (Halle Buchhandlung des Waisenhauses 1912) deze uitgebreide editie ons wordt aangeboden, is zeer zeker een bewijs, dat de belangstelling voor Tacitus' kleinere geschriften bij onze Oostelijke naburen niet verflauwt.

Het werk, dat in het geheel 272 pag. beslaat, heeft volgens den schrijver zijn ontstaan te danken aan het verzoek, tot hem gericht, de Germaniacommentaar van Zernial voor den 3en druk te bewerken. Voor den text vormde de uitgave van Halm-Andresen (1915) den grondslag ; intusschen stelt de schrijver 63 veranderingen voor, welke hij aan het eind van het boek in een „kritischer Anhang" vrij uitvoerig bespreekt.

De inleiding behandelt in de eerste plaats het ontstaan en het doel der Germania. De schrijver betoogt, dat Tacitus het noodzakelijk achtte, evenals hij in de Agricola en de Historiae over de Britanniërs en de Joden uitweidde (Agr. 10—12 en Hist. 5, 1—13) ditzelfde toe te passen, toen hij over Germanië en haar bewoners schreef. Bij nader inzien echter bemerkte hij, dat de stof te omvangrijk was, om in de Historiae zelf te worden behandeld, hierom besloot hij een afzonderlijk boekje te vervaardigen, dat alleen over de gewoonten der bewoners van Germania zou handelen.

Noch een zedenspiegel, noch een politieke brochure, met welk doel dan ook uitgegeven, wil de schrijver in de Germania zien, naar het ons voorkomt, op zeer overtuigende gronden.

Het 2e hoofdstuk der inleiding behandelt de fontes. De schrijver ontveinst zich de moeilijkheden niet met juistheid de verschillende bronnen te bepalen, vooral door de vage aanduidingen die Tacitus zelf geeft als „quidam adfirmant", „eorum opinionibus accedo, qui arbitrantur" etc. Dat Tacitus in zijn afwezigheid (88—93) in of bij Germania stof voor zijn werk heeft kunnen opdoen, komt Gudeman niet waarschijnlijk voor. Ik ga in dezen niet geheel en al met zijn conclusie mede, waar hij zoo beslist mogelijk zegt : „Für die Herkunft der Taciteischen Nachrichten über Germanien müssen demnach Autopsie und persönliches Erkunden am Orte selbst oder in der Nähe als Quellen seiner Kentnisse ohne weiteres ausgeschaltet werden." Het is in elk geval mogelijk, dat Tacitus in de bewuste jaren zich in de provincie Belgica heeft opgehouden.

Wel gelooft Gudeman, dat de schrijver een groot deel van zijn kennis geput heeft uit hetgeen vrienden, die een of andere positie in Germania bekleedden, kooplieden, krijgsgevangenen enz. hem hebben medegedeeld.

Alsdan volgt een opsomming der schrijvers, waaruit Tacitus wellicht heeft geput. Van de verloren gegane schrijvers meent hij dat o. a. Pytheas van Massilia (Περὶ Ὠκεανοῦ), Eratosthenes, Timaeus, Posidonius, Sallustius (Hist.), Nepos, Varro, Livius (104e boek), Albinovanus Pedo, Aufidius Bassus' Historiae en Plinius de Oudere het meest in aanmerking kunnen komen.

Van de schrijvers, die wij nog bezitten, noemt hij als waarschijnlijke fontes de volgende : Caesar, Strabo, Diodorus, Pompeius Trogus (in de epitome van Iustinus), Pomponius Mela, Plinius' Naturalis Historia. Ook Plutarchus' Marius, Florus, Dio Cassius, Orosius kunnen ons z. i. helpen, daar hun berichten op bronnen berusten, die veel verder teruggaan dan bv. Posidonius en Livius ; hierna worden de genoemde bronnen door den schrijver afzonderlijk behandeld.

Hoofdstuk 3 handelt over „die Zuverlässigkeit" der Germania, een zeer gevaarlijk onderwerp ! Schrijver komt tot de conclusie, dat Tacitus wel degelijk zijn berichten gezift heeft, daar bij hem geen enkel onwaarschijnlijk of wonderbaarlijk verhaal voorkomt, zooals bij andere schrijvers, die over Germanie berichten hebben medegedeeld, zooals Strabo, Diodorus, Mela e. a. Hierop laat Gudeman echter volgen : „Auch Tacitus hat wiederholt geirrt, und jener Vorwurf besteht in einem gewissen Sinne zu Recht. Aber es handelt sich eben in all diesen Fällen niemals — und dies hat man bisher stets übersehen — um Tatsachen, deren Erkenntnis oder Beglaubigung damals der Forschung möglich gewesen wäre." Ook Tacitus heeft zich aan dezelfde fout schuldig gemaakt, die zeer vele schrijvers met hem gemeen hadden, n.l. volken, die veraf woonden, te idealiseeren en hun eigenschappen toe te dichten, welke hun geheel vreemd waren. Duidelijk springt in het oog, dat hier zeer moeilijk de

grens tusschen waarheid en verdichting te trekken valt.

Het laatste hoofdstuk der inleiding handelt over den stijl van de schrijver en zijn rhetoriek; in een afzonderlijk caput wijst de schrijver op den invloed van de dichters, voornamelijk van Vergilius, op den stijl van Tacitus.

Thans wat den tekst zelf betreft.

In *cap.* 1, 6 *modico flexu* gelooft Gudeman, dat slechts van één bocht sprake is en vermoedt, dat die bij Arnhem bedoeld is; ik ga liever met de verklaring van Schwyzer mede, die van opvatting is, dat h. l. niet een bepaalde bocht bedoeld is, maar men hier moet vertalen: met een zwak naar het W. gerichten loop. *cap.* 2, 17. *auditum*, deze conjectuur door E. Wolff voorgesteld i. p. v.: additum, hetwelk door alle codices is overgeleverd, heeft op het eerste gezicht zeer zeker eenige bekoring; het ontgaat mij bij nadere overweging echter, waarom *recens et nuper auditum* meer met den beknopten stijl der Germania zou overeenkomen, dan *recens et nuper additum*, en dit is toch een van Gudemans argumenten; ook de in verband hiermede geciteerde plaatsen (Ann. 4, 34, 2 en 13, 19, 12) kunnen m. i. niet voldoende overtuigend zijn, den overgeleverden tekst te veranderen. c. 3. 12. *aram... consecratam*, de schrijver wijkt hier af van de gewone interpretatie, welke verklaart, dat *aram consecrare* h. l. moet beteekenen = een gedenksteen oprichten, maar wil aram door altaar vertalen; in dit geval lijkt het mij toch niet waarschijnlijk, dat wij niet vernemen ter eere van welke godheid het altaar is opgericht, in *caput* 4, 2 wordt de lezing: *nullis aliis aliarum nationum* gehandhaafd, met Lipsius zou ik het m.i. overtollige en onwelluidende *aliis* willen schrappen; in hetzelfde caput (4) zou ik i. p. v. *quamquam* door Gudeman uit codex Vaticanus 1862 en codex Leidensis overgenomen, liever willen vervangen door *tamquam*, wat door eenige handschriften wordt overgeleverd en wel voornamelijk met het oog op Hist. 1, 8.: tamquam in tanta multitudine, welke plaats door den schrijver in zijn apparatus criticus over het hoofd is gezien.

cap. 5, 1. *specie*; het komt mij voor, dat specie wel degelijk staat tegenover: in universum, ik verwijs hierbij naar Cic. de Invent. 1, 27: quare cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam, et specie, ut diximus, differat.

cap. 5, 3: *satis ferax*. Gudeman vat satis h. l. niet op als abl. plur. van satum, zooals de thans overwegende interpretatie luidt, doch vertaalt: ausreichend fruchtbar; satis in de eerste bet. naast ferax gebruikt, komt hem geheel verwerpelijk voor; bij Verg. Georg. 2, 222 lezen wij echter: ferax oleo; waar Gudeman in zijn voorrede zelf beweert, dat vooral de invloed van Vergilius op den stijl der Germania merkbaar is, zou ik liever satis als subst. beschouwd willen zien.

cap. 6, 17 *per cuneos*, verklaart Gudeman: in keilartiger Form; hierbij zou ik willen verwijzen naar Hist. 4, 16: propriis cuneis en h. l. liever vertalen: bij hoopen.

cap. 7, 14, *cibosque et hortamina*, voor hortamina wordt de oude verklaring, waarbij hortamina als alimenta wordt opgevat, weer opgenomen; de tallooze voorbeelden, die men bij Tac. kan aanhalen voor de verbinding van abstracta met concreta, geven ons m. i. het recht deze verklaring niet te aanvaarden; ik noem slechts Germ. 1: mutuo metu aut montibus; Hist. 21, 7: fidem et arma; 84, 1: munera preces; Ann. 2, 29, 5: manus ac supplices voces tendens; ik zou er dus de voorkeur aan geven hier te vertalen: zij brengen hun voedsel en sporen hen door vermaningen (tot moed) aan.

c. 13, 8. *principis dignationem*. „Würde, Rangstellung eines princeps" verklaart Gudeman, direct hierop volgt echter: „sie werden nicht de facto principes, sondern haben nur Titel und Rang eines solchen." Deze opvatting is echter lijnrecht in strijd met hetgeen Tacitus ons over den comitatus vertelt. Wij moeten dezen opvatten als een soort leerschool, hij heeft zelfs graden, men kan dus m. i. moeilijk aannemen, dat de adulescentuli reeds terstond de waardigheid van een princeps zullen verkrijgen. Door dignatio te vertalen door: onderscheiding en principis: van de zijde van een princeps, komt het mij voor, dat deze plaats beter wordt verklaard.

c. 17, 2. *cetera intecti*; Gudeman wil hier cetera niet adverbiaal opvatten, maar verklaart: ceteras partes corporis; verwijzende naar c. 29, 11: cetera similes, zou ik liever willen vertalen: zonder verder een kleedingstuk aan te trekken.

23, 5. *si indulseris.... vincentur*. deze geheele passage wil Gudemann schrappen; hiervoor worden verschillende argumenten aangevoerd. In de eerste plaats kan volgens G. indulgere niet beteekenen: te hulp komen; in de tweede plaats komt noch ebrius, noch ebrietas verder bij Tacitus voor; verder kan haud minus, met facile verbonden, niet als litotes worden opgevat en worden verklaard als: facilius, maar moet hier beteekenen: aeque facile: ik zou echter terstond willen vragen: is dit hier een bezwaar?

Het komt Gudeman ten slotte voor, dat het hier geopperde plan zoo praktisch onuitvoerbaar is, dat Tac. dit onmogelijk kan hebben voorgesteld; bovendien hadden de Germanen geen gebrek aan bier. Is het echter noodig bepaaldelijk aan dezen drank te denken?

Tacitus vertelt zelf (Ann. 1, 50 en 51) dat Germanicus de dorpen der Marsi overvalt, terwijl zij na een feest zorgeloos en in dronkenschap liggen te rusten.

Het lijkt mij dus niet zoo geheel onmogelijk, dat Tacitus, in verband met de geciteerde plaats uit de Annales, dit plan heeft bedacht, zonder direct de mogelijke uitvoerbaarheid verder te hebben overwogen; in elk geval schijnt het mij een al te radicaal middel, op zoo betrekkelijk losse gronden, een dergelijke ingrijpende verandering in den overgeleverden tekst aan te brengen.

C. 33. 1. *occurrebant*, wordt verklaard door: agebant, sedebant; ik zou er de voorkeur aan geven met Schwyzer te verklaren: inveniebantur (in geographische bet.), zooals dit bij Plinius den Oudere voorkomt en aan te vullen: nobis.

ibid 3. *consensu*. met de verklaring i übelwollende Neutralität" kan ik mij niet vereenigen; waarom niet de gewone vertaling: coalitie, bond, wordt gegeven, begrijp ik niet; met het oog op het volgende: superbiae odio, praedae dulcedine, lijkt mij deze verklaring toch de meest aannemelijke.

c. 38, 9. *capilli retro sequuntur*, deze conjectuur is van Gudeman zelf, daar de overgeleverde tekst luidt: *capillum retro sequuntur ac saepe in ipso vertice religant*, dat hier een fout in den tekst schuilt, is m. i. aan geen twijfel onderhevig; G. meent, dat Tac. nooit kan geschreven hebben: apud Suebos.... capillum sequuntur i.p.v.: Suebi.... sequuntur; daarom wil hij capillum in capilli veranderen, en verklaart dan: folgen nach rückwarts.

Met het oog op een plaats bij Quint. Inst. 11,3, 160: vitiosa enim sunt illa.... capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis, zou ik de voorkeur geven aan de lezing: capillum retro agunt; capilli retro sequuntur lijkt mij niet de juiste uitdrukking en het ware gewenscht, dat Gudeman een parallelle plaats had aangewezen. Daar de Romeinen hun haar naar voren kamden, geloof ik wel degelijk, dat capillum object moet blijven en Tac. hier de tegenstrijdige gewoonten der Suebi en Romeinen in het licht wilde stellen; aldus is er verband te brengen tusschen de plaatsen van Tacitus en Quintilianus.

c. 44, 8: *velis ministrant*, sc. naves, voegt Gudeman er bij, waardoor dus velis als abl. instr. wordt opgevat (evenals door Ed. Wolff); verdient het hier niet de voorkeur velis als dat. op te vatten, zooals men over het algemeen doet bij de bekende plaats uit Verg. (Aen. 6,302): ipse ratem conto subigit velisque ministrat?

Afgezien van deze opmerkingen is de Germania-uitgave van Gudeman een knap stuk werk en voor allen, die belang stellen in de afkomst en gewoonten der Germanen ten zeerste aan te bevelen. De noten laten aan duidelijkheid niets te wenschen over, vooral bij de behandeling der afzonderlijke volken treffen wij waardevolle mededeelingen aan, waarbij de berichten der verschillende schrijvers dikwijls met elkander worden vergeleken.

Het aan het boek toegevoegde kaartje vind ik niet zeer duidelijk; met roode lijnen en letters zijn de namen der tegenw. aardrijkskundige grenzen aangegeven. Ware dit nagelaten dan had het kaartje aan duidelijkheid gewonnen.

Zutphen. J. W. van Rooijen.

G. Jacob, Türkisches Hilfsbuch, 2 Teile. 3e u. 2e stark vermehrte Auflage. 3. Teil: **F. Taeschner, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische** (Wörterverzeichnis), 2o. stark verm. Aufl. Berlin, Mayer und Müller. 1916. (Pr. M. 11.60).

In 1902 gaf G. Jacob, thans Professor te Kiel, te Erlangen een Türkisches Lesebuch uit, dat toenmaals weinig de aandacht trok, want de studie van het Turksch werd in dien tijd aan de Duitsche Universiteiten tamelijk wel verwaarloosd. Na het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog, toen Turkije de zijde van Duitschland koos, werd dit geheel anders. Plotseling ontstond groote navraag naar geschriften, die omtrent Turksche zaken inlichting konden geven en in het bijzonder naar handleidingen voor het onderricht in de Turksche taal. Als gevolg daarvan schoten deze als paddestoelen uit den bodem op, maar het behoeft niet gezegd te worden, dat daaronder veel minderwaardigs was, omdat niet allen, die naar de pen grepen, werkelijk bevoegd waren als leermeesters in het Turksch op te treden. Dat laatste kan natuurlijk niet gezegd worden van Jacob, die zich reeds vele jaren met de studie van het Turksch had bezig gehouden en wiens Türkische Bibliothek ik bij het verschijnen der verschillende deeltjes herhaaldelijk in dit Maandblad heb besproken.

Toch staat ook dit Hilfsbuch in het teeken van den oorlog. Niet alleen inzoover het verschijnen daarvan door den oorlog is teweeggebracht, maar ook om andere reden. Een blik in de nieuw toegevoegde leesstukken in het tweede gedeelte kan ons daarvan overtuigen. Wij vinden hier bij voorbeeld een lang verhaal van een Turkschen journalist omtrent zijn bezoek bij Bismarck (No. 38); den tekst der fetwa's, betreffende het verklaren van den heiligen oorlog (No. 39) en omtrent den onrechtmatigen Engelschen Sultan van Egypte (No. 40); een uittreksel uit het dagblad *Tanin* omtrent het eerste vijandelijk samentreffen van de Turksche en Russische vloten (No. 41). Met groote voldoening wijst de bewerker er op dat in den nieuwsten druk voor den Duitschen tekst de „deutsche Edelschrift" de Antiqua vervangen heeft enz. Men kan dus den bewerker niet toegeven, dat zooals hij beweert, bij de keuze van de leesstof vooral gelet is op de soefische (mystieke) literatuur en den kanselarij-stijl, hoewel dit voor den inhoud van het eerste deel gelden mag. Dat daarbij niet op de behoeften van den aanvanger gerekend is geeft hij zelf toe, wanneer hij daaromtrent zegt, dat slechts bij de eerste 58 bladzijden hem deze voor den geest hebben gestaan.

Het is om deze en nog om andere straks te noemen reden uiterst moeilijk om over dit Hilfsbuch een juist oordeel te vellen, want uit welk oogpunt moet het eigenlijk beschouwd worden? Het meest voor de hand ligt natuurlijk met het oog op den titel, dat wij vragen, of het een methodisch aangelegd hulpmiddel is voor den beoefenaar van het Turksch. Maar als wij het boek naar dezen maatstaf beoordeelen, dan kan ons antwoord niet gunstig luiden en zouden wij aan de deugden niet behoorlijk recht doen wedervaren. Immers van methode is bij bij dit Hilfsbuch geen zweem. In de eerste 44 bladz. is de tekst gegeven in Latijnsche transcriptie, dan volgen stukken in Arabisch letterschrift, proeven van diwani- en rik'a-schrift, terwijl aan het einde van het 2de deel weer een stuk in Latijnsche transcriptie volgt. Even bont is de taal der verschillende stukken: nu eens krijgen wij stukken onder de oogen in de volkstaal, dan weder in sierlijken of kanselarij-stijl, zonder dat daarbij eene geregelde opklimming van het gemakkelijke tot het moeilijkere in acht genomen is. Een ernstige fout is verder, dat de stukken in Arabisch letterschrift geen onderscheid maken tusschen de Arabische, de Perzische en de Turksche K, die respectievelijk aan een **k**, **g** of **ñ** beantwoorden en dat nergens de vokalisatie is aangeduid. De in zijnen tijd gevierde Duitsche Oriëntalist Fleischer noemde het terecht een eerste plicht van den uitgever van Perzische en Turksche teksten om deze letters behoorlijk te onderscheiden en in elk geval is dit volstrekt noodzakelijk voor iemand, die een leerboek schrijft. Dit klemt nog te meer in het geval, waarmede wij hier te doen hebben, omdat in de door Dr. Taeschner bewerkte woordenlijst de Latijnsche transcriptie gebezigd is. Hoe zal de student, ook al heeft hij de Vorbemerkungen van Taeschner nauwkeurig in zijn hoofd geprent, er in slagen de beteekenis der woorden in de stukken in Arabisch schrift te vinden, als hij niet weet of hij ze onder k of g, onder d of t moet opzoeken en ten eenen male onkundig is met welke klinkers het woord moet worden uitgesproken? Men versta mij niet verkeerd: ik maak er Dr. Taeschner geen verwijt van, dat hij zijn woordenlijst niet naar de Arabische schrijfwijze heeft geredigeerd, integendeel ik heb voor zijn werk niets dan lof, want hij kon niet anders handelen, maar het verwijt treft den bewerker van het Hilfsbuch zelf, die eene bonte verzameling gegeven heeft van allerlei stukken, die toevallig zijne aandacht getrokken hadden, en die nu, uitgenomen de proeven in Latijnsche transcriptie, eenvoudig zóó heeft laten

afdrukken, als hij ze in handschriften of uitgaven had gevonden.

Evenwel, gelijk ik boven schreef, ons oordeel zoude eenzijdig zijn, indien wij het Hilfsbuch alleen uit het oogpunt van praktische bruikbaarheid bij het onderricht beschouwen. Veeleer hebben wij daarin eene verzameling van min of meer interessante teksten te zien, die de beoefenaar van het Turksch, wanneer hij de eerste moeilijkheden te boven is, ten behoeve van voortgezette studie voor zelfoefening kan gebruiken, liefst onder leiding van een bevoegden leermeester. Als zoodanig heeft het boek, welks typographische uitvoering allen lof verdient, waarde en moet de zorg, waarmede de uitgever de teksten uitgegeven en door noten toegelicht heeft in het bijzonder geroemd worden. Bij het gebrek aan goede Turksche chrestomathieën zal men geneigd zijn het nog meer te waardeeren, niettegenstaande alle daaraan klevende gebreken. Wij mogen echter daarvan geen afscheid nemen, zonder nog in het bijzonder de smakeloosheid en het gebrek aan zelfbeheersching van Dr. Jacob aan de kaak te stellen, wanneer hij, geraakt over de aanmerkingen door een verdienstelijk Duitsch geleerde ten aanzien van de tweede uitgave gemaakt, zich niet ontziet zich over dien geleerde uit te laten, gelijk in het Voorwoord en in de noten op bladz. 9 en 14 geschiedt. Wie zelf erkennen moet bekende uitdrukkingen als *mahsub etmek* (vg. o. a. R. Youssouf, *Dict. turc-franç.* s. v. *mahsoub*), hoewel duidelijk in het facsimile geschreven (I, p, 86 en 88) niet te hebben herkend, mag wel een weinig bescheidener zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

R. M. Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood No. 4). Chicago, University of Chicago Press. 1916. (Pr. $ 0.75).

Nadat ik vroeger (*Mus.* XXIII 239 v.v.) de twee eerste boeken van deze serie, die van Schwabe en Arnoldson, heb aangekondigd, is het tans m'n taak over no. 4 te spreken. De inrichting is volkomen dezelfde als die van zijn voorgangers en dus meen ik met weinig woorden te kunnen volstaan: immers mijn afwijzend oordeel heeft ook na bestudering van Ihrigs boek geen wijziging ondergaan. Het is dezelfde mechaniese werkmethode, krachtens welke uit de woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten van oudere en nieuwere tijd de woorden voor „walk, run" worden bijeengezocht, en het doel: de semantiese ontwikkeling na te gaan, wordt op dezelfde gebrekkige wijze nagestreefd, n. l. uitsluitend door indeling in groepen en ondergroepen. En het resultaat? Men hore de schrijver zelf in zijn Preface: „'Walk, run' may come from many different meanings. These primary meanings describe the attitude or manner of the walker. Thus they may describe how he carries his body, whether erect or stooping, stiff or swinging; how he moves his legs, whether striding or mincing, with leaps or in glides; whether his motions are graceful or ungainly, sturdy or feeble, prim or boisterous, etc."

Daar overigens de schrijver in zijn etymologieën doorlopend zijn bronnen op de voet volgt — hij heeft trouwens de beste gebruikt — schijnt het mij onnodig op nadere biezonderheden in te gaan.

Hilversum. M. Schönfeld.

T. de Vries, J. D., Holland's Influence on English Language and Literature. Chicago, C. Grentzebach. 1916.

In Smollett's *Humphry Clinker* betoogt de dokter in Bath dat „stink, or stench, meant no more than a strong impression on the olfactory nerves, and might be applied to substances of the most opposite qualities", en ten bewijze dier stelling haalt hij Vondels vertaling van Horatius' Oden aan (I 5) „stinkende van civet en muskeljaet." „Waar is de tijd gebleven", verzucht Potgieter, „dat men onze moedertaal dus in den vreemde meetelde, dat men haar, ook ten bewijze der zonderlinge stelling dat stinken niets anders beduidt dan een sterken indruk op de reukzenuwen, hetzij walgelijk, hetzij streelend, bijbragt?" Potgieters vreugde over Smollett's ongetwijfeld sarcastisch beroep op het Nederlandsch is wel heel naief; uit het verhaal van Peregrine Pickle's reis door Nederland had hij kunnen weten hoe ons land in Smollett's schatting „meetelde." Potgieters eigen eeuw had John Bowring's *Batavian Anthology* (1825) [1]) gebracht, die van een waardeering getuigde waarvan geen Engelschman der vorige eeuw had blijk gegeven. En ons geslacht heeft geen reden Potgieters verzuchting te herhalen, nu iedere nieuwe aflevering van de *Oxford English Dictionary* de bewijzen brengt hoe zeer de uitgevers Bradley en Craigie de beteekenis onzer taal voor de studie van het Engelsch beseffen, nu in Londen plannen in wording zijn voor de opneming van het Nederlandsch in het leerplan van University College, nu Columbia University zijn leerstoel voor het Nederlandsch heeft, en een nieuw bewijs voor de belangstelling in Amerika voor onze taal en literatuur ons wordt gebracht in dit boek van Dr. De Vries.

Het werk getuigt van des schrijvers warme liefde voor zijn geboorteland, van zijn „imperishable love for the country of his ancestors", een liefde die, in overijver, haar doel, helaas, voorbijschiet. Wie een Angelsaks wil vertellen wat zijn letterkunde aan de onze verschuldigd is beginne niet met grootspraak die in de geschiedenis geen rechtvaardiging vindt. Het doet zonderling aan te lezen dat tot in de 17de eeuw „the Netherlanders were far ahead in general civilisation" bij het volk dat een Chaucer telde onder de tijdgenooten van onzen Dirc Potter, dat Shakespeare, Marlowe en Spenser uitzonderingen waren „in a time when the general standard of English national life was very low indeed", en dat „even at the present time, notwithstanding all the world-power and wealth of England, it has as its best painter no better man than Alma Tadema, a Dutchman by birth and education!" Deze liefde die praalt en zich opblaast doet onaangenaam aan en moet bij Amerikaansche kenners van Engelsche letterkunde en schilderkunst twijfel wekken aan het oordeel van hun zegsman over de waarde der Nederlandsche literatuur. En dit is jammer, want Dr. de Vries doet daarmee zelf afbreuk aan het goede werk dat hij met zijn boek beoogt en waarvoor wij hem dankbaar mogen zijn.

Waar het aankomt op vertrouwen in eigen kunnen is de schrijver daarentegen te bescheiden. In zijn bespreking van den invloed onzer taal op het Engelsch durft hij tegenover het gezag van mannen als Skeat en Carpenter zijn betere kennis van het Nederlandsch niet laten gelden. Op gezag van den eerste verklaart hij dat

[1]) Die ik bij De Vries niet vermeld heb gevonden.

jacht een oude spelling is voor *jagt*, dat *kinchin* aan ons *kindekin* is ontleend, dat *hey* het ndl. origineel is van *hoy*, dat *glib* van *gelubben* komt! Op gezag van Carpenter wordt het Amerikaansche *kill* (a creek) met ndl. *kuil* geïdentificeerd, heet *Klaas* een verkleinwoord van *Nikolaas*, en wordt van ndl. *grillig* beweerd dat het dezelfde beteekenis heeft als Amerik. *grilly* (chill, raw). Hier had toch zijn kennis van het Nederlandsch hem kunnen helpen in het ontdekken en verbeteren van de fouten zijner zegslui. Carpenters verklaring van Amerik. *stone-rawpie* (a stony field) als een samenstelling van *stone* en ndl. *raapje* (turnip) is voor een kenner van het Nederlandsch evenmin aannemelijk. De beteekenis zal wel zijn „een plaats waar je steenen raapt." Ook de Hoog wordt als een onfeilbaar orakel geciteerd. Van dezen neemt hij de lange lijst over van „Engelsche woorden aan het Nederlandsch ontleend", zonder onderscheid te maken tusschen leenwoorden en Neerlandismen die eens bij ongeluk een Engelschman uit de pen zijn gevloeid. Caxtons dertigjarig verblijf in de Nederlanden had zijn Engelsch leelijk gehavend en hem gebrekkig Nederlandsch geleerd. Hoe slecht hij onze taal begreep staat te lezen bij Logeman in diens inleiding tot *De Hystorie van Reynaert Die Vos*, en Bradley heeft in zijn uitgave der *Dialogues in French and English* (EETS, Extra Series LXXIX, Introduction VI) merkwaardige staaltjes gegeven van Caxtons vernederlandscht Engelsch. Het gaat daarom niet aan Caxtonismen als *bedrive*, *bedwynge* e. d. tot den Engelschen woordenschat te rekenen. Dan hoort ook zijn „it *en* is not" tot de Nederlandsche leenwoorden in het Engelsch te worden geteld.

In het tweede gedeelte, dat over Hollands invloed op de Engelsche letterkunde handelt, is de schrijver beter op dreef. Toch had hij hier een ondankbaarder taak, want de belofte die de titel brengt kon hij bezwaarlijk gestand doen. Van *invloed* op de Engelsche literatuur is eigenlijk geen sprake. Het op zich zelf staande werk van een enkelen vertaler brengt dien nog niet teweeg. Onze letterkunde heeft door middel van den *Elckerlijc* in zijn Engelsche bewerking weinig kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van het Engelsche drama, daar die ontwikkeling de onze toen reeds verre vooruit was. De term „Influence" is daarom met eenig voorbehoud te aanvaarden. Wat de schrijver wil geven is een verzameling van bewijsplaatsen voor de bekendheid van Engelsche schrijvers met ons land, onze taal en onze letterkunde, een werk dat alleen te verrichten is door wie is toegerust met een groote belezenheid in de literatuur van beide volken. De stof is niet altijd te vinden waar men ze het eerst verwachten zou. Het treft telkens weer bij de lezing van dit boek dat, hoe druk ook ons land in vroeger tijd door Engelschen bereisd is, de schrijvers en dichters onder hen aan literaire winst slechts weinig hebben meegebracht naar huis: Churchyard, Gascoigne, Sidney, in de 16de eeuw hun leven wagend in onzen strijd tegen Spanje, Matthew Prior als gunsteling van Willem III vertoevend in Den Haag, de achttiende-eeuwers Goldsmith, Fielding, Smollett, Boswell voor de studie naar Leiden gekomen, Southey in 1825 de gast van Bilderdijk, hebben uit ons land geen andere winst dan „reisindrukken" meegebracht, hetzij zuiver historische zooals Southey's dagboek en brieven, hetzij tot fictie verwerkte in den trant van het reisverhaal van den „philosophic vagabond" in den *Vicar of Wakefield*, van Priors humoristisch uitstapje „In a little Dutch chaise on a Saturday night" (*The Secretary*) — niet door De Vries vermeld — en van Peregrine Pickles avontuurlijken tocht bij Smollett. Vertalingen uit het Nederlandsch zijn makkelijker te vinden, en juist op dat gebied is de schrijver erg karig met zijn gegevens, vooral voor het tijdvak van de Republiek. In de *Term Catalogues*, door Arber uitgegeven, ligt de stof voor het grijpen. Aan de beteekenis van *Lucifer* en De Groots *Adamus Exul* in verband met *Paradise Lost* doet de schrijver alle recht. Ook het raadselachtig geval Van der Noot—Spenser wordt uitvoerig besproken, onder constante verwijzing naar het werk van August Vermeulen (sic). Door dergelijke slordigheden wordt het boek hinderlijk ontsierd. De schrijver van de *Const van Rhetoriken* heet op bl. 148 Thomas de Kasteleyne, maar op bl. 277 en in den Index is hem de voornaam gegeven die hem toekomt. Eigennamen moeten het herhaaldelijk ontgelden: Bois la Due, Mastricht, Gonda, Monen (voor Mone) Kansler (voor Kausler), Cozijn, Monly (voor Manly), Skeleton (voor Skelton), Grapheus (voor Gnapheus), Memo Simons e. d. De drukfouten, vooral in Nederlandsche woorden en namen, zijn zoo talrijk dat het den schijn heeft of de schrijver de correctie der proeven heeft overgelaten aan een volslagen onbevoegde. Het boek is overigens smaakvol uitgegeven en verlucht met een aantal portretten van beroemde schrijvers en geleerden. Moge het bijdragen tot waardeering van ons volk en zijn geschiedenis in het aangenomen vaderland van den schrijver.

Den Haag. A. J. Barnouw.

A. de Lamartine, Méditations poétiques, nouvelle édition publiée par **Gustave Lanson.** (Les Grands Écrivains de la France, deuxième série, XVIIIe et XIXe siècles), Paris, Hachette & Cie. 1915. 2 vol. in -8. (Pr. fr. 20).

't Scheen alsof de onderneming der *Grands Écrivains* zou zijn afgesloten met de voltooiing van Pascal, Bossuet en Saint-Simon. Maar een nieuwe serie van reeds klassiek geworden schrijvers wordt geopend, waarvan de twee eerste deelen, in uitvoering bijna gelijk aan die der eerste serie, thans voor ons liggen en die een volledigen, wetenschappelijk samengestelden *Lamartine* doen verwachten, waaraan Lanson en zijn leerlingen zich sedert lang wijden. Eén der voorbereidende werkzaamheden moet men b.v. zien in de studie van Jean des Cognets over L's handschriften in de Nationale Bibliotheek te Parijs (*Bibl. de la Fac. des Lettres*, XXI, Alcan, Paris, 1906).

Hugo heeft nu eenmaal, door zijn langer leven, door zijn representatief optreden als spreektrompet van Frankrijk, door zijn imponeerende virtuositeit, door zijn dramatisch werk, door zijn hartstochtelijk zichgeven Lamartine in den schaduw gesteld. En een prettig spelletje is 't na te gaan wie van hen de grootste is, en dan nog een Vigny of zelfs een Musset er naast te noemen, een prettig spelletje zooals men dat ook spelen kan met de namen van Ronsard, dien Hugo, en du Bellay, dien Lamartine. Toch is de belangstelling voor L. nooit verflauwd: zoo heeft b.v. van 1905 tot 1914 één enkele Parijsche firma twee en veertig duizend exemplaren der *Méditations* alléén verkocht (V. Giraud, *La Civilisation fr.* in *R. D. M.*, 15. 12. 1916, p. 857). En in de laatste vijftien of twintig jaren is de belangstelling in zijn werk

toegenomen bij de letterkundige geschiedschrijvers zoowel als bij de dichters: Zyromski's *L. poète lyrique* (1897); H. Potez' *L'élégie en France avant le romantisme*; J. des Cognets' *La vie intérieure de L.* (1913), zoo belangrijk door de aanteekeningen van zijn vriend en bestrijder Dargaud; Barthou's *L. Orateur* (1916), een vervolg op Henry Cochin's *L. et la Flandre* (1912) en een groote aanwinst na P. Quentin-Bauchart's *L. Homme politique* (1903); om nog te zwijgen van de publicaties rondom „'t geval" Elvire-Lamartine. En uit al dat werk komt hij vollediger en grooter tot ons: genialer, nu we zijn voorgangers kennen; ontroerender, door zijn zelfstrijd en zijn discussies met Dargaud; practischer in de politiek dan we wel vermoedden; menschelijker, als we den buitenman 't stemvee zien bewerken met beloften en „chopes"; beter gepreciseerd in zijn welsprekendheid en in de vorming zijner gedachten, na 't boek van L. Barthou of de studies van Marc Citoleux (*La poésie philos. au XIXe s. Lamartine*, 1906) of Chr. Maréchal (*Lamennais et L.*, 1907). En men komt dan bijna tot de conclusie van E. Faguet: „Vigny, Hugo, Sainte-Beuve, Chateaubriand.... En vérité, comme caractère, il n'y a que Lamartine" (*Rev. latine*, V, p. 528). En de evolutie van L. blijkt ten slotte even belangwekkend als die van Hugo. Wat hij in de toekomst zal zijn, in een in éénheid herboren Frankrijk, hij die zeide: „la poésie sera la raison chantée; elle sera philosophique, religieuse, politique, sociale, comme les époques que le genre humain va traverser", dat straalde ons gisteren misschien reeds tegen uit 't proza van Charles Louis-Philippe of Marguerite Audoux of Emile Guillaumin. — De belangstelling die hij bij de dichters ontmoet — bij Mme de Noailles b. v. in *Les Éblouissements*, — gaat evenwijdig aan die bij de geloovigen: poëtische en religieuse opleving, na het naturalisme en het determinisme van 1870, zijn intiem verbonden.

Gustave Lanson, die aan 't hoofd der nieuwe serie staat, heeft de *Méditations* tot ons willen brengen in haar zuiversten vorm, dien van den tekst van 1820, de vier-en-twintig oorspronkelijke gedichten met het voorbericht van Eugène Genoude, wien L. zijn *La Poésie Sacrée* opdroeg. Daardoor heeft het eerste deel een zekere eenheid behouden die niet verstoord wordt door de twee en de vier bijvoegsels van den tweeden en den negenden druk en door de elf nieuwe gedichten, de negen en twintig *commentaires*, de beide *Préfaces*: die van 1849 en de beschouwing over *Les Destinées de la Poésie* (*R. D. M.*, 15. 3. 1834), welke de uitgave van 1849 helpen vormen; dit geheele laatste deel is van een anderen geest doortrokken, dat de zuiverheid van impressie zou schaden. Het eerste deel geeft dus de rein lamartiniaansche stemming van 1820 weer. Hoe de *Méditations* zich in hem ontwikkelden, Lanson zet dit uiteen (p. IX—LXXXI); daarna vertelt hij hoe 't deeltje werd gepubliceerd (LXXXI—LXXXVIII) en ontvangen tusschen 1820 en 1830 (LXXXVIII—CXVI); dan geeft hij nog (CXXXII—CXLIII) een overzicht van de voornaamste meeningen erover. Een uitgebreide bibliographie: handschriften, uitgaven, illustraties, muzikale weergave, vertalingen, volgt daarop (CXLVII—CLXXX). Dit geheel vormt een commentaar van een zeldzame volledigheid, dat toch niet door zijn uitgebreidheid het werk van Lamartine verstikt: „C'est le métier des érudits de tirer de ces chefs-d'œuvre ce qu'ils contiennent d'histoire vraie et de les faire servir à nous rendre, en sa singularité, la physionomie authentique de l'homme qui les composa. Et cette recherche, par sa difficulté comme par ses résultats, légitime l'attitude du lecteur naïf qui, dans les *Méditations*, ne cherche que de la poésie, et qui ne demande qu'à son proque cœur la vérité d'Elvire". Uit Lanson's commentaar blijkt zoo volkomen, dat men in de *Méd. poét.* niet moet zoeken „l'histoire d'une âme", omdat zij ons slechts gedeeltelijk den L. van 1815 tot 1820 doen kennen, bij wien de „état de poésie" en de „état d'action" zoo eigenaardig naast elkaar voortbestaan, terwijl zij elkaar moesten uitsluiten; een L. die *Dieu* samenstelt terwijl hij aan Lamennais denkt en gelijktijdig Montaigne en Saint-Evremond leest, die *Philosophie* dicht en opdraagt aan een ouden deïstischen voltairiaan en daarnaast een gelegenheidsstuk als de *Ode sur la Naissance du Duc de Bordeaux* zonder enthousiasme aflevert. Heel belangrijk is in deze inleiding de lijst der lectuur van L. van 1807 tot 1819, die Zyromski (1897), Th. A. von Poplawsky in zijn Heidelbergsche diss. *L'influence d'Ossian sur l'œuvre de L.* (1905) en Maréchal, *Lamenais et L.* (1907) hadden begonnen, en die bewijst dat 't maar niet voldoende is om eenige groote namen: — de Bijbel, de Imitatio, Homerus, Petrarca, Ossian, Jean-Jacques, Chateaubriaud, Byron — te noemen. Zulk een opgave, die zooveel middelmatigs bevat, is in zoo hooge mate karakteristiek voor de geestesbezigheid van L.; ze toont ook hoe hij doordrongen was van de klassieken.

't Critisch apparaat is ontleend aan de varianten der uitgaven, de handschriften en de *Correspondance*, ja zelfs aan de los neergeschreven schetsen uit de teekenboeken die aan Emile Ollivier behoorden, en aan de in 't net geschreven copieën. En dat is, zegt Lanson (CXLIX), de beste experimenteele zielkunde.

De letterkundige noten brengen „des rapprochements", geen „sources." Lanson zet uiteen, hoe L.'s genie samengesteld is uit 't gevoelsleven dat in hem bruischte en de gedachten, de beelden, de rythmische en metrische verbindingen, de rijmen, de zinswendingen die de lectuur, soms van de meest middelmatige schrijvers, had achtergelaten. Geen najagen van bronnen dus, maar een omgeven door honderden regels proza of poëzie die L. heeft gelezen of kan gelezen hebben! En daardoor wordt de atmospheer van L's *Méditations* op de meest gelukkige wijze bepaald: 't spontane en het overlegde ziet men elkaar aanvullen en doordringen in een tijdstip waarop Ossian en Rousseau vóór alles de mode en de geesten beheerschen.

Een bijzondere vermelding verdient de zorg die Lanson besteedt aan het identificeeren der plaatsen waaraan de gedichten herinneren: de localiseering van *Le Vallon* of *L'Isolement* levert geen precies resultaat; er is daarbij een op elkaar plaatsing van indrukken, alsof een gevoelige plaat eenige malen belicht zou zijn zóó dat een superpositie van beelden zou zijn ontstaan.

De noten brengen ook nog de taalkritische opmerkingen der zuiveraars van 1820; ze zijn zeer teekenend: Mme de Genlis verwijt hem 't gebruik van *fenêtre*, *à l'étroit*, *herbe* in 't meervoud, *d'un seul bond*. En de engste criticus is wel Thomas-Lefebvre.

Aan een legende volgens welke L. een dichter „sans art", een „amateur" zou zijn, wordt door deze editie een einde gemaakt, zoo dit na Deschanel (1893) nog

noodig mocht zijn. Zij doet ook zien, dat het zuiver elegische beeld van L., dichter voor burgerlijk en christelijk opgevoede jonge dochteren die permissie hadden „de prendre dans les *Méd.* et les *Harmonies* la ration de poésie dont elles avaient besoin" eveneens een legende is. Bij ons is hij dit nog, meen ik. En hij wordt nog zelfs gekuischt. 'k Herinner mij dat een leerlinge die op een kostschool opgevoed was een ondenkbare verwondering aan den dag legde, toen ik haar *Le Lac* voorlas en zij als slotwoord hoorde: *Tout dise*: *Ils ont aimé*! Men had haar immers geleerd: *Tout dise*: *Ils ont pleuré*! En wat Lanson zoo overtuigend aantoont, dat is de samenvloeiing en vermenging der ideeën van allerlei aard, die L. tot overeenstemming weet te brengen (b.v. in *L'Homme*); het zich vasthechten aan het actueele (*L'Homme*); den samenhang tusschen *Le Soir*, *le Souvenir* en *L'Isolement*. Aldus brengt 't commentaar van elke *Méditation* weer nieuws. Zoo b.v. dat voor de localisatie en de samenstelling van *Le Vallon*; de laatste melancholische wandelaar die le Vallon de Ferouillat bezocht is 't met hem eens (G. Faure, *Paysages littéraires*, Paris, Charpentier, 1917, p. 113 ss). En de fijne opmerking dat hij den naam van *l'Ode au Malheur* verandert in *Désespoir*, omdat de laatste titel subjectiever is. Een andere over het zuiver deïstisch karakter van *La prière* of over den politieken ondergrond van een vers (48) van *Le Golfe de Baya*. En zoo zou men kunnen voortgaan met 't aanwijzen van waardevolle opmerkingen in 't commentaar.

„On n'élève pas de statue à un homme qui doit", zei eens een brave streekgenoot van L., toen men hem een bijdrage voor diens standbeeld vroeg (P. et V. Glachant, *Papiers d'autrefois*, p. 189 note). In armoede is hij gestorven. En de streekgenoot had gelijk. Maar zij die dank verschuldigd zijn aan Lamartine — en het vrome commentaar bewijst dit voor Lanson — zij richten hem in hun hart een monument op. En zij leggen vol dank de beide deelen ter zijde, vol dank aan Lanson, die hen weer nader bracht tot een bron van schoonheid.

Enkele opmerkingen tot slot. Er ontbreekt een lijst der gravures en schilderijen die door de *Méd.* werden geïnspireerd. — Bij de lijst der werken die vóór L. den titel „Méditations" droegen, voege men nog (p. LXXIII) Senancour's *Libres méditations d'un solitaire inconnu* (1819). — In de bibliographie (p. CXLI) ontbreekt A. France, *Les Poèmes du Souvenir*, Eug. Pelletan, Paris, 1910, die zulk een eigenaardige verklaring geeft van het „Je vivrai pour expier" uit Elvire's laatsten brief (vgl. Lanson, 73). — I, 200 verwijst Lanson naar een *Saül*-uitgave door J. des Cognets, die nog niet is verschenen. — I, 27, noot bij vers 20 leze men: il *dort* dans l'air glacé, enz.; de overeenstemming tusschen L. en Leconte de Lisle is daardoor frappanter. — Een enkele drukfout: p. 29. r. 7 van onder Larmartine; p. CLXVII, r. 5 Fischlacher; p. 245, r. 6 van onder leze men: plus ou *moins* consciencieusement.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Kulturgeschichte des Krieges von **K. Weule. F. Bethe. B. Schmeidler. A. Doren. B. Herre.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 1.25).

Deze belangwekkende bundel — no. 561 „Aus Natur „und Geisteswelt" — beschrijft de ontwikkelingsgeschiedenis van den oorlog sedert de „Urzeit" (bl. 1 tot 22), het „Altertum" (bl. 23 tot 42), „Mittelalter" (bl. 43 tot 66), het „Zeitalter des Absolutismus", van de 15de- tot de 18de eeuw (bl. 67 tot 92), en dat „der nationalen Kriege" tot heden (bl. 93 tot 115); met ten slotte een overrijke opgave der bronnen en literatuur betreffende genoemde onderwerpen.

Onder deze verhandelingen, gedurende den winter van 1915—16 op de hoogeschool te Leipzig voor een talrijk publiek gehouden, wil ons de eerste, betreffende het alleroudste, minst bekende tijdperk, hoofdzakelijk naar ethnologische gegevens bewerkt, als de meest belangrijke, voorkomen. Dr. Karl Weule [1]) leert ons niet alleen tal van bijzonderheden kennen uit de oorlogvoering der oudste, minst bekende volken — gevechtsvormen, hulpmiddelen, wapenen enz. — maar deelt bovendien veel wetenswaardigs mede omtrent weinig bekende personen van lateren, deels van onzen tijd in andere werelddeelen, stichters van groote rijken, als: Kamehameha I, den Napoleon van de Zuidzee en een vriend van den dichter-reiziger von Chamisso, Hongi of Schongi van Nieuw-Zeeland (bl. 17), den vorst en krijgsheld der Zoeloe's genaamd Tschaka (bl. 19) e. a, — een soort spiegelbeelden van hetgeen in de alleroudste tijden ook in Europa moet zijn voorgevallen. Dr. Weule wijst er op, dat niet alleen de primitieve volken onderling zich uit aangeboren moordlust aan gruwelijke wreedheden schuldig maakten (bl. 10 en vlg.), maar ook hoe, voor onzen tijd diep beschamend, vredelievende stammen, o. a. de Tasmaniërs, door schier geheele uitroeiing der buit- en wraakzucht van de zoogenaamde „pioniers der Europeesche beschaving", hun ten offer zijn gevallen (bl. 6).

Uit het oogpunt van objectiviteit staat o. i. de voordracht van professor dr. Bethe 't hoogst. Kenschetsend zegt de Saksische hofraad „Menschlich ist die Krieg„führung bei hochentwickelten Kulturvölkern nur, solange „ihre Heere scharfe Zucht halten und das Kriegsziel „von politischer Klugkeit bestimmt und festgehalten „wird. Fehlt dies, oder mangelt es an jener oder versagen „gar beide, so begehen auch Bürgerheere hochzivilisier„ter Staaten wilde Grausamkeiten. Andererseits haben „Söldnerheere in fester Hand zielbewusster Politik „humane Kriege geführt. Die Diadochenkriege" — na „Alexander den groote — „waren nicht zo verheerend „wie der hasserfüllte Existenz-kampf von Athen und „Sparta, und Athen, in der Blüte seiner Kultur, hat „schlimmer gegen seine Feinde gewütet als jemals „das noch barbarische Rom in den langen Kriegen mit „seinem italischen Nachbarn. . . ."

Dr. Schmeidler houdt vol, dat men tot goed begrip der oorlogvoering in de Middeleeuwen moet uitgaan van de toenmalige Germaansche toestanden en verhoudingen (bl. 44). De Germanen erkenden oorspronkelijk vrij wel den algemeenen dienstplicht (bl. 46), welk beginsel echter allengs in onbruik raakte (bl. 49). Voorts wijst hij op de belangrijke door het Zwitsersche voetvolk vervulde rol, eerst ter verdediging van eigen haardsteden (blz. 54 en vlg.), later in huurdienst bij nagenoeg alle Europeesche legers: ook te onzent. Ten slotte beweert hij

[1]) De Schrijver gaf later zijne voordracht, nog belangrijk vermeerderd en geïllustreerd, uit: „Der Krieg in den Tiefen der Menschheit. — Stuttgart, Franck'sche Verlagshandlung."

(bl. 66) „Das Mittelalter im ganzen ist eine Zeit ungleich-„mässiger, undurchgebildeter Kultur, voller Lücken „und Gegensätze. Daher hat auch der Krieg des Mittel-„alters im allgemeinen diesen Charakter; er entbehrt „des Systems und der Durchbildung, des Grosszügig-„keit" — op welke uitspraak wel iets valt af te dingen!

Dr. Doren noemt, en terecht, het „Zeitalter des Abso-„lutismus", d. i. der onbeperkte vorstelijke heerschappij (van ± 1500 tot ± 1800) „het tijdperk der huurlegers" (bl. 69 en vlg.). Naar mate de invloed van den adel taande, die van de middenstanden toenam, ontstond in den kern der legers „ein kriegerisches Proletariat" (bl. 75), als gevolg waarvan de oorlog zeker niet humaner gevoerd werd. Na den „Sacco di Roma" treffen ons de gruwelen der Fransche godsdienstoorlogen en van den dertigjarigen krijg in Duitschland, de menschonteerende verwoesting van de Pfalz op het einde van de 17de eeuw door de benden van Mélac e. d. g. Minder juist luidt zijn betoog in verband met den koninklijken vriend van Voltaire te Sans-Souci „. . . . *erst* [1]) die Kriegführung Fried-„rich des Grossen zeigt wenigstens das Streben eines „aufgeklärten, freien und weiten Geistes, Plünderung „und Verwüstung als Selbstzweck zu bannen und sie „nur im Rahmen höherer, unumgänglicher Kriegszwecke „als notwendige Übel gelten zu lassen." 't Mocht in het buitenland meer algemeen bekend zijn, dat reeds anderhalve eeuw vroeger in het Staatsche leger, d. i. de krijgsmacht van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, door prins Maurits een strenge krijgstucht werd gehandhaafd, zoodat niet alleen op het gebied van bewapening, taktiek en strategie, maar ook in disciplinaire opzichten ons leger uitblonk boven andere. Het Staatsche leger ten tijde van prins Maurits en prins Frederik Hendrik diende als krijgsschool voor geheel Europa, ook door den Grooten Keurvorst van Brandenburg bijgewoond. Hunne krijgskundige voorschriften vonden wij te Berlijn terug [2]).

Dr. Herre ontwikkelt in het laatste hoofdstuk „Zeit-„alter der nationalen Kriege" de verdere geschiedenis der invoering van den algemeenen dienstplicht tot heden. „Nicht in Frankreich, sondern in Preussen „fand die tiefsittliche Idee der allgemeinen Wehr-„pflicht ihre erste Verwirklichung" (bl. 96). . . . „Mehrere „Heeresvermehrungen bis herab auf die letzte vom „Juli 1913 sorgten für die Aufrechterhaltung des „fixierten Verhältnisses vom Bevölkerungs- zu Truppen-„zahl. In idealer Vollkommenheit trat das Deutsche „Heer als die Vereinigung der wohlausgebildeten wehr-„fähigen Mannschaft des Volkes in den Weltkrieg „(1914) ein" (blz. 101). Geen der vijf Leipziger wijzen kende blijkbaar de bepaling van artikel 8 der Unie van Utrecht (23 Januari 1579), volgens welke *toen reeds alle weerbare* Nederlanders tot den krijgsdienst konden worden verplicht. De opmerking van dr. Herre omtrent de achterlijkheid van Engeland op militair gebied geldt sinds den aldaar ingevoerden algemeenen dienstplicht niet meer; de krankzinnige oorlog onzer dagen begiftigde althans onze buren ter overzijde met een der verstandigste maatschappelijke hervormingen dezer eeuw -- moge Nederland spoedig volgen. Al zij het cijfer der geoefenden te onzent sinds 1815 meer dan vertienvoudigd, moeten wij, als elke kleine mogendheid, bij oorlogsgevaar aanstonds het *maximum* weerbaren onder de wapenen kunnen brengen: de vertolking tegenover de geheele wereld van den vasten, ernstigen wil tot handhaving onzer onafhankelijkheid. Zoo lang twist, strijd en oorlog in de wereld onvermijdelijk blijken, behooren ook wij daartegen gewapend te blijven. Toch ontkennen wij de scheppende kracht van den oorlog, „von deren grausigem „Walten neue Lebenströme fliessen". Die bronnen vloeien in tijden van vrede nameloos ruimer dan in tijden van moord en verwoesting!

•

De Leipziger „Kulturgeschichte des Krieges" is rijk van inhoud en uitmuntend geschreven. De laatste voordrachten laten wel is waar aan objectiviteit te wenschen over. Verbittering jegens de „Entente"-mogendheden, vooral tegen Groot-Brittannië, mocht in een wetenschappelijk werk geen plaats vinden — maar viel onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden te verwachten. Volgende uitgaven, welke wij het werk na den vrede van harte toewenschen, zullen gelegenheid bieden om bedoelde feilen te verhelpen.

's-Gravenhage. F. de Bas.

[1]) Wij cursiveeren.

[2]) „Het Staatsche Leger" 1568—1795, door F. J. G. Ten Raa en F. de Bas, II, III en IV Deel, uitgegeven aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek, tweede stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. z. j. (Pr. ƒ 2.25).

Wederom ligt een deel van de hier reeds meermalen aangekondigde *Geschiedenis van onzen tijd* voor ons. Boven verwachting snel is dit stuk verschenen. Toen het vorige gedeelte in dit maandschrift (Nov. 1915) door mij werd besproken, gaf ik uitdrukking aan de vrees, dat de voortgang van dezen arbeid eenige moeilijkheid zou meebrengen, misschien de voltooiing van het geheele boek zou gevaar loopen. Gelukkig is die vrees niet bevestigd. Wat ik toen niet wist, blijkt thans het geval te zijn: Bussemaker had meer gereed liggen dan toen werd uitgegeven. En, wat ten slotte eveneens een verblijdend bericht is, de voorzetting en voltooiing van de *Geschiedenis van onzen tijd* is menschelijker wijze gesproken verzekerd. Wat wij in dit deel vinden, is voor het overgroote gedeelte nog Bussemakers eigen werk; het slot alleen is van de hand van den Heer J. S. Bartstra, doctorandus in de Nederlandsche Letteren, een van Bussemakers laatste leerlingen.

Wij hebben hier dus Bussemakers laatste arbeid voor ons. Het is een weemoedige gedachte, maar zij komt niet op tijdens de lectuur van dit deel; in dit zijn laatste werk is nog geen zweem te bespeuren van een verzwakking, die zou kunnen wijzen op een falende levenskracht. Integendeel, het einde komt hier even snel en abrupt als het in Bussemakers leven zelf is gekomen. Dit gedeelte behandelt de periode, die ligt tusschen ongeveer 1890 en 1900, den tijd van overgang, waarin de verhoudingen werden voorbereid en geschapen, die tot den tegenwoordigen wereldoorlog hebben geleid. Het is uit den aard der zaak niet gemakkelijk te schrijven over een periode, die nog zoo onmiddellijk achter ons ligt. Niet alleen is het zeer bezwaarlijk de groote lijnen reeds nu met vaste hand te trekken in de verwarring der afzonderlijke fei-

ten, maar die afzonderlijke feiten zelf staan nog allerminst vast. Vooral is dat het geval bij de zoo gewichtige diplomatieke onderhandelingen, waardoor de verhouding der groote mogendheden wordt bepaald. Meer dan eens moet Bussemaker dan ook erkennen, dat van deze onderhandelingen hem alleen enkele bijzonderheden bekend zijn geworden, dat hij dat tractaat slechts gedeeltelijk kent, dat hij van gindsche overeenkomst nauwelijks meer weet dan dat zij bestaat.

Toch zal het Bussemaker geen of weinig moeite hebben gekost de gewichtige tien laatste jaren der negentiende eeuw te beschrijven. Er waren in Nederland zeker weinig menschen, ook onder de engere vakgenooten, die de contemporaine geschiedenis zoo goed en degelijk kenden als hij; er verschenen weinig boeken over de geschiedenis van den allerjongsten tijd, die hij niet had gelezen. Zelfs van de kleine bijzonderheden was hij opmerkelijk goed op de hoogte. Duidelijk blijkt dat weer in dit deel, dat door Bussemaker blijkbaar uit de volheid van zijn kennis is geschreven. Ook uit de volheid van zijn gemoed? Ongetwijfeld wel in dezen zin, dat hij zich met zijn volle toewijding gaf ook aan deze taak, gelijk aan iedere andere, die hij zich had opgelegd. Ook wel in dezen zin, dat het hem geen moeite heeft gekost zich geheel aan dezen arbeid te geven. Maar misschien toch niet in dezen zin, dat hij zich alle opzichen vrij kon laten gaan. Ook dit deel getuigt weer van Bussemakers hooge onpartijdigheid; maar toch behoeft niemand te twijfelen, hoe zijn sympathieën tegenover bepaalde verschijnselen, feiten, richtingen en personen waren. Als hij den Boerenoorlog beschrijft, dan doet hij dit met groote objectiviteit, maar den lezer kan het niet verborgen blijven, hoe hij denkt over de politiek van Milner en Chamberlain. Er staat in het geheele boek geen kwaad woord over den Duitschen Keizer, maar wie goed leest, bemerkt spoedig, hoe Bussemaker over deze historische figuur denkt en of hij hem voor een groot man houdt of niet.

Het ligt voor de hand, dat de lezer van zulk een recente geschiedenis haast nog spoediger tot kritiek wordt verlokt dan wanneer het vroegere perioden geldt. Kritiek meer op den algemeen opzet dan op de afzonderlijke deelen. Ook ons zou een andere opzet liever zijn geweest; wij voelen meer voor een synchronistischen dan voor een geographischen samenhang. Maar het is volmaakt overbodig dat thans in den breede toe te lichten. Niet alleen zijn er ook voor Bussemakers opvatting stevige gronden aan te roeren, maar ook — waartoe dient kritiek op een posthuum werk? Daarom eindig ik liever met een laatsten groet aan den begaafden man, die blijkbaar tot zijn laatsten dag aan den arbeid is gebleven en — dien wij nog lang zullen missen.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. A. Schröeder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana Nova Quadam Ratione Explicata. Amsterdam, Portielje. 1916. (Amsterdamsche diss.).

Het verwondert mij geenszins aan het eind dezer dissertatie de volgende thesis aan te treffen: „Necesse est lege permitti litterarum classicarum doctorandi arbitrio, qua lingua in dissertatione conscribenda uti sibi placeat." Inderdaad wordt het Latijn schrijven, óók over klassieke onderwerpen, met den dag moeilijker, en wel omdat de filologie zich in nieuwe banen beweegt. Veelal moet dan de Nederlandsche term tusschen haakjes den lezer verdietschen, wàt men met de wijdloopige Latijnsche omschrijving eigenlijk bedoelt. Zoo zie ik ook den schrijver van dit proefschrift dapper in de weer, voor termen uit de vergelijkende mythologie en volkskunde eenigszins dragelijke klassiek-Latijnsche uitdrukkingen te vinden, en waarlijk, de wijze waarop hij zich van zijn minder benijdenswaardige taak kwijt is verre van onverdienstelijk. Op de eerste bl. ontmoet ik reeds „*novellae eroticae*", dan bl. 4 *fabella popularis*, en verder: *loci communes* (motieven), *iuvenis fabellaris* (sprookjesheld), *loci fabellarum communes* (sprookjesmotieven), *novella fabellaris* (sprookjesnovelle) enz. En voor promovendi met een onderwerp uit de ekonomische geschiedenis of de vergelijkende taalkunde is de taak niet makkelijker! Over het Latijn als algemeene taal der wetenschap heeft reeds voor jaren de doodsklok geluid, zei Prof. Speyer in zijn voortreffelijke rektorale rede over den *Mos Maiorum*, en hij vervolgt: „Geen wettelijke dwang, ten opzichte van dissertaties, geen prikkel van roem en eermetaal, als die van het Hoeufftiaansche legaat voor het vervaardigen van Latijnsche gedichten, geen streven van vereenigingen ad hoc, die Latijnsche weekbladen uitgeven, geen congressen, zooals er in April j. l. (1903) een te Rome gehouden is, kunnen dit op den duur verhinderen. Niet omdat de studie der klassieke wereld er op achteruitgegaan is. Het tegendeel is waar. De eeuw die achter ons ligt, is getuige geweest van haar grooten bloei, van hare toeneming in wetenschappelijke deugdelijkheid, van hare uitbreiding in omvang en diepte op een wijze als waarvan men vroeger niet gedroomd had. Maar het objekt en het ideaal van de klassieke philologie zijn geheel veranderd."

Maar ik dien hier iets te zeggen over een nieuwe verklaring van het Apuleisch sprookje van Amor en Psyche, en laat mij verleiden tot een beschouwing over het Latijn spreken. Verscheiden verklaringsmethoden zijn reeds beproefd, en zoo wijdt Dr. S. dan een eerste hoofdstuk aan het bespreken van de meening van Hartung, Jahn, Friedländer, Schaller, Zinzow en Dietze. In hoofdzaak wordt vastgehouden, en m. i. te recht, aan de opinie van Friedländer, naderhand van verschillende zijden aangevuld: dat wij nl. te doen hebben met een echt Grieksch sprookje, reeds ten tijde der Alexandrijnen bewerkt, door den Afrikaan Apuleius in een Romeinsch kleed gestoken en, met een geleerde allegorie verbonden, tot een soort van roman of novelle verwerkt (zie ook de uitgave van Beck, proleg. bl. 4). Wat hiervan het aandeel van Apuleius geweest is, valt echter moeilijk uit te maken, te meer, omdat het karakter van dezen auteur ons een weefsel van tegenstrijdigheden schijnt.

In het tweede hoofdstuk wordt in het bijzonder de zienswijze van Reitzenstein en Helm besproken en weerlegd. Reitzenstein ontkent, dat wij met een geleerde allegorie of met een sprookje te doen hebben: hij vindt de beslissing in Egyptische tooverpapyri en komt tot het resultaat: „Was Apuleius bietet, ist ein wirklicher hellenistischer Erosmythos, allerdings in märchenhafter Ausmalung." Te verwonderen is het geenszins, dat Reitzenstein met zijn groote voorliefde voor de studie van het Hellenistische mysteriënwezen den sleutel tot het verhaal in het mystieke gnosticisme zocht — en vond. Maar zijn theorie kan den toets der kritiek niet doorstaan, zooals reeds door Vürtheim in het *Museum* 1912—13,

bl. 226 werd aangetoond, en nu weer op voortreffelijke wijze door S. wordt betoogd. De afzonderlijke argumenten van Reitzenstein onderwerpt schrijver aan een nauwgezet onderzoek, en in zijn bewijsvoering betrapt hij hem op weifeling en tegenspraak. Niet minder verdienstelijk is de weerlegging van Helm's beweren, dat we hier met een soort van kunstmythe zouden te doen hebben, ten tijde der Alexandrijnen uitgedacht. De geheele opzet van het verhaal komt zóo wel overeen, niet slechts met het Indische sprookje van Tulisa, maar ook met tal van ruim-verspreide Europeesche sprookjes, dat hier van een opzettelijk mythologisch geknutsel geen sprake kan zijn.

Het Apuleisch verhaal is geborduurd op het patroon van een éenvormig sprookje, dat algemeen-menschelijke motieven bevat, — ziedaar m. i., wat den oorsprong der episode betreft, het eenig bereikbare, maar toch ook ruim bevredigende resultaat. In groote trekken kan men dit proto sprookje, ten spijt van Helm, zelfs rekonstrueeren, en men verkrijgt dan ongeveer den vorm, dien Gustav Meyer het gaf. Eindelijk kan men het geleerde mythische en satyrische bijwerk van de hand van Apuleius óf van zijn onmiddellijke voorgangers onderscheiden, en ook dezen arbeid onderneemt Dr. S. met vrucht (bl. 57 v.v.) Maar al wat hij verder onderneemt, behoort eigenlijk *zuiver* tot het domein der algemeen vergelijkende sprookjeskunde. Natuurlijk bestaat het oorspronkelijke eenvormige sprookje met vaste samenstelling weer uit verschillende sprookjesmotieven, die vroeger een afzonderlijk bestaan kunnen hebben geleid, en hebben in den loop der tijden weer andere motieven zich bij het oorspronkelijke sprookje gevoegd. Zóo komt ook de Finnsche theorie van Antti Aarne voldoende tot haar recht, die men kan beschouwen als het korrektief der ethnologische verklaring (in hoofdzaak m. i. beslist juist): dat de overeenkomst der sprookjes berust op de gemeenschappelijke denkwijze des volks, onafhankelijk van plaats en van tijd, dat zij stoelt op een overeenkomstige openbaring der volksziel. Maar *voor de verklaring van Apuleius* kan ik het nut er niet van inzien, naar den oorsprong dezer motieven zelf te vorschen, van welk onderzoek de schrijver juist alle heil verwacht: „ergo quaerendum est quo modo nascantur hi loci et quid sibi velint" (bl. 8). Zoo is een der motieven, die zonder twijfel tot het proto-sprookje hebben behoord, dat *van de afgunstige vrouw*, nu eens de schoonmoeder, dan weer de moeder, de zuster, een tooverkol enz. Deze *vis inimica* speelt in het Apuleisch verhaal zonder twijfel een voorname rol: zij wordt vertegenwoordigd door Venus én de zusters. Maar de kapitale beteekenis van dit motief voor ons sprookje (bl. 8, 53, 59) is mij heusch niet helder. En ligt er nu feitelijk zoo veel aan gelegen, of het door den droom te verklaren is of anderszins?

Trouwens, en dit is mijn tweede bezwaar, in deze verklaring gaat de schrijver beslist te ver. Het is zeer zeker een groote verdienste van Laistner, den droom als sprookjes(en mythen)-vormenden faktor te hebben ingevoerd. Ook hebben v. d. Leyen e. a. in deze richting vruchtbaar gewerkt. Maar als Dr. S. de theorie van Laistner in hare algemeenheid aanvaardt en zegt: („*ostendit) omnes has narrationes e somniis profluxisse*" (bl. 48), dan kan die uitspraak m. i. niet door den beugel. Kan de *vis inimica* niet verklaard worden door een algemeen-menschelijk vermoeden van tegenwerking, dat wortelt in den tegenslag die zoo vaak de menschelijke verwachtingen verijdelt? Is de verklaring van het vervullen onzer wenschen door droomsymbolen veelal niet gezocht? En met name: wordt het verbod, van te vragen of te zien, dat zoo herhaaldelijk en onder zoovele vormen in de sprookjes terugkeert, en in het Amor- en Psychesprookje een voorname rol speelt, niet veel redelijker door primitieve taboebepalingen dan door een droomgezicht verklaard?

Ik kan dan ook de verklaring van den oorspronkelijken zin van het oorspronkelijke sprookje, die Dr. S. ons bl. 55 aan de hand doet, onmogelijk aanvaarden: „Puella innupta amorem appetit simulque ignotum horrescit. In somniis hoc desiderium expleri videtur; repente autem expergiscitur iterumque est sola; quo magis gravatur quam antea. — Aemula quaedam obstat quo minus vero amore fruatur. Postremo constanti amore laetatur." Liever zie ik in onze sprookjes de wakende, steeds uit het volle, reëele leven puttende, volksfantasie werkzaam, dan de droomende: de wakende volksverbeelding met frissche naieveteit en scheppende kracht, maar door animistische, totemistische, naturalistische en ook wel historische voorstellingen gevoed.

Belangrijk vind ik echter het feit, dat S. getracht heeft langs psychologischen weg het filologisch probleem te benaderen. Ruimheid bij het kiezen en benuttigen der hulpmiddelen is vooral in de studie der klassieke Oudheid ten zeerste te waardeeren.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

H. Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne. (Ouvrage orné de 12 illustrations). Paris, Didier. 1916. (Pr. fr. 3.50).

In den leergang aan de Sorbonne 1912—13 heeft Prof. Pernot een aantal Grieksche letterkundige voortbrengselen behandeld uit den tijd van de 11e tot de 17e eeuw; dit boekje behelst een daaruit gedane keuze. De opgenomen studies behandelen onderwerpen, die tot twee groepen behooren: 1o. de „période des origines"; Digenis Akritas, Prodromus, en de Ἑκατόλογα, 2o. de Kretensische periode: twee gedichten over de Onderwereld, Het Offer van Abraham, en De Schoone Herderin. Een analyse van den (Kretensischen) Erotokritosroman moest om typographische redenen achterwege blijven; deze was trouwens reeds gepubliceerd in de Revue des Etudes Grecques XXVIII (1915).

Ik laat hier een overzicht van de zeven hoofdstukken volgen.

I. Van het groote middeleeuwsche epos, den roman van Digenis Akritas, bespreekt P. den inhoud boek voor boek, telkens met aanhaling van op de verschillende episodes betrekking hebbende volksliederen. Bij de beschouwing van de verhouding van dit epos tot de volksliederen volgt P. de opvatting van Politis: de volksliederen zijn anterieur aan het epos. P. verzwakt zijn opvatting echter door zich af te vragen, of liederen en epos wellicht een gemeenschappelijken oorsprong hebben. Uit den inhoud van het gedicht is op te maken, dat de historische ondergrond betrekking heeft op toestanden tusschen de 10e en 13e eeuw, den tijd, dat de grenzen van het rijk werden bewaakt door de ἀκρίται; reeds op het eind van de 11e eeuw bestond er een overlevering van liederen, die op personen van den lateren Digenis-

roman betrekking hadden. Op de vraag naar de plaats van ontstaan luidt het antwoord: Klein-Azië (Kappadocië of Pontus).

II, III. De Poèmes Prodromiques en La Chanson des Cent Mots zijn respektievelijk in 1909 en 1913 uitgegeven, beide door Hesseling en Pernot. Thans zijn de inleidingen dezer uitgaven beknopt weergegeven door P. Wij kunnen volstaan met voor de interessante konkluzies van de uitgevers te verwijzen naar de besprekingen in het *Museum* van Juni 1909 en Januari 1914.

IV. Aan de tweede groep, die van de Kretensische periode, doet P. een verhandeling voorafgaan over: Les Crétois hors de Crète. Kreta, het kruispunt van twee zeewegen, het eiland met zijn belangrijken handel en uitvoer, Kreta bleek te klein voor het groote aantal intellektueelen dat het opleverde; het gevolg was een expansie (mede door het opdringen der Turken en den val van Konstantinopel), die hen een voorname rol deed spelen in Italië. Daar vormden de Grieken groote kolonies, speciaal in Venetië en aan de Universiteit van Padua; onder hen namen de Kretensers een groote plaats in. P. toont ons uit brieven en andere bescheiden de personen van Marcus Musurus, die met den drukker Aldus Manutius samenwerkte, en vele kalligrafen, o. a. Zacharias Callergis, die zelf een drukkerij in Venetië oprichtte, Angelus Vergetus (Βεργίτσης) in Frankrijk, wiens schrift in Parijs als model voor het Grieksche lettertype diende, diens zoon Nikolaas, die bekend was in de wereld der Pleiade, en Demetrius Ducas, den oorspronkelijken medewerker van Musurus en Aldus, die te Alcala in Spanje een rol speelde (een rol, die echter zeer bescheiden was in verhouding tot de groote ondernemingen van Aldus en Callergis). P. geeft in dit zeer interessante hoofdstuk in een beknopt en helder overzicht een uiteenzetting van de beteekenis van de Kretensers in de Renaissance-beweging.

V. Het vijfde hoofdstuk bevat een bespreking van den Tocht van Johannes Pikatoros naar den Hades en den Apokopos van Bergadis. Sedert Homerus' IIe boek van de Odyssee zijn er vele en zeer verschillende Grieksche werken geschreven over het leven na den dood. Sinds de Christelijke tijden vindt men een vermenging van Christelijke en heidensche opvattingen (b.v. in de „Apocalypse de la Vierge"); en zoo is het nog steeds bij de Grieken gesteld: bv. de priester spreekt van de κόλασις, het volk echter van den Hades met Charos; Charos, de opvolger van Hades, is door God gezonden: ziehier de oplossing van de moderne Grieksche opvatting. De Hades wordt ons op twee verschillende manieren beschreven door Pikatoros en Bergadis. Deze beide Nieuw-Grieksche produkten hebben weinig litteraire waarde, maar zijn belangrijk ten opzichte van den folklore (zie ook Hesseling, Charos, Leiden 1897). Er is reeds elders gewezen op blijkbare verwantschap tusschen den Apokopos en het werk van Dante. P. gaat op dit punt dieper in en vergelijkt speciaal den 5en zang van den Purgatorio, die volgens hem de eigenlijke gegevens van den Apokopos geeft, die via ons onbekende „intermédiaires" tot den Griekschen dichter moeten zijn gekomen. In het bijzonder wordt het verhaal van de twee jongelingen, de afgezanten der dooden, dat in het Grieksche verband onduidelijk is, verklaarbaar als men het beschouwt in het verband, waarin het oorspronkelijk, bij Dante, behoort.

VI. Thans is het mysteriespel Het Offer van Abraham aan de beurt. P. geeft den inhoud en bouwt de mise en scène op uit den inhoud en bepaalde verzen, ondanks het feit, dat er slechts een vijftal weinig beteekenende tooneelaanwijzingen voorkomen in het stuk. Het stuk wordt in twee aktes verdeeld; voor de eerste wordt het volgende tooneel aangenomen: twee in elkaar loopende vertrekken, beide zichtbaar voor het publiek; voor de tweede (den tocht van huis naar de offerplaats): een bergpad met rotsen, die telkens als de handeling dit vereischt de spelers aan het oog der toeschouwers kunnen onttrekken, en aan den anderen kant de berg, op welks top het offer moet plaats vinden. Na deze uiteenzetting vergelijkt P. dit Kretensisch mysteriespel uit de 16e eeuw met de Fransche tragedie over hetzelfde onderwerp van Theodorus Beza en komt tot de slotsom, dat de Grieksche en de Fransche dichter onafhankelijk van elkaar, ieder langs verschillenden weg, den invloed hebben ondergaan van een bepaalde dramatische traditie. Wat vooral bij een vergelijking van het Grieksche en het Fransche spel sterk in het oog springt, is het feit, dat het Grieksche, dat vóór alles een psychologisch werk is, veel en veel hooger staat.

VII. Het laatste hoofdstuk behandelt in korte trekken naast den inhoud het succes in Frankrijk en de populaire verbreiding van Ἡ Βοσκοπούλα, bekend onder den naam van La Belle Bergère, een pastorale, die door Nikolaas Drymitinos (die niet de dichter ervan is), na keuze uit verschillende versies die in manuskript bestonden, gedrukt en uitgegeven is in 1627 (men vergelijke het artikel hierover van Pernot in de Mélanges-Picot).

Het boek is geïllustreerd; de 12 illustraties behooren alle tot het 4e hoofdstuk: portretten, handteekeningen en proeven van kalligrafie van de behandelde Kretensers.

We moeten Prof. Pernot dankbaar zijn voor zijn interessante studies. Zij vormen een behandeling van een aantal der belangrijkste Middeleeuwsche en Nieuw-Grieksche produkten en zijn in hun helder overzicht te beschouwen als een uitmuntende inleiding tot de kennis van beschaving en opvattingen van dien tijd.

Leiden. J. A. Lambert—van der Kolf.

The Witness of Religious Experience. The Donnellan Lectures delivered before the University of Dublin, 1914, and in Westminster Abbey, Lent 1916— by the Right Rev. **W. Boyd Carpenter.** London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. sh. 2,6 net.).

Dit boekje maakt deel uit van de serie „Crown Theological Library", waarin (in de Engelsche taal) een 40-tal werken van Engelsche, Duitsche, Zwitsersche en Fransche theologen zijn verschenen, — b.v. van Cheyne, Farnell (The Evolution of Religion), Addis, Kirsopp Lake (The Historical Evidence for the Resurrection of Jesus Christ); Harnack (Das Wesen des Christentums, e. a.), Herrmann (Der Verkehr des Christen mit Gott e. a.), Pfleiderer; Lobstein, Marti; Réville, Sabatier; enz.

Bovengenoemd boekje is een bijdrage tot de beschrijvende godsdienstpsychologie. In vijf lezingen zet de schrijver uiteen (I) dat de religieuze ervaring een „feit" is èn een „*kracht*" in het geestelijk leven der menschheid, p. 1—18. Daarna (II) wordt de aard van die kracht onderzocht: zij legt beslag op den gehéélen mensch, en

brengt hem tot 't besef van zijn eigen *persoonlijkheid*, p. 19—41. Dan (III) beperkt de schrijver zijn onderzoek tot de christelijk-religieuze ervaring, en bespreekt in 't kort *Paulus* en Augustinus, p. 42—65. De IVde Lecture handelt over de verhouding tusschen de religieuze ervaring van Paulus en die van *Jezus*, waarbij de nadruk valt op de rustige ontplooiing van Jezus' religieus leven, p. 66—90. Ten slotte (V, p. 91—111) wordt de Paulinische religiositeit beschreven als een zich ontworstelen aan de s avernij der zonde („zonde" opgevat als: egocentrisch leven, tegenover „God-centred life", p. 92). Zoowel bij Paulus als bij Jezus is het doel: „harmony with the Divine through self-surrender", p. 97; het verschil tusschen beider ervaring gaat terug op verschil van „personal character." De schrijver eindigt met eenige opmerkingen over Jezus als „the ideal for humanity" en over de beteekenis van diens leven als aanduiding van „the great spiritual law of life."

Het boekje is met warmte geschreven; het bevat vele schoone opmerkingen, vooral in 't begin en aan 't slot; het is helder, rustig, eenvoudig. Als persoonlijk geloofsgetuigenis heeft het zijn waarde; maar tot mijn leedwezen moet ik er aan toevoegen, dat er ernstige bedenkingen zijn. De schrijver schijnt slecht op de hoogte te wezen van de filosofische problemen, te midden waarvan hij zich voortdurend beweegt; en ook de speciaal theologische quaesties behandelt hij vaak te vluchtig. Ik zal hiervan enkele voorbeelden noemen.

De schrijver stelt, p. 7., de vraag of de religieuze ervaring waarheid dan wel dwaling is: „is it (*i. e.* the claim that a man may know God) a legitimate claim?" Hij wil die vraag dan *zuiver* inductief behandelen, en hij ziet niet eens, dat iedere inductie *per se* een deductief element bevat. Berust die aanspraak, zoo vraagt hij verder, op ficties of op feiten? Maar wat is een feit? En dan krijgen wij, p. 10, de scholastisch klinkende definitie: „fact expresses an actual harmony between statement and reality." Weg is alle kennisleer! Kant bestaat niet, diens Engelsche en Duitsche voorgangers evenmin! Wil de schrijver een „naief realisme" blijven huldigen, het zij zoo: maar hij onthoude zich dan van alle quasi-filosofische bespreking der problemen. — Religie maakt aanspraak op den mensch als geheel, en stelt zich niet tevreden met diens intellectueele, ethische of aesthetische functies. Weliswaar zijn er — zegt de schrijver — verschillende godsdiensten die zich tevreden stellen met een gedeelte van den mensch. „But, while this is true of different religions, Religion, which shows itself in human history...., if we follow her history, refusing to identify her with any one form of religion, Religion.... claims the whole man", p. 23. Hier wordt, met enkele woorden een, ook voor dezen schrijver, allerbelangrijkst onderwerp àfgemaakt, zonder dat hier éénig besef der diep ingrijpende vragen wordt getoond of gewekt; de schrijver opereert hier en elders in dit boek met een algemeen begrip van religie, dat hij onbewust aan een bepaalden vorm van het christendom ontleent en dat hij dan willekeurig — immers onkritisch — tot „Religion" proclameert. Hij maakt zich af van de moeilijkheid, die schuilt achter de verhouding: „any one form of religion [in history]" en „Religion", terwijl hij N. B. zelfs spreekt van „the *defects* (! is dat een historisch-psychologische beschouwing?!) of certain religions" tegenover „Religion", p. 25. Het is natuurlijk zijn volle recht, kloek front te maken tegen historistisch relativisme, den heraut van scepticisme; maar wie dat doet, moet zich bewust zijn, dat zoo iets niet mogelijk is op historische gronden, doch dat 't hier ten slotte gaat om de „metahistorische" vraag: „waardeoordeelen of zijnsoordeelen?" Hij moet weten welke norm hij aanlegt, en niet te werk gaan naar indrukken. — Eigenaardig is ook de grillige vermenging van krasnormatieve uitspraken (waaronder eenige schoone gedachten!) met allerlei pragmatische en psychologistische meeningen, die thans gangbaar zijn. James en Starbuck hebben veel goeds geschreven; maar de vragenlijst-methode is, overal waar het teedere en fijne dingen geldt, een grof, oppervlakkig en dus schromelijk misleidend hulpmiddel. P. 26 lezen wij: „Religion [in asking the whole man] is in harmony with correct psychology." Daar zal „Religion" wel erg blij over zijn! En wat is die „correct psychology?" We krijgen eenig vermoeden als we (p. 44, vgl. p. 109) lezen, dat Starbuck „has endeavoured to apply strictly scientific tests to the examination of Christian experience"; we denken even aan de vragenlijsten en.... glimlachen. Het quantitatieve zal het qualitatieve tòch nooit kunnen vervangen. Sapienti sat. — De ernstige en zoo actueele quaestie: „historical foundations are inadequate to establish eternal principles" (p. 106; vgl. boven, over p. 25) wordt rechtgezet door de overweging, dat het vallen van Newtons appel een slechts incidenteele gebeurtenis was, maar dat Newtons oog daarachter een eeuwige wet aanschouwde. Alsof daarmee de moeilijkheid was geraakt! — De definitie van Religion, als „man's last and greatest effort at self-expression" (p. 31), of als „the story of man's effort to realize himself" (p. 34), is op zijn minst: bevreemdend, vooral in 't begin der 20ste eeuw.

Ook in godsdienst*historisch* opzicht zijn er allerlei gewaagde en direct onjuiste beweringen. B.v.: de eerste beteekenis van „heilig" is niet: separated or dedicated to God's service (p. 24), zelfs niet in het Oude Testament. — Paulus' woorden „Christus in ulieden" beteekenen niet „the Christ ideal is to be found in every man" (p. 61 f.); zij hebben een veel concreter beteekenis, men denke aan het pneuma (realiter opgevat) van Christus. — De bewering dat „the belief in certain historic facts or theological propositions.... is foreign to the primitive Christian spiritual realization" (p. 107) is òf rondweg onwaar, òf zóó eenzijdig en dubbelzinnig, dat er niets mee valt aan te vangen.

Leiden. G. J. Thierry.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament. Haarlem, de Erven Bohn. 1916. (Pr. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.50).

Onder bovenstaanden titel zijn vereenigd vier lezingen in 1915 te Amsterdam gehouden, en ik verwacht dat velen die de lezingen hoorden en ook die ze niet konden hooren, dankbaar zullen zijn ze thans in druk voor zich te hebben. Want gemakkelijk te volgen zijn ze, naar ik onderstel, niet geweest. Hoofdstuk I handelt over wat Prof. de Zwaan noemt het prestige der antieke cultuur: het rom. wereldrijk; de grieksche wereldtaal; het stoische cultuurideaal van wereldburgerschap; hoofdstuk II heeft tot onderwerp: redelijke godsdienst en antiek Christendom: ter eener zijde de religie van den Staat, ter anderer zijde de zedelijke zelfstandigheid van den enkeling (de socratische levensleer); waar-

tusschen het Christendom dan niet kiest, doch boven beide zich verheft. Daarbij komen dan ter sprake de elementen van het religieuze leven van den keizerstijd: het antieke wereldbeeld, de vervulling der hemelsferen met hemelwezens en daemonen; de wijsgeerige behandeling van het astrologisch fatalisme; de mysteriën en de houding van het Christendom tegenover dit alles. Het IIIde hoofdstuk teekent „baanbrekende figuren": Ptolomaeus (brief aan Flora); Bardesanes; Ignatius en Paulus. In het slothoofdstuk is dan de Christusgestalte centrum van besprekingen over wereldverlossing; over *kyrios*-voorstellingen; de logosleer; den Joodschen *menschenzoon* en over den Jezus der evangeliën.

Een inderdaad overstelpend rijke inhoud, ik vrees bijna te omvangrijk, omdat daardoor vaak slechts kon worden aangeduid wat voor een breederen kring, als deze publicatie wil bereiken, wel wat had mogen worden uitgewerkt. 't Is dus eigenlijk ondankbaarheid als ik toch nog ga spreken over iets wat ik mis, evenals het kinderachtigheid zou zijn te vertellen dat er inzichten zijn die ik niet deel. Toch zij mij deze eene opmerking vergund, die van meer algemeenen aard is, nl. dat bij de bespreking der hellenistische godsdienstvormen, zelfs bij de behandeling van astrologie en verwante verschijnselen, alleen de geciviliseerde, de literair-verwerkte vormen aan de orde komen. Immers het charakteristicum van de religieuze renaissance van den keizertijd bestaat in de wonderlijke vereeniging van ijl-wijsgeerige religie, en een atmosfeer van de meest grove, primitieve voorstellingen en praktijken, een vereeniging, die zelfs in denzelfden mensch mogelijk blijkt. Over deze combinatie heeft o. a. Glover in zijn mooie boek *The conflict of religions* p. 18 ff. zulke fraaie bladzijden geschreven en het komt mij voor dat 't inderdaad een leemte is, dat prof. De Zwaan op dit verschijnsel de aandacht niet heeft gevestigd.

Prof. de Zwaan schrijft een glinsterenden, niet een eenvoudigen stijl. Telkens komen van die kostbaareigene, karakteristieke teekeningetjes, maar het geheel mist doorzichtigheid; de stijl is vaak rhetorisch en daardoor onduidelijk, zelfs voor den der zake kundigen lezer. Ik stel dit voornamelijk op rekening van de origine van het boek: „van het levende woord tot de sprakeloosheid van een boek" is inderdaad een groote overgang. En zoo dit inderdaad het geval is, dan nemen wij deze bezwaren gaarne mee in den koop, en mogen wij dankbaar zijn dat de uitnoodiging om over het onderwerp te lezen mede aanleiding was tot eene publicatie, die ons anders zou zijn onthouden.

Leiden. D. Plooij.

Dr. R. Hoecker, Das Lehrgedicht des Karel van Mander. Haag, Martinus Nijhoff. 1916.

Dit lijvig boekdeel (478 blz.) is deel VIII van de „Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte, herausgegeben unter der Leitung von Dr. C. Hofstede de Groot" en heeft als volledigen titel: „das Lehrgedicht des K. v. M., Text, Uebersetzung und Kommentar, nebst Anhang über Manders Geschichtskonstruction und Kunsttheorie." Door dezen „Anhang" vervalt het feitelijk in twee gedeelten; het eerste betreft het bedoelde gedicht terwijl het tweede betrekking heeft op van Mander's Schilderboek enz. als geheel. Goed uit elkander gehouden zijn deze gedeelten evenwel niet. Immers eerst komt het gedicht met de vertaling, vervolgens de commentaren daarop, terwijl daarentegen de „Anmerkungen", onderverdeeld in „Anm. zum Lehrgedicht" en „Anm. z. Kommentar" geplaatst zijn achter den „Anhang" over van Manders methode van geschiedschrijving.

Het boek als geheel is een van die voorbeelden van noesten vlijt en groote literatuurkennis, waarvan onze oostelijke naburen zoo vaak doen blijken. Na een kort voorbericht volgt eerst de volledige „Grondt der Edel Vrij Schilder Const" met de Duitsche vertaling naast het Hollandsch van de tweede uitgave (1618). In het algemeen is de vertaling goed. Zij is meer juist dan letterlijk; nergens ontmoette ik een verkeerd begrepen plaats, al is ook hier en daar voor een Hollandsch woord niet geheel het juiste Duitsche gevonden en al moge ook op sommige plaatsen een constructie of een naamval niet goed zijn opgevat (b.v. blz. 198: „De lampen, die 'snachts verclaringh besorghen" wordt vertaald door: „Die Lampen, die der Nacht Beleuchtung besorgen", hetgeen zou moeten zijn „während der Nacht").

Voor den Hollandschen lezer is deze vertaling van weinig beteekenis, doch voor den Duitschen is zij veel waard en voorziet zij in een reeds lang bestaande behoefte.

Voor ons van groot nut zijn evenwel de verklarende noten in de commentaren die, hoewel wat breedsprakig, toch zeer de moeite van het lezen waard zijn. Dit is ook het geval met den reeds genoemden „Anhang", waarin o.m. duidelijk wordt uiteengezet hoezeer van Manders opvattingen van de Italiaansche kunsttheorie afhankelijk waren.

Van belang dunkt mij het register op de technische uitdrukkingen, dat de schrijver met groote zorg heeft samengesteld. Het is een zeer welkome bijdrage tot de nog slechts weinig gevorderde onderzoekingen aangaande de terminologie bij de kunstgeschiedschrijvers en kan ook wellicht den Nederlandschen lexicografen van nut zijn.

Jammer alleen, dat het zoo moeilijk is, de geciteerde plaatsen in den tekst terug te vinden. Het is een heele studie, om er eerst achter te komen, wat de schrijver met zijn afkortingen bedoelt.

Een misvatting is, dat de schrijver steeds spreekt over Mander in plaats van over van Mander. Dit is een Duitsche eigenaardigheid, die o.m. onlangs nog bleek uit den titel van een boek van niemand minder dan Dr. Max J. Friedländer: „von Eyck bis Brueghel", in plaats van „von van Eyck bis Brueghel".

Den Haag. W. Martin.

W. Bosanko, Collecting old Lustre Ware. London, William Heinemann. 1916. (Pr. 2,6).

Dit boekje maakt deel uit van „The Collectors' Pocket Series." In deze populaire uitgaaf zijn reeds vroeger beschrijvingen verschenen over: Old Glass, Old Miniatures, Old Pewter, Old Prints en Old Water-Colours.

De schrijver behandelt uitsluitend het Engelsche „lustre Ware" uit de eerste helft der 19e eeuw. Deze Engelsche voorwerpen zijn in tegenstelling met Perzische en Spaansch-Moorsche specimina op zoodanige wijze van lustre of metaalglans voorzien, dat zij het voorkomen hebben van geheel uit metaal vervaardigd

te zijn. Na eene beschrijving der technische methoden, waardoor de verschillende lustre effecten als van koper, zilver, goud enz. verkregen worden, gaat de schrijver over tot eene bespreking der voorwerpen, welke volgens de technieken zijn ingedeeld. Het karakter der producten uit de verschillende fabrieken, voorts de vormen en versieringen worden op aanschouwelijke wijze door tal van afbeeldingen weergegeven, welke van korte toelichtingen zijn voorzien. Voor liefhebbers en verzamelaars van dit Engelsche aardewerk kan dit boekje als eene gemakkelijke en bruikbare handleiding worden aanbevolen, te meer daar over dit onderwerp nog weinig literatuur bestaat.

's-Gravenhage. I. C. E. Peelen.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tullii Ciceronis pro T. Annio Milone oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXX).

M. Tullii Ciceronis pro L. Murena oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen**. (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXXI). Leiden, Brill. 1916—'17. (Pr. per stukje ƒ 0.65).

De serie Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen is met twee nummers vermeerderd: dr. van Rooyen bewerkte voor die collectie Cicero's redevoering pro Milone (1916) en onlangs (1917) pro Murena. Allen die 't met mij betreuren, dat niet van de voornaamste en meest gelezen stukken der klassieke auteurs Hollandsche uitgaven bestaan, zoowel eenvoudig tekstuitgaven als gecommentarieerde edities, zullen 't streven van den schrijver om Cicero voor meerderen verstaanbaar te maken toejuichen. Wij dienden althans, wat de lectuur op 't gymnasium betreft, van 't buitenland onafhankelijk te zijn. Laten wij zien, in hoeverre de weg door den auteur van de twee bovenstaande kommentaren ingeslagen aanbevelenswaardig is.

Het werk van dr. v. Rooyen mag geen aanspraak maken op oorspronkelijkheid: 't is op tal van plaatsen niets meer dan een vertaling van Halm-Laubmann. Het maakt een zonderlingen indruk, dat de bewerker van de Hollandsche uitgave niet disertis verbis gezegd heeft naar welken meester — dien naam verdient Halm als groot kenner van Cicero — hij zich gericht heeft. De keuze van dien gids mag in 't algemeen een gelukkige genoemd worden en daardoor is zeer veel van hetgeen dr. v. Rooyen ons aanbiedt ook bruikbaar. Het is natuurlijk evenzeer aan 't origineel toe te schrijven, dat 't aantal noten in *pro Milone* en *pro Murena* dat in de oudere nummers van de Hollandsche serie, van Schlimmer bijv., verre overtreft. Ik acht dit geen voordeel. Gezonde paedagogiek eischt, dat men zich in 't geven van toelichting aan de leerlingen beperkt: hier is dikwijls te veel verklaard, soms is zelfs als aanteekening gegeven, wat de leerling in 't woordenboek van v. Wageningen zelf vinden kan, bijv. pro Mur. pag. 12, 31 *excurrere* = zich tóonen; ibid. pag. 14, 5 *increpuit* = zich laten hooren; pro Milone pag. 2, 8 *adeste animis* = weest kalm, bewaart uw tegenwoordigheid van geest enz. Zoo moet een kommentaar niet ingericht zijn: alle denken en zelfstandig onderzoek wordt daardoor afgesneden. Aan den anderen kant mist men hier en daar de noodige opheldering. Gezwegen is over de dubbele ontkenningen in cap. 1 pro Mil.; in datzelfde stuk wordt pag. 16, 13 *id temporis* goed vertaald door *zoo laat*; daar behoort de uitlegging bij, welke Landgraf geeft in zijn komment. op pro Sex. Rosc. Amer. § 97. Onvoldoende acht ik pro Mur. pag. 53, 22 Di *faxint* = *fecerint*, men kan daarmee tegenwoordig niet volstaan: dus worde gesproken van aorist. optativ. Zoo zal menigeen zich verbazen, dat 't woord clausula nergens in de twee deeltjes te vinden is. Aanleiding daartoe had dr. v. Rooyen kunnen vinden bij pro Mil. pag. 23, 13 cogitaretur (voor: cogitatum esset).

Ik heb de zonderlinge wijze van citeeren naar bladzij en regel moeten volgen, omdat de schrijver wel de indeeling in hoofdstukken, niet die in paragrafen geeft. Hij is een enkele maal willekeurig afgeweken van de overgeleverde goede lezing, bijv. pro Mil. pag. 31, 14 waar hij *enim* opgenomen heeft in plaats van *ille*. Het spijt mij, dat ik van de correctie niet veel goeds zeggen kan: pag. VI pro Mil. leest men Lanuvium tegenw. *civita Lavigna* in plaats van *cività Lavinia*; ibid. wat lager quod *gladiatorios* (lees *gladiatores*) adhibuisset; pro Mur. pag. 24 geeft driemaal de spelling *Bosphorum* enz. Wanneer ik pro Mur. pag. 27, 14 in de noot de woorden aantref, dat „voor de equites in het theater de 14 eerste zitplaatsen achter de orchestra werden gereserveerd", dan heeft dr. van Rooyen blijkbaar 't woord *Sitzreihen* bij Halm onjuist vertaald.

Prijzen moet ik 't echter, dat de schrijver bij de verschillende onderdeelen der oraties telkens den inhoud kort samenvat en niet schroomt de technische termen aan te wenden bij die gelegenheid. Had hij in de inleiding een schema gegeven van elke rede, dan zou onze dank nog grooter geweest zijn.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den derden druk van Terwey's bloemlezing *Uit Hoofts Nederlandsche Historiën* (Bibl. v. Nederl. Letterk. III), bewerkt door J. Koopmans (pr. ƒ 0.75); gelijk bekend vindt men hier het fragment waarin het beleg van Haarlem wordt behandeld, van een inleiding en een uitvoerigen commentaar voorzien.

Van dezelfde firma ontvingen wij den 11den druk van De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederlandsche Letterkunde, schrijvers en schrijfsters na 1600*, bewerkt door L. Leopold en W. Pik (pr. ƒ 4.90). De bekende bloemlezing die reeds zoovele jaren goede diensten bij het onderwijs heeft bewezen, is in deze nieuwe uitgaaf zeer vermeerderd en tot den laatsten tijd bijgewerkt: wij behoeven slechts te vermelden dat het laatste stuk een fragment uit Timmermans' Pallieter is. Het tweede deel is geheel aan de tweede helft der 19de en het begin der 20ste eeuw gewijd. Een voordeel van deze bloemlezing is o. a. dat er ook verzen van enkele Friesche dichters in opgenomen zijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Japikse's *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1917) verscheen de derde aflevering, loopend tot 1798.

Dr. W. Mulder, S. J. wijdde een herinneringsgeschrift aan *St. Dominicus en zijn werk* (Nijmegen, Malmberg, 1916) ter gelegenheid van de stichting vóór 7 eeuwen der Dominicaner Orde,

die ook voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis groote beteekenis heeft gehad en thans onder een Nederlandschen generaal staat.

Dr. D. M. Sluys gaf een bijdrage tot de geschiedenis van de Amsterdamsche opperrabbinaten, getiteld *De ambtsdata van de oudste opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam* (1640—1706).

Door de zorgen van de „Cercle de la librairie" is te Parijs verschenen een lijst van de oorlogsboeken die van Augustus 1914 tot Augustus 1916 in Frankrijk zijn verschenen. Edmond Rostand heeft haar ingeleid met een gedicht en eenige reproducties van oorlogsplaten versieren de tekst. Bij elke titel is, in enkele regels, een kenschetsing van het werk gevoegd.

Bij de firma Bloud en Gay te Parijs zijn de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken verschenen en aan onze redaktie toegezonden: Cardinal Mercier, *Per crucem ad lucem*, lettres pastorales, discours, allocutions etc.; P. Delay, *Les Catholiques au service de la France* II, Les diocèses de l'intérieur; G. Goyau, *L'église de France durant la guerre* (Août 1914—Décembre 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Déc.: C. Huart, Les légendes épiques de la région de Ghazna (Afghanistan). — J. Loth, l'île de Saint-Samson dans le Roman de Tristan. Mark's Gate à Lantyan (Lancien). — R. Cagnet, Djemila, colonie militaire de Nerva. — Appendice.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIX—XL, 4: A. Schulten, *Viriatus.* — L. Weniger, 'Wär' nicht das Auge sonnenhaft'. — J. Hashagen, Italien u. d. Vorgesch. des Krieges.

5: A. Körte, Was verdankt die klass. Philol. den literar. Papyrusfunden? — O. Blank, Die erste Satire des Horaz. — H. Fischer, Stilgeschichtl. Untersuchungen mit besond. Beziehung auf Uhland. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: L. Potpeschnigg, Planmässige Wesensforschung in der Dichtkunst. — Mitteil.

N. Taalgids, XI, 4: S. A. Krijn, Franse lektuur in Nederl. in het begin v. d. 18e eeuw. — A. Kluyver, Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder. — M. H. v. d. Ven en W. Govaart Nogmaals „de" vóór eigennamen. — J. M. Acket, „Het verheven deel" der letterkundige lektuur. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, II, 4: Jos. Schrijnen, Het woord *dal* en zijn maagschap. — N. v. Wijk, Naar aanleiding v. d. tweede Oudpruis. Katechismus. — A. Borgeld, De Romance van 1780 tot 1830. — K. Sneyders de Vogel, Verbes pronominaux. — H. C. Brouwer, La question du *si* dit „concessif". — C. de Boer, Une victime de Mad. de Montespan. — R. C. Boer, Got. *Nawis.* — Dez., Over *i*- en *u*-syncope in het Gotisch. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap* nach Ursprung u. Entwicklung; *Wirtschaft, Wirt*, II. — W. Viëtor, Dialektfreies Deutsch. — H. Poutsma, Hendiadys in English, II. — A. v. Herk, Chauceriana, I. — G. Dudok, Is Shakespeare Bacon? — Varia. — Boekbesprek. — Aankond. v. eigen werk. — Inhoud v. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 2: Th. Frings, Mittelfränk.-niederfränk. studien, II. — Dez., *Doom* im alt- u. neuflämischen. — K. Plenio, Metr. studie über Walthers palinodie. — Dez., Excurs zu s. 259 anm. 2: Ueber Walthers u. Reinmars herkunft. — Dez., Ueber deutsche strophik. — Dez., Kolometrie (zu Beitr. 41, 543). — O. Behaghel, *Diu* mit dem comparativ. — A. G. v. Hamel, Anl. *v* im as., mnd., mnl. — T. O. Achelis, Die fabeln des Rimicius in Steinhöwels Aesop. — O. Fiebiger, Die vermeintlichen Constantinopler Bajowareninschriften. — M. J. v. d. Meer, Gotica, II. — W. v. Unwerth, Der schreiber der Würzburger beichte. — K. Schiffmann, Z. Sangaller paternoster u. credo. — E. v. Steinmeyer, Z. hs. d. Hildebrandliedes. — K. Plenio, Nachtrag.

Anglia, XLI, 1: G. Goetze, Die Richard-Anna-szene in Shakespeares Richard III. — Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* zum Ausdrucke der identität im Engl., I. — M. Förster, Die ae. glossenhs. Plantinus 32 (Antwerpen) u. Additional 32246 (London). — V. Langhans, Der Prolog zu Chaucers legende von Guten Frauen. — A. E. H. Swaen, Sir Tristrem 297 a. 869. — Dez., As. *scœnan* = ae. *sheen.*

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 3: De Boer, Blauwhoedenveem (slot). — Oudschans Dentz, Episode uit het leven van Cor. v. Aerssen v. Sommelsdijck. — Wiener, Inscriptie op een 17e eeuwsche kan. — Moerman, Een proefschrift (van mej. De Hol). — Peters, De sluis bij Andel.

4: De Kroon, Christiaan II. — Loosjes, Uit het hs. van Corn. Wolff (1806—1813). — Van Hinte, Een werk van Rohrbach (Weltpolit. Wanderbuch).

Hist. Zeitschr., CXVII, 1: Neumann, Römische Klientelstaaten. — Bauer, Der Staatsstreich des Octavianus (32). — Helmann, Frankreich und Aegypten von Leibnitz bis auf Napoleon. — Meinecke, Des Kronprinzen Friedrich Considérations sur l'état présent.

English Historical Review, 1917, July: Lattey, The Diadochi. — Orton, Italy and Provence 900—950. — Newton, The King's Chamber. — Seymour, The storming of the Rock of Cashel by lord Inchiquin (1641). — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVIII, Juli: B. W. Speekman, Enrica von Handel—Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — F. de Bruyn, Onderzeesche telegrafie. Oud en Nieuw. — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Hist. Romans, I. — P. Zeegers, De Psychologie der tragische emotie, II. — Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus: G. Gorris, De mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Histor. Romans, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — B. W. Speekman, Enrica v. Handel-Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Godée Molsbergen, Reizen in Zuid-Afrika: Engl. Hist. Rev. 1917, July (Lambert).

Meerkamp van Emden, Stadsrekeningen van Leiden: Engl. Hist. Rev. 1917, July (G. U.).

Smit, Oud-Christ. Monum. v. Spanje: Studiën LXXXVIII Aug. (v. Steen).

Verdenius, Maerlant's Heimelijkh. d. Heimelijkh.: N. Taalg. XI, 4 (Koopmans).

De Vries, Holland's Influence on Engl. Language a. Liter.: Neophil. II, 4 (Heldt).

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis fuit hic:

Aureo praemio ornatus est Franciscus Sofia Alessio (poeta carminis c. t. *Sepulcrum Ioannis Pascoli*). Praeterea eodem, quo hic enumerantur, ordine legati sumptibus in lucem edentur haecce carmina:

Dies anno redeunte festus (Alfredi Bartoli); *ignorati luctus* (Casoli); *vivax patriae memoria*; *nox natalicia* (Alfredi Bartoli); *de arundine Sacharigena*; *Caecilia* (Carrozzari); *Harlemi Campus*; *reliquiae* (Sofiae Alessionis); *Funum Iovis* (Migliazzae); *ultimi Vergilii dies.*

Poetae carminum q. t. *vivax patriae memoria; de arundine sacharigena; Harlemi campus; ultimi Vergilii dies*, si illa sumptibus legati in lucem edi cupiunt, invitantur ut filo electrico nomina sua edant. Hunc nuntium sic inscribi oportebit: „aan het Bestuur der K. A. van Wetensch. Trippenhuis Amsterdam".

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Ord. litt. Ac. praeses.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK; J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIJFENTWINTIGSTE JAARGANG.

1918.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 25sten Jaargang.

Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. L. A. J. Burgersdijk te Middelburg.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Mr. R. Fruin te 's-Gravenhage.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. Goldziher te Boedapest.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te Hilversum.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. K. Heeringa te Middelburg.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. H. F. M. Huijbers te Vught.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
E. S. de Klerck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. P. de Koning te Zutfen.
Dr. B. B. Koster te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Dr. E. T. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Dr. K. O. Meinsma te Zutfen.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. K. H. Roessingh te Leiden.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te Leiden.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
D. H. Stam te Bussum.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S.J. te Mariendaal bij Grave.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 1.** **October 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.
No. 21. Orationes Cum senatui gratias egit, Cum populo gratias egit, De domo sua, De haruspicum responso recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).
No. 22. Oratio pro P. Sestio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70 geb. M. 0.95).
No. 23. Orationes in P. Vatinium, pro M. Caelio recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.70. geb. M. 0.95).
No. 24. Orationes De provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo,. in L. Calpurnium Pisonem recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).
No. 25. Orationes pro Cn. Plancio, pro Rabirio Postumo recognovit **A. Klotz**; Oratio pro Scauro recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.20 geb. M. 1.45).
No. 26. Oratio pro T. Annio Milone recognovit **A. Klotz.** (Pr. M. 0.60 geb. M. 0.85).
No. 27. Orationes pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro rege Deiotaro recognovit **A. Klotz** (Pr. M. 0.50 geb. M. 0.75).
No. 27 Editio Minor. (5). (Pr. M. 0.30).
No. 28. Orationes in M. Antonium Philippicae XIV recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 2 geb. M. 2. 25).
No. 29 Orationum deperditarum fragmenta recognovit **F. Schoell.** (Pr. M. 1.50 geb. M. 1.65). Leipzig, Teubner. 1914—17.

Vier jaar geleden schreef Kroll in zijn kommentaar op Cicero's Orator (pag. 20 noot 1): es erscheint Ehrenpflicht des Teubnerschen Verlages den ganzen von Friedrich bearbeiteten ersten Band der Ciceroausgabe bald durch eine neue und bessere Recensio zu ersetzen. Dit heeft zich de verdienstelijke firma niet tweemaal laten zeggen: zij heeft niet alleen de zorg voor een verbeterde editie van de rhetorische werken (door Kroll bedoeld), maar van alle opera van Rome's grootsten redenaar, die voor ons bewaard gebleven zijn, op zich genomen. Reeds zag menig deeltje 't licht, al lang hebben wij de Epist. ad Brutum, waarvan de tekst herzien is door Sjögren, terwijl Schiche hetzelfde deed voor 't belangrijk philosophisch essay de finibus bonorum et malorum. Hier valt te spreken over de nummers 21—29 bevattende 31 redevoeringen en de fragmenten van de verloren oraties, welke Klotz en Schoell voor hun rekening namen.

Men weet, dat Clark en Peterson dank zij hun ontdekking van den Cluniacensis en ander gewichtig materiaal uit handschriften den tekst van Cicero's redevoeringen voor hun uitgave te Oxford (1900—1910) veel juister hebben kunnen vaststellen dan C. F. W. Müller voor de vorige Teubneriana. Tijdens en niet minder na de verschijning van de bedoelde volumina der bibliotheca Oxoniensis werd de theorie der clausula metrica nauwkeuriger onderzocht, kwamen enkele degelijke studiën betreffende de Ciceroniaansche taal uit — om van de artikelen in den Thesaurus maar te zwijgen — en verspreidde de eerste wetenschappelijke uitgave van al de Scholia op Cicero door Stangl op menig punt nieuw licht. Hiermee is eigenlijk de geschiedenis van 't Cicero-vraagstuk in onze eeuw kort geschetst: 't was noodig om te doen zien, hoe inderdaad onder gunstige voorwaarden de revisie van 't werk van C. F. W. Müller door zijn opvolgers werd aangevat en hoe de mogelijkheid bestond de Oxoniensis, in 't bijzonder de gedeelten door Peterson bewerkt, in de schaduw te stellen.

Van den beginne af is de grief geuit tegen de Engelsche editie, dat de apparatus criticus al te beknopt is; de Duitsche (bepaald geldt dit van onze nummers 21—29) geeft een veel vollediger overzicht van de lezingen der handschriften en van de conjecturen ten minste van de belangrijkste, waarover in de meeste gevallen een oordeel wordt uitgesproken; vooral Klotz doet dit met voorliefde, vrij geregeld motiveert hij bondig zijn kritiek, die doorgaans afkeurend leidt. Daarnaast staan opmerkingen van exegetischen aard en loci similes; vermeld zijn de plaatsen bij Valerius Maximus, Quintilianus, Gellius, de Panegyrici, de kerkvaders, de scholiasten op Vergilius, Horatius, Persius, Lucanus en Juvenalis, de Grammatici en Rhetores Latini, waar telkens de

bewuste locus Ciceronianus voorkomt, eventueel met de afwijkingen, zoodat men zich een beeld van de indirecte overlevering vormen kan. Hebben de Duitschers de fout van het te weinig der Engelschen vermeden, zoo veroorloofde de ruimte toch niet alle conjecturen, die voorgesteld zijn, op te sommen, maar overigens zal de ondervinding leeren, dat hun streng methodisch in elkaar gezette apparatus rijkdom aan verscheidenheid paart. Een ander voordeel van de nieuwe uitgave van Cicero is, dat de testimonia alle zijn afgedrukt evenals de argumenta, welke te vinden zijn bij Asconius, den Scholiasta Bobiensis en den Gronovianus. Clark keurde slechts 't argumentum van de Miloniana door Asconius opgesteld die eer waardig.

De Teubneriana is conservatiever dan de Oxoniensis, Schoell inzonderheid is zeer voorzichtig in 't opnemen van gissingen. Clark, wien niema d groote scherpzinnigheid zal ontzeggen en die in dit opzicht beslist niet voor zijn Duitsche mededingers onderdoet, heeft de verleiding hier en daar geen weerstand kunnen bieden om wat nog aan twijfel onderhevig was, in den tekst te zetten. Zijn conjecturen echter zijn veel mooier dan die van Klotz, van wien men in de 16 stukken hierboven genoemd geen enkel voorstel tot tekstverbetering aantreft, dat „schlagend" is. Door groote divinatorische gave munt deze criticus zeker niet uit, geregistreerd is echter alles met nauwgezetheid, wat den gebruiker ten goede komen kan: artikelen in Glotta, Hermes en Philologus, monographieën, de bespreking van een controvers punt in de uitvoerige grammatica's van Kühner-Stegmann, Schmalz enz. Werkelijk vertegenwoordigt aan den eenen kant de pas gepubliceerde tekst tamelijk wel den stand onzer wetenschap en aan den anderen kant is door de gegevens in den apparatus de basis gelegd voor verdere vruchtbare studie: aan de twee voornaamste eischen, welke men aan een dergelijk werk stellen moet, is voldaan.

Op deze algemeene karakteristiek dient te volgen een onderzoek, dat meer afdaalt in bijzonderheden en dus een revue houdt over de afzonderlijke redevoeringen.

Wij wenden ons allereerst tot fasciculus 21. Ik moet hier tot mijn spijt wijzen op 't groote aantal drukfouten in den tekst van *de domo sua* bijv. § 17 *fruga* (lees *fuga*), § 59 *parvos* (lees *parvus*), § 66 *daturus* (lees *daturum*), ibid. *quid* (lees *qui*), § 87 *redi* (lees *redii*) § 89 *adferunt* (lees *adferant*), § 113 *maiore* (lees *maiora*), § 115 *illa* (lees illam) § 138 *caerimoniane* (lees *caerimoniae*) § 145 *caermoniis* (lees *caerimoniis*). De apparatus verraadt 't zelfde gebrek aan accuratesse o. a. pag. 61 pro *illa* membro, pag. 73 *exprobo* (lees *exprobro*) enz. Het toppunt is bereikt pag. 100, waar de hoogleeraar in de Latijnsche taal schrijft: genetivus vel eo nomine praeferendus, quod sic adiectivum *substantivo suo* antecedit maiore cum affectu. Ik hoop, dat één van zijn studenten den professor geleerd heeft, dat *antecedere* hier den accusativus behoort te regeeren. Elders heb ik een viertal correcties voorgesteld (zie mijn Miscella tertia pag. 31 en 32), hier kan ik niet verder uitweiden over zulk slordig werk: ik moet de firma Teubner aanraden ten spoedigste een verbeterden druk van *de domo* te geven, want 't komt mij voor, dat deze oratie van de heele serie 't slechtst is behandeld: al 't overige werk, ook dat van Klotz zelf, staat oneindig veel hooger. Alvorens van fascic. 21 af te stappen, wil ik nog even aanstippen, dat in de nu volgende redevoering de harusp. resp. [1]) op pag. 135 bij § 23 Arnobius geciteerd wordt n. l. IV 31 (pag. 166, 25 Reiff.), waar men successievelijk deze perfecta leest constitit.... conticuit... *omiserit*... potuit, alle afhangende van *si*. Nu vraagt prof. Klotz, die blijkbaar niet weet, dat de varietas modorum een kenmerk is van de latere Latiniteit (zie mijne Arnobiana pag. 48—51), of hier soms niet gelezen moet worden *omisit*. Ik acht 't onwaardig en onwetenschappelijk, dat iemand, die Arnobius niet kent, over dezen auteur schrijft, jazelfs ter loops een conjectuur voorstelt.

Fasciculus 22 brengt slechts de oratie pro Sestio. Hier heeft Klotz tekst en apparatus wel niet vlekkeloos, maar toch veel zuiverder gecorrigeerd. Terecht verdedigt hij de overgeleverde lezing § 32 erat igitur in luctu *senatus*; squalebat *civitas* door te vergelijken squalorem Italiae (in Pis. 32) en squalent municipia (pro Mil. 20). Paul wilde n. l. de woorden *senatus* en *civitas* van plaats doen verwisselen. Waar de traditie in bescherming genomen moet worden, vindt zij in dezen criticus een goed pleitbezorger; of echter § 92 (horum utro uti *nolimus*, alterost utendum) de vorm *nolimus* mag gehandhaafd blijven en dan nog wel als indicativus opgevat moet worden, lijkt mij zeer problematisch. Een paar maal lees ik in den apparatus (pag. 178) *suprascriptum* (zie ook pro Deiot. pag. 105 *suprascripto*), wat geen Latijn is.

No. 23. Ik verbaas mij, dat Klotz niet voorgesteld heeft in Vatin. § 17 volo uti mihi respondeas num quis ex toto collegio <*inauspicato*> legem sit ausus ferre praeter unum te. De door mij ingeschoven term schijnt overgeslagen te zijn. Een storende drukfout staat pag. 263 in den apparatus n. l. *delectum* (lees *deletum*) iri.

Van meer beteekenis is de andere redevoering van dezen fasciculus t. w. pro Caelio, ook al omdat Oxyrhynchus ons een papyrus geschonken heeft (Grenfell-Hunt X No. 1251), die stukken bevat van § 26—55. Al wat van gewicht is in die papyrus, heeft Klotz in den apparatus aangehaald. Niet zelden biedt die nieuwe getuige der overlevering de woorden in andere volgorde (§ 33 forte ista; § 39 suae vitae); verkeerde lezingen ontbreken niet (§ 33 mallet; § 37 nequaquam velis); ook hier mist men 't woord *abavum* (§ 34); toch schaart hij zich vaak aan de zijde der optimi codices bijv. *libet* (§ 43) en *elaborata* (§ 54). Aardig merkt Klotz op, dat § 37 vix ferendi (na ferrei... patres) behouden moet blijven propter adnominationem. Dit geschiedt ook bij v. Wageningen. De sterkste afwijking van den tekst door v. Wageningen geadopteerd zien wij § 61 [constitutum] *pactum* esse cum servis, ut venirent ad balneas Senias, waar de Nederlandsche uitgave *constitutum factum* esse enz. opnam.

No. 24. Van de rede de provinciis consularibus zij eerst opgemerkt, dat Klotz één conjectuur van Kappeyne van de Coppello in den tekst zette (§ 5) en twee van Pluygers (§ 10 en 22), voorts dat hij Zielinski volgde door te schrijven (§ 34) Galliam sempiternis *vinclis* adstringere natuurlijk ter wille van de goede clausula. In de handschriften staat trouwens nu en dan *vinclum*. Diezelfde paragraaf — om meer dan één reden gewich-

[1]) Op 't titelblad staat de haruspicum *responso*, in het boek zelf van pag. 121 af de haruspicum *responsis*.

tig — eindigt met de woorden : ad renovandum bellum *revirdescent*. Klotz heeft niet geaarzeld dezen merkwaardigen vorm uit P[1] te aanvaarden : zoo heeft hij althans de beste clausula gekregen. Eindelijk accepteerde deze uitgever de schrijfwijze van den Parisinus (§ 42) *arbitrarem* zich beroepende op de nat. deor. II 74 *arbitrato* (imperativus). Ik wil alleen in 't midden brengen, dat Cicero toch zeker in zijn redevoeringen 't strengst is in zijn vormen en syntaxis : zoo ergens dan wil hij daar Latine loqui.

Op deze in den senaat uitgesproken rede volgt de oratio pro Balbo. Groot is de macht der clausula, daarvan zijn wij tegenwoordig allen overtuigd, ik kan echter niet aannemen, dat wij gerechtigd zijn § 22 *esse videatur* te behouden niettegenstaande de zin den indicativus eischt *esse videtur*, al is dit de verboden clausula heroica. De Teubneriana van 1876 prefereerde deze laatste. Het klinkt eenigermate komisch, dat Klotz zelf elders pro Plancio pag. 511 in den apparatus schrijft : hac forma Cicero non usus *esse videtur*! De niet zeer afdoende opmerking door Klotz gemaakt pro Balbo § 61 pag. 299, dat Cicero zich wat nonchalant heeft uitgedrukt, was misschien ook hier van pas geweest. Bij de bekende woorden pro Balb. § 34 et cum duo *fulmina* nostri imperii subito in Hispania Cn. et P. Scipiones extincti occidissent verzwijgt Klotz niet 't betoog van den Zweed Axel Nelson, die dit woord *fulmina* afleidt van *fulcire* en er de beteekenis van steunpilaren aan hecht. Wanneer Klotz echter daarmee op één lijn stelt Lucret. III 1034 Scipiadas belli *fulmen* of Anthol. Pal. VII 692 Γλύκων . . . ὁ παμμάχων κεραυνός, dan vergelijkt hij heterogene dingen. In de beide laatste gevallen toch hebben wij werkelijk met *fulmen* = bliksem te doen ; men denke ook aan Hamilcar Barcas (= bliksem) en aan 't Fransche gezegde foudre de guerre. Ik verwijs ten slotte naar de Mnemos. XLV (1917) pag. 135 sqq., waar v. Wageningen uitgaande van Manil. II 892 deze quaestie breedvoerig toelicht.

De groote rede in Pisonem stelt ons eerst voor de vraag, wat er te lezen valt in de plaats van § 15 voluit ille (sc. Catilina). . . . leges *incendere*, welk *incendere* twee regels lager voorkomt en hier 't ware woord verdrongen heeft. Klotz stelt voor *infringere*, uit palaeographisch oogpunt geheel onwaarschijnlijk. Ik gis *inducere*, omdat men ook zegt senatusconsultum *inducere* (= casseeren). Klotz durft niet kiezen tusschen § 44 esse *duo* of *duos* duces in provinciis. Noch Lindsay noch Sommer kennen eenig verschil bij Cicero tusschen den accus. *duo* en *duos*, welke vormen toevallig vrij wel evenveel malen voorkomen. In dezelfde ἀπορία verkeert de uitgever, als hij moet kiezen tusschen §96 tribuni *militares* en tribuni *militum* ! Verstandig is zijn beslissing als hij § 48 iniussu *populi* schrijft en niet *pop. Rom.*, omdat hier niet van buitenlandsche aangelegenheden sprake is, in welk geval Cicero 't adjectief niet pleegt weg te laten. Bij de woorden van § 67 ubi *galli* cantum audivit, avum suum revixisse putat, had ik een korte noot verwacht t. w., dat hier een toespeling gemaakt wordt op Piso's grootvader van moederszijde, die een Galliër was. Goed bedacht is, dat de afwisselende vormen § 94 *neque . . . nec* met opzet aangewend zijn, opdat het isocolon volkomen zou zijn : dan immers tellen de beide membra elf lettergrepen. Terwille van de clausula eindelijk zal men met Asconius en Klotz moeten schrijven § 95 eiectus est *patria*, ofschoon E en de jongere codices, waarbij Clark zich aansluit, *e patria* bieden.

Fasciculus 25. Wij stemmen in met de spelling pro Planc. § 8 iudicium pop. Romani *reprendatis* en § 75 quam *reprendentis*, want zoo ontstaat weer de best denkbare clausula. Na een voorafgaand *vel quod* (§ 24) is de lezing van den Scholiasta Bobiensis en enkele goede handschriften *vel quia* pro filio supplicabat behouden : zij wordt verklaard uit 't feit, dat Cicero vermijden wilde te veel lange lettergrepen op elkaar te laten volgen. Klotz handhaaft ook 't toonlooze (§ 26) *meas* tusschen twee woorden, waarop de klemtoon valt. Gezocht evenwel lijkt mij weer dat onderscheid tusschen § 65 *decedere de* provincia en *e* provincia ; noch Kühner-Stegmann, noch de Antibarbarus kennen dat verschil. Ik deel 't gevoelen van den auteur, die in § 89 *gloriae laude* een genetivus inhaerentiae ziet. Volstaan kan ik met te verwijzen naar mijn Arnobiana pag. 15, waar ik o. a. aanhaalde Firm. Matern. Mathes. I 2, 6 gloriae laudem. Niets valt af te dingen op de spelling ter wille van de clausula § 90 in aliorum vigiliam consulum *reccidissent*, wat bevestigd wordt door 't perfect *recciderunt* (Verr. V 163) in den Regius Parisinus. Zielinski acht ook voor den rhythmus pro Sull. 91 (ad) lacrimas *recciderunt* noodzakelijk. Ik wil herinneren aan den vorm *reccidat* (de harusp. resp. § 51 en Ovid. Met. VI 212), die door handschriften gewaarborgd is. Natuurlijk eischt de maat, dat wij (Metam. X 18) in quem *reccidimus* schrijven. Met voldoening constateeren wij, dat § 95 *arcum* facere e cloaca de gissing van Cobet is goedgekeurd, met de overlevering *arcem* is hier niets te beginnen.

Naar tijdsorde volgt de redevoering pro Scauro, die slechts fragmentarisch is bewaard ; wij maken thans kennis met 't werk van Schoell, die toonde ten volle voor zijn taak berekend te zijn. Zijn tekst onderscheidt zich o. a. door de volgende drie emendaties boven dien van Clark 3, 3 quis invenitur. . . qui se ipsum morte *multarit*, waar de Engelsche editie den indicativus *multavit* biedt ; 10, 21 *iacere fundamenta* patiamini (alleen deze volgorde van woorden is rhythmisch) en 20, 45d quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca *mutabit* ? Hier is toch met *mutavit*, dat bij Isidorus staat, bedoeld *mutabit* door de gewone verwisseling van *v* en *b*.

Het derde stuk van dit deeltje pro Rabirio is weer uitgegeven door Klotz. Niet Ciceroniaansch is deze opvolging van tempora § 5 supplex erat rex, multa *rogarat*, omnia pollicebatur, die door Klotz verdedigd wordt, ofschoon enkele codices 't imperf. *rogabat* hebben, dat logisch is, immers 't smeeken vond plaats onder vragen en beloven. Bij § 40 fallaces. . . et fucosae mis ik de aanteekening, dat dit een geliefkoosde verbinding van woorden is bij Cicero ; 't zelfde ongeveer wordt herhaald pro Planc. 22, vergelijk tevens ad Attic. I 1, 1 sine fuco ac fallaciis. Daarentegen heeft de uitgever wel bij § 35 *aientibus* de plaats geciteerd, waar dit participium nog eens gebruikt wordt ; ik voeg er bij Quintil. III 10, 1 en Apul. Metam. 6, 13.

In fasciculus 26 is louter de rede pro Milone opgenomen. Hier heeft in 't argumentum van Asconius Klotz zich de vrijheid gepermitteerd zijn eigen conjectuur in den tekst te zetten : corpus nudum ac *cruentatum* sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent, in forum

detulit et in rostris posuit. Alsof *cruentatum* tot *caldatum* — de lezing van den archetypus— kon verknoeid worden! Het eenig opmerkelijke is verder, dat Klotz in deze oratie veel glossemata aanneemt meer dan Clark bijv. Dus komen wij tot

Fasciculus 27 [1]). Te prijzen valt, dat Klotz vele parallelplaatsen opnoemt uit de Panegyrici in den apparatus van de rede pro Marcello. Men kan begrijpen, dat dit stuk, 't welk Goumy zoo juist karakteriseerde als la plus retentissante fanfare que l'éloquence ait jamais sonnée voor die loftuiters kost was om van te smullen! Onjuist is wat de editor op bladz. 81 bij § 34 beweert, dat de Scholiasta Gronovianus geschreven heeft cum *id* sollicitudine. Ik heb reeds in de Mnemos. 34 (1906) pag. 118 verklaard, dat de lezing van den Leidensis is: cum *ea* sollicitudine. Stangl Pseudoascon. pag. 103 en de uitgave van Stangl bevestigen het ten overvloede.

In de zoo fijne rede pro Ligario moet de apparatus uit den aard der zaak vaak de autoriteit van Quintilianus inroepen. Dat Klotz § 35 *quam* hoc (n. l. 't vergeten van beleedigingen) est animi, *quam* etiam ingenii tui met goede bronnen als uitroep opvat, is veel meer overeenkomstig den geest van de plaats dan 't zoutelooze *cum ... tum* door Clark, maar door geen handschrift gesanctionneerd. Ter nadere adstructie vestig ik de aandacht op de mooie allitteratie, waarmee de periode eindigt: de aliis quibusdam quaestoribus reminiscentem recordari.

Grooter dan elders is de overeenstemming tusschen de Engelsche en Duitsche edities aangaande de oratio pro Deiotaro met uitzondering van § 10 (in § 28 naderen zij elkaar zeer). Wij kunnen thans overgaan tot de fasciculi, die geheel 't werk zijn van Schoell:

No. 28. Het lijvigste deeltje bevat de Philippische redevoeringen. Men verwacht niet, dat ik deze 14 oraties één voor één naga. Ik wil mij bepalen tot een paar hoofdpunten en beginnen met te zeggen, dat Schoell niet zooveel nadruk legt op 't bestrijden van gissingen, waarin Klotz een zekere routine bezit. De eerste geeft zakelijk de lectiones der handschriften en de conjecturen, noemt de plaatsen bij Grammatici en Rhetores Latini, waar de bewuste locus Ciceronianus is gememoreerd en geeft er bij aan, waarom zulks geschiedt; bijv. dat Phil. 2,99 door Priscianus geciteerd wordt om de comparativi; Phil. 13, 43 door Pompeius om den superlativus *piissimus*; Phil. 2, 63 door Diomedes *propter vim orationis* en Phil. 1, 5 *insepultam sepulturam* door de Scholia op Lucanus om het κακόζηλον. Een enkele maal geeft hij een vingerwijzing, hoe een woord juist te verstaan is; zoo duidt hij bijv. VIII 23 waar Cicero van Popilius Laenas verhaald heeft: virgula stantem circumscripsit dixitque se *renuntiaturum* senatui enz. in den apparatus aan, dat men na *renuntiaturum* moet invullen *legationem*. Aan de vaststelling van den tekst is de grootste zorg besteed. Zeer aannemelijk is Phil. 11, 13 hominem ridiculum, qui se *exsercire* aere alieno putet posse, cum vendat aliena; in V leest men *exercere*, in D *exire*, zoodat Schoell den spijker wel op den kop geslagen heeft. Hetzelfde geldt van Phil. 2, 64 mea autem sententia, qui rei publicae sit *hostis*, felix esse nemo potest, waar Clark *infelix* schrijft met D in plaats van *hostis* en Klotz *infensus* verlangt. Een eenvoudige verbetering is aangebracht 13, 7 door de toevoeging van *ac*.

Misschien is 't laatste deeltje fasc. 29, dat ons de fragmenta orationum deperditarum brengt juist dat, wat de grootste waarde bezit: zoo uitnemend waren de fragmenten tot dusverre niet uitgegeven. Men leest er bepaald voor zijn plezier in, immers alle mogelijke gegevens uit scholiasten en rhetoren zijn aan de hand gedaan. Ik wil van dit voortreffelijk boekje geen afscheid nemen zonder een poging tot correctie gedaan te hebben als bewijs van mijn groote ingenomenheid. Wij lezen de aer. al. Milon. XV 3, 11 (pag. 453) sic enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: o virum *usuum*. Zou de ware lezing niet zijn: o virum *verissumum*?

Ik heb in 't Literar. Zentralbl. (19 Mai 1917) een kritiek gelezen over de fascic. 21—29, waarin stond, dat wat Schoell en Klotz geven „feinste sauberste Arbeit" is. Ik wil dit erkennen voorzoover Schoell aangaat, maar moet het tegenspreken ten aanzien van 't werk van Klotz: dat toch is in alle deeltjes — om van *de domo* nu maar te zwijgen — te zeer door drukfouten ontsierd en te veel tekortkomingen laten er zich blijkens bovenstaand overzicht in aanwijzen om zulk een lofspraak te rechtvaardigen. Ik wensch niettemin openlijk uit te spreken, dat ik dankbaar ben voor en mij zeer verheug over de verschijning van de nieuwe Teubneriana. Gaarne breng ik den bewerkers mijn hulde voor hun onverdroten inspanning, waardoor zij een grooten dienst bewezen hebben aan onze wetenschap — ik doe dit, terwijl ik een eeresaluut breng aan Clark, den man, die in onze eeuw de studia Ciceroniana zoo schitterend heeft ingeleid!

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

[1]) Van dit deeltje bestaat een editio minor zonder apparatus.

Van den Vos Reynaerde, uitgegeven door **Dr. J. W. Muller.** Gent, W. Siffer—Utrecht, A. Oosthoek. 1914. (Pr. *f* 1.50; geb. *f* 1.90).
Dr. J. W. Muller, Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave). Utrecht, A. Oosthoek. 1917 (Pr. 3.50).

De heer Muller heeft een plan uitgevoerd dat hij vele jaren lang heeft beoogd. Er is zeker wel geen enkele quaestie, die op den tekst van *Reynaert* betrekking heeft, of zij is door hem met zijne welbekende nauwgezetheid bestudeerd. Hij heeft altijd gehoopt eens zoo goed mogelijk, met alle hulpmiddelen der critiek, den tekst te reconstrueeren, en thans heeft hij de uitkomst van zijne studiën ter beschikking van anderen gesteld. Hij is in een zeer gunstig geval. De fortuin heeft gewild, dat het hs. *f* werd ontdekt vóór hij zijn tekst uitgaf. En alle teksten, waarop zijne uitgave berust, zijn voor elk te raadplegen. Het bezwaar, dat eene critische uitgave de waarheid min of meer verduistert, bestaat voor deze uitgave niet. Ieder kan, zooveel als hij wil, den heer Muller controleeren; en deze tracht zijne lezers niet te overrompelen, maar verdedigt met de meeste zorg wat naar zijne meening den oorspronkelijken tekst zoo dicht mogelijk nabijkomt. Hoever gaat die benadering? Dit hangt in de eerste plaats af van de betrekking tusschen *a* en *f*. De heer Muller verklaart openhartig, dat hij zich die betrekking minder gunstig voorstelt dan Franck meende te mogen aannemen. Het aantal fouten die *a* en *f* gemeen hebben, en die men niet voor toevallige overeenkomsten mag houden, is volgens den heer Muller niet zoo gering (*Comment.* 27). Men zou dan

met behulp van *a* en *f* samen slechts kunnen komen op een punt, nog vrij ver van het begin. Dit is mogelijk, maar men zal er in moeten berusten. In elk geval heeft men reeds nu met behulp van *f* voor een aantal plaatsen vaster kunnen bepalen wat gestaan zal hebben in een hs., ouder dan *a* en *f*, plaatsen waarin de lezing van *a* niet voldeed, en die men reeds door middel van *e*, *l* en *b* had trachten te verbeteren. Ik noem, behalve den Proloog. 97 [1]) *versweghen*, 123 *dat ontberet si Derre claghe*, 211 *butseel*, 356 *ghescreven wesen*, 374 *stole*, 498 *dor dat donker*, 700 *mangieren*, 768 *verhoornden*, 1406 *granekine*, 2115 *ghemeene alsoo*, 2941 *smaren*, 3075 *gheestelijc*, 3076 *ghi levet beede*, 3144 *ten ase*, 3169 *gaghele*, 3192 *bedwonghen eet*, 3204 *sculen*, enz. Doch in een zeer groot aantal plaatsen geven *a* en *f* hetzelfde, en wel eene verstaanbare en gezonde lezing. Het spreekt van zelf, dat de heer Muller die dan in zijn uitgave heeft opgenomen. Hij heeft dat gedaan ook in vele gevallen waarin *b* of *l* eenigszins verschillen van *a* en *f*, doch waarin het min of meer twijfelachtig is, of hetzij *b* of *l* inderdaad een ouderen tekst aanwijst; bij herhaling leest men dus in zijn commentaar: „ik houd mij ten slotte maar aan *af*." Soms evenwel zijn er vrij duidelijke teekenen, dat de lezing van *af* in de plaats is gekomen voor eene andere die men nog kan herstellen. Zoo in 2051, waar *te hove* reeds door Verwijs is veranderd in *te hovede*, welke verandering ook door *l* wordt aanbevolen: in 3172, waar *hoenre* staat, en waar volgens Verdam vanwege *e* en *l* *woerhoenre* zal moeten gelezen worden; in 3383, waar *Belijns*: *sijns* reeds lang aanstoot heeft gegeven. Niet zonder aarzeling heeft de heer Muller ook in 2271—73 (*bi sduvels cracht Ende bi sduvels ghewelt*) in navolging van Franck, maar niet op geheel dezelfde wijze, de gemeenschappelijke lezing veranderd naar de lezing van *b*. In 391 heeft hij *b* gevolgd, omdat *die felle saghe* van *af* moeilijk is te verklaren; doch hij geeft toe, dat men niet goed kan begrijpen door welke oorzaken dan die fout in *af* zou zijn gekomen. In 205—6 doet hij hetzelfde, misschien te recht; doch men kan zich voorstellen, dat ook *goet no quaet* eene vaste uitdrukking was in de hier vereischte beteekenis, al zijn er geen andere voorbeelden van. Na 3114 moesten vanwege *e*, *b*, *l* twee verzen in den tekst van *af* worden ingelascht, en die noodzakelijkheid spreekt hier nog duidelijker dan in enkele andere plaatsen, waarvoor men ook eene inlassching volgens *b* kan aanbevelen (zie b. v. de beschouwing over 1288 vlgg.). Ook in 2465—66 is de lezing van *a* en *f* (er is een klein verschil) vervangen door die van *b*, en zoo zijn er nog andere plaatsen waarin van *af* wordt afgeweken, zonder dat echter ooit de tekst op eene sterke manier wordt veranderd (verg. b. v. 1580 *liede* in plaats van *kindre*; 2387 *gheslopen* inplaats van *ghelopen*; ook 1433, 1449 enz.). In 1505 hebben *a* en *f* wel niet geheel denzelfden plaatsnaam, maar volgens den heer Muller geven zij „als oudsten bereikbaren vorm" *Bolois* of *Blois*, dat men evenwel niet goed kan verklaren. Maar wellicht heeft Martin toch niet zonder eenig recht *Amblois* geschreven vanwege *Amplosis* in *l*; uit *vā ā blois* kon ontstaan *van blois* in plaats van *van amblois*. Nu doet eene nuchtere opvatting van den tekst toch onderstellen, dat de „pape" van *Bolois* woonde in het land van *Vermendois*, en aangezien de graven van Vermandois een tijdlang, tot 1185, het land van Amiens hebben bezeten, en in *b* de naam *vyanoys* staat, vraagt men onwillekeurig, of ten slotte niet een priester in de stad of in het land van Amiens zou kunnen bedoeld zijn; de naam *Amiens* is ontstaan uit *Ambianis*, daarnaast het adj. *Ambianensis* (fr. *Amiénois*). Van plaatsnamen vindt men soms zonderlinge varianten: de heer Muller vermeldt, uit *Carel ende Elegast*, *Bollonoys* naast *Baloys*. Indien mijne — zeer vage — gissing niet geheel bezijden de waarheid was, zou in *a*, *f* en *l* een zeer oude fout zijn, die niet gekomen was in het voorbeeld van *b*. Ik begrijp, dat de heer Muller zich heeft willen houden aan de stellige gegevens; maar is dan *Blois* of *Bolois* zonder twijfel te verkiezen boven *Amblois*?

¹) Volgens de uitgave van Muller.

Tegenover de vele plaatsen, waarin *a* en *f* hetzelfde hebben, staan de zeker niet minder vele waarin *a* en *f* verschillen. Dit kan vooreerst zijn, doordat de schrijver van *f* of zijn voorganger een Vlaamsch woord in den tekst door een woord uit zijn eigen dialect heeft vervangen; en overal waar men zoo iets mag onderstellen, zal men aan de lezing van *a* de voorkeur geven. Maar behalve dat hieromtrent vaak twijfel kan bestaan, zijn er een aantal verzen waar dialectische verschillen in het geheel niet in aanmerking komen, en waar ook niet in een van de twee hs. eene onbetwistbare fout staat. Dan blijft over de vergelijking met *b* en *l*, waar deze mogelijk is, en verder het verband, de eigenaardigheden van het taalgebruik, het min of meer treffende, met één woord allerlei criteria wier toepassing vaak eenigszins subjectief moet worden, wat de uitgever natuurlijk erkent, en wat zijne taak nu en dan zeer moeilijk maakte, daar hij ten slotte immers voor elk vers één bepaalden vorm moest kiezen. De tekstcritiek kan wel van sommige verzen zeggen: „hier hebben wij hoogstwaarschijnlijk wat de dichter heeft geschreven"; doch in de allermeeste gevallen moet die reconstructie een benadering blijven, en vooral wat de kleine bijzonderheden aangaat. De heer Muller heeft altijd zijne keus zorgvuldig overwogen: nu eens werd het *a* contra *f*, dan $f \times a$; en verder $a \times f, b$; $f, b \times a$; $f \times b, a$; $a, b \times f$; $a, l \times f$; $f, l \times a, b$ enz.; soms ook meende hij elementen van verschillende lezingen te moeten vereenigen. In het opnemen van geheel nieuwe woorden, waartoe men bij conjectuur kan komen, heeft hij voorzichtig willen zijn. In 1785 heeft hij volgens de gissing van Verdam *ooghenscalke* geschreven; in 2427 volgens die van Franck *maerliken*; doch in 3036 heeft hij niet met Franck willen lezen *ghemelike*. In 2094 heeft hij de nagenoeg onverstaanbare lezing zoowel van *a* als van *f* vervangen door *die al ic daernelike mee*, wat hij zelf beschouwt als een eenigszins gewelddadig middel om zich uit den nood te redden. En dat hij hier van dit bijna onbekende adverbium durft gebruik maken komt waarschijnlijk daardoor, dat hij *daerne* (os. *darnô*) ook meent te mogen aannemen in 2381, waarvoor Franck in dien geest iets had ondersteld. Hier zijn twee verzen, waarvan het tweede, zooals men sinds lang gezien heeft, ongeveer zóó moet worden gelezen als thans door *f* wordt aangeduid; want *met groten vare* in *a* past hier niet, en de woorden *infra philicem* in *l* hadden reeds (zoo goed als bewezen, dat hier sprake was van varen kruid). In het tweede vers zal men dus zeker moeten

hebben *met groenen* (*f*) of *groten* (*a*) *vaerne* of *varen*. Dit rijmt op een woord, waarvoor *a* heeft *daer nare*, en *f dar na*. Nu is hier in het verband het begrip *daarna*, dat *a* en *f* beide met hetzelfde woord uitdrukken, zeer gepast. Het rijm zou geheel in orde wezen, wanneer men mocht lezen *daernaren* : *varen*. Maar volgens Franck is noch *daernare* noch *daernaren* aannemelijk in den tekst van *Reynaert*, en vandaar dat hij denkt aan een geheel ander, in casu zeer zeldzaam woord, dat ook door *meque latere volens* in *l* wordt aanbevolen. Nu vindt men bij Verdam twee voorbeelden van *daernaren* in het rijm, uit Maerlant (*Merl.* 2013) en uit *Lanc.* (: *waren* en *ontvaren*). Is het nu niet te sterk dien vorm dan in *Reynaert* onmogelijk te achten, wanneer toch *a* en *f* beide er aan doen denken? Wat de dichter zelf heeft geschreven, weet men niet vast; maar kan men hier inderdaad komen tot een oudere redactie dan die welke door *a* en *f* is gegeven? En past *daerne* inderdaad goed bij het praedicaat? Ook in 1638 is *vuursterqat* eene reeds vroeger door den heer Muller verdedigde conjectuur. Maar verdiende *hemelgat* in *f* 1632 niet een gunstiger waardeering dan hij er aan geeft? Moet men *hemelgat* houden voor eene even mislukte poging als *valdoregat* in zooveel verder afgeleide teksten als *d* en *p*? De „valdore" was blijkbaar een buitenluik boven in het huis, dat Reynaert opende voor Isingrijn, maar dat de boeren in den kouden nacht zeker niet open hadden gelaten; zij moesten zich dan ook moeilijk kunnen voorstellen, dat door deze opening een zwaar voorwerp naar beneden was gekomen. Daarentegen konden zij, dunkt mij, bij het wakker worden wel meenen, dat het voorwerp gevallen was door eene opening in den zolder, een begrip dat, zooals de heer Muller opmerkt, ook in een Vlaamschen tekst zeer goed door *hemelgat* kan zijn uitgedrukt. Het corrupte *vyuer gat* in *a* is verminkt uit een woord dat misschien in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, en dat dan later in de familie van *f* door het synonieme *hemelgat* is vervangen. Maar ook het omgekeerde is mogelijk, want immers ook *a* heeft allerlei afwijkingen; en zoo zou men zich kunnen voorstellen dat *hemelgat* eene zeer oude lezing was, die in de familie van *a* is vervangen door iets waarvan *a* zelf een onduidelijk overblijfsel heeft. Veel is over deze plaats geschreven, vooral toen men *f* nog niet kende. Indien het begrip *soldering* ook door *vloer* kon worden uitgedrukt, dan zou men bijna vragen of *vyuer*, * *viuer*, niet uit *vloer* kan zijn ontstaan. Toen men alleen *a* had, en daarin (804) moest verklaren *houtmakigghe van lanternen*, was de gissing van den heer Verdam (*houtmakigghe* = *outmakigghe*) eene ware uitkomst. Maar wanneer men thans wil bepalen wat in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, is het dan zoo zeker dat daarvoor de lezing van *a* moet worden aangenomen, terwijl die van *f* zeer gelijkt op een vers in den Franschen tekst, en aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat? Het zou inderdaad niet ondenkbaar wezen, dat oorspronkelijk het bedrijf van een man was aangeduid, en dat een latere schrijver van dat vers eene bijstelling bij *vrouwen Ogernen* had gemaakt. De *maker van lanternen* zou daarbij veranderd zijn in eene *outmakigghe*, welk ambacht misschien door vrouwen kon worden uitgeoefend. Wilde men met gissen voortgaan, dan zou men kunnen vragen of in sommige hss. misschien *van lanternen* veranderd is in * *van tavernen*; in *b* nl. heet de vrouw *vrou Julocke van der afterpoorten*, en juist in *Reynaert* 1281 heeft *taverne* deze beteekenis. Doch het is niet mogelijk hier alles wat men heeft opgemerkt te noemen; slechts nog dit, dat de uitgever in 3055 uit volle overtuiging eene verandering maakt tegen alle gegevens in, en dat hij in 730—814 een groote verschikking van verzen bij nader inzien zeer vereenvoudigd heeft (in de *Toevoegsels en Verbeteringen* aan het slot).

In eene critische editie moesten natuurlijk de taalvormen en de spelling genormaliseerd worden: men kan de elementen van verschillende hss. niet onveranderd in één tekst naast elkaar plaatsen. De heer Muller geeft uitvoerig rekenschap van wat hij te dien opzichte heeft gedaan. In zijne regeling van de spelling is opmerkelijk, dat hij niet alleen *e* schrijft naast *ee*, iets waartoe hs. *a* en ook de practijk van andere Vlaamsche hss. hem het recht gaven, maar ook *o* naast *oo*, vanwege de onderscheiding der rijmklanken in dezen tekst, doch niet in overeenstemming met de gewone spelling. Daar hij meent te mogen aannemen, dat *-e* en *-en* in den *Reynaert* niet op elkaar rijmen (want anders zouden rijmen als b. v. *varen* : *openbare* enz. moeten voorkomen; zie blz. 83), vindt hij hierin een criterium voor de declinatie van feminina op *-e*, een moeilijk punt dat hij met veel omzichtigheid behandelt, misschien wat uitvoeriger dan voor zijne conclusie strikt noodig was.

Wie dit boek gebruikt, gevoelt zich telkens opnieuw erkentelijk jegens den schrijver. En zelfs zij die van critische uitgaven afkeerig zijn, zullen toch den heer Muller er niet van beschuldigen dat hij het inderdaad gegevene op eene ruwe wijze voor eigen theorieën heeft pasklaar gemaakt, of in zijne tekstredactie aan invallen van het vernuft de voorkeur geeft boven het waarschijnlijke. Zijn boek is het werk van iemand die zijn onderwerp door en door kent, en men gevoelt zich zeer veilig onder zijne leiding. Hij decreteert niet wat de dichter *moet* hebben geschreven, maar hij doet beredeneerde voorstellen over hetgeen de dichter *kan* hebben geschreven. Den tekst moet men niet willen gebruiken zonder den Commentaar.

Groningen. A. Kluyver.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XXIV. **Mittelhochdeutsche Minnereden. I.** Die Heidelberger Handschriften 344, 358, 376 und 393 hg. von **Kurt Matthaei.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. 1913. (Pr. M. 8).

Tot het werkplan van de Redactie der D. T. behoort ook de uitgave van de in de latere me. zoo geliefde „Minneallegorien", waarvan mhd. „Sammelhandschriften" uit de 14de—15de eeuw een groot aantal bewaard hebben. Daar echter deze dichtbundels ook zuivere leerdichten zonder allegorische inkleeding bevatten, en men den inhoud der hss., voorzoover die nog niet gepubliceerd is, volledig wil afdrukken, zullen al de hiertoe behoorende teksten, samengevat onder den titel „Minnereden" achtereenvolgens worden uitgegeven. Wij hebben hier dus te maken met het genre, dat ook in onze me. letteren als „sproken, disputaciën of quaesties van Minne" welbekend is. Elk voor zich verdienden deze gedichten, voor het meerendeel van geringe of

totaal geen kunstwaarde, misschien niet gedrukt te worden, maar te samen genomen geven zij een beeld van een litteraire strooming, die voor onze kennis van het geestes- en gemoedsleven, van de beschaving en den smaak der latere me. geenszins onbelangrijk is.

Het hierhoven aangekondigde 1e deel bevat 15 totnogtoe onuitgegeven „Minnereden" uit 4 Heidelbergsche hss. (pap. 15de eeuw), waaronder 12 allegorische. De Heidelb. bibliotheek bezit nog twee hss. van soortgelijken inhoud: cod. p. g. 313, waarvan bijna alles reeds gedrukt was, en 348, die om andere redenen werd ter zijde gelegd.

De vier eerste gedichten: „Der Minne Gericht", „Minne und Pfennig", „Der Minne Freud und Leid", „Der Traum im Garten" vormen den inhoud van hs. 344. Zij zijn van één dichter, die zich zelf herhaaldelijk den „ellenden Knaben" noemt [1]), en die, hoe breedsprakig ook, toch niet van talent ontbloot is. No. 5—9: „Der Minner im Garten", „Minne und Gesellschaft", „Männertreue und Frauentreue", „Die zehn Schwestern", „Der entflohene Falke" zijn uit hs. 358, dat bovendien ook 4 gedichten van Altswert (uitg. door Holland en Keller) en 3 andere bevat. Merkwaardig is in No. 9 het breede verhaal der door haar minnaar verlaten vrouw, waarin al de bekende „Falkenlied-Motive" zijn uitgewerkt. No. 10: „Das Minneturnier" vormt met de bekende „Jagd" van Hadamar von Laber den inhoud van hs. 376. De 5 overige nummers: „Bestrafte Untreue", „Der Minne Gericht", „Der Stern der Treue", „Frau Minnen Rat", „Der Minne Gericht" zijn geput uit hs. 393, dat nog 8 andere gedichten, de meeste gedrukt in het „Liederbuch der Hätzlerin", bevat. Dit laatste hs. is volgens Matthaei — ook blijkens het facsimile — uitermate slordig geschreven met tallooze afkortingen, uitlatingen en bedorven plaatsen, en ongelukkig zijn juist deze 5 gedichten nergens anders gevonden, zoodat de uitgever hier moest afzien van elke stelselmatige poging om een gezuiverden, leesbaren tekst te geven. (Van de ook elders overgeleverde teksten zijn de „Lesarten" in een „Anhang" vermeld.)

Daar nu ook de overlevering der gedichten 1—10 lang niet onberispelijk, althans de tekst vaak zeer onhelder is, stond M. zeker voor een moeilijke taak, en men begrijpt, dat er niettegenstaande de hulp van Roethe en Hübner nog veel duister en onzeker is gebleven. Het komt mij echter voor, dat hij zich van de idiomatische cruces wel wat gemakkelijk heeft afgemaakt, en dat met name bij zijn interpunctie in verband met de interpretatie meer toelichting zeer gewenscht ware geweest. Ik vermeld het een en ander, waarop ik bij het lezen stuitte.

N° 10, 20—27 *ich bin verfaßt dem rechten,*
das alle undatt strafft.
gar dick min lib entschlafft
und übt naturlich růge,
so fug und auch unfůge.
mir wircken seltzum treym
gemelt, und nit geheym
mir die zu halten zympt.

Wat *verfaßt* hier moet beteekenen, wordt niet gezegd; men zou *verpfant* verwachten. Voorts dunkt mij, dat achter *růge* en *treym* een punt moet staan, en dat die na *unfůge* moet vervallen; *gemelt* beteekent dan niet *gemälde*, zooals M. wil, maar *vermeld* in tegenstelling tot *geheym*. Maar aangezien alle toelichting ontbreekt, kan men slechts naar de bedoeling raden.

N°. 10, 216—17 leest men zonder verklaring:

die dritten meng der schyltt,
des baums gehengt on zal,

De genitief *des baums* hangt hier in de lucht; hoe vat M. dat op?

id. 238—40: *und wen dan sich verrertt*
der schild bedutlung ‚hurttir!',
so vacht dan an ein thurnnyr

M. schijnt *hurttir* als imperatief (*hurtet ir!*) op te vatten. Maar het is bedoeld als vr. subst., zooals blijkt uit v. 751:

das für und auch der melm
von siner hurttir stoben.

en door den dichter gevormd uit *hurtieren*, naar analogie van *turnieren-turnier*. De constructie blijft overigens duister.

N°. 11, 272—3. *wan er ist gewessen schlecht*
gen ir alscines kreßness stab.

Voor *kreßner* verwijst het gloss. naar *chrismer* in het „Schweiz. Idioticon", zonder verdere toelichting. Maar het is zeer de vraag, of dit er iets mee te maken heeft. In elk geval verklaart het hier niets.

N°. 12, 801. Wat is *ainer snecken korb*?

N°. 6, 140—4 *wilt du ir sin erbůlgen*
und mit lobe sin so lach,
ich weiz sie leget an dich gerach,

Een aannemelijke verklaring van *lach* en *gerach* kunnen noch Roethe, noch Hübner geven. Ik geloof, dat *lach* is verschreven voor *laß*, en dat daarna het oorspronkelijke rijmwoord *haß* is verknoeid tot het zinlooze *gerach*.

Het onbekende *verbleffen* in v. 233 wordt in de woordenlijst vermeld zonder eenige toelichting. Het zal wel afgeleid zijn van ons *blaffen* in den zin van *spotten*, *hoonen*.

N° 7, 132—5 *sie habent swerer lester*
uff sich geladen von truwen wen;
untrůwen hant sie irn sen
mit trůwen an iren růk gemacht.

wordt zonder commentaar afgedrukt, alsof het glashelder was. Ik verklaar nederig er niets van te begrijpen.

N° 8, 240—3 *er hiez sie selber Mynne,*
also nennen wir sie noch,
wil si ge gen kan einen kroch.

Het gloss. vermeldt onder *kroch*: *einen kroch gên*, zonder meer. Daar worden wij niet veel wijzer van! En wat is *wil si ge*?

Ten slotte nog dit: N° 6, 29 is sprake van een tent, *uz richem flůwel gesniten*. Dat is nu eens glashelder, maar

[1]) Zie hierover de dissertatie van Matthaei, Marburg 1907.

de woordenlijst zet er een vraagteeken bij: „*flüwel?, subst. ein kostbarer Stoff." Naar aanleiding hiervan en van hetgeen ik in het Maartnummer blz. 134—135 over Bömers uitgave van de „Pilgerfahrt" opmerkte, wensch ik een vraag te stellen. Zouden de jonge Germanisten, die onder toezicht van Roethe belast worden met het bewerken van een Oudduitschen tekst uit het overgangstijdperk, niet goed doen, ook eens wat Mnl. (en Mndd.) te leeren, of althans in de vele gevallen, waar Lexer hen in de steek laat, het groote Mnl. Woordenboek van onzen Verdam te raadplegen? Zij zouden er een schat van wetenswaardigheden uit opdiepen, geschikt om hun kennis van en hun blik op het Duitsche taalgebied te verruimen. Hoe komt het toch, dat Franck in Duitschland geen navolger heeft gevonden? Wordt dat Oud-Germaansche dialect, dat van alle het nauwst verwant is met het Mhd., daar als quantité négligeable beschouwd?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

J. H. A. Günther, English Synonyms, Explained and Illustrated. Third Edition. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. ƒ 2.90).

Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar for the use of Dutch Students. Third Edition. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. geb. ƒ 2.75).

Wij begroeten den derden druk van Gunthers English Synonyms met vreugde. Het is nog steeds het beste boek, dat in Nederland over dit onderwerp verschenen is. Aangezien de nieuwe druk niet merkbaar van de vorige uitgave verschilt, en deze laatste uitvoerig werd aangekondigd, is het wel overbodig het vóór ons liggende boek weer in détail te bespreken. Maar voor den vierden druk die zeker komen zal, zouden wij den schrijver den raad willen geven: Wees in uw definities wat beknopt. Maak ze niet te lang. De leerling, die honderden woorden te bestudeeren heeft, zal er slechts baat bij vinden. Echter, ook nu wordt het boek allen die Engelsch studeeren met warmte aanbevolen.

Goede diensten kan ook het tweede boek hierboven genoemd, bewijzen, vooral wat betreft de spraakkunst. Ik heb tegen het eerste deel, waarin de uitspraak behandeld wordt slechts dit bezwaar, dat bij den breeden opzet van het onderwerp de détails hier en daar een beetje in 't gedrang zijn geraakt, bijv. bij de behandeling van de letters *r* en *th*. Maar wie stelt iedereen tevreden? De *derde* druk bewijst, dat het boek verder zijn weg wel zal vinden.

Utrecht. P. Fijn van Draat.

H. A. Naber, Meetkunde en Myssiek. Drie voordrachten. Amsterdam, Theosoph. Uitg.-Mij. 1915. (Pr. ƒ 4.50, geb. ƒ 5.50).

Het houden van lezingen over wiskundige onderwerpen voor een niet mathematisch publiek is een waagstuk. Iemand, die zijne studieën beperkt tot de zuivere mathesis alleen, hoeft er niet aan te beginnen; er behoort een groote dosis historische kennis, of liever nog speurzin, bij, om de beteekenis van een onderdeel van meetkunde of getallenleer voor de cultuur van een volk uit te doen komen. Het eigenaardig talent, dat noodig is om zulke lezingen voor den hoorder genietbaar te maken, heeft Dr. Naber zonder twijfel in hooge mate. Of hij ons meeneemt naar het geheimzinnige land der Pharao's, of naar de meesterwerken der Gothiek of naar het poëtische rijk van den Graal, wij volgen hem gaarne en luisteren naar hem met belangstelling. Hoe levendig is de uitweiding over Piazzi Smith in de eerste voordracht, een voorbeeld van een geleerde, die overhoop ligt met de officieele wetenschap en haar vertegenwoordigers, een opstandeling in de republiek der geleerden. Maar terwijl de rebellen der staatkundige historie wel bijna allen ook hun verdedigers hebben gevonden en dus hun fair trial voor het nageslacht hebben gehad, is dit met figuren als P. Smith en zoovele anderen nog niet het geval. De geschiedenis der oppositie is nog een niet geschreven hoofdstuk in de annalen der natuurwetenschap, trouwens niet het eenige.

Wanneer de gelegenheid zich voordoet, buiten het gebied van de schoolmeetkunde te gaan met zijn uitsluitend gebruik van rechten en cirkels dan is de heer Naber niet de man, om die gelegenheid te laten voorbijgaan. Wat de verklaring van den naam cissoïde betreft, die op bldz. 33 gegeven wordt, lijkt het mij waarschijnlijker dat hierbij gedacht moet worden aan de overeenkomst tusschen de cissoïde en de gebogen lijn, die een klimopblad bij den bladsteel vertoont [1]). Aardig is het kijkje, dat de schrijver ons laat slaan in de eigenaardig mystiek-mathematische gedachtengang van Keppler (bldz. 38). Hier even een opmerking. In deze tweede voordracht wordt meer dan eens Luca di Borgo genoemd als auteur over de S. D., die den naam Proportio Divina het eerst heeft bedacht, ongeveer een eeuw voor Keppler. In de eerste voordracht lezen we echter: „Ik heb nu echter ook reden te betwijfelen dat Keppler de eerste zou zijn geweest die in die verdeelwijze zoo iets bijzonders zag" en iets verder: „Dat iemand voor K. die verdeelwijze aldus genoemd zou hebben wordt voorloopig niet door mij beweerd." Dit moet een vergissing zijn.

Ondanks dit groote aantal belangwekkend en goed voorgestelde details kunnen we toch na volledige lezing en herlezing moeilijk een gevoel van onvoldaanheid onderdrukken. Als we nog eens overdenken willen wat de auteur ons heeft verhaald, merken we al direct, hoe moeilijk het is den gedachtengang dezer lezingen te vatten en vast te houden. Het is haast even lastig van deze lezingen een overzicht te hebben als na te teekenen wat men in een kaleidoskoop heeft gezien; de geheele inkleeding is te bont en te druk om als logisch betoog een blijvenden indruk te maken. Neem de eerste lezing bij voorbeeld. Het pleit tusschen de π en de S. D. over het bezit der pyramiden hebben de hoorders met belangstelling gevolgd, (al zullen ze zich vast voornemen nooit in een jury plaats te nemen die uitspraak moet doen), maar nog gretiger spitsen zij de ooren als de heer Naber zich de vraag voorlegt: Wat is de zin van deze meetkundige taal, haar beteekenis voor het Egyptische volk? Teleurstelling. We krijgen een citaat van den Egyptoloog Moret, die de pyramiden definieert als „châteaux du double" en zegt:

„Il y a dans l'homme un élément permanent qui survit à l'individu en qui s'incarne la race même, c'est le double, le génie, âme corporelle qui épouse les contours du corps." Misschien zouden we deze meening heel mooi vinden, als de gronden ervoor in het voorafgaande aangevoerd waren, maar nu komt zij als een bom uit de lucht vallen, meer verbijsterend dan verlichtend.

In de tweede voordracht worden keurige analyses

[1]) Zie Loria. Algebraïsche Curven. pg. 37, noot 3.

gegeven van een der roosvensters en van eenige boogramen der kathedraal van Amiens. Is er, zooals aan een compositie een toonaard ten grondslag ligt, ook in een bouwwerk een theoretische grondslag noodig, en is die in de oude monumenten aan te toonen? Een vraag, even interessant als moeilijk, en waarin de meetkunde stellig een belangrijk woord heeft mee te spreken. Maar de gedachtengang in deze tweede voordracht is stellig ver van overtuigend. Het roosvenster dat de schrijver analyseert is vijfdeelig, en is dus in verband te brengen met de S. D. Uit een vaag beginsel van eenheid wordt nu de S. D. als verhoudingsbasis voor de geheele kerk geproclameerd. Maar ook de drie- en zesdeeling komt bij de vensters der kathedraal in Amiens voor, het roosvenster in den voorgevel is achtdeelig. Zelfs in de fig. 15a zien we boven de pentalfa, waarop in het onderschrift gewezen wordt, een zesdeelig roosvenster prijken. Het gaat dus niet aan de opvatting dat de S. D. een versieringsmotief is, waarnaast zeer goed andere verhoudingswetten kunnen bestaan, op zij te schuiven. En dan de roosvensters in de Notre Dame te Parijs en te Reims? We kunnen hier den indruk niet van ons afzetten, dat de schrijver een gedachte die hij eenmaal heeft opgevat, door dik en dun vasthoudt.

In de laatste lezing komt dit nog sterker uit. Eerst wordt de belangrijkheid van den vorm van den graal betoogd. Daar is natuurlijk niets tegen. Misschien (hier is de schrijver nog voorzichtig) was de vorm wel het essentieele. Dit brengt ons op het spoor van de school der Pythagoraeërs, waar de vorm zoo'n groote rol speelt. Daar de graalsage op Keltische bronnen wijst, wordt er verband gezocht tusschen de leer van Pythagoras en die der Keltische priesterschap. Zekerheid is hier natuurlijk niet te verlangen, al is het aangevoerde materiaal wel wat erg mager. Nu verschijnt de Samische letter ten tooneele, en wordt de vorm van het gaffelkruis in tal van legenden en oude geschriften nagespoord. We moeten respect hebben voor de hoeveelheid materiaal die hier bijeengebracht wordt, maar het verband van dat alles met den graal wordt niet duidelijk, ook niet na lezing der vijfde afdeeling betiteld „de proef." Waarom moet de graal den vorm van het gaffelkruis hebben omdat het getal tien of de combinatie tien maal drie op eigenaardige wijze in de sage voorkomt, of omdat Parzival drie maal schaakmat wordt gezet etc.? Toch geeft dit alles den schrijver aanleiding ten slotte uit te roepen „Er kan geen andere vorm worden toegekend aan het hoogheilige voorwerp dat Parzival ten slotte in handen houdt, want elke andere vorm is minderwaardig. Die vorm ontwapent alles — tot zelfs de critiek." Is dat hier niet inderdaad met de critiek van den schrijver het geval geweest?

Het werk is ongemeen flink en royaal uitgegeven; het overmatig gebruik van verschillende lettersoorten in den tekst werkt meer storend dan verhelderend. In de lijst onderaan pg. 35 is het jaartal achter Petrus Ramus een drukfout.

Bussum. D. H. Stam.

O. Weinreich, Triskaidekadische Studien. Beiträge zur Geschichte der Zahlen. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. v. L. Deubner, L. Malten u. O. Weinreich. XVI Bd. 1 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M. 6.).

Na een „Vorwort" p. V. vlg., en een „Inhaltsverzeichnis" p. VII behandelen kpt. I „Dodeka Theoi und Heros Charmylos" p. 1 vlg., II „Konstantin der Grosse als Dreizehnter Apostel und die religionspolitische Tendenz seiner Grabeskirche", p. 3—14, III „Keltische Triskaidekaden", p. 15—27, IV „Der Ruf nach dem Dreizehnten" p. 28—67. Er volgen vijf Exkurse over „Christus im Apostelkollegium" p. 68 vlgg., „Ἄγριοι θεοί" p. 70 vlgg., „Sakrale Zwölfzeiler" p. 72 vlg., „Dodekaden and Triskaidekaden aus deutscher Mystik" p. 73—77, „Zahl und formale Gliederung" p. 78—90, voorts nog Anhang I „Varro, Stefan George, Dante" p. 91—114, Anhang II (von F. Weege) „Ueber die Zahl 13 im altitalischen Volksglauben" p. 115—120, en een register p. 121—124.

De auteur gaat naar aanleiding van de „Verbindung eines Heroenkultes mit dem der zwölf Götter", zooals ze in de oudheid, schoon hoogst zelden, p. 1, voorkwam, nader in „auf die allgemein mythologische Erscheinung des Hinauswachsens einer sakralen Zwölfergruppe über sich selbst, auf ihre Erweiterung durch den „Dreizehnten", p. V, en brengt, zooals reeds uit eene verkorte inhoudsopgave blijkt, van heinde en ver allerlei gegevens bijeen, waardoor eenerzijds het werk „eine gewisse Buntscheckigkeit" p. V vertoont, anderzijds echter ook in ruimeren kring de belangstelling voor het „Religionspsychologische" van genoemd verschijnsel opwekt, zoodat wij, over 't geheel genomen, ook dezen bundel studiën dankbaar aanvaarden.

Zeer belangrijk is bovenal kpt. II, waarin op scherpzinnige wijze wordt aangetoond, hoe Konstantijn de Groote, die zich te midden van de (leege) zerken der twaalf apostelen liet bijzetten, blijkbaar de bedoeling had na zijn dood als hoofd der apostelen te worden vereerd: „Konstantin biegt die Würde des τρισκαιδέκατος θεός ins Christliche um" p. 12. En hoogst interessant zijn voor ons, Nederlanders, de uiteenzettingen over „Die altfriesische Asegen-Sage" p. 34—55, eene legende ter verklaring van het feit, dat het aantal asegen (rechters) juist dertien bedroeg, terwijl er oorspronkelijk blijkbaar slechts twaalf zijn geweest, p. 51 f. f.; opmerkelijk is hierbij ook, hoe het christelijke element in deze sage hoe langer hoe meer op den voorgrond treedt p. 55.

O. Weinreich heeft niet slechts historische en folkloristische, maar ook literaire gegevens, zelfs van recente auteurs, als S. Lagerlöf en Stefan George benut, daar immers de kunstenaar vaak datgene intuitief begrijpt, wat de man van wetenschap niet dan met moeite reconstrueert, p. 28. Deze methode eischt echter grootere voorzichtigheid dan de auteur hier in acht neemt: immers al moge Gösta Berling, waar hij, zelf een der twaalf kavalieren op Ekeby, een dronk op het welzijn van den dertiende uitbrengt, p. 29 vlgg., hier te pas komen, het gaat niet aan, de Divina Commedia met warhoofdige rijmelarij in één adem te noemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Jagmanderlal Jaini, Outlines of Jainism, edited (with preliminary note) by **F. W. Thomas.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. Sh. 4).

Hoewel het Jainisme tegenwoordig, in verhouding tot het totale cijfer der Voor-Indiese bevolking, een kleine aanhang bezit en zich nimmer, gelijk het Buddhisme,

buiten Indië heeft verbreid, is toch de studie van de Jaina-godsdienst niet van belang ontbloot. Vooreerst bezit deze sekte een omvangrijke literatuur, die, in meerdere prākrit-talen bewaard, reeds daardoor voor de taalwetenschap een grote schat betekent. Bovendien heeft het Jainisme ook zijn aandeel gehad in de godsdienstige ontwikkeling van geheel Indië, in de formatie van hetgeen men het Hindoeïsme pleegt te noemen; want veilig mag men tans aannemen, dat er gedurende eeuwen tussen Buddhisten, Jaina's en aanhangers van het orthodoxe Brahmanisme een tamelik diepgaand gedachteverkeer heeft bestaan. Niettemin verkeert de studie van het Jainisme nog altijd in haar kindsheid. Een grote moeilikheid vooral biedt de taal; een volledig Prākrit-woordenboek is ons weliswaar door Suali beloofd, maar met de uitvoering zullen allicht enige jaren heengaan.

Ten einde de studie van deze godsdienst te bevorderen, is tans opgericht een „Jain Literature Society". Onder de auspiciën van deze vereniging is het hier aangekondigde werkje verschenen. Het wordt door de voorzitter van de Society o.a. met de volgende woorden bij het publiek binnengeleid: „The present volume of *Outlines* is issued by the Jain Literature Society in advance of a series designed to consist principally, but not exclusively, of translations from authoritative texts. We are not, indeed, without convenient manuals in English treating of the subject....: but there is still, we think, room for a work like the present, furnishing in a moderate compass a thorough exposition of the system and its terminology; while the *Texts* (in several cases Digambara) which follow the *Outlines* will be found, if we are not mistaken, an interesting and valuable feature."

De „Outlines", die het belangrijkste deel van het boekje uitmaken, zijn verdeeld in vier hoofdstukken: Theology, Metaphysics, Ethics, Ritual.

Ofschoon het Jainisme geen monotheïsme is en allerminst zich een god of goden denkt als scheppers der wereld, gelooft het toch in het goddelike, d.w.z. in zielen ener goddelike volmaaktheid. Zo bevat het eerste hoofdstuk der Outlines enige leerstellingen, die men ook onder metaphysica of ethiek had kunnen rangschikken, geeft vervolgens een klassifikatie van zielen naar hun heiligheid en eindigt met een opsomming van de Heiligen met hun attributen.

Het hoofdstuk Metaphysics is verdeeld in vijftien nummers. De gehele opzet toont, dat hier een modern, gelovig Jaina aan het woord is. Hij plaatst de belangrijkste leerstukken, die in de loop der tijden door het Jainisme zijn verkondigd, als zovele waarheden, als stellingen van een eeuwige betekenis, naast elkander, zonder daarbij op enige analyse, relatieve chronologie of histories verband in te gaan. Zo is het bijv. duidelik, dat de beschouwingen over „Substance and Attributes", die ons sterk doen denken aan diskussies in dialektiese werken van Buddhisten en Brahmanen, van jonger oorsprong zijn dan vele andere bestanddelen der Jainistiese dogmatiek. Zo ware bij de bespreking van de vijf lichamen, die de ziel kunnen omkleden, een verwijzing naar de leer der koça's van de Vedānta, of naar het „fijne zielslichaam" van het Sāṃkhya niet misplaatst geweest.

Van de leerstukken, in dit hoofdstuk behandeld, zijn de gewichtigste: de klassifikatie der substanties in zes groepen: ziel en stof, *dharma* en *adharma*, tijd en ruimte, en de leer van de zeven *tattva's* (hiermee valt de leer van de negen *padārtha's* feitelik samen), waarin wordt beschreven, hoe de „karma-stof" de ziel binnendringt en belemmert, of wel haar mijdt en verlaat, en hoe in 't laatste geval de „verlossing" tot stand komt.

Belangrijk is in dit gedeelte vooral de opmerking, dat men in Europa de betekenis van de Jainistiese termen *dharma* en *adharma* geheel verkeerd begrepen heeft. Ten onrechte vertaalt men ze door „morele verdienste' en „schuld", waarvoor het Jainisme de termen *puṇya* en *pāpa* heeft; immers *dharma* en *adharma* zijn twee natuurkrachten, geheel los van de menselike ziel, waarvan de eerste de beweging, de tweede de stilstand der voorwerpen bepaalt. Hoewel tot zo ver met de schrijver meegaande, betwijfel ik toch zijn theorie, dat deze beide aldus geformuleerde begrippen van zeer hoge ouderdom zouden zijn.

Naar aanleiding van de vijf *aṇuvrata's*, door de schrijver opgesomd in het hoofdstuk Ethics (p. 69) en waaraan hij blijkens een passage op p. 72 een grote betekenis toekent, wil ik nog opmerken, dat de lijst van deze vijf elementaire zedelike deugden een algemeen geestelik bezit van Indië is; zo maakt ze deel uit van de Buddhistiese *daçaçīlā*, en wordt opgesomd in het Yogasūtra II, 3 en aanvaard door de Vaiçeṣika-auteur Çrīdhara in de Nyāyakandalī.

Met de hoge lof, door Thomas toegekend aan de *Texts*, kan ik mij ten volle verenigen.

Over het geheel lijkt mij de apologetiese toon en de wijze, waarop de schrijver tracht zijn Jaina-leerstellingen met Europeese begrippen in verband te brengen, wat naïef; hetgeen niet wegneemt, dat het keurig uitgevoerde boekje in zijn kort bestek zeer veel gegevens bevat en, wanneer gaandeweg meer Jaina-teksten door uitgave en vertaling ons toegankelik worden, een handig vademecum zal blijken te zijn.

Doorn. B. Faddegon.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. W. de Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland, vooral ten dienste van studeerenden voor de hoofdakte. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. F. 1.25).

Een uiterst handig, betrouwbaar en volledig boekje, dat voor de geschiktheid van zijn schrijver tot het samenstellen van dergelijk werk een eervol getuigenis aflegt. Wel begrijp ik niet, waar de schrijver de boute bewering in zijn voorbericht vandaan haalt: „De *geschiedenis der schoolwetgeving* na 1840 echter is, zoover mij bekend is, nog niet beschreven", want uit het handig en dankbaar gebruik dat hij zelf van de reeds verschenen bewerkingen dier geschiedenis gemaakt heeft, blijkt èn hun bestaan èn zijn bekendheid daarmede. Waar is het echter, dat een zoo overzichtelijk, gemakkelijk alles samen vattend handboekje nog niet bestond. Het vervult dus zeker „een bestaande behoefte". Of echter zij, voor wie het in de eerste plaats bestemd is, de studeerenden voor de hoofdakte, ook de eersten zullen zijn om hun behoefte daarin bevredigend te vinden, schijnt de schr. zelf, Voorb. bl. 2, te betwijfelen. Het punt: „eenige kennis van de geschiedenis der wetgeving op het L. O. en van de hoofdzaken uit de thans geldende

wet" is slechts een onderdeel van een onderdeel van het examen voor de hoofdakte, en aangezien voor dat geheele onderdeel op dat examen slechts een bespottelijk klein beetje gevraagd wordt en er meestal niet meer dan een paar minuutjes voor overschieten, zoo heeft de schr. wel gelijk, als hij verklaart, dat hij zelf als examinator met veel minder dan zijn boek geeft tevreden zou zijn. Hoewel wij het dus voor studeerenden onvoorwaardelijk kunnen aanbevelen, zoo zouden wij ook het een plaats toewenschen in de huisbibliotheek van iedereen, die zich voor onderwijszaken interesseert of wel eens daarmede van doen heeft.

Na een korte „Voorgeschiedenis" begint het bij de Schoolwetgeving van 1901 om te eindigen bij de instelling der „Bevredigingscommissie" door minister Cort van der Linden. Van elke wet wordt de geschiedenis, de strekking, de voornaamste bepalingen, de uitvoering, de uitwerking, en de ontvangst, die daaraan ten deele viel, medegedeeld, terwijl den lezer wat tot recht begrip van een en ander onontbeerlijk was, niet onthouden wordt, zoodat een goed stuk van de geschiedenis van den schoolstrijd ook gegeven wordt. Op de volledigheid en nauwkeurigheid valt slechts zeer weinig te dingen; zelfs heb ik nog een interessante bijzonderheid gevonden, die men in uitvoeriger werken niet, of althans niet explicite aantreft, nl. dat de ministerieele machtiging aan van den Ende om zijn bij de Wet van 1806 voorgeschreven Boekenlijst af te kondigen is verleend in het interim van 9 dagen tusschen de aftreding van Koning Lodewijk en de inlijving bij Frankrijk (ik had er dan den volledigen datum, 8 Juli 1810, juist twee dagen vóór de inlijving, maar bijgevoegd). Onjuist is het einde van § 2 op bl. 10: niet de „scholen gehouden door particulieren als winstgevend bedrijf" vielen buiten de Wet van 1801, maar juist de armenscholen, want de inrichting daarvan onder den naam van „Nationale Scholen" werd voor later voorbehouden en is nooit tot stand gekomen (Art. 31. Van den Ende, Geschiedkundige Schets, bl. 9). En de geheele onderscheiding van particuliere scholen in twee „klassen" is eerst van 1806. Dat dan ook de genoemde particuliere scholen „geheel vrij bleven" zooals op bl. 10 staat, strijdt met het op bl. 11 onder 7 medegedeelde art. 18. Het in art. 7 der „Alg. Verordeningen" van 1801 voorgeschreven onderzoek naar de practische bekwaamheid der onderwijzers een „proefles" te noemen, zooals op bl. 11 geschiedt, lijkt mij minder juist. Aan het einde van bl. 12(Uitvoering der Schoolwet van 1801) mis ik wat in het Rapport van 17 Maart 1802 werd medegedeeld omtrent de tegenwerking van dorpelingen, „die niet begeeren, dat hunne kinderen beter zouden leeren dan zij zelve deden" (bij van Hoorn, bl. 140), het voortbestaan van „Bijscholen" met onbevoegde leerkrachten en het achterdeurtje daartoe, dat lid *e* van art. 24 van de „Instructie voor de Departementale Schoolopzieners" openliet (t. a. pl. bl. 141 en 118). De bepaling omtrent de verdeeling der leerlingen in drie klassen, op bl. 9 medegedeeld onder de „Hoofdpunten der Wet van 1806",stond reeds in art. 10 van het Reglement van Orden" van 1801. Hoe de schr. op bl. 46 kan zeggen, dat, als Minister Heemskerk zijn wetsontwerp van 1877 maar wat vroeger ingediend had, de subsidie voor de bijzondere scholen reeds in dat jaar tot stand zou zijn gekomen, begrijp ik niet, en is in onverzoenlijken strijd met zijn eigen mededeelingen. Hij dacht toch niet aan het voorstel de Brauw van 1867? Dat deze zijn voorstel „introk" (bl. 44) is minder juist; het verviel door de Kamerontbinding van einde 1867 en werd door den voorsteller niet op nieuw ingediend. Hinderlijke drukfouten heb ik alleen ontdekt op bl. 10 — de Wet van 1801 telde niet 81, maar 31 artikelen — en op bl. 24 — Da Costa's „Bezwaren" dateeren van 1823, en niet van 1820. Ook op de taal heb ik slechts één aanmerking, nl. het „doch hetwelk" op bl. 79, r. 2 v. b.

Bij het schetsen van het verloop van den schoolstrijd heeft de sch. zich beijverd de stipste objectiviteit in acht te nemen en is daarin voortreffelijk geslaagd.

Hilversum. J. H. Gunning Wz.

SCHOOLBOEKEN.

A. Broers en **R. P. G. Hameetman, Engelsch Leesboek** met Hulpboekje voor Middelbare, M. U. L. O. en Handelsscholen. Tweede Deel B voor Handelsscholen. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 1.60).

Dit werkje is mijns inziens uitstekend geschikt voor het doel, waarvoor het bestemd is, en waardig een plaats in te nemen naast andere boeken van gelijken aard. De leesstukken zijn met zorg gekozen, vereenigen het aangename met het nuttige en maken den leerling bekend met een groot aantal woorden en uitdrukkingen in den handel gebruikelijk. Drukfouten zijn uiterst zeldzaam; alleen op p. 6 van het hulpboekje vind ik *unemploved* in plaats van *unemployed.* De vertalingen in het Hollandsch zijn vrij van fouten; ik zou echter het woord *aviator* liever door *vlieger* dan door *vliegenier* weergegeven zien. De uitgang -ier wordt, meen ik, niet aan werkwoorden, wel aan zelfst. naamwoorden toegevoegd: kruidenier, aalmoezenier, tuinier, enz. Naast de letters *L*, *s* en *d* worden ter verklaring de Latijnsche woorden *libra*, *solidus* en *denarius* gegeven. Nauwkeuriger zou het zijn deze woorden te vervangen door de Italiaansche vormen *lire*, *soldi* en *denari.*Het gebruik der afkortingen dateert namelijk uit den tijd, dat vele Lombardijsche kooplieden zich in Londen vestigden om daar den koophandel uit te oefenen.

Daar het boekje bij de firma J. B. Wolters, Groningen uitgegeven is, spreekt het van zelf dat het uiterlijk goed verzorgd is.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de redaktie de volgende werken, alle betrekking hebbende op de oorlog: F. Masson, *Discours à l'Hôpital* (toespraken bij 't graf van aan hun wonden overleden soldaten); F. Masson, *Guerre de Religions* (titel van n⁰. 1 van een tiental bijeengebrachte krantenartikels); Th. Delmont, *Pour la Croisade du XXe siècle*, sermons et conférences; Berthem-Bontoux, *Les Françaises et la Grande Guerre*; A. Baudrillart, *La France, les Catholiques et la Guerre*; D. Cochin, *Le Dieu Allemand* (bundel van tien korte opstellen, vernoemd naar het eerste).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Muller, Reinaert, uitg. en comm.: N. Taalg, XI, 5 (de Vooys).
Prinsen, Handboek: N. Taalg. XI, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 2.** **November 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 8.60).

„De onpartijdigheid van den geschiedschrijver" — zou het nog noodig zijn te betoogen dat die uitdrukking ongerijmd, dat hoogstens een onpartijdige kroniekschrijver denkbaar is, en eigenlijk ook die niet, daar de zintuigen zelf niet onafhankelijk zijn van stemming en gevoel?

Ook op het gebied der letterkunde is onpartijdigheid een droombeeld. Die onpartijdigheid zou niet veel waard zijn indien zij bestond, maar zij bestaat niet en kan niet bestaan, zelfs dáár niet waar statistische gegevens worden bewerkt. Zullen die gegevens eenige waarde hebben, dan moeten zij zijn bijeengebracht door een denkenden geest; en zijn ze dat niet, dan wordt slechts belemmerend materiaal opgehoopt, waarmede niemand iets kan aanvangen eer hij het heeft gekeurd, geschift, geordend — en dus het verrichte werk heeft overgedaan volgens eigen inzicht, onder den invloed dus ook van eigen voorkeur en tegenzin.

Wanneer nu een taalgeleerde zich met de woordvormen van Ilias en Odyssee bezig houdt, kan hij zijn opvattingen omtrent ouderdom, oorsprong, samenstelling, kunstwaarde dier gedichten bij dat onderzoek niet buiten spel laten, al mag hij het zich nog zoo vast voornemen; en hoe minder aanleiding hij in den aard zijner studiën heeft gevonden om zich ook op dát terrein als zelfstándig onderzoeker te bewegen, des te grooter invloed zullen leermeesters of vrienden op zijn eigen inzichten hebben, — het meest wellicht juist dàn wanneer hij er zich het minst van bewust is.

Een voorbeeld uit boven vermeld werk moge het bedoelde toelichten; het is te vinden op bladz. 98, in een uitvoerige en nuttige bespreking van de werkwoordsuitgangen -νται en -ντο. Nausicaä rust in haar slaapvertrek, θύραι δ' ἐπέκειντο φαειναί (Ζ 19). Duidelijk toont Wackernagel aan dat ἔκειντο voor ἐκείατο in de taal van het epos niet te dulden is; maar de voor de hand liggende gissing θύρη δ' ἐπέκειτο φαεινή kan niet in aanmerking komen, zoo betoogt hij verder, omdat de singularis θύρη alleen in de boeken Ω, α, χ voorkomt: „also haftet ἔκειντο Ζ 19 fest". Deze redeneering heeft slechts zin indien men het vierentwintigste boek der Ilias als een jong toevoegsel beschouwt, het strafgericht door Odysseus over de edelen gehouden in later eeuw gedicht acht dan zijn terugkeer naar Ithaca, en over het eerste boek der Odyssee aldus oordeelt: „was vom Alter dieses Buches zu halten ist, weiss man" (bladz. 221, 1). Zeker, dat weet men, want het is herhaaldelijk aangetoond: boek α is even oud als de rest der Odyssee, en vormt daarmede een organisch geheel. Zònder dat boek en wat daarmee samenhangt — dus zonder de reis van Telemachus, of, erger nog, zonder de persoon van Telemachus — ware de Odyssee een droevig verminkte torso, een onthoofde Venus van Milo. Maar natuurlijk bedoelt W. het zoo niet. Had hij tegenover een singularisvorm van θύρη onafhankelijk en onpartijdig gestaan, om het even of die in Ω dan wel in Α stond, in α dan wel in ι, hij zou zich ongetwijfeld hebben afgevraagd w a a r ò m op de plaatsen, waar de singularis θύρη in de overlevering voorkomt [1]), niet de pluralis is gebruikt, zooals elders bij Homerus; een zoo fijn taalkenner als hij zou dan het onderscheid in beteekenis tusschen θύρη *deur(opening)* en θύραι *deurvleugels* zeker niet uit het oog hebben verloren, en misschien had hij dan tenslotte aan Nausicaä's slaapkamer een enkelvoudige deur niet minder doelmatig gevonden dan aan die van Telemachus.

Niet weinige soortgelijke voorbeelden kunnen worden bijeengebracht, maar in dit maandblad ontbreekt daarvoor de ruimte; het is ook niet noodig, want het geldt hier iets dat geen bewijs behoeft, omdat het van zelf

[1]) Ω 317, 453 α 441' χ 155, 157, 201, 258, 275, 394.

spreekt. Ook behoeft hier geen opgave te worden gedaan van vergissingen, die in een werk als dit schier onvermijdelijk zijn. Wat referent van dien aard heeft opgemerkt houdt hij in portefeuille: het zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek geen de minste afbreuk doen. Maar wel zal menigeen datgene wat Wackernagel bij de bespreking van εἵνεκα-ἕνεκα (blz. 136) heeft aangeteekend met eenige wijziging overnemen: „die sprachliche Betrachtung scheint da zu einem Ergebnis zu führen, das überhaupt Zweifel an ihrer Berechtigung rege machen könnte". Twijfel, — niet aan het goed recht der taalkunde, maar aan dat der Homerfrage. Twijfel, zoo niet meer.

Wie de holheid heeft leeren doorzien van die Frage, of wil men, Analyse, die uit een dwaling is ontstaan en meer dan een eeuw lang aanleiding heeft gegeven tot een ijdel spel met dubbelzinnige uitdrukkingen, kan van een onderzoek, dat op zoo onzekeren grondslag rust, geen duurzame vruchten verwachten. Misschien is het daarom geen waardelooze hulde aan den geleerden en scherpzinnigen taalvorscher, dat de niet voldane lezer, die deze aankondiging heeft op schrift gesteld, zich ondanks zijn ernstige bezwaren toch in oprechtheid dankbaar kan verklaren voor velerlei nieuws en nuttigs, dat hij in dit boek heeft gevonden.

Het grootste gedeelte er van (bladz. 1—159) is een overdruk uit „Glotta" van Wackernagel's onderzoekingen over de bij Homerus voorkomende „atticismen", — een voor velerlei opvatting en velerlei misverstand vatbare uitdrukking. W. heeft er ruim vijftig verzameld, en besluit zijn verhandeling met deze woorden: „wie sich diese Ergebnisse zu denen der Homeranalyse" [bepaaldelijk die van E. Bethe] „verhalten, habe ich nicht zu untersuchen."

Dan volgen nog drie opstellen: over indirekte bewijzen van moderniseering (blz. 160—177), over de taal der nahomerische epici (bladz. 178—200), waarin o. a. uitvoerig wordt betoogd dat de Batrachomachia door van Herwerden terecht in den tijd na Alexander is gesteld, over eenige in Ilias en Odyssee niet voorkomende woorden en woordvormen (bladz. 201—231), en ten slotte eenige excursen, verbeteringen en registers (bladz. 232—263). Het is niet mogelijk hier in nader bijzonderheden te treden.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Tullii Ciceronis Cato Maior de Senectute liber. Recensuit **Carolus Simbeck.** Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3.60).

Er is haast niets moeilijkers dan om over een kritische uitgave te oordeelen, wanneer deze niet zeer uitvoerig is. En dit is een kritische editie en ze is niet uitvoerig. Het materiaal ontbreekt den beoordeelaar in zulk een geval. Om met grond te oordeelen zou hij of de handschriften behoorlijk moeten hebben onderzocht, of op zijn minst photografische afbeeldingen van belangrijke gedeelten tot zijn beschikking moeten hebben. En dat is meestal niet het geval. De beoordeeling kan dus niet heel veel meer dan het weergeven van een indruk zijn.

Zoo kan ik al direkt niet beoordeelen, of de editor hierin gelijk heeft, dat hij in strijd met het oordeel van Mommsen en Müller aan cod. P. (Parisinus 6332) de voorkeur geeft boven L. (Vossianus fol. 12). Hij beslist de kwestie eenvoudig met de woorden: „At Mommsenus et Muellerus hunc codicem pluris fecerunt quam valet." Dit is wel eenigermate beslissen in kort geding. Ik wil uit het materiaal dat schr. zelf verschaft een paar plaatsen aanhalen, die ieder, dunkt mij, huiverig moesten maken om zoo summier te werk te gaan.

L. heeft in 20 ut in naeuii poetae ludo en P ut est in neuii posteriori libro; hierin maakt *est* de indruk van correctie te zijn, ook omdat het in A., die hier met P overeenstemt, ontbreekt.

§ 25 L quam illud enni idem P quam illud idem.

§ 27 L. Sextus aelius (waar sprake is van den jurist van dien naam) P sextus aemilius.

§ 33 L. cuique parcietatis P cuique parcitatis, terwijl juist is cuique parti aetatis.

§ 38. L. si neminem mancipata est, P si menti mancipata est, terwijl de juiste lezing si nemini emancipata est is, die bij Nonius bewaard is gebleven.

In § 14 L acilius ille autem coepione, terwijl P heeft acilius facti sunt ille autem scipione. In dit geval van scipione voor caepione het allersterkst, maar eveneens toch in de § § 27 en 33 maken de lezingen van P den indruk van op goed geluk af gemaakte gissingen. Ieder, die wel met handschr. te maken heeft gehad, weet, hoe licht men zich met zulk een soort van codd. kan bedriegen.

Duidelijk daarentegen wijst het door schr. aangevoerde materiaal uit, dat P en V samen één tak van de overlevering vormen tegenover b L A, die een anderen tak vormen. Eveneens, dat P en V niet van elkaar stammen, maar zelfstandig tegenover elkaar op éénzelfden codex teruggaan. Ook bewijst hij, voor zoover ik nagaan kan, dat b tegenover L A staat, terwijl deze op hun beurt weer zelfstandig van elkaar op één ouderen codex teruggaan.

Ook komt het mij voor, dat schr. in datgene, wat wel het belangrijkste resultaat van zijn werk vormt, n.l. het bewijs, dat alle handschr. teruggaan op één archetypus, is geslaagd. Het gewicht van de plaatsen, die hij aanvoert, ook al zijn er eenige onder, die in zulk een lijst niet behoorden voor te komen, omdat zij op louter toeval kunnen berusten [1]), is ten slotte te zwaar, om te denken aan een overlevering, waarin enkele gemeenschappelijke fonten voorkwamen, zooals b.v. non enim in het bekende Enniuscitaat voor noenum. Het schijnt mij zelfs, dat in enkele opzichten de schr. den weg, die hem tot dit resultaat voerde wel wat verder had kunnen vervolgen. Zoo luidt b.v. in § 16 de overlevering atque haec ille egit septem decem (of decim) annos post alterum consulatum, wat in alle edities terecht verbeterd is in septimo decimo anno post, een lezing waarvan de gescheiden schrijfwijze der twee getallen waarschijnlijk nog wel een spoor bewaart. Als men nu nagaat, hoe de fout ontstaan kan zijn, dan lijkt het mij, dat deze vraag terug te brengen is tot een andere: hoe de vorm annos is ontstaan. En dit laat zich het best verklaren, als men aanneemt, dat anno oorpronkelijk voor het getal heeft gestaan: anno septimo decimo. De fout is dan al oud en is ontstaan in

[1]) Zoo de voorbeelden uit § 26 fieri ut ego feci voor fieri et ego feci, § 36 comicus stultos senes voor comicos st. s., § 51 culmoque recta voor culmoque erecta, § 65 sicut aliam modicam voor sicut alia modicam.

een codex, die afgeschreven was naar een codex in scriptura continua. De verplaatsing kwam voort uit een correctie boven de regels van de uitlating van annos of van 't getal.

In § 18 staat in de codd. at senatui quae sint gerunda praescribo et (wat L. weglaat) quomodo cartagini cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Schr. leest dit aldus: at senatui, quae sint gerunda praescribo et quomodo, Karthagini quom male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Maar een hyperbaton van quom is tegen de gewoonte van Cicero in zulke gevallen en naar mijn indruk van het proza in het algemeen uit dezen tijd. En bovendien laat men Cato zoo eigenlijk geen onzin zeggen? Bepaalde zijn invloed op de buitenlandsche politiek in den senaat er zich toe om Carthago alleen met oorlog te dreigen? Schr. had hier gebruik makend van het feit, dat er één archetypus was, een lacune moeten aannemen. Müller, die mij een grooter criticus voorkomt dan Simbeck doet dit ook. Hij plaatst de lacune evenwel na Karthagini. Ik zou ze er voor plaatsen.

Ik heb door vijf pagina's van de gewone Teubnereditie in het begin en vijf aan het einde met dezen tekst te vergelijken eens nagegaan, wat de verschillen nu zijn. Zij zijn uitermate gering en vooral innerlijk onbeduidend. Müller, die ongetwijfeld een groot criticus was, is door z'n taalgevoel en kennis van den stijl van Cicero met veel geringer handschriftenmateriaal zoowat even ver gekomen, als schr. met zijn uitvoerig materiaal. De afwijkingen zijn meest van den aard als 8,10 bij Simbeck istuc quidem voor istud quidem bij Müller. De lezing istud berust behalve op alle codd. uitgezonderd P en de secunda manus van A op Charisius. Simbeck motiveert zijn keuze met 't argument, dat istuc voor quidem staat, maar hij vergeet, dat hij dan nog te bewijzen heeft, dat Cicero in dergelijke gevallen phonetisch heeft geschreven.

In sommige gevallen vind ik zijn tekst geen vooruitgang. Zoo leest hij in het bekende Enniuscitaat oenus homo in plaats van Unus homo nobis cunctando restituit rem, wat naar mij dunkt, Ennius ook geschreven heeft. Maar schreef Cicero daarom ook zoo? Ik geloof, dat daarvoor die literatuur Cicero te eigen was. Zij was hem als van zijn tijd. En daarom sprak en schreef hij ook in een Enniuscitaat unus homo. Een ander geval was het met noenum, dat verstard was van vorm, zooals het verstard was van beteekenis.

Is dus deze editie overbodig en had schr. beter gedaan zijn scherpzinnigen en vruchtbaren arbeid over de handschriften, waarvan de resultaten zoo bescheiden in een luttel aantal pagina's bijeengedrongen zijn, in een studie alleen te verwerken? Het antwoord op deze vraag zal wel verschillend luiden naar den smaak en den aard van dengeen, die het geeft. Ik voor mij meen van niet. Naast de editie van Müller, die praktisch volkomen voldoende is, heeft zoo'n editie met uitvoerig kritisch apparaat aan den voet van de pagina recht van bestaan. Zij is voor wetenschappelijk onderzoek beter te gebruiken dan die van Müller.

Of, nu dit de strekking van de editie moet zijn, de uitgever verstandig gedaan heeft, om van allerlei woordvormen de oude spelling in te voeren — hij heeft dit gedaan op raad van Vollmer — weet ik niet. Wel weet ik, dat hij hiermee de hand in de brandnetels heeft gestoken. Want het is nog zoo gemakkelijk niet in een editie elk cum door quom, elk iis door eis, elke gerundivumvorm van een werkwoord der 3e op -endus door een op -undus, elke vorm op uus door een op uos te vervangen. En zoo zijn dan ook hier schier op iedere pagina vormen in de gewone spelling overgebleven, die in ieder geval den editor blootstellen of aan het verwijt van slordigheid of aan dat van inconsequentie.

Amsterdam. J. W. Bierma.

W. Eichrodt, Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. Giessen, Töpelmannn. 1916. (Pr. M. 5.60).

Dat inzake de samenstelling van den Pentateuch het laatste woord nog niet gesproken is, werd in de laatste jaren hoe langer hoe duidelijker; 't meeste opzien verwekte in deze de serie Alttestam. Studien van prof. Eerdmans met name „Die Komposition der Genesis" 1908. Men zal zich herinneren hoe deze onderzoeker zeer beslist de zoogenaamde nieuwere-oorkonden-hypothese verwierp, en bepaaldelijk het onderscheiden gebruik der Godsnamen als criterium wraakte; omdat men gebrekkige exegese had toegepast, niet had ingezien dat de betrokken verhalen een polytheïstisch karakter droegen, en als zoodanig gelezen moesten worden, was men volgens hem tot splitsing gekomen van wat inderdaad een éenheid vormde; en op grond van deze overtuiging gaf Eerdm. een nieuwe beschouwing aangaande de wordingsgeschiedenis van den Hekateuch, waarbij hij van andere gegevens uitging en tot andere resultaten kwam. Veel bijval oogstte hij intusschen niet. Men erkende wel vrij algemeen, dat hij op menige zwakke plek den vinger had gelegd, door menige juiste opmerking tot vernieuwd onderzoek en gewijzigde voorstelling drong, maar dat zijn poging als geheel mislukt was. Een volledige bespreking had intusschen zijn onderzoek eigenlijk nog niet gevonden. Bovengenoemde auteur heeft zich dat tot taak gesteld en zijn doel aldus aangegeven. „Eine „kritische Nachprüfung seiner alttestamentlichen Studiën, „die ihn unter diesem Gesichtspunkt betrachtet und, „mit zweckmäsziger Heranziehung der am Anfang „zitierten Werke, zu einer positiven Wertung seiner „Arbeit fort zu schreiten sucht, dürfte deshalb eine „fühlbare Lücke ausfüllen, besonders wenn sich heraus„stellen sollte, dasz tatsächlich die moderne Hexateuch„kritik durch Eerdmans in mehrfacher Hinsicht eine „wirkliche Förderung erfährt. Es wird sich dabei darum „handeln, sich stets mit der alten Position auseinander„zusetzen und festzustellen, wo dieselbe weiter zu „vertreten sein wird, wo sie corrigirt werden musz und „wo eine Entscheidung bis jetzt unmöglich ist". (bl. 4). Welnu, Eichrodt blijkt voor deze taak berekend. Zakelijk, bezadigd, overtuigend, gaarne bereid tot erkenning van wat E's. onderzoek als werkelijke winst heeft aangebracht, wekt deze studie toenemend vertrouwen.

Eichrodt erkent dat mede ten gevolge van Eerdm's arbeid het kriterium der Godsnamen niet meer als zulk een onfeilbare toetssteen gebruikt kan worden gelijk tot dusver het geval was „Bronnensplitsing als bijv. bij „Gunkel, welke op die wijze meende te kunnen scheiden „tot op halve verzen en woorden toe, moet als mislukt „worden beschouwd. Deze kinderschoenen, waarin de „Pentateuch-kritiek loopen leerde, moet zij dus langzamerhand afleggen, anders worden zij een belemmering „voor gezonde ontwikkeling" (bl. 65).

Maar aan den anderen kant wordt niet minder beslist de onhoudbaarheid van Eerdm's positie in 't licht gesteld. Aangaande de beweerde polytheistische strekking merkt hij terecht op, dat het gansch iets anders is achter verhalen als Gen. 21/33 een door het Jahvisme overwonnen Polytheisme te zien doorschemeren dan wel dezen achtergrond in het verhaal als nog bestaande te willen voorstellen.

Zijn onderzoek betreffende de Elohistische en Jahvistische stukken besluit de auteur met deze conclusie, dat de door E. tegen het bestaan eener Elohistische bron ingebrachte gronden geen steek houden, en dat zich zijn „Polytheisme-hypothese" noch door algemeene overwegingen noch door detailonderzoek waarschijnlijk laat maken (bl. 130). Ook ten opzichte der Jahvistische bestanddeelen oordeelt de auteur dat het E. niet gelukt is de aanname van een samenhangende Jahvistische bron ad absurdum te voeren, al erkent hij, dat de hier aanwezige problemen in een nieuw licht zijn getoond, en evenzeer dat tot oplossing meermalen gewenschte pogingen en aanwijzingen zijn gedaan. Daarvan geeft hij een samenvattende beoordeeling in „Die Polytheismushypothese von Eerdmans", bl. 130 v. Zijn eerste gevolgtrekking luidt: „Die Elohim von Eerdm, als die „Götter" oder die „göttliche Welt" gefasst zeigen wenig zusammenhängende und oft blasze farblose Züge". In allen gevalle echter zou men mogen verwachten, dat de gestalte van Jahve zich tamelijk scherp tegen dien meer vagen achtergrond van de veronderstelde veelgoden zou afteekenen. Dat is nochtans niet het geval; geheel onbegrijpelijk zelfs is Jahves verhouding tot „de Elohim" in Gen. 22: 1—14. Eveneens plaatst Gen. 39 voor een raadsel. Volgens dit Hs. is Jahve dus de bijzondere beschermgod van Jozef, die zijn gunsteling de hooge positie in het huis van den Egyptenaar verschaft, — maar Jozef valt dan wel zeer uit de rol, als hij juist voor een zondigen tegen „de Goden" vreest indien nl. Elohim en Jahve niet zouden samenvallen.

„Deze hypothese — aldus onze auteur — lijdt zoo zeer aan innerlijke tegenstrijdigheid, dat haar waarde, zelfs indien zij met de afzonderlijke exegese der sagen te vereenigen ware, zeer twijfelachtig zou zijn.

E.'s nieuwe opzet van „die Komposition der Genesis" kan dan ook zijn instemming niet wegdragen; niet iets beters is er gegeven, maar iets minder samenhangends; het zwakke punt ligt daar „wo auf die kritische Wider- „legung die eigene positive Lösung des Problems folgen „sollte. So glänzend der Angriff oft durchgeführt ist, und „soviel Berechtigtes er auch enthält, der damit be- „absichtigte Erfolg, der in einem völlig neuem Ver- „ständnisz des litterairen Aufbaues der Genesis bestehen „soll, ist nicht erreicht". Hetgeen echter niet wegneemt, dat E. op tekstcritisch en litterair-critisch terrein „mancherlei Anregungen gegeben und neue Ansätze geschaffen hat, die von anderen Förschern eine selbständige und fruchtbringende Ausgestaltung erfahren haben" (bl. 140). Tot deze „Förscher" wier arbeid wezenlijk vruchten draagt behoort krachtens dit zijn geschrift W. Eichrodt zelf.

Groningen. L. H. H. Bleeker.

Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI, 1917. (Pr. M. 7).

Met ingenomenheid vestig ik de aandacht op dit tijdschrift, waarvan het laatste deel ons is toegezonden; het is trouwens ten onzent reeds gunstig bekend, en onze studenten hebben de verschillende delen reeds zeer vaak bij hun werk gebruikt; het ware te wensen dat de bibliotheken onzer Universiteiten zich de gehele kollektie aanschaften, hetgeen, zo ik mij niet bedrieg, tot nu toe niet is geschied.

Deze *Mémoires* verschijnen sedert 1893, op ongeregelde tijdstippen (deel V is van 1909), en bevatten studieën over romaanse en germaanse filologie. Onder de romaanse medewerkers noem ik Werner Söderhjelm, de schrijver o.a. van *la Nouvelle française au XVe siècle*; Axel Wallensköld, die verscheidene oudfranse teksten heeft uitgegeven en een specialiteit is op het gebied der oudfranse lyriek; Ivan Uschakoff, wiens studie over de nasalisatie der franse klinkers in het tweede deel der *Mémoires* is verschenen; Hugo Palander, die over de invloed van de franse taal op het Duits in het derde deel een gewichtige studie heeft gepubliceerd; Arthur Långfors, grondig kenner der middellatijnse en oudfranse handschriften, enz.

Het hierboven vermelde deel bevat, van de hand van Wallensköld en Långfors, kritiese teksten van oudfranse gedichten, en, zoals men kon verwachten van de uitgevers der gedichten van Conon de Béthune en van *Les Regrets de Notre-Dame*, deze zijn met zorg behandeld. Walter O. Streng, die wij reeds kennen door zijn studie over de franse namen van huis en hof, geeft een artikel getiteld: *Zur Namengebung des Schweines in einigen französischen Mundarten*, waarin hij de uitkomsten van het onderzoek, indertijd ingesteld door Sainéan (*La création métaphorique en français et en roman. Le chien et le porc*), aanvult en voor een deel wijzigt. Door O. J. Tallgren worden de gedichten van Rinaldo d'Aquino, een dichter der siciliaanse school van de XIIIe eeuw in een kritiese uitgave gedrukt en van een uitvoerige commentaar voorzien: in een belangrijke inleiding bespreekt hij de verschillende methoden die men heeft toegepast bij het reconstrueren van de tekst der gedichten van de troubadours uit Sicilië.

Ook germanisten zullen in dit deel artikels van hun gading vinden. Ik noem: Hugo Suolahti, *Randbemerkungen zu mittelhochdeutschen Texten*; Ivar Hortling, *Zur altsächsischen Nominalbildung: l—Formantien.*

En tot besluit geeft het, evenals de vorige delen der *Mémoires*, een lijst van de, sedert het verschijnen van het laatste deel, in Finland verschenen studies over de moderne talen en hun letterkunde.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

W. F. Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Amsterdamse diss.).

De gedichten van Willem van Hildegaersberch zijn ons overgeleverd in 2 hss., door de uitgevers met H en B aangeduid en berustende in de koninklike boekerijen resp. te Den Haag en Brussel; bovendien bestaan er nog enkele fragmenten. In 1870 werd een tekstuitgave bezorgd door Bisschop en Verwijs, naar dr. Tiemeyer getuigt, zeer nauwkeurig wat de afgedrukte tekst (van het Haagse hs.) betreft, maar minder te prijzen wat aan-

gaat de meegedeelde varianten van B, die de uitgevers overigens voornamelik gebruikten om onzekere en onduidelike lezingen van H te recht te brengen. Tiemeyer heeft het ondernomen de beide hss. nauwkeurig te bestuderen met het oog op de taalvormen. Allereerst was het daartoe nodig, de verhouding der hss. tot elkander en tot het oorspronkelik werk te bepalen. Beide hss. behoren tot de tweede helft van de 15de eeuw; op grond van gemeenschappelike fouten besluit T. dat ze van één origineel stammen, maar daar ze ieder hun eigen lacunes vertonen, kan geen van beide een afschrift van het andere zijn. Bovendien moet voor een klein deel van H toch een ander voorbeeld worden aangenomen; T. maakt het aannemelik dat H begonnen is met dat andere, minder volledige hs. over te schrijven en dat hij daarna een vollediger (het voorbeeld van B?) in handen heeft gekregen en dat toen verder heeft gevolgd, terwijl hij die gedichten, die hij reeds uit het andere hs. had overgenomen, bij het voortzetten van zijn werk oversloeg. Naar welk hs. zij afschreven, of het datgene is geweest dat volgens de grafelike rekeningen in 1409 voor de graaf is aangekocht en dat misschien aan de dichter zelf had toebehoord, blijft in het onzekere.

Ook zonder nadere gegevens omtrent de afschrijvers zou als uitslag van het onderzoek naar de taalvormen te melden zijn, dat die van H Hollands, die van B Brabants zijn getint. Hiermee stemt overeen het weinige dat van de geschiedenis der hss. zelf bekend is: in B lezen we dat het te Oss is geschreven er in 1469 voltooid; aanwijzing voor H geeft slechts dat dit tot 1721 (er blijkt niet sinds wanneer) in het Cathrijnenklooster te Leiden heeft berust. Van angstvallige preciesheid in het kopiëren kan men de afschrijvers geen van beide beschuldigen! H laat zich lelik in de kaart kijken waar hij blijkbaar bij vergissing een gedeelte van een gedicht tweemaal achter elkaar overneemt, de tweede keer met zoveel afwijkingen van de eerste, dat van de 82 regels er maar 39 volkomen aan elkaar gelijk zijn. B wordt door Tiemeyer „accurater, maar radicaler in taalvormen en in spelling" genoemd. Hij vertoont de bekende eigenaardigheid van zoveel afschrijvers die de vormen van hun eigen dialect in plaats van die van de auteur schrijven. Die liefhebberij stuit soms af op de noodzakelikheid om het rijm te behouden, of verraadt zich als de kopiïst zich niet om het rijm bekommert. Aan de laatste hebbelikheid gaat de afschrijver van B mank, een buitenkansje voor zijn bestudeerder, die daardoor over een belangwekkend materiaal beschikt, want rijmen als *af* : *belof* — *lege* : *dage* — *vroeme* : *lichame* — *plackt* : *sach* — *duer* : *hier* laten de slotsom toe, dat Hildegaersberch hier *of*, *lage*, *vrame*, *plach* en *dier* heeft geschreven.

De resultaten van zijn onderzoek heeft Dr. T. systematies naar de klinkers en medeklinkers samengevoegd. Die resultaten zou ik in drie soorten willen verdelen. — Ten eerste heeft hij geconstateerd welke dialectverschillen er bestonden tussen de taal van H en B onderling en die van Hildegaersberch. In het biezonder komt dit ten goede aan onze kennis van het Hollands van de 15de eeuw. — Ten tweede kon hij hier en daar een klankverandering in zijn historiese ontwikkeling betrappen. In het algemeen blijkt, zoals te verwachten was, dat de taalvormen van de Hollander dichter bij die van Hildegaersberch stonden dan die van de Brabander. Waar we nu ook in H onzuivere rijmen aantreffen als *meer* : *see*, *meer* : *snee*, zien we geïllustreerd dat Hildegaersberch nog de comparatief *mee* gebruikte, die zijn afschrijver na een halve eeuw niet meer kende. — Ten derde kon T. constateren dat Hildegaersberch zelf verschillende dialectvormen door elkaar gebruikt, en dikwels zo, dat hij een vreemde vorm, hem door lectuur bekend, in geval van rijmnood voor de hem gewone in de plaats stelt. Zo zien we dat in rijmen als *wael* : *fel*, *sel*, *el* enz. (bij B) *wael* tot *wel* is terug te brengen, maar dat ook bij H. rijmen als *wael* : *tael*, *stael*, *cardinaal* voorkomen, die dus aan de dichter zelf zijn toe te schrijven. Een rijm *altemale* : *wale*, voorkomende in regels door Hildegaersberch uit de Lekenspiegel overgenomen, wijst de weg aan waarlangs hij de vorm *wale* kan hebben leren kennen.

Het bovenstaande mag voldoende zijn om een indruk te geven van het werk door Dr. T. voor de Middelnederlandse taalwetenschap verricht. Ten slotte vermeld ik een paar van de belangrijke kwesties die hij in het verband van zijn klankleer heeft behandeld. Ten aanzien van de diphthongering komt hij o.a. tot de slotsom dat noch Hildegaersberch, noch de afschrijver van H die van de *ij* kende, terwijl B ze duidelik vertoont; evenmin had Holland in de 2de helft van de 15de eeuw de diphthongering van de *û*, terwijl Brabant die kende in gesloten lettergreep vooral voor dentaal. Hildegaersberch gebruikte nog de oude meervoudsvormen der substantieven, die door H met *n*, door B. met *e* genormaliseerd werden. De overgang van *d* in *w* of *e* na verschillende vocalen kende Hildegaersberch nog niet, H alleen achter *ou*, B achter verschillende klanken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

Th. C. van Stockum, Spinoza — Jacobi — Lessing, Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Literatur und Philosophie im 18. Jh. Groningen, Noordhoff, 1916. (Groningsche diss.).

Den 15. Februari 1781 overleed Lessing. In de beide jaren aan zijn dood voorafgaande was er een relatie ontstaan tusschen hem en Friedrich Heinrich Jacobi, die in den zomer van 1780 tot een bezoek van Jacobi in Wolfenbüttel leidde: „Meine Reise kam zustande", — verhaalt laatstgenoemde — „und den fünften Julius Nachmittags, hielt ich Lessingen zum erstenmal in meinen Armen." Zij spraken nog denzelfden dag over tal van belangrijke onderwerpen, personen en levensbeschouwingen. Den volgenden morgen beantwoordde Lessing het bezoek van zijn gast. Jacobi had nog te correspondeeren. Om Lessing bezig te houden, gaf hij hem verschillende brieven ter inzage en ook een gedicht, dat hij hem met de woorden overhandigde: „Sie haben so manches Aergerniss gegeben. so mögen Sie auch wohl einmal eines nehmen." Het was Goethe's *Prometheus*, toen nog slechts aan weinigen in handschrift bekend. Lessing las het: „Ich habe kein Aergerniss genommen; ich habe das schon lange aus der ersten Hand". Jacobi gaf zijn verbazing te kennen, dat Lessing, die tot Goethe in geenerlei persoonlijke verhouding stond, dat gedicht, waarmee Goethe nog jaren lang zoo voorzichtig was, zou kennen. Daarop Lessing: „Das Gedicht hab' ich nie gelesen; aber ich find' es gut... Der Gesichtspunct, aus welchem das Gedicht genommen ist, das ist mein eigener Gesichtspunct.... Die orthodoxen Begriffe von der Gottheit sind nicht mehr für

mich; ich kann sie nicht geniessen. Ἑν και παν! Ich weiss nichts anders. Dahin geht auch dieses Gedicht; und ich muss bekennen, es gefällt mir sehr." Eenigszins verrassend laat Jacobi daarop de constateering volgen: „Da wären Sie ja mit Spinoza ziemlich einverstanden." Lessing antwoordt onmiddellijk: „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" en bevestigt deze uitspraak den volgenden morgen: „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza!"

Men kan er over twisten, of de beteekenis van de gesprekken tusschen Lessing en Jacobi grooter is voor de philosophie of voor de literatuurgeschiedenis: wie zich met Goethe, wie zich met Lessing bezighoudt, voelt daarbij den polsslag van het literaire leven in een oogenblik van spannend gebeuren; wie de geschiedenis van het Spinozisme nagaat, doorleeft het moment, waarvan een „Neu-orientierung" ten opzichte van Spinoza en diens leer dagteekent. De schrijver van het werk, mij ter beoordeeling toegezonden, neemt het referaat van de genoemde gesprekken en de controverse, die zich daarbij aansluit, tot uitgangspunt van een critisch betoog van eminent letterkundige zoowel als wijsgeerige beteekenis.

Het schijnt mij volkomen juist, dat Van Stockum in Jacobi's referaat een betrouwbare wedergave van de gevoerde gesprekken ziet. Zoo kan Lessing gesproken hebben: wie gevoel voor Lessing's stijl heeft, voelt met Reimarus, dat het is, alsof men niet alleen Jacobi, maar ook Lessing zelf hoort, met „al zijn scherpzinnigheid en met al zijn humor". Zoo kan Lessing gesproken hebben, zonder Spinozist „in den wetenschappelijken zin des woords" geweest te zijn, terwijl toch Jacobi uit deze gesprekken de overtuiging putte, „Lessing sey ein Spinozist gewesen". Want ook daaromtrent kan m.i. geen twijfel bestaan, dat Jacobi met deze constateering volkomen te goeder trouw was en stellig geloofde, de waarheid te dienen, toen hij den 21. Juli 1783 aan Elise Reimarus schreef: „Sie wissen vielleicht, und wenn Sie es nicht wissen, so vertraue ich Ihnen hier unter der Rose der Freundschaft, dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war. Es wäre möglich, dass Lessing diese Gesinnungen gegen mehrere geäussert hätte; und dann wäre es nöthig, dass Mendelssohn in dem Ehrengedächtnisse, das er ihm setzen will, gewissen Materien entweder ganz auswiche, oder sie wenigstens äusserst vorsichtig behandelte. Vielleicht hat sich Lessing gegen seinen lieben Mendelssohn eben so klar als gegen mich geäussert: vielleicht auch nicht, weil er ihn lange nicht gesprochen, und sehr ungern Briefe schrieb. Ihnen, meine Traute, sey es hiemit anheim gestellt, ob Sie Mendelssohn hievon etwas eröffnen wollen oder nicht."

Elise Reimarus maakte van de haar geboden vrijheid gebruik en zond Jacobi's brief aan Mendelssohn. Deze liet daarop informeeren, „wie Lessing die bewussten Gesinnungen geäussert habe". Jacobi antwoordt den 4. November in een zeer uitvoerig schrijven. Ongeveer een jaar gaat voorbij, eer daarop een direct antwoord volgt, een brief met een bijlage: *Erinnerungen an Herrn Jacobi*. Uit den brief blijkt, dat Mendelssohn zijn plan, over Lessing te schrijven, voorloopig opgegeven heeft, om vooraf „etwas über den Spinozismus zu entwerfen". Eerst zou Jacobi dit geschrift, waarover dan een zeer breedvoerige correspondentie over en weer gevoerd wordt, in manuscript onder oogen krijgen; langzamerhand komt deze echter tot het inzicht, dat Mendelssohn bezig is een „status controversiae" op te stellen, waarbij hem, Jacobi, de rol van een „advocatus diaboli" zal worden toebedeeld. Om van zijn kant daartegen iets te doen, publiceert Jacobi, nog vóór Mendelssohn's *Morgenstunden* (1785) het licht zien, een anoniem geschrift: *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn* (1785), door dezen beantwoord in een schrijven: *An die Freunde Lessings* (1786). Jacobi's geschrift: *Wider Mendelssohns Beschuldigungen in dessen Schreiben an die Freunde Lessings* (1786) besluit de controverse.

Dit is het materiaal, dat Dr. Van Stockum voor het eerste deel — ongeveer de helft — van zijn onderzoek ten dienste stond. De strekking van dit deel is, na te gaan, in hoeverre Jacobi bevoegd geoordeeld mag worden, de verhouding van Lessing tegenover het Spinozisme te definieeren en in hoever zijn uitspraak derhalve autoriteit verdient. De schrijver verdeelt dit onderzoek over drie hoofdstukken: *Jacobi vor dem Gespräch mit Lessing, Jacobi und Spinoza, Jacobi und Lessing*, waarvan vooral het tweede belangrijk is door de formuleering van Jacobi's opvatting van Spinoza's leer met de door hem daarop uitgeoefende critiek, zooals een en ander uit de *Briefe an Herrn Moses Mendelssohn* kan worden afgeleid. Daar Jacobi's brieven geen systematische dispositie hebben, daar zij zich ook niet bij Spinoza's *Ethica* aansluiten, maar, althans in den aanvang, uitsluitend op de vraag betrekking hebben, of Lessing in zijn laatste levensjaren een Spinozist moet worden genoemd, daar ten slotte Jacobi's wijze van uitdrukking niet steeds duidelijk en ondubbelzinnig is, was het geen gemakkelijke taak, dit materiaal tot een eenigszins gesloten systeem te verwerken. Dat het den schrijver gelukt is, Jacobi's opvatting van het Spinozisme, onder voortdurende verwijzingen naar de verschillende plaatsen in de *Briefe*, in een betrouwbare, overzichtelijke samenstelling bijeen te brengen, waardoor de vergelijking met de correspondeerende gedeelten van Spinoza's systeem mogelijk gemaakt en de lezer tot de overtuiging gebracht wordt, dat het een absolute onrechtvaardigheid is, van Jacobi te zeggen, dat hij „only half understood Spinoza", is, van philosophisch standpunt, stellig een der hoofdverdiensten van Van Stockum's proefschrift.

Met groote scherpzinnigheid analyseert daarop de schrijver in het hoofdstuk *Jacobi und Lessing* de gesprekken tusschen beiden. Hij voegt daaraan ook het briefje toe, dat Lessing eenige dagen later aan Jacobi schreef: „Mündlich habe ich von Ihnen nicht Abschied nehmen *sollen*. Schriftlich *will* ich es nicht thun. Oder welches einerley ist, und mir die kindische Antithese erspart, *soll* ich es auch nicht." Volkomen terecht en geheel in den geest van Jacobi, die immers aan dit briefje uitdrukkelijk „urkundliche Kraft" toekent (*Werke*, IV, 1, p.82 noot). Terwijl in dit hoofdstuk onze aandacht langzamerhand van Jacobi op Lessing overgebracht wordt, treedt ook in den schrijver meer en meer de literator naar voren. De beantwoording van de vraag, in hoeverre aan Lessing's woorden „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza" en aan Jacobi's uiting, „dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war" bewijskracht moet worden toegekend, is zeker voor een even belangrijk deel van stijl- en inter-

pretatie-overwegingen als van streng-philosophische redeneering afhankelijk. Van Stockum's conclusie bevredigt zoowel naar Lessing's als naar Jacobi's kant: „Lessing ist ein ausgesprochener Determinist, er hat den orthodoxen Gottesbegriff verlassen und bekennt sich statt dessen zu einer mehr oder weniger pantheistischen Auffassung Gottes, er hält die Lehre Spinozas für die beste c.q. die einzig gute ihm bekannte Philosophie. .... Auch Jacobi gebraucht das Wort Spinozismus in einem viel weiteren Sinne als die heutige Geschichte der Philosophie, aber nicht aus Unkenntnis dieses Systems. Wir haben ja früher gesehen, dass die Lehre des Spinoza für ihn der Repräsentant jeder wissenschaftlichen Weltanschauung war. In Lessing nun, dem die causale Determiniertheit alles Geschehens fest stand, findet er eine solche: daher hat er ihn in seinem Sinne einen Spinozisten genannt und in diesem Sinne sind auch wohl Lessings eigene Aeusserungen im Verlauf des Gesprächs aufzufassen."

Het tweede, voor den literair-historicus meest belangrijke deel van Van Stockum's proefschrift behandelt de vraag, in hoeverre Lessing's geschriften blijk geven, dat zijn wijsgeerig denken onder den directen of indirecten invloed van Spinoza staat. De gang van dit deel van zijn onderzoek is chronologisch; Breslau en Wolfenbüttel zijn de namen, die ook voor Lessing's philosophische ontwikkeling de grootste beteekenis hebben; daarvan uitgaande komt men tot een verdeeling in drie perioden: de tijd vóór Breslau (—1760), van Breslau tot Wolfenbüttel (1760—1770), en de jaren in Wolfenbüttel (1770—1781).

Lessing kwam door de theologie tot de philosophie. Hij begon met te zoeken naar een „richting", die hij, zelfstandige, critische, paradoxale, universeele geest, als hij was, zich door niemand, zelfs niet door Leibniz of Spinoza, kon laten aanwijzen: in zijn theologische wereldbeschouwing is voorloopig het anti-dogmatische het meest kenschetsend, terwijl zijn philosophisch denken in de periode van vóór 1760 op sommige punten afhankelijkheid van Leibniz, daarnaast onafhankelijke verwantschap met Spinoza toont. Een stellig niet aan beïnvloeding toe te schrijven parallel tusschen Spinoza's „Confugere ad Dei voluntatem, hoc est ignorantiae asylum" en Lessing's „Was ist fauler, als sich bey einer jeden Naturbegebenheit auf den Willen Gottes zu berufen", is van symptomatische waarde, om te begrijpen, dat in Lessing's uitspraak „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern" het zwaartepunt voor ons moet liggen in de restrictie.

In Breslau kreeg het zoeken naar een „richting" een geheel ander karakter; hij kwam door wijsgeerige studiën tot een eigen standpunt ten opzichte van de religie: „Lessing ist der erste deutsche Kopf", zegt Dilthey van hem, „welcher dem Schema der Welt im Geiste der theologischen Aufklärung den Rücken kehrte; er ist der erste, der auf Grund hiervon, wie nach ihm Schleiermacher, Schelling, Hegel sich auf eine eigene tiefere Weise mit dem Christentum auseinandersetzte." Voor een niet gering deel heeft daartoe de studie van Spinoza bijgedragen.

Een betrouwbaar tijdgenoot verstrekte aan Lessing's broer en biograaf Karl Gotthelf Lessing omtrent Lessing's studie van Spinoza de volgende mededeeling: „Imgleichen wurde Spinoza's Philosophie der Gegenstand seiner Untersuchungen. Er las diejenigen, welche ihn hatten widerlegen wollen, worunter Bayle nach seinem Urtheil derjenige war, welcher ihn am wenigsten verstanden hatte. Dippel war ihm der, welcher in des Spinoza wahren Sinn am tiefsten eingedrungen." De belangrijkste consequentie van het Spinozisme zag Dippel in de ontkenning van den vrijen wil: „Dieser Dornbusch oder Spinoza sah alsobald, dass es gleichviel gesagt sein würde, Kreaturen zu denken, welche unter der leitenden fatalen Direktion der ersten bewegenden Ursache ständen oder die erste bewegende Ursache selbst als das Wesen aller sogenannten Kreaturen anzugeben." Ook Lessing brengt zijn determinisme met Spinoza in verband, als hij Jacobi toevoegt: „Sie drücken sich beynah so herzhaft aus, wie der Reichstagsschluss zu Augsburg; aber ich bleibe ein ehrlicher Lutheraner, und behalte den mehr viehischen als menschlichen Irrthum und Gotteslästerung, dass kein freyer Will sey, worin der helle reine Kopf Ihres Spinoza sich doch auch zu finden wusste."

Het is niet twijfelachtig, dat het vaste geloof aan de causale gedetermineerdheid van alle gebeuren een hoofdtrek van Lessing's wereldbeschouwing is, maar de quaestie blijft open, hoe nauw zich zijn determinisme bij Spinoza aansluit. Van Stockum ziet tusschen het een en het ander geen zeer innig verband: „Alles in allem sieht dieser entschiedene Determinist nicht danach aus, als ob er aus der Schule Spinozas sei." De constateering is eenigszins vaag, de motiveering eveneens: „Schwerer fällt der Stimmungsgehalt einiger Stellen ins Gewicht, dieses: ich begehre keinen freien Willen, das Spinoza so völlig fremd ist." Dit element van stemming echter is, naar het mij voorkomt, haast toevallig en in hoofdzaak het gevolg van de antithese in het gesprek: „Ich merke, *Sie* hätten gern Ihren Willen frey. *Ich* begehre keinen freyen Willen." Dit wordt bevestigd door het zich daarbij aansluitende, tegen Jacobi's opvatting gerichte betoog: „Es gehört zu den menschlichen Vorurtheilen, dass wir den Gedanken als das erste und vornehmste betrachten, und aus ihm alles herleiten wollen: da doch alles, die Vorstellungen mit einbegriffen, von höheren Principien abhängt. Ausdehnung, Bewegung, Gedanke, sind offenbar in einer höheren Kraft gegründet, die noch lange nicht damit erschöpft ist. Sie muss unendlich vortrefflicher seyn, als diese oder jene Wirkung; und so kann es auch eine Art des Genusses für sie geben, der nicht allein alle Begriffe übersteigt, sondern völlig ausser dem Begriffe liegt. Dass wir uns nichts davon denken können, hebt die Möglichkeit nicht auf." (*Jacobi's Werke*, IV, A, p.61). Afgezien van de vraag, in hoeverre deze formuleering met nauwkeurigheid Lessing's gedachten zou hebben weergegeven — de opvallende uiting „Ausdehnung, Bewegung, Gedanke sind in einer höheren Kraft gegründet" heeft tot heel wat strijd aanleiding gegeven — is het toch duidelijk, dat de „Stimmungsgehalt" van het zoo absoluut klinkende „Ich begehre keinen freyen Willen" hierin geen weerklank vindt. En al ontbreekt evenzeer het gezichtspunt van den vrijen wil als menschelijke illusie, stemming en opvatting van dit betoog zijn geenszins onvereenigbaar met den befaamden passus uit het aanhangsel bij het Eerste deel der *Ethica*: „Satis hic erit, si pro fundamento id capiam, quod apud omnes debet esse

in confesso; nempe hoc, quod omnes homines rerum causarum ignari nascuntur, et quod omnes appetitum habent suum utile quaerendi, cujus rei sunt conscii. Ex his enim sequitur, (primo), quod homines se liberos esse opinentur, quandoquidem suarum volitionum suique appetitus sunt conscii, et de causis, a quibus disponuntur ad appetendum et volendum, quia earum sunt ignari, ne per somnium cogitant." (*Opera, ed. Van Vloten & Land*, I, p. 69).

De vraag van den samenhang van Lessing's determinisme met het Spinozisme is van literairhistorisch standpunt stellig een van de belangrijkste. Onmiddellijk daarnaast staat de quaestie van Lessing's godsbegrip. „Wenn sich Lessing eine *persönliche* Gottheit vorstellen wollte, so dachte er sie als die Seele des Alls; und das Ganze, nach der Analogie eines organischen Körpers. Diese Seele des Ganzen wäre also, wie es alle andere Seelen, nach allen möglichen Systemen sind, *als Seele*, nur Effect. Der organische Umfang derselben könnte aber nach der Analogie der organischen Theile dieses Umfanges in so fern nicht gedacht werden, als er sich auf nichts, das ausser ihm vorhanden wäre, beziehen, von ihm nehmen und ihm wiedergeben könnte. Also, um sich im Leben zu erhalten, müsste er, von Zeit zu Zeit, sich in sich selbst gewissermassen zurückziehen; Tod und Auferstehung, mit dem Leben, in sich vereinigen." (*Jacobi* p. 75). Lessing's *Weltseele* herinnert aan Spinoza's voorstelling, de geheele Natuur te beschouwen als één Individu (*Opera, ed. cit.* p. 91), „cujus partes, hoc est omnia corpora, infinitis modis variant, absque ulla totius Individui mutatione."

Nog op andere punten der metaphysica — o.a. de verklaring van het begrip „de Zoon Gods" resp. „de Zoon God", alsook het verband tusschen God, den „Eenige", en den „Oneindige" — is er overeenstemming. Maar ook in de tweede en derde periode beteekent overeenstemming niet steeds afhankelijkheid. Zeer juist is Van Stockum's typeering: „Lessing zeigt eine weitgehende Toleranz gegen alle philosophischen Systeme, die in seinen Gesichtskreis treten, er bedient sich gern ihrer Terminologie, hat eine ausgesprochene Neigung, ihre Sätze, wenn sie von irgend einem überlegenen Gegner angegriffen werden, zu verteidigen, sie vor allem gegen jede Beschuldigung der moralischen Minderwertigkeit in Schutz zu nehmen; und dennoch kann man nie auch nur mit annähernder Sicherheit behaupten, dass er ein Anhänger dieser so verteidigten Ansichten sei."

Er is echter een speciaal terrein, waar Lessing's afhankelijkheid van Spinoza onbetwistbaar is. Dat is daar, waar Spinozistische gedachten hem materiaal leverden in zijn strijd op theologisch gebied. Uiteraard minder de *Ethica*, dan wel de *Tractatus Theologico-Politicus*. Naast de strijdschriften *Über den Beweis des Geistes und der Kraft*, het *Testament Johannis*, de *Duplik* en de *Axiomata* is het vooral de *Erziehung des Menschengeschlechts* en op enkele punten ook de *Nathan der Weise*, waar directe of indirecte samenhang met Spinoza's uitingen valt te constateeren. De bewijskracht ligt zoowel in de veelheid der plaatsen als in den aard der verwantschap van menige parallel.

Over Lessing's verhouding tot Spinoza is zooveel geschreven, dat zich a priori niet kon laten verwachten, dat een onderzoek, als het door Van Stockum opgezette, tot verrassende resultaten zou leiden. De conclusie, waartoe het proefschrift komt, is dan ook in hoofdzaak een vastere fundeering van bestaande meeningen. Maar deze meeningen worden gepreciseerd en gedocumenteerd op een wijze, die eerbied afdwingt. Ook na en naast de fijne analyse van Dilthey is Van Stockum's dissertatie een daad van blijvende beteekenis. Voor het verleden zoowel als voor de toekomst. Het eene, met het oog op het onderzoek, dat hiermede als afgesloten kan worden beschouwd, het andere, met betrekking tot den onderzoeker, die door zijn werk getoond heeft, gerechtvaardigde aanspraken op de toekomst te kunnen doen gelden.

Amsterdam. J. H. Scholte.

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narěčij serbskago jazyka. Izdanie 2-je, s izměnenijami i dopolnenijami. Char'kow 1917. (Pr. 1.75 r.).

Het is nog niet lang geleden, dat ik in het *Museum* de eerste druk van Kul'bakins Serviese grammatika aankondigde (Jg. XXIII, kol. 82), en reeds ligt de tweede uitgave voor mij. Deze verdient een afzonderlike bespreking, want zij draagt terecht de naam „vermeerderde en gewijzigde uitgave", al is dan ook de opzet van het boek dezelfde gebleven.

De schrijver heeft er naar gestreefd, zijn boek voor het gebruik praktieser te maken, door zijn paragrafen kleiner te maken (waardoor hun aantal gestegen is van 56 tot 125, terwijl het aantal pagina's slechts van 84 op 99 werd gebracht), door een systematieser onderscheiding van tekst en „opmerkingen", door cursivéring van gewichtige passages, door talrijke redactiewijzigingen en verbeteringen in de groepéring der feiten (waardoor bijvoorbeeld in enige hoofdstukken een helderder licht valt op de eigenaardigheden van de čakaviese dialektgroep).

Het spreekt vanzelf, dat vele wijzigingen tegelijk verbeteringen zijn. Bovendien is heel wat nieuws aan de eerste druk toegevoegd, vooral in de hoofdstukken over klank- en accentleer, minder in die over de flexie. In de afdeling over de nominale deklinatie is zelfs het een en ander uitgevallen. Op de drie inleidende hoofdstukken: over de Serviese taal en haar grenzen, over de plaats, die het Servies onder de Slaviese talen inneemt, over de voornaamste dialekten volgt in deze tweede druk een vierde over de bronnen voor onze kennis van het Servies (een deel van het hier meegedeelde kwam reeds in de eerste druk voor, doch in een ander hoofdstuk), waaraan een overzicht der meer wetenschappelike grammatika's en woordeboeken is toegevoegd, in hoofdzaak overeenkomende met het „Priloženie" („aanhangsel") der eerste uitgave. Leskiens grammatika van 1914 is hier tans bij vermeld; de dubbel-grammatika van Rešetar heeft Kul'bakin blijkbaar nog niet gekend. In een volgende druk zou het m. i. overweging verdienen, naast de „Gramatika i stilistika" van Maretić ook het kortere handboek van dezelfde geleerde te noemen. Dit is wel veel beknopter en minder voor wetenschappelik gevormde lezers bedoeld; doordat het echter herhaaldelik nieuwe drukken beleeft, blijft het meer up-to-date dan het grotere werk, waarvan slechts één uitgave verschenen is.

Van de overige hoofdstukken is dat over „quantiteit

en betoning" (dat tans op de klankleer volgt en niet, als in de eerste editie, tussen vocalisme en consonantisme staat) het belangrijkst omgewerkt en aangevuld.

Kul'bakins boek is in deze nieuwe vorm nog meer dan in de oude een door en door geschikte handleiding voor aankomende slavisten. Waarschijnlik zal de tweede druk nog wel door een derde gevolgd worden. Het is met het oog daarop, dat ik een paar opmerkingen, die ik bij de lektuur maakte, onder de aandacht va de schrijver wil brengen.

In § 59 wordt meegedeeld, dat het Čakavies drieërlei intonatie kent. Dat is te veel gezegd : niet alle čakaviese dialekten onderscheiden de drie intonaties.

In dezelfde § had vermeld kunnen worden, dat ook Posaviese dialekten de drie intonaties nog onderscheiden.

In § 23 wordt over de vormen ***mȉјēš, bȉјēš*** uitvoeriger gesproken dan in de eerste editie. Volgens Kul'bakin gaat de *i* op een oude ***ŭ*** resp. ***ĭ*** terug, die onder de hoofdtoon bewaard bleef. Dan staan wij echter voor de vraag, hoe dgl. vormen met ***ŭ, ĭ*** en onverschoven accent te verklaren zijn (vgl. russ. *bjëš* enz.). Ook Kul'bakin heeft zich deze vraag gesteld, en hij kan haar niet anders beantwoorden dan door analogiese accentverplaatsing (naar *mogǫ̀* : *mòžeši*) aan te nemen. Ik moet bekennen, dat ik, liever dan een zo weinig voor de hand liggend analogieproces te veronderstellen, mij aan de oude opinie houd : dat obg. *myješi*, *biješi*, serv. ***mȉјēš, bȉјēš*** oude *y* resp. *i* hebben : deze, door de volgende *j* enigszins gemodificeerde vokalen zullen ook in r. *móješ*, ***bréješ*** voortleven.

Ten slotte zij op een paar kleine slordigheden gewezen. § 62 wordt een opsomming ingeleid door het nummer 1). Bij de verdere punten ontbreekt de nummering. — Boven § 89 ontbreekt het opschrift : „De vormen van de dat., instr. en loc. plur."

Leiden. N. van Wijk.

R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, Tome I.— **Les monuments, décoration des monuments, sculpture. Paris, Aug. Picard. 1917.** (Pr. fr. 15 ; geb. fr. 17).

Wat is *Romeinsche archaeologie* ? Veelal denkt men daarbij slechts aan de studie der overblijfselen van het Romeinsche leven in de provincie's. Dat waren de gebieden, waar troepen lagen. En daar werd door de Romeinsche soldaten een bepaald Romeinsch karakter gegeven aan de beschaving. De schrijvers van het werk, dat hier wordt aangekondigd, hebben het begrip ruimer genomen. Het Handboek der Romeinsche archaeologie immers had, volgens hun oordeel, te omvatten alle landen en volken, waarover Rome heeft geheerscht, en den geheelen tijd van deze heerschappij. Voor het Westen werd als grens aangenomen het jaar 476. Maar slechts weinig monumenten kwamen in aanmerking uit de 4de en 5de eeuw. De tijd van Constantijn werd voor het Oosten in het geheel niet overschreden. Daar beteekende de stichting van Constantinopel voor goed het einde van elken Romeinschen invloed.

In werkelijkheid is het gebied, dat door dit Handboek wordt omvat, nog enger begrensd. Want het boek behoort tot een serie, waarin bovendien zijn verschenen of zullen verschijnen werken over de Vóórhistorische en Grieksche archaeologie en over de Christelijke, de Gallisch-Romeinsche en Byzantijnsche. Bij deze werken had het Handboek der Romeinsche archaeologie aan te sluiten. Het begrip *Romeinsch* is op die wijze beperkt en het duidt dus meer een tijdvak aan dan een bepaalden toestand van beschaving.

De schrijvers begrijpen onder *archaeologie* de studie van alle overblijfselen van het verleden behalve de letterkunde en de inschriften. En bij deze opvatting was het hun doel om het uiterlijk leven van den Romeinschen tijd in zijn geheelen omvang te bestudeeren en te leeren kennen. Zij verzamelden daarvoor alles, wat bekend is, over de verschillende vormen, waarin dit leven zich thans nog openbaart : de overblijfselen der steden met hun openbare gebouwen en huizen, de versiering der bouwwerken, de beeltenissen van goden en menschen, de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Ook zijn de technische vragen niet vergeten, als de aanleg van steden, havens, waterwerken en wegen, de kennis der grondstoffen en van het bouwen en werken. Door den overvloed van materiaal en de wijze van ordenen hebben de schrijvers in de eerste plaats moeten letten op het doel van het bouwwerk en de beteekenis der voorstelling bij werken van beeldende kunst. Eenigszins op den achtergrond kwam het verklaren van den uiterlijken vorm en van de idee, waaraan de kunstenaar den vorm ondergeschikt maakt, dat is de inhoud van het monument als kunstwerk.

Het boek werd op die wijze een systematisch overzicht van het materiaal met een groot aantal, meestal voortreffelijke afbeeldingen en plans en een opgaaf van de litteratuur. Voor dit overzicht wordt telkens een hoofdstuk aan een bepaalde klasse van monumenten of kunstwerken gewijd. En daarbij komt in de verschillende hoofdstukken het karakter der Romeinsche kunst of de voortgang der ontwikkeling bijna niet ter sprake. Dat het mogelijk is ook deze vragen in een dergelijk handboek naar voren te brengen, heeft Ch. Diehl bewezen door zijn voortreffelijk *Manuel d'art byzantin*.

De schrijvers van dit Handboek hebben aan hun werk niet een zoo groote beteekenis gegeven. Ook wanneer het materiaal zelf aanleiding gaf om den aandacht te vestigen op een bepaalde richting der Romeinsche kunst, is dit niet geschied. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van het paleis of het thermengebouw. Daarbij immers kan men een bepaald streven van de Romeinsche kunstenaars waarnemen. De Romeinen wenschten deze gebouwen, die bestonden uit een aantal afzonderlijke deelen, samen te vatten tot een geheel en de deelen ondergeschikt te maken aan een hoofdgedachte. Het was juist deze weloverwogen orde van het grondplan en de kunst van componeeren der ruimte, die in de Renaissance de bewondering wekte der bouwmeesters met den wensch tot navoelen en nastreven.

Evenmin is in dit Handboek getracht een voorstelling te geven, hoe de kunst de veranderingen weerspiegelt in het geestelijk leven van de Romeinsche wereld. De bespreking van de portretten of van de reliefs gaf daarvoor toch gelegenheid. Maar juist in deze afdeelingen is het archaeologisch belang bijna geheel opgeofferd aan antiquarische bijzonderheden.

Zonder twijfel hebben de schrijvers zich met opzet zoo beperkt. Het was hun bedoeling een hulpmiddel te verschaffen aan ieder, die een bijzonderheid wenscht te weten over een klasse van monumenten op het gebied

der Romeinsche archaeologie. Al betreurt men de beperking, men moet toegeven, dat het Handboek voor dit doel zijn taak op voortreffelijke wijze zal vervullen.

Wellicht kwamen niet alle onderdeelen geheel tot hun recht. Ik noem bijvoorbeeld het hoofdstuk over de lampen, of de afdeeling over het theater, waar wèl het theater van Pompeji is genoemd, maar niet wordt gerept van de polemiek tusschen Dörpfeld, Mau en Puchstein. — Bij een anderen opzet van het werk was zeker iets te zeggen geweest over het Christendom en zijn invloed in Rome. (De Christenen behoorden toch niet tot een ander ras!). Dan was ook de tijd van 4de en 5de eeuw niet aangeduid als *période de stérile décadence*. Het was een tijd van overgang, dien men slechts kan begrijpen en waardeeren, wanneer men ook rekening houdt met het vervolg.

Maar het is ondankbaar om aandacht te vragen voor kleinigheden, waar een zoo uitstekend geheel wordt gegeven. Veeleer is het hier de plaats om uitdrukkelijk te verklaren, dat met bewonderenswaardige volharding de studie voor dit Handboek is uitgebreid ook tot moeilijk toegankelijke onderdeelen der Romeinsche archaeologie. De samenstellers hebben recht op onze volledige dankbaarheid.

Den Haag. A. W. Byvanck.

A. J. Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion. Studies on their origin and mutual relation. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde, N. R. Deel XVIII No. 1). Amsterdam, Joh. Muller. 1917.

Professor Wensinck hat bereits in früheren Abhandlungen rituelle Momente semitischer Religionen unter neue Gesichtspunkte gestellt. In vorliegender Arbeit weist er, wie der Titel zeigt, auf den, teils in *identischen primitiven Anschauungen* wurzelnden, teils durch *Übernahme* der Bräuche des einen Kreises in der anderen entstandenen Zusammenhang von semitischen *Trauer*gebräuchen mit Riten des *Gottesdienstes* hin. Der Verfasser selbst betrachtet in nüchterner Eigenskepsis seine Kombinationen vorläufig nur als Anregungen und Versuche (Vorrede und S. 96), nicht immer als definitive Lösungen (S. 77) des von ihm bearbeiteten Problems. Wir sind ihm, wenn wir auch, was er selbst nicht beansprucht, mit seinen tiefgründigen Resultaten in den Einzelnheiten nicht immer bedingungslos einverstanden sind, dankbar für eine neue Fragestellung, die er der weiteren Forschung angewiesen, anerkennend für die nüchterne exakte Methode, mit der er den Weg seiner Studie beschreitet, für den Reichtum guten Materials, mit dessen Aufsuchung und Darbietung er der weiteren Untersuchung der von ihm aufgewiesenen Erscheinungen vorgearbeitet hat. Der Leser empfindet im Fortschritt der auch durch die leichte Darstellungsart der zuweilen recht spröden Stoffe anziehenden Lektüre des Buches die frische Atmosphäre der Forschungsmethode Robertson Smith's mit ihrem ohne Aufdringlichkeit im Leser erzielten sympathischen Eindrücken.

Der Verf. behandelt die von ihm versuchte Parallelisierung der semitischen Trauer- und Gottesdienstriten auf dem Gebiete folgender Kundgebungen in den beiderseitigen Kreisen: (1) die *Dreschtenne* als Ort der Trauerübungen und der gottesdienstlichen Funktionen, wo die Bedeutung dieser Örtlichkeit im A. T. in förderlicher Weise herangezogen wird. An Stelle der Dreschtenne, die bis in die neuere Zeit in bäuerlichen Gebieten ihre Bedeutung für kollektive Übungen beibehalten hat (die interessanten Erkundungen Wetzstein's), trete im Islam in städtischen Verhältnissen der neben dem *masǵid* für gewisse — wie es scheint — mehr populäre Gottesdienstfunktionen bestimmte Betort *muṣallā*, ursprünglich Versammlungsort ausserhalb des Weichbildes der Städte. Die Anregungen, die W. hier über die Bestimmung des *muṣallā* gibt, könnten weiterführen in der Untersuchung dieser im Islam festgelegten Trennung der beiderseitigen Betorte: welches Motiv habe dazu geführt ausser der offiziellen Moschee, für gewisse Riten, noch eine durch einen besonderen Terminus von ersterer unterschiedene Andachtsstelle einzurichten (man beachte die Synonymität beider Termini z. B. Buchārī, Aḏān nr. 36), Das von muslimischen Theologen (Ḳasṭallānī zu Istisḳā nr. 3; II 271, 16) dafür vorausgesetzte Motiv, dass „das *muṣallā* für intensivere Zerknirschung des Betenden geeigneter sei und weiteren Fassungsraum für die Gemeinde biete als das *masǵid* (li' annahu ablaghu fi-l-tawāḍu'i wa-ausa'u lil-nāsi)" scheint kaum das Richtige zu treffen. — (2) *Prostration und Aufrechtstehen*: beide Stellungen seien sowohl in Trauerübungen als auch im Gottesdienst üblich. Nur als subjektiven Eindruck, durch welchen ich die These W.'s keinesfalls als erledigt betrachten mag, möchte ich das Aufstehen vor dem Leichenkondukt und beim Gottesdienst doch auch ursprünglich eher als Ausdruck der *Ehrenbezeigung*, als wie W. meint durch Dämonen - und Geisterfurcht motiviert erklären. Der Prophet *ehrt* die an ihm vorüberziehende Leiche eines Juden durch Aufstehen mit der Motivierung (B. Ǵenā'iz nr. 49): „es ist doch auch eine Seele" (alejsat nafsan) d. h. der entschwundenen (oder vielleicht den todten Körper noch umschwebenden) Seele ist immerhin die ihr gebührende Ehre und Pietät zu erweisen. — Das S. 17 angeführte Beispiel dafür, dass sich jemand zu Boden wirft um der Wirkung des gegen ihn gerichteten Fluches zu entgehen hat sein Motiv darin, dass man dadurch dem in völlig materieller Weise, wie etwa einen abgeschossenen Pfeil betrachteten Fluch den *Treffpunkt* entziehen will. Dafür dient nicht nur das Niederducken zur Erde, und das Abwärtsneigen des Hauptes (vgl. auch noch Ibn Durajd, Iśtiḳāḳ ed. Wüstenfeld 262, 12) sondern auch das *Seitwärtsbiegen des Körpers* dessen, gegen den der Fluch gerichtet ist (die in meinen Abhandl. zur arab. Philologie I 29 Anm. 1 angeführte Stelle).—(3) die *Namenanrufung* (invocatio) sowohl in bezug auf Gottesnamen im Gebet als auch auf die gehäufte Nennung des Namens des Verstorbenen in der Trauerzeremonie (was vorzugsweise noch auf die arabische Trauer*poesie* abgefärbt hat), wobei auch auf die griechische Analogie der ἐπιβόησις hingewiesen werden kann. Hier ist besonders beachtenswert die von W. nachgewiesene Bedeutung der *Kunja* in diesem Zusammenhang (treffliche Parallelen, S. 26, aus der talmudischen Litteratur über Kunjalosigkeit der Sklaven in Verbindung mit der Entziehung der Trauer- und Kondolenzübungen). Dass man es in arabischen Kreisen mit der Trauerkundgebung um *mawālī* mindestens sehr leicht genommen hat (S. 27), dafür könnte man

als vielsagendes Beispiel den Bericht anführen, dass beim Begräbnis des frommen 'Ikrima (der übrigens auch eine Kunja führte, Ibn Sa'd V 212, 2) dieser grossen Autorität in der Tradierung der Überlieferungen des Ibn 'Abbās, dessen *maulā* er war, nicht einmal die zum Tragen der Bahre erforderliche Anzahl von Männern sich einfand, während zum Grabesgeleit des am selben Tage gestorbenen Vollblutarabers Kuthejjir die Kurejschiten in grosser Menge erschienen, um dem Dichter die letzten Ehren zu erweisen (Ġumaḥī, Klassen der Dichter ed. Hell 124, 12). — (4) *Nachtwachen* sowohl beim übernachtenden Leichnam als auch gottesdienstliche Handlung an gewissen Festen und abwechselnde Nachtwache der Priester und Leviten im Heiligtum. Von den in diesem Kapitel erwähnten Bräuchen hat sich in beiden Richtungen bei den Juden manches bis in die neueste Zeit erhalten; für die Leichennachtwache die Einrichtung der *schemirah* durch eigens für diesen Dienst angestellte Leute; für das gottesdienstliche Nachtwachen der Brauch frommer Leute, die Nacht vor dem ersten Pfingst(schābū'ōth-)-tages, sowie die vor dem zum Hüttenfest gehorigen Hōscha'nā rabbā in Gemeinschaften wachend zuzubringen, wobei heilige Texte gelesen werden, für die man eigene Breviarien (tiḳḳūn) abgefasst hat. — (5) *Lichtanzünden* sowohl vor dem Leichnam als auch als Requisit des Tempeldienstes. W. findet in 4 und 5 in ihrer Anwendung für Verstorbene das Motiv der Schützung der Todten vor schädlichen Geistern, wofür S. 70 auch noch verschiedene andere Abwehrmittel angeführt werden. Ich darf für dies Thema auch noch auf Archiv f. Religionswissenschaft XIII, 40 ff. verweisen. — (6) *Trauertänze und Umzüge* in Parallele mit ähnlichen Bräuchen im Gottesdienst; (in Verbindung damit Verstümmelung des Körpers, beim Opferkultus [S. 49] freilich nicht des Opferers sondern des Opfertiers). — (7) *Vernachlässigung der äusseren Erscheinung* (in Kleidung, Haarpflege u. a. m.) in der Trauer und im gottgeweihten Zustand (nāzīr, iḥrām). — (8) Parallele zwischen *Leichenbekleidung* — worüber der Verf. durch vergleichende Betrachtung der darüber handelnden Ḥadīthe einen sehr eingehenden Exkurs bietet — und der *Bekleidung geweihter Personen* (Propheten, Priester) im A. T., im arabischen Altertum (auch die Götterstatuen wurden ähnlich bekleidet), im syrischen Christentum und im Islam. Der Verf. geht in diesem Zusammenhang auf die primitive Motivierung der nachgewiesenen besonderen Trauerfarben in der Bekleidung ein und findet sie mit Frazer und Wellhausen in der Absicht, sich den Geistern durch diese Veränderung unkenntlich zu machen. Auch die Wohnungsveränderung (wovon sich noch bei den Juden der *schinnūj māḳōm* der Trauernden in der Synagoge erhalten hat) ist ursprünglich durch dieselbe Absicht motiviert. — Einen der interessantesten Teile des Buches bietet das schliessende Kapitel (9), in welchem das *Weinen* als Ausdruck der Trauer und als zum Gottesdienst gehörende, ihn *rituell* begleitende Gefühlsäusserung dargestellt wird. Eine bereits als Beitrag W.'s zur *Sachau-Festschrift* erschienene Abhandlung wird hier mit erweitertem Material erneuert. In überraschender Weise wird an der Hand der althebräischen, talmudischen, christlich-syrischen und islamischen Litteratur das Weinen als geradezu unerlässliche rituelle Begleiterscheinung des *Gebetes* nachgewiesen. Es gilt im Zusammenhang damit als notwendiges Attribut der asketischen Gesinnung in bezug auf profane Lebenstätigkeiten. „Nicht gilt der isst und dabei weint, dem der isst und dabei lacht" (Suhrawardī, 'Awārif al ma'ārif. Kap. 43, III p. 199).

Es ist im Rahmen einer allgemeinen Anzeige nicht tunlich mehr als, wie hier geschehen ist, eine zusammenfassende Übersicht über Zweck und Inhalt des reichhaltigen Buches zu geben. Die Ausführungen W.'s sind auf eine Fülle litterarischer Dokumentation gegründet, wobei ausser dem jüdischen, und arabischen Material namentlich auch das *syrische* (S. 54 f., 76 f. und in besonders ergiebigem Umfang im Kapitel über das rituelle Weinen S. 79 ff.) verarbeitet ist, dessen asketisches Schrifttum W. in seiner ganzen Weite beherrscht. Ausser diesen semitischen Belegen sind zum Nachweis der primitiven Motive der behandelten Erscheinungen dieselben öfters nach den Werken von Wilken, Snouck Hurgronje, Adriani-Kruyt mit Daten aus den Bräuchen der indonesischen Völker illustriert. Als Anhang. (S. 90—101) folgen noch kürzere Hinweise auf *sechs* weitere Ritusgruppen, welche als Trauer- und Gottesdienstbräuche parallel erscheinen (z. B. Barfüssigkeit, Haaropfer u. a. m.), in bezug auf deren primitiven Zusammenhang der Verf. vorläufig keine ihm als sicher scheinende Theorie festlegen möchte. Diese neue Arbeit Professor Wensincks darf als förderlicher Beitrag zur semitischen Religionsgeschichte und Ethnologie gerühmt werden.

Budapest. Ignaz Goldziher.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Janv.-Févr.: Seymour de Ricci, Un manuscrit disparu des lettres de saint Ambroise. — Th. Reinach, Une inscription grecque d'Eléonte. — A. Thomas, La pintade (poule d'Inde) dans les textes du moyen âge.

N. Taalgids, XI, 5: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst. — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal. — J. Koopmans, Jan Zoet. I. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 1: L. Bouman, La diphtongaison des voyelles accentuées libres en vieux francais. — K. Sneyders de Vogel, Une *Passion* du XIVe siècle. — J. W. Marmelstein, Autour d'un débris de vieux lexique. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, I. — J. J. A. A. Frantzen, Het alliteratievers. — R. C. Boer, Nog een woord over gotisch *Nawis*. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de þidrekssaga, I. — E. Kruisinga, Bijdr. tot de Engelse Spraakkunst, II. — B. Broers, Rabindranath Tagore. — Varia.

Studiën, LXXXVIII, Sept.: Brief van Z. H. Benedictus XV aan P. Wlad. Ledóchowski, Gen. d. Soc. v. Jezus, over de leer van den H. Thomas. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht. — G. Gorris, De Mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. v. d. Biesen, Beweging in de Anglik. Kerk. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Oct., Hervorming-nummer: 31 Oct. 1517. — P. Albers, Luther en zijn optreden in 1517. — J. H. de Greeve, Het Persoonlijk Onderzoek als eenige regel van gelooven. — G. Gorris, De gevolgen der Reformatie. — C. Wilde, De Kathol. Reformatie en het Concilie van Trente. — L. van Miert, Canisius, de bestrijder der Hervorming. — Is. Vogels, De Nederl. Hervormde Kerk bij den aanvang der twintigste eeuw. — Jac. v. Ginneken, „Wij gaan terug voor 1517". — Meded.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. No. 3. December 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

K. Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde. Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. ƒ 4.50, geb. ƒ 4.90).

Ofschoon er sinds de verschijning van dit boek al een paar jaren verloopen zijn, is het toch nog van belang er de aandacht op te vestigen, omdat het aantal werken van dit soort in onze taal al zeer gering is, en de naam van den schrijver ons een degelijken inhoud waarborgt.

Doel van het boek is niet ons een reeks wetenschappelijke verhandelingen te geven, waarin de verschillende vraagstukken worden bestudeerd, die op de Grieksche litteratuur betrekking hebben; ook niet om den lezer den weg te wijzen, als hij zich in een of andere quaestie wil verdiepen, ofschoon ook hierbij de schrijver zich zeker als een zeer betrouwbaar gids zou kunnen aandienen. De schrijver heeft alleen gewild den ontwikkelden lezer, die nog belang stelt in de Grieksche letterkunde, het verloop, het worden der zaken te toonen zonder door een groote opeenhooping van bijzonderheden zijn aandacht af te trekken van het geheel. Verwijzingen naar boeken en schrijvers, die meer over de besproken punten ter onderzoek aanbieden, zijn dus weggelaten.

Dit boek leest men dan ook rustig en ongestoord door, terwijl de liefde voor de klassieke oudheid, waarmede het is geschreven, aangenaam aandoet, en de heldere uiteenzetting alle inspanning bespaart. Achtereenvolgens worden behandeld de epische en lyrische poëzie, het drama, de geschiedbeschrijving bij de Grieken, de welsprekendheid, en ten slotte de wijsbegeerte en wetenschap, terwijl de uitwerking van deze rijke stof den lezer nooit een gevoel van verzadiging geeft, maar hem telkens doet verlangen naar meer.

Aan den docent wordt hier menige bladzijde geboden, die met groot nut in de klas kan voorgelezen worden, wanneer de leerlingen in den gedachtengang van een schrijver moeten worden ingeleid. Voor den leerling zelf, die om den te beperkten tijd na zijn gymnasialen cursus een vrij onvolledige voorstelling heeft van den rijkdom van vormen, waarin zich de Grieksche litteratuur aan ons voordoet, kan het boek een allernuttigste aanvulling zijn van zijn kennis der letterkunde. Ik hoop daarom dat het een ruime verspreiding vinde.

Nijmegen. G. Piepers. S. J.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia, scholarum in usum edidit **J. H. Lipsius.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen hrsg. von H. Lietzmann, 138). Bonn, Marcus & Weber. 1916. (Pr. M. 1.20).

De titel van dit uitgaafje is een daad van moed. De door Grenfell en Hunt in 1906 ontdekte en in 1908 in het 5e deel der Oxyrhynchuspapyri gepubliceerde fragmenten van een Grieksch geschiedwerk worden thans door de meeste en het meest gezag hebbende geleerden (Eduard Meyer, Wilamowitz, Eduard Schwartz, Busolt, Wilcken) aan de Hellenika van Theopompus toegeschreven, enkele stemmen (Judeich, Walker) hebben zich verheven voor Ephorus, maar de aanspraken van Cratippus, die bij de eerste uitgave door Blass als de auteur ervan was vermoed, terwijl Grenfell en Hunt tusschen Theopompus en Cratippus weifelden, zijn sindsdien op den achtergrond geschoven, ten onrechte, naar het mij voorkomt. Immers, zoowel tegen het auteurschap van Theopompus als tegen dat van Ephorus bestaan overwegende bezwaren, en die, welke tegen Cratippus zijn aangevoerd, vallen bij nadere beschouwing in het niet, zooals Lipsius overtuigend heeft aangetoond in een artikel in de Berichte der Kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig, 1915, blz. 1 v. v. Ik voor mij betwijfel dan ook niet, dat hij in den titel zijner uitgave de fragmenten aan den juisten auteur heeft toegekend. Tot nu toe waren deze het gemakke-

lijkst te raadplegen in de editie, door Hunt in 1909 gepubliceerd in de Bibliotheca Oxoniensis, onder den titel: Hellenica Oxyrhynchia, cum Theopompi et Cratippi fragmentis. Zooals de titel aangeeft, geeft Hunt daar ook de reeds vroeger bekende fragmenten van Cratippus (slechts 4 in getal) en de zeer talrijke van Theopompus. Deze laatste neemt Lipsius in zijne uitgave niet op; na eene korte inleiding, waarin de antieke testimonia over Cratippus worden besproken, laat hij de te Oxyrhynchus gevonden stukken volgen, terwijl hij aan den voet der bladzijden eene korte adnotatio critica geeft en die stukken uit de oude auteurs (meest Xenophon en Diodorus) afdrukt, welke betrekking hebben op dezelfde gebeurtenissen als Cratippus verhaalt. Zijn text komt in 't algemeen met dien van Hunt overeen; eene nieuwe collatie van de papyrus was voor Lipsius uit den aard der zaak onmogelijk. De waarde zijner uitgave is gelegen in eenige, meest zeer goede, aanvullingen van lacuneuze plaatsen; de voornaamste hiervan zijn die in het begin van caput 4, welke voor de dateering der gebeurtenissen van belang is, en die in caput 7, 3, waardoor de aanvulling van Wilcken (Hermes XLIII p. 476), die den text in overeenstemming wilde brengen met een elders overgeleverd fragment van Theopompus om daardoor de identiteit van onzen auteur met Theopompus te bewijzen, wel voorgoed van de baan zal zijn. Men mag vragen, of Lipsius niet ermee had kunnen volstaan, zijne aanvullingen in een tijdschrift artikel te publiceeren, en of eene nieuwe uitgave wel noodig was, maar waarschijnlijk heeft hij voldaan aan een verzoek van den uitgever der Kleine Texte, die daarin ook deze fragmenten wenschte opgenomen te zien, — voor seminaar-oefeningen zijn zij inderdaad zeer geschikt — en is de uitgave van Hunt thans in Duitschland niet of moeilijk te krijgen. In één voornaam punt staat Lipsius' uitgave bij die van Hunt achter. Terwijl nmlk. in deze het aantal ontbrekende of onleesbare letters door even zoo vele punten wordt aangewezen, zoodat degeen, die eene aanvulling beproeft, weet, welken omvang deze mag hebben, geeft Lipsius, behalve in zeer enkele gevallen, bij alle lacunes, klein of groot, slechts drie streepjes. Als grondslag voor pogingen tot aanvulling kan deze editie dus niet dienen, maar als goede, en goedkoope, text-uitgave zal zij ongetwijfeld haren weg vinden.

Enkele storende drukfouten ontsieren het boekje. Op blz. 1 wordt onder de testimonia verwezen naar Aeschines II 18, wat moet zijn II 78. Op blz. 14 is in de adnotatio critica in plaats van 20 te lezen 14. In de op blz. 27 onder de testimonia gegeven plaats van Diodorus, XIV 81,5, staat παρασκευάσῃ in plaats van παρασκευὴν ἑτοιμάσῃ. Op blz. 7 had hij 2,1 (ἀπέπεμπον μὲν γὰρ ὅπλα τε καὶ ὑπηρεσίας ἐπὶ τὰς ναῦς τὰς μετὰ τοῦ Κόνωνος) onder de testimonia verwezen kunnen worden naar Isocrates, Panegyricus 142.

Ten slotte eene aanvulling. In hoofdstuk 3 is sprake van Demaenetus, die met eene op eigen hand uit de scheepshuizen in den Piraeus gehaald Atheensch schip op weg is naar Conon, en vervolgd wordt door den Spartaanschen harmost van Aegina, Milon. Demaenetus bevindt zich met zijn schip reeds te Thorikos (aan de Oostkust van Attica, geheel in het Zuiden): ἐπειδὴ δὲ προσπλεύσας ἐκεῖνος (sc. Milon) πρὸ[ς τὴν γῆν] ἐπεχείρη[σεν ἐξωθ]εῖν (aldus aangevuld door Boissevain). ὥρμησεν ἐπὶ Πολυ[... πλ]εῖν. De naam der plaats, waarheen Demaenetus vaart, is nog niet gevonden: alleen de beginletter Π is met zekerheid gelezen. Demaenetus maakt zich daar meester van een schip, laat, omdat dit beter is dan het zijne, er zijne manschappen op overgaan, en vaart er mee verder naar Conon. De bedoelde plaats moet in de nabijheid van Thorkos hebben gelegen, en in de richting van het doel van Demaenetus, nmlk. Caunus in Carië, waar Conon toen met zijne vloot lag. Aan deze eischen voldoet Poiessa, eene der vier steden van Keos, op de Westkust van dat eiland, en ik zou daarom willen lezen: ὥρμησεν ἐπὶ Ποιήσσαν πλεῖν, of, indien de sporen der vierde letter van het woord daarmede beter overeenstemmen: ἐπὶ Ποιάσσαν πλεῖν. (De vorm Ποιᾶσσα, die Bechtel voor de attische houdt, komt voor in eene ter plaatse gevonden inscriptie uit de laatste jaren der 5e of de eerste jaren der 4e eeuw, Inscriptiones Graecae XII, fascic. 5, No. 568, cf. Hiller von Gaertringen l.l. p. XXX, testimon. 1487.) Lipsius stelt, met een vraagteeken, Ποταμόν voor, maar dit plaatsje ligt ten Noorden van Thorikos, terwijl Demaenetus in Zuid-Oostelijke richting zijnen weg moet zoeken. De slotzin van dit hoofdstuk luidt: πα]ρέπλευσεν [ἐπὶ τὸ στρά]τευμα τὸ μετὰ τοῦ [Κόνωνος.........ὁ δὲ Μίλ]ων εἰς Αἴγιναν με[τὰ τῆς τριήρους ἀπέπλευσε. Ik zou hier de lacune van 10 letters, die tusschen de *zekere* aanvullingen Κόνωνος en ὁ δὲ Μίλ]ων nog overblijft, willen aanvullen met εἰς τὴν Ἀσίαν.

Groningen. A. G. Roos.

M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald door Dr. J. van Wageningen. Leiden, E. J. Brill. 1914.

„Een Nederlandsche vertaling van Manilius' werk behoorde tot de desiderata", schrijft prof. van Wageningen zelf in de voorrede zijner vertaling. „Want," zoo laat hij volgen, „interpretatie zonder vertaling is bij dezen dichter onvoldoende." Dit is volkomen juist, maar men zou den laatsten zin ook aldus kunnen omvatten: „vertaling zonder interpretatie is bij dezen dichter onvoldoende." Dat we het tweede desideratum, de interpretatie (voorloopig althans) nog zullen moeten derven, verklaart de vertaler met de volgende woorden, „omdat ik noch voor Manilius noch voor mijzelf den tijd reeds gekomen acht om daartoe over te gaan. Door de astrologische teksten welke Cumont, Boll en Kroll publiceeren, wordt onze kennis der oude sterrewichelarij voortdurend verrijkt, maar nog is alles niet genoegzaam verwerkt om het aan de interpretatie van Manilius dienstbaar te maken." Dat prof. van Wageningen een dergelijke commentaar als een werk van veel studie beschouwt, blijkt uit zijn omschrijving: „Het betreft hier niet alleen de behandeling van de taal en de verklaring van den inhoud, maar ook het opsporen der bronnen en het onderzoek van de wijze, waarop deze door Manilius gebruikt zijn." Voorwaar geen geringe opgave. — Als derde (in rangorde misschien eerste) Manilius-desideratum zal iedere philoloog een nieuwe critische tekstuitgave noemen. De druk van dit mede door den Groningschen hoogleeraar bezorgd en in 1914 bij Teubner te Leipzig ter perse gelegd werk, door de tijdsomstandigheden toenmaals gestaakt, is inmiddels voltooid geworden. Mocht het prof. Van Wageningen

nu ook nog gegeven worden, zoodra hij den tijd daartoe gekomen acht, met een commentaar zijn Manilius studiën af te sluiten. Dat de oude astronomie en astrologie zijn belangstelling blijft boeien, behoeft wel geen betoog maar blijkt nog bovendien uit eenige sedert van zijn hand verschenen artikelen op dat gebied.

Uit het (althans beoogde) samenvallen van tekstuitgave en Nederlandsche vertaling en het tegelijk in 't uitzicht stellen van een commentaar blijkt wel voldoende, met welke bedoeling de vertaling (het eenige, waarmede ik mij nu zal bezighouden) vervaardigd is, welken kring van lezers de vertaler zich gedacht heeft. De vertaling is blijkbaar bestemd als een hulpmiddel voor philologen of voor klassiek gevormde wis- en sterrekundigen [1]). Wie toch anders dan philologen van beroep of goed classiek geschoolden zullen deze vertaling zonder verklarende aanteekeningen in haar geheel vlot kunnen lezen. Manilius, Romeinsch dichter uit den tijd van de keizers Augustus en Tiberius, van wiens persoon eigenlijk zoo goed als niets bekend is, ondervond, zooals de meeste Romeinsche schrijvers uit zijn tijd sterk den invloed der Alexandrijnsche dichters over sterrekundige onderwerpen. De roem, dien de Epicureër Lucretius met zijn gedicht *De rerum natura* had ingeoogst, stak hem misschien in den keel; hij wilde hooger reiken dan die materialist of althans een Stoicijnsche tegenhanger van diens gedicht leveren. In hoeverre hij een verheven dichter als Lucretius naar de kroon steekt, kan ik laten rusten. Slechts hierop wilde ik wijzen, dat Manilius, die in zijn taal de beste voorbeelden navolgt, in de menigvuldige mythologische of historische toespelingen ook de toen (en later) gebruikelijke benamingen aanwendt. Welke leek (om het zoo eens te zeggen) zal echter terstond begrijpen, dat I vs 7 onder Caesar niet Julius Caesar maar keizer Augustus te verstaan is (Caesar Augustus), terwijl met diens pater (twee regels verder) juist Julius Caesar bedoeld wordt, hoewel Augustus slechts een aangenomen zoon was van Julius Caesar, of zich terecht kunnen vinden met namen als Cylleniër. Bij de grootsche beschrijvingen van 't ontstaan van hemel en aarde, van den bouw van 't heelal, van de bestemming des menschen is dit bezwaar wel veel geringer, maar ook daarbij gluren mythologische en historische namen telkens om een hoekje; voor men 't weet zit men in eens weer in de mythologie. Op de moeilijkheden, die bovenbedoelde leeken zullen ondervinden, heeft de vertaler, mij dunkt terecht, niet gelet.

Nu ik eenmaal heb aangewezen, voor wie de vertaling bestemd is, wil ik nagaan, in hoeverre zij aan hare bestemming beantwoordt, of zij nauwkeurig is en welluidend, voorzoover zich een gedicht laat weergeven in proza. Wie zou haast beter bevoegd zijn tot zulk een vertaling dan juist prof. van Wageningen, die door de bezorging van zijn Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek zich telkens en telkens weer heeft moeten afvragen, hoe wordt deze of gene Latijnsche dichterlijke wending het best in onze taal weergegeven. Men hoeft het in opvatting van dergelijke omschrijvingen niet altijd eens te zijn, niemand zal ontkennen, dat het een reuzenarbeid geweest is [1]). Evenals bij van Wageningen's Persius hebben we hier nu een doorloopende vertaling. Zelf schrijft prof. v. W. in zijn voorrede: „Bij mijn vertaling heb ik den oorspronkelijken tekst zooveel mogelijk zonder omschrijving weergegeven. Een enkele maal ben ik wat verder afgeweken en moest ik mij tevreden stellen met de gedachte van Manilius in eigen woorden uit te drukken." De vertaler erkent dus in hoofdzaak één doorgaande wijze van vertalen, waarvan hij slechts soms noodgedrongen afwijkt. Rekent men allerlei korte omschrijvingen niet mee (het kon natuurlijk geen woord-voor-woord vertaling worden), dan is dit ook volkomen juist. Zeer plichtmatig sluit de vertaler allerlei korte toevoegingen tusschen < >, toevoegingen, die somtijds noodig, dikwijls voor den Nederlandschen zinsbouw gemakkelijk, menigmaal ook zoo vanzelf sprekend zijn, dat ze òf konden wegblijven òf zonder haken hadden kunnen opgenomen worden in den tekst. Streng genomen hadden nog heel wat meer haakjes geplaatst kunnen worden, maar ik zou de laatste zijn om dat te verlangen. Doch hoe dan ook, de vertaling is een betrouwbare gids om het oorspronkelijk goed te begrijpen. Waar het Latijn door een tekort aan vaktermen onduidelijk dreigt te worden, zorgt van W. voor verscheidenheid van uitdrukkingen in het Nederlandsch. Ik zal een niet-ingewikkeld voorbeeld kiezen: II 693 vlgg., waar Manilius vertelt, dat de twaalf teekenen van den dierenriem, die elk uit dertig graden bestaan, nog een andere verdeeling hebben en wel elk in twaalf deelen, zgn. dodecatemoriën, welke weer achtereenvolgens worden toebedeeld aan één der teekenen van den Dierenriem. Ziehier hoe Manilius dit uitdrukt:

693. Perspice nunc tenuem visu rem, pondere magno,
Quae tantum Graio signari nomine possit,
695. Dodecatemoria in titulo signantia causas.
Nam cum tricenas per *partes* sidera constent,
Rursus bis senis numerus diducitur omnis.
Ipsa igitur ratio binas in *partibus* esse
Dimidiasque docet *partes*. His finibus esse
700. Dodecatemorium constat; bis senaque cuncta
Omnibus in signis: quae mundi conditor ille
Attribuit totidem numero fulgentibus astris;
Ut sociata forent alterna sidera sorte
Et similis sibi mundus et omnia in omnibus astra.

Het gebruik van „*partes* in verschillende beteekenissen is verwarrend, doch zie, hoe doorzichtig alles wordt bij de vertaling: „Let dan nu eerst op een verschijning, onbeduidend op het oog, maar inderdaad van groot gewicht, welke verschijning zich slechts met een Grieksch woord laat aanduiden. Ik bedoel de dodecatemoriën, die in hun naam reeds hun aard aanduiden. Immers terwijl de sterrebeelden elk uit dertig graden < van den dieren-

[1]) Misschien zullen ook de moderne beoefenaars der astrologie, die ten deele onder den invloed der theosophie weer schijnt op te komen blijkens de vele boeken, die er in den laatsten tijd over verschijnen, met graagte grijpen naar hun ouden leermeester in deze.

[1]) Ik bedoel hier vooral, of het in een schoolwoordenboek gewenscht is zoo veel dichterlijke uitdrukkingen betrekkelijk vrij te omschrijven. De leerling is bij de voorbereiding van zijn schoolwerk zoo gauw geneigd een dergelijke vertaling klakkeloos over te nemen; ja zelfs, waar hij eigenlijk niet het woordenboek, maar zijn gezond verstand moest raadplegen, slaat hij toch het woordenboek op, nu hij eenmaal weet, dat dit hem een vertaling kant en klaar biedt. Het zoeken in het boek komt in de plaats voor het zoeken in eigen brein.

riem > bestaan, wordt elk beeld weer in twaalf onderdeelen verdeeld. De berekening leert ons dan, dat elk van die onderdeelen twee en een halven graad bevat. Dat is dus de afmeting van een dodecatemorion en op elk der hemelteekens zijn er twaalf van deze, welke de schepper van het heelal toedeelt aan de even zoovele schitterende sterren < van de ecliptica >, opdat door deze uitwisseling een hecht verbond tusschen de teekenen zou zijn, de wereld zichzelf gelijk zou zijn in haar deelen, en alle sterren in alle aanwezig."

In het door mij gekozen brokstuk komen zoowat alle kwaliteiten der vertaling duidelijk aan het licht. Het zoo kameleonachtige woord „res" wordt in vers 693 door het ook vrij zwevende „verschijning" weergegeven; in vs. 694 en 695 zijn „inderdaad" en „ik bedoel" ingevoegd zònder haakjes; 't zijn woorden, die wel niet strikt noodig zijn, maar 't Hollandsch beter doen vloeien; „in titulo signantia causas" wordt zeer duidelijk weergegeven door: „die in hun naam reeds hun aard aanwijzen." In de dan volgende vier regels komt driemaal het woord „partes" voor, maar in verschillende beteekenis, waarvoor, „graad" en „onderdeel" duidelijk spreken; „omnis numerus" is de geheele reeks, elk beeld van de reeks en dus kortweg: „elk beeld," al lijkt het eerst wat vrij vertaald. Vers 703 moge een voorbeeld zijn van de weinige gevallen, waar de vertaler volgens zijn eigen getuigenis wat verder van de woorden van het oorspronkelijk moest afwijken. Mij dunkt hier overal is de vertaler er uitstekend in geslaagd de gedachte van Manilius helder en klaar te doen zijn. Steeds heeft hij termen, aan ons zoo vertrouwd, te baat genomen als: zodiak, ecliptica, aequator, meridiaan, horizon (éénmaal bij Manilius als Grieksche benaming vermeld; 't begrip omschrijft hij steeds) zenith, nadir, culminatie, meteoor, coluur, terwijl Manilius steeds algemeene termen gebruikt en slechts schoorvoetend Grieksche woorden overneemt (vgl. boven dodecatemoriën). De aan vaktermen gewone Hollandsche geleerde heeft het in dat opzicht gemakkelijker dan de puristische (ik kan er zelf ook niet buiten) Latijnsche dichter. Door dit slechts schaarsch gebruiken van de toch reeds in 't Grieksch bestaande wetenschappelijke terminologie heeft Manilius zijn lectuur noodeloos moeilijk gemaakt. Dat onze vertaler alle hem ten dienste staande middelen zoowel van de tegenwoordige wetenschap als ook van haar taal heeft te baat genomen, zal men niet anders dan kunnen prijzen [1]).

Ook over de vertaling van een niet-technisch, zuiver dichterlijk gedeelte, zooals er vele in voorkomen, wil ik den lezer laten oordeelen. Ik kies daarvoor een fragment uit, waar ik tevens in de gelegenheid ben er een andere (dichterlijke) vertaling naast te leggen. Van den geheelen Manilius bestaat wel geen volledige oudere vertaling, noch in proza noch in poëzie; v. W. zelf maakt er in zijn voorrede geen gewag van. Maar Bilderdijk heeft, toen hij een gansch ongewoon onderwerp dichterlijk ging behandelen, zich een nieuwen Manilius voelend, een passage vol zelfgevoel uit diens Astronomica als motto vertaald voor zijn *Ziekte der Geleerden* geplaatst. Manilius, zelf Lucretius navolgend, zegt Astron. II 49 vlgg.

Omnis ad accessus Heliconis semita trita est.
Et iam confusi manant de fontibus amnes,
Nec capiunt haustum, turbamque ad nota ruentem.
Integra quaeramus rorantes prata per herbas,
Undamque occultis meditantem murmur in antris;
Quam neque durato gustarint ore volucres,
Ipse nec aetherio Phoebus libaverit igne.
Nostra loquar. Nulli vatum debebimus ora
Nec furtum sed opus veniet. Soloque volamus
In caelum curru. Propria rate pellimus undas.

v. Wageningen vertaalt: Elk pad, dat tot den Helicon toegang geeft, is platgetreden. De stroomen, aan zijn voet ontsprongen, vloeien reeds dooreen en kunnen den dorst van de op het bekende toedringende menigte niet lesschen. Laat òns dus op de ongerepte weide de bedauwde kruiden zoeken en het in verborgen grot murmelend water opsporen, waarvan nog geen vogels met harden snavel geproefd hebben en waaraan Phoebus met zijn verzengende stralen geen droppel ontroofd heeft. Wat ik zeggen ga, is eigen werk. Van geen zanger zal ik schuldenaar zijn voor wat ik spreek. Niet wat ik

[1]) Om niet te veel plaats in te nemen schrijf ik hier ook nog een niet-astrologisch gedeelte enkel in de vertaling af. Wat dunkt u van de volgende cosmografische les over den hemelstand voor iemand, die zich eens juist aan de Noordpool bevond: III 356 vlgg: „Maar indien de natuur u toelaat, onder de kruin des hemels, die door de koude as onwrikbaar geschraagd wordt, op de harde aarde, met eeuwige sneeuw bedekt, te verwijlen ... dan zal het u schijnen, als stond de hemel recht op < met de noordpool in het Zenith > en bewoog zij zich als een tol, terwijl de cirkels loodrecht op de as staan. Van dat punt uit zullen u slechts zes teekens, in de schuinte < een boog > aan den hemel beschrijvend, (lees hier: in de schuinte een boog < aan den hemel > beschrijvend) zichtbaar zijn, die nooit zich aan uw blik zullen onttrekken, maar de hemelsfeer in cirkels, evenwijdig aan den horizon, blijven vergezellen. Hier zal het rondom < de pool > één lange dag zijn, die zes maanden duurt en een gansch half jaar onafgebroken het licht laat schijnen, omdat Phoebus al dien tijd nooit zal ondergaan, terwijl hij zich in het zestal < zomer > teekens van het een naar het ander verplaatst, maar steeds van de pool uit in zijne beweging om den hemel zichtbaar zal zijn. Maar zoodra hij van de evenachtslijn zal afdalen naar het zuiden om in afgaande baan de teekens beneden den horizon op te zoeken en hij op dien snellen tocht zuidwaarts zijn rossen den teugel zal vieren, dan zal er onder de kruin des hemels gedurende even veel maanden één lange, duistere nacht heerschen. Immers wie van de noordpool uit zijn oogen laat rondwaren, ziet van het gansch heelal slechts een halve sfeer, terwijl het zuidelijk halfrond voor hem verborgen blijft. Het oog toch kan, rechtuit ziende, die andere helft niet bestrijken, en reikt niet verder dan de welving in het midden der aarde." Of zie hier den paedagoog Manilius aan den gang, II 755 vlgg: Gelijk men aan het schoolkind eerst den vorm van de letter leert en haar naam en dan de uitspraak — vervolgens wordt de syllabe gevormd uit de aaneenschakeling van letters; dan volgt de opbouw van het woord door de verbinding der leden; eindelijk wordt de beteekenis van het woord geleerd en de leeskunst beoefend en verrijst het gedicht, in zijn eigen maat geboren < voor het oog van den leerling >; aan het slot is het dus een voordeel, het voorafgaande één voor één geleerd te hebben: zijn de eerste elementen niet vastgelegd, dan wordt het geleerde verward of het vervliegt, en de lessen van den meester, te haastig gegeven, missen de goede uitwerking. — Zoo moet ook ik, die in mijn gedicht het gansche heelal doorkruis, en het fatum, uit de diepste duisternis opgedolven, zelfs in de rythmische taal der Muzen bezing .... het vertrouwen < der lezers > stuk voor stuk winnen en geleidelijk de afzonderlijke feiten meedeelen, opdat wanneer alle goed gekend worden, ze ieder voor zijn eigen doel kunnen aangewend worden" — Streeft Manilius dus naar duidelijkheid en bevattelijkheid, van Wageningen doet in deze niets voor hem onder.

stal, maar wat ik zelf wrocht, zal ik brengen. In een wagen voor mij alleen vaar ik ten hemel. Met eigen schip klief ik de golven. — Bilderdijk vertaalde deze passage met toepassing op hemzelf geheel op eigen trant:

Geen voetspoor naar Parnas, of 't pad is platgetreên;
De bronnen vloten tot een waterpoel in een,
Daar alles zich verdringt om 't drabbig vocht te leppen:
Wat zouden we in den hoop onzuiv're teugen scheppen?
Neen, zoeken we ons veeleer een onbezochte beemd,
Een ader, die voor 't eerst met ruischen aanvang neemt,
In afgelegen rots voor 't volksgewoel beveiligd,
Nog door geen snavelspits van nachtgespuis ontheiligd,
Nog frisch en ongerept van 't blaak'ren van de zon!
Ja, oop'nen we ons in 't hart een ontoeganb're bron!
Geen dichter borge ons stof! Geen heim'lijk opgevangen,
Geen nagebootste kunst make aanspraak op mijn zangen!
Verheffen we ons alleen door 't eenzaam hemelspoor,
En streve onze eigen hulk een nieuwen zeeplasch door!

Ten slotte mag ik de zorgvuldige uitvoering van het boek niet onvermeld laten. Het werk is op voorbeeld van oudere uitgaven verduidelijkt door verscheiden teekeningen en schema's, waardoor men de uitvoerige astrologische uiteenzettingen van Manilius telkens overzichtelijk voor zich heeft. Voorts is in de achterkaft bijgestoken een praktische sterrenkaart, hier natuurlijk op de ouderwetsche manier met de „beelden" er opgeschetst. Daar de door Manilius gebruikte Grieksche bronnen dateeren van ± 150 v. C. heeft prof. Schuh op die kaart het poolpunt en den aequator van dien tijd er bij aangegeven; zoo heet het in de voorrede; op de kaart zelf staat ± 100 v. C. Het maakt praktisch geen onderscheid. — Slechts één storende drukfout merkte ik op, die toch niet onaardig is, daar zij twee verbeteringen toelaat. II 371 vlg. staat: „De opeenvolgende teekens <van den zeshoek> (bedoeld wordt de in den dierenriem ingeschreven zeshoek, die de 12 beelden om den ander raakt) ontvluchten dus elkaars schuinsche blikken, want ze zien al te zeer van ter zijde met loenende oogen elkaar aan en schuilen voor hun buurman weg." Men kan „loenende" hier verbeteren in „loerende" of in „loensende (of loenschende? Ik vond het woord niet in een woordenboek). Het Latijn: „limisque videntur" wijst meer in de laatste richting.

Moge menigeen deze vertaling ter hand nemen, zij zal hem ten goede komen. In zijn voorrede zegt prof. v. W. terecht: „Wie met de lectuur van Manilius aanvangt wordt eenigszins door de moeilijkheid van het onderwerp en de dictie afgeschrikt, doch wie zich in het gedicht heeft ingelezen, betreurt de moeite niet, die hij zich getroost heeft om tot de kern door te dringen.

Wie lust heeft, bezit thans een betrouwbaren gids.

Middelburg. L. A. J. Burgersdijk.

A. Meillet, Caractères généraux des langues germaniques. Paris. Hachette & Cie. 1917. (Pr. fr. 3.50).

Prof. Meillet heeft met het schrijven van 't boek, waarvan de titel hierboven staat, een uitstekend werk gedaan. In een beknopt bestek — ruim 200 kleinoctavobladzijden — heeft hij de eigenaardigheden van de germaansche taalgroep, de „innovations" waardoor deze zich van het oorspronkelijk Indogermaansch onderscheidt, uiteengezet, en de lijnen getrokken van den ontwikkelingsgang van het Germaansch; omgekeerd heeft hij, waar het te pas kwam, ook op het behoud van oude taalvormen in het Germaansch gewezen. En dat op een wijze zooals men die mocht verwachten van een geleerde die Franschman is en daarbij zijn onderwerp zoo beheerscht als Meillet: helder, zonder den overdreven omhaal van voorbeelden en zonder de duistere woordenkeus en zinsbouw waaraan wij in duitsche werken maar al te zeer gewend zijn. Achtereenvolgens worden, na één inleiding, de klankleer, de vormleer en de woordvoeging, en de woordenschat behandeld, terwijl een korte „conclusion générale" het geheel besluit.

De feiten die Meillet bespreekt, zijn natuurlijk niet nieuw, zijn verklaringen zijn in den regel — niet altijd! — de algemeen aangenomen verklaringen; maar nog nooit was, meen ik, alles waarin het Germaansch van 't Indogermaansch afwijkt, zoo bijeengezet en daarmee de ontwikkeling er van in het licht gesteld. Een ontwikkeling, waardoor het Germaansch, zooals Meillet het misschien wel wat te sterk uitdrukt, zijn indogermaansch karakter heeft verloren.

De schrijver van een dergelijk werk komt er licht toe, continuiteit te zien, waar met zekerheid alleen afzonderlijke gebeurtenissen zijn te constateeren. Zoo is 't Meillet ook gegaan; om een voorbeeld te noemen: nadat hij den overgang van *e* tot *i* onder invloed van een *i* of *j* der volgende lettergreep heeft vermeld, heet het verder (p. 66): „La voyelle *i* et la consonne *j* ont continué d'agir, après avoir occasionné les changements qu'on vient de voir", waarop dan de *i*-umlaut wordt besproken. — Bij de behandeling der 1ste klankverschuiving toont Meillet zich een overtuigd voorstander van de meer dan eens in verschillenden vorm, het laatst door Feist, geuite meening dat deze groote verandering der consonanten het gevolg is van de overneming der idg. taal door een ander volk, dat de aangeleerde taal op zijn wijze uitsprak: van zgn. taalmenging dus. Zoo'n verandering moet uit den aard der zaak in een betrekkelijk kort tijdsverloop plaats hebben: het geslacht dat de vreemde taal overneemt — laten het twee, hoogstens drie geslachten zijn — wijzigt deze voorzoover noodig naar zijn eigen spreekgewoonten, en daarmede is de zaak afgeloopen; er mogen nog enkele veranderingen volgen die als 't ware een natuurlijk uitvloeisel van de eerste zijn, maar dat zich van dat oogenblik af een neiging zou vertoonen om ook in 't vervolg dergelijke diep ingrijpende wijzigingen in de uitspraak aan te brengen, is vrijwel ondenkbaar. Toch neemt Meillet zulk een neiging aan ter verklaring van de 2de klankverschuiving: „Le nouveau type articulatoire une fois introduit en germanique a continué d'y produire ses effets, qui sont surtout sensibles en haut-allemand" (p. 41). En zooals M. over de klankverschuiving denkt, zoo denkt hij over de veranderingen van het Germaansch

in 't algemeen : „Il est . . . probable que le germanique, qui a rompu si nettement avec les usages indo-européens, est de l'indo-européen parlé par une population nouvelle qui a accepté l'indo-européen, tout en conservant beaucoup de ses habitudes articulatoires antérieures" (p. 19). Is dit niet wat sterk gezegd ? of althans : is dit iets meer dan een hypothese, die op 't eerste gezicht iets aanlokkelijks heeft maar volstrekt onbewijsbaar is ?

Het spreekt vanzelf dat men met een schrijver die zooveel zaken behandelt, en die, om binnen zijn bestek te blijven, vaak vrij arbitrair zijn meening moet geven zonder andere opvattingen te vermelden, meermalen in détailpunten van inzicht kan verschillen. Ik zal echter over die punten niet spreken, om niet den indruk te wekken alsof ik in zijn werk meer af te keuren dan te prijzen vond. Het tegendeel is waar !

Een gevaar van een boek als dit, is dat men allicht den indruk krijgt dat de besproken wijzigingen bepaald aan de taal in kwestie eigen zijn, met uitsluiting van andere taalgroepen. Wel wijst Meillet op p. 18 er op, dat verschillende veranderingen die het Germaansch kent, zich ook in andere idg. taalgroepen hebben afgespeeld, maar de argelooze lezer zal, aan 't einde van het boek gekomen, toch licht dien indruk hebben opgedaan. Het is dan ook gewenscht dat er een reeks monographieën als deze verschijnt, gevolgd door een samenvattende behandeling der resultaten in één boek. Moge Meillet de gelegenheid en den lust vinden om daarmee de wetenschappelijke literatuur te verrijken ; ieder indogermanist zal hem er dankbaar voor zijn !

De opdracht van het werk aan de nagedachtenis van schrijvers „anciens élèves germanistes morts pour leur pays" Achille Burgun en Robert Gauthiot stemt weemoedig ; ze strekt leermeester en leerlingen gelijkelijk tot eer.

Leiden. J. Heinsius.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle Tijden,** onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Tweede druk. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 0.90).

Van dezen herdruk valt alleen te zeggen dat hij nagenoeg geheel onveranderd is gebleven. Ligthart's beschouwing van Reinaert's karakter is na zijn dood door zijn mederedacteur natuurlijk onaangeroerd gelaten. Doch „de Inleiding en de tekstverklaringen zijn met zorg herzien" zegt het voorbericht. Inderdaad heeft de heer K. gewag gemaakt van Degering's uitgave van hs. *f*, die „alvast overtuigend (heeft) bewezen dat de tot dusverre geleverde tekstcritiek op den Reinaert in zeer veel opzichten juist is gebleken". Ook Leonard Willems', door *f* bevestigde en ook door mij aanvaarde en nader gestaafde gissing omtrent de twee dichters wordt vermeld. Doch hierna moet het verwondering baren, dat de heer K. van het vele nieuwe, door *f* gebracht of bevestigd, en van de uitkomsten dier geprezen tekstcritiek in 't geheel geen gebruik heeft gemaakt, hetzij rechtstreeks en zelfstandig, of anders middellijk, door overneming uit mijne in 't begin van 1915 verschenen critische editie [1]). Deze schijnt hem echter, in Dec. 1916, nog geheel onbekend gebleven te zijn : de diplomatische afdruk van hs. *a* door Buitenrust Hettema en mij heet „de laatste uitgave" (blz. 6). Zoodoende is de tekst nog steeds, evenals in den eersten druk, letterlijk dezelfde als de (critische), van Martin, behoudens luttele (17) verbeteringen en de weglating der 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur ; welke weglating, hoe verklaarbaar ook, toch een verminking is en blijft. Alles bijeengenomen, kan men kwalijk zeggen dat n° 3 dezer reeks inderdaad ook „van d e z e n tijd" is ; veeleer moet het onvolledig en (thans) verouderd heeten. Doch mag of moet men aan dit uitgaafje ook wel zulke eischen stellen ? In allen gevalle vindt het groote publiek hier niet zooveel als thans mogelijk en bereikbaar is.

Leiden. J. W. Muller.

L. Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. 2e dr. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. *f* 3.90).

Wie een werk als „Synonyme, Homonyme, Redensarten etc." van Dr. L. Wirth juist wil beoordeelen, zou het boek eerst geruimen tijd zelf met zijn leerlingen moeten gebruiken, daarbij zorgvuldig aanteekenend, wat hij er goed en wat hij er minder goed in vond. Doch daarmee zou te langen tijd verloopen, zoodat ik er slechts eenige grepen uit kan doen.

Het werk is in de eerste plaats bestemd voor hen, die zich voor een Duitsch examen voorbereiden. Dezulken zullen er een schat van uitdrukkingen in vinden ; het boek is een voorraadschuur volgeladen met synoniemen enz. Liever ware het mij, wanneer ik de vergelijking maken kon met een klein museum, waar alles ordelijk en overzichtelijk gerangschikt is. Juist het te veel schaadt hier. De samensteller zegt in zijn voorrede, dat hij zich moest beperken. Hij heeft het nog niet genoeg gedaan. De alphabetische woordenlijst achterin daarentegen is te onvolledig. Dit laatste is juist zoo jammer, want nu wordt het voor den zoekende soms zeer tijdroovend een woord na te slaan, vooral als letters en cijfers der verwijzing wel eens verkeerd zijn.

[1]) Anders, maar wellicht toch niet beter, heeft de heer R. Dijkstra gehandeld, wiens „oudste tekst, voor een ieder verstaanbaar gemaakt door interlineaire vertaling van de verouderde woorden en uitdrukkingen", in 1883 voor 't eerst, thans in tweeden druk verschenen, mij intusschen onder de oogen is gekomen. Deze heer heeft wèl kennis genomen van het nieuwe hs. en daarvan een eigenaardig, zelfstandig gebruik gemaakt : „van de verschillende lezingen koos ik steeds die, welke naar mijne meening de duidelijkste of de meest welluidende was" zegt hij in 't voorbericht. Inderdaad is deze uitgave in hoofdzaak (ook in de willekeurige spelling), gevolgd naar Jonckbloet, doch op vele plaatsen, zonder blijkbaar stelsel, gewijzigd naar *f*; voorts is zij vermeerderd met vele druk- of taalfouten en eenige verkeerde verklaringen. Zeer opmerkelijk is dat de heer D, oogenschijnlijk zonder mijne uitgave te kennen — althans zonder ze te noemen — niet alleen op zeer vele moeilijke plaatsen juist dezelfde lezing gekozen of uit de verschillende hss. en gissingen gereconstrueerd heeft als ik, maar zelfs af en toe, uit zich zelf, geheel dezelfde conjecturen heeft gemaakt; al zijn ze soms ongelukkig (door den zetter ?) misvormd tot onverstaanbaarheden als *vuurstgat* 1638 (mijner uitgave), *Forcandent* 1857, *daerna like* 2094. Natuurlijk heb ik alle reden om mij over deze herhaalde even merkwaardige als verrassende „ontmoetingen" met den heer D. te verheugen. Den proloog acht hij, ook in den nieuwen vorm, niet belangrijk genoeg om mee af te drukken; daarentegen is hij ten aanzien van „het fabeltje van de kikkers" (in dezen tekst *pute* geheeten), dat hij in den 1sten druk. met Jonckbloet, verworpen had, thans, evenals ik, tot andere gedachten gekomen.

Die woordenlijst bevat hoofdzakelijk slechts de „stamwoorden.” Wil iemand b. v. weten, wat eine verfahrere Geschichte is, dan gaat hij zoeken onder het woord fahren en ontdekt dan, dat de uitdrukking daar niet staat. Zoo zal het hem ook gaan, als hij het woord bevaarbaar opzoekt. Of die woorden ergens anders zijn neergeschreven, durf ik niet zeggen, want vaak vond ik, soms bij toeval, woorden, die ik eerst meende, dat niet opgenomen waren. Maar dan neemt men toch gemakkelijker een goed woordenboek ter hand. Leopolds „klank- en zinverwante Woorden” is in dit opzicht veel practischer.

Misschien maakt men de opmerking, dat deze verzameling niet zoozeer dient om na te slaan, dan wel om in het hoofd geprent te worden. Mocht dit werkelijk de bedoeling van den samensteller zijn, dan zou ik willen zeggen: woorden van buiten leeren is voor een examen helaas een noodzakelijk kwaad, leert men echter de uitdrukkingen van een boek van 700 bladzijden als dat van Dr. Wirth van buiten, dan wordt dat kwaad een doodzonde; het doodt het genoegen en de begeerte om door lezen zich een woordenschat te verwerven en stompt het gevoel af om de fijne verschillen van verwante woorden op te merken.

Een fout in de inrichting van het boek lijkt me ook het samenbrengen van woorden zonder eenig onmiddellijk verband. Zoo staat ontsnappen onder het „stamwoord” ziehen, Rotte onder het stamwoord vuil, Pflanzen an einer Mauer hinaufziehen onder vormen.

Wat de uitdrukkingen zelf betreft, miste ik verscheiden woorden ongaarne, terwijl ik tal van voorbeelden aantrof, die mij zeer overbodig schenen. Zoo vond ik b. v. Steinbruch niet, maar wel der Bruch = broekig land; zijn woede koelen niet, wel echter ein Wort auslassen. Het zou evenwel onredelijk zijn den bewerker hiervan een grief te maken. Bedenkelijker is, dat Dr. Wirth dikwijls vergeet aan te geven,dat de beteekenis van een woord niet of niet meer de meest gebruikelijke is. Zoo staat bij Geck, eenvoudig fat, gek. Is dat voor studeerenden duidelijk genoeg? Gipfel der Bäume staat zonder eenige nadere aanduiding naast Wipfel. Achter achting wordt o. a. Rücksicht aangetroffen, welke vertaling toch maar in een bizonder geval kan gebezigd worden; op het eind van het boek vindt men daarvan het voorbeeld. Vergeefs zocht ik naar duidelijke voorbeelden voor synoniemen als betrachten en beobachten, of van het gebruik van spähen; dat is toch lang niet altijd het Hollandsche turen.

De uitgebreidheid van het boek is, naar ik meen, juist de oorzaak der gebreken. Ware de omvang geringer, het had systematischer, duidelijker en handiger kunnen zijn en dat is te betreuren van een werk, waaraan de maker zooveel moeite heeft ten koste gelegd en dat zulk een rijkdom van uitdrukkingen uit de hedendaagsche omgangstaal, zoowel als uit de zorgvuldigere schrijftaal bevat. Desniettemin zal het, wanneer de leermeester nu en dan tusschen beiden komt, ook om op storende drukfouten te wijzen als Hauptfarbe, (voor Hautfarbe ?) of erger nog unheimisch voor unheimlich, of treffen (voor stecken ?), zeer zeker menigeen van dienst kunnen zijn.

's-Gravenhage. Jan P. Heyligers.

H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English for the Use of Continental, especially Dutch, Students. Part II, Section 1, B. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 8.50, geb. *f* 9.50).

Verscheen in 1914 het eerste stuk van het tweede deel van Poutsma's grammatica, thans is er weer een nieuw stuk voltooid van zijn monumentaal opus. Het is, even als het voorafgaande, gewijd aan de leer van het woord en behandelt de voornaamwoorden en werkwoorden, met een hoofdstuk over *prop-words* aan het slot. Ook hier treft weer de groote energie en voorbeeldige vlijt van den schrijver, die geen enkele moeilijkheid uit den weg gaat, maar alle taalkundige verschijnselen met een degelijkheid en uitvoerigheid behandelt, die den grootsten eerbied afdwingen. Dat de schrijver ook *les défauts de ses qualités* vertoont is zeker niet te ontkennen. De scherpzinnigheid ontaardt een enkele maal in spitsvondigheid, en de lust tot uitpluizen, waaraan Poutsma zoo gaarne toegeeft, maakt wel eens dat de studeerende het bosch niet zien kan van de vele boomen. Eenige beperking zou zeker wel wenschelijk zijn, want het werk dreigt van een reusachtigen omvang te zullen worden. Zoo zie ik niet in dat het noodzakelijk is ettelijke bladzijden te wijden aan de verschillende wijzen waarop *any* in het Nederlandsch weergegeven kan worden. Dit lijkt me tamelijk overbodig, omdat de grammatica toch zeker alleen voor meergevorderden bestemd kan zijn.

Het werk is in uitstekend Engelsch geschreven; de stijl is eenigszins deftig en schoolsch, en de schrijver is wel wat al te geneigd tot het gebruik van geleerde woorden als *catachrestic*, *discourse*, *subaudition*, *contextual*, *connotation*, *apprehand*, enz. Het eerstgenoemde woord schijnt bepaald een lievelingswoord te zijn van den schrijver, en wat *discourse* betreft, de eigenaardige beteekenis, waarin dit woord tallooze malen gebruikt wordt, vind ik niet *belegt* in het groote Engelsche woordenboek. Ik geloof niet dat een Engelschman zou zeggen *a little illustration will therefore suffice* (een uitdrukking, die herhaaldelijk voorkomt: zie p. 845, 1079, enz.) inplaats van *a few examples will do. The former is formed* (p. 830) klinkt stellig niet zeer welluidend. In *this seems a suitable place of calling attention to ...* (p. 1003) moet *for* de plaats innemen van *of* en op p. 907 r. 28 moet het woord *language* zeer beslist door *speech* vervangen worden.

De voorbeelden, die het werk geeft, hebben natuurlijk zeer groote waarde. Voor zoover zij aan het Oud-Engelsch ontleend zijn is de lengte der vocalen wel in den regel maar niet altijd aangegeven. Zoo b. v. op p. 1214 r. 18 *he* inplaats van *hē*, op p. 1215 r. 15 *het* inplaats van *hēt* (= ordered). Voor het nieuwere Eng. heeft de schrijver veel ontleend aan schoolboeken en zoogenaamde *revised editions*. Ik zeg zoogenaamde *revised editions*, omdat het mij niet duidelijk is, waarom zij aldus heeten. Aan *revise* verbindt men toch het begrip van *herzien*, *verbeteren*, en men bedoelt toch niet dat de uitgaven verbeterd zijn, maar alleen *adapted for school use* door verkortingen, het vervangen van moeilijke woorden door gemakkelijke, enz. In een werk van wetenschappelijk gehalte als dit behooren de aanhalingen aan de bron ontleend te zijn en als ze uit de tweede hand zijn, ten minste behoorlijk gecontroleerd.

De schrijver heeft een nauwgezet gebruik gemaakt

van de bestaande litteratuur op grammaticaal gebied, en, wat zeer te prijzen is, de verwijzingen naar het werk van anderen zijn talrijk. Hierbij is wel eens een fout ingeslopen, zooals b. v. op p. 1149, waar hij verwijst naar Jespersen 15.79 inplaats van Jespersen 16.79. Op p. 782 wordt onder de absolute vormen van het bez. voornaamw. ook *its* opgegeven, dit moet natuurlijk vervallen. Op p. 787 is het woord *verb* achter *transitive* weggevallen, wat den zin natuurlijk onduidelijk maakt.

In een werk zoo volledig als het onderhavige verwonderde het mij in het hoofdstuk over de rangschikkende telwoorden een aanwijzing te missen voor de vertaling van *zooveelste* in uitdrukkingen als *het zooveelste regiment* (the — th regiment, *lees* the blankth regiment). Een woord van lof komt den schrijver toe voor den uitvoerigen index aan het einde van het werk geplaatst, die het gebruik heel wat vergemakkelijkt. In de voorrede biedt hij zijn verontschuldigingen aan voor de lijst van drukfouten, die het werk ontsieren, een lijst die nog vrij wat langer te maken zou zijn. Maar niemand, die wel eens in Holland gezette proeven gecorrigeerd heeft van een werk in een vreemde taal, zal Poutsma hierover hard vallen. Overigens ziet het werk er keurig uit en doet den uitgever, die gewaagd heeft het uit te geven, alle eer aan.

Heb ik enkele op- en aanmerkingen meenen te moeten maken, deze doen niets af aan de groote waarde van het boek. Thans is het werkwoord aan de beurt, het woord bij uitnemendheid, en ik behoef niet te verzekeren dat ik het volgend stuk reikhalzend te gemoet zie. Slaagt de schrijver er in zijn werk te voltooien, waarvoor ik hem van harte de noodige kracht en opgewektheid toewensch, dan zal hij een werk gegeven hebben, zooals er geen ander voor het Engelsch bestaat.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

1. **Nils Hänninger, Fornskånsk Ljudutveckling.** En undersökning av Cod. A M. 28, 8° och Cod. Holm. B 76. — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 13. Nr. 1). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz 1917. (Pr. Kr. 5).
2. **Johan Palmér, Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska.** — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 13. Nr. 2). Lund Gleerup; Leipzig Harrassowitz 1917. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

Het eerste der twee boeken, wier titels hierboven genoemd zijn, is een klankleer van het dialect der twee hoofdhandschriften van Skånske Lov. Men kan hier zien, welke resultaten te bereiken zijn door een nauwkeurig statistisch onderzoek van het geheele materiaal, waarbij geen enkele voorkomende vorm verwaarloosd wordt, wanneer de acribie gepaard gaat met een diep indringen in de vragen en een voorzichtig overwegen van alle mogelijkheden. Hoe moeilijk de stof te behandelen is, kan men op bijna iedere bladzijde constateeren. De tijd, waarin de Deensche wetten geschreven werden, is een periode van groote omwentelingen in de taal, waarin vele eigenaardigheden sporadisch optreden, die later algemeen zijn doorgevoerd. De talrijke onzekerheden kunnen hun grond hebben in inconsequente schrijfwijze, in dialectische verschillen, in chronologische verschillen, in invloed van afwijkende vormen in vreemde maar verwante woorden en in nog veel andere dingen. Vaste punten voor de beoordeeling der verschijnselen zijn van te voren bijna niet gegeven. Het komt dus aan op een wikken en wegen, waarbij de onderzoeker telkens den grond onder de voeten voelt wegglijden. De schrijver heeft zich over dezen glibberigen bodem met groote vlijt en veel inzicht een weg gebaand. Als voorbeeld haal ik uit het vele, dat geboden wordt, aan het interessante betoog p. 214 vv. over de svarabhaktivocaal, waar de schr., in partieele overeenstemming met resultaten van Olson, tot het besluit komt, dat deze ontwikkeld is tot een werkelijke vocaal, wier normale schrijfwijze *æ* is, maar dat de afwijkende schrijfwijzen, die voorkomen, reminiscenties zijn aan een ouder stadium, waarin een vocaalharmonische wisseling bestond, welke toestand in verschillende dialecten in verschillend tempo werd afgelost door het optreden van één vocaal, die echter niet overal dezelfde is. Met niet minder zorg is het ingewikkelde probleem van het timbre der zwaktonige vocalen behandeld. Terwijl in de Sjællandske wetten regelmatig *æ* heerscht, zijn hier de oude eindvocalen *a i u* nog in grooten getale bewaard. Uit het statistisch onderzoek blijkt nu, dat dit maar geen zaak van toeval is, maar dat ook hier vocaalharmonische invloeden en andere, als de quantiteit van de stamsyllabe, de positie van den zwaktonigen klinker aan het einde of vóór een consonant, het resultaat bepalen.

Het boek van den heer Palmér heeft insgelijks een periode van revolutie tot onderwerp. Het is de taal van den tijd der reformatie, het begin van het moderne Zweedsch. De stof is in zooverre veel uitvoeriger dan die van Hänninger, als het hier niet de beschrijving van een enkel geschrift geldt, maar van de litteratuur eener geheele eeuw. Daartegenover beperkt de schr. zich, althans in dit deel, tot de vocalen, en onder deze tot de sterktonige. Omtrent de nauwgezetheid van den schr. is hetzelfde te zeggen, wat hierboven werd opgemerkt. Men kent haar reeds aan de conscientieuse wijze, waarop in de inleiding rekenschap wordt gegeven van de gebruikte bronnen. De belangrijkste bronnen zijn de geschriften van Olavus Petri, waaraan de twee eerste hoofdstukken gewijd zijn: een reeks andere werken worden in het derde hoofdstuk met de genoemde geschriften vergeleken. In het vierde hoofdstuk worden de conclusies getrokken omtrent eenheid en wisseling in het vocalisme in de litteratuur-taal der 16de eeuw. Het besluit is, dat de volkomen eenheid nog niet bereikt is, maar dat men er toch belangrijk korter bij is, dan een eenzijdige beschouwing der verschillen doet vermoeden. De dubbele vormen, die voorkomen, zijn deels zulke, die in het groot in alle oorkonden voorkomen, uit welken tijd zij ook stammen, deels zijn zij van dialectischen aard, òf zoo, dat de hoofddialecten der taal verschillende wegen gaan, zoodat éénheid niet bereikt is, òf zoo, dat zij als uitzonderingen tegen den regel afsteken. Deels zijn het zulke, die alleen in de eerste helft of ook maar in het begin der eeuw optreden. Hier valt dus een ontwikkeling in de richting naar eenheid waar te nemen. De gemeenschappelijke trekken, die de eenheid constitueeren, zijn voor het grootste gedeelte Opper-en Midden-Zweedsche; enkele wijzen afdoende naar het tweede hoofddialect.

De beide hier besproken geschriften te samen leggen een welsprekend getuigenis af voor de hoogte, waarop

thans de taalstudie in Zweden staat. Het is voor den lezer, die op dit gebied eenige ervaring heeft, niet moeilijk, den machtigen invloed van Axel Kock te herkennen.

Amsterdam. R. C. Boer.

L. Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie. Paris, Hachette 1917. (Pr. fr. 4).

Prof. Clédat was een der eersten die in Frankrijk de historiese grammatica hebben onderwezen en die in het onderricht van de syntaxis de veranderingen hebben helpen aanbrengen, welke door de historiese studie van de taal noodzakelik waren gebleken. Zijn Oudfranse grammatica, zijn *Grammaire raisonnée* (met een voorrede van Gaston Paris), zijn *Grammaire classique* bewijzen de grote belangstelling die hij niet heeft opgehouden te tonen voor deze studieën; als direkteur van de *Revue de philologie française* heeft hij een werkzaam aandeel genomen aan de beoefening der romaanse filologie in Frankrijk.

In een beknopte vorm heeft de schrijver in het hier aangekondigde boek de klankleer van het Frans uiteengezet, en, min of meer als aanhangsel, ook de vormleer; hij zelf noemt zijn werk een „manuel des lois phonétiques de la transformation des mots latins en mots français et les conséquences morphologiques de ces lois." En inderdaad is, met name in het hoofdstuk van het zelfstandig naamwoord en van het adjektief, niet gestreefd naar volledigheid. Zo mist men de verklaring van vormen als *large* naast ofr. *larc*, terwijl bijv. van de interessante declinatie der masculina op *-on* en der feminina op *-ain* slechts zeer weinig wordt gezegd. Daarentegen worden sommige onderdelen der fonetiek zeer uitvoerig behandeld, o. a. de evolutie der slotkonsonanten; weliswaar is daarbij opgenomen een stel kwesties die meestal in de morfologie een plaats vinden, nl. die welke op meervoud *-s* betrekking hebben. Ook in de paragrafen gewijd aan het voornaamwoord heeft de schrijver zich zeer beperkt, zodat een enkele maal de helderheid te wensen overlaat; ik denk aan paragraaf 186 over e g o, waarin zelfs geen toespeling wordt gemaakt op Rydberg's denkbeeld van de rol die de dialektiese verschillen in de verscheidenheid der franse vormen spelen, en waarin, voor de *j* in *je*, alleen wordt verwezen naar de paragrafen 67 en 68, waar van deze overgang van *e* in hiatus geen sprake is. Misschien heeft hier en elders de bezorgdheid „qu'avec ce complément ce traité de phonétique ne dépassât les dimensions normales d'un manuel" de schrijver geleid.

Prof. Clédat heeft zelfstandig de feiten die hij medegedeelt onderzocht, en zijn verklaringen wijken vaak af van de gangbare; daardoor werkt zijn boek suggestief, en ik veroorloof mij hier enkele opmerkingen neer te schrijven die ik al lezende heb gemaakt:

P. 2. De overgang van *i* in *y* in woorden als a v i o l u m kan eerst hebben plaats gehad nadat het accent zich had verplaatst, niet omgekeerd. — P. 6. De naam *e labial* voor de zgn. „stomme *e*" lijkt mij niet gelukkig. — P. 12. Dat s e n i o r tot s e i o r zou zijn geworden naar analogie van p e i o r is onaannemelik. — P. 124. *Revanche* wordt gescheiden van *venger* en afgeleid van het part. v e n d i t u m, dus v e n d i c i t a r e. Maar de betekenis, afgezien van andere argumenten, wijst duidelik op het verband dier beide franse woorden, al beweert de schrijver het tegendeel. — P. 180. Een vorm als p e d i s behoeft niet van een kruisje te worden voorzien. — P. 211. F a c u n t kan niet „régulièrement" tot *font* worden, daar de verdwijning van *c* vooraf moet zijn gegaan aan het verzwakken van de uitgang. — P. 242. De tweede persoon enkelvoud van het perfectum -a s t i, -i s t i, -u s t i zou *-as*, *-is*, *-us* zijn geworden in plaats van *-ast*, *-ist*, *-ust*, omdat er anders verwarring zou zijn ontstaan met de derde persoon enkelvoud van het Imperf. Conjunct., maar mag ik, naar aanleiding hiervan, de schrijver herinneren aan hetgeen hijzelf, op p. 132, zo juist zegt: „. . . sans redouter l'équivoque, que le contexte rend à peu près impossible (la crainte injustifiée de l'équivoque est une manie de grammairiens qui a bien souvent corrompu notre orthographe . . .)"? — P. 242. -a i m u s is toch niet proparoxytonon; immers *i* vormt een diftong met *a*. — P. 252. Lat. n a s c u i zou aldus te verklaren zijn dat de *u* hier na een *c* staat en tot konsonant zou zijn geworden, waarna hij zou zijn gevallen zoals in q u i. Maar in dit laatste geval volgt de *u* op een *q*, niet op een *c*, en na een *c* is de *u* eerst veel later verdwenen, zoals blijkt uit de dat. c u i, ofr. *cui*. — P. 255. *chantissons* zou foneties te verklaren zijn uit c a n t a i s s e m u s, maar ook hier is *ai* niet dissyllabies.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

M. van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot. Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

Wij hebben in langen tijd geen proefschrift in handen gehad, dat zich zoo aangenaam laat lezen als 't bovengenoemde. Men zou willen vragen of de auteur al meer geschreven heeft, zóó verzorgd is zijn stijl. Mede uit dit — een literair — oogpunt bezien, hopen wij, dat 's doctors wensch vervuld moge worden, waar hij (blz. III) zegt: „Een vervolgdeel, dat zijn gezantschap, zijn houding in 1672, zijn omzwerving in het buitenland en het hoogverraadsproces zal behandelen, is in voorbereiding. Het zal, hoop ik, binnen niet al te langen tijd in het licht verschijnen." De heer Van Leeuwen vervalt niet in de fout van zoo menig schrijver, die bij de levensbeschrijving van zijn „held" meent, dat iedereen zich zóó voor het onderwerp zijner keuze interesseert, als de auteur zelf. Dan worden allerlei nietigheden verteld, dingen bij de haren er bijgesleept, die er niets mede te maken hebben en ontstaat vaak een soeperig geheel. Bij den heer Van Leeuwen is dit niet het geval. De Groot wordt in al zijn deugden en ondeugden geschetst. Soms lijkt 't wel alsof schrijver zijn „held" wat antipathiek vindt. De Groot maakt geen aangenamen indruk.

Misschien heeft hij dit karakter van zijn moeder geërfd.

„Een vrouw is duizend mannen te erg."

Maria Van Reygersbergh was werkelijk heel „erg". Lees den brief op blz. 49 vlg. en gij zult haar een harteloozе moeder vinden. Wij onderschrijven volkomen Fruins oordeel: „Haar moed om tegenspraak te verduren ontaardde in ongevoeligheid."

Pieter De Groot werd 28 Maart 1615 als de tweede zoon van het Delftsch orakel geboren. Hij kwam in Frankrijk eenigen tijd na zijns vaders beroemde ontsnapping. Met al haar energie, wist de moeder de kinderen toch niet te regeeren, vooral: „Pieter is vrij stout." Ook scheen er

voor de bannelingen beter kans te komen onder Frederik Hendrik, zoodat Pieter naar Leiden, later naar Amsterdam werd gezonden, vooral met het oog op het feit om Hollander te blijven. Te Orleans promoveerde hij, naar de gewoonte van velen in die dagen (Cats). Deze plaats schijnt in dien tijd ons later Harderwijk te zijn geweest, voor geld en goede woorden was daar de doctorshoed te krijgen. Reeds als student hielp de jongeling zijn vader bij diens wetenschappelijken arbeid. Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam en werd in het jaar van den Westfaalschen vrede aangesteld tot Resident van den Keurvorst van de Paltz. De personen, die in de Republiek een zoodanige positie bekleedden, stonden tot 1651 in een scheve verhouding tot den staat; zij bleven Nederlander, doch maakten toch aanspraak op een soort exterritorialiteit. Wonderlijk is het, dat (blz. 73) Engeland de weduwe van den Winterkoning geldelijk steunde. Zouden de republikeinen daar te lande al getwijfeld hebben aan de rotsvastheid van hun gemeenebest en de Stuarts te vriend willen houden? Schrijver stelt (blz. 91) in het licht, hoe De Witt als een onvervalschte Hollandsche koopman, doch een koopman in staatkundigen zin, handig balanceerde tusschen Amsterdamsche aanmatiging en het vasthouden aan de souvereiniteit der provincie Holland. In 1660 werd De Groot aangesteld tot een der twee pensionarissen der groote koopstad aan het IJ, juist een kolfje naar zijn hand, daar hij gaarne ter dagvaart ging naar Den Haag, waar hij zich verlustigde in het gezelschap van veel oude vrienden. Hoe D'Estrades gekuipt heeft om hem afhankelijk van Frankrijk te maken, kan men lezen in het Tweede Hoofdstuk. Ook De Groot heeft zich niet kunnen onthouden van Fransch geld aan te nemen. Maar de diplomaat van Zijne allerchristelijkste Majesteit heeft zeker niet genoeg geboden (blz. 127), anders ware De Groot, misschien, een landverrader geworden.

De Groot werd gekend in de onderhandelingen, die leidden tot den vrede met Portugal, hij speelde een rol in de up-and-dawns der Engelsch-Nederlandsche politiek van 1660—1672, altemaal een goede leerschool voor den post, hem wachtende aan het Zweedsche hof. De tegenstelling tusschen den XX eeuwschen vertegenwoordiger van Nederland in 't buitenland en den Hollandschen regent-diplomaat uit onze gouden eeuw is wel groot. Kiest de eene terstond in zijn jonge jaren deze loopbaan en wordt hij er speciaal voor opgeleid, de andere deed zijn wetenschap op aan de balie, in de regeering zijner stad, als koopman. En zeker is het, dat onze vroegere diplomaten gunstig bekend stonden, grondige vaklui. De Groot kon het — ook wel door eigen schuld — den hooghartigen Amsterdammers niet naar den zin maken en zoo werd hij in 1667 „geexcuseerd" als pensionaris. Wat nu? Hij solliciteerde naar een plaats als raadsheer in het Hof van Holland, bij deze gelegenheid kreeg hij eigenaardige woorden te hooren. Maasdam oordeelde hem: „bekwamer voor een commissie buitenlands, daar goede Rijnsche wijn valt, dan voor het raadsheerschap." (blz. 159). Niettegenstaande De Witts moeite, lukte 't De Groot niet het begeerde ambt te verkrijgen. Dezen moreelen tegenslag kwam bij evenwel te boven, doordat hij in 't volgende jaar benoemd werd tot gezant te Stockholm eenige weken na het sluiten der Triple-alliantie.

Wij wisten wel, dat Zweden vooral door goud tot deze overeenkomst met de zeemogendheden toegetreden was, maar niet, dat de rijksgrooten zulk een corrupt stelletje waren (blz. 198). Zelfs de koningin zou er niet afkeerig van geweest zijn geld van vreemden aan te nemen, collega dus van Amalia van Solms. Wij hadden toen al den naam van „steinreich" te zijn, (blz. 200) „bij aldien men daar (in Zweden) meent, dat geen eind aan het geld (in Holland) is." Bij herhaling heeft de ambassadeur gewaarschuwd tegen Frankrijks toenemende macht en op het onzekere van het bondgenootschap met Engeland: „L'Angleterre est composée d'une nation altière, vindicative et avide: la mémoire de nos dernières guerres, la jalousie du trafic sont capables de renverser toute la nouvelle liaison." (blz. 190). Typisch Hollandsch is zijn opmerking (blz. 210), dat de Republiek uit een domheid van Zweden partij kan trekken. Dit land wilde de Gereformeerden dwingen over te gaan tot de staatskerk. Best, zegt De Groot, laten ze het maar probeeren, dan komen de vervolgden in ons land. Ook hier heeft hij goed gezien, wat is de opheffing van 't edict van Nantes, niet onzen vaderen ten goede gekomen.

In 1669 had hij te kiezen tusschen twee betrekkingen: Rotterdamsch pensionaris of gezant in Frankrijk. Hij nam beide aan en vertrok in Mei 1670 naar Parijs, nadat die van Rotterdam hem een jaar verlof hadden gegeven. De Witt, wiens aanhangers zienderoogen verminderden, drong zeer bij De Groot aan dezen zoo gewichtigen post te bezetten. De raadpensionaris wist, dat daar ten minste een, hem trouw, persoon zou werken. De Groot zou in Frankrijk den diplomatieken degen kruisen met Lionne. Het rampspoedige jaar 1672 stond voor de deur. Dr. Van Leeuwen heeft aan het openbaar maken zijner dissertatie een uitvoerige archiefstudie doen voorafgaan, terwijl hij ook in de gelegenheid is geweest een tamelijk rijke literatuur te raadplegen. Wij wenschen den jeugdigen geleerde geluk met het voltooien van 't eerste deel van zijn werk en zien met verlangen het vervolg te gemoet, vooral daar schrijver ook in staat is gebleken goede karakterstudies te maken er door te dringen in de geheimzinnige raadselen des menschelijken harts.

Arnhem. K. Lijndrajer.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven voor beginners, deel I. Derde druk. Gouda, Van Goor Zonen. (Pr. ƒ 0.95).

Uit alles wat de heer Jansonius schrijft blijkt dat hij een ervaren schoolman en tevens dat hij zijn onderwerp volkomen machtig is. Zoo ook uit dit werkje. Het feit dat zijn inleiding tot de Engelsche handelscorrespondentie het in een tweetal jaren tot den derden druk gebracht heeft, maakt het overbodig nog iets tot aanbeveling te zeggen. Het is te verwachten dat deze derde druk nog door vele verdere drukken gevolgd zal worden. Voor den vierden druk geven wij den schrijver in overweging op p. 20 satisfactorily te veranderen in satisfactory, bij to turn out behoort toch een adjectief en geen adverbium te staan. Op p. 33 dient salve errare et omissione verbeterd te worden tot salvo errore et omissione.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving een paar nummers van *Svensk humanistisk Tidskrift*, maandblad voor filologiese, historiese en filosofiese wetenschappen, onder redaktie van V. Lundström. Het blad bevat oorspronkelike artikelen, boekaankondigingen en kleine berichten; het adres van de redaktie is: Göteborg 3.

Van L. Laurand's *Manuel des Études grecques et latines*, besproken in het *Museum* van Maart 1915, is verschenen de vierde aflevering, gewijd aan de Aardrijkskunde, de Geschiedenis en de Staatsinstellingen van het Romeinse Rijk.

Van Rauchensteins *Ausgewählte Reden des Lysias* verscheen bij de firma Weidmann te Berlijn het eerste deeltje van de 12de uitgave, even als vier der voorafgaande bezorgd door K. Fuhr. De tekst is in de nieuwe editie niet veel veranderd; in de inleiding en in de noten aan de voet der bladzijden zijn hier en daar veranderingen aangebracht. De voornaamste konjekturen sedert de vorige uitgave (1899) gemaakt, zijn in de kritiese „Anhang" opgenomen.

Stichting de Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft sinds November 1916 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij deze uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en welker opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor ƒ 96. No. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6.; No. 3. Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte. door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. De stichting hoopt in de eerste helft van 1918 hare vierde uitgave te kunnen doen verschijnen, eene studie over het ontstaan der Zaidieten-dynastie in Jemen van den heer C. van Arendonk.

4. Het bestuur heeft in beginsel besloten tot het verleenen van eenigen financieelen steun aan Prof. Wensincks voorgenomen uitgaaf van eene alphabetische concordantie op de traditieverzamelingen van den Islâm.

November 1917.

In samenwerking met de ambtenaren van zijn bureau heeft Mr. Dr. S. Muller Fz. het eerste deel uitgegeven van de *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528). Dit deel loopt tot het begin der 15de eeuw en bevat de regesten van 1700 oorkonden, waarvan niet minder dan 541 uit den tijd van bisschop Frederik van Blankenheim dagteekenen. Het boek, dat natuurlijk met de grootst mogelijke nauwkeurigheid is bewerkt, is verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. J. H.

Het *Historisch Genootschap* gaf het *Verslag* uit zijner Algemeene Vergadering op 29 Mei l.l., waarin Prof. Pijper de *Nieuwe studie van het oudste Christendom* behandelde en Dr. Theissen sprak over *Freuin over Egmont's zending naar Spanje* (uitg. Joh. Müller, Amsterdam; prijs ƒ 0.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mars—Avril: Ph. Fabia, Un projet d'Artaud pour la réduction de la mosaïque Montant. — A. Merlin, Fouilles à Thuburbo Majus en 1916. — J.-B. Chabot, Un épisode inédit de l'histoire des Croisades (le siège de Birta 1145). — P. Durrieu, Une gravure du début du XVIe s. trahissant l'influence d'une composition de Jean Foucquet. — Appendice. — Seymour de Ricci, La Table de Palerme. — F. Cumont, La langue des Hittites.

Rhein. Museum, LXXI, 4: R. Philippson, Philodems Buch über den Zorn. — A. Klotz, Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug. — H. Kallenberg, Procopiana, II. — G. Jachmann, Bemerk. zur Plautinischen Prosodie. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — Misz.

Hermes, LII, 2: H. Mutschmann, das Genesiscitat in der Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ. — P. Wessner, Isidor u. Sueton. — M. Forstner, Hannibals u. Hasdrubals Alpenübergang bei Silius Italicus. — K. Holl, ΨΕΥΔΟΜΑΡΤΥΣ. — C. Robert, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΑΡΑ ΦΕΡΕΚΥΔΗΙ. — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIII, 2: J. H. C. Kern (6 April 1833— 4 Juli 1917) door C. Snouck Hurgronje. — Zang IV-V van 't Oudjavaansche Ramayana in vert. v. Prof. H. Kern. — A. K. A. Gijsberti Hodenpijl, Het ontslag en het opontbod van den Gouverneur-Generaal Mr. D. Durven. — F. de Haan, De laatste der Mardijkers. — C. Snouck Hurgronje, Een belangrijk document betreffende den Heiligen Oorlog van den Islam (1914) en eene officiëele correctie.

Anglia, XLI, 2: Lilly Baschó, Engl. Schriftstellerinnen in ihren beziehungen zur französ. revolution.

Id., Beibl. XXVIII, 7: E. Björkman, Zu den engl. bei- u. spottnamen.

8: A. Smith, Uber eine bisher unbeachtete funktion der progressiven form. — E. Björkman, Wortgeschichtliche kleinigkeiten 7—9. — F. Holthausen, Das me. spottgedicht auf die bewohner von? — Dez., Zur aussprache des Englischen im 18. jahrh.

9: F. Holthausen, Beitr. zur engl. wortkunde, I. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 10—11.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII,5: De Kroon, Christiaan II (slot). — Sernée, Jacob Stuarts Bruidkeuze. — Wennekes, Schott's Geographie des Atlant. Ozeans. — Marres, De zeden aan 't hof van Karel den Groote. — Kolstee, Voorheen en thans.

Archief aartsb. Utrecht, XLIII, 1: Huybers, Drie brieven van paus Adriaan VI. — Meyer, Chron. lijst der nuntii en internuntii te Keulen, Brussel en 's Gravenhage. — Husee, De parochie Lobith. — Van der Loos, Toelagen aan de statiën in de Holl. zending. — Rientjes, Inventaris der St. Cathrynestatie. — Van Veen, Eerbied voor de sacramenten. — Dez., Proces over het recht van collatie te Rijswijk (Nederb.). — Dez., Het Apeldoornsch parochiepaard. — Kleine bijdragen.

2: Knuif, Egb. Geerdink.— Knuif en Smaets, Sasbout Vosmeer (slot). — Huysmans, De Kathol. te Gorcum sedert 1572. — Alb. Thym, Naamlijst der Jezuiten te Culemborg. — Van der Loos, Lijst van staties midden 18de eeuw. — Van Veen, Patronaat der kerken van Hummelo en Drempt. — J., Pauselijke ordonnanties aan Philippus Ep. Traj. — Van Veen Vicarissen der St. Eusebiuskerk.

Revue Historique, CXXV, 1: Fliche, Les théories germaniques de la souveraineté. XIe siècle. — Saulnier, Le siège d'Orléans 1589. — Parisot, Le lieutenant Bonaparte étudiant à Strasbourg. — Bulletin historique: Histoire de France.

2: Desdevises du Dezert, Vice-rois et capitaines, généraux des Indes espagnoles, I. — Mathiez, Un essai de réglementation pendant la première invasion (1792). — Halphen, Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne, II (petites annales). — Bulletin historique (Histoire d'Italie).

Studiën, LXXXVIII, Nov.: L. P. P. Franke, Rob. Hugh Benson. De moderne romans, I. — L. v. Miert, Een Roomsch Retraite-boekje in Protestantsche handen. — P. Zeegers, Over Tragische Droefheid, III. — Is. Vogels, Een boek voor priesters en leeken. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — No. 4. — Januari 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 421 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken. Boek III.** Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1917. (Pr. f 1.50).

Als vervolg op de beide eerste boeken van Thuc. is is mij nu ook het derde deel ter beoordeeling toegezonden en al dadelijk wil ik verklaren, dat elk volgend deel beter is dan het vorige. Toch zijn er nog vrij wat onnauwkeurigheden te verbeteren, die nu volgen. In c. 1 staat *gewapenden*, moet zijn *lichtgewapenden*. In c. 2 (p. 5) moet achter Tenediërs gevoegd worden *nl.* (γάρ); in c. 3 (p. 7) achter barricadeerden *bovendien* (τὰ ἄλλα); in c. 7 achter landing *bij Nerikon*. In c. 9 voegt men τῶν πρὸ τοῦ φίλων gewl. bij προδότας, niet bij χείρους, doch verschil van opvatting is daar althans mogelijk. In c. 11 staat: meer met .. een aanloop van *redeneering* dan *met* geweld te werk *moesten* gaan; tevens *wisten ze uit ondervinding* dat .. Beter is: meer met .. een aanloop van *list* dan *van* geweld te werk *konden* gaan; tevens *gebruikten ze ons als bewijs*, dat *althans* (γέ). In fine *dus* moet weg.

In c. 13 staat: *zulk een dringend geval* enz., moet zijn: *En de gelegenheid is zoo schoon als nooit te voren*. In den volgenden zin: *zijn* (niet *worden*) uitgeput. In den Gr. tekst van ditzelfde c. in fine had moeten staan: ἔχετε, zooals Cobet verlangde en v. Herw. geeft, te meer daar ook de vertaling het praes. heeft. In c. 16 staat *driehonderd* schepen, moet zijn *dertig*; zoo ook in 't laatste c. *zevende*, moet zijn *zesde*. In c. 18 had, in overeenstemming met de vertaling, de lezing der handschr. ἐγκατῳκοδόμηται behouden moeten blijven. In c. 21 niet: *verlichtten* zij de tinnen, maar *verlieten*. In c. 23 (p. 35) staat: *zoodat ook de laatste Plataiërs, die met moeite en geweld door de gracht gingen, voor de belegeraars hen bereikten, aan de andere zijde waren. Er was ijs* .. beter is: *zoodat ook de laatste Plataiërs door de gracht gingen, voordat de b. h. b., doch met moeite en geweld. Want er was* ...

In c. 28 staat: *hen zal brengen*, lees: *laat hen brengen*. In c. 35: *bewerkt Paches den opstand van P. en E.*, waarom niet: *brengt P. P. en E. aan zijne zijde*? Blz. 52 (c. 37 tekst) is het asyndeton achter ἀρχομένους wel aan te nemen, maar dan moet de interpunctie ook sterker zijn, zooals Widmann ook heeft. In c. 39 staat: *meer een opstand beginnen dan afvallen*, moet zijn: meer een *aanvallen* dan afvallen. In den volgenden zin *verwervend*, niet *verworven hebbend*. Blz. 61, 4e r.: *iedereen*, lees: *ieder van de bondgenooten*. Blz. 69 (c. 43) staat: *moeten wij het als onze plicht beschouwen om te spreken*; zou 't niet beter zijn: *moet gij aannemen dat wij spreken*. In c. 44 is weder strijd tusschen den gr. tekst en de vertaling: in den tekst is Lindau's emendatie ἐὰν opgenomen, terwijl de vertaling zich richt naar de schrijfwijze der codices εἰεν, verdedigd door Classen; er behoort te staan: *dan zal ik niet aanbevelen ze te laten gaan*. In c. 45 zou ik Corstens' conj. ἀνικήτου willen aanvaarden in pl. v. ἀνηκέστου. Pag. 73 *de andere levensomstandigheden*, niet: *alle tusschentoestanden*. In c. 53 staat λέξεται, lees λελέξεται; de vertaling heeft ook: *zal gezegd zijn*.

C. 56 in fine is m. i. een goede zin slechts te verkrijgen als men de lezing aanneemt van Dobree en v. Herw.: ἔχωσι, κἂν .. μὴ ὠφ. κ. In c. 58 aan 't eind staat: *berooven van degenen, die de offers hebben gesticht en ingesteld*, lees: *berooven van de offers, die zij h. g. e. i.* In c. 61 moet vóór Boiotia ingevoegd worden: *'t overige* en achter Plataiërs, *anders dan de overige Boiotiërs*. Pag. 103 (c. 63) staat: *hebben gebracht*, moet zijn: *trachten te brengen*. Verderop verdient het de voorkeur met één cod. en den schol. te lezen οὐκ αἰσχρὸν μᾶλλον en dus te vertalen: *minder schandelijk ... dan ... te vergelden*. In c. 64 init. moet, als men ἡμεῖς δε schrijft, daarachter ook een

komma staan ter afscheiding van 't volgende. In c. 65 heeft Krüger 't reeds zoo juist uitgedrukt: *dat de armen van u niet nog minder goedgezind werden*, niet: *méér te zeggen kregen*. In c. 67 is terecht vertaald naar Stahl's lezing ἀνταποδώσοντες, terwijl de Gr. tekst heeft ἀνταποδόντες. Iets verder staat *dat de wedkampen niet met woorden, maar met daden worden beslist*, lees: *dat gij wedkampen niet van woorden, maar van daden hun voorhoudt*. En niet: *versierende* redevoeringen maar, *met frazen opgesierde*. Op pag. 115 staat in een noot: *een stater = een gulden*; daar had wel bijgevoegd mogen worden een *zilveren* = twee drachmen. In c. 74 aan 't eind staat: *werden .. teruggebracht*, moet zijn: *staken over*. In c. 82 in te lasschen (met v. Herw.) <οὔσης ἐπὶ> en in § 4 te lezen: *maar in veiligheid nog te overleggen* (ἔτι β. met Lindau en v. Herw.) *werd beschouwd als een schoonschijnend voorwendsel om er zich aan te onttrekken*. Pag. 133 2e r. te vertalen: *Want dergelijke verbintenissen dienden niet tot ..., maar tot bevrediging*. Verderop: *hij bracht niet alleen de veiligheid in rekening, maar ook dat hij .... Liever heeten de meeste menschen handige schurken dan domme goeierds .... Immers degenen van beide kanten, die .. met een schoonschijnenden naam aan 't hoofd v. d. p. zijn komen te staan door de aanprijzing hetzij van ..., stelden (te voren moet weg) er hun eer in (naar hun woorden te oordeelen) de g. b. te b., maar op alle manieren zich inspannende ....* Aan 't eind zou ik liever schrijven: de *verontwaardiging* opwekte, dan *den nijd*. Op blz. 145 moet naast c. 92 in margine staan: Stichting van Herakleia. Bij c. 102 moet aan 't eind nog bijgevoegd worden: *Daarmee eindigde de zomer*. In c. 109 moet staan: *laat hij een bespreking voorstellen met Demosthenes en de v. d. A. over een wapenstilstand en veilige aftocht*. In c. 113 moet vóór tweehonderd staan: *van* en *van* meer dan duizend. In c. 115 *Sikeliërs*, niet *Sikeliolen* en aan 't eind niet *vooruit* te zenden, maar *weg* te z. Verkeerde accenten sla ik over, maar hinderlijke verschrijvingen zijn in c. 5 ἔξοδεν voor ἔξοδον, c. 32 Ἔφερον voor Ἔφεσον, c. 35 καρεστήσατο voor παρεστήσατο, c. 75 in fine διέφθειρον ἄν voor διέφθειραν ἄν (en c. 68 περιτειχιξεσθαι voor περιτειχιζ.) Als uitmuntend geslaagde gedeelten wil ik gaarne nog noemen de redevoeringen in 't algemeen, vooral c. 45 (2e deel), c. 46 en 47.

Groningen. R. Leyds.

H. Pernot, Grammaire de Grec moderne (langue parlée), troisième édition entièrement refondue. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, no. 1). Paris, Garnier frères. 1917. (Pr. fr. 5).

In een kort voorbericht deelt de schrijver ons mede dat deze derde uitgave van zijn spraakkunst op een ander beginsel berust dan de beide eerste edities (1897 en een onveranderde herdruk van enkele jaren later). Hij staat minder radikaal tegenover de pogingen om de gesproken taal te brengen onder de invloed van de z. g. καθαρεύουσα (het „gezuiverde" Nieuwgrieks), of liever hij voelt als eerlik linguist de verplichting te erkennen dat die pogingen in Athene tot op zekere hoogte zijn geslaagd. Met grote belangstelling heb ik de eerste uitgave van zijn boek vergeleken met deze nieuwe bewerking; ik heb opgemerkt dat inderdaad het een en ander is veranderd, dat vooral het voorkomen van tweeërlei uitdrukking, ook in het gesprek, is vermeld, maar alles te zamen genomen kan ik de punten van verschil niet zo talrijk noemen dat ik de woorden „entièrement refondue" niet wat overdreven zou achten. Ik zal in het kort de voornaamste veranderingen opnoemen.

De Inleiding van de eerste uitgave is verdwenen. De heftige woorden tegen de καθαρεύουσα die daarin voorkwamen zal men niet betreuren en ze, met de schrijver, wel op rekening willen zetten van de jeugdige leeftijd waarop hij ze schreef; evenzo is het goed te keuren dat de polemiek van Solomos tegen de puristen van zijn tijd niet behouden is: het gevecht ging buiten de grenzen van een spraakkunst. Maar dat de lezer nu niets verneemt van de Griekse diglossie, dat over hetgeen in beide talen gezegd en geschreven wordt geen enkele opmerking is te vinden, dat is toch wel jammer, vooral voor degenen die zonder leiding de studie van het Nieuwgrieks beginnen. Het gemis van een korte inleiding wordt voor een deel opgewogen door 't opnemen van het prachtige gedicht van Palamas, οἱ στίχοι στὴν πατρίδα μου, met fonetiese transkriptie en vertaling.

Van groot gewicht is de wijziging die in het hoofdstuk over de uitspraak is aangebracht ten opzichte van het aksent. Pernot leert hier, op grond van 't geen hem de proefondervindelike klankleer openbaarde: „l'accent tonique du grec moderne est avant tout un accent de longueur", „l'accent tonique ... rend l'*a*, et surtout l'*e* et l'*o*, plus *ouverts*," en „il rend les voyelles plus élevées ... C'est là un reste de l'accent musical du grec ancien." Dat zijn stellingen die heden nog door velen niet aanvaard worden, maar die naar mijn overtuiging in hoofdzaak als bewezen kunnen gelden. Een tweede wijziging van betekenis is de veranderde indeling der verbuiging. Vroeger nam Pernot als hoofdscheiding aan de verdeling in parisyllaba en imparisyllaba, tans deelt hij de substantieven in naar hun geslacht en gebruikt de onderscheiding naar het sylbental om elke groep in twee rubrieken te splitsen. Ook dit is stellig een verbetering, daar de onderscheiding van het grammatikaal geslacht essentiëler is dan het al of niet gelijk blijven van het aantal lettergrepen.

Verschillende paragrafen zijn verder uitgebreid. Er zijn vooral meer idiomatiese uitdrukkingen opgenomen. Ik haal hier twee zegswijzen aan die naar vorm en inhoud het Atheense gebruik karakteriseren. Als iemand voor 't eerst een nieuw kledingstuk draagt, wenst men hem toe μὲ γειά („slijt het in gezondheid"), maar de kapper die zijn klant bediend heeft kondigt het einde van zijn werk aan met de woorden μὲ τἰς ὑγεῖες σας. — Ook 't hoofdstuk over de woordafleiding heeft in omvang gewonnen; het is een goed ding dat onder de „dérivés sans suffixes" nu ook de voor het Nieuwgrieks zo kenmerkende postverbalia worden behandeld.

Er blijft dan nog te vermelden wat er in deze „grammaire de la langue parlée" voorkomt aan vormen die uit het geschreven woord in de taal der Atheners zijn binnengedrongen, de veranderingen dus die voortvloeien uit de nieuwe, gematigde zienswijze van de schrijver. Ik had gedacht dat het aantal veel groter zou zijn. In geen geval kan men zeggen dat de schrijver zijn koers geheel gewijzigd heeft; op menige plaats wordt als extra een „geleerde" vorm vermeld, maar

alles te zamen genomen is het beeld van de gesproken taal zoals het ons hier wordt aangeboden toch niet veel verschillend van de voorstelling die de eerste editie ons gaf. Pernot is blijkbaar bang geweest om in een uiterste te vervallen en aan de vroeger vrijwel genegeerde καθαρεύουσα nu al te veel eer te bewijzen. Ik heb hier en daar een geleerde vorm gemist die ik zelf uit de mond van Atheense aanhangers der δημοτική heb opgevangen, zo βλάξ voor βλάκας (blz. 68), ἥμαρτον (voor „pardon", blz. 15 onderaan) enz.

Het boek is in zijn nieuwe vorm een model van duidelikheid en volledigheid gebleven. Van Thumbs hoogst verdienstelike grammatika onderscheidt het zich door zuiver beschrijvend te zijn en zich te bepalen tot de hedendaagse Atheense κοινή. Daardoor is het ongetwijfeld van groter prakties nut voor classici die de volkstaal willen bestuderen als een uiting van 't Griekse volk van onze dagen, dat ook om zijn litteratuur beter bekend verdient te worden. Dat de lezer niet altijd zal begrijpen wanneer en waarom de „geleerde" vormen moeten aangewend worden, is niet de schuld van de schrijver; zo iets leert men alleen door een langdurig verblijf in het land. De taalstrijd heeft het verkrijgen van een zekere vaardigheid in het spreken van „le grec moderne, à la fois sans trivialité et sans affectation" (voorbericht) ongetwijfeld bemoeilikt. Maar men kan zich hier veilig op 't oordeel verlaten van Pernot, voor wie het Nieuwgrieks bijna een tweede moedertaal is geworden.

Aan de verbreiding van het werk stond enigermate in de weg dat de grammatika van Thumb tevens een bloemlezing met glossarium bevat, zodat een leerling met het aanschaffen van een enkel boek zijn studie kan beginnen. Nu mogen we echter verwachten dat weldra een tweede deeltje van de „collection des manuels pour l'étude du grec moderne" ons een kleine bloemlezing zal geven, voorzien van vertalingan en etymologiese aantekeningen. Die laatste vooral zullen veel nut stichten. Indien zulk een tweede deel ook voor 5 francs verkrijgbaar wordt gesteld, zal de prijs der beide boeken te zamen ongeveer overeenkomen met die van Thumbs spraakkunst. De Franse handleiding verdient dan voor het onderwijs in elk opzicht de voorkeur.

Leiden. D. C. Hesseling.

K. Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og dens Sanskrit-original. Bidrag til Mahâbhârata-forskningen. København, Emil Wiene's boghandel. 1917.

De verschijning van bovengenoemd werk, waarmede de schrijver den doctortitel aan de Kopenhagener universiteit verwierf, was eene ware verrassing, daar de beoefening der Oudjavaansche taal en letterkunde tot nu toe tot Nederland en ook hier slechts tot enkele personen beperkt was.

De heer Wulff kan, als medewerker aan den „Thesaurus linguae latinae" alleen zijne vrije uren aan de studie van het Oudjavaansch wijden. Uit dit boek blijkt, dat hij volkomen op de hoogte is van hetgeen in Nederland over het Oudjavaansch in het algemeen en over het Mahābhārata in het bijzonder geschreven is.

Het hoofddoel van den schrijver is, het Oudjavaansche Wirāṭaparwa en vooral de daarin aangehaalde Sanskritverzen te vergelijken met verschillende redacties van het Indische Mahābhārata, vooral de Calcutta-editie en de Zuidindische Kumbakonum-uitgave en daardoor materiaal te leveren voor de geschiedenis en kritiek van het Mahābhārata-onderzoek.

De inleiding (p. 5—15) handelt over de waarde van het O. J. Wirāṭaparwa voor het Mahābhārata-onderzoek. De schrijver merkt hierbij op, hoe ik er reeds op gewezen heb, dat het O. Jav. Wirāṭaparwa zich nauwkeuriger dan het O. J. Ādiparwa aan den Sanskrittekst aansluit, waardoor het zich beter leent tot eene philologische behandeling en een methodisch onderzoek nauwkeuriger resultaten kan opleveren dan dit bij eene vergelijking van het O. J. Adiparwa met zijn origineel het geval zou zijn.

Het eerste hoofdstuk (p. 16—22) behandelt de Indische Mahābhārata-teksten: de Calcutta-uitgave, de Bombay-uitgave, de Burdvan-editie, gedrukt in Bengali-alphabet en het door Sørensen vergeleken Bengaalsche handschrift zijn bij de bewerking der citaten in den O. J. tekst gebruikt. Volgens Wulff vindt de hypothese van dr. Hazeu, dat het O. J. Ādiparwa vooral met den Kṣemendra-tekst overeenkomt, in het Wirāṭaparwa geen steun. De 1e stelling in het academisch proefschrift van dr. Schrieke, volgens welke het O. J. Wirāṭaparwa dichter bij de Zuid-Indische redactie van het Mahābhārata staat dan bij de Noord-Indische, schijnt den schrijver ontgaan te zijn.

Het tweede hoofdstuk (p. 23—50) handelt over het O. J. Mahābhārata en vooral het Wirāṭaparwa; het bevat een karakteristiek en kritiek. De vraag, of het Anuçāsanaparwa tot den O. J. tekst behoorde, laat de schrijver onbeslist. Het Hariwaṃça behoort er niet toe. Dit vormt trouwens in het O. J. een afzonderlijk gedicht. De schrijver bespreekt de uitgegeven boeken van het O. J. Mahābhārata, waarbij hij niet alleen mijne tekstuitgaven, doch ook de verhandelingen van Prof. Kern, Dr. Hazeu en van Hinloopen Labberton's vertaling van de Çakuntalā-episode van het Ādiparwa toont te kennen. Van het Wirāṭaparwa wordt de stijl, de wijze van werken van den O. J. vertaler, de citaten en de fouten in de handschriften uitvoerig behandeld.

In het derde hoofdstuk (p. 51—79) wordt de indeeling van de O. Jav. bewerking in hoofdstukken vergeleken met die in de Calcutta-uitgave, het handschrift van Sørensen en Kṣemendra. De schrijver komt tot de conclusie, dat het *waiwāhika-parwa* in het oorspronkelijke O. Jav. geschrift een afzonderlijk hoofdstuk vormde, hoewel het in mijne uitgave volgens de thans bestaande handschriften onzeker is, waar het begint. In den tegenwoordigen tekst is eene indeeling in *adhyāya's* en eene berekening van het aantal verzen van den Sanskrit-tekst, dien de O. J. bewerker gebruikt heeft, niet goed mogelijk. Waarschijnlijk heeft het aantal verzen niet minder dan 2000 bedragen. De deelen, waar groote stukken van de Calcutta-uitgave in de O. J. bewerking ontbreken, op eene andere plaats staan, of in inhoud belangrijk afwijken, worden nauwkeurig nagegaan (p. 61—79). Het handschrift van Sørensen wijkt vooral in de beschrijving van Arjuna's strijd tegen de Kaurawa's sterk van de Calcutta-uitgave af, doch verschilt ook van de O. J. bewerking.

Het vierde hoofdstuk (p. 80—215) handelt over de geciteerde Sanskritverzen in het O. J. Wirāṭaparwa, die vergeleken worden met de Calcutta-uitgave, Kṣemendra

en de Bombay-editie. De schrijver komt tot de gevolgtrekking, dat het O. J. Wirātaparwa tegenover de Calcutta-editie en de Zuidindische redactie eene verschillende redactie vertegenwoordigt. Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk (p. 103—215) wordt ingenomen door de tekstcritische bewerking en reconstructie der geciteerde Sanskritverzen, waarbij hij, daar hij verschillende Indische Mahābhārata-uitgaven raadpleegde, soms tot andere resultaten komt dan de in mijne tekstuitgave beproefde reconstructie. Het vijfde hoofdstuk (p. 216—237) handelt over de inleiding en het slot van het O. J. Wiraṭaparwa. Hierbij merkt de schrijver op, dat de *āryā*-strophe, waarmede het O. J. Ādiparwa begint, dezelfde is als vers 2a van het Indische Hariwamça. Hij tracht de zeer corrupte Sanskritverzen, die in het begin en aan het slot van het O. J. Wiraṭaparwa geciteerd worden, te reconstrueeren.

Het slot wordt gevormd door lexicographische aanteekeningen, waarin vooral de in de paraphrase voorkomende Sanskritwoorden verklaard worden.

Ter verklaring van de vele fouten in de geciteerde Sanskritverzen, gaat dr. Wulff uit van de veronderstelling, dat deze verzen oorspronkelijk in *dewanāgarī*-karakter zouden geschreven zijn. Het komt mij echter voor, dat voor dit vermoeden geen grond bestaat. Zoowel de Sanskritverzen als de paraphrase waren in het O. J. schrift, dat in de 10e en 11e eeuw gebruikelijk was geschreven en hieruit laten zich alle corrupties, b. v. de dikwijls voorkomende verwisseling van t en k verklaren.

De lezing van dit met groote vlijt en kennis van zaken bewerkte boek is niet alleen aan Sanskritisten, doch ook aan beoefenaren van de O. Jav. taal- en letterkunde ten zeerste aan te bevelen. De omstandigheid, dat het in het Deensch g schreven is, behoeft althans Nederlandsche geleerden niet af te schrikken, wegens de groote gelijkenis der beide talen en de gemakkelijkheid, waarmede deze grammatisch zoo eenvoudige taal te leeren is.

Leiden. H. H. Juynboll.

Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, uitgegeven door Dr. **R. Verdeyen** en Dr. **J. Endepols** (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). 1e deel, Gent, Siffer — 's Gravenhage, Nijhoff 1914; — 2e deel, 's-Gravenhage, Nijhoff — Gent, Siffer 1917. (Pr. *f* 24, bij intekening *f* 20).

Het eerste deel van het hier aangekondigde werk heb ik drie en een half jaar in huis gehad, zonder mij het recht toe te kennen, de beloofde beoordeling voor het *Museum* te schrijven. Immers ik had deze verplichting op mij genomen, wetende, dat het hoofddoel der uitgave was, een getrouwe afdruk van verschillende handschriften der zelfde twee teksten te geven, ten profijte der Nederlandse dialektstudie. Op dit terrein voelde ik mij geen vreemde; wel echter doe ik dat in de wetenschap der vergelijkende literatuurhistorie, op welker gebied de auteurs zich in het eerste deel bevinden. Gelukkig is tans, trots verschillende met de oorlogstoestand samenhangende moeilikheden, ook deel II verschenen; ik heb mij gehaast het te bestuderen, en vooral aan dit deel is de aankondiging, die tans verschijnt, gewijd.

Deel I bevat, behalve voorwoord en toelichting bij de goed uitgevoerde afbeeldingen, de volgende hoofdstukken: I. Het Visioen bij de Ieren, — II. Het Christelijke Visioen vóór Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, — III. De theologische waarde van de Visioenen, in het bijzonder van het Visioen van Tondalus en van St. Patricius' Vagevuur. Deze drie hoofdstukken vormen samen de „Inleiding." Dan volgen als II. en III. afdeling: „Het Visioen van Tondalus" in drie hoofdstukken: I. De Legende, II. De Letterkundige geschiedenis der legende van Tondalus, III. Lijst van handschriften en drukken; — en: „Het Vagevuur van St. Patricius", met de volgende hoofdstukken: I. De bedevaartplaats van het St. Patricius' Vagevuur, II. De Legende van Ridder Owein, III. De Letterkundige geschiedenis der legende, IV. De Pelgrimsverhalen. V. Lijst van handschriften en drukken.

Hoewel ik dit eerste deel meer als belangstellend leek dan als deskundige heb doorgelezen, ben ik door een gelukkig toeval, dat mij juist in de laatste maand een paar opstellen over en tekstafdrukken van Slaviese Tondalusteksten onder de ogen bracht, in staat een kleine aanvulling te geven. Daar de schrijvers zelf behalve Latijnse en Nederlandse redakties ook andere vermelden — tot IJslandse, Katalaanse, Poolse en Hongaarse toe — vertrouw ik, dat zij mijn aanvulling niet als overtollig beschouwen. Over Russiese en Westslaviese Tondalusteksten zie men Brückner Archiv für slavische Philologie 13, 199—224, 318 v., over twee verschillende Servokroatiese redakties Daničic' in dl. 4 der Starine van de Agramse Zuidslaviese Akademie, blz. 110—118, Jagic' Archiv f. slav. Ph. 35, 501—513. Verder wil ik opmerken, dat het hele eerste deel onderhoudend en zowel door zijn indeling als zijn stijl leerzaam geschreven is. Een opvallend slordigheidje trof ik aan op blz. 221, waar de naam van de historicus Dr. H. Brugmans zowel in tekst als in noot zonder *s* wordt geschreven. Dergelijke foutjes komen nog wel eens voor: zo wordt de germanist-neerlandicus Franck op pag. III van het II. deel Frank genoemd.

Deze uitgave van Tondalus' Visioen en van St. Patricius' Vagevuur is een verblijdend verschijnsel. Dergelijke edities zijn dringend nodig en wij hadden er zo goed als geen. Van de beide teksten zijn telkens vijf handschriften volledig afgedrukt, en wel zo, dat op elke twee naast elkaar staande bladzijden éénzelfde tekstperiode naar alle vijf codices voorkomt. Van de overige handschriften zijn de varianten met verblijdende volledigheid meegedeeld, terwijl bovendien zorgvuldig de door afschrijvers of korrektoren aangebrachte veranderingen zijn gesignaleerd. Daar deze in sommige codices zeer talrijk en systematies zijn, vormen die noten een interessant deel dezer editie. Wanneer wij nu weten, dat de handschriften van zeer verschillende streken afkomstig zijn: uit het Middelfrankiese taalgebied, uit Zuid-Limburg, uit noordeliker, geheel of in hoofdzaak Saksiese streken nabij onze oostgrens, uit Noord-Holland, uit West-Vlaanderen, dan spreekt het vanzelf, dat een dergelijke teksteditie een belangrijke bijdrage moet vormen tot de kennis onzer Middelnederlandse dialekten, die nog al te weinig gekend worden. Hoewel het bij het eerste lezen wat vreemd aandoet, wanneer Verdeyen en Endepols II, blz. III ons zeggen, dat het Middelnederlands trots de arbeid der grootste neerlan-

dici „betrekkelijk een terra incognita" is, wij moeten de juistheid dezer woorden erkennen, wanneer wij in de volgende zin lezen, dat wij van de „locale taalkringen d.w.z. de Middelnederlandsche dialecten" heel weinig weten. Het ware nog beter geweest, wanneer de auteurs, die in andere hoofdstukken grote uitvoerigheid niet hebben geschuwd, op deze opmerkingen een bibliografie hadden laten volgen van middelnederlandse dialektologie. De paar geschriften, in de noot op blz. IV vermeld, geven geen voldoend idee van wat reeds gedaan is. O. a. mis ik Muller's recensie van de tweede druk van Franck's spraakkunst Nieuwe Taalgids 4, 299—313. Men zal 't mij vergeven, wanneer ik in een aankondiging mij met dit ene voorbeeld tevredenstel.

Men vraagt zich wel eens af, hoe het komt, dat edities als deze zo schaars zijn. Zeker zal wel een van de oorzaken deze zijn, dat men zich in een vroegere periode der Nederlandse philologie minder om de dialekten bekommerde, dan om de inhoud der teksten en de vaststelling van de oertekst. Later zal ook dit een bezwaar hebben opgeleverd, dat die teksten, die 't meest in bredere lagen van het volk gelezen werden, gebedeboeken en allerlei devote literatuur, in zoveel exemplaren hebben bestaan en ook zijn bewaard, dat de onderlinge stamboomverhoudingen heel moeilik vast te stellen zijn. Wie gewend is talen te bestudéren met een minder rijke literatuur en een geringer getal codices, merkt deze leemte der Nederlandse filologie met dubbele verbazing op. Wie bijvoorbeeld in de Oudkerkslaviese filologie geen vreemde is, de uitgaven der oudste evangelie- en psaltercodices kent en de lange serie geschriften onder ogen heeft gehad, waarin zo-te-zeggen elk woord zowel taalkundig als lexikologies wordt benut voor het vaststellen der lokale en chronologiese betrekkingen tussen de handschriften, die moet onze Middelnederlandse dialektologie beschouwen als in een beginstadium harer ontwikkeling verkerend.

In de keuze hunner teksten zijn de heren Verdeyen en Endepols zeer gelukkig geweest. Door 't aantal der voorhanden codices en door de dialektiese variaties van deze lenen zich de beide legenden er uitstekend toe, op dergelijke wijze tot een uitgangspunt van dialektonderzoekingen te worden gemaakt. Deze editie kan stof leveren voor talrijke dissertaties; weinig onderwerpen zijn zo geschikt om iemand akkuratesse, methode van werken en daarbij kennis der Nederlandse taalhistorie te verschaffen, mits hij, die zich er aan waagt, beschikt over de brede blik op taalverschijnselen, nodig om niet in de grote massa kleine feiten verward te raken, en over het nodige geduld. Men kan een dergelijke arbeid zo ondernemen, dat men een grammatika (klank- en vormleer) samenstelt van één handschrift — met gebruikmaking van het volledige materiaal hieruit — en daarna aan de hand der meest saillante verschijnselen het dialekt van de afschrijver vaststelt, onder vergelijking der gegevens betreffende hedendaagse dialekten, — men kan ook enige handschriften vergelijkend behandelen; mogelik, dat men dan al werkende gegevens vindt aangaande de taal der gemeenschappelike „vorlage".

De uitgevers zelf hebben dergelijke onderzoekingen niet ondernomen, wegens „de beschikbare ruimte" (II, LII). Zij bepaalden zich er toe, op grond van de in hun oog belangrijkste taalverschijnselen de codices zo goed mogelik te lokaliséren. Zeker is hun dat gelukt, — hoewel ze zich plegen te bepalen tot een vrij ruime lokalisering. Wanneer men hun hoofdstuk III over „De Taal der Teksten" [1]) leest, of men ziet de teksten zelf door, dan zal men 't in 't algemeen met de opvatting der uitgevers eens zijn. Ik geloof evenwel niet, dat zij altijd hun mening voldoende gemotiveerd of de voor de lokalisering 't meest typiese taalverschijnselen naar voren gehaald hebben. Waarom zijn bijvoorbeeld Te Winkels overzicht der Noord-Nederlandse dialekten in Gallée's boek over het „Boerenhuis" en Winklers Dialekticon, dat trots al zijn onvolkomenheden nog altijd een vaste basis vormt voor de groepéring onzer dialekten, niet bij voortduring vergeleken? Allerlei had dan meer gepreciseerd kunnen worden, — om slechts één voorbeeld te noemen: de verdeling der vormen *ald* — *old* — *ōld* over onze oostelike dialekten. En waarom is bij de handschriften, die noch Zuidlimburgs noch Achterhoeks-Overijsels zijn, doch tussen deze dialekten in liggen, de Teuthonista niet behoorlik vergeleken, aan welks taal zelfs een goede monografie gewijd is? Voor het Hollands is typies de vorm *sel* voor *sal*, en voor 't Hollands en Zeeuws *aerde* voor *eerde*; deze en andere charakteristica zijn niet voldoende benut, — evenmin de pluraalformatie. Hier en daar vinden wij een sporadiese opmerking: zo wordt blz. LXI van hs. Brussel 2318 meegedeeld, dat het meervoud van mannelike en onzijdige substantieven vaak op *-e* uitgaat: *dage, manne, kindere, worde.* Mij dunkt, wie Middelnederlandse codices en Nieuwnederlandse dialekten heeft bestudeerd, die moet opgemerkt hebben, dat het laat-middeleeuwse Hollands de uitgang *-en* (waaruit ons tegenwoordige *-ə*) heeft algemeen gemaakt, terwijl wij, hoe oosteliker wij komen, steeds meer pluralia op *-e* aantreffen, — welke *-e* in de Zuidoostelike dialekten tans is afgevallen. Zodoende is de pluraalformatie een belangrijk dialektkriterium, — hoewel natuurlik menige codex nu eens vormen van 's afschrijvers dialekt, dan weer vormen der „vorlage" zal vertonen. Anderzijds is er bij wat de uitgevers als dialekteigenaardigheden noemen, vaak een vraagteken te zetten. Zij hechten meer waarde dan m. i. nodig is aan de spelling der *ō*- en *ū*-klanken: zou 't zo heel veel belang voor de lokalisering hebben, dat hs. N. *ropen, slogen, vertonen* (naast *toenen*), *hope*, doch anderzijds *heilichdoem* schrijft? Zie blz. LV sub 11; dgl. opmerkingen ook over andere handschriften. Was er nog maar een statistiek der tweeërlei spelling of een opsomming van alle plaatsen bijgevoegd: dan had de lezer altans gegevens om zelf te oordelen. En hoe zonderling treffen ons passages als deze (het is een voorbeeld uit vele): blz. LVI, sub 3 (over het Berlijner hs.) „De umlauting van *ā* tot *ē* en *ă* tot *ĕ* is zeer gewoon dus: *quemes, selich, negelen, weren, nekende, opgeel* maar ook *quames, saligen, dwalinge*, minder dikwijls *hedde, pedden, menlic(ker), kelden, geslechte, sterten* (staarten), *onverdrechgelike, bernen, almechtig* maar ook *had(den), scarpheit, start, branden.*"

[1]) **Dl. II bevat behalve de teksten zelf drie inleidende hoofdstukken. 't Eerste en tweede behandelen „de verhouding der Middelnederlandsche teksten van het Tondalus' Visioen — resp. het St. Patricius' Vagevuur — tot het Latijn en tot elkaar."**

Het gaat toch niet aan, de umlaut van *ă* en *ā* samen te behandelen! En dan neemt de klankgroep *acht* nog weer een aparte plaats in, evenals *ar* + lab. of gutt. en *ar* + dentaal. Van *kelden* is niet de umlaut merkwaardig (deze is geheel regelmatig), doch alleen de dialektiese verdeling van 't klankwettige *kelde* en 't analogiese *coude*, *colde*. *Start* behoort hier helemaal niet thuis, daar het oude *e* en niet *a* heeft, en ook *bernen* mag, ook al stellen wij 't met ohd. *brennen* en niet met *brinnan* gelijk, niet zonder meer met formaties zonder metathesis op één lijn worden gesteld.

Zo zou ik voort kunnen gaan. Dit taalkundige hoofdstuk komt mij in menig opzicht onbevredigend voor, — ook wat aangaat de aanduiding der plaats van oorsprong. Wel zal in 't algemeen de lokaliséring niet ver of helemaal niet bezijden de waarheid zijn, maar toch zijn dgl. aanduidingen als: een dialekt, dat „wel in het oosten van ons land thuis hoort, maar invloed van Friesch heeft ondervonden" (II, LXIV) weinig aanbevelenswaardig, evenals de daarop volgende woorden betreffend „het gedeelte van Overijsel, waar Friesch-Saksische mengvormen ontstaan zijn". Een dergelijke formuléring wekt te veel de voorstelling op, alsof dialekten als Saksies en Fries van ouds geïsoleerde eenheden waren, waartussen eerst geleidelik kontakt ontstond. Waarschijnlik komt mij dit niet voor en aantonen laat het zich in geen geval. Wat overigens dat handschrift betreft, waarvoor V. en E. een oostelik, Saksies dialekt met Friese invloed aannemen (W.), ik betwijfel, of het zo ver in 't noorden moet worden gelokaliseerd. Het is niet Belgies, ook niet Zuidlimburgs, ook niet Hollands (NB. *du salt*, *gheerne*, *oelt*); de Frisismen zijn zeer dubieus; wanneer het niet Overijsels (Sallands of Twents) kan zijn, zou ik geneigd zijn, aan de Veluwe of een aangrenzend gebied te denken. Het zou zeker de moeite waard zijn, om van dit handschrift een gedetailleerde beschrijving te geven, waarbij ook op zulke vormen als *hilighe* (passim), *drughe* (206,3), *nije* (220, 12), *nijes* (222, 15), *dorde* (238, 3), *scerpheit* (238,14) en andere, die door V. en E. LXIII v. niet vermeld worden, de aandacht zou moeten worden gevestigd. Wat *oelt* aangaat, herinner ik er aan, dat Winkler 1,327 voor een zo westelik gelegen dorp als Uddel nog *olde*, *oldste* opgeeft. Overigens houd ik 't niet voor uitgesloten, dat deze codex trots de telkens zich herhalende *o* van *openbaren* e. dgl. en het ontbreken van *oen*, *oem* uit de streek van Deventer komt. Een zekere decisie houd ik alsnog voor onmogelik — wegens onze geringe kennis der Middelnederlandse dialektologie.

Mijn bezwaren tegen hoofdstuk III van het tweede deel doen geen afbreuk aan mijn gunstige oordeel over het gehele werk. Zowel de teksten zelf als het in genoemd hoofdstuk bijeengebracht materiaal verdienen het punt van uitgang te worden van menige taalkundige onderzoeking. Ik hoop voor de schrijvers, wier langdurige, met zorg verrichte arbeid ons een zo welgeslaagd boek heeft verschaft, dat dit inderdaad het geval zal wezen.

Eén opmerking moet mij nog uit de pen. Het ware goed geweest, bij het tweede deel enige reproplukties van handschriften te voegen. Over Middelnederlandse paleografie is nog weinig geschreven, maar iemand, die veel codices onder ogen heeft gehad, vindt menigmaal dank zij zijn eigen ervaring in de paleografie een aanwijzing voor plaats en tijd van ontstaan.

Leiden. N. van Wijk.

S. C. Chew, The Dramas of Lord Byron. A Critical Study. (Hesperia, Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie. Unter Mitwirkung von Herm. Collitz herausg. von James W. Bright. Ergänzungsreihe 3 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1915. (Pr. M. 6. —, geb. M. 6.80).

Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van Horace Howard Furness, wiens naam vooral bekend is door de Variorum-uitgaaf van Shakespeare. In zijn voorbericht („voorwoord" wil er bij mij niet in) zegt Schr., dat de geheele groep van Byrons tooneelstukken nog nooit aan een behoorlijk onderzoek is onderworpen (William Gerard: *Byron Restudied in his Dramas*, London 1886, noemt hij ten naastebij waardeloos). Nu doet de heer Chew dit, en het moet gezegd worden, dat hij zijn werk ruim, diep en degelijk heeft opgevat, hoezeer de diepten hier en daar wat zanderig zijn. Als een aanhangsel bij deze studie had Schr. een volledigen „Thought-Index" bij Byrons geheele werk — gedichten, brieven, dagboeken en verspreide proza-geschriften — willen voegen, maar hij kwam er ruimte voor te kort in deze uitgaaf, en daarom zal dit gedeelte afzonderlijk verschijnen. Het werk is verdeeld in negen hoofdstukken, waarin achtereenvolgens het drama van de romantische periode in 't algemeen, Byron en het drama van zijn tijd, Byrons techniek, verder de drama's: *Manfred*, *Marino Faliero*, *The Two Foscari*, *Sardanapalus*, *Cain*, *Heaven and Earth*, *Werner*, *The Deformed Transformed*, ten slotte de inhoud en het wezen van de stukken besproken worden. In drie appendices behandelt Schr. Byron en de dramatische eenheden, *Manfred* en *Faust*, en Shakespeare-reminiscenties in *Marino Faliero*.

Na den invloed van den zoogenaamden „Gothic" novel op het romantische drama te hebben nagegaan (Mrs Radcliffe, „Monk" Lewis e. a.) en op Duitsche inwerking te hebben gewezen, waarbij vooral Joanna Baillie's drama's ter sprake komen, met welke Byron zeer ingenomen was, en waarmee hij zijn eigen pogingen verwant voelde, waarna Schiller, Coleridge, Maturin, Shelley, Keats, Milman, Lamb, Godwin, Procter („Barry Cornwall"), Beddoes, Darley, Wells, Landor, John Wilson, Croly (door Byron in *Don Juan* gehekeld als „the very Reverend Rowley Powley"), Sotheby, Sheridan Knowles, R. L. Sheil e. a. in het kort de revue passeeren, wier voorliefde voor historische en revolutionaire onderwerpen wordt vermeld, die gepaard gaat met een herleefde belangstelling in de Middeleeuwen, maar waarbij een vrijwel algemeen tekort aan werkelijk dramatische kracht wordt geconstateerd, gaat schrijver over aan zijn eigenlijk thema: Byron. Het zou veel te ver voeren Schrijvers behandeling, die ik hierboven strictim heb geschetst in bizonderheden na te gaan, maar er mag wel even op gewezen worden, dat Byron zelf in zijn *Letters and Journals* (V, 347 ed. Prothero) o. a. schreef: „many people think my talent essentially undramatic, and I am not at all sure that they are not right." Ik geloof wel dat we Byron in zijn weifelen en twijfelen gelijk moeten geven; Byron se piquait du drame, en telkens weer beproefde hij er zijn krachten aan, maar

zonder er ooit veel groots in te bereiken. *Manfred* en *Sardanapalus* zijn wel zijn beste stukken.

In het hoofdstuk over Byron en de eenheden, zegt Schr. m. i. zeer ad rem, terwijl hij nagaat wat Byron kon bewegen zich zoo aan de eenheden vast te klampen (hoezeer hij er nu en dan van afwijkt): „In spite of his energetic individualism Byron was not always easy in his lawlessness. There was in him an instinctive obedience to authority. This is shown by that „classical" taste which appears in so much of his works, especially his criticisms of poetry", terwijl Schr. ook de aandacht vestigt op Byrons vereering van Pope. Ook is er invloed van Voltaire en Boileau. D. Nichol Smith zegt in zijn *Eighteenth Century Essays on Shakespeare* o. a. dat Byron de beteekenis van de artistieke beweging van zijn tijd nooit goed begreep; hij betreurde steeds „the good old style of our elders and betters" (*L. & J.* III, 213). De mindere Elizabethaansche dramaturgen noemde hij een bende troebele kwakzalvers en marktschreeuwers; hij veroordeelde al de poëzie van de „Lake School" behalve een deel van Coleridge; hij kon Keats niet op prijs stellen; zijn lof van Shelley was dikwijls maar half. Hij maakte verschil tusschen den dramaturg en den dichter Shakespeare; hij voelde genegenheid en bewondering voor den dichter, diens methoden als tooneelschrijver waren tegengesteld aan die van Byron. Byron veroordeelt „the detestable taste of the day" (*L. & J.* III, 5), en beschouwde zijn tijd als „the declining age of English poetry" (*L. & J.* V, 559). In zijn drama's legt hij meer den nadruk op karakter en motieven dan op handeling: vandaar dat zijn stukken het op 't tooneel zoo weinig doen.

Behalve de in de Errata verbeterde drukfouten, noteerde ik blz. 22 equaled voor equalled (tenzij het een Amerikanisme is) 26 Werter (l. Werther), Waverly (l. — ley), 65 Anglestische (l. Anglist.), 67 desenchanté (l. dés.), 70 remembrancers (l. — ces), 76 r. 4 en 5v.ben. tweemaal „in", 128 o'er mastering (l. als één woord), 156 bet (l. be), *Rober* (l. *Robert*), 166 Glascow (l. Glasgow), 169 Koelher (l. Koehler).

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Louisa A. Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen. Amsterdam, Kruyt. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Fruin's voorbeeld, gegeven in zijn studie „Een Hollandsche Stad," heeft gelukkig reeds veel navolging gevonden. Prof. Blok heeft ons zijn geschiedenis van Leiden gegeven; omtrent Deventer zijn wij ingelicht door het boek van Buitenrust Hettema en Telting; Prof. Brugmans heeft de opkomst van Amsterdam beschreven. Er wachten ongetwijfeld nog vele steden, niet minder belangrijk dan de genoemde, op een behandeling en daarom is het boekje van Mej. Dr. Terpstra zoo welkom.

Voor een liefhebber van de grijze oudheid is Nijmegen een waar paradijs. Het is ongetwijfeld een der oudste steden van ons land en als wij de kronieken raadplegen, die in de Middeleeuwen over Nederland spreken, valt het ons onmiddellijk op, dat Nijmegen zoo dikwijls vermeld wordt, vooral van Duitsche zijde. Ik zou haast durven beweren, dat Nijmegen in de Duitsche kronieken der eerste Middeleeuwen tot 1300 ongeveer even druk wordt genoemd als Maastricht in de Zuid-Nederlandsche kronieken van diezelfde periode.

In den onvermoeibaren stadsarchivaris had Nijmegen dan ook reeds een kundig en scherpzinnig historieschrijver gevonden. De boeken van den Heer Schevichaven hebben Mej. Terpstra — ze erkent het zelf in haar voorrede — den arbeid veel verlicht. Toch wijkt zij nu en dan van de meeningen van haar gids af.

De beteekenis van het boekje van Dr. Terpstra zal nochtans niet zoozeer in het nieuwe en onbekende moeten gezocht worden, als wel in de verstandige en absoluut onpretentieuse manier van voorstellen. Dissertaties zijn dikwijls zoo ijselijk zwaarwichtig, zoo opdringerig van halfwassen geleerdheid. Hier geen spoor daarvan. De stof wordt kalm en zakelijk verdeeld in acht hoofdstukken, die zeer sterk aan de indeeling der hoofdstukken bij Blok doen denken. Nijmegen vóór 1230 wordt zeer kort behandeld. Het gebruik van niet-Geldersche en buitenlandsche kronieken in het algemeen, zou aan dit hoofdstuk wat grooter uitvoerigheid hebben gegeven. In het tweede hoofdstuk worden de privilegies van de stad behandeld en haar verhouding tot Aken belicht. Het derde Hst. is aan Oud-Nijmegen gewijd. Vooral voor iemand, die de stad kent, zal het een genoegen zijn, onder leiding van Mej. T. een wandeling door die oude straten te maken. De verhoudingen van Stad tot Landsheer en tot Burggraaf worden in het vierde en vijfde, de Stadsregeering, de rechtspraak en de Burgers in de drie laatste hoofdstukken besproken.

Hoe gunstig ik ook denk over de nauwgezetheid en ijver van Mej. Terpstra, ik mag het toch niet verhelen, dat, toen ik haar boekje uit had, een zekere onvoldaanheid achterbleef. De vraag: is dat nu alles, wat we van een der belangrijkste steden van ons land in de Middeleeuwen te weten kunnen komen, kwam als van zelf naar voren. Was het de bedoeling van Schrijfster, alleen de bestuursinrichting der stad te behandelen, m. a. w. een half-juridische dissertatie te schrijven, dan dunkt mij haar doel vrij goed bereikt. Maar wilde zij ons de beteekenis en den sfeer van invloed eener middeleeuwsche stad schetsen; vooral, wilde zij den samenhang van Stad en Rijk doen uitkomen, van Gelderland en Kleef, Limburg, Brabant, Holland, 't Sticht enz. en Nijmegen als centraal punt daarin, dan moet onze lof veel meer gereserveerd klinken. Ook het geestelijk leven der burgers, zoo godsdienstig als wetenschappelijk, wordt in dit boek volstrekt niet uitvoerig genoeg behandeld. Men zou haast tot de gevolgtrekking moeten komen, na lezing van deze bladzijden, dat Nijmegen in de Middeleeuwen een zeer en zuiver materieele bevolking had. En dit is beslist niet het geval geweest.

Mej. T. heeft niettemin dezen grooten dienst aan de geschiedkundigen van Nederland bewezen, dat het nu weer iets gemakkelijker geworden is, over ME. steden te spreken, omdat wij er een nieuwe en in veel opzichten goede monografie bij hebben gekregen

Nijmegen. W. Mulder.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II. Zutfen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1916). (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.25).

In dit tweede deel geeft de schrijver ons volgens zijn belofte volkstaal, — kunst en — wetenschap, onderwerpen te rijk bijkans om in enkele honderden bladzijden te worden saamgedrongen. Hij wil de volkstaal leeren kennen uit de streektaal, waarin het volkswezen

zich het best uitspreekt en kan daarbij van vele nieuwe onderzoekingen van onze dialecten gebruik maken. Terecht let hij niet alleen op klankleer en flexie, maar ook op woordenschat en syntaxis. Gaf hij in de „Beiaard" van Maart eene studie over het woord „vlinder" in de streektaal, hier vinden wij o. a. merkwaardige synoniemen voor „gaan" in de Graafschap (blz. 45), waaruit, gelijk uit de woorden voor „musch" wel blijkt, dat de woordvoorraad der volkstaal niet zoo arm is (47). Juist is ook het nadruk leggen op het gezwollene, het uitbundige van den zinsbouw. Schr. geeft lange lijsten van plaatsnamen, organisch product van den volksgeest, waarbij ook de straatnamen behooren, welker beoefening thans aan de orde is en de spotnamen (68—83), waarop hij later in ander verband nog spotrijmpjes op steden volgen laat (127—133), die dus ook gevoegelijk onder dit hoofdstuk hadden kunnen worden ondergebracht. Ik acht mij onbevoegd over philologische bijzonderheden een oordeel uit te spreken, maar met een aantal algemeene opvattingen kan ik mij gaarne vereenigen, zooals b.v. dat het spreekwoord de kunstvorm is van de taal van den gemeenen man (105). Wij zijn hier reeds in het volgend hoofdstuk, volkskunst, waarvan de inhoud voor een goed deel nog met de taal samenhangt, raadsels (blz. 92, No. 13: „genoeg gedragen" drukfout voor „geslagen"), spreekwoorden, termen (waaronder natuurlijk vele scheepstermen, 113 vlg.) en spreekwijzen, waarbij weder aan lokale invloeden groote plaats wordt ingeruimd, zooals aan het dagelijksch gaan langs wuivend graan en geurende boekweitvelden (116). Hier ook eene verdienstelijke verzameling van apologetische spreekwoorden (122 vlg.). Van de boertige verhalen van den volksluim hooren wij te weinig, misschien omdat ze gemeenlijk wat al te openhartig uitvallen, veel daarentegen van sprookjes, sagen en legenden. Of „legende" is de „sage" als 't geldt Maria en de heiligen, weet ik niet, maar ik ga met schr. mede, als hij sage een stuk werkelijke geschiedenis noemt, d. w. z. hoogst onbetrouwbaar voor de feiten, maar geloofwaardig wat den geest, de stemming aangaat, waarvan zij de draagsters zijn (185). Zoo is het inderdaad en voor onze kennis van den vroegeren mensch (hoofddoel van historisch onderzoek) is het bloote feit van minder waarde dan de gedachtenwereld van een persoon of kring. Als men dan, omgekeerd, ook maar sagen en legenden schrapt als bron voor de kennis van het feit of de gebeurtenis. De rubriek volkslied kon op zich zelf boekdeelen vullen, arbeidslied, danslied, spotlied, verhalend lied en wat niet al. Het minnelied is al te spaarzaam bedeeld (225 vlgg.), onze volksliedboekjes bevatten vele van hoogen ouderdom en zeker niet alle plat of gemeen. Zeer merkwaardig om het dramatisch element van den ouden reidans is „Klein' Anna zat op majesteit" (219 vlg.). Met reden treurt de schr. over den ondergang van ons volkslied, omdat wij te ver van de natuur leven (243 vlg.), maar ik kan toch de hoop niet opgeven dat, wat velen thans doen voor verheffing van den volkszang, ook het oude volkslied voor versterf zal bewaren. Het is al niet beter met de volkskunst, die tot uiting komt in de spreuken op schotels en glazen, op gevels en uithangborden. Ook deze eigenaardige dichterlijke geest schijnt wel gebluscht. Schr. behandelt dit bij de dekoratieve kunst, hij had het ook bij de taal kunnen voegen. Bij de beroepsaanduidingen (266—270) voeg ik nog die van de bleekers, zooals ze nog vóór weinig jaren hier te Leiden overvloedig voorkwamen („Laat haters haten en nijders nijden, wat God ons gunt dat moeten zij lijden." „Glansrijk is de zon verrezen, ieders plicht is 't God te vreezen..."), gelijk ik nog meer aanvullingen aanteekende (de uil, 284, komt ook voor op een gevelsteen te Ommen). Hoofdzaak is hier het algemeene beginsel en zeker heeft prof. Schrijnen ons de volkskunst helder getoond als uiting van den volksgeest. Dat hij daaraan altijd dacht, leert ons een aardige opmerking als „de schouw is de koker der geestenwereld" (257), te vreemder daarnaast een onsmakelijk zinnetje als „het Stabat mater stoelt beslist op den volksgeest" (237), met de gedachte waarvan ik het overigens eens ben, gelijk met de uitspraak, dat de volksprent niet op 't gedrukte boek, maar op het levend volksverhaal berust (281). Bij de volkswetenschap behandelt de schr. volksetymologie, de natuurverklaring (de legende ter verklaring van den naam Lieve-vrouwenbedstroo, 301 vlg. schijnt meer gemaakt dan ontstaan), dierenverhalen, plant-lore, weerkunde. Bij het sprookje, waarom het roodborstje een rood borstje heeft (317) zouden wij gaarne oorsprong en ouderdom kennen, om te weten of wij hier inderdaad volksverklaring hebben. Dit bezwaar geldt van meer dat ons hier wordt meêgedeeld. Aan het einde van zijn boek, waarin de schr. stellig veel belangrijks bijéén verzamelde, wijdt hij enkele fraaie bladzijden aan die volksbeschaving, die de ziel der natie is, die wel veredeld, maar niet verbasterd mag worden, die moet blijven wortelen in die „onderkultuur" en niet moge wijken voor de kleurlooze, nivelleerende albeschaving, waaraan wezenlijk karakter ontbreekt. Hier ziet hij het groote gevaar voor de ongereptheid van ons volksbestaan. „Vreemd kultuurgoed is smet noch schande, maar de eigen beschaving moet krachtig genoeg blijven, om dat vreemde in zich op te nemen en te versmelten, en daarom moet zij voeling blijven houden met de voorvaderlijke volksbeschouwing." Er zijn in het boek te weinig van zulke samenvattende bladzijden; wat deze slotpagina's bieden is de behartiging overwaard. Enkele aardige prenten en een is-ethnenkaart van Deventer tot Maastricht verhoogen de waarde van het boek.

Leiden. L. Knappert.

Georg Simmel, Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. Leipzig, Kurt Wolff Verlag. 1917. (Pr. ƒ 2.95).

Het is niet overbodig om te beproeven eene nieuwe bijdrage tot de kennis van Rembrandt te leveren. Weliswaar zijn het leven en de kunst, is het levenswerk van den meester historisch, critisch en kunstwetenschappelijk zóo grondig bestudeerd, dat waarschijnlijk er toe mag worden overgegaan om het navorschend onderzoek voor gesloten te verklaren, doch het kunsthistorisch nadenken, in wijsgeerigen of in aesthetischen zin, is zoover nog niet gevorderd. Op dat gebied moet nog veel worden gearbeid, zal het weten omtrent Rembrandt als een volkomen afgerond en voltooid geheel ons geestelijk eigendom zijn. Het moeilijkst deel wacht op afdoening en — het moet worden erkend — het is een gewaagd ondernemen om zich hieraan te wijden. Gewaagd, omdat,

ondanks het veelzijdig ingesteld navorschingsonderzoek, men er nog niet in is geslaagd om voor deze stof voldoend materiaal voor de kennis van het zieleleven van den meester bijeen te brengen. Voorzeker, zijn levenswerk is thans in omvang bekend en zijne kunst spreekt voor zich zelve duidelijk en haar eigen taal, doch wanneer daarnevens ook niet ter beschikking liggen opgeteekende uitspraken, neergeschreven gedachten, of dergelijke werkstof, dan is het nadenken over zulk een levensarbeid in zijn geheel uittermate ingewikkeld en de kans van geen doel te zullen treffen zeer groot. Men mist een houvast, zekere richting aanwijzende gegevens, en aldus, in zekeren zin op goed fortuin aangewezen, wordt onwillekeurig de fout begaan van eigen kunstzinnigheid of eigen levensbeschouwing te zoeken bij den man, met wiens arbeid men zich bezighoudt, in plaats van, omgekeerd, de levens- en wereldbeschouwing van den fijnen geest uit diens levenswerk op te delven, af te leiden en te plaatsen naast die van onzen tijd, en zelf met eigen levensbeschouwing op den achtergrond te blijven. Het gevaar is in dergelijke omstandigheden grooter bij de kunsten naar de ruimte dan bij die naar den tijd.

Er is nog iets, waarop dient te worden gewezen. Met welk doel wordt eenig kunsthistorisch nadenken ingesteld? Het doel kan drieërlei zijn. Òf men heeft op het oog om voor de biographie in den besten zin eene onmisbare bouwstof te leveren, òf men overdenkt zulk levenswerk met het streven of het wellicht gelukken mag een resultaat te vinden, waaraan de algemeene kunstwetenschap nut heeft, òf men vorscht, wijsgeerig nadenkend, naar gegevens, die de aesthetica voor haar omvangrijk onderzoek kunnen te stade komen. In het eerste geval blijft men psycholoog, in het tweede geval komt de kunstwetenschappelijke criticus aan het woord en in het derde geval is het uitsluitend te doen om het wijsgeerig nadenken ten nutte van eene speciale geestelijke wetenschap.

Simmel heeft het moeilijk probleem aangedurfd. Het is bekend, dat hij van meening is: de wijsbegeerte van de geschiedenis kan slechts worden beoefend naar psychologische methode. Deze overtuiging vinden wij in zijn boek duidelijk weergegeven. Overigens is hij niet de eerste, die het levenswerk van Rembrandt met en voor wijsgeerige of voor aesthetische inzichten heeft beschouwd. De vaderlandsche wetenschap kan reeds op phaenomenologische onderzoekingen wijzen (Pit, Schmidt Degener), die min of meer hetzelfde beooelen en beoogen. Maar niemand heeft, voorzoover mij bekend is, de greep zoo veel omvattend gedaan dan Simmel heeft gewaagd: het levenswerk van Rembrandt in zijn geheel, als in één blik, samen te vatten.

Neemt men in aanmerking, dat het ondernemen op zich zelf zeer moeilijk is en vele gevaren oplevert, en dat de studie geldt het levenswerk van een zwijger bij uitnemendheid, zooals Rembrandt is geweest; neemt men verder in aanmerking, dat Simmel is een psychologisch-historisch onderzoeker, dat hij begrijpelijkerwijs ook een phaenomenoloog is en niet een scherp critisch-wijsgeerig denker, dan wordt het duidelijk, dat hij een ander dan het beoogd wijsgeerig doel heeft bereikt en ook niet anders dan dat ander heeft kunnen bereiken. Het voorgedragen betoog is niet wijsgeerig in den volstrekten zin, eene misplaatste reclame verzekert dat wij te lezen ontvangen „Eine Philosophie der germanischen Kunst", maar het werk is zuiver van algemeen kunstwetenschappelijken aard, ontwikkeld op een psychologisch-phaenomenologischen grondslag. Simmel heeft de grenzen van de algemeene kunstwetenschap geen stap overschreden. Maar wat binnen die grenzen valt: kunsthistorische, kunstcritische en technische problemen, deze komen in zijn boek tot hun recht. De beantwoording hiervan levert menigmaal een bruikbaar materiaal op, zoowel voor eene biographie, die meer zal zijn dan de vrucht van het historisch navorschen, als voor studies van algemeen kunstwetenschappelijken aard. Er komen, het was onvermijdelijk, vele overbekende beschouwingen onder onze aandacht, maar ook blijkt het dat de stof nog niet is uitgeput. Beperking in de eene richting en uitbreiding naar de andere richting, samen te vatten in eene hooger en vollediger eenheid, zou, naar mij voorkomt, alle aanbeveling hebben verdiend.

Vraagt men of met name voor de aesthetica uit dit boek iets valt te leeren, dan kan slechts aarzelend een antwoord worden gegeven. Twee zaken toch zijn hiervoor bovenal noodig: een degelijk wijsgeerig en een stellig aesthetisch inzicht. Beiden moeten op het tweede plan worden gehouden, zoodanig dat zij slechts dienen als hulpmiddelen, ten einde uit het te onderzoeken levenswerk de stof voor de aesthetica op te delven. Dit vind ik hier niet. Wel vernemen wij wijsgeerige denkbeelden van allerlei aard, maar telkens ontvangt men den indruk: Simmel door middel van Rembrandt, en niet Rembrandt door Simmel. De kunsthistorische wijsgeer Simmel doet zoowel zich zelf als Rembrandt geweld aan om eigen, geliefkoosde theorieën van kunst- en wereldbeschouwing in het doorzocht levenswerk te ontdekken. En die eigen wijsgeerige en aesthetische beschouwingen gaan zoo weinig diep, dat zij welbeschouwd meer belemmeren dan voorthelpen. Hierdoor komen wij voor de aesthetica met dit boek niet verder. Dit is ook in een ander opzicht het geval. Zal de algemeene kunstwetenschap aan haar doel voor het leven en de wetenschap beantwoorden, dan moet haar beoefenaar er naar streven om het verband tusschen de algemeene kunstwetenschap en de aesthetica zoo nauw mogelijk te doen zijn, en om het verbond zoo natuurlijk en zoo hecht mogelijk te sluiten. Dat heeft Simmel blijkbaar niet gevoeld. Daarom blijven zijne, ook niet gedocumenteerde, wijsgeerige en aesthetische denkbeelden een ietwat wild ontworpen ornament, omlijstend een geheel, dat zonder dit, maar op zich zelf beter geaccentueerd, meer waarde zou hebben gehad. Er spreekt ook niet uit dit werk dat de schrijver is een man, die van het schoone en van Rembrandt's kunst is doortinteld of beiden heeft doorleefd, doch meer dat hij de geweldige moeilijkheden, die zijn onderwerp aanbiedt, heeft aangedurfd en zoo goed mogelijk er tegen heeft gekampt. De schrijver werd er niet door overwonnen, maar hij is ook geen overwinnaar bij zijn pogen gebleven.

Het is mogelijk dat dit boek zijne bewonderaars zal vinden. Het bevat hiervoor vele elementen. Maar het verdient desondanks alle aanbeveling om deze studie met den noodigen critischen zin te lezen en te gebruiken.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

L. J. Corbeau, Cours de grammaire et d'exercices. Deuxième édition. Zutphen, Thieme. 1917.

Hoewel tegenwoordig wel eens wordt aangedrongen op vermindering van het onderricht in de Franse taal bij het Lager Onderwijs, blijkt uit het voortdurend toenemen van het aantal kandidaten voor de lagere akte van het Frans, dat het nut daarvan nog door vele onderwijzers en onderwijzeressen wordt gevoeld. Het verschijnen van Franse spraakkunsten door Hollanders geschreven, wijst in dezelfde richting.

Dat de *Cours de grammaire* van de Heer Corbeau wordt gewaardeerd, getuigt de uitgave van deze tweede druk, waarop wij gaarne de aandacht der lezers van het *Museum* vestigen. Het werk omvat de klankleer, de vormleer, de syntaxis en de woordvorming van het Frans. Vooral de syntaxis is een toetssteen bij de behandeling ener spraakkunst van de levende taal, en met genoegen konstateeren wij dat de Heer Corbeau dit deel met grote zorg heeft behandeld en daarin de rezultaten van zelfstandig zoeken heeft neergelegd. Dit blijkt onder meer uit de keuze der voorbeelden. Treffend is o.a., op p. 135, de aanhaling uit Jules Lemaître's *Touriri*, waarmede het verschil tussen de „passé défini" en de „passé indéfini" wordt duidelik gemaakt.

De studie der syntaxis verkeert tegenwoordig in een tijdperk van overgang; men zoekt naar een nieuwe indeling der stof, die meer in overeenstemming is met de tegenwoordige opvatting van taal, doch men is er nog niet in geslaagd een bruikbare spraakkunst van het Frans, op nieuwe leest geschoeid, voor het onderwijs te maken. In afwachting daarvan heeft een syntaxis als deze, die een eerste plaats verdient onder onze leerboeken, zeker recht van bestaan, te meer omdat zij, in het oude kader, de taalfeiten nauwkeurig en juist groepeert. Ik denk hierbij o. a. aan de behandeling van de „Conditionnel" (p. 111—113), die mij biezonder goed geslaagd schijnt. Misschien zou het aanbeveling hebben verdiend een afzonderlik hoofdstuk te maken voor de overgang van tijd tot wijze, waarin dan zowel het futurum als de verleden tijden hadden kunnen worden besproken, en waardoor de talrijke verwijzingen onnodig zouden zijn geworden.

Ik veroorloof mij enkele losse opmerkingen, waarin de schrijver het bewijs mijner belangstelling moge zien. P. 64 en 67. Zeer terecht wordt opmerkzaam gemaakt op het verschil, bij de vorming van het femininum en van het meervoud, tussen uitspraak en orthografie; misschien zou dit onderscheid nog duideliker op de voorgrond kunnen zijn geplaatst en strenger zijn doorgevoerd. — P. 79. Het spijt mij dat de heer Corbeau de oude splitsing van overgankelike en niet-overgankelike werkwoorden niet heeft gewijzigd. De waarheid toch is, dat de zgn. „verbes intransitifs" met prepositioneel voorwerp wel degelik overgankelik zijn. — P. 122. Niet duidelik is de definitie van zinsdelen als „J'attendrai *ce qu'il faudra*"; hierbij is toch immers geen sprake van adverbiale „zinnen", maar eenvoudig van adverbiale „bepalingen". — P. 128. Onder het zgn. „*si* concessif" worden zinnen geplaatst die voorwaardelik zijn; dit blijkt hieruit dat de, door de schrijver voorgestelde, vertaling met *al* niet past op alle voorbeelden die hij geeft. — P. 129. Waarom wordt de zin „On sait que les formes du Subjonctif (in de concessieve zin) appartiennent surtout à la langue littéraire", door het woordje *surtout* verzwakt? — *Ibidem*. Het lijkt mij beter *comme si* en *que si* niet als vergelijkende voegwoorden te beschouwen.

Zo zouden misschien nog enkele andere verschillen tussen ons beider opvatting zijn te vermelden. Geen wonder, waar het gaat om delicate kwesties als deze. Dat de schrijver zelf steeds ernaar streeft zijn werk te volmaken, blijkt uit een vergelijking van de eerste uitgave met deze tweede, waarin ik echter tot mijn spijt de dubbele behandeling („grammaties" en „logies") van het verband der adverbiale zinnen tot de hoofdzin mis. In geen geval doen de enkele bedenkingen die ik opperde afbreuk aan mijn hoge waardering voor de taalkundige studieën van de Heer Corbeau, die hij krachtig moge voortzetten.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

F. P. H. Prick van Wely en **J. H. van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek.** I. 8ste dr. Gouda, v. Goor Zonen. 1917 (Pr. geb. *f* 1.50).

De *achtste druk* van *Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek* blijkt, bij nadere kennismaking, inderdaad een stuk werk te zijn dat, door omvangrijken arbeid en onderzoek daaraan besteed, met eere genoemd mag worden.

Men ziet dat de bewerkers telkens weer zich de moeite hebben gegeven om een nauwkeuriger uitdrukking dan de tot nog toe gangbare te vinden, of een andere beteekenis van een woord of phrase te geven, die in andere woordenboeken nog niet naar voren was gebracht. Of wij nu echter een *goed woordenboek* voor het Engelsch hebben; zooals de bewerkers vinden, meen ik te moeten betwijfelen. Aan de eischen daarvoor gesteld, kan een werkje als dit niet voldoen.

Er wordt in de voorrede gezegd: „Wij zijn *up to date*." Dat blijkt uit de vele woorden, maar de keus is niet altijd gelukkig. Een woord als: *Flying machine* ontbreekt, terwijl we er bijnamen voor de Duitschers als: *Poiseners* en *Huns* vinden. Ik had het eerste maar weggelaten. Dergelijke beteekenissen van één dag kan zoo'n werkje ontberen. Of anders, waarom ook *baby-killers* er niet bij? Beginnen wij te kijken naar eenvoudige uitdrukkingen, dan ontbreekt er nog heel wat. Waar is b.v.b. een eenvoudige samenstelling als: *Cramfull*? Een uitdrukking als: *He is balmy*?

Waarom is er wel: diphthong, maar ontbreken er de aanverwante: *monophthong* and *thriphthong*? Is *to sip* wel te vertalen door een enkel woord: *lepperen, slurpen*? 't Klinkt mij vreemd dat het gezelschap, na het diner een fijn kop koffie *leppert*. Waarom geeft dit up-to-date werk niet behalve de uitspraak: pleiə en leiə ook: plêə, en lêə, wat de meer en meer gebruikelijke uitspraak wordt van: *player*, *layer*. Maar, eere wie eere toekomt! De bewerkers hebben een zeer bruikbaar woordenboek gemaakt van wat te voren eigenlijk niet als woordenboek in aanmerking kwam.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dezer dagen is de vierde druk verschenen van C. G. Kaakebeen's uitgave der *Beatrijs* met een paraphrase door J.

Ligthart (n°. 2 der serie Van alle Tijden, uitg. Wolters, Groningen; pr. ƒ 0.40).

Flämisch für alle Deutschen is de titel van een klein boekje door Dr. H. Verbeek geschreven (Gladbach, 1917) „zum leichten Erlernen der flämischen Sprache". In 't „Vorwort" lezen we dat men zich „mit Recht erinnert, dass Belgien stets ein deutsches Land gewesen ist". De schr. wil nu tonen hoe gemakkelik het is het Vlaams, „eine deutsche Schwestersprache", te leren lezen en begrijpen, als men maar de klankwetten kent die de beide talen van elkander onderscheiden. Dat dit inderdaad de eenvoudigste manier is „für alle Deutschen" (dus niet voor taalkundigen of taalliefhebbers) om Vlaams te leren, is misschien even betwistbaar als de geschiedkundige herinnering uit het voorbericht. Intussen, de schrijver heeft het beproefd, gelukkig niet door veel over die klankwetten te spreken, maar door lange lijsten met voorbeelden te geven. Zuiver Vlaams is de taal die hij doceert zeker niet; een Vlaming had de vriendelikheid onze mening te bevestigen dat heel veel in 't boekje Hollands is, en dan nog Hollands zo als men het vroeger schreef. De schr. vergast ons b.v. op de volgende vormen: ik hebbe, gij hebbet, ik hadde, gij haddet, ik wierde, gij wierdet, ik hebbe gehad enz. enz. Een schoolboek van 1860 zou 't hem niet verbeteren. Het boekje besluit met 15 leesstukjes, proza en poëzie; acht daarvan zijn van Hollandse oorsprong (W. Bilderdijk, Busken Huet, Heye, van Lennep, Nieuwe Rott. Courant enz.). Alles om de Duitsers Vlaams te leren. D. C. H.

Mevrouw de Weduwe dr. J. A. Worp heeft mij inzage gegeven van aantekeningen van haar echtgenoot betreffende Franse studenten aan de Groningse Universiteit. Zij heeft deze in de „Bibliothèque Wallonne" te Leiden gedeponeerd en zal ze gaarne ter beschikking stellen van degene die dit onderwerp ter hand zou willen nemen.

J. J. Salverda de Grave.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de Redaktie de volgende brochures:

G. Blanchon, *Le général Gallieni* (levensbeschrijving van deze krijgsman en kolonisator); L. Barthou, *Toute la France pour toute la Guerre* (voordracht gehouden te Genève); P. Deschanel, *Les commandements de la Patrie* (drie toespraken, waarvan twee in de „chambre des députés" gehouden zijn en een in een vergadering van het „Institut"), *Le capitaine Cochin* (brieven van de historicus Cochin, met inleiding van P. Bourget), A. Millerand, *L'effort et le devoir français* (mededelingen omtrent de mobilisatie van de Franse industrie ten behoeve van de oorlog), C. Ginisty, *Verdun* (geschiedenis van de aanval op Verdun in 1916), R. Chambry, *Pierre Ier, Roi de Serbie* (biografie en gedrag van de Serviese koning in de oorlog), A. Mousset, *Alphonse XIII et les œuvres de guerre* (beschrijving van het door de Koning van Spanje in zijn paleis ingericht bureau ter opsporing van inlichtingen omtrent krijgsgevangenen en vermiste soldaten). Voorts ontving de Redaktie van de zelfde firma twee boekwerken, ieder van ongeveer 250 bladzijden, waarvan het eerste getiteld is *L'Espagne et la Guerre* (1917) en de gevoelens ontleedt die de verschillende politieke partijen in Spanje ten opzichte der oorlogvoerende volken koesteren; het tweede boek draagt de titel *La Guerre injuste* en is het werk van de Spaanse romanschrijver Palacio Valdès (vertaling van Glorget). Palacio Valdès heeft hier tot een bundel verenigd de brieven die hij gedurende de oorlog uit Parijs aan het te Madrid verschijnend blad *Imparcial* schreef. De heer Glorget maakt in een voorbericht de lezer bekend met de persoon en de werken van Palacio Valdès.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mai-Juin: L. Carton, Les fouilles de Bulla Regia en 1916. — A. Moret, Un jugement de dieu au cours d'un procès sous Ramses II.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX—XL, 6: E. Maasz, Goethe u. Horaz. — G. Ellinger, J. Stigel als Lyriker. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Begabung u. Studium. — W. Saupe, Natur u. Geschichte.

7: E. Maasz, Goethe u. Horaz (schluss). — F. Kuntze, Die Ragnar-Lodbrok-Sage. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. E. Timerding, Der Gotische Mensch. — H. Lamer, Sprach- u. Kulturkunde im griech. Anfangsunterricht. — J. Wiegand, Die Gesten in der Deutschen erzählenden Dichtung. — Mitteil.

8-9: B. Ankermann, Die religionsgesch. Bedeutung des Totemismus. — H. Blümner, Die Schilderung des Sterbens in der griech. Dichtkunst. — R. Petsch, 'Die Troerinnen' einst u. jetzt. — A. Biese, Th. Sturm im 'Liederbuche dreier Freunde'. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Herr, Ein deutscher Briefsteller aus dem Jahre 1484. — H. Loewe, Fr. Thierschs Lebenswerk — E. Kalinka, Anforderungen d. Gegenwart an den griech u. lat. Unterricht.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, XXXVI, 2: F. Kossmann, De varianten van Hoofts *Granida*. — J. A. Worp, Is de *Mariken van Nieumeghen* geschreven om vertoond te worden? — J. H. Kern, Mndl. *hachte*. — H. Kern, *Wese*, gotisch *wisi*.

3-4: J. H. C. Kern †. — H. Kern †. Over een paar Zwitersche en tevens Nederlandsche verkleiningsvormen. — M. Schönfeld, De Nederlandsche plaatsnamen op *-ik*.—W. Draaijer, Persoonsnamen voorkomende in de Cameraarsrekeningen van Deventer van 1337—1393. — G. S. Overdiep, Over het Nederlandsche Participium Praesentis, I. — J. S. Speyer †, Iets over de herkomst van het verhaal van Aristoteles rijpaard eener vrouw. — E. T. Kuiper, De oudste Geuzenliedboeken. — J. J. A. A. Frantzen, *Wese*, Gotisch *wisi*. — M. Schönfeld, *Walewijn* en *Walewein*, — G. J. Boekenoogen, *Walewijn* en *Walewein*. — J. Prinsen J.Lz., Eenige aanteekeningen bij den *Spaanschen Brabander* (ed. De Vooys). — K. Kooiman, Een oude critiek op Hoogstraten's Geslachtslijst. — A. v. Herk, *Nu noch*, vs. 155 vlgg. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XI, 6: C. G. N. de Vooys, Uit de jeugd van onze Spraakkunst, II. — H. W. J. Kroes, Zijn schaapjes op het droge hebben. — J. M. Acket, Enige fragmenten uit een nieuw schoolboek. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdr., voornamelijk uit Goeree en Overflakkee. — Bladvulling. — Uit de tijdschriften.

Hist. Zeitschrift, CXVII, 3: Neumann, Perioden römischer Kaisergeschichte. — Möllenberg, Eike von Repgow. — Muczali, Vitam et sanguinem! — Mayer, Politische Erfahrungen und Gedanken Theodors von Schön nach 1815. — Miszelle (Otto, Neues zur Hethiterfrage).

CXVIII, 1: Von Martin, Motive und Tendenzen in Voltaires Geschichtschreibung. — Meineke, Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens. — Herre, Rumäniens Vertragsverhältnis zum Dreibund.

Studiën, LXXXVIII, Dec.: J. Stein, De Sterrencatalogen van Ptolemaeus en den Hollander Fr. de Houtman. — L. P. P. Franke, R Hugh Benson. De moderne romans, II. — P. Albers, Dr. Persyn's Biogr. van Dr. Schaepman. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Ovide Moralisé, I: Gött. gel. Anz. 1917, Aug (Meyer-Lübke).
Grondijs, Siecke Stadt: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).
Japikse, De Wit: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 45 (Blok).
Kampinga, Opvattingen vaderl Geschied.: De Amsterdammer v. 22 Dec. 1917 (Brugmans).
Opstelten, Brieven v. Staring: N. Taalg. XI, 6 (de Vooys).
Plooij en Koopmans, De dood van Peregrinus: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 28 (M.).
Simmel, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 46 (Kehrer).

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **N°. 5.** **Februari 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Victor Bérard, Un mensonge de la science allemande. Les „Prolégomènes à Homère" de Frédéric-Auguste Wolf. Paris, Hachette. 1917. (Pr. 4 frcs.).

Een felle titel laat zich verklaren en het is onredelijk te vergen, dat gedurende een bellum internecivum roodgloeiende uitingen, die overal oplaaien, binnen de studeervertrekken tot koele convenance zouden worden getemperd. Een „neutrale" mag het betreuren, doch tegenover wie midden in het vuur staan mist hij het recht van verwijt. Maar de titel is onjuist en, wat hier nog erger is, onhandig. Want dat Fr. Aug. Wolf zich met de veelgeprezen (zij het ook in de laatste tientallen van jaren bitter weinig gelezen) Prolegomena glorie heeft verworven ten koste van den Franschman d'Aubignac, is het eerst door duitsche wetenschap onomwonden uitgesproken, terwijl reeds in 1856 een Franschman heel wat juister schreef: „c'est une idée française, dedaignée par la France, que l'Allemagne nous a renvoyée avec sa signature et que nous avons admirée courtoisement dès qu'elle est venue d'outre-Rhin." De „Conjectures académiques" van den Abbé d'Aubignac zijn bij haar verschijnen met geen blik verwaardigd; de „eigenlijke vader der homerische kritiek" werd door Boileau, die het boek *niet* gelezen had, voor een „fou qui ignorait le grec" uitgemaakt en verdween van het tooneel. Wie hebben zich hier iets te verwijten?

In 1722 gaf Giambista Vico gedachten over de homerische poëzie in het licht, die veel geleken op d'Aubignacs uitspraken van 1715. Bouwde hij voort op Scaliger, die reeds in de 16e eeuw aan de eenheid der Ilias twijfelde, of is reeds na zeven jaren de Abbé uitgebuit? In 1795 bracht Wolf door zijn Prolegomena de kwestie, die tot dusverre slechts kwijnend had voortbestaan, in het volle zonlicht; sinds dien was zij een onderwerp van levendige belangstelling en riep strijd wakker in het helleensche en in het germaansche kamp. Geen oogenblik zal men aarzelen Wolfs handelwijze onzedelijk te noemen, die vervoerd door ijdelheid en, zooals zulks gaat, met schijnheilige naieveteit ten koste van anderen zich liet bewierooken. Maar laat men nu toch niet voortgaan boekdeelen te wijden aan de daden van dezen kleinen mensch en ook niet voorbijzien, dat door Wolfs formuleering, door Wolfs stijl, d'Aubignacs denkbeelden over de wereld zijn gedragen, terwijl zij anders wellicht in duisternis waren verdwenen. Is het dan niet merkwaardig, hoe de waarheid zich baan breekt met behulp van de goede, maar ook van de slechte handelingen der menschen?

Men zal van unitarische zijde opmerken, dat het niet de waarheid was, die hier triomfeerde, dat de honderdjarige oorlog om de eenheid der Ilias een betreurenswaardige afdwaling der philologie is geweest. Wij meenen vooreerst, dat indien allen, die over de Prolegomena spreken, het werk zelf hadden gelezen, reeds lang de glorie van dit in bewijsvoering zóó zwakke boek ware verbleekt. Maar dan nog dient erkend te worden, zelfs door den ultra-unitariër, dat de „homerische strijd" tal van generaties heeft leeren lezen met critisch oog. Ook wie de uitkomsten van Kirchhoff niet aanvaardt, zal niet te vergeefs in de leer zijn geweest bij dezen steeds waakzamen lezer, die altijd op zijn qui vive is. „Nauwkeurig lezen; niet bewonderen zonder goed te verstaan"! hoe lang zullen deze strenge eischen van eene gezonde philologie nog stand houden, als eene opkomende „aesthetische waardeering" wil worden binnengehaald met al haar phraseologie? Wie kent niet de meerendeels duitsche aesthetische commentaren op Plato, Sophocles e. a. die heden ten dage worden aangeboden? Wie zou niet de hypercritiek van de vorige eeuw verkiezen boven dit gedoezel? Gelukkig, dat Homerus, ten minste in Holland, eene commentaar kreeg, die hoe unitarisch ook, van onverdacht critische zijde kwam: haar zal ook Bérard weten te waardeeren.

Bérard's werk over Wolf blijft eene belangrijke, goed gedocumenteerde, studie over de homerische philologie van de achttiende eeuw. Moge hij ons echter niet onthouden eene uitgave van d'Aubignacs nog in Parijs berustende Conjectures. Finsler is daartoe niet gekomen, hoewel hij na zijne geschriften van 1905—1912 er de aangewezene toe was. Doch de eereplicht rust, meer dan op iemand anders, op la Science française.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristophanes, De Vogels. Uit het Grieksch vertaald door Dr. C. **Deknatel.** Amsterdam, Swets en Zeitlinger. (z. j.) (Pr. *f* 0.90).

Ik heb enkele gedeelten van deze vertaling vergeleken met die van Dr. H. C. Muller, welke indertijd bij Kemink & Zoon te Utrecht verscheen (het inleidend woord van Prof. Polak hierbij is gedateerd Juni 1901, maar de uitgevers hebben het — bedenkelijke gewoonte — niet de moeite waard geacht op omslag en titelblad een jaartal te doen drukken.) Muller is een man van geest, en heeft dikwijls gelukkige en aardige vondsten, maar Deknatel is ook niet mis. Laat ik beginnen met een paar passages van beiden over te schrijven. Ik kies daartoe in de eerste plaats het beroemde lied van den hop: *ἄγε σύννομέ μοι*, vs. 209 vgg.

Muller vertaalt:

Kom makker van mij, laat varen uw slaap,
Laat stroomen de wijzen van 't heilige lied, [1])
Dat gij uitweent met uwen godlijken mond,
Als gij Itus, diep door ons beiden betreurd,
Met de teedere lied'ren herdenkt en beklaagt
Van uw vochtige keel;
Door het bladerendak van den taxisboom
Stijg rein uwe stem tot de zetels van Zeus,
Waar u goudlokkige Phoebus hoort,
En antwoord geeft op uw murmelend lied,
Als hij aanvoert, spelend ivoren luit,
Den reidans der goôn;
En door de onsterflijke monden weerklinkt,
Eenstemmig van toon,
Der zaligen heerlijk gejubel.

Deknatel:

Ontwaak uit uw slaap, o gadeke mijn,
en kweel in uw zangen uw liedeke rein
dat het hart mij van innigen weemoed ontroert
om Itys, het kind door den dood ons ontvoerd.
Als het vedertje beeft om het keeltje, dat zwelt,
en die klacht u ontwelt,
dan stijgt door het loof uw schallende toon
omhoog tot Zeus' almachtigen troon
en tokkelt Apollo zijn lied van ivoor
uw lied begeleidend en voert hij het koor
van onsterflijken aan,
en welluidend weerklinkt alom in het rond
uit den heiligen mond
een jubelkreet van de goden.

Het is, afgezien van enkele verschillen, die ten deele voortkomen uit andere lezingen van het origineel, duidelijk, dat Muller zich hier meer aan den oorspronkelijken tekst kan houden, omdat hij niet rijmt. (Deknatel rijmt niet alleen in de lyrische gedeelten, maar het heele stuk door, hetgeen een kolossale tour de force is, maar waardoor de letterlijke weergeving nu en dan lijdt). Overigens bevallen mij vs. 210 en 222 veel meer bij M. dan bij D.; daarentegen is het „gadeke mijn" van D. weer beter dan M's „makker van mij." Al die „en"'s van D. in het laatste gedeelte kunnen me niet zeer bekoren, zoodat ik, summa summarum, in deze passage aan M.'s vertaling de voorkeur zou willen geven. In het onmiddellijk hierop volgende, is M. strenger in de maat en in de beteekenis, maar bij D. hooren we een getrippel en gezwier, een vleugelfladdering, die wel meer interpretatie dan strenge weergave is, maar verrassend aandoet, van een lenige streeling is, en een tintelend genoegen verschaft. — Om niet àl te veel aan te halen, vermeld ik hier alleen nog maar de beide vertalingen van 't verhaal van Euelpides, die zijn mantel is kwijt geraakt (492—498). Muller:

Daarvan kan ik je vertellen.
Ik heb mijn mantel van Phrygische wol, ongelukkige, [daardoor verloren!
In de stad geïnviteerd voor de doop van een kind, [keek ik wat diep in het glaasje,
Deed een dutje, en vóór het souper van de rest ving [de haan aan helder te kraaien,
Ik denk, het is morgen, en loop naar mijn dorp, maar [nauwelijks ben ik de poort uit,
Of een straatroover komt, en hij slaat me pardoes zoo [maar met een knots op m'n baatje,
Ik val, en ik schreeuw wat ik kan, maar de vent [kaapt ondertusschen mijn mantel.

Deknatel:

O die haan, die leelijke schooier!
Ik heb eens door hem tot mijn gruw'lijke spijt een [pracht van een mantel verloren:
Iemand had me gevraagd op een festiviteit, omdat hem [een kind was geboren;
Maar ik had hem al om, eer het eten begon, en raak [zoo een beetje in den dommel;
Op eens kraait een haan; ik denk dat de zon straks op [zal gaan, en — te drommel —
Denk niet aan het feest, maar ga door de poort, toen [een dief me ter aarde deed smakken
Door een stoot in mijn rug, en ik roep nog: moord! [maar hij had al mijn mantel te pakken.

Hier ook weer kan M. zich vaak letterlijker aan den tekst houden (met dien „doop" in vs. 493 is hij wat al te modern, „naamfeest" geeft het antieke begrip beter weer), maar de vis comica van 't geval wordt door de dubbele rijmen van D. wel versterkt, al is dat „te drommel" wat heel erg *πρὸς τὸ κεχηνός*. — Enkele zeer drastische dingen laat D. weg, maar heel veel doet het tot de zaak niet af. — Dat het met den druk een beetje haastig is toegegaan, bewijzen hier en daar de drukfouten, die zijn blijven staan. Meermalen gebruikt D. het stijve „doch", dat in deze omgeving detoneert. In D.'s vertaling ligt een papiertje, waarop vermeld staat, dat het stuk in 't voorjaar van 1918 te Amsterdam zal opgevoerd worden. Om hierover meer te weten te komen,

[1]) Muller leest hier *χῦσον* (in pl. v. *λύσον*, zoo accentueert hij volgens de door hem gegeven noot) welke vorm niet *interioris notae* is. L. a. *ᾄσον*.

heb ik me tot den vertaler gewend, die me zeer welwillend het een en ander heeft verteld, en ik hoop niet onbescheiden te zijn, als ik er hier iets van oververtel.

Op het eind van den vorigen cursus verzocht de gymnasiastenvereeniging te Amsterdam Dr. Deknatel toestemming tot een opvoering van *de Vogels.* Hij vond dat een hachelijke onderneming, en zei, dat het alleen mogelijk was met bijbehoorende muziek. Dit bezwaar werd overwonnen, en Dr. Alph. Diepenbrock werd bereid gevonden er muziek bij te componeeren, en wel een uitvoerig voorspel, het lied van den hop (tenor), de meest-lyrische gedeelten, en het bruidlied met eindmarsch. En nu zal den 15den Febr. 1918 de opvoering plaats hebben in het Paleis voor Volksvlijt, met medewerking van het Concertgebouw-Orkest, een zestigtal dames voor het slotkoor, meisjes voor de dansen enz.

Op mijn vraag aan Dr. D. of hij nog meer Grieksche tooneelstukken had vertaald, antwoordde hij, dat van Aristophanes *de Kikkers, de Wespen, de Thesmophoriazusen* en fragmenten van *de Wolken* door hem waren vertaald (een groot fragment van *de Kikkers,* voorkomend als bijlage van het programma van het Amsterdamsch gymnasium, cursus 1916/'17, las ik vroeger al met zeer veel genoegen) en eveneens verschillende stukken van de tragici.

Ik eindig met den wensch dat de knappe vertaler heel veel plezier van de a.s. opvoering zal mogen beleven. Een vertooning van een blijspel van Aristophanes is een te zelden voorkomende gebeurtenis, dan dat we er niet van harte succes op zouden wenschen. ***Τήνελλα καλλίνικος*** !

Den Haag. Edward B. Koster.

B. Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus, Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. geb. M. 12).

Maurenbrecher schreef vroeger o. m. Forschungen zur latein. Sprache, deel I: Hiatus und Verschleifung im Alt-latein (1899), nadat hij een paar jaar vroeger de fragmenten van het Carmen Saliare had uitgegeven in Fleck-Jahrbücher, Suppl. 21. Thans verschijnt hij met een nieuw **μέγα βίβλιον** en deelt ons in de voorrede mede, dat dit een proeve zal zijn van statistisch-historische taalstudie. M. is namelijk medewerker aan den Thes. ling. lat. en wil thans als thesaurier het geleerde publiek rondleiden. Het is een studie geworden als de bekende Dialogusuitgave van Gudeman: hier ligt de geschiedenis der vormen, ginds de rijkdom van phraseologie en stilistische nuanceering uitgebreid. Beide wandeltochten langs de Zettelkasten van München zijn stoffig en hebben iets vermoeiends in hun bewerking van hun niet uit eigen lectuur geputte en dus niet geheel eigengemaakte kennis. Maar toch zijn wij M. dankbaar juist, wanneer wij bij de lectuur eens heel even, onmerkbaar, met de oogen knippen; want dan vooral bewonderen wij de volharding van den man, die dit, niet snel las, maar langzaam schreef. Het is dan ook begrijpelijk, dat een geestverwant van den Schrijver, J. Köhm onder de vele recensies, die uit zijn pen vloeien, ook dit boek inleidt en het reeds dadelijk met een waren jubel inluidt (Berl. phil. Woch. 1917, 621) Sommer kon de eerste twee hoofdstukken, reeds in 1913 verschenen, nog bestrijden en bespreken in de Kritische Erläuterungen van zijn Handbuch (2de uitg.), wat weer aan M. de welkome aanleiding bood om in de Nachträge van zijn boek het laatste woord te nemen en te houden. Ik bespaar den lezer gaarne de verschillende gangen van dit duel; men zij verzekerd, dat de zaak van alle kanten is bekeken.

Het bovenstaande deelde ik slechts daarom mede, omdat in deze veelzijdige omwenteling van een vraagstuk een richtingsverschil zich uit en zoo het best naar voren treedt, wat de sterke en de zwakke zijde van dit boek is.

Sommer, een linguist uit de school van Brugmann, heeft na zijn Leipziger periode een ook philologisch professoraat in Basel aanvaard en heeft zich daar met de vlugge en scherpe oriënteeringsgave, die hem eigen is, nog eens ter dege in philologicis moeten wapenen, wat aan de tweede druk van zijn handboek zeer bijzonder ten goede is gekomen. Daar hij verder de gelukkige gave bezit te gevoelen, waar hij de grens van het belangrijke verlatend zou komen in de grenzeloosheid van wat niet belangrijk genoeg, dus onbelangrijk moet heeten, is hij in den besten zin humaan voor zijn lezer-patient, dien hij meer nog dan door een kleine dosis lachgas baat door een snelle behandeling. Anders Maurenbrecher: ik bespeur bij hem den philoloog in Wölfflius labyrinth geinterneerd en zich daar allengs installeerend met grooter volledigheid in taalgegevens dan juist gevoel voor het *levende* ook in een „doode" taal. Eigenlijk breedsprakig is hij niet, helder evenmin, diep ophalend eigenlijk ook niet, wel breed gefundeerd. Men hoore den inhoud.

I. Die Dativbildung der Pronomina *is* und *idem* p. 1—53. II. Der Dativ und der Genetiv von *res, spes,* und *fides* p. 54—90. III. Der Dativ von *hic* und von *quis, qui* p. 91—219, waarop dan 2 Exkurse volgen. Honderd en dertig bladzijden over den vorm van één naamval van twee pronomina!

Wat op de eerste 52 bladzijden werd overgewonnen, vat de Schrijver op p. 47 aldus, door mij ietwat verkort, samen: het Latijn erfde voor zijn Dativus 2 vormen: *e͡i* en **eiai*; de laatste komt in onze taalmonumenten 3-ledig voor: *(a) *ei-ɪ*, (b) *ĕ-(j)ī* en (c) *ei·jī*, in éérste phase, die wij reconstrueeren; in historische vormen (a) *iei* 49 in de Lex Rubria (=*īī*), (b) *ĕī*, (c) *ēī*. Ik vrees, dat de lezer, plotseling door deze geraffineerde resultaten verbijsterd, op slag wil gelooven, dat de synopsis der resultaten van kap. III op p. 217 niet eenvoudiger is.

Anders dan bij Sommer ook daarom het betoog van Maurenbrecher, omdat hij mij een voorbeeld schijnt van die ontwikkeling, die zich tot een *vanzelf* groeiend historisch perspectief in philologische zaken bepalend niet in ruimere studie van andere *talen* zijn ontvankelijkheid vermeerdert, maar zich beperkt tot een verwijzing naar Brugmanns Grundriss, Sievers' Phonetik of wellicht Pauls Principien. Zoo is het verklaarbaar, dat hij dadelijk bezwijkt voor Brugmanns *e/o* pronomen, blijkbaar zich niet bewust, dat dit fossiel met buitengewone omzichtigheid behandeld dient te worden, en dat er vaak een zoo groote eeredienst van het letter-*teeken* wordt aangetroffen in deze eerlijke pogingen om in een inderdaad ingewikkelde en niet geheel onbelangrijke kwestie een oplossing te brengen. Wanneer ik dan in het thans volgende uit het eerste hoofdstuk

enkele staaltjes van dit alles breng, is het slechts om den schrijver ook mijn overtuiging uit te spreken, dat het kostbare materiaal van het Theaurusarchief en van de verschenen Thesaurusdeelen met wellicht minder moeite dankbaarder en noodiger resultaten zal afwerpen, wanneer het in dienst wordt gesteld van *syntactische* en *stilistische* studies. Hieraan immers hebben wij veel meer behoefte, de lectuur van de schrijvers zal er den gezonden invloed bovendien zeer zeker van ondervinden en . . het gebruik van den Thesaurus zal er wellicht bij winnen. Wie uit eigen ervaring weet, hoe lang het duurt voor men werkelijk op vruchtbare wijze met deze geweldige deelen kan omgaan, zal een dergelijke poging met groote sympathie begroeten. Tusschen de pijnlijke akribie en op de leest gezette belangstelling van een man als Th. Stangl en de vlugge strooptochten op dit gebied door jonge Leipziger linguisten als Kieckers en Havers ligt de media via, langs welken èn philologie èn taalstudie elkaar de hand reiken over de Thesaurus-banden heen.

P. 8 geeft reeds dadelijk een sterk staaltje : *die quinte* schrijft Pomponius, Cato *die quinti* (bij Gell. 10, 24, 5—7). M. houdt *ē* voor den Locativus op *-ei*, tot *ē* vereenvoudigd ; *quinti* is dan de Locativus op *-oi* of „wir haben es wahrscheinlicher mit *dem echten* Genetiv zu tun," voorbeelden zijn dan *domi*, *belli*, *Corinthi* ! En dit ondanks δόμοι enz., (z. *G. Meyer* gr. Gramm[3] 452) ? En dan *Corinthi* weer een *echte* Genitivus, zooals de descriptieve grammatica wilde ? Zoo is nu eenmaal 's werelds kringloop ! — Het is verkeerd (p. 14 en elders) van „end*betont*" te spreken, waar men den ictus bedoelt. — Met de Iambenkürzung goochelt M. nog verblindender dan zijn voorgangers : *ēī* of *ēī'* wordt *ĕī*, maar *'ēī* wordt *ēĭ*, want men moet weten dat Plautus over niet minder dan 3 vormen beschikte voor den Dativus van *is* : *eî*, *ēī* en *ēĭ*, waarbij nu, als nieuwe aanwinst, *ĕī* komt ! Een nieuw bewijs van den „rijkdom" van Plautus' taal (p. 14 en 15). — Daarna worden alle gevallen van *ei* bij Plautus en Terentius gerubriceerd en geteld en vergeleken om dan op p. 22 het volgende gewichtige resultaat te ontvouwen : „Diese Zahlenbetrachtung ist aber nicht überflüssig, ist keine Spielerei — misschien was hier, hopen wij, *eigen* twijfel te bevechten — ; denn es folgt aus ihr mit grosser Wahrscheinlichkeit, wenn nicht mit Sicherkeit, dasz sich zwischen der Abfassung der Drama des Plautus (vor 204—184 v. Chr.) und denen des Terenz (166—160 v. Chr.) bei *ei* nichts wesentlich geändert hat," Pl. en Ter. „gebruiken nl. beide de 3 vormen : *ēī*, *ĕī*, *eî*" ! — Op p. 26 grijpen wij dan een symptomatische bekentenis. *ēĭ* kan *niet* uit *ēī* volgens de wet „vocalis ante vocalem corripitur" ontstaan zijn, *eî* weer uit *ēī* gecontraheerd, omdat „in ältester Zeit *gleichzeitig* drei Formen des Dativs auftreten." Wat voor een opvatting van taal draagt een zoo geleerd man toch in zich ? De eenvoudige kringen van Plautus zouden wel 3 afzonderlijke vormen van *ei*, die *niet in elkaar overvloeiden*, in hun taalbewustzijn dragen en dulden, ja handhaven, zeker omdat het voor het vers zoo mooi uitkwam ? maar deze vormen kunnen niet samen drie aspecten van één geheel vormen, omdat... ze gelijktijdig, d. w. z.... in het levenswerk van één mensch voorkomen ! Ik kom daar nog op terug. — In dienzelfden trant gaat het p. 29 verder. *eî* is heel iets anders dan de Dativus *ēī* : „sie ist der Lokativ *ei* (aus Wurzel *e* und der Lokativendung *i*)" ! Zoo maar ineens : elders krijgt men nog een stam als men de uitgang uit de vergroeiing loswikkelt, maar hier bij Plautus niets meer of minder dan een „wortel", op sterk water. Trouwens, de vorm waaruit *ēĭ* ontstond, moet volgens M. **ei-ai* geweest zijn, d. i. onze trouwe Lokatief + de Datiefuitgang *-ai*. Men zegge nu niet, dat een dergelijke vermenging van naamvallen voor een taal „sterk in de leer" der naamvallen, onmogelijk is ; de Locativus was immers op sterven na dood en onherkenbaar ! Goed, maar hoe bleef hij dan in *eî* zoo miraculeus en practischbruikbaar als een spook slaapwandelen ? — Maar nu komt met een beroep op Sievers een nieuwe verrijking (p. 30) : men ga uit van *ei-ai*, d. i. voor den tijd vóór Plautus : *eįī* ! (Sievers intusschen sprak van *aįa* ; voor *eįī* gaat dat natuurlijk niet zonder meer op). En zoo krijgen wij nu 3 uitgangspunten : **eį-ī* (het - geeft de grens der lettergrepen aan), **ē-įī* en **ēį-įī*. Het eerste monstrum bestaat natuurlijk niet, in geen *gesproken* taal : de Romeinen hikten toch niet ? M. weet dan ook slechts één geval hiervoor aan te halen, in 49 v. C., in de heele literatuur. Het tweede is natuurlijk en komt neer op de later gewone vorm *ĕī*. Het derde is allang gevonden als uitgangspunt voor de enkele gevallen van Plautus (7 *ēĭ* : 106 *ēī*) tot Lucretius voor *ēī*. Oorzaak is hier dan een zekere woekering, zou ik het willen noemen, van de intervokale *į*, > *įį* (z. ben.) —. Op papier staat het dan zoo keurig, dat *eįī* slechts tot *ēī* kon worden „nach lautgesetzlichem Schwund des intervokalischen *į*" (p. 31), maar welke klankrealiteit dekt zich nu met deze wetsbepalingen ? Spraken de Romeinen dan weer met een Luftpause er tusschen in, treurig gedenkend de intervokale *į*, die hun op die plek ontvallen was, een „ledige plaats" ? — Een paar maal maken de Romeinsche grammatici melding van een zeer sterk gesloten *e* in *meus*, zij s c h r e v e n *mius* (vgl. bijv. ital. *mio*). Ook hier hebben — ja, wie ? een bepaalde provincie ? de soldaten ? zeggen wij : sommigen — volgens M. weer in oude tijden **meios* als **mei-os* gesproken, dit gaf (*ei* > *ī* in geaccentueerde lettergrepen in de IIIe eeuw v. Chr.) **mī-os* en voor de *o* vokaal werd toen de *ī* verkort. Men kan zich voorstellen, hoe die bepaalde Romeinen, nu zij zich eenmaal na veel oefening de uitspraak **mei-os* hadden eigen gemaakt, aan hun kindskinderen een heilig bevel nalieten, dit effect en wat er verder van komen mocht (*mĭus*) niet te verkoopen en te ruilen tegen het ordinaire *meus*. — Wat is p. 38 : „vokalischem *und* silbischem *i*" ? — Op p. 42 krijgen wij een merkwaardige proeve van phonetiek. M. gaat uit van het *feit*, dat in *coicit* de eerste lettergreep, hoe dan ook precies uit te spreken, blijkbaar lang, zeggen wij liever, niet kort, niet licht was. Deze serie moet dat duidelijk maken : „*cŏjjicit* aus *cōjicit* und dies aus noch älterem „*cŏnjicit*, nach Ausfall des Nasals vor *j* mit Ersatzdehnung". Ik laat nu daar, dat in des schrijvers kraam, waar *ēius* uit *eįius*, *ēī* uit **eįį* verklaard wordt, uitsluitend de tegenovergestelde gang van zaken zou passen. Maar dan : niet *conj-* > *cōjj-* (*ō* = genasaleerde *o*), vooral niet, maar *conj- cōj-* ! ! Dit is een bekoorlijke zucht naar het avontuurlijke. — Op dezelfde pagina dit. M. vindt en terecht van *Pompéius* in I

n. Chr. een uitspraak *-eįįus* en moet uitgaan van een vorm *-eįo-*. Men zegge niet haastig: naast het onbeklemde *-eus* in *aureus* had het woordaccent een verzwaring van de lettergreep *-eios* tengevolge, waardoor de *i* graphisch *bleef* en in de uitspraak aan volumen won, neen, men zoeke deze *eenvoudige* oplossing: I *eįo* > II *ei-io* (komt eig. reeds neer op wat ik boven zeide) > III *ei-io* > IV *ē-io* > V *ēįio*. Men moet het geheugen van Jerome's tante uit,, Three men" bezitten om in dit doolhof bij V te durven roepen: „ik weet zeker, dat ik hier al eens eerder geweest ben."

Het is ook alles zoo dogmatisch, bijv. op p. 47. Gegeven, wat juist is, dat naast *ĕīdem* *eīdem* voorkomt. De schrijver kent geen diphtlong *eī* in het Latijn, ik ook niet. Ergo? Iedereen moet toch *hooren*, dat *ĕ* + *ī* onder één „accent" gebracht vanzelf in *eī* overgaan, dat de *ī* dus niet lang *kan* blijven zoodra hij met *e* in één lettergreep wordt samengesproken. Niet aldus: *eerst* wordt *ī* verkort, waarom of waardoor vertelt M. niet. „Diese Kürzung des zweiten Bestandteils *ī* zu *ĭ*, die dies *i* dann *diphthongfähig* machte usw." Het was blijkbaar niet salonfähig van een diphthong zoo'n lange staart te dragen met zijn *i* longa, want dezelfde overtuiging breekt zich op p. 51 weer baan. En zoo kan men daargaan: als Sommer met juist voor een linguist eerbiedwaardige skepsis pogingen doet den Vokatief op *ī* van woorden op *ios* uit *iĕ* te verklaren, roept Maurenbrecher p. 43, 4 triomfant uit: „die Vokativendung ist hierbij natürlich (sic) als die Tiefstufe *ī* des Formans *io* anzusehen usw." „Formans" riekt naar den Grundriss en deze lange vocal als Tiefstufe in een „kurze Reihe" zou Hirt een oogenblik doen wankelen. — Dat Grieksche woorden op *-αια* in het Latijn met *aea* en *āia* voorkomen, is niet zoo diepzinnig als Maurenbrecher p. 40 meent. Het Latijn had immers geen klank: *ai* meer; nu stonden slechts twee wegen open: *-αια* door *-aea* (*ae* was diphthong!) weer te geven, wat men eerst deed, of anders de later inter-vokale *i* behoorlijk te souligneeren, wat als overgangstoestand weer: *aïia*, *āia* deed ontstaan. —

In het algemeen komt het uit, dat Maurenbrecher zich van het karakter van een diphthong een onjuiste voorstelling maakt; hij noteert *eiī* of *eijī* maar schijnt niet te beseffen dat *i* als tweede bestanddeel van een tweeklank ook met *j* genoteerd moet worden, zoodra men voor de semivokaal *į* dit teeken accepteert (dus *eįī* niet *eiįi*). Hierbij blijkt weer, hoe juist gezien het is van Meillet en zijn school overal uit te gaan van de „sonantes" *y*, *w* en terecht merkt deze op (Introduction[2] p. 83): „pour être conséquent il faudrait écrire: *ey*, *ew*, *er*, *el*.. ou *ei*, *eu*, *er̥* *el̥*." Het eenige onderscheid tusschen bijv. *awa* en *awda* ligt niet in de aard van *w*(=*u̯*) maar in de verschillende ligging van de syllabengrens. Door dit niet te doorzien doet M-r ook zijn opvatting van *āio*, *ăis* (p. 43) mislukken. Ik voor mij hecht hier groote waarde aan lat. *aēnus*: *ahēnus* uit **aįes-no-*, vgl. oud-ind. *áyas* ntr. "brons, ijzer." De „Gleitlaut" tusschen *a* en *e* was, nadat inderdaad zoogenaamd de intervokale *į* was „uitgevallen", minder *i* dan *e̯*, wat zich bij het exspiratorische karakter van het Latijn als een zachte *h* verglijding liet hooren, ongeveer niet de semitische ajin ' te vergelijken (zoo ook Meillet Bull. Soc. Ling. 1914, 39). *ahen-* is de oudste der beide vormen, z. Thes. ling. lat. I 1444. Ook het Umbrisch heeft *ahesnes* „ahenis" met *h*-teeken.

Twee hoofdbezwaren wil ik dan slechts kort uit het bovenstaande samenlezen. Ten eerste, Maurenbrecher heeft er zich niet voldoende rekenschap van gegeven, dat iedere gesloten lange *e* een uitklinken in gesloten *į* heeft. Hij heeft dan verder door slecht te luisteren het kostbare gegeven van Sievers onjuist geinterpreteerd en bovendien niet begrepen dat het van toepassing was *op Plautus' eigen tijd* Ten tweede: hoe dicht *ĕ* + *ī* en *ē* + *į* naast elkaar staan, heeft hij niet in zijn taalbeleven bespeurd. Had hij het, zou dan niet uit het volgende gegeven, dat ik hier niet uitwerk, de oplossing voor heel dit zware hoofdstuk van 52 pagina's te vinden zijn geweest?

sōl|am *e|am*, = *eᵢam*: dit kan niet anders.
sōl|ius *e|ius* > *ēius*: *eįįus*.
sōl|ī *e|ī*, daarnaast *eįī* (= *ei*), soms door ictus *ēī*
(z. ook Gen.).

Wassenaar. F. Muller Jzn.

Afgoderye der Oost-Indische Heydenen door **Philippus Baldaeus**, opnieuw uitgegeven, en van inleiding en aantoekeningen voorzien door **A. J. de Jong**. 's Gravenhage, Nijhoff. 1917. (Utrechtsche diss.).

De titel van het in 1672 verschenen, door Dr. A. J. de Jong heruitgegeven, werk zegt ons alles over het karakter van het boek en den tijd van de bewerking. Immers niet alleen eene „ontdekking" van de „afgoderije" der Oost-Indische Heydenen wordt in dien titel beloofd, maar ook eene „grondighe wederlegginge" dier dwaalleer; niet de beschrijving slechts was het doel, ook en vooral bestrijding, naar het degelijk 17e eeuwsch standpunt, dat ook in de benaming Heydenen zich handhaaft. Teekenend is de titel voorts in zijne volheid van namen, en gebrekkigheid — naar onze moderne gegevens wel te verstaan — der termen: de 17e eeuw, vol van lust tot werken en weten, maar nog dervend de noodige kennis en de onbevangen waarneming, die eerst de laatste helft der 19e eeuw zoude brengen! Die „Heydenen" toch heeten: Malabaren, Benjanen, Gentiven en Bramines, onderscheidenlijk de aanduidingen van: de Tamoelen, de door geheel Indië verspreide Dravidische kooplieden (*benjan* is de Tamil-vorm van een Sanskrtwoord voor koopman), de Teloegoe's of Talinga's (*gentiven* is het Portugeesche *gentios*, heidenen, een der namen voor het uitgebreide Teloegoe-volk en hunne taal), en de wet- en schriftgeleerden, de brâhmana's der Hindoe's, die ons hier met ver-portugeesten titel verschijnen. Een zonderling amalgama, die „Oost-Indianen", met hunne „wetboeken ofte Devagal", vooral als men bedenkt dat *devagal* (eig. *devargal*) het meervoud is van het getamoeliseerde Skrt-woord *deva*, de mindere goden! De betiteling is dus alles behalve toepasselijk, tenzij men moet gelooven aan eene fout voor *vedāgal*, = de veda's.

Evenwel, van de hoogte der 20e eeuwsche kennis mag men de geschriften der oudere Compagnie's-dienaren niet beoordeelen. Er is vroeger onbeschaamd plagiaat gepleegd, misbruik gemaakt van nagelaten en onbeheerde papieren, maar er is ook veel, oorspronkelijk werk geleverd, veel gedaan aan inlandsche talen, veel gearbeid met inlanders op het gebied van inlandsch weten, dikwijls met de allerslechtste hulpmiddelen en in de ongunstigste omstandigheden.

Een der weinigen die in de 17e eeuw Tamil (Malabaarsch) kenden was de Ceilonsche predikant Baldaeus. Evenals in den Indischen Archipel waren 't ook in Hindoestan enkel en alleen de predikanten en priesters, die als de eenige vertegenwoordigers van den geleerden stand, aan taal- en volkenkunde deden, en studiën publiceerden. Wat wist Baldaeus van taal en zeden, hoe uitte hij zijne kennis, wat leert ons de vergelijking zijner geschriften met de contemporaine Portugeesche geschriften én met de Sanskrt-litteratuur, zie daar vragen die hare beantwoording vinden in het apparaat waarmede Dr. De Jong de heruitgave der „Afgoderyë" heeft voorzien: eene inhoudrijke, doorwerkte Inleiding, enkele toelichtende Bijlagen, talrijke noten en een uitvoerig register. Al blijkt uit de vergelijking der geschriften dat Rogerius, de auteur der „open-deure van het verborgen heydendom" meer van het Hindoeisme heeft gezien dan Baldaeus, al wordt duidelijk dat deze predikant van het Tamil, dat hij taalkundig beschreef, nauwelijks begrip had, zijn verdienste is en blijft, dat hij de door de Jezuïeten vergaarde en angstvallig bewaarde kennis van het Hindoeisme, benevens den inhoud der Indische verhalen zooals hij die begreep en waardeerde, aan het lezerspubliek heeft medegedeeld.

De Inleiding nu is verdeeld in: I. De oudste betrekkingen van het Westen met Indië; II. De Portugeezen en hun missiewerk; III. Europeesche concurrenten der Portugeezen in Indië; IV. Philippus Baldaeus; V. Geschriften van Baldaeus: sommige van deze hoofdstukken zijn onderverdeeld. Een overzicht dier verdeeling zoude aan het slot niet misplaatst geweest zijn.

In I wordt de betrekking tusschen Europa en Indië van de oudste berichten af behandeld. Allerlei détails komen hier ter sprake, waarbij citeering uit de tweede hand en onbewust overnemen van fouten niet te vermijden was. Zoo leze men op bl. 1 in pl. v. Hebr. kophin: kophim, van Hebr. thekuim: tukiim; ook na de l.c. genoemde jaren (1857 en 1880) is de afleiding dezer Indisch-Hebreeuwsche namen wel eens ter sprake gekomen.

In II wordt er aan herinnerd dat de ontdekkingstochten naar Indië werden dienstbaar gemaakt aan de uitbreiding des geloofs, en de bestrijding der inlandsche godsdiensten, voornamelijk van den Islam. Voorts wordt betoogd, ook aan de hand van Spaansche en Portugeesche bronnen, dat noch handelaar noch priester werkelijk begrip kreeg van den geest der vreemde volken, totdat de werkzaamheid der groote organisatie, de Sociëtas Jesu, in Indië aanvangt. De paters-Jesuïeten trachtten tot het volk te komen door zijn taal te leeren; zij waren 't die reeds in de helft der 16e eeuw de moeilijke Tamiltaal kenden en beschreven, die niet terugdeinsden voor disputen met de Brahmanen, nadat zij hunne wetenschap, zij 't met eigenaardige middelen, hadden bemachtigd.

Bij zijn onderzoek geeft de auteur blijk van veel lectuur, en ook van wijze beperking in zijn mededeelingen. Bijzondere melding wordt gemaakt van Roberto de' Nobili, die tot zekere hoogte de eerste Europeesche sanscritus kan genoemd worden In zijn critisch verslag der gebeurtenissen maakt schr. duidelijk hoe de Jesuieten erin slaagden het volk te begrijpen, hun kennis in geschriften vast te leggen, en die wetenschap aan jongeren mede te deelen. Van die geschriften — dit doet het betoog ons duidelijk inzien — geraakten enkele in vreemde handen.

In III wordt gewag gemaakt van de concurrenten: de Engelschen en Nederlanders, die verre bij de Portugeesche paters achterbleven in belangstelling en weetlust, hoewel ook onder hen ijverige lieden voorkwamen, van den Engelschman Fitch af tot den Hollandschen predikant Baldaeus toe. Vóór hem arbeidde als de eerste Hollander in Indië: Gaspar Belga, ook genoemd Gaspar Zelandus, die zich verbruikte in den dienst des christendoms, gelijk uit verschillende Latijnsche brieven en verslagen blijkt.

Wie Baldaeus was wordt in IV uit allerlei bronnen verhaald, met weerlegging van onbruikbare gegevens als in S. Kalff's opstel in den Ind. Gids, en met aanvullingen op een degelijk werk over den man als van P. J. Veth. Hoewel op Formosa gerekend hebbende, werd hij als predikant te Malaka, later te Jafnapatnam geplaatst, waar hij onvermoeid werkzaam was in de verbreiding der christelijke leer, en zich het „Malabaarsch", d. i. Tamil op zijne manier eigen maakte. Hij schreef over die taal eene spraakkunst, in welker Inleydingh hij erkent slechts de beginselen der taal te hebben leeren kennen. In het vaderland teruggekeerd, leefde hij als werkzaam predikant te Geervliet, waar hij — zooals den schrijver na tijdroovend archief-onderzoek bleek — in Aug. of Sept. 1671 overleed, vóór het verschijnen van zijn werk over de religie en de zeden der Malabaren. Over zijn werk nu handelt V, voor ons het bij uitstek belangwekkende, critische, gedeelte van de Inleiding. Vooreerst licht V ons in over het ontstaan der verschillende deelen van het groote werk Nauwkeurige Beschrijvinge enz., waarvan het overzicht der Hindoe-mythologie voor ons het voornaamste is. Uit het geschrift zelf en uit de weinige vóór Baldaeus bekende vaklitteratuur — voorzoover de luttele verhandelingen en de missie-brieven aldus mogen genoemd worden — wijst de auteur aan, welke de bronnen van het werk waren, en waaruit B. heeft ontleend bij zijne beschrijving van door hem niet bezochte streken. Het blijkt dat Baldaeus, behalve uit *gedrukte* werken, ook uit door Jezuïeten *geschreven*, door Hollanders buitgemaakte verhandelingen, moet geput hebben. Ten nadeele van zijn werk was dit zeker niet; het is trouwens, met al de ontleeningen, een belangrijk boek, vooral over de geschiedenis van K r ṣ ṇ a. Met name een Spaansch geschiedwerk heeft veel gemeen met Baldaeus' tekst, en het merkwaardige is dat B. niet het gedrukte werk kan gekend hebben, dus het Hs. daarvan moet hebben benut, welk Hs. terugging op oudere stukken van de Propaganda, zoodat ten slotte meer dan één schrijver uit eenzelfde oer-bron heeft geput.

Wat kan echter B. van de „Bramines" zelven vernomen hebben? De vermelding op de titelbladzijde van de door B. gelezen inlandsche schrifturen is niets anders dan uitgeversreclame geweest. Sanskrit heeft hij niet gekend, Tamil ternauwernood, en dan: verscheidene Malabaren spraken Portugeesch, — de verlusitaanste vormen van eigennamen wijzen er op —, zoodat mondelinge informatie door den trechter der lingua franca uit die dagen moet zijn geschied. Ontleende B. aan anderen, aan hem ontleende O. Dapper in zijn Asia, hoewel niet aan zijn gedrukt boek; de uitwerking van deze

moeilijkheid gaf den schrijver menig vraagstuk van kleine maar scherpzinnige critiek ter oplossing. (bl. LXXVII en volg.). Oók de illustraties, én bij B. én bij O Dapper, bieden meer dan één raadsel, Indisch als ze zijn van conceptie, en Europeesch van uitwerking.

Aan de heruitgave gaat als slot der Inleiding eene localiseering van Baldaeus' mythologische mededeelingen vooraf; hij schrijft over het Zuiden en weidt uit over Visnu die intusschen juist in het Noorden meer werd geëerd! Deze uitgave nu is geen bloote herdruk; immers op overeenstemming met Purâṇa's, de twee groote epen en de Jezuïetische en andere gelijktijdige lectuur wordt telkens gewezen.

Het Register met al zijne namen en emendaties is een onmisbaar gedeelte, tevens een bekwaam afgewerkt stuk. Natuurlijk waren feilen in vreemde talen niet te vermijden, zooals s. v. *achaar*, Mal. *adjar*, lees: *atjar*; s. v. *alsoor*, Arab. *açÇura*, lees *'asjûrâ*; s. v. *carraas* kan bijgevoegd worden dat in Fransch-Indië *cariah* een gewone term is; s. v. *pee* kan bevestigd worden dat Tamil *pēy*, mv. *pēygal*, een gewoon woord voor daemon is, en s. v. *Rammana kojel*, dat Tamil *kowil*, = tempel, eig. beduidt: godshuis. (niet *koil*!).

Niet alle problemen zijn opgelost, er zijn er trouwens die nooit verklaard kunnen worden, maar het doel der heruitgave is volkomen bereikt, namelijk de bekendmaking en annotatie van een merkwaardig geschrift, dat in veel zijn tijd vooruit was, hoewel het als echt product van zijn tijd de gebreken daarvan vertoont, en dat, ten aanzien van onze kennis van het Hindoeisme van blijvende waarde, buitendien van historisch belang is als getuigenis van den arbeid en durf onzer 17e eeuwsche vaderen in het voor Nederland verloren gegane Ceilon.

Leiden. Ph. S. v. Ronkel.

P. Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Maatschappij. (Pr. ƒ 1.50).

Met bovengenoemd werkje opent eene serie geschriften over Fransche kunst, onder redactie van den heer P. Valkhoff, aan wien een groot aantal letterkundigen hunne medewerking hebben toegezegd. Indien de volgende deelen van hetzelfde gehalte zijn als de eersteling, belooft deze collectie een belangrijke aanwinst te worden voor degelijke kennis der Fransche cultuurgeschiedenis. „Als gunstige eigenschappen van de Franse geest", aldus lezen wij in het voorbericht „hoort men bijna niet dan de helderheid, de geestigheid en de sierlijkheid noemen, en als niet-gunstige, daarmee in verband staande, oppervlakkigheid en vluchtigheid. Ik meen te weten dat de Franse geest nog wel iets meer bevat, en de behoefte die wetenschap uit te spreken deed dit boekje ontstaan." In een reeks onderhoudende opstellen, bespreekt de schrijver de wordingsgeschiedenis der Fransche natie en hare geestelijke eenheid, de ziel van het volk in het algemeen en zooals zij zich meer bijzonder in de letterkunde der verschillende provincies openbaart, hare drie meest kenmerkende eigenschappen: maatschappelijkheid, menschelijkheid, idealisme, den Franschen lach, de vreemde invloeden (zooals de klassieke oudheid, de Spaansche, Italiaansche, Engelsche en Duitsche letterkunde) die de literatuur ondergaan heeft, zonder er echter aan oorspronkelijkheid bij in te boeten. Met nadruk wijst de heer V. er op (p. 27), dat de werken waarin „l'esprit gaulois" triumfeert, niet de voornaamste zijn en de meesterwerken (de epische poëzie der Middeleeuwen, de poëzie van de Renaissance, de treurspelen van Corneille en Racine, de Pensées van Pascal, de preeken van Bossuet, het geheele werk van J. J. Rousseau, dat van de groote romantische dichters en van realisten als Balzac, Flaubert en Zola) van ernstigen, dikwijls somberen aard zijn. Moge dit, met vele voorbeelden gestaafde betoog, van een der beste beoefenaars der Fransche literatuur ten onzent, er toe bijdragen om eindelijk de weerzinwekkende gemeenplaats te doen vervallen, die nog steeds den „typischen" Franschman frivool, vernuftig maar zonder diepte en prat op scabreuse aardigheden voorstelt. Het beknopte en duidelijk gestelde overzicht van de geschiedenis der Fransche letterkunde, dat dit uitmuntende boekje inhoudt, maakt het voor den leek bijzonder belangrijk en de vele, met smaak gekozen fragmenten uit prozastukken en gedichten, waarmee de schrijver zijne uiteenzettingen toelicht, geven er groote bekoring aan. Het ziet er, wat papier, druk en formaat betreft, aantrekkelijk uit; de omslag vertoont de bibberlijnen en kriewelfiguurtjes die men, wil men met zijn tijd meegaan, stijlvol moet vinden. Eenigszins zonderling doet het aan als hoofdtitel te lezen: Fransche kunst en als ondertitel: De Franse Geest enz. Is dit wellicht bedoeld als een blijvend aandenken aan de dramatische oogenblikken die de spellingquaestie in deze dagen beleeft?

Leiden. C. Serrurier.

J. C. H. de Pater, De Raad van State nevens Matthias, 1578—1581. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche diss.).

Fruin heeft eens het voorterrein van de vaderlandsche geschiedenis verkend door de formuleering van het korte, maar veelomvattende programma, dat onze historische wetenschap op haar tegenwoordige hoogte het best gediend wordt door goede monographieën, een programma, dat zonder bezwaar na zooveel jaren nog in den tegenwoordigen tijd kan worden geschreven. Japikse heeft later een handwijzer voor den belangstellenden historicus geplant door hem de richting aan te geven naar de Resolutieboeken der regeeringscolleges, die een rijk materiaal van allerlei gegevens bevatten, maar nog te weinig gebruikt werden.

Beide aanwijzingen heeft Dr. de Pater in zijn proefschrift op veelszins gelukkige wijze weten in praktijk te brengen. Zijn boek verduidelijkt veel, wat tot heden meer of min in de schaduw bleef. Zonder dat de schrijver een stijl of methode gebruikt, die de kenmerken vertoonen van bijzondere eigenschappen, geeft hij duidelijk en overzichtelijk de resultaten en conclusies van zijn onderzoek weer. Er zit houvast in het boek en dat is bij een lastig onderwerp als dit van zeer te waardeeren beteekenis.

De titel geeft minder, dan de hoofdstukken zelf. Als de schrijver in zijn inleiding meedeelt: „Het doel dezer studie is een uiteenzetting te geven van het tot stand komen dezer Centrale regeering *in* 1577 en haar werkzaamheid naast de Staten-Generaal in de periode 1578—1581", waarom spreekt de naam van het boek dan maar alleen over Matthias en den Raad van State en wordt het jaar 1577 daarin overgeslagen?

Zeer terecht gaat een samenvattend overzicht van de voorgeschiedenis van den Raad van State vóór 1577 aan de beschrijving van het eigenlijke onderwerp vooraf. De beteekenis van het College wordt daarin goed geschetst. Enkele bijzondere punten geven aanleiding tot gedachtenwisseling. Op blz. 12 kenmerkt Dr. de Pater de taktiek van den hoogen adel tegen het landsheerlijk bewind na het vertrek van Granvelle in dezen zin: „Nu Granvelle weg was, trachtten zij waarborgen te verkrijgen, dat de „Raad van State niet langer een schitterend ornament zou blijven, maar voortaan *de hem toekomende plaats in de regeering* niet alleen in schijn, maar ook in werkelijkheid zou innemen." Ja, maar wat kwam den Raad van State van oudsher eigenlijk toe? Op blz. 9 zegt Dr. de Pater zelf, dat tijdens de regeering van Karel V de macht van den Raad van State al niet heel groot was, dat het geheel afhing van de landvoogdes, of zij den adel eenig aandeel aan de regeeringszaken wilde geven, dat het lidmaatschap niet veel meer was dan een sinecure. Als dit alles wettelijk regelmatig geweest is, dan verlangde de hooge adel van Filips II heel wat meer, dan het hem toekomende, immers dit werd hem als van ouds geschonken. De schrijver zelf is het daarmee eens, blijkens zijn karakteristiek van het plan van bestuurshervorming door den adel, onder leiding van Oranje, ontworpen, dat met name beoogde de ambtenarenregeering en de macht van den landsheer achteruit te dringen, maar zou het bestuur, na zulk een omwenteling, er beter op geworden zijn?

Zegde de schrijver op bovenvermelde plaats te weinig, het te veel schaadt hem op blz. 13: „Het verzet tegen Philips' religieuze denkbeelden, tegen zijn streven „naar uitroeiing der protestanten, werd thans hoe langer hoe meer overheerschend." De goedwillige lezer kan zeker uit dezen zin de bedoeling raden, maar toch is de opmerking gemotiveerd, dat het woord „*uitroeiing*" een kannibalistische beteekenis kan hebben, die bij de regeeringsdaden van Filips II niet heeft voorgezeten. Uitroeiing van het Protestantisme is iets anders dan uitroeiing der protestanten.

Te gemakkelijk lost de schrijver op blz. 15 het vraagstuk op, waarom de Raad van State in 1576 niet het initiatief wilde nemen tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal; hij schrijft deze houding van het College uitsluitend toe aan angst en lafheid. Dit is niet billijk. Voor den Raad golden zeer klemmende motieven om niet als hoofd van de revolutie van 1576 op te treden, al ware het alleen maar om de dreigende macht der aanwezige Spaansche troepen. De ellende van den citadellenoorlog heeft het voorzichtig beleid van den Raad van State in dezen in het gelijk gesteld.

Wanneer Dr. de Pater op blz. 17 meent, dat de Staten-Generaal in 1477 er in slaagden zich een gedeelte van de regeeringsmacht toe te eigenen, maar deze „*al heel gauw*" weer verloren, dan mag deze zienswijze nog al in strijd genoemd worden met de opvatting van Pirenne, die in zijn Histoire de Belgique aan de geschiedenis van de Staten-Generaal meer dan één illustratief hoofdstuk gewijd heeft en het einde van hun regeeringsmacht plaatst eerst in 1494, het begin der regeering van Filips den Schoonen.

Op blz. 19 concludeert de schrijver: „Zoo moest de landvoogd in spe wel toestemmen in het Eeuwig Edict"; maar dit „zoo" steunt in het geheel niet op het voorafgaande, het verband is zoek. Don Juan's motieven, waarom hij deze vrede aanvaardde, waren heel andere, andere zelfs dan die van Filips II, welke hij noodgedwongen tot de zijne heeft moeten maken.

Dit eerste hoofdstuk is niet het gelukkigste. Het is te onzeker gecomponeerd, het gaat niet diep genoeg op de dingen in, binnen dezelfde ruimte zou er veel meer van te maken geweest zijn.

In de volgende hoofdstukken is Dr. de Pater zijn stof beter meester. Hij heeft hier den steun der Resolutiën van de Staten-Generaal in den rug, nu en dan aangevuld door archivalia. De beschrijving van de technische samenstelling der Centrale Regeering is goed geslaagd. Wel ontbreekt een dieper doordringen in het innerlijk wezen der colleges. Vergaderingen als een Staten-Generaal, een Raad van State, zijn nog wat anders dan bestuursvliegwielen, er zitten menschen in, die midden in den strijd hunner dagen staan. De auteur heeft dit wel begrepen, hij deelt op blz. 59 mede, dat Oranje den gereconstrueerden Raad van State sedert 1577 beheerschte, het College was naar zijn wensch samengesteld. In de Staten-Generaal daarentegen beschikte de verzoeningsgezinde partij over de meerderheid. Dus, zegt Dr. de Pater, botsing was onvermijdelijk. Het is jammer, dat wij van dezen partijstrijd binnen de regeeringskringen in dit boek zoo weinig te weten komen. Dit behoort toch tot de ziel van een regeering als deze en is ten slotte van grooter belang, dan de werkwijze in zake leger, financiën, binnen- en buitenlandsche zaken. Wellicht is dit tekort te verklaren uit de omstandigheid, dat de auteur zijn stof voor een overwegend gedeelte geput heeft uit de Resolutiën der Staten-Generaal, die wel een uitgebreid feitenmateriaal bevatten, maar waaruit de innerlijke verklaring der historische gebeurtenissen eerst duidelijk wordt in verband met andere bronnen uit denzelfden tijd. De grenzen van het onderwerp zijn dus wel zeer precies getrokken.

Op blz. 59 treft men een stelling aan, die nader bewijs behoeft, zonder dat dit gegeven wordt: „Oranje wilde nog in dezen tijd geen breuk met den koning tot elken prijs. De trouw aan den koning bewaren en als het kon tot vrede komen, wilde ook hij wel." Dr. Japikse heeft deze meening ook al eens naar voren gebracht. Alles is hieromtrent nog niet duidelijk. Een man van Oranje's bekwaamheid zal zeker niet hals over kop op hernieuwing van den oorlog aangestuurd hebben, dat is niet het aangewezen werk van den diplomaat. Dat de Prins van de omstandigheden heeft partij getrokken om den oorlog zooveel mogelijk te verschuiven, zal niemand ontkennen. De politiek van de Spaansche regeering gaf hem daartoe ruimschoots gelegenheid. Maar als hij den vrede wilde bewaren, waarom dan is er van hem geen enkele poging tot onderhandeling uitgegaan, terwijl van Spaansche zijde tusschen 1576 en 1579 keer op keer het initiatief tot overleg geboden is? Mocht de Prins ook al in theorie de voorkeur gegeven hebben aan het vermijden van een hernieuwden krijg en zelfs een vrede gewenscht hebben, de vraag blijft wat hij gedaan heeft, om positief tot vrede te komen. Is in hem de voorkeur voor een minnelijke schikking slechts latent gebleven, welke waarde is daaraan dan te hechten voor de waardebepaling van zijn beleid? Het wil ons voorkomen, dat het onderzoek van de kwestie nog niet is afgesloten en

de meening van Dr. Japikse en Dr. de Pater nog nadere overweging waard is.

Ten slotte een enkele opmerking over de typographische afwerking van het boek. Op de allerlaatste bladzijde prijken deftig, als in een leunstoel, die te groot is, de afkortingen door den schrijver bij het aangeven van de titels voor enkele zijner bronnen gebruikt. Dat is een beetje onhandig, de lezer zoekt er naar en vermoedt ze van zelf niet weggestopt in het donkerste hoekje.

Een enkele drukfout zal iedereen door de vingers zien, maar in eigennamen bijv. mogen ze toch niet voorkomen: blz. 10, Grau*v*elle voor Granvelle; blz. 103, Bou*d*am voor Bondam; blz. 131, Oosten*t*rijk voor Oostenrijk.

Vught. H. F. M. Huijbers.

M. Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes. (Extrait des Mém. de l'Ac. des Inscr. Tome XLI). Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. fr. 2 80).

De Heer Max. Collignon bereidt voor de inleiding bij een verzameling photo's van de Acropolis te Athene. — Het zal een vervolg zijn op het bekende boek over het Parthenon; van het nieuwe werk is de eerste aflevering reeds verschenen (*L'Acropole d'Athènes.* Paris, Ch. Eggimann, 1915). — Een drietal van deze photo's zijn afgebeeld bij de verhandeling, die aan het Cecropion is gewijd.

Het heiligdom met het graf van Cecrops, den eersten legendarischen koning van Athene, lag in den hoek, dien de Westelijke muur van het Erechtheion maakt met het terras van het Hekatompedon (den tempel van Athena in de zesde eeuw), ten Zuiden van het Pandroseion en van dit laatste heiligdom gescheiden door een muur. Van het Cecropion zijn geen overblijfselen bewaard, maar men heeft getracht iets naders over den bouw van het heiligdom te weten te komen door het bestudeeren van den aangrenzenden tempel, het Erechtheion.

Voor het Erechtheion hebben Grieksche en Amerikaansche archaeologen en architecten op zeer gelukkige wijze samen gewerkt. Het uiterlijk van de ruïne is geheel veranderd, sedert men de gevallen blokken wederom op hun plaats heeft gebracht en enkele deelen met veel zorg en tact heeft hersteld. Door deze reconstructie en een nauwgezette interpretatie van de inschriften, die op het Erechtheion betrekking hebben, kennen wij het gebouw thans beter. — De constructie van de Westelijke muur van het Erechtheion is nu ook duidelijk geworden. En op die wijze is het mogelijk verschillende bijzonderheden te verklaren in den bouw van deze muur. Het zijn deze bijzonderheden, die ons eenig licht geven over het Cecropion.

I. De bazis van de meest Zuidelijke der zuilen in den Westelijken wand, evenals de bazis van de Zuidelijke ante, is minder goed afgewerkt. Dit heeft Penrose reeds opgemerkt. En Fowler heeft het vermoeden uitgesproken, dat het minder zorgvuldig bewerkte gedeelte was bedekt door het Cecropion. Het zou dan een gebouw zijn geweest, dat tot deze hoogte was opgetrokken. — Door latere onderzoekingen is deze veronderstelling onjuist gebleken. Er kan in het Cecropion slechts een laag gebouwtje hebben gestaan. — Van de zoo even genoemde bijzonderheid is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Maar de reconstructie van de Westelijke muur is in menig opzicht onzeker.

II. De Westelijke muur van het Erechtheion is beneden een bepaalde lijn niet geheel afgewerkt. Dit heeft Dörpfeld het eerst opgemerkt en hij vermoedde daarom, dat het terras van het Hekatompedon oudtijds zich verder in Noordelijke richting uitstrekte tot het Pandroseion. Op die wijze zou het niet geheel voltooide stuk muur door het terras zijn verborgen. Het Cecropion lag in dat geval onder dit terras en was dus een onderaardsch heiligdom. — Deze veronderstelling is niet waarschijnlijk. Want de muur, die het Pandroseion scheidt van het Cecropion, kan niet sterk genoeg zijn geweest om den druk van zulk een terras tegen te houden. — Wellicht waren, evenals aan de Propylaeën, ook aan het Erechtheion enkele deelen nooit geheel voltooid. Maar deze verklaring bevredigt evenmin, want het Erechtheion is anders volkomen afgewerkt.

III. In den Westelijken muur is, tusschen de deur naar het Pandroseion en het terras van het Hekatompedon en gedeeltelijk nog onder de portiek der caryatiden, een groote nis. Van deze nis geven de platen bij de verhandeling van den Heer Collignon eenige zeer fraaie en duidelijke afbeeldingen. De bouw van de muur daarboven, die om de nis bijzondere zorg vereischte, wordt verduidelijkt door teekeningen naar de Amerikaansche architecten. Het is voornamelijk deze nis, die door den Heer Collignon wordt besproken. De nis is met een bepaalde bedoeling uitgespaard bij den bouw van het Erechtheion. Er moet op die plek een bouwwerk hebben gestaan, een muurtje of een gebouwtje, dat niet kon worden afgebroken of verplaatst, toen het Erechtheion werd gebouwd. De richting van dit bouwwerk blijkt door de constructie van de nis.

Dörpfeld dacht, dat deze nis het onderaardsche graf van Cecrops bevatte. En de Heer Collignon, die de veronderstelling over het terras bestrijdt, meent wèl te mogen aannemen, dat in deze nis een klein gebouwtje stond. Door de hoogte van de nis zou men ook de hoogte van dit gebouwtje kunnen bepalen en op die wijze nog iets naders van het Cecropion te weten kunnen komen. Maar van een dergelijk gebouwtje is verder niets te vinden. En men kan met meer recht aannemen, dat in de nis zich alleen bevond de Oostelijke afscheidingsmuur van het Cecropion. Deze muur zou op die wijze gedeeltelijk onder het Erechtheion loopen en verder in Noordelijke richting tot het Pandroseion. Het niet geheel voltooide stuk van den Westelijken muur van het Erechtheion werd dan bijna geheel bedekt. Van een gebouwtje in het Cecropion weten wij in dat geval inderdaad niets.

Brengt deze verhandeling weinig nieuws, een ieder zal met belangstelling het betoog lezen van den Franschen geleerde. De photo's geven een duidelijk beeld van de plek, waar zich eens het Cecropion bevond, een monument, reeds in den tijd van Pericles zoo eerwaardig, dat geen ander gebouw zijn plaats mocht innemen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

G. H. Payne, The Child in Human Progress. New York and London, 1916.

Niet ten onrechte heeft men de 19e eeuw menigmaal de eeuw van het kind genoemd; want wanneer wij, wat in deze eeuw voor het kind is gedaan, vergelijken

met de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan, dan worden wij getroffen door een verschil als van dag en nacht. Wat al wetten zijn er de laatste tijden uitgevaardigd ter bescherming van het kind, wat al maatregelen getroffen om de opvoeding te verbeteren, wat al vereenigingen gesticht die zich bezighouden met het lot van het kind, wat al boeken en tijdschriften geschreven over en voor het kind. Tot dusverre ontbrak echter een historische studie over den toestand van het kind in vroeger tijden, bij de verschillende volkeren der aarde, in de verschillende perioden hunner ontwikkeling. Dit gemis nu heeft de schrijver van bovengenoemd werk trachten op te heffen en Dr. A. Jacobi, die een inleidend woord schrijft als aanbeveling, is van meening dat hij daarin geslaagd is. „This is a new sort of book, and unique" schrijft hij (blz. III) en vervolgens: „Indeed, the history of the child has been grossly neglected. Now, at last, there is a book to supply our wants. A vast amount of study relating to primary populaces and nations in gradual development was required to learn the history of the child. Without the history of the child there cannot be a scientific knowledge of the thousands of years of child life. Nobody has given it until the author of his book afforded us the wealth of his vast studies. This book furnishes what no other work presents to us. I know of none which acquaints us with the position of the child in his social, political, and humanitarian existence in all nations and in all eras." (blz. V).

Payne verdeelt zijn stof in 23 hoofdstukken en behandelt achtereenvolgens den toestand van het kind bij primitieve volkeren, bij Chineezen, Japanners, bij de Babyloniërs, Egyptenaren en Indiërs. Daarna (hoofdstuk IX) wijdt hij zijn aandacht aan de Semieten, speciaal het Joodsche volk en staat lang stil bij de Oud-Testamentische verhalen waarin over de houding jegens het kind wordt gehandeld. Dan komen de Arabieren, Grieken, Romeinen, het oudste Christendom aan de beurt. Ten slotte gaat hij den toestand na van het kind in den loop der eeuwen na de geboorte vanChristus tot op den dag van heden.

Hij komt daarbij tot het resultaat dat: „Humanized man has existed not more than a few hundred years, and it is within only fifty years that the race has been concerned with the protection of the child (blz. 6)." „When we come to trace the attitude of other races, of other civilizations, toward children, we find much the same story: out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity, though it has been usually the great semitic religions — Judaïsm, Christianity, and Mohammedanism — that have awakened the human instinct the world over (blz. 14)."

Bij al het goede en wetenswaardige dat dit, prettig geschreven en rijk geïllustreerd, boek ons geeft, kleven er toch m. i. zulke groote gebreken aan, dat het mij onmogelijk is, de woorden van den inleider te onderschrijven en met hem te hopen dat: „no historian, no medical practitioner or teacher, surely no existing pediatrist will be without it."

Ten eerste geeft dit boek ons allerminst wat het ons belooft. In plaats van de geschiedenis van het kind in de ontwikkeling der menschheid zouden wij het beter kunnen noemen: de geschiedenis van het kinderoffer bij verschillende volkeren. Want op het kinderoffer valt ten slotte steeds weer het accent; en nu is het juist zeer de vraag of het kinderoffer wel het beste bewijs is van gebrek aan eerbied en liefde voor het kind. Van deze onderstelling toch gaat Payne uit; doch m. i. miskent hij daarmede ten eenenmale de beteekenis van het offer. Achter dit offer zit juist de gedachte, dat men het liefste moet afstaan aan de godheid. Vandaar onder verschillende volkeren het gebruik om den eerstgeborene ten offer te brengen. Langzamerhand komt men tot het besef dat liefde en eerbied jegens de godheid zich op andere wijze moeten uiten, dan door het offeren van menschen en niet zoo zeer de offerdaad als wel de offergezindheid van waarde is voor de godheid. Het verhaal van Abraham en Izaäk in Genesis XXII geeft een goed beeld van dit ontwikkelingsproces. De mensch, die hier het kinderoffer zal brengen heeft zijn kind wel degelijk lief (zie vs. 2): doch de eisch van de godheid weegt bij hem zwaarder dan zijn liefde. Wonderlijk is dan ook de verklaring, die Payne van het kinderoffer geeft: „Primitive man, when unwelcome children were born, found easy excuse for getting rid of them by offering them as a sacrifice to the impatient and fearful gods. That at some stage in the development of the parental instinct the excuse that the Gods must be propitiated was needed to quiet the awakening mother love, is more than likely. And surely, no more crushing answer could there be to the request to allow a child to live than that the gods were angry and had to be propitiated". (blz. 142).

De bewering, dat het kinderoffer ontstaan zou zijn uit de zucht om van ongewenschte kinderen af te komen, is volkomen in strijd met hetgeen de nieuwste studiën op ethnologisch en volkerenpsychologisch gebied ons leeren en dus volkomen uit de lucht gegrepen.

Een tweede bezwaar tegen het boek van Payne is: dat de schrijver te weinig heeft gecontroleerd of de bronnen waaruit hij putte, wel zuiver waren. Zijn gegevens zijn menigmaal ontleend aan oude reisbeschrijvingen, wier betrouwbaarheid en geloofwaardigheid zeer gering zijn. Zoo neemt hij, om één enkel sprekend voorbeeld te noemen, klakkeloos, als waarheid een citaat van Francisco de Jerez uit diens werk over de verovering van Peru over, waar deze, schrijvende over de Indianen van Peru, vermeldt: „They sacrifice *each month* their own childeren, and with their blood smear the faces of the idols and the doors of the temples, and sprinkle the blood over the graves of their dead." Het behoeft wel geen betoog dat deze beschuldiging allen grond van waarheid mist en enkel en alleen is uitgesproken om eigen wreedheden te verbloemen. Dergelijke tendenzieuze berichten treffen wij herhaaldelijk in reisverhalen, geschreven in tijden toen de fantaisie nog vrij spel had en er weinig gevaar bestond voor contrôle.

Zijn eenige bron voor de kennis van het Joodsche volk blijkt Renan's werk over de geschiedenis van het Israelietische volk geweest te zijn. Alsof niet juist nà Renan de studie van het Joodsche volk, door nieuwe vondsten en nauwkeuriger godsdiensthistorische studiën, in nieuwe banen is geleid.

Ten opzichte van den Iraelietischen godsdienst verkondigt hij vreemde theorieën. De besnijdenis bij de Joden heeft, volgens hem, haar oorsprong in het gebruik om krijgsgevangenen te besnijden, ten einde hen te kenmerken. Later, toen men de oorspronkelijke beteekenis niet meer wist, werd zij enkel als een gebruik van

hygiënische waarde beschouwd. (blz. 160). Uit Exodus XII leest hij dan, dat de besnijdenis door Mozes in de plaats van het kinderoffer gesteld zou zijn. (blz. 161). Dat hij schrijft over *mesobath* in plaats van over *masseboth* (blz. 150) en Prof. Dr. J. J. M. de Groot, citeert als: J. J. M. de Groote (eveneens blz. 150), is wellicht aan den drukker te wijten.

Mijn derde bezwaar is: dat de theorie waartoe Payne in zijn studie komt: „out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity;" onjuist is, en, wat wel het merkwaardigst is, door zijn eigen boek wordt weersproken. Hij neemt namelijk, achter in zijn boek, verschillende brieven op van geleerden, wier oordeel hij vroeg naar de behandeling van het kind door het volk, te midden waarvan zij leven. Onder deze brieven is er een van den Amerikaanschen Consul in Zuid-Afrika, die hem schrijft: „Your letter requesting information for your book on the history of the attitude of states and tribes toward children received. Such information as has been obtained would indicate that the South African natives in this section are universally kind to children.

The only „natives" in this district, using the words in a strict sense, are the „Bantus" otherwise the Kaffirs. These people are specially fond of children and use them well.

If a child is left an orphan, any relative, no matter how distant, is willing to adopt the child. Indeed the services of the magistrate are frequently required in deciding disputes between claimants.

Love of, and kindness to, children are undoubted characteristics of the Kaffir." (Appendix C, blz. 359 vg.).

Wij zien hier duidelijk „humanity" zonder dat deze geboren is uit „civilisation."

Dat bij een volk weinig of geen wetten zijn, die het kind in bescherming nemen en er nog geen vereenigingen bestaan, die zich belasten met de zorg voor het kind, wil nog niet zeggen dat de toestand van het kind er zooveel slechter is, dan in landen waar die wetten en instellingen wel bestaan.

Het is ook mogelijk dat de vervaardiging van wetten en de oprichting van vereenigingen wijzen op verzwakking van de „parental instinct" en er dus in deze niet van ontwikkeling doch van verval sprake is. Wanneer Payne de evolutie der menschheid, ten opzichte van de kinderwaardeering, enkel vindt in het feit dat wij geen kind meer zullen dooden om het aan de godheid te offeren, dan heeft hij gelijk. Doch als hij haar ook tracht aan te toonen in sterker wederzijdsche liefde en gevoel van saamhoorigheid, in de groei van het familieleven, in de ontplooiing van de „parental instinct" dan bewijst hij daarmede zijn eigen tijd, en den geest van zijn tijd, niet te kennen. De moderne samenleving, met haar groote steden en al hetgeen door die steden is ontstaan, heeft den toestand van het kind oneindig slechter gemaakt dan hij ooit, bij eenvoudiger leefwijze, is geweest. Talloze kinderen leven in een bedorven atmosfeer, worden geëxploiteerd als arbeidskrachten. In dien toestand verbetering te brengen is het doel van al die wetten en instellingen, die in de laatste eeuw in de verschillende landen van Europa zijn ontstaan en waarin, volgens Payne, Amerika vooraan staat. Wij hebben in deze, zeer noodzakelijke en loffelijke pogingen echter niet den groei van de humaniteit, doch het herstel van geleden onrecht te zien.

Schoonhoven. R. Miedema.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Lindner's *Weltgeschichte* verscheen het negende of laatste deel. Het oordeel over dit werk in zijn geheel behoeft niet anders te luiden dan vroeger (*Mus.* 1911 kol. 315). werd aangegeven, d. i. gunstig. Ook dit laatste deel munt uit door helderheid, aangenamen stijl en diep inzicht in den historischen samenhang der wereldgebeurtenissen. Natuurlijk dient hier in het bijzonder eenig voorbehoud gemaakt te worden voor den laatsten, den 16den „Abschnitt" van dit met de gebeurtenissen van na 1860 aanvangende deel. Het is geschreven door een Duitscher, die zijne nationaliteit geen oogenblik verloochent en trotsch is op de schitterende ontwikkeling van het Duitsche Rijk sedert dien tijd. Het weemoedige slot, getuigend van diepe teleurstelling in de brave verwachting van „friedliche Fortschritte der Menschheit", van versterking der „humanen und sozialen Ideen", van toenadering tusschen de volken..., eindigt met de hoop, die wij allen koesteren, dat „auch in den kommenden Zeiten die Völker sich zurechtfinden werden". Amen. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXVI, 3-4: F. Sommer, Das Femin. der *u*- u. *i*-Adjektiva im Ṛgveda u. im Altiranischen. — E. Kieckers, Gr. *κτείνω καίνω*. — B. Keil, Gr. Dialektformen. — v. Goisau, Syntakt. Gräzismen bei Apulejus, II. — G. N. Hatzidakis, Zum neumegar. Dialekt. — Dez., Alte Buntheit im Neugriech. — F. Sommer, Zur Syntax des slav. Gen.-Akkus. bei belebten Wesen. — E. Kieckers, Nochmals zum armen. *c*-orist.

XXXVII, 1-2: H. Güntert, Zur *o*-Abtönung in den idg. Sprachen. — Chr. Bartholomae, Wandersprüche im Mittelpersischen. — N. Jokl, Beitr. zur alban. Gramm., II. — v. Grienberger, Zur Inschr. des Cippus vom Forum Romanum. — † W. Schwering, Die Entstehung des Wortes *tragicomoedia*. — J. Friedrich, Altitalisches.

3-4: M. Niedermann, Zur idg. Wortforschung. — K. Brugmann, Lat. *aemulus, aequos, imitārī, imāgo*, gr. *αἶψα, αἰπύς*, got. *ibns*. — G. Herbig, Etruskisches Latein. — F. Muller, Zur Wortbetonung in den osk.-umbr. Dialekten. — H. Hirt, Zu den lepont. u. den thrak. Inschriften. — Dez., Grammatisches 1-7. — Dez., Etymologien 1-9. — E. Kieckers, Zu lat. *dā, dās*. — Dez., Gr. *πολλάκι(ς)*.

XXXVIII, 1-2: Chr. Bartholomae Arica, XVII-XVIII. — K. B. Wiklund, Die ätlesten germ. Lehnwörter im Finnischen. — J. Pokorny, Zur Deutung des Fut. von air. *agid*.

Neophilologus, III, 2: C. de Boer, *La Mort d'Hector*. — C. Serrurier, St. François de Sales—Descartes—Corneille. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de Þidrekssaga, II. — H. Sparnaay, Ueber die Laudinefigur. — G. W. Hoornstra, Walters Spruch 8,28. — J. J. A. A. Frantzen, Nachschrift. — Dez., Zu Heines *Loreley*. — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon. — W. Heldt, Fletcher's *Wild-Goose Chase* and Farquhar's *Inconstant*. — A. E. H. Swaen, Notes on Ballads and Tunes in W. Sampson's *Vow-Breaker*. — W. A. v. Dongen, *Pandemonium*. — Varia. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brakman, Arnobiana: Svensk humanistisk Tidskrift I, 7 (Lundström).

Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk: Lit. Zentralbl. 1917, nº. 50 (Hertel).

Günther, Manual of Engl. Grammar: Anglia, Beibl. 1917. Nov. (Caro).

Overdiep, Aor. praeteritum: Lit.bl. f. germ. u. rom. Phil. 1917, nº. 9-10 (Behaghel).

Trenité, Drop Your Foreign Accent: Anglia, Beibl. 1917, Nov. (Mellin).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1918 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.–** zoodanig Verslag over de in **1918** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1919 op te maken en vóór 1 Juni 1920 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1918. Mr. C. B. MENALDA.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

LEERBOEK DER

OUDE GESCHIEDENIS

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA

door Dr. H. VAN GELDER,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Vierde herziene druk.

Prijs, gebonden . . . f 2,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG INBEGREPEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXV:**

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

La Revue de Hollande

PARIS -- LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Paraît le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France:

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Germain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement:

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap vooral met betrekking tot de Klassieke en Germaansche talen, Afl. 1. 2. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij, 1917.

In 1905 publiceerde de heer Schrijnen eene „Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap", waarvan ik in het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde (XXIV, p. 309 sqq.) eene uitvoerige recensie heb gegeven. Tot mijn leedwezen zie ik, dat ik dat even goed had kunnen nalaten, want de heer Schrijnen, die zijne „Inleiding" nu tot eene „Handleiding" heeft uitgebreid, heeft het, althans naar de *eerste* aflevering te oordeelen, niet noodig geacht zijn in vele opzichten uiterst gebrekkige denkbeelden te herzien. Ik heb blijkbaar voor dooveman's ooren gepreekt! Is het b.v. niet ontmoedigend in een handboek van 1917 de sedert, ik weet niet hoeveel, decenniën verouderde indeeling der talen in isoleerende, agglutineerende, en flecteerende terug te vinden, al erkent de heer Schrijnen, dat die indeeling „verre van volmaakt" is? Welk recht heeft hij om het Finsch agglutineerend te noemen en het Sanskrit flecteerend? Wat zoude hij wel zeggen van talen als het Ojibway of het Takelma? De analyse daarvan is zeker voor hém maar kinderspel!

Ik heb niet de minste neiging om opnieuw een catalogus te geven van alle onjuistheden en verkeerde voorstellingen, die den leergierigen student door den heer Schrijnen als de jongste resultaten der wetenschap worden opgedischt. Het zoude diep te betreuren zijn, indien onze jongelieden zich uitsluitend door den heer Schrijnen lieten voorlichten.

Iets hooger dan het peil van de eerste aflevering is dat van de tweede, waarin de leer der „algemeene beginselen" wordt voortgezet. Wij kunnen ons evenwel niet anders dan verbazen over een slordigheid van uitdrukking als de volgende (p. 84): „Het hiëroglyfen- of spijkerschrift is ten deele figuratief, ten deele klankschrift." Moeten onze argelooze jongens en meisjes hieruit niet den indruk krijgen, dat met „hiëroglyfenschrift" en „spijkerschrift" één en hetzelfde wordt bedoeld? Gelukkig blijkt uit den volgenden zin, dat er van verschillende „schriftstelsels" sprake is.

Misschien zullen de volgende afleveringen van meer ernst getuigen dan in de algemeen oriënteerende hoofdstukken valt waar te nemen. De tweede aflevering is immers beter dan de eerste, hoewel evenals deze meer refereerend dan berustend op eigen denken. De heer Schrijnen heeft een groote belezenheid, maar schiet te kort in zelfstandige critiek. Van vele dingen is hij goed op de hoogte; van vele andere is hij zich zijn onkunde niet genoeg bewust.

Het schrijven van een wetenschappelijk handboek behoort tot het allermoeilijkste. Om iets goeds van dezen aard tot stand te brengen is de veelzijdige begaafdheid, het heldere oordeel, het de gansche stof overziende ordeningstalent van een Meillet vereischt. Maar bovenal dát idealisme, dat zich niet met het geringere tevredenstelt waar het betere kan bereikt worden.

Als het werk volledig is, zal ik er kortelijk op terugkomen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Dionis Chrysostomi Orationes post **Lud. Dindorfium** edidit **Guy de Budé.** Vol. I. Lips. in aedibus Teubneri. 1916. (Pr. M. 6, geb. M. 7.).

Men zal den Uitgever van deze editio Teubneriana geen onrecht doen door te verklaren dat ofschoon zijne uitgave eershalve het traditioneele „post Lud.

Dindorfium" op den titel draagt, zij — afgezien van eene enkele controverse (de verhouding der drie klassen van codices tot elkander) — berust op de fundamenten door von Arnim in zijne voortreflijke praefatie tot de editio Weidmanniana en in zijn „Dio von Prusa" gelegd. De hoofdvragen dezer controverse zet de Budé in zijne beknopte inleiding niet uiteen, omdat hij bovenal kortheid betrachten wil. Wellicht ware toch voor een korte discussie (voor den lezer die von Arnims editie niet bezit eigenlijk hier onmisbaar) plaats te vinden geweest door weglating van eenige in de handboeken of in Schmids artikel over Dio bij Pauly-Wissowa gemakkelijk te vinden bibliografische aanteekeningen — indien namelijk ondanks de bekende vrijgevigheid der firma Teubner zoodanige beperking noodig bleek. Nu is de praefatie wat heel schraal uitgevallen, en kan men zich van het karakter dezer nieuwe editie eigenlijk slechts door vergelijking van den tekst met dien van vorige uitgaven een duidelijke voorstelling vormen. In hoofdzaak zal, naar ik meen, zulk eene vergelijking de meeste leden brengen tot een gunstig oordeel over de Budé's uitgave. Nieuwe collatie der handschriften heeft hij — na von Arnims zorgvuldige bestudeering der codices — terecht overbodig geacht, maar in twijfelachtige gevallen heeft hij niet verzuimd, door tusschenkomst van bevriende geleerden de handschriften te Parijs of te Rome nogmaals te doen raadplegen. Ook kan niemand ontkennen dat de uitgever niet slechts de Dio-litteratuur, sinds von Arnims editie verschenen, maar ook de grammaticale en kritische studiën in de laatste twee decenniën aan de tweede sophistiek gewijd zorgvuldig en met zelfstandig oordeel heeft geraadpleegd.

Zoo heeft dus naast — vooral niet inplaats van — von Arnims editie deze Teubneriana hare waarde. De Budé is veel conservatiever dan zijne voorgangers. Ofschoon hij het onbetwistbaar acht „Dionem ipsum orationes suas in lucem non tales edidisse, quales ad nos pervenirent", en in den tekst dien wij thans bezitten niet zelden de hand der geleerden „quibus defuncti oratoris schedae praesto fuerunt" meent te erkennen, zoo acht hij het toch als doorgaanden regel niet gewenscht om in eene text-editie aan de transposities of uitvoerige expuncties van Emperius en von Arnim den voorrang te geven boven de lectio tradita. Wel geeft hij die voorstellen van tijd tot tijd aan; maar hij doet dat met zekere selectie. Redelijkerwijze kan men evenmin daartegen bezwaar maken als tegen selectie op het gebied der tekst-emendaties van de viri docti. Lastiger is echter diezelfde beperking tot eene keur van de naar des schrijvers subjectief oordeel „belangrijkste" op het gebied der variae lectiones. Zoo vaak wij onder het lezen twijfelen of de woorden van Dio juist zijn overgeleverd — en vooral bij stilisten uit de periode der tweede sophistiek is tot zoodanigen twijfel telkens aanleiding, — zoo vaak dwalen natuurlijk onze oogen naar den voet der bladzijde om te zien of er ook eene „varia lectio" is. En dan geeft het ontbreken eener opgave dienaangaande in de Budé's editie ons niet altijd afdoende zekerheid. Voor den kritischen philoloog maakt dus de nieuwe uitgaaf die van von Arnim geenszins overbodig.

Amsterdam. K. Kuiper.

R. Kohl, De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 4 Heft). Paderborn, Schöningh. 1915. (Pr. M. 4.20).

Dit 4e deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Museum* Jan. 1915, Mei 1917) is met de opgave van den inhoud reeds voldoende besproken. Het bevat een systematisch overzicht der verschillende historische onderwerpen, welke in de antieke rhetoren-scholen den leerlingen ter uitwerking werden voorgelegd. Kohl rangschikt deze onderwerpen — het zijn er meer dan 400 — volgens Themata Graeca en Themata Latina, en geeft daar in chronologische volgorde, beginnend met de Grieksche mythe en eindigend met Cicero en Brutus, alles wat ontleend is aan heroën-tijd en historie, aan het leven van koningen, veldheeren, philosofen, redenaars en kunstenaars. Deze stof heeft hij, naar hij in zijn inleiding aangeeft, bijeengezocht uit de geschriften der Grieksche en Romeinsche rhetorici, de werken der schrijvers van de 2e Sophistiek, en verder uit Seneca Maior, Quintilianus, Calpurnius Flaccus en anderen, terwijl hij, zij het ook niet volledig, bovendien de plaatsen bij dichters en geschiedschrijvers aangeeft, die in hun behandeling van het onderwerp invloed der rhetoricae declamationes verraden. Hiervoor verschaften hem de dissertaties van Brück over Ovidius, van Faust over Lucanus en van Rebischke over Silius Italicus materiaal. Op het gewicht van een dergelijk onderzoek voor het juist begrip van dichters en historieschrijvers wijst schrijver reeds in zijne voorrede; en terecht. Minder zeker schijnt het mij of men verwachten mag door deze declamationes tot een inzicht te komen omtrent het oordeel dat over de illustere mannen van vroeger tijd het nageslacht geveld heeft. Immers deze oefeningen waren oefeningen in de *rhetoriek*, welke zich aan de juiste historische appreciatie zeer weinig liet gelegen liggen.

Aan zijn overzicht laat de schrijver een korte — te korte — geschiedenis der declamatio voorafgaan, waaruit blijkt dat ten tijde van Aristoteles het onderwijs zich van onderwerpen van algemeene strekking bediende; kort daarna komen de speciale casus-posities in zwang, waarvoor men meer en meer van bepaalde historische voorvallen gaat gebruik maken. Bij de Romeinen brengt ongeveer de tijd van Marius dezelfde verandering. In zijn conclusio werkt de schrijver dit punt nog eenigszins nader uit, en toont aan, hoe de rhetorici de geschiedkundige juistheid van hun supposé steeds minder in acht namen.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

Ada Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague. Avec 4 planches. (Mémoires de l'Acad. R. d. Sciences et d. Lettres de Danemark, 7me série, sect. d. L., t. II, nº. 5). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn 1916. 4º. (Pr. 4 Kr. 40 Oere).

De Grieksche handschriften in de Kon. Bibliotheek te Kopenhagen waren sedert 1879 meer algemeen bekend geworden door den catalogus van Ch. Graux in de *Archives des missions scientif.*, 3me série, t. VI. Onbegrijpelijk genoeg heeft Graux zich echter, zooals nu blijkt, beperkt tot het „ancien fonds" dier Bibliotheek en van het „nouveau fonds" dat reeds sedert 1786 bestond, niets vermeld dan eenige recente stukken of moderne afschriften. Toch bevat dit fonds verscheidene

oude Grieksche hss., voornamelijk Bijbelsche werken, die verdienden uitvoerig beschreven en ook om de palaeographische waarde door lichtdrukproeven afgebeeld te worden. Bijzonder belangrijk lijkt pl. IV een blad in fraai, schuin unciaal, nog uit de 10e eeuw, fragm. van een Evangelistarium in het Escuriaal. Jonger, maar ook van groot belang, is hs. 212b van een epistolarium en de fabels van Aesopus in het Grieksch met daarnaast de Latijnsche vertaling, afkomstig uit het klooster Sponheim, van de hand van den bekenden abt Johannes Trithemius (afgebeeld op pl. III). Dit is een mooie vondst als aanvulling op de geleerde „Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Joh. Trithemius" van dr. Paul Lehmann in de „Herm. Grauert-Festgabe" 1910, S. 205—220, welk artikel mej. Adler niet heeft kunnen raadplegen. Hij heeft het Kopenhaagsche hs. niet gekend, wat hem niet euvel te duiden is, en vermeldt ook geene hss. met een wapen, zooals hier aangegeven wordt. Voor de geschiedenis dier bibl. lijkt van belang dat dit hs. in 1611 in 't bezit was van Joh. Conrad Pfister, arts te Basel.

Bij de hss. „Nouveau fonds royal" vond mej. Adler nog een merkwaardig stuk dat zij achter den catalogus afdrukt in zoo ver het kan dienen tot aanvulling van Miller's grooten Catalogue d. mss. grecs de l'Escurial. Het geldt de uitvoerige beschrijving in 1783—'84 reeds tijdens hunne reis door Spanje met veel geleerdheid opgemaakt door den lateren Kopenhaagschen bibliothecaris D. G. Moldenhawer en den Deenschen orientalist T. C. Tychsen. Allerlei komt daarbij voor den dag dat nog geheel of gedeeltelijk onbekend was gebleven, zoo b. v. een menigte hss. van de hand van Andr. Darmarios.

Op blz. 18 n. 1687 wordt een hs. genoemd der brieven van Theophylactus, met Hollandsche ms. aanteekeningen van Joannes Klarebach an. 1564, waaromtrent een nader onderzoek wenschelijk schijnt.

Op diezelfde blz. wordt opgesomd wat de Deensche Kon. Bibliotheek bezit uit de beroemde bibliotheek der Jezuïeten te Parijs. Het is aan mej. Adler ontgaan dat ook het Kopenhaagsche hs. Nov. 357 van dezelfde afkomst is. Reeds K. A. F. Pertz, De Cosmographia Ethici ll. III, 1853, p. 34 vermeldt dat het de inscriptie heeft: „Paraphé... Mesnil." Over die inscriptie en de geschiedenis dier bibl. geeft mej. A. weinig literatuur; vóór alles had hier verwezen moeten worden naar H. Omont, Documents sur la vente des mss. du Collège de Clermont à Paris. 1764 (Bulletin de la Soc. de l'hist. de Paris XVIII, 1891) en naar de verschillende inleidingen tot: Verzeichniss der Meerman-Hss., Kön. Bibl. zu Berlin, vooral van Val. Rose (1892).

Onder de „Mss. et collations modernes" wordt ook opgenomen de philologische nalatenschap van J. J. Reiske. Maar dit geschiedde al te beknopt en onduidelijk, zoodat men nauwelijks kan bevroeden welk een rijke schat hier geborgen is. H. Diels heeft daarop reeds gewezen in zijn art. in *Hermes* XXIV (1889) S. 302 ff. en sedert hebben Schenkl, Foerster e. a. het hunne gedaan om veel er van bekend te maken.

Blzz. 27—30 worden drie belangrijke brieven afgedrukt van de Benedictijnen Montfaucon en Avril. Deze laatste meldt uit Rome 11 Dec. 1727 dat D'Orville daar op de terugreis uit Sicilië, hss. van Theocritus en van Grieksche epigrammen liet collationneeren of afschrijven. Hierbij verwijst mej. A. slechts naar E. de Broglie, Montfaucon I. Het zou beter geweest zijn voor dezen bekenden Nederl. philoloog — behalve naar Nederl. bronnen — te verwijzen naar Falc. Madan's A summary Catalogue of Western MSS. in the Bodl. Library at Oxford, IV, 1897, inleiding p. 37 tot de „D'Orville MSS." waaronder de hier bedoelde papieren uit Rome nog bewaard zijn: zie No. 17113 en 17146.

Een groot voordeel der uitvoerige beschrijving van verzamelingen zooals de Kopenhaagsche die langzamerhand uit zeer verschillende deelen is samengesteld, ligt in de omstandigheid, dat men in andere bibliotheken met dergelijke verzamelingen door vergelijking tot uitkomsten kan geraken die aan de betere kennis der eigen hss. ten goede komen. Een aardig staaltje daarvan vond ik in het Leidsch hs. Vulcan. 20 f. 44: „annotationes in Theodoriti Hist. Eccl., quibus subscr. Henricus Scrimgerus" enz., waarbij in den nieuwen Leidschen catalogus aangeteekend werd: „Quid Scrimgeri nomen hic sibi velit, nescio." Dit wordt nu ten volle verklaard uit dezen Kopenhaagschen catalogus blz. 25, Hs. infolio 1c: „1 feuillet double avec des variantes pour l'histoire eccles. de Theodorète. Hasce variantes ex Cod. Ms. excerpsit Henr. Scrimgerus easque ad Bonav. Vulcanium transmisit." Daarmede is de naam Scrimgerus in het Leidsche hs. van Vulcanius dus opgehelderd.

Voor zulke met zorg en kennis samengestelde uitvoerige beschrijvingen heeft mej. Adler aanspraak op veler dank.

Leiden. S. G. de Vries.

H. (of H.B.) Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes Trai. ad Rhenum apud Dekker et v. d. Vegt. 1917. (Utrechtse diss.).

Over Commodianus een proefschrift te schrijven kan voor een litterator, tevens godgeleerde een aanlokkende taak zijn; want niet alleen dat de auteur om de beperktheid van zijn geestelike nalatenschap een gemakkelik te overzien geheel biedt, maar ook het aantal vragen met blijvende vraagtekens er achter staat tot die beperktheid in omgekeerde rede; niemand nu vermag zulke vraagstukken beter op te lossen dan wie zich het nauwst aan de schrijver verwant gevoelt, zich het gemakkelikst in diens gedachtengang verplaatsen kan. Ziehier dan een terrein, waar de theoloog, zeer in het biezonder de Roomse godgeleerde, zich verdienstelik kan maken door argumenten, zo die er zijn, te vinden aan de inhoud der gedichten en die te kombineren met bewijzen aan de taalschat ontleend, om te komen tot een aannemelike hypothese over Commodianus bloeitijd, waarvan het nog steeds niet uitgemaakt is of die valt omstreeks 250 dan wel omstreeks 470 n. Chr.

Dat een zo aanlokkend onderwerp nu niet meer bepaald maagdelik kan heten, begrijpt men. *Dr. Vroom* is welgeteld de zevende, die een verhandeling wijdt aan de schrijver der Instructiones en van het Carmen apologeticum. Nu is dit op zichzelf geen bezwaar om toch nog een leesbaar boek te leveren, dat de belangstellende met dank aan de schrijver, voldaan neerlegt; aan een dissertatie behoeft men geen hoge eisen te stellen, men kan reeds tevreden zijn, wanneer de schrijver kort en duidelik de stand der kwesties uiteenzet en samenvat. Vooral in deze materie,

waar niet een ieder gemakkelik bij de hand heeft de werken, soms dertig jaar geleden geschreven, van de voorgangers, kan zulk een samenvattende uiteenzetting geen weelde heten; *Dr. Vroom*, zelf verdiept in de geheimen van zijn Auteur en zijn eigen voorgangers meent te dikwels dat een ieder nu ook presies weet, wat die hebben beweerd of zo niet, dit kan opmaken uit de te korte mededelingen dienaangaande in zijn boekje.

Maar wat het meest teleurstelt, de voornaamste ontdekking die nog te doen is omtrent Commodianus, zullen wij hier niet vinden, reeds in de *Praefatio* beneemt ons de schrijver alle hoop; de C. aetate nihil statuere omnino, verum ab omni ut ita dicam, partium studio alienus, eius versuum metrum ac syntaxin explorare in animo habeo."

Had *Dr. Vroom* zich nu maar wel aan partijdigheid bezondigd, dan was de uitkomst van zijn onderzoek zeker vruchtbaarder geweest, nu weten wij niet eens, bij wien hij zich aansluit; toch spreekt hij op pag. 37: „*Commodiani temporibus* scheen het gebruik van Acc. en Abl. reeds zeer onzeker," hoe dat kan is mij een raadsel. Het is immers niet onverschillig te weten, wanneer die onzekerheid begint.

Tevergeefs zoekt men achteraan in het boekje konklusies, waartoe schrijvers onderzoek hem gebracht heeft, waar men die verwacht, is het boekje uit; was hier het middel doel?

Veel nieuws is er in het tweede, het syntaktiese gedeelte van dit boekje niet te vinden; of het moest zijn, dat schr. af en toe een zinswending vertaalt met een uit onze gewestelike spreektaal: p. 54 „Junior quod frater primitium tolleret ille („omdat z'n jongere broer, omdat die", quod in sermone cotidiano apud nostrates saepe audire licet)"; p. 61, waar de verschuiving van perfectum of imperfectum naar plusquamperfectum vergelijkt met de lingua vulgaris limburgica: „ik was daar geweest" (= ik ben daar geweest). Toch zou een herhaling in Hollandse spreektaal van Commodianus' gedichtjes ons maar matig bevallen; men leze de vlotte, franse vertaling door *Joachim Durel* geleverd in een van diens twee, keurige proefschriften over C. in 1912 voor de fakulteit van T o u l o u s e, niet P a r ij s, zoals uit de bibliografie van *Dr. Vroom* schijnt te volgen, verdedigd.

Trouwens ik meen dat *Dr. Vroom* veel te veel nadruk legt op de Vulgaris Sermo; wat *Commodianus* schrijft is Kerklatijn, daarin schuilen twee onklassieke vormen van het Latijn; de een, beïnvloed door een slaafse, letterlike Bijbelvertaling uit het Grieks of uit het Hebreeuws; de andere door de neiging van elke sprekende gemeente om te ontleden in plaats van samen te stellen. Bij een profane tekst kan men de Bijbelse invloed veronachtzamen, maar bij een kerk-auteur mag men dit niet; bij een zodanige alle afwijkingen van Cicero in zijn oraties maar vulgair latijn te noemen, is onvoorzichtig.

Overigens heeft *Dr. Vroom* van *Durels* keurig boek C o m m o d i e n: R e c h e r c h e s s u r l a D o c t r i n e, l a L a n g u e e t l e V o c a b u l a i r e d u P o ë t e een dankbaar gebruik gemaakt. Men vergelijke:

Durel pag. 139 S. v. P l u s: Employé pour m a g i s A. 5 et 597. Usage populaire.

Vroom p. 81 P l u s loco „m a g i s" legitur A. 5: p l u s e r a m q u a m p a l i a l e v i o r; A. 597 p l u s d o l e t cf. S c h m a l z p. 615.

Terecht kan men vragen, welke waarde p. 73 de opmerking bij A n t e heeft, als men p. 137 van *Durel* leest; bij m o x p. 79: M o x n o n n u m q u a m i d e m v a l e t a c „m o x u t" cf. *Wölfflin*, A r c h i v IX, 517) doet *Dr. Vroom Durel* onrecht, door hem niet volledig af te schrijven, die in navolging van *Dombart* in de I n d e x achter zijn uitgave, veel afdoender het woordje behandelt.

In het eerste deel van de dissertatie wordt een metries vraagstuk behandeld; Commodianus heeft volgens het getuigenis van Gennadius geschreven q u a s i v e r s u d. i. niet in metriese, maar in rythmiese versregels; nu is over de betekenis van die woorden q u a s i v e r s u veel gestreden, door *W. Meyer* en *Luc. Müller* reeds in 1885, ook over de caesuur in C. verzen. Na hen *Hanssen* en *Scheifler*. Door een nauwkeurig onderzoek tracht *Dr. Vroom* tot een oplossing te komen; opnieuw blijkt hier, hoe voor deze kwesties het Latijn als voertuig van gedachten volstrekt ongeschikt is, de betoogtrant wordt omslachtig en onduidelik, wat niet de schuld is van de schrijver. Ten slotte bestrijdt schr. een op zich zelf niet ernstig bedoelde uiting van *Meyer*, dat Commodianus het rijm aan een of ander Semieties volk zou ontleend hebben. Wanneer men een „offenbar bekannt war" of een „Selbstverständlich" tegenkomt dan is men wel altijd op zijn hoede. Meyer verzekert dit van het rijm bij de Semieten en laat het toekomstige onderzoekers over te vinden, welk volk Commodianus of Augustinus tot voorbeeld geweest is voor hun tiradenrijm. Dit is echter zeker dat met de lettergrepen tellende dichtmanier en haar overige kentekenen ook het rijm van de Semieten naar de Grieken en de Latijnen overgegaan is." *Dr. Vroom* bestrijdt dit; hij wijst er echter niet op dat het lettergrepen tellen reeds een eigenaardigheid is van schrijvers als Tacitus; d. w. z. dat een zeker gevoel voor harmonie prozaschrijvers reeds ertoe brengt hun zinnen van een gelijke lengte met de lettergreep als eenheid te scheppen. Komt bij die manier nu om pedagogiese redenen het acrostichon en de gewoonte om de regels te laten eindigen op ⏑⏑⏑⏑‿ als de hexameter, dan heeft men Commodianus' manier van verzen schrijven afgeleid uit de Romeinse schrijvers van vorige eeuwen; deze hebben niet iets aan anderen ontleend — dat zoeken naar voorbeelden is een belediging voor hun vermogen om oorspronkelik te zijn — maar bij hen is voor den dag gekomen, wat ook bij anderen sluimerde, maar bij deze niet tot uiting gebracht is, omdat het toen geen mode was en wat wel mode was hen te zeer beheerste. Het rijm is evenzo iets, wat in de mensennatuur ligt, ieder kind rijmt spontaan maar sommige schrijvers vermijden rijmende verzen, voordat het in hun tijd lelik gevonden wordt, anderen bedienen zich ervan omdat zij het mooi vinden of soms ook omdat het hun een nuttig hulpmiddel schijnt om de menigte hun didaktiese en moralistiese verzen in het geheugen te prenten.

Misschien vindt *Dr. Vroom* nog eens gelegenheid deze stelling aan Commodianus te toetsen.

Utrecht. E. S l ij p e r.

D. Eduard König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt. (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin, III). Leipzig, Deichert. 1917. (Pr. M. 7.50).

De naam van den schrijver doet verwachten dat wij hier een deugdelijk boek vóor ons hebben, en in dat vertrouwen worden wij niet beschaamd. Groote geleerdheid, zich openbarend in kennis der taal en der geschiedenis van Israël, belezenheid in al wat over het boek dat hij verklaart geschreven is, onverdroten ijver, kenbaar in het opsporen en narekenen ook van schijnbare kleinigheden — K. aarzelde niet na te tellen, hoe dikwijls een grammaticale vorm of woord in dit, hoe dikwijls in dat boek voorkomt — dit alles, gepaard aan een doorgaans gezond oordeel, kenmerkt dit boek.

Toch stelt het enkele keeren teleur ; wat veroorzaakt wordt door des schrijvers hang tot conservatisme. Niet dat hij er aan denkt voor de kerkelijke beschouwing op te komen ; dit is zeer ver van hem. Dat het grootste deel van Deuterononium het wetboek is hetwelk aan de hervorming van Jozia in 622 v. Chr. ten grondslag lag en toen geschreven is, staat vast, en K. twijfelt daaraan geen oogenblik ; maar wanneer hij tracht te bepalen, wanneer de stukken die bij het oorspronkelijk werk gevoegd zijn ontstonden, dan verklaart hij wel dat sommige jonger zijn, maar klimt hij liefst zoo hoog mogelijk op. De oervorm van den Decaloog is volgens hem van Mozes, en de zoogenaamde „zegen van Mozes", Deut. 33, uit den tijd der richters. Hij vraagt (S. 236) : „Wanneer na Mozes zijn die spreuken ontstaan? Reeds bij de bespreking over Juda, Benjamin en Jozef is aangetoond, dat zij . . . . niet na het ontstaan van het koningschap behoeven ontstaan te zijn." Dit is een averechtsche manier van doen. Of het hoofdstuk in een boek staat dat de kerkelijke overlevering aan Mozes toekent, doet niets ter zake ; het is eenige eeuwen later geschreven en uit jonger en ouder stukken saamgesteld ; nu hebben wij bij een gedeelte dat op zichzelf staat niet te vragen : wanneer na Mozes is het geschreven? alsof wij liefst zoo dicht mogelijk bij zijn tijd moeten blijven ; maar : alleen uit welke tijdsomstandigheden zijn ieder deel en het geheel te verstaan — en dan hebben wij ons zeker eer in den tijd van Jerobeam II, de eerste helft der achtste eeuw, dan een viertal eeuwen vroeger te verplaatsen.

Een dergelijke nawerking van de oude, ook volgens hem te eenen male verwerpelijke, beschouwing is de schroom verkapt heidendom in Israëlietische zegswijzen en gebruiken te vinden. Wanneer — om een voorbeeld hiervan te geven — in Deut. 22 : 5, 9—12; 24 : 19—22 verboden wordt aan een vrouw manskleeding te dragen en omgekeerd, in een wijngaard koorn te zaaien, een rund en een ezel samen voor den ploeg te spannen, en kleed te dragen van wol en linnen dooreen, tressen te maken aan den deken waarmee men zich dekt, bij den oogst een schoof achter te laten en bij de inzameling nalezing te houden, dan is König ongenegen daarin heidensche gebruiken te zien, die, bij Israël in zwang, door den wetgever òf verboden worden òf zoo gekleurd dat ze kunnen blijven bestaan. Israël stond op zeer hoog peil van geestelijke ontwikkeling (war sich eines höheren kulturniveau bewuszt), en de gedachte dat het tot de Godheid in een bijzondere betrekking stond wordt in die voorschriften uitgedrukt. Van de onderstelling dat die „vergeten schoof" oorspronkelijk een gave aan den veldgeest was hooren wij zelfs niets.

In Deut. 329 : lezen wij dat „Jahwe's erfdeel zijn volk is, Jakob het hem toegevallen erf", en de schrijver is blijkbaar huiverig daarin te zien de meening dat, zooals ieder volk zijn eigen god had, Jahwe die van Israël was, en verklaart het vers aldus : „d. h. das für Gottes Geschichtslenkung maszgebende Menschheitselement." Zoo wordt Jahwe tot God gemaakt en aan het bekrompen volksgeloof een mooie tint gegeven.

Intusschen, deze aanmerkingen beletten mij geenszins te verklaren dat deze kommentaar een kostelijk boek is.

Leiden. H. Oort.

J. C. Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life. (Hesperia, 9). Göttingen, Van den Hoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. M. 2.80, geb. M. 3.80).

Er verschijnen van tijd tot tijd op het gebied der letterkundige geschiedenis van die werken, gering van omvang dikwijls, die plotseling een geheel nieuw licht doen vallen op personen of werken, deze tot in hun diepsten kern als het ware doorstralen en ons achterlaten met een verrassende verrijking of verheldering van ons inzicht. Zoo, om een enkel voorbeeld te noemen, Lanson's boek over Corneille, zoo ook op het terrein der Duitsche letterkunde Volkelt's werkje over Franz Grillparzer als Dichter des Tragischen.

Tot dit soort van boeken behoort ongetwijfeld dat van Blankenagel niet. Wel is het onderwerp, ook na het vele, dat reeds over Kleist is geschreven, nog dankbaar genoeg en zeer geschikt om ons het levensverschijnsel Kleist nader te brengen en ons tevens kennis te doen nemen van een in hooge mate eigenaardige en interessante levenshouding, maar de wijze, waarop de schrijver dit doel heeft trachten te bereiken, is daarvoor niet in elk opzicht gunstig geweest.

Het is geenszins mijn bedoeling daarmede te kort te doen aan de werkelijk zeer verdienstelijke eigenschappen van dit boek. Het berust op inderdaad zeer grondige en volledige bronnenstudie, verraadt ook overal min of meer nauwkeurige bekendheid met de literatuur, met name voor zoover deze uitsluitend op Kleist betrekking heeft, en geeft op menige bladzij blijk van een zeer goeden en zelfstandigen kijk op de modaliteit van diens levensbeschouwing, als ook op de ontwikkeling daarvan.

Uitgaande van de fundamenteel verschillende waardeering van rede en gevoel in de onderscheiden perioden van Kleist's leven, schetst ons de schrijver in een reeks van niet altijd even nauw samenhangende hoofdstukken die eigenaardige positie tegenover het leven, die door dezen dichter werd ingenomen. Hij bespreekt daarbij achtereenvolgens diens godsdienstige opvattingen, zijn beschouwingen omtrent onsterfelijkheid, God en wilsvrijheid, zijn vrouwenideaal, zijn ethisch standpunt, en eindigt met een behandeling zijner sociale overtuigingen. Hij maakt daarbij zeer conscientieus gebruik van diens brieven, voornamelijk van die aan zijn zuster Ulrike en aan zijn verloofde, Wilhelmina von Zenge, en — aanmerkelijk minder conscientieus — van diens werken. Vooral is hij daarbij niet altijd aan het gevaar ontkomen, de door de personen zijner drama's uitge-

sproken meeningen zonder meer voor die van Kleist zelf te doen gelden, wat m. i. niet dan met de uiterste voorzichtigheid doenlijk is.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke hoofdstukken valt onmiddellijk in het oog, dat deze indeeling in hooge mate kunstmatig is: de beide laatste hoofdstukken staan klaarblijkelijk met elkaar in innig verband en van de voorafgaande zijn *Immortality, God* en *Fate and freedom of the will* toch wel zeer moeilijk van *Religion* te scheiden. Wij hebben hier te doen met een onorganische analyse, zooals het duidelijkst blijkt uit het herhaaldelijk voorkomen van dezelfde citaten in verschillenden samenhang (zoo b. v. bl. 14 en 17, 21 en 61, 36 en 64, en elders). Het komt mij voor, dat een synthetische ontwikkelingsgeschiedenis van Kleist's levensbeschouwing een aanmerkelijk juister vorm zou zijn geweest dan deze scheiding van wat toch één geheel vormt.

De waarde van de onderscheiden hoofdstukken is zeer verschillend. Zeer goed is het laatste: *Duty and the relation of the individual to the state*, met zijn uiteenzetting van Kleist's ontwikkeling van kosmopolitisch individualisme tot de grootsche opvatting van het nationale staatsburgerschap in den Prinz von Homburg; goed ook de weergave van zijn zoo bij uitstek persoonlijk vrouwenideaal en de verwijzing naar de figuur van Käthchen von Heilbronn.

Minder geslaagd zijn m. i. die gedeelten, die betrekking hebben op Kleist's religieus-metaphysische overtuigingen. Wat al te zeer ligt hier de nadruk op de eerste, dogmatisch-rationalistische periode voor 1801, die den schrijver blijkbaar duidelijker is dan de levensbeschouwing van den lateren Kleist. Toch ontbreekt ook hier het goede niet: de verschillende uitingen over het katholicisme weet Blankenagel zeer plausibel te verklaren (de verwijzing naar Mortimer in Schiller's Maria Stuart lijkt mij evenwel onjuist); de samenhang tusschen fatalistische opvattingen en het drama Die Familie Schroffenstein wordt nadrukkelijk naar voren gebracht; terwijl ook Kleist's later standpunt van een strijd tegen het noodlot op grond van een ons geheel beheerschend ideaal voldoende in het licht wordt gesteld.

Herhaaldelijk wordt ook gewezen op de zoo algemeen bekende revolutie, die de lectuur van Kant's Kritik der reinen Vernunft in Kleist's zieleleven teweegbracht. Maar ook hier meer dan ergens anders stelt ons de schrijver te leur. Nergens is gepoogd, deze in den diepsten kern zoo irrationeele reactie op Kant's werk te verklaren, ons duidelijk te maken, waarom het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid daardoor — merkwaardig genoeg — niet wordt geschokt, evenmin dat aan het Godsbestaan; terwijl een fatalistisch determinisme en een ethisch relativisme als van zelfsprekende gevolgen van de Kantlectuur worden aanvaard, wat mij allerminst zonder meer plausibel voorkomt.

En dit lijkt mij wel het zwakste punt van het geheele werk: nergens geeft de schrijver blijk van eigen dieper inzicht in de problemen, die Kleist bezig hielden, nergens zoekt hij aanknooping in de algemeene geschiedenis der letterkunde, in die van den godsdienst of van de wijsbegeerte, ja met name deze laatste is hem zoo betrekkelijk vreemd, dat het hem ten eenen male ontgaat, dat Kleist's jeugdige opvatting, dat ieder zijn eigen levensweg baant, evenmin iets met de wilsvrijheid heeft uit te staan als zijn later fatalisme.

En dit zwakke punt is niet toevallig. Wanneer men nauwlettend toeziet, maakt Blankenagel's boek overal den indruk van een eerlijke, nauwkeurige en grondige studie van het onderwerp, ondernomen door iemand, die niet is toegerust met al het wetenschappelijk materiaal, dat daartoe noodig ware geweest en die vooral één fundamenteele eigenschap mist: l'esprit synthétique.

Groningen. Th. C. van Stockum.

H. Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt, its language, literary associations and folklore. The Hague, Martinus Nijhoff, 1917.

Deze lijvige kommentaar bestaat uit twee afdelingen, een textuitlegging en een textkritiek. In de eerste afdeling wordt het gehele toneelstuk doorlopen en worden tal van lastige plaatsen besproken. Met veel kennis van zaken verklaart Logeman allerlei moeilike noorse woorden, bekritiseert hij de nederlandse, franse, duitse en engelse Peer Gynt-vertalingen, wijst hij op biezonderheden in woordenschat en grammatica, op toespelingen, die alleen iemand, die goed van de skandinaviese toestanden op de hoogte is, begrijpen kan, en haalt hij parallellen aan uit de Skandinaviese folklore en uit de verdere literatuur. De stof is dus bont en uitgebreid en men vraagt zich af voor welk publiek deze kommentaar eigenlik geschreven is. De schrijver zelf zegt: this commentary is destined to incite and enable foreign lovers of the drama to become students of it without the aid of a voluminous library. — Van dergelijke mensen mag men veronderstellen, dat ze Ibsen in het noors kunnen lezen en voor hun is het toch overbodig elke regel, hoe eenvoudig ook, in het engels te vertalen, ja zelfs een doorlopende kritiek op de engelse vertaling van de Archers te leveren. Is het boek echter spesiaal bestemd voor diegenen, die Peer Gynt in de engelse vertaling lezen, dan vraagt men zich af waartoe die talloze plaatsen dienen, waar ons op het gebruik van noorwegismen en sveacismen en op noorse grammaticale kwesties gewezen wordt.

Logeman zegt in zijn voorrede zelf wel: „no systematic study has been possible under the circumstances", maar wat meer eenheid van kompositie en wat meer beperking van stof was toch niet onmogelik geweest.

Worden wij verder tot de geest van Peer Gynt gebracht, begrijpen we het stuk beter, wanneer ons meegedeeld wordt, dat glohede jernet een konstruktie is, die iets minder algemeen gebruikt wordt dan det glohede jern (871), wanneer de kwestie behandeld wordt of slipp mig een betere schrijfwijze is dan slip mig (356), of een spesiaal woord alleen in het noors of ook in het gemeenschappelike deens-noors voorkomt? Dergelijke opmerkingen kunnen interessant zijn voor iemand, die Ibsens taal wil bestuderen, maar dan is het weer niet voldoende alleen enige plaatsen uit Peer Gynt aan te halen; voor een studie van Ibsens taal moet men systematies al Ibsens werken nagaan.

Het is zeker belangwekkend iets te horen over de oorsprong van het spreekwoord „morgenstund har guld i mund", maar dat verheldert ons inzicht in Peer Gynt

evenmin als een bestrijding van Stoetts verklaring van „het land hebben als een stier" (1348) of als een verhandeling van 2 bladzijden over het gebruik van bastaardvloeken, alleen omdat Trumpeterstråle zegt: „for tusend, farbroer Gynt" (1934).

Logeman wijst er herhaaldelik op, dat Ibsen veel studie van folklore heeft gemaakt; vaak laat hij ons zien, hoe aan een bepaalde scene uit Peer Gynt een trek uit het Peer Gynt-sprookje bij Asbjørnson ten grondslag ligt en uit zijn uitgebreide folkloristiese kennis haalt L. dan nog allerlei literatuur aan. Is het echter niet wat ver gezocht — en zal de gemiddelde lezer zijn kommentaar niet ongeduldig op zij schuiven — wanneer er naar aanleiding van de vraag saa har du vel ogsaa usynligheds-kuften (669) een verhandeling van 2 kolommen over het ontstaan en de verbreiding van een zo bekend motief als de tarnkappe volgt? Een philoloog vindt hier niets nieuws en een niet-philoloog zoekt bij de lezing van Peer Gynt niet naar al deze geleerdheid.

Mijn hoofdbezwaren tegen Logemans werk zijn het nodeloos vertoon van veel geleerdheid en het bevitten van een dichter als Ibsen. Waarom moet b.v. een enkel gebaar van Peer Gynt (957) vergeleken worden met een van Polonius? 2444 mit halve rige for en hest, noemt L. zelf een staande uitdrukking maar toch wordt hier van direkte Shakespeare-invloed gesproken. Er wordt Ibsen een verwijt van gemaakt, dat de beschrijving van Gjendin-eggen niet juist is, alsof een dichter een geografies-preciese beschrijving moet geven en zijn fantasie niet mag laten werken. L. tikt Ibsen op de vingers omdat zijn Engelse titulatuur niet altijd juist is, evenmin als zijn uitspraak van de Franse taal! De opmerking, die bijna haarkloverij is, dat we in 550 en jente in plaats van jenten verwachten is bovendien onjuist, omdat twee regels te voren al van haar gesproken is (til spillemanden, i det han flyver forbi med en jente ved haanden).

Onjuist verklaard lijken me ook de volgende punten: 584. oudn. veig als tweede lid in vrouwennamen betekent niet vrouw maar drank. 969. als de naam Brose als eigennaam voorkomt is dat voldoende en behoeft men niet aan contaminatie te denken. 1000. De trollen in de Dovre-hall zijn van menselike grootte. Nergens wordt vermoed, dat Peer opvalt omdat hij veel langer of veel kleiner is dan de omgeving waarin hij op dat oogenblik verkeert. 715. Wanneer de smid in de handen spuwt volgt hij een zeer verbreid volksgebruik, waar op deze plaats niets achter te zoeken is. 1082. er kon hier alleen sprake van een „bitone" zijn, wanneer svanse van een meisje gezegd werd, maar het wordt van Peer gebruikt. 1102 stutthoser vertaalt L. met socklets. Is hier niet eerder aan een korte broek te denken? vergelijk on. stuttbraexur, modern ijslands stuttbuxur, dat dezelfde betekenis heeft. 1228. Bøjgen gaat volgens L. terug op de Midgaards-orm, maar de enige overeenkomst, die beiden hebben is hun ronde vorm: de Midgaards-orm ligt in zee rond om de wereld en de bøjg is Peers boze ik, waarin hij verstrikt is. Het lijkt me zeer gewaagd hier aan enig verband te denken. 2833. De Duitse dichter, who „out of his great(est) sorrows made his small(est) songs" is niet Freiligrath maar Heine.

Ten slotte nog enige woorden over afdeling II, de tekstkritiek. Prof. Logeman heeft in een artikel „Tilbake til Ibsen" in het noorse tijdschrift Edda aangetoond, dat de latere uitgaven van Peer Gynt slordig zijn gedrukt. Vele van deze drukfouten zijn in de drukken, na dit artikel verschenen, verbeterd, en we vragen nu, welk nut het nog kan hebben al deze drukfouten, ook de verbeterde, weer eens te bespreken. En waar gaat het dan nog meestal om! of er moet staan v: Eberkopf of v. Eberkopf, Brudgommen of BRUDGOMMEN en meer dergelijke onbelangrijke kwesties. Tilbake til Ibsen zou ik met Prof. Logeman willen uitroepen, maar dan terug uit deze „philologie" naar de poëzie en de geest van Ibsens werken.

Amsterdam. S. A. Krijn.

Fr. Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära. Vänersborg, Fritz Berg. 1916. (Pr. 75 öre).

„De navolgende bladzijden zijn een *programma*", zegt de schrijver. Hij breekt een lans voor de praktiese klankleer van het Frans, die in Zweden nog niet voldoende op haar waarde wordt geschat, en, als voorbeeld van hetgeen zulk een klankleer moet zijn voor de Zweden, beschrijft hij uitvoerig de vorming van de Franse nasale klinkers. Ter aanlering van de uitspraak worden,naast lijsten van woorden met nasale *o*, reeksen termen met orale *o* vóór *m* gegeven, dus bijv. *complet* naast *commode*. Er staat evenwel op de enkele pagina's die het werkje telt nog heel wat meer: over het accent van het Frans, over de kwantiteit der vocalen (zeer belangrijke metingen door dr. E. A. Meyer), enz. Het is een sympathiek geschriftje, getuigende van juiste en frisse denkbeelden over het onderwijs van het Frans. Ik veroorloof mij de volgende aanhaling: „Dit alles, dat een enorm onderscheid doet ontstaan tussen de uitspraak van het Frans en die van het Zweeds, valt een geboren Fransman natuurlik licht; voor een niet-Fransman echter, altans voor een Zweed, is het moeilik om Frans te spreken... Daarom moeten wij, om hierin enigszins te slagen, d. w. z. om niet doorlopend een Fransman te kwellen, bij gelegenheid onze eigen natuur afleggen, rustiger en gereserveerder en minder uitbundig zijn in gedachte, taal en houding. Deze voor de Franse uitspraak zo karakteristieke trekken zijn natuurlik slechts bij benadering juiste uitdrukkingen van het Franse karakter. De Fransman laat zijn man niet los, hij wil hem overtuigen; helder, logies, ad rem, maar tevens — als hij spreekt met iemand die zich niet gewonnen wil geven — heftig, bewegelik en op elk ogenblik, wanneer het nodig is, gereed om van postuur te veranderen: snel en soepel."

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Páta, Zlomek evangelistáře XIII. století sofijské národní knihovny (č. 397). Studie gramaticko-lexikální. [Rozpravy české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. III, 41] Praag, 1915. (Pr. 3 kronen).

Gaarne vestig ik op deze uitgave van een middelbulgaars evangelistaarfragment de aandacht. Ik doe dat niet zozeer om de tekst zelf — hoe goed en akkuraat deze ook is uitgegeven (met een glossaar) — als wel om de inleiding. De uitvoerige, grondig en met veel geduld bewerkte bibliografie van op 't Bulgaars betrekking hebbende literatuur verdient door iedere beoefenaar van het Kerkslavies gekend en gebruikt te worden; vooral

de bladzijden, aan de studie van het Middelbulgaars gewijd, zijn een kostbare aanwinst onzer wetenschap. Verder is een belangrijk resultaat dezer studie het afdoend geleverde bewijs, dat het door Páta uitgegeven fragment zeer na verwant is met de oudbulgaarse Codex Assemanianus; een steeds voortgezet intensief onderzoek der kerkslaviese teksten van bulgaarse, serviese en russiese redaktie stelt ons voortdurend meer in staat, inzicht te krijgen in de geschiedenis der oudste slaviese evangelieteksten.

Op één hoofdstuk wil ik hier nader ingaan, daar het wellicht het allerbelangrijkste is der middelbulgaarse klankleer en ik het met de schrijver niet geheel eens ben, — namelik op het hoofdstuk over de nasale klinkers. Blijkens blz. 52 v. gebruikt onze tekst het ę-teken zowel voor oorspronkelike ę als ook voor ą, ję, ją; ą komt slechts 6 keer voor, en wel 5 keer in vormen, waar vanouds ą gesproken werd, de zesde maal in *gl[agol]ąi* (zie blz. 50), — ją 2-maal: *ïązïskaě, ïązïskŭïmi*, — ję eenmaal in *vïnetrïjędu*. Ik kan niet anders aannemen, of 't fragment behoort wat zijn nasaaltekens aangaat tot één klasse met de paar door Kul'bakin Ochridskaja rukopis' Apostola LXI genoemde tekstjes, uit één waarvan (fragment uit M. S. Drinow's nalatenschap) K. de volgende vormen citeert: *siloę, ot vseę, kępinę, tresętsę, vĭ věrę, orężije, pogręzošę, desnicę, glębina, będę*. Dit fragment stemt ook wat het gebruik van ĭ voor ŭ en ĭ beide betreft met de tekst van Páta overeen. De paar ą's van deze laatste zijn evenals de sporadiese ŭ's op rekening der traditie te schrijven. Hoe Páta er toe komt, op blz. 50 in de vormen *pričę, się, volę, d[u]šę, gl[agol]ąi* sporen der zgn. regelmatige middelbulgaarse nasaalwisseling te zien, is mij niet klaar: wij zouden dan **d[u]šą, *gl[agol]ęi* verwachten (in sommige dialekten ook **pričą*). Wanneer wij echter in het teken ę de regelmatige representant zowel van oude ą, ją als van ę, ję zien, hebben de accusativi *pričę, się, volę, d[u]šę* niets opvallends, — terwijl *gl[agol]ąi* met zijn tegen alle regels strijdende ą licht uit de pen van een afschrijver kan zijn gevloeid, die uit oude teksten de beide nasalen kende, in zijn eigen dialekt echter geen verschil meer waarnam. En wanneer Páta enige regels verderop in *nę* voor *nŭ* en in *domašnego* (: Assem. *domašĭnjeję ego*) een aanwijzing ziet, dat in des schrijvers dialekt de ą een ŭ-klank, de ę een e-klank was, dan heeft m. i. de wens, ook in dit opzicht zijn tekst als westbulgaars te mogen beschouwen, hem parten gespeeld. Zo *nę* iets bewijzen kan, dan is 't wel dit, dat ę en ŭ geheel of bijna dezelfde klank hadden, — en *domašnego*, in de tekst voorkomend als pendant van *g[o]sp[o]d[i]na*, zal door de schrijver wel eenvoudig gevoeld zijn als de genitief van *domašĭn'ĭ-i*: vgl. de blz. 71 geciteerde dativi op *-omu* voor ouder *-ujemu*. Het ene teken ę voor ę, ą, ję, ją wijst m. i. op een dialekt, waar ą tot ŭ, ę tot 'ŭ geworden was, zoals in de tegenwoordige Rhodope-dialekten (zie Conew Dial. studii [1]) 1, 78—80); de verweking van de voorafgaande konsonant, die niet wordt aangeduid, was wellicht zeer zwak [2]).

[1]) Uit: Sborniků za narodni umotworenija, nauka i knižnina XX. Sofia 1904.

[2]) Vgl. dialektvormen als *zŭl, zŭk'* bij Conew t.a.p. 80, zonder een spoor der oude weekheid.

Mogelik was aan 't begin van een woord de klank een beetje anders: daarop zou de spelling *ïą* kunnen wijzen; andere voorbeelden met „anlautende" nasaalvokaal dan *ïązïskaě, ïązïskŭïmi* komen niet voor.

Leiden. N. van Wijk.

J. Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Amsterdamsche diss.)

Wanneer men onder koloniseeren overeenkomstig de afleiding van het woord in de eerste plaats het in cultuur brengen van land verstaat, hebben de landbouwende volken van het Oostelijk deel van ons werelddeel op betere resultaten te wijzen dan de zeevarende volken van het Westen. Hetzelfde schijnt te gelden ten opzichte van de bewoners der verschillende provinciën van ons vaderland. Het eigenlijke Holland heeft groote overzeesche bezittingen verworven, maar weinig volkplantingen gesticht. In de West-Indische Compagnie openbaarden zich twee stroomingen: sommigen wilden Nieuw-Nederland uitsluitend als handelsgebied beschouwd zien, anderen begrepen, dat men trachten moest daarheen menschen te brengen, die het land zouden ontginnen; van de laatste groep was de voornaamste persoon Kiliaen van Rensselaer, omstreeks 1580 te Hasselt geboren uit eene familie, welke behoorde tot den kleinen landadel van de Veluwe, en het is grootendeels aan zijn initiatief te danken, dat een aantal boeren, vooral uit Gelderland, Utrecht, Gooiland en Zeeland, en sommige Scandinaviërs en Noord-Duitschers zich aan de Hudson hebben gevestigd.

De geschiedenis dezer volkplanting heeft den Amerikanen meer belang ingeboezemd dan den Nederlanders. De omstandigheid dat de familie-papieren van de Rensselaers bewaard gebleven zijn en thans berusten in het oud-archief der gemeente Amsterdam, heeft echter aanleiding gegeven dat er ook hier te lande meer aandacht op gevestigd is, en wel door Mr. N. de Roever in Oud-Holland (1890) in een opstel, dat wel is waar niet voltooid werd. Al de bedoelde familiepapieren zijn sedert nog in het Engelsch vertaald en uitgegeven door den heer A. J. F. van Laer, archivaris van den staat New-York, onder den titel: Van Rensselaer-Bowier Manuscripts (Albany, 1908). Wie dus van de kolonisatie van Nieuw-Nederland iets meer wilde weten, kon aan dit verlangen door de genoemde werken voldoen. Althans grootendeels. De heer Spinoza Catella Jessurun heeft gemeend dat een aantal vragen door Mr. De Roever niet op bevredigende wijze zijn beantwoord, en getracht met behulp van elders bijeengebrachte gegevens nieuw licht te werpen op het onderwerp, dat hij tevens meer stelselmatig uit verschillende oogpunten wilde beschouwen.

In afwijking van De Roever, wiens artikel, ofschoon onvoltooid, toch tot 1641 gebracht was, voert de schrijver ons slechts tot 1636; het feit wordt in de inleiding, blz. 19—20, meer geconstateerd dan gemotiveerd. Wij hebben er ons bij neer te leggen. Het gewicht van de gegevens, welke uit het Algemeen Rijksarchief bijeengebracht zijn tot aanvulling van de Rensselaer-papieren, moet het oordeel over de wenschelijkheid van eene nieuwe behandeling bepalen. De schrijver heeft deze zelfs „noodig" geacht. Men kan daarover verschil-

lend denken, maar moeilijk tegenspreken, dat een verder uitgestrekt bronnenonderzoek steeds tot eene meer gedetailleerde voorstelling zal leiden. Het boek, dat voor ons ligt, zou dus voor den belangstellende in het onderwerp de plaats van het opstel van Mr. De Roever moeten innemen. Dit kan echter niet het geval zijn, omdat Dr. Spinoza Catella Jessurun voor details naar dit opstel verwijst, speciaal naar de daarbij afgedrukte bijlagen, en tegen De Roever polemiseert. De beoefenaar der geschiedenis van Nieuw-Nederland zal dus voortaan de werken van twee schrijvers moeten raadplegen, die in vele opzichten hetzelfde geven. De stof is evenwel in het jongste in hoofdstukken ingedeeld, waardoor een overzicht van den rijken inhoud van details gemakkelijker wordt gemaakt. We vonden hier na de inleiding : 1. Kiliaen van Rensselaer's voorbereiding ; 2. de kolonisatie ; 3. landbouw ; 4. Kiliaen van Rensselaer's streven tot het verkrijgen van een veestapel ; 5. inrichting van het bestuur ; 6. Kiliaen van Rensselaer's verhouding tot de West-Indische Compagnie ; 7. Kiliaen van Rensselaer's karakter; besluit; dan nog elf bijlagen en een naamregister. Het denkbeeld van de samenvatting der bijzonderheden in rubrieken lijkt mij gelukkig, maar de volgorde der hoofdstukken schijnt het minder te zijn. Ze had ook anders kunnen zijn en is misschien eerst anders geweest, zoodat de lezer in een voorgaand hoofdstuk iets weten moet, wat hij slechts uit een volgend of door De Roever weten kon. Op blz. 75 staat dat een zeker bedrag werd omgeslagen over de vier aandeelhouders ; de lezer krijgt blz. 84 en 129 het vermoeden, wie dat geweest zijn, maar pas op blz. 207, in het laatste hoofdstuk, wordt de verhouding opgehelderd. Ook op enkele details is aanmerking te maken : Principe (blz. 15) ligt niet in Amerika ; voor De Moucheron en zijn tijdgenooten moet men het werk van De Stoppelaar gebruiken en niet dat van Swalue.

In hoofdzaak verdient de schrijver evenwel lof voor den ijver, waarmede hij nieuwe bouwstoffen heeft bijeengegaard en overzichtelijk gerangschikt. Het is te wenschen, dat hij belangwekkende bijzonderheden als die over de invoering en verbreiding van de tabakscultuur in Rensselaerswijck, welke hij nu heeft meenen te moeten achterhouden als vallende buiten zijn bestek (blz. 99), later nog openbaar maakt.

Middelburg. K. Heeringa.

W. S. van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (ms. 15624—15641, Kon. Bibl. te Brussel). Leiden, Brill. 1917. (Pr. *f* 3.50).

Is de gedachte reeds altijd weemoedig een werk aan te kondigen wanneer de schrijver daarvan kort vóór of na dit verschijnen overleden is, hoeveel te meer moet zulks in het onderhavige geval dit doen, waar de bewerker op jeugdigen leeftijd, na een korte ziekte werd weggerukt te midden van zijn werk, en kort voor zijn promotie tot doctor in de geneeskunde.

Van den Berg toch overleed 3 April 1916 als jeugdig arts in het Wilhelmina-gasthuis te Amsterdam, waar hij assistent was op de inwendige afdeeling. Zooals professor van Leersum, die zijn promotor zou geweest zijn, reeds in een kort in memoriam in het Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde van 8 April 1916 blz. 1309 meedeelde, was de correctie der drukproeven bijna voltooid.

Het mag dus als een daad van groote piëteit worden aangemerkt, dat mejuffrouw S. J. van den Berg, zuster van den overledene, de taak van haar broeder heeft overgenomen om dit, als proefschrift bedoeld werk, tot een goed einde te brengen. Dat haar arbeid en moeite niet tevergeefs zullen zijn geweest is mijn vaste overtuiging.

De inleiding tot het „Antidotarium Nicolaï" is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt Salerno en de Salernitaansche school, waarbij gewezen wordt op de ligging en de geschiedenis van de stad, terwijl wat de school betreft, een beknopt en degelijk overzicht wordt gegeven van haar doel en inrichting, en tevens uit hare geschiedenis blijkt, dat de oorsprong dezer school nog altijd in het duister ligt, en het bloeitijdperk in het begin der 12de eeuw valt. Het tweede hoofdstuk behandelt Nicolaus en het Antidotarium ; van den persoon is weinig bekend, van het werk des te meer. Hieraan gaan met een enkel woord de antidotaria in het algemeen vooraf ; waaruit blijkt dat er drie groote middeleeuwsche verzamelingen van recepten bestaan, die den naam Nicolaus dragen, omtrent welke drie werken in vroeger tijden een hopelooze verwarring bestond.

Het Antidotarium door van den Berg uitgegeven dagteekent van ± 1100, en werd in de middeleeuwen zeer hoog geschat, zoodat het tot de eerste werken behoort die gedrukt zijn geworden, terwijl talrijke herdrukken het licht zagen — tusschen 1471 en 1500 zijn er niet minder dan negen bekend — en het in verschillende talen is overgezet, speciaal in het Italiaansch, Fransch en Hebreeuwsch. Van deze laatste taal worden er zelfs 17 genoemd, hetgeen verklaard wordt doordat het Antidotarium zoo vaak voor en door Joodsche artsen bewerkt en vertaald is. Al deze vertalingen verschillen echter onderling.

In het derde hoofdstuk worden besproken de middelnederlandsche vertaling en de editio princeps, waaruit blijkt dat een afgedrukte middel-nederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai te vinden is in de Kon. Bibl. te Brussel als No. 15626 in een perkamenten codex, welke een aantal vertalingen in handschrift bevat van oude geneeskundige werken, genummerd 15624—15641. Tot dezen codex behoort ook de Cyrurgie van meester Jan Yperman door prof. van Leersum in 1913 uitgegeven. Wat de editio princeps betreft, blijkt deze te Venetie in 1471 gedrukt te zijn en zich te Parijs te bevinden. Van den Berg geeft verder een juiste beschrijving in aantal folio's en afmetingen, soort van papier en aanteekeningen afkomstig van verschillende schrijvers in margine.

Na deze in alle opzichten lezenswaardige inleiding volgt een alphabetisch gerangschikte en zeer uitvoerige literatuuropgave, welke gevolgd wordt door een doelmatige lijst van afkortingen. Daarna volgt een overzicht van praeparaten, waar, achter de in alphabetische volgorde gerangschikte praeparaten, in zes kolommen gegeven worden de folieering en volgnummers van de voor dit werk gebruikte uitgaven en vertalingen, terwijl in een zevende kolom de pagineering van deze uitgave volgt.

Nu komt het Antidotarium zelf, waarbij naast elkaar zijn geplaatst de Latijnsche en de Middelnederlandsche

tekst, en vooral de eerstgenoemde in ruime mate van noten is voorzien.

Na alles wat het voorafgaande deed verwachten is het „Antidotarium" een kostelijk stuk werk, een genot om door te lezen, niet alleen voor den medicus historicus doch ook voor vele anderen, die zeer zeker op meerdere plaatsen oude bekenden zullen tegenkomen. Het voordeel bovendien is dat het „Antidotarium" gevolgd wordt door een zeer uitvoerige verklaring van de verschillende besproken antidota, welke alleen reeds tachtig bladzijden beslaat.

Diep te betreuren is, dat aan het slot ontbreken het twaalftal, bij de wet vereischte stellingen, om het behalen van den doktorstitel mogelijk te maken. Zeer zeker zou de schrijver eer met zijn werk hebben ingelegd; nu wordt voor de zooveelste maal de bekende spreuk bewaarheid „βραχὺσ μὲν ὁ βίοσ, ἡ δὲ τέχνη μακρά."

Dat de eer van meegewerkt te hebben aan de voltooiïng van dit werk nu moge overgaan op mejuffrouw van den Berg, en het voor professor van Leersum steeds een aangename gedachte moge zijn, dat het onder zijne leiding tot stand kwam.

Leiden. J. E. Kroon.

E. Drerup, Die Griechen von heute. Gladbach, Volksvereinsverlag. 1917. (Pr. M. 1.—).

De bekende hoogleraar uit Würzburg geeft in deze brochure van 47 blz. een overzicht van de geschiedenis van Griekenland sedert de vrijheidsoorlog, opmerkingen over de afstamming van het Griekse volk, over de taalstrijd, de inrichting van kerk en onderwijs, en beschouwingen over „Griechenland im Weltkrieg." Het overzicht is duidelik en de opmerkingen getuigen van kennis van zaken. Bij 't beoordelen van de taalstrijd staat de schrijver op een geheel ander standpunt dan ik; mij komt het naïef voor om te dekreteren (gelijk de schr. reeds in 1911 heeft gedaan en tans nog eens doet) dat, nu in de grondwet (*sic*) een paar artikels tegen het bestrijden van de officiële schrijftaal en tegen het vertalen van de Bijbel zijn opgenomen, de taalstrijd geeindigd is.

Nog meer dan ten opzichte van de taalkwestie wijk ik van Drerup af in zake de houding van Griekenland in de tegenwoordige oorlog. Doch het Museum is niet de plaats om verschillen van politieke overtuiging uitvoerig te bespreken. Ik bepaal mij er toe te getuigen dat ik het omgekeerde van de volgende uitspraken voor juist houd: de militaire missie onder generaal Eydoux is van weinig nut geweest voor de in 1910 begonnen reorganisatie van het Griekse leger (blz. 39), koning Konstantijn bleef nog in Aug. 1916 „unentwegt neutral" (blz. 43), de koning is de lieveling van zijn volk (blz. 47). Daarentegen ben ik het met de schr. eens dat koning Konstantijn het nakomen van het met Servië bezworen verbond verhinderd heeft (blz. 39), en ook (blz. 47) dat de strijd tussen de koning en Venizelos eigenlik een strijd is tussen 't monarchistiese en demokraties-parlementaire beginsel. Als men er nu aan denkt dat Griekenland een grondwet heeft die de beslissing in de gewichtigste aangelegenheden niet aan de kroon maar aan het Parlement opdraagt, zal ieder kunnen uitmaken op wie van de twee antagonisten het woord „revolutionair", waarmee Drerup telkens Venizelos aanduidt, het meest van toepassing is.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Tacitus' Germania, erkl. von **Ed. Wolff.** 3. Aufl. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

Wolff's editie van de Germania behoeft zeker nauwelijks een woord van aanbeveling. De beknopte en toch heldere inleiding, de uitgebreide commentaar spreken voor zich zelf. Hier en daar vraagt men zich af, of de laatste niet eenigszins bekort zou kunnen worden, zie b. v. de verklaring op bldz. 21 van *minime*, bldz. 31 van *quamquam*, bldz. 73 van *expellunt* en *temperantia*, bldz. 90 van *insuper*.

In den tekst zijn op meer plaatsen dan in de vorige uitgave emendaties opgenomen. Zoo leest Wolff 2, 17 i. p. v. het overgeleverde *additum* nu *auditum*, m. i. onnoodig: de Kelten gaven aan de binnendringende stammen, die elk een verschillenden naam droegen, een algemeenen naam *erbij*.

4, 8 wordt *caelo solove* in *caelo soloque* veranderd. Ook hier schijnt mij de overlevering juister: door het klimaat leerden zij de koude verdragen, door den bodem het gebrek aan voedsel.

5, 4 kan *impatiens*, waarvoor W. met Tross *patiens* leest, behouden blijven, daar Tacitus bij *frugiferarum arborum* waarschijnlijk aan zuidvruchten denkt. In ieder geval vertelt hij c. 26, dat de Germanen geen boomgaarden planten, terwijl met *agrestia poma* (c. 23) wel geen boomvruchten bedoeld zijn. Ook schijnt het mij met het oog op Tacitus' stijl gevaarlijk de tegenstelling met *satis ferax* op te heffen.

Terecht is m. i. 15, 1 in de woorden *non multum venatibus — transigunt* het eerste met Acidalius geschrapt en 32, 2 i. p. v. *colunt* Novák's verbetering *accolunt* opgenomen.

De druk is goed verzorgd: in den tekst zag ik slechts één fout (bldz. 96, r. 10 Herculum), in de noten hier en daar een kleinigheid.

Ik meen niet te mogen verzwijgen, dat deze editie ontsierd wordt door den aanhef van het „Vorwort". In wetenschappelijk werk behoort de huidige oorlog van welke zijde ook niet aangeduid te worden als een strijd „gegen eine Welt in Waffen, gegen verblendete Rachsucht und Raubgier, gegen Neid und Niedertracht". Ook betwijfel ik, of de uitgever nu nog, zooals in Maart 1915 te Lugano, zou getuigen van „seine feste Zuversicht auf den Erfolg der Waffen, der Ruhmestaten seiner Zeitgenossen, dieser „Barbaren" der Gegenwart." Zoo zou ik ook in de noten de bewering van Altenburg willen missen, dat de beschrijving van den stam der Chauci (c. 35) heden toepasselijk is op de politieke positie van het heele Duitsche volk in Europa: het is misschien zoo, maar het oordeel hierover komt ten slotte alleen aan de Geschiedenis toe.

Rotterdam. W. Werff.

Bij de f[a] P. Noordhoff te Groningen is een tweede druk verschenen van het eerste deel van 't *Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* door G. Leffertstra, dat in *Museum* XXIII, 284 volgg. besproken is.

Van P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* I verscheen, bij de firma P. Noordhoff te Groningen, de vier en veertigste druk, van het *Supplement* op dat eerste deel de twintigste druk. Een vierde editie is uitgekomen van *Dutch and English Compared*, Part II, door de zelfde schrijver bij de zelfde firma uitgegeven. Voorts zond de firma Noordhoff ons: J. van Aals, *Tien mondelinge examens Hoogduitsch* M. O. A. (1915).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Grotius-vereeniging* bericht over den voortgang van haren arbeid in 1917. Regelen voor de uitgave worden vastgesteld voor de serie „Grotii Epistolae", die reeds door dr. Molhuysen zijn bijeengezocht uit de oude uitgaven, terwijl een groot aantal afschriften van onuitgegeven brieven verzameld zijn. Men hoopt dit materiaal in 1918 persklaar te maken. De erfgenamen van prof. Rogge hebben zijne Collectanea Grotiana in bruikleen aan de vereeniging afgestaan.

Bij de firma B. G. Teubner te Leipzig is verschenen: Religionsgeschichtliche Bibliographie, im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft. Jahrgang I und II (1914, 1915). Prijs 3 Mark. Deze bibliografie wordt uitgegeven door Carl Clemen, met medewerking van talrijke deskundigen wier namen op het titelblad zijn vermeld; wij treffen daaronder de namen van twee landgenoten aan: W. Caland en H. Juynboll. Door de systematiese vermelding van al wat op het onafzienbare terrein in een bepaald jaar verricht is, en in boekvorm of als tijdschriftartikel is verschenen, zal dit werk ongetwijfeld van zeer groot nut worden voor alle beoefenaars der mythologie en der geschiedenis van de godsdienst.

De Heer G. Hoog heeft uitgegeven bij de drukkerij waa het elke veertien dagen verschijnend blad *les Lettres à un soldat* verschijnt (Bellevue bij Parijs, 48 Route des Gardes), het eerste deel van *La Guerre des Nations en 1914, I, Les racines du conflit*, pr. fr. 3.50); bij de firma Payot en C^o^. te Parijs zag het licht *Deux ans de guerre à Constantinople*, études de morale et politique allemandes et jeunes-turques, geschreven door Dr. H. Stürmer, oud-korrespondent van de Kölnische Zeitung te Konstantinopel in de jaren 1915 en 1916 (Pr. fr. 3.50). Beide boeken werden aan onze redaktie toegezonden.

De firma Bloud en Gay te Parijs heeft de volgende boeken uitgegeven en aan de Redaktie toegezonden; alle hebben betrekking op de oorlog: J. Jörgensen, *La cloche Roland* (les Allemands et la Belgique); J. Jörgensen, *Dans l'extrême Belgique* (deze beide boeken zijn vertaald uit het Deens); M. des Ombiaux, *La résistance de la Belgique envahie*; M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Carton de Wiart, *La politique de l'honneur*. Naar aanleiding van de oorlog is ook geschreven het volgende, blijkbaar uit het Duits vertaalde werkje: Dr. Z. Gargas, *Behoort Cholm tot Polen?* (zonder naam van de uitgever). De vraag wordt door de schrijver bevestigend beantwoord.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 1: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters proza. — A. Zijderveld, Granida vss. 563-697. — D. Haagman, Eenheid. — D. C. Tinbergen, Spraakkunstonderwijs. — Uit de tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLII, 3: L. L. Schücking, Wann entstand der Beowulf? — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik. — A. Leitzmann, Zu Rudolfs weltchronik. — Dez., Zum könig Rother. — K. Bohnenberger, Nibelungenstätten. — S. Singer, Brünhild. — J. W. Muller, Zum Reinaert. — K. Helm, Renner v. 19105 f. — Dez., Seitenstetter glossen. — O. Behaghel, Der acc. *einem*. — Dez., *Gagiman sik*. — Dez., *Bi* mit dem acc. — Dez., Niderlender u. Oberlender. — Th. Frings, Nachtr. zu *doom* Beitr. 42,249 ff — Dez., Mfränk.-nfränk. studien.

XLIII, 1: M. H. Jellinek, Zur kritik u. erklärung einiger lieder Walthers v. d. Vogelweide. — A. Leitzmann, Rolandstudien. — L. Pfannmüller †, Zur auffassung des Hans Sachs-verses (mit vorw. v. W. v. Unwerth). — K. Plenio, Bausteine zur altdeutschen strophik, 6-10. — E. Schwentner, Zur metathesis im germ. — A. Lindqvist, Vom anlautswechsel *sr* : *r* im germ. — C. Franke, Zu Luthers wortstellung. — Fr. Kluge, Althochdeutsches. — H. Petersson, Germ. worterklärungen. — O. Behaghel, Zum gen. bei adject. — Dez., Sifrit, der sohn des Sigemunt und der Sigelinde. — K. Helm, Lollus? — Dez., Zum md. gedicht von der Judith. — G. Frauscher, Der einfluss des reims auf den gebrauch der fremdwörter in Ottokars österreich. reimchronik. — A. Wallner, Zur Mariensequenz von St. Lambrecht. — Dez., Zu Walther 44,9. — W. Braune, Ahd. *uo:urnen* spernere T.

Anglia, XLI, 3: Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* z. ausdrucke der idealität im Engl., II. — H. Lange, Chaucer u. d. prologe z. Legend of Gode Women. — F. Holthausen, Kleinere ae. dichtungen.

Beibl, XXVIII, 10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 12-15. — Dez., Berichtigung — F. Holthausen, Zu Gorboduc.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 6; De Boer, Onze kennis van Amsterdams 19de eeuwsche geschiedenis. — Wennekes, De Geographie des Atlant. Ozeans van Schott (slot).

XXXIII, 1: De Boer, De verdediging van ons land, voorjaar 1672. — S. Kalff, Bilderdijk te Haarlem. — Schuiling, Midden-Celebes.

Bulletin de la Comm. d'Hist. d. Eglises Wallonnes, III, 7: O. Genouy, La Politique française en Hollande avant la Saint-Barthélémy.

Revue Historique, CXXIV, 1: Flach, Les nationalités de l'ancienne France. — Desdevises du Dezert, Vice-rois espagnols, II. — De Cesari Rocca, Un ministre de Phil. II, historien. — Ledeuil d'Anquin, Mésaventures de l'ambassadeur de Vénise 1792.

Hist. Zeitschrift, XXII, 2: Hofmeister, Die Jahresversammlung der alten Sachsen zu Marklo. — Von Müller, Probleme der neuesten bayrischen Geschichte (1799-1871). — Miszellen (Brief Bismarcks an Von Manteuffel).

Studien, LXXXIX, Febr.: P. Albers, Victor. de Stuers 1843—1916. Voorbereiding, II. — J. P. van Kasteren, Nazareth, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren, IV. — F. Bloemen, Winter-maan. — J. v. Ginneken, Open Brief van een Pater aan Willem Kloos. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Baehrens, Studia Serviana: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 2 (M.); D. Lit. Zeit. 1918, n°. 3 (Gruppe).

Van Hamel, Kelt. Taal- en Letterkunde: N. Taalg. XII, n°. 1 (Schönfeld).

Pienaar, Dichters uit Zuid-Afrika: N. Taalg. XII, n°. 1 (de Vooys).

Schillings, Vondel en de Regeerders v. Amst.: N. Taalg. XII, n°. 1 (Koopmans).

Wensinck, The navel of the earth: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 51-52 (Brockelmann).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — No. 7. — April 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Hugo Schuchardt, Sprachverwandtschaft. (Sitzungsberichte der Kgl. Preuss. Akad. d. Wissensch. XXXVII). Berlin, Georg Reimer. 1917. (Pr. M. 0,50).

Wie vreemd is aan eene wetenschap kan er zich over verwonderen, dat de geleerden het dikwijls met elkaar niet eens zijn over de beteekenis van zeer gewone termen in hun vak, ja zelfs dat zij er tegen opzien van de begrippen, door die termen aangeduid, eene definitie te geven. Toch is dit zeer natuurlijk. Vele van die termen zijn woorden waarvan men reeds vroeger gebruik maakte, hetzij dat er toen al of niet een duidelijk begrip aan verbonden was. Intusschen is er aldoor verandering gekomen in de denkbeelden; en het is dan telkens weer de vraag, hoe men, in het kader der zich veranderende opvattingen, aan die bestaande termen eene heldere beteekenis kan geven. Er is een tijd geweest, toen de term *sprachverwandtschaft* (bij ons nagebootst door *taalverwantschap*, in het Fransch door *parenté de langues*) zeer duidelijk scheen. De Romaansche talen heetten de „dochters" van het Latijn, en van alle bekende Indogermaansche talen maakte men een stamboom, die misschien in bijzonderheden niet nauwkeurig was, maar die toch in het algemeen voor eene juiste afbeelding van een historisch beloop werd gehouden. Want wel is waar gebruikte men eene beeldspraak, maar hoe zou het anders mogelijk zijn? Hoe kon men wat in de taal gebeurde beter in het kort aanduiden dan door middel van eene analogie die voor ieder de zaak duidelijk maakte? Mettertijd heeft men leeren inzien, dat die beeldspraak toch door hare onnauwkeurigheid allerlei onjuiste voorstellingen gaf. De overeenkomst tusschen een levend individu en wat wij eene *taal* plegen te noemen, is maar zeer vaag, en de betrekking tusschen b.v. eene Romaansche taal en het Latijn heeft eigenlijk geene groote analogie met die tusschen eene dochter en hare moeder: dat zou alleen dan eenigszins het geval zijn, wanneer op een zeker oogenblik die Romaansche taal plotseling uit het Latijn was voortgekomen, en het Latijn dan hetzij op eene natuurlijke manier was blijven voortleven, hetzij op één oogenblik was te niet gegaan. Inderdaad is er iets geheel anders gebeurd. Doch indien de term *verwantschap* ook thans nog gebruikt wordt en verder zal gebruikt worden, welk begrip zal men er dan aan kunnen hechten? Dit is de vraag waarover Prof. Schuchardt in zijn opstel handelt. Wellicht zou men zijne opmerkingen op de volgende wijze in het kort kunnen beschrijven.

De verwantschap waarvan men gewoonlijk spreekt, is de hierboven genoemde genealogische verwantschap. Neemt men deze aan tusschen twee of meer gelijktijdig bestaande talen, dan bedoelt men dat deze talen, deze manieren van spreken, ten slotte verschillende veranderingen zijn van ééne zelfde manier. Maar ook wanneer men alle reden heeft om die verwantschap voor waar te houden, dan is het daarom nog niet mogelijk die verwante talen in eene soort van genealogische tabel te rangschikken. Want met het feit van die verschillen is de *wijze* van het ontstaan er van niet gegeven. En omgekeerd, wanneer men de feiten van het verleden min of meer nauwkeurig kent, dan geven deze feiten, die geen feiten meer zijn van nu, geen basis voor eene natuurlijke beschrijving van den tegenwoordigen toestand. Vandaar dat de schrijver zegt, met betrekking tot eene strenge verdeeling der Romaansche dialecten: „sie ist überhaupt unmöglich, und das liegt in der Natur der Sache". Men zou dus slechts het begrip van verwantschap in het algemeen overhouden, zonder daarbij met stelligheid van bepaalde graden te kunnen spreken. Doch gewoonlijk wordt het begrip *verwantschap* te bekrompen opgevat, een gevolg van de oude beeldspraak die eene taal als een persoon voorstelde. Men zal b.v. ten opzichte van eene bepaalde

taal de vraag stellen: „behoort zij al of niet tot die of die familie ?" Zulk eene vraag is dikwijls niet eenvoudig met ja of neen te beantwoorden. Eene taal is niet te vergelijken met een stoffelijk ding dat vaste grenzen heeft, „sie ist eine menschliche Betätigung", en die manier van doen kan door allerlei andere manieren van doen aanmerkelijk worden gewijzigd, ja die veelsoortige wijziging is het normale. Vindt men tusschen verschillende talen in de woorden groote overeenkomst, dan moet vaak telkens de vraag gesteld worden: is dat al of niet het gevolg van oude verwantschap ? En reeds lang hebben de geleerden erkend, dat de begrippen van *urverwandtschaft* en van *entlehnung* niet absoluut van elkaar zijn te scheiden. Doch hoeveel eene taal ook aan andere talen moge ontleend hebben, men meent een stellig criterium te hebben in het verschil tusschen woorden op zich zelf en grammaticalen bouw, tusschen „äussere Sprachformen und innere". Prof. Schuchardt betoogt, dat dit onderscheid niet zoo helder is als men gewoonlijk aanneemt; dat veel, wat men onder grammatische eigenaardigheden pleegt te brengen, evengoed tot de lexicologie kan worden gerekend; dat men dikwijls ook aan dat verschil niets heeft, „weil viele Sprachen einer eigentlichen Grammatik ermangeln". Door de beeldspraak van de moeder en de dochter heeft men zich te veel bepaald bij het denkbeeld, dat eene taal niets is dan een gewijzigde vorm van ééne andere, en dat de verwantschap tusschen talen wordt bepaald door de „afstamming" van ééne taal. Inderdaad moet men zich de zaak zóó niet voorstellen; want „jede Sprache erfreut sich mehrerer Verwandtschaften". Eene taal is niet een ondoordringbaar iets, en de „Sprachmischung" is juist het gewone, als gevolg van het internationale leven. Behalve de historische verwantschap in al haar verschillende vormen bestaat dan nog de „elementare Verwandtschaft", een gevolg van de gelijksoortigheid der menschelijke natuur bij alle volken.

Indien de beschouwingen van Prof. Schuchardt hiermede niet al te onnauwkeurig zijn aangeduid, dan zal men willen gelooven, hoe ook hier zijn oorspronkelijke geest in verzet komt tegen de methode, wanneer zij gevaar loopt al te mechanisch te worden. Men neme b.v. eene hedendaagsche taal die met recht eene Indogermaansche taal kan heeten, omdat zij inderdaad het resultaat is van aldoorgaande veranderingen der oorspronkelijke Indogermaansche taal. Intusschen zijn die veranderingen mettertijd zoo groot geworden, dat die jongere taal van wat men als het Indogermaansche type mag beschouwen, haast niets meer overheeft. Historisch beschouwd, is de benaming juist; maar zij caracteriseert die taal, zooals zij werkelijk is, niet meer. Indien eene manier van spreken (a) zich vervormt, dan zal dit zeer vaak, zoo niet altijd, gebeuren doordat eene of meer andere manieren (x, y, z...) worden nagevolgd of zich met de eerste manier „vermengen", en hiertoe zal des te meer aanleiding zijn naarmate (a) zich verspreidt over een grooter gebied. Maar dan zijn de nieuwe manieren (b, c, d...) zoowel „verwant" met (a), als met een of meer der genoemde andere manieren (x, y, z...). En zoo is het ook niet onnatuurlijk, dat men zich van sommige talen moet voorstellen dat zij eene „Mittelstellung" innemen b.v. tusschen drie andere, waarmede zij dan in verschillende graden „verwant" kunnen zijn.

Deze verhandeling over een zeer internationaal onderwerp lezende, wordt men zoogoed als niet aan den hedendaagschen oorlog herinnerd, en het is overbodig te zeggen, dat Prof. Schuchardt de gevoelens van Meillet b.v. of van Trombetti met dezelfde sereniteit beoordeelt als die van zijne landgenooten.

Groningen. A. Kluyver.

K. Kuiper, Helleensche Cultuur. Studie over de beschaving van oud-Griekenland van de Homerische tijden tot Plato (Wereldbibl. n°. 355). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918. (Pr. *f* 1.25).

In bovengenoemd werkje, voor de wereldbibliotheek geschreven, heeft prof. K. Kuiper zijn inzichten over de moreele en intellectueele levenskracht" der Grieken samengevat. Het is verdeeld in verschillende hoofdstukken die achtereenvolgens „het Oudste Griekenland" „Stammen en Staten"; „de democratische Staat van Athene", „de Helleensche religie", „Helleensche Kunst en Kunstzin", en het letterkundig leven" v. Hellas behandelen. Aan het eind staat een Register van personen en zaken, tevens dienende ter verklaring van vreemde termen en uitdrukkingen, inderdaad voor de meeste lezers van de wereldbibliotheek zeker een zeer welkome toevoeging.

Zoals de titel reeds aanduidt sluit de schrijver de Aegeïese periode evenals de Hellenistiese van zijn schets uit, want hij begint bij Homerus en eindigt met Plato. Wat dat begin betreft zal men hem gaarne gelijk geven; misschien niet evenzeer ten aanzien van het slot. Altans mag men vragen of het niet wenselik zou geweest zijn Demosthenes en Aristoteles mede te behandelen wier werkzaamheid toch bezwaarlik tot het Hellenisme gerekend kan worden, en waarvan de laatste tot in de nieuwe geschiedenis zulk een invloed behouden heeft. Intussen heeft de schrijver dergelijke bedenkingen reeds bij voorbaat afgesneden door de verzekering dat deze schets „wetenschappelijke volledigheid verbiedt en persoonlijke voorkeur niet uitsluit." „Ook zijn uitvoeriger werk over de Geschiedenis der „Helleensche Letterkunde" sluit hij af met Plato.

Uit alle delen van het werk spreekt de uitnemende kenner v. Griekenland, uit de beschrijving v. d. Homeriese mens, uit de voortreffelike schets v. h. ontstaan der mythologie, uit de karakteristiek van Athene en Sparta, uit zijn meevoelen van de alomtegenwoordigheid der goden, uit de behandeling van kunst en literatuur. Hoezeer het uit den aard der zaak een werk van kleinen omvang is, moet men niet gering denken over de kennis en de voorstudie, die nodig zijn om zulk een boek te schrijven. Trouwens de lezers van het *Museum* zullen beter in staat zijn dan die van de Wereldbibliotheek om te beseffen wat het tegenwoordig zegt vertrouwd te zijn met de resultaten van philologie, historie, antiquiteiten en archaeologie te zamen — om al hetgeen de kultuurgeschiedenis bevat nu maar niet in nog meer onderdelen te splitsen. Het is dus niet te verwonderen dat men wel eens een enkele maal een vraagteeken plaatst in ondergeschikte kwesties.

Zo achter de gelijkstelling van den omphalos te Delphi met den door Kronos verzwolgen steen; achter het aan archaelogen toegeschreven verband leggen tusschen den Olympiesen Zeus v. Phidias en den Zeuskop van Otricoli. Ik meen dat de bekende Eliese munt voor zoo

goed als alle archaeologen dit verband voldoende heeft te niet gedaan. Achter de voorstelling dat de Ioniese zuil (wat iets anders is dan de ontwikkelde Joniese tempel) een latere bouwperiode vertegenwoordigt dan de Doriese, altans na de Doriese zou zijn ontstaan, terwijl er van prioriteit der laatste weinig sprake schijnt te zijn maar de Ioniese, ongeveer tegelijkertijd in Klein-Azië ontstaan, hoogstens later in Griekenland is ingevoerd. Dan schijnt het een gewaagde bewering dat de goden in de Panathenaeënfries zonder emblemen ook voor ons ieder naar zijn aard kenbaar zouden zijn, terwijl veeleer door de hulp van enkele uiterlike kenteekenen bij dezen, en bewijzen uit het ongerijmde bij genen, hun definitie mogelik schijnt.

Ook lijkt mij de karakteristiek dat „oorlog en kampstrijd de Homerische mannen ter harte gaat en zij het gevecht noemen met een naam die verwant schijnt a. h. begrip vreugde" in zoverre niet geheel juist dat zij den indruk geeft alsof de oorlog hun lust en hun leven is. Wel geeft deze volgens de dichter aan de mannen *roem*, maar overigens wordt hij altijd met epitheta als „tranenrijk" aangeduid, terwijl de naam χάρμη, door de schrijver bedoeld, altans volgens Boisacq wel verwant is met de stam χαρ-, maar deze niet slechts vreugde, maar iedere heftige aandoening aanduidt. Zelfs Achilles kiest den oorlog dan ook niet omdat hij van den strijd als zodanig houdt, maar omdat hij alleen een *roemloos* leven verfoeit.

Maar dit zijn alles ondergeschikte kwesties. Een andere vraag is het of in deze schets v. h. geestelik leven d. Grieken licht en schaduw voldoende zijn verdeeld, of liever, of de saillante en de van onze beschaving afwijkende punten wel voldoende op de voorgrond zijn gebracht; en dan wil het mij voorkomen dat alle onderdelen wat al te gelijk zijn behandeld, en de schilderij zij het dan ook overal verzorgd, door het ontbreken van markante dingen wat te vlak is geworden. Vooral voor leken, die in hun eigen kennis van het onderwerp weinig achtergrond voor het hun geboden beeld bezitten, zou een forser behandeling van enkele onderdelen zeker gewenst zijn geweest. Er is er hierbij één dat vol doornen zit, en dat is alles wat met de sexuële kwestie in verband staat. Want het is zeer moeilik deze in een boek voor een lekenpubliek op aannemelike wijze te behandelen. Het blijkt echter meer en meer, vooral door de studie v. E. Bethe over dit onderwerp, welk een grote faktor de paederastie vooral in de Doriese samenleving maar ook in die van de overige Griekse stammen is geweest. Door over dit onderwerp zo goed als geheel te zwijgen heeft prof. Kuiper in zijn studie over Atheens jongensleven eigenlik maar een onvolledig beeld hiervan kunnen leveren. In het werk dat wij nu bespreken wordt er wel meer melding van gemaakt, maar toch lang niet genoeg om niet-philologen een denkbeeld te geven van de betekenis van dit punt. En over de phallusdienst wordt geheel gezwegen. Toch is dit bewijs hoe sterk het zuivere natuurelement zelfs nog in de eredienst van het beschaafde Griekenland naar voren trad, en welk een geweldige klove er gaapt tussen die oude en onze Kristelike godsdienstige begrippen, mijns inziens van te veel belang om het geheel weg te laten. Maar ik erken dat de behandeling grote moeilikheden meebrengt, juist omdat men uitvoerig moet wezen om het duidelik te maken.

Hetzelfde geldt niet voor een paar andere punten. Ik bedoel ten eerste tegenover het late ontstaan van de vakwetenschappen de zo merkwaardig vroege ontwikkeling van het filosofies denken, dat door de belangstelling in de zedeleer en de levensleer, welke aan de Griekse *godsdienst* ten enenmale ontbrak, een zo centrale positie in de oudheid is gaan innemen als nooit meer in later tijden, hetgeen een mijner jongere leerlingen eens de niet onverstandige vraag ontlokte of er tegenwoordig nog wel wijsgeren waren. Door het wijsgerig denken te behandelen als een onderdeel van het *letterkundig* leven heeft de schrijver het niet die plaats gegeven die het toekomt. In de tweede plaats de dans en de gehele lichamelike opvoeding, niet alleen bij de Doriërs maar ook bij de Ioniërs, zegge de Atheners. Niet dat deze dingen niet behoorlik besproken worden, maar het alles beheersende in de geheele Griekse beschaving van dit bewuste streven naar *harmonie* is mijns inziens niet voldoende op de voorgrond gesteld. Hetzelfde geldt voor de studie der welsprekendheid, deze bij ons zo goed als geheel verwaarloosde en de gehele oudheid dóór *boven alle andere* gestelde gave.

In de inleiding zoekt de schrijver naar een juiste omschrijving van het begrip cultuur; en noemt deze i. h. kort onze „moreele en intellectueele levenskracht." Zou het niet nog beter kunnen worden omschreven als *de eenheid in ons streven*, onze *idealen*? Zou het van uit dit oogpunt en gelet op die bovengenoemde harmonie in geestelike en lichamelike ontwikkeling, dat streven naar lichaamsschoon ook in de man, die hoge eisen aan de welsprekendheid gesteld, de verbijsterende productie van kunst, en altijd kunst van ideale richting niet mogelik zijn een Helleense cultuurgeschiedenis te schrijven, met die eredienst van het schone in de verschillende perioden tot centrum, en al het andere daar slechts omheen gegroepeerd? In zekere zin dus een terugkeer naar de klassicistiese opvatting van de oudheid, maar nu gegrond op bredere en diepere kennis. Wij zouden dan een schilderij krijgen dat de nauwkeurige uitvoerigheid van de Schuttersmaaltijd miste, maar dat als in de Nachtwacht door het scherp accentueren van licht en donker een misschien wel wat eenzijdig maar dan ook veel sprekender en dus in hogere zin juister beeld opleverde.

Die bovengenoemde verwaarlozing van de *exceptionnele studie* der welsprekendheid in de oudheid kan verwondering baren in een schrijver die zelf zijn stijl altijd met de grootste zorgvuldigheid pleegt te vijlen. Ieder wetenschappelik werk behoorde verzorgd van stijl te zijn; in de eerste plaats een werk dat over de Grieken handelt, die stijlverzorgers bij uitnemendheid, en dan in het biezonder een *populair* wetenschappelik werk. In dit opzicht worden wij door d. schrijver dan ook niet teleurgesteld: trouwens wij zijn niet anders van hem gewoon. Menigmaal zijn de dingen ook treffend en pittig uitgedrukt, zo waar hij zegt dat bij het bijwonen van de tragedie „de spanning werd veroorzaakt niet door wat, maar door hoe het gebeuren zou", of wanneer hij Socrates hier „de groote Rustverstoorder noemt, elders de „niet-weter onder de schijn-weters"; en zoals hij zelf ergens zegt dat er tussen de onderdelen der cultuur eigenlik nergens een scheiding te maken is, zo vloeit ook in zijn voorstellingswijze en in zijn stijl alles zonder scheiding zacht in elkander over. Maar

evenmin als de latere Grieken heeft hij zich van de fouten der rhetorica altijd weten vrij te houden. Zo in een zin als deze: „Wanneer de reiziger die kleine eilanden als *doorgloeide juweelen in het rozige avondlicht* ziet opduiken uit de Cycladen-zee *verhalen zij hem ieder een eigene historie*" of: „nu golft de *gratie* van den plooienrijken peplos in volle *bevalligheid* neer" of in het optimisme van deze zin: „Wie den Florentijnschen dom voor het eerst binnentreedt, herhaalt licht bij zichzelven de gedenkwaardige woorden van het stichtingsdecreet uit 1294: Nademaal etc." Dit zijn evenwel alle uitingen van een geestesgesteldheid, die vrijwel onverbrekelik met iemands gehele persoonlikheid is samengeweven, en die het zeer moeilik is te vermijden ook al zou men ze als fouten erkennen. Nu het onze geleerden echter zo moeilik valt niet te zondigen in de richting van germanismen of andere -ismen, en ik overtuigd ben dat de heer Kuiper al het mogelike doet om zijn taal zuiver te houden, mag ik hem zeker ook nog wel wijzen op twee voorbeelden v. germanismen — wat in een dergelik werk heel weinig is — die er mijns inziens niet dóór kunnen: blz. 171. Een zachte „verjonging" (nl. v. d. zuil) en verderop verjongingslijn, verjongingsvorm etc. Dit schijnt wel reeds een techniese term van de architekten geworden te zijn, die immers ook al geregeld van de „Doriese orde" i.pl.v. *stijl* spreken; maar laten we die dan toch niet overnemen, maar van „versmalling" of iets anders spreken. En op blz. 175 staat: „wordt . . . . de steenen of marmeren metope voorzien van een „*figuurlijke*" voorstelling, inplaats van een voorstelling *in beeldhouwwerk*. Op deze germanismen te wijzen is reeds hierom geen vitten, omdat ik overtuigd ben dat een niet-deskundige de bedoeling van de zinnen hierdoor niet zal begrijpen [1]).

Ten slotte bevreemdt mij in een schrijver van zo onmiskenbaar compositietalent het plotseling afgebroken (abrupte!) slot. Men zou in een boekje als dit nog enige afronding of samenvatting van het voorafgaande verwacht hebben. Het is alsof we hier ook uiterlik een aanwijzing hebben van de door mij reeds in het begin genoemde willekeurigheid waarmee de „Helleensche cultuur" eensklaps bij Plato wordt afgebroken.

Het ligt helaas in den aard van een boekbespreking dat daarin de aanmerkingen, door de noodzakelikheid om ze te motiveren, vele malen meer plaats plegen te beslaan dan de loftuitingen. En zo zou het ook nu kunnen gebeuren dat men uit het voorafgaande den indruk kreeg dat in het behandelde boek meer te laken dan te prijzen valt. Toch zou die indruk geheel onjuist zijn. Wie van de Griekse oudheid niet geheel en al onkundig is zal van dit boek veel voordeel en veel genot hebben, zodat ik de lezing zeer durf aanbevelen.

Deventer. J. Berlage.

P. Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 6. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1917. (Pr. M. 5).

In een drietal handschriften is ons een monodia (μονῳδία, att. solozang, bij latere schr. = θρῆνος, gewoonlik in proza) overgeleverd naar aanleiding van het instorten van 't koepelgewelf der H. Sophia. Dit specimen van Byzantijnse rhetorica (gelukkig niet groter dan 85 regels proza) wordt in twee Madrileense handschriften aan Procopius van Gaza (6e eeuw) en in een Parijs handschrift aan Michael Psellus (11de eeuw) toegeschreven. Wie is de auteur? De heer Würthle heeft op aansporing van W. Schmid, zijn leermeester, deze kwestie, waarover reeds velen hun oordeel hebben uitgesproken, onderzocht; hij heeft op overtuigende wijze aangetoond dat Psellus de man, ik zou zeggen de schuldige, is.

Het onderzoek begint met het vaststellen van de tekst en 't karakteriseren van de monodia bij de postklassieke schrijvers. Dan komen drie uitvoerige hoofdstukken waarvan het eerste de taal, de woordenkeus en de bijbelse citaten bespreekt, het tweede de behandeling van de hiatus tot onderwerp heeft en het derde de clausula metrica onderzoekt; natuurlik worden telkens de gegevens van de tekst aan de eigenaardigheden van Procopius van Gaza en van Psellus getoetst. De schrijver heeft om dit met kennis van zaken te doen alles geraadpleegd wat van Procopius en Psellus tot heden is uitgegeven, te zamen een hoeveelheid lektuur die vele honderden bladzijden beslaat. Ook wat over die beide rhetors is gepubliceerd, is hem wel bekend. Ik mis alleen de vermelding van wat E. Renauld heeft bijgedragen; diens *Syntaxe des verbes composés dans Psellos* (Mémoires de l'Acad. des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse, 10de serie, deel IX en X, 1910, blz. 17—119) zou hem van veel dienst zijn geweest en ook in Renaulds *Les Mots latins dans la synopsis legum etc. de Michel Psellos* (zelfde Mémoires deel VIII, blz. 77—96) en in zijn opstel over *Quelques termes médicaux de Psellos* (Revue des Etudes grecques, XXII, 1909, blz. 251—256) zou hij allicht iets van zijn gading hebben gevonden. De uitkomst van Würthle's tot in de kleinste biezonderheden afdalend onderzoek is dat het werk niet van Procopius zijn kan, doch zo goed als zeker bij Psellus' boedel behoort.

Een laatste hoofdstuk is getiteld *Chronologische Fragen*. De H. Sophia is, na 't gedeeltelik verbranden bij het Nikaoproer en het schitterend wederopbouwen onder Justinianus, twee keer ten gevolge van aardbevingen ingestort, n.l. de 7de Mei 558 en de 26ste Oktober 986. Nu bewijst Würthle dat het sterfjaar van Procopius van Gaza niet later gesteld kan worden dan enige jaren vóór 548; hij kan dus onmogelik de maker van een monodia op de gebeurtenis van 558 wezen. Daarentegen kan Psellos, onder de indruk van aardbevingen die ook in zijn tijd de H. Sophia bedreigden en als liefhebber van historiese rariora, zeer goed het ongeval dat een paar eeuwen vóór hem plaats had tot thema voor zijn schoolse ontboezemingen hebben gekozen.

Dit laatste hoofdstuk had gevoegelik het eerste kunnen wezen. Door te bewijzen dat Procopius 't instorten der kerk niet beleefd kan hebben, zou de heer Würthle in de ogen van alle weldenkenden ontslagen zijn geweest van 't napluizen van Procopius' taal en stijl. „Maar, zal hij gedacht hebben, als eens iemand mocht twijfelen aan mijn datering van Procopius' dood, dan zal ik hem vooraf dwingen mij ten principale gelijk te geven." Ik acht zulk een twijfel geheel ongerechtvaardigd en

[1]) Dit kan ook het gevolg zijn van een paar drukfouten als op blz. 197 *aan* voor *dan* en op blz. 249, *dankt* voor *denkt*.

voor mij is dus 't negatieve gedeelte van de eerste drie hoofdstukken (Procopius is *niet* de auteur) van geen belang voor de kwestie.

Onder het lezen van Dr. Würthle's boek heeft een aan alle Byzantinisten welbekend duiveltje mij herhaaldelik de vraag ingeblazen: „Is die gehele kwestie wel van enig belang? Moest zo veel kennis en zo noeste vlijt besteed worden aan 't opsporen van de rhetor die dit stukje bombast vervaardigde?" Ik ben bang voor dat duiveltje, want ik weet dat als men naar hem luistert hij altijd verder vraagt en niet tevreden is voor we aan de belangrijkheid van drie kwart der Byzantijnse schrijvers twijfelen. Daarom heb ik hem het stilzwijgen opgelegd met deze overwegingen: de oplossing te geven van een vraagstuk dat nu eenmaal de tijd en de aandacht van verdienstelike geleerden als Norden en Schmid in beslag heeft genomen, is altijd een goed werk, dat gewoonlik meer oplevert dan een antwoord op de hoofdkwestie. In dit geval kunnen als bijprodukten van positieve waarde genoteerd worden talrijke opmerkingen over de taal en de stijl van Psellus en Procopius, over 't leven van de laatste en over de wijze waarop de eerste, hoewel voor alles een bewonderaar van Plato, ook postklassieke schrijvers als Aristides en Libanius navolgde. Dat alles verlevendigt onze voorstelling van het Byzantijnse humanisme onder de Komnenen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Seneca, Brieven aan Lucilius. Eene bloemlezing, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **H. Wagenvoort Jr.** (Aet. Imper. Script., 3). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1917.

Met vreugde heb ik deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales begroet — het derde deeltje in de serie Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizertijd, door Enk en Plooy uitgegeven —, want aan den wijsgeer van Cordova komt naast Horatius en Tacitus zeker een bescheiden plaats in de hoogste klasse van ons gymnasium toe. Zoo heeft ook de vader van de HOW erover gedacht, toen hij in het K.B. over het eindexamen der gymnasia als voorbeeld voor moeilijker proza „stukken uit Tacitus en den wijsgeer Seneca" den examinatoren aanbeval. Tot nu toe is Heemskerk's wensch maar zelden vervuld geworden, want op de meeste gymnasia zwaaide Tacitus den schepter en kwamen de leerlingen meer te hooren van de gruwelen, door Tiberius en Nero verricht, of van de expedities van Germanicus, Tacfarinas en Corbulo dan van de levenswijsheid van den man, die eenmaal door Tertullianus „een der onzen" genoemd is. Gelukkig heeft men in den laatsten tijd ingezien, dat, al is de stijl van Tacitus nog zoo kernachtig en pittig, al is deze historieschrijver ook een voortreffelijk psycholoog, al is zijn schildering der gebeurtenissen dikwijls in hooge mate aangrijpend, toch het jeugdig gemoed nog iets anders voor het toekomstig leven noodig heeft, en dat „andere" kan ongetwijfeld de lectuur van Seneca verschaffen, mits men daaruit een verstandige keuze weet te doen. Dit nu is, naar het mij voorkomt, aan Dr. Wagenvoort volkomen gelukt. Hij heeft uit de brieven aan Lucilius er een dertig uitgekozen, die stellig tot de belangrijkste van deze verzameling behooren en waarvan de meeste zeer geschikt zijn, om met leerlingen, die iets voor philosophie voelen, in de klasse gelezen te worden. Deze brieven zijn door hem van uitstekende noten voorzien, die zoowel op den inhoud als op de taal betrekking hebben, terwijl aan elken brief een inhoudsopgave met een opschrift vooraf gaat. Een enkelen keer is dit voorwoord niet geheel in overeenstemming met wat de brief ons te lezen geeft, zooals bij ep. 61 (p. 141). Daar schrijft Wagenvoort boven den brief: „de strijd tegen het kwade," doch de inhoud geeft, met uitzondering van een enkelen zin, waarin over *imponere veteribus malis finem* gesproken wordt, eerder aanleiding tot het motto: memento mori.

Aan de gezamenlijke brieven gaat een inleiding vooraf, die een hoofdstuk bevat over de Stoa, een over Seneca's leven en een over de epistulae morales. Die hoofdstukken zijn goed geschreven en ook voor jongere menschen gemakkelijk te volgen, maar het komt mij voor, dat de schrijver wat te ongunstig over de Stoicijnen als denkers (p. 9) oordeelt. Een school, die het eerst het kosmopolitisme in haar vaan heeft geschreven, kan toch allerminst van bekrompenheid in denkvermogen beschuldigd worden. Maar ook tegenover Seneca zelf is de toon niet altijd even vriendelijk. Zoo wordt er (p. 39) gesproken van „Seneca's stokpaardjes", omdat hij met een reeks van beelden de uitspraak *nihil tam utile est, ut in transitu prosit* illustreert. Dat neemt niet weg, dat Dr. Wagenvoort in de meeste gevallen aan de Stoa en haar vertegenwoordiger recht heeft laten wedervaren, en dat hij op uitnemende wijze in de noot op p. 98 met weinig woorden een kenmerkend verschil tusschen Stoa en Christendom heeft geteekend.

Van veel waarde voor den gebruiker dezer bloemlezing zijn de registers, waarin men opmerkingen over het taalgebruik van Seneca, een tekstkritisch aanhangsel en een index notarum vindt. In dit gedeelte heb ik een algemeene opmerking gemist over Seneca's voorliefde voor het gebruiken van termen, aan het r e c h t s w e z e n of aan de t a a l d e r m e d i c i ontleend. Zoo noteerde ik uit deze brieven: *manum inicere* (ep. 1 § 2, p. 36), *cum hac exceptione* (ep. 6 § 4, p. 46), *in antecessum* (ep. 7 § 10, p. 54), *hanc epistulam liberare* (ep. 23 § 9, p. 77), *delegationem res ista non recipit* (ep. 27 § 4, p. 83), *vadimonium distulit* (ep. 54 § 3 p. 125), *nulla immortalitas cum exceptione est* (ep. 57, § 9 p. 139). De uitdrukkingen, die Seneca's belangstelling in den arbeid der medici verraden, beperken zich niet tot het welbekende τέμνειν καὶ κάειν *secare et urere* (dial. XI cap. 2) enz., maar zijn in alle verscheidenheid over zijn geschriften verspreid: *nihil aeque sanitatem impedit quam remediorum crebra mutatio, non venit vulnus ad cicatricem, in quo* < *multa* > [1]) *medicamenta temptantur* (ep. 2 § 3 p. 39), *remedia non prosunt, nisi immorantur, quis medicus aegros in transitu curat?* (ep. 40 § 5, p. 105) enz. Ook verdient het vermelding, dat wanneer Seneca een beeld gebruikt, hij dat uitwerkt, zelfs tot een punt, dat men het niet meer verwacht, in tegenstelling met andere auteurs, die de eenmaal opgevatte vergelijking plotseling laten varen of er een andere voor in de plaats stellen. Een leerrijk voorbeeld is daarvoor dial. XII cap. 1: *conabar manu super plagam meam imposita ad obliganda vulnera vestra reptare . . . . . nihil perniciosius est quam immatura medicina . . . expectabam dum*

[1]) Mnem. XXXIX (1911) p. 137—138; Sen. ep. 29 § 3 (s. f.).

(*dolor*) *ad sustinenda remedia mora mitigatus tangi se ac tractari pateretur ..... ne haec non consolatio esset sed exulceratio.*

Het ligt niet in mijn bedoeling, de aanteekeningen bij de brieven een voor een na te gaan en aan den verdienstelijken uitgever mede te deelen, waar ik zou wenschen, dat bij een eventueelen herdruk iets zal worden veranderd, aangevuld of weggelaten. Beter acht ik het, dit aan de docenten over te laten, die deze bloemlezing in de klasse zullen gebruiken en later hun bevindingen aan Dr. Wagenvoort kunnen meedeelen. Ik zal mij daarom bepalen tot het bespreken van enkele plaatsen, die mij toeschijnen van meer algemeene beteekenis te zijn. Seneca betoogt (ep. 17 § 3, p. 65), dat de rijkdom de philosophie in den weg staat. Daarentegen: *paupertas expedita est, secura est . cum classicum cecinit, scit non se peti*; *cum aqua conclamata est, quomodo exeat, non quid efferat, quaerit.* Wagenvoort vat met anderen de woorden *cum aqua conclamata est* op in den zin van: „als het wanhopig weer is", ten onrechte, naar ik meen. Zij beteekenen: 'als er „brand" geroepen wordt.' Immers als er brand uitbrak, riepen de Romeinen niet *incendium!* maar: *aquam!* Dat blijkt voldoende uit Quint. decl. XII § 6: *ut arma bello, ut aqua incendio inclamari publice solent*, Iuv. III 198; XIV 305. Bij deze interpretatie krijgen ook de volgende woorden *quomodo exeat, non quid efferat, quaerit* een gezonde beteekenis. Immers als de arme zijn huis bij brand verlaat, *omnia sua secum portat.* Een andere vergissing is op p. 154 (ep. 77 § 3) ingeslopen. Daar vertelt Seneca, dat als er in Puteoli schepen uit Alexandrië binnenloopen, hij niet als de andere menschen naar de haven ijlt, om zijn brieven af te halen: *in hoc omnium discursu properantium ad litus magnam ex pigritia mea sensi voluptatem, quod epistulas meorum accepturus non properavi scire, quis illic esset rerum mearum status, quid afferrent.* Wagenvoort meent, dat met die *meorum* de oom van Seneca, de stadhouder van Egypte, en diens familie bedoeld worden, doch dit is onmogelijk, daar die oom al voor jaren op zijn terugreis naar Rome overleden was (ad Helv. m. c. XIX § 4). Er kunnen hier alleen personen bedoeld zijn, die de goederen van Seneca in Egypte administreerden.

In ep. 6 § 1 (p. 45) heeft de tekst *colligi* (zoo ook Hense met de beste codd.), maar in de noot wordt *corrigi*, de lezing der deteriores, door W. verklaard. Het schijnt mij toe, dat *colligi* naast *extenuari* en *attolli* het werkwoord is, dat wij hier noodig hebben, niet een algemeen begrip, als in *corrigi* gelegen is.

Over het g e b e d laat Seneca zich bijna op dezelfde wijze als zijn tijdgenoot Persius uit, ep. 41 § 1 (p. 110): *non sunt ad caelum elevandae manus* en ep. 10 § 5 (p. 57) *turpissima vota dis insusurrant*, waarmee men vergelijke Pers. II 6—10. Een andere plaats, waar Seneca spreekt over de toeren die door den voorsnijder aan tafel verricht worden *ut altilia decenter secet* (ep. 47 § 6, p. 117), laat zich prachtig illustreeren door de beschrijving van zulk een *structor* bij Iuv. V 120—124: *nec minimo sane discrimine refert, quo gestu lepores et quo gallina secetur.*

In ep. 1 § 2 p. 36 zegt Seneca: *quem mihi dabis ... qui intellegat se cotidie mori?* een plaats die vergeleken kan worden met ep. 24 § 19: *cotidie morimur.* Dat woord is nagevolgd door Hieronymus, als hij zegt ep. LX 19, 1: *cotidie morimur, cotidie commutamur et tamen aeternos esse nos credimus* [1]).

Een enkele maal valt Seneca uit de rol van Stoicus, wat doorgaans scherp door Wagenvoort wordt opgemerkt, doch ontgaan is hem ep. 2 § 4 p. 39, waar Seneca den d o o d rekent onder de *pestes*!

Wat uitbreiding van de noot zou ik wenschen op p. 54, waar van Democritus alleen gezegd wordt: „uitnemend Grieksch wijsgeer uit de 5de eeuw v. Chr.," op p. 56 over het pleonasme *deinde tunc* (vgl. Kühner LG² II 2, 573), op p. 121 over de *mimi* en op p. 174 over de *clausulae.*

Doch genoeg opmerkingen! Niet gaarne zou ik willen, dat tot mij gezegd kon worden:

egregio inspersos reprendis corpore naevos!

Deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales is een mooi stuk werk, dat Dr. Wagenvoort tot eer strekt en ten volle verdient, op onze gymnasia te worden ingevoerd.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

Inscriptiones latinae. Collegit **Ernestus Diehl.** (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann, IV). Bonnae, A. Marcus et E. Weber. 1912.

Het doel, dat de samensteller met dit werk gehad heeft, blijkt wel het beste uit de woorden, waarmee hij zijne Praefatio begint. „Palaeographiam Latinam epigraphicam usque ad infimum medium aevum 50 tantummodo tabulis describentem periculosae plenum opus aleae tractare consentaneum est." Het is duidelijk dus, dat in „usum scholarum" moet worden opgevat als „ten gebruike bij de Academische lessen". En ook aan de Academie zullen maar weinig colleges worden gegeven, die het bezit van een atlas, welke in de eerste plaats de ontwikkeling van de techniek der Latijnsche inschriften verduidelijkt, noodig maken.

De gebruiker is voor ons land dus elders te zoeken. Dat moeten, dunkt mij, in de allereerste plaats zij zijn, die een studiereis naar Italië gaan maken — als de tijd dat weer veroorlooft. Ook in het geval, dat epigraphiek niet hun hoofdstudie is. Want zij kunnen met dit mooie boek 't spelenderwijs zoover brengen, dat het lezen van inschriften op de plaats, waar zij bewaard worden, hun geen moeite meer geeft.

En dan kan ook menig leeraar voor zijn lessen wel genoegen van dit boek hebben. Als de versus saturnius ter sprake komt, zal hij de hier voorkomende foto van den sarkophaag van Scipio Barbatus kunnen toonen. Bij het spreken over het verband tusschen Romeinsche en Grieksche beschaving zal de Maniosfibula of de Duenosinscriptie kunnen aantoonen, hoeveel de oudste Romeinsche letters op de Grieksche gelijken. Ook de afbeeldingen van enkele Pompejaansche graffiti en van de wastafeltjes van de Caecilii kunnen soms wel eens van dienst zijn, evenals verschillende keizerinscripties. Met het oog op dit gebruik is het wel jammer, dat het Monumentum Ancyranum geheel buiten beschouwing is gebleven, ook al bood dit niets belangrijks voor de ontwikkeling der lettervormen.

Van de vijftig photographische platen, die hier gege-

---

[1]) Vgl. v. W. de Ciceronis libro Consolationis p. 16.

ven worden, bevat de eerste den tekst, die op den zgn. lapis Romuli staat, de laatste eenige inschriften uit de XVe eeuw, waaronder de afbeelding van den mooien sarkophaag van Paus Nicolaas XV.

In de beschrijving wordt behalve de plaats, waar het inschrift zich bevindt en het jaar ervan het nummer van het Corpus en van de verzameling van Dessau opgegeven. Van de latere inschriften, die in het Corpus niet meer zijn opgenomen, wordt naar de uitgave der Chr. Inscr. van De Rossi verwezen en voor de allerlaatste naar Forcella, Iscrizioni delle chiesi e d'altri edificii di Roma, Marucchi, Basiliques et Eglises de Rome en Rehr, Regesta Pontificum. Voor zoover de inschriften in deze werken voorkomen wordt er tevens verwezen naar de Carmina Epigraphica van Bücheler en de vier verschillende kleine verzamelingen van Diehl, benevens naar Ritschl, Priscae Latinitatis monumenta epigraphica.

Van enkele late inscripties, die moeilijkheden opleveren wordt hier de tekst gegeven. Ook een lijst van de in inscripties gebruikelijke afkortingen is aan het werk toegevoegd, welke men allicht voor andere doeleinden ook nog wel eens zal kunnen naslaan.

De uitvoering van het geheel is voortreffelijk. Of een enkele photographie niet iets te donker is uitgevallen, durf ik, waar vergelijking met het origineel mij niet mogelijk is, niet beoordeelen. De nauwkeurigheid in het werk is alleszins te prijzen. In de getallen, die ik vergeleken heb, heb ik maar één drukfout gevonden.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X, 1914—1915. Genève, A. Jullien. (Pr. 12 fr.).

Ondanks 't voornemen om de *Annales* niet weer te doen verschijnen vóór het sluiten van den vrede (p. 255), kwam dit deel in 1917 nog uit. 't Bracht, als altijd, een zeer uitvoerige bibliographie en kroniek, daarnaast een portret van R. naar J. Duplessi Bertaux van 1774, een van den beruchten F.-G. de Montmollin, den predikant uit Môtiers, die het den armen Jean-Jacques zoo onaangenaam maakte. Daarenboven zijn briefwisseling met de drukkersfamilie Cramer te Genève, die met hem brak toen hij zijn *Lettres écrites de la Montagne* had gegeven; onuitgegeven brieven van R. aan A. Gossan (in het British Museum) en noten over R. als botanicus.

De hoofdzaak in dit deel is de studie van Albert Schinz over R.'s betrekkingen tot den Amsterdammer uitgever Marc-Michel Rey, die zulk een groot deel van R.'s werken uitgaf. R.'s brieven werden in 1858 uitgegeven door J. Bosscha, wiens vader met de weduwe van den Heer Pauly, neef en erfgenaam van Rey's vertrouwden vriend Elie Angély, gehuwd was, en in 1880 door Prins Alexander op de veiling Nijhoff gekocht, met één enkele uitzondering (z. *Annales J.-J. R.*, VII, 213). Rey's brieven waren onuitgegeven op de gemeentebibliotheek te Neuchâtel. Ze zijn wijdloopig en niet waard in hun geheel uitgegeven te worden, zooals mij in 1913 bij een bezoek aldaar bleek. Schinz heeft het voornaamste ervan gepubliceerd in verband met nogal rijkelijk gegeven uittreksels uit Bosscha en hieraan toegevoegd eenige gegevens over Rey's familie. Dank zij zijn artikel *J.-J. R. et le librairie-imprimeur M.-M. Rey* is nu Rey's figuur wat naar voren gebracht: we kennen thans beter den goedwilligen, wat lakschen en wat tobberigen, eenvoudigen, ongeletterden Zwitser, een trouw vriend van J.-J., ondanks onhandigheden en verkoelingen, eerlijk en onbaatzuchtig in die mate dat hij, ongevraagd, Rousseau en Thérèse een lijfrente aanbiedt. We kennen nu ook beter den intiemen band die hen bindt: Jeannette, Rey's dochter (1762—1792) en Rousseau's petekind. Voor Holland zijn belangrijk de pogingen die Rey herhaaldelijk doet om R. naar ons land te lokken, pogingen die op een korte weigering afstuiten, wanneer Rey de onhandigheid heeft een bediende naar Straatsburg te zenden om R. af te halen (nov. 1765).

De breuk met Rey heeft plaats in Februari 1774, wanneer J.J. zijn zoogenaamde *Déclaration relative à différentes impressions de ses ouvrages* geeft, waarin hij Rey van veranderingen, weglatingen en vervalschingen beschuldigt. Schinz drukt deze verklaring af (p. 116—118) en voorziet haar van een commentaar uit Bosscha, waaruit blijkt, dat Rousseau zelf zijn *Nouvelle Héloïse* voor een nieuwen druk had gewijzigd, dien van 1763. Wanneer hij de uitgave van 1769 of van 1772 conform met die van 1763, in handen krijgt, herkent hij de veranderingen niet die hij zelf in 1761 heeft aangebracht (over deze uitgave z. *Annales J.-J. R.*, V, p. 74 en Bosscha, *Lettres inédites*, 120, 121, 122); hij meent dat men hem bedriegen wil door voor een origineel te doen doorgaan een tekst die niet die van 1763 is; hij kan niets controleeren en, prikkelbaar, wantrouwig, impulsief als hij is, vliegt hij op en valt Rey aan in de *Déclaration*, ondanks diens verweer in een, voor ons verloren geganen, brief. Schinz (p. 127) denkt, dat J. J. zijn vroegere verbeteringen vergeten was; dit lijkt me weinig waarschijnlijk; eerder zal hij de bijzonderheden vergeten zijn geweest en zijn wantrouwigheid zal hem Rey hebben doen verdenken. Bovendien schijnt hij aan de verbeteringen van 1763 zelf weinig waarde te hebben toegekend (*Annales J.-J. R.*, V, p. 11) en weer tot de eerste editie van 1761 hebben willen terugkeeren. Toch blijft de vraag in hoever de uitgave van 1763 ook veranderingen van Rey bevat.

In Schinz' artikel wilde ik nog op een paar onjuistheden wijzen: p. 131 vermeldt hij de honoraria van R.: hij rekent voor de *Lettre à d'Alembert* 700 francs; dit moet zijn 720 francs (= 30 louis, z. Bosscha, p. 32) en voor de *Lettres de la Montagne* 1000 francs; dit moet zijn 1300 francs (z. Bosscha, p. 233 en *Annales J. J. R.*, X, 151, 152 en 154). — Jammer is 't dat de Heer Schinz niet zijn artikel heeft aangevuld met gegevens die het Gemeente-Archief van Amsterdam hem zou hebben kunnen verstrekken, zoo b.v. bij pag. 8 en 9 de mededeeling dat Auguste-Charles-Guillaume Weissenbruch, *van Nassau-Saarbruck, wonende te Bouillon, den* 5en *Juli* 1771 in de Walenkerk huwde met Jeanne Marguerite Rey (D. T. en B. p. 7); dat Rey's schoonvader, *Jan Frederik* Bernard, Amsterdammer, boekverkooper, zijn burgercedul den 13 Aug. 1711 vertoonde en den 17en Aug. 1711, zijn gild voldeed (Gem. Arch., Lett. X No. 1, p. 134); bij pag. 2 dat Marc Michel Rey den 14en Januari 1746 zijn „gekofte burgercedul" vertoonde en een getuigenis dat hij 8 jaar als leerling was werkzaam geweest, en den 31en Januari 1746 het gild voldeed (Gem.-Arch., Lett. X No. 1, p. 180). — M. Vernède d'Amsterdam (*Ann.*, X, p. 72; Bosscha, p.

243) zal wel de Waalsche predikant Jean-Scipion Vernède zijn († 1778), sedert 1761 te Amsterdam (volgens v. d. Aa). — De vraag is of M. de l'Orme (p. 61) niet een zoon kan zijn van den boekhandelaar Jean-Louis de Lorme, die in 1694 in 't gild trad (z.o.a. W. P. van Stockum Jr. en M. M. Kleerkooper, *de Boekhandel te Amsterdam*, No. 1376 en 1377), maar dit is slechts een onderstelling.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre. Leyde, Van der Hoek. 1917. (Pr. fl. 3.—).

Dit nieuwe werk van den Heer Borlé vormt la 2e partie de Quarante-cinq thèmes d'examen primaire.

Het is een lexicographische arbeid, waarin men op elke bladzijde den speurzin en de onvermoeide werkzaamheid van den schrijver herkent. Het is werkelijk een genot sommige artikelen te lezen, zooals die over loger en logeeren, professeur en professor, maître en zeer vele andere. Wellicht had hier en daar iets bekort kunnen worden, maar mogelijk was dan het onderwerp niet zoo grondig en volledig bewerkt. Nu geeft het in vele opzichten meer, veel meer zelfs dan de beste dictionnaires kunnen geven.

Ook onder de te vermijden batavismen komen er vele voor, waarop de aandacht tot dus ver niet was gevestigd.

Wat de synoniemen betreft, deze zijn geheel behandeld naar de beteekenis, die zij nu hebben. Het spreekt van zelf, dat er heel wat veranderd is, sedert Lafaye, een 70 jaar geleden, zijn standaardwerk schreef. Borlé heeft de voorbeelden genomen uit de schrijvers, meestal uitstekende, van de laatste jaren. Het is te begrijpen, dat hij dezelfde moeilijkheden heeft ondervonden, als zoovelen die vóór hem dezelfde stof hebben behandeld.

Wordt de beteekenis te eng genomen, dus het kringetje te nauw getrokken, dan valt het woord in 't gebruik er buiten. Neemt men het te ruim, dan valt het voor een groot deel samen met een ander synoniem. In vele gevallen denkt de lezer aan l'Oracle de la dive bouteille: mariez-vous ou ne vous mariez pas. Maar deze klip is niet te vermijden. De schrijver heeft in deze afdeeling getoond het lastig onderwerp met veel takt en groote helderheid te kunnen behandelen.

Het werk verdient in alle opzichten aanbevolen te worden als een degelijke arbeid, wat trouwens te verwachten was, daar Prof. Dr. Salverda de Grave het gaarne bij het studeerend en verder belangstellend publiek inleidde.

Leiden. P. Werkman.

G. J. Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot. Leiden, L. van Nifterik Hz. 1917. (Leidsche dissertatie).

Door dit proefschrift heeft de heer Geers, die zich reeds door eenige boekbesprekingen in het *Intern. Arch. für Ethnographie* als aankomend Americanist had doen kennen, aan de beoefenaars der Algonkintalen een zeer belangrijken dienst bewezen. Wel kan men duidelijk zien, dat de auteur nog jong is en te weinig tijd heeft gehad om over den psychischen achtergrond der taalverschijnselen na te denken, maar niettemin is hij er in geslaagd door aandachtige bestudeering der teksten en door vlijtige vergelijking der daarin voorkomende gecompliceerde werkwoordvormen veel van hetgeen tot nog toe ongeanalyseerd was gebleven in zijn elementen te ontleden. Te meer zijn wij hem daarvoor onzen dank verschuldigd, omdat het aan een student in de Nederlandsche letteren waarlijk geen geringe inspanning moet hebben gekost om zich in een zoo ver van het Indogermaansch verwijderde en zoo ingewikkelde taal als het Blackfoot in te werken.

Het boekje valt in twee gedeelten, waarvan het eerste aan algemeene beschouwingen over de structuur van het Algonkin is gewijd, beschouwingen die zich maar zelden boven het peil van die der door hem bestreden Amerikaansche geleerden verheffen, terwijl het tweede en veel omvangrijker gedeelte een beredeneerde, soms wel wat weinig beredeneerde, lijst van niet-pronominale Blackfoot-praefixen geeft. Volledigheid heeft de heer Geers niet bereikt, en ook niet bedoeld. Een hernieuwde studie der teksten, vooral der door dr. de Josselin de Jong verzamelde, zal ongetwijfeld nog menig resultaat opleveren.

Het is begrijpelijk, hoewel te betreuren, dat de jeugdige schrijver somtijds geen weerstand heeft kunnen bieden aan de verleiding tot voorbarige en onvoldoend-gemotiveerde combinatie. Er is meer gelijk dan eigen. Deze oude waarheid heeft hij niet altijd voor oogen gehad. Zijn ernstigste vergrijpen tegen de voorzichtigheid, die eischt dat men zich in gevallen van twijfel zal onthouden, zijn zeker wel de eenigszins verbijsterende gelijkstelling van *akai-* 'veel' met *akai-* 'van vroeger tijd' ('reeds') en de daarmede in verband staande identificatie van *amai-* (*-omai-*) 'zeer' met *imai-* (*-omai-*) 'nog steeds'. Laten wij liever wachten, totdat het Blackfoot wat beter bekend en beschreven is, eer wij het als sportterrein voor ons vernuft gaan gebruiken.

Ik mag niet verzwijgen, dat het werk van den heer Geers ook nog andere gebreken vertoont. Dikwijls is de vertaling der vormen niet zoo volledig en nauwkeurig als men in een grammatisch geschrift mag eischen. De groepeering der beteekenissen is niet zelden wat slordig en oppervlakkig. Ook is het formeel verschillende wel eens niet streng genoeg uit elkander gehouden. In één woord: het werk van den heer Geers is een typische „eersteling”. Hij zal nog veel aan zichzelf moeten veranderen, nog lang zich moeten toeleggen op zelfbeheersching en zelfbeperking, voordat hij het meesterschap bereikt, dat — naar wij reden hebben te verwachten — voor hem in de toekomst is weggelegd. In elk geval heeft hij zich nu reeds voor de studie der inheemsche talen van Noord-Amerika een blijvende verdienste verworven.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

H. Diels, Antike Technik. Sechs Vorträge, mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60; geb. M. 4.40).

Een boekje van propaganda van hoog gehalte. Een philoloog, die een werkzaam aandeel heeft in de bestudeering van technische vraagstukken en dus beschikt over materiaal, door hem zelf bewerkt, tracht door voordrachten in populairen trant de kloof te overbruggen tusschen moderne natuurwetenschap en oude philologie. Er zijn op technisch gebied veel meer aanknoopingspunten, dan humanisten met beperkt gezichtsveld eenerzijds en door hen ingelichte technici anderzijds

vermoeden. Wel kost het soms moeite de verbindingsdraden gedurende de Middeleeuwen bloot te leggen.

Niet slechts in beeldende kunst en literatuur waren de Grieken groot, ook in de exacte wetenschappen zijn zij geniale padvinders geweest, merkwaardig vooral waar zoo vaak theorie en praktijk in één persoon waren vereenigd. Hun theorieën hebben na de Middeleeuwen een krachtigen stoot gegeven tot snelle vordering. In beginsel waren Lipssloten, stoommachines, automaten, taxameter en andere nieuwe uitvindingen reeds in de oudheid doordacht. („Dat het hier toch vooral op de algemeene toepassing aankomt", is de nuchtere opmerking, die niet geheel overbodig is). Onverdeeld kan men instemmen met Diels' bewondering voor het theoretisch vernuft der Grieken ook op technisch gebied; het sterkst spreekt het 1ste hoofdstuk:

Wissenschaft und Technik bei den Hellenen. In kort bestek met scherpe trekken schetst het de merkwaardigste vorderingen op het onafzienbaar gebied der oude techniek: de sterrekundige berekeningen van Thales, wijsgeer en tevens man van de daad; de bruggebouw door Harpalos, die de raadselachtige stroomingen in den Hellespont zoo kende, dat hij ze de baas werd; de kalenderverbetering door denzelfde; (een fragment van een verstelbaren steenen kalender, παράπηγμα, uit Milete is afgebeeld); tempelbouw volgens wiskunstige berekeningen; tunnelbouw, waarbij de werklieden, aan beide kanten beginnende, elkaar ontmoetten. Anaximander, de wijsgeer van τὸ ἄπειρον, kreeg voor zijn praktische diensten een standbeeld van zijn medeburgers (een fragment, in Milete gevonden, is afgebeeld). Ingrijpend was de overtuiging, dat symmetrie het kenmerk is van schoonheid en waarheid: overal zocht men getallenverhoudingen als leiddraad, bestreed men het irrationeele: een stad als Priene is aangelegd volgens rechte lijnen, geheel in strijd met den bouw van den berg; in de beeldhouwkunst komt men tot denkproducten, waar de schoonheid gezocht wordt met behulp van de getallen 3 en 10. Polyclitus schreef er over in zijn Κανών, zijn speerdrager is een beroemde toepassing van zulk streven. Vreemd is, dat Diels het „verhängnisvoll" noemt; het ligt in de ontwikkelingslijn van de Grieksche beeldhouwkunst, zij het dan ook doorgetrokken tot het uiterste. Ook bij het ontwerpen van schietwerktuigen nam men een gemeenschappelijke maat als grondslag. Nawerking van Pythagoreïsche wetenschap ziet de schrijver in de uitvinding van de „artillerie" ± 400 v. Chr., die Dionysius in staat stelde Sicilië en Italië voor onderwerping aan de Semieten van Carthago te behoeden. Symmetrie en juiste getallenverhoudingen bezigde men in de gezondheidsleer, ziekte is verstoring van harmonie. In verband met de uitvinding van nauwkeurige uurwerken kreeg ὥρα in de 4de eeuw de beteekenis van uur. Een zeer kunstig uurwerk hield rekening met de verschillende lengte der uren naarmate van den tijd van het jaar. Plato liet zich voor zijn nachtelijke studiën door een pneumatischen wekker (νυκτερινὸν ὡρολόγιον) waarschuwen, als zijn rantsoen slaap verbruikt was. (Een afbeelding toont den „toren der winden" te Athene, die buiten een zonneuurwerk, binnen een wateruurwerk had).

Ontelbare vernuftige vindingen zijn overgeleverd; van de uitvinders zelf weten wij haast niets: in aristocratischen geest minachtte men de techniek, die grootendeels in handen van slaven was. Een vodje papyrus [1]) bevat toevallig eenige namen, uit de overlevering kennen wij alleen Archimedes. Het hoofdstuk besluit met een levensschets van dezen (volgens Cicero bovenmenschelijk) vernuftige, die in zijn veelzijdigheid zuivere wetenschap vereenigde met toepassing in de praktijk.

De volgende 5 hoofdstukken behandelen uitvoeriger eenige onderwerpen, die gedeeltelijk in het 1ste hoofdstuk in optocht zijn voorbijgetrokken. II. *Antike Türen und Schlösser.* De sleutel bij Homerus wordt geïllustreerd door afbeeldingen van antieke sleutels, vergeleken met het sleutelbeen, en van reconstructies van oude sloten. Diels' uitleg van Odyss. 21. 48, dat de grendel bij het verschuiven loeit als een stier, is aannemelijker, dan die van Dörpfeld, als hij in het paleis van Tiryns de cirkelvormige groef wees, die door het openen dichtdraaien van den deurvleugel in den steenen vloer is uitgeslepen. Het systeem van den „Lakonischen" sleutel, (afsluiting door neervallende blokjes, die de sleutel bij het openen moet oplichten), nog voortlevend op Cyprus en, gewijzigd, in hedendaagsche brandkastsloten, is niet door de Grieken zelf uitgevonden. Daarnaast was het gewone, veerende slot algemeen verbreid. III. *Dampfmachine, Automat, Taxameter.* Heron van Alexandrië, wiens werken met afbeeldingen uit de oudheid zijn overgeleverd, heeft sinds de Renaissance veel invloed gehad op de techniek. Men vindt bij hem den stoombol, (een stoommachine in beginsel), een automatentheater, een hodometer (deze taxameter der oudheid was ook voor de scheepvaart in te richten). Het bleef bij curiositeiten, met uitzondering misschien van een automaat voor wijwaterverkoop aan den ingang van tempels. IV. *Antike Telegraphie.* Eerst in het kort over geheimschrift met behulp van de skytale of van een ronde schijf met gaatjes, die elk een letter vertegenwoordigen. Iets over postduiven. Telegraphie met vuursignalen; eenvoudig, zooals in Aeschylus' Agamemnon, of ingewikkelder met behulp van gelijkvormige vaten bij seiner en ontvanger, die elkaar met fakkels konden toewenken; in verband met het gelijk leegloopen der vaten kon men eenige vaste berichten overseinen. Algemeener werkte de fakkeltelegraaf, waarbij 2 groepen van 5 fakkels de 24 letters, die in 5 groepen verdeeld zijn, stuk voor stuk kunnen overbrengen. Door bezwaren bij de toepassing blijft ook hier de waarde tot de theorie beperkt. V. *Die antike Artillerie*, vermeldt reconstructies van antiek geschut naar gegevens van Philon en Heron, o.a. door Napoleon III en door artillerie-officieren; het berust op het beginsel van den kruisboog. Het denkbeeld om te schieten met samengeperste lucht of gas was in de oudheid wel bekend, maar niet toegepast. De schrijver zet de geschiedenis der artillerie tot in lateren tijd voort: na de 1000-jarige rust der Middeleeuwen begonnen in de 12de eeuw de uitvindingen weer: eerst van het buskruit (het Grieksche vuur was zijn voorlooper), dan het gebruik daarvan als drijfkracht bij het schieten. Diels vermoedt, dat de (eigenlijke) artillerie een Duitsche uitvinding moet zijn, die hij in een epiloog verheerlijkt. Door de bewondering heen gromt reeds de dreiging, ook in dit boekske, ge-

[1]) Een gedeelte der „*Laterculi Alexandrini*", hier afgebeeld, somt een 7-tal mechanici op, zooals het daarna de 7 wereldwonderen vermeldt.

schreven „Ostern 1914" in het land van de Krupp-Kultur. VI. *Antike Chemie.* Na woordafleiding (eigenlijk Chymie van χύμα) wordt ze geschetst als een geheimzinnige leer, verwant met alchemie en magie, met philosophie en mystiek. Eenheid van het heelal was haar grondstelling : Ἓν τὸ πᾶν. De schrijver wijst er op, dat de modernste chemie, die tot dusver met ± 70 afzonderlijke constante elementen werkte, misschien reeds op weg is terug te keeren tot de monistische droomen der oude chemici. Wat is overgeleverd, is deels phantasie zonder technische waarde, ofschoon langen tijd van invloed (bijv. over den λίθος τῆς φιλοσοφίας), daarnaast zijn bruikbare recepten. Afgebeeld is een gedeelte van een papyrus uit Stockholm, die wordt aangevuld door Papyrus Leidensis X: het zijn receptenboeken, beide gevonden in het graf van een liefhebber van occulte wetenschappen. Er zijn recepten voor het kleuren en vervalschen van metalen, voor het namaken van purper, paarlen en edelgesteenten, ook voor het vermeerderen van een bepaalde hoeveelheid metaal door kneden en mengen, zooals brooddeeg uitzet door gist. (In dit verband is μᾶζα, *massa* gemeen goed geworden). De misbruiken maken vervolging van chemici door de keizers en achterdocht bij het volk begrijpelijk. —

Het boekje is boeiend geschreven, prettig geïllustreerd; het geeft een rijken inhoud en heeft een breeden kijk ook op het nuchtere en alledaagsche. Daarentegen wekt Diels' opvatting, dat kultuur vooral in technischen, materieelen vooruitgang bestaat, den twijfel, of hij bij al zijn bewondering voor de oudheid wel het hoogste dier beschaving recht laat wedervaren.

Delft. G. van Hoorn.

H. Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury. (Studien z. Geschichte d. neueren Protestantismus, hrsg. v. Heinr. Hoffmann u. Leop. Zscharnack, 5 Quellenheft). Gieszen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3).

Over de beteekenis der humanistische, rationalistische, naturalistische stroomingen in de 17de en 18de eeuw ook voor de theologie behoeft in onze dagen niet meer te worden gestreden. Was men tot voor enkele tientallen jaren misschien nog al te zeer geneigd die beteekenis te beperken tot speciale onderdeelen der theologische encyclopaedie en na te speuren de eerste opkomst in die periode b.v. van de historisch-kritische beschouwing van den Bijbel, steeds duidelijker is geworden, dat toch eigenlijk de geheele probleemstelling der nieuwere theologie, al de principieele kwesties (de absoluutheid van het Christendom, het rationeel of irrationeel karakter van het geloof, de verhouding van geloof en historie, enz.) in dien tijd reeds zijn te vinden. Dilthey gaf den stoot in zijn breed opgezette en fijn ontledende studiën (nu verzameld als Band II der *Gesammelte Schriften*: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* 1914), Tröltsch ontleende aan deze gewijzigde waardeering zijn geheel nieuw inzicht in de ontwikkelingsgang van het Protestantisme, een inzicht, wel bestreden, geenszins weerlegd.

Eene groote moeilijkheid voor hem, die zelfstandig de theologische literatuur van deze niet-orthodoxe stroomingen wil bestudeeren, blijft het feit, dat het vaak zeer bezwaarlijk is deze geschriften in handen te krijgen, voorzoover het althans niet betreft de zeer op den voorgrond staande, ook uit ander oogpunt belangrijke figuren van een Hume, een Voltaire, een Lessing. De *Quellenhefte zur Geschichte des neueren Protestantismus* willen hier hulp bieden.

Voor ons ligt het deeltje, door Scholz gewijd aan Herbert van Cherbury, den „vader van het Deïsme", avonturier in het leger van prins Maurits, Engelsch gezant aan het Fransche hof, vriend van Hugo de Groot en Gassendi, voor het nageslacht belangrijk als gods dienstwijsgeer. Scholz geeft uitvoerige fragmenten uit Herberts hoofdwerken *de veritate* 1624 en *de religione gentilium* 1663 en laat eene voortreffelijke inleiding voorafgaan; duidelijk worden de lijnen getrokken van uit de Stoa via het Italiaansch-Fransch-Hollandsch Humanisme naar dezen radicalen Rationalist.

Wij vinden hier in principe reeds het geheele Deïsme aanwezig, dat toch pas een 50 jaar later in Engeland zijn zegetocht zal aanvangen. Het „lumen naturae" is eenige kenbron der waarheid, waarnaast de „revelatio" wel niet wordt ontkend, maar toch als het veel minder zekere, als het betwijfelbare wordt teruggeschoven. De „communes notitiae" (uit de Stoa) schenken ons alle gewenschte zekerheid, „principia illa sacrosancta, contra quae disputare nefas." Zij zijn onze basis in het zedelijke leven; zij geven ons ook de vastheid der geloofsovertuiging. In vijf „articuli" wordt deze „algemeene religie", bij alle volken der aarde te vinden, samengevat, — het zijn meteen de stellingen, in bijna alle Deïsme onveranderd terug te vinden —: „1) esse Deum summum, 2) coli debere, 3) virtutem pietatemque esse praecipuas partes cultus divini, 4) dolendum esse ob peccata ab iisque resipiscendum, 5) dari ex bonitate iustitiaque divina praemium vel poenam, tum in hac vita, tum post hanc vitam." Al het overige, de vele goden, de offers en ceremoniën, het zijn alles „sacerdotum inventa." Alleen zij, die dit „moreel Rationalisme" (Dilthey), dat tot in Kant toe het theologisch denken beheerscht, aanvaarden, behooren tot de „vera ecclesia catholica sive universalis."

Op de belangrijke kennistheoretische beschouwingen van Herbert en zijne opvatting van het ontstaan der heidensche religies kan ik in dit verband niet ingaan. Het boekje moge meehelpen „die so vielfach unterschätzte Aufklärung" in hare theologische beteekenis te doen verstaan.

Leiden. K. H. Roessingh.

SCHOOLBOEKEN.

A. A. Kleijn, Twee Veroveraars (Alexander de Groote en Julius Caesar). Geïllustreerd met platen en kaarten. Arnhem, H. Ten Brink. 1917. (Pr. *f* 0.50).

Blijkens het „Woord vooraf" is dit boekje geen oorspronkelijke arbeid maar een omwerking van een ouder werk. In 1848 deed de bekende kinderschrijver Ds. J.de Liefde een leesboek voor kinderen verschijnen, dat onder den titel *Waarheid en Verdichting* een menigte oude mythen en vertellingen benevens een levensbeschrijving van de twee grootste veroveraars der klassieke Oudheid, Alexander en Caesar, bevatte.

In de nieuwe bewerking werd *Waarheid en Verdichtung* in tweeën gesplitst. *Verdichting* ging over in „*Fa-*

belen, Vertellingen en Mythen" ; hier wordt ons „*Waarheid*" geboden onder den nieuwen titel : „*Twee Veroveraars*". Beide deeltjes behooren tot de onder redactie van J. C. Wirtz Czn. verschijnende Serie : „*Leesboek voor School en Huis.*"

Wetenschappelijke pretentie heeft het boekje niet. Het is voornamelijk bestemd voor M.U.L.O.-scholen. Toch hoopt de bewerker, dat het ook elders — op Gymnasia, HBS. enz. ingang moge vinden. Dit is wellicht denkbaar voor de laagste klassen ; op de hoogere stelt men reeds andere eischen. Schitterend kan men de bewerking niet noemen. Historische onnauwkeurigheden zijn niet zeldzaam ; de stijl is soms slordig ; de kaartjes en andere afbeeldingen — slechte reproducties van goede voorbeelden — verdienen slechts matigen bijval. Maar wie mag in dezen duren tijd voor zoo geringen prijs meer vragen ?

Mariendaal bij Grave. C. Wilde.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de zitting der Académie des Inscriptions & Belles-lettres te Parijs van 27 Juli 1917 heeft de voorzitter, Antoine Thomas, hulde gebracht aan de nagedachtenis van Prof. H. Kern, buitenlandsch lid der Académie. Men vindt zijn toespraak, die van groote bewondering en warme sympathie getuigt, in het Bulletin van Juli-Aug. 1917.

Van de *Geschichte des Niederländischen Volkes* door P. J. Blok, bij Friedrich Andreas Perthes te Leipzig uitgegeven, verscheen de 6de Bd., loopende tot 1795. Van den 7den of laatsten Bd., de bijgewerkte vertaling van het 4de deel der 2de uitg. van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, is het handschrift door den vertaler, O. G. Houtrouw te Oldersum in Oost-Friesland, geheel gereed afgeleverd; de voltooiing van den druk kan uiterlijk in 1919 verwacht worden.

Prof. Krämer heeft na den dood van dr. Van der Meulen de uitgave der nog overige deelen van Hardenbroek's *Gedenkschriften* weder op zich genomen. Het nieuwe (vijfde) deel omvat de periode 1784/5 en geeft weder tal van bijzonderheden, die licht werpen op den partijetrijd en op het karakter der leidende persoonlijkheden, met name dat van den Prins en zijne voornaamste dienaren. De Prins wint niet bij deze teekening door iemand, die hem goed kende; zijn omgeving en in het algemeen de regentenwereld evenmin.

Het vierde, het laatste deel van Blok's *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* is thans verschenen (Martinus Nijhoff, 1918, Pr. ƒ 6.75). Het bevat in negen hoofdstukken een beschrijving van Leiden's geschiedenis in de 19de eeuw, te beginnen met 1795. Na een topografische beschrijving gelijk in de vorige deelen werd gegeven, behandelde de schrijver de omwenteling, die te Leiden, behalve een spoedig ten nadeele der democratische beweging geëindigden strijd, kalm verliep en een eigenaardig licht werpt op den aard dezer revolutie in het algemeen; daarna in drie hoofdstukken de veelzins merkwaardige ontwikkeling van het stadsbestuur, waaromtrent totnogtoe weinig bekend was; een hoofdstuk over de over het algemeen kwijnende nijverheid, een over de in de tweede helft der eeuw krachtig opbloeiende academie, een over de weinig merkwaardigs aanbiedende maar voor den tijd typische verschijnselen op het gebied van kunst en letteren, worden gevolgd door een hoofdstuk: Stadsleven omstreeks 1900, waarin de moderne toestanden worden vergeleken met die omstreeks 1850. Een paar bijlagen over de stedelijke financiën en een plattegrond van 1900 zijn bij het werk gevoegd, dat voor het eerst de geschiedenis van een Hollandsche stad „in den nieuweren tijd" volledig behandelt.

Mr. W. C. Schuylenburg gaf in de serie Utrechtsche catalogi de tweede afdeeling van die der „bij het stadsarchief bewaarde archieven", n.l. dat van de regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen en dat van het Krankzinnigen-gesticht (Utr., Leydenroth, 1917).

De Redaktie ontving van de firma Bloud et Gay te Parijs de volgende brochures : *Lettres d'un Soldat* (brieven van Léo Latil); A. Guiard, *Le Carnet intime de Guerre* (dagboek van een in 1915 gesneuvelde geleerde) ; P. de la Gorce, *André et Pierre de Gailhard-Bancel* (levensbeschrijving van twee gesneuvelde broeders) ; L. Constant, *Henry du Roure* (karakteristiek van de gesneuvelde tooneel- en romanschrijver).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Juillet-Août : M. Prou, Un diplôme de Charles le Chauve des archives de M. le duc de Medinaceli. — J. Lesquier, Le mariage des soldats romains. — V. Segalen, Sépultures des dynasties chinoises du Sud. — Ph. Fabia, Le jardin des mosaiques au quartier d'Ainay, à Lyon (1806—1812). — F. Cumont, Gaionas le δειπνοκρίτης. — Seymour de Ricci, Une expression normande inconnue. — H. Cordier, un orientaliste allemand : J. Klaproth.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXVII, 1 : A. Greebe, Mnl. *formine*. — G. J. Boekenoogen, De geslachtsnaam Formijne. — J. W. Muller, Iets over verwisseling of verwarring van persoonsnamen, naar aanleiding van *Hadewijch-Heilwijch*. — R. Foncke, Bijnamen in Oud-Mechelen. — J. Verdam, *Verschiet*. — Dez., *Zondvloed*. — Dez., *Gletemen*. — Dez., Uit Bergen-op-Zoomsche Rechtsbronnen. — A. Schillings, Bijdr. tot de bibliographie van Vondel's werken. — A. Greebe, *Ezelsbrug*. Pons asinorum. Eselsbrücke. Pont aux ânes. Asses' bridge. — Kleine Meded.

2: J. M. de Waal, Briefwisseling v. Aernout Drost met Potgieter en Heye. — P. Leendertz Jr., *Nu noch*, vs. 155 vlg, — C. G. N. de Vooys, W. v. Hildegaersberch's gedicht „Van mer". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 2 : K. Kooiman, Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. — D. Haagman, Eenheid (slot). — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal (nal.). — K. Lantermans, Taal en verwante vakken op de hulpakte (met naschrift v. C. d. V.). — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLI, 4 : H. W. Keim, Aeþelwold und Mönchreform in England. — E. Westergaard, A few Remarks on the Use and the Significations of the Prepositions in Lowland Scotch. — F. Holthausen, Zu me. romanzen.

Beibl., XXVIII, 12 : R. E. Zachrisson, Some Notes on Early Engl. Nicknames. — E. Björkman, Schlusswort.

Studiën, LXXXIX, Maart : W. Mulder, Uit het Rijk der Dooden. — P. Hoenen, De scheikundige Ad. v. Baeyer. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, II. — H. Padberg, Over Vondel's Lucifer. — Fr. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk ? — Is. Vogels, Een Echo van Gezelle. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Mestwerdt, Anfänge des Erasmus: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 7 (Clemen).

Poutsma, Grammar II, 1, B: Anglia, Beibl. 1917, n° 12 (Björkman).

Rijpma, Bekn. gesch. d. Nederl. letteren : N. Taalg. XII, n°. 2 (Zijderveld).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

MYTHOLOGISCH VADEMECUM

VOOR GYMNASIASTEN

door **J. KLEIJNTJENS**,
Leeraar aan het Will. college te Katwijk a/d Rijn
en **Dr. H. H. KNIPPENBERG**,
Directeur der Middelbare Handelsschool te Waalwijk.

Geïllustreerd. — — Prijs f 0,85.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

EEN FRAGMENT VAN PLATO'S POLITEIA

MET INLEIDING, AANTEEKENINGEN EN WOORDENLIJST

bewerkt door Dr. H. D. VERDAM,
Rector van het Gymnasium te Sneek.

Prijs f 1,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN

Zooeven kwam compleet de **9e druk** van:

ATTISCHE VORMLEER

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr. en
M. B. MENDES DA COSTA.

De prijs van dit algemeen op Scholen gebruikte Leerboek is **f 2.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen:

Enchiridium Dictionis Epicae

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.,
Litt. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava Antehac Professor Ord.

EDITIO ALTERA
AUCTA ET EMENDATA

Prijs . . f 6.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

HOMERI CARMINA.

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

Editio Minor.

I

ODYSSEA.

PARS PRIOR—CARM. I—XII.

Prijs f 1.50.

Deze nieuwe druk is zooeven verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

KINDERRECHT EN KINDERZORG in de laatste honderd jaren,

DOOR

Mr. P. A. VAN TOORENBURG.

Een hoogst belangrijk boek voor ieder die belang stelt in het lot van verwaarloosde en misdadige kinderen.

Prijs f 2.90.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1918**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. A. Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos. Leiden, v. Doesdurgh. 1917. (Leidsche diss.)

Zooals een examinandus dikwijls een grootere parate kennis heeft dan de examinator, zoo is de schrijver van een boek veel meer in zijn onderwerp thuis dan hij, die dat boek moet aankondigen en het zou zonder twijfel veel beter zijn, als de auteurs zelf kritieken op hun werken schreven.

Intusschen is het toch mogelijk den indruk mede te deelen, dien een boek gemaakt heeft en over de bewijsvoering een oordeel uit te spreken.

In zijn voorrede sluit de heer S. zich aan bij de meening, dat het voorloopig de taak van de mythologische wetenschap is om van de verschillende sagen zoo nauwkeurig mogelijk alle historische, geographische en letterkundige gegevens te verzamelen, opdat lateren door samenvatting een algemeene verklaring van de mythen zullen vinden (p. 2).

Of dit doel ooit te bereiken zal zijn, betwijfel ik, maar dat door zulke monographieën veel wetenswaardigheden ontdekt kunnen worden, zal niemand ontkennen.

In de algemeene opleving te Athene na de Perzische oorlogen was er ook een streven om de voorgeschiedenis en de mythologie van Attica uit te breiden en bekende helden en gebeurtenissen daarmede in verband te brengen, waaraan niet het minst de tragediedichters hebben medegewerkt (p. 3. vlg.).

Daarom heeft de schrijver een studie gemaakt over Erechtheus en Theseus bij Euripides en de Atthidographen.

In een heldere, rustig voortloopende redeneering toont hij de wijzigingen der sage bij hen aan en de overwegingen, die hen tot die veranderingen geleid hebben, b.v. waarom Euripides Eumolpus, den aanvoerder der Eleusiniërs in den oorlog tegen Erechtheus, tot een Thraciër heeft gemaakt (Cap. I).

Zeer scherpzinnig is de heer S. in zijn bestrijding van andere geleerden, zoo, waar hij een fragment uit den Theseus (388 Dind.) in bescherming neemt tegen v. Wilamowitz, v. Leeuwen e.a. (p. 72 vlg.) of waar hij tegen Reitzenstein de onmogelijkheid bewijst, dat in het drama Aegeus, Theseus op raad van Medea uitgezonden is, om den Marathonischen stier te vangen (p. 67).

Even helder vind ik het betoog (tegen Mayer, p. 79 vlg.), dat Ariadne wel een rol heeft gespeeld in den Theseus, waartegen het pas veel later gesloten huwelijk met Phaedra geen bezwaar is en dat Euripides niet van de kroon, maar van den draad gebruik gemaakt heeft om Theseus uit het labyrinth te redden.

Toch is de reconstructie van drama's uit een stuk of wat fragmenten, zooals de schrijver zelf toegeeft, een gevaarlijk en onzeker werk; waar zooveel gegist moet worden, is de kans van vergissen groot, en hoe scherpzinnig alles in elkaar gezet is, de twijfel, of het wel zoo geweest is, blijft gerechtvaardigd.

Zoo trof mij na de aardige verklaring van Medea's haat tegen Theseus, dat deze haar eigen zoon Medus in den weg zou komen (p. 60) en dat Medus door Euripides verzonnen is, om ook den oorsprong der Mediers met Attica in verband te brengen, de beschrijving van een veel oudere vaas, waaruit volgt, dat de verbinding van Medea met het Attische koningshuis reeds vóór Euripides' tijd bestond: op vazen toch vinden wij alleen reeds bekende sagen afgebeeld.

Volgens Gruppe dateert de verbinding van Medea met Medië misschien al uit den tijd vóór de Perzische oorlogen. Maar dan vervalt de noodzakelijkheid, dat Medus om die reden door Euripides in zijn drama gebracht zou zijn. Dit hoeft daarom nog niet onwaar

te zijn, maar hier blijkt, dat zulke onderstellingen zeer onzeker zijn.

Deze opmerking geldt echter niet den heer S., maar het geheele streven om zulke verloren tragedies te herstellen, waarbij dikwijls ook over zeer onbelangrijke kleinigheden getwist wordt, b.v. waarom Theseus niet herkend wordt aan zijn schoenen, maar aan zijn zwaard (p. 55), of wie het dreigement (frgm. 5 Dind) uitgesproken kan hebben en tegen wien.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen het gebruik van de drie wenschen van Theseus voor de reconstructie der trilogie, Aegeus, Theseus, Hippolytus II.

Aangenomen wordt, dat door Theseus in den Hippolytus zijn laatste wensch wordt uitgesproken en dat de andere wenschen dus in de voorafgaande drama's moeten voorkomen. Maar noch in den Hippolytus noch in de Phaedra van Seneca blijkt, dat deze wensch de laatste is, er wordt integendeel van *één* of *de ééne* gesproken. Dat de beide andere gebruikt zouden zijn door Theseus, om uit de onderwereld en uit het labyrinth te komen, wordt afgeleid uit een scholium, dat op mij den indruk maakt niets anders te zijn dan het verzinsel van een geleerde. Ik geloof, dat deze scholiastenverklaring voldoende wordt weerlegd door de op p. 84. aangehaalde woorden van Holland „weil diese Lösung zu äusserlich ist."

Dat Theseus niet zijn tweeden wensch gebruikt, om den eersten ongedaan te maken (wat in het drama onmogelijk was), bewijst, dat het bekende sprookjesmotief met de Theseus-sage slechts zeer los verbonden was, wat zeer dikwijls voorkomt.

De beide plaatsen in Cicero (de off.), die elkaar tegenspreken, kunnen, geloof ik, buiten beschouwing blijven.

Zutfen. P. de Koning.

L. Iuni Moderati Columellae opera quae exstant recensuit Vil. Lundström. Fasciculus II rei rusticae libros I et II continens. Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, O. Harrassowitz. 1917. (Pr. M. 3.50).

De eerste fasciculus dezer groote en hoognoodige Columella-uitgaaf verscheen reeds in 1897, bevattende slechts het ééne „Liber de arboribus." Sedert verschenen nog fasc. VI (1902) en VII (1906) = rei rust. ll. X—XI en nu eindelijk fac. II = rei rust. ll. I—II. Als het in dit tempo zoo voortgaat, vrees ik dat van de oorspronkelijke inteekenaren op het boek de meesten het compleetworden niet zullen beleven. Zij mogen zich troosten met de aankondiging op den omslag van fasc. II: „Praeparantur editiones quam celerrime prodituræ librorum III—V Columellae."

Bij het lezen in dezen nieuwen fasciculus heb ik vergeleken wat ik reeds Maart 1898 en ook later over deze uitgaaf in het *Museum* schreef. Ik zou daaraan nu weinig kunnen toevoegen zonder in herhaling te vervallen. Overal vindt men ook hier de bewijzen van nauwgezette studie en op tal van plaatsen is de tekst verbeterd op grond van de lezing der oudste handschriften die vóór L. nog veel te weinig onderzocht waren. Overal ook krijgt men den indruk van de bijzonder groote nauwkeurigheid van den bewerker. Dat diens „philologische Akribie" somtijds wel wat al te ver gedreven is, valt ook hier niet te ontkennen, ofschoon billijkerwijze moet worden toegegeven, dat de grens soms moeielijk te trekken is en dat schijnbaar onbeduidende afwijkingen toch wel vermeld dienen te worden. Hebben zij ook soms voor de vaststelling van den tekst geen belang, zoo kunnen zij toch dienen om het ontstaan van fouten duidelijk te maken. Zoo is op blz. 75,5 de variant *cum* voor *quoniam* schijnbaar raadselachtig. Verklaard wordt die nu door de mededeeling van L. dat de oudste hss. hier lezen quō welk compendium voor *quoniam* eertijds vooral door Angelsaksische afschrijvers gebruikt, reeds in de 9e eeuw in onbruik is geraakt en vervangen werd door het algemeen in de Middeleeuwen gebruikelijke qm̄ (vg. W. M. Lindsay, Notae Lat. 1915, p. 264 enz.). De afschrijvers na de 9e eeuw hebben blijkbaar hier quō niet meer begrepen en het gelezen als *quom* waaruit dan later weder de vorm *cum* ontstond. In zulke gevallen is het mededeelen van eigenaardige compendia ook waar de tekst zelf geene moeielijkheden oplevert, een zeer nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

C. Brakman J. f., Arnobiana. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1917. (Pr. *f* 1.50).

De conjecturenreeksen op Arnobius, die Brakman in zijne Miscella (1912) p. 1—13 en zijne Miscella altera (1913) p. 23—33 gepubliceerd heeft, vinden een voortzetting in zijne — hier en daar ook de overlevering verdedigende — textcritische aanteekeningen, die het eerste gedeelte (p. 1—29) vormen van zijn thans geheel aan Arnobius gewijde Arnobiana. Daarnaast betreedt hij in het tweede gedeelte (p. 30—62) met zijne *Observationes grammaticae* een voor hem nieuw terrein, dat der beschrijvende grammatica, waarop de waarneming der dictie van Arnobius hem meermalen leidt tot handhaving van den overgeleverden text. Merkwaardigerwijze heeft hij één onderdeel van dit beschrijvende gedeelte, handelend over den genetivus inhaerentiae, dat hij voor een plaats uit het begin van het 5e boek en in aansluiting daaraan voor nog enkele andere noodig had, bij voorbaat ingelascht tusschen de critische annotaties op boek IV en V (p. 14—18). Met weinig moeite had Br. zijn geschrift een harmonischer karakter kunnen verleenen, wanneer hij de systematiek der verschijnselen tot kader van zijn boek had verheven; de nieuwe conjecturen, die hierin op geen manier waren onder te brengen, zouden desnoods in een appendix toch altijd die aandacht gevonden hebben, die ze verdienen.

Maar Brakman zelf zou een dergelijke inrichting van zijn boek allerminst bevredigd hebben. Daarvoor bepaalt zich zijn werkzaamheid als philoloog te zeer tot de textkritiek, zijn nieuwe Miscella tertia (1917) getuigen hier weer van. Nu houdt hij zelfs in zijn conjecturengedeelte weinig of geen voeling — uitgezonderd in zijn geanticipeerde behandeling van den gen. inhaerentiae — met zijn eigen opmerkingen omtrent Arn.' spraakgebruik. Bv. op een ongetwijfeld corrupte plaats V. 7 (p. 20) *conclamant exterriti adorandorum Phryges*, waarin hij een bedorven geminatie *adora adora* speurt, vindt hij geen ander argument voor zijn textverandering dan het in keurig gelatiniseerd Hollandsch gesteld enthymema: „nonne fieri potest, ut depravata scriptura orta sit ex —?"; van zijn standpunt had hij ten minste naar zijn eigen § over de geminatie bij Arn. p. 61 moeten verwijzen. Laat Brakman

toch bedenken, dat geen onderdeel der philologische techniek zoo moeilijk is als de conjecturaalkritiek, en dat, wie een conjectuur voorstelt haar van alle kanten heeft te adstrueeren en in verband met de bestaande literatuur heeft toe te lichten. Te meer geldt dit voor een auteur als Arnobius, van wien naast den Parisinus geen handschriftelijke of literarische nevenoverlevering bestaat, en wiens textgeschiedenis nog in het duister gehuld is. Dit geeft allerminst een vrijbrief voor het opperen — laat staan voor het publiceeren — van de onbekookste textveranderingen. Wat Traube eens in Brakmans werk afkeurde (Deutsche Litt. Zeit. 1905 p. 29): „die unhistorische Art, Textesschäden ohne jede Rücksicht auf die besondere Ueberlieferungsgeschichte nach allgemeinen paläographischen Rezepten zu behandeln, die uns auch hier wieder mit entwaffnender Selbstverständlichkeit entgegentritt", geldt van zijne Sidoniana waarlijk niet alleen.

Wanneer Brakman op p. 7 ad II. 36 < perpetuitatis > salutari iussione donari voorstelt en Reifferscheid bestrijdt, die een lacune aannam vóór donari, had hij er mee rekening moeten houden, dat reeds Pascal in zijne — hem onbekend gebleven — Emendationes Arnobianae (Riv. di filol. 1904 p. 1 vgg.) voor de volkomen ongereptheid der plaats opkomt (salutaris iussio = salus per iussionem data). Bij VI. 24 (p. 26), waar hij het ww. deputare tegenover Löfstedt (devitare) handhaaft en de heele pl. zelfs in het Nederlandsch vertaalt, ware de bespreking door Weyman (Glotta III 1911, p. 193 v.), die desputare =contemnere wil lezen, te vermelden geweest. Pag. 28 ad VII. 50, waar hij Reifferscheids verandering van forti bestrijdt, wordt noch de conj. van Johnson (Class. Rev. 1910 p. 82) fortem, noch die van den hem overigens welbekenden Meiser (S. B. Bayr. Ak. 1908 p. 40) torrenti genoemd. Enz. Waar de laatste samenvattende studie over Arn., de textuitgave van Reifferscheid, dateert uit de jaren 1873—75, zou het gebruik ook van andere literatuur dan die uit de laatste decennia of de reeds bij Reiff. geciteerde wellicht niet zonder vrucht gebleven zijn b.v. van de Münstersche diss. van F. Wassenberg, Qu. Arn. criticae (1877), en M. Bastgen Qu. de loc. Arn. sel. (1887).

Brakmans bekentenis in zijn praefatio „facile intellegitur multa in disputatiunculis et commentariis iam observata me aut praeteriisse aut obiter tantum tetigisse" werpt een eigenaardig licht op zijn opvatting omtrent wetenschappelijke productie. „Facile intellegitur", is heerlijk naïef. Andere zonderlinge opvattingen treden daarnaast. Br. legt de plaatsen uit Arn. den lezer voor niet in den text van het eenige handschrift, maar in dien van Reifferscheid, terwijl hij daarna eerst — als waren het moderne restauraties van een antiek beeld, die men bij een critische beschouwing heeft weg te denken — de veranderingen van Reiff. en diens voorgangers noteert, die in den textus constitutus zijn opgenomen. En verder meent Br. (in de praef.), dat een nieuwe uitgever zich zou kunnen tevreden stellen met den Parisinus nog eens hic illic in te zien. Als Br. dit ernst is, dan heeft hij volstrekt geen begrip van de taak van den uitgever van een eersterangstext. Alsof niet alleen het zelf construeeren van den text uit de handschriften den uitgever het verantwoordelijkheidsgevoel kan schenken tegenover zijn lezer en zich zelf. Een toekomstig uitgever zou zelfs niet door het feit, dat een Reifferscheid zijn voorganger is geweest, zich van een volledige collatie van het heele hs. ontslagen mogen achten.

Onder de conjecturen zelf kan ik nauwelijks iets vinden, dat plausibel lijkt, met uitzondering van I. 65 (p. 6), *duratum* voor het uit dittographie ontstane *privatum*. Daarentegen verdienen Brakmans vindiciae zoowel in het eerste gedeelte als in de Obs. gramm. veelal toejuiching, ik wijs op de goede verdediging van familiariter VII. 27 (p. 27) = ardenter, en vooral op de uitstekende vondst V. 1 (p. 19) ritum (= rituum) morem, welke pl. Br. aanleiding geeft tot de afzonderlijke behandeling van den gen. inhaerentiae. Maar die obs. gramm. lijden aan een ander euvel.

Zij zijn ondanks de uiterlijke indeeling in capita de numero, de casibus, de praepositionibus etc., noch in ieder onderdeel afzonderlijk (behalve de gen. inhaer.) noch in het geheel, te beschouwen als een eenigszins volledige beschrijving van Arnobius' dictie. Zij vormen een aaneenschakeling van allerhand losse opmerkingen over verschijnselen, die Br. om de een of andere reden voor registreering in aanmerking laat komen; nu eens met het oog op de verdediging van de lezing van het hs., dan weer ter aanvulling van Reifferscheids index of van een bij een der viri Arnobiani vermelde gevallenreeks; elders is men geneigd te vragen volgens welk criterium het eene verschijnsel wel, een ander niet besproken wordt. Het pronomen interesseert Br. niet verder dan het relativum, over participium-constructies, gerundium, gerundivum, redditus voor factus (p. 272, 22 R.), kwesties uit de vormleer elexisse (als pf. van elicio V. 1 p. 174, 9.), adverbia op -iter (b.v. infirmiter e.d.), gebruik van frequentativa (nominitare, saltitare e.d.), — ik doe slechts eenige wilde grepen — hooren wij niets. Daarentegen krijgt *numquid* als vraagpartikel, dat reeds in het Handboek van Schmalz als speciaal eigen aan Arn. vermeld wordt, nog eens een afzonderlijke § (p. 55).

De behandeling der opm. is zeer verschillend, soms heel oppervlakkig, soms weer voor lezers van *dit* geschrift te breedvoerig. Is het noodig *hier* nog den aard van den gen. inhaerentiae uit een te zetten, in ieder geval er zelfs Homerus of een afgelegen plaats uit Theognis bij te halen (waarbij Br. vergeet dat die pl. v. 106 niets anders dan een reminiscens uit Homerus zelf is: Φ 59)? In de eerste § de numero had hij naar Landgraf Archiv. Lat. Lex. XIV 1906 p. 63 vgg. Bem. zum sog. poetischen Plural in der lat. Prosa moeten verwijzen, waar zelfs eenige pl. uit Arn. worden besproken, in de laatste § de geminatione ware een vermelding van de Groninger diss. van Wartena (1915) op haar plaats geweest. Enz. Het gehalte van sommige observationes moge uit twee gevallen blijken.

Pag. 32 acht Br. het van belang een voorbeeld van een gen. materiae sive generis, dat hij bij Arn. gevonden heeft, te registreeren. Daarnaast vindt hij het echter ook nog noodig den lezer te vertellen, wat dat eigenlijk voor een genitief is. Twee schoolsche plaatsen, aan een heele rij bij Kühner-Stegmann ontleend, worden daarvoor, een in extenso zelfs, meegedeeld. En dan voegt Br. er zelfbewust nog aan toe: „unum exemplum Livianum ipse affero etc.". Het is kolossaal!

Een voorbeeld van onbeholpenheid van uitdrukking en verwarring der feiten vindt men in de § over het plusquamperfectum p. 51. „Ovidius gebruikt *fueram* voor *eram* (volgt een pl.), eveneens Martialis (volgt pl.), ook Livius gebruikt zeer vaak het plqpf. van esse voor het impf. (volgt één pl.), en dat gebruik vinden wij nu ook bij Arn." Aldus de betoogtrant van Brakman. Dit had moeten luiden: „De reeds in het oudste Latijn (vgl. Lindsay, Syntax of Plautus p. 62 vg., Blase Hist. Synt. III, 1 p. 217 vgg., Kühner-Stegmann II. 1. 141 A. 1) voorkomende vervanging van het imperfectum *en perfectum* van sommige verba (esse, habere, dicere) door het plusquamperfectum vindt men ook — maar geheel formeel — bij Arn." Terwijl het oudere gebruik hierop berust, dat een handeling niet alleen als voortdurend in het verleden, maar tevens als afgeloopen in het heden wordt gedacht (in het door Br. geciteerde geval Ov. Her. I. 115 te discedente fueram puella denkt Penelope t. d. *eram* puella en — helaas — puella *fui*). Later verliest het gebruik van pqpf. voor impf. of perf. zijn psychologische ondergrond en worden zij, gelijk bij Arn., formeel aan elkaar gelijk. Dit wordt beter dan door de bij Br. aangehaalde voorbeelden aangetoond door de aaneengeschakelde gevallen VI. 21 (p. 232, 17 R.) ubinam *fuerat* rex poli..., 22 (p. 233, 22), ubinam gentium *fuerant* una atque altera Venus, 23 (p. 234, 8) ubinam fulminator tempore illo *fuit* (maar aan het gebruik van het pqpf. voor *perf.* heeft Br. zelfs niet gedacht). Niets echter hebben met dit zgn. „verschoven" plqpf. die gevallen in Livius, waarop Br. doelt, uit te staan. Immers in de oudere, maar vooral in de zilveren Latiniteit gaat in het praeteritum passivi (vgl. Kühner-Stegmann II. 166 vg.) het gevoel voor het in het part. perf. pass. aanwezige praeteritum-begrip geleidelijk verloren en wordt als 't ware een praeteritum in de tweede macht ingevoerd door *alle* met dit participium verbonden duratieve tempora en modi van esse in het praeteritum te verheffen (laudatus fui, fueram, fuero, fuisse etc. i. p. v. laudatus sum, eram, etc.); een analoog, maar minder vaak voorkomend, verschijnsel is laudaturus *fore* in pl. v. laudaturus *esse*.

Bij een willekeurige behandeling van het materiaal, gelijk wij dit bij Br. vinden, wekt het ontbreken van een resumeerende slotparagraaf, waarin uiteengezet zou moeten worden, welke verschijnselen in het bijzonder aan Arn. eigen zijn en welke hij met de auteurs van zijn tijd gemeen heeft, geen verwondering.

Een afzonderlijke literatuuropgave ontbreekt eveneens. De index der behandelde plaatsen heeft alleen op Arn. zelf betrekking en dan nog slechts — kenschetsend voor Brakmans richting — op die plaatsen, die positief of negatief pertinent ad artem *criticam*. Overbodig is het lijstje van de 10 pl., die Br. in het Nederlandsch — belgice, zooals hij in stede van vernacule telkens zegt — heeft vertaald.

De lectuur van dit geschrift wordt nog door drie uiterlijke omstandigheden bemoeilijkt. Vooreerst laat Br. de door hem geciteerde Arnobius-plaatsen noch door b.v. cursiveering noch door eenig leesteeken noch zelfs door een hoofdletter, doch alleen door nr. van boek, caput en pag. van Reiff. uitkomen; nu moet men telkens uitzoeken waar het citaat ophoudt en Br. zelf weer aan het woord komt. Verder door de veel te talrijke, dikwijls volkomen onoordeelkundig aangebrachte alinea's, waardoor wat bijeenbehoort willekeurig wordt gescheiden. En dan door de hoogst middelmatige latiniteit, die Br. tot voertuig zijner gedachten kiest.

Ongetwijfeld schuilt achter dit geschrift heel wat eruditie, maar de wetenschappelijke productie dient niet om deze ten toon te spreiden of om onvoldragen collectanea af te drukken. Had Br. het essentieele van zijn studie, d. i. datgene, waarin hij de kennis van Arnobius vooruitgebracht heeft, tot een tijdschriftartikel verwerkt, dan zou het als zoodanig een goed figuur hebben gemaakt. De uitgave dezer Arnobiana als boek wordt door niets gerechtvaardigd. Wie zich, zooals Brakman, van een vrije tribune tot het forum der vakgenooten wil wenden, moet degelijker, afgeronder en vooral complexiever werk leveren.

Amsterdam. M. Boas.

H. Th. Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen. Utrecht, A. Oosthoek. 1917. (Pr. fl. 2.90).

Een net uitgevoerd, aangenaam leesbaar, voor velen nuttig boek. Het hier behandelde probleem trekt begrijpelijkerwijze steeds opnieuw de aandacht van godsdiensthistorici en oudtestamentici, van theologen en belangstellende „leeken." Zij vinden hier een helder referaat, niet zoozeer over de meeningen van allerlei geleerden, als wel allereerst over de feitelijke gegevens betreffende dat probleem. De israëlietische en babylonische bronnen worden in vertaling meegedeeld; het geleerde apparaat is ondergebracht in aanteekeningen aan den voet der bladzijden, zoodat de tekst van het boek goed te lezen is ook voor hen die toevallig geen Hebreeuwsch, Babylonisch of Sumerisch verstaan. Bijna al het beschikbare materiaal uit Israël en Babel is gebruikt, dikwijls ook uitvoerig besproken en toegelicht; nu en dan worden enkele parallelen uit Egypte aangehaald. Eenige duidelijke reproducties van babylonische en egyptische afbeeldingen dienen tot illustratie. Zeer talrijke literatuuropgaven (ook uit de tijdschriften) wijzen den weg tot een nog breedere bestudeering der zoo interessante kwestie.

De schrijver geeft bovendien een thetische uiteenzetting van zijn eigen voorstelling omtrent het verband tusschen „Babel" en „Bijbel", speciaal in zake het paradijsverhaal. (Bij verscheidene punten zijn ook de opvattingen van andere onderzoekers vermeld of besproken).

Al dadelijk komt de vraag naar voren: hoe zijn de babylonische bronnen door de israëlietische schrijvers gebruikt en omgewerkt? De Inleiding bespreekt deze kwestie van een algemeen gezichtspunt uit. De bestudeering van de oud-oostersche kulturen en religies heeft diep ingrijpende gevolgen gehad voor de oudtestamentische wetenschap. Israël staat niet, zooals vroeger, geïsoleerd; wij zien thans den achtergrond van zijn leven en zijn geestelijk bezit. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat, voor een juiste waardeering van Israëls rol in de godsdienstgeschiedenis, het *onderscheid* tusschen Israël eenerzijds, en de omringende kultuur anderzijds niet minder belangrijk is dan de overeenkomst tusschen die beide factoren. — Wanneer nu in het Oude Testament zegswijzen voorkomen wier ana-

logen ook in de soms veel oudere babylonische teksten worden gevonden, dan *kan* zoo'n overeenkomst van woorden wijzen op een overeenkomst van voorstellingen. Maar het behoeft niet; „gelijke uitdrukkingen" beteekent niet zonder meer „gelijke waarden", want: als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Immers de godsdienstige voorstelling en de taal, die haar voertuig is, beïnvloeden elkander. Die *wederkeerige* werking brengt mede „een onbewuste, zeer geleidelijke verschuiving in beteekenis". In de zoo conservatieve wereld van het oude Oosten kunnen nieuwe denkbeelden alleen dan ingang vinden, wanneer zij zich hullen in het gewaad der gangbare zegswijzen. Hoe moet dan blijken, of achter bepaalde vormen, in Babel en in Israël, een nieuwe geest schuilt? Uit het geheele verband waarin die uitdrukkingen voorkomen. Er is dus groote vertrouwdheid noodig zoowel met de babylonische als met de israëlietische denkwereld, om de woorden, waarin die denkwereld zich uitspreekt, juist te waardeeren.

Op deze principiëele uiteenzetting volgt, in hoofdstuk I. een eigen vertaling van het bijbelsch paradijsverhaal — daarbij een reeks taalkundige opmerkingen, waarin o.a. ook gewezen wordt op het verband tusschen de hebreeuwsche zegswijzen en de babylonische parallelen.

Hoofdstuk II wijst er op dat het paradijsverhaal één geheel vormt, en toch allerlei oneffenheden vertoont. Ten onrechte heeft men verondersteld, hetzij dat een paar parallele verhalen tot één zijn verbonden, hetzij dat één kernverhaal ten grondslag is gelegd en daarna is aangevuld. Het paradijsverhaal is een israëlietisch verhaal, opgebouwd uit materiaal van verschillende (vooral babylonische) herkomst. Dit blijkt uit het feit, dat het verhaal uit zichzelf niet te begrijpen is, èn dat er verscheidene uitdrukkingen in voorkomen, die niet harmoniëeren met de verdere zienswijze van den betreffenden israëlietischen schrijver (nl. den zgn. Jahwist).

Hoofdstuk III (74 blz.) geeft het babylonisch materiaal. nl. (A) de Paradijswoning: Eden, enz.; (B) de Paradijsboomen: levensplant, godentuin, levensspijs, enz.; (C) de Slang en de Cherubs: verschillende slangennamen, kuribu's, slangen met pooten en handen, allerlei „draken", genii bij heilige boomen en poorten; (D) den Mensch: een reeks tradities aangaande schepping van den mensch, het verschil tusschen mensch en god.

Ten slotte behandelt de schrijver (hoofdstuk IV, 52 blz.) de beteekenis van het babylonisch materiaal voor het bijbelsch paradijsverhaal. De naam „Eden" komt van het sumer.-babyl. edinu (oorspr. „steppe", dan nomen proprium). Het paradijs is, in Israël, van godenpark tot menschentuin geworden, in het verre oosten gelocaliseerd als levenswoning (met den levensboom); maar volgens een andere opvatting (welke haar sporen heeft achtergelaten in Gen. 2, 10—14) ligt het paradijs òp den godenberg in het noorden, waar de groote rivieren ontspringen. — Bij de schepping van den mensch is, in Israël, het mythologisch-anthropomorfe element op den achtergrond geschoven; de mensch ontvangt goddelijk leven, doch geen goddelijke kennis — terwijl in de babylonische verhalen juist wel inzicht, maar geen leven wordt geschonken. — De eerste mensch heet hā-ādām = „de menschheid"; dit past niet als benaming van den eersten *man naast* de vrouw, maar is ontleend aan de babylonische benaming van een der oerkoningen; Amēlu = „mensch". — Uitvoerig wordt gehandeld over den levensboom in verband met den kennisboom. In Babel heeft de eerste mensch geen goddelijk leven en eet niet van den levensboom. In Israël daarentegen heeft hij geen goddelijke wijsheid, daarom wordt hier het verbod om te eten toegepast op den *kennis*boom. De toevoeging „(kennis) van goed en kwaad" is een israëlietisch theologumenon, dat zich aansluit bij de godsvoorstelling van den Jahwist. — De verleidende slang doet in twee opzichten aan den god Ea der babylonische Adapamythe denken: haar wijsheid en haar oppositie tegen den scheppergod. Bij den Jahwist wordt, onder invloed van de monotheïstische gedachte, de verleidende god in een dier gewijzigd. Die religieuze invloed treedt ook aan het licht in de ethische momenten van het bijbelsch paradijsverhaal. Immers hier wordt nauw verband gelegd tusschen de ongehoorzaamheid tegenover het goddelijk verbod èn de macht van dood en ellende, zoodat de mensch het goddelijk leven dat hij aanvankelijk bezat, verloren heeft; in Babel daarentegen zien wij geen zedelijk conflict, de dood heerscht omdat de mensch van het begin aan geen vol goddelijk leven heeft genoten. — In verband met de eschatologische beteekenis die aan de babylonische mythe van den strijd tusschen den zonnegod (den wereldschepper) en het monster der duisternis wordt toegekend, ziet de schrijver in Gen. 3, 15 een zinspeling op een wereldredder die de antigoddelijke chaosslang overwint. — —

Het voorgaande moge dienen om een indruk te geven omtrent den inhoud en de opvattingen van dit boek. Het broze materiaal wordt met voorzichtigheid behandeld. En waar de schrijver den weg der hypothesen betreedt, daar kan men toch goed het onderscheid zien tusschen de vaststaande en de minder zekere gegevens, tusschen de feiten en zijn verklaringen.

Enkele opmerkingen mogen hier een plaats vinden. Hiddèkel „Tigris" komt niet van sumer. Idigna (blz. 14[1]), want van waar die ḥ? Men kan niet meer zeggen dan dat het komt van *hidikl of *hadikl. Om een dergelijke reden kan „Eden" (met 'ain) bezwaarlijk van het sumer.-babyl. edinu worden afgeleid (39), want dan zou het hebr. woord met een alef moeten beginnen; bij een laat-arameesche ontleening zou zoo'n „bijgevoegde" ain geen moeilijkheid opleveren, bij het Hebreeuwsch wel. Men denke veeleer aan een „oorspronkelijk" verband met den stam van 'èden = „lieflijkheid" (vgl. 114); zoo'n denkbeeld vindt men in Babylonië b.v. in de schrijfwijze van den naam Eridu (35) als eri-du[g] = „lieflijk oord". — Bij blz. 19[2] kan worden gevoegd: M. Förster, Adams Erschaffung ARW. 1908, 477 ff., cf. 1909, 160. — De schrijver volgt (35 en elders) Langdon's behandeling van de sumerische paradijstraditie. Maar Langdon laat zijn momentane invallen vaak te spoedig drukken, hij is geen betrouwbare gids, vooral niet in linguistisch opzicht. — Meissner heeft het zeer waarschijnlijk gemaakt dat Tilmun (37) = de Bahrein-eilanden, vgl. Meissner, Orient. Lit. Zeitung 1917, 201. — De teekens giš + ḫu (40) moeten gelezen worden Umma. — Mali rīšāti beteekent wel niet „vol genot" (46), maar „vol (vogel)gezang". — De meening van

Sayce (46[3]) dat babyl. tērtu zou zijn = hebr. tōrā is geheel verkeerd; dit is een etymologiseeren op den klank af. Tērtu < *ta-w'ir-t-u, tōrā < *ta-wr[ij]-at-u; en pas in de *afgeleide* beteekenissen naderen beide woorden eenigszins tot elkaar. Zoo is het ook linguistisch niet mogelijk dat hebr. tĕhōm (< tĭhām) zou komen van babyl. tiām-at, want dan moest het hebr. woord een alef in plaats van een h hebben. — Dat de ceder als levensboom fungeert (48) zal wel hiermee samenhangen, dat de ceder altijd groen is; vgl. de boomen aan den woestijnrand, in Egypte. De ceder is verwant aan den pijnboom (larix), niet is „de pijnboom een ceder-soort." — Bij blz. 57[1] kan worden toegevoegd: Vollers, Chidher ARW. 1909, 234 ff., 474 f.; cf. 1910, 92 ff.; Friedländer, Die Chadhirlegende und der Alexanderroman. 1913. — Het overbrengen van boomen uit het godenland naar Sargon's eigen rijk (67) herinnert aan de egyptische koningin Hatšepsut, die een godenpark bij haar tempel liet aanleggen van boomen uit het godenland Punt. Vergelijk verder Mitteil. der Vorderas. Gesellsch. 1910, 476 ff. — De god NIN.IB (80 en elders) zal wel Nimurta = Nimrod (?) moeten worden gelezen; zie Ungnad, Orient. Lit. Zeit. 1917, 1 ff. — Het woord „paradijs" (113[1]) komt ook in het jongere Assyrisch voor: pardīsu. — Dat is het Jahwistisch scheppingsverhaal „geen restje mythologie over is" (117), is m. i. te sterk gezegd. Het boetseeren uit klei, het blazen in de neusgaten, de schepping der vrouw — het zijn toch mythologische (formeele, 112) resten; „terughoudende kieschheid" is bij den Jahwist zeer zeker op te merken in vergelijking met het babylonisch verhaal, doch niet in verhouding tot den auteur van Genesis 1. — Op blz. 120v. wordt omtrent het verhaal van de schepping der vrouw (14 v., 29) gezegd, dat het *twee* verschillende motieven bevat: *a*) Jahwe poogt tevergeefs een vrouw te scheppen, *b*) Adam geeft aan de dieren namen. Maar ik kan niet inzien dat die exegese juist is. Gen. 2, 18 zegt dat Jahwe „een *passende hulpe*" (niet: vrouw!) wil maken. Jahwe vervaardigt dan successievelijk verschillende wezens, in de hoop dat er een geschikte partner voor Adam zal zijn. Uit de kreet, waarmede Adam dan telkens den voor hem bestemden partner begroet, moet blijken, of hij het nieuwe wezen herkent als een bij hem passende hulp (de *naam* drukt het *wezen* uit!). De verschillende pogingen leveren aanvankelijk geen bevredigend resultaat op; het zijn de wezens, die (bij de latere menschengeneraties) onder de verschillende dier- en vogelnamen bekend staan. Dan maakt Jahwe een wezen, dat aan Adam nòg nauwer verwant is dan de (eveneens uit leem geboetseerde) „dieren"; en nu zegt Adam: „*dit* wezen is een iššā, *zij* past bij den īš." Lᵉ-zot, vers 23, = „deze", niet „daarom." Het verhaal is einheitlich: de dieren zijn mislukte partners, de vrouw is een geslaagde partner. — Blz. 126 zegt dat ādām (< *ădăm-u) niet kan worden afgeleid van adāmā = „aarde" (< *ădăm-at-u). Taalkundige bezwaren zie ik echter niet. Het wegvallen van een silbe (hier: -at-) heeft talrijke analogieën. Zoo wordt b.v. uit 'ibr-īj-u = „Hebreër", eigl. „[man] van den overkant ('ibr-u)", teruggeconstrueerd de naam Eber (< 'ibr-u) = de legendarische stamvader der Hebreërs. Een analoog voorbeeld is het oud-indische woord sura: toen asura (stam: as) „god" later de beteekenis „daemon" kreeg, werd het opgevat als a-sura, en hieruit leidde men een nieuw woord sura „god" af. — De (latere) iraansche Ferwerdin (132) zijn niet anders dan de bekende oud-awestische Fravaši's. Indien de hypothese van Andreas en Wackernagel omtrent de werkelijke uitspraak van het zoo eigen aardige „tweede" š-teeken van het awestische schrift juist blijkt, en het woord fravaši dus moet worden uitgesproken fravarti, dan is het verband van beide namen evident. — Blz. 143[2]: de voorstelling dat de mensch, vóór de wereldschepping, aan den godenraad deelneemt, doet denken aan die babylonische opvatting, volgens welke de nieuwe maan geschapen is door de werking van goden èn van menschen. — In het zng. vierde fragment der Adapamythe wordt verhaald (150), „hoe de mensch door een verkeerde daad zichzelf lijden en ziekte op den hals haalde". Het woord „dood" wordt in dit verband niet genoemd; maar voor het babylonisch besef liggen de begrippen „ziekte" en „dood" zéér dicht bijeen (vgl. blz. 107). Daarom mag uit de afwezigheid van het woord „dood" evenmin eenige vèr-gaande conclusie worden getrokken, als uit de afwezigheid van het woord „zonde" in het bijbelsch paradijsverhaal (154 v.). Daarom is voorts het gezegde, dat in Babel niets blijkt van eenigen samenhang tusschen zonde en dood (96[1]) [of ziekte] te sterk. — Wanneer de schrijver zegt (161), dat de geschiedenis van de heroën Adapa, Tagtug, Gilgameš en Utnapištim geen eigenlijke menschengeschiedenis is, dan moet worden opgemerkt dat — wat betreft het ontkomen aan het doodslot — Gilgameš en Utnapištim juist *niet* op één lijn staan, en dat de geschiedenis van Gilgameš wèl echt menschelijk is, hetgeen dan ook blz. 162 implicite wordt erkend. —

De aandacht van den lezer wordt natuurlijk vooral getrokken door die beschouwingen, waarin de schrijver min of meer afwijkt van de gangbare opvattingen. Op blz. 128 v. wordt betoogd dat de sage van den moord op Abel (Gen. 4, 1—17) in vele opzichten parallel loopt met Gen. 3; dus een zondeval-verhaal. In Gen. 3 werd de eerste vrouw aangeduid als iššā, in Gen. 4 als ḥawwā (Eva); toen beide verhalen met elkaar werden verbonden is het tegenwoordige vers 3,20 (dat niet in het verband past en toch oud materiaal bevat) van zijn oorspronkelijke plaats, tusschen 4,1 en 4,2, naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht. — Een andere scherpzinnige hypothese (134) handelt over den levensboom. Volgens de bedoeling van den Jahwist mocht de mensch er van eten, vóórdat hij het goddelijk verbod had overtreden, al zegt de J. het niet expressis verbis; in Gen. 3,22 is pèn = „opdat *niet verder*". Deze uitvoerig besproken hypothese hangt nauw samen met de (boven reeds genoemde) denkbeelden in Babel en Israël omtrent de verhouding tusschen God en mensch, zie blz. 94—99, 107, 118 v., 132 v., 142—144, en omtrent de beteekenis van den levensboom en den kennisboom.

Leiden. G. J. Thierry.

Marie Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? Proeve van toegepaste sprookjeskunde. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1917.

De vraag, die Mejuffrouw Ramondt in bovenstaande titel opnieuw aan de orde stelt, werd een vijfentwintig jaar geleden bijna eenstemmig ontkennend beantwoord.

Dat de kwestie daarom voor vrijwel afgedaan gold, zoals de schrijfster meent, zou ik niet durven zeggen. Aarzelend en maar half bevredigd heb ik mij indertijd, in de Inleiding van mijn uitgave van de *Elegast* bij het resultaat van Gaston Paris, dat ook dat van Jonckbloet was, neergelegd, en ook anderen achtten het vraagstuk nog allesbehalve beslist.

Is het dat nù? Het gehele vraagstuk is door deze schrijfster veel ruimer opgevat en uitvoeriger uitgewerkt dan iemand dat tot nog toe gedaan had, en daarbij komt veel belangwekkends en wetenswaardigs ter sprake. Maar tot een enigszins overtuigende conclusie komt ook zij naar mijn mening niet. Naar haar eigen mening wel. Zij acht op zijn minst waarschijnlik gemaakt: „de Dietsche roman is niet vertaald naar den Fra., maar de verwantschap tusschen beiden hebben ze te danken aan hun geboorte uit verwante sagen, ontstaan uit één en dezelfde overlévering" (blz. 135).

Hoe is Mej. Ramondt tot deze overtuiging gekomen? Zij zal me ten goede houden, dat ik me niet verder bezighoud met die argumenten, die zij aan haar „intuitieve aanvoeling" ontleent: de „geur der oorspronkelikheid" doet me te zeer denken aan de onbetrouwbaarheid der zintuigelike waarneming. Kortom .... het wetenschappelik gehalte van het geheel staat ver boven de ounmiskenbaar wat geforceerde aanhef.

De schrijfster karakteriseert in de titel haar werk als een proeve van toegepaste sprookjeskunde. En al geloof ik niet, dat in het gegeven geval de methode tot een bevredigend resultaat heeft geleid, dat is een gevolg van de bezwaarlikheid om in dezen tot een oplossing te komen, het ligt niet aan de methode zelf en ook niet aan de wijze, waarop zij hier is toegepast.

Een kleine reeks verhalen uit het Oosten: twee verschillende verhalen bij de Russen, het reeds lang bekende *Volchlied* en het verhaal van *de Tsaar en de Dief*, één bij de Mangolen en één bij de Litauers worden met de Mnl. *Elegast* vergeleken.

Het *Volchlied* heeft inderdaad al heel weinig met de *Elegast* gemeen en ik twijfel, of het wel nodig was, dit in een, buiten kijf zeer zorgvuldige, vergelijking van twintig bladzijden aan te tonen. Maar heeft het *Volchlied* dus niets met de *Elegast* te maken, het andere Russiese, het Mongoolse en het Litauwse des te meer. Ofschoon soms vermengd met motieven uit andere sprookjes en in de voorstelling nu en dan op karakteristieke wijze afwijkende, hebben we hier zonder twijfel de kern van het Elegast-verhaal: een vorst, die uit stelen gaat, samen met een dief van beroep, om op die tocht te vernemen, dat er een samenzwering tegen zijn leven gesmeed wordt (blz. 34).

Of nu deze met de Elegast overeenkomende verhalen steunen op een zowel in het Oosten als in het Westen bekend volksverhaal of wel of ze eenvoudig door het Mnl. Elegastgedicht zelf ook naar het verre Oosten zijn verspreid, daarover heeft schr. (verg. blz. 132, 133) geen vaststaande mening. In elk geval, meent zij. ontbreekt in de Oosterse verhalen de Elegastfiguur, d.w.z. aldaar vertoont de Dief niet de karaktertrekken, die hij in het Westen vertoont.

In een afzonderlik hoofdstuk, dat de helft van het boek beslaat, wordt dan die Elegastfiguur in ogenschouw genomen. De inhoud is rijk genoeg, met het oog op het einddoel van de gehele studie misschien hier en daar te overvloedig en niet altijd voldoende verwerkt. Onder drie oorspronkelike gedaanten: als dwerg, als meesterdief en als tovenaar, vertoont zich Elegast in de verschillende aanhalingen, door Mej Ramondt hier verenigd. Ongetwijfeld kan men Elegast op al die plaatsen niet als een boekenfiguur beschouwen, en naast de vergeleken larrons van het Franse epos behoudt hij zijn eigen karakter.

De betekenis van het verhaal van de koning der Sicambren, Basan, uit Franc de Rosières wordt door de schrijfster m.i. sterk overschat. De gelijkenis met het Karel-ende-Elegast verhaal is zo gering, dat het enig opmerkelike in het verhaal voorzover ons onderwerp aangaat, eigenlik is de samentreffing van de namen Basan en Heligastus. Dat geeft toch niet het recht te zeggen, dat we hier de „oersage" hebben gevonden, en dat Karel de Grote alleen in de plaats van Basan de Grote werd geschoven? Bij de oudere Thristemius, die de bron was van Franc de Rosières, ontbreekt zelfs de hele Elegastnaam. En dan blijft er ter vergelijking niets over.

Hoe die samenvoeging van de namen Basan enHeligastus bij de Rosières te verklaren is, weet ik niet. In elk geval komt mij de hiermee samenhangende conclusie aan het eind van dit hoofdstuk: „Er was een sage van „Hoe een koning uit stelen ging" met Basin als dief [1]), gelocaliseerd oostelijk van de Maas, en eenzelfde met Elegast als middelpunt, gelocaliseerd aan den Rijn", niet voldoende gemotiveerd voor.

In het laatste hoofdstuk wordt dan de beslissende vraag behandeld, hoe de verhouding is tussen de verschillende versies, die we van het Elegast-verhaal kennen [2]). De vergelijking van de Oosterse verhalen met datgene, wat de Franse resumé's en de Mnl. *Elegast* gemeen hebben, brengt de schrijfster tot het geraamte van het verhaal „Hoe een koning uit stelen ging." Dat verhaal is dus zeer verbreid. En ik erken gaarne, dat dit resultaat meer recht kan geven, de vraag „kan de „*Elegast*", nu hij geen vertaling is der bestaande chansons de Basin, geput zijn uit dit volksverhaal?" bevestigend te beantwoorden.

Maar met één ding kan ik me zeer slecht verenigen. Mej. R. betoogt met veel overtuiging, dat de Md. *Elegast* een „gepreciseerde, gerationaliseerde, gecompleteerde" redactie is van de Mnl. (blz. 112). Maar zij doet geen poging om de bezwaren, die tegen die mening zijn ingebracht, te weerleggen.

De Md. dichter, meent zij, vertaalt en bewerkt onze *Elegast* Maar de samenzwering der 12 pairs, die in het resumé van de *Renaus* staat, die de Mnl. *Elegast* echter in het geheel niet kent, vinden we toch in het Md. terug.

---

[1]) Dat Basin nog tot in veel later dagen in de Waalse gewesten de naam bij uitnemendheid voor een dief was, blijkt ook daaruit dat het Mannetje in de Maan daar nog Basin heet (Aug. Gittée in Taal en Letteren XI, 395).

[2]) Eén toespeling wordt door de schrijfster niet vermeld, die van Guylem de Cervera, door G. Paris aangehaald Romania Avril 1892 p. 297

> Carles maynes fo layre
> E Basi sos compayn
> A[ ]cels quil volgron traire
> A mort de plaits estrayn.

Kan dat misschien nog als een uitbreiding van de Md. dichter worden beschouwd, die t o e v a l l i g tot overeenstemming met die Franse redactie leidt — het kost me al veel moeite dàt te geloven — dat is toch helemaal ondenkbaar ten opzichte van die messen, die men in het Mnl. gedicht (vs. 1119) alleen *naest haren live* vindt, maar die in de *Karlamagnussage* zowel als in het Md. in de mouwen worden verborgen en daaruit dan ook te voorschijn worden gebracht, en ten opzichte van dat paard, waarvan ons gedicht niet spreekt, maar dat én in de Yslandsche redactie én in het Md. gedicht door Basin-Elegast wordt meegenomen, als hij het kasteel verlaat.

Juist om die „schijnbare kleinigheden" twijfelde ik indertijd ernstig of men het Md. gedicht wel als van de Elegast afhankelik mocht beschouwen. Het was immers mogelik, dat men juist hier een uitgewerkt en aangevuld verhaal bezat, tot die redactie van het gedicht behorende, die ook onze dichter had vertaald of bewerkt. Ik acht het een belangrijk verzuim, dat Mej. R. het Md. gedicht niet in zijn geheel heeft bestudeerd. Juist daar zullen we misschien voor de kwestie het meeste houvast krijgen. Immers hebben we aan de ene zijde bovengenoemde afwijkingen, aan de andere zijde zien we al uit de aanhalingen van Bech treffende overeenkomst. Op blz. 14 en 15 van mijn uitgave heb ik al enige punten van overeenkomst aangewezen. Ik voeg er nu nog een bij, waardoor ik tegelijkertijd een dwaze fout geloof te herstellen, die ik op voorgang van Bech, en die juffrouw R. op mijn voorgang heeft begaan. We hebben ons alle drie ongerust gemaakt over de „zonderlinge regels":

Den man he dorch dy wolken sach
Gar wunnechlichen dringen,

denkende, dat met „den man" toch wel Elegast moest worden bedoeld. Maar de zaak wordt eenvoudiger, wanneer we denken aan vs. 200 van de Elegast.:

Die mane scheen over claer.

Amsterdam. E. T. K u i p e r.

H. J. Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóor de invoering van den denarius in het jaar 269 vóor Chr. Feestuitgave ter herinnering aan het 25-jarig bestaan van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Amsterdam 1917, niet in den handel.

In het jaar 1910 verscheen bij Josef Baer en Co. het monumentale werk van den Frankforter Numismaat E. I. Haeberlin over het Romeinsche en Middel-Italische aes grave, een foliodeel met een Atlas van 103 platen, waarop de voornaamste stukken van Haeberlins eigen zeer uitgebreide verzamelingen van de groote penningkabinetten zijn afgebeeld. Dit werk, voorbereid door een artikel in de *Berliner Münzblätter* van 1905 en 1906 *Zum Corpus numorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten römischen Münzwesens* bracht een geheele omwenteling in de bestaande meeningen over het oud-Romeinsche muntwezen teweeg.

De resultaten van Haeberlins grondige onderzoekingen, hoewel bestreden door Sambon en Soutzo, zijn over het geheel als juist aanvaard.

De heer Scharp heeft het gelukkig denkbeeld gehad Haeberlins theorie, zooals hij terecht zegt bij slechts weinigen ten onzent bekend, „onder het bereik te brengen van die kringen waar men zich voor archeologie en monetologie interesseert." Dat die kringen slechts gering in aantal en niet uitgebreid zijn doet aan het loffelijke van zijn pogen niet af. In een overzicht van slechts 42 bladzijden geeft de heer Scharp, duidelijk en beknopt, de resultaten van Haeberlins werk, dat hij overigens volstrekt niet slaafsch volgt of slechts excerpeert. Hij kent ook de vroegere litteratuur over dit moeilijk onderwerp, en maakt er op oordeelkundige wijze gebruik van.

De heer Scharp heeft met zijn feestgave èen goed werk gedaan. Laat ons met hem hopen dat er de in ons land nog steeds geringe belangstelling voor deze problemen door moge gewekt worden.

Amsterdam. U. Ph. B o i s s e v a i n.

J. Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange. (Académie des Inscriptions XII, 1). Paris, Klincksieck. 1917. (Pr. fr. 1.50).

Naast het beroemde theater van Orange ligt een Romeinsch bouwwerk in den vorm van een halven cirkel. Het zijn de grondslagen van rijen zitplaatsen, die oploopen als in een theater. Bij deze zitplaatsen sluit een lange muur aan, zonder twijfel behoorend tot hetzelfde geheel. Men meende vroeger, dat het een circus was, gebouwd met het theater bij het stichten der kolonie Orange in den tijd van Augustus.

De architect Formigé, bekend door zijn onderzoekingen over Romeinsche gebouwen in Frankrijk, heeft thans deze overblijfselen bestudeerd. Het bleek daarbij, dat behalve de lange muur nog eenige andere muren en grondslagen in de nabijheid behoorden tot hetzelfde gebouw. Dit alles werd in teekening gebracht en voor een reconstructie van het geheel gebruikt.

Het was zonder twijfel geen circus. Veeleer heeft men hier de overblijfselen van een *gymnasium* in Griekschen trant. Men kan immers nog eenigszins herkennen de drie deelen van het *gymnasium*, die Vitruvius noemt: de *palaestra* met het badhuis, de gaanderijen met de *ambulatio*, het *stadium*. Wèl zijn de overblijfselen gering. Maar de schrijver weet ons door een reconstructie toch duidelijk te maken, hoe men met eenige phantasie de drie deelen van het *gymnasium* kan terugvinden in de ruïne.

De reconstructie is niet in elk opzicht overtuigend. Bij dit *gymnasium* immers was de *ambulatio* tegelijkertijd bestemd voor *stadium*. Want van het *stadium* is als afzonderlijk gedeelte alleen het eindpunt aanwezig met de oploopende rijen voor de toeschouwers. En dit is het eenige gedeelte van het bouwwerk, dat men nog nauwkeurig kan herkennen. Maar dan kon ook de *ambulatio* niet beplant zijn, zooals op de teekening is aangegeven. Want daar liepen bij den wedstrijd de athleten.

De details van het bouwwerk zijn geheel onzeker. En van de *palaestra* zijn zelfs alleen de afmetingen bekend. Toch vinden wij ook van dit gedeelte een volledige reconstructie. Het voorschrift van Vitruvius, dat men aan het slot van het artikel vindt afgedrukt, is daarbij getrouw gevolgd. En deze reconstructie doet den modernen architect alle eer aan. Alleen moet men opmerken, dat bij het badhuis de stookplaatsen ontbreken. Vitruvius spreekt hier niet van stookplaatsen, omdat hij de thermen al vroeger uitvoerig had beschreven.

Bovendien is het niet waarschijnlijk, dat reeds in den tijd van Augustus een badhuis zoo regelmatig was gebouwd, als wij het hier zien afgebeeld. De groote thermen van Pompeji, uit den Hellenistischen tijd, geven ons van zulk een gebouw een geheel andere voorstelling. En juist dit badhuis te Pompeji is een goed voorbeeld van een *palaestra*. Ook de andere thermen van de stad zijn niet zoo regelmatig van bouw. Eerst in den lateren Keizertijd immers heeft men de verschillende deelen vereenigd tot een monumentaal geheel.

De hier gepubliceerde reconstructie van een *gymnasium* zal evenwel zonder twijfel van goeden dienst zijn ter illustratie van het hoofdstuk van Vitruvius over deze gebouwen.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

M. J. A. de Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool, 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Met ingenomenheid mag ik de aandacht vestigen op dit verdienstelijk academisch proefschrift, onlangs voor de Groningsche faculteit van godgeleerdheid verdedigd. Naar beproefde methode bewerkt, op grondige studie berustend, rustig en bezonnen geschreven, ontbeert het bij dat alles niet dien korrel attisch zout, die de lectuur veraangenaamt en de dingen beter doet begrijpen. Dit boek is een pleidooi. „Om zijne verwerping 't meest", zegt de schrijver, „wijdde ik Regius mijn onderzoek (221). „De traditie omtrent hem bleek onjuist, zoo mocht de historie spreken" (3), dat „historisch onderzoek, dat", lees ik met instemming, „ons bescheiden maakt", maar meteen vrijmoedigheid tot spreken geeft. Ik meen, dat in 't algemeen dr. de Vrijer zijn pleit heeft gewonnen. Regius, in den loop zijner ontwikkeling zich van den eens gevolgden meester, Descartes, verwijderend en van den aanvang af Voetius' tegenstander, is door beide partijen in kwaad gerucht gebracht, die zijne fouten van wispelturigheid en lichtgeraaktheid breed hebben uitgemeten, maar zijne groote verdiensten in de schaduw hebben gelaten. Met onedele wapenen is Voetius-zelf niet moede geworden hem te bekampen (26, 32, 40, 43, 53, 111), maar zelfs Duker, Voetius' uitnemende biograaf, is tegenover Regius niet billijk (24, 30 vlg. 169). Het beeld, ons dan thans geboden, vertoont ons den Utrechtschen medicus-filosoof, hoogleeraar van 1639 tot zijn dood, 19 Februari 1679, als hij, 80 jaren oud, eenzaam sterft, van vrouw en kinderen beroofd, een man met neiging tot het paradoxale maar met den moed zijner overtuiging, half gedwongen half door eigen naturel midden in den theologisch-wijsgeerigen strijd zijner dagen geworpen, het opnemend voor Copernicus en zijn stelsel, Harvey en diens ontdekking verdedigend, voorlooper van Spinoza en Kant. De schrijver teekent ons den mensch in een negentig bladzijden, hij gebruikt er ruim tweehonderd om de wijsgeerige ontwikkeling van zijn held te schilderen. Cartesiaan was hij in den aanvang, van den vereerden meester dat vrije onderzoek leerend, dat deze hem later misgunnen zou, toen de leerling op andere paden bleek te zijn aangeland. Regius' psychologie bracht hem op 't gebied der metafysica tot negatieve denkbeelden, die hem verre van Cartesius verwijderden en hem o.a. diens aangeboren ideeën, dus ook die van God, deden verwerpen en hem maakten tot het „prototype van den agnosticus" (107), het is waar, zonder dat ook hij de terminologie losliet dier theologie, „aan wier banvloek men ontkwam door haar niet in de wielen te rijden" (14. 102. 112). In den breede, goed gedocumenteerd, heeft dr. de V. zijn betoog geleverd en ik zie niet, dat het ergens met vrucht zou kunnen worden weêrsproken. De voorwerpen van den strijd hebben voor een deel nog slechts historisch belang, voorzoover zij het probleem raken van ziel en lichaam behouden zij al hunne beteekenis, de strijders zelven bewijzen voor de zooveelste maal, dat de menschen niet veranderen in hun deugden en gebreken. Ik vermeld nog, dat een aantal bijpersonen, van elders bekend, ook hier onze aandacht trekken, Huygens de vader, prinses Elizabeth van de Paltz, Regnerus van Mansvelt, Petrus van Balen, Joh. de Kater, terwijl de schrijver, ter illustratie zijner meening, met smaak en gelukkig gekozen citaten geeft ook uit literatuur buiten zijn eigenlijk onderwerp (153, n.l. 210, n. 7). Zoo kunnen wij dan dr. de V. met dezen arbeid oprecht geluk wenschen: hij heeft Regius inderdaad van blaam gezuiverd en, vooral, hem in zijne groote beteekenis voor de vaderlandsche wijsgeerige wetenschappen ons helder voor oogen gesteld, voortaan zal ieder, die over deze periode handelt, zijn boek ernstig moeten bestudeeren. Hoezeer taalonzuiverheid ons altijd bedreigt, blijkt, als wij zelfs hier lezen van de „Kepplersche hypothese" en van „wacht u niemand tegen u in het harnas te jagen." (35, 113). De termen „orangistische preciesen" (77) en „goet cartesiaansch quaet prins" (85) kan men voor deze periode onzer geschiedenis, gelijk voor zoovele andere, toch slechts gedeeltelijk laten gelden: prins Willem I zelf was zeker niet „precies."

Daar de uitgever aan het *Museum* niet het proefschrift, maar het in den handel gebrachte boek toezond zagen wij, tot ons leedwezen, niet de stellingen, welke toch voor de beoordeeling van iemands wetenschappelijken arbeid groote waarde hebben.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. J. Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, 1ste stuk, Derde druk. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Wanneer leerlingen eener eerste klasse deze drie en negentig thema's en vertalingen, benevens aanhangsel, hebben doorgewerkt, is heel wat arbeid door hen verricht. Ik had wel gewild dat de bewerker hier en daar wat geschrapt had, bv.: In lite fratris mei multi vades sunt (31), of: De door een pijl gewonde Alexander was den troepen een reden tot toorn en droefheid, en: Een zeer hevige oorlog was voor u, Hercules, oorzaak dat ge de Olympische wedstrijden insteldet, en derg. zinnen, die onnoodige woorden bevatten of onnatuurlijk klinken en leeraar en leerling evenzeer vervelen. Ook acht ik themas als 56B na de 1ste, 60B na de 2de, 67C na de 4de conjugatie, als herhalingen, wel wat moeilijk, terwijl ik liever over sommige verba „anomala", als facio en fero wat meer oefeningen zou gevonden hebben. Handiger ware het geweest de woordenlijsten in een afzonderlijk boekje te kunnen gebruiken. Het geheel maakt den indruk van overladen te zijn en mist de

aantrekkelijkheid waaraan we bij onze schoolboeken van den laatsten tijd gewend beginnen te raken. Dat een derde druk noodig geacht werd, bewijst intusschen dat het werk in ruime mate wordt gebruikt; de verzorging van het boek is in elk opzicht goed.

Haarlem. A. H. Garrer.

J. M. Acket, Stijlstudie en stijloefening. Een leerboek met opgaven om mondeling of schriftelijk te beantwoorden, voor alle inrichtingen van voortgezet onderwijs. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1918. (Pr. ƒ 1.75).

In een 26-tal lessen, kleine cursussen mag men wel zeggen, behandelt de schrijver allerlei taalkwesties die men bij de stijlles pleegt onder dak te brengen, en ook wel andere; hoofdstukken over taalkringen, Vlaams, analogie, contaminatie verwacht men misschien eerder in een grammatica. Toch moet erkend worden dat er evenveel voor te zeggen is zulke onderwerpen onder de stijlleer te rangschikken, en al lijkt de lijst van hoofdstukken op het eerste gezicht wat heterogeen, dit kan geen bezwaar zijn bij een leerstof waar het minder op systematiese indeling dan op de methode van behandeling aankomt. Overigens zal de verschijning van dit „stijlboekje", van een schrijver die men, naar wat hij over taalonderwijs heeft geschreven, verwant mag rekenen aan de kringen waar men gewoonlik van stijlboekjes niets wil weten, de een of ander lichtelik hebben bevreemd, en het heeft dan ook weinig gemeen met het bekende type. Zeker is er veel te zeggen voor de methode om stijlkwesties alleen te bespreken aan de hand van het leesboek, en mag men het oefenen van de leerlingen in het toepassen van aangeleerde conventionele beeldspraak, in het fabriceren van „flinke zinnen" in het oplossen van allerlei raadseltjes, uit den boze achten. Ook al wil men indachtig zijn aan het „vele wegen leiden naar Rome" en al ligt de schuld veelal aan onoordeelkundig gebruik, de ouderwetse boekjes boden maar al te veel gelegenheid tot mechanies werken en tot het instampen van weinig voedzame kennis. Ook is de leraar die de juiste weg in dezen zoekt in het levend maken van het woord, afkerig er van om allerlei uit hun verband gerukte fragmenten van bekende schrijvers, uit een sfeer waarin de leerlingen zich niet thuis voelen, als eerste voorwerp van zijn beschouwing te kiezen. Liever luistert hij de voorbeelden af uit de taal van de jongens zelf of uit zijn eigen taal, voorbeelden die hij op ongedwongen wijze in een milieu van gebeuren weet te plaatsen, waartoe juist de dichterlike uitknipsels zo ongeschikt zijn. Heeft hij de kracht van een woord of een uitdrukking doen beseffen, een stijlmerkwaardigheid werkelik laten zien en voelbaar en tastbaar gemaakt, dan pas acht hij de tijd gekomen om de verwante verschijnselen in meer biezondere taal te doen opmerken. Daarom ook, als ik hem goed begrijp, delft Acket naar „taalcliché's", naar volkshumor, naar spreekwoorden en al die bezonken schatten van volkskunst die onder ieders bereik zijn, leert hij de verborgen schoonheid in het gewoon gewordene opmerken, en zo ook maakt hij zoetjes aan rijp voor de waardering van individuele kunstuiting. Wie zijn stijlonderwijs in die richting wil ontwikkelen, zal de lessen in dit boek als modellen van behandeling aanvaarden. Deze voorganger laat de jongens de kracht van de woorden proeven, opent hun oog voor de beeldende waarde van uitdrukkingen en stijlvormen, verdiept en verinnigt hun taalgevoel, leert hun lezen, horen en spreken met oordeel des onderscheids. Van hem ook geen machtwoord om een retoriese wending te veroordelen: liever laat hij zien hoe zo'n wending in scherpe waarneming zijn oorsprong had, hoe het gevoel er voor is verstompt, maar hoe ook vaak het leven er weer in is te brengen. Hij geeft geen sleutel voor het gebruik van synoniemen in nooit bevredigende definities, maar ontwikkelt liever het gevoel voor fijnere nuancen door te wijzen op het scherper onderscheidingsvermogen waarvan de keuze van het ene inplaats van het andere woord de uiting is. De eenvoud van zijn betoogtrant is de eenvoud die alleen door meesterschap wordt verkregen, niet de alledaagse gewoonheid, maar de edeler eenvoud van wie diep in de zaken is doorgedrongen.

Een bezwaar tegen de invoering van dit leerboek in de klas is voor sommigen misschien gelegen juist in de volmaaktheid van de uiteenzettingen die het geeft. De lessen zijn kant en klaar, en menige leraar zal liever zelf willen zoeken dan eenvoudig reproduceren wat de schrijver voor hem heeft gezocht. Zo'n leraar echter zal het boek aan zijn lessen ten goede doen komen door het als handleiding te gebruiken. Aan de andere kant zal hij het weer niet willen missen om de opgaven die achter ieder hoofdstuk staan. Die opgaven bepalen zich tot het vragen naar verklaring van het gegevene, de toepassing wordt aan de praktijk van het leven overgelaten. Zoo is dit boek er een dat men afzondert uit de vele die men ter kennismaking ontvangt, omdat men er een persoonlikheid uit hoort spreken naar wie men graag luistert, een persoonlikheid die boeit omdat hij spreekt uit zijn liefde voor de taal.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. B Barnhill, The Practical Englishman. With Americanisms (an improved Berlitz method). Third edition. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. ƒ 1.00, geb. ƒ 1.50).

De uitdrukking „an improved Berlitz method" wordt door den schrijver, in zijn voorrede, aldus verklaard:

1°. Dit boekje is geschreven hoofdzakelijk voor die onderwijzers, welke, bij het volgen van de B. methode, ook kunnen gebruik maken van de moedertaal van den leerling, dus niet voor onderwijzers die alleen Engelsch kennen.

2°. De onderwijzer kan zich in den toestand van den leerling verplaatsen en daardoor volkomen de moeilijkheden begrijpen, die hij zelf (bij 't leeren der taal) heeft ondervonden.

3°. Door vergelijking van de twee talen, en door 't spreken van de moedertaal van den leerling, kan hij moeilijkheden verklaren, die niet te verklaren zouden zijn indien hij zich alleen van 't Engelsch bediende.

4°. Hij behoeft zich niet angstvallig te houden aan den zeer beperkten woordvoorraad, die in 't gewone Berlitzboek gevonden wordt. Ook heeft de schrijver verscheidene Amerikanismen opgenomen, en gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Amerikaansche spelling van vele woorden en uitgangen. Het boek bevat 52 lessen, waarin allerlei onderwerpen uit het dagelijksch leven worden behandeld, en bij iedere

les behoort een stel vragen, die de leerling moet kunnen beantwoorden wanneer hij de les begrepen en bestudeerd heeft.

Men kan wel aannemen dat iemand, die dit boek behoorlijk heeft doorgewerkt, een vrij groote kennis van de Eng. spreektaal heeft verkregen, en over veel onderwerpen uit het dagelijksch leven een gesprek zal kunnen voeren. Maar voor welke leerlingen is het eigenlijk bestemd?

De eerste lessen handelen over het huis en zijn inhoud; dan volgen telwoorden, tijdsindeeling, het menschelijk lichaam, enz. enz.; maar over uitspraak wordt nergens iets gezegd, behalve hier en daar een opmerking over stomme medeklinkers. Ook van spraakkunst (behalve van onregelm. w. w.) wordt niet gerept, ofschoon reeds in de eerste lessen de leerling komt te staan voor moeilijkheden als het gebruik van *to do*, de *voornaamwoorden*, *hulpwerkwoorden*, *gerund*, enz. Moeten al die dingen telkens verklaard worden (en dit is toch onvermijdelijk), dan kan, ook doordat de meeste lessen vrij lang zijn, zeker niet meer dan een klein gedeelte van 't boek worden doorgewerkt in den loop van 't jaar. De *uitspraak* alleen reeds vereischt geruimen tijd, als men te doen heeft met beginners. Ik geloof dus dat het boekje bestemd is voor leerlingen, die reeds iets weten omtrent de uitspraak en de beginselen der spraakkunst. Met zulke leerlingen kan het zeker, als lees- en leerboek, met veel vrucht worden gebruikt.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In November 1917 is te Amsterdam opgericht de vereniging „Philologische Kring," met het doel het zelfstandig wetenschappelik onderzoek der leden te bevorderen op het gebied der taal- en letterkunde. Leden kunnen zijn doctoren of doctorandi in de letteren of bezitters van een volledige middelbare bevoegdheid voor de talen. In biezondere gevallen kunnen ook anderen als lid worden voorgedragen. Men wordt lid krachtens een besluit der vergadering op een voordracht van twee leden. Ieder jaar worden minstens acht vergaderingen gehouden op de eerste Zaterdag der maanden October tot en met Mei

Voor het eerste verenigingsjaar vormde zich het volgende bestuur: Dr. A. Borgeld, voorzitter; Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris; Dr. M. Boas, penningmeester.

Er zijn bereids vier vergaderingen gehouden, waarin Dr. A. Verschuur sprak over: „Een Nederlandsch Phoneticus der 17de eeuw", Dr. M. Boas over: „De oudste Nederlandsche vertaling van het Handboekje van Epictetus (1564) en haar auteur (Marcus Antonius Gillis)", Dr. A. Fokker, „Mededelingen over de Javaanse taal" deed en Dr. A. Borgeld een voordracht hield over „Wisen raet van vrouwen, verbreiding en oorsprong van een novelle uit den Decamerone van Boccacio." In de laatste vergadering sprak de hr. K. R. Gallas over: „Le réveil catholique dans la littérature française à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de Corresp. Hellén., 1914, Janv.-Juin: E. Cavaignac, La chronol. égypt. au IIIe s. av. J.-C. — G. Blum, Nouvelles inscriptions de Delphes. — Ch. Picard et Ch. Avezou, Le testament de la prêtresse thessalonicienne. — M. Holleaux, Note sur deux décrets d'Abdère. — G. Blum et A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. — P. Perdrizet, Némésis, III. — A. Plassart, Inscriptions de Delphes. Règlement tégéate concernant le retour des bannis à Tégée en 324 av. J.-C.

Juillet-Déc.: A. Delatte, Etudes sur la magie grecque, V. — R. Vallois, Ἀραί. — P. Graindor, L'entrée de l'Acropole sous l'Empire. — F. Courby, Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. — J. Pâris, Timbres amphoriques de Rhodes. — F. Courby, Le fronton oriental du temple archaïque d'Apollon, à Delphes. — P. Graindor, Inscriptions attiques d'époque impériale. — Dez., A propos d'une inscription de Ténos. — A. Plassart et G. Blum, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, I. — A. S. Arvanitopoullos et F. Hauser, Addenda et corrigenda.

1915, Janv.-Juin: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, I. — G. Blum, Princeshellénistiques. Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos (?) VIII Grypos. — Th. Macridy-bey et Ch. Picard, Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios à Colophon. — A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II — Remarques sur divers décrets de la Ligue étolienne. — J. Chamonard, E. Dhorme, F. Courby, Fouilles du Corps expéditionnaire d'Orient. — Recherches archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eléonte de Thrace.

Juillet-Déc.: P. Graindor, Les cosmètes du Mus. d'Athènes — Dez., Tête de nègre du Mus. de Berlin. — Ch. Dugas, Figurines d'envoutement trouvées à Délos.

Journal of Hellenic Studies, XXXVI, 2: J. D. Beazley, Two Vases in Harrow. — G. F. Hill, Apollo a. St. Michael. — A. H. Smith, Lord Elgin a. his Collection. — C. Albizzati, Two Ivory Fragments of a Statue of Athena.

XXXVII, 1: W. R. Lethaby, The Earlier Temple of Artemis at Ephesus. — Dez., A Fragment of an Ivory Statue at the British Museum. — W. Leaf, Notes on the Text of Strabo XIII. 1. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, II. — H. I. Bell, The Greek Papyrus Protocol. — J. Késer, Une Recette Homérique. — L. O. Th. Tudeer, On the Origin of the Maps attached to Ptolemy's Geography. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, I. — W. H. Buckler, Lydian Records. — A. B. Cook, A Pre-Persic Relief from Cottenham.

2: A. H. Smith, A Bronze Figure of a Youth in Oriental Costume. — W. R. Lethaby, The Parthenos. — G. H. Macurdy, Sun Myths and Resurrection Myths. — M. O. B. Caspari, A Survey of Greek Federal Coinage. — W. Miller, Valona. — J. L. Myres, The Plot of the *Alcestis*. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, II.

Neophilologus, III, 3: J. J. Salverda de Grave, La diphtongaison des voyelles libres accentuées en francais. — J. H. Kool, Le problème *Erec-Geraint*. — W. E. J. Kuiper, Eenige navolgingen van Horatius bij Leconte de Lisle. — K. R. Gallas, *L'Invitation au Voyage* de Baudelaire et la Hollande. — H. W. J. Kroes, Etymologisches. — J. de Vries, Nederduitsche Volksliederen in de þidrekssaga, III. — R. C. Boer, Over den poëtischen vorm van de bronnen der þidrekssaga. — A. E. H. Swaen, *Mute, to mute, mutings; muetir.* — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon, II. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hazlitt, Moore, Lytton and Scott. — Varia.

Studiën, LXXXIX, April: F. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? II. — L. P. P. Franke, Shakespeariana. — J. Stein, De bouw van het Heelal, I. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenez, de Kathol. hervormer van Spanje. — Is. Vogels, Kinderverstand en kindertaal voor den Psycholoog. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hugo Grotius, The freedom of the seas, transl. by Van Deman Magoffin, ed. Brown Scott: Engl. Hist. Rev. 1918, Jan. (Bensly).

Günther, English synonyms: Anglia, Beibl. 1918, n°. 3 (Björkman).

Pijper, Kloosters: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 12 (Japikse).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — No. 9. — Juni 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Güntert, Indogermanische Ablautprobleme. Untersuchungen über Schwa secundum, einen zweiten indogermanischen Murmelvokal. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft. Herausgegeben von Karl Brugmann und Ferdinand Sommer. 6). Strassburg, Karl J. Trübner. 1916. (Pr. M. 7).

In het eerste hoofdstuk van deze degelijke, van alphabetische registers voorziene monographie verdedigt de heer Güntert het zoogenaamde „Schwa indogermanicum", dat in het Indo-Iraansch door *i*, in de meeste Europeesche talen door *a* gerepresenteerd wordt, tegen den bekenden aanval van Pedersen (KZ. 36, 74 sqq.), die van meening is dat de *i* van *pitár-* enz. onder bepaalde voorwaarden in het Indo-Iraansch uit *a* zoude zijn ontstaan. Inderdaad is de heer Güntert er m. i. in geslaagd Pedersen afdoende te weerleggen. Na aldus het goede recht van het „Schwa indogermanicum" als afzonderlijke klank der stamtaal te hebben gehandhaafd, gaat hij over tot het eigenlijke onderwerp van zijn boek, den met *korte* vocalen intermuteerenden indistincten klinker, dien Fortunatov door middel van een alpha met een kleine *o* eronder aanduidde. Noch deze aanduidingsmethode, noch die van Hirt en Brugmann wordt door den schrijver gevolgd. Veeleer meent hij, dat het aanbeveling verdient het teeken ə voor dit „Schwa secundum" te gebruiken en als schrijfwijze voor het „Schwa primum" een omgekeerde *a*, dus ɒ, in te voeren. Ik kan echter niet gelooven, dat het praktisch wezen zou om aan een geijkt teeken als ə, dat wij allen sedert vele jaren voor de zwakke phase van *lange* vocalen hebben gebezigd, nu opeens een andere waarde toe te kennen.

Aan het stelselmatig onderzoek naar de *spontane* representatie van „Schwa secundum" in de verschillende Indogermaansche talen laat de schrijver een paar hoofdstukken voorafgaan, die aan de veranderingen van dezen klank onder *bijzondere* voorwaarden in het Grieksch gewijd zijn. Het eerste van die twee capita behandelt de wisseling van ε en ι, waarbij hij twee gevallen van een met ε intermuteerende ι onderscheidt, namelijk „bei folgendem *i*, *i̯*" en „bei benachbartem *u*, *u̯*." Het volgende hoofdstuk handelt over de *u*-kleuring van „Schwa secundum" in het Grieksch, die volgens den heer Güntert regelmatig heeft plaatsgehad in de positie tusschen nasaal of liquida aan den eenen kant en labiaal, labiovelaar, of zuivere velaar aan den anderen kant, mits in de eerstvolgende syllabe een ī̆ of *i̯* aanwezig was.

In de volgende drie hoofdstukken gaat de heer Güntert na, welke spontane reflexen van „Schwa secundum" in de Indogermaansche talen van Europa en Azië zijn aan te wijzen. Het belangrijkste van de door hem verkregen resultaten is ongetwijfeld de bijna overal gelijke behandeling van „Schwa secundum" in de omgeving van explosivae en van liquidae of nasalen. De eigenaardige moeilijkheden, die het Indisch aanbiedt, tracht hij door het vaststellen van speciale regels op te lossen. Spontaan echter — meent de schrijver — wordt „Schwa secundum" in het Indo-Iraansch door *a* vertegenwoordigd, zoodat het in deze taalgroep met de sterke phase der *a*-vocalen is samengevallen. Ook in het Grieksch (afgezien van de boven vermelde restricties), het Keltisch, Italisch, Armenisch (en Albaneesch ?) is „Schwa secundum" tot *a* geworden, terwijl het onder alle voorwaarden in het Baltoslavisch door *i* (Lit. *i*, Slav. ĭ), in het Germaansch daarentegen door *u* gerepresenteerd is. Dan volgen nog een paar hoofdstukken respectievelijk over reeds in de Indogermaansche stamtaal plaatsgehad hebbende *u*-kleuring van „Schwa secundum" en over de

anteconsonantische verbindingen van dit phoneem met *i̯* en *u̯*. Daarna behandelt de schrijver nog het „Schwa secundum" in tweesilbige zware „bases", en ten slotte geeft hij in een tiende hoofdstuk aanwijzingen over de verdeeling van reductie- en nulphase, alsmede een overzicht van den afgelegden weg met korte samenvatting zijner denkbeelden omtrent de voorgeschiedenis van het Indogermaansche vocalisme. Uit den aard der zaak onttrekken die denkbeelden zich aan contrôle.

Drukfouten zijn zeldzaam. Ik noteerde op p. 23, r. 2 van beneden *kañci*, waarvoor *kāñci* moet worden gelezen, en op p. 27, r. 2 van beneden *groads*, waarmede *groats* bedoeld zal zijn. Omtrent de verhouding tusschen accent en vocalisme bij de door hem op p. 130 geciteerde vormen is de heer Güntert verkeerd ingelicht.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Tycho von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles. Mit einem Beitrag von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1917.

De uitgave van dit boek (als 22e deel van Kieslings en Wilamowitz' Philologische Untersuchingen) is in de allereerste plaats een daad van pieteit jegens de nagedachtenis van den jongen geleerde (zoon van den beroemden Berlijner Graecus) die in den strijd tegen Rusland bij Iwangorod het leven liet. Zijn vriend Ernst Kapp heeft het „aus dem Nachlass herausgegeben", zijn Vader en zijn zwager Hiller von Gaertringen hebben zich, toen ook Kapp in dienst moest treden, belast met de correctuur der proefbladen, terwijl als parentalia aan het onvoltooid gebleven werk door den Vader eene uitermate boeiende en rijke studie over den Oedipus Colonëus en over de plaatselijke gesteldheid van den Kolonos Hippios en het Eumeniden-heiligdom werd toegevoegd die in mijn aankondiging alleen om deze reden verder onbesproken blijft omdat ik de beperkte plaatsruimte, welke ik voor dit mij persoonlijk door prof. v. Wilamowitz toegezonden boek aan de Redactie van het *Museum* waag te vragen, uitsluitend wensch te gebruiken voor eene korte karakteristiek van het *opus postumum* zelf.

Allereerst dan: dit werk moet worden aanvaard als een *opus postumum et imperfectum*. Het draagt al de kenmerken van zijne herkomst uit een slechts ten deele gedrukte dissertatie: de schrijver heeft niet meer kunnen overwegen, hoezeer zijn werk door besnoeiing kon winnen; het boek is vermoeiend door te groote breedsprakigheid, het is ongelijkmatig in zijne behandeling, en ruimt eene te groote plaats in aan bestrijding van ten deele niet zeer belangrijke meeningen.

Dit alles hebben zij, die tot de uitgave medewerkten, duidelijk ingezien, en ook zelf erkend. Toch heeft het hen terecht niet er toe geleid om de publicatie achterwege te laten. Gelukkig, want het boek is een eereteeken voor den jonggestorven schrijver, het is een bewijs van jarenlange, kundige toewijding aan de studie van de Grieksche tragedie, en vooral: het is eene belangwekkende proeve van consequente toepassing eener beschouwingswijze van het klassieke drama, die bij de interpretatie der Grieksche treurspeldichters inderdaad vaak te zeer wordt verwaarloosd: de vraag naar de arbeidsmethode der oude dichters met het oog op de dramatische vertooning en de toeschouwers: de dramatische techniek.

Onder dramatische techniek verstaat de schrijver de zorg van den dichter om de overgeleverde mythische stof zoo te kiezen, te wijzigen en te dramatizeeren, dat het spel zelf de hoogst mogelijke spanningskracht bereikt: voor toeschouwers, niet voor lezers heeft Sophocles gewerkt. Tot dit inzicht is de schrijver gekomen langs den weg der polemiek, met name door de lectuur en de hieruit voortspruitende bestrijding van Drachmanns studie „zur komposition der Sophokleischen Antigone" (Herm. XLIII en XLIV). Drachmann, aan wien Tycho Wilamowitz zijne taktvolle en zeer bezadigde bestrijding „in Verehrung und Dankbarkeit" opdraagt, had in zijne veelgelezene ontleding van de Antigone op tal van „tegenstrijdigheden" gewezen, die hem in de allervoornaamste plaats schenen te bewijzen dat Sophocles zelf, bepaaldelijk ten opzichte van Polynices' begrafenis, in den loop van zijne bewerking van dit drama zijne opvatting had veranderd: van daar eene — naar hem voorkwam — opvallende tegenspraak tusschen eene werkelijke en eene symbolische teraardebestelling. Wilamowitz erkent — m.i. ten onrechte — die tegenspraak, doch weerlegt uitvoerig en op zeer overtuigende wijze de geheele theorie van Drachmann aangaande zulk eene aan de voltooiing voorafgaande „diaskeuase." Telkens hebben hem zelven echter bij het toetsen van D's theorie opmerkelijke inconcinniteiten in de dramaturgie der Antigone getroffen, en deze brengen hem tot eene vraag, die de leiddraad is geworden van zijne geheele Sophocles-studie: „Man musz sehen ob sich nicht solche Incongruenzen und Widersprüche auch sonst noch bei Sophokles finden, und ob sich nicht bei einer allgemeinen Betrachtung begreifen läszt, warum der Dichter sie entweder erträgt oder übersieht" (p. 6).

Dit beginsel wordt nu in een zeer subtiele analyse van verschillende veelbesproken scènes uit zes stukken (alleen de Oedipus Colonëus ontbreekt) met consequentie toegepast. Naar mij voorkomt met te strenge consequentie. Want zoozeer heeft de schrijver zijn eens — en met juist overleg — gekozen toetssteen gemeend uitsluitend te moeten aanleggen, zoozeer alleenlijk deze vraag de overweging waardig geacht: „welk dramatisch effect wil telkenmale de dichter bereiken en hoe wil hij, dat de voorbereiding der peripetie op den toeschouwer zal werken" dat hij — om zoo te zeggen — in klimmende mate strijdlustig wordt gestemd tegenover elke andere beschouwingswijze. Blijft ook bij dien strijdlust de beschaafde bezadigdheid en de eerlijkheid der polemiek den lezer aangenaam treffen, toch kan hem de eenzijdigheid der methode niet ontgaan. Zeker, in veel van hetgeen W. bijvoorbeeld zegt over de fantasieën van Zielinkski betreffende de Trachiniae en in verscheidene zijner protesten tegen allerlei interpretatie door „stil spel" ligt gezonde waarheidszin; maar men kan bezwaarlijk zijne ontwikkeling van de Oedipusscènes en zijne beschouwing van de Tiresias-figuur in Oedipus en Antigone lezen zonder te betreuren dat hij in die mate heeft toegegeven aan zijn wantrouwen tegenover hetgeen hij met onmiskenbaar mishagen noemt de „psychologische" interpretatie. Streng doordachte karakterontwikkeling meent W. dat wij eigenlijk nooit bij Sophocles moeten zoeken: om het dramatisch effect is het den dichter te doen. Schijnbare of werkelijke karaktertegenstrijdigheden moeten wij der-

halve niet wegredeneeren, maar aanvaarden, zooals de dichter zelf ze voor zich en zijne toeschouwers aanvaardt. Hoe ver nu den schrijver deze zienswijze brengt, ja tot welke, niet erkende, aporia zij hem voert, kan men duidelijk zien in zijne verklaringsmethode van scènes als de beroemde toespraak van Aiax na zijn terugkeer uit de tent. Veinst Aiax bereidwilligheid om te blijven leven ? Is de held een leugenaar ? „Man sieht hier sehr deutlich dass — etwas grob ausgedrückt — im Augenblick, wo er (Soph.) eine seiner Personen fingieren läszt, dasz sie sich in einer bestimmten Lage befindet, ihm selbst, sobald er die Person reden läszt, diese fingierte Situation genau so real ist, wie irgend eine die er erfindet, und aus die heraus er seine Personen reden läszt." (p. 65).

Zulk eene verklaringswijze schijnt mij de vraag zelve die zij had gesteld —, „waarom laat Sophocles zijnen Aiax aldus spreken ?" — onbeantwoord te laten, en aldus de tragedie zelve te stellen beneden het peil op welke het aan onze „psychologische" analyse gelukt was, haar te plaatsen. Bijzonder duidelijk komt dit uit in de uitvoerige behandeling der Electra, die bijkans eene voortdurende, doch m. i. niet ten volle geslaagde bestrijding van Kaibels analyse is. Toch, ondanks deze bezwaren tegen wat mij voorkomt eene al te eenzijdige toepassing te zijn van een — naast andere — gezond en deugdelijk beginsel van tragedieinterpretatie, ben ik van meening dat niemand dit boek zal lezen zonder er zeer veel uit te leeren. Trouw en eerlijk onderzoek en onderlinge vergelijking der tragische gegevens, bovenal zorgvuldig naspeuren van Sophocles' eigenaardige gedragslijn als tooneeldichter, werpt hier op menige schijnbaar onoverkomelijke tegenstrijdigheid een nieuw en helder licht, voortdurend onze aandacht vragend voor de *mise-en-scène* — die inderdaad door onze op de psychologie van het drama gerichte lectuur maar al te vaak uit het oog wordt verloren(zie b.v. de studie over het ekkyklema in de Aiax bl. 56 v. v.) — en toont ons op duidelijke wijze het merkwaardig overleg waarmee Sophocles de mythische stof juist zooveel wijzigt als tot het bereiken van het nagestreefde dramatische effect noodig is. Bijzonder lezenswaard, ook na het vele dat over de Philoctetes is geschreven, zijn de bladzijden, aan de mythische hypothese dezer geschiedenis en aan hare behandeling door de drie tragici gewijd, en bovenal opmerkelijk is de studie over de Trachiniae en Euripides' Herakles, eene zelfstandige voortzetting en uitbreiding van Ulrich von Wilamowitz' Heraklesstudiën bij de lectuur van welke bladzijden weemoed iederen lezer moet vervullen wegens het noodlot dat noch aan Tycho's Vader noch aan ons vergunt, te zien hoe door voortgezet onderzoek de zoon hier de wegen zou hebben doorgetrokken eens door den vader gebaand.

Amsterdam. K. Kuiper.

Q. Horatius Flaccus erklärt von **Adolf Kiessling**. I Th. **Oden und Epoden**, sechste Auflage erneuert von **Richard Heinze**. Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 5.60).

Deze 6e uitgave wordt aangekondigd als een *nieuwe* en daarom alleen wenscht de Redactie van dit tijdschrift dat er melding van zal worden gemaakt. Het boek sluit de reeks der nieuwste drukken van dit uitnemend werk en werd met verlangen tegemoet gezien. Wij kennen Richard Heinze als uitgever van het 3e bk. van *Lucretius* (1897), van een boek over *Tertullianus' Apologeticum* (1910) en van *Virgils Epische Technik* (van 1902, 3e druk 1914). Wie over zulke verschillende moeilijke en belangrijke onderwerpen verdienstelijk kan schrijven heeft het vertrouwen zijner vakgenooten. Men mag soms een andere meening hebben dan de schrijver, deze 6e druk van Horatius' oden en epoden zal mede vooraan staan onder de beste Horatius-edities ; ze geeft in den regel alle gewenschte inlichtingen, eerder te veel dan te weinig en ze is heel wat grooter dan de 2e (nog van Kiessling). Maar een uitbreiding van de inleidingen was soms of gewenscht of noodig (Carmen saeculare). In c. IV 8 zie ik tot mijn verwondering dat Heinze nog tot het schrappen van een paar verzen zijn toevlucht neemt. Ook met 34 verzen is deze ode te verklaren. Heinze deelt ons in zijn Vorwort (p. VI) mede dat wij nog eene metrische „Einführung allgemeineren Inhalts" hebben te verwachten. Misschien vernemen wij dan iets meer over de wijze van voordracht van 't carmen saeculare (vgl. p. 484) ; want dat er op 't oordeel van Redslob, hoe aannemelijk ook, iets valt af te dingen, kan ook Heinze niet ontgaan zijn.

Amsterdam. J. W. Beck.

Hans Schmidt, Psalmen deutsch im Rhytmus der Urschrift. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. gecart. M. 2.25).

Dit keurig uitgegeven boekske is door den Tübinger hoogleeraar — zooals de volledige titel aangeeft — z. Zt. Hauptmann im Felde, uit een militair hospitaal geschreven. Het bevat 34 psalmen, zoo het heet, in de versmaat van het oorspronkelijke overgezet, elk van een stichtelijk bijschrift vergezeld ; terwijl het geheel besloten wordt met eenige bladzijden geleerde aanteekeningen, tot rechtvaardiging van de vertaling. Dat de Hebreeuwsche gedichten metra hadden, min of meer met de onze vergelijkbaar, is van oudsher vaak betoogd. Men kan een groot aantal namen van geleerden die het deden vinden in R. Kittel, die Psalmen, bl. XXXXVI v. Ook Schmidt schreef er over. Daar ik het vraagstuk niet bestudeerd heb, durf ik er geen stellig oordeel over uitspreken. Maar er is één verschijnsel dat me sterk er aan doet twijfelen ; althans doet vermoeden dat men het ware nooit vinden zal. In den Hebreeuwschen tekst staan op de woorden allerlei teekens, die minder leesteekens zijn dan wel muzieknoten, aangevend hoe men het stuk in de synagoge moet voordragen. En deze geven zeker niet weer, hoe de woorden oorspronkelijk werden uitgesproken. Immers, de meervoudsuitgangen hebben altijd den toon, en is het denkbaar dat de Israëlieten hebben verbogen : paard, paardén ? Er zijn meer gevallen waarin een lettergreep die blijkbaar een aanhangsel is en bij verbuiging wegvalt in den tekst den toon heeft. — Wanneer onze schrijver de psalmen „im Rythmus der Urschrift" gaat weergeven, dan neemt hij daartoe zooveel vrijheden, die hij alle in de slotbladzijden eerlijk opsomt, dat van de oorspronkelijke vormen niet veel overblijft. Zijn vertaling is zeer zeer vrij ; hij laat woorden en geheele regels weg, voegt er allerlei voor 't rythmus in, en zoo meer. Leeren wij dus uit het boekske niet veel, het is stichtelijk ; warm heeft de schrijver gevoeld wat de dichters bewoog,

en in schoone taal heeft hij weergegeven wat hij in hun psalmen vond, met sobere en reine verbeelding aanvullend wat zij volgens hem er bij dachten of konden denken. Gelukkig de man die, na aan het oorlogsgedruisch te zijn blootgesteld, in de rust van het hospitaal zulk een boekje kon samenstellen!

Leiden. H. Oort.

Herman Poort, Literatuur. Amsterdam, Mij. voor goede en goedkoope lectuur. 1918.

Dit zijn vriendelijke, eenvoudige causerietjes over enige litteraire zaken van algemeenen aard, over prozakunst, realisme en romantiek, humor, literatuur-studie, critiek en essay. Het zijn lezingen, die voor een volksuniversiteit gehouden werden. Diep gaan ze natuurlijk niet; de Heer Poort heeft hoofdzaken scherp willen teekenen en dit doel heeft hij over het algemeen bereikt. Hier en daar vraag ik me wel af: heeft de Heer Poort zijn leerlingen niet te laag aangeslagen?

Vooral het praatje over humor b.v. lijkt me al uiterst oppervlakkig. Hij geeft eenige voorbeelden van humor, zonder te trachten tot de eigenlijke kern van het verschijnsel door te dringen of het verschijnsel eenigermate historisch te overzien.

„Het gevoel van de humor is — iets dat de menschheid nog niet zoo heel lang kent, en het is allerminst klassiek gelijk het tragische, elegische" etc. Verderop beweert de schrijver, dat eerst in de 18de eeuw de humor in de litteratuur verschijnt. Zooiets is toch al te mal!

De beste kunst (niet enkel de litteraire) van alle tijden zit immers vol humor. Kunst zonder humor is bijna niet denkbaar; omdat humor is de natuur, het leven zelf. Hoe velen hebben het niet beredeneerd, Lessing, Heine, Fielding, Geel, Hugo, Multatuli etc.

Geen humor, mijnheer Poort, bij Shakespeare en Cervantes? Bij Horatius en Tibullus? Niet in de Ilias en bij Theocritos? Zeker, ge hebt gelijk: bij het „ondoofbaar gelach" om Hephaistos is geen humor. Maar om dan maar de eerste de beste traditioneele scène te nemen: in het afscheid van Hector en Andromache geen humor? Iets anders is, dat men eerst in tweede helft der 18de eeuw, in de periode der zelfanalyse, waaruit het sentimenteele groeide, begonnen is met den humor te beredeneeren, zich rekenschap te geven van deze elementen, waaruit alle groote kunst is opgebouwd, en dat er toen een zeer bijzondere sentimenteel getinte cultus van den humor is geweest, eenige decenniën lang.

Hier was nog heel wat over te zeggen, maar dit is zeker, dat de Heer Poort ook aan een zeer eenvoudig auditorium heel wat wijdere perspectieven over den humor had kunnen openen dan hij thans heeft gedaan.

Zonderlinge uitspraken lijken mij o.a. verder, dat De Meester *geschuwd* zou zijn „om zijn donkere kijk op het leven" (41) en dat de Nieuwe Gids hier „bracht de uitbeelding niet van een Nederlandsche, maar van een min of meer Fransche werkelijkheid" (20). Nu is van Deyssels Liefde b.v. (hieraan denkt Poort in de eerste plaats) toch wel de meest zuivere Hollandsche werkelijkheid, die men zich denken kan. De Heer Poort zal bedoelen, dat deze zeer typische Hollandsche werkelijkheid uitgebeeld is op een manier die onder Franschen invloed stond, maar er bleef toch zeer sterk de persoonlijke Hollandsche rasartiest uit spreken.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Band XXVIII. **Lucidarius** aus der Berliner Handschrift herausgegeben von **Felix Heidlauf.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1915. (Pr. M. 4.60).

Het oudste mhd. volksboek in proza, omstreeks het einde der 12de eeuw te Brunswijk op bevel van den ouden Welf Hendrik den Leeuw geschreven, wordt door deze uitgave voor het eerst algemeen toegankelijk gemaakt. Zij geeft behalve den tekst en een woordenlijst, in een beknopte inleiding, gedateerd Januari 1915, slechts de noodzakelijkste meedeelingen over de gebruikte handschriften; voor al het overige verwijst Heidlauf naar zijne dissertatie: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*, in December van hetzelfde jaar verschenen. Overeenkomstig het program der D. T. berust Heidlauf's tekst in hoofdzaak op één hs., en wel het meest volledige der eerste recensie: *A* (Berlijn, Perg. ± 1300); van de overige gebruikte hss. is alleen het oudste fragment *G* (Perg. Göttingen ± 1200) nauwkeurig vergeleken, met vermelding der afwijkende lezingen. De zorgvuldig bewerkte woordenlijst levert niet veel nieuws op.

Onze Dietsche Lucidarius is, zooals men weet, een vertaling van het Duitsche volksboek. Voor hen, die hierin belang stellen, zij de zeer grondige dissertatie van Heidlauf ter lezing aanbevolen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Theodor Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex. (Palaestra, hrg. v. A. Brandl, G. Roethe und † E. Schmidt, CXI). Berlin, Mayer & Müller. 1916. (Pr. M. 5.50).

Dit werk, voortgesproten uit een dissertatie en de onmiskenbare sporen van zijn oorsprong dragende, beschrijft, zoals de titel aanduidt, niet het spraakgebruik van de stad Colchester, maar van één inwoner, de dagbladschrijver en uitgever Benham, en dan nog maar alleen zover het blijkt uit dertien gedichten van zijn hand, de *Essex Ballads and Other* Poems, waarnaast ook enkele andere geschriften of stukjes in Essextongvallen in aanmerking worden genomen. De Schrijver vertoefde korte tijd in Colchester en hoorde daar Benham herhaaldelik zijn gedichten voorlezen. Later droeg de dichter er vier voor de gramofoon voor en nadat de heer Albrecht zich deze vier (die in zijn boek zijn afgedrukt, met fonetiese transkriptie en Engelse vertaling) „ontelbare malen" had laten voorspelen, zodat hij „iedere klank kon nazeggen en transkriberen,". zette hij zich aan 't werk. De waarde van deze beschrijving kon dus nooit zo groot worden als b.v. die van de tongval van Pewsey geleverd door Kjederqvist, die lange tijd te midden van de plattelandsbevolking leefde. Wat we hier moesten verwachten en ook krijgen is een tamelik eenzijdige schets, die berust op hoogst onvolledige gegevens, en de lengte (ruim 100 bladzijden) kan het gemis aan diepte niet opwegen. Enigszins bedenkelik is het dat bij de beschrijving de negen niet gegramofoneerde gedichten evenzeer als bron dienst doen als de vier bovengenoemde, ofschoon Benham's eigen spelling verre van foneties is; in al geval hadden de aanhalingen uit de vier gedichten door andere druk van die uit de overige moeten zijn onderscheiden. Nog bedenkeliker dunkt het mij dat de proeven van de tongvallen van Great

Dunmow en Maldon uit Ellis en die van de tongval van Tiptree uit een gedicht van Charles Clark (1839) op dezelfde voet worden behandeld als de gegevens uit Benham, ofschoon er vooral bij Clark menigmaal twijfel is aan de bedoelde klanken. En om deze laatste reden én om het verschil in de plaats van herkomst is het gevaarlik, uit (schijnbare of werkelike) verschillen tussen de taal van de onderscheiden bronnen gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van de tijd van een klankovergang in Colchester, zoals de schrijver meermalen doet (b.v. § 144).

Na een paar inleidende hoofdstukken bevat het boek: 1°. een „Leselehre", waarin rijkelik uitvoerig de verhouding van Benham's transkriptie tot zijn klanken wordt nagegaan; 2°. een klankgeschiedenis, uitgaande van Chaucer's vormen, maar dikwijls met vermelding van Oudengelse; 3°. biezonderheden over buiging en syntaxis en 4°. een korte vergelijking van de klankontwikkeling in de tongval van Colchester met die in 't dialekt dat de schrijver haast doorlopend de „Schriftsprache", maar een enkele keer juister de „gebildete Umgangssprache" noemt.

Een bijster belangrijke gewestspraak is deze tongval van Colchester niet, noch in woorden noch in vormen: daarvoor is de stad te weinig afgelegen en te dicht bij Londen in de buurt. Niet alleen dat de oorspronkelike tongval blijkbaar al enige eeuwen geleden zodanig door de taal van de hoofdstad is verdrongen, dat er van het oudere type weinig of niets is overgebleven, maar bovendien wemelt de tegenwoordige tongval van latere, soms hele late, indringers, zowel uit de algemene beschaafde taal als uit de platte spraak van Londen en omstreken, ja zelfs ontbreken zogenaamde 'spelling-pronunciations' niet. Hier en daar in 't boek wordt de aandacht gevestigd op vormen die aan de algemene taal zijn ontleend, zoals *dɔəg* 'hond' § 25, *həə* pron. poss. § 134, *taem* 'tijd' § 151, naast *doog*, *haa*, *tɔem*, maar er zijn er veel meer, b.v. *greit* 'groot', *hweeə* 'waar', *đeeə* 'daar', *bae* 'kopen', *taeþ* 'tiende', naast *gret*, *wijə*, *đijə*, *bɔe*, *tɔeþ*, en *wan* 'één' [1]). De Schrijver schijnt dikwijls te veronderstellen dat zijn tongval en de beschaafde taal zich langs evenwijdige lijnen hebben ontwikkeld in gevallen waar het voor de hand ligt dat de vroegere dialektiese vorm heeft plaatsgemaakt voor een vorm van de algemene zuidelike spreektaal. De afwijkingen van deze taal die de tegenwoordige tongval vertoont (zie blz. 144 e. vv.) zijn bijna zonder uitzondering, dus in veel ruimer mate dan de Schrijver gelooft, pas in de laatste eeuwen tot stand gekomen, soms van de ene kant, soms van de andere. Om deze redenen was ook het vermelden van Oudengelse vormen over 't algemeen onnodig geweest, en allerminst verdiende het aanbeveling, Westsaksiese vormen als grondslag te kiezen. Het is immers klaar als de dag, dat vormen als *ġesīene* 'zichtbaar' (§ 119), *æt* 'at' (ald.), *tien* 'tien' (§ 126), *ġiefan* 'geven' (§ 131), *ġeat* 'poort' (§ 144), *čearu* 'zorg' (§ 145), *seah* 'zag' (§ 166), *hliehhan* 'lachen' (§ 169) niet de grondslag kunnen zijn van *sin*, *el*, *ten*, *giv*, *gaet*, *keeə*, *soo*, *laaf*, om nog niet eens te spreken van monstra als *ongiēn* 'tegen' (§ 119) en *hlādan* (ald.), die de Oudengelse vorm van *gin* en *lod* moeten verbeelden, en van niet bestaande woorden als Oe. *hrætelan* 'ratelen' (§ 120), *gietan* 'krijgen' (§ 119), *nēar līce*, Me. *nerli* (§ 118 e. e.), Me. *drāge* (§ 120), die ons worden opgedist als de bronnen van *ræll*, *git*, *nili* en *drææg* [1]). Het is een uitzondering als de goede vorm wordt opgegeven, b.v. Oe. *gelēfan* 'geloven', *slēfe* 'mouw' e. dgl., *wicu* 'week' (§ 146). De Schr. heeft geen poging gedaan om de vroegere Essex-vormen op te sporen, en zo komt hij er b.v. toe, vormen met *e* voor Oe. *y* te beschouwen hetzij als Kentisme (*šet* 'shut' § 126), hetzij als biezondere klankwijziging na *r* (*bredʒ* 'bridge' § 132, 't enige voorbeeld!) of als rechtstreekse voortzetting van Oe. *e* (*setš* 'such' § 126, naast *sitš* § 131, volgens de Schrijver 't ene uit Oe. *swelč*, 't andere uit Oe. *swilč*), terwijl naar alle waarschijnlikheid deze enkele *e*'s de karige overblijfselen zijn van de klank die oudtijds in oostelik Essex normaal was (*melə* 'molenaar' laat ook een andere verklaring toe, wegens *tel* 'till'). Jammer genoeg is het aantal *y*-woorden bij Albrecht te gering om een stelliger uitspraak te gedogen.

De Romaanse vormen zijn ook niet altijd onberispelik; ten onrechte b.v. staat in § 150 Ofra. *clair* i. pl. van *cler* en wordt in § 157 als bron van *skuwl* Ofra. *escole* genoemd. Onsterfelik schijnen de verklaring van Ne. *lad* uit Oi. *lath* 'held' (§ 120) en de vergissing dat het rijm *plīte* : *wīte* Canterb. T. G 952 bewijst dat de overgang van *ix't* in *īt* bij Chaucer al is „angebahnt" (§ 118).

Met klankveranderingen wordt soms raar omgesprongen. Hoe kan b.v. *jælə* 'yellow' zijn *æ* aan de *j* te danken hebben? en was de *g* in *gal* 'girl' palataal (§ 130)? En wat hebben de Colchester-vormen van *bird*, *church*, *dirt* e.a. (*baad* enz.) te maken met „Kürzung vor dehnenden Konsonantengruppen" (§ 134)? Colch. *kwaeə* 'choir' is evenmin duidelik als Stand.-Eng. *kwaiə*, maar het wint niet aan duidelikheid doordat § 150 in één adem daarmee genoemd wordt *fraez* 'freeze', dat, indien we over vollediger gegevens beschikten, waarschijnlik als analogiese vorm begrijpelik zou worden.

De gevolgtrekkingen van de Schrijver zijn niet altijd gerechtvaardigd, b.v. waar we lezen dat blijkens de fonogrammen *hw*-, d.w.z. stemklankloze *w*, blijft bij sterke klemtoon en anders in *w* overgaat (§ 185). Bij nader onderzoek immers blijkt dat in de fonogrammen b.v. telkens voorkomt de konjunktie *hwen*, zonder dat de klemtoon biezonder sterk schijnt, terwijl omgekeerd *wɔt* te horen was in gevallen als *what on arth*, *what d'yer think they done* (naar Benham's spelling), waar 't pronomen zeker wel een vrij sterke klemtoon had. Dat hier invloed van de school in 't spel is, is waarschijnlik. Iets dergelijks geldt ten aanzien van de *h*- in beklemtoonde woorden (§ 201). Terwijl bij Benham maar twee voorbeelden zonder *h*- te vinden zijn en bij Clark in 't geheel geen (*a-tome* 'at home' is een biezonder geval), geeft Ellis er verscheiden, en het is twijfelachtig, of Benham en Clark ons hier wel goed voorlichten. Er is m.i. grote kans dat die twee gevallen zonder *h*- bij Benham (*'arf a crown* en *her 'at*) voor de gebruikelike uitspraak in Colchester meer betekenen dan alle andere samen.

---

[1]) Voor 't gemak van de zetter zijn boven enkele kleine typografiese verschillen verwaarloosd.

[1]) *nerly* schijnt in 't Middelengels nog niet bestaan te hebben, vandaar Ne. *nearly* en in Colchester *nili*, niet *naali* (vgl. daarentegen *aali* 'early'). Op de door Dr. A. aangehaalde plaats uit Chaucer staat *neer*.

De opmerkingen over de flexie in de tongval hebben weinig om 't lijf; van 't uit de syntaxis meegedeelde is 't treffendste 't gebruik van de imperatieven *do* en *don't* in de betekenis 'anders' (§ 233), b.v. *But look arter poor owd Martha, d o n ' t she'll goo 'ithin the House* of *Don't you sleep 'ithin that plaice. D o to-night you'll be a-larfin' on the wrong side o' yer faice.*

Was dan de uitgaaf van dit boek helemaal nutteloos? Neen, in zo verre niet, dat men er toch altijd, mits met de nodige voorzichtigheid toegerust, een en ander uit leren kan, zonder het zelf te hoeven op te diepen uit Benham's gedichten, en dat men er ook een beter inzicht door krijgt in Ellis' gebrekkige opgaven over Essex. De weinige drukfouten in 't boek zijn onbetekenend, de rangschikking van de stof is duidelik en maakt het overzicht gemakkelik, en de woordelijst aan 't slot is geriefelik ingericht en kan goede diensten bewijzen.

Groningen. J. H. Kern.

C. F. van Duyl, Grammaire française. Deuxième édition par **J. Bitter** et **M. Hovingh.** Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 6.50).

Het is dertien jaar geleden dat de begaafde en sympathieke schrijver dezer Franse spraakkunst zijn werk, vrucht van jarenlange studie en van langdurige ondervinding, in het licht heeft gegeven. Zij die het voorrecht hebben gehad met hem samen te werken, hetzij als collega, hetzij als lid der eksamenkommissie voor de Franse taal, zullen zich verheugen over de hulde die, door deze herdruk, aan zijn nagedachtenis wordt gebracht, maar tevens zullen allen die hart hebben voor het onderwijs van het Frans ten onzent, met grote ingenomenheid deze nieuwe uitgave begroeten.

Zij is bezorgd door twee mannen wier namen in onze onderwijswereld een goede klank hebben: de Heer J. Bitter, inspekteur van het gemeente-onderwijs te Rotterdam, en de Heer M. Hovingh, leraar aan het Gymnasium te 's-Gravenhage. Zij hebben hun taak met lofwaardige nauwgezetheid vervuld; in stede van een eenvoudige reproductie der eerste uitgave te geven, hebben zij haar herzien, zoals ook Van Duyl, als hij zelf haar opnieuw ter perse zou hebben gelegd, haar waarschijnlik hier en daar zou hebben gewijzigd.

De voornaamste verandering — die, naar mijn overtuiging, een werkelike verbetering is — bestaat in het weglaten van al wat de geschiedenis der taal betreft. In de eerste uitgave waren enkele historiese uitweidingen opgenomen, ter verklaring van taalfeiten. Het voorbericht zegt daaromtrent: „Je sais très bien que, pour expliquer et faire comprendre tous les phénomènes grammaticaux, il faudrait s'engager résolument dans la voie de la grammaire historique, ce qui serait absolument impossible et peu pratique pour la grande majorité des étudiants auxquels je destine cet ouvrage . . . Mais il y a un milieu qui permet de concilier les droits de la logique avec ceux de la pratique. . . ." Deze middenweg nu meende Van Duyl te vinden in het ter sprake brengen, hier en daar, van de evolutie die aan de tegenwoordige taaltoestand was voorafgegaan. De heren Bitter en Hovingh hebben evenwel gemeend dat, wat de Saussure noemt, de „synchroniese" taalwetenschap moest gescheiden worden van de „diachroniese", en daaraan hebben zij goed gedaan. Want afgezien van de moeilikheid waarvan Van Duyl zelf, blijkens de bovenaangehaalde woorden, reeds overtuigd was, dat nl. degenen voor wie zijn boek bestemd was de nodige voorstudie misten om de taalfeiten uit het verleden te waarderen, stelt de beschrijving van de toestand ener taal op een gegeven ogenblik geheel andere eisen, verlangt andere indelingen, dan het verhaal der geschiedkundige ontwikkeling. In verband daarmede zijn de voorbeelden zoveel mogelik gekozen uit de schrijvers van onze tijd; reeds Van Duyl had slechts bij uitzondering zijn toevlucht genomen tot de klassieken, en dan nog alleen wanneer het gebruik niet was veranderd of wanneer hij een verandering in de taal wilde aangeven; — doch dit laatste was in deze nieuwe druk niet meer nodig, en de jongste uitgevers zijn in de uitsluiting van aanhalingen uit vroegere tijd nog verder gegaan.

Ik wil nog wijzen op een verdienste van Van Duyl's werk, die in deze tweede editie gelukkig ook volkomen tot haar recht komt. Hij heeft gemeend bij gelegenheid ook constructies uit de volkstaal te moeten vermelden, en de heren Bitter en Hovingh hebben zich eveneens beijverd „de ne pas perdre tout contact avec la langue familière." Zie daar een voortreffelik beginsel. Juist omdat de historiese grammatica voor de gebruikers van dit handboek zorgvuldig gesloten moet blijven, is het noodzakelik, ten einde hen te doordringen van het toevallige, niet-noodzakelike karakter der taalregels, dat hun in de volkstaal een kijkje, wordt gegeven, waar veel zo geheel anders en, van het standpunt der linguistiek, niet minder „juist" is dan in de officiële taal.

Men zal hier niet een uitvoerige behandeling van dit rijke werk in al zijn onderdelen verlangen. Het zal uitnemende diensten bewijzen. Ik wist dat, in de laatste jaren, vaak tevergeefs naar Van Duyl's *Grammaire française* werd gevraagd; tans weten allen dat zij haar op hun werktafel kunnen hebben, waarvan zij een sieraad zal zijn, zowel door haar innerlike waarde als door haar inderdaad schitterend verzorgd uiterlik, dat alle eer aandoet aan de firma Wolters, die hierin trouwens eenvoudig haar gewoonte getrouw blijft, en aan de heren die deze tweede druk persklaar hebben gemaakt en die er o. a. een zeer nuttige „table analytique" aan hebben toegevoegd, terwijl ons nog een „Index des Mots" wordt beloofd.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Gustav Weigand, Bulgarische Grammatik. 2. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, J. A. Barth. 1917. (Pr. M. 6).

De eerste druk van professor Weigands Bulgaarse grammatika, van 1907, werd door mij aangekondigd in het *Museum* van Maart 1908 (15. jg., No. 6, kol. 215 v.). Over doel en strekking van het boek is daar een en ander te vinden. Ook verwijs ik naar deze vroegere recensie voor enige opmerkingen, die voor de tweede druk niet minder gelden dan voor de eerste.

Hoewel belangrijk omgewerkt en aangevuld, is het boek in deze nieuwe editie niet wezenlik veranderd. Een gewichtige aanvulling vormen de talrijke nieuwe „Uebungen", waaronder tans ook Duitse teksten, die in het Bulgaars vertaald moeten worden. Het toch reeds goede boek is tans nog veel bruikbaarder geworden.

Het verbaast mij enigszins, dat de schrijver zich zo scepties stelt tegenover de op zijn eerste druk geleverde kritiek. „Zu Verbesserungen oder Veränderungen lag

nur wenig Grund vor, am wenigsten boten dazu die in deutscher Sprache erschienenen Kritiken Anlass. Die betreffenden Herren mögen die neue Auflage mit der alten vergleichen, sie werden sich dann vielleicht überzeugen, dass meine Darstellung die richtige ist." Aldus Weigand in zijn „Vorwort". Deze woorden gaven mij aanleiding om altans een der bedoelde kritieken nog eens ter hand te nemen, namelik die van professor Miletič, zelf een Bulgaar, in het Archiv für slavische Philologie 31, 605—612. Ik bemerkte, dat hier en daar Weigand op grond van deze recensie verbeteringen heeft aangebracht, doch dat hij de allerbelangrijkste opmerkingen van Miletič voor kennisgeving heeft aangenomen. Zo blijft hij verklaren, dat vóór het *ja*-teken geen konsonant-verweking plaats heeft (blz. 6: „also *polęana*, nicht *pol'ana*"), en ook in andere posities, speciaal vóór *ě*, erkent hij blijkbaar geen gemouilleerde vokalen, — hoewel Miletič uitdrukkelik op hun bestaan opmerkzaam heeft gemaakt. Mijn eigen indrukken geven Miletič gelijk; doch daar ik deze opdeed gedurende een zeer kortstondig verblijf te Sofia, in de eerste plaats aan andere zaken dan Bulgaarse uitspraak gewijd, hecht ik er nog veel meer waarde aan, dat al de foneties geschoolde geleerden, die zich in de laatste tijd bezig hebben gehouden met de studie der Bulgaarse klanken (O. Broch in zijn Slavische Phonetik, Rozwadowski in Rocznik Slawistyczny IV, Ekblom in Studier i modern språkvetenskap VI) [1]), het met Miletič eens zijn, wat de palatalisatie van medeklinkers aangaat (al wijken zij dan ook in sommige détails van elkaar af, mogelik een gevolg van de vrij grote individuéle en lokale verschillen in het beschaafde Bulgaars), — en dat ook de in het Russies geschreven grammatika van Ščepkin, die meer dan die van Weigand voor wetenschappelik onderlegde studenten bedoeld is, de palatalisatie erkent. Een andere opmerking van Miletič, waarmee Weigand m. i. rekening had moeten houden, is deze: dat de uitspraak van de Bulgaarse jer en *ą* niet door een *o* met diakrities teken mag worden aangeduid. Zou Weigand ook de klank van Engels *but*, die van de Bulgaarse jer zeer weinig verschilt, door een *o*-teken aanduiden? In dialekten van 't Bulgaars komt zeer zeker een *o*-achtige uitspraak van de jer voor, maar niet in het Bulgaarse Beschaafd.

De klankleer is in 't algemeen het zwakste deel van dit boekje; dat bezwaar wordt gedeeltelik, doch niet geheel opgeheven door het feit, dat de uitspraak toch slechts door veel horen en naspreken te leren is. Had bijvoorbeeld de passus over *š, ž, č, dž* op pag. 9 niet wat klaarder kunnen zijn? Deze klanken worden „breite Zischlaute" genoemd; *č, dž* hebben dan in afwijking van *ş, ž* een „etwas weichen (palatalen) Charakter"; dialekties wordt *č* „ganz palatal gesprochen (*tś*), allein meist *tŝ*, mit mittlerem *ŝ*, ohne Lippenvorstülpung, die Umschreibung mit *tš* oder *tsch* ist also nicht ganz genau." Ik ben bang, dat noch de foneties geschoolde noch de leek op dit gebied hieruit voldoende wijs worden. Overigens schijnt de *č* ook in het Beschaafd verschillende nuanceringen te vetonen; altans de beschrijvingen van Broch, Rozwadowski en Ekblom kloppen niet geheel met elkaar. — Nog een laatste opmerking naar aanleiding der klankleer: § 8 bevat twee rijtjes vokalen, de eerste kategorie (*a, o, u, ŭ* [1]) *ą* [1])) worden „harte", de tweede (*e, i, ě*) „weiche" vokalen genoemd, en dan volgen de voor mij raadselachtige woorden: „Darnach spricht man von *harter*, resp. *weicher* Stellung eines Vokals, je nach dem ein harter oder weicher Vokal darauf folgt." Is soms voor „Vokals" te lezen „Konsonanten"? Of is de bedoeling wat anders? Een vergissing zou daarom te bevreemdender zijn, daar in de bijzin het woord „Vokal" een toevoeging van de tweede druk is, zodat de schrijver blijkbaar aan deze plaats zijn biezondere aandacht heeft gewijd.

[1]) Ekbloms artikel, van 1917, heeft Weigand voor zijn tweede druk wel niet meer kunnen raadplegen.

Op een paar afzonderlike plaatsen uit andere hoofdstukken zij nog gewezen: blz. 35 bovenaan: „Eine Reihe ursprünglicher Vokative auf *-jo* sind Nominative geworden und werden mit *-ju* geschrieben ....: *kradlju* Dieb ...." Men spreekt toch ook *-ju* uit? Dan is echter deze passus niet in orde.

blz. 61, 69: Van adjectiva gevormde persoonsaanduidingen op *-ák* (*slabák* 'zwakkeling' e. dgl.) worden eerst als augmentativa en pejorativa, daarna nog eens eenvoudig als „concreta" besproken.

blz. 88: *chodí po nego* 'er ging hinter ihm her' is toch geen voorbeeld voor *po* tot aanduiding der beweging „über etwas hin"?

blz. 96: *prochlada* komt toch niet van *prochlaždam*? Dat is op zijn minst onvergeeflik populair uitgedrukt. Het is een overdreven voortgaan in de richting van § 81 vv., waar *ubíja, káža, věnčája* enz. als „durch *-v*-Ausfall" van *ubívam, kázvam, věnčávam* gevormde perfectiva gekarakteriseerd worden. Ook verklaringen als die van *vsel'avam* door *v-seló-javam* op blz. 100 zijn niet aan te bevelen.

blz. 104: Dat „es knallt, ich drücke los, ich stehe auf, ich steche (einmal)" e. dgl. „ihrer Natur nach perfektiv" zijn, dat is te veel gezegd: zij kunnen wel degelik in praesentiese betekenis gebruikt worden en zijn dan niet door een Slaviese perfektieve vorm weer te geven.

blz. 130: § 81 lees „Imperfektiva" voor „Imperfekta". — § 82: *opl'ákvam*: *opláča* hoort bij klasse 3 (*kázvam*: *káža*), niet bij 2.

blz. 145: In tegenstelling tot de aspekten, waar „der reine Verbalbegriff unabhängig von dem Subjekte des Satzes verschieden aufgefasst wird, handelt es sich bei den Moden um die Auffassung des Subjektes, ob der Inhalt des Satzes als blosse Wahrnehmung, als Willensäusserung, als möglich, als .... hingestellt werden soll." De logika van de zin brengt mee, dat „des Subjektes" als „des Subjektes des Satzes" te verstaan is, m. a. w. de modale verschillen tussen „Je komt bij ons", — „kom bij ons!" — „Als je eens bij ons kwam!" zouden een gevolg zijn van de opvatting van het zinssubjekt, in dit geval de aangesproken persoon! — Of het zin heeft, van een jussivus, finalis, optativus, potentialis, dubitativus te spreken, wanneer de taal geen afzonderlike vormen voor al die kategorieën bezit, is meer dan twijfelachtig. In ieder geval had het verschil tussen realiteitsmodus en irrealiteits- resp. potentialiteitsmodus voorop moeten gaan. Evenzo was het beter geweest, bij de aspekten zulke kategorieën als „ingres-

[1]) Ik gebruik deze uit 't Oudbulgaars bekende transskriptietekens om typografiese redenen.

sief, effektief inklusief" alleen als nadere, in de détails gaande toelichting bij de kategorieën perfektief en imperfektief te behandelen.

blz. 179 : Regel 10 is voor § 109, 1 te lezen : § 114, 1.

blz. 184 : Het nieuwe hoofdstuk over „Wortzusammensetzung" lijkt mij zeer goed geslaagd.

Het spreekt vanzelf, dat op een voor de praktijk bestemde grammatika van een zo jonge taal als het Bulgaarse Beschaafd allerlei aanmerkingen te maken moeten zijn. Deze taal is wetenschappelik onvoldoende bestudeerd ; samenvattende handboeken van wetenschappelike waarde zijn er niet of nauweliks, — zodat de schrijver van een populair boek tevens pionierswerk moet doen. Volmaaktheid is dan echter onmogelik. Volmaakt is dan ook Weigands boek op verre na niet ; maar een goed werk is het zeker : men kan er de Bulgaarse taal, niet alleen grammatika, doch ook heel wat idioom, voortreffelik uit leren. Tussen de eerste en de tweede druk ligt de uitgave van het Bulgaars-Duitse woordeboek van Weigand ; moge de tweede druk spoedig gevolgd worden door het reeds lang aangekondigde Duits-Bulgaarse deel van dit lexikon, bij welks bewerking Dr. Doritsch de hoofdrol vervult.

Leiden. N. van Wijk.

I. H. Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeeuwen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. geb. ƒ 5.25).

Dit voor de middeleeuwsche rechtgeschiedenis van Nederland hoogst belangrijke werk te bespreken is niet gemaklijk. De schrijver heeft niet het resultaat van zijne diepgaande onderzoekingen overzichtelijk geordend ; maar hij laat den lezer die onderzoekingen als het ware medemaken. Van het eene punt komt de schrijver, en de lezer met hem, op het andere. Somtijds slaat de schrijver een zijweg in, en de lezer moet hem volgen. Zoo is de eindindruk, dien men na de lezing van het boek behoudt, dat de schrijver een nauwkeurig en omvangrijk onderzoek heeft ingesteld ; maar een helder overzicht van de resultaten van het onderzoek blijft men missen, wat te meer te bejammeren is, omdat die resultaten, die in vele opzichten van het gangbare gevoelen afwijken, zoo uitermate belangrijk zijn. Zij zijn verkregen niet alleen door een scherpzinnig onderzoek der Zeeuwsche bronnen, maar ook door eene vergelijking der Vlaamsche. Iedereen begreep wel, dat eene vergelijking dier bronnen voor het Zeeuwsche rechtswezen zeer belangrijke gegevens zou kunnen opleveren, maar toch had niemand tot dusverre dat onderzoek ingesteld. Dat te hebben gedaan is eene van de grootste verdiensten van dr. Gosses.

Maar ook uit de Zeeuwsche bronnen zelven viel veel meer te halen, dan er tot dusverre uit aan het licht was gebracht. Een van de belangrijkste onderwerpen, die de schrijver in hoofdzaak naar Zeeuwsche bronnen behandelt, en waaromtrent hij eene geheel nieuwe voorstelling geeft, betreft de verhouding tusschen den ambachtsheer of erfelijken schout en de ingezetenen van zijn ambacht. De Zeeuwsche erfschouten en de andere edelen moesten de keur van Florens den Voogd bezweren, de schout had te zorgen, dat de niet edele ingezetenen van zijn ambacht den eed aflegden. De schout was aansprakelijk voor de opbrengst der bede van zijn ambacht tegenover den landsheer en mocht die bede verhalen op de grondbezitters in het ambacht ; de edele grondbezitters konden hunne bede echter rechtstreeks opbrengen aan den landsheer, de niet edele moesten ze aan den schout afdragen. De schout was de leider der manschappen, die het ambacht voor de heervaart stelde. Hij was vredeghysel voor zijn ambacht. Hij kon vestiging in zijn ambacht verbieden. De inwoners van het ambacht waren aansprakelijk voor het door den schout verschuldigde zoengeld. Zij hadden den schout te dienen met wagen en paard. In één woord de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht — voor zoover zij niet edel waren — was dezelfde als die tusschen een grondheer en de hoorigen, die op zijn grond wonen, en de weergelden van de niet edele ingezetenen van het ambacht kwamen overeen met die der dienstlieden elders. Dit alles wordt uit tal van artikelen der Zeeuwsche keuren en uit tal van oorkonden aangetoond. Het betoog sluit als eene bus, en het schijnt mij onwedersprekelijk.

Een ander punt, waarop ik de aandacht wil vestigen, betreft de oorspronkelijke rechtsbevoegdheid der plaatselijke gerechten, vóór 1328 dus. Terecht betoogt de schrijver, dat de dusgenaamde volontaire jurisdictie daartoe niet gerekend kan worden. Wel werden grondeigendommen in den regel ten overstaan van drie of vier schepenen overgedragen ; maar verplicht schijnt dat niet te zijn geweest, en in elk geval geschiedde die overdracht niet voor het college van schepenen, in de vierschaar, maar voor eenige schepenen, die als geloofwaardige getuigen beschouwd werden. Evenmin, betoogt de schrijver verder, behoorde de rechtspraak in civiele zaken tot de competentie van het ambachtsgerecht. Daarvoor waren het jaargeding onder leiding van den graaf en later ook de kerkelijke rechter (provisor of deken) competent. Ook voor strafzaken waren in den regel de graaf en de landschepenen in het jaargeding of de graaf en zijne mannen in de hooge vierschaar de aangewezen rechters. Voor het ambachtsgerecht blijven alleen de „landzaken" en het formeele „wysen der beden". Landzaken definieert dr. Gosses (blz. 28) op grond van door hem vergeleken Vlaamsche bronnen als „kleine boetstraffelijke zaken, bestaande in overtredingen van de regels der veldpolitie en van het domaniaal beheer." Behalve het wijzen van het vonnis tot executie der bede had het ambachtsheerlijk gerecht dus naar die opvatting alleen zeer enkele kleine boetstraffelijke zaken te berechten.

Het komt mij voor, dat deze conclusie bijster slecht strookt met die, waartoe de schrijver blijkens het boven opgemerkte gekomen is ten opzichte van de verhouding tusschen den erfschout en de ingezetenen van het ambacht. De erfschout had tegenover die ingezetenen geheel gelijksoortige rechten, alsof zij zijne dienstlieden waren ; men zou dus juist meenen, dat hij in vele zaken hun rechter was. Maar neen, alleen voor zeer enkele kleine strafzaken en voor de executie der beden kon hij het gerecht spannen, in alle andere zaken werd hij door zijne onderdanen voor den grafelijken rechter voorbijgegaan. Dat lijkt zoo vreemd, zoo weinig in overeenstemming met de gewone verhouding tusschen den grondheer en zijne dienstlieden, dat men aan de juistheid der conclusie, waartoe de Vlaamsche bronnen hier dr. Gosses geleid hebben, gaat twijfelen.

Inderdaad is er m.i. voor dien twijfel wel eenige grond. In een der stukken, waarop de schrijver zich beroept (blz. 26), van gravin Johanna van Vlaanderen d. d. 1232, worden landzaken omschreven als „omnes cause que accidunt supra... terris, viis et aqueductibus", dat is dus een vrij wat ruimer begrip dan eenige boetstraffelijke zaken aangaande heemrecht. En in een ander stuk van 1255 (blz. 27) worden onder die landzaken ook begrepen de „emendae et forefacta ex vi terris allata" [1]). Dat is toch heel iets anders dan eene boetstraffelijke zaak. Het omvat het geval, dat iemand zich met geweld heeft meester gemaakt van een stuk land, waarop een ander aanspraak maakt. En ook tot schuldvorderingen op onroerend goed strekte het begrip landzaken zich blijkbaar uit. Het plaatselijk gerecht was belast met het vonnis wijzen betreffende de invordering van de bede, iets wat door den schrijver (blz. 184) treffend juist wordt gelijkgesteld aan het in rechte vaststellen van de schuld, die door het toestaan der bede was ontstaan. Herinnert men zich nu, dat de bede op den grond rustte, dan moet men erkennen, dat het plaatselijk gerecht althans in een bepaald soort van schuldvorderingen op onroerend goed competent was. Waarom dan ook niet in andere? Ik geloof dus, dat hetgeen dr. Gosses omtrent de oorspronkelijke bevoegdheid der verschillende gerechten heeft gevonden, nog eens nader aan de bronnen dient te worden getoetst. Maar, en dit is de groote verdienste van dit werk, op deze moeilijke quaesties heeft hij opnieuw de aandacht gevestigd, en hij heeft aangetoond, dat veel van hetgeen daaromtrent door verschillende auteurs, die elkander hebben nageschreven, beweerd is, niet langer houdbaar is.

Ook nog op een ander geval, waarin de schrijver zijne bron, ditmaal eene Zeeuwsche, m.i. niet juist heeft verstaan, meen ik te moeten wijzen, ook omdat hij daar tegen mij polemiseert. Ik heb indertijd beweerd, dat in de keur van Florens den Voogd het woord „scultetus" nu eens als erfschout of ambachtsheer, dan weer in den zin van ambachtsheerlijken schout gebezigd wordt. Dr. Gosses (blz. 40) is dat met mij eens; maar hij beweert, dat ik art. 116 den keur daarbij ten onrechte heb aangevoerd. Dat artikel luidt: „Nullus scultetus, qui non est nobilis, non potest scultetum nobilem vel aliquem nobilem bannire vel contra nobilem dicere veritatem." Dr. Gosses (blz. 256) interpreteert dat aldus, dat de schout van de hooge vierschaar, als hij geen edele is, een erfschout of anderen edele niet zal mogen bannen. Hij doet dat, omdat hij naar eene plaats zoekt, waarin die schout van de hooge vierschaar reeds in ouden tijd voorkomt. Maar waarom zou scultetus, dat in elk geval in het tweede gedeelte van het artikel den dorpsschout aanduidt, in het eerste gedeelte een anderen zin moeten hebben? Ook volgens dr. Gosses zelf (blz. 44) heeft de erfschout het recht de onder zijn ambacht geërfde edelen, hetzij zij schout in een ander ambacht of over een ander gedeelte van hetzelfde ambacht of heelemaal geen schout zijn, bij niet betaling der bede te bannen.

[1]) Verderop komt in den tekst van de oorkonde, die slechts uit een cartularium bekend is, blijkbaar eene fout voor. Hoe die verbeterd moet worden, durf ik niet zeggen; maar de correctie van dr. Gosses (zie blz. 27 noot 2), die de begrippen via en aqueductus subordineert aan terra, terwijl zij in het eerst geciteerde stuk gecoördineerd voorkomen, schijnt mij om die reden niet aannemelijk.

En geeft men aan „landzaken" het ruimer begrip, dat het m.i. toekomt, dan kon dat bannen ook in andere gevallen voorkomen. Er is dus geen enkele grond om scultetus hier in den beperkten zin te verstaan, dien dr. Gosses er pour le besoin de sa cause aan wil hechten.

Ik zal mij tot deze enkele opmerkingen bepalen [1]). Zoo ik voornamelijk de aandacht heb laten vallen op een paar quaesties, waarin ik het met den schrijver niet eens ben, dan heb ik daarmede toch geenszins den indruk willen vestigen, alsof ik met zijn werk niet ingenomen ben. Het tegendeel is waar. Op tal van punten heeft het ons inzicht verhelderd, met allerlei verkeerde begrippen heeft het opgeruimd. Maar het zoo moeilijk onderzoek naar de oude rechterlijke organisatie van Zeeland heeft het niet afgesloten; integendeel het heeft dat opnieuw geopend.

Den Haag. R. Fruin.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. 2e herziene en vermeerderde druk. Deventer, Charles Dixon. 1917.

De eerste druk van dit werkje verscheen ten vorigen jare. Uit het daarbij geschreven voorwoord blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de M. K. L. S. te Deventer, goed meende te doen met het samenstellen van een boekje ten gebruike bij het door hem gegeven onderwijs in de geschiedenis onzer Aziatische Bezittingen, terwijl hij zich vleide, dat het ook buiten den kring zijner leerlingen belangstelling mocht vinden.

Dat het aan dit doel kwalijk kon beantwoorden, heeft Dr. Kielstra's beoordeeling in dit tijdschrift met vernietigende duidelijkheid aangetoond, en zoo laat het zich wel verklaren, dat S. zich heeft beijverd, zoo spoedig mogelijk een tweeden druk te doen verschijnen.

Deze ligt thans voor ons. Moet het met genoegen worden geconstateerd, dat S. met de hem van bevoegde zijde geworden op- en aanmerkingen zijn voordeel heeft gedaan en dat zijn werk er inderdaad zeer op verbeterd is, we mogen het niet verhelen, dat de aandrift, om toch maar spoedig met een gelouterde uitgave voor den dag te komen, het doel heeft geschaad. Zonder te bedenken, dat het niet op den weg van een recensent ligt, om op alle fouten en onnauwkeurigheden te wijzen, heeft S. gemeend wel te kunnen volstaan met een retouche naar de ontvangen wenken; de veelheid daarvan was hem geen aansporing, om zijn arbeid nog eens grondig aan de bronnen te toetsen, alvorens dien andermaal ter perse te zenden.

Moge toch het bekende duiveltje met den breeden rug al de schuld dragen van onnauwkeurigheid in enkele jaartallen en in spelling — b.v. 1872 i.p.v. 1871 voor het jaar, waarin het z.g. Sumatra-tractaat werd gesloten; Patini [b.z. 18 en 21], Van der Graaff [b.z. 71], fort Speelhuis [b. z. 51], Silada [b. z. 159], i. p. v. Patani, Van de Graaff, fort Speelwijk, Salida — men kan dat booze mannetje toch bezwaarlijk fouten als de volgende in de schoenen schuiven:

[1]) Nog ééne vraag: waarom stelt de schrijver (blz. 46, noot 3) de akte, die Van Mieris (I blz. 254) en Van den Bergh (I n°. 481) beiden van December 1248 dateeren, in December 1247? Koning Willem noemt er zich rex Romanorum, en dien titel voerde hij eerst na zijne kroning op 1 November 1248; vóór dien tijd heette hij in regem electus.

Zoo, op b.z. 77, dat de Gouv. Gen. Mossel deman zou zijn geweest, die de boerenkolonisatie zou hebben bevorderd, terwijl hij juist deееn was, die haar, het werk van zijn voorganger, Van Imhoff, ernstig heeft geschaad; dat [b.z. 91] de in Indië gecodificeerde wetgeving door het Opperbestuur nimmer zou zijn bekrachtigd; dat [b.z: 109] de vorsten van Solo en Jogja in gemeen overleg tot verzet tegen Daendels zouden hebben besloten; dat [b.z. 111] Raffles de waardigheid van Gouverneur van Pinang zou hebben bekleed; dat overste Raaff tot in 1825 vorderingen tegen de Padris zou hebben bevochten; dat het [b.z. 161] in 1873 ging om de „bezetting" van Atjeh; dat. . .

Er zouden meer aanmerkingen te maken zijn. Dit als vingerwijzing, waarmede S. bij een eventueel volgenden druk zijn voordeel zou kunnen doen. W'l toch het werkje aan het doel beantwoorden, dan behoort het betrouwbaar te zijn. Ook ware het gewenscht, dat S. bij een nieuwe uitgave meer zin voor verhoudingen aan den dag legde en zich onthield van scherpe critiek [b. z. 162 b.v.] waar het hem kennelijk aan zaakkennis ontbreekt.

Kan ons oordeel, dat zich bepaalt tot het historisch gedeelte van het boekje, niet onverdeeld gunstig zijn, de goede wil van den heer Alkema verdient waardeering, zijn streven aanmoediging. Een werkje als hij beoogde te leveren, kan goede diensten bewijzen, en in die overtuiging geloofden we goed te doen, hem op fouten in het zijne te wijzen.

Den Haag. E. S. de Klerck.

SCHOOLBOEKEN.

K. van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen. Groningen, P. Noordhoff. 1917. (Pr. ƒ 0.90).

Dit werkje heeft volgens de voorrede ten doel:

1. een studie- en herhalingsboek te verstrekken aan hen, die reeds enkele jaren H.B.S., gymnasium, of andere scholen voor uitgebreid onderwijs hebben gevolgd, of die door zelfstudie zich eenigszins de spraakkunst en synoniemen hebben eigen gemaakt,

2. een studie- en herhalingsboek te verstrekken ten gebruike in hoogere klassen dier scholen.

Het bevat in willekeurige volgorde een aantal opmerkingen op het gebied van grammatica, synonymiek en idioom. Onder deze opmerkingen vindt men er een aantal, die van groote practische waarde zijn; ik mag echter niet verzwijgen dat er ook menige onjuistheid en halve waarheid in het boek te lezen staat. Het zij mij vergund enkele daarvan aan te wijzen. Op p. 6 zegt de schrijver dat *elder* en *eldest* alleen voor familieleden gebruikt worden; dit is beslist onjuist. Twee bladzijden verder beweert hij ten onrechte dat *sickness* alleen in Schotland voorkomt met de beteekenis van *ziekte*. Waar hij op p. 9 de regels aangeeft voor de vorming der trappen van vergelijking is hij te positief; had hij een woord als *meestal* of *gewoonlijk* ingelascht, dan zou hij zich nauwkeuriger uitgedrukt hebben. Dat *just* zijn trappen vormt met *more* en *most* is ook niet correct; men vindt evenzeer *juster* en *justest*. Op p. 14 leest men: *eve* is niet *avond*, doch „dag, voorafgaande aan." De waarheid is dat *eve* beide beteekenissen kan hebben. De *progressive form* wordt gebruikt om veelvuldige herhaling uit te drukken, leest men op p. 15. Hier heeft de schrijver verzuimd op te merken dat dit steeds geschiedt in connectie met *always*, *constantly* en dergelijke woorden. „Zij is op en top een dame" wordt mijns inziens beter vertaald door *she is a perfect lady*, dan door *she is quite a lady*, wat niet precies hetzelfde is. Op p. zegt de schrijver dat *Rembrandt's picture* beteekent het ‚schilderij in het bezit van R". Ja, die beteekenis kan de uitdrukking zeer zeker hebben. Maar zij zou even goed kunnen staan voor: „het schilderij voorstellend R." en ook voor „het schilderij gemaakt door R.", al naar gelang van het verband, waarin de uitdrukking voorkomt. Op p. 22, 23 tracht de schrijver een verschil in beteekenis vast te stellen tusschen *full gerund* en *half gerund*. Dit verschil in beteekenis bestaat echter in werkelijkheid niet; het eenige, wat men zeggen kan, is dat de laatste vorm meer *colloquial* is dan de eerste. Wat p. 25 over den *split infinitive* gezegd wordt is niet zeer bevredigend. Dat *Sincerely yours* een warmer uitdrukking is dan *Faithfully yours* (26) meen ik te moeten betwijfelen. Dat namen van jaargetijden in algemeene beteekenis steeds zonder lidwoord geschreven worden (p. 28), is een bewering, waarvan de onjuistheid uiterst gemakkelijk zou zijn aan te toonen. Op p. 39 vind ik *less mistakes*; correcter zou het zijn *less* door *fewer* te vervangen, al wordt de eerste vorm ook wel eens voor een meerv. zelfst. naamw. aangetroffen. Het verschil in beteekenis tusschen *shade* en *shadow* (p. 41) is niet voldoende aangegeven: *shade* staat tegenover *light*; *shadow* tegenover *the substance of a body*. Op p. 60 zegt de schrijver dat men in plaats van *to clothe* meestal *to dress* zegt, verzuimt echter op het verschil in beteekenis tusschen beide woorden te wijzen. Is *I saw him to make a mistake* (p. 70) correct Engelsch? Ik betwijfel het zeer. Niet goed aangegeven is het verschil tusschen de vormen *struck* en *stricken*. De schrijver had moeten zeggen dat de laatste een bijvoeglijke vorm is, die in figuurlijken zin gebruikt wordt: a stricken heart, fever-stricken, stricken in years. Dat men een genitief-constructie met *of* gebruikt, indien men een object heeft (p.71), is maar half waar. Men kan de constructie met *of* gebruiken, maar evenzeer den zuiveren genitief (the king's execution).

Uit deze aanmerkingen, wier aantal nog wel te vermeerderen zou zijn, leide men niet af dat er ook niet heel wat goeds in het boekje te vinden is. Mocht er evenwel vraag naar een tweeden druk komen, dan zal het zaak zijn dat de schrijver zijn werk aan een grondige revisie onderwerpt.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Van Dr. J. Woltjer's *Beknopte Latijnsche Grammatica* (*Buigingsleer*), Groningen—den Haag, J. B. Wolters 1917, ontving de redaktie de derde druk, herzien door Dr. R. H. Woltjer, en van de *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* (Deel I) door P. Roorda, Groningen, P. Noordhoff, 1918, de vijf en veertigste druk. De prijs van het eerste boek is ingenaaid ƒ 2.40 (geb. ƒ 2.90), van het tweede ƒ 1.50 (geb. ƒ 1.75).

Van de volgende boeken werden ons herdrukken toegezonden: L. Leopold, *Nederlandsche schrijvers*

en schrijfsters, 8ste dr., geheel herzien door W. Pik (uitg. J. B. Wolters, Groningen; pr. *f* 3.90, geb. *f* 4.50); Dr. J. Aleida Nijland, *Verzen*, 3de dr., 3 dln. (uitg. L. J. Veen Amsterdam; pr. p. dl. *f* 1.25, geb. *f* 1.75): beide bloemlezingen zijn tot den laatsten tijd bijgewerkt; — voorts Dr. M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, II, 6de vermeerderde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 1.60, geb. *f* 2.—); J. de Josselin de Jong, *Blikken in Brittannië*, 5de gewijzigde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. *f* 0.75); J. H. van der Voort, *The Rivals, a Comedy by Richard B. Sheridan*, 5de dr. (uitg. G. B. van Goor Zonen, Gouda).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redaktie ontving de 6de druk van R. Seeberg, *Die Grundwahrheiten der christlichen Religion*. Leipzig, A. Deichert, 1918 [M. 4.50]. De nieuwe uitgave wijkt niet naar de inhoud, doch hier en daar in de uitdrukkingen en de wijze van voorstelling van de vorige af; de 5de druk verscheen in 1909.

Een op de oorlog betrekking hebbend werk dat ons werd toegezonden is M. Tschoffen, *Le Sac de Dinant et les légendes du livre blanc allemand*. Leyde (Naaml. Venn. Futura), 1917. [Pr. 5 francs]. De schrijver, „procureur du roi de l'arrondissement de Dinant," betoogt op grond van getuigenissen, vooral van Duitsers, dat de verwoesting der stad (23 Aug. 1914) niet het gevolg was van verzet der inwoners, maar van een welberaamd plan.

Aan oorlogslitteratuur ontvingen wij van de firma Bloud en Gay te Parijs: H. de Larmandie, *Blessé, captif, délivré!* (met talrijke foto's), E. Colombel, née Tailliandier, *Journal d'une infirmière d'Arras* (Augustus-Oktober 1914) (ook geïllustreerd), G. Desson, *Souvenirs d'un Otage* (met 6 foto's en 12 tekeningen van de schrijver), Madeleine Havard de la Montagne, *La vie agonisante des pays occupés, Lille et la Belgique*, notes d'un témoin (Oktober 1914—Julie 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 10: B. Sauer, Zu Winckelmanns Ehren. — G. Raddatz, Das XXII. Buch der Odyssee. — S. Hellmann, Die Asiatische Völkerwanderung. — A. M. Wagner, Deutsche u. polnische Romantik. — Mitt.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Der Kampf wider den Intellektualismus der höheren Schulen. — P. Sickel, Wirklichkeitssinn u. Wirklichkeitswissen im Unterricht. — W. Bottermann, Idee u. Tat.

XLI-XLII, 1-2: F. Studniczka, Das Bildius Menanders. — M. Wundt, Der Zeitbegriff bei Augustin. — A. Olrik (†), Eddamythologie. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XII, 3: D. C. Hesseling, Het leren van vreemde talen. — L. J. Rogier, Een erfenis. — M. J. Premsela, „Tante Betje". — J. Koopmans, Jan Zoet (slot). — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, II. — A. Kluyver, Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXIX, 2: Fohr, Die erforschung des modernen Englands (forts.).

3: Holthausen, Zum engl. drama. — Ekwall, A note on i-mutated Primitive English *a* before *l* followed by a consonant. — Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.). — Dez., Eine bisher unbeachtete funktion der progress. form? — Mitteil.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., V, 2-3: Brückman, Instrumentmakers te Delft. — Kooperberg, Muiterij in den Spaanschen tijd. — Geyl, Troepen lichten en schepen huren onder Frederik Hendrik. — De Pater, Mislukte handelszaak in 1576. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Japikse, Hist. Overzicht (tot Jan. 1918).

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXIX: Salverda de Grave, Twee inventarissen van het huis Brederode. — Oudschans Dentz, Suriname vóór Crynssen. — Jensen, Moryson's reis door de Nederlanden. — Meerkamp van Embden, Goudsche vroedschapsresoluties 1562—1572. — Lasonder, Commissie aan prins Willem I (1553).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 2: Van de Linde, Uit het leven van Willem I. — Jochim, Holland's invloed op Hamburgs ontwikkeling. — Van Hinte, Duitschland in den wereldhandel. — Mededeelingen.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLIII 3: De Hullu, Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming te Deventer. — Kroniek.

English Historical Review, 1918, Jan.: Baaven, Edmund I and the Danes of York. — Armstrong, The Medici Archives. — Moore Smith, Robert Hayman and the plantation of Newfoundland. — Carter, British policy towards the American Indians 1763—8. — Notes and documents.

Studiën, LXXXIX, Mei: A. J. M. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, III. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje. — C. Wilde, De Katholieke Duitsche Rijkskanselier. — J. Stein, De Bouw van het Heelal. II. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Cramer-Molkenboer, Vondel's Lucifer, 4e dr.: N. Taalg. XII, n°. 3 (Koopmans).
Goossens, Sonnius: De Amsterdammer 1918, 4 Mei (K. Vos).
Günther, English Pronunciation: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 14 (Victor).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Sedecim carmina ad proximum certamen reservanda fuerunt ut quae iusto serius Amstelodamum essent perlata. Eorum hi sunt tituli:

Poeta miles. Psalmus quinquagesimus. Egregius victor (deerat huic carmini scedula nomen continens). Ad Marcum epistula. Aranea et nati. In obitum matris dilectissimae. Ruth. In simiae amatores. Exspectantes Dei iudicium. Tristia. Iesum puerum Maria quaeritans. Pro pace exoptata. Incursio Hellespontiaca. Saltus caprearum. Fiat pax. Cornix in Capitolio elocuta.

Ad tempus perlata sunt haec:

Transactae aetatis memoria. Bruttius. Fatum Austriae. Pax. Diaboli adlocutio. De laude solitudinis. Epistula novi mariti. Frumentum. Duo collegia. Titus Pomponius Atticus. Ultima acroasis. Vacatio militis. Flavi ludus. Antigone. Pollitta. Claudia. Horatius apud Orbilium. Est est est. Matris desiderium. Lampyris noctiluca. De Johanne Dupré. Psittacus et passer.

Aureus nummus adiudicatus est carmini cui titulus Epistula novi mariti cui proximum accessit Pax. Haec ergo legati impensis in lucem edentur et praeterea: Flavi ludus. Bruttius. Antigone. Psittacus et passer.

Victoris nomen est: Hermannus Röhl.

Ceterorum quinque poetae invitantur ut *ante Kalendas Iulias huius anni* nomina sua edant iudicibus ut prelo subiici possint.

Id iam nunc fecerunt: Fr. X. Reuss (poeta carminis c. t. *Pax*); Al. Galante (poeta carminis c. t. *Flavi ludus*); A. Faverzani (poeta carminis c. t. *Antigone*).

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Academiae Regiae Nederlandicae Ordinis Literarii Praeses.

AMSTELODAMI die VIII m. Aprilis a. MCMXVIII.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang. — **N°. 10.** — **Juli 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Selected essays of Plutarch, vol. II translated with introduction by O. Prickard. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 3 sh. 6 d.)

Begrijp ik het geval goed, dan is dit het tweede deel eener door ± 8 geleerden gezamentlijk ondernomen volledige vertaling der Moralia. 't Is dus onmogelijk uit te maken wat *dezen* vertaler heeft geleid bij zijn keus juist van de hier bijeengevoegde geschriften. Deze zijn acht in getal:

de genio Socratis
de drie Pythische dialogen
de sera numinis vindicta
het fragment de anima
de superstitione
de facie in orbe lunae.

Welk bizonder verband er tusschen deze stukken bestaat is niet gemakkelijk in te zien. Toch zal men wel dit deeltje op zich zelf dienen te beschouwen: $\frac{1}{8}$ oordeel uit te spreken over een werk, waarvan uit den aard der zaak het eene deel den lezer meer behaagt dan het andere, dat gaat toch niet.

Nu, de Heer Prickard dan, die de zorg voor dit deeltje op zich heeft genomen, is, blijkens zijn introducties, aanteekeningen, appendices en wat dies meer zij een kundig man, uitnemend op de hoogte van de behandelde onderwerpen en bedreven in het Grieksch. Dat hij zich mag verheugen in een verstandig en daarbij een onafhankelijk oordeel blijkt wel het meest hieruit dat hij zonder een zweem van aarzeling het fragment *de anima* onder de werken van Plutarchus heeft opgenomen, want *men* is tegenwoordig druk doende met het aan Themistius terug te geven, die er geen aanspraak op heeft, en aldus Plutarchus te berooven van zijn schoonste, zijn eigenaardigste sieraad.

Om de vertaling als zoodanig naar den eisch te beoordeelen zou ik veel knapper in 't Engelsch moeten zijn dan misschien op 't oogenblik iemand in ons land is onder de niet zoo heel velen, die zich meer bepaaldelijk met Plutarchus hebben bezig gehouden. Wie toch van dezen zal steeds en overal durven uitmaken of de Engelsche vertaler *den juisten toon* heeft getroffen?

In 't genoemde fragment laat onze Engelsche geleerde Plutarchus dit zeggen over de zalige afgestorvenen in het paradijs:

„Here the newly initiate, all rites completed is at large; he walks at large like the dedicated victim with a crown on his head, and joins in high revelry; he converses with holy men, and surveys the unitiate unpurified crowd here below in the dirt and darkness, trampled by his own feet and packed together; through fear of death remaining in its ills, because it does not believe in the blessings which are beyond."

Van dat „dedicated victim" bespeur ik in den Griekschen tekst niets, en evenmin in de kritische aanteekening van Bernardakis. A propos: het doet mij veel genoegen dat de geleerde Engelschman aan dezen onvermoeiden Griek, die zich op zoo vele plaatsen een gelukkig criticus heeft betoond en wiens misgrepen elk rechtvaardig beoordeelaar gaarne zal vergeven, eindelijk eens tenvolle recht laat weder varen. Doch dit in 't voorbijgaan. Mij leek de navolgende vertaling meer overeenkomstig de stemming waarin Plutarchus het geheele stuk en bepaald deze passage heeft neergeschreven:

„de geheel ingewijde, vrij en onbelemmerd, gaat daar rond bekranst, en verkeert met de gelukzaligen, neerziende op de niet gereinigde schare hier, die rondwentelt in het slijk, waar de een den ander trapt en waar men

blijft in zijn ellendigen staat, omdat men niet gelooft aan al het goede daarginds."

Hoe 't zij, ik wensch den Heer Prickard van harte veel succes met zijn van groote geleerdheid en onverdroten ijver getuigend boekdeeltje. Werk aan Plutarchus besteed is altijd goed werk.

Leiden. J. J. Hartman.

E. Löfstedt, Arnobiana. Textkritische und sprachliche Studien. Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

Bij de groote Hollandsche philologen der 17e eeuw als Meursius, Hugo de Groot, Nic. Heinsius e. a. heeft de schrijver der zeven boeken Adversus Nationes warme belangstelling gevonden: uitnemend mocht heeten de editie van Arnobius bewerkt door Salmasius (Leiden 1651). Het schijnt, dat men na dien tijd ten onzent de studie van dezen apologeet gedurende twee en een halve eeuw bijna geheel verwaarloosd heeft. Eerst in de laatste jaren houdt men zich weer met den rhetor uit Sicca bezig, nu men tot 't inzicht gekomen is, dat hij allerbelangrijkst materiaal biedt voor de kennis van den Romeinschen godsdienst en onder meer een eigenaardige leer van de ziel verkondigt, welke de aandacht van de theologen heeft getrokken. Naast dien gewichtigen inhoud levert de taal van 't geschrift stof voor tal van syntactische kwesties. Om deze redenen heeft men ook elders vooral in Duitschland veel aandacht aan Arnobius geschonken, inzonderheid sedert de verschijning van de uitgave van Reifferscheid opgenomen in 't Weener Corpus Script. Eccles. (1875). Niet alleen in grammatische richting bewegen zich daar de studiën, men tracht er meer te weten te komen van Labeo, de bron, waaruit voornamelijk 't gedeelte, dat op den Romeinschen godsdienst betrekking heeft, geput is en die tevens in 't tweede boek bestreden wordt. Eindelijk heeft Einar Löfstedt, hoogleeraar te Lund, een der beste kenners van de latere Latiniteit — men denke slechts aan zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae — ons een nieuw en als gewoonlijk degelijk werk voorgelegd, hetwelk bovenal voor de tekstkritiek en hier en daar ook voor de interpretatie van Arnobius op mooie resultaten mag bogen.

Wij lezen in de Einleitung, dat Löfstedt in de lente van 1914 den Parisinus, 't eenig handschrift, dat in aanmerking komt, in de Bibliothèque nationale op vele plaatsen vergeleken heeft en daarbij ontdekte, dat Reifferscheid's collatie niet vrij is van onnauwkeurigheden. Daar wijst hij er meteen op, dat de stijl van Arnobius iets stereotieps heeft, waardoor men toegerust met grondige kennis van 't taalgebruik van den auteur in vele gevallen met behulp van een locus parallelus een corruptie zal kunnen heelen en hoe men dan in den „Klauselrhythmus", die door onzen rhetor in colon en periode bijna altijd aangewend wordt een om zoo te zeggen feilloos „criterium veri" bezit.

Löfstedt splitst zijn werk in twee hoofdstukken: voor 't eerste bestemde hij de palaeographische en zuiver kritische kwesties, voor 't tweede de grammatisch-kritische. Hij deelt ons mee, dat in 't handschrift driemaal 't werkwoord *rennuere* (II 42, IV 13, IV 24) voorkomt, terwijl Reifferscheid overal schrijft *renuere*; volgt men den Parisinus, dan krijgt men op al die plaatsen een goeden rhythmus. Codex en rhythmus eischen den 2en pers. plur. IV 12 interrogabit*is* forte en een paar regels lager Armenios interroget*is*, waar Reifferscheid ten onrechte den 3en pers. enkelv. heeft opgenomen. Nog eenmaal heeft diezelfde editor aan de overlevering geen recht laten wedervaren, want hij liet drukken VI 3 (di) pluvialibus nimbis *perfluunt*; als men de afkorting niet over 't hoofd ziet, krijgt men *perfluuntur* en een goede clausula.

Men heeft er reeds lang op gewezen, dat Reifferscheid zeer willekeurig omspringt met de overlevering. Löfstedt bewijst bijv. overtuigend de echtheid van de woorden VI 19 quae sunt *privata* singulariaque natura, waar de Weener uitgave *priva* heeft opgenomen, ofschoon *privaatus* in den zin van suus, proprius bij Arnobius geen zeldzaamheid is. Op eenvoudige wijze weet soms de Zweedsche geleerde den tekst te herstellen bijv. door met verandering van één letter te lezen *veros* (in plaats van *viros*) II 29 en *et reptans* (in p. v. *ctreptans* (VII 44; ook wel door bijvoeging van één letter o. a. tunicae... de serico *det* imponere (i. p. v. *et* imponere) III 21; een andermaal door weglating van één letter ei.... *incenso* (i. p. v. *incensio*) VII 29. Op al die plaatsen laten ons Reifferscheid en de andere critici in den steek, of brengen ons op een dwaalweg. Onder de zeer goed geslaagde conjecturen valt ook te rekenen VII 4 quam (sc. voluptatem) si superi sentiunt, et *eorum* necesse est *sint* participes corporum, per quae via est sensibus et accipiendis voluptatibus ianua. Daarentegen biedt de uitgave van 1875 *eos* in plaats van *eorum*, voorts *esse* in plaats van *sint*. Löfstedt sluit zich in alle opzichten aan bij den Parisinus, hij bepaalt er zich toe de schrijffout *inparticipes* te corrigeeren. Natuurlijk zal niet elk instemmen met de ongeveer dertig voorstellen tot tekstverbetering van 't eerste caput. Ik voor mij geloof niet, dat 't noodig is I 50 *casibus* met Meiser en Löfstedt te veranderen in *crucibus*, omdat *casibus* inderdaad voorkomt in de beteekenis van folteringen o. a. meermalen bij Firmicus Maternus, een auteur, die Arnobius vaak navolgde (zie mijn Miscella tertia pag. 25—28). Ook valt er wel niet te tornen aan V 4 inprudentia maxima *importatur* Iovi: Löfstedt neemt hier de gissing van Stewechius in bescherming *imputatur*, welk woord Arnobius niet kent. Te gekunsteld lijkt mij V 2 sacrorum <vi e> vanescat; hier is sprake van een straf, die Juppiter van plan was aan de menschen op te leggen, maar die door Numa's listigheid afgewend wordt; blijkbaar spot Arnobius, ik lees daarom sacrorum <*arte*> vanescat, waardoor de mooiste clausula ontstaat.

Het zwaartepunt van 't werk ligt in 't tweede hoofdstuk, waar nog eens de zeven boeken van Arnobius de revue passeeren en ingegaan wordt op tal van grammatische problemen, tot welker bespreking de eigenaardige stijl van onzen rhetor aanleiding geeft. Herhaaldelijk wordt hier op onweerlegbare gronden aangetoond, dat de tradita lectio behouden moet worden en dat voorgestelde veranderingen den rhythmus omverwerpen of in strijd komen met wat een karakteristieke eigenschap is van de latere Latiniteit. Een zeer grooten nadruk legt Löfstedt op de beteekenis van de hoofdvormen der clausula voor 't genus dicendi van Arnobius. Daaruit toch laat zich ten deele verklaren 't veelvuldig coördineeren van superlativus en positivus, 't gebruik van voorzetsels (*de* of *e*) bij den instrumentalis, de afwis-

seling in denzelfden zin van plusquamperfectum en imperfectum, van coniunctivus en indicativus, van verbum passivum en activum. Ter wille van den rhythmus moeten zelfs in strijd met 't normale taalgebruik gehandhaafd blijven de ablativi VI 18 in *maximitate* próducere en VII 3 quid... in eorum *commoditate* subsidat. 't Blijkt, dat de accusativus met opzet vermeden en de ablativus gekozen is om een mooie clausula te krijgen. Die factor bepaalt ook, of men te schrijven heeft *dis*, *ingenis*, *flagitis*, *concilis* dan wel *diis* enz. in dit opzicht heeft 't handschrift geen gezag. Dat Arnobius een paar maal de dubbele negatie aanwendt tot versterking van de enkelvoudige ontkenning, dat hij ook tweemaal een pleonastisch *quam* gebruikt, berust mede op 't zelfde rhythmisch principe.

Hier wil ik een desideratum uitspreken. Zou Löfstedt later zijn opinie eens willen zeggen over den rhythmus bij Arnobius, welke gebouwd is op 't accent en niet op de quantiteit? Iu dit verband vestig ik speciaal zijn aandacht op 't merkwaardig vers V 26

quas (sc. res) *cava* succutiens Baubo *manu*-nam puerilis ollis vultus erat-plaudit.

Wij bladeren 't boek verder door. Een duidelijke behandeling van de vragende zinnen met adversatief karakter ingeleid door: *et quid*, *et cur*, *et unde* en derg. stelt al niet minder de fouten van vroegere en latere uitgaven in 't licht. Lexicalische kwesties worden in 't voorbijgaan aangeroerd bijv. de praegnante beteekenis van *hora*, *dies*, *tempus* (= stervensure enz.); aangetoond wordt, dat *refellere* en *redarguere* den zin aannemen van *bewijzen*, dat *dies* ook *spelen* kan beduiden, dat *evaginatio* door volksetymologie gelijk wordt aan *vagatio*.

Ten slotte wijs ik op een mooie verklaring. Wij lezen I 16 cur ibidem annonaria caritate non tantum *corporis non nostri*, verum etiam christianos ditiores et locupletissimos reddiderunt (sc. di)? Door heldere toelichting met vele voorbeelden uit de patristische litteratuur, waarin Löfstedt zeer belezen is, zet hij uiteen, dat *corporis nostri* de kracht heeft van *qui corporis nostri sunt*.

Het mag hier niet onvermeld blijven, dat evenzeer in de maand Mei (1917) een week na de verschijning van Löfstedt's Arnobiana bij Brill te Leiden mijn opmerkingen, Arnobiana, 't licht zagen. 't Verheugt me, dat de overeenkomst niet tot den titel beperkt is. Beiden immers stellen wij o.a. voor te lezen V 10 conventionis... coetum, terwijl wij 't eens blijken te zijn over den genetivus inhaerentiae. Wij komen tot 't zelfde resultaat betreffende 't plusquamperfectum I 33 potuissent (= possent) en in 't algemeen aangaande de zoo frequente *varietas temporum*, *modorum*, *generis verbi*; 't gebruik van *minus* en *minime*; de rol van de praeposities bij den ablat. instr. en modi, de functie van *et qui* in vragende zinnen enz. Absoluut onafhankelijk van elkaar zijn wij dus tot de erkenning gekomen, dat de Parisinus veel meer vertrouwen verdient dan Reifferscheid wil doen gelooven. Het Leidsche werk bespreekt nog een rij van andere plaatsen en een enkel ander taalverschijnsel, zoodat de naamgenooten elkaar aanvullen, daarom hopen zij, dat zij elk hun plaats in de zon zullen krijgen.

Vast staat, dat Löfstedt's boek, waarin men slechts éen drukfout aantreft (pag. 43 *dotis* in plaats van *potis*), een voortreffelijk syntactische studie is en zich waardig aansluit bij zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae.

Den Haag. C. Brakman Jz.

W. Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (Gopālakelicandrikā). Tekst met inleiding. (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterk., N. R., Dl. XVII, No. 3). Amsterdam, Joh. Müller. 1917.

Het door prof. Caland uitgegeven Indische tooneelstuk *Gopālakelicandrikā* herinnert eenigszins, wat inhoud en vorm betreft, aan het beroemde *Gītagovinda* van den Bengaalschen dichter Jayadeva, die in het begin van de 12de eeuw moet hebben geleefd. Het behoort ook tot dezelfde late periode, hoewel het aan gegevens voor een nauwkeuriger tijdsbepaling ontbreekt. Van den auteur, — Rāmakṛṣṇa, den zoon van Devajīti, geboortig uit het gewest Gujarat — die in den proloog wordt genoemd, is overigens niets bekend. Echter blijkt, dat hij na Rāmanuja, den hervormer van het Viṣṇuisme (12de eeuw) moet hebben geleefd.

Evenals het *Gītagovinda* is de *Gopālakelicandrikā* een litterair product van dien cultus van den vergoddelijkten held Kṛṣṇa, die onder den machtigen invloed van hervormers, zooals den daareven genoemden, is geworden tot vrijwel de overheerschende godsdienstvorm van het tegenwoordige Indië. Ondanks de eigenaardige vermenging van erotiek en mystiek, is de Kṛṣṇa-vereering wel een der aantrekkelijkste volksgodsdiensten der Hindoes (zeker verre te verkiezen boven den Çivaïtischen *liṅga* dienst en de ook zeer verbreide Tantrische aanbidding der Çakti). Haar populariteit blijkt niet alleen uit tal van tempels, waarin Kṛṣṇa, de goddelijke herder, onder allerlei benamingen wordt vereerd (Muralīdhara, Muralīmanohara, Vaṃçīgopāla, Rādhāvallabha, Gopīnātha, enz), maar ook vooral uit de moderne Hindoesche schilderkunst, waarin onderwerpen uit den Kṛṣṇa cyclus bizondere voorkeur genieten [1]).

Nu is het eigenaardig, dat in dezen cultus Kṛṣṇa wordt vereerd niet, volgens de voorstelling van het *Mahābhārata*, als het strijdbare stamhoofd der Yādavas en de listige bondgenoot der Pāṇḍu-zonen, maar veeleer als de bekoorlijke koningszoon, opgegroeid onder het herdersvolk van Braj (Vraja), zooals het *Bhāgavatapurāṇa* hem ons doet kennen. Wel verloochent deze herdersprins Kṛṣṇa niet geheel en al zijn oorspronkelijk heroïschen aard: allerlei Herkulische daden worden van hem geroemd, zooals het bedwingen van den draak Kālīyanāga en andere monsters (vgl. Caland, p. 21 en *n*). Maar liever bezingen de dichters zijn kinderlijke snakerijen, zijn dartel spel met de herderinnen en vooral zijn liefde tot Rādhā, de schoonste onder de herdersmeisjes van Braj. Het is die liefde, die, in mystieken zin opgevat als sym-

[1]) Men zie het door Caland (p. 25, n.) aangehaalde werk *Rājput paintings* van Coomaraswamy (Oxford 1916). Een eigenaardigheid, die, naar ik meen, nog geen verklaring heeft gevonden, is de blauwe huidskleur, waardoor Kṛṣṇa in de schilderkunst steeds is gekenmerkt, evenals trouwens het geval is met voorstellingen van Viṣṇu en diens overige *avatāras*. Ook in de poëzie wordt Kṛṣṇa's lichaam telkens beschreven als donkerblauw (*nīla*). Vandaar de vergelijking met de donkerblauwe onweerswolk (*nīlajīmūtagātro*, p. 150, l. 11, ook o. a. p. 143, l. 11) en met den saffier (*indranīlamaṇibhaṅganibhaṅga* p. 47, l. 12, vgl. Caland's vert. p. 12 en *kvāyaṃ bhugna*- [*bhagna* ?] *mahendranīlaçakalacchāyollasaccandrakaḥ*. p. 96, l. 25.

bool van de *bhakti*, de toewijding aan de godheid, zulk een groote plaats inneemt bij de vereerders van Viṣṇu.

Zoo vormt ook de liefde van Kṛṣṇa en Rādhā het eigenlijke onderwerp van Rāmakṛṣṇa's tooneelspel, dat door den uitgever zoowel herdersspel als mysteriespel wordt genoemd. Maar daarnaast neemt ook des herdersgods dartele scherts met de herderinnen een groote plaats in. Zelfs is het laatste (waarschijnlijk zesde) bedrijf geheel gewijd aan de beschrijving van den *rāsa*-dans, waarbij Kṛṣṇa de herderinnen voorgaat ten rei en haar met zijn zinnenbedwelmende fluitmuziek betoovert: „Met gouden nimbus voorzien, met zijn als een donderwolk donkerblauw lichaam, brengend de liefelijke rietfluit aan zijn mond, terwijl zijn gelaat door een zachten glimlach verhelderd werd, bedekt met dichten bloemkrans, waaraan de om zijn schouders zwermende bijen als dronken zich vasthechtten, speelde hij te midden der herderinnen in dansersgestalte zijn spel, hij, de éénige openbaring der hoogste verrukking." Aldus geeft prof. Caland in vertaling het vers weer, waarmede dit tooneel besluit.

In zijn voortreffelijke inleiding geeft de geleerde uitgever een uitvoerige inhoudsopgave van het stuk, dat uit zes bedrijven schijnt te bestaan, voorafgegaan door den gebruikelijken proloog [1]). In dezen treedt de tooneelleider (*sūtradhāra*) op in gesprek met een actrice, tevens zijn huisvrouw. Het is eigenaardig dat, wanneer deze laatste op den roep van haar echtgenoot (*ārye itas tāvat*) in het Prākrit antwoordt *ajjaütta ko ṇiyoö*, de tooneeldirecteur haar beduidt dat dit geen gelegenheid is om zich van „de gemeene taal" te bedienen; immers „dit hier is geen vergadering van gewone vorsten, maar van de uitgelezenste Viṣṇu-vereerders." Het stuk is dan ook, met uitzondering van de daareven aangehaalde zinsnede, geheel in het Sanskrit geschreven. Een eigenaardigheid, waarop Caland terecht de aandacht vestigt. Immers van de ons bewaarde tooneelstukken is het *Hanumannāṭaka* (eerste helft der 11de eeuw) het eenige, waarbij niet de gebruikelijke afwisseling van Sanskrit en Prākrit wordt aangetroffen. Het is interessant dat juist dit stuk door den tooneeldirecteur wordt genoemd, om te betoogen, dat een tooneelstuk zonder Prākrit niet tot de onmogelijkheden behoort.

Een andere eigenaardigheid, waarop Caland in zijn inleiding wijst, is deze dat „het stuk doorspekt is met allerlei beschrijvingen, deels meer van epischen, deels van lyrischen aard, die niet in den mond van een der eigenlijke acteurs passen, en het merkwaardige daarbij is nog dit, dat zoowel de vele lyrische intermezzi als andere, in proza vervatte mededeelingen, niet zelden in verhaaltrant, dus met de werkwoorden in den verleden tijd, worden gegeven."

Deze merkwaardigheid is ook eigen aan het *Hanumannāṭaka*. Ter verklaring oppert de uitgever verschillende mogelijkheden, waarvan de eerste mij wel de aannemelijkste toeschijnt. De bedoelde mededeelingen, die buiten den dialoog staan, zouden zijn gereciteerd door den „verklaarder" (*sūcaka*), die eenmaal in den tekst wordt genoemd (p. 76, l. 33) [1]).

De veronderstelling dat de *sūcaka* het geheele stuk zou hebben voorgedragen of voorgelezen, komt mij veel minder waarschijnlijk voor. Want wat zou dan de beteekenis zijn van de eenmaal voorkomende aanduiding: *sūcakaḥ sāmājikān prati?*

De door prof. Caland bezorgde uitgave berust op één handschrift, dat indertijd door Kern aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek is geschonken (het is n⁰. 2341 der Mss. lugd. n⁰. 2 der Sanskrit hss.). Aangezien geen andere handschriften bekend zijn en het Leidsche Ms. niet bizonder duidelijk geschreven is (de uitgever vermoedt dat het de Nāgarī copie van een palmblad origineel in Grantha is), is de lezing op vele plaatsen onzeker of corrupt.

Op verzoek van den heer Caland laat ik hier nog enkele tekstverbeteringen volgen, die hem door Kern eenige weken vóór diens overlijden waren medegedeeld.

p. 45, l. 26. *bhāti javā sakapoto*. Lees: *bhāti yavāsakapoto* (d. i. *yavāsaka-poto*) vgl. B. R. (in kürzerer Fassung) s. v. *yavāsaka*.

p. 74, ll. 29—30. Lees *dṛṣṭānukarṣati* en *āyaskāntam*.

p. 90, l. 27. *upāṭṭaye*; lees *upādrave*.

Als drukfout vermeld ik nog p. 143, l. 24 *praṇavāvaḥ*; lees *praṇamāvaḥ*

Leiden. J. Ph. Vogel.

F. Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache. Leipzig, Tauchnitz. 1917. (Pr. M. 4.50).

Aan een etymologisch woordenboek der Engelsche taal tot op den huidigen stand der Wetenschap bijgewerkt bestaat behoefte; en wanneer men zulk een werk ziet aangekondigd van de bekwame hand van Holthausen, koestert men terecht groote verwachtingen. Ook worden deze in het boekje dat vóór ons ligt niet beschaamd. Klein van omvang als het is, kan het den Anglist van veel nut zijn. Tal van verouderde afleidingen hebben afgedaan. De resultaten waartoe de onderzoekingen der voornaamste geleerden hebben geleid zijn geraadpleegd en getoetst aan des schrijvers eigen opvattingen. Het boekje is beknopt, praktisch ingericht, goedkoop — altemaal redenen om het geschenk ons door den geleerden Anglist geboden dankbaar te aanvaarden.

Maar het werkje is voorzien van eene Inleiding, die ik niet zeer gelukkig vind. Hierin toch bespreekt de schrijver Skeats Etymological Dictionary, welke zijn werk bedoeld is te vervangen; want, zegt, hij, Skeat deelt klemtoon, uitspraak noch beteekenis der woorden mede, is éénerzijds zeer beperkt en bevat aan den anderen kant tal van verouderde, dialectische of bijbelsche uitdrukkingen, die volkomen overtollig zijn. „Ein etymologisches Wörterbuch," zoo roept hij uit, „soll doch kein Raritätenkabinett sein!" Verder zijn er in de verklaringen vele leemten, onjuistheden en fouten; het boek is in vele opzichten niet op de hoogte der wetenschap. In 't kort: „es ist veraltet!"

Zulk eene inleiding noodigt tot vergelijking. Wanneer men bedenkt dat Skeats woordenboek meer dan een

[1]) Voor de pp. 48—49 beschreven *nīrājana* of *ārātrika* ceremonie (vgl. pp. 8—9) verwijs ik nog naar Dubois, *Hindu manners, customs and ceremonies* (Oxford 1899) pp. 150 vlg.

[1]) Iets dergelijks zullen wij misschien ook hebben aan te nemen opvoeringen van het *Gītagovinda* (cf. Sylvain Lévi, *Le théatre* bij *indien*, p. 235).

kwart eeuw oud is, spreekt het van zelf, dat Holthausen in vele opzichten betrouwbaarder is: hij heeft toch gebruik kunnen maken van al de belangrijke vruchten welke de studie der etymologie sinds heeft afgeworpen; en niet het minst heeft hij zijn voordeel kunnen doen met den rijken inhoud der New English Dictionary. Hij geeft ook den klemtoon aan (foutief in agriculture!) en vermeldt de waarde der vokalen in de sylbe die den hoofdtoon heeft (hoewel hij nu en dan wel eens vergeet het te doen, als bij *golf*, *ay*); maar van de klinkers in onbeklemde lettergrepen neemt hij niet de minste notitie, zoodat de zoeker geheel in het duister blijft omtrent de waarde van de gecursiveerde vocalen in woorden als: *a*ltercation, *a*lternation, candid*a*te, dram*a*, miniat*u*re, d*e*viation, *e*mancipation, mutt*o*n, lin*e*n, abstr*a*ct, p*a*rtake enz. Ook consonanten worden in den regel buiten beschouwing gelaten, zoodat ba*s*in, promi*s*e, incre*a*se, pul*s*e, ran*s*om, pal*s*y, — om er maar enkele te noemen — duister blijven. 't Is waar — voor dergelijke dingen raadpleegt men geen etymologisch woordenboek. Het is geen pronouncing dictionary. Maar waar Holthausen het veroordeelde als een leemte in Skeat, had hij zich niet met half werk moeten tevreden stellen.

Zoo staat het ook met de beteekenis der woorden, die Holthausen aangeeft. Wat nut is het den lezer wanneer hij vindt: antic, seltsam; chevy, Jagd; core, Gesellschaft; cruet, Flasche; gregarious, zur Herde gehörig enz. enz. Hoe deerlijk wordt de lezer bedrogen als hij meent de woorden nu te begrijpen. Ik houd het met Skeat's methode, die de beteekenis onvermeld laat.

En dan dat smalende „Raritäten-Kabinett"! Terwijl bij Holthausen tal van de gewoonste woorden ontbreken — ik noem slechts divers, mirage, pet, pun, chap (kaak), rut (wagenspoor), wight, while (conjunction) — staat het boek vol van prachtexemplaren als vamose, sice, ubeity, samel, searce, seric, sextry, denshire, enuclation, deray, divellicate, griseous, feretory, dispunge, adminicle, dehiscent, delible, eric, eristic, estovers, pi, exequies enz. enz. te veel om op te noemen. „Ein etymologisches Wörterbuch soll doch kein Raritäten-kabinett sein!" zou men H. kunnen toeroepen.

Wat nu de afleidingen zelf betreft — is men veel wijzer wanneer men vindt: banshee, Fee (gä beanshith); bribe, geschenk (afr.); newfangled, modisch (m. e. fangel); amputation, abnahme fr. l.; abound, überfluss haben l. abundare; affable, umgänglich fr. l. affabilis? Voorwaar, „Knappheit" kan ook een fout zijn. Zulke verklaringen laten de interessante woorden even duister als zij te voren waren. Ik heb nóg een bezwaar. Bij woorden van Germaanschen oorsprong teekent de schrijver soms aan: w. s. (: West-Sächsisch), soms: a. e. (Alt-Englisch). Gewoonlijk nu wordt onder de aanduiding, „Oud-Engelsch" verstaan, dat de vorm aan alle oud-Engelsche dialecten gemeen is, en ook H. gebruikt den term herhaaldelijk in die beteekenis. Maar dan weer lezen wij: ***high***, a. e. ***hēh***, waar de schrijver toch blijkbaar iets heel anders moet bedoeld hebben. En dit komt niet ééns, maar veelvuldig voor. Een weinig meer zorg in dit opzicht zou het boek zeker te stade zijn gekomen.

Holthausen's boekje dan, vult Skeats Etymological Dictionary aan, maar verdringt die geenszins. Het beteekent in verschillende opzichten een stap vooruit; het bevat veel waarvoor wij hem dankbaar zijn. Maar om de bovengenoemde redenen gaat het ons als Oliver Twist in the Workhouse; die „asked for more".

Utrecht. P. Fijn van Draat.

Ernst Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen. [Romanistische Arbeiten hg. von C. Voretzsch]. **Halle a. S., Max Niemeyer. 1915. (Pr. M. 4.50).**

Wanneer de letterkundige geschiedenis ten doel heeft „de juger, de comparer et de classer", zooals Brunetière dat wil, dan heeft dit boek reden van bestaan: 't zal kunnen meewerken tot de oplossing van een vraagstuk dat de vakmannen bezighield, n.l. te weten bij welke school of groep men Mérimée moet indeelen. Dat is 't doel van 't boek. De gevolgde methode is die van een onderzoek naar de romantische elementen in M.'s letterkundig werk (9). 't Resultaat is: M. moet *im groszen und ganzen* bij de Romantici worden geplaatst (187).

Laat ik beginnen met te verklaren dat ik Mérimée vind òf een niet te definiëeren schrijver, een „inclassable", òf een man van l'art pour l'art op het oogenblik dat deze beweging zich nog niet had geopenbaard, evenals Gautier 't, onbewust, was in zijne *Préface* van *Mademoiselle de Maupin* (1834). En dat om redenen die ik hier niet kan uiteenzetten in den breede.

Falke begint met een Inleiding (1—9), waarin hij de meeningen weergeeft van hen die over het onderwerp van dit boek hun oordeel zeiden. Hij citeert daarbij noch Sainte-Beuve, *C. du L.*, VII, 383 en 287—8, waar deze, zonder 't te willen of te weten, reeds den art-pour-l'art-schrijver definiëert, noch Taine's meening in de *Préface* der *Lettres à une inconnue*, noch Lemaître, *Contemporains*, IV, 35 ss. En hij citeert verkeerd d'Haussonville (2); deze immers zegt zeer uitdrukkelijk (*Prosper Mérimée, Hugh Elliot*, p. 188): „Dans toute la campagne romantique par laquelle il a commencé, M. suivait le mouvement du jour, mais il n'était pas dans sa vraie voie"; dan komt de anecdote met 't slotwoord: „Je vous quitte, car ce ne sont pas mes opinions." En hij citeert half en leest verkeerd Lanson's gedachte (*Hist. de la Litt. fr.*[5], 989): „Mérimée appartient à la grande période romantique" — d.w.z. wat den tijd betreft, n. l. *Clara Gazul* (1825) tot *l'abbé Aubain* (1846) — dan komt de weggelaten zin van vijf regels — en eindelijk: „M., lui, est purement artiste: son œuvre relève de la théorie de l'art pour l'art". En zoo ooit, dan was hier Lanson helder. En juist.

In 't eerste hoofdstuk (10—32) zet Falke uiteen wat men onder Fransche romantiek moet verstaan; hierbij hecht hij groote waarde aan de realistische theorie die Hugo voor oogen zweefde en zijn uitlatingen over *nature* en *vérité*, die hij zoo spoedig ontrouw werd; Falke beroept zich eveneens op het schitterende, maar eenzijdige boek van G. Pellissier, *Le Réalisme du Romantisme*, dat toch geen bewijskracht meer heeft na Faguet's uitmuntende artikel (*R. d. d. M.*, 1. 4. 1912). Van de eigenschappen die 't romantisme kenmerken, houdt hij in 't oog om ze op M.'s werk te passen: subjectivisme en overheersching van 't gevoel, middeleeuwsche en exotische trekken, antithese en melodramatische elementen. Dat theorie en praktijk van de Romantici in botsing komen, Falke moet 't erkennen; bovendien bepaalt hij zich in zijn aanhalingen tot den meest verwarden,

veranderlijken theoreticus, Victor Hugo. En dat enkele elementen: de lust tot 't exotische, de haat tegenover den burgerman, de drang naar het fantastische en het zeldzame of naar het koel-krachtige, ook te vinden zijn bij Baudelaire of Flaubert, dat ontgaat Falke blijkbaar. En is deze zin (28): „*L'art libre* oder noch besser *l'art pour l'art* ist die schon in der *Préface* V. Hugo's versteckt auftretende devise der romantik", wel verdedigbaar?

In zijn tweede hoofdstuk (33—56) geeft Falke een overzicht van M.'s romantiek in zijn theater en zijn lyriek; hij neemt ze dus op als ernstig werk, niet als een mystificatie, zooals Lemaître (*o. c.*, 40), of een uiting van een dilettant van het genre Stendhal, zooals Brunetière (*Manuel*, 438). Op dit deel van M.'s werk past F. het onderzoek naar de drie eigenschappen toe die hij als „romantisch" vasthoudt. De antithese b. v. is romantisch, dus als een stuk tot titel heeft „Les Espagnols en Danemark", dan is 't romantisch (39). In welk een romantiek zwelgde niet, aldus voortredeneerende, La Fontaine toen hij „Le Loup et l'Agneau", „Le Lièvre et la Tortue" of „Le Gland et la Citrouille" schreef? In dit hoofdstuk blijft één juist gegeven over: men kan M.'s haatgevoelen voor de mondaine, koude, conventioneele dingen en voor de priesteroverheersching onder de Restauratie. Maar hoe sober is dat alles aangeduid! En welk een verschil met de brandende oplaaiing van haat in George Sand's romans, die juist zoo zuiver lyrisch conventie en schijnheiligheid geeselen!

De roman en de novellen worden naar hun inhoud in hoofdstuk III (56—88) ontleed; blijkbaar heeft F. S. de Lovenjoul's bibliographie niet gebruikt (zoo is *Federigo* (p. 63) geen posthuum werk; *Il Vicolo* (p. 79) is echter posthuum) en niet de artikels over *Colomba* in de *Illustration* van 1911 (10 juin, 14 oct.) gekend. Wanneer F. grooten invloed toeschrijft aan E. Th. A. Hoffmann (p. 88, cf. o. a. 59, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 125, 132), dan is er nog even te wijzen op de m. i. zoo juiste fondamenteele scheiding die Breuillac maakt tusschen den zielstoestand van Hoffmann en van Mérimée (*Revue d'histoire littér.*, XIV, 89 en 90).

Welke romantische elementen er in de *Chronique* zijn wordt in hoofdstuk IV nagegaan (89—115); hierbij wordt weer „mittelalter (?) und lokalfarbe" als typisch romantisch op den voorgrond geplaatst. Jammer is 't dat Falke geheel geen rekening houdt met het befaamde hoofdstuk VIII, *dialogue entre le lecteur et l'auteur* en met M.'s uitlating in zijn *Préface* dat het is een „étude de mœurs". In dit boek is de locale kleur zoo sober aangebracht, zoo echt inwendig, dat zij als opzettelijk met nalatigheid schijnt behandeld (over deze kwestie z. L. Maigron, *Le Roman historique*, p. 316 ss), juist zooals een Vigny haar in *Daphné* zal toepassen of Anatole France in *Thaïs* en *les Dieux ont soif*.

Naar de voorgenomen systematiseering worden in chapiter V (116—139) en een zwak chapiter VI (140—144) hoofdmotief en bijmotieven getoetst aan de drie genoemde romantische karakteristieken; hierbij worden de romantische eigenschappen sterk onderstreept, terwijl het zuivere art-pour-l'art streven in *la double Méprise* of *la Partie de Trictrac* niet behoorlijk recht geschiedt. Dezelfde schematische behandeling wordt toegepast op de karakteriseering der personen (hoofdstuk VII, p. 144—162). Daarna komt (p. 163—179) een hoofdstuk over het subjectieve element in zijn werk, dat eigenlijk de hoofdzaak van dit boek zou moeten hebben gevormd. 't Geeft een goede samenvatting van wat we uit M's werk lezen kunnen over hemzelf, zooals hij ons wil schijnen, niet zooals hij is. Want dit is de fout van deze onderzoeking: zij gaat niet uit van den werkelijken, den subjectieven, den primairen Mérimée, zooals we dien hebben leeren kennen uit zijn talrijke correspondentie, maar van den Mérimée die zorgvuldig zijn persoonlijkheid heeft verborgen en haar ver van zijn werk heeft gehouden, met een paar uitzonderingen, de portretten in *Le Vase étrusque* en *La double Méprise*. De correspondentie zou Falke M. hebben leeren kennen, èn dien „good natured man" zelf, èn zijn houding tegenover zijn eigen werk en tegenover de romantiek. Als een Leconte de Lisle, als een Flaubert is hij een trillende ziel van een wonderlijke fijngevoeligheid — hoe verwijt hij zich Mme Childe te hebben bedroefd door een „bouderie"! (*R. d. d. M.*, 1. 3. 1896, p. 12); zijn inwendig leven en zijn kunst latend afhangen van den invloed eener jaren lang aangebedene. En van dit alles, dat een romanticus zou hebben verleid tot ik weet niet hoe teedere ontboezemingen in halve tinten vinden we in zijn werk niets. En daarom in de eerste plaats is het niet romantisch.

Het negende hoofdstuk (180—186) analyseert de niet-romantische elementen in zijn werk: zijn stijl, het uiterlijk wetenschappelijke van het werk — een ironievorm waarvan Falke blijkbaar de waarde niet heeft begrepen — het realisme in zijn moderne novellen, en zijn geestigheden tegen de romantici.

Volgt de conclusie: hij is een echte romanticus.

Ik had reeds de gelegenheid op te merken dat Falke begonnen is met den man dien hij als een romanticus wilde voorstellen, niet in zijn persoonlijkheid te bestudeeren en dat hij het geheele werk au sérieux neemt. En dit is een fout: *Clara Gazul* en *la Guzla* zijn cerebrale kunst van een buitengewoon handig spotter. Ik wees er ook reeds op, dat zijn boek lijdt onder zijn „schematismus", dat hem verleidt 't romantisme te onderzoeken op drie of vier elementen, daarbij het realisme, dat hij een hoofdfactor vindt (15), achterwege latend. Antithetisch, dus romantisch, zijn de figuren van Mme de Coulanges en haar dochter (43), is de liefde van de 20 jarige Julie voor den vijftigjarigen Saqueville (49), is Coligny „un héros et un saint" (104), is het medelijden der gendarmes met den bandiet Gianetto Sanpiero (117), is de koelbloedigheid van den officier die aan een damesboudoir denkt, waar hij zal vertellen van zijn soldatenleven (119), een trek die reeds bij Joinville is te vinden. En lyrisch is 't ironische slot der stukjes, waarin de dooden weer opstaan om 't publiek te verzoeken den auteur zijn fouten te vergeven (38), is de aanval op de onbenullige samenzweerders in *Les Mécontents* — dat juist zoo sober, fijn geeselend is —, is de beschrijving van George's dood in *la Chronique* — die zoo meer dan voltairiaansche bladzijden. En alles is ook couleur locale, wat dit juist niet is, maar de zuivere étude de mœurs, die steeds M's werk was, terwijl hij slechts spot had voor de couleur locale (b. v. in het *Avertissment* van 1840 bij *la Guzla*; in brieven in de *Mercure de France* 1. 4. 1911, 486 of de *Nouvelle Revue* 15. 9. 1882; of in *Dernières Nouvelles* p. 56). En 't

ergste is wel dat F. romantisch en romanesk steeds verwart: is een verkleeding romanesk of romantisch (51), 't dragen van een masker in de XVIe eeuw romantisch of mode (95), de tegenoverstelling van twee broers met verschillenden godsdienst romantisch (96), list en intrige romantisch (101), enz.? Geen oogenblik heeft F. eraan gedacht rekening te houden met de nalatenschap die de theorie van l'art pour l'art van de romantiek overnam, terwijl hij toch Cassagne's uitnemende boek kende (p. X), dat hem zoo precies had kunnen doen zien hoe Mérimée, zoo hij al van zich zelf getuigen kon: „Vers l'an de grâce 1827 nous étions tous romantiques" (*Avert. de la Guzla*), een man was van l'art pour l'art.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Contenau, Umma sous la dynastie d'Ur. Paris, Paul Geuthner. 1916. (Pr. fr. 3).

Umma is de oud-babylonische naam van een stad wier overblijfselen gevonden worden in een ruïnenheuvel, thans Djocha geheeten, midden in Babylonië, een 100-tal kilometers ten Z. van Kût-el-Amâra. In het begin der 20ste eeuw richtte de aandacht der archeologen zich ook op de puinhoopen van Djocha; de opgravingen brachten vooral een massa kleitafeltjes aan het licht. Op grond van deze spijkerschrift-documenten konden de assyriologen Djocha indentificeeren met het reeds te voren bekende Umma (geschreven met het teeken GIŠ gevolgd door het teeken ḪU; ten onrechte soms ook zoo gelezen, als ware „Giš-ḫu" de eigenlijke naam). Deze stad speelde een belangrijke rol, in staatkundig en maatschappelijk opzicht, tijdens de oud-babylonische periode; vooral onder de zgn. dynastie van Ur (26ste tot 24ste eeuw v. Chr.).

Voorliggend boek behandelt een reeks kleitafeltjes uit Djocha, behoorende tot de particuliere collectie van den schrijver. De inleiding geeft een levendige, plastische beschrijving van het oude Umma, geadstrueerd door allerlei trekjes, ontleend aan de daar gevonden documenten. Wij lezen over de belangrijke stad, liggend op een heuvel te midden der zeer vruchtbare vlakte; over talrijke kanalen, bestemd tot regeling van het overstroomingswater en vooral tot vervoer, b. v. van het graan; over de rietsnijders, die het materiaal verzamelen voor de uitgebreide manden-fabricage; de veekudden op de weilanden en de korenschuren in de buitenwijken; het drukke en woelige leven op de straten der stad zelf, waar menschen van allerlei nationaliteit elkaar ontmoeten; de optochten en de offerfeesten ter eere van de gestorven koningen; de bazars, de tempels en de magazijnen, een en ander met bijbehoorend personeel, van wier hand de meeste kleitafel-documenten afkomstig zijn. — In het volgend, meer technisch hoofdstuk worden 110 van die documenten besproken en grootendeels vertaald (uit het Sumerisch). Het zijn, in hoofdzaak, rekeningen, ontvangbewijzen en andere aanteekeningen van handelslieden en administratiebeambten. Zij betreffen leverantie's van koren, van verschillende dranken (vooral bier) en spijzen, van vee; voorts betalingen aan gehuurde werklieden, vervoer van graan per vrachtschip, verkoop van riet voor de manden-industrie, enz. — Het laatste hoofdstuk handelt over de mythologische voorstellingen van een paar zegelafdrukken. — Eindelijk komen de indices der eigennamen en, wat vooral van belang is, een duidelijke tekstuitgaaf in spijkerschrift van de 110 kleitafeltjes, met mooi handschrift gecopiëerd.

De uitvoering — ook het papier — van dit mooie boekje is uitnemend.

Leiden. G. J. Thierry.

R. Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6.60).

Men zou verwachten, in het strafrecht van het latere Egypte brokstukken terug te vinden van de drie beschavingen, die in de nieuwe Egyptische maatschappij zijn vervloeid: normen van oud-nationaal strafrecht naast Grieksche regelingen in het tijdperk der Ptolemaeën, daarnaast Romeinsche invloeden na de inlijving bij het Rijk. Het onderzoek van den schrijver brengt dadelijk deze verrassende waarneming, dat reeds in het Egypte der diadochen, waarover de papyri licht verspreiden, geen sporen van oud nationaal strafrecht uit den tijd der Pharo's meer zijn aan te wijzen. Grieksch strafrecht gold niet alleen voor de Grieken, ook in die strafgedingen, waarbij slechts een der partijen tot den Griekschen stam behoorde, maar ook de Egyptenaren kregen hoogstwaarschijnlijk hunne strafrechtsbedeeling van de Grieksche rechtbanken, die naar Grieksche beginselen recht deden. Zoodat in het Egypte der Ptolemaeën het Grieksche strafrecht het algemeen geldende was. Het zou zeker zeer belangwekkend zijn, na te gaan, hoe deze snelle verdringing van het nationale door het vreemde element mogelijk is geweest, waar toch op het stuk van privaatrecht de taaiheid van de oude volksinstellingen zooveel grooter is gebleken. Voorloopig moeten wij ons tevreden stellen met de waarneming van het belangrijk feit.

De schrijver doorsnuffelt dan met veel nauwgezetheid een uitgebreid papyrimateriaal en ontwerpt ons zoo een beeld van het materieele en het formeele strafrecht, voor zoover de gegevens van den rijken schat der papyri dit beeld vermogen te doen onderkennen, eerst voor het tijdperk de Ptolemaeën, dan voor het Egypte van den Romeinschen en van den Byzantijnschen tijd. De eerste periode wijst aan een overgang van het private naar het publieke strafrecht. Sterke sporen van de private berechting vertoonen de strafbare feiten, waarbij de belangen van bijzondere personen worden aangetast of bedreigd, de groep der ἴδια ἀδικήματα, die de grootste rol spelen in de samenleving der menschen: het initiatief tot de strafvervolging is nagenoeg steeds aan den gekrenkte overgelaten, terwijl het dezen vrijstaat, de zaak, ook hangende het geding, door vrijwillige schikking (διάλυσις) af te doen. Daartegenover is ook het publiek element in de strafrechtspleging bezig tot ontwikkeling te komen: de berechting geschiedt door den rechter, of hem wordt de vaststelling der straf overgelaten, voor zoover deze niet bij voorbaat door de rechtsorde is vastgelegd, terwijl ook de vervolging van sommige zware delicten, met name roof, van overheidswege kan worden ondernomen. De delicten, waarbij de belangen van den staat of zijne onderdeelen worden aangerand (belastingdelicten, προσοδικά, misdrijven tegen het openbaar gezag, βασιλικὰ ἐγκλήματα, misdrijven tegen de koninklijke waardigheid, ἀσέβεια, en misdrijven tegen den godsdienst, ἱεροσυλία) staan niet zoo sterk in het teeken der staatsbemoeiing, als men zou verwachten. De instelling der

vervolging is overgelaten aan dengene, die de krenking ondervindt, of wordt bereikt door een klacht welke door ieder burger kan worden ingediend (de zoogenaamde *actio popularis*). Rechtstreeksch ingrijpen door de overheid als zoodanig kan wel worden vermoed, niet bewezen.

Als belangwekkende punten uit het Ptolemaeïsche strafrecht breng ik nog naar voren: allereerst de opsomming der ἴδια ἀδικήματα, die ons een merkwaardigen kijk geeft op het doen en laten der menschen, dat door de scherp-dwingende regelen van het strafrechtelijk ingrijpen werd bestreken. Straffen dan worden bedreigd tegen: doodslag, ook in culposen vorm; krenking der persoonlijkheid in uitgebreiden zin, ὕβρις, de Grieksche tegenhanger van de Romeinsche *iniuria*; openlijke geweldpleging, βία, die onder meer omvat het door geweld iemand dwingen tot iets te dulden, dat hij niet te dulden verplicht is (de éene zijde van ons art. 284 1o W. v. S.) en verbod van eigen richting in zake onroerende goederen; afpersing; diefstal, daaronder de gekwalificeerde vormen: diefstal bij nacht (vgl. art. 311 3o W. v. S.), diefstal met wapengeweld (vgl. art. 312 W. v. S.), diefstal door vereenigde personen (vgl. art. 311 4o W. v. S.), diefstal met braak (vgl. art. 311 5o W. v. S.); zaakbeschadiging, waarbij opzet niet wordt vereischt; bedrog, daaronder: valschheid in geschrifte en bedrieglijke bevoordeeling van anderen; valsche getuigenis; overspel. De aandacht wordt nog gewekt door de algemeene onderscheiding van de strafbare feiten in ἀγνοήματα en ἁμαρτήματα, ofschoon het, bij den stand der gegevens, ongelukkigerwijze niet mogelijk schijnt, den zin der onderscheiding met zekerheid vast te stellen. De schrijver neigt tot de opvatting van de ἀγνοήματα als geobjectiveerde strafbare feiten. Intusschen blijkt uit de beschrijving der bijzondere delicten, dat wel aanleiding schijnt te bestaan, de tegenstelling op te vatten als die van doleuse en culpose misdrijven. Bij de kennisneming van de straffen worden wij getroffen door de groote mildheid van het strafstelsel: slechts in twee gevallen (vervalsching van maat en schending van het asylrecht) wordt de doodstraf bedreigd, de algeheele vermogensconfiscatie speelt een bescheiden rol, lichamelijke straffen worden alleen op slaven, niet op vrijen toegepast. Dit treft te meer, omdat dit alles zoo anders was in het Grieksche moederrecht, althans in het Attische strafrecht, dat met name kwistig dreigde met de doodstraf. Was dat het zachte Egyptische volkskarakter, dat de uitheemsche gestrengheid onder zijn temperende bekoring wist te brengen? Was dat wellicht de stille nawerking van den ouden nationalen invloed uit den tijd der Pharo's?

Na de inlijving van Egypte bij het Romeinsche rijk kon het niet uitblijven of Romeinsche invloeden moesten zich doen gelden. Maar er verandert betrekkelijk weinig in de materieele strafbepalingen, naar de schijver meent voornamelijk hierom omdat er in den grond der zaak veel overeenstemming bestond tusschen Grieksch en Romeinsch strafrecht. De wijzigingen, der vermelding waard, betreffen: het publiekrechtelijk beginsel, dat in de strafvervolging meer tot doorbraak komt; de strafbaarstelling van de poging bij verschillende misdrijven; vooral de verscherping van het strafstelsel: de doodstraf wordt op grootere schaal bedreigd, de geeseling ook voor vrijen ingevoerd, daarnaast de dwangarbeid in de groeven. Intusschen blijven ook op het stuk van het strafrecht in dezen tijd rijksrecht en landrecht naast elkander bestaan. De vereenzelving volgt eerst in de Byzantijnsche periode, meest in de richting van de zegepraal van het rijksrecht. Soms gaat het anders: zoo wordt de geeseling weer tot slaven beperkt.

Leiden. J. van Kan.

Ernst Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte. Basel, 1917. (Pr. *f* 1.85).

Het was eene goede gedachte om dezen kleinen bundel voordrachten van den jeugdigen, aan het West-front gevallen hoogleeraar uit te geven. Want zijne stukken verdienen in wijder kring bekend te worden dan in dien van hoorders, waarvoor de eersten waren bestemd, of vergeten te geraken in een tijdschrift, waarvoor het laatste opstel als bijdrage heeft gediend.

Heidrich heeft twee vraagstukken behandeld: eene geschiedenis van de kunstgeschiedschrijving en eene behandeling van de methode der kunstgeschiedschrijving. Wel te verstaan, voor beiden alleen van die der beeldende kunst. De eerste arbeid moest onvoltooid blijven, hetgeen te meer valt te betreuren, omdat het onderwerp aan alle kunsthistorici een bijzonder belang inboezemt. Het tweede werkstuk, beoordeeling van een belangrijk kunsthistorisch geschrift, verdient de aandacht, omdat Heidrich hierin tevens zijne eigen opvatting van de kunstgeschiedschrijving te kennen geeft, en deze verdedigt tegen een geduchten tegenstander, Alois Riegl, die ten onzent wellicht het meest bekend is door zijne Geschiedenis van het Hollandsche groepenportret, meer dan door zijn belangwekkend geschrift: „Die spätrömische Kunstindustrie".

Heidrich beproefde om de kunst overal te verstaan uit het totaal begrip van het leven. De verschillende wijzen van kunstgeschiedschrijving konden hem alleen duidelijk worden in het licht en in den samenhang van het algeheele geestelijk leven uit den desbetreffenden tijd. Aldus verzekert Wölfflin, aan wiens goede zorgen wij de uitgave van den bundel danken. Men wordt bij de lezing telkens aan dit woord herinnerd, en men leert ook telkens de onwederlegbare juistheid van de hooge opvatting waardeeren, waarvan Heidrich is vervuld geweest.

Het eerste opstel handelt over den aanvangen de ontwikkeling van de nieuwere kunstgeschiedschrijving; in het eerste hoofdstuk de Renaissance, met Vasari tot hoofdfiguur, omringd door voorgangers en opvolgers; in het tweede met Winckelmann als voornaamste persoon.

Het tafereel van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving is duidelijk geteekend. De ontwikeling en de voortbeweging moet inderdaad zijn geweest zooals Heidrich zich beiden heeft voorgesteld. Zijne critiek op de voormalige constructie der geschiedenis, en zijne beoordeeling van de geschiedschrijvers en hun werk, zijn onpartijdig en juist. De teekening van de hoofdfiguren op het eerste, en van de kleinere figuren op het tweede plan, alles tegen een duidelijk aangegeven achtergrond, maken de voorstelling tot eene boeiende en der kennisname overwaard. Men geve oplettendheid aan den voortgang: de „Commentaren" van Ghiberti, het eigenaardig

en beduidend voorspel, tot de glansrijke poging van Vasari; dan het werk van dezen; en van hier tot Winckelmann, de allen en alles overtreffende, aan wien welverdiend eene glansrijke paragraaf wordt gewijd. Dat Heidrich, zelf een denker en een kunstwetenschappelijk geleerde, aan het kunstwetenschappelijk element en aan het werk van Winckelmann volledig recht heeft laten weervaren, zij met voldoening aangestipt.

Van gelijke beteekenis en waarde is het volgend opstel, dat aan den arbeid van Karl Schnaase en Jacob Burckhardt is gewijd.

De practische waarde van deze opstellen is, dat met een enkelen toets soms de wetenschappelijke beteekenis en de betrouwbaarheid der besproken kunstgeschiedschrijvingen wordt aangeduid; dat de ontwikkelingsgang van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving wordt gevolgd en — het zou ongetwijfeld het geval zijn geweest, indien de schrijver zijn werk had kunnen voltooien, — dat zich hieruit de probleemstelling van de voortaan te volgen methode der kunstgeschiedschrijving laat ontwikkelen.

De aankondiging van het boek van Dr. Jantzen ,,Das niederländische Architekturbild", gaf Heidrich aanleiding om zijne methodologie van de kunstgeschiedschrijving naar voren te brengen. Op blz. 86 wordt zijne opvatting scherp en in klare bewoordingen tegenover Riegl ontwikkeld. Hij neemt het op voor de natuurlijke, levensvolle en frissche opvatting van de kunstwerken. Hij waarschuwt voor het geweldplegen hieraan door kunstige of gezochte opvattingen en voor de eenzijdigheden, die zijns inziens aan de overigens zeer hoog staande denkbeelden van Riegl kleven. Telkens komt Heidrich in de bespreking van het aangekondigd boek op zijne bezwaren tegen Riegl's opvattingen terug, en ook telkens duidelijker treedt naar voren hetgeen hij aan de methode van de kunstgeschiedschrijving wil ten grondslag leggen, en dat wij in den laatsten zin van het boekje (bl. 109) treffend juist vinden uitgedrukt.

Het is zeer te betreuren, dat Riegl's belangrijk werk totaal uitverkocht is en niet valt binnen ieders bereik. Ik moet mij hierom voor deze gelegenheid van een partij kiezen in dit vraagstuk onthouden. Maar ik betreur het ook, dat Heidrich niet meer in de gelegenheid is geweest om rechtstreeks het werk van Riegl te beoordeelen en diens beginselen te toetsen. Vooralsnog zou ik meenen : de schaal helt over ten gunste van Heidrich. Maar de eerste indrukken zijn niet altijd de blijvende, en, men bedenke wel, Riegl is een man van groote beteekenis. Bovendien is het vraagstuk, waarom het gaat, een zeer ingewikkeld, dat niet met enkele woorden kan worden opgelost.

Het werk van Heidrich schenkt ons een frisch geschreven boekje, getuigend van een onbevangen en helderen geest, die veel beloofde voor de kunstwetenschap. Wij hadden gaarne naar hem geluisterd. Ziehier de eerste indruk, dien men na de lezing er van ontvangt. De tweede is : een ontwakend besef van erkentelijkheid voor de waarschuwing om iedere aanraking met de kunst, of elke studie hiervan vrij te houden van het gezochte en gewrongene. En de derde indruk doet ons stemmen tot sympathie. Want, ziehier een man, die het zeer duidelijk laat gevoelen : het aesthetische, de wetenschap en de kunst, zij uit het leven te verklaren en voor het leven te bestemmen. Wij moeten het leven ook langs dezen weg leeren kennen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Die Annalen des Tacitus. Von **A. Draeger.** I. Band. I Heft. Achte Auflage von **W. Heraeus.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 2.— Gebunden : M. 2.60. Teuerungszuschlag : 25 %).

Van dit bekende en degelijke boek, waarvan de eerste uitgave in 1868 verscheen, kondigen wij gaarne de achtste bewerking aan.

Behoudens enkele afwijkingen, die afzonderlijk worden opgegeven, sluit de tekst zich aan bij dien van *Halm-Andresen* (1913).

De grammaticale opmerkingen zijn wat meer beperkt of in het overzicht van het spraakgebruik van Tacitus ingevoegd ; de vertalingen en historische verklaringen zijn talrijker.

NIEUWE NEDERLANDSCHE LEESBOEKEN.

G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn., Nederlandsch leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs. Groningen, Den Haag, Wolters. 1e en 2e deel 1916, 3e deel 1917. (Pr. per deel : ingen. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.25).

Door omstandigheden onafhankelijk van den wil der redactie van het *Museum* zoowel als van dien van ondergeteekende, is de aankondiging van deze leesboeken vertraagd. Maar daar drie ,,kopstukken" van het Nederlandsche taalonderwijs er aan hebben samengewerkt, mag uitstel geen afstel zijn. Een taalkundig muggenzifter zou, zich beroepende op Van Dale en de logica, kunnen beweren, dat de titel niet in den haak is, maar aan zulke onbelangrijke slordigheden wordt weinig aandacht meer geschonken : de lezer merkt ze niet op en weet toch wel, wat bedoeld is. In dit ,,Nederlandsch Leesboek" is leerstof bijeengebracht ,,in zodanige verscheidenheid en van zulk karakter, dat de leraar de boeken niet alleen voor zijn leesles kan gebruiken, maar ook als basis van het taalonderwijs in de ruimst mogelijke zin van het woord." Het tweede deel is m. i. het beste, wat niet zeggen wil, dat de beide andere deelen minderwaardig zouden zijn. Wel zijn dat de fragmenten uit Bernard Geluk's Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud, een slappe imitatie van Dickens' Pickwick ; in een letterkundig leesboek zouden zulke flauwiteiten er mee door kunnen, om het karakteristieke van een letterkundig stroominkje omstreeks 1840 duidelijk te maken. Van de vele gedichten van Staring door de verzamelaars opgenomen, had ik Hertog Willems Bedevaart in 1389 — althans in het eerste deel — gaarne gemist : dit gewrongen verhaal is veel te moeielijk voor jonge leerlingen en heeft maar weinig van de goede eigenschappen van des dichters beste verzen.

Dr. J. Prinsen J. Lzn., Letterkundig leesboek. Tweede druk. Zwolle. W. E. J. Tjeenk Willink. 1917. (Pr. ƒ 1.90).

Van dit boek, bestemd voor de hoogste klassen van Hoogere Burgerschool, Gymnasium en Kweekschool, is de eerste druk in 1913 verschenen. Het wil een enkelen blik geven over onze letterkunde in haar geheel, het mini-

mum dat noodig is om eenig inzicht in onze letterkundige geschiedenis te krijgen. Er moet, dat spreekt van zelf, vooral van de nieuwere schrijvers veel meer gelezen worden. Ter wille van het karakteristieke van een auteur of van een geheele strooming in de litteratuur zijn niet enkel „bloemen" verzameld. Om het boek beter te doen beantwoorden aan wat het blijkens het bovenstaande zijn wil, heeft de verzamelaar in dezen herdruk nog eenige stukken laten vervallen. De hoofdindeeling komt overeen met die van zijn schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Het zeer bruikbare boek bevat stukken uit: I. De Middeleeuwen (24 blz.). II. De Renaissance A. Opkomst (17 blz.). B. Bloei (99 blz.). C. Verval (19 blz.). III. Eerste Periode der Romantiek (40 blz.). IV. Tweede Periode der Romantiek (70 blz.). V. De beweging van tachtig (54 blz.). Voor de gebruikers van Dr. Prinsen's „Schets" is dit leesboek onmisbaar.

Dr. K. H. de Raaf en **J. J. Griss, Een nieuwe Bundel, Vijfde deel.** Van 1880 tot onzen tijd. Rotterdam, Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1917.

Het einde kroont het werk! Dit in alle opzichten smaakvolle vijfde deel is eene zeldzaam mooie, zeer uitvoerige, bloemlezing van de nieuwe Nederlandsche woordkunst. Voor onze H. B. S. is ze wellicht te uitgebreid, maar wat een prachtig boek voor wie door „zelfstudie" iets weten wil over onze letterkunde sinds 1880. Al mis ik enkele jongeren, van wie voortreffelijk werk verschenen is, o. a. Roosdorp en Mr. Otten, toch zeg ik in alle oprechtheid, met een kleinen variant — ook in de beteekenis! — van een Latijnschen halven versregel: „Me vobis subdere gaudeo". Is er werkelijk onder ons volk eene allengs groeiende neiging om van onze hedendaagsche letterkunde kennis te nemen, dan zal ook dit werk — meer dan eenig ander, zeggen de verzamelaars — hieraan te gemoet komen.

E. Rijpma, Jonge Kracht, III. Amsterdam, L. J. Veen. 1918. (Pr. *f* 2.40).

Het derde deel van dit „Nieuw leesboek voor de lagere en middelklassen van inrichtingen voor hooger, middelbaar en voortgezet lager onderwijs" is evenals de beide eerste deelen ontstaan door samenwerking tusschen leeraar en leerlingen. „Meer dan in de eerste deelen," zegt de verzamelaar, „kon gelet worden op literaire schoonheid, maar toch meende ik ook met de eischen van het technisch lezen wel degelijk rekening te moeten houden, omdat de leerlingen van de 3e en 4e klas dikwijls neiging vertoonen de voordracht te verwaarloozen, wat door geschikte leesstof tegengegaan kan worden." Waarom de verzamelaar „De Sint-Nikolaasavond" van P. A. de Génestet *in zijn geheel* heeft opgenomen, is mij niet duidelijk. Dit leerboek zal goede diensten kunnen bewijzen in scholen met overvloed van tijd voor Nederlandsch, al bevat het minder „leuke" stukken dan de beide vorige deelen.

* * *

Aan bovenstaande beknopte aankondigingen wensch ik nog enkele opmerkingen toe te voegen. Boeken voor de school, voor de Hoogere Burgerschool in het bijzonder, mogen niet veel geld kosten, vooral niet in dezen duren tijd. Toen ik, een jaar of drie geleden, den mooien platenatlas van De Vooys en Poelhekke in onze boekenlijst wilde opnemen, werd mij vriendelijk doch dringend verzocht, dit niet te doen, want strikt noodzakelijk was deze atlas immers niet? Als wij, H. B. S.-leeraren, in de derde, de vierde en de vijfde klas over niet meer dan twee uur, d. w. z. 2 × 50 minuten in de week kunnen beschikken voor ons onderwijs in Nederlandsche taal en letterkunde c. a., dan is eene eenigszins uitvoerige behandeling van de letterkundige geschiedenis en van de Nederlandsche woordkunst onmogelijk. En nu zijn, met weinig uitzonderingen, de leerboeken en letterkundige bloemlezingen in de laatste jaren verschenen, voor de school èn veel te omvangrijk, èn veel te duur. Wij moeten toch ook enkele werken van vroeger en later tijd in hun geheel met onze leerlingen lezen en bespreken! Een beknopte geschiedenis onzer letteren van ± 50, een letterkundige bloemlezing van hoogstens 150 bladzijden, zou voor vele scholen bruikbaar kunnen zijn en een groot debiet hebben.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

J. Prinsen J. Lzn., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde. 2 dln. Groningen, Den Haag, Wolters. 1917—1918. (Pr. *f* 2.— geb. *f* 2.50).

Naast de bijna klassiek-geworden bloemlezing van De Groot, Leopold en Rijkens verschenen er de laatste jaren verschillende andere ten gebruike bij het onderwijs in de Nederl. letterkunde. Wanneer iemand van de frissche oorspronkelijkheid en buitengewone belezenheid als waarover Dr. Prinsen beschikt, een bloemlezing verzamelt, weet men reeds vooruit, er stukken van bekende en ook minder-bekende schrijvers in te zullen aantreffen, die in soortgelijke compilatie-werken ontbreken. Toch loopt men eenigszins gevaar bij deze verzamelmethode. Men neemt licht te veel schrijvers op of geeft van een bepaalden schrijver zooveel specimina, dat de leesstukken een wat al te fragmentarisch karakter krijgen. Om een paar voorbeelden te noemen. Wanneer men bij Vondel fragmenten opneemt (als in deel I geschiedt) van de drama's Pascha, Palamedes, Gijsbrecht, Joseph in Dothan, Lucifer, Jephta en Adam in Ballingschap, dan kunnen zulke brokstukken moeilijk een beeld geven van deze drama's-in-hun-geheel. De zucht om zoo „volledig" mogelijk te zijn, brengt Dr. Prinsen er toe, om (in deel II) slechts 2 blz. van Guido Gezelle en bijna evenveel te wijden aan Julius de Geyter en Rosalie Loveling, terwijl De Genestet over ongeveer 8 blz. beschikken mag. De verzamelaar denke aan het behartigenswaardige woord van waarschuwing, dat hij zelf eens liet hooren, toen hij in de recensie van een Nederlandsche Letterkunde sprak van een „wetenschappelijke baggermolen"! Toch lijkt ons deze bloemlezing niet minder goed dan andere gelijksoortige en voldoet ze in het algemeen aan den eisch, dien men aan al dergelijke werken stellen moet: dat ze bij elk leerboek of overzicht van de geschiedenis der Ned. Lett. voor H. B. S. en soortgelijke inrichtingen uitstekend te gebruiken is.

Leiden. B. M. Noach.

Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. samengesteld door Dr. **G. E. Opstelten.** Amsterdam, S. L. van Looy. 1917. (Pr. *f* 1.25).

Ook, indien verschillende examen-programma's het niet gebiedend voorschreven, zou elk letterkunde-leeraar bij zijn onderwijs de leerlingen in de allereerste plaats ken-

nis van en liefde tot de moderne letterkunde („modern" hier in *zeer* ruime beteekenis genomen) bijbrengen. En toch — ik spreek hier uit eigen ervaring, die misschien van die mijner collega's verschilt — hebben leerlingen eener H. B. S. niet bijster veel belangstelling voor de *dichtkunst* der modernste letterkunde. De oorzaak ligt voor de hand. De poëzie der „nieuweren" is voor jongelui grootendeels *te* subjectief; spreekt *te* veel van sentimenten, die de doorsneê-H. B. S.-er niet beleefd heeft en dus ook nog niet kan navoelen. De gevoelige gedichten in „Benjamins Vertellingen" evenwel zijn zóó menschelijk-in-ruimeren-zin, dat ongetwijfeld jongelui van 17 à 18 jaar — en voor dezulken heeft de samensteller ze uitgelezen — ze kunnen genieten. Penning, geboren in het sterfjaar van Staring — heeft men dikwijls met den laatste vergeleken. Zijn werk herinnert er sterk aan. Geen wonder dan ook, dat Dr. Opstelten, die een verdienstelijk werk over Staring schreef, zich ook tot Penning voelde aangetrokken. Met bekwame hand las hij hier de bloemen. Een goed overzicht, dat den lezer inleidt in den inhoud van „Benjamins Vertellingen" wekt de belangstelling voor den gang der vertellingen en geeft het verband, den draad, er tusschen aan. Daardoor mist deze bloemlezing het hinderlijk-fragmentarische en zal zij stellig bruikbare, ja geliefde lectuur kunnen worden voor de hoogere klassen van H. B. S. en Gymnasium.

Leiden. B. M. Noach.

M. A. P. C. Poelhekke, Taalbloei. Tweede deel, tweede druk. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. geb. *f* 2.40).

Taalbloei is altijd een mooie bloemlezing geweest, maar dit deel lijkt mij in de 2e druk nog een beliste vooruitgang. De aestheticus geeft nu ook historie, en onze schoonheidszoekers komen er niet minder goed om uit. De aristokraat geeft nu ook oorlogslyriek, en hoe prachtig is de tegenstelling tussen de Pathologie van Kloos en die schrikkelike Allerzielennacht van Demaeght, waarin het leven, zich wrekend op zijn gewaande „koningen", zelf een koortsfantasie schijnt geworden. En duideliker dan vroeger waardeert de verfijnde schoonheidproever nu de ingehouden kracht: naast Horieneke kwam Vermeulen, naast Edward Koster Gossaert. Natuurlik, men mist altijd wel iets. Waarom onze socialisten niet nog wat warmer belicht? Waarom niets van Dirk Coster? Maar een bloemlezing heeft ook 't recht persoonlik te blijven.

Leiden. S. Hofker.

N. C. Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.60, geb. *f* 2.—).

In dit, door de auteur uiterst bescheiden aangekondigde boekje zit onderwijzerschap en bijgehouden literatuurkennis. Meermalen wordt men getroffen door een raak zinnetje, dat de aandacht weer vastgrijpt waar de dogmatiek haar dreigde te verslappen. Meermalen constateert men met bewondering dat er nog levende mensen kunnen spreken uit een zo kleine compilatie met een doel dat zover boven de enkeling uitgaat. En meermalen hoort men klanken uit recente en goede literatuurstudies.

Toch heb ik bezwaren. Wetenschappelike nauweliks: ik acht mij ook niet competent. Eén vraag misschien: kan het er nog door, de „volkskunst" zo scherp te scheiden van de „individuele" kunst, door alle perioden heen? Maar paedagogies bezwaar heb ik, niet of nauweliks tegen de uitvoering der gedachte, maar wel tegen de gedachte zelf. Ik denk dat hier examendwang (eindexamen H. B. S.? hoofdakte-examen?) invloed heeft gehad. Eerst heeft die ons gebracht tot die methode-Daalhof, waarbij de besten van ons volk hoogstens mensjes, nooitdichters werden. Nu laat een andere methode ze opslokken door de „stromingen" — en wie weet of ze (de ouderen vooral) nu voor de leerling niet nog minder leven zullen. Want stromingen interesseren H. B. S.'ers nog maar matig, en geven aan hoofdaktekandidaten aanleiding tot weidse woorden en visioenen zonder heel veel zin. Ik heb geen verstand van examens, maar zou het werkelik onmogelik zijn onze jongens en meisjes te examineren over *groepen van mensen*, het waarom van de groepering uiterst sober aangegeven, en dan de groep bekeken op z'n Rembrandts, met licht en donker en menselikheid?

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van twee belangrijke tijdschriftartikelen ontving de redaktie afdrukken, die in de handel verschenen zijn. De eerste, getiteld *Theodor Mommsen*, is een toespraak door von Wilamowitz-Möllendorf gehouden, die daarna in het tijdschrift *Sokrates* werd opgenomen en tans (1918) bij de firma Weidmann te Berlijn afzonderlik is verschenen (prijs M. 0.60). Het andere artikel draagt het opschrift *Das Bildnis Menanders*, nachgewiesen von F. Studniczka; het is versierd met vijf afbeeldingen in de tekst en 49 op 11 platen. Deze studie, vroeger geplaatst in de *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* (deel 21), wordt nu opnieuw uitgegeven door B. G. Teubner te Leipzig. De prijs bedraagt 3 Mark.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN

Tweede mededeeling

1. Na de eerste mededeeling (*Museum* 1916, Juli, kolom 316/7) hebben zich de volgende medewerkers opgegeven: Mejuffrouw Dr. V. de Bosis te Rome, Professor J. Horovitz te Frankfort, Professor I. Kratchkovsky te Petrograd, Dr. J. Pedersen te Kopenhagen, Dr. A. E. Schmidt te Petrograd.

2. Bijdragen tot de kosten van voorbereiding werden ontvangen van of toegezegd door: Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen; het koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; Teyler's Stichting en het De Goeje-Fonds.

3. Op advies van Professor Snouck Hurgronje is in de eerste plaats de text van Bokhārī in de bewerking van Ḳasṭallānī onder de medewerkers verdeeld, zoodat binnen enkele jaren deze text geheel behandeld zal zijn.

4. Waarschijnlijk zullen in den loop van dit jaar de Heeren C. van Arendonk en J. L. Palache te Leiden als medewerkers toetreden. Toch blijft de oogst nog groot in verhouding tot het aantal arbeiders.

Leiden, Juni 1918. A. J. Wensinck

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Sept-Oct.: A. Thomas. Le nom de fleuve „Aude", — Pillet, L'expédition scientifique et artistique de Mésopotamie et de Médie. — E. Cuq, Un second papyrus byzantin sur l'apokéryxis.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

25ste Jaargang. — No. 11-12. — Aug.-Sept. 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII. Recognovit Henricus Schenkl. Editio maior. Lipsiae, B. G. Teubner. 1913. (Pr. M. 4.80, geb. M. 5.40).
Hetzelfde werk, editio minor. Teubner. 1915. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).

Schenkl's uitgaven van M. Aurelius werden mij kort geleden door de Redactie van het *Museum* toegezonden met het verzoek om in eene korte bespreking de taak over te nemen die onvervuld was gebleven door de langdurige ziekte en het overlijden van Dr. J. G. van Pesch, aan wiens bevoegde hand die arbeid oorspronkelijk was toevertrouwd. Dit is een weemoedig werk. Korte randnotities, potloodstrepen, teekenen van instemming of afkeuring toonen op elke bladzijde van het mij toegezonden exemplaar met hoe kundige aandacht de overledene, te vroeg aan zijne wetenschap en aan zijne school ontvallen, voor een zeer uitvoerige recensie van Schenkl's uitgaaf het materiaal al lezend bijeen had gebracht, wellicht daarbij denkend aan een breedere bespreking dat valt binnen het kader van dit tijdschrift. Intusschen zijn deze aanteekeningen tot zulk een uitvoerige recensie slechts een allereerste begin, en het zou onbescheiden zijn, in mijne aankondiging op andere wijze er van gebruik te maken dan om op te merken dat Dr. van Pesch naast Schenkl's collaties en diens talrijke verbeteringsvoorstellen nauwkeurig den arbeid van onze landgenooten, met name dien van Dr. J. H. Leopold in het oog had gehouden, en voor de emendaties van dezen laatste dikwijls met klem en niet zelden te recht eene plaats vraagt in den door Schenkl geredigeerden text.

Het boek van M. Antoninus behoort tot die geschriften die iederen uitgever moeten doen wankelen tusschen angstvalligheid in 't veranderen, en vrijmoedigheid van correctie. De stijl, in zijne abruptheid, in zijn veelvuldige *sous-entendu's*, in zijne wisseling van vraag en vermaning, van ernst en ironie, opent voor den nadenkenden lezer telkens nieuwe mogelijkheden van verdediging eener zinsnede die hem bij eerste lezing corrupt of lacuneus toescheen. Doch aan den anderen kant is de overlevering zóó slecht, de mogelijkheid van corruptie zóó onbeperkt dat het boek van M. Aurelius als van zelf blijft uitlokken tot philologische textkritiek.

De *editio maior* van H. Schenkl — van welke de editio minor zich niet in text en kritische voetnoten, doch alleen door het weglaten van de praefatio, den index vocabulorum en den appendix van min aannemelijk geachte conjecturen onderscheidt — is voor dergelijke studie een uitnemende en hoogst betrouwbare gids. In de eerste plaats door de praefatie, in welke de fundamenten van rationneele behandeling der textoverlevering duidelijk worden aangegeven. Oorsprong van deze overlevering moet wel de codex van Arethas zijn (Xe eeuw) dien deze vond *vetustate corruptum et paene dilapsum*; dat echter Arethas zelf verklaart dezen codex „zoo goed mogelijk te hebben hersteld ter wille van hen, die de wijsheid van M. Antoninus wilden

genieten", is voor zeker eene vingerwijzing hoe onzeker de lectio tradita is.

Maar de Codex Arethae is spoorloos verdwenen! En verdwenen is ook de terecht of ten onrechte dus genoemde „Palatinus", het handschrift in de editio princeps te Zürich (1550) naast eene vertaling van Xylander door Gesner afgedrukt, die het dankte aan zekeren Michaël Toxites. Deze afdruk was in de eerste uitgaaf bijzonder slecht verzorgd : tal van lees- en zetfouten verduisterden den text, en toen Xylander in 1569 te Basel opnieuw zijnen M. Aurelius uitgaf, zonder evenwel in de gelegenheid te zijn het HS. van Toxites nog eens te raadplegen, heeft hij wel op verschillende plaatsen de fouten weggenomen, van tijd tot tijd ook door de aanteekening *Tox.* aangeduid dat eene door hem gegeven verbetering inderdaad de oorspronkelijke lezing van het handschrift van Toxites was, maar hij liet tal van evidente corrupties staan. Intusschen laat zich door zorgvuldige collatie van 1° de beide edities, de Züricher en de Baseler, 2° de vertaling van Xylander en 3° de aanteekeningen van dezen, de lezing van T. met vrij groote zekerheid reconstrueeren, wanneer men daarbij dan tevens de zeer nauw aan T's Handschrift verwante *Excerpta codicis Monacensis* (*M.*) raadpleegt.

De verhouding tusschen deze overleveringen is door Schenkl zeer zorgvuldig uiteengezet, en het belang der zaak voor de textkritiek van M. Aurelius komt bijzonder goed uit door de praktische wijze op welke de uitgever in den rand van zijn text door letters (A. T. M. enz.) aangeeft in welke HSS. de betreffende stukken voorkomen. T. ontbreekt natuurlijk nergens ; evenmin de Vaticanus A., de oudste en tevens eenige complete codex van M. Aurelius' werken dien wij bezitten, die uit een ander apographon van den Codex Arethae moet stammen, die voorts ondanks zijn zeer corrupten toestand een hoogst belangrijke plaats in de M. Aureliuskritiek inneemt, en die dan ook herhaaldelijk door verschillende geleerden is gecollationneerd.

Veel van hetgeen hierboven is gezegd was bekend en grootendeels erkend voordat Schenkl zijn werk begon, de expositie ervan was evenwel noodig, om begrijpelijk te maken hoezeer het van belang is, nauwkeurig de verhouding vast te stellen in welke de bijzonder talrijke excerptverzamelingen uit Marcus' Gesprekken tot elkander en tot A. en T. staan. Over die excerpta (de classis-C, tot welke onder anderen een Parisinus en een Bodleianus behooren en de classis X, een groote verzameling van uittreksels die waarschijnlijk voor grammaticale doeleinden zijn aangelegd) is Schenkl zeer uitvoerig. Op het voetspoor van Stich, Leopold en anderen geeft hij zich groote moeite de verwantschapsgraden van allen vast te stellen. Loont dit moeizame werk de inspanning? Verdient van deze codd. òf de communis consensus òf de varia lectio de eer van nauwkeurige vermelding? Mijns inziens ongetwijfeld. Juist om den slechten toestand in welken zich de nalatenschap van M. Aurelius bevindt heeft de volledigheid van den apparatus belangrijke voordeelen, mits men de waarschuwing van Leopold destijds in de Mnemosyne gegeven niet uit het oog verliest dat eene summa concordia codicum ons hier niet moet dringen om alles voor zuiver en gezond te houden wat in alle HSS gelijk is overgeleverd. Wie gevaar loopt tot zulk een goedgeloovig vertrouwen te geraken raadplege eens de willekeurige wijze van handelen van welke de codex Darmstadtiensis (D) telkens blijk geeft.

Het zou kunnen schijnen dat eene praefatie die eindigt met de toch alreeds door bijna allen aanvaarde conclusie „codicem Arethae pro communi fonte habendum esse omnium Antonini librorum" de inspanning eener nieuwe editie niet wettigde. Dat is geenszins het geval. Juist de volledigheid van den apparatus, de nauwkeurigheid van den, voor de kennis der stoïsche terminologie zoo onmisbaren, index — al kan deze de vergelijking met den voortreflijken index in Schenkl's Epictetus niet doorstaan — voorts de opgave der testimonia en wat dies meer zij, maakt deze nieuwe uitgave, voor welke wij zeker Stichs editie terzijde zullen leggen, tot een zeer welkome gave : het is een opus expolitum et emendatum. Ook emendatum? Zijn van Schenkl's correcties de meeste overtuigend? Mijn oog dwaalt weer naar het door den Apeldoornschen Rector doorgewerkte exemplaar. Groot is de menigte zijner vraagteekens, en zelden schrijft hij zijn καλῶς. Mijzelven troffen de meeste van Schenkl's conjecturen door hunne palaeografische elegantie. Het voor en tegen echter van zijne text-emendaties te overwegen ligt m.i. geheel buiten de grenzen eener *Museum*-aankondiging, vooral van deze die voornamelijk bedoelt den Editor dank te zeggen voor zijn voortreflijk werk.

Amsterdam. K. Kuiper.

Sylloge Inscriptionum Graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen alterum. Lipsiae, Hirzel. 1917. (Pr. M. 25).

Indertijd besprak ik in het *Museum* (XXIV, 3, p. 57 vlg.) het eerste deel dezer belangrijke uitgave. Eenigszins uitvoerig wees ik op het vele verdienstelijke, tevens op de enkele mijns inziens minder gelukkige zijden van den opzet ; een nader ingaan op ieder afzonderlijk of ook maar op enkele van de vele honderden hier uitgegeven opschriften leek mij buiten het bestek van dit tijdschrift te liggen. Thans is met bekwamen spoed een tweede deel van het groote werk verschenen. Dezelfde hoogst bevoegde mannen, Hiller von Gärtringen, Kirchner, Pomtow en Ziebarth, hebben de uitvoering op zich genomen. Zij hebben hunne taak op gelijk voortreffelijke wijze volbracht. Ik heb ook dit deel nauwkeurig van het begin tot het einde doorgewerkt, en dat is mijn indruk. Eigenlijk is daarmede mijne bespreking afgeloopen. Want minutieuse opmerkingen omtrent lezingen en uitleggingen van zoo iets speciaals als Grieksche opschriften dunken mij nog altijd voor de lezers van dit tijdschrift uit den booze ; en over de wijze van bewerking laat zich niets nieuws zeggen, daaraan is noch ten goede noch ten kwade iets veranderd. Slechts ééne uitzondering — ten goede — bestaat : Pomtow heeft nu niet meer opschriften uit letterkundige berichten, los van het terugvinden der echte steenen, gereconstrueerd. Dat sprak echter als vanzelf : in de periode, waaruit de hier uitgegeven opschriften zijn genomen, de latere Oudheid, zal zoo iets niemand in den zin komen ; dat is alleen denkbaar bij den aanvang der Grieksche geschiedenis. Overigens is de methode van uitgave ongewijzigd, is dezelfde buitengewone nauwkeurigheid gevolgd bij het vaststellen van den

tekst der opschriften, dezelfde scherpzinnigheid bij het verklaren van den inhoud, en voegt ons dezelfde dankbaarheid aan de vier geleerde bewerkers, vooral aan hun hoofd, Hiller von Gärtringen.

Het eerste deel telde 534 opschriften en bracht het tot het jaar 217; dit deel heeft er 376 opgenomen en eindigt met het jaar 527 n. Chr. De dateerbare opschriften zijn daarmede uitgeput; in het volgende deel (de volgende deelen ?) zullen de opschriften eene plaats vinden, wier tijd niet dan bij benadering te bepalen valt. Reeds thans bij de twee voltooide deelen reikhalst de gebruiker zeer vaak naar goede indices.

Leiden. H. van Gelder.

Susan H. Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta. Leipzig en Berlijn, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4.80).

Op verzoek der Redactie heb ik, na den dood van Dr. Smits, aan wien de beoordeeling van deze studie was toevertrouwd, op mij genomen haar in de kolommen van het *Museum* aan te kondigen. Slechts wie met de Latijnsche palaeografie vertrouwd is kan een juist oordeel vellen in het geding tusschen de schrijfster en Dr. Hohl, den toekomstigen uitgever der Historia Augusta, wiens *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta* (Klio XIII p. 258 v. 387 v.) zij bestrijdt; ik moet mij tot een referaat bepalen.

Dit zijn de feiten, of juister, dit is het hoofdargument door beiden aangevoerd: Van de Historia Augusta is in de Vaticaansche bibliotheek een handschrift der 9e eeuw, de Palatinus Latinus 899. Een Bambergensis, eveneens uit de 9e eeuw, vroeger voor gelijkwaardig met den Palatinus gehouden, is er een afschrift van gebleken. Maar zijn er onder de latere handschriften, die van den Palatinus onafhankelijk zijn ? Susan Ballou ontkent het, Hohl meent ze gevonden te hebben in de dusgenaamde Σ-klasse.

Het voornaamste criterium in deze kwestie wordt geleverd door een drietal verschuivingen in den tekst van den Palatinus, die ongetwijfeld veroorzaakt zijn door de verplaatsing van twee quaternios en van één blad in den archetypus, die door den scriba van den Palatinus werd overgeschreven.

Deze verschuivingen zijn door de bezitters of gebruikers van den Palatinus — Petrarcha is een van hen — bemerkt en zij hebben door noten aan den rand aangegeven hoe naar hunne meening de juiste lezing zou moeten hersteld worden. Daarbij hebben zij grootere of kleinere vergissingen begaan; alleen de laatste geeft met juistheid aan waar de naden zijn.

In de handschriften der Σ-klasse staat alles op zijn plaats. De vraag is nu: is de Σ-klasse afkomstig van een handschrift, onafhankelijk van den Palatinus, dat den tekst in de juiste volgorde gaf, of van den Palatinus zelf, nadat de laatstgenoemde adnotatie was aangebracht, die slechts gevolgd behoefde te worden om een correcten tekst te verkrijgen. Hohl meent het eerste, Susan Ballou het tweede. Daar de corrector, die de juiste aanwijzing gaf, dit na 1459 moet gedaan hebben, na den dood namelijk van Giannozzo Manetti, den laatsten bezitter van het handschrift wiens aanwijzing van de verschuivingen nog niet geheel juist was, zou de Σ-klasse eerst na dit jaar kunnen ontstaan zijn. En Hohl noemt een handschrift van die klasse gedateerd van het jaar 1439, den Admontensis.

Daarmede valt inderdaad de hypothese der Amerikaansche schrijfster, indien de gegevens door haar en door Hohl juist gezien en juist geinterpreteerd zijn.

Er is nog iets, waarop niet gelet schijnt. In de handschriften der Σ-klasse ontbreekt *v. Claudii* 4, 2—8,2 *ac lectis litteris Claudii principis — Claudii igitur scriptores*, blijkbaar ten gevolge daarvan, dat een blad in den codex, waarvan deze klasse afstamt, uitgevallen of overgeslagen is. Indien dit stuk juist op één folium van den Palatinus stond zouden beiden, Mej. Ballou en Hohl, dit zeker hebben opgemerkt. Dit is dus ongetwijfeld niet het geval. Daaruit kan dus eveneens de gevolgtrekking worden gemaakt dat de Σ-klasse niet van den Palatinus is afgeleid. Wie aanneemt dat dit wel het geval is zou immers een afschrift van den Palatinus moeten onderstellen, nadat de correctie boven besproken was aangebracht, d.i. na 1459, waarin deze pericoop op één folium voorkwam, en van dit onderstelde handschrift, dat verloren moest zijn geraakt — anders zouden Susan Ballou en Hohl het zeker gevonden hebben —, zou de Σ-klasse afkomstig moeten zijn. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk.

Overigens is het voordeel van het bestaan eener van den Palatinus onafhankelijke traditie gering, omdat de Σ-klasse sterk geinterpoleerd is, zoo sterk dat van een redactor kan worden gesproken. Waar dus de Σ-klasse afwijkt van den zeer zorgvuldig geschreven Palatinus en waar zij toevoegsels geeft, die op zich zelf beschouwd juist kunnen zijn, is toch uiterste behoedzaamheid noodzakelijk. De taak van den uitgever der Historia Augusta wordt er niet gemakkelijker door.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus edited with introduction and notes bij **Wilfred P. Mustard.** Baltimore, The Iohn Hopkins Press. 1918. (Pr. 1.50 dollar).

Een kostelijk bundeltje, uitmakende nr. 3 der serie „Studies in the Renaissance Pastoral." Het bevat herderszangen van twee fransche humanisten (de eerstgenoemde is van italiaanschen oorsprong). Andrelinus is bevriend (maar niet blijvend bevriend) geweest met Erasmus, Arnolletus leefde 20 à 30 jaar later. Vooral de gedichten van Andrelinus zijn hoogst merkwaardig. In den vorm van herders-ontboezemingen geven ze toespelingen op allerlei tijdsomstandigheden des dichters en bovenal heftige aanvallen op zijn benijders en belagers. Een Appendix geeft nadere inlichtingen omtrent den fellen strijd door Andrelinus met deze gevoerd.

't Een en ander is door den geleerden en ter zake uiterst kundigen uitgever met de grootste zorg behandeld. Korte maar zaakrijke nootjes onderrichten den lezer omtrent personen en feiten, door beide dichters bedoeld en omtrent de herkomst der verschillende flosculi door beide dichters aangewend: Arnolletus heeft behalve uit de klassieke latijnsche dichters veel ontleend aan zijn voorganger Andrelinus en deze heeft vooral veel te danken aan Calpurnius en Nemesianus.

De uitgave is bizonder correct: een paar foutjes in de vroegere editie zijn door den Heer Mustard handig terecht gebracht.

Op twee plaatsen, waar ik haper, wil ik de aandacht vestigen:

p. 98 regel 3 (10 van het gedicht):

dulcisonamque chelyn *stridente* pectine pulsat.

Het metrum vereischt *stridenti*.

p. 101 r. 3 (33 van het gedicht) zegt Arnolletus van de landstreek van Nevers:

Ast haec indubie *tacto* omni munere gaudet (tellus).

'k Versta *tacto* niet. Moet het soms *laeto* zijn?

Het uitgaafje van den Heer Mustard zij hierbij met warmte aanbevolen aan allen die belangstellen in het voortleven der latijnsche poëzie in latere eeuwen.

Leiden. J. J. Hartman.

G. Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache. (Sammlung türkischer Lehrbücher für den Gebrauch im Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. B. I). Berlin, G. Reimer. 1917. (Pr. 6 Mark, gebonden 7 Mark).

Het is bekend dat ten gevolge van de politieke verhoudingen in dezen oorlog onze Oostelijke naburen eene geheel buitengewone belangstelling toonen voor de Turksche taal en letterkunde. Terwijl op andere gebieden de lijsten van nieuw verschenen boeken heel wat zijn ingekort, is er overproductie van handleidingen voor de kennis van het Turksch, waaronder ik zelfs eene *Blitz grammatik*! vermeld vond. De wetenschappelijke waarde dier geschriften is, behoudens uitzonderingen, gering en de praktische bruikbaarheid in vele gevallen twijfelachtig, maar enkele uitgaven handhaven den goeden naam, dien vele Duitsche wetenschappelijke werken zich verworven hebben en verdienen met lof vermeld te worden. Tot de zoodanige behoort de Spraakkunst van Dr. Weil, die tot de beste werken van deze soort, welke tot dusver het licht zagen, moet gerekend worden. De schrijver kent blijkbaar de moderne Turksche schrijftaal in al hare finesses en is volkomen op de hoogte van het linguistisch onderzoek op dit gebied. Het eerste komt vooral uit in de uitvoerige en door tal van voorbeelden verduidelijkte regels omtrent het gebruik der verbaalvormen, die in het Turksch talrijker zijn dan in eenige andere taal ter wereld en, bij juist gebruik er van, het mogelijk maken de fijnste nuances in de voorstelling van het verhaalde uit te drukken. Dit onderdeel is hier met eene volledigheid en duidelijkheid behandeld, die voorzoover mij bekend, in geen der tot dusver verschenen Spraakkunsten bereikt is, en legt het gunstigste getuigenis af van het fijne taalgevoel en de groote kennis van den schrijver.

Waar zooveel te prijzen en te leeren is kan het overbodig schijnen enkele opmerkingen te maken omtrent hetgeen deze spraakkunst te wenschen overlaat, maar wellicht zijn zij toch niet geheel zonder nut voor het geval, dat het werk eenmaal een tweeden druk beleeft. Vooreerst ware het wenschelijk geweest dat de schrijver zich niet zoo uitsluitend beperkt had tot de beschrijving van de moderne Turksche schrijftaal als feitelijk door hem gedaan is, niet alleen met het oog op hen, die ook de oudere Turksche literatuur beoefenen, maar ook omdat het oudere spraakgebruik dikwijls tot verklaring van het nieuwere van nut is. Ook de vulgaire taal had hier en daar met voordeel vergeleken kunnen worden, zoo niet in den tekst der paragrafen, dan toch in kleine letter daaronder. Eene tweede opmerking betreft de indeeling der stof. Deze is wel de gewone: klankleer, vormleer, syntaxis, maar dit laatste deel komt hierbij niet geheel tot zijn recht en wordt in een paar vel druks afgehandeld. Eigenlijk is dit trouwens niet geheel juist, want ook in de afdeeling over de vormleer komen heel wat syntactische regels voor, gelijk dan ook, in het algemeen gesproken, de vormleer steeds een onbegrijpelijke lijst van vormen blijft, zoolang men de plaats dezer vormen in den zin niet kent. Zoo worden hier de ververschillende casusvormen der Nomina, bladz. 39 vvg. medegedeeld, maar eerst, bladz. 72 vvg., en wel onder het hoofdstuk „Verhältniswörter" (Prae- en Postposities), verneemt de leerling iets omtrent den zin en het gebruik dier vormen, terwijl de overige gevallen, waarin een bepaalde casus gebruikt wordt ter loops bij de behandeling der verba vermeld worden. Dit alles ware m.i. beter onder één hoofd gebracht in een hoofdstuk over de beteekenis en het gebruik der casusvormen.

De werkelijke waarde van deze Spraakkunst voor de praktijk zal eerst beoordeeld kunnen worden, wanneer de Schrijver gevolg gegeven heeft aan zijn voornemen om daarbij als tweede deel een *Übungsbuch* te laten verschijnen. Het is zeer te wenschen dat dit voornemen werkelijkheid wordt, want juist aan eene goede Turksche Chrestomathie bestaat groote behoefte, zoodat ik in de zeldzame gevallen, dat ik leerlingen voor het Turksch had, gedwongen was hun de Turksche leesboeken van Mu'allim Nadji in handen te geven, die hoe voortreffelijk ook in hunne soort, voor Westersche leerlingen minder goed bruikbaar zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. Tweede, herziene druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff en Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 3.25).

Van Van Dale's *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*, dat naast den „Grooten Van Dale" (gelijk men nu reeds zegt) in 1915 voor 't eerst is verschenen, heeft thans al een „tweede, herziene uitgave" het licht gezien; het handige werk is dus spoedig populair geworden. De Uitgevers zeggen in het „Voorbericht bij den Tweeden druk" dat een dankbaar gebruik is gemaakt van de opmerkingen over den eersten, o.a. betreffende de rechtstermen; dat een aantal nieuwe woorden zijn opgenomen en dat bij verscheiden nieuwe woorden voorbeelden zijn gevoegd waarvan het gemis gevoeld was; en dat door een en ander de omvang van dezen druk niet onaanzienlijk is vermeerderd.

De gunstige meening, over den eersten druk uitgesproken (*Mus.* XXIII, 147) wordt in allen deele door deze herziene uitgave bevestigd. Bewerking en uitvoering, het innerlijk en het uiterlijk, getuigen van dezelfde zorg en maken denzelfden aangenamen indruk. De aangebrachte veranderingen en vermeerderingen stuk voor stuk na te gaan is natuurlijk niet doenlijk; men moet zich tot een overzicht bepalen, en daarvan kan hier weder slechts samenvattend verslag worden gegeven. Doch dan kan verzekerd worden dat het herziene werk door wijziging, verbetering en toevoeging, in bruikbaarheid en betrouwbaarheid, duidelijk en blijkbaar heeft

gewonnen. Van Dale, ook het *Handwoordenboek*, wordt als een gezaghebbend werk beschouwd; dat kan men in de couranten en onder zijn omgeving dagelijks opmerken; het is dus wenschelijk dat bij iedere nieuwe uitgave vooral de vaktermen aan een nauwgezette herziening worden onderworpen; die blijve tegenwoordige en toekomstige bewerkers aanbevolen. Ook op 't gebied der *-ismen*, bepaaldelijk der germanismen, wordt Van Dale voor „zuiver" gehouden; wanneer iemand die keurig op zijn Nederlandsch wenscht te zijn, twijfelt aan de echtheid van een term of van eene uitdrukking, en de term of de uitdrukking „staat in Van Dale", dan is het pleit ten gunste van den verdachten of door een ander gewraakten term enz. beslist. Dat bleek mij reeds vaak, en nog zeer onlangs juist met betrekking tot het *Handwoordenboek*. Wil dus dit boek medewerken in 't belang van de zuiverheid en aan de zuivering van onze taal, dan worde bij elken herdruk ook op de gevaarlijke *-ismen* nog weer eens degelijk gelet. Dat de „Groote" Van Dale" zich voor *-ismen*, naar mijn oordeel, veel te ontvankelijk en toegankelijk heeft betoond, moet ik in dit verband nog eens herhalen (verg. *Mus.* XXI, 258).

Leiden. A. Beets.

J. Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. *f* 2.25). (Leidsche diss.).

Het manuscript 15624/41 van de Koninklijke bibliotheek te Brussel geniet niet alleen van philologische zijde, doch ook van die der medici een zeer gerechtvaardigde reputatie. In 1912 toch verscheen van de hand van professor van Leersum „de Cyrurgie van meester Jan Yperman", oorspronkelijk als proefschrift bestemd; begin 1917 het „Antidotarium Nicolai" van den helaas veel te jong gestorvenen W. S. van den Berg, en nu weer in Nov. 1917 werd door Munk het werk met bovenstaanden titel als proefschrift te Leiden gebruikt tot het verkrijgen van den doktorstitel. Dit handschrift werd omstreeks 1351 door Johannes de Altre geschreven, wiens naam op blz. 81 aan het einde van het manuscript vermeld wordt, en is speciaal aan de uroscopie gewijd.

Het werk bevat twee verhandelingen over urine; naar alle waarschijnlijkheid is de tweede op te vatten als uittreksel uit de eerste, die de uitvoerigste is. Aan het slot deelt Munk mede dat de beide „Leringen" een afschrift zijn van een nog oudere, in de Vlaamsche taal geschreven, verhandeling. De schrijver komt tot deze slotsom zonder daarvoor een gegronde reden aan te geven.

Het „Carmen de urinarum judiciis" van Gilles, het „Liber urinarum" van Ysaac en het „Libellus de urinis" van Theophilus, alle werken uit de Salernitaansche school spelen in den tekst een hoofdrol. Dat het werk dus een compilatie is uit werken van genoemde school is een zeker niet te gewaagde veronderstelling. Uitvoerig beschrijft Munk het verschil tusschen de compilaties van het handschrift, waarbij hij tevens het in 1909 door Geyl gepubliceerde manuscript (blz. 46) uit de Koninklijke bibliotheek in den Haag No. 73 J8 ter verduidelijking aanwendt. De schrijver is in staat geweest, behalve op de groote overeenstemming hiervan met de Brusselsche handschriften te wijzen, ook eenige correcties in Geyl's publicatie aan te brengen. Achter den zoo nauwkeurig mogelijk weergegeven tekst, laat Munk volgen „een tractaet in duus van der urinen", hetwelk zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt (B. P. L. Cod. 1905) en dat met de Brusselsche handschriften punten van overeenstemming vertoont.

Het geheel is door een paar reproducties verduidelijkt en met enkele illustraties versierd. Vooraf geeft de schrijver een zeer lezenswaardige geschiedkundige inleiding over uroscopie, welke een goed beeld daarover geeft. Aan het slot krijgen wij een woordenlijst met aanteekeningen, die zeer zeker op zijn plaats en praktisch is. Voorafgegaan wordt deze lijst door een dito van geraadpleegde werken, die mij minder nuttig lijkt. Verschil van meening moge bestaan over het meer of minder nut daarvan, maar in alle geval wordt aan den schrijver die zoo'n lijst geeft, de plicht opgelegd hem zoo nauwkeurig en volledig mogelijk te maken, en hierin nu faalt Munk af en toe. Bij de meesten der aangehaalde schrijvers toch worden de voorletters opgegeven; waarom dan niet bij allen? Men zie bv. blz. 87 de Vit. Van de Vreese, op dezelfde pagina, zijn de voorletters afgedwaald. Op blz. 86 vind ik vermeld „Janus, uitgegeven door Henschel. Breslau 1846."

Volgens mij had hier behooren te staan „Janus, Zeitschrift für Geschichte und Literatur der medicin, herausgegeben von Henschel. Bd. I—III, Breslau 1846—48." Intusschen dit zijn enkele kleine opmerkingen, die aan de innerlijke waarde van het goede werk door Munk verricht niets afdoen, en mij den wensch doen uitspreken dat schrijver dit, zijn eerste werk op medisch-historisch gebied, ter zijner tijd door meerdere publicaties of geschriften moge doen volgen.

Leiden. J. E. Kroon.

J. M. Kuijer,[1] Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1918. (Amsterdamsche diss.).

Dit Amsterdamsche proefschrift behandelt, zooals de titel reeds aangeeft, uitsluitend het klinkerstelsel van een der Middeleeuwsche Deensche wetten. Het onderzoek van deze bronnen is nog maar weinig gevorderd: van verschillende wettenhandschriften bestaan nog maar alleen uitgaven, die behooren tot den tijd, waarin men het nog niet noodig oordeelde, de meest pijnlijke nauwgezetheid te betrachten bij het afdrukken van een oud manuscript. Onderzoekingen als deze zijn dus te meer welkom, omdat zij helderder licht werpen op de periode der Deensche taal, waarin zij bezig is zich te ontwikkelen tot haar tegenwoordigen vorm.

De methode van mej. Kuijer is voorzichtig, en daarom ook zeer betrouwbaar; uit een zorgvuldige verzameling van feiten maakt zij gevolgtrekkingen, die slechts dan als zeker worden gewaarmerkt, wanneer het feitenmateriaal in elk opzicht voldoende is. Trouwens, doet men dit niet, dan komt men bij bronnen als deze licht in de verleiding, te veel te willen halen uit de overlevering. De schrijfwijze, die de Deensche afschrijvers er op na hielden, wemelt van verrassingen; 't is hun er blijkbaar niet om te doen, zoo eenvoudig en konsekwent mogelijk te schrijven, maar integendeel vol afwisseling en met veel overdadigs. Er blijft dus bij elke poging tot verklaring,

waarbij men de klanken toch altijd moet herleiden uit de letterteekens, een rest over, die met elke verklaring spot; deze stelt men dan zeer terecht op rekening van den afschrijver. Maar hier schuilt ook een gevaar: is die rest inderdaad het resultaat van een schrijversgril, dan wel van een verkeerd toegepaste methode van onderzoek? 't Eenige, dat hier ten slotte den doorslag geven kan, is 't gebruik van zoo uitgebreid mogelijk materiaal; dan toch is er kans, dat de procentsverhouding der afwijkingen minder berust op toevallige omstandigheden.

De schrijfster heeft zich met dezen arbeid een ruim veld van onderzoek ontsloten. Na het vocalisme de medeklinkers; na de klankleer ook vormleer en syntaxis; na deze wet ook de andere. En dan vooral, tegelijk met, of liefst nog voor deze detailonderzoekingen: goede uitgaven. Op dit gebied is nog veel te doen; was de schrijfst r niet ietwat te bescheiden, toen ze zich zoo een klein onderwerp voor haar eersten arbeid uitkoos?

Weldadig doet het aan in dit werk, dat er ernstig naar gestreefd is, om in een Hollandsch boek ook Nederlandsche taal teschrijven. Er wordt tegenwoordig veel geklaagd over besmetting van ons wetenschappelijk jargon: wie zonder zonde is, werpe den eersten steen. Hier echter lezen wij Hollandsch, waarbij getracht is naar zuivere taal, wat zich in de eerste plaats openbaart in den geheelen betoogtrant. Daarnaast treft ons de poging te breken met het klakkeloos overnemen van grammatische termen als umlaut, ablaut en dergel.; is 't resultaat niet geheel bevredigend, dan is 't toch wel een verdienste, nieuwe Hollandsche woorden gezocht en gevonden te hebben.

Dit is een onderzoek, waarbij een schrijver niet mag blijven staan. 't Is haast een beginselverklaring en een werkprogram; wanneer volgt dan 't groote, 't heele werk? Want daardoor alleen zal dit stukje detailonderzoek zijn beteekenis kunnen krijgen.

Den Haag. J a n d e V r i e s.

G. Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift in 30 verschiedenen Handschriften, zugleich Schlüssel zur Bulgarischen Grammatik. Leipzig, J. A. Barth. (Pr. M. 4).

Wanneer ik een nieuwe kursus over de Russiese taal begin, dan heb ik de gewoonte, mijn leerlingen de letters van 't alfabet een voor een voor te tekenen, daarbij zoveel mogelik de variaties aangevende, die zij in het schrijfschrift van verschillende personen vertonen. En aan de meergevorderden geef ik graag af en toe een autograaf — gewoonlik zijn het aan mij zelf gerichte brieven — ter doorlezing, om hen enigszins vertrouwd te maken met verschillende handen en schrijfgewoonten. Ook bij 't onderwijs in het Bulgaars (dat in mijn praktijk niet voorkomt) is het gewenst om op een dergelijke wijze te werk te gaan.

Zo denkt ook professor Weigand. Daarom heeft hij een verzameling gereproduceerde autografen uitgegeven voor hen, die Bulgaars leren. De eerste stukken zijn de naar Weigands eigen schrift gereproduceerde vertalingen der Duitse „Übungsstücke" uit de eveneens door Weigand vervaardigde „Bulgarische Grammatik." De latere stukken van deze serie zijn door andere personen geschreven, evenals de op deze stukken volgende brieven, 25 in aantal, die tevens in drukletters worden meegedeeld. Dit tweede deel wordt ingeleid door een overzicht van de bij de verschillende tekens voorkomende varianten.

Een dergelijk boek is een onontbeerlik hulpmiddel voor wie prakties Bulgaars wil leren. Weigand zal er ongetwijfeld succes mee hebben.

Het spreekt van zelf, dat het ook als sleutel op de „Bulgarische Grammatik" nuttig is.

Helaas bevat de korte inleiding op het tweede deel een m.i. onvergeeflik oppervlakkige, waarschijnlik wel onjuiste opmerking. Weigand deelt daar als een feit mee, negérend al wat er over de relatieve ouderdom van glagolities en cyrillies schrift is geschreven en wat de wetenschap aan zij 't dan ook niet geheel vaststaande resultaten bereikt heeft, dat het cyrilliese alfabet in de 9de eeuw „von dem bulgarischen Kleriker Kyrill" is vervaardigd.

Leiden. N. v a n W i j k.

O. Th. Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 3.80).

Wat waren tusschen 27 v. en 193 n. Chr. precies de bevoegdheden, machtsuitgangspunten en titels van den Romeinschen keizer? In hoeverre waren die staatsrechtelijk een vervolg op de Romeinsche republiek? En wie verleende ze hem? Ziedaar de drie vragen, waarmede dit werkje zich bezig houdt. Men zou oppervlakkig wanen, dat het hier om alom bekende dingen gaat, dat er niet veel meer te doen valt dan eene samenvatting te geven van wat reeds lang is gevonden, en bijv. eene autoriteit als Mommsen, die over Romeinsch staatsrecht van republiek en keizertijd zoo veel en zooveel goeds heeft geschreven, hier vrijwel het laatste woord heeft gezegd. Maar dat is niet zoo, dit boek is vol polemiek, en juist bijna uitsluitend tegen Mommsen. Het brengt ook wel degelijk nieuwigheden, enkele malen zelfs nieuwigheden, die bepaald belangrijk zijn. Die liggen voornamelijk op het gebied, dat de tweede vraag bestrijkt: In hoeverre was het door Augustus (en Tiberius) ingerichte keizerrijk naar den vorm eene voortzetting van de republiek? Mommsen heeft in bijzonderheden aangetoond — de hoofdzaak ligt zoozeer aan de oppervlakte, dat geen verstandig mensch ze ooit heeft kunnen ontkennen —, dat Augustus zich eng aan de instellingen der republiek heeft aangesloten en naar den schijn heeft gestreefd van voortleven der republiek. Maar hij erkende ook punten, gewichtige punten ten deele, waar die aansluiting ontbrak. Schulz nu bewijst, dat Augustus nog veel verder is gegaan dan Mommsen meent en op de meest bewonderenswaardige (zoo men wil op de meest doortrapte) wijze het feitelijke bezit der macht heeft weten te verbinden aan een altijd opnieuw bewaard streng en punctueel in acht nemen der overgeleverde vormen. Slechts een enkel geschilpunt kan ik hier naar voren brengen. Mommsen neemt aan, dat de keizer zijne bevoegdheden rechtens ontving òf van den senaat òf — iets geheel onrepublikeinsch — van het leger. Schulz toont aan omtrent dit belangrijke punt, dat al onze getuigenissen eenstemmig dat recht alleen aan den senaat toekennen. Het leger moge, reeds sedert de dagen na Sulla, meermalen den legerloozen senaat in waarheid naar zijn wil hebben gedwongen; maar het laatste woord, het *recht*, om extra-ordinaire magistraturen — en een daarvan was het keizerschap — te

vergeven, respectievelijk te ontnemen, is tot keizer Maximinus (235) steeds aan den senaat verbleven. Een tweede verschil van gewicht. Mommsen heeft den titel Imperator, dien Augustus en alle keizers sedert 27 voeren, in den nauwsten samenhang gebracht met het imperium proconsulare; tegelijk met het imperium proconsulare houdt de naam Imperator op (Mommsen Staatsrecht II[3] p. 770 vlg.). Maar Schulz onderscheidt te recht tweeërlei imperium, dat den keizers door den senaat werd opgedragen: een zeer wijd strekkend imperium van den hoogsten magistraat, zooals het in de alleroudste tijden der republiek heeft bestaan en zooals het herleefde in de imperia majora van de periode aan den keizertijd onmiddellijk voorafgaande, en een imperium proconsulare. Het eerste verkreeg Augustus in 27, het laatste in 23; het eerste diende voor de keizerlijke, het andere voor de senaatsprovinciën. Een derde, meer ondergeschikt punt. Dit imperium wordt volgens Schulz, naar ouden republikeinschen trant, aan den Imperator door den senaat verleend; „übertragen", zegt Mommsen (l. l. p. 812), „wird das Imperium streng genommen nicht; es wird übernommen entweder auf Aufforderung des Senates oder auf Aufforderung der Truppen." De keizer stelt zich volgens hem hier buiten het oude staatsrecht. En zoo is er meer van dien aard, en bijna altijd zal men Schulz en zijn gedetailleerd bronnenonderzoek gelijk moeten geven. Van aard en wezen van het oorspronkelijke Romeinsche keizerschap levert hij een af- en uitgewerkt en tegelijk een betrouwbaar beeld. Jammer slechts, dat zijn boek niet wat vlotter en boeiender is geschreven!

Leiden. H. van Gelder.

H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche dissertatie).

Studiën over geschiedschrijvers en geschiedschrijving zijn ten onzent vrij zeldzaam. Dat geldt van het onderzoek van de betrouwbaarheid der geschiedschrijvers, van den oorsprong hunner berichten, van hun waarde dus als bronnen. Maar evenzeer is het toepasselijk op de studie van de geschiedschrijving als zoodanig, als reflex van het geestelijk bestaan van een bepaalde periode, afgescheiden van de betrouwbaarheid en dus de bruikbaarheid van de bronnenlitteratuur als zoodanig. Zoowel van den eenen als van den anderen kant bezien, zijn onze geschiedschrijvers belangwekkend genoeg.

Dr. Kampinga heeft in zijn bovengenoemd boek de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw van den tweeden kant aangevat. Hij heeft zich niet de vraag gesteld: zijn deze historici betrouwbaar, wanneer zij schrijven over de middeleeuwen? maar wel deze: welke voorstelling hadden zij van de middeleeuwen en hoe kwamen zij daaraan? De beantwoording van die vraag bracht tevens een onderzoek mede naar de geestelijke beschaving van de genoemde eeuwen. Want de geschiedschrijvers geven natuurlijk de meeningen weer van hun tijdgenooten; zij geven daaraan echter tevens uitbreiding en ook een wetenschappelijk fundament. Een schat van scherpzinnigheid is besteed aan het onderzoek en het bewijs ten slotte van historische voorstellingen, waarvan wij ons thans nauwelijks meer kunnen denken, dat zij ooit in ernst werden aanvaard. Wanneer wij zien, hoe een geniaal man als de Groot aannemelijk tracht te maken, dat de Statenvergaderingen reeds bij de oude Germanen, in het bijzonder bij de Batavieren bestonden, dan wordt het toch duidelijk, dat de historiographie op dwaalwegen was verzeild geraakt. Maar het gaat met de Groot als met zoovele geestelijke leiders; ook hij leert ons waar hij dwaalt; zijn dwaallicht was niettemin een licht.

Eigenlijk was de historiographie met de Groot al op den terugweg: Dousa staat in menig opzicht boven de Groot. Want onze groote Delvenaar was al bevangen door een gevaarlijke staatsrechterlijke dwaling; in het keurslijf van die dwaling moest nu de historie worden gewrongen. De Groot heeft dien arbeid op inderdaad meesterlijke wijze volbracht; de interpretatie van de middeleeuwsche en Romeinsche geschiedbronnen naar de aangenomen theorie is van zoo groote scherpzinnigheid, dat het inderdaad zeer te betreuren is, dat zij is verspild aan een onmogelijk en doelloos pogen. Maar zoo vatte men het in de zeventiende eeuw niet op; de Groots voorstelling werd de algemeene.

Nu is deze voorstelling een gevolg ook van den in een historicus begrijpelijken wensch om eenheid te brengen in de veelheid der historische feiten, om de historische continuiteit te zien in de opvolging der gebeurtenissen. Maar de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw, die deze poging deden, waren in dezen wel heel zwaar gehandicapt. Want juist van de Middeleeuwen waren zij gescheiden door de groote omwenteling der zestiende eeuw, al werd hun aan den anderen kant het uitzicht op het verleden weer vergemakkelijkt door de vele middeleeuwsche instellingen en toestanden, die waren blijven bestaan. Maar het eerste woog toch zwaarder dan het laatste, vooral bij de Calvinisten. Het Calvinisme stond natuurlijk onbegrijpend tegenover de Katholieke Middeleeuwen, waarmede men juist zoo radicaal had gebroken, wijl het ware Christendom daar niet tot uiting had kunnen komen. Maar evenmin konden de Humanisten objectief tot de Middeleeuwen naderen, waarvan zij zich juist hadden afgewend; scherp stond het individualisme van den nieuwen tijd tegenover het collectivisme der Middeleeuwen. Gold dat al op geestelijk gebied in het algemeen, bij de historiographie kwam daarbij nog iets anders. Het grootste deel van de middeleeuwsche geschiedbronnen, zoowel de kronieken als de oorkonden, was geschreven door geestelijken. Men wist bovendien, dat onder die geschiedbronnen heel wat valsche waren en betichtte niet ten onrechte de monniken van opzettelijke vervalsching. Maar men ging daarbij zoover als zelfs de meest radicale diplomaticus tegenwoordig nauwelijks meer zou durven gaan; men neigde ertoe zoo goed als alle middeleeuwsche geschiedschrijvers voor listige vervalschers te houden en de geschiedbronnen zoo niet voor onecht dan toch voor sterk vervormd en dus vervalscht.

Zoo komen onze geschiedschrijvers van de zestiende en zeventiende eeuw tot een voorstelling van de Middeleeuwen, die inderdaad weinig historisch was, dikwijls zelfs zeer ridicuul. Door hun drang om de historische continuiteit te vinden kwamen zij tot de zonderlingste resultaten. Al dadelijk namen zij de eeuwen door een geographische eenheid aan, die zij met de Romeinen

Batavia noemden en waarmede zij het latere Holland vereenzelvigden. Deze voorstelling werd populair. Hadrianus Junius, de Groot, Boxhorn en zoovele anderen noemen hun beschrijving en geschiedenis van Holland Batavia. Als de Hollanders in 1619 tusschen de keerkringen de nieuwe hoofdstad van hun koloniaal rijk stichten, noemen zij die Batavia. Als Johan van Heemskerck een nationale Arcadia wil schrijven, betitelt hij die de Batavische. En zoo modern zijn onze revolutionairen niet, of zij noemen nog in 1795 hun republiek de Bataafsche. Nog in de negentiende eeuw spreken Simons en andere dichters hun landgenooten aan als Bataven.

Zoo lang heeft dus deze traditie doorgewerkt. Dat bewijst tevens het belang van het onderzoek van dr. Kampinga. Wij kunnen er onmiddellijk aan toevoegen, dat dat onderzoek met groote zorg is gedaan en dat de resultaten daarmede in overeenstemming zijn. Wij hebben zijn boek met groote belangstelling en in het algemeen ook met instemming gelezen. Alleen zouden wij een andere indeeling hebben gewenscht. Het eerste hoofdstuk is getiteld : de ontwikkeling van historischen zin en kritiek ; achtereen worden hier behandeld de humanistische geschiedschrijving, de nieuwe richting van Dousa omstreeks 1600, eindelijk de verdere ontwikkeling in de zeventiende eeuw. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk het gevonden resultaat toegepast op den Romeinschen tijd en daarna in het derde en het vierde hoofdstuk op de Middeleeuwen. Evenwel worden slechts twee zijden van deze periode behandeld, beide van staatsrechterlijken aard ; Holland als staat ; de graaf, zijn de titels van deze twee hoofdstukken, waarin de opvattingen der lateren van het middeleeuwsche staatsrecht worden beschreven. Dan komt aan het slot het vijfde hoofdstuk onder den titel : cultuurhistorische opvattingen. Dat laatste hoofdstuk is wat mager, maar bovendien past het beter bij het eerste dan geheel achteraan. Ook loopen in het algemeen de hoofdstukken wat door elkander, zoodat wel eens moet worden herhaald wat reeds eerder is gezegd. Dat laatste is trouwens haast onvermijdelijk en voor den lezer soms ook wel aangenaam.

In het algemeen is dus het boek van dr. Kampinga een uitnemende wetenschappelijke prestatie.

Amsterdam. H. Brugmans.

F. Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri. (Aus Natur und Geisteswelt, 565). Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 1.50).

De voortreffelijke geleerde, welke zich van postdirecteur ontwikkeld heeft tot één der ijverigste en meest bekende papyrologen van dezen tijd, heeft in dit boekje van 127 bladzijden een schat van kennis op zóó prettige en onderhoudende wijze neergelegd, dat zijn recensent er niets dan woorden van lof voor vinden kan. Hij heeft kans gezien in 23 kleine hoofdstukken de beteekenis der papyrologie en hare resultaten zóó uitnemend uiteen te zetten, dat niemand zonder bevrediging en lust tot verder onderzoek het boekje uit handen zal leggen.

Preisigke heeft niet een volledig beeld trachten te geven van enkele onderdeelen der wetenschap, maar hij heeft, zoo te zeggen, van elk onderdeeltje een korte schets geboden, bijna alles althans met een enkel woord vermeldend of aanduidend. Daardoor wordt den aandachtigen lezer de gelegenheid tot ruimere studie van zelf aan de hand gedaan, gelijk ook zijn leermeester Wilcken dit op zoo voortreffelijke wijze vermag. Het is daarom te betreuren, dat in het boekje voor alle litteratuur naar Mitteis-Wilcken wordt verwezen ; een korte litteratuur-opgave boven elk hoofdstuk — tot op dezen tijd bijgewerkt —, gelijk Preisigke zelf die in zijn „Fachwörter" zoo volledig geeft, ware wèl gewenscht en zij voor een nieuwen druk aanbevolen ! Vooral ook, omdat Preisigke in dit deeltje alweer nieuwere resultaten van wetenschappelijk onderzoek en jongere vondsten kan mededeelen dan het „Handbuch" ; want dat het tot den laatsten tijd is bijgewerkt, behoeft bij dezen ijverigen verzamelaar geen betoog.

Er is, ik zeide het reeds, welhaast geen onderdeeltje overgeslagen. Eerst wordt uiteengezet, hoe de beteekenis van Egypte voor de oude cultuur vooral bestaat in de straffe bestuurscentralisatie, geboden door de geografische gesteldheid van het land, een centralisatie die ook op de Romeinsche staatsregeling een grooten invloed heeft geoefend.

Deze bestuursregeling is vooral bekend uit de papyri, die de groote verdienste hebben, dat zij ons in onmiddellijke aanraking brengen met de staatsbureaux en met het volksleven. Afzonderlijke hoofdstukken zijn daarom gewijd aan de taal der papyri — waarvan vooral Grieksche, demotische en Koptische bekend zijn —, aan het materiaal, de vindplaatsen en de ontcijfering.

Aan de eigenlijke uiteenzetting van den bestuurstoestand gaat een historisch overzicht vooraf, dat in groote trekken den opbloei van het rijk onder de eerste Ptolemaeën en het verval onder de latere kenschetst, daarna de rust en welstand onder het Romeinsche bestuur, die in den Byzantijnschen tijd weer achteruitgaan, om eindelijk door de Arabieren geheel te worden vernietigd. Natuurlijkerwijze komt deze welstand het meest tot uiting in de systematische bebouwing van het land : de voordeelen van het stelsel van kleruchen en katoeken worden duidelijk uiteengezet, daarbij het prachtig initiatief tot vruchtbaarmaking van de Fayum en de verdeeling en verpachting van het geschonken land en de koninklijke, later keizerlijke domeinen. Voor het bestuur is een uitgebreid corps van beambten noodzakelijk ; de vereeniging van militaire en civiele macht in handen van den strateeg wordt even aangestipt, uitvoerig daarop, na een vermelding van de verschillende beambten en hun plichten, het nadeel uiteengezet van de onbezoldigde eerambten en liturgieën, waarop feitelijk het geheele bestuursstelsel berust en die voor een niet gering deel de schuld van den achteruitgang dragen, daar zij om het jaar wisselen en meer zorg dan energie geven. Aan den anderen kant is het belastingsysteem voortreffelijk ; hoe zwaar het moge drukken, het brengt den belasting-betaler in elk geval voortdurend voor oogen, waarvoor hij zijn geld geeft, daar het alle noodzakelijke staatsuitgaven ieder afzonderlijk onder een speciale belasting brengt : voor de staatsgeneesheeren, voor den strateeg, voor den schrijver, en talrijke andere.

Een goede uiteenzetting volgt daarna van het systeem om de korenopbrengst te contrôleeren — het allergewichtigste voor Egypte ! — waarbij, het spreekt bij den schrijver van het „Girowesen" vanzelf, ook de voor-

deelen van het korengiro worden uiteengezet. Voor dit alles is een kadaster en een rekenkamer van noode; de druk echter, die de gedwongen afdracht van koren aan den staat meebracht, dwong velen den bouw van zelfgepacht land op te geven en in dienst van anderen te gaan arbeiden: een waarschuwend voorbeeld, waaraan Preisigke het verdwijnen van den middenstand verklaart.

Het spreekt vanzelf, dat een schrijver, door zijn ambt zoo doorkneed in de huidige administratie, niet zal nalaten een beeld van de uitgebreide ambtelijke correspondentie in Egypte te geven; het aardige daarbij is, dat hij het telkens met de hedendaagsche gewoonten vergelijkt en het systeem daardoor ten zeerste verduidelijkt. Nieuw is daarbij de nadruk, dien hij legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van den ambtenaar, een overblijfsel der Grieksche democratie in dit ondemocratisch land. Natuurlijk werd naar vereenvoudiging der administratie gestreefd: een bewijs daarvan zijn de in groot aantal vooruit geschreven formulieren, waarop slechts de naam behoeft te worden ingevuld en die ook in het uitgebreide bankwezen een belangrijke plaats innemen. Aardige voorbeelden worden daarvan gegeven; en dit evenzeer van de verschillende contracten, voor den agoranomos-notaris gesloten, waarbij vooral in den Christelijken tijd nauwgezette waarheidsliefde zich somtijds tegen de voor alles pasklaar gemaakte formuleering verzet.

Afzonderlijke hoofdstukken zijn aan de priesterschappen gewijd; het in den laatsten tijd zoo veelvuldig besproken Asylrecht wordt uiteengezet, en de op goddelijke geneeskracht steunende kerkelijke ziekenhuizen met de tegenwoordige vergeleken. In een laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver dan het einde van deze merkwaardige cultuur, die ook op de onze zoo grooten invloed heeft gehad.

Ik heb uit den rijken inhoud slechts enkele grepen kunnen doen, voldoende, hoop ik, om verlangen te wekken naar de lectuur. Zeker moet ik daarbij vermelden, dat telkens groote brokstukken uit papyri geheel vertaald zijn, wat de voorstelling te levendiger maakt.

Den Haag. D. Cohen.

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, herausgegeben von der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, **I Band. Die Bistümer Konstanz und Chur,** bearbeitet von **Paul Lehmann.** München, Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 36).

In 1897 besloot de Keizerl. Academie van Wetensch. te Weenen, op aansporing van Wilhelm von Hartel, alle middeleeuwsche bibliotheekcatalogi van Duitschland en Oostenrijk uit te geven. Het schijnt, dat men te Weenen spoedig heeft ingezien, dat een dergelijk reuzenwerk voor één Academie veel te omvangrijk was. Vandaar, dat dezelfde Academie er bij de Duitsche Academiën op aandrong een deel van den arbeid over te nemen, waartoe in 1906 op de bijeenkomst van 't „Kartell" der Duitsche Academiën te Göttingen besloten werd. Weenen zou zich beperken tot de bibliotheekcatalogi van het hedendaagsche Oostenrijk, terwijl de uitgave der oude boekenlijsten van het tegenwoordige Duitsche rijk en van *Zwitserland* opgedragen werd aan de, op aanraden van Ludwig Traube te München gestichte, werkplaats.

Traube heeft in het laatste jaar van zijn leven met den door hem gekozen rédacteur Sigmund Hellmann de voorloopige werkzaamheden geregeld en een begin gemaakt met de verzameling van het materiaal. Na Traube's dood heeft de commissie uit de Münchener Academie, die daarvoor aangewezen was, Karl Krumbacher, en na diens overlijden, Georg Leidinger met de redactie belast, een taak, die in 1908 overgenomen is door Paul Lehmann, die al vroeger als medewerker was opgetreden. Alle kwesties over de inrichting, de wijze van drukken en uitgeven van het werk werden op de Kartelldagen tusschen 1908 en '12 vastgesteld, zoodat dit eerste deel van het werk der Duitsche Academiën zoo goed als geheel aansluit bij het eerste deel, dat de Weener Academie intusschen uitgaf: „Niederösterreich", bewerkt door Theodor Gottlieb.

Het plan van de verzameling omvat de middeleeuwsche catalogi van de bibliotheken die bestaan hebben in het tegenwoordige Duitsche rijk en in Zwitserland; maar noch in 't oosten, noch in 't westen is men angstvallig binnen die grenzen gebleven: uit deelen van de oude diocesen Keulen en Trier, die tegenwoordig niet meer tot Duitschland behooren, werd alles opgenomen wat eens in engeren samenhang stond met meer oostelijk gelegen bibliotheken, terwijl aan den anderen kant het geheele gebied van de Duitsche orde er bij werd ingelijfd. Beperkte men zich in 't algemeen tot catalogi van voor 't jaar 1500, ook over die grens is men heengestapt, waar eenigszins jongere boekenlijsten belangrijke overzichten bevatten van oudere bibliotheken.

Onder den titel „middeleeuwsche bibliotheekcatalogi" werden samengevat alle boekenlijsten, zoowel die, welke den geheelen inhoud eener boekerij, als die slechts een deel daarvan opgaven, verder lijsten van bij testament als anderszins vermaakte boeken, uitleenregisters, overzichten over de werkzaamheid van bepaalde afschrijvers van boeken e. d. Mededeelingen over boeken, die nog geen bibliotheek vormden, berichten over verpanding van afzonderlijke handschriften in oorkonden, brieven, kronieken, kalendaria e. d. zijn niet systematisch verzameld, maar als zij den uitgever bekend waren, voorloopig in de geschiedkundige inleidingen en de katalogi vermeld. In het algemeen meent men het werk te moeten indeelen naar de middeleeuwsche bisdommen. Het verschijnen van dit eerste deel is door allerlei moeielijkheden ten gevolge van den oorlog, vertraagd. Voor de verdere deelen is het materiaal reeds grootendeels bijeen; zij zullen verschijnen naar gelang 't mogelijk zijn zal de verzamelingen te voltooien. Dit eerste deel, dat een aantal belangrijke oude catalogi bevat, meende men reeds nu van een uitvoerig register te moeten voorzien voor 't practisch gebruik. Volledige registers over het geheele werk komen in het laatste deel.

Ziehier een en ander over het plan van dit grootsche werk. Het eerste, statige boekdeel dat nu voor ons ligt, telt 17 blz. voorwerk, 486 blz. tekst, meer dan 100 blz. register en nog 5 blz. aanvullingen en verbeteringen. Worden de volgende deelen op dezelfde streng wetenschappelijke wijze bewerkt, dan zal het geheel — al komt het waarschijnlijk niet binnen een menschenleeftijd

gereed — weer een monument worden van Duitsche geleerdheid en werkkracht, zooals er reeds zoovele bestaan. Dit deel bevat 96 boekenlijsten: er is er een die 75 blz. vult; andere van slechts 3 of 4 regels. Daar zijn er die uit de negende eeuw dateeren (St. Gallen, Reichenau) en uit alle volgende tot 't begin der 16e eeuw toe. En bijna elke lijst vermeerdert weer op de een of andere wijze onze kennis. Hier betreffende den boekenvoorraad zelf en de schrijvers, waarin men op een bepaalden tijd belang stelde; daar aangaande de inrichting der boekerij, de banden, de prijzen der boeken; elders is 't de manier van catalogiseeren zelf, die onze aandacht trekt. Soms is er wel wat veel tijd, moeite en papier besteed aan de uitgave van één enkelen catalogus (Ulm, Neithartsche familie), maar er zullen er zijn, die ook deze 75 blz. wèlbesteed vinden, omdat 't daardoor mogelijk wordt den oorsprong van bepaalde handschriften na te gaan. Een lijst van schoolboeken, als die uit Engelberg, een kalendarische lijst van hagiographische teksten (St. Gallen), een lijst van boeken met de daarvoor betaalde prijzen (Konstanz), telkens brengt de ietwat droge lectuur aangename verrassingen.

Wie Gustaf Becker's *Catalogi Bibliothecarum antiqui* (Bonn 1885) en Theod. Gottlieb's boek *Ueber Mittelalterl. Bibliotheken* (Leipzig, 1890) kennen, zien spoedig, dat lang niet alles nieuw is wat hier geboden wordt; over vele dier catalogi bestaat reeds een geheele literatuur — waarvan trouw gewag gemaakt wordt in de inleiding op elken catalogus afzonderlijk — en soms vraagt men of een herdruk nu wel noodig was: maar nu is alles bijeen en met de noodige zorgvuldigheid bewerkt.

Kritiek oefenen op een werk als dit is ons niet gegeven. Daarvoor zou men thuis moeten zijn in de bibliotheken en archieven van de in dit deel behandelde streken; daarvoor zou men moeten beschikken over allerlei minder bekende Duitsche vakbladen en boekjes, die nu wel bijeengebracht zullen zijn in het groote hoofdkwartier te München, maar die hier niet te vinden zijn. 't Spreekt van zelf dat hiermee 't werk niet âf is: er zijn meerdere catalogi, die nog een Prof. Moll noodig hebben om de raadselen te verklaren. Maar voor 't geen hier gegeven is, zijn wij veel danks verschuldigd aan de arbeiders in de werkplaats te München en vooral aan hun leider, Dr. Paul Lehmann.

Mogen wij deze aankondiging besluiten met een vraag? Voor ons land is ditzelfde werk, begonnen door H. van Wijn (de catalogus van Egmond), later voortgezet door Prof. Moll met zijn prachtige verhandeling over de boekerij van 't St. Barbaraklooster te Delft, en Dr. H. G. Kleijn (Egmond), eenigszins vervolgd door den ondergeteekende in zijn academisch proefschrift „Over Middeleeuwsche Bibliotheken" (1902). Daarin werd ook getracht een overzicht te geven van de vroeger bekende en, gedeeltelijk ook, nieuwgevonden gegevens aangaande M. E. bibliotheken in Nederland, zoo goed en zoo kwaad, als iemand, die alleen voor eigen rekening werkte en onderwijl de handen vol had met wat anders, dat binnen betrekkelijk korten tijd vermocht te doen. Er is ook na dien tijd veel en verdienstelijk gewerkt, maar systematisch afgezocht zijn onze bibliotheken en archieven nog niet.... en het plan is: Nederland, wat dit werk aanbetreft, maar vast bij het Duitsche rijk in te lijven, zooals dat ook met Zwitserland gebeurd is. Dat hadden wij moeten voorkomen. Is 't niet wenschelijk, dat *wij* doen wat in *ons* land behoort te geschieden met *Nederlandsch* geld en *Nederlandsche* werkkracht? Als wij 't systematisch en goed doen — en dat kan, wanneer 't wat geld kosten mag — zullen anderen 't allicht niet noodig vinden om 't nog eens over te doen. Zou misschien *onze* Koninkl. Akademie van Wetenschappen....

Zutphen. K. O. Meinsma.

W. Flemming. Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti. Eine kritische Darstellung als Beitrag zur Grundlegung der Kunstwissenschaft. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. *f* 4.10).

Het wordt steeds duidelijker dat de beoefenaar van de geschiedenis der aesthetica ernstig de aandacht behoort te wijden aan de prolegomena van zijne wetenschap. De twee voornaamste van de hiertoe behoorende vraagstukken: de vaststelling van het voorwerp van onderzoek en de toe te passen methode, eene rechtvaardiging van beiden inbegrepen, eischen een hernieuwd en verbeterd onderzoek. Ten aanzien van het eerste zij opgemerkt, dat er zal moeten worden rekening gehouden met het juister begrip van de aesthetica, hetwelk zich meer en meer begint te ontwikkelen; met de ook algemeener erkend wordende scheiding tusschen de aesthetica en de algemeene kunstwetenschap, en met het inzicht, dat ten aanzien van het begin, de ontwikkeling en den voortgang van de geschiedenis der aesthetica er nog onopgeloste kwesties bestaan, die op afdoening wachten. Wat het vraagstuk van de methode aangaat, de herziening zal voornamelijk moeten berusten op de erkenning dat de hiertoe behoorende onderzoekingen van groot belang zijn zoowel voor de beoefening van eene wetenschap als voor de wetenschap zelve. Nu allengs de overtuiging veld wint dat de geschiedenis van de aesthetica iets anders blijkt te zijn dan voorheen werd aangenomen en nu haar object nauwkeuriger wordt bepaald, behoeft het geene verklaring dat ook de vroeger aangenomen methoden niet meer bruikbaar zijn en voor eene verbeterde moeten worden ingewisseld.

Het is thans niet aan de orde om over dit onderwerp uit te weiden. Ik heb het punt even aangeroerd, ten einde er de aandacht op te vestigen, dat ook in deze richting zich een thans weinig bekend veld van onderzoek ontsluit, waarop ruimschoots arbeid van historisch navorschen en van wijsgeerig nadenken is te vinden. De aesthetica zal de vruchten van dien arbeid dankbaar gebruiken en de historische wetenschap in het algemeen kan er slechts door winnen.

Evenwel op eene zaak moet worden ingegaan. Tot de onopgeloste vraagstukken behoort ook dit: wanneer neemt de geschiedenis der aesthetica een aanvang, en kan zij op een onafgebroken voortgang, hetzij in golvende beweging, hetzij in stijging, wijzen? De meeningen zijn hieromtrent verdeeld in, globaal genomen, drie opvattingen. De oudere generatie (Zimmerman, Schasler e. a.) zocht het begin bij Plato en Aristoteles en nam waar een onafgebroken voortgang tot den tijd na den kerkvader Augustinus toe. Daarna, zoo stelden zij vast, is eene pauze ingetreden, die een tijdvak van vijftien eeuwen omvat. Op die doodsche periode volgde eene

langzame wederopleving tot aan de dagen van Baumgarten en Kant. Zij erkende dat laatstgenoemde denkers de grondvesters der aesthetica zijn geweest, en dat na hen de geschiedenis tot op heden onafgebroken en meer gepreciseerd zich heeft ontwikkeld. Eene latere generatie (von Hartmann, onder eenig voorbehoud evenwel) was daarentegen van oordeel dat de oudere tijden buiten beschouwing kunnen blijven, en dat kan worden geleerd: de geschiedenis der aesthetica vangt aan met Kant en, ter inleiding hiervan, met Baumgarten. En in den jongsten tijd is men van oordeel (Knight, Bosanquet, Meumann e. a.) dat de aanvang inderdaad is te zoeken bij Plato en Aristoteles, maar dat er in den voortgang en in de ontwikkeling niet is gekomen een stilstand gedurende eeuwen, doch dat die aldus beschouwde tijd het eigenaardig schouwspel aanbiedt hoe eene wetenschap zich ontwikkelde door telkens nieuwe aanloopen te nemen, die ook telkens weder in een stilstand eindigden.

Die vijftien eeuwen nu, waaromtrent nog niet het volle licht is opgegaan, verdienen derhalve door den geschiedschrijver der aesthetica grondig te worden bestudeerd. De vrucht van dat onderzoek is van het hoogste belang voor het vraagstuk van den voortgang en de ontwikkeling van de geschiedenis der aesthetica. En om een begin te maken, zal, naar mijn meening, het historisch navorschen tot de eerste bezigheden moeten worden gerekend, door het historisch nadenken, geleid in de richting van wijsgeerig onderzoek, gevolgd.

Om deze reden is het thans aangekondigd wordend boek als eene welkome bijdrage te beschouwen. Doch het verdient ook om den inhoud en de wijze, waarop de stof is behandeld, alle aandacht. De studie geldt uitsluitend den kunstwetenschappelijken arbeid van Leone Battista Alberti, (1407—1472), den humanist, l'uomo universale. Alberti staat voor ons ten deele nog in de schaduw. De geschiedschrijvers van de beeldende kunsten sedert Vasari tot op heden laten uitsluitend het licht vallen op den beeldhouwer en architect. De geschiedschrijvers der italiaansche letterkunde, voor zoover mijne beperkte kennis reikt, (Paolo Emiliani Guidici zij genoemd) stellen voornamelijk de beteekenis van zijne taal- en letterkundige geschriften in het licht. En bezaten wij niet het degelijk wetenschappelijk werk van Philippe Monnier: „Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien", 1912, waarin een goed gedocumenteerd hoofdstuk aan den veelzijdigen man uit de geestesaristocratische dagen van Pulci, Poliziano, Ficino en Lorenzo de Medici, voorkomt, er zou vermoedelijk weinig belangstelling worden aan den dag gelegd voor den schrijver van „Opuscoli morali", van „Opere volgari", of van een zijner wetenschappelijke verhandelingen.

Flemming vult onze ontbrekende kennis aan. Dit is eene tweede verdienste van zijn arbeid. Onze schrijver en Monnier wekken door hun arbeid het besef op van de noodzakelijkheid om aan Alberti en diens geheele levenswerk eene afzonderlijke monografie te wijden. Ditmaal ontvangen wij de uitkomsten eener studie van Alberti's kleinere kunsttheoretische geschriften, binnen ons bereik gebracht door de bekende „Quellenschriften für Kunstgeschichte", onder de leiding van R. Eitelberger von Edelberg, en van het geschrift „De re aedificatoria, libri decem", waarvan Theuer eene, volgens Flemming, niet geheel voldoende vertaling heeft bezorgd. Indien eventueel iemand zich opgewekt gevoelt om aan Alberti eene afdoende monografie te wijden, zal hij in het werk van Flemming degelijk bruikbaar studiemateriaal vinden.

Onze schrijver stelt zich ten doel om aan te toonen, dat Alberti moet worden aangemerkt als te zijn geweest de grondvester van de moderne kunstwetenschap; dat de onderzoekingen van onzen tijd in het werk van den geleerde en kunstenaar uit de middeleeuwen menig punt van aanknooping vinden; en dat, niet minder dan deze verdiensten, de transcendentaal-critische methode, in de onderzochte wetenschap besloten, aan het licht moet worden gebracht. Achtereenvolgens zet de schrijver de denkbeelden van Alberti over de aesthetica en de kunstwetenschap voor zijne lezers uiteen. Hieraan gaat vooraf eene sobere en juiste kenschetsing van Alberti en eene beknopte aanduiding hoe nut en partij is te trekken van den te behandelen kunstwetenschappelijken arbeid. Het wordt daar ter plaatse zoo juist gezegd: „Men mag tegen „kunstenaarsaesthetica" inbrengen zooveel men wil, het feit blijft bestaan, dat wij hiervan de rijkste en vruchtbaarste opwekkingen voor de kunstwetenschap hebben ervaren."

Want, men vergete het niet, de geschriften, die onze schrijver onderzocht, zijn van kunstwetenschappelijken aard. Alberti wilde geen wijsgeerig systeem schrijven; „hij had reeds zijn systeem gereed in het hoofd en nam datgene, wat hij op eenig oogenblik van noode had." Zijne wetenschappelijke denkbeelden aangaande het aesthetische zijn in de geschriften verspreid, doch zooveel blijkt duidelijk, en dit is het punt van aanknooping en van uitgang, Alberti heeft de aesthetica en de kunstwetenschap als twee afzonderlijke wetenschappen erkend en opgevat. Het kwam er dus voor Flemming op aan om beiden op te sporen, te delven en in eene duidelijke, in doorzichtig logische orde gerangschikte uiteenzetting voor te dragen. Een moeilijk werk. Flemming heeft deze taak nauwgezet volbracht. De verkregen uitkomsten zijn niet opzettelijk gewild, maar doen zich voor als natuurlijk en van zelf sprekend. De onderzoeker heeft het wetenschappelijk vertrouwen van zijne lezers gewonnen. Met zijne navorming kan worden gearbeid.

Eene andere meening van den onderzoeker wordt hierdoor tevens bewezen. Flemming is tot het inzicht gekomen, en hij toont zulks duidelijk aan, dat, al komt het studiewerk van Alberti hoofdzakelijk ten goede aan de kunstwetenschap, zijn arbeid als geleerde, zoowel als zijne kunst, op een dieper liggenden grondslag berusten: op een klaar aesthetisch beseffen, gevoelen, denken en willen. Dit heeft hem geleid tot het beproeven van eene critische aesthetica en eene kunstwetenschap, die beiden zich bewegen in de denkrichting van het critisch idealisme. Wie het eerste en het laatste hoofdstuk van het boek leest, waaraan voornamelijk de beoefenaar van de aesthetica en hare geschiedenis zijne aandacht zal wijden, zal toegeven dat Flemming de opgeworpen stelling heeft waar gemaakt. Te dien einde zij verwezen naar des schrijvers ontvouwing van Alberti's denkbeelden over het behagen, de navolging der natuur, het wezen van de schoonheid, de kracht van het oordeel,

het aesthetisch oordeel, en de aesthetische categorieën.

Maar nu komt tevens eene bijzonderheid aan het licht, die voor de kennis van het kwestieuse tijdperk uit de geschiedenis van de aesthetica van belang is. De laatste van de hiervoor genoemde groepen van beoefenaren heeft drie namen genoemd: Thomas van Aquino, Alberti en Leonardo da Vinci, ter staving van hare meening, dat geèn pauze kan worden aangenomen. De eerste is geweest de groote vertegenwoordiger van de Scholastiek en de pleitbezorger voor Aristoteles. Ten deele kan worden gezegd: ook voor de aesthetica, hoewel hier evenzeer andere invloeden merkbaar zijn. Hij ging aan Alberti vooraf. Leonardo da Vinci, dien wij aantreffen in de overgangsperiode van de geschiedenis der wijsbegeerte waarin het wijsgeerig denken van den nieuweren tijd werd voorbereid, heeft aanvankelijk den invloed van Alberti ondergaan, doch weldra een eigen weg gezocht, gevonden en bewandeld. Tusschen deze twee denkers, die niet uit de geschiedenis der aesthetica kunnen worden geschakeld, al is in deze richting hunne grootste beteekenis niet te vinden, treffen wij Alberti aan. Wat is nu de beteekenis van dezen denker en van zijne wetenschap? Naar mij voorkomt, deze: de invloed van Aristoteles, van Vitruvius en anderen werd door zijn arbeid tot bescheidener afmetingen teruggebracht ten einde plaats in te ruimen voor dien van Plato; hetgeen zooveel zeggen wil als dit: in den afwisselenden invloed van de aesthetica, van het aesthetisch idealisme, en de kunstwetenschap, die den toenmaligen voortgang beheerschte, kwam eene verandering ten gunste van de eerste, en wel zeer beslist. De tijd was hiervoor rijp. De invloedrijke Lorenzo de Medici met en benevens diens vriendenkring, de Platonische Akademie te Florence, boden eene welkome gelegenheid aan voor de verbreiding van de Platonische denkrichting. Zóo treedt Alberti voor ons uit de schaduw in het volle licht.

Flemming leert dat de beteekenis van Alberti niet alleen bestaat in zijne aesthetische grondgedachten, maar ook in zijn inzicht ten aanzien van de systematiek. Alberti heeft den waren zin van de Platonische idee erkend, maar hij heeft ook verdienste bezeten ten aanzien van den opbouw van het systeem der critische philosofie en, scherpzinnig analyst, gelijk hij was, heeft hij verdedigd de autonomie van de kunst, en heeft hij aangetoond de mogelijkheid van eene kunstwetenschap.

En nu veroorloof ik mij de vraag te stellen, nergens gevonden en, voor zoover mij bekend, ook nog niet ongevraagd beantwoord: zijn de drie genoemde denkers niet aan te merken als de vertegenwoordigers van drie na elkander te voorschijn gekomen uiteengaande denkrichtingen, die de golvende voortbeweging van het aesthetisch denken gedurende, stel rond, eene eeuw uit de ledig gewaande periode doen kennen? Zou wellicht bij een onderzoek, zooals Flemming heeft ingesteld, ook ten opzichte van vroeger of later tijden niet eene opklaring zijn te vinden? Het is slechts eene vraag en een wensch tevens. Voorloopig houden wij het gewonnen resultaat vast en adviseeren: er moet aan deze draden worden voortgesponnen. Zoo doodsch als gedacht wordt, is, naar mijn vermoeden, de kwestieuse periode niet geweest.

Flemming heeft door zijne studie een goeden dienst bewezen aan de beoefening van de geschiedenis der aesthetica. Maar er zij als ter loops ook gewezen op de denkrichting van den schrijver zelf, die uit menige fijne, rake en juiste opmerking valt waar te nemen. Het een zoowel als het ander maakt dat zijn boek ook bij de systematische behandeling der aesthetica van nut kan zijn. Er zouden over het laatste punt enkele opmerkingen zijn te maken, maar deze vallen buiten het kader.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Jac. van Ginneken S. J., Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. *f* 1.50).

Leergang der Nederlandsche Taal onder leiding van dr. Jac. van Ginneken; deel I, **De Roman van een kleuter,** door dr. **J. van Ginneken**; deel III, **De regenboogkleuren van Nederlands Taal,** door dr. **J. van Ginneken** en dr. **J. Endepols.** Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. p. deel *f* 2.50, geb. *f* 3).

Ook al meenden we met het onderwijs in de moedertaal nu wel ongeveer te zijn waar we wezen moeten, dan nog zouden we in het verschijnen van een vlugschrift als het bovengenoemde een heilzame aanleiding zien om onze zelfvoldaanheid op de proef te stellen. Een schrijver die de herinnering opwekt aan veel vroegere en recente lectuur en op zoveel minder bekende de aandacht vestigt, die telkens verrast door een nieuwe kijk op wat we wel meenden te weten, die door velerlei aanwijzingen en mooie citaten de lust tot studie verlevendigt, dwingt altijd tot luisteren, vooral wanneer hij met zoveel geestdrift is beziefd en zich uit in een zo eigen — nu ja, voor ons Hollanders wat drukke, zelfs overstelpende — taal. Waar echter naar onze overtuiging bovendien de kritiek tot heden wel veel ouds heeft afgebroken, maar alleen fragmentaries iets nieuws opgebouwd; waar nog steeds na de veelvuldige verkenningen, de gidsen niet zijn verschenen die de wegen tot het einddoel toe moeten afbakenen, is niet alleen belangstelling, maar nauwgezette overweging en degelike proefneming eenvoudig plicht, nu iemand als dr. Van Ginneken in een breed opgezet betoog een geheel nieuw stelsel komt aanbevelen.

Zijn kritiek op de bestaande toestanden is niet mals. Ten dele gelden nog altijd dezelfde verwijten die Taal en Letteren al jaren geleden deed horen. Al is v. G. wel geneigd te erkennen, dat er een betere geest onder de taalleraren is gekomen; voorzover ze onder invloed van die kritiek niet meer voldaan zijn met het doceren van dorre taalregels, met het bekijken en ontleden van grammatika-zinnetjes à la Terwey en met stijloefeningen à la Duyser, staan ze, vindt hij, èn door gebrek aan goede hulpmiddelen èn door onvoldoende opleiding, vrijwel hulpeloos rond te kijken. Binnen afzienbare tijd de opleiding te verbeteren zal moeilik gaan; betere hulpmiddelen stelt hij zich echter voor te kunnen verschaffen. Zijn overtuiging dat hier de fout ligt aan „een diepe onmacht tot synthese" bij degenen die de gebreken zo duidelik hebben blootgelegd, en de betrekkelike onvruchtbaarheid van kritiek zonder meer, hebben hem er toe gebracht zelf de hand te slaan aan een volledige leergang van de Nederlandse taal.

De motieven die hem bij de opbouw van een stelsel volgens de nieuwe begrippen hebben geleid, komen niet

alleen voort uit wetenschappelike overwegingen. Behoorlik taalonderwijs acht hij zo'n belangrijke faktor van karaktervorming en veredeling van de mens, dat degenen die daarin wetens te kort schieten in zijn oog een uiterst zware verantwoording op zich laden. De ontwikkeling van menselike en nationale deugden, de onderdrukking van al wat laag is en lelik, rekent hij tot de taak van de taalleraar in de eerste plaats. En van een andere kant bezien: er moet een andere taal onderwezen worden dan het dode Nederlands van omstreeks 1860. De vernieuwing van de maatschappelike orde, die wij beleven, spiegelt zich af in de mutatie die onze taal doormaakt; we moeten die mutatie volgen om haar te kunnen leiden in de gewenste bedding, en het geslacht, dat over twintig, dertig jaren tot de Nederlanders zal hebben te spreken, behoorlik tot die taak voorbereiden.

Daarom zijn de opschriften van zijn hoofdstukken: „De heele moedertaal in het onderwijs", „De heele moedertaal omvat vorm en inhoud", „De heele moedertaal omvat alle belangrijke Nederlandsche taalgroepen", „De heele moedertaal omvat thoorie en praktijk" de leuzen van zijn streven. Dat streven heeft een paedagogies, een sociaal en een nationaal doel; het gaat uit van liefde voor taal en volk, maar ook van een wetenschappelike overtuiging, die beleden wordt in het inleidende hoofdstuk: „De heele taal in de wetenschap."

Wij zijn te bekrompen (aldus de schrijver) in onze opvatting van taal, en dus ook in onze opvatting van taalonderwijs. De taalwetenschap heeft zich in de laatste kwart eeuw of meer in ongelofelike veelzijdigheid ontwikkeld. De specialisering, onmisbare voorwaarde voor de bloei van de wetenschap zogoed als van de industrie, heeft het nadeel dat ze de samenhang uit het oog doet verliezen. Allerlei nieuwe vakken: taalgeografie, onomatologie, sociale taalstudie, kindertaal, de methode der taal- en stijlstatistiek, eisen van elk van haar beoefenaars alle krachten, maar wie zal ten slotte al die onderzoekers toerusten met de algemene inzichten die ze nodig hebben om ieder op eigen terrein met vrucht te werken? Wie zal de resultaten van hun onderzoek aan elkaar toetsen, ze samenvatten tot bruikbare kennis voor het mensdom? Voor de taalpsychologie als centrale wetenschap is die taak weggelegd. De taalpsychologie heeft de waarheid, die zoetjes aan vergeten scheen te raken, in ere hersteld: dat taal is „de inwerking van mens op mens", dat taal is „de gewilde verbinding van menselik geluid en menselike zielsinhoud." En voor de taalpsycholoog is de gesproken levende taal een oneindig dankbaarder objekt dan b.v. het Indogermaans. Juist aan de studie van levende dialekten, van talen van onbeschaafde volken, van vak- en kringtalen, van „de taal der schoondochters", heeft de taalwetenschap in de laatste tijden zoveel te danken, omdat ze het inzicht in het wezen van taal veelzijdiger en dieper heeft gemaakt. In die richting moet de as. taalleraar worden opgeleid. Want als hij de taal als „inwerking van mens op mens" heeft leren kennen en liefhebben, zal taalonderwijs nooit meer kunnen ontaarden in een harteloos gepeuter in grammatikale kwestietjes zonder waarde voor het leven. En voor het leven moeten de kinderen leren, niet voor de school!

„Vorm en inhoud zijn één." Wel heeft iedereen dat Kloos nagepraat, maar wie heeft het in praktijk gebracht? En toch moet die waarheid juist het spraakkunstonderwijs doordringen. Dat beschouwingen over de vorm, zonder verband met de inhoud, schering en inslag zijn in ons taalonderwijs, heeft alle kritiek er tot hiertoe niet uit kunnen krijgen. „On ne détruit que cequ'on remplace" haalt Van Ginneken aan, en hij zet zich aan het schrijven van een nieuwe, een heel andere grammatika dan waar we ooit van gedroomd hebben. Hij zal de kinderen laten zien hoe in henzelf de taal zich heeft ontwikkeld, hoe zich klank aan betekenis en betekenis aan klank innig hebben gehecht, hoe ze door erfelike geschiktheid en ingeboren zucht tot navolging geleerd hebben de woorden tot konstrukties, tot samenstellingen, tot zinnen te kombineren, hoe ze zelf hebben leren praten. De logiese groepering der taalverschijnselen, te abstrakt voor het onderwijs, vervangt hij door een genetiese methode. De grammatikale abstrakties moeten komen nà het werkelik begrijpen van de konkrete feiten. Zo, denkt hij, zullen de leerlingen spelenderwijs de bewuste kennis verwerven van wat ze onbewust zich als vaardigheid hebben eigen gemaakt. En zo ontstond „De Roman van een kleuter." Een vader, doctor in de letteren, en een moeder, doctoranda in de letteren, met een enig kind, hadden de taal van hun Keesje van den beginne af tot het eind van zijn derde jaar zorgvuldig in een dagboek neergelegd. Ze hebben dat materiaal aan hem afgestaan en hij heeft het verwerkt tot dit eerste deel van zijn nieuwe leergang.

Met deze „roman" heeft v. G. ons een biezonder aantrekkelik boek geschonken. Het is een genot het kleine kereltje te volgen bij zijn „ontdekkingen": van de substantiva, van de soortnamen, van de aanwijzende voornaamwoorden; om hem de „sporten van de ladder" der steeds moeiliker wordende klankverbindingen te zien beklimmen — en om daarbij iemand als v. G. beurtelings als gevoelig verteller en als breedvoerig verklaarder te hebben. Het ontstaan van de eerste genitiefkonstrukties; hoe Keesje uit het kringetje van uitsluitend zijn eigen gevoelentjes en gedachtetjes komt tot het zich verplaatsen in anderen en hoe nu het gesprek en tegelijk het begrip van 1e en 2e persoon ontstaan; hoe Keesje in ogenblikken van grote geestelike spanning de grootste vorderingen maakt in het uitvoeren van al meer gehoorde maar nog nooit gewaagde taalbouwsels — het zijn maar enkele grepen uit de rijke inhoud. Ieder taalleraar moet dunkt me van het begin tot het eind door dit boek worden geboeid en verlangend uitzien naar het beloofde vervolg. — Maar daar herinnert hij zich, dat het gegeven is als leerboek voor de school, en nu staat hij met zijn appreciatie niet weinig verlegen! Zal men met dit boek het beoogde resultaat bereiken: dat de jongens inzicht krijgen in het diepere wezen van allerlei grammatikale verhoudingen? ook het algemene inzicht dat de taal de weerspiegeling is van de ziel? Het antwoord is afhankelik van dat op de vraag: is het boek niet te moeilik en geeft het niet te veel; is deze stof in staat om leerlingen van de 1e klas H.B.S. of Gymnasium, en voor geruime tijd, te boeien? v. G. zelf geeft hierop met nadruk, en sprekende uit ervaring, een geruststellend antwoord, en we mogen hem geen geloof weigeren; maar dit doet de vraag door een andere vervangen: is de gemiddelde leraar in staat met dit boek de jongens te pakken? Alleen de praktijk zal hierop kunnen antwoorden; voor zover ik nu kan oor-

delen, zou ik zeggen: hoeveel moeite de schrijver zich ook heeft gegeven om eenvoudig te blijven in de stijl van zijn uiteenzettingen en hoe goed hij daarin ook doorgaans is geslaagd — de uitwerking van zijn geniale vondst in dit boek zal toch, door moeilikheid en door uitgebreidheid van de stof, te hoge eisen stellen aan het begrip en het uithoudingsvermogen van het jonge publiek. De poging om de taalkonstrukties in prentjes te symboliseren, hoe oorspronkelik ook bedacht, voldoet mij niet zo biezonder en geeft me alleen de overtuiging dat ook de aanschouwelikheid in het onderwijs zijn grenzen heeft. De met zorg en smaak, maar vooral met liefde gekozen leesstukken, die overal door de tekst zijn verspreid, zijn bestemd om in verband daarmee te worden behandeld; toch is de samenhang met die tekst m. i. over het algemeen niet zo heel sprekend en ik zie niet in dat het boek er minder om zou zijn als ze waren weggelaten; voor een deel zijn ze stellig ook veel te moeilijk.

Met het bijbrengen van grammatikale bewustheid alleen beantwoordt het taalonderwijs natuurlik niet aan zijn bestemming. De idiomatiese kennis van de leerling moet verrijkt, de ontwikkeling er van (die intussen voor een groot deel buiten de Nederlandse-taalles omgaat) moet geleid worden. Welk Nederlands moeten we hun leren? Het africhten op de deftige, afgemeten, stereotiepe taal waartegen al Van Vloten en Multatuli in opstand kwamen, zou „erziehung zur phrase" zijn. Het is bekend hoeveel belang de schrijver van het Handboek stelt in dialekten, vak- en kringtalen; welk gewicht hij er aan toekent voor het onderwijs, zet hij hier uiteen. Het mutatieproces, waarvan sociale stromingen de diepere oorzaken, Nieuwe-Gidsbeweging en spellingstrijd slechts een paar symptomen zijn, is in volle gang. De dialekten, volks- en vaktalen gaan door met de algemene taal te voeden, levend te houden. Het Nederlands van nu is al heel anders dan dat van voor een halve eeuw; het mag verloren hebben aan aristokratiese verfijning, het heeft gewonnen aan raakheid van uitdrukking en beeldingsvermogen; maar stilstaan doet de verandering nu zeker minder dan ooit. Onze leerlingen moeten dat taalleven meeleven; ze moeten de meest verschillende soorten Nederlands horen en lezen, waaruit zich hun eigen taal dan zal vormen overeenkomstig hun aanleg en de behoeften die het leven hun oplegt. Zal die taal goed gedijen, dan moeten ze weten wat voedende bestanddelen die velerlei soorten Nederlands in zich besluiten, en het is daarom dat v. G. hun met al zulke biezondere taalsoorten bekend wil maken, ze doordringen wil van de waarde er van en ze afleren er minachtend en spottend op neer te zien. Ook is vergelijking van een dialekt met de algemene taal het beste middel om taal te leren proeven, om nu eens het innig vertrouwelike, dan weer het laag-bij-de-grondse van een dialektiese uitdrukking, of beurtelings het koel afgemetene of het verhevene van een woord uit „hoger" Nederlands te doen voelen. Daarbij tegen ruwheid en grofheid te waken en te strijden beschouwt hij als een voornaam deel van zijn levenstaak. Om afdaling tot het lage en gemene te gedogen, daarvoor is hij te vol bewondering voor de Beschaafde Taal, „het resultaat van een keuringsproces, waardoor eerst de dialecten en toen nog eens de algemene landstaal zijn gelouterd."

Aan deze studie is daarom het derde deel van de Leergang gewijd. Wat de kennismaking met dialekten betreft horen we in de kritiek op het bestaande onderwijs hier en daar de toon der propaganda wel wat sterk doorklinken. De voorstelling alsof men alles bij het oude had gelaten en zich met niets anders bezig hield dan het inpompen van de deftige taal van 1860 is niet vrij van overdrijving. Onze bloemlezingen — daargelaten of v. G. ze om andere redenen al of niet veroordeelt — wedijveren sedert lang in het opnemen van stukken van allernieuwste schrijvers en van dialektproeven, en er mag niet verondersteld worden dat de leraren die stukken met hun klassen alleen lezen om de kuriositeit. Toch geven v. G. en Endepols met hun dialektboek iets geheel nieuws: een systematiese verzameling, geografies gerangschikt [1]) en niet zozeer bestemd als leesboek maar als aanleiding tot taalbeschouwing. Het geeft namelik bovendien een theoretiese behandeling, waarin de dialekten èn taalkundig èn als uiting van de verschillende volksaard worden bekeken, en waaraan dan weer vragen en oefeningen worden vastgeknoopt. Over de geest van deze laatste zal men zich, naar hetgeen boven is gezegd, enigermate een voorstelling kunnen maken, maar het is te hopen dat ieder zich geroepen zal achten om ook van dit boek zelf kennis te nemen.

In het laatste hoofdstuk van zijn brochure bespreekt v. G. het taalonderwijs nog uit een ander oogpunt: dat van praktiese eisen van bekwaamheid in het taalgebruik, aan de docent te stellen. Misschien is hij wat onbillik met de tekortkomingen van de leerlingen in dit opzicht, in zó sterke mate als hij doet, op rekening van het gebrekkig kunnen van hun leraren te stellen. Ik meen dat de onrijpheid van de leerlingen, het stadium van ontwikkeling waarin ze nog bij het verlaten van de middelbare school verkeren, daar altans voor een deel oorzaak van is; dat de school hun nu eenmaal niet alles kan geven en zij ook in dit opzicht van het leven nog iets te verwachten hebben. Toch is de opmerking ernstige behartiging waard, dat de leraren het te veel op kennen, te weinig op kunnen laten aankomen, èn bij hun leerlingen, èn bij zichzelf. De tegenwerping dat leraren over het algemeen nu eenmaal geen redenaars en geen taalkunstenaars zijn, ontheft ons niet van de verplichting om het hoge ideaal dat v. G. hier stelt, altans zo dicht mogelik te benaderen. Mogen zijn geschriften daarom voor jongeren een leidraad zijn om zich te vormen, voor ouderen een aanleiding om zich te herzien!

Den Haag. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophontis Hellenica ed. **Cobet** Ed. sexta quam curavit **M. Boas.** Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. f 1.90).

De omstandigheden hebben de schuld dat deze bespreking zoozeer vertraagd is en ik hoop dat de bewerker dezer welverzorgde uitgave mij zal vergeven. Want zij

[1]) De betiteling „Plat Scheveningsche Jongenstaal" op blz. 18 is onjuist. In dit stukje is nagenoeg niets Schevenings, de eigenaardigheden zijn zuiver Haags; de echte Scheveningers spreken heel anders. Trouwens, het is van een jongen niet uit een vissersfamilie.

is welverzorgd, vergeleken met de uitgaven van Cobet, waarvan ieder bij ervaring de slordigheid tegenover de handschriften en de eigen verbeteringen heeft kunnen inzien. Maar verder trekt deze sexta mij niet. Zij volgt de in de laatste tijden gebruikelijke methode, waardoor men een beeld van den tekst krijgt van zoover terug als de vergelijking der Hss. families toelaat; ik verkies voor een *attisch* schrijver de vaan van Cobet, die zich richt naar het taalgebruik, den stijl des schrijvers en eigen begrip. Zóó ontstaat een verstaanbare tekst, gereinigd van onelegante slakken; Boas geeft een (toch niet zeker) beeld van een te eeniger tijd zóó gelezen tekst en verloochent alle arbeid, die de verschillende vernuften zich hebben getroost. Dit oordeel geldt voor de heele uitgave, doch ik kan niet alles bespreken en bepaal mij tot boek I, om te wijzen op plaatsen, waar verandering het ware een herstel van de Hss. het verkeerde is.

I c. 1 § 28 Dindorf's omzetting van de pericope μεμνημένους ... ὑπάρχουσαν achter § 27 πρὸς τὰ ἀεὶ παραγγελλόμενα is noodzakelijk en bovendien is in 't begin van § 28 te lezen λόγον [ἔφασαν χρῆναι] διδόναι daar volgens gewoonte in het 2° lid het positieve ἔφασαν in gewijzigde beteekenis uit het οὐκ ἔφασαν van het 1° lid moet gesuppleerd worden. Eerst dan is de plaats gezond.

I c. 4 § 13 houdt Boas de overlevering van de „beste" HSS. μοχθηρότερα λεγόντων tegenover die van den „slechte" Parisin. C., waaruit Cobet μοχθηρότερον opneemt. Er kan hier alleen sprake zijn van het adverbium, synoniem met χεῖρον (slechter spreken), zooals het lid staat tusschen „minder gelden" en „eigenzuchtige politiek voeren" en als adv. kan het volgens attisch spraakgebruik niet in plurali forma staan: 't epos en de Ioniërs zeggen μακρὰ βιβάς, βαρέα στενάχων, δεινὰ ποιεῖσθαι, maar 't att. proza μικρὸν φθέγγεσθαι etc. vooral in den comparatief (ὀγκηρότερον διάγων Hell. III 4 : 8).

In 't verdere (§ 14) heeft Cobet ἄρτι terecht weggelaten; de combinatie τότε παραχρῆμα of αὐτίκα παραχρῆμα of αὐτίκα τότε (Herod. I 122) is gewoon, de bijvoeging ἄρτι onzinnig; voor δουλεύων (§ 15) is geen plaats; tegenover τοὺς ἐχθίστους moet staan τοὺς δ'οἰκειοτάτους alléen en de bijvoeging πολίτας τε καὶ συγγενεῖς is alweer onzinnig (Herwerden, symbola ad Hist. Graec. p. 7), alsof in τὴν πόλιν ἅπασαν niet de πολῖται van zelf opgenomen waren! O die beste HSS! Onverklaarbaar zijn ook de HSS.lezingen van I c 6 § 4, waar de leeraar toch wel gedwongen is tot de Cobetiaansche lezing terug te keeren (bovendien met ἀρτικροτούντων voor ἄρτι συνιέντων), als er iets begrijpelijks moet worden gegeven. Ik zie niet in, dat de schrijver, die steeds zegt οἱ οἴκοι ἄρχοντες (I : 6 : 8 en zie Keller's Index) op 2 plaatsen zou schrijven οἱ δ'ἐν οἴκῳ (Ἀθηναῖοι I : 5 : 16); waarom I : 6 : 11 δείξωμεν in plaats van δείξομεν (met V) gelezen wordt, terwijl toch de bijvoeging σὺν τοῖς θεοῖς het futurum verkieselijk maakt; en wat in § 15 Κόνωνι δ'εἶπεν ὅτι παύσει αὐτόν kan beteekenen. Maar boek V en 4 § 33 is het dwaze toevoegsel ἀλλὰ μᾶλλον ἐκόσμησε (ἵνα οὐ κατῄσχυνε) van *alle* HSS. met Cobet weggelaten; VI 1 : 13 is rekening gehouden met de emendaties van Cobet en anderen; waarom is dan overigens in deze edities hun werk verwaarloosd?

Ten slotte eenige emendaties van mijzelf: V : 4 : 32 μὴ ἀδικεῖν <δοκεῖν> vgl. Aristid. ὑπὲρ τῶν τεττάρων ed. Dind. p. 339 D. VI v. 1 § 8 <εὐπετ>ῶς γέ μην; VI c. 5 § 9 ἐπί τιν' (voor τὴν) ἁρμάμαξαν· § 12 οἰκουροῦντας (i. pl. v. οἰκοῦντας ἐν ταῖς οἰκίαις) c. 5 § 16 <ὅσον>οὐ πανδημί § 35 ἐνέκειντο (i. pl. v. ἐπ-) § 37 διεριζομένων (voor διοριζ-) § 41 οὐδενὶ γὰρ <οὐδὲν> τούτων ἀμελές VII 4 § 24 ἄνδρας <Σπαρτιάτας> ἀπεκτονότες.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Van verschillende boeken ontvingen wij nieuwe drukken; de fa. Noordhoff te Groningen zond ons den derden druk van dl. I van W. Pik's *Nieuwe Lectuur*, een bloemlezing waarin volgens het weloverwogen plan van den verzamelaar betrekkelijk weinige maar dan ook sommige groote stukken zijn opgenomen, zoodat het boek naast andere bloemlezingen dienst kan doen (pr. *f* 2.50, geb. *f* 3.—); voorts den vijfden druk van: *A short History of English Literature* door Dr. A. E. H. Swaen (pr. *f* 0.70, geb. *f* 1.—); den vierden van 't tweede stuk van: *Engelsche Handelscorrespondentie. Grammatikaal oefenboek* door A. de Froe (pr. *f* 0.90); de vierde uitgave van: *Kern der Engelsche Spraakkunst* door A. de Froe (pr. *f* 0.90); de tiende van: *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis* door Dr. M. G. de Boer (pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.40); de zestiende van het eerste deel van: *Engelsch Leesboek* door C. Grondhoud en P. Roorda (pr. *f* 0.85, geb. *f* 1.15); en den negenden druk van: *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* door Dr. K. Holtvast (pr. *f* 1.20, geb. *f* 1.50).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de zevende uitgave van *Esmoreit* (No. 1 van *Van alle Tijden* onder red. van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart; pr. *f* 0.30); en den vijfden druk van T. Terwey's uitgaaf van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, bewerkt door Dr. C. G. N. de Vooys (*Bibl. v. Nederlandsche Letterkunde* No. 2; pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: J. Destree et R. Dupierreux, *Aux Armées d'Italie* (het leven en de daden der Italiaanse soldaten in Frioul, de Alpen enz.; gedateerd Sept. 1916); D. Russo, *Silhouettes italiennes* (karakterschetsen van bekende Italianen uit de tegenwoordige oorlog: Cadorna, de hertog en de hertogin van Aosta, Porro, Tittoni enz.; 1917); H. Celarié, *En esclavage* („journal de deux déportées", met officiële bescheiden ten bewijze van de medegedeelde ervaringen; 1917). De firma Plon-Nourrit en Co. zond ons: P. Gaultier, *La barbarie allemande*, Parijs 1917, verdeeld in vier boeken getiteld *les faits*, *les origines*, *les causes*, *la théorie*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVII, 3: R. C. Boor, Syncope en Consonantengeminatie. — J. A. N. Knuttel, Brederoniana, I-II. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 4: J. M. Acket, Spelling en stijl. — M. E. Kronenberg, Het vocabulaire van Noel van Berlaimont. — K. Blokhuis, Anglicismen in het gasbedrijf. — J. Koopmans, Arnold Hoogvliet's Abraham de Aartsvader. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 4: G. Busken Huet, *l'Entrée d'Espagne*. — J. J. Salverda de Grave, Quelques observations sur les origines de la poésie des troubadours. — K. R. Gallas, La composition interne du chapitre *Des Ouvrages de l'Esprit*. — S. Feist, Die germanischen Runendenkmäler. — G. Ras, Ludwig Börne als Vermittler zwischen Deutscher und Französischer Kultur. — C. R. Meibergen, *Tealt*. — J. H. Kern, Iets over *London Likkepeny*. — Varia. — Boekbesprekingen. — Aankondiging van eigen werd. — Inhoud v. Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLIII, 2: A. Wallner, Pfaffendichtung, 1-2. — F. R. Schröder, Hœnir. Eine mytholog. Untersuchung. — L. Pfannmüller (†), Meier-Helmbrecht-studien, I. — A. Leitzmann, Zum Barlaam Ottos von Freising. — Dez., Zu Folzens meisterliedern. — Dez., Zu Eberlin von Günzburg. — Dez., Zu Lauremberge scherzgedichten. — M. H. Jellinek, Die *eu*-reime bei Opitz. — F. Perles, Zur erforschung des jüdisch-deutschen. — K. Brugmann, Zur wortsippe *alt*. — O. Behaghel, Der got. adhortativus. — W. Braune. Der germ. adhortativus. — S. Feist, Eine ahd. dualform des verbs. — K. Helm, Waluburg die wahrsagerin. — Dez., Zur abfassungszeit der Legende aurea. — Dez., Eine quelle Heinrichs von Hesler. — E. Schwentner, Zu Sigrdrifumǫl 1, 2. — H. Schröder, Got. *aih*. — Dez., Das Vernersche gesetz im heutigen deutsch. — F. Holthausen, Altsächsisches. — H. Paul, Zu Reinmar von Zweter 145. — W. Braune, Gemüt.

Anglia, XLII. 1: Ph. Aronstein, Die periphrastische form im Engl. — M. Konrath, Eine übersehene fassung der Ureisun of oure Louerde, bez. Ureisun of God Almihti u. der Wohunge of ure Lauerd. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early Engl. Texts, IV. — M. Trautmann, Zu meiner ausgabe der ae. rätsel. — H. Lange, Über die farben könig Richards II von England in beziehung z. Chaucerdichtung.

Beibl., XXIX, 6: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 16-18. — B. Fehr, Die erforschung des modernen Englands (slot).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 8: De Boer, De voorgeschiedenis van het Kanaal door Holland op zijn smalst. — Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll. — Unger, De economische ontwikkeling van België tijdens de vereeniging.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLIV, 1: Grevenstuk, Memorieboek van Aboude. — Van der Loos, Jansenistica, 1741. — Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland (vervolg).

Revue Historique, CXXVII, 1: Wilmotte, La patrie du Waltharius. — Weill, Le financier Ouvrerd. — Griselle, Charles de Nevers et l'héritage de Clèves. — Bulletin historique (Italie. période moderne).

Hist. Zeitschrift, 118, 3: Volz, Die Krisis in der Jugend Friedrichs des Grossen. — Wentzcke, Thüringische Einheitsfragen. — Riesz, Abekens Anteil an der Emser Depesche. — Heintze, Gustav von Schmoller.

Engl. Hist. Review, April 1918: Morris, The office of sheriff in the early Norman period. — Letts, Sixteenth-century travellers in Naples. — Armstrong, Pasquale Villari. — Notes and documents (o. a. Allen, Memoranda of Hugo de Assendelft, ms. of Corpus Christi Oxford).

Studiën, LXXXIX, Juni: P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, I. — A. Mulder, Zeppelins en Vliegmachines, II. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenes, de Kathol. Hervormer van Spanje, II. — J. F. de Groot, De Nederlander Wessel Gansfort, een Vóór-reformator? — L. P. P. Franke, Royaards' Faust. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Victor de Stuers. De Referendaris, II. — G. Jonckbloet, Noto Scereto. — A. Borret, Het Processievraagstuk. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, IV. — H. Bolsius, Is de milt overtollig? — L. P. P. Franke, „De Gijzelaar" bij „Het Ned. Tooneel".

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

v. Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs enz., en Leergang d. Ned. taal I-III: N. Taalg. XII, 4 (de Vooys).

Koopmans, Mariken v. Nieumeghen: N. Taalg. XII, 4 (Tinbergen).

Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

Sterck, Oorkonden over Vondel. N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA

EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVIIII INDICTI

A. d. VI. Idus Apriles in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXII carminibus, quae ad tempus iis essent tradita:

Digna visa *non* sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur 16 haec (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praeferatur praecedenti):

De laude solitudinis. Matris desiderium. Vacatio militis. Claudia. De Johanne Dupré. Transactae aetatis memoria. Est est est. Frumentum. Duo Collegia. Horatius apud Orbilium. Pollitta. Diaboli allocutio. Ultima acroasis. Titus Pomponius Atticus. Fatum Austriae. Lampyris noctiluca (hoc tamen carmen tanto iis quae antea sunt enumerata praestare visum est ut de eo in lucem haud parva fuerit dubitatio).

Restant sex carmina quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in sedecim illis sequimur rationem. Psittacus et passer; Antigone; Bruttius; Flavi ludus; denique duo quorum utri palma esset adiudicanda fuit controversia, quae denique sic est dirempta ut victor exstaret

HERMANN ROHL

qui *epistulam novi mariti* cecinit, cui carmni tantum non par visum est illud cui titulus erat *Pax*. Huius ergo carminis (Pax) et horum quatuor: *Flavi ludus; Bruttius; Amtigore; Psittacus et passer*, poetae rogantur *ante Kalendas Julias huius anni* scidularum carminibus quae additae sunt aperiendarum dent veniam, quo facto eo quo ultimum sunt enumerata ordine post *epistolam novi mariti* in corpus poematum hoc anno edendorum recipientur.

Iam nunc carminis c. t. *Pax* poetam se professus est Franciscus Xaverius Reuss, eius c. t. *Flavi ludus* Al. Galante; eius denique c. t. *Antigone* A. Faverzani.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias anni proximi perferenda curent* ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in describendo portabile prelum Britannicum (type-writer) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Julias* fieri debebit (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi: „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam").

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE
Id. Aprilibus MCMXVIII *Ordinis Praeses*

ADVERTENTIEN.

Classics.

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG.

1919.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 26sten Jaargang.

F. de Bas te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
K. ten Bruggencate te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tzn. te 's-Gravenhage.
Dr. J. G. van Dillen te Amsterdam.
J. van der Elst te Groningen.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. Gorris s. J. te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Just Havelaar te Amersfoort.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
J. de Josselin de Jong te Rijsenburg.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. G. Knuttel Wzn. te Breda.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Chr. Kok te Leiden.
G. J. W. Koolemans Beijnen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Gouda.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meyer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. H. C. Muller te Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Dr. H. A. Naber te Hoorn.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
M. J. Premsela te Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Leiden.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Mej. Th. Westendorp te Amsterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S.J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 1.** **October 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

1. **A. Baehrens, Studia Serviana** ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia. Gent, Uitg.-Mij. Plantijn. 1917.

In The Classical Review X 158 stelt E. K. Rand de vraag: Is Donatus's Commentary on Vergil lost? Zijn antwoord komt hier op neer, dat de zoogenaamde Scholia Danielina niets anders zijn dan Aelius Donatus' verklaringen van den tekst van Vergilius. Is dit aannemelijk?

Men weet, dat tot 1600 alleen de „kleine" Servius bekend was, maar dat in genoemd jaar P. Daniel een veel vollediger Servius (S. auctus, amplior of plenior), die onschatbare interpretaties bevatte, uitgaf. De Commentarius Danielinus toch onderscheidt zich door een grooten rijkdom van mythologische vertellingen. Uit welke bron zijn die verhalen afkomstig? In welk verband staan zij tot den „kleinen" Servius, tot Ovidius' Metamorphosen, tot Hyginus, tot Apollodorus' Bibliotheca — wij volgen 't gewone spraakgebruik — of andere mythografen, tot historische werken, waarin groote aandacht wordt gewijd aan mythologische onderwerpen? Ziedaar problemen, welke lang geleden gesteld, evenwel nog niet opgelost zijn. Tot de solutie van een belangrijk deel van 't vraagstuk trachtte Baehrens te komen in bovengenoemde studie door de scholia, waarin gedaanteverwisselingen besproken worden, uit een oogpunt van taal en inhoud te vergelijken met de behandeling van dezelfde sagen bij andere auteurs.

Eerst valt een woord te zeggen over den vorm van 't werk. Baehrens heeft zijn boek in 't Latijn geschreven, die keuze staat natuurlijk aan hem. Nu wil ik zwijgen over de buitengewoon vele drukfouten; zelfs 't aantal hoofdstukken is onjuist opgegeven: cap. XXV is tweemaal geteld. Hier zijn wellicht verzachtende omstandigheden, maar wat te denken van 't volgende? Op bladz. 8 leest men *sine ullo dubio* in plaats van *sine ulla dubitatione*; bl. 27 *nostrum interest* ('t keert terug op bl. 50, dus is 't geen drukfout); bl. 36 den ablativus *recentiori*; bl. 45 den superlativus *sincerrime*; bl. 84 den genetivus *Lycophrontis* (in plaats van *Lycophronis*); bl. 88 en 90 (noot 2) driemaal den naam *Antonius* Liberalis (in plaats van *Antoninus* L.); bl. 96 't participium *increpati*, terwijl Baehrens op bl. 108 zijn licht laat schijnen over de uitdrukking *non comparuit*, anders gezegd over de *„formula solemnis non comparandi"*!! enz. enz. Zulk oorlogs-Latijn kan toch werkelijk niet door den beugel, zelfs niet voor een professor te Gent. 't Latijn is voorts 't tegenovergestelde van vlot en duidelijk: op bl. 62 sq. staat een zin van achttien regels, welke onder meer een citaat, tweemaal een opmerking tusschen haakjes en dan nog een lange parenthesis bevat. Zulke perioden zijn geen zeldzaamheid: kortom alles is gedaan om den lezer, die in de aantrekkelijke materie belang stelt, af te schrikken.

't Uitgangspunt van de redeneering vormt 't verhaal over de liefde van Myrrha voor haar vader Cinyras en haar verandering in een boom. Baehrens zet naast elkaar de vertelling gegeven door Theodorus (bij Plutarch. Parall. min. 22, pag. 311 A), door Serv. Dan. ad Bucol. X 18 en door 't Argumentum Ovidianum X 9 (van „Lactantius Placidus"). Aan 't einde schrijft Theodor. εἰς ὁμώνυμον δένδρον μετεμορφώθη sc. Myrrha; 't scholion biedt: mutata est in arborem nominis sui. Dadelijk zij hier opgemerkt, dat deze uitdrukkingen in beide talen 't karakter van een formule hebben; bij Serv. Dan. treft men die telkens aan bijv. precies zooals hier ad Bucol. VIII 29 (zie Thilo III 97).

ad Aen. I 505 in animal sui nominis vertit (Thilo I 158) enz. 't Breedsprakig Argum. Ovid., 't welk volgens Baehrens in keuze van woorden totaal onafhankelijk is van den Griekschen tekst, besluit zijn uiteenzetting aldus: in arborem,quae eius nomen indicaret, mutata est. Men zal inzien, dat die nietszeggende, in 't geheel niet karakteristieke overeenstemming in uitdrukking tusschen de beide eerste testes niet 't recht geeft te beweren, dat Serv. Dan. òf Theodorus zelf vertaalde, òf dat beiden uit dezelfde bron putten. Bovendien leert men uit Theodorus, dat de metamorphose geschiedt door toedoen van Aphrodite, waaromtrent Serv. Dan. zwijgt: geen wonder, want de laatste vertelt in den aanvang van 't scholion, dat Myrrha *Solis ira* in liefde voor haar vader ontbrandde, de eerste echter διὰ μῆνιν Ἀφροδίτης. Serv. Dan., die gewoonlijk *niet* beknopt is, gewaagt ook niet van een γείτονα παρθένον, die op Cinyras verliefd was, evenmin gebruikt hij een aequivalent voor den term τὴν ἀσελγεστάτην door Theodorus gekozen. Al zijn er overigens een paar woorden, die op elkaar gelijken — wat niet anders dan verwacht kan worden — men moet constateeren, dat 't verschil der loci grooter is dan de overeenkomst: ergo maken wij de gevolgtrekking niet, waartoe Baehrens ons uitnoodigt. Op grond eindelijk van de woorden *lumen inferri iussit*, welke zoowel bij Serv. Dan. als in 't Argumentum Ovidianum te lezen staan, moet.... „noodzakelijk" geconcludeerd worden, dat de schrijver van 't Argumentum afhangt van den Commentator op Vergilius! De waarheid is, dat behoudens die drie woorden de afwijkingen, in de *heele* schildering wel te verstaan, zoo groot zijn, dat men aan geen afhankelijkheid denken kan. Daarentegen stemmen die zoogenaamde Lactantius Placidus en Hyginus (fab. 58) zoozeer in taal en inhoud overeen, dat hier 't toeval geen rol kan spelen. Dit is Baehrens ontgaan, omdat hij slechts Hyginus vergeleek met Theodorus en Servius auctus.

Intusschen laat zich in al de fabulae, die geanalyseerd worden licht een of ander punt van overeenkomst ontdekken. Vergelijk bijv. omtrent Scylla's metamorphose — de tweede door Baehrens ter sprake gebracht —

Serv. ad Aen. III 420 irata Circe fontem, in quo illa consueverat corpus abluere, infecit venenis, in quem illa cum descendisset cet. met

Argum. Ovid. (XIV, 1) locum, in quo Scylla ablui consueverat, venenis imbuit cet. en met

Hygin. 199 Scylla autem cum assueta esset in mari lavari, Circe.... medicamentis aquam inquinavit, quo Scylla, cum descendisset cet.

Hier zijn de aanrakingspunten den lezer voor oogen gelegd, maar als men nu de rest (te groot om hier over te schrijven) onder de loupe neemt, dan springt terstond een zeer aanzienlijk verschil, dat zich niet wegdoezelen laat, in 't oog. Wij kunnen, als wij Baehrens door heel zijn boek volgen, de gedachte niet van ons afzetten: er is bij de onderscheidene auteurs aangaande de mythen ten aanzien van de voorstelling der feiten en de keuze der woorden zoowel gelijkenis als tegenstelling. Wij geven toe, dat allerlei nuances in de overlevering ingeslopen zijn, doordien deze in een sage een aetiologische strekking legde, een ander er een rationalistische uitlegging aan gaf, een derde door partijdigheid gedreven iets wijzigde. Wij zijn echter juist daarom te vaster overtuigd, dat door die contaminatie 't geval meer complex is geworden en dat men er zich principieel voor wachten moet conclusies te trekken, die slechts gebouwd zijn op gedeeltelijke overeenstemming. De conclusie, waartoe Baehrens komt, is, dat 't grootste deel van de Grieksche sagen, waarover zijn onderzoek loopt, door een en denzelfden man in zijn kommentaar op Vergilius zijn ingevoegd. Die onbekende ontleende ze zelf aan een compendium mythologicum Graecum, 't welk hij echter niet slaafs volgde; integendeel hij combineerde zijn Grieksche bron met beschouwingen en bijvoegingen van anderen (inzonderheid van Varro). Van dien Commentator nam Donatus zijn stof over en op dezen steunen weer Servius en Servius amplior.

Wat heeft men te verstaan onder dat compendium mythologicum? Iets als Apollodorus' Bibliotheca, of als Hyginus, dus een soort schoolboek? Absoluut niet, want die gaan zelf terug op dat compendium, waarvan wij nergens melding gemaakt vinden. In dat compendium moeten intusschen alle mogelijke varianten gestaan hebben, ook „entlegene Mythen", die in den Hellenistischen tijd zoo goed gedijden. Men zocht daarin —zie Baehrens bl. 24 — de namen van de vijftig zoons van Lycaon, die thans nog in de Bibliotheca opgesomd worden, evenzeer de namen van de vijftig honden van Actaeon. Indien alles naar rato geweest is, hoeveel folio's moet dat „compendium" dan geteld hebben?

In elk geval zal in dat compendium onder 't lemma *Aesacus* geschreven zijn geweest: zoon van Arisba òf Alexirhoe. In hoofdstuk X weet Baehrens wel iets plausibels in 't midden te brengen tot verklaring van dien variant, maar als hij dan eerst een stamboom teekent met tweemaal de letter *x*, daarna een volledig stemma om precies aan te geven, langs welke auteurs een bepaalde traditie zich heeft voortgeplant, dan vraagt men toch, of hij hier een vergelijking met twee onbekenden wil oplossen. Zelfs 't woord *fortasse*, dat nog al eens voorkomt (o. a. op bl. 24 driemaal in twaalf regels) ontbreekt hier. Men kan op 't gebied der tekstkritiek al te conservatief zijn en op ander terrein er niet voor terugdeinzen de eene hypothese op de andere te stapelen!

Gaat Baehrens met zijn theorieën veel te ver, ook Rand is nog te radicaal; men kan alleen overtuigend bewijzen, dat Donatus de gewichtigste bron is geweest voor Servius en voor Servius plenior.

Baehrens heeft mij in één opzicht bevredigd. Hij belooft in de Praefatio fragmenten van Hellenistische auteurs en van Varro in onze scholia te zullen aanwijzen. Hij is er in geslaagd een fragment van Euphorion (bl. 87) en van Varro (bl. 117) te vinden.

In het deel, 'twelk zich bij de Studia Serviana zal aansluiten, krijgen wij een verhandeling over Labeo. Al degenen over de grenzen, die zich met Arnobius bezighouden, ook ik, hebben dit met vreugde vernomen. Ik zou den schrijver echter willen herinneren aan 't motto, dat Emile Thomas koos voor zijn Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile, een woord van Wagner: „In keiner Schrift des Alterthums ist alles so *ungewiss* und für den Gebrauch so *unsicher* als in dem Commentare des Servius."

Den Haag. C. Brakman Jz.

Manu Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -lis. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, herausgeg. von Karl Brugmann und Ferd. Sommer. 7). Strassburg, Trübner, 1917. (Pr. M. 7).

Deze publikatie beweegt zich op het gebied van de idg. stamvorming, juister wellicht van de lat. stamvorming, omdat het lat. adjektief-suffix *-lis* in de Indogermaansche talen uitermate zeldzaam is. Alleen in de Slavische talen, waar het part. perf. pass. op *-lo* zeer gebruikelijk is, komt ook *-li* herhaaldelijk voor. Van de weinige idg. nomina, die tot deze formatie behooren, is wellicht alleen *talis* onveranderd tot ons gekomen. Alle andere lat. adjektieven kunnen hoogstens langs omwegen met de grondtaal in verband gebracht worden, en moeten wel bijna zonder uitzondering als nieuwvormingen worden beschouwd.

Het eenige bruikbare materiaal, wat Leumann ten behoeve van deze monografie ten dienste stond, was — afgezien van de schriele behandelingen van dit onderwerp in de handboeken — een artikel van Paucker over *-ālis, -īlis, -ūlis, -ēlis* in de KZ. XXVII, 113 v.v., en over *-bilis* en *-tlis* in zijn *Vorarbeiten* I, bl. 46—70. In geheel hun omvang werden nu door Leumann onderzocht: 1) de adjectiva op *-lis* met lange praesuffixale vokaal; 2) de adjectiva op *-tlis*, en 3) die op *-bilis*. Bij het bespreken van de uitbreiding van het part. perf. pass. door *-ilis* geeft Schrijver als zijn meening te kennen, dat deze beperkt is tot de handwerkerstaal, behoudens enkele onbeduidende uitzonderingen. Deze bewering staaft hij door de woorden op *-tlis* te groepeeren naar taalkringen en hoofdzakelijk in te deelen bij de groeptalen van de weverij en vlechttechniek, pottebakkerij, metaalbewerking, bouwtechniek, plastiek, visscherij en landbouw. Aldus krijgen we een geheel van zeer zeker niet onverdienstelijke beschouwingen, die m. i. echter winstgevender zijn voor de semantiek dan voor de vormleer. Want, hetzij men ze beschouwt als behoorende tot de „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis*, of als staande, met vóorlat. *-tlis*, naast idg. *-tlom*, hetzij men een andere meening is toegedaan, men zal toch wel tot de slotsom moeten komen, dat de groote meerderheid van deze formaties haar ontstaan te danken heeft aan het feit, dat bepaalde oorvormen (als b.v. *textilis*) zich met het participium (b.v. *textus*), waarmee ze wat vorm en beteekenis betreft overeenkwamen, associeerden. Het zou zijn nut hebben deze oorvormen op te sporen en hun produktiviteit vast te stellen.

Dat bedoelde „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis* oorspronkelijk van substantiva zijn afgeleid, en zich slechts bij uitzondering naderhand ook een afleiding van verba ontwikkeld heeft (*tribunus vapularis, corona ovalis* e. d.), zal wel niemand betwisten. Ik wijs echter op de onjuiste verklaring van *Aprilis* (bl. 14), dat Cuny MSL. XIV, 286 evident juist verklaart als „de tweede maand" (**aporos*, komparatief bij idg. **apo*). Walde wordt hier ten onrechte geciteerd; zie ook Juret, Dominance et Résistance, bl. 122, wiens interpretatie van *bīlis* uit **bistlis* zeer wel te aanvaarden is (ib. bl. 42). Woordafleidingen als die, welke Leumann ons bl. 22 voor *altaria* aan de hand doet: „von *ales, alitis* Vogel: dieser Altar ist ursprünglich der vogelige oder geflügelte Aufbau" rieken m. i. naar volksetymologie.

Adjectiva als *similis* en *humilis* naast ὁμαλός, χθαμαλός verklaart men gewoonlijk door overgang van de *o*-naar de *i*-flexie. Deze zienswijze heeft zeer zeker haar bezwaren. Of men echter van een neutrum **simulum* (= ὁμαλόν) 'het gelijke' dient uit te gaan, waaruit zich *dissimilis* ontwikkelde, en hieruit *similis*, zou ik willen betwijfelen.

Bepaald nieuwe gezichtspunten opent dit geschrift weinige of geen. Het is veeleer een vlijtig bewerkte en doorgaans goed gedokumenteerde bijdrage, die een leemte vult en dankbaar moet worden aanvaard, te meer nu het boekje in oorlogstijd het licht ziet. Het naschrift bereikt ons van uit de loopgraven voor Verdun.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

C. Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum. Vol. I Fasc. I. Opuscula agrimensorum vet. Adiectae sunt 48 tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

De geschriften der Agrimensores of Gromatici, waarvan de inhoud meer den jurist dan den philoloog aangaat, vertegenwoordigen toch een zijde van ons vak, die niet geheel mag verwaarloosd worden. De beschrijving van de wijze, hoe 't afbakenen van terreinen aan kolonisten toegewezen wettig behoorde plaats te vinden en hoe men handelde met de overschietende perceelen (subseciva), van de quaesties, welke er rijzen konden, als de Padus buiten zijn oevers getreden was en de grenzen van de landerijen had onkenbaar gemaakt, of ook van de methode van optreden tegen de boeren, die stukken grond aan tempels behoorende bezaaid hadden — dat alles moge men droog noemen, voor de studie der kultuurgeschiedenis heeft 't zijn waarde. Men wil zich verder gaarne op de hoogte stellen van de terminologie dezer auteurs en leeren, wat men verstaat onder strigae, scamna, rigores, onder arbores antemissae en decussatae, wat de beteekenis is van cultellare en commalleare, welken zin de landmeters hechten aan scorpiones, culinae enz. 't Latijn van deze schrijvers bevat niet weinig vulgaire elementen en verdient om zijn afwijkingen van de klassieke taal nader bestudeerd te worden. Wil men bewijzen? Na verba sentiendi et declarandi volgt soms (bl. 95, 2) *ut* + acc. c. inf.; een andere verdubbeling toont (bl. 32, 16) *magis certior*; verbonden wordt een voorzetsel met een bijwoord (bl. 143, 5) *a foris* (gelijk bij Augustinus *a longe*); nu en dan coordineert *siquidem* met de kracht van *enim* (bl. 49, 17); een varietas modorum (bl. 108, 1—4 *si sunt.... si sint*) wordt meer dan eens aangetroffen; flexies als *totae regioni* (106,15); *saltos* (63, 26); *ipsud* (114, 20); *duum* (91, 7); *poterint* (38, 24), evenzeer spellingen als *prode erit* (24, 17), *moetis* (17, 7); *sterelis* (63, 1) enz. trekken ten sterkste de aandacht.

Dat de Gromatici tot dusverre te weinig bestudeerd werden, liet zich verklaren uit 't ontbreken van een uitgave, die aan de eischen, welke men stellen mag, voldeed. Dit bezwaar geldt niet meer, nu de Zweed Thulin de zware taak op zich genomen heeft de editie van 't triumviraat Blume, Lachmann, Rudorf (1848) te herzien en reeds 't eerste deel van 't Corpus Agrimensorum in 't licht gaf, 'twelk ten volle aanspraak mag maken op den naam van degelijk en wetenschappelijk.

Het is bekend, dat Lachmann alles behalve malsch was in zijn oordeel over de praestaties van W. van der Goes en P. Schrijver. Hij waagde 't zelfs te beweren:

(die Schriften d. röm. Feldmesser II 129) „Mijnheer van der Goes habe sich den Spass machen wollen.... flüchtige Leser auf Jahrhunderte zu teuschen." Elders weer heet het, dat hij van zijn bloedverwant N. Heinsius „doch ein weinig Kritik hätte lernen können (bl. 101). Intusschen leert een blik in Thulin's apparatus criticus, dat 't werk der Hollanders niet onverdienstelijk was en Lachmann's editie zelf is thans door de Teubneriana geheel in de schaduw gesteld. De tekst toch van deze is veel zuiverder, de apparatus criticus rijker, bovendien staan tusschen deze beide (in een aparte rubriek) de parallelplaatsen bij de andere Gromatici vermeld. Voorts is 't boek systematisch ingedeeld: waar de opschriften verloren gegaan zijn, heeft Thulin nieuwe titels geplaatst, zoodat men een duidelijk overzicht over de onderscheidene opuscula en hun partes krijgt.

Vier excerpten uit een werk over de gromatische wetenschap van Frontinus openen de rij. Een fragment over 't waterpas maken van den bodem (*cultellare*) komt bij Lachmann en in de handschriften na de opsomming der 15 soorten controversiae. In de jongste uitgave is 't verplaatst naar 't einde van 't hoofdstuk: de arte mensoria. De tweede auteur, dien wij ontmoeten, is Agennius Urbicus: hij leverde puttende uit een gewichtige bron (misschien Frontinus) een Commentaar „de controversiis agrorum." De inleiding van den interpres, ook zijn lof op de schoonheid der meetkunde zijn hoogdravend, maar vrij poover, overigens is een in bijzonderheden afdalende beschouwing over de 15 vast voorkomende twistpunten de hoofdschotel van 't menu. Daarbij laten zich de eigen woorden van Agennius zonder moeite afzonderen van die van zijn zegsman, hetgeen in deze editie geschied is door ze in kleineren druk weer te geven. Merkwaardig is, wat men aan 't slot leest, dat n.l. de grondbezitters de landmeters dwingen tegenover de rechters oneerlijk te zijn. Een jongere Commentator, die tot 't Christendom overging — dit toch is af te leiden uit zijn opmerking (bl. 68, 17) crescente religione sacratissima Christiana — krijgt nu 't woord, eerst voor een kapittel de agrorum qualitate, daarna voor een stuk de controversiis. Onzelfstandig als hij is, ontleent hij 't meeste aan Frontinus, Hyginus en Agennius; zijn geestelijke armoede blijkt overal, toch verbeeldt hij zich, dat hij voor zijn discipelen de stof zeer smakelijk gemaakt heeft. Een der beste mannen van 't vak is Hyginus, van wiens hand drie bijdragen zijn: de limitibus, de condicionibus agrorum en de generibus controversiarum. Van goed gehalte is ook 't tractaat van Siculus Flaccus, getiteld de condicionibus agrorum met twee aanhangsels: de quaestoriis agris en de divisis et assignatis. De meest poetische van 't zestal is de jongere Hyginus bijgenaamd „Gromaticus." Hij schrijft slechts over de vaststelling der grenzen „de constitutione limitum", welke, naar hij verzekert, een caelestis origo heeft. Hij weet citaten uit Vergilius en Lucanus te pas te brengen en zegt niet onaardig, dat de veteranen, die men tot belooning begiftigde met een stuk land, zoodoende vonden (bl. 141, 5) een „laboriosam agriculturae requiem." Een honderdveertigtal teekeningen uit twee handschriften overgenomen kunnen nu en dan, lang niet overal, de ontvouwde theorie verduidelijken. Zeer mooi is figuur 34, die volgens sommigen Euclides voorstelt.

Na deze inhoudsopgave komen wij tot den tekst. Thulin behoort niet tot die ziekelijke philologen, die zelf geen goede conjectuur kunnen maken, maar zelfs schrijffouten „psychologisch" verdedigen om de overlevering te redden. Hij heeft zich verdiept in zijn handschriften, leeft geheel in zijn auteurs, kent hun genus dicendi, onderscheidt dus 't ware van 't valsche en weet uitstekende conjecturen voor te stellen. Een ontelbaar aantal malen zijn in de codices 't enkel- en meervoud verward om de eenvoudige reden, dat de afschrijvers den zin niet begrepen. Siculus Flaccus heeft eerst verteld, dat de Romeinen aan de burgers der onderworpen steden den grond ontnamen, evenwel niet aan allen; dan gaat hij aldus voort (bl. 119, 11): nam quorundam dignitas aut gratia aut amicitia victorem ducem movit, ut *ei* concederet agros suos. Zou nu iemand kunnen gelooven, dat de psychologie opgeroepen is om *ei* te verdedigen? 't Is inderdaad gebeurd. Thulin kent zijn mannen, bij wie niet de minste diepzinnigheid te veronderstellen valt, die integendeel vrij realistisch schrijven, derhalve neemt hij in den tekst op *eis*. Hyginus leert ons bl. 89, 4 iter enim non, quia ad culturas perveniatur, capitur usu, *id est quod in usu biennio fuit*. Zoo klaar als de dag is het voor Thulin en voor elk, dat met *id est* een glosseem begint. Lachmann echter veranderde het in: *sed id quod in usu biennio fuit*. Dat is natuurlijk een explicatie van de usucapio in anderen vorm en daarom nog meer verwerpelijk. „Schlagend" is een tweede correctie op diezelfde bladzijde (89, 17) si terminibus finem *vides derigi*, quales sint termini, considerandum est, waar *vides derigi* gezet is in plaats van *videre*. Even juist en met nog minder verandering neemt onze uitgever deze lezing aan bl. 114, 24 qui (sc. rivus) si alicuius terras minutatim ex alia parte abstrahat et alii contrario relinquat, quod vocant abluvionem et alluvionem, repetitio finium *haud datur*. De Palatinus biedt *addatur*, hoe dikwijls heerscht er niet verwarring tusschen *adiisse* en *audiisse*!

Men meene nochtans niet, dat Thulin lichtvaardig ingrijpt. Hij handhaaft de traditie bl. 129, 17 ut *saepe* diximus, ofschoon 't nog maar een *enkele* maal gezegd is, daar hij zich er van bewust is, dat in de latere Latiniteit *saepe* een stopwoord geworden is. Lachmann gaf hier aan *supra* de voorkeur. Nog enkele keeren miskende Lachmann 't karakter van de eigenaardige taal dezer auteurs door bijv. (bl. 27, 4) *ne* geheel aan 't begin van den zin te vervangen door *num*, niettegenstaande deze vraagpartikel na de klassieke periode hoe langer hoe zeldzamer wordt en juist een remplaçant vindt in 't vooropstaande *ne*; of door 't asyndeton bimembre (bl. 22, 8) *qualis quantus* op te heffen door inlassching van *et*. Aangezien onze editor een goede vertaling weet te geven van (bl. 4, 20) de rigore controversia est *finitimae condicionis* („verwandter Art") kan hij de lectio van 't oudste handschrift in bescherming nemen tegen Lachmann, die tot een athetese zijn toevlucht nam. Dit is niet 't eenige geval, waar de lezer verblijd wordt met een vertaling (zie bl. 120, 4 en 129, 28).

Op één plaats meent Thulin een fout te ontdekken, waar m. i. aan de overlevering niet te tornen valt. Siculus Flaccus verhaalt (blz. 112), dat op sommige plaatsen buiten de slooten nog „onaantastbare" boomen staan om de grens aan te duiden, waardoor er een geschil kan ontstaan over de vraag, of die boomen, dan wel de slooten

de grens vormen. Ik copieer verder (bl. 112, 21) propter quod, sicut in aliis generibus finitionum, sic et in hoc quoque consuetudines regionum intuendae erunt. *etenim* dum terminis aut arboribus fines observari consuetudo sit, non oportere fossas, quae prope fines erunt, finales observari. Hier wil de uitgever *etenim* vervangen door *elucet enim. Als* er een fout was, dan zou die steken in 't woord *oportere*, 'twelk gemist kan worden. Immers niet zelden gebeurt het in de latere Latinitas, dat aan een gerundivum in den voorafgaanden zin (hier dus aan *intuendae erunt*) 't algemeene begrip *behooren* of *moeten* mag ontleend worden voor den volgenden zin. Ik heb in mijn Miscell. tert. bladz. 36 uit Celsus o.a. voorbeelden gegeven van dit syntactisch verschijnsel. Hier zou dus *oportere* kunnen vervallen, doch daar deze auteurs er vooral naar streven heel duidelijk te zijn, kan 't gehandhaafd blijven, gelijk (bl. 93, 17) *solent* nog versterkt wordt door *ut fere fit.* Ter adstructie van 't gezegde kan ook vergeleken worden (bl. 23, 20) *etenim* civile est *debere* eos (= stipendiarios) decretum finem habere. Wij laten dus *etenim* niet los.

Tot andere opmerkingen bestaat geen aanleiding. De drukfouten (bl. 32 *difficulttalem*, bl. 59 *trifininium* enz.) zijn van geen belang; toch is 't zonderling, dat niet alleen steeds in den apparatus, maar ook in den Conspectus notarum, waar wij toch *Goesius* lezen, gesproken wordt van *Scriver*, zoodat wij bijv. bl. 16 naast elkaar gedrukt zien de namen *Salmasius Scriver* (in plaats van *Scriverius*).

Ik hoop, dat 't volgende deel even voortreffelijk zal zijn als de eerste aflevering der Gromatici. Mogen daaraan volledige Indices niet ontbreken! Als wij dan eindelijk in 't bezit zullen gekomen zijn van een goeden tekst, schenke Thulin ons een Kommentaar, die, wat de realia betreft, gebaseerd is op 't doorwrochte artikel van Rudorff: Gromatische Institutionen.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Hans Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften. Berlin, Mayer & Müller. 1917. (Pr. M. 3).

De verhouding tussen de spelling *ou* en de klanken die hij voorstelt, is een van de lastigste vraagstukken waarvoor de Middelengelse geschriften ons plaatsen. De heer Marcus tracht het op te lossen en tevens de herkomst van deze spelling te bepalen. Te dien einde heeft hij de inhoud van twintig handschriften uit de 12e en 13e eeuw en een paar uit de 14e onderzocht, en nagegaan hoe zij de klanken voorstellen waarvoor de spelling *ou* weleens voorkomt, daarbij nauwlettend onderscheid makende tussen de verschillende teksten en handen in de handschriften en tussen de verschillende bestemmingen van die spelling. Onafhankelik van 't overige zal dit gedeelte van 't werk, dat vier vijfde van 't geheel beslaat en de indruk maakt nauwkeurig te zijn bewerkt, zijn waarde behouden als verzameling van gegevens.

Vooraf gaat een splitsing van al de gevallen waarin de spelling *ou* voorkomt (= Oe. *ū*, Oe. *u*, Oe. *o* vóór *ht*, Oe. *o* vóór *g*, *ō* vóór *w* enz.). Kleine onzekerheden waren moeilik te vermijden, maar de Schrijver had m. i. wat voorzichtiger kunnen wezen met zijn klasse I, 5), die gevallen als Me. *bounde* 'gebonden' omvat en waarin hij nu alle woorden heeft onder dak gebracht die een oude *ŭ* gevolgd door een gedekte sonoor hebben bezeten, ofschoon ettelike zeker nooit een verlengde *u* hebben gehad, zoals *under, hundred, drunken, grunten, cursen* 'vloeken', en bij andere de lengte niet aan „Dehnung vor gedecktem Sonor" in 't Middelengels mag worden toegeschreven, zoals bij *mountaine, counsail, sours.* 't Belang van de Nieuwengelse klank in woorden als *coop, droop, wound* voor de bepaling van de Middelengelse klanken die *ou* kan voorstellen had in 't licht behoren te zijn gesteld.

Vervolgens geeft de Schrijver een duidelik overzicht van de voornaamste opinies over de betekenis van de spelling *ou* en deelt het belangrijkste mee van wat andere geleerden over 't ontstaan ervan hebben geschreven.

't Eind van de monografie bevat de slotsom van zijn eigen onderzoek, en hier is het alsof de Schrijver, hoewel zich uitnemend bewust dat b.v. *ou* in *blouwen* en in *bouhte* iets heel anders is dan *ou* in *hous*, zich toch heeft laten verleiden om alle *ou*'s gelijk te stellen, zodat wij door zijn voorstelling de indruk krijgen dat de spelling, ontstaan in zuiver Engelse woorden als *blouwen* 'bloeien', *touward*, van daar is overgebracht op *nou, hous* enz. In verband daarmee lezen wij op blz. 142: „Man wird somit schwerlich behaupten können, die me. Schreibung *ou* sei schlankweg aus Frankreich entlehnt worden." Neen, de *ou* in *blouwen* e. dgl. is natuurlik inheems gewas, evengoed als de *au* in *blauwen* 'waaien', maar het is mij onbegrijpelik hoe de Engelsen ertoe gekomen zouden zijn, *hous* te schrijven, omdat ze *blouwen* spelden. Zolang men met de heer Marcus (blz. 154, m. i. te recht) in Vroeg-Middelengels *hūs, hous* geen tweeklank aanneemt, gaat het bezwaarlik aan, vol te houden dat de *ou* ter voorstelling van de vokaalklank in dit en dergelijke woorden (en zelfs in woorden met korte *u*) aan gevallen als *blouwen* is ontleend, en dan blijft toch de enige (middellike of rechtstreekse) bron die in aanmerking komt: de Centraal-Franse spelling *ou*, die in de 13e eeuw al een lang bestaan achter de rug had en een *u*-klank aanduidde. Ook in de Anglonormandiese geschriften immers treedt onder dezelfde invloed en terzelfder tijd de spelling *ou* voor *u* in de plaats. De vage bewering op blz. 142 dat „in englischen Hss. *ou*, sobald als es auftritt, häufiger vorhanden ist, als in den französischen" is, naar ik meen, door de toestanden in de ons bekende handschriften niet gerechtvaardigd (gevallen als Me. *blouwen* en *bouhte* moeten hierbij natuurlik buiten rekening blijven).

De heer Marcus geeft ten slotte ook enkele biezonderheden over de betekenis van de spelling *ou* voor de bepaling van de kwantiteit, benevens een overzicht van de klanken die *ou* z. i. voorstelde. Hierbij treft één ding als zonderling. Hij heeft ervan afgezien om bij ieder handschrift iets te zeggen over 't dialekt (blz. 27), omdat het in de meeste hss. te moeilik bleek om te onderscheiden tussen 't aandeel van schrijver en afschrijvers, en dat kan men begrijpen, maar 't bedenkelike gevolg is geweest dat er nu ook verderop geen onderscheid tussen tongvallen wordt gemaakt. De Schrijver is hier niet ontsnapt aan 't grote gevaar waarvoor men voortdurend op zijn hoede moet zijn: „'t Middelengels" te beschouwen als een eenheid, als een algemene spreektaal met geringe dialektiese verschillen, ja, hij houdt met de verschillende dialekten zo weinig rekening, dat hij b.v. op blz. 16 een opmerking van Luick over de ontwikkeling van 't woord voor 'jeugd' ten Noorden

van de Humber klakkeloos aanhaalt alsof het hier een algemene ontwikkeling gold. Het is dan ook niet duidelik in welk gedeelte van Engeland of onder welk deel van de bevolking de Schrijver meent dat de klanken gebruikelik waren die hij op blz. 153 e. vv. beschrijft.

Na 't gezegde zal het geen nader betoog behoeven dat met dit werk, hoezeer niet zonder verdienste, nog geenszins 't laatste woord is gezegd over de daarin behandelde vraagstukken.

Groningen. J. H. Kern.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus. 1er Teil, 2e Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 16, geb. M. 18).

De slag bij Chaeronea is het laatste en beslissende conflict tusschen twee geheel verschillende levensopvattingen, die van de Grieksche polis en van den staat, wiens eenheid en straffe organisatie zich demonstreert in de persoon des konings. „Die inneren Voraussetzungen dieses Kampfes zu verstehen, die besonderen Kräfte und Tendenzen, die jeder der beiden entgegengesetzten Mächte ihr Gepräge geben, zu erfassen, ist unsre Aufgabe.” En zoo behandelt de schr. in de twee eerste afdeelingen van dit eerste deel van zijn Geschichte des Hellenismus, welke als een inleiding kunnen worden beschouwd op het geheele werk, de Grieksche polis en het Macedonische koningschap.

De polis is het eigenaardig product van den Griekschen bodem en de Grieksche geest, waar in principe ieder burger deel neemt aan het openbare leven en ieder in zijn onderworpenheid aan de wet, die koning is over allen en alles, de grootste waarborg ziet voor zijn individueele vrijheid. Schr. toont dan aan, hoe het beperkte territorium en de bekrompenheid, waarmee de burgers het opnemen van nieuwe elementen in de burgerschap tegengingen, de panhelleensche gedachte niet hebben kunnen doen opkomen, en hoe noch de opvattingen der sophisten, noch de ideeën van Socrates, Plato, Aristoteles zich in de richting van één Griekschen staat bewogen. De 4e eeuw beteekent voor de Grieksche stadstaten een groote maatschappelijke en politieke inzinking. De maatschappelijke toestanden leden ten zeerste zoowel onder de oorlogen onderling als de voortdurende partijtwisten en werkten naar twee richtingen destrueerend: zij vormen een der voornaamste factoren voor de opkomst der huurlingen, die, aangezien geen staat in Griekenland ze voor de nationaal-helleensche zaak dienstbaar kon maken, in handen van den Perzischen koning en Perzische satrapen zoozeer hebben meegewerkt tot den politieken ondergang van hun vaderland; maar ook vertroebelen ze het politieke leven in de steden zelf in hooge mate, in zoover als de verarmde burger nu van zijn rechten als staatsburger gebruik maakt tot het verkrijgen van betere levensvoorwaarden (Atheensche diaeten). Maar zoo er al in de praktijk van een panhelleensch streven nauwelijks sprake kon zijn, in litteraire kringen werd deze idee krachtig gepropageerd (Isocrates en zijn leerlingen Ephorus en Theopompus; Callisthenes). Sterk genoeg om een nationale beweging te voorschijn te roepen waren intusschen deze stroomingen niet. En zoo moest er een nieuwe kracht komen, die in staat was, de Grieken tot een gemeenschappelijke onderneming tegen de Perzen te dwingen. Deze kracht was koning Philippus van Macedonië.

In de afdeeling „Das makedonische Königtum” wordt eerst deze hoofdvraag behandeld „Hat die Herrschaft Makedoniens die griechische Einheit vollendet oder hat sie die griechische Freiheit zerstört?”, zonder dat nochtans een bepaald antwoord mogelijk blijkt. Ze hangt ten nauwste samen met die andere vraag, of de Macedoniërs Grieken zijn of van niet-Griekschen oorsprong. Het komt mij voor, dat dit heele probleem niet meer dan theoretische waarde heeft, gezien de snelle wijze, waarop de Macedoniërs zich aan de Grieken en hun cultuur hebben aangepast. En dan gaat de schr. de geschiedenis na van het Macedonische volk, dat, langen tijd politiek onontwikkeld, door Philippus is gemaakt tot een volk van wereldhistorische beteekenis. Na zijn hervormingen, die van militair-politieken aard waren, tot stand te hebben gebracht en na zich door de goudmijnen van het Pangaeongebergte rijkelijk geld te hebben verschaft, schreed Ph. tot de volvoering zijner bekende plannen. Het is Demosthenes geweest, die het eerst en het scherpst heeft gezien, dat hier een conflict was ontstaan tusschen twee principes en die met al de energie, waarover hij beschikte, de zaak van de polis tegenover de Macedonische monarchie verdedigde. Bij Chaeronea viel de beslissing ten voordeele van de laatste. Omtrent de verdere plannen van Ph. zijn we niet voldoende ingelicht: heeft hij reeds het plan gehad, het Perzische Rijk te veroveren of wilde hij, de nieuwe hegemon der Grieken, eenvoudig afrekenen met den Perz. koning, sedert den vrede van Antalcidas den eigenlijken leider der zaken in Griekenland? Waarschijnlijk is het laatste, maar Philippus' plotselinge dood maakt een zeker oordeel daaromtrent onmogelijk.

Tot zoover dan de inleiding. Nu kan men met den schr. verschillen over de vraag, of een zoo uitvoerige inleiding noodig was geweest en daarnaast vragen, of nu in elk geval ook niet iets meer van het Oosten had dienen gegeven te worden dan wat in het 1e hoofdstuk van de 3e afdeeling over het Oostersche koningschap is gezegd, maar niemand zal kunnen ontkennen, dat de factoren, waaruit tenslotte het Hellenisme is ontstaan, diep en grondig zijn nagegaan. Wat in dit boek zoo aangenaam aandoet, dat is, dat men onder het lezen overal den indruk krijgt, dat een man van diepgaande kennis aan 't woord is, dat de problemen zoo scherp zijn gesteld en beantwoord of zoo noodig niet geaarzeld wordt een „non liquet” uit te spreken. Dit komt vooral uit in de geschiedenis van Alexander, die met haar eigenaardige overlevering het wetenschappelijk onderzoek zoovele vragen stelt. Zoo al direct deze. Wat is oorspronkelijk de bedoeling van Alexander geweest: heeft hij slechts de plannen van zijn vader opgenomen of gingen zijn gedachten reeds uit op de verovering der wereld? Men moet zich hier niet op een dwaalspoor laten brengen door wat er langzamerhand uit zijn onderneming is gegroeid. Waarschijnlijk heeft Al. tot de inneming van Persepolis zijn expeditie beschouwd als een panhelleensche, al is natuurlijk toe te geven, dat de gedachten aan een wereldheerschappij niet plotseling zijn opgekomen. Want reeds in het eerste gedeelte van de veldtocht treden momenten op den voorgrond, die een inleiding vormen tot de nieuwe positie, welke Al. tegenover Grieken en Macedoniërs zal gaan innemen. De verhouding, waarin de jonge koning tot de Grieksche steden van Kl. Azië treedt, doet denken aan

die van de polis tot haren κτίστης, ze berust in elk geval op de persoonlijke eigenschappen van den heerscher en de persoonlijke diensten, door hem aan die steden bewezen [1]). En de tocht naar Egypte (die zeer zeker ook een militaire bedoeling heeft; men denke aan de geïsoleerdheid van het land en zijn positie binnen het Romeinsche keizerrijk) en naar den tempel van Ammon, het Grieksch-Egyptische heiligdom, moet de gedachten der Grieken en Macedoniërs voornamelijk voorbereiden op het voor hen wel niet geheel onbekende, maar toch nog vreemde god-koningschap [2]).

Na den brand van Persepolis beschouwt Al. zijn taak als hegemon der Grieken beëindigd en treedt hij op als veroveraar van Azië; en hiermee streeft hij naar een doel, dat niet meer vereenigbaar is met het oude Macedonische koningschap. Vandaar de groote conflicten met zijn Macedonische edelen, als wier representant voornamelijk Parmenio geldt, en de daarop gevolgde catastrophes. Ook bij den Indischen veldtocht is naast het sentimenteele motief, dat wonderland te leeren kennen, waarheen zich ook de tochten van Heracles en Dionysos hadden uitgestrekt, de gedachte aan een wereldheerschappij de drijfveer. Deze gedachte heeft Al. niet meer losgelaten. Uit dit gezichtspunt moet beschouwd worden zijn politiek van ineensmelting van Grieken en Macedoniërs met de oosterlingen: in een wereldrijk kan tegenover den godkoning geen sprake zijn van een overheerschend en een overheerscht ras.

De goddelijke vereering van den heerscher is een product van de Grieksche polis: zoodra de burgers niet meer de kracht hebben, de zaken te leiden, verlangt men naar een krachtige persoonlijkheid, die boven allen en alles staat. Tegen een dergelijke persoonlijkheid „gilt das Gesetz nicht, denn sie ist selbst Gesetz. Sie ist die schöpferische Verkörperung göttlicher Vernunft." Aan voorbeelden van als god vereerde persoonlijkheden ontbreekt het in de Grieksche geschiedenis niet. En de Orient met zijn groote massa's, wel niet gewoon om den heerscher als god te vereeren, maar toch wel om met het diepste ontzag tot hem op te zien (proscynesis), bood een voortreffelijken bodem voor de ontwikkeling van dit product van Griekschen oorsprong.

De wereldveroveraar Alexander is meteen de verbreider der Grieksche cultuur over het oosten (en hierbij hebben de talrijke door hem gestichte steden ontzaglijke diensten bewezen) en de bevorderaar van allerlei wetenschappen, waaronder de geographie met name dient genoemd. In onze „Geschichte des Hellenismus" wordt dan ook met recht aan hem, die de Grieksche cultuur een uitgebreiden nieuwen bodem heeft geschonken om op te gedijen, zoo'n belangrijke plaats ingeruimd.

Rotterdam. M. Engers.

[1]) Hier b.v. blijkt duidelijk, hoe dezelfde zaak door twee uitstekende kenners verschillend wordt beoordeeld. Ed. Meyer (Kl. Schriften p. 294) zegt van genoemde steden: „als freie Verbündete, *wie die Griechen des Mutterlandes*, wurden sie dem neuen makedonischen Reiche angegliedert".

[2]) Ook de gang van Al. naar de oase van Ammon en zijn eisch als god vereerd te worden, wordt geheel verschillend beoordeeld. Terwijl Hogarth, Niese en Kornemann er weinig gewicht aan hechten, is het voor Kaerst en Ed. Meyer (in navolging van Droysen) een integreerend onderdeel van Alexander's geheele politiek. Hier is de laatste opvatting zeker de meest aannemelijke.

R. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1918. (Pr. ƒ12.—).

De schrijver, die reeds meermalen belangrijke studiën op het gebied der economische geschiedenis van Rotterdam heeft uitgegeven, bracht de resultaten dier studiën thans in boekvorm bijeen en voorzag ze van een aantal voortreffelijk uitgevoerde reproductiën van afbeeldingen van topographischen aard en van voorname personen uit het aangegeven tijdperk. Het geheel laat zich in zijn populairen vorm prettig lezen; verwijzingen naar de bronnen ontbreken, omdat zij reeds in de vermelde studiën zijn gegeven en verder na te gaan zijn in de op het Rotterdamsche gemeentearchief door den schrijver gedeponeerde aanteekeningen. „Bedrijfs- en bevolkingsgeschiedenis" noemt hij de hoofdafdeelingen van het boek, welks drie hoofdstukken, met 1588 en 1609 als scheidingspunten, de chronologie der beschreven toestanden ten grondslag hebben; een aanhangsel over de „Rotterdamsche geslachten" uit deze periode sluit het boek.

Een eigenlijke stadsgeschiedenis in vollen omvang voor de periode zal men hier dus te vergeefs zoeken; zelfs de opkomst der stad in de Middeleeuwen wordt nauwelijks aangeroerd en haar regeeringsvorm met een paar woorden afgedaan, terwijl ook de eerste afdeeling (tot 1588) slechts een 30 bladzijden beslaat. Het was den schrijver te doen om de aanwijzing, hoe het stadje Rotterdam van de 16de eeuw met zijn nauwelijks 7000 inwoners door de ontwikkeling zijner koopvaardij en van zijn bedrijfsleven in de 17de als zevende stad van Holland, eerste der „kleine" steden, met een meer dan verviervoudigde bevolking zich verhief tot een koopstad van beteekenis. De haringvisscherij, de oude bron van bestaan der „waterstad" ten Z. van de Hoogstraat, waaraan zich de „landstad" met haar bouwbedrijf en haar marktkarakter sloot, ontwikkelde zich krachtig maar op het einde der eeuw werd zij overvleugeld door de koopvaardij, die alle zeeën als haar terrein mocht noemen en de stad weldra maakte tot Holland's tweede koopstad. De rol, die kooplieden als Johan van der Veken, Cornelis Hartichvelt, Hendrik Nobel en anderen daarbij speelden, wordt duidelijk uiteengezet zonder te verbloemen, hoe hunne energie hare schaduwzijden had. De kooplieden regeerden ook de stad om tegen het midden der zeventiende eeuw plaats te maken voor de „regenten", die haar tijdens de Republiek verder hebben bestuurd.

Het mooie boek vormt een verkwikkelijke bijdrage tot de geschiedenis der wording van onzen „grooten" tijd en verdient tal van lezers te vinden.

Leiden. P. J. Blok.

M. Wundt, Griechische Weltanschauung. 2e Auflage. Leipzig, B. G. Teubner. 1917. (Pr. geb. M. 1.50).

Dit boekje — blijkens de verschijning van zijnen tweeden druk, in Duitschland zeer gewaardeerd — behoort tot de ontzagwekkende serie „der wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen" die onder den titel „Aus Natur und Geisteswelt" sinds jaren bij de firma Teubner verschijnt. Ik kan niet beoordeelen welke hoogte van werkelijk inzicht in eene zaak, voor het Duitsche publiek door het woord „gemeinverständlich" wordt aangeduid, maar meen wel te mogen zeggen, dat tot duidelijke en bevredigende voorlichting van den leek

aangaande de „wereldbeschouwing der Grieken", voor den Hollandschen lezer dit boek te abstract en te geleerd zou zijn.

Zonder twijfel is dit een bezwaar. En dit bezwaar krijgt nog grootere beteekenis door de streng schematische wijze op welke de geleerde schrijver den ontwikkelingsgang van Hellas' geestelijk leven, van de helleensche natuurbeschouwing, gods-vereering, psychologie, maatschappij, kunstwaardeering in systeem heeft gebracht, overal parallellijnen trekkende langs welke hij eene systematische, zij het dan ook vaak onbewuste evolutie van het massale tot het individualistische, van het mythologische tot het intellectueele waarneemt.

Ondanks deze bezwaren is naar mijn oordeel het boek van Max Wundt zeer de aandacht waard, van allen nl. die in staat zijn om achter zijn systematische en daardoor ietwat dorre gedachtenschikking de levende personen te plaatsen die van deze gedachten de incarnatie zijn, en om, met zelfstandig oordeel gewapend, zijne conclusies te wegen, m.a.w. in zijn werk niet zoo zeer een objectieve teekening van „de" Grieksche „Weltanschauung" te zoeken als wel na te gaan hoe een ernstig en geleerd denker meent „die griechische Weltanschauung in ihrer inneren Einheit erfassen zur können." — Natuurlijk blijft bij zulk eene lectuur kritiek en verschil van inzicht niet uitgesloten, en menig lezer zal van oordeel zijn dat een zoo „einheitliche" evolutie in de Helleensche geestesontwikkeling als Max Wundt ons te zien geeft, niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, en dat deze modern-philosofische reconstructie allerlei veelzijdige en wisselende stroomingen in éene willekeurig afgebakende bedding dringt. Toch zal geen deskundig lezer dit boek ter zijde leggen zonder te erkennen dat hij aan de oorspronkelijkheid en het ernstig inzicht van den schrijver menige suggestie tot hernieuwd nadenken en soms ook wel eens wijziging van eigen opvatting heeft te danken.

Amsterdam. K. Kuiper.

F. Boll, Sternglaube und Sterndeutung, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. (Aus Natur and Geisteswelt n°. 638). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de laatste twintig jaren heeft hoe langer hoe meer de overtuiging veld gewonnen, dat wij zonder kennis van het wezen en de ontwikkeling der oude astrologie hulpeloos staan tegenover tal van raadselen, die de wereldbeschouwing en het leven der oudheid ons voorleggen. De astrologie der Grieken en Romeinen is iets meer dan een poging, om met behulp van de sterren de toekomst van den mensch te voorspellen, zij is tegelijk geloof en wetenschap en tracht eenheid te brengen tusschen makro- en mikrokosmos, zij is een wereldbeschouwing van grooten opzet en indrukwekkende eenheid. Overal is zij doorgedrongen tot zelfs in de scholastiek der m.e. en de philosophie van Hegel. Haar sporen vinden wij zoowel in het oude en nieuwe Testament als in de taal van het dagelijksche leven en de literatuur van alle tijden. Eenige kennis van de oude astrologie is zeker voor ieder klassiek philoloog noodig, om de Grieksche en Latijnsche teksten te kunnen interpreteeren en inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van het oude Babylon als ook van Griekenland en Rome, nadat de kennis der sterren uit het Oosten ook daar was doorgedrongen. Tot het geven van zulk een inzicht in een helderen en tegelijk aantrekkelijken vorm, daartoe was niemand beter in staat dan de Heidelbergsche hoogleeraar Frans Boll, de schrijver van de 'Studien über Claudius Ptolemaeus' (1894), 'Sphaera' (1903), 'die Lebensalter' (1913), 'Aus der Offenbarung Johannis (1914), 'Antike Beobachtungen farbiger Sterne' (1918), en een van de drie bekende uitgevers van den Catalogus codd. astr. Graecorum. Bovendien is Boll even goed met Goethe en Shakespeare als met de sterren vertrouwd, zoodat hij door zijn kennis der literatuur levendigheid en afwisseling in zijn overzicht van de geschiedenis der astrologie weet te brengen.

Daar de sterrenwichelarij haar oorsprong in Babylon heeft, waar men reeds tweeduizend jaar vóór Chr. wist, dat avond- en morgenster één waren [1]), behoorde aan de Grieksche astrologie een hoofdstuk over de Chaldeeuwsche vooraf te gaan. Dit gedeelte van het boekje is door den hoogleeraar Carl Bezold, den uitgever van „die Zeitschrift für Assyriologie" bewerkt. Uit deze inleiding wil ik alleen releveeren, dat de namen der sterrenbeelden reeds uit den oudsten Babyloonschen tijd dateeren, maar het zevental planeten (Maan, Zon, Juppiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars in oud-Babyloonsche volgorde) eerst omstreeks 650 v. Chr. ontstond. De kleur van de planeten in vier schakeeringen van rood tot wit werd met die van de schitterendste vaste sterren vergeleken (p. 7), welke astrologisch als van dezelfde beteekenis beschouwd werden en daardoor als plaatsvervangsters van de planeten konden optreden. Dit belangrijke punt, dat hier slechts even aangestipt wordt, is door Boll en Bezold uitvoerig in hun jongste verhandeling (Beiersche Academie van Wetenschappen 1918) besproken.

In het tweede hoofdstuk, dat ongeveer parallel loopt met mijn rectorale oratie van 1916, behandelt Boll „die Entwickelung der Astrologie auf klassischem Boden." Aanbidding der sterren hebben de Grieken oudtijds niet gekend. Zij mogen de verschijnselen aan den hemel als waarschuwingen der goden beschouwd hebben. maar een innig verband tusschen ster en mensch namen zij nog niet aan. Dat geloof kwam eerst in de dagen van Alexander den Groote. Van hem tot Augustus is de tijd, dat de uit het Oosten gekomen astrologie Europa overwint. Griekenland wendt zich van den logos af tot de gnosis, het erkennen door openbaring, visioen en ekstase. Na het geloof in Tyche, thans het geloof in Ananke, van wie alleen magie en religie den mensch verlost. Nechepso en Petosiris' handboek (150 v. C.) wordt de bijbel der astrologen. Bestrijding bleef niet uit, vooral van hen, die de leer van den vrijen wil trachtten te redden, terwijl niet ieder zich bij het woord van Manilius (IV 117) kon neerleggen:

non refert scelus unde cadit; scelus esse fatendumst,

maar de Stoicijnen werden de groote verdedigers van de leer van het fatum en tegelijk ook van de astrologie. Deze heeft den godsdienst niet naar omlaag gehaald, want zij plaatste God als heerscher boven de sterren. Allengs worden alle wetenschappen door haar geïnfec-

[1]) Eerst in de 6de eeuw v. Chr. is deze kennis tot Griekenland doorgedrongen.

teerd, vooral de geneeskunst en de alchemie. Achtereenvolgens behandelt Boll dan de werken van Manilius, Vettius Valens en Ptolemaeus (tetrabiblos), om in hoofdstuk III tot „die Astrologie in Ost und West von der Entstehung des Christentums bis zur Gegenwart" over te gaan. Het Christendom bestrijdt de astrologie, maar kan zich toch aan haar invloed niet onttrekken. Christus wordt de „zon der gerechtigheid." Het *lux crescit*, dat in een Griekschen kalender en in de heidensche liturgie op den 25sten December staat bijgeschreven, is woordelijk in de kerstpreek der Christenen overgegaan (p. 37). De *dies dominicus* wordt tot *dies solis*. De ster van Bethlehem verbond het leven van Christus aan de astrologie en in weerwil van Tertullianus' verzet (Astrologie en haar invloed enz. p. 23, 3) heeft de kerk toch de astrologie met haar leer vereenigbaar geacht, mits de ἀστέρες slechts als σημαντικοί, niet als ποιητικοί beschouwd werden (leer van Origenes). In Byzantium leefde met de studie der astronomie ook die der astrologie in de 7de en 8ste eeuw weer op, maar den vruchtbaarsten bodem vond zij in den Islam. De Arabieren hebben de leer der planetenconjuncties verbreid. Zij hebben de wereld beangst gemaakt voor het samenkomen van Saturnus, Juppiter en Mars in hetzelfde sterrenbeeld. Wanneer de Arabische philosophie in Spanje en op Sicilie doordringt, zien de scholastici zich voor dezelfde problemen van de astrologische wereldbeschouwing geplaatst. Michael Scotus (1234), de bekende vertaler van Aristoteles, heeft in een groot boek een beeld van de astrologisch-averroistische philosophie gegeven. Voor den geloovigen dichter van de Parcival, Wolfram von Eschenbach, stond het vast dat „mit der sternen umbereise vart ist geprüevet aller menschlich art." Paus Julius II laat den dag van zijn kroning, Paul III het uur voor elk consistorium door astrologen uitrekenen, en Leo X stichtte een professoraat voor de astrologie aan de Sapienza, de pauselijke universiteit te Rome. Albrecht Dürer's „Melencolia" (1514) is zonder eenige kennis der astrologie niet te begrijpen. Zelfs Thomas van Aquino liet lichaamsbouw, onderscheid van geslacht en karakter van de sterren afhangen. De Madonna wordt afgebeeld (p. 49) met een koornaar in de linkerhand, zooals anders de Maagd in den dierenriem wordt voorgesteld. De zeven doodzonden zijn niet anders dan de booze geschenken van de zeven planeten. Zoo is alles vol van den invloed der astrologie, waarvan de sporen tot in den tegenwoordigen tijd zijn waar te nemen. Ik herinner slechts aan het tijdschrift Urania in ons land, de profetieën van Madame de Thèbes te Parijs, en wat meer is, aan het lied van Heye, dat heden ten dage nog in sommige kerken gezongen wordt:

> *In het beurtgezang der sferen* [1])
> In des afgronds bangen kreet
> Ruischt de lof, de lof des Heeren,
> Die de zijnen niet vergeet.

In het bovenstaande heb ik eenige grepen gedaan uit den rijken inhoud van het derde hoofdstuk. Het vierde bevat „die Elementen des Himmelbildes" en bespreekt de beteekenis van zon, maan en sterren, van den dierenriem, de planeten, de paranatellonta voor de astrologie.

[1]) Cic. Somn. Scip. V 10.

Hier wordt ook een woord gewijd aan de belangrijke iatromathematica, de kunst der astroloog-medici, die bij ons nog voortleeft in het woord „influenza", dat in 1611 voor het eerst aan die ziekte gegeven werd, die men toen als een „Eingiessung des Gestirns" beschouwde. Het vijfde hoofdstuk behandelt „die Methode der Sterndeutung", leert hoe de horoscoop te vinden is, en bespreekt de leer der decanen en trigonen, de *domicilia*, *altitudo* en *deiectio* der planeten, de astrologische geographie en eindigt met de geestige verklaring van Goethe's horoscoop, in welk gedeelte van het boekje de schrijver, als literator en geleerde, zich in al zijn kracht toont. Met een zesde hoofdstuk over „der Sinn der Astrologie" sluit dit uitstekend deeltje uit „Natur und Geisteswelt", dat allen theologen en philologen ten zeerste kan worden aanbevolen. Het bevat bovendien een twintigtal goed gekozen teekeningen en een kaartje van den noordelijken en den zuidelijken sterrenhemel, dat aan de Maniliusvertaling van referent ontleend is.

Groningen. J. van Wageningen.

Arthur Schuster F.R.S. and **Arthur E. Shipley F.R.S., Britain's Heritage of Science.** London, Constable and Co. 1917.

Het zegt genoeg dat de schrijvers allebei lid zijn der Royal Society. Maar iets nader aankondigen om het boek te kunnen behouden is te verleidelijk. Wat een mooi portret van *Thomas Young* naar een schilderij van *Lawrence*! Hoe curieus die mondelinge mededeeling (p. 132) van *Stokes*, dat *Brewster* vasthield aan *Newton's* lichttheorie nadat Fizeau (lees *Foucault*!) er den genadeslag aan had gegeven. Het ietwat onnoozele verhaal omtrent *James Watt* met den theeketel wordt pikanter nu het blijkt dat hij den stoom liet condenseeren tegen een zilveren lepel. In hoe Rembrandtiek licht treedt onze landgenoot **Drebbel** die in 1620 storm kon voorspellen, als we lezen dat *David Gregory* (1627—1720) van tooverij werd beschuldigd voor hetzelfde feit!

Intusschen — dit Rembrandtiek licht bestaat alleen in onze verbeelding, want *Drebbel* wordt in dit boek niet genoemd, al had hij er alle recht op. Hij is immers volgens Prof. *Ernst Cohen* de man die *Francis Bacon* inspireerde tot het schrijven van zijn *Nova Atlantis*!

Behalve *Drebbel* mis ik nog *Piazzi Smyth*. Is de Royal Society er nòg niet over heen dat deze kranige en eerlijke astronoom de Pyramide durfde bestudeeren, als lid van hun genootschap bedankte, en *Flinders Petrie* en hun president *Sabine* aanviel?

Ten slotte deelt ref. niet in de bewondering voor het *B. A.* Committee voor Electr. eenheden (p. 214). Alsof *Faraday's* en *Jacobi's* electrochemische eenheid van 1 cM^3 waterstof soms *niet* wetenschappelijk was!

Hoorn. H. A. Naber.

Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de l'aide-major **Lamare-Picquot** (1807—1814), publiés et annotés par **H. Pernot.** Avec un appendice sur l'académie fondée par les Français à Corfou. Parijs, F. Alcan. 1918. (Pr. fr. 3.50 + 30% verhoging).

Lamare-Picquot, die in 1865 op acht en zeventigjarige leeftijd te Honfleur stierf, heeft herinneringen nagelaten aan zijn verblijf te Corfou, gedurende de jaren dat de Fransen de Joniese eilanden bezet hielden. Deze herinneringen van een zeer belangstellende, scherp

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekonomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlike rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlik dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires . . . ne soient pas la répétition des écrits d'autrui." Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktiese geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelike werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes"; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;" zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable." Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenige boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aanteekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice. 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals?

Zulke noten zijn het kraken niet waard! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden. Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys**. Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff**. Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. gecartonneerd ƒ 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingenvan schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bereik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloo zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddeler-meer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Pleghelmus-kerk teOldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgegaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de teekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrijving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarbij goed verzorgd; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderijen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog éene opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de Deliciae Batavicae variae en Jan Luiken's Spiegel van het menselijk bedrijf, uit welke werken o. a. voor Muller's Gouden Eeuw geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem. S. P. Haak.

Bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van ***De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer*** door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 2.** **November 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer. Zweiter Teil: Inhalt und Aufbau der Gedichte. Zweite, durchgesehene, auf die ganzen Gedichte ausgedehnte Auflage. (Aus deutscher Dichtung. Erläuterungen zu Dicht- und Schriftwerken für Schule und Haus. Band XXIII). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 5, geb. M. 6.40, halfleder M. 9.40, + 30 %).

„La vérité est en marche", zoo schreef ik eenige jaren geleden in dit maandblad, naar aanleiding van Karl Rothe's uitnemende vertoogen over de eenheid van de Ilias en die der Odyssee [1]). Duidelijk blijkt dat ook in Finsler's boek over Homerus [2]). „Ich habe seit der ersten Auflage [3]) tüchtig umgelernt, nicht nur in Einzelresultaten", schrijft hij, zeer naar waarheid, in de voorrede, die van Augustus 1915 is gedateerd.

Een zoo diep ingrijpende wijziging van inzichten komt niet in korten tijd tot stand, en gaat ook dàn nog ongemerkt voort, wanneer degeen, in wiens geest zij plaats vindt, ze reeds voltooid acht. Daarom is het zeer te betreuren dat den onvermoeiden onderzoeker, wiens laatste werk hier wordt aangekondigd, niet nog eenige levenstijd is gebleven om aan verschillende, reeds door hem overwonnen meeningen geheel te ontgroeien. De in wijden kring gewaardeerde rector van het Berner gymnasium is in het begin van 1916 aan zijn schoone taak ontvallen. Het thans verschenen tweede deel van zijn Homerus was toen reeds afgedrukt; er moest nog slechts een register aan worden toegevoegd, hetgeen een oponthoud van anderhalf jaar heeft veroorzaakt. In Augustus 1917 lag het boek gereed.

Had Finsler zich langer kunnen wijden aan het werk, dat hem zoo goed was toevertrouwd, hij zou ongetwijfeld nog veel hebben gewijzigd; en wat zou het boek daardoor hebben gewonnen! Reeds de aanhef biedt een sprekend voorbeeld van het hier bedoelde. De behandeling van een vraagstuk der grieksche letterkunde met een uitspraak van *Aristoteles* beginnen, is een geschikt middel om belangstelling te wekken; wie niet aan de eenheid der Ilias gelooft, zal dus gaarne, zoo mogelijk, een aanhaling uit Aristoteles vooropstellen, waarin die eenheid wordt bestreden, en allicht zal hij bij den wijsgeer *meenen* te vinden wat hij *wenscht* te vinden. Welke waarde echter kan zulk een uiting hebben voor wie met Finsler „de Ilias als het naar een vast plan aangelegde werk van een grooten dichter heeft leeren beschouwen" (bladz. III et passim)? Niettemin zijn Finsler's eerste woorden deze: „Aristoteles setzt in den Analytiken und der Metaphysik der Einheit dessen, was wirklich Eins ist, die der Ilias entgegen. Diese ist ihm insofern eine Einheit, als ihre Teile durch eine gemeinsame Grenze verbunden und durch innige gegenseitige Berührung zu einem kontinuierlichen Ganzen geworden sind, nicht aber eine Einheit im Sinn eines Organismus." Ware Finsler's handschrift nog eenige jaren in portefeuille gebleven, deze volzin zou wel gedelgd zijn; want bij onbevangen herlezing zou zijn gebleken dat Aristoteles op de aangehaalde plaatsen iets geheel ànders heeft gezegd. De wijsgeer merkt òp dat niet elke *logos* [1]) een *horismos* (*definitie*) is: anders zou men de heele Ilias wel een definitie kunnen noemen (Anal. post. II 92 en Metaph. VI 1030); alsmede: dat een logos een éénheid kan vormen hetzij door zijn *samenhang*, bijv. de Ilias, hetzij door zijn *kortheid* (Anal. post. II 93 en Metaph. VII 1045). Met andere woorden: de Ilias, hoe lang ook, is toch *één logos* [2]), omdat alles *samenhangt*. Over het *ontstaan* der Ilias spreekt Aristoteles hier niet, en haar

[1]) *Museum* 1911, 323 en 1913, 401.

[2]) Het eerste deel, *der Dichter und seine Welt* betiteld, verscheen in 1914 en is *Museum* 1915, 164—170 besproken.

[3]) Deze verscheen in 1907.

[1]) Het dubbelzinnige woord (*gezegde*, *verhaal*) dient hier wel onvertaald te blijven.

[2]) De *Odyssee* heet een logos Poët. 1455.

éénheid lijdt bij hem geen twijfel [1]); hij noemt dat gedicht slechts bij wijze van *voorbeeld*, als zijnde het meest bekende en langste stuk der grieksche letterkunde. Zoo sprak men wel van een *Ilias kakoon*, om een *zee van rampen* aan te duiden.

Als tweede voorbeeld moge de bespreking van het negende boek der Ilias dienen. Een *afzonderlijk* gedicht, onecht en later ingeschoven, is dat door velen genoemd. Finsler heeft leeren inzien dat het wel degelijk van den dichter der Ilias zelf afkomstig is, maar meent nu dat deze het eerst later in zijn overigens reeds voltooide epos heeft ingevoegd. Nu, denkbaar is dat zeker, hoewel kwalijk te bewijzen; want hoe wil men nagaan in welke volgorde de dichter de verschillende deelen van zijn plan mag hebben uitgewerkt, daar buiten het gedicht zelf voor dergelijk onderzoek geen gegevens zijn te vinden en de groei van gedichten niet, als die van een embryo, aan vaste wetten is gebonden? — Volgt men nu Finsler's heldere toelichting [2]) van dat vaak miskende boek IX, en heeft men zich door hem laten overtuigen dat in het stugge aanbod van Agamemnon voor Achilles geen *genoegdoening* lag, dan vraagt men zich af waarom Finsler zich niettemin is blijven aansluiten aan de vaak bij anderen vernomen bewering dat boek IX jonger moet zijn dan boek XI, als zijnde daarmede in strijd; Achilles bewaart namelijk in boek XI over Agamemnons aanbod een verachtend zwijgen [3]). Die tegenstrijdigheid, die elken lezer tegen het hoofd heet te stooten, zou dus door den dichter der Ilias zelf niet zijn bemerkt! Kan het twijfelachtig zijn of Finsler zou bij langer levensduur geëindigd zijn te erkennen dat er geen tegenstrijdigheid is, en dat boek IX — evenals VIII en X, die er nauw mee samenhangen — zich in den geest des dichters geleidelijk uit het onderwerp van het gedicht hebben ontwikkeld? En waarom zou dan niet eerst IX zijn ontstaan, daarna X, daarna XI en de rest?

Een derde voorbeeld. De vermelding van negen krijgsjaren B 134 sqq. heeft in de Ilias eenige verwarring gebracht, „daar overigens in het gedicht geen zoo lange duur van den Trojaanschen oorlog wordt aangenomen" (bladz. 26). Met deze opmerking ben ik het geheel eens [4]); maar dat de dichter *zelf* de vermelding van dien tijdsduur aan een ouder gedicht zou hebben ontleend, „wohl ohne es zu merken", zou Finsler wel niet hebben volgehouden indien die, met den eersten opzet van zijn boek kwalijk strookende, opmerking in zijn geest was blijven doorwerken.

Het zou een gemakkelijk maar verdrietig werk zijn, een lange lijst van dergelijke bezwaren op te stellen, zich aansluitend aan die welke ik in der tijd tegen deel I heb ingebracht. Laat ons liever erkennen dat Finsler ook veel goeds en nuttigs heeft gegeven. De waarde zijner analyse van Ilias en Odyssee is echter vooral te zoeken in de détails, wat hier natuurlijk niet kan worden aangetoond; minder in de algemeene overzichten [1]). Langer dan door dit werk, hoe verdienstelijk ook, zal Finsler's naam ongetwijfeld in eervolle herinnering blijven door zijn meesterwerk, Homer in der Neuzeit [2]).

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) In dien zin spreekt hij er ook Poët. 1451, 1459 over.

[2]) In aansluiting aan Römer, über den Kunstkarakter der hom. Poesie, 1914; vgl. *Museum* van februari 1915.

[3]) Δ 609 sq.; vgl. *Museum* 1916, 226, naar aanleiding van Valeton's de Iliadis fontibus et compositione.

[4]) Vgl. het April-nummer der Mnemosyne van 1906, en dat van October 1910, = commentationes Homericae 1911, pag. 17 sqq.; uit laatstgenoemde is de opmerking Finsler bekend geworden.

[1]) In deze aanteekening zij gewezen op dubbelzinnige — zij het ook overbekende — uitdrukkingen als: Quellen, Vorlagen, Einlagen, Werkstücke, ursprünglich, nachträglich, einarbeiten, anlehnen, erweitern, vorhandenes episches Gut, die Patroklie, die Telemachie, unsere Odyssee, en dergelijke, die de bedoeling des schrijvers op menige plaats onduidelijk maken.

[2]) Vgl. *Museum* van November 1912.

C. Brakman Jr., Miscella Tertia. Lugduni Batavorum, Brill. 1917.

Ik zou bijna wel bij mijne kritiek van den derden bundel Miscella van den schr. kunnen verwijzen naar de kritiek, die ik in No. 10 van den 22sten Jrg. van het ***Museum*** van den eersten bundel heb gegeven. Daar waren het loci similes en conjecturen, hier vindt men al weer van hetzelfde laken een pak. Ik zou er zeker tureluursch van worden, als ik niet bedacht, dat een groote hoeveelheid noeste arbeid schuilt in deze 42 blz. tekst en dat deze recht heeft op een ernstige en evenzeer op een welwillende beoordeeling.

Toch kan ik een woord van spijt niet terughouden, dat schr. niet wat beter heeft willen overwegen, wat ik in bovengenoemde kritiek over de loci similes heb gezegd. Is het niet een doelloos werk, al mag het dan ook getuigen dikwijls van groote belezenheid en een sterk geheugen, om de plaatsen bijeen te verzamelen waar dezelfde uitdrukking, b.v. perpetua continuatione (die voorkomt bij Arnobius en bij Firmicus Maternus) te vinden is, een ijdel spel des geestes, mogelijk alleen door de onvolledigheid, waarmee ons de Latijnsche literatuur is overgeleverd? Probeer b.v. hetzelfde maar eens voor 't Fransch of voor het Engelsch. Ik kan mij er dan ook allerminste mee vereenigen, dat schr. uit een onvolledigheid in dezen — immers wellicht was ze het resultaat van verstandig oordeelen en beoordeelen — Friedländer een verwijt maakt. Er is zelfs voor mijn gevoel iets ongepasts gelegen in de woorden: „Oportuit tamen interpretem ceteroquin tam bene meritum de Martialis carminibus rationem intercedentem inter Senecam et Martialem saepius ostendisse e. g." Wat wil dat zeggen „rationem intercedentem". Ik moet beslist ontkennen, dat de voorbeelden, die hij aanhaalt op eenige ratio wijzen. „Quota pars" komt bij Martialis en Seneca maar waar al niet meer voor; „i nunc" komt bij beiden voor, maar is dit iets bizonders? De gedachte gelegen in Mart. VI, 29 7 „immodicis brevis est aetas et rara senectus" en Sen. Ag. 102 „modicis rebus longius aevum est" komt in eenigszins gevarieerden vorm al bij Herodotus voor en is ongetwijfeld niet door dezen bedacht. Dat al wat te hoog uitgroeit boven 't gewoon menschelijke van korten duur is, behoort tot die gedachten, welke voortgekomen uit de innigste Grieksche volksovertuiging, zich telkens in kunst en volksverhalen weerspiegelen. Ik wil mijne citaten besluiten met de bespreking van twee woorden, bij welke met vrij groote zekerheid het puur toevallige van de overeenkomst tusschen Seneca en Martialis valt aan te toonen. Pag. 40

noemt schr. eenige woorden op, die „bewijzen, dat er tusschen beide auteurs geen geringe overeenkomst bestaat", en onder deze woorden proxeneta, terwijl hij op de voorafgaande pagina mica heeft genoemd.

Het woord proxeneta, tusschenpersoon bij koop, verkoop en dergelijke, makelaar, dat zijn grieksche afkomst nog duidelijk vertoont, is waarschijnlijk, daarop wijst immers ook de uitgang, van de Zuid-Italische Grieken overgenomen. Het is dus een woord, dat tot de volkstaal behoord heeft en van daar is overgegaan in de zakentaal, zooals het voorkomen Dig. 50 bewijst, en eigenlijk ook al de manier, waarop Seneca het (Ep. 119) gebruikt. Het woord m o e t dus zeer verspreid zijn geweest en 't is slechts aan 't literaire karakter te wijten van dat, wat we van de Romeinsche literatuur over hebben, dat we 't woord slechts bij onze beide auteurs en in een digestenplaats vinden. Zoo zou men, om eens een voorbeeld ter vergelijking te kiezen, ook heel wat Nederlandsche boeken kunnen doorlezen zonder 't woord deurwaarder te vinden, maar dit bewijst alleen, dat 't gebied van de taal waartoe deurwaarder behoort, zich weinig weerspiegelt in de literatuur.

Het woord mica, dat waarschijnlijk „kleine huurwoning, optrekje" beteekent, immers op de Martialisplaats moet cenatio wel de beteekenis hebben van cenaculum, wordt, voor zoover ik kan nagaan, steeds onverklaard gelaten. Walde spreekt er niet over, Georges rangschikt het eenvoudig onder mica, in de beteekenis van korrel, kruimpje. Het schijnt mij onmogelijk toe, dat dit juist kan zijn. Ik kan mij zoo'n beteekenisovergang niet voorstellen en ook geen voorbeeld vinden, dat deze kan steunen. Het duidelijkst voor de beteekenis van het woord is de plaats van Seneca: „Habitaturum tu putas unquam in mica Catonem ut praenavigantes adulteras dinumeraret" cet. Hij spreekt van Baiae en het is zeer wel mogelijk, dat het woord mica ook eigenlijk in die streken thuis hoort in Seneca's tijd nog, zoodat wij 't woord tusschen aanhalingsteekens hebben te denken. Is dit inderdaad 't geval, dan kan mica een uit 't Dorisch Grieksch overgenomen woord zijn, n.l. μικκά (sc. οἰκία), een huis van één kamer, wat in het Latijn de c a s a (of cenaculun) is tegenover de d o m u s (vgl. Petron. 38 „itaque proxime casam hoc titulo proscripsit: C. Pompeius Diogenes ex Kalendis Iuliis c e n a c u l u m locat; ipse enim d o m u m emit"). In ieder geval het woord mica is er een, dat als aanduiding van een veel voorkomende zaak in de spreektaal een vrij groote verspreiding moet hebben gehad; dat 't slechts bij twee auteurs voorkomt, is daaraan toe te schrijven, dat de laag der taal waartoe 't behoort, zich maar weinig weerspiegelt in een literatuur als de Romeinsche; op eenig verband tusschen de twee auteurs wijst het niet. De schr. onderscheidt hier niet tusschen gewone gebruikswoorden en kunstige formaties of literaire wendingen, die inderdaad op directen invloed kunnen wijzen.

In het eigenlijke kritische gedeelte lijken mij de hoofdst. III en VI, gewijd aan Firmicus Maternus en aan Celsus de verdienstelijkste — ten opzichte van welke schrijvers ik mij overigens gaarne tot de oningewijden reken. Inzonderheid heeft mij de opmerking getroffen, die hij op p. 36 maakt, naar aanleiding van de daar uit een christ. auteur geciteerde plaats „manendum est in aeternis sedibus, non istis mundi turbinibus diutius stare et deliciis eius atque delictis inlaqueari", dat na een voorafgaand gerundivum wel een infinitivus staat, waarbij het begrip m o e t e n dan moet worden ontleend aan 't gerundivum. Toch had ik gaarne hiervan een uitvoeriger behandeling gezien. Ook al mee, omdat men het optreden van een dergelijke ellips pas zou verwachten in een tijd, waarin de gerundivum-constructie in de spreektaal dood was en geheel was vervangen door de omschrijving met hulpwerkwoord, en dus nog niet in den tijd van Celsus. Ook de meeste andere conjecturen in deze beide hoofdstukken schijnen mij juist of zeer de overweging waard. Hierbij wil ik evenwel een uitzondering maken voor de verandering van innccenter (p. 35) in et nocenter; magis et nccenter heeft iets gewrongens, terwijl het voor de hand ligt om te lezen magis tum nocenter.

Over de andere hoofdstukken is mijn oordeel ongunstiger. Had ik Seneca, Apuleius, Plautus of Cicero uit te geven, dan zou ik er wellicht twee conjecturen opnemen. Seneca de Vita beata, 13, 4 ultro voor viro, en Ep. 104, 29 in civitate, van de anderen misschien nog een enkele vermelden, doch de meeste stilzwijgend voorbijgaan. En wellicht was dit nog niet onedelmoedig; want er zijn er te veel gissingen onder, waarmee de schr. weinig eer kan inleggen. Zoo de eerste bij Sen. de Prov. 6, 7 <sine vi> trahitur, waar als trahitur goed is sine vi overbodig is en als trahitur onjuist is, zooals Gertz betoogt, sine vi 't eveneens is; zoo de tweede (de const. sap. 13, 4) waar hij de lezing van den Ambr. verkeerd opgeeft en waar zijne lezing postremos een overneming is van de conjectuur van Haase (die overigens naar mijne meening onjuist is); de vijfde, waar hij een voortreffelijke conjectuur geeft, maar die niet van hem, maar van Gertz is en in diens editie is opgenomen. De eerste, die hij geeft op Ap. I, 7 annosam insaniam, waar Helm servitutem leest, is met den zin in strijd, want onze vriend is niet verliefd op de caupona, niet een slaaf van zijn hartstocht, maar geheel beheerscht door haar magische kracht; tegen de tweede, waar hij in plaats van frequentia coetu in wil voegen na turbae miscellaneae, verzet zich voor mijn gevoel de beteekenis van 't woord coetus eenigszins; wat de derde plaats betreft (Met. IV. 23) vind ik zijn conj., evenals trouwens die van Helm, verre achter te stellen bij die van Bursian, die van der Vliet in zijn editie heeft opgenomen. Laten wij hiermee van Apuleius afstappen. Zijn conjecturen op Plautus — hij zegt nog wel „Aliquot versus Plauti Amphitruonis satis facile mihi videor corrigere posse" — zijn zonder uitzondering onverdedigbaar. Eindelijk zijn de gissingen op Cicero de domo sua, met uitzondering van de eerste, waar ik niet begrijp, wat voor zin commendanda zou moeten geven, ten minste het overwegen waard, hoewel ik er niet mijne instemming aan kan geven, ook niet aan zijn opmerking dat omni laude digna een slechte clausule geeft.

Er rest mij nog een opmerking naar aanleiding van een zin in de praefatio. „Spero fore" zegt hij „ut observationes meae imprimis ad Senecae dialogos usui sint

ei, qui huius operis novam editionem, quae valde desideratur, curaturus est." Tenzij er aangetoond wordt, dat de deteriores naast den Ambrosianus zelfstandige waarde hebben, iets wat wel mogelijk is, maar tot nog toe niet bewezen is, begrijp ik niet, waarmee men de editie van Gertz ter zijde zal kunnen stellen en waarom naast dit werk zoo'n behoefte aan een nieuwe editie is. Men kan een paar nieuwe conjecturen in den tekst brengen en een paar opgenomene er uit lichten, maar het zal naar mijn meening moeilijk zijn een kritische editie te geven, die 't werk van den verdienstelijken Deenschen geleerde evenaart, laat staan overtreft.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von **D. Hans Schmidt** und **Dr. Paul Kahle.** (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1918. (Pr. M. 14, 40).

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Duitsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Duitsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transscriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 30 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalisten. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het geleverde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort": „*maʿ es-salâm*" hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*maʿ es-salâmah*", d. i. „met welzijn." Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36[5], waar de vocatief „*jâ ḥafiẓ issalâme*" in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven; het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!" In tekst 1 staat voor *châf alla*" in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott"; het beteekent echter „*misschien*" (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17[6] is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *ḥrm*, die hier „berooven, van iets verstoken doen zijn" beteekent: Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk." In 20[1] is *ʿaṣir* niet „Vesper", maar „namiddag", moet men voor „sie sassen" lezen: „*wij* zaten" en iets verder: „Du heisst doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes"; de aanteekening over *ichtijâr* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20[2] „sassen wir auf diesem Sitz", lees: „. . . in dieser Weise". *ibn ilḥarâm* (35[2] vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoerenkind" en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37[10] is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47[8] is *kallha* door *kâlat ilha* te vervangen; in 48[2] moet „jener Knabe" zijn: „ein Knabe"; in 48[3]: „Dieses Tal ist . . .", lees: „Dies ist ein Tal . . ." *il-maʿrûf* in 52[1] is niet „die Bekanntschaft", maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53[1] met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben", maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrîme* in 55[1] (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog"; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *čin* in 56[1] (en andere plaatsen) wordt in het glossaar ten onrechte van het Perzische *čün* afgeleid; het is het Arabische *kin* = *keʾin* = classiek *kaʾan*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat", maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen" inneemt. In 57[6] leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück": „en het goed kwam terug, waar het behoorde." De stam *hrǧ*, in 58[1] door „scherzen" vertaald, is in den Hidjâz het gewone woord voor „praten", en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *ṣlât imhammad* (58[4]) is niet „Gebet des Mohammed", maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche litteratuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profeet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *ḥôlna* 59[1]) is niet: „um uns", maar: „onze kracht". Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik;

blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inlandschen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *sultâr* terecht met „Bedecker" weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter"; § 6g is ***imbêriḥ*** niet *el-bâriḥa*, maar = *el-bâriḥ*, waarbij *en- nahâr* of *el-jaum* is aan te vullen; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard : ***hu*** als *ḍamîr al-faṣl* en ***hu*** als ***ḍamîr al-ša'n*** zijn met elkaar verward; § 17i, 9 is *ša'lab* liever met *š'l* dan met *lhb* in verband te brengen; § 25e, 3 is ***'ukbâl***, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich", maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor....", zoodat men ook zegt: „*'ukbâlak, 'ukbâlakum*"; § 26e staat *'addâr* feitelijk voor *'ala al-dâr*, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is; § 29a—d had nog (*ḥat-*)*ta la* = „dat niet" vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebereid.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Eilert Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects. (= Lunds Universitetets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 12. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1917.

Tot degenen die de hulp van de plaatsnamen hebben ingeroepen om te bepalen binnen welke grenzen een of andere klankverandering zich in Oudengelse tijd uitstrekte, behoort ook de Zweedse geleerde Eilert Ekwall, die ons tans opnieuw de vrucht van een dergelijk onderzoek aanbiedt. Ditmaal betreft het de grenzen van de breking van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant en de ontwikkeling van dezelfde klank vóór dezelfde groepen, maar in de volgende lettergreep gevolgd door een *i* of *j*. Wat de breking van *a* betreft, steunt Ekwall vooral op plaatsnamen die samengesteld zijn met woorden als *c(e)ald*, *c(e)alf*, in mindere mate op namen die woorden als *(e)ald*, *w(e)ald* bevatten. Zoveel doenlik wordt rekening gehouden met de mogelikheid van foutieve overlevering, verkeerde spelling, invloed van vormen uit andere streken, zodat de uitkomst van het onderzoek wel de indruk maakt betrouwbaar te zijn. De gissing van Morsbach (door twee van zijn leerlingen wereldkundig gemaakt), dat *a* alleen in 't Zuidoosten in *ea* was veranderd, blijkt onjuist: *ea* was een algemeen kenmerk van alle Saksiese en Kentse tongvallen, en tevens: *ea* was tot deze beperkt. 't Gebied van de *ea* omvatte alle streken ten Zuiden van de lijn Teems — Avon — Kanaal van Bristol en enige graafschappen benoorden die lijn, naar het schijnt zelfs een deel van Huntingdonshire, oorspronkelik misschien ook geheel Gloucester- en Worcestershire, in welke beide laatste evenwel al heel vroeg, misschien al in 't Oudengels tijdperk, de uit het Noorden opdringende *a* (*ǭ*) de *ea* verdreef. Ofschoon de grens over 't algemeen goed overeenkomt met de kerkelike afscheiding tussen Saksiese en Angliese diocesen, zijn er enkele afwijkingen, die Ekwall beproeft te verklaren, o. a. door aan te nemen dat Huntingdonshire een Saksiese kolonie was.

Hoe staat het echter met de toestand in 't Middelengels, waar behalve in 't Zuidoosten de literatuur uitsluitend vormen als *cǭld* (uit *cāld* < *cald*) vertoont? Er zit niets anders op dan een snelle verdringing van de *ea* door de niet-gedifthongeerde klank uit niet-Saksiese of -Kentse streken aan te nemen, iets waartoe de vroeger bekende feiten ons toch al tot zekere hoogte noopten; 't geloof aan enkele Zuidelike gewestspraken die in 't Oudengels tijdperk in 't onderhavig geval een ongedifthongeerde *a* zouden hebben bezeten, wordt door Ekwall's nasporingen ernstig geschokt.

Moeieliker was het onderzoek naar de ontwikkeling van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant, gevolgd door een *i* of *j* in de volgende lettergreep. Haast de enige bestanddelen van plaatsnamen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren woorden voor 'bron', Oe. *wiell*, *-a*, *-e* en (in geringe mate) het verwante woord *wielm*. De Schrijver komt tot het volgende besluit: in 't Zuidelik Middelengels had het Westen *i*, het Midden na *w u*, het Oosten *e*, in de overige delen van Engeland heerste in 't Westen tot en met Zuid-Lancashire *a*, ten Noorden van de Ribble én in 't Oosten *e*. Het is jammer dat de proefwoorden met een *w* beginnen, daar zodoende niet blijkt of de *u* in Dorsetshire e. e. van deze voorafgaande labiaal afhankelik is; andere nadelen van *wiell* noemt Ekwall zelf (blz. 41 e. v.). 't Gevolg van een en ander is dat de resultaten van het tweede onderzoek vager zijn en gedeeltelik minder vaststaan dan die van het eerste, maar in 't grove mogen zij toch ook met gerustheid worden aanvaard.

Als toegift poogt de Schrijver een tegenstrijdigheid te verklaren die schijnt te bestaan tussen zijn eigen bevindingen en de Middelengelse teksten aan de ene kant en de Oudangliese teksten aan de andere. Volgens deze laatste zou vrijwel geheel Angliē *æ* hebben gehad, terwijl de Middelengelse plaatsnamen en tongvallen alleen in een deel van 't Westelik Middelland *a* (uit *æ*) vertonen, elders *e*. Ekwall gist nu dat de *æ* vóór *l* + konsonant in Oostmerciese en Noordhumbriese teksten een andere klank voorstelde dan de *æ* in Westmerciese, en wel „een open *e* -klank, zo iets als | ɛ |, die verschilde van *e* in *set* en *æ* in *hætt*, maar toch genoeg op de laatste geleek om gewoonlik *æ* te worden geschreven", en die later met de *e* in *bed* zou zijn samengevallen, terwijl de Westmerciese echte *æ* in *a* overging. Dat er al in 't Oudanglies een verschil bestond is zeker, en de gissing kan juist zijn.

Met de hem ter beschikking staande gegevens zal Ekwall wel alles bereikt hebben wat er te bereiken viel, zodat hij aanspraak heeft op onze dankbaarheid voor zijn belangrijk geschrift.

Groningen. J. H. Kern.

C. M. Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. fl. 1.75; geb. fl. 2.25).

De heer Robert is onder hen die het moderne Frans

bestuderen wel een van de ijverigste : met liefde gaat hij het leven der taal na en vestigt de aandacht op allerlei verschijnselen van idiomatiese, syntaktiese, stylistiese en lexikologiese aard. Zo ook in dit werk, waar hij de verschillende kwesties die in zijn *Grammaire française* geen plaats konden vinden of daar niet met de vereiste uitvoerigheid konden behandeld worden, in biezonderheden bespreekt. Natuurlik vormen deze *études* geen eenheid; schrijver heeft hier in los verband allerlei wetenswaardigs bijeengebracht op verschillend gebied; ja, hij heeft zijn lezers zelfs het lezen van Franse advertenties willen vergemakkeliken. Toch is er wel eenheid van gedachte: het is er de heer R. vooral om te doen geweest uit het allermodernste Frans aan te tonen hoe het volk zich tal van wendingen veroorlooft die misschien weldra het burgerrecht zullen verkregen hebben: „l'erreur d'aujourd'hui s'est trop souvent trouvée être la vérité de demain" (bl. 209). Biezonder lezenswaard zijn bij voorbeeld de bladzijden gewijd aan de „termes subjectifs et exclamatifs" (waarom uitdrukkingen als *avec ça*, *plutôt* e. a. onder een ander hoofd zijn ondergebracht, is niet duidelik); zeer leerrijk voor Nederlanders zijn ook de bladzijden waarin het gebruik van *on* en het verschil tussen *messieurs* en *hommes*, tussen *tu* en *vous* met talrijke voorbeelden worden opgehelderd. De heer R. behoeft zich niet te verontschuldigen dat hij zoveel citeert; integendeel, het is een van de beste kanten van zijn boek dat wij ons door middel der citaten een heldere voorstelling van het moderne taalgebruik kunnen maken.

Te midden van al dit nieuwe Frans, dat nog worstelt om algemeen erkend te worden, doen een paar artikelen met aardigheden en woordspelingen enigszins vreemd aan; hetzelfde is ook het geval met de paragraaf getiteld *Le pauvre Subjonctif*, waar schr. een lans breekt niet alleen voor het gebruik van de Subjonctif in het algemeen, maar ook voor de befaamde Imparfait du Subjonctif. Terwijl de heer R. in de ruim tweehonderd bladzijden van zijn boek deze vormen, meen ik, nooit gebruikt heeft, verklaart hij nu in één zin: „il faudrait seulement que les professeurs *daignassent* prendre quelque soin de la santé de la langue . . . et il faudrait d'abord qu'ils ne *donnassent* point le mauvais exemple" (bl. 207). Het feit dat beschaafde Fransen zelf die grammatikale vorm voor geaffekteerd houden en lelik van klank bewijst immers juist dat niet de slordige volkstaal, maar ook de algemene beschaafde omgangstaal de Imparfait du Subjonctif niet meer kent.

Tot slot mogen hier enige kleine opmerkingen blijk geven van de belangstelling waarmede ik het werk van de heer R. gelezen heb. Bl. 3. *Déjà* moet in de aangehaalde voorbeelden dikwels vertaald worden door „toch al". — Bl. 8. Het lijkt me onwaarschijnlik toe dat *donc* uit de oorspronkelike, reeds lang vergeten betekenis van „toen" die van „op dit ogenblik" zou hebben ontwikkeld, en in de zin *De qui me parlez-vous donc?* behoeft men het niet noodzakelikerwijs door „nu" te vertalen. — Bl. 11. De beide groepen: *elle pleurait toujours* en *je le veux toujours* zijn moeilik te onderscheiden; in *elle y est toujours*, dat als voorbeeld van de eerste groep geciteerd wordt, kan men *toujours* evengoed door „nog immer", of liever „nog altijd", vertalen als in de tweede groep. — Voor *toujours* met de betekenis van „toch" had gewezen kunnen worden op dezelfde overgang van betekenis bij de Hollandse woorden *in ieder geval* en een soortgelijke bij *altijd*. — Op bl. 21 is niet duidelik gezegd dat we in *qui ça*, *comment ça*, enz., te doen hebben niet met het bijwoord *çà*, maar met het voornaamwoord *ça* = cela. — Bl. 105. Het feit dat men op het platteland wendingen gebruikt als *On n'est-il pas autant que les dames?* bewijst in het geheel niet dat in *on* de nominale kracht van *homo* nog gevoeld wordt; men weet dat *ti*, uit zinnen als *Pierre vient-i(l)?* in de volkstaal een vraagpartikel is geworden; op bl. 114 vindt men daarvan een voorbeeld: *J'pourrions t'y point l'mettre dans la saumure?* — Bl. 114. Onder de incorrecte volkstermen worden ook geciteerd *soye* en *aye* voor *soit* en *ait*; het geldt hier evenwel slechts een incorrecte schrijfwijze. — Bl. 120. Het is minder juist uitgedrukt, als schr. van zinnen als *On les suppose invisibles l'un à l'autre* verklaart: „ces adjectifs régissent *l'un* à l'accusatif". — Bl. 122, noot, wordt verwezen naar Tobler, *Vermischte Beiträge*. Het is jammer dat schr. serie en bladzijde niet opgeeft; over het algemeen zit er niet veel systeem in de wijze van citeren. — Bl. 127. Het is minder juist te zeggen dat in *Il a le genou facile* het bijv. nw. betrekking heeft op het onderwerp. — Bl. 130. *Ce fut un étonnement*; men kan niet zeggen dat *fut* hier geheel dezelfde kracht heeft als *causa*. — Bl. 137. Schr. maakt een scherp onderscheid tussen *mon niais de beau-fils* en *ce nigaud d'Angel*, alsof in het eerste geval *niais* het volgende zou bepalen, terwijl in het tweede het verband juist andersom zou zijn. In beide gevallen toch zet men eerst het krachtwoord, dat eerst daarop nader omschreven wordt door de genitief; het gebruik van een bezittelik of aanwijzend voornw. wijzigt de aard der konstruktie niet.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Ptolemy's Maps of Northern Europe. A reconstruction of the prototypes by **G. Schütte** ph. d. published by the Royal Danish Geographical Society. Copenhagen, H. Hagerup publisher. 1917.

Welk verband bestaat er tusschen Ptolemaeus en den oorspronkelijken staat van den atlas, globaal in het VIIIe boek zijner Geographia aangegeven? Mag er bij de 26 (27) kaarten, daarnaar geconstrueerd, gedacht worden aan eenig werk van eigen hand, een verbeterde uitgave eigenlijk van het werk van Marinus Tyrius? Deze arbeid van 20 jaren zoekt een antwoord, eene proeve der waarschijnlijkheid, zoo men wil, waarbij de auteur zich even vindingrijk als voorzichtig betoont. Publicaties gingen reeds vooraf in the Scott. Geogr. Mag. 1914, de uitspraak daarin (§ 2): „There is not the slightest reason for doubting that the atlas is due to the author of the famous Geography" klinkt hier vrij wat zachter. Het onderzoek echter is zeer belangrijk, ook in algemeenen zin: welk geograaf heeft niet bij de lectuur van Strabo, Plinius, Ptolemaeus e. a. zich eene voorstelling trachten te maken, hoe de bij hen telkens vermelde **πίνακες, γεωγραφίαι**, tabulae — de kaarten dus! — er uit zagen, of ontstonden? Dat is de lastige puzzle hier. Het materiaal leverden vele M. S. S., zeer goede zelfs (het Athos m. s. fascimilé van Langlois 1867), het beste de cod. Vat. Urbinas 82 van

welks onderzoek de in deze bekende P. Jos. Fischer S. J. voorloopige resultaten meedeelde op den Geogr. Tag. te Innsbrück 1912. Van diens topographisch schema ging Schütte uit, aan hem droeg hij zijn werk op.

Van wien nu zijn die kaarten afkomstig? Algemeen golden zij als constructies naar den tekst, ontworpen door Agathodaemon uit Alexandrië Ve eeuw, aldus o. a. Kiepert, Berger, Christ, Zondervan, zijn naam wordt genoemd in de codd. Vindob. en Venet. (Forbig. I. p. 410). Aan Ptolemaeus, voorzichtiger uitgedrukt: the Ptolemaic constructor, dacht men zelden; Brehmer 1822, Heeren 1828, eerst Fischer (na eene collatie van meer dan 40 M. S. S.) dan Dinse en te voren Jelic (Urb. 82) wierpen theoriën op van authenticiteit. Kunnen die atlassen ooit van Ptol. zijn? Naar zijn eigen verklaring niet; cf. Geogr. I. 18, 2: Uit de beschrijving leiden wij gemakkelijk de kaart af, maar in de practijk! τό τε γὰρ ἀεὶ μεταφέρειν ἀπὸ τῶν προτέρων παραδειγμάτων ἐπὶ τὰ ὕστερα διὰ τῆς κατὰ μικρὸν παραλλαγῆς εἰς ἀξιόλογον εἰώθει ἐξάγειν ἀνομοιότητα τὰς μεταβολάς, ergo het toenmaals copieeren bedierf steeds meer en meer het kaartbeeld. Berger zeide kortweg: Ptol. wollte absichtlich keine karte liefern, het aangehaalde citaat lokt bijna tot zoo'n apodictische uitspraak uit. Verder zijn de bestaande atlassen in cylindrische projectie uitgevoerd op één na, Ptol. had natuurlijk de conische gebruikt. Ten slotte, wie dorst tornen aan de rechten, die Agathodaemon zich door de eeuwen na hem, zelfs in M. S. S., zag toegewezen? Zijn werk blééf, veranderd wel en aangevuld, gemoderniseerd ook, toen saec. XV Jac. Angelus Ptolemaeus' Geographia voor het eerst in 't Latijn deed verschijnen, (Gr. tekst later door Erasmus), eene metamorphose, waaronder ook Strabo in de Latijnsche vertaling van Guarinus en Gregorius voor 't eerst het licht zag.

Ziedaar de voornaamste argumenten der ongeloovigen in Ptolemaeische originaliteit, terwijl o. a. Kretschmer nog in 1914 (Peterm. Mitt.) haar toeschreef aan Agathod. Het auteurschap van den laatste gold als het meest beslissend, geen wonder dus, dat Schütte's weerlegging het eerst gericht is tegen dezen mystical author door te vragen: wie was hij, wanneer leefde hij? Ergo de chronologie spreke zich uit! Terecht wijst schr. na Fischer op de bij dieper onderzoek opvallend-belangrijke ethnic signs, de volksstammen en hunne steden, accuraat in den atlas overeenkomend met den tekst en op eenige correspondentie met de Mozaïsche Madaba-krt, de Tabula Peuting. en Notitia Dignitatum in cartographische techniek. Belangrijke verschillen echter blijken er! Ptols' werk steunt geheel op dat van Marinus (Geogr. I, 6), voegde er aan toe (id. 17), verbeterde (id. 18), maar onzeker blijft, waarin, al kennen wij zijn critische principes (id. 5) en zijne afkeer van τὸ πολύχουν (II, 1, 8), the mixed stuff, d. w. z. ethnographisch-historische bizonderheden, enkele algemeene uitgezonderd: de groote astronoom en geograaf hechtte alleen aan plaatsbepaling (II, 1. 7).

In tegenstelling met de bovengen. kaarten, opvolgend verschenen in saec. IV, V, VI, die een geleidelijken achteruitgang vertoonen, zoodat de Tab. Peut. mee te nemen was in een reistasch als railway-maps, bleven de Ptol. krt. intact bewaard in de M. S. S. als a traditional sanctuary, — en wij moeten den auteur toegeven, dat in die stabiliteit veel ligt. Hoe nu door te dringen in the Ptolemaic labyrinth? Van § 6 — § 16 worden in klassen ingedeeld the errors and arbitrary arrangements of Ptolemy, merkwaardig vooral door bewijzen van gebrek aan kennis van het Latijn (gedeeltelijk al vroeger (Herm. Müller) ontdekt) bij the Greek constructor of the Ptolemaic atlas, o. a. Tac. Ann. IV; 73: ad sua tutanda wordt bij Ptol. II, 11, 12: Σιατούτανδα een stad (!) in Germanië, Μαρόβουδον (II, 11, 14) ook in Germ., lijkt ongetwijfeld eene verbastering van den naam Maroboduus, koning der Marcomanni, cf. Tac. II. 62: Catualda, profugus olim vi Marabodui ...., van Βουνίτιον, Οὐίρουνον, Οὐιρίτιον, Ρούγιον, Σκοῦργον, steden in volgorde, in Germanië opgenoemd II, 11, 12 duidt de eerste op een Rom. versterking (munitio, aldus reeds Müller), Viritium klinkt ook Latijnsch, Bunition Virunon gelezen als munitio(n) Virunôn zou beteekenen: vesting bij de Viruni, een stam door Ptol. vermeld II. 11, 17, Viritium kan praefixum zijn van een der beide laatste. Het monsterachtige Τευτονόαροι naast Οὐίρουνοι, volksstammen geplaatst tusschen de Saxones en Suevi II. 11, 9, volgens Müllenhoff ('n verzinsel van een Rom. geograaf[1]), brengt Schütte scherpzinnig terug tot een oorspr. Lat. lezing: TEUTON VARI VIRUNI, Ptol. dacht aan den uitgang vari, zooals Pictavarii, Andegavarii in plaats van Pictavi, Andegavi... men denke dus ook hier aan een prototype van Lat. herkomst. Terecht verbaast zich schr. over zulke bêtises bij een geleerd geogr. — en Rom. burger nog wel! —, dat hij zoo slecht Latijn kende, sprekende voorbeelden van verknoeiing van barbaarsch-Gall. namen bevestigen dit. Nomina barbarica, a field of ruins, zijn slechts door the entire milieu te herkennen. Metathesis, apocope, parasitische aanhechtsels, verbastering, herhalingen zonder grond, zijn fouten overal te vinden, nog erger is de zucht om barb. namen te identificeeren met welbekende uit het imperium Rom., even misleidend als het nostrificeeren biz. (in Italië's omgeving — verschijnselen, ook te vinden bij Strabo o. a., die aanmanen tot groote voorzichtigheid, een zwarte vlek tevens werpen op Ptols' werkzaamheid en geenszins worden goedgemaakt door een vrijwel betrouwbare exactheid in plaatsbepaling, — wat komt daarvan terecht, als de naam of verkeerd bleek, of niet eens bestond, omdat bvb. een appellativum voor een nomen proprium werd aangezien? Onbekende en meer bekende streken, waarin bij steden, rivieren, castella, bergen, grenzen, wegen, kusten uit één naam er twee of drie zijn ontstaan, kùnnen dit lot ondergaan hebben door vergissingen, omdat nu eenmaal de Rom. voorstellingen spec. van N. Europa allesbehalve accuraat waren, absoluut verkeerd is het bovendien nog 't ontbrekende aan te vullen door verdubbelde en verkeerd gelezen Lat. woorden: this sort of „making geography" maakt bekende streken daarenboven onherkenbaar, verraadt eene neiging tot individual abundance. Daarin ligt schuld bij Ptol., zijn eigen, gewilde, drievoudige classificatie van het

[1]) **Kras is trouwens M.'s oordeel over oude geogr.: Marin. en Ptol. zijn schlimmer als Poëten und Prunkredner, zij zijn de Sudelkoche der class. geogr., Strabo is een arger Tölpel!!**

kaart-materiaal in volkeren-districten, steden, eilanden met de ieder toekomende onderscheidingen berust op een schematisch indeelen naar Ptols' wensch, meer ornamental and geometrical than truly topograpnic. De schr. had dit vermoeden van geogr. willekeur zeer kunnen versterken door te wijzen op de conservatieve gedragslijn bij Strabo om de sinds eeuwen vastgelegde kaartplastiek te behouden: hoe handhaaft deze de eenmaal aangenomen σφραγῖδες van Eratosthenes, omdat men blijkbaar gewend was aan zulke mathematische grondslagen voor de oecoumene, welker 3 continenten Asia, Libya en Europa de driehoeken eener legkaart vormden.

Na dit gedeelte, historisch-philologisch, volgt het meer technische over de atlassen zelf in hunne reconstructie uit aannemelijke prototypen, zich verradend door dubbele of driedubbele namen, herkenbaar soms aan de enkele, de ruggegraten als 't ware der oude vóórbeelden. Welke waren dit? Wat den tijd betreft, kùnnen Marin. of Ptol. gelezen hebben beschrijvingen van Strabo, Plin., Tac. (Germania), uit hen drie, vier malen dezelfde namen hebben genomen zonder dit te bemerken, met het doel ze thuis te brengen in the frame-work van het Rom. imperium (cf. bovengen. lezingen: ad sua tubanda, Marabudum etc.), òf zij kunnen uitgegaan zijn niet van descriptive works, maar van ready-made maps. Dit laatste acht Schütte 't meest waarschijnlijk, echter, waag ik te vragen, was de eerst eeuwen later bekend en erkend geworden Strabo, toen saec. II reeds als geograaf van gezag in handen?

Bij de nu volgende bespreking en vergelijking der prototypes wordt met lofwaardige consequentie voor ieder uitgegaan van deze gegevens: summary of contents-Ptolemaic localisation — definition of limits-general topographic scheme — statistical features — occurrence of duplicates — linguistic marks — literary milieu — examination of details, met conclusion aan 't slot; cartographisch is dat alles na te gaan in de prototypes uit den cod. Urbin. e.a., kaartstukken van de tab. Peut. al gedeeltelijk verschenen vroeger in the Scott. Geogr. Mag., aan het eind van dit werk afgebeeld, bizonder interressant is het werkplan geworden door vergelijkingsproeven met de moderne kaart.

Met Europa wordt de rij geopend, zijn torso opgebouwd uit 7 prototypes, de bouw is zeer verward: de Grieken kenden het niet, de Rom. bijna niet, allerminst het N. The Ptolem. constructor blijkt al dadelijk a bad philologist, schijnt slechts van ready-made maps te zijn uitgegaan, biz. van de kaart van Augustus van het imp. Rom., type der Itineraria en aldus verwant met de tab. Peut. Onnoodige verdubbeling der namen valt weer op, wier Lat. oorsprong wij kennen: Μουνίτιον, Τευτονόαροι etc. Constant zijn spelfouten: vooral bedorven uitgangen, -ω, -ον, -ονη in plaats van 't correcte -ων, -ονες voor -ωνες, -αου, -εου voor -αυ, -ευ enz. bijna alle verkeerde transscripties van een Lat. origineel: waarom bij deze niet vergelijkend naast elkaar gezet de Lat. en Gr. spelwijze? De gelijke karakters nu in den tekst spreken minder duidelijk, trouwens met angstvallige zorg is het geheele boek door de Grieksche schrijfwijze vermeden.

The literary milieu voor Eur. verdient bizondere aandacht; ondanks de rudimentaire kaart-ontwerpen, zijn licht herkenbaar the political or mercantile events, die de hist. geogr. in N. Eur. vóór Ptol. kenschetsten; die 17 belangrijkste data van 't jaar 58 v. C. af (Caesar) tot aan de aanrakingen der Rom. met Marcomanni en Dacii 166—180 p. C. worden opgehaald uit oude bekenden, de kaarten schijnen goed van hunne berichten te hebben geprofiteerd, de opera van Agrippa, Augustus, Strabo, Tacitus, Plinius, Mela e. a. bevatten daarvoor een schat van namen. Hoe hopeloos het op 't eerste gezicht lijkt uit die schrijvers herkenningsmateriaal te ontdekken, een houvast gaf (zooals de anonyme χωρογράφος bij Strab., een Romein, had Schr. er bij kunnen voegen) natuurlijk hier de chorographia Augusti, dè kaart van het Rom. imp. 7 a. C. voltooid en meermalen bijgewerkt biz. wegens de toenemende kennis van het N. en van de Germ. en Deensche kusten; aanvulling geeft nog later de Tab. Peut. in soortgelijk type: die correspondentie is opvallend.

Wie was nu de auctor van protot. A? De vermelding van het vallum Hadrianum en Rom. wegensysteem in Dacië duiden op een werk na 115 p. C., A. Hermann dacht aan de jaren 100—120, dus aan Marinus eenvoudig. Ptolemaeus' praefatio leert ons daaromtrent niets. Schütte gaat er terecht van uit, dat Mar. met zijn materiaal critiekloos te werk ging, Ptol. erkent zelf weinig nieuw materiaal te hebben aangebracht, zijn taak was het bekende astronom. te fixeeren, verouderde kost weg te laten en zeker waagde hij 't niet de beroemde kaart van zijn voorganger te veel te kapittelen of aan te vullen, allerminst in N. streken, zóó ver buiten zijn eigen horizon, trouwens zijn afkeer tegen τὸ πολύχουν verbood dit ook hier. In het local prototype a. Germanië, is the physical design van belang, al is de correspondentie met geogr. saec. I. vrij mager. Volgens het aangegeven program worden dan 6 local prototypes behandeld (§ 20—25), alle, partieel, stukken van N. W. en Z. W.Germ., Denem. Scandia, Dacië bevattend met allerlei navolgbare relaties tot Rom. auteurs; één kaartje is er met de handelswegen van den Danubius tot den mond van de Vistula zonder eenige affiniteit met Strab. of Tac. Niet onaardig is dan ook de vraag p. 101, of de Vistula op B I niet eerder een road-line was dan een rivier, eene vergissing niet zoo heel ondenkbaar, waar Beekman onlangs nog bewees, dat, al was zij kunstmatig werk, de Fossa Corbulonis hier en daar over was gegaan in een verkeersweg te land.

Na nog eenige kaartfragmenten te hebben behandeld van O. Germ., Europ. en Aziat. Sarmatië en Scythië, Scandin. paenins. etc. (§ 26—28), komt Schr. tot de sceptische conclusie, dat men op dit nog onontgonnen cartograph. studieveld alléén door a vast mass of hypotheses iets kan bereiken, dat de kans op verdwalen groot is. Wie zijne veronderstellingen verwerpt, verklaart hij laconisch, moet maar wat beters geven! The Ptolemaic chaos is, voor een deel althans, onderzocht, de sinds 5 eeuwen als positief beschouwde schepping van Ptol. is hier serieus beoordeeld, de te wachten staande uitgave van Fischer van den cod. Urbinas 82 zal de schatten in Ptol. verborgen nog verder doen uitgraven.

Droog en tijdroovend is Ptolemaeus' werk, die qualiteiten bleven, het kan niet anders, in deze studie en men eerbiedigt de degelijk-voorzichtige wijze van behandelen. Al moet, erkent recensent uitdrukkelijk, het hóófddoel dezer studie overgedragen worden ter beoordeeling aan een der weinige ervarenen in historische cartographie, de classiek-geograaf evenzeer als de philoloog kan hier zijn voordeel doen met keurige vondsten op het gebied der class. geogr. namen-kunde, waardeeren vooral de pogingen om den te objectieven Ptolemaeus in zijn grootsche taak eenig relief te geven.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

Cornelis Veth, Fransche Caricaturisten. (Fransche kunst, III). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

De uitgave dezer handboekjes, onder redactie van Dr. Valkhoff, valt te loven. Ze zijn goedkoop en zien er fleurig uit; de druk is verzorgd; de illustraties, in en buiten de tekst, voldoen. Ik heb alleen bezwaar tegen den titel op de rug. Hier staat te lezen: „Fransche kunst, onder redactie van P. Valkhoff. III". Wanneer ik voor mijn boekenkast sta, heb ik er luttel belang bij te weten dat dit 't derde deel is van een serie willekeurige studies over Fransche kunst en dat deze studies verschijnen onder redactie van P. Valkhoff. Ik wil dan weten wat er in dit boekje staat en wie het schreef; zoodat de rug-titel had behooren te luiden: „Cornelis Veth: Fransche Caricaturisten"; en dan was er nog ruimte te over geweest daar desnoods bij te vermelden: „Fransche kunst III."

Aldus was, wel is waar, de titel nog niet volledig geweest, maar dit verwijt treft minder den uitgever of redacteur, dan wel den schrijver zelf. Veth n.l. bepaalt er zich toe de *moderne* caricatuur te behandelen. Het eerste hoofdstukje, waarin over caricatuur in 't algemeen gesproken wordt, brengt ons niet veel verder: men kon het desnoods missen. Het volgende, dat een overzicht geeft van de Fransche caricatuur vóór de Revolutie, is zóó beknopt, dat 't alleen bedoeld kan zijn als inleiding tot 't geen volgt: de moderne caricatuur.

De vraag echter is, of de oudere wereld een bewuste caricatuurkunst kende. Behoort het groteske en daemonische in de kunst tot de caricatuur? De schrijver schijnt geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden; wat in dit geval praktisch was, maar toch ... hij aarzelt. De Egyptenaren, Indiërs, Grieken, Middeleeuwers, Renaissancisten: allen kenden de caricatuur in woord en beeld. En ik meen zelfs dat we een modern caricaturist te grooter noemen, naarmate zijn werk zich boven de illustratie verheft en het de groteske verbeeldingen der Gothiek b.v. meer benadert. Een realist als Steinlen is nauwelijks meer caricaturist te achten: hij is meer een ethisch zede-schilder. Het begrip „caricatuur" is even groot als vaag. Behoort een charge van Jan Steen, een zijner kwakzalvers b. v., tot de karikatuur? Waaròm niet, indien diezelfde geest het geheele werk beheerscht? Steen is in zulke verbeeldingen *minder* naturalist dan Steinlen. Indien wij Daumier eeren als een der grootste caricaturisten der wereld, waarom dan sommige helsche vizioenen van Adriaan Brouwer *niet* tot de caricatuur gerekend?

Maar een feit is (en dit feit voelde de schrijver duidelijk, al bespreekt hij het nauwelijks) dat de caricatuur zich in de laatste eeuw tot een zeer bizondere en zeer belangrijke kunst-soort ontwikkelde. De moderne caricatuur onderscheidt zich van het groteske beeld der oudere tijden, door haar bewust maatschappelijk karakter. De caricaturist in modernen zin voelt maatschappelijk genoeg om de maatschappij te hoonen. Waar de moderne schilderkunst zich meer en meer van de samenleving afwendde, daar is de moderne caricatuur in directer beteekenis maatschappelijk, dan eenige kunst van vroeger. Zij neemt in de beeldende kunst de plaats in, die de zeden-roman kreeg in de litteratuur. Waaròm ontstond plotseling die nieuwe gedaante der kunst? De reden kan gezocht worden juist in de scheiding van kunst en maatschappij. In de caricatuur wreekte zich de kunst op een maatschappij, die zich kenmerkte door haar anti-kunstzinnigheid. De caricatuur was het gebocheld kind eener teleurgestelde liefde. Deze verklaring echter kan de essentieele nog niet zijn. Bestond ooit eenige maatschappij, die niet waard bleek gehoond te worden? Maar de hoon moet *gebillijkt* zijn. Men moest de persoonlijke vrijheid van kritiek en denken principieel hebben eerbiedigd, eer de moderne caricatuur bloeien kon. Men moest billijken, dat zelfs de hoogste gezagvoerder der maatschappij openbaar bespot werd.

Al trachtte een potentaat of een reactionair bewind die vrijheid te binden: de menschheid bleef het zedelijk ideaal dier persoonlijke vrijheid erkennen; de autocraat tyranniseerde *trots* het geweten der wereld. Zijn tyrannie weersprak *gewelddadig* het vrijheidsbesef der wereld. En zoo is dan de moderne caricatuur te zien als een schepping der individualistische democratie.

Deze vraagstukken laat Veth trouwens onbeantwoord. Jammer is 't misschien, dat hij met geen woord rept over de geschiedenis der moderne caricatuur, die tegen 't einde der 18e eeuw in 't liberale Engeland ontstaan, prachtig opbloeide in 't vrijheid-lievende, revolutionaire Frankrijk, om eindelijk in alle landen van Europa zich te ontwikkelen: zelfs tot in 't lakonische Holland. Want dan was 't van zelf de verlokkelijke taak des schrijvers geweest, aan te toonen welke plaats de *Fransche* caricatuur vervult, waarin ze zich van de Engelsche, Duitsche of Hollandsche onderscheidt.

Om deze opmerkingen tot eene aanmerking te herleiden: het is jammer, dat de schrijver, die beter dan één ander hier te lande deze stof beheerscht, zich zoo angstvallig van alle synthetische samenvatting onthield. Zijn boekje is, in zijn beperking, zeer volledig en daardoor zeer instructief, maar wij krijgen te veel opsommingen, te veel détail-kritiek. Ook was hij in de gedetailleerde behandeling der afzonderlijke figuren wel eens beter opdreef. Men verwachtte onwillekeurig meer van een boekje over caricatuur, geschreven door Cornelius Veth. Dat zijn werk overigens veel goede inlichtingen en soms voortreffelijke passages en definities bevat, zij met dankbaarheid geconstateerd. Het korte stukje over Lautrec behoort tot de voortreffelijke passages. En telkens verrassen juiste karakteristieken. Over Daumier: „zijn teekening is nooit de uitbeelding van een denkbeeld, ze is dat

denkbeeld zelf." Over Caran d'Ache: „zijn caricatuur is het teekening geworden bon mot." Men zoeke ze zelf en wete ze te waardeeren!

Amersfoort. Just Havelaar.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën, samengesteld door **W. Bouwman, M. Hovingh, E. T. Kuiper, G. Postma, J. v. IJseren. 1918.**

In het ochtendblad A van Donderdag 18 April 1918 der N. R. Ct. wijdde ik reeds een feuilleton aan dit Rapport; het ware dus onkiesch nogmaals in breedere beschouwingen te treden, terwijl het anderzijds niet aangaat eenvoudig naar dat artikel te verwijzen, dat o. a. aan den heer C. R. de Klerk in het Avondblad van 22 Juni van het Handelsblad aanleiding gaf over „Nederlandsch Gymnasiaal" welgemeende wenschen te uiten. Sinds April is een der door mij geformuleerde alom gevoelde verlangens werkelijkheid geworden: er is thans een Ministerie van Onderwijs. Moge de Minister als „man die kan en wil en doet" eene zegenrijke werkzaamheid ontwikkelen, opdat de lange periode van brochures, rapporten, ingezonden stukken, vervangen worde door een tijd van breedgedachte en verstrekkende handelingen. Voorzeker zou de krachtigste wil ten goede verlamd worden, indien Z. Excellentie begon zich te verdiepen in den paperassenwinkel, die in de laatste decenniën door zoovele deskundigen in onderwijsaangelegenheden is opgestapeld. Door de debatten van vergaderingen, hetzij hooggeleerde hetzij minder wijdluftige, die als draadversperring om de onderwijsveste liggen, komt slechts heen, wie niet schroomt de schaar te hanteeren. Laat dan iemand, die de geheele campagne heeft doorleefd en inmiddels ernstig *zijn* denkbeelden heeft geordend, het dan nu maar eens *doen*, om het even wat de toch niet te vermijden kritiek zegge. Indien dit *doen* eens flink opruiming houdt onder zoo machtig veel sleurwerk en wezenlooze traditie, die met ijzeren ketenen aan de voeten van het onderwijs geklonken is, dan zal er verademing komen.

Wij bekennen zooveel vertrouwen te hebben in de degelijke kern van het gymnasiale onderwijs — een vertrouwen dat steeds weer door aanraking met goede scholen wordt gesterkt en door miserabele toestanden hier en daar nooit werd gedoofd —, dat het Gymnasium, van overtolligen rompslomp ontdaan, wel zal blijven in ons onderwijs eene levende kracht. Doch de ballast van slaapwekkende oefeningen moet er af! Dit kan slechts de wetgever volbrengen; rectoren en leeraren werden en worden door eene wetgeving, die angstvallig het ziellooze deel der leerstof beschermt en taboe verklaart, in hunne beste pogingen lam gelegd. En ook moet nog tijdig het ernstige werk van het Gymnasium worden gered, wil niet dit instituut meer en meer verstoken van onze flinke jongens worden tot een jongedamespépinière, die lieve bloempjes kweekt ter vulling der collegekamers van letteren, archaeologie, historie en rechten. Dat er onder de jongere leeraren geen zin meer is voor wat duf en muf is, bewijzen de beide verdienstelijke rapporten, die ten onzent van hen zijn uitgegaan en waarvan het tweede hier nogmaals wordt aangekondigd. Zeker, niet alles zou ik in beide willen onderschrijven: een huwelijk van H.B.S. en Gymnasium zonder welovervwogen wederzijdsche voorwaarden zal den vrij wat ouderen echtgenoot dupeeren; het kostbare deel der gymnasiale opleiding blijve voor verschachering tegen het „vele, dat iedereen tegenwoordig toch óók moet weten (d. i. op de schoolbanken van een paar dozijn leeraren verzwelgen)" bewaard. Doch de hoofdzaak, die ieder begroet, is de frissche geest der rapporten, het vertrouwen in de eigen zaak, de elasticiteit, kortom de geest van zoo menig jong docent, die voor zijn jongens wat is. Moge de doodsklok hebben geluid voor al die sleurlessen, bij wier aanhooren men daarom niet insliep, wijl de verontwaardiging u wakker hield. Het Gymnasium met frisschen wind vooruit!

Leiden. J. Vürtheim.

SCHOOLBOEKEN.

M. Wohlrab — H. Lamer, Die altklassische Welt. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. geb. M. 2.20, met 45% verhooging).

Bijna dertig jaren geleden verscheen bij Teubner het bekende boekje van Martin Wohlrab, „die altklassischen Realien im Gymnasium", dat negen drukken beleefde en daardoor wel zijn bruikbaarheid voor de school bewees. Wohlrab ging van het standpunt uit, dat men den leerlingen niet te veel van de realia moet geven op het gymnasium, maar alleen datgene, wat in nauw verband staat met hun lectuur en voor de algemeene ontwikkeling onmisbaar is Ook achtte hij het beter, de realia voor de school niet systematisch te behandelen. Ik veroorloof mij, hier een paar zinnen uit zijn voorrede van 1889 aan te halen, die mij geheel uit het hart gegrepen zijn: „mir scheint jeder Versuch, die Realien, so weit sie die Schule braucht, systematisch zu bearbeiten, zu einer Darstellung zu führen, die nicht schulgemäss ist", en verder: „aus dem weiten Umkreise der Altertumswissenschaft kann es (das Büchlein) nur das für die allgemeine Bildung bedeutsame, das mit der Lektüre im engsten Zusammenhange Stehende auswählen. Aber das genügt auch vollkommen für seine Zwecke. Will doch das Gymnasium überhaupt nirgends zu irgendwelchem wissenschaftlichen Abschluss gelangen, sondern nur den wissenschaftlichen Sinn wecken und pflegen." Op dat standpunt is Wohlrab blijven staan, al mag hij in den loop der jaren zijn boekje hier en daar wat aangevuld of iets in de rangschikking der stof veranderd hebben. Maar de tiende druk, door Prof. Dr. H. Lamer, docent aan het König-Albert-Gymnasium te Leipzig bewerkt, heeft onder de handen van dezen geleerde een geheele metamorphose ondergaan. Het is nu een wetenschappelijk boek in miniatuur geworden. Dat is hieraan toe te schrijven, dat Lamer zich een geheel ander doel voor oogen stelt dan Wohlrab. Vooreerst wil hij den leerlingen den samenhang tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd laten zien: hoe „die Gegenwart ohne das Altertum undenkbar ist", en in de tweede plaats breidt hij de stof aanmerkelijk uit, om, al is het dan in kort bestek, „die gesammte Kultur des Altertums" te geven. Dat gaat mij te ver. Op zich zelf is natuurlijk dit streven zeer loffelijk, om ook reeds bij den jeugdigen leerling het besef te wekken,

hoe Grieken en Romeinen op wetenschappelijk en letterkundig gebied onze geestelijke voorouders zijn, maar een boek, dat zich ten doel stelt dit systematisch aan leerlingen van twaalf tot achttien jaar te demonstreeren, acht ik voor dien leeftijd te zwaar. Wat heeft b. v. een jongen van de hoogste klasse van het gymnasium aan een zin als deze, waarmee het hoofdstuk over den volksgodsdienst opent: „§ 102 Ursprung der Volksreligion. Verhältnis zur späteren Religion a) Bei den Griechen. Frühere Zeiten wussten von der älteren griechischen Religion nicht mehr als was das älteste griechische Litteraturwerk, die homerischen Gedichte, lehrte. Jetzt ist man darüber hinausgekommen. Das Studium primitivster Religionen tiefstehender Völker ergab der vergleichenden Religionswissenschaft einige Kennmittel solcher Religionen, und als diese einmal entdeckt waren, fanden sie sich überraschenderweise auch bei den Griechen wieder, freilich nur in Resten, über die sich die Griechen des Altertums selbst nicht klar waren. Danach haben die Griechen einst Fetische gehabt, und zwar Stein-, Baum- und Tierfetische." (Er volgen eenige kleine letters met bijzonderheden over „Fetische"). Zou men zulk een passage niet eerder verwachten in het dictaat van een hoogleeraar dan in een schoolboek? Men versta mij niet verkeerd! Ik acht het zeker gewenscht, dat er incidenteel over onderwerpen, als vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door den leeraar met leerlingen, die daarvoor rijp zijn, gesproken wordt, maar ik zou dat alles niet in een schoolboek wenschen opgenomen te zien. Welk een kennis van den Griekschen en Romeinschen godsdienst en in de eerste plaats van de mythologie moet er verondersteld worden,indien men met vrucht een dergelijk onderwerp als de vergelijking der godsdiensten kan behandelen! En wat hier door mij over den godsdienst betoogd wordt, geldt in dezelfde mate van de andere hoofdstukken over literatuurgeschiedenis, wetenschap, techniek, staatsinrichting enz. Het geheele boekje van Wohlrab is omgewerkt. Alles is onder vijf hoofdstukken ondergebracht A) die Litteratur, waarbij achtereenvolgens de genres behandeld worden en telkens de Romeinsche auteurs na de Grieksche, B) Religion and Mythos, C) Wissenschaft und Technik, D) die Kunst, E) der Staat, F) das tägliche Leben, maar voordat men die hoofdstukken, die uitstekend geschreven zijn, kan verwerken en in zich opnemen, moet men over een grootere kennis van de oude talen beschikken en meer in de oudheid zich ingeleefd hebben, dan ooit voor een gymnasiast mogelijk is.

Groningen. J. van Wageningen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving de „elfte und zwölfte Auflage" van de bekende *Béowulf*-uitgave van M. Heyne, evenals de drie vorige drukken bewerkt door L. L. Schücking (uitg. F. Schöningh, Paderborn; pr. M. 5). In dezen nieuwen druk heeft het boek weinig veranderingen ondergaan.

Van de uitgaaf der *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), door Mr. Dr. S. Muller Fz. met de ambtenaren van zijn bureau bewerkt, waarvan het eerste deel in *Museum* XXV kol. 69 werd vermeld, is thans het tweede verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. Dit deel geeft de regesten van 1972 oorkonden uit de jaren 1401—1455. Het behoeft niet gezegd te worden dat deze uitgaaf van 't hoogste belang is voor de geschiedenis van het bisdom tijdens zijn zelfstandig bestaan; ook voor de kennis van middeleeuwsche toestanden is zelfs uit deze korte regesten het een en ander te halen; men zie bijv. nº. 1914 en 1915, 1924 en 1925, 1937, 2280, 3656.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 5: Ph. J. Simons, Rondom de kern van ons woordgeslacht. — M. Verwey, Potgieter's gedicht „De jonge Priester". — C. G. N. de Vooys, De invloed van de renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 1: J. J. Salverda de Grave, Poésies religieuses inédites du XVIe siècle. — P. Valkhoff, Elie Luzac, I. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, II. — L. Polak, Stoff, Gehalt u. Form. — P. Fijn van Draat, The relative *That*. — G. Dudok, Inigo Jones and the Masque. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hawthorne, Moore, Lytton a. Scott, II. — D. C. Hesseling, De Infinitivus futuri in het Grieks en in het Nederlands. — W. E. J. Kuiper, Leconte de Lisle en Theocritus. — J. W. Beck, De laatste meeningen over het Walthariusgedicht. — Varium. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 9: Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll (vervolg). — Van Hinte, De naam van koning Willem I misbruikt. — Hettema, Dorestad. — Schuiling, Zevende vacantie-cursus voor geografen.

Archief aartsb. Utrecht, XLIV, 2: Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland. — Mededeelingen Nuyensfonds. — Kleyntjens, Jansenistische beroeringen 1690. —

Revue Historique, CXXVIII, 2: Reinach, L'offensive de la Somme. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, IV. — Bulletin historique. Histoire byzantine.

Hist. Zeitschrift, CXIX, 1: Dvorák, Idealismus und Naturalismus in der Gothischen Skulptur und Malerei. — Brandenburg, Zum älteren deutschen Parteiwesen.

Studiën, XC, September: In Memoriam † P. Gerardus Louwerens. — M. v. Steen, De Bulgaren en hun Land. — G. Jonckbloet, Uit de nalatenschap eener te vroeg gestorven dichteres. — P. Zeegers, Over tragische karakters en toestanden. — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Kath. Hervormer v. Spanje, III. — L. v. d. H., Een nieuw tijdschrift voor vaderl. kerkgeschiedenis. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

October: G. Gorris, Eenige vrouwenfiguren uit den Franschen revolutietijd. — H. Padberg, De ontginningsarbeid van den heer Sterck. — J. P. v. Kasteren (†), Het adres van den Tweeden Petrusbrief. — C. Jonckbloet, Decadentie eener socialistische dichteres. — J. Stein, Hoe de Nieuwe Ster ontdekt werd. — J. Bollon, Peter Rosegger. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Braunberger, Canisius: Studiën XC, Oct. (v. Miert).

Buitenrust Hettema, Oude glossen: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. 1918, nº. 7-8 (Helm).

Geers, Prefixes in Blackfoot: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 26 (Brandstetter).

Obbink, Paradijsverhaal: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 32 (Gressmann).

Sneller, Walcheren: Hans. Geschichtsbl. 1917, nº. 2 (Stein).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen: Studiën XC, Oct. (W. M.).

Van Wijk, Altpreuss. Studien: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 30 (R. Trautmann).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 3. December 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen J. F., Enchiridion Dictionis Epicae, editio altera aucta et emendata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. ƒ 6.50).

Wie deze tweede uitgave van Van Leeuwen's Enchiridion vergelijkt met de oorspronkelijke van een kwart eeuw geleden, ziet een grootendeels nieuw werk voor zich, zoowel wat het uiterlijk, als wat het innerlijk betreft. Niet alleen toch, dat deze tweede druk ongeveer een derde van het aantal bladzijden minder telt dan de eerste en dat de conspectus operis een fijner doorgevoerde indeeling te zien geeft, maar ook de tekst zelf heeft doorloopend tal van veranderingen ondergaan, die tegelijk verbeteringen zijn, voor zooverre ze de bedoeling scherper preciseeren. Vergis ik me, als ik het Latijn van het oorspronkelijke vloeiender noem dan het meer doorwrochte van dezen druk? Tevens blijkt het notenmateriaal niet onbelangrijk te zijn uitgebreid, deels als gevolg van onderzoekingen van de laatste vijf en twintig jaren, deels echter ook door het hierheen overbrengen van menige aanhaling en bewijsplaats die in de eerste editie was opgenomen in den tekst. Zoo beslaat bv. de kwestie betreffende κεν en ἄν in den eersten druk pg. 559 — 584, in den tweeden pg. 402 — 410. d.i. 17 pgg. minder.

Dat intusschen bij al deze wijzigingen en verbeteringen nog zoo veel uit de oorspronkelijke uitgave kon worden behouden, vindt zijn verklaring in de voortreffelijkheid van Van Leeuwen's werk, die dit handboek terstond tot een standaardwerk stempelde. Zoo bleef bv. het artikel „de sono (vroeger „littera") F", § 40, in wezen vrijwel onveranderd. Thomas Shaw Brandreth kreeg er thans de hem toekomende eer van de eerste Ilias-uitgave mèt de digamma ('Ομηρου Fιλιας, Londini, 1841, cf. A. Platt in de Class. Rev. 1893). Van deze editie heet het in noot e op blz. 121 „Bekker et Nauck ea usi esse videntur, licet Brandrethii nomen apud eos non inveniatur." Is dit gebruik zóó algemeen, dat nadere bewijzen voor deze aantijging achterwege mogen blijven?

Aan het hebben bestaan van de digamma in het epische dialect twijfelt wel niemand meer. Na het vinden van een papyrus uit de 2e eeuw n. C. (Pap. Berolin. 18284 bij Schubart, Pap. Gr. Berol. taf. 29), waaruit blijkt, dat de Boeotische dichteres Corinna de F in haar gedichten schreef, behoeft een Nederl. hoogleeraar de Van Leeuwen-editie met de F niet meer aan de gymnasiasten voor te houden als een monstruositeit (vgl. Prof. Hartman in de Rostra gymnas. van 1918).

Dat de schrijver in dit pleidooi den door hoogen leeftijd niet verzwakten gloed legt van zijn overtuiging, doet weldadig aan. Het geheele werk trouwens draagt een zeer positief karakter, ook daar, waar men eenige reserve zou hebben verwacht. Zoo wordt bv. de kwestie van τε (§ 328,2) wel héél beknopt behandeld. Hierbij gaat v. L. uit van τίς, quis, Lat.-que in quisque, etc., zonder dat het geschil omtrent deze indefiniete beteekenis (waarvoor men vgl. Brugmann, Griech-Gramm.[4] § 489,2 met §603,2) nader wordt gememoreerd dan met een „sive homonymae fuerunt, sive una eademque particula fuit primitus" (pg. 412). De eerste bewijsplaats bij v. L., B 292 (met correctie van noot g op pg. 411, waar staat 792) wordt dan ook bij Br. anders verklaard, terwijl ook Delbrück, Grundr. 4,511 e. v. zich twijfelend uit.

De „iuniores praesertim philologi", voor wie dit handboek is bestemd (pg. 40), mogen hierin aansporing vinden, om niet te „iurare in verba magistri", maar te blijven bedenken, dat dit eene handboek andere niet geheel vervangen kan. Ook deze tweede druk intusschen is wederom een kostbaar getuigenis van de onderwetsche philologische degelijkheid, die den Hollandschen naam eer aandoet.

Amsterdam. A. Rutgers.

P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. G. Owen.** Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. MDCCCCXV. (Pr. 3 sh., geb. 3.6 en 4.6).

Ofschoon ik, doordat mijn belangstelling de laatste jaren een geheel ander — minder doorploegd — terrein der Latijnsche letterkunde gold, er nog steeds niet toekwam mijn indrukken omtrent deze nieuwe editie van Ovidius' treurzangen neer te schrijven, had ik toch telkens gelegenheid Owen's uitgave te raadplegen. Laat 't feit, dat mijn oordeel niet op vluchtige kennismaking berust, een vergoeding mogen zijn voor 't lange uitblijven dezer aankondiging.

De tekstkritiek van de Tristia en de Ex Ponto libri heeft sinds het jaar 1889, toen Owen's bekende editie der Tristia verscheen, niet stilgestaan; aan de Tristia waren o. a. gewijd de verhandelingen van den uitnemenden Ovidiuskenner Ehwald (ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae I et II), en de verstandige opmerkingen van Paul Vogel in het Festschrift des Kön. Gymn. zu Schneeberg. Aan den tekst der Ex Ponto libri kwamen twee voortreffelijke geschriften ten goede, nl. de scherpzinnige dissertatie van onzen landgenoot, wijlen Otto Schreuders, Observationes in P. Ovidii Nasonis ex Ponto libros I—III, en de libellus aureus van Ehwald, kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto.

Owen heeft van al deze studie's een verstandig gebruik gemaakt, zoodat wij nu in 't bezit zijn van een zeer bruikbare editie. Geruimen tijd hield men zich met de Ex Ponto libri weinig bezig, daar de tekst in het algemeen goed leesbaar en correct scheen; lang bleef men te veel vasthouden aan den tekst, zooals hij door onzen grooten N. Heinsius was vastgesteld. Nu is Heinsius ongetwijfeld een kenner der Latijnsche poezie geweest, zooals weinigen na hem. Zijn intuitie deed hem verwonderlijk juist over handschriften en lezingen oordeelen. Toch is zijn kritiek tengevolge van den tijd, waarin hij leefde, te subjectief. Leerrijk is ook wat de nieuwere onderzoekingen ons over de zoogen. onechte verzen leerden; de onechtverklaring was eenvoudig een gevolg hiervan, dat men den zin der verzen niet begreep, of dat men een eigenaardigheid der dictie voor een fout aanzag. Juist in dit opzicht heeft Schreuders goed werk geleverd. Toch blijft ook nu nog voor de interpretatie en voor de kritiek meer te doen, dan een oppervlakkige lectuur zou doen vermoeden.

Als voorbeeld noem ik Ex Ponto I, 1. 65/66:

mors faciet certe ne sim, cum venerit, exul:
ut non peccarim, mors quoque non faciet.

In plaats van *ut* geven de codices B C *ne*, waarvoor Owen met de manus altera in C *ut* schrijft; Prof. Damsté (Mnemosyne 1918 p. 15) verandert *non* in *modo*. Geen van beide verbeteringspogingen vind ik aannemelijk; *ut* voor *ne* mist palaeografische waarschijnlijkheid; in de tweede conjectuur bevalt mij de plaatsing van *modo* niet, daar de zin van den pentameter na opneming der gissing volgens den voorsteller moet worden: „hoc tantummodo vel mors mea efficere non poterit, ne peccarim." Maar ik ga verder en ben overtuigd dat 't *ne non* der codices hier door Ovidius geschreven is; *faciet* wordt hier m. i. als een verbum impediendi beschouwd, waarachter een pleonastische negatie meermalen voorkomt, b.v. Valer. Max. VIII. 7. 4. neutra (neque senectus neque fortuna Livium Drusum) interpellare valuit *ne non* animo et videret et vigeret, waar *ne non* = *ne*, vgl. Kühner—Stegmann II. 2 § 190 p. 258. Niet gelukkig vind ik de gissing, die Owen Tristia II 86 in den tekst heeft geplaatst *ipsa suoque eadem pondere tracta ruunt*, waar de mss. voor *suoque eadem* geven *suo quodam*; ook Damsté's gissing *impositoque etiam pondere tracta ruunt* bevredigt mij niet. Het huis stort door zijn eigen gewicht in, maar is dit gewicht *impositum*? Prof. Damsté zegt „etiam pronomen *ipsa* importunum est", maar kan *ipsa* niet beteekenen *sua sponte*, zooals Tusc. 5. 62 iam *ipsae* defluebant coronae? De woorden *ipsa suo pondere tracta ruunt* geven zulk een gezonden zin, dat men ze niet moet aantasten; 't eenige, wat wij tusschen den hexameter en den pentameter missen, is een voegwoord; 't eenige woord, dat wij niet kunnen gebruiken, is *quodam*; welnu, verander dit in *donec* „totdat eindelijk" en de verbinding is hersteld. De fout ontstond door de afkorting DON', die, verkeerd begrepen, door παραδιόρθωσις werd „verbeterd" in <quo>dam. Ik zou ons veel besproken distichon dus willen lezen:

cunctaque fortuna rimam faciente dehiscunt,
ipsa suo donec pondere tracta ruunt.

Tristia III. 10. 11 had met Merkel *vetat et* moeten worden uitgegeven. Een moeilijke plaats is ook Tristia V. 13. 5/6 *perque dies multos lateris cruciatibus uror* / *sed quod in immodico* (aldus II. V.; *sed quod non modico* A. G. P.) *frigore laesit hiems.* Owen emendeert den pentameter *scilicet inmodico frigore laesit hiems*; ik mis echter ongaarne 't door de overlevering gegeven object *quod*, en lees met Vogel *saeva quod inmodico frigore laesit hiems.*

Ook Tristia V. 10. 41, volgens Vogel „eine der verzweifeltsten Stellen, deren sichere Heilung wohl nie gelingen wird", bevredigt mij Owen's lezing niet. Het is de bekende passage, waar Ovidius klaagt, dat niemand in Tomi Latijn verstaat „per gestum res est significanda mihi"; iets verder volgt dan *utque fit, in me aliquid, siquid* (siquid A; siquidem G. H. P. V.) *dicentibus illis abnuerim quotiens annuerimque putant*; Owen leest voor *siquid*: *ficti*, en vertaalt nu het heele distichon (Class. Quart. VIII, p. 31): „and, as often happens, whenever I nod dissent or agreement, they think that there is some deceit in me". Waarom de Geten bedrog in Ovidius' vermoeden, als hij met teekens spreekt, ongaat mij. De oplossing is misschien te vinden in de vs. 37. 38 *barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli, et rident stolidi verba Latina Getae.* De domme Geten houden den dichter, als hij met teekenen spreekt, voor een onnoozele, die niet praten kan en hen vaak verkeerd begrijpt, zie vs. 39; wellicht moeten wij dus lezen *utque fit, in me aliquid stupidi, dicentibus illis / abnuerim quotiens annuerimque, putant.* De gelijkheid der syllaben *di* was voor de Ouden geen bezwaar (vgl. Arist. Acharn. 222 μηδέ περ γέροντας ὄντας ἐκφυγὼν Ἀχαρνέας; Ov. Met. IV. 188; Trist. I. 5.52) en maakt op onze Ovidius-plaats duidelijk, hoe de fout ontstond: 't eerste *di* viel voor *dicentibus* uit en 't overblijvende *stupi* werd in *siquid* veranderd.

Ook de Halieutica zijn door Owen op voortreffelijke wijze uitgegeven, maar hier had hij grooten steun aan Vollmer's uitstekende tekstconstitutie in zijn poetae Latini minores, vol. II. 1. Wat de apparatus criticus betreft, bevalt die van Vollmer mij beter, daar Owen niet overal even volledig is. Ik heb hierbij niet 't oog op niets-zeggende spelling varianten, waarmee ook Vollmer trouwens zijn lezers niet lastig valt, maar op lezingen, die hadden vermeld moeten worden, bv. v. 18 heeft de Vindobonensis (A) *Vberrer uato quem texit q : resultet*, zooals men ziet niets dan corrupte woorden ; Owen leest met groote waarschijnlijkheid *tutor servato quem texit cive* („cive" schitterende verbetering van onzen Nicolaas Heinsius), maar vermeldt niet, wat op een zoo bedorven plaats noodig is, dat A niet *servato*, maar *rerrato* geeft, waarschijnlijk omdat hij hier Haupt's apparatus uit 't jaar 1838 volgt, die verkeerd opgeeft, dat A *Vberservato* heeft. In v. 8 is *sentire* een emendatie van Sannazarius A heeft *sitire*, met een *n* boven de *t*. De laatste woorden van v. 95 zijn in A niet *tergore milui*, maar *tergore & mihi* ; 105 heeft A niet *que*, maar *qui*, wat Owen toch v. 30 wel de moeite van vermelding waard vond. 112 is de lezing van A niet *liventis*, maar *liuentes*. In de praefatio had Schenkl's apographon, Jahrb. für class. phil. 24ster Supplem. Bnd. p. 445—452 moeten genoemd worden.

Bij 't vaststellen van den tekst is Owen op verschillende plaatsen gelukkiger dan Vollmer, bv. v. 1. waar Vollmer's nieuwe interpunctie *accepit mundus* : *legem dedit arma per omnes* met recht niet overgenomen is ; wel verwonder ik mij dat Owen niet van meening is, dat 't begin van ons gedicht, zooals reeds Wernsdorf zag, ontbreekt. Zooals de Halieutica beginnen, begint geen enkel gedicht en zeker niet een carmen Ovidianum.

V. 2 leest Owen terecht met Sannazarius *namque* in plaats van *manca* met Vollmer; v. 61 is *et ruit*, Vlitius' conjectuur, beter dan Vollmer's *se ruit*. V. 25 had naast Birts aanvulling die van onzen Jan van Vliet (Vlitius) vermelding verdiend, <*atque ubi iam transire* (ik zou liever *transisse* aanvullen) *plagas persentit*>, *in auras* eqs. Vatten wij ons oordeel over dit deel der Bibliotheca Oxoniensis kort samen, dan aarzel ik niet deze editie een uitnemend stuk werk te noemen, een voorbeeld van gezonde tekstkritiek, die niet uit te ver gedreven conservatisme wat fout is verdedigt, en evenmin wat zich laat verdedigen aantast, „ut lectio elegantior sit." Ook de practische onder den tekst geplaatste apparatus criticus, die den lezer met één oogopslag omtrent de overlevering inlicht, verdient een woord van lof. Nu ontbreekt ons nog een goede commentaar op de Ex Ponto libri en de Halieutica. Voorloopig kan de editie van *Keene* (George Bell and sons, London), althans voor 't eerste boek, eenige hulp bieden, hoewel dit smaakvolle werkje te weinig geeft en ook reeds verouderd is. Voor de Halieutica vindt men 't een en ander dat bruikbaar is gemakkelijk bijeen in de Poeti Latini Minori van *Curçio*, Acireale 1902, ofschoon diens tekst zeer slecht is, en de heele editie een ondegelijken indruk maakt.

Zwolle. P. J. Enk.

A. G. van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde. (Neophilologische Bibliotheek, no. 1). Groningen, Wolters. 1917 (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Met opzet heb ik de collectie vermeld, waarin het mooie boekje van den ex-hoogleeraar aan de hoogeschool van Bonn, tegenwoordig bibliothecaris aan de handelshoogeschool van Rotterdam, verschenen is. Gaarne wilde ik hier instemming betuigen met het streven van de Redactie van Neophilologus, in kleine en handige boekjes monografieën te leveren van vreemde, levende talen. Het boekje van Dr. van Hamel opent de rij. Men zou hebben kunnen verwachten, dat niet juist een Taal-en Letterkunde gekozen ware, om als eersteling in deze serie te verschijnen, die zoo weinig bekendheid heeft als de Keltische. Men zou hebben kunnen wenschen, dat een boekje, bijna geheel gewijd aan de o u d e r e Keltische Taal- en Literatuur, nu juist niet een Neophilologische reeks hadde mogen openen. Maar die verwachting en die wensch hebben niets uit te staan met de intrinsieke waarde van het werk, dat voor ons ligt ; zij werden hier dan ook meer als inleiding dan als aanmerkingen uitgesproken.

De Schrijver, die zich door zijn dissertatie : De oudste Keltische en Angelsaksiche Geschiedbronnen en verschillende artikelen in het Zeitschrift für celtische Philologie een goeden naam gemaakt heeft onder de tegenwoordige keltisten, was in ons land de aangewezen man, om deze Inleiding te schrijven. Hij heeft zijn taak met animo en con amore volbracht. Mij deed het goed, de slotwoorden te lezen van het eerste hoofdstuk : hij die eenmaal de bekoring der Keltische geesteswereld heeft ondergaan, ontkomt er nooit meer aan. Dr. v. Hamel schrijft dien zin als een waarschuwing voor hem die zich aan de studie der Keltische talen en literatuur zou willen wijden. Hij hoopt natuurlijk vurig, dat niemand die waarschuwing ter harte zal nemen, want anders had hij zijn suggestief boek wel beter ongeschreven gelaten. Ik hoop het met hem. En vrijelijk durf ik er bijvoegen, dat de kennismaking met Keltische literatuur iedereen gelukkiger en rijker van geest zal maken.

Het is er zoo frisch en gezond in dat kernkrachtige en dadenrijke leven, waarvan wij deelgenoot worden, als wij de verhalen van Cuchulinn en de Táin lezen. Al zijn de hss. waarin ons de Iersche heldensage is overgeleverd eerst in de 12de eeuw en later geschreven, de gebeurtenissen, die er in worden vermeld zijn veel ouder en brengen ons wellicht dichter bij den geheimzinnigen ouden tijd, dan de Germaansche epen, dan de Edda en de Nibelungen. Wat Kuno Meyer ergens zegt van de OI. glossen, dat we er een volledig uitgebouwd proza in vinden, dat zelfs de fijnste schakeeringen der gedachte weergeeft, waaruit hij terecht besluit, dat er een lange voorkultuur moet bestaan hebben, teruggaande zeker tot het begin der zesde eeuw ; dat geldt, mutatis mutandis, ook van de Iersche heldensage. Al is zij in lateren, Christelijken tijd door monniken te boek gesteld in die merkwaardige Iersche Boeken, die soms kleurennamen dragen, als waren zij moderne officeele collecties van politieke dokumenten, zij draagt niettemin zoo innig het merk van hoogen ouderdom, dat een echt historisch hart warm begint te kloppen, wanneer het er de lokkende weelde van genieten gaat. Naïef zijn ze die afschrijvers, als ze ons komen verklaren, dat ze van de Táin zekere zaken niet aannemen, omdat ze goochelkunsten van daemonen, of uitvindsels van dichters zijn, en dat het eene waarschijnlijk, 't andere niet waarschijnlijk is en heel wat alleen dient tot vermaak van dwazen. Want

in hun naïveteit bekennen zij tevens dat ze veel wèl voor waar hielden en dus ook wel met de noodige piëteit zullen hebben overgebracht.

Dr. van Hamel opent met een voorwoord, waarin hij de wordingsgeschiedenis van zijn boek verhaalt. In den winter van 1915—16 had hij een viertal voordrachten over zijn onderwerp gehouden aan de Amsterdamsche Universiteit. De Neophilologische Bibliotheek vroeg om dezelfde stof in uitgebreider vorm. Hij verheugde zich over deze schoone gelegenheid, om de zoo weinig bekende Keltische philologie in breeder kringen in te leiden. Hij heeft zich van alle onnoodig geleerdheidsvertoon onthouden. Hij wil alleen het zeker vaststaande, of wat hij als zoodanig beschouwt, aanbieden. Zelfs in de literatuuropgave heeft hij zich van aanspraken op volledigheid vrij gehouden. Ik meen, dat hij zelfs zoo bescheiden geweest is, zijn eigen dissertatie niet te vermelden. Verder heeft hij getracht het boek zooveel mogelijk pasklaar te maken voor hen, die zich met de studie van het Nederlandsch of de moderne talen bezig houden [1]). Hij vreest, dat hij soms wat al te technisch geworden zal zijn, maar dan deed hij dit toch opzettelijk, in de hoop, dat het werk ook tot grondiger studie zou drijven. En hij troost zich met de verwachting, dat men dan zal ervaren, hoe ruim de belooning is, die den zwaren arbeid, dien het Keltisch vordert, vergoedt.

Ik zal mij, bij de uitvoering van de aangename taak, mij door de Redactie van het *Museum* opgelegd, beperken tot het geven van eenige beschouwingen, die ik allerminst als aanmerkingen, veel meer als blijken van belangstelling wensch opgevat te zien. Waar er zoo weinigen zijn, die in ons land het Keltisch liefhebben en Dr. van Hamel en ondergeteekende er groot op gaan onder die weinigen gerekend te worden, zou het minder de verbreiding van de kennis van het Keltisch dienen, indien wij over allerlei details gingen harrewarren. Te meer, daar mijn oordeel, als van een historicus, op philologisch terrein gaarne wil onderdoen voor het zijne. Over het Kymrisch zal ik bovendien zeer kort zijn, omdat ik mij ten eenenmale onbevoegd moet verklaren, er over mee te praten.

Nog vóór de inhoudsopgave plaatst de S. een bladzijde over de uitspraak der Keltische namen. Ik geef onmiddellijk toe, dat het zeer moeilijk zou wezen, nader begrijpelijke bizonderheden aan die van den S. toe te voegen. Maar ik zou wel gaarne gezien hebben, dat hij bij de namen, waar die in zijn tekst voorkomen, consekwent de uitspraak had geplaatst. Nu twijfel ik er ten zeerste aan, of de bescheiden lezer ook maar bij benadering de uitspraak van Tuatha De Danann, Argetlam, Conchobar, Cathbadh, enz. zal treffen en ik vrees, dat er aldus een geheel verkeerde uitspraak van die en andere namen onder het Nederlandsch publiek ingang zal vinden. Dat de niet-geaccentueerde a niet als eene Nederlandsche a in stad moet worden uitgesproken, zal wel niemand uit het boek van Dr. van Hamel opmaken. Het zou dan ook phonetisch juister geweest zijn Cathir door Koher, dan door Caher weer te geven.

De indeeling van het werk is helder en overzichtelijk. Al rukt S. door de behandeling van den Finncyclus in hst. VII het verband tusschen dezen sagenkring, dien der veroveringen en den Ulstercyclus uit elkaar, het verband tusschen Ossian en de Arthursage wordt er dan ook te gemakkelijker door aangetoond. In de algemeene inleiding houdt S. zich wijselijk buiten het vermoeiende Keltenprobleem. Hij neemt eene linguistische eenheid aan, die stellend tegenover een historische en een anthropologische eenheid. Ik geloof niet, dat deze verdeeling, of juister benaming de gelukkigste is. Mij dunkt, dat de historische eenheid van S. met meer recht een politieke genoemd kan worden, en dat de naam beschavingseenheid, die ik in mijn artikel in de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudhk. 1917 voorstelde de voorkeur verdient. Ik weet echter niet zeker, of Dr. H. nog van dat artikel gebruik heeft kunnen maken. Ongetwijfeld heeft hij het artikel van Dr. Schönfeld in het Ts. Mij. NL. 1917, 163—176 niet meer kunnen benutten, want onder de Nl. plaatsnamen van Keltischen oorsprong, die hij geeft, komt er geen een op -ik voor.

Al was het er den S. in deze algemeene Inleiding niet om te doen, eene geschiedenis van de Kelten in het verkort te geven, toch zou m.i. het nuttig geweest zijn, indien hij ook iets over Keltisch Recht en verdeeling van den grond had ingevoegd. Vooral verderop wreekt zich dit gemis zeer voelbaar. Vóór alles zal het zaak zijn van een propagandist voor het Keltisch, dat hij de oudheid, die hij aanprijst, niet in een dwaas of onaannemelijk daglicht stelt. Nu zijn de vechtpartijen, waarbij Cuchulinn en andere helden de hoofdrol spelen niet al te best gemotiveerd, wanneer we alleen weten, dat het om een zwijn, een hond of een stier gaat. Wordt er de nadruk opgelegd, dat dergelijke dieren voor een volk van veehoeders van het grootste belang waren, dan schemert er al eenig licht van redelijkheid; maar kan men er aan toevoegen, dat de verschillende stammen en families elkaar het bezit van een dergelijk prachtexemplaar benijdden, dan zal niemand meer van dwazen vechtlust spreken. Mij dunkt, dat men elementair had kunnen blijven en toch iets meedeelen van die eigenaardig opgebouwde Iersche maatschappij, waar individu en familie en clan en stam hun persoonlijke vrijheid tot over de grens van bandeloosheid bewaren.

Bij de geschiedenis der verschillende dialekten van het Keltisch heeft S. wel een woord gewijd aan de Latijnsche leenwoorden in het Kymrisch, maar bedrieg ik mij niet, dan heeft hij geen aandacht geschonken aan de talrijke Latijnsche leenwoorden in het Iersch. We zijn ondertusschen reeds met het tweede hoofdstuk: de Keltische Talen begonnen. S. voelt zich hier geheel op zijn gemak. Al zou ik hier — of later — iets meer over Gaelic League en onderwijs, Universiteit en Iersche taal gewild hebben, ik kan niet nalaten den S. mijn compliment te maken over het hoofdstuk. Mij dunkt, dat het zeer moeilijk is, hierover voor leeken iets begrijpelijks te zeggen en ik meen, dat Dr. v. H. er toch in geslaagd is. Ook het hst. over de Iersche Heldensage is zeer instruktief. Mij weer tot het Iersch bepalend, dat in het algemeen tegenover het Kymrisch eenigszins stiefmoederlijk wordt behandeld, zou ik toch gaarne een wensch willen uiten.

S. heeft toch zoo angstvallig vastgehouden aan de literaire taal en dat nog wel bij voorkeur aan de oudeof middeliersche groote literatuur en zoo weinig aandacht

[1]) In verband hiermee zij aanvullend gewezen op de Ossianbewerkingen van Bilderdijk. II. deel.

heeft hij geschonken aan de levende taal van Erin. Die eigenaardige wijze van groeten, bij de Ieren in zwang, die liefkozende woorden, zooals geen andere taal ze kent, die grappige verwenschingen, die zelfs tot in het Engelsch, door de Ieren gesproken, zijn doorgedrongen en waarvan Carleton in zijn schetsen een druk, niet altijd juist gebruik heeft gemaakt, ze zijn zoo teekenend, dat ik ze als een onmisbare karaktertrek zou willen beschouwd zien. Waar „Irish wit" beroemd is geworden en gevreesd tot zelfs door de Engelsche rechters, daar had in een boek over Iersche taal dat humoristisch element niet mogen ontbreken. Gaarne wil ik mijn opinie voor een betere geven, maar het wil er bij mij niet meer in dat we nog op het oude standpunt kunnen blijven staan en boeken over Taal schrijven, alsof die taal een dood ding was en niet een borrelende opwelling uit het levende menschenhart. Zelfs voor de beoefening der geschiedenis zou ik willen pleiten voor een ruim gebruik van de histoire contemporaine, omdat wij ten slotte onzen eigen tijd het best kennen en voelen. Maar hoeveel te krachtiger klemt de toepassing van levend taalmateriaal dan niet bij de beoefening der taalgeschiedenis.

Gaat Dr. v. H. met mij accoord in dezen, dan zal hij in een volgende editie van zijn mooie boekje meer aandacht schenken aan het levende Iersch; aan het humoristisch en melancholisch, devoot en opvliegend, breedsprakig en wonderspreukig, phantastisch en plastisch element in de taal der Ieren. Dan zal hij een leven van een volk, dat eeuwen van verdrukking heeft gekend en er de slaventeekenen van in zijn taal heeft ingebrand gekregen, niet meer aan onze oogen laten voorbijgaan, alsof dat leven in rust en gemoedskalmte ware doorgebracht.

Ik weet niet, of Dr. v. H. veel heeft omgegaan met de Ieren van Connacht, of hij niet alleen hun eerbied voor den priest, maar ook dien priest-zelf heeft leeren kennen, of hij toegang gevonden heeft tot het huis en den haard, vooral tot het hart van den verdrukte, die veel heeft geleden; mij komt het voor, dat hij zich beter in de bergen van Wales heeft thuis gevoeld, dan in de bog's van King's Co. en op de dorre klippen van Aran. Voor zoover ik er over kan oordeelen is zijn boek het best, wanneer hij het heeft over het Kymrisch, de taal, die in Wales wordt gesproken. Welnu, al is het mij niet gemakkelijk het te bekennen; met het volle licht te laten vallen op dat gedeelte van de Keltische taalfamilie, heeft hij de zijde van den sterkste gekozen. Het Iersch ging in de laatste jaren vooruit; het Kymrisch stormde vooruit. Terwijl de Iersche landverhuizers hun mooie taal en overleveringen laten varen en in Amerika veramerikanen, behouden de Kymrische kolonisten hun eigenaardigheid, o. a. in Z. Amerika veel beter. Zoo zal dan wellicht de taal van het kleine Wales de eenige zijn, die aan de doodelijke omhelzingen der vijandige wereldtalen ontsnapt. Want voor de Ieren ziet het er, helaas, niet gunstig uit. En dan zal de taal der medeklinkers die ons wel eens als het toppunt van onuitsprekelijkheid geldt, maar die toch zoo heerlijk geluidt, de eenige Keltische taal blijken, die over is na de stormen, die reeds Gallisch, Manx, Cornisch hebben weggerukt en weldra ook Bretonsch en Iersch zullen wegvagen.

Het boek van Dr. v. H. zal dan voor ons Nederlanders een leerschool zijn, een spiegel hoe we het niet moeten aanleggen, om onze eigen taal te behouden. Maar dat zal niet de eenige verdienste er van wezen. Het is inderdaad eene Inleiding, want tot heden is de studie van het Keltisch een gesloten tooverpaleis voor Nederland. Wat al wonderen scherpzinnige speurzin gepaard met Nederlandsche degelijkheid daar zullen ontdekken, ik waag het niet te voorspellen. Maar ik stel er mij zeer veel van voor. Zoo veel reeds werd in ons vaderland gedaan voor de studie van het oud-Indisch; de Slavische talen trekken meer en meer de aandacht, het Romaansch vindt in de rangen der Nederlandsche geleerden ijverige en talentvolle beoefenaars. Maar het Keltisch, dat ons na het Germaansch het meest verwant is, dat eenmaal in deze landen gesproken is en de Keltische geschiedenis en Folklore, die voor de verklaring van veel zaken, die tot heden onverklaard waren, van het grootste gewicht kan genoemd worden, het Keltisch is nog altijd terra incognita. Terwijl Frankrijk reeds sinds jaren zijn Revue Celtique heeft; Duitschland zijn Zeitschrift f. celtische Philologie om van de Iersche en Engelsche tss. niet te spreken; terwijl aan de groote buitenlandsche universiteiten leerstoelen voor het Keltisch zijn opgericht, ontbreken in Nederland zoowel tijdschrift als professorale zetel. Voor de oprichting van het eerste zou ik voorshands niet willen ijveren: er is nog niet genoeg belangstelling. Maar voor de oprichting van een leerstoel in de Keltische Taal en Letterkunde is dunkt mij de tijd gekomen. Niet minder dan het Sanskrit of de Slavische talen bieden de Keltische belangrijke onderwerpen voor de algemeene taal- en literatuurstudie. En meer dan het Sanskrit en de Slavische talen zijn zij van belang voor onze voorgeschiedenis.

Moge men spoedig tot de oprichting van zulk een leerstoel overgaan. De Inleiding van Dr. van Hamel bewijst, dat er naar een titularis niet lang gezocht zal hoeven te worden!

Nijmegen. W. Mulder.

C. G. Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens. (Van alle tijden, onder redactie van C. G. Kaakebeen, en Jan Ligthart. No. 7). Groningen, Den Haag, J. B. Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.50).

Een nieuwe uitgaaf van werk van Constantijn Huygens is altijd een verheugend iets en wekt steeds belangstelling. Al was 't alleen, omdat men nooit werk van hem op nieuw onder 't oog kan krijgen, zonder getroffen te worden door allerlei gedachten en uitspraken, uitdrukkingen en zinswendingen; zonder weer onder den indruk te komen van zijn nobele figuur, zijn gave persoonlijkheid, zijn groot literair talent, al spreekt men nog niet van een volmaakt mensch of geniaal dichter.

Te meer is dit het geval met deze uitgave, die iets nieuws geeft; nml. een zooveel mogelijk volledig overzicht van „*het* werk" van den dichter, den inhoud van de groote gedichten met grootere of kleinere fragmenten, den geheelen afdruk van eenige staaltjes van de verschillende rubrieken der kleinere gedichten; die een streven is om H. meer te doen kennen door, nader te brengen tot velen, die misschien door de bestaande afzonderlijke uitgaven niet bereikt of niet aangelokt worden.

't Is tevens een overzicht van zijn leven, in verband met zijn werken, opgeluisterd door een nog onbekend portret. Over de keus van portret zou men kunnen twis-

ten; er zouden aantrekkelijker beeltenissen kunnen gegeven zijn: *dit* heeft voor, dat het 't boekje begeerlijker maakt voor de oude vrienden van H. Hijzelf was er zeer mede ingenomen, 't zal dus wel gelijkend geweest zijn. 't Lijkt wat onnoozel van oogopslag, doch 't geeft hem in een milieu, dat van zijn veelzijdige gaven spreekt; het doet ons, 't is uit den tijd van zijn verloving, nog niet den schrijver van zoovele werken, den vertrouwde van prinsen, die koningen zonder kroon waren, herkennen.

't Is den Heer Kaakebeen gelukt een prettig boekje samen te stellen, prettig van uiterlijk, met een mooie reproductie; in een trant, die leeken niet afschrikt door geleerdheidsvertoon, doch de noodigste opheldering geeft, die deskundigen in de gelegenheid stelt nog weer eens allerlei mooie passages onder de oogen te krijgen, en nog eens over de beteekenis van enkele regels na te denken. 't Is al een goed denkbeeld geweest te trachten naar een afwijkende inrichting, ook van het aanteekening- of notenstelsel. Want, in de voorrede van de *Gijsbrecht* in het Pantheon wees ik er reeds op, in de veelal kleine uitgaven van gedichten met aanteekeningen, is veel hinderlijks. K. heeft, geholpen door het wat breedere formaat, de zaak zoo ingericht: na een inleidend woord geeft hij, in rubrieken ingedeeld, een vrijwel aan elkaar sluitend overzicht van al de gedichten, vervat in lange regels, de geheele breedte beslaande, in kleine letter, onderbroken door fragmenten uit de grootere gedichten, of door volledig overgenomen kleinere gedichten, met groote letters in regels, die niet de geheele breedte beslaan, maar aan den rechterkant ruimte overlaten voor de allernoodzakelijkste verklaringen, met kleine letter geplaatst ter hoogte van de te verklaren woorden. Aan den voet van elk gedicht is het jaartal geplaatst. Ziedaar een systeem, dat te gemoet komt aan vele bezwaren, al kan ik niet ontkennen, dat sommige bladzijden waar meer kleinere aanhalingen voorkomen, wat onrustig zien. 't Verwijzen met noot-cijfertjes is vervallen; de gedichten zien gaver, en de verklaringen worden gemakkelijk van zelf gezien. Dit kon hier, omdat de verklaringen, ofschoon niet oppervlakkig, zeer kort, populair, zijn, wat in deze uitgave voldoende is [1]).

Over de keus van de fragmenten en van de kleinere gedichten, over de uitgebreidheid der eerste, en over de meerdere of mindere beknoptheid van de korte inhouden kan men natuurlijk van meening verschillen; om een paar voorbeelden te noemen: noode mis ik in 't begin van 't *Cluyswerck* de geheele beschouwing over de oorzaak van zijn kluizenaar worden: een stukje poëzie, waaruit zóóveel zielenadel, natuurlijkheid, liefde en gezond verstand spreekt; daarentegen zoude de inhouden hier en daar nog iets beknopter gekund hebben; sneldichten als *Gaudief* en *Jans adel* lijken mij niet gelukkig gekozen. Edoch, het is moeilijk het ieder naar den zin te maken, en over 't algemeen moet erkend, dat er met zorg en smaak gekozen en verslag gegeven is.

[1]) Voor een werk, dat vele aanteekeningen en noten vereischt, in een klein formaat, lijkt mij een nieuw systeem gewenscht, nl. op één bl. daartegenover al de verklaringen, mededeelingen enz.; zelfs de cijfers voor de regels kunnen komen op die tweede bl., waardoor de tekst kan gelezen, of na bestudeering herlezen zonder geërgerd te worden door al die wel noodige, doch het genot vergallende noten en cijfertjes.

Ten slotte wensch ik wat langer stil te staan bij de verklaringen. Deze zijn bij Huygens van zeer veel belang, er zijn nog steeds zooveel harde noten en nootjes te kraken. Ook hier is allen tevreden stellen moeilijk. Wat de een duidelijk vindt, is voor de andere nog niet klaar genoeg. Waar de eene nog niet voldoende zeker is omtrent de bet. of strekking, vindt de andere geen bezwaar. Soms zijn ook twee opvattingen mogelijk. Weder kan men over 't algemeen tevreden zijn met de opvatting van K. Om 't groote belang van het meest juiste begrijpen van elke kleinigheid bij H, mogen echter hier eenige kantteekeningen volgen. De Heer K. rekene mij dit niet toe als betweterij; misschien overtuig ik hem en anderen ook niet; toch kan het zijn nut hebben sommige plaatsen nog eens te bekijken en een kwestie van twee kanten te bezien.

In de eerste plaats wijs ik even op een paar plaatsen, waar m. i. een verklaring nog wenschelijk was geweest. *Raeck* (bl. 27) staat voor *raeck'ck* (raak ik). Dan de regel: *Mijn leven is mijn sterven* (39). M. i. is hier tweeërlei verklaring mogelijk, die in bet. vrijwel overeenkomen. nml. 1°. *Mijn leven* (= mijn werkelike, beteekenisvolste leven) bestaat in *mijn sterven* (= mijn van liefde sterven, mijn tot stervenstoe liefhebben); 2o. *Mijn sterven* is onderwerp, *mijn leven* praedicaat, hier vooropgeplaatst, dus: *Mijn sterven* (van liefde, tot stervenstoe liefhebben) is mijn ware leven, *is* eerst leven.

Eenige plaatsen zijn door de kortheid der aanteek. m. i. niet v o l l e d i g genoeg verklaard. *Aangenamen* (24): „troosten, verfraaien": 't is aangenaam, toonbaar, aannemelijk maken, dus vrijwel = verfraaien, en, voorzoover het vergoeding geven voor 't verlorene is, kan men het weergeven door troosten. *Een meest vergeten t'huys of half verschimmelt block* (30): „thuis als een gewoon stuk hout vergeten"; wat uitvoeriger zou 't zijn: thuis een stuk hout, dat vergeten raakt, of zelfs als beschimmeld, in minachting; er worden dus eigenlijk twee gevallen of graden genoemd. *Den zijnen meest geraemte* (30): „een dood element"; eigenl. tegenover het voorafgaande *meer als mensch* hier = m i n d e r dan een mensch, een dood en zelfs tot op 't been vergaan mensch, dus in zooverre = een dood element.

Doodsdhalf (36): „toestand van halfdood, n.l. de slaap"; dit is zeker de bedoeling; toch is halfdood niet precies 'tzelfde wat H. zegt; er staat *doodsdhalf*, een navolging van zestalf of zesdhalf, nml. stuk van 5½ stuiver, dus een niet geheel volledig zesje of schelling; hier dus: bijna geheel dood. Bedoeld is dus wel de slaap, doch de uitdrukking is sterker, en op speelscher wijs gevormd.

Cupio dissolvi (44): „ik begeer te sterven" aardiger waar' in de bijbelsche woorden: ontbonden te worden, desnoods met *te sterven* er achter. *Tot leuren* (62): „tot lorrige, geringe tijdvakjes"; zeer juist, maar in verband met *versnipperen* was opgaaf van de bet. van *leuren* = lapjes, lorren, aardig geweest. Zoo had hij *Geloof* (120), in verband met voorafgaand *gelagh*, nog gewezen kunnen worden op de woordspeling met geloof = crediet.

Dit alles is wel een gevolg van de geëischte kortheid. Niet eens ben ik het met de volgende verklaringen. ‚*Ontginn*' (19): „ontleenen": lees: beginnen, aansnijden. *Bed'ler met een degen* (31), K. wil gedacht hebben aan een berooid edelman als b.v. den Spaanschen Bra-

bander; m. i. aan het mooie kostuum van een tooneelspeler, terwijl hij eigenlijk maar een bedelaar is. *Vrijster van de Buren* (33): „geliefd bij de naburige plaatsen"; er wordt gesproken van den Haag, en voorafgaat *Der Vijanden ontsagh*; in verband daarmeê dunkt mij de bet.: naar wiens gunst de goedgezinde naburige landen dingen. Den Haag was toch de zetel van stadhouder en landsregeering.

Op bl. 46 wordt gezegd, dat H. vooraf allerlei bijbelplaatsen en klassieke aanhalingen voor zijn onderwerp had verzameld. Hoe hij hiertoe gemakkelijk in staat was, is door Prof. S. G. de Vries ontdekt, die in den catalogus van den verkoop van Huygens vond het *Florilegium Magnum, sive Polyanthea* van Jos. Langius, een boek, waaraan vele schrijvers de geleerde franje ontleenden, waarmede zij hun werken versierden. Zie meer hiervan in de Leendertz-uitgave van *Kostelick Mal en Voorhout, Inleid.* XXIV.

M. i. zou ik ook *Costelick Mal* (26) liever door kostbare dwaasheid, dan door kostbare ijdelheid weergeven, al moge dit door de verschillende bet. van ijdelheid uit kunnen komen op een nuanceverschil; dat *Costelick* zoowel als *Mal* voor het substantive gebruikte en *Mal* zoowel als *Costelick* voor het adjective kan genomen worden, betwijfel ik.

In *Is 't daer met all gesegt, soo ben ick meer dan all* (33), vat K. de laatste woorden op als „nog meer dan d i t alles"; m. i.: meer dan alles op de wereld, danal wat men denken kan, een verklaring, die bij K. ook is opgekomen blijkens zijn tusschen haakjes gegeven bijvoeging „Want mijn roem is onuitsprekelijk", wat in zijn *vorige* woorden n i e t ligt. De beide woorden *all* zijn verschillend van bet.: Is daarmede alles gezegd of *al wat te zeggen* is, is er dus niets meer te zeggen, dan ben ik toch meer dan *al wat er bestaat.* In *Stenen staen* (132) wordt *stenen* verklaard als „zuchtend sterven", waarsch. om 't volgende *staen* en *sterven*, toch zou ik hier geen reden zien om *stenen* niet alleen door „zuchten" te verklaren. In de belofte van H. om *Het naeste Jaer met lief.... Op Muydens hooghe Slot* [te komen] (113) zou ik in *met lief* iets meer zien dan „met genoegen"; indien wij de voorbeelden van deze staande uitdrukking in het *Ned. Woordenb.* nagaan, zou men er m. i. eer in zien zoo ongeveer „bij leven en welzijn." *Lijmen* (114) „kussen.' Mogelijk! en dan = kleven, mond aan mond, of het zelfde *lijmen*, dat in vele plaatsen, die ik kortheidshalve moet achterwege laten, iets als minnepraat houden, losjes keuvelen, beteekent, soms ook ± = verliefd doen? Of hier meer ww. dooreen loopen, of het ww. lijmen = kleven er één mede is, óf 't sax. *limań* = plagen; of er contaminatie is met *lemmen*, *lemen* = zeuren, vleiend spreken (of dit één is met mhd. *limman* = brommen knorren? zie echter *N. Wdb.* op *Lemmen* II), hierin kan nu niet verder ingegaan worden. De behandeling in 't *N. Wdb.* binnenkort zien we met verlangen te gemoet.

Nog op een verklaring wil ik de aandacht vestigen; *de trotsche Pannerijen. En zoo menich spitze pad* (18): sp. p. = „trotsche straat". Iets derg. kán wel bedoeld zijn; Leendertz, in de Ned. Klassieken teekent aan: „waarsch. de vertaling van eene Fransche uitdrukking. Maar welke?" Dan zoude men m. i. kunnen denken aan boulevard, of bolwerk, dus een militaire versterking, meestal met hoekige, spitsche vormen hier en daar. Behalve dat dit historisch misschien niet uitkomt, is er nog iets op te merken. Eenige bladzijden verder staat de uitdrukking *spitsche ghevelloppen* (21), waarbij K. aanteekent „*trotsche* (?) of de gewone beteekenis"; m. i. de gewone beteekenis; het mooie van een rij huizen ligt voornamelijk in de gevellijn, die te schooner is, als er sprekende, puntige daken in voorkomen. Nu staat hier *spitsch* met *tsch*, en in *spitze padt* is de spelling met *tz*. Zou men hier dus niet te doen kunnen hebben met een losgeschreven samenstelling *spitzenpad*, een pad gevormd door puntdaken (voor: huizen), in plaats van boomen, dus in tegenstelling met *lindelaen* en *linde-lij*?

Ten slotte is er nog een plaats, waarover veel verschil van opvatting bestaat: *Daer met gaen de daeghjens crimpen, Die men langher hoopt als heit; Hey! wat's al des Werelts glimpen Min als tegenwoordigheyt?* (16). K. heeft aan de bestaande verklaringen een nieuwe toegevoegd; wel vernuftig gevonden, doch in de parafrase voldoet hij mij nog niet geheel, hoewel de opvatting van den zin wel juist lijkt. Hij ziet in *als* niet ons *dan* achter een comparatief, maar *als* = in hoedanigheid van; daardoor komt *min* dus vrij te staan, wat niet zoo algemeen voorkomt, maar toch geen bezwaar schijnt; tevens leest hij de twee eerste regels anders. Leendertz verklaarde: daagjes, „waarvan men hoopt dat ze langer zullen zijn, dan ze in werkelijkheid zijn" en „De heerlijkheid dezer wereld bezit geene eigenschap in minder mate dan die der tegenwoordigheid." Nu lijkt mij in het laatste gedeelte de uitdrukking niet gelukkig en wat gewrongen, al is dit bij H. niet zoo'n bezwaar. *Tegenwoordigheid* moet dan dienen om uit te drukken het tegenwoordig, het heden, en *wat is het minder dan*, voor: *welke eigenschap bezit het minder dan te zijn.* Het is mogelijk, dat H. het bedoeld heeft, maar zoo, dat we geheel niet twijfelen, is het niet. K. verklaart: daagjes, „waarnaar men langer verlangt dan dat zij duren. „Ach, hoeveel minder is al de glans der wereld als ze werkelijkheid is geworden." In deze verklaring komt het *glimpen*, het in 't oog schitteren beter in verband met *hopen*; lang vooruit hoopt men op, ziet men verlangend uit naar die mooie zomerdagen, en als ze komen, zijn ze zóó voorbij; dat lijkt beter, dan dat men hoopt, dat ze lang zullen duren en ze toch zoo kort zijn. In de formuleering van de klacht is bij K. echter het kortstondige niet, althans niet eigenlijk, uitgedrukt, zooals we dat bij L. zagen. Het glimpen is niet minder, maar duurt korter. Misschien ziet K. in het *minder zijn* een minder zijn van duur, wat H. zou bedoeld kunnen hebben. Is dit waar, dan is de zin in orde, en had K. in de parafrase dit ook kunnen vervangen b.v. door „minder in duur." Een andere verklaring zou nog mogelijk zijn, indien we voor *min* de tegenwoordige bet. van *gering, weinig* (dus geen comparatief) mochten aannemen reeds in dien tijd, wat ik betwijfel.

Het hier aangekondigd boekje is niet uitvoerig in zijn aanteekeningen, en heeft meer de bedoeling H.'s figuur als dichter te doen kennen in zijn geheel, dan af te dalen in bijzonderheden van tekstverklaring, wat steeds meer plaats vergt; dit moet in 't oog gehouden; toch wilde ik eenige bedenkingen en opmerkingen niet terughouden. Maar eindigen wil ik met het ter lezing aan te bevelen, en den bewerker toe te wenschen, dat het spoedig uit-

verkocht, en een herdruk [1]) noodig zal zijn, wat het heuglijk feit zou vaststellen, dat een zeer groot aantal Hollanders de gelegenheid aangegrepen heeft onzen Constanter te lezen en lief te krijgen, en dat dit aantal nog grooter staat te worden.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II rec. **L. Bertalot. — Dantis Alagherii De Monarchia** Libri III rec. **L. Bertalot.** Friedrichsdorf apud Francofurtum apud editorem. 1917 en 1918 [2]).

Bij het vaststellen van de tekst dezer beide verhandelingen van Dante heeft de Heer Bertalot gebruik gemaakt van een „handschrift Bini" waarover hij belooft elders uitvoeriger te zullen schrijven en waarover wij inderdaad gaarne wat naders zullen vernemen. Ik heb Rajna's uitgave van *De Vulgari Eloquentia* met die van Bertalot vergeleken, en geconstateerd dat het nieuwe handschrift op veel plaatsen uitmuntende lezingen bevat. Het behoort tot een andere familie dan C (bij Rajna G) en T, zodat bij samengaan van CT, hetgeen de regel is, gekozen moest worden tussen B ter ener en CT ter anderer zijde; de uitgever heeft daarbij in elk speciaal geval een keuze gedaan, zonder een vaste regel te volgen, daar B wel vaak de beste lezing geeft, maar niet altijd. Natuurlik kan men soms van mening met de uitgever verschillen; zo zou, dunkt mij, in I, 15, 45 de lezing van CT (*latinum*) de voorkeur verdienen.

Deze nieuwe tekst wijkt slechts op ondergeschikte punten af van die van Rajna, wiens scherpzinnigheid hem meer dan eens een van CT, de handschriften die hij volgde, afwijkende vorm deed verkiezen, die tans door B wordt bevestigd. Ik noem o. a. I, 2, 4 *fuerit*; I, 3, 10 *conceptiones*; I, 16, 41 *municipalia*. Wèl heeft hij die vormen niet altijd in de tekst gezet, maar dan spreekt hij zijn instemming ermede uit in de noten.

De heer Bertalot heeft, aan de voet der bladzijden, enige verwijzingen gegeven, ter opheldering van Dante's tekst. Zijn uitgaven zullen zeker voortreffelike diensten bewijzen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. van Nijlen, Francis Jammes (Fransche Kunst, IV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Tegenover Jammes' werk kan men zoo verschillend staan: men kan zijn verzen goddelijk vinden; men kan ze ook een voorgewend naïef, vriendelijk gezeur vinden, dat alle breedheid van inspiratie mist en allen ondergrond van gedachte. Hoe men ook oordeele over den dichter van *Il va neiger* en zooveel andere teedere stemmingsstukjes, die nu en dan herinneren aan de genuanceerde kunst van Ravel of Ducasse, het boekje van den Heer van Nijlen, met liefde voor 't onderwerp geschreven, is een uitstekende inleiding voor Jammes bij 't Nederlandsche publiek. Men kan bemerken dat de schrijver er van zijn best doet om rechtvaardig te zijn: hij wijst, zonder sterk aan te dringen, op den ongemotiveerd grilligen vorm van 't alexandrijn, op de pseudo-naïviteit, die men hem, ten onrechte, volgens van N., verwijt, op de ondramatische kwaliteiten van zijn *Brebis égarée*, bij welks lezing mij *Polyeucte* voor den geest kwam en niet in 't voordeel van Jammes, op de eentonigheid van zijn werk. Maar overigens ademt heel 't monographietje een diepe bewondering, intens medevoelen, geheel opgaan ten opzichte van Jammes, die hem niet doen terugdeinzen voor 't woord „aangrijpende schoonheid" (blz. 67), waar een nuchterder beschouwer zich minder enthousiast zou toonen.

'tBoekje bevat in een achttal hoofdstukken een levensbeschrijving, een samenvatting van 't werk, beschouwingen over zijn werk in 't geheel en zijn invloed (blz. 1—88); als aanhangsel (88—120) eenige fragmenten uit zijn werk, waarbij ik vergeefs zoek naar iets uit zijn notities over *Jean-Jacques* (cf. p. 55) en over *Ch. Guérin* (cf. p. 77), zijn evocatief critisch proza dus. Jammer is 't, dat de schrijver niet wat litteratuur over Jammes aangaf, zooals de schrijvers van de beide eerste deeltjes der serie *Fransche Kunst*; waar vindt men de artikels van P. Quillard en Ch. Guérin b.v., die op blz. 5 en 26 zijn aangehaald?

Bij de lezing werd ik getroffen door de voortdurend vijandige houding van den schrijver tegenover Rousseau en Mme de Warens (z. p. 9, 10, 13, 37, 56, 57); hij kan geen schakeeringen genoeg vinden om zijn minachting voor hen uit te drukken, vooral voor haar. Ik wil niet gaarne doorgaan voor een kampioen van „idealistische, hysterische kostjuffrouwen" (blz. 9), maar ik zou, zoo de ruimte dit gedoogde, Mme de Warens nog wel anders willen voorstellen. En waar de Heer van Nijlen te velde trekt tegen de inferioriteit der geschiedschrijvers, die een Rousseau opbouwden „zonder geest en zonder ziel", daar kan ik hem, heel nederig, de lezing aanraden van 't boek van den Geneefschen hoogleeraar Bernard Bouvier. Maar deze houding ten opzichte van Rousseau hangt blijkbaar samen met de opvatting van den Heer van Nijlen omtrent het Romantisme; 't is die van Pierre Lasserre en baron Ernest Seillière, die nu, om niet-litteraire redenen, zooveel aanhangers vindt: Rousseau was gek, 't Romantisme komt uit hem voort en is dus een geesteszìekte (45 en 51). Deze theorie van die navolgers van Brunetière zal wel weer worden opgeruimd, gelijk alle theorieën. In verband hiermede releveer ik de uitlating (p. 87), dat Claudel „een groot denker" is; een Plato, een Spinoza?

Een andere „roode lap" voor den Heer van Nijlen is 't Symbolisme (p. 5, 11, 20, 84), welks „vleeschlooze dagen" (p. 20) thans voorbij schijnen. Is 't wel rechtvaardig de geheele symbolistische beweging vooral te beoordeelen naar de uitbundigheden en de overdrijvingen?

Ik heb zoo nog wel eens een vraagteeken geplaatst: op blz. 32 zou een vergelijking met Mme Delarue-

---

[1]) Waarin de volgende drukfouten dan verbeterd konden worden: *Aetertinatis* in *aeternitatis* (2), *scheyden* in *scheyder* (77), en de punten in komma's op bl. 58, vs. 989 en bl. 60, vs. 1864.

[2]) De uitgever stelt er prijs op dat de volgende mededeling ter kennis van het publiek wordt gebracht. Deze werkjes zijn, voor de prijs van M. 1.80 voor het eerste, en M. 2.00 voor het tweede, te bekomen bij de uitgever (Friedrichsdorf im Taunus, Bahnstrasse 18) en worden tegen vooraf gaande zending van dit bedrag franco aan de besteller toegestuurd. Deze prijs wordt ook voor boekhandelaars berekend. Voor Seminaria van Universiteiten en dergelijke studieverenigingen wordt, bij gelijktijdige bestelling van 6 en meer exemplaren, de prijs tot M. 1.40 voor het eerste en M. 1.60 voor het tweede werk verlaagd.

Mardrus of Mme de Noailles of Henri de Régnier die ook den schoonen zin van het leven — maar dan in 't pantheïsme waarvan de auteur niet houdt — begrijpen, welkom zijn geweest; op blz. 34 vraag ik of 't verschil zoo groot is tusschen den dichter en dan prozateur Samain; bij blz. 17 merk ik op dat de kolonisatie om gevoelsmotieven reeds plaats had lang vóór de „sombere sentimentaliteit van Rousseau", men zie slechts Chinard's studies over *L'exotisme américain*; op blz. 41 vraag ik: geschiedden de bekeeringen, behalve van Brunetière, „uit sentimenteelen drang" alleen en cijfert de Heer van Nijlen de politieke invloeden weg?

Deze opmerkingen doen weinig af aan de waarde van 't boekje, dat 't thans aan waarde verminderende dichtwerk nader tot ons brengt van een man op wien de Heer van Nijlen van toepassing vindt, het schoone:

„Il fleurissait de vers comme un rosier de roses.',

Amsterdam. K. R. Gallas.

Th. J. A. J. Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Zonder het debat over de vraag: Wat is een pamflet? te willen heropenen, moet ik toch even protest aanteekenen tegen de vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje, zooals wij die lezen in de dissertatie van Dr. Goossens. Langer dan mijn bedoeling was heb ik de bespreking van die dissertatie uitgesteld en nu ik mij eindelijk tot schrijven zet, moet eerst die bedenking over het pamflet mij uit de pen. Dr. Goossens schrijft (blz. 14): „Naast deze spotprenten .... staat het pamflet, en dan genomen in zijn tegenwoordige beteekenis van schotschrift of blauwboekje." Welnu, dit op één lijn stellen van schotschrift en blauwboekje is er naast. In de zestiende eeuw en ook nog wel later was blauwboekje een vrij dun geschrift met een blauwen omslag. Langzamerhand worden zij zeldzaam, maar ik heb er toch nog heel wat door mijne handen laten gaan. Meer en meer worden zij gebonden en verliezen dan natuurlijk het uiterlijk van blauwboekje. Onder die blauwboekjes bevinden zich schotschriften, zeker! maar een vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje is eenvoudig onjuist. Men denke b.v. aan de tallooze pamfletten over het Bestand. Onder deze pamfletten bevinden zich schotschriften, maar minder dan men meenen zou. Herinnert u daarbij de niet te tellen nieuwstijdingen (Nieuwe tijdingen) — echte blauwboekjes — en men zal moeten toestemmen dat er groot onderscheid is tusschen schotschrift en blauwboekje. Wanneer wij dan ook spreken van pamfletten, van een verzameling van pamfletten, van een catalogus van pamfletten, dan denken wij zelfs niet in de eerste plaats aan schotschriften. Ik herinner er aan bijv. dat de Koninklijke Bibliotheek op het jaar 1695 meer dan 100 lijk- en grafdichten heeft op koningin Maria — de echtgenoote van onzen prins Willem III —, echte pamfletten, maar geen schotschriften. Typisch zeker, dat waar Dr. G. het heeft over de plaats van Franciscus Sonnius in de pamfletten hij juist in hoofdzaak vier echte schotschriften te pakken heeft.

Over die dissertatie zelve kan ik slechts goeds zeggen. Met veel ijver heeft Dr. Goossens zich de moeite getroost van een nauwgezet onderzoek van de pamfletten, die hierbij te pas komen. Hij had daarbij het buitenkansje de hand te kunnen leggen op een zoo goed als onbekend pamflet, de „Querela", waarvan nog maar een viertal exemplaren zich in Duitschland bevinden. In ons land is er geen. Een afdruk heeft de schr. onder de bijlagen van zijn dissertatie opgenomen. Van twee dier behandelde pamfletten was het reeds zoo goed als zeker dat zij Henricus Geldorpius tot auteur hadden. Daarmede niet tevreden heeft Dr. G. een minutieus onderzoek ingesteld naar het compleete viertal en uit het verslag van dat onderzoek — wel wat vermoeiend om te lezen —, waarbij het linguistisch gedeelte zeer op den voorgrond trad, hebben wij het recht gekregen Dr. G. geluk te wenschen met de door hem verkregen uitkomsten. Zeer veel is er voor te zeggen om met Dr. G. te beweren, dat al die vier pamfletten uit ééne pen gevloeid zijn, n.l. die van Geldorpius, een begaafd, geleerd, maar lastig man, die het met tal van menschen, met wie hij in aanraking kwam, aan den stok kreeg en het met een man als Sonnius heelemaal niet vinden kon. Tijdsomstandigheden — het bezwaar om in deze maanden een onderzoek in Belgische archieven in te stellen — hebben Dr. G. belet, gelijk eerst zijn plan was, een biografie van Sonnius op te stellen. Hij heeft de levensgeschiedenis van dezen bisschop en inquisiteur tot later moeten uitstellen.

Thans behandelt hij alleen dat viertal pamfletten en dat geeft hem aanleiding tal van wetenswaardigheden uit den tijd van de oprichting der nieuwe bisdommen — waaraan Sonnius groot aandeel had — mede te deelen. Daartoe behoort o.a. wat hij over de personen van die nieuwe bisschoppen in het midden brengt, waarbij Dr. G. met prijselijke onpartijdigheid het *Audi et alteram partem* in toepassing gebracht heeft.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag von Förster. (Abhandl. der philol-hist. Klasse der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften XXXIV, 4). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.80. Teuerungszuschlag 20%).

De „Briefe von J. J. Reiske" werden door mij in dit tijdschrift aangekondigd nu reeds 22 jaar geleden. De uitgever prof. Förster heeft al dien tijd nog onderzoek gedaan naar brieven, die aan zijn aandacht mochten ontsnapt zijn; hij heeft er echter slechts enkele kunnen ontdekken. Wel een bewijs met welk een nauwgezetheid de verzameling reeds in den aanvang werd bijeengebracht, wel een waarborg dat er thans bezwaarlijk iets van belang meer ontbreken kan.

Reiske was zeker een der uitnemendste philologen, die ooit geleefd hebben. Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd kende hij meerdere talen zóó, dat hij echt philologisch in haar aard was doorgedrongen. Men staat ook verbaasd over zijn werkkracht, te meer als men bedenkt dat de man, die dat alles tot stand bracht, allesbehalve een dier gunstelingen van het lot was, wier levensomstandigheden hun alle ruimte van tijd voor hunnen meest geliefkoosden arbeid schenken. Integendeel, hij heeft met vele uiterlijke moeielijkheden en bezwaren te kampen gehad en ook met de innerlijke van een niet sterk lichaamsgestel en vooral van een gemoedsgesteldheid, die hem het leven ook al niet gemakkelijk maakte.

Hij heeft eenige jaren ook in Leiden geleefd, waar vooral de roem van Schultens hem heen lokte. Hij had in ons land vrienden, doch vooral ook vijanden. Wie in

de verschillende kwesties gelijk had, is natuurlijk niet dikwijls uit te maken; dat hij echter een „perfida bestia" was, zooals een Leidsche philoloog hem genoemd moet hebben, is zeker onjuist. Hij was een man van stemmingen, zijne zenuwen had hij zeker niet altijd onder bedwang en in hooge mate bezat hij het talent aanstoot te geven; dat hij dat ook deed aan lieden die door hunne positie zich onaantastbaar achtten, berokkende hem ook al moeilijkheden. Zeker heeft hij ook wel eens vreemde dingen uitgehaald, doch lieden die op zich zelf laakbare handelingen, toch beoordeelen naar den geest, waaruit zij voortkomen, — als twee hetzelfde doen is het niet hetzelfde, — waren er ook in de toenmalige maatschappij waarschijnlijk niet vele.

Ook heeft Reiske in zijn Leidschen tijd en later wel eens het bewustzijn gehad en moeten hebben dat anderen maatschappelijk boven hem stonden, die in het wezen der zaak zijn minderen waren. Het is ook droevig, dat men zulk een man niet tijdig op een plaats heeft weten te brengen, die met zijne gaven overeenkwam. Men kan dit Holland euvel duiden, doch ook het Duitschland van den toenmaligen tijd was nog alles behalve het land, dat behoorlijk van de begaafdheden zijner zonen partij wist te trekken.

Het is daarom een zoo sympathieke daad, dat men thans in zijn vaderland zich zooveel inspanning getroost om een gedenkteeken voor hem op te richten. Want eene zoo uitgebreide brievenverzameling is dat werkelijk. Men ziet den man als het ware voor zich, in al zijn wetenschappelijke bedrijvigheid; men leert zijn persoon kennen, als het ware door persoonlijken omgang van jaren en daardoor kan men thans wel met zekerheid zeggen, dat hij ook als mensch vaak miskend werd.

Bijna alle brieven van Reiske in dit supplement zijn gericht aan professor Clodius in Leipzig, zijn vriend en beschermer. Aantrekkelijk is de lectuur van zulk een brievenverzameling, ook omdat zij ons als het ware midden in een maatschappelijken kring uit een lang vervlogen tijd verplaatst. Wij zien die menschen door de oogen van een ander, van een zeker niet altijd onbevoordeeld toeschouwer, maar toch wij zien ze. Professor Haverkamp hield er in het geheim eene boekdrukkerij op na! Wat mag mevrouw Schultens toch wel bewogen hebben een jeugdigen vriend van haar echtgenoot uit diens gunst te dringen? „Men zegt", dat zij dit gedaan heeft. Nu die jonge man had zin in haar dochter. Dat meisje moet hem zelfs zijn toegezegd; doch ziet, nu is zij getrouwd met een Groningsch advocaat. Dat de afgewezene nu met de familie Schultens gebroken heeft, is ook natuurlijk. — Wij zien de groote mannen van dien tijd ook wel eens erg in hun huisjapon. Wat een ruzie, wat een gekonkel! Ook bepaalde personen worden ons geteekend, een inhalig koopman, een winderig quasi-geleerde, zeker met de scherpte der eenzijdigheid, doch zeer actueel. Het is geen verheven tafereel dat voor ons ontrold wordt, doch een van krachtig realisme.

Reiske is vaak een gezellige prater, ook waar hij „on dits" opdischt. Zijn Latijn is niet ciceroniaansch, zeker niet geheel onberispelijk, doch wat weet die man in die doode taal te keuvelen. Dit brengt mij tot een opmerking tusschen haakjes. Dat toen Latijn de algemeene taal der geleerden was, kwam de toenmalige Nederlandsche Universiteiten met hare talrijke buitenlandsche studenten zeer ten goede. Wij zien hier in Reiskes brieven, hoe zich die oude taal, al is het ook met zekere vervorming van haar oorspronkelijk wezen, toch als een moderne gebruiken laat. Als dat zich eens had doorgezet, zou dat het wetenschappelijk verkeer niet ten goede gekomen zijn? Ik begrijp dat dit niet gebeurd is, dat het gebruik der moedertaal vooral veel voorheeft, in sommige gevallen bijna het eenige mogelijke is, doch dat men in het verdwijnen van het Latijn als taal der geleerden niets dan een vooruitgang zien kan, een overwinning van den verlichten tijdgeest op domme achterlijkheid, begrijp ik niet. En toch ziet men zich bij ons wel eens als een pionier der beschaving aan, wanneer men op het Latijn afgeeft, en als men het Latijn heelemaal niet kent, acht men zich licht zelfs een buitengewoon krachtigen geest.

Enkele brieven van „die Reiskin" zijn aan die haars mans toegevoegd. — van die edele vrouw, die de zorgzame steun van haar echtgenoot geweest is, zonder wier hulp hij niet zoo veel zou hebben kunnen arbeiden. Zij kon met recht van zich getuigen, dat zij even goed op de keuken kon toezien, als zich op de studeerkamer van haar man om zijnentwille in het Grieksch, het Latijn en moderne talen oefenen. Het was een vrouw van groote geestesgaven, die toch in de eerste plaats echte vrouw was, heldin der dienende liefde. Na zijn dood wil zij de toekomst van haar pleegzoon verzekeren. Er is daarvoor echter geld noodig en zij heeft het niet. De geschriften van haar echtgenoot, zooals zijn oratores graeci en Lysiae orationes, werden slecht verkocht en brachten haar dus weinig op. Een pijnlijken indruk maakt het, als wij haar in een harer brieven aan een vriend om hulp hooren vragen om eene verloting te houden van eenige exemplaren van haars mans geschriften, die als er veel loten genomen werden, wel zooveel zou kunnen opbrengen, dat zij dien pleegzoon helpen kon. Het doet ons goed in een volgenden brief te vernemen, dat zij zelf begrijpt, dat dit voorstel een wanhoopsdaad was en . . . . dat een Duitsch vorst haar geholpen heeft.

Evenals de brievenverzameling zelf is dit supplement de lezing ten volle waard.

Leiden. A. E. J. Holwerda.

SCHOOLBOEKEN.

Hundert deutsche Gedichte, gesammelt von **H. W. J. Kroes.** Vierte Auflage. Gouda, van Goor Zonen. (1919). (Pr. *f* 0.90, gec. *f* 1.25).

Dat na 4 jaren van deze verzameling gedichten reeds de 4e druk verscheen, is wel een bewijs, dat het boekje gaarne gebruikt wordt. De verzamelaar is dan ook in zijn keus zeer gelukkig geweest. Het werkje is bestemd voor de lagere klassen van H. B. S. en Gymnasium. Vele gedichtjes zijn juist gekozen, omdat ze gemakkelijk uit het hoofd kunnen geleerd worden en wie denkt dan niet aan oude bekenden als: „Der weisse Hirsch", „der Fischer", „Die Weiber von Winsperg", „Belsazar", „Stille Nacht, heilige Nacht." Maar ook grootere en moeilijkere treft men aan: „Die Bürgschaft", „Pegasus im Joch", Bertran de Born", „das Grab im Busento", of mooie

uit den nieuweren tijd: „Die Brücke am Tay", „Wer weiss wo?"

Uit den derden druk zijn tot mijn spijt verdwenen o. a. „Der Peter in der Fremde" en „Das Huhn und der Karpfen", en uit den vierden „Der Riese Goliath", „Der Kaiser und der Abt" en „Die Trompete von Gravelotte", die in den eersten druk wel voorkwamen. Daarentegen zijn nu opgenomen het befaamde „Deutschland, Deutschland über alles", en twee, die jonge leerlingen niet kunnen waardeeren, n.l. „Gudruns Klage" en „Volkers Nachtgesang". Een verbetering van den laatsten druk vergeleken met den eersten (den tweeden heb ik niet ter beschikking) zijn de korte verklaringen achterin. Iets uitvoeriger konden die aanteekeningen hier en daar wel zijn. Waarom b.v. vinden we geen enkele verklaring bij Storm's „In Bulemanns Haus"?

Ik bepaal me tot deze weinige woorden, doch durf gerust te voorspellen, dat dit boekje zich steeds meer vrienden zal verwerven.

Of dit ook het geval zal zijn met het tweede bundeltje van den zelfden verzamelaar „Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts, neuere Lyrik", betwijfel ik. Niet dat ook hier geen mooie voortbrengselen van de beste dichters der vorige en der tegenwoordige eeuw, van Novalis, Uhland, Grillparzer, Lenau, Freiligrath, Scheffel, Wildenbruch en zoo vele anderen zijn bijeengebracht, maar het lyrisch karakter der meeste gedichten lijkt mij voor schoolgebruik een groot bezwaar. (Deze beoordeeling heeft dan ook alleen het oog op dit boek als schoolboek). Nog daargelaten, of de jeugd zeer ontvankelijk voor zulke lyrische ontboezemingen is, zeker is het, dat er weinig van in 't geheugen blijft en voor het onderwijs is zulks een nadeel, om van eindexamen of proefwerk niet te spreken. — Maar moet dan het schrikbeeld van repetities en eindexamen ook al beletten mooie gedichten te lezen? Volstrekt niet; leeraar en leerling willen echter beiden graag resultaten van het onderwijs zien en die zijn bij louter gevoelspoesie al heel ijl. Ik meen, dat ik op een ander standpunt sta dan de verzamelaar. Voor hem is hoofdzaak schoonheid in vorm en taal; voor mij is die schoonheid zeer zeker van groot belang, maar de inhoud moet in de eerste plaats de leerlingen boeien en indruk op hen maken, willen zij voor vorm en taal iets gevoelen. Dat ik niet alleen sta in deze opvatting bewijst de „Auswahl deutscher Gedichte" van Lyon, vroeger een veel gebruikt boek op de scholen, maar nadat de 4de druk geheel veranderd is en talrijke mooie balladen vervangen zijn door stemmingsliederen, wordt die bloemlezing veel minder hier te lande gebruikt.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de heer Kroes bij een volgenden druk de gedichten uit de beide verzamelingen eenigszins anders rangschikte b.v. in gemakkelijke voor de lagere en moeilijkere voor de hoogere klassen, strenger dan hij nu gedaan heeft? En als hij dan verschillende lyrische gedichten door epische verving, en tevens „Das Lied von der Glocke" en „Die Parabel der drei Ringe" een plaats in de tweede verzameling vonden, dan zouden die beide deeltjes te zamen een zeer gezochte bloemlezing voor onze scholen kunnen worden. Die laatste twee gedichten staan thans in de „Auswahl aus der deutschen Literatur" des heeren Kroes, maar juist over dergelijke dure Auswahlen, waarin werken als „Minna von Barnhelm", „Hermann und Dorothea", „die Jungfrau von Orleans" geheel of bijna geheel zijn opgenomen, ben ik zeer slecht te spreken.

Den Haag. J. P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1917 geene verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturî's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor *f* 96; No. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor *f* 6; No. 3, Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte door I. Goldziher (1916) voor *f* 4.50.

3. Het bestuur hoopt, dat de reeds twee jaren geleden aangekondigde uitgave van het werk van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen, welke veel vertraging ondervond, nu weldra zal kunnen plaats hebben.

4. Het bestuur heeft besloten voor rekening der stichting uit te geven: een werk van Dr. A. J. Wensinck, getiteld: „Bar Hebraeus' Book of the Dove, together with some chapters of his Ethikon" en een werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qorân (eene vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten).

November 1918.

De redaktie ontving de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: G. Jaspaers, *De Belgen in Holland*, N.V. van Campen, Amsterdam, z. d. (betuiging van erkentelikheid voor de gastvrijheid der Nederlanders); M. Murot, *Pas d'illusions sur l'Allemagne*, Payot & Co., Parijs, 1918 (voorspelt dat eerst na de nederlaag in Duitsland revolutie zal uitbreken); M. Talmeyr, *Portraits de la belle France*, 3de uitgave, Perrin & Co., Parijs, 1918 (dertien schetsen, met foto's, van personen die zich door buitengewone zelfopoffering hebben onderscheiden in de oorlog); Thellier de Porcheville, *Dans l'épreuve* (preken uitgesproken in de Notre-Dame te Montréal); V. Giraud *Abbert de Mun* (levensbeschrijving); G. Mugnier, *Aux paysans du front!* (opwekking om voor alles de Franse landbouw te herstellen). De laatste drie boeken zijn uitgegeven door de firma Bloud & Gay te Parijs in 1918.

La guerre qui passe, door C. Le Goffic (Bloud en Gay, Parijs-Barcelona, 1918), is verdeeld in vier hoofdstukken getiteld *paysages, figures, récits, impressions.* Zij geven ons schetsen van landstreken en personen die in deze oorlog vermaard zijn geworden, verder 't verhaal van krijgsbedrijven en opmerkingen van allerlei aard, gemaakt naar aanleiding van de gebeurtenissen van den dag (b.v. *le folk-lore des tranchées, les légendes de l'arrière, nos oiseaux sur le front, la lettre à la fiancée* enz.). Bij dezelfde firma (1918) verscheen, onder de titel *La terre sacrée*, een album, bevattende 28 tekeningen (de meeste in kleuren) van F. Combes; bijschriften in proza en poezie leverde J. Roussel-Lépine. Dit album behandelt de slagvelden aan de Marne, speciaal Chambry en Barcy; andere serieën zullen volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 6: K. Lantermans, J. J. Cremer en het dialekt der Over-Betuwe. — J. Hoeksma, Jacobus Bellamy. — P. Koster, Oorlogswinst der Nederlandse taal. — Uit de tijdschr.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 4. Januari 1919.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot, Recueil de textes en Grec usuel, avec traduction française, notes et remarques etymologiques. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, No. 2). Paris, Garnier frères. 1918. (Pr. fr. 3.50).

De verwachting in het Januarienummer (1918, kol. 77) van het *Museum* uitgesproken, dat weldra een bloemlezing met aantekeningen de spraakkunst van de heer Pernot zou aanvullen, is reeds verwezenlikt. Belangstellenden kunnen zich tans door eigen oefening uitmuntend op de hoogte stellen van het gesproken Grieks van onze tijd; de classici vooral zullen veel hulp ondervinden van de etymologiese verklaringen die de schrijver heeft gegeven van alle woorden die óf niet uit het Oud-Grieks zijn af te leiden óf waarvan de herkomst niet op 't eerste gezicht duidelik is. Uitvoerige indices maken het terugvinden van de etymologieën gemakkelik en kunnen zelfs gebruikt worden als een, natuurlik zeer onvolledig, etymologies woordenboek der Nieuwgriekse taal: het grote desideratum der neograeci. Gewaagde afleidingen zal men niet ontmoeten; wat onzeker is, wordt als zodanig vermeld. Bij een paar woorden, b.v. ἀγάλια en αὐτί, is de aangegeven etymologie voor mij nog niet geheel vaststaande. Bij het doorlezen der aantekeningen, die desnoods los van de tekst geraadpleegd kunnen worden, trof het mij dat μόνος μου (blz. 17) door „seul" wordt weergeven: ik zou „en personne" of „moi-même" beter achten; verder merkte ik op dat συναχωνόταν (blz. 46) wel vertaald, maar niet verklaard wordt, dat ἔλα niet uit het Byzantijnse Grieks behoeft afgeleid te worden, daar die imperativus reeds in de Oudheid voorkomt; κυττάζω moet niet in verband worden gebracht met κύπτω „se pencher", maar met κυπτάζω, dat bij Aristophanes een betekenis heeft die tot de Nieuwgriekse („oplettend naar iets zien") nadert; ik geloof echter dat de twee woorden niets met elkaar te maken hebben en de juiste schrijfwijze κοιτάζω is (op Kreta betekenend „schapen naar de kooi, ter ruste, brengen," „oppassen" en „toezicht houden").

De bloemlezing geeft ons spreekwoorden, disticha, gedichtjes en enige vertellingen, waaronder een paar meesterstukjes van Eftaliotis en Drossinis. Wie deze verhaaltjes eerst in het Frans van de heer Pernot en daarna in het oorspronkelike leest, zal twee maal genieten van frisse taal en voortreffelike vertelkunst.

Leiden D. C. Hesseling.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I. Utrecht, A. Oosthoek. 1918. (Leidsche diss.).

„Kieskauwer noch pilaarbijter, loop ik hoog met de Brabbeling van een onzer eerste dichters", betuigde met een toespeling op Roemer's „Tot den Leser", reeds de hoofsche, vormelijke Potgieter, hoe veel te meer zullen wij, die zooveel vrijer en onbevangener tegenover kunst en leven van alle tijden staan, hoogelijk ingenomen zijn met de vrije, boertige, goedronde uitingen van den dichter, die nimmer de hevige ontroering van een machtigen hoog heerschenden schoonheidsdrang heeft gekend, maar die toch innig doordrongen was van de hoogheid der kunst en geestig in krachtige taal zijn wereld en zijn eigen persoonlijkheid wist uit te beelden, zich eerlijk gaf in zijn zuivere, natuurlijke zinnelijkheid, zijn liefde voor het leven en de realiteit, zijn prachtig stoïcisme.

Van Hout was oneindig veel beter op de hoogte van de groote letterkundige beweging van zijn tijd, maar Visscher in al zijn eenvoud was meer geboren, onbewust kunstenaar.

Zoo begroet ik dan met vreugde deze nieuwe uitgave van een deel van Roemer Visscher's werk. Er is bijna niets dan goed van te zeggen, maar toch moet ik dadelijk onbescheiden mijn teleurstelling uiten, dat de Heer Van der Laan ons niet meer en vooral ruimer, met guller hand heeft gegeven.

In zijn inleiding geeft hij ons tal van feiten en we zijn hem dankbaar, dat alles bij elkaar te vinden, maar waarom niet getracht aan die inleiding wat meer kleur en leven te geven? En vooral: waarom het werk van Roemer Visscher niet in zijn geheel herdrukt? Hij is wel zulk een belangrijke figuur, dat we alles in een goede moderne editie tot onze beschikking behooren te hebben, ook schijnbaar onbeteekenende rijmpjes, al was het maar enkel om de taal. In een wetenschappelijke Vondel- Breero- of Hooft-editie zouden we immers ook niets willen missen.

Nu kan ik me voorstellen, dat een scrupuleuse uitgever wel eens een enkel gedichtje bij Roemer kan aantreffen, dat hij meent niet te mogen herdrukken. Goed, laat hij er dan desnoods kuischheidshalve een twintig weglaten. Maar in Van der Laan's uitgave bespeurde ik niet het minste systeem.

Vrij schuine neemt hij op; doodonschuldige, weerga's leuke, die soms een aardigen kijk geven op den auteur en zijn tijd, laat hij weg. Ik neem er nu maar op goed geluk een uit, Q. I, 46:

Op mijn Landt staet allerley kruyt,
Op mijn Landt staet lover en gras,
Op mijn Landt staet veelderley fruyt,
Op mijn Landt staet koren en vlas,
Dan daer staet op dat my qualijck komt te pas,
Onkruydt dat ick niet uyt kan wien,
Dat 's alle jaers hondert gulden en thien.

Dit is stellig niet meer of minder dan talrijke andere, die de Heer van der Laan wel opnam, en het laat ons Roemer al weer van een bijzonderen kant zien. Door zijn weglaten heeft v. d. L. soms ook personen geëlimineerd, die blijkbaar tot de intiemen van Roemer hebben behoord. Zoo in Rom. I, No. 4, 5 en 6. Wie is die Lambert, tot wien deze drie gericht zijn? Is het misschien dezelfde Lambert, waarvan Breero spreekt in zijn brief aan de Broeders In Liefde Bloeiende van 1615?
Dan Campen, Lambert, Hooft en Samuel zal 't gheschil
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil [1]).

Die Lambert Lambertsz. dus, van wien we weten, dat hij een hypotheek had op de Academie [2]). Ik acht dit niet onwaarschijnlijk en het had op den weg van den Heer Van der Laan gelegen hier verder onderzoek naar te doen. Zoo zouden er over tal van weggelaten rijmpjes nog opmerkingen te maken zijn. De onvolledigheid is het groote bezwaar, dat ik tegen deze verdienstelijke uitgave heb.

Onder het lezen maakte ik eenige kleine vluchtige notities: De schrijver behoeft er zich niet over te verbazen, dat R. V. in zijn Lof der Rhetorica „nog" vooral op het nut der dichtkunst den nadruk legt (p. XXVII). Dat hebben onze dichters nog een paar eeuwen na R.V. volgehouden. Sommige aanteekeningen b.v. wat een *referein* is en e. d. zijn in een zuiver wetenschappelijke uitgave vrijwel overbodig. Welke herinneringen Thaïs opwekt (Q. IV 33) zegt v. d. L. daarentegen niet.

Bij Q. II, 49 had hij nog even naar de vertaling der Basia door Van Hout en Dousa kunnen verwijzen (zie J. H. Scheltema, Het boek der kusjes, p. 39).

Bij Q. II. 38 vraagt hij, welke visch *hinckert* is. Ik acht het niet onmogelijk, dat *heuckert* in mijn bijdrage over Van Hout [1]), *henckert* moet gelezen worden. Het kan dus een kleine soort snoek zijn.

Hoe na (Q. V. 35) krijgt wel de beteekenis van *misschien*, die het ook heeft Spaansche Brabander 1069, 1163, 1820.

Op ter tril (Q. VI. 54) zijn kan in het algemeen beteekenen heen en weer loopen; maar hier beteekent het toch wel, wat we vulgo noemen *aan de scharrel* zijn. Ik zie niet in, waarom we bij Q. II. 30 aan een koning der zotten zouden denken. Mij dunkt de beteekenis van den laatsten regel is: Wat gij als het hoogste verlangt, heeft dan ook zijn volle wijding verkregen. Ironisch bedoeld natuurlijk.

Patriot (Q. VII, 19 en 20). Dat woord moet dunkt mij in Roemers' tijd nooit gebruikt zijn werkelijk in de beteekenis van *oude geus, oprecht Amsterdammer.* Het moet altijd een ironisch tintje gehad hebben en gebruikt zijn voor schorrimorrie en vreemdelingen, die aan de bierbank als ware vaderlanders over de regeering zaten te zwetsen. Zie ook mijn aanteekening op p. 46 van mijn uitgave van den Sp. Brabander.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

C. Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok. Ny upplaga med rättelser och tillägg. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner. (1918). (Pr. 36 kronen).

Nergens moet de aanmelder van een werk voorzichtiger zijn met het gebruik van zijn uitdrukkingen dan bij de aankondiging van een woordenboek dat pas onlangs verschenen is, of dat hem om welke reden dan ook pas onlangs in handen gekomen is. Want laat hij zich verleiden om termen te gebruiken die de indruk kunnen verwekken dat hij een kritiek zou leveren, dan is hij verloren. Want gelijk de *proof of the pudding in the eating* is, zo kan een woordenboek pas de proef heten doorstaan te hebben wanneer het herkauwd, d.w.z. — liefst lange tijd — in gebruik geweest is. Maar van langwachten zijn de uitgevers dan weer niet gediend en zo is men op „Stichproben" aangewezen.

Is uit den aard der zaak in 't algemeen de opinie over een woordenboek onder die omstandigheden niet meer dan een voorlopig oordeel, bij de bespreking van dit werk valt veel van dat voorlopige element weg, omdat het woordenboek in kwestie deel uitmaakt van een serie die bij de beoefenaars van het Zweeds wereld bekend zijn en het werk van Auerbach reeds op de eerste blik iets blijkt te bezitten wat niet weg te cijferen is: de zelfde praktiese inrichting van de woordenboeken van Schulthess voor het (Zweeds-) Frans en Wenström en Harlock voor het (Zweeds-) Engels, zodat hij wien dezen werken bekend zijn reeds op vaste grond staat, en ten tweede dat de schrijver, die deze twee woordenboeken in de meest strikte zin van het woord tot voorbeeld mocht nemen, al dadelik in het werk van die twee uitstekende voorgangers een materiaal vond dat hij maar voor het Duits te bewerken had.

Een derde omstandigheid die, zonder een direkt bewijs voor de voortreffelikheid van het boek te leveren, ons toch veel doet verwachten en zeker in het voordeel er van pleit, is het feit dat dit lijvig werk met zijn wan-

[1]) Breero, Werken III, p. 87, vs. 131.
[2]) Zie Wagenaar, Gesch. v. Amsterdam fo., II, 394.

[1]) Tijdschrift, XXXV, p. 290.

hopend hoge oorlogs-prijs, in 1916 voor 't eerst uitgekomen, nu binnen de twee jaar al een nieuwe uitgaaf beleeft, of om juister te spreken een nieuwe oplaag, maar met een supplement er bij van niet minder dan 54 bladzijden, klein gedrukt. Dat deze toegevoegde woorden, uitdrukkingen en supplementaire vertalingen niet in 't werk zijn i n g e l a s t, en er zo een werkelik nieuwe uitgave van is gemaakt, valt natuurlik te betreuren. Maar aan de eene kant begrijpen wij waar dit in zit: de platen van het woordenboek waren gestereotypeerd, en ten tweede is het werk van het naslaan uitermate vergemakkelikt door in het woordenboek zelf overal tussen de twee woorden waar een nieuw bij komt een kruis te zetten gelijk ook bij een woord of een betekenis waar de ene of andere kleinigheid bij te voegen was, zo dat men altans nooit het supplement als zodanig, vergeefs opslaat en altijd weet w a n n e e r het gebeuren moet.

En hiermede kom ik als van zelf op het eerste der door mij genoemde goede eigenschappen van 't werk terug: de praktiese inrichting, waarvan ik hier in dit tijdschrift maar geen verdere bewijzen zal aanhalen, al was 't alleen maar omdat de meeste lezers die zich voor 't Zweeds interesseren wel door Schulthess of Wenström met 't sisteem bekend zullen zijn.

Wat nu de woordvoorraad betreft, die is, voor zover ik mij daar over durf uitspreken (zie hier voor!), buitengewoon rijk. De heer Auerbach heeft dan ook behalve, zo als ik al zeide, het werk van zijn voorgangers ook andere woordenboeken en woordenlijsten geraadpleegd, benevens de uitdrukkingen die hij zelf uit de Zweedse literatuur had verzameld of die hij zelf gevormd heeft, en dit is 't enige punt op zijn programma wat bedenkelik lijkt, hoewel ik erken geen konkreet bewijs voor de geldigheid der objectie tegen te zijn gekomen.

Dat er toch nog wel een en ander zal blijken te ontbreken wat binnen de perken van Auerbach's programma valt, (de eigelike schrijftaal en de beschaafde spreektaal met de meest karakteristieke woorden en wendingen uit de vulgaire taal) zal niemand, zelfs de schrijver niet, verbazen. Niet alleen dat de bepaling van wat binnen die perken thuis hoort zeer subjektief is, niemand zal ooit een volkomen kompleet woordenboek verwachten, al was 't alleen maar omdat de perfectie nu eenmaal niet van deze wereld is. Van de uitdrukkingen en woorden die ik mis noem ik er slechts een paar.

In Frank Heller's detektiefroman Yussuf Khans giftermål vind ik *i brådrappet*, wat naast *i rödaste rappet* wel een plaats had mogen vinden, ook *byling* (agent van politie; *kunde han vara arresterad av rättvisan? Bylingarna voro jo vasse i London*) ontbreekt. Heller gebruikt ook 't franse *oubliettler*, waarvan zelfs menig Zweed niet zal weten dat het de onderaardse kelders in de Middeleeuwse kastelen aanduidt waar men de gevangenen „vergat", maar misschien zal Auerbach zich verdedigen met het argument dat het juist daarom n i e t is opgenomen omdat hij alleen de „meer gebruikelike" geeft, en dan heb ik niets te zeggen. Uit het Svenska Dagblad citeer ik de treurige geschiedenis van een koetsier die van zijn *åkdon* valt omdat zijn paard *vid skenarefärd* was. Ja, mijn lezer zal misschien zeggen dat hij daar werkelik geen woordenboek voor nodig heeft want dat dit „natuurlik" betekent „op hol" — hoe kan een paard anders een koetsier van zijn kar gooien? En *i sken* = op hol vindt men overal, vervolgt mijn snuggere lezer, die van wege die intuitie wel een lezeres zal blijken te zijn. Toch zal de heer Auerbach mij wel toe geven dat hij 't op had kunnen nemen.

Het boek is klaarblijkelik op touw gezet in de eerste plaats om Zweden bij de studie van 't Duits te helpen. Men leze de voorrede: ambachten en titels die in de twee landen grote verschilpunten opleveren, zijn weergegeven door het woord dat daar in 't Duits 't meest mee overeen komt" — meer kan men in alle billikheid niet verwachten — „bovendien is er bij zulk een woord een korte opheldering te vinden over de d u i t s e t o e s t a n d e n", — de spatiëring is van mij. Dat is wel jammer, niet natuurlik dat wij er iets over duitse toestanden kunnen horen (daar is genoeg duisters!) maar wat menig lezer zal zoeken die 't boek gebruikt is een verklaring hier en daar van *Zweedse* toestanden. Een van de woorden waar de nederlandse vertalers b.v. soms lelik mee zitten is *länsman*, no. d. *lensmand*, en *fogde*, no. *foged*, *fut*. Wat hebben wij aan zulk een ouderwets woord als *baljuw* en *schout*, waar *lensmand*, meestal door weergegeven wordt, — ook Auerbach geeft voor *fogde*: Vogt. Hier zou een uiteenzetting, hoe kort ook, van de Zweedse toestanden even nuttig zijn als die van de Duitse, en niet altijd is de vertaling in al zijn beknoptheid zo gelukkig als die van *länsman* door Auerbach, die 't door: "ortspolizeibeambter, Landspolizeikommissar" weergeeft, hoewel ook dat niet alle mogelikheden altans niet van *lensmand* dekt; die man is n.l. niet alleen politie-k o m m i s s a r i s, maar ook a g e n t v. politie en treedt in allerlei hoedanigheden met akkefietjes op die o. a. bij ons aan een deurwaarder worden toevertrouwd.

Een desideratum mag wel met de nodige nadruk achteraan worden vermeld: w a a r i s d e u i t s p r a a k a a n g e g e v e n?

Ik heb zoo'n idee dat de schrijver en de uitgever zich achter 't oor zullen krabbelen en zeggen: „T-ja!.... natuurlik! Heel nuttig.... voor U! Maar heeft U zelf niet ontdekt dat het woordenboek in de eerste plaats bestemd is voor Zweden die Duits willen leren? En *die* hebben dat immers niet nodig!"

Maar moest hier niet ook aan de behoeften van de vreemdeling gedacht zijn?

Nijmegen. H. L o g e m a n.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel. Algemeen Overzicht en 850—1725. Den Haag, Drukkerij Humanitas. 1918.

Met dit lijvige boekdeel, het eerste der serie, is een belangrijke, zeer practische uitgave begonnen, die door alle beoefenaars der Fransche taal en letterkunde met waardeering begroet zal worden. Wij wisten dat de Koninklijke Bibliotheek bijzonder goed voorzien is op het gebied der Fransche literatuur, maar dit systematisch gerangschikte overzicht stelt ons in de gelegenheid ons in dien overvloed te orienteeren. De heer Byvanck is in de samenstelling van dit omvangrijk werk ter zijde gestaan door de wetenschappelijke assistente der Afdeeling Letterkunde, Mej. A. de Kempenaer. De eigenlijke taalkunde neemt slechts een zeer bescheiden

gedeelte (61 van de 677 pag.) in beslag. Beperking is zelfs in de K.B. noodzakelijk; zij heeft dus den aankoop van zuiver philologische geschriften grootendeels aan de universitaire boekerijen overgelaten en zich voornamelijk bepaald tot het verzamelen van litteraire werken.

Zooals de samensteller van den catalogus ons in de Inleiding mededeelt, is in de eerste plaats beoogd den gebruiker een zoo volledig mogelijk overzicht van de Fransche literatuur te geven. Niet alleen vinden wij, naast de werken der verschillende auteurs, de studies die aan hen gewijd zijn en zeer nauwkeurige bibliographische aanwijzingen, maar óók de tijdschriftartikelen (voor zoover in de Bibliotheek aanwezig) die op het leven en werken der schrijvers betrekking hebben. Een groot gemak voor den studeerende is, dat, wanneer slechts latere uitgaven van een of ander werk aanwezig zijn, dan toch de datum van het verschijnen der eerste editie voor zoover mogelijk aangegeven wordt. Bij de tooneelrubriek vinden wij, naast een korte aanwijzing omtrent den uiterlijken vorm der stukken, ook steeds het jaar der verschijning en der eerste opvoering vermeld.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenzen vast te stellen van een zóó uitgebreid terrein, als het begrip „letterkunde" omvat. Vooral niet waar het Fransche auteurs betreft, die veelal de kunst verstaan om over de meest wetenschappelijke onderwerpen op artistiek-litteraire wijze te spreken en geleerdheid in een schoonen, aantrekkelijken vorm te hullen. Het is dan ook bezwaarlijk om een juiste scheidslijn te trekken tusschen wetenschap en kunst, en ook in dezen catalogus sluiten wij op die moeilijkheid. Om enkele voorbeelden te noemen: van Descartes vinden wij alléén het *Discours de la Méthode* aangegeven, dat toch niet meer letterkundig of minder philosophisch is dan zijn *Méditations métaphysiques*. Calvijn wordt geweerd als theoloog, hoewel hij door den stijl en vorm van zijn *Institution chrétienne* tot een der scheppers van het Fransche proza wordt gerekend, maar de theologische geschriften van Massillon en Fléchier staan wèl vermeld. Montaigne treffen wij natuurlijk aan, maar niet Charron, ofschoon de twee moralisten nauw aan elkaar verwant zijn. Jean Bodin's zuiver religieus-philosophisch geschrift *Colloque des secrets cachez des choses sublimes* wordt genoemd, maar niet zijn andere werken, hoewel ze in de bibliotheek aanwezig zijn (evenals die van Calvijn en Charron) en niet minder letterkundige waarde hebben dan het genoemde.

Jammer dat het algemeene namenregister pas met het laatste deel zal verschijnen; dit is een groot beletsel bij het gebruik van den catalogus. Men moet zelf bibliothecaris zijn, wil men niet jammerlijk verdwalen in het labyrint der verschillende afdeelingen en onderafdeelingen; zoo zoeken we soms hopeloos bij „verzamelde werken van één schrijver" als we bij proza, en bij proza als we bij „biographieën en brieven" moeten zijn. Zoo eischt de scrupuleuze indeeling bijv. dat de *Mémoires* van Bussy Rabutin, uitgegeven in 1731, vermeld staan onder de rubriek: „verzamelde werken van één schrijver" en zijn *Mémoires*, verschenen in 1773, onder „Biographieën van enkele personen met hunne brieven." Bij de „verz. werken van een schr." vinden wij, na de *Essais* van Montaigne, de studie van P. Villey, over de bronnen, de chronologie en de evolutie der *Essais* aangegeven en een honderdtal pag. verder, onder een andere rubriek, een artikel van denzelfden criticus over een onderdeel van hetzelfde onderwerp: *Montaigne a-t-il lu le Traité de l'Education de Jacques Sadolet?* Critische verhandelingen over de door Pascal tegen de Jezuieten gerichte *Lettres Provinciales*, zijn bij de verschillende uitgaven van dit geschrift ingedeeld, maar de studies van Wijnmalen, Sundby, Havet en Lasserre over Pascal als bestrijder der Jezuieten, staan onder de rubriek „Biogr. v. enkele pers. met hun brieven." Duiden de, boven de rubrieken, in jaartallen vermelde tijdvakken op het geboortejaar der schrijvers of op het verschijnen hunner werken? Een aanwijzing hieromtrent ware niet overbodig. Wil men bijv. Corneille naslaan, moet men dan zoeken bij rubriek 1550—1640, omdat hij in 1606 geboren werd (ook het verschijnen van den Cid valt in dat tijdperk), of bij 1640—1725, omdat zijn verdere bekende werken tusschen die data voor het voetlicht gebracht werden? (Ik zocht hem tevergeefs bij „Tooneel", en bemerkte daar, dat ik hem bij „Verz. werken van één schr.", vinden zou!) Al deze moeielijkheden zouden voor den gebruiker verminderen, wanneer reeds nu elk deel afzonderlijk van een alphabetischen index voorzien was.

Het zou aangenaam zijn wanneer de namen van de behandelde schrijvers, in boeken of tijdschriftartikels vermeld, gespatieerd en de hoofden der rubrieken op meer in het oog vallende wijze gedrukt waren.

Een overzichtelijke bespreking van den inhoud der bibliotheek, van haren rijkdom en hare leemten, zooals de catalogus die openbaart, behoud ik mij voor tot het laatste deel verschenen zal zijn.

Leiden. C. Serrurier.

N. Forbes, Russian grammar. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 6 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op de zeer goede Russiese grammatika van de heer Forbes, een symptoom van de vermeerderde belangstelling voor Rusland en Russiese taal, die in Engeland in de laatste jaren konstateerbaar is.

Hoewel door een wetenschappelik man geschreven — hetgeen duidelik uit opzet en bewerking blijkt — is dit boek bestemd voor 't prakties leren der Russiese taal. En aan dit doel beantwoordt het uitstekend: het is klaar geschreven; de schrijver heeft verstandig geschift tussen datgene wat opneming verdiende en datgene wat in een beknopt boek onvermeld mocht blijven; een zeer groot aantal paradigma's en andere voorbeelden geven een goede kijk op flexie en op idioom; vooral dit laatste is van grote betekenis. Het valt in 't biezonder te prijzen, dat de syntaktiese e. a. voorbeelden in zeer goed Russies geschreven zijn.

Zeer zeker zal dit boek, waarvan betrekkelik gauw een tweede uitgave nodig bleek, nog meerdere drukken beleven. Met het oog hierop zou ik de volgende opmerkingen onder de aandacht van de auteur willen brengen.

Het was m.i. goed geweest, aan het begin van sommige hoofdstukken enige algemene opmerkingen in te lassen: zo zou vóór de klankleer gewezen kunnen worden op de krachtige artikulatie van de Russiese klanken, uiterlik zichtbaar aan een veel sterker openen van de mond onder het spreken, dan waaraan de Engelsen gewoon zijn. — Bij het konsonantisme zou een algemene

opmerking over de niet-geaspireerde uitspraak van alle konsonanten op haar plaats zijn, — alsmede een hoofdstukje over het wezen der mouillering. Wat hierover bij de verschillende afzonderlike klanken wordt gezegd, is niet altijd geheel juist en bevordert niet het juiste begrip van konsonantmouilléring in het algemeen. — Ook een samenvattende behandeling van het vokalisme der zwakbetoonde lettergrepen is gewenst. — M.i. staat de gehele klankleer niet op dezelfde hoogte als het overige deel van het boek. Zo stelt de schrijver zich, misschien omdat de juiste uitspraak toch niet uit boeken te leren is, te veel tevreden met een van verre benaderen der uitspraak. Nu ik de laatste tijd aan Engelsen Russiese les geef, merk ik telkens weer op, hoe sommige Engelse klanken, wat klankwaarde en intonatie aangaat, zeer ver afstaan van die Russiese klanken, die er het meest op gelijken : zo is bijvoorbeeld Forbes' mededeling, dat *u* „when accented is pronounced like English *oo* in *boot*" bezwaarlik juist te noemen. — Wat de vormleer aangaat, is het te hopen, dat de schrijver in een volgende uitgave ook aksentregels zal geven : hij liet ze tans weg, daar hij meende, dat de lektuur van geaksentueerde teksten en het daarbij bezigen van een woordeboek meer zullen uitwerken dan aksentregels. Ik moet echter uit eigen ervaring verklaren, dat ik, toen ik Russies leerde, zeer veel gehad heb aan de aksentregels der grammatika, en misschien nog meer, toen de grammatika van leerboek naslaboek werd. Wanneer men nu ziet in een boekje als Černyšow's Zakony i prawila russkago proiznošenija, hoe weinig bladzijden voldoende zijn voor betrekkelik volledige lijsten der onder de voornaamste aksentschema's vallende woorden, mogen wij hopen, dat Forbes in een volgende druk de aksentregels zal opnemen.

Eveneens met het oog op een volgende druk wijs ik op enige kleinigheden. Hierbij zijn o.a. een paar aksentfoutjes ; deze verdienen te meer gesignaleerd te worden, daar ze zo zeldzaam zijn :

Blz. 22 : „there is nothing to prove that there was a sound corresponding to this letter [hard teken] in the Russian as spoken then [10e eeuw]." Er zijn wel degelik gegevens, wijzende op de uitspraak van *ŭ*, *ĭ* zelfs na de 10e eeuw ; zie Šachmatow Očerk drewněǰšago perioda istorii russkago jazyka 210 vv. — Blz. 36 : Dat *l* voor cons. + pal. vokaal als ital. *gl* gesproken wordt, is onjuist, zowel in 't als voorbeeld gegeven *lže-prorók* als bijvoorbeeld in *zapólnit'*. — Blz. 47: *bez tolku* betoont de praepositie. — Blz. 48 : Naast *graždáne* spreekt men *gráždane*. — Blz. 52 : Naast *jáblok* staat *jáblokow*. — Blz. 74 : Op de veel voorkomende uitspraak *-kəj*, *-gəj*, waar *-kij*, *-gij* geschreven wordt, diende gewezen te worden. — Naast *anglijskij* ook *ánglijskij*. — Blz. 86 : *činy* is oxytonon. — Blz. 92 : *Obě sestry'* kan wel degelik gezegd worden. — Blz. 94 : NB. *sam-drúg*, *sam-tretéj*, *sam-četwërt*. — Blz. 96 : *Dés'atero*, aldus betoond. — Blz. 103 : Gewoner dan *dwugriwennik* is *dwugriwennyj*. — Blz. 105 : *Cholodnó* is mij onbekend.—Blz. 107 : Voor *ots'udá* lees *ots'úda*. — Blz. 109 : Voor *dawním dawnó* lees *dawným dawnó*. — Blz. 119 : Naast *sredí* ook *sred'*. — Blz. 121. *Iskat'* kan ook een akkusatief regeren. — Blz. 124 : Naast *u nejó* ook *u nej*. — Blz. 131 : Als *k kakoj stati* vermeld wordt, had hogerop ook *s kakoj stati* opgegeven moeten zijn. — Blz. 133 : Gewoner, minder emphaties dan *céloe lěto* is *vsě lěto*. — Blz. 156 : Naast *súju*, *-ješ* gewoner *sujú*, *-jëš*. — Blz. 157 : lees *waját'*. — Blz. 166 : *Kl'alo* en *dalo* zijn paroxytona. — Blz. 192 : Dat de imperfektieve imperativus beleefder is dan de perfektieve, dat gaat niet altijd op : *sadites'* : *(pri)s'ád'te*. — Blz. 203 : Het elders goed geaksentueerde *nráwit's'a* is hier bij vergissing paroxytonon. — Blz. 223 : *Lomát'* : *lomít'* staat niet geheel op één lijn met *letát'* : *letě't* e. dgl. — Blz. 231 : *vzo-jti'*, niet *vz-ojti'* : we mogen niet zeggen, dat „the word with which it [*vz-*] is compounded begins with a vowel." — Blz. 232 : In de zin van „Zondag" is de gewone vorm *woskresen'e*, niet *-ie*. — Blz. 245 : Naast *čéstnoe slowo* ook *čestnóe slowo*. — *Neúžto*, *néšto* paroxyt. — Blz. 247 : De verwijzing naar blz. 130 is zonder een aanvulling aldaar onjuist.

Waarschijnlik zal de auteur voor een volgende druk veel kunnen profiteren van de helaas in West-Europa weinig bekende Očerk sowremennago russkago literaturnago jazyka van Šachmatow, in 1913 door het Studenčeskij Izdatel'skij Komitet der Petersburger hist.-phil. fakulteit gepubliceerd.

Leiden. N. van Wijk.

J. Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands. Assen, G. F. Hummelen. 1918. (Utrechtsche diss.).

Dit goedgeschreven proefschrift, onder den hoogleeraar Kernkamp als promotor in Juli te Utrecht verdedigd, is misschien wel wat kort, en wat al te veel ineengedrongen, maar uit het voorbericht blijkt dat de hr. Moll gemobiliseerd is, en volkomen terecht gewaagt hij aldaar van de moeilijkheid om het soldaten- en studieleven te vereenigen ; wij hebben dus dankbaar te aanvaarden dat de schr. niettegenstaande dat alles toch zulk een belangrijk en omvangrijk onderwerp heeft durven kiezen.

Het geheel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste handelt over het ontstaan van de Geschiedenis des Vaderlands (de schr. zet den titel niet zonder reden tusschen haakjes), en Tydeman's uitgave er van (blz. 9—31). Het tweede bespreekt : Bilderdijk's denkbeelden over historie en historieschrijven ; hoe hij die in praktijk brengt ; zijne bronnenstudie ; Bilderdijk en Wagenaar (blz. 32—59). Het derde en laatste geeft ons een verdere karakteristiek van de Geschiedenis des Vaderlands, en een en ander over taal en stijl (blz. 60—91).

Uit alles blijkt ons dat de schr. goed thuis is in dit merkwaardige prosawerk van den dichter, door sommigen bewonderd, door anderen te veel verguisd, een werk dat in ieder geval, als afkomstig van iemand als Bilderdijk, de aandacht van het nageslacht ten volle verdient. Niet alleen de Geschiedenis zelf heeft hij goed doorgewerkt, maar ook de zoo onmisbare Brieven (vooral aan en van Tydeman), ook het standaardwerk van Kollewijn, en de publicaties van Breen, van Colenbrander, van Fruin en vele anderen. En het komt mij voor dat hij in de meeste opzichten een billijk oordeel uitspreekt, niet alleen over Bilderdijk zelf, maar vooral ook over het nagelaten werk, dat zeker vele leemten heeft — noemde Groen het niet : récit superficiel, entremêlé d'observations acerbes et d'invectives parfois très-inconvenantes ? — maar dat toch aan den anderen kant weer een schitterend bewijs is van des dichters profetischen blik en alomvattende geleerdheid.

Volkomen juist zegt onze schr. dat Bilderdijk in de middeneeuwen leeft, dat zijn sympathie uitging naar den riddertijd : wat na de middeneeuwen kwam, een

koopmansrepubliek, dat was hem niet veel waard (blz. 85). Wij moeten dit natuurlijk cum grano salis opvatten, want B. was zeer zeker ook een kind van zijn tijd, een èchte 18de-eeuwer, maar toch blijkt uit deze uitspraak dat onze schr. in de psyche van Bilderdijk — om 't eens modern te zeggen — uitstekend is doorgedrongen. De Gesch. des Vad. is een zeer subjectief geschreven werk van een zeer subjectief mensch, maar tegelijkertijd van een groot denker en dichter, die ook het schijnbaar dorre onderwerp weet te bezielen. En bedenkt men tevens dat het niet veel anders is dan een schets of legger, in de drie jaren 1817—1819 geschreven, herschreven en aangevuld, als leiddraad bij de lessen of privatissima van Bilderdijk (blz. 21), dan zal men zeker geen te hooge eischen mogen stellen aan een werk, uit de viva vox geboren en door een vriend aan den drukker toevertrouwd, een werk waaraan de laatste hand nimmer gelegd is.

Vele deugden en vele gebreken, die zal een onpartijdig onderzoek ook in dit werk van den grooten dichter en geleerde naar waarheid kunnen aantoonen. Waar veel licht is, is veel schaduw.

Bilderdijk's hart en gevoel spraken dikwijls luider dan zijn verstand. Bij voorkeur haalt hij geestverwanten aan. Zijn aanhalingen zijn vaak slordig en niet na te gaan. Hij bestrijdt Wagenaar allerminst op waardige manier. Zijn resultaat is meer te danken aan intuïtie, dan aan ernstig zoeken. Dit oordeel van Moll (blz. 58—59), dat ook in hoofdzaak met het oordeel van Fruin en van Kernkamp overeenstemt (blz. 58), geeft zeker in 't algemeen volkomen juist de schaduwzijden terug van des dichters geschiedwerk, dat zelfs nog in onze dagen meer een strijdschrift dan een onpartijdige historische arbeid mag worden genoemd. Hoeveel hooger staat, naar onze meening, in dit opzicht de schrijver der Historiae et Annales, Hugo Grotius, toch ook in vele opzichten een partijman!

Maar hoeveel deugden, ook door Moll erkend, staan hiertegenover. Ik heb reeds onlangs (in de Vox Medicorum, Oct. 1918) bij het behandelen der geneeskunde in Bild. Gesch. des Vaderlands aangetoond, welk een rijke bron van kennis hier voor ons vloeit, en welk een profeet Bild. ook op dit terrein geweest is. Onze schr. vermeldt met voldoening dat sommige studenten, waaronder van de besten, hoog met B. en zijn colleges wegliepen, dat zijn frissche, nieuwe en opgewekte voordracht in hooge mate suggestief moet zijn geweest (blz. 84). Dit is een waar en rechtvaardig oordeel. L'essentiel dans l'éducation, zeide Renan terecht, c'est le réveil. Het was een geluk, dat Bilderdijk zoo vrij stond tegenover alle officieel gedoe — deze woorden van den schr. maak ik tot de mijne (blz. 85). En, last not least, ook de taal en stijl van dit nagelaten werk bezit vele en groote verdiensten.

Over die taal en dien stijl nog eenige opmerkingen; de hr. Moll is ook hier, wij zagen reeds waarom, noodgedrongen kort geweest, maar het onderwerp zelf verlangt meer. Komt later eens de door mij op touw gezette groote Bilderdijk-uitgave, in den trant van van Lennep's Vondel, tot stand, dan zal ook aan Bilderdijk's prosa de aandacht moeten worden geschonken, die deze hoofdfiguur in onze letterkunde ten volle verdient.

Hetgeen Moll over de Gesch. des Vad., van dit standpunt bezien, opmerkt toont een vlijt en een belezenheid die allen lof verdient (blz. 85—91), maar kan natuurlijk overal worden aangevuld. Een samenvattend oordeel, een soort van eindoordeel dus over B.'s prosa, liefst na vergelijking met al zijn andere prosageschriften, wordt hier gemist, en dit is jammer, want het onderwerp zou zulk een studie ten volle verdienen. Evenals het fraaie en gespierde prosa van Vondel (b.v. in zijn Horatius) nog dikwijls te weinig gekend, en dus miskend wordt, zoo is het ook met het prosa van Bilderdijk, niet alleen in dit zoogenaamde geschiedwerk, maar ook in zijn taal- en dichtkundige verhandelingen, in zijn brieven, en zoovele andere prosageschriften. Wel schittert de dichter bovenal in den versvorm, in onvergankelijke gedichten, maar ook zijn rijmeloos (naar Vondel het uitdrukte tegenover Hooft) verdient ten volle te worden gekend. Het hartstochtelijke, bijna Oostersche karakter van den dichter komt in zijn prosa zeer goed te voorschijn, wel liep de groote man zelf met driekanten steek en deftig achttiende-eeuw's kostuum, maar in zijn voordracht, in zijn prosa zooals 't door Tydeman en leerlingen is opgeteekend, gooit hij alle deftigheid over boord en toont ons het volle leven. Ook dit is een der groote verdiensten van dezen nagelaten arbeid.

Utrecht. H. C. Muller.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament; VI, Römerbrief 1.2 **Th. Zahn.** Deichert, Leipzig. 1910. (Pr. geb. 14 M.).

Den 10en Oct. vierde deze nestor der N. T.ische wetenschap zijn 80en verjaardag met alle eer, die zijn vaderland hem geschonken heeft. In 1838 in de Rijnprovincie te Meurs geboren, studeerde hij te Bazel, Erlangen en Berlijn. Na een loopbaan als leeraar aan een gymnasium en als „repetent", werd hij in '71 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, dat hem in '72 tot dr. theol. hon. causa promoveerde. In '77 werd hij gewoon hoogleeraar te Kiel, in '78 te Erlangen, in '88 te Leipzig, in '92 weder te Erlangen. In 1897 verleende Cambridge (Engeland) hem een eeredoctoraat. In 1909 nam hij emeritaat, waarbij Erlangen hem tot dr. phil. hon. causa bevorderde. Verder was hij ook „geheimraad." Van meer beteekenis is 't wellicht zijn werken te noemen: Forschungen z. Gesch. des N.T.l. Kanons, 9 deelen (1881—1916), Geschichte des N.T.l. Kanons, 1889—90, Einleitung in das N. T., 2 dln., ^{3}1907 en in den Commentaar: Mattheüs ^{3}1910, Lucas $^{1.2}$1913, Johannes $^{3.4}$1912, Romeinen $^{1.2}$1910, Galaten ^{2}1907. In de „Forschungen" zijn ook texten uitgegeven, evenals in de „Geschichte"; apart dienen echter vermeld te worden in de Acta Apostolorum Apocrypha van Lipsius en Bonnet de Acta Johannis 1880 en de met Gebhardt en Harnack bewerkte groote editie der Patres Apostolici, 1875—78. Hij schreef studiën over Marcellus van Ancyra ('67), Hermas ('68) Ignatius ('73), Constantijn ('76), Cyprianus en de Duitsche Faustsage ('82), Epictetus en het Christendom^{2} ('94), over 't Wereldverkeer en de Kerk in de eerste drie eeuwen ('77), de Geschiedenis van den Zondag vooral in de oude Kerk ('78), Slavernij en Christendom in de oude wereld ('79), De aanbidding van Jezus in den tijd der apostelen ('85, ^{5}'09), Zendingsmethode in den tijd der apostelen ('86), Het apostolisch symbolum ('93), Schetsen uit het leven der oude kerk (^{3}'08) etc. Volkomen op de hoogte, technisch en critisch, van het werk van zijn vak, heeft hij, dwars door een tijdperk, dat de critiek

overspande, tegenovergestelde conclusies verdedigd met een geleerdheid en volharding, welke medegewerkt hebben tot de revisie van veel, waarbij velen zonder voldoenden grond als resultaat zou hebben willen berusten.

Zahns commentaren dragen dan ook alle het stempel van zwaren arbeid. Men moet ze bepaald *lezen*, want voor het naslaan van een textverklaring, wat b.v. bij Sanday en Headlam door druk en indeeling vergemakkelijkt wordt, zijn ze niet bedoeld. Alles hangt hier samen — gelijk in het oorspronkelijk alles samenhangt. De verwardheid, waartoe zulk een methode kan voeren, treft men hier echter niet: een meester in het vak, een geoefend academisch docent is hier aan het woord. Het kan wonderlijk schijnen, dat men na 622 pp. uitlegging van de 23 pp. 8o van „Romeinen", nog aan 't spreekwoord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister" herinneren wil. Toch dringt inderdaad de lectuur daartoe. Wie met de enorme litteratuur over Paulus en over dezen brief eenigszins vertrouwd is, weet wat dit beteekent. Als tegenhanger b.v. tegen Lietzmanns *Römer* (HB. z. N. T., 1906), waar het vergelijkingsmateriaal uit de antieke wereld dikwijls te weinig gezift is voor een korten commentaar, kan Zahns terughoudendheid — die niet uit onbekendheid voortkomt — zijn nut hebben. Wanneer hij echter b.v. (p. 251) naar aanleiding van Rom. 7 : 14 sq. en Epict II 26 : 1. 4 (οὐ θέλει ἁμαρτάνειν ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὁ μὲν θέλει σὺ ποιεῖ... πῶς δ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ) zegt, dat dit „noch ferner liegt" heeft hij, wat die plaats betreft, tegen Windisch (*Taufe und Sünde* 1908, p. 183) wel gelijk. Met een uitspraak als „het praesens der psychologische analyse, dat den stijl der Stoïcijnsche diatribe's nabootst" komt de wetenschap niet verder. Maar, dat „das Wollen und Tun schon zu des Ap. Zeiten Schlagworte der stoischen Moralphilosophie und Psychologie gewesen sind", had hij, m. i., niet moeten ontkennen. Het is natuurlijk in abstracto juist, dat „als er dan een afhankelijkheidsbetrekking tusschen Paulus en Epictetus, die jonger was, bestaan moet.... E. minstens evengoed zich de „ergreifende in der Litteratur einzig dastehende Konfession des Paulus" herinnerd kon hebben om daaraan een teekenende uitdrukking voor zijn alledaagsche waarneming te ontleenen" — maar zoo eenvoudig ligt de quaestie toch niet. Zahn noemt die heele vergelijking „gerade an diesem Punkte recht zweifelhaft" en dat wel terecht. Doch waarom mist men hier het overbekende *video meliora proboque deteriora sequor*, om nog te zwijgen van Sophocles, Euripides, Plutarchus en Seneca? De psychologische diepte van Paulus' woorden — die men echter niet overschatten moet, zooals vooral bij den Luthersch-protestantsch geconstrueerden Paulus vaak geschiedt — is wellicht „einzig dastehend", maar het conflict, dat Paulus beschrijft, was *mutatis mutandis* reeds door de Grieksche tragici ontdekt. Ook waarschuwt Zahn den lezer, die Epictetus niet genoeg kennen zou, in 't geheel niet voor 't feit, dat diens losse, huiselijke stijl en alledaagsche voorbeelden, toch vaak heel wat diepers verbergen. Eigenlijk had hier de gansche quaestie van „nabootsing" der *diatribe* als een verkeerde *casus positio* terzij geschoven kunnen worden. Zahn zegt dan ook p. 352, dat 't te mal is, dat Paulus „der stoistischem Schulsprache die Gegensetzung von Wollen und Tun oder Können entlehnt haben sollte, die so alt ist wie die Tatsache dasz es Menschen giebt deren Können und Tun sich nicht mit ihrem Wollen deckt." Doch dit is eigenlijk het eenige bizonder treffende voorbeeld van een gebrek aan „Beschränkung" en van minder zuivere behandeling van het vergelijkingsmateriaal.

Wat men bij Zahn ook niet zoeken moet, is weerlegging van de duizend en een vondsten van „interpolaties" en dergelijke, vgl. C. Clemen *Die Einheitlichkeit der paulinischen Briefe*, 1894, ten onzent Van Manen en Völter. Zahn acht het niet de taak van den uitlegger om alle invallen en alle kluwens van hypothesen, die daarmee samenhangen, te gaan bespreken. De taak van opperscheidsrechter over alle textcritische, philologische, litteraire, critische, bestaande en slechts gefingeerde moeilijkheden aanvaardt hij niet: (p. 23) „Den ingewikkelden gang der gedachten van Rm. op te helderen en tevens alle mogelijke of toch in de litteratuur opgedoken opinies, uitleggingen en gissingen voortdurend te behandelen, zou mij onmogelijk geweest zijn. Ook thans zijn de opvattingen der oudkerkelijke exegeten en de opvattingen, waarvan de oude vertalingen blijk geven, veel vaker in rekening gebracht dan de nieuwe commentaren, die iedereen ter hand kan nemen." Wat hij in dat opzicht, vooral met het oudste Syrisch en Latijn, weet te bereiken, is bewonderenswaardig. Het philologisch gebruik van de LXX vergoedt grootendeels dat het getuigenis der Papyri niet zoo zelfstandig en grondig is bewerkt als geëischt mocht worden. Toch moet ik verklaren, dat Zahns gebruik der oude Grieksche exegese mij eenigszins heeft teleurgesteld. Het is een vermoeiend werk hier 't kaf te scheiden van het koren, doch na Zahns opzettelijke vermelding zou men als vrucht van levenslange bekendheid met deze volumineuze litteratuur, een rijker oogst, meer consequente en uitvoeriger citeering hebben verwacht. In Rom 8 : 28 leest men b.v.: οἴδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν. Wat is hier 't subject: πάντα of ὁ θεός, desverkiezend τὸ πνεῦμα (vs. 27)? Zahn erkent, p. 414, dat συν in συνεργεῖ niet op een meervoudig subject wijst, maar decreteert verder kortweg: „Falsch *Syr.*[1] „in allem hilft er (Gott) ihnen zu Guten", eine Auffassung, welche gelegentlich schon bei Orig. (*Orat.* 29. 19, *Philocalia*, ed. Robinson, p. 257, nicht so pp. 227, 229; nur wenig verdunkelt *Tom.* 20, 23 *in Joh.*) und in AB Einschiebung von ὁ θεός vor εἰς veranlasste. Paulus würde ἐν πᾶσιν für πάντα geschrieben, überhaupt sich deutlicher ausgedrückt haben." Dit laatste is geen argument; was Paulus op duidelijkheid uit geweest, Zahns commentaar zou geen ruim 600 pp. gehaald hebben. Het eerste is tegenover de Grieksche exegeten en codices als A B bij een schrijver als Paulus, wel al te vrijmoedig. Ondanks het feit, dat Origenes ervoor was, vindt men deze exegese b.v. ook bij „Oecumenius" — vaak de grootste gemeene deeler of de publieke opinie der Grieksche kerkelijke exegese — n.l. (ed. Veronensis 1532) fol. 315:

...βοηθούμεθα ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ τὰ κακὰ εἰς ἀγαθὰ ἡμῖν περιτρέπει. ΠΑΝΤΑ συνεργεῖ. πάντα, φησί, καὶ τὰ κακά. καὶ γὰρ καὶ ταῦτα περιτρέπει ὁ θεὸς εἰς ἀγαθά. εἰς γὰρ εὐδοκίμησιν τῶν πασχόντων περιστρέφεται. μεῖζον δὲ τὸ εἰς ἀγαθὰ περιστρέφεσθαι τοῦ μὴ παντελῶς ἐπελθεῖν...

Zahn behoort ook in zooverre nog geheel tot het tijdperk, waarin men het N. T. vooral in isolement zocht te

verstaan, dat hij aan de „exegetische Kärrnerarbeit", den soliden onderbouw van „wissenschaftliche Kleinarbeit in ganz systematisch durchgeführten speziellen und speziellsten Untersuchungen und Zusammenstellungen geschichtlicher, grammatischer, lexikalischer, Textkritischer Art u. s. w." zijn deel meer dan overvloedig heeft geleverd. Daarom kon hij, evenals wijlen B. Weiss († 1918, zie: Scheffen, *Zum Gedachtnis von* —, 1918, p. 55), het recht hebben om van de „religionsgeschichtliche Schule" te zeggen: „Ich lese die Bücher, die von jener Seite veröffentlicht werden, überhaupt nicht mehr. Meine Lebensarbeit ist abgeschlossen." Zoo is het hier niet, al konden de *extravagances* van sommigen de groote waarde van de scherping van het onderscheidingsvermogen door deze studiën soms doen betwijfelen. Toch mist men b. v. bij de behandeling van Rom. 6 en verder bij de sacramentalistische problemen een voldoende uiteenzetting b. v. met Reitzenstein (*Hellenistische Mysterienreligionen* 1910). Wanneer deze b.v. beweert dat Rom. 6 : 1-14 „ganz hellenistischen Mysterienvorstellungen entspricht, vgl. συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον mit Lietzmann's Kommentar..." dan is dit m.i. zeker te veel gezegd, maar Zahns verzekering (pp. 296-297), dat „het begraven zijn hier niet als een zelfstandige gebeurtenis naast het sterven wordt beschouwd, maar als de bezegeling van den dood, als 't ware als het zichtbaar wegzinken in den toestand van dood-zijn" hier op zijn plaats was wegens Christus' dood en opstanding „alsmede om analoge gebeurtenissen in het leven der Christenen" bevredigt niet. Uitdrukkingen als, „auf den Tod Christi getauft sein" zijn ons juist tot problemen geworden. Antwoord op zulke vragen geeft Zahn slechts zelden — dan echter blijkt telkens weer, dat zijn grondige exegetische betrouwbaarheid een fundament voor verder onderzoek biedt.

Drukfouten en andere kleinigheden zijn er uiterst weinig (p. 159 l. r. v. o. Wircklichkeit). Tot die categorie zou men ook haast rekenen de vertaling van διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος door „geistige Liebe" Rom. 15:30 (p. 603), waar 't evenwijdige διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (vgl. Gal. 5:22) duidelijk voor eene opvatting van πνεῦμα als persoon pleit: „That brotherly love which is one of the fruits of the Spirit working in us" (Sanday & Headlam *ad loc.*). Voor de opvatting van 't geen ἀγάπη beduidt — 't is niet identiek met ons „liefde" — is dat niet geheel onverschillig.

Alles saamgenomen voldoet deze commentaar als uitlegging aan hooge, op 't gebied van philologische nauwkeurigheid aan zéer hooge, op dat der textcritiek aan de hoogste eischen; een excurs als die op pp. 618—620 over πώρωσις en πήρωσις is een toonbeeld van zakelijk beknoptheid, helderheid en zuiver wetenschappelijk oordeel, die het diepste respect wekte voor het werk, dat achter dezen commentaar schuilt. Hij doet den grooten en welverdienden naam van Zahn weder ten volle eer aan.

Groningen. J. de Zwaan.

Maria E. Lulius van Goor, De Buddhistische non, geschetst naar gegevens der Pāli-literatuur. Leiden, E. J. Brill. 1915. (Leidse diss.).

Allereerst acht ik mij verplicht mijn verontschuldigingen aan te bieden aan Mej. Lulius van Goor en mijn lezers voor de lange, zeer lange tijd sinds het verschijnen der hier te bespreken dissertatie verstreken. Had ik voorzien, dat zo vaak ander werk mij zou noodzaken de studie er van ter zij te leggen, ik zou deze beoordeling nimmer op mij genomen hebben. De keuze van het veeleisende onderwerp en de prijzenswaardige uitvoering van het werk, zijn redenen te méer, waarom het mij spijt, de Schr. te kort te hebben gedaan.

Zoals zij in haar voorbericht meedeelt, had zij zich onder Prof. Speyer de kennis van het Pāli eigen gemaakt en in overleg met hem het onderwerp van studie gekozen; op dat ogenblik ontviel haar haar leermeester. Toen bood Prof. Kern haar zijn hulp, zowel in het algemeen bij de opzet van het werk, als in het biezonder bij de vertaling van de Gotamī-legende.

De eigenschappen, die ons in het werk treffen, zijn de zorgvuldige voorbereiding, de raadpleging ener omvangrijke vakliteratuur, bescheidenheid, eerlikheid en nauwgezetheid. Behalve de algemene werken over Buddhisme en Indiese beschaving — alles bijeen heb ik een vijftig titels geteld — zijn ook de betreffende tijdschriftartikels geëxcerpeerd. En de Schr. brengt haar kennis te pas, waar we er inderdaad behoefte aan gevoelen.

De belangrijkste bronnen, door haar gebruikt, zijn de Bhikkhunī-vibhaṅga (1), het tiende hoofdstuk van de Cullavagga (2), de Therīgāthā (3) en het Apadāna van Gotamī (4). Daarbij komt uit de kommentatoren-literatuur: Dhammapāla's Paramattha Dīpanī op de Therīgāthā (5) en stukken uit Buddhaghosa's Manoratha Pūraṇī (6).

Van de stukken 2, 3, 5 (ten dele) en 6 (voorzover geraadpleegd) bestaan vertalingen; aan de Bhikkhunī-vibhaṅga loopt de Bhikkhu-vibhaṅga, door Oldenberg vertaald, parallel. Had de Schr. aldus voor veel van haar werk over bestaande vertalingen te beschikken, toch levert haar boek in de vorm van toelichting of korrektie oorspronkeliks genoeg. Bovendien is de vertaling van het Gotamī-apadāna, zoals gezegd, haar eigen werk.

Het boek is in zeven hoofdstukken verdeeld:

I. Overleveringen omtrent het ontstaan der nonnenorde; o. a. bevattende: vertaling van Cullavagga X, 1; de tegenstrijdigheden in de berichten omtrent het koncilie te Rājagaha; de inleiding van Dhammapāla's kommentaar.

II. De Bhikkhunī in het werkelike leven: een thematiese behandeling van stof, gevonden in de Vibhanga en een klein gedeelte van de Cullavagga.

III. Het reglement van de tucht: verhouding tussen Cullavagga en de voorschriften van de Vibhaṅga; toelichting van Oldenberg's mening; bespeking van Cullavagga X en de Bhikkhunī-vibhaṅga in de volgorde van de tekst.

IV. De Therī in de legende: vertaling van vijf legenden uit de Manoratha Purānī met okkasionele kritiek op de vertaling van Mrs. Bode.

V. De Therīgāthā: vergelijking in wetenschappelik en literair opzicht der vertalingen van Neumann en Mrs. Rhys Davids; literair-historiese beschouwingen over de gedichten zelf; inhoudsopgave der gedichten groepsgewijze. (Door de volstrekte afhankelikheid van Mrs. Rhys Davids' werk is dit hoofdstuk vrijwel overbodig en weinig aantrekkelik).

VI. Mahāpajāpatī Gotamī en haar geslacht: een

hoofdstuk, dat evenals de aantekeningen achter in het boek, aan de Schr. de volle gelegenheid geeft haar ijver in het verzamelen en haar belezenheid te tonen.

VII. Het apadāna van Gotamī. (Zie boven).

Op een tweetal punten zal ik hier slechts uitvoerig ingaan.

De grote bewondering, die de Schr. voor Mrs. Rhys Davids gevoelt, heeft haar een enkele maal parten gespeeld. Hoe anders is het mogelik de vertaling van Therīgāthā 23 (Psalms of the Sisters p. 25) „zeer fraai" te noemen en te beweren, dat daarin de aanwijzingen van het Pali-kommentaar gevolgd zijn! Inderdaad maakt de Schr. zich van haar taak al te gemakkelik af met de mededeling, dat ze de waarde van het kommentaar hier niet waagt te beoordelen. Heeft ze het wel behoorlik gelezen? Anders zou haar gebleken zijn, dat *jīvitahetukena kariyamāṇaṃ chattakam pi me na vacchati* onmogelik kan betekenen: „my husband calls me not even an umbrella which he makes for his livelihood"! Zowel de genetivus (-dativus) *me*, als het passivum *vacchati*, dat *āsi* (was) in de tekst omschrijft, is daarmee in strijd. Volgens de kommentator betekent het bedoelde tekstvers: „de schaamteloze! zelfs een parasol werd niet van mij genoemd", d. w. z. „schaamteloos als mijn man was, gunde hij mij bijvoorbeeld (*vā*) niet eens het gebruik van een rieten parasol, zoals hij die in zijn beroep vervaardigde." Met deze vertaling is dan tevens de waarde van het kommentaar gevonden; deze is nul. Trouwens het vervolg van de passage wordt nog dwazer. Het leest achter *ahiriko me chattakaṃ vā'si* (waarin het willekeurig een negatie had gelast) een nieuw zinnetje in de tekst, luidende *ahitako me tato vasi*, niets anders dus dan een varia lectio van het voorgaande; *vāsi* wordt daarin uitgelegd als aoristus van *vāyati* (Childers, s. v.: to emit an odour, to be emitted); een der twee uitleggingen van dit zinnetje komt in vrije weergave hierop neer: „door de zware arbeid van het vlechten van parasols raakten mijn ingewanden in de war." Om de kroon op zijn werk te zetten, wordt vervolgens *vāsi* verbonden met *ukkhalikā*, dat in de tekst volgt. Hoe iemand bij al die onzin kan zeggen, ik durf er de waarde niet van beoordelen, is mij een raadsel. Ik meen, dat de geanalyseerde passage mij rechtigt tot de volgende konklusies: 1. Dhammapāla's exegese heeft alle gebreken, die aan Indiese kommentaren plegen eigen te zijn; 2. Reeds ten tijde van Dhammapāla was de oorspronkelike redaktie van Therīgāthā 23 verloren. (Vgl. Mrs. Rhys Davids' opmerkingen over het metrum).

Wat de apadāna-vertaling betreft, komt het mij voor, dat de Schr., die zich alle moeite geeft om haar boek ook toegankelik te maken voor lezers, die zich niet met Pālistudieën hebben beziggehouden, in haar aantekeningen meer hulp had moeten bieden. Zo zou een beknopte analyse goede diensten hebben bewezen. M. i. laat zich het apadāna het best in vieren splitsen: I. inleidende dialogen en Gotamī's toespraak tot Buddha, II. de wonderen van Gotamī en haar vroegere levens, III. de wonderen der nonnen en haar toespraak tot Gotami, IV. vaarwelzegging, dood van Gotamī en van de nonnen, Buddha's lijkrede. Ook een karakterisering van de stijl zou voor de Westerse lezer gewenst zijn, maar in ieder geval had de dogmatiek meer aandacht verdiend; inzonderheid de parallele, dogmatiese passages (vs. 80—81; 128—131, 185—187), die aan het einde van drie der genoemde hoofddelen voorkomen. Zo had de Schr. bij vers 80 een noot over de „drievuldige leer" moeten geven (zie Childers, s. v. *vijjā*); bij de verzen 129—130, 185—186 aantekenen, dat hier van de zes *abhiññās* sprake is; bij vers 187, waarin de vier *paṭisambhidās* verkeerd zijn weergegeven, en bij vers 131 verwijzen naar haar eigen noot op p. 111, die een juiste verklaring van prof. Kern bevat. Verder zou ik bij vers 17 een verwijzing gewenst hebben naar Mahāvaggu I, 6, 19; bij vers 180 naar Childers' artikel over *pañcacakkhu*. Maar bovenal behoorde het allerlaatste vers beter vertaald en juister toegelicht te zijn. De vertaling van *-gocarā* is breedsprakig en zonderling; *satipaṭṭhāna* is niet een dvandva, maar een tatpuruṣa, zoals de schr. bij Childers s. v. of bij Kern (Manual p. 67) had kunnen vinden. Bovendien geeft het vers tot de volgende opmerking aanleiding: in de vroeger genoemde, parallele passages worden deugden van Arhants opgesomd; hier, in de vermaning der discipelen, *smṛty-upasthāna*'s en *bodhyaṅga*'s vermeld, deugden, die het systeem der dogmatiek onder de *bodhipakkhiyā dhammā* opsomt; deze zijn over 't algemeen van een meer innerlike aard dan de bekwaamheden en magiese gaven van de Arhant.

Hier en daar ben ik op grammatikale moeilikheden gestuit, waarvan de Schr. geen rekenschap geeft; bijv. in vers 56, waar men of *sussanti* of anders *yehhi* zou verwachten; in vers 127 lijkt mij de emendatie onvoldoende, moet men wellicht *cira* door een aoristus *cari* of *vasi* vervangen (vgl. Childers s. v. *saṃvāso*)?

Intussen deze opmerkingen zijn slechts bijzaak; ik wil eindigen de Schr. mijn dank te betuigen voor het genot, dat de lezing van haar boek mij geschonken heeft.

Doorn. B. Faddegon.

E. G. Browne, Materials for the study of the Babi Religion. Cambridge, University Press. 1918. (Pr. sh. 12/6).

Het werk, welks titel, hierboven is afgedrukt, bevat een elftal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die verschillende tot dusver onbekende of althans onvolledig bekende, de religieuse beweging der Babis betreffende zaken ophelderen. Het is dus te beschouwen als eene aanvulling op de reeds eerbiedwaardige lijst van geschriften, welke de schrijver aan dit onderwerp gewijd heeft. Daardoor is het uiterst moeilijk, om niet te zeggen ondoenlijk, in een kort bestek een eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud. Toch wil ik trachten op het voornaamste de aandacht te vestigen, want ik onderschrijf van ganscher harte wat de auteur op bladz. 8 zijner Inleiding van de Babis zegt, nl.: „a movement which, even if its practical and political importance should prove to be less than I had once thought, will always be profoundly interesting to students of Comparative Religion and the history of religious Evolution", zoodat het niet nutteloos kan geacht worden hen, die in deze zaken belangstellen en het boek nog niet kennen, op de belangrijkheid daarvan te wijzen. Laat mij daarom beginnen met te vermelden dat dit, evenals andere werken van den geleerden schrijver, smaakvol uitgevoerde boekdeeltje versierd is met tal van illustratiën, portretten van bekende Babis, facsimilé's van gewichtige oorkonden enz., dat het vlot en frisch geschre-

ven en aan het einde met een alfabetischen Index voorzien is, waarin ieder met een oogopslag kan vinden wat hem in het bijzonder belang inboezemt. Zeer te waardeeren voor de studie van het Babisme is bijvoorbeeld de inhoud van het derde artikel, bevattende aanteekeningen omtrent boeken en geschriften door of over de Babis geschreven, die hetgeen de schrijver daaromtrent reeds vroeger mededeelde aanzienlijk uitbreiden, daar hier tal van zeldzame Perzische uitgaven en handschriften bekend gemaakt worden, van welks bestaan wij te voren onkundig waren. Zijn deze mededeelingen hoofdzalijk voor vakmannen bestemd, de gewone lezer zal met belangstelling kennis nemen van den inhoud der beide voorafgaande artikelen. Het eerste (bladz. 1—112) bevat de Engelsche vertaling van een oorspronkelijk in het Arabisch geschreven overzicht van de geschiedenis der Babis tot 1898. Het tweede (bladz. 114—173) bevat tal van interessante bijzonderheden omtrent de propaganda der Babis in Noord-Amerika en den hoofdleider daarvan I. G. Khairu'lláh, bij de lezing waarvan het bekende *mundus vult decipi* ons af en toe voor den geest komt. De overige opstellen zijn van geringeren omvang en om niet te uitvoerig te worden moet ik er van af zien hier zelfs de titels daarvan te noemen. Ik eindig dus met eene opmerking van meer algemeenen aard. Uit de boven door mij aangehaalde woorden van den schrijver straalt niet onduidelijk door, dat zijn standpunt in de waardeering der Babis niet meer geheel hetzelfde is als vroeger. Verwachtte hij vroeger van hun optreden eene politieke regeneratie van Perzië, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben hem blijkbaar daarvan doen terugkomen. Inderdaad hebben de Babis in de Perzische revolutie geen noemenswaarde rol gespeeld. Maar ook in praktisch opzicht verwacht hij niet meer veel van hen. Hij bedoelt wel daarmede, dat ook in het religieus-zedelijk leven van het Babisme ter nauwernood een invloed ten goede verwacht kan worden. De onverkwikkelijke strijd om het primaat tusschen de afstammelingen van Behā Allāh en de daardoor veroorzaakte verdeeldheid onder de Babis zelve geeft daarbij veel te denken. Maar er is meer. Onder de hoofdstukken van het hier door ons besproken boek is er ook een (het 10de), waarin Browne een résumé geeft van een dertigtal ketterijen, die een orthodox Shiietisch schrijver in de leer der Babis heeft opgemerkt en dáár lezen wij onder Nr. 21 (bladz. 334), dat Behā Allāh wel is waar steeds den mond vol had van verdraagzaamheid en algemeene menschenliefde, maar dat zijne volgelingen in de praktijk daarvan verre afwijken. Browne zelfs teekent daarbij aan dat dit verwijt niet geheel ongegrond (with some reason) is. Wanneer een zoo hoog staand geleerde, niettegenstaande zijne warme sympathie voor het Babisme zich in dien zin uitspreekt, dan kunnen wij het voor zeker houden, dat zijn oordeel juist is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

Scribisne litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. Von **K. Thieme.** Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Dresden und Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung. 1916. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

„Die Gepflogenheit, lateinische Briefchen und Korrespondenzkarten zu schreiben", lezen wij in het voorbericht van dit smaakvolle boekje, „ist noch mehr verbreitet, als mancher glauben möchte. Gerade hier empfiehlt sich das Lateinische als eine verhältnismäszig nur wenigen bekannte Sprache, um in der Abfassung des Inhaltes sich gröszere Freiheit zu wahren." Inderdaad werd de eerste uitgave, die in 1908 verscheen, in betrekkelijk korten tijd uitverkocht, daar 't werkje reeds lang voor 't verschijnen van den tweeden druk niet meer te krijgen was. Thieme's verzameling Latijnsche briefjes behoort tot dezelfde collectie, waarin 't aardige boekje van Capellanus „Sprechen Sie Lateinisch?" opgenomen is. De bewerker schrijft over het algemeen uitstekend Latijn; hij is vertrouwd met de dictie van Cicero's en Seneca's brieven, met de comici, met Erasmus en Muretus. Hij houdt zich dan ook niet angstvallig aan het z.g. Ciceroniaansche Latijn en zorgt er voor, dat zijn zinnen niet te lang zijn en voor ieder begrijpelijk. Het boekje is in 11 afdeelingen verdeeld. Zoo vinden wij uitnoodigingsbriefjes; een verzoek van een neef, die student is en aan zijn oom geld te leen vraagt, brieven op reis geschreven. Wij lezen over een bal, een felicitatie met een examen, een verloving; verder is de studie 't onderwerp van verschillende briefjes; ziekte en overlijden worden behandeld. Ook de politiek krijgt zijn beurt. Men vindt modellen voor aanbevelingsbrieven. De laatste afdeeling is aan de kerk gewijd, terwijl een geografisch aanhangsel in alfabetische volgorde de Latijnsche namen van steden, landen, bergen, rivieren enz. meedeelt.

Men leest Thieme's brieven met genoegen, zonder dat we den indruk krijgen, dat we met „potjeslatijn" te doen hebben. De moderne begrippen worden meestal op eenvoudige wijze weergegeven; zoo lezen wij no. 35 *maxima me laetitia affecit nuntius per telegraphum delatus te despondisse tibi Annam sororem meam*; nog eenvoudiger *modo telephonice mihi nuntiatum est* eqs. Leelijk en bovendien foutief is een omschrijving als in brief 25: „den 18den 's middags zijn wij van plan met den sneltrein naar Magdeburg te reizen", wat in 't Latijn zoo uitgedrukt wordt: *die 18 h. m. citatiore personarum vectura vapore mota Parthenopolim volumus proficisci.* Dit doet denken aan de Latijnsche vertaling van 't woord sigaar en is bizonder geschikt om de heele moderne Latijnsche correspondentie in discrediet te brengen. Natuurlijk is er niets tegen, dat iemand, die nu eenmaal in 't Latijn wil correspondeeren, schrijft: *Rostochium via ferrata veni*, maar men moet de taal geen geweld aandoen. Over 't algemeen echter is 't Latijn zuiver en vlot, en slechts enkele briefjes en uitdrukkingen zijn, wat de Engelschen „wooden" noemen.

Zwolle. P. J. Enk.

Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose. With an Introduction and notes by **E. Kruisinga.** Utrecht, Kemink & Zoon. 1918. (Pr. *f* 1.10).

Al sedert jaren komt Dickens' *Christmas Carol* voor op de lijst van leer- en leesboeken van veel H.B.Scholen en Gymnasia, en het ziet er vooreerst niet naar uit dat het zijn plaats zal verliezen. Behalve om het verhaal zelf, dat steeds met genoegen zal worden gelezen, wordt het ook gebruikt om een kijkje te geven op maat-

schappelijke toestanden in Engeland in de eerste helft van de vorige eeuw. De eigenaardige moeilijkheden, veroorzaakt niet alleen door het idioom, maar ook door toespelingen op allerlei wetten en gebruiken, maken dat men, om het recht te kunnen genieten, een goede geannoteerde editie moet gebruiken. Totnogtoe werd hierin op uitnemende wijze voorzien door de bekende editie van ten Bruggencate, met verklaringen in 't Nederlandsch onderaan de bladzijden.

Nu heeft Dr. Kruisinga een editie bezorgd, die in sommige opzichten verschilt van de bovengenoemde, en die het verhaal tot een welkome lectuur zal maken niet alleen voor schoolleerlingen, maar ook voor meergevorderden.

Behalve een korte levensschets van Dickens gaat aan het verhaal vooraf een beknopte en zeer duidelijke beschrijving van „England during the Era of the Reform Act." De verhoudingen tusschen de verschillende partijen in het Parlement, de toestand van nijverheid en landbouw, de Reform Act, de Poor Law Amendment Act, Chartism, de misbruiken van den kinderarbeid, enz., worden genoemd en in 't kort beschreven, en hierin vindt de lezer de verklaring van de, in 't verhaal voorkomende, toespelingen op vele gebruiken en op de wetten waaronder het Engelsche volk toen leefde.

De verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn in 't Engelsch, wat tegenwoordig in dergelijke boeken verlangd schijnt te worden. Ze zijn zeer volledig en geven ook de verklaring van sommige moeilijkheden, die door vroegere *annotators* over 't hoofd waren gezien. Het boek bevat ook eenige plaatjes, maar ze moeten onderdoen voor die in de editie van ten Bruggencate.

Rijsenburg. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Een commissie, benoemd door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond stelde een belangrijke brochure samen *Over hervorming en beheer onzer musea* (A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., Leiden). In deze brochure wordt gehandeld over *Reorganisatie onzer Rijksmusea*, een *Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea* gegeven, *De opleiding van onze museumdirecteuren behandeld*, en aan het slot een aantal in de vergadering van den den Nederl. Oudheidk. Bond van 3 Juli 1913 aangenomen stellingen gepubliceerd.

De redaktie ontving de derde, geheel herziene, druk van het tweede stuk der *Blijspelen van Terentius*, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. P. Hoekstra, Haarlem, 1918. Dit stuk bevat de *Phormio* en de *Adelphoe*. Ook van Ernst Diehl, *Res gestae divi Augusti*, werd ons de derde druk toegezonden. Het boekje geeft de Latijnse en de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum*, met uitvoerige aantekeningen aan de voet der bladzijden; de prijs is M. 1.60 (Bonn, 1918).

Bij de firma Perrin en Co. te Parijs verscheen G. Goyau, *Le cardinal Mercier* (met twee portretten); G. Goyau, *Les catholiques allemands et l'empire évangélique*. Voorts zagen het licht bij Bloud en Gay (Parijs-Barcelona), *L'Arménie martyre* en *Syriens et Chaldéens*, beide boeken geschreven door E. Griselle. Eindelik moeten wij als ons toegezonden geschrift dat op de oorlog betrekking heeft, nog vermelden n°. 7 van de *Internationale Bibliotheek* (Uitgeversmaatschappij „de Hofstad", te 's-Gravenhage) getiteld *De ware oogmerken van Duitschland ten opzichte van België*, een gedenkschrift en twee nagelaten brieven van Gouverneur-Generaal von Bissing.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Nov.-Déc.: Ch. Diehl, La destruction de Saint-Démétrius de Salonique. — P. Girard, Au tombeau d'Oedipe. — A. de Laborde, De quelques manuscrits à peintures des bibliothèques de Pétrograd. — E. Chavannes, Rapport sur les travaux de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient en 1916-1917. — A. L. Delattre, Une grande basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage — P. Durrieu, Un barbier de nom français, membre de la corporation des libraires et enlumineurs de Bruges en 1472. — J. B. Chabot, Note sur l'alphabet libyque. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1916-17.

1918, Janv.-Févr.: G. Mendel, Les travaux du Service archéol. de l'armée française d'Orient. — M. Dieulafoy, Le Maroc et les Croisades. — P. Paris, Fouilles à Bolonia (prov. de Cadix). — Carton, Note sur des chapiteaux chrétiens de Tozeur (Tienisie). — A. Thomas, L'identité de Maitre Jean de Meun, étudiant à l'Univ. de Bologne en 1265—1269. — A. Moret, Un nomarque d'Edfou au début de la VIe dynastie.

Mars-Avril: L. Léger, Un petit problème de littérature comparée. — Ph. Fabria, Fourvière en 1493. — L. Carton, Nouvelles recherches sur le littoral carthaginois. — Seymour de Ricci, Trois bornes milliaires du Soissonnais. — Zeiller, L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria. — Cl. Huart, Les derviches d'Asie Mineure.

Mai-Juin: Mlle J. Duportal, Note sur un dessein qui pourrait être de Germain Pilon. — Capitan, L'entrelacs cruciforme. — E. Cuq, Note complém. sur l'inscription de Volubilis.

Rheinisches Museum, LXXII, 1: L. Weniger, Vom Ursprunge der Olympischen Spiele. — O. Hense, Chares u. Verwandtes. — F. Boll, Zu Demetrius de elocutione. — H. Schenkl, Zur Biographie des Rhetors Himerios. — W. Heraeus, Zu Petronius u. d. neuen Arvalekten-Fragmenten. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — W. Kroll, Arnobiusstudien. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, I. — Miszellen.

2: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen. — B. A. Müller, Zum Ninosroman. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, I. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, II. — U. Kahrstedt, Zwei Beitr. zur älteren Röm. Geschichte. — G. Helmreich, Zu Marcellus de medicamentis. — P. Cauer, Platons Menon u. sein Verhältnis zu Protagoras u. Gorgias. — Miszellen.

Journal of Hellenic Studies, XXXVIII: P. Gardner, A Female Figure in the Early Style of Pheidias. — W. Lamb, Seven Vases from the Hope Collection. — W. R. Lethaby, Greek Lion Monuments. — W. G. Arkwright, Lycian a. Phrygian Names. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, III. — A. Gwynn, The Character of Greek Colonisation. — W. M. Ramsay, The Utilisation of Old Epigraphic Copies.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIV, 3: G. P. Rouffaer, De agrarische rechtstoestand der bevolking op Java en Madoera. Rapport uitgebracht door Mr. C. Th. van Deventer op 16 April 1904. — C. van Vollenhoven, Antirouffaer. — Ph. S. van Ronkel, Mededeelingen aangaande een palataliseerend Minangkabausch dialect. — N. J. Krom, De Bodhisattwa's van den Mendut. — N. Adriani, J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar.

Studiën, XC, Nov.: Is. Vogels, De Dordtsche Synode en het recht v. h. individueel geweten (1618-1918). — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Katholieke Hervormer van Spanje, IV. — P. Albers, In Memoriam † P. Joannes v. Kasteren. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. | N°. 5. | Februari 1919

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Carl D. Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations I. Chicago, University of Chicago Press. 1918. (Pr. $ 0.50).

Dit deeltje, gewijd aan de behandeling der Grieksche dentaal-sufflixen, heeft vooral waarde als verzameling van materiaal — ten deele gebaseerd op een voorloopige verzameling van wijlen A. W. Strabon, — minder door nieuwheid en oorspronkelijkheid van zienswijzen. Toch valt in enkele punten een vooruitgang op de tot nog toe verkregen resultaten aan te wijzen. Zoo b.v. beschouwt men ἄλειφα doorgaans als een geïsoleerd geval van een nom.-acc. op -α uit *n̥*, vgl. het frekwentè -μα uit *mn̥* (skr. *-ma*, lat. *-men*). Buck meent echter dat de vorm ἄλειφα, naast ἄλειφαρ, te danken is aan den analogischen invloed van sommige vormen of -μα (vgl. Fraenkel KZ., XLIII, bl. 1168), wellicht ἄλειμμα; of wel het was oorspronkelijk een plurale tantum *o*-stam. Merkwaardig is ook de verklaring der sekondaire τ-flexie van γέλως, ἔρως, ἱδρώς en χρώς als wortelend in de overgeleverde τ-flexie der verbaaladjektieven op -ώς, al is het een bezwaar, dat de anologie hier zuiver formeel is en zonder eenigen semantischen steun.

Schrijver bespreekt achtereenvolgens de neutra met genit. op -ατος (met uitzondering van -μα, -ματος), de woorden op -ᾶς, -ᾶτος en -ης, ητος (met uitzondering van die op -της, -τητος), de woorden met genit. op -ωτος, en die met genit. op -ιτος, -κτος, -ρτος (die op -ντος zullen later behandeld worden). Vooral aan persoonsnamen als Μένης, Φέρης is de noodige aandacht gewijd: hypocoristica, blijkbaar gebaseerd op appellativa, die personen aanduidden, als πένης, πλάνης enz. Buck verdeelt ze in benamingen van: legendary heroes, Greek citizens en foreigners.

De ongemeen groote bekendheid van den auteur met de Grieksche dialekten is aan de behandeling van het onderwerp in niet geringe mate ten goede gekomen. Ook dient vermeld, dat de waarde en bruikbaarheid van dit fascikel niet weinig verhoogd wordt door een in verhouding zeer uitvoerige woordenlijst.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 4). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917.

In dit artikel, dat nog geen dozijn pagina's vult, tracht de schrijver een lans te breken voor de echtheid van Lysias' Epitaphios, daarmee positie nemend tegenover een lange reeks van bestrijders, door Reiske geopend en door Sauppe en Blass — en vele anderen — voortgezet.

Een zaak van zulk een lijvig dossier in zoo'n kort bestek te behandelen is gewoonlijk weinig vruchtbaar, tenzij men de communis opinio met enkele nieuwe argumenten komt steunen. Deze omver te werpen of haar een gevoeligen stoot toe te brengen, heeft Hude, zelf trouwens te weinig zeker van zijn zaak (zie p. 4, reg. 8 en p. 13), dan ook allerminst bereikt. Valckenaer's stellig oordeel over den Epitaphios: „Nil in illa Lysiacum" vereischt toch wel een forscher bestrijding, dan het weinige, wat schrijver over den stijl van deze redevoering opmerkt (pag. 8).

De bewijsvoering, door Hude gevolgd, is in hoofdzaak deze: „De Epitaphios vertoont overeenkomst met Plato's Menexenos; Plato kan alleen van een authentieke rede van Lysias gebruik hebben gemaakt; dus is Lysias werkelijk de schrijver."

Dat twee redevoeringen van eenzelfde, weinig afwisseling toelatend type eenige gelijkenis vertoonen, spreekt wel van zelf. De aanrakingspunten, door H. opgenoemd, zijn onbeduidend en worden door het gemeenschappelijk doel der beide oraties voldoende gemotiveerd, zonder dat men aan nadere verwantschap behoeft te denken.

Bovendien — en dit is mijn voornaamste bezwaar tegen

deze verhandeling — wordt met geen enkel woord gerept van een andere vraag, die met deze ten nauwste samenhångt, de vraag n.l. naar de verhouding tusschen den Epitaphios en Isocrates' Panegyrikos, wel het volledigst behandeld in de Berlijnsche dissertatie van E. Wolff, Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum, 1896, waarin de opvallende gelijkenis tusschen deze redevoeringen in een helder licht is gesteld en zeer waarschijnlijk is gemaakt, dat de Epitaphios — ten onrechte aan Lysias toegeschreven — een navolging van de rede van Isocrates is. Wie het standpunt van Hude inneemt, zal dus eerst de krachtige argumenten van Wolff moeten ontzenuwen, voordat hij eenige aanspraak op geloof zal kunnen maken.

Leiden. M. A. Schwartz.

A. Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — A. Karkavitsas Verhalen van de Zee. — K. Palamas, De dood van den Pallikaar. Nieuwgrieksche Novelles, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1918. (Pr. ƒ 0.65 het deeltje).

De novelles door Mevr. Lambert-van der Kolf vertaald, zijn in West-Europa weinig bekend, al bestaan er ook van sommige overzettingen in het Frans, in het Duits en het Italiaans. Slechts Palamas' De Dood van den Pallikaar heeft een zekere vermaardheid gekregen, dank zij een hoofdartikel in de Figaro, dat de grote litteraire waarde van het stuk in een helder licht stelde. De overige novelles werden bijna alleen gelezen, en tevens bewonderd, door het kleine getal niet-Grieken die zich tot de oorspronkelike taal van de schrijvers voelen aangetrokken. Het is te hopen dat de fraai uitgevoerde deeltjes die de firma Brusse tans in de handel heeft gebracht, wat meer bekendheid zullen geven aan deze kunst van fijne psychologiese waarneming en heldere kompositie.

Mevr. Lambert heeft er naar gestreefd om de kleur van het oorspronkelike te behouden zonder de Hollandse lezers al te zeer te verbazen door 't ongewone van dit Nieuwgriekse proza, dat in woorden van de allergewoonste spreektaal stoute beelden uitdrukt en de poëtiese levensopvatting van de eenvoudige vissers en zeelui weergeeft. Gemakkelik was dit niet, en de taak werd nog zwaarder door de talrijke techniese termen die in de novelles voorkomen en door het ontbreken van een woordenboek dat op alle vragen antwoord geeft. Op zeer verdienstelike wijze heeft de vertaalster haar werk ten einde gebracht. Ieder die haar vertaling leest zal gevoelen dat zij de gedachtenuiting weergeeft van een dichterlik volk.

Men mag verwachten dat deze drie deeltjes door nieuwe bundeltjes gevolgd zullen worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen. Tomus posterior,** qui historiarum libros, Germaniam, Agricolam, Dialogum de oratoribus continet. Leipzig, Teubner. 1914 (verschenen 1916). (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Wat ik in der tijd (*Museum* 1915, p. 37, 38) over het eerste deel dezer Tacitusuitgave schreef, geldt ook van de pars posterior: het is de beste teksteditie van Tacitus, die wij bezitten. Ook weer dezelfde deugden: een verstandig conservatisme, dat niet koppig verdedigt, wat de taal geweld aan doet, voldoende durf om, waar 't noodig is, emendatie's op te nemen, mits deze ook uit een palaeografisch oogpunt verdedigbaar zijn, volledige kennis der uitgebreide Tacitus-literatuur, en bovendien intieme vertrouwdheid met het Latijnsche taaleigen geen geringe verdienste in een tijd, die, zooals de scherpzinnige en sarcastische Housman het ergens uitdrukt, is out of touch with Latinity (Class. Rev. 1905 p. 318).

Evenmin als den vorigen keer zal ik de plaatsen opsommen, waar Andresen van Halm's tekst-constitutie afwijkt. In het algemeen kan men zeggen, dat Andresen nòg voorzichtiger is dan zijn voorganger, waar de vraag rijst, of de overlevering veranderd moet worden. Op enkele plaatsen gaat die voorzichtigheid te ver, bv. Hist. III. 33, 13 *cum omnia sacra profanaque in igne considerent*, waar met Ernesti *ignes* had moeten gelezen worden, cf. Verg. Aen. II 624 *omne mihi visum considere in ignis Ilium*, IX. 144 *at non viderunt moenia Troiae / Neptuni fabricata manu considere in ignis*? Juist aan deze parallellen is veel te hechten, daar Tacitus, zooals algemeen bekend is, een navolger van Vergilius was, cf. Schmaus, Tac. ein Nachahmer Vergils, Diss. Erlangen 1887. Vergel. verder Prop. III. 9. 37 *non flebo in cineres arcem sedisse paternam* (aldus Heinsius voor *paternos*), Stat. Theb. III. 183.

Agricola 38 kan *secreti colles* niet verdedigd worden. De beteekenis moet zijn volgens den samenhang „niet meer door menschen bezet", maar dat zit niet in *secreti*; Gudeman vergelijkt German. 40 *secreto lacu*, waar *secretus* echter „van menschelijke nederzettingen verwijderd" beteekent; lees met Ernesti *deserti*; wij hebben hier met een letteromzetting te doen, zooals bv. Propertius II. 32. 5 waar de Neapolitanus heeft: *deportantes sed abitur*, en waar de goede lezing is *deportant esseda Tibur*.

Er komen ook gevallen voor, waarin de lezing der mss. ten onrechte door conjectuur verbeterd is, bv. Hist. v. 8, waar *praepoluere* met Halm in *praepolluere* veranderd is, hoewel 't perfect. van *polleo* eerst bij zeer late auteurs voorkomt. *Praepoluere* is een reeds door Forcellini erkend ἅπαξ λεγόμενον. Terecht is Hist. I. 15 de onregelmatige infinitiv. *arcersiri* gehandhaafd, die door de meesten met J. Fr. Gronovius in *arcessi* veranderd wordt. Ik vermeld dit punt, omdat de uitnemende Latinist W. Heraeus in zijn kritiek op onze editie schrijft „bedenklich ist mir *arcessiri*", vgl. echter Liv. III. 45. 3, waar Conway en Walters aan de overlevering niets veranderen en *placere itaque patrem arcessiri* uitgeven, zie ook de interessante aanteekening van onzen nog altijd onmisbaren Drakenborch op deze plaats, Sall. Jug. 62. 4 met de opmerking van Kritz p. 332 en verder Neue-Wagener Lat. Formenl. III², p. 248, Kühner-Holzweissig I, p. 836.

Ook Hist. IV. 84 *insignibus quaeque in ipso manifesta* heeft Andresen verstandig gedaan met Puteolanus' conjectuur *quae* voor *quaeque* te versmaden; Heraeus teekent aan „nicht verständlich", vgl. echter W. A. Baehrens in de Mnemosyne van het jaar 1910 (vol. 38) p. 147 en vol. 40, p. 255, en Bonnet, le Latin de Grég. d. T. p. 302.

Er blijven natuurlijk in auteurs als Tacitus en Propertius steeds allerlei plaatsen over, waar de een de overgeleverde lezing zal handhaven, terwijl een ander haar absoluut onverdedigbaar acht. In zulke gevallen mag men er den uitgever van een ouden schrijver geen

verwijt van maken, dat hij deze of gene conjectuur niet *in den tekst* heeft geplaatst, tenzij men met onweerlegbare argumenten voor den dag komt. Wel hebben wij echter recht te verlangen, dat de *apparatus criticus* zulke gissingen vermeldt. In dit verband kan ik niet nalaten de woorden van den grooten Havet te citeeren, die naar aanleiding van Baehrens' conjectuur *iam poscentes* bij Propert. II. 1. 11 in zijn „Notes critiques sur Properce" (Paris 1916), p. 31 schrijft: „Hosius ne daigne même pas citer cette correction certaine"; waarop hij zeer waar laat volgen: „Rien ne caractérise mieux la déplorable mode de sélection qui sévit aujourd'hui et en vertu de laquelle les éditeurs laissent leur travail à recommencer à leurs lecteurs". Ook deze Tacitus-editie ontkomt niet geheel aan dit verwijt; ik wees daar in mijn vorige aankondiging reeds op, en ook voor dit tweede deel handhaaf ik mijn oordeel over de onvolledigheid van den apparatus criticus. Eenige voorbeelden zullen mijn bedoeling duidelijk maken.

Hist. II. 38 *nunc ad rerum ordinem venio*; Tacitus gebruikt op andere dergelijke plaatsen een werkwoord, dat „terugkeeren" beteekent, vgl. Ann. XII. 40 *ad temporum ordinem* · r e d e o. Daarom stelde Heraeus op onze plaats *redeo* voor, wat Andresen vermeldt; hij vergeet echter de conjectuur van van Herwerden *ad rerum ordinem* <re>*venio*, vgl. Ann. II. 24 *ut quis ex longinquo revenerat*. Hist. II. 87 mis ik de gissing van Leopold *severos* voor *servos* (zie Mnemosyne 32. p. 139).

Hist. III. 73 lezen wij: *inrumpunt Vitelliani et cuncta sanguine ferro flammaque miscent*. De uitdrukking *ferro flammaque* is een vaste verbinding, vgl. Tacitus I. 51 *quinquaginta milium spatium ferro flammisque pervastat*; Liv. I. 29. 2 *omnia ferro flammaque miscet*, een bijna woordelijke overeenkomst met onze Tacitusplaats, Liv. XXXV. 11. 11 *ferro flammaque omnia pervastant*. De vergelijking dezer plaatsen maakt 't zeer waarschijnlijk, dat *sanguine* een embleem is ter verklaring van *ferro*, zooals Hartman zag. Hiervan vermeldt de adnotatio critica echter niets.

Dialog. 13 ontbreekt de gissing van van Wageningen *labantem* voor *pallantem* (zóo de Vaticanus), zie Mnemos. 34, p. 148. — De histor. II. 70. 14 vermelde gissing *species* is niet van Hartman, maar van Leopold.

Drukfouten vond ik niet behalve p. 201, regel 20 *nocturuos* in pl. v. *nocturnos*. Het boek heeft een *index historicus*, die 80 pag. beslaat.

Zwolle. P. J. Enk.

J. H. van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus. Groningae apud M. de Waal. 1917. (Diss. der Vrije Gereformeerde Universiteit te Amsterdam).

Geen der oude Kerkvaders heeft in den loop der eeuwen zooveel belangstelling en sympathie gewekt als de groote Afrikaansche Leeraar. Wie wordt niet geroerd door het verhaal van zijn onstuimige jeugd en zijn treffende bekeering, verkregen door de tranen eener vrome moeder? Wie kent niet, althans van hooren zeggen, de titels van eenige zijner vermaardste werken — de Libri Confessionum bv. of de Civitate Dei —, die hem niet alleen onder de grootste kerkleeraars, maar onder de heerlijkste genieën der wereldliteratuur een eereplaats hebben verzekerd?

Ook Dr. v. Haeringen voelde zich, als zooveel anderen, tot Ambrosius' grooten leerling getrokken. In zijn proefschrift, den 9 Jul. 1917 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd, behandelt hij de werken, die Augustinus kort na zijn bekeering heeft voorbereid en te boek gesteld.

Tegen het begin der *feriae vindemiales*, October 386, had Augustinus zijn betrekking van leeraar der welsprekendheid te Milaan neergelegd en begaf zich naar Cassiciacum, een dicht bij de stad gelegen buitengoed van den grammaticus Verecundus. Daar bracht hij, dank den vrijgevigen steun van zijn rijken vriend Romanianus, eenige maanden door, zoowel tot herstel zijner geknakte gezondheid, als ter voorbereiding voor het ontvangen van het Doopsel.

Ten einde gedurende die dagen van rust ook anderen van nut te zijn, hield hij met eenige vrienden en leerlingen, die zijn afzondering deelden, van tijd tot tijd twistgesprekken over wijsgeerige en godsdienstige onderwerpen. De woorden der disputeerenden werden aanstonds, nog tijdens het gesprek, door een notarius opgeteekend en later door Augustinus zelf, gedeeltelijk eenigszins gewijzigd en verkort, te boek gesteld.

Zoo ontstonden de volgende werken, door Augustinus zelf in het eerste boek zijner *Retractationes* vermeld: Contra Academicos Libri III, De Beata Vita Liber I, De Ordine Libri II; ten laatste nog Soliloquiorum Libri II, waarin Augustinus niet met anderen maar met zich zelf redetwist.

Dat ook deze geschriften den weetgierigen lezer een rijke stof voor vruchtbaar onderzoek aanbieden, zal niemand verwonderen. Om slechts één zeer belangwekkend punt te noemen, men heeft zich de vraag gesteld, of en in hoever de gegevens, die wij hier omtrent Augustinus' bekeering en toenmaligen zieletoestand ontvangen, met die der dertien of veertien jaren later geschreven Confessiones geheel overeenstemmen.

Met deze kwestie houdt Dr. v. Haeringen zich in zijn proefschrift niet bezig. Hij bepaalt zich bij de bespreking van eenige minder belangrijke capita, die voornamelijk plaats, tijd, personen, volgorde der disputationes en dergelijke zaken betreffen.

Het zou mij natuurlijk te ver voeren, wilde ik hier de elf hoofdstukken der dissertatie een voor een doorloopen. Ik bepaal mij in hoofdzaak bij een enkel punt, dat mij van het meeste belang toeschijnt en waaraan de schrijver dan ook het grootste deel van zijn arbeid heeft gewijd.

Dit punt raakt de orde, waarin bedoelde twistgesprekken door Augustinus en zijn vrienden werden *gehouden*.

Zooals wij reeds opmerkten, heeft Augustinus tegen het einde zijner lange en vruchtbare loopbaan *in zijn Retractationum Libri* zijn vroegere werken opgesomd en hier en daar verbeterd of herroepen. Daar vermeldt hij ook de hier bedoelde disputationes: „Contra Academicos, vel de Academicis *primum* scripsi" (Retract. I 1). „Librum de Beata Vita non *post* libros de Academicis, sed *inter illos* ut scriberem contigit" (Retract. I 2). „Per idem tempus *inter illos*, qui de Academicis scripti sunt, duos etiam de Ordine scripsi" (Retract. I. 3).

Uit deze citaten maakte men veelal op, dat de disputationes in het eerste Boek contra Academicos verzameld, het eerst waren gehouden; daarna die van den Liber de Beata Vita, vervolgens die van Liber I de Ordine, dan die van Libri II en III contra Academicos en ten

laatste die van Liber II de Ordine, welke zeker na alle genoemde blijken gehouden te zijn.

Hiertegen maakt v. H. de m.i. zeer gegronde opmerking, dat Augustinus op de geciteerde plaatsen wel de orde aangeeft, waarin die gesprekken door hem werden *te boek gesteld* (scripsi), maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat zij ook in dezelfde orde *gehouden* zijn. Integendeel, door een zeer scherpzinnige redeneering komt hij tot het besluit, dat alle disputationes contra Academicos—dus de drie Libri van dien naam—met een tusschenpoos van zeven dagen, waarop *niet* werd gedisputeerd, onmiddellijk op elkander volgden. Daarna kwamen die van Liber I de Ordine, vervolgens die van De Beata Vita, eindelijk die van Liber II de Ordine. Anders was de orde van *het schrijven en uitgeveü* dezer dialogen. Hier komt Liber I contra Academicos, die afzonderlijk werd uitgegeven, op de eerste plaats; dan het Boek de Beata Vita, vervolgens de beide Libri de Ordine, die beide tezamen werden *uitgegeven*, hoewel althans het eerste gedeelte van Liber I de Ordine vóór De Beata Vita werd *geschreven*. Ten laatste werden Libri II en III contra Academicos te boek gesteld en gepubliceerd. De Soliloquia zijn gedeeltelijk tusschen de andere Disputationes geschreven, maar werden het laatst van alle voltooid.

Met dit betoog, waarvan ik hier alleen de uitkomst mededeel, kan ik mij zeer goed vereenigen; evenzoo met het zeer lezenswaardige hoofdstuk, waarin v. H. aantoont, dat Augustinus in deze dialogen zijn voorbeeld en voornaamste bron, Cicero, geenszins slaafs navolgt, maar aan hetgeen hij bij den grooten Romein ontleende, veel van eigen vinding toevoegt.

Waarom is deze degelijke dissertatie niet met een weinig meer zorg en sierlijkheid gesteld? Een Doctor in de klassieke Letteren dient toch de Latijnsche taal genoegzaam meester te zijn om een honderdtal bladzijden te kunnen uitgeven, zonder ze door tal van soloecismen en barbarismen te ontsieren, die niet alleen aan den zetter te wijten zijn.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup, ... udgivet af Det Danske Sprog-og Literatur selskab. Förste binds förste halvbind A—Anledning. Redigeret af **H. Juul-Jensen,** Köbenhavn Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, 1918. (Pr. kr. 6.—).

Deze aflevering is de eerste manifestatie van de tweede poging om de woordenschat van het Deens— „alle .... overalt brugelige og upaatvivelige Danske Oord" — in een Thesaurus vast te leggen en het is „upaatviveligt" om dit maar dadelik te zeggen, dat het deze keer beter zal slagen dan de eerste, waarvan het ter wille van de tegenstelling de moeite en de plaats loont een en ander in herinnering te brengen. Het was reeds ongeveer 1737 dat de Deense Staatsarchivaris Rostgaard en de historicus Langebek met de bovenstaande woorden aangaven wat zij van hun sedert 1693 door de eerste aangelegde collecties in het ontworpen woordenboek wilden opnemen en, zoals die daar nu geciteerde woorden luiden, zouden ze even goed altans de hoofdmassa kunnen aanduiden van de woordvoorraad die het werk van 1918 op wil nemen. Maar geheel anders wordt de zaak voor wie weet welke twee woorden de stippen hier vervangen. Langebek had n.l. uitdrukkelik gezegd dat hij alle „gode reene" woorden wenste op te nemen, maar dat hij onverbiddelik „alle grove, plumpe og liderlige Oord . . . som stride imod ærbarheden" er uit zou houden. En zulk een taalpolitie hoort nu volgens onze moderne begrippen niet bij een woordenboek thuis, waarvan de enige bedoeling kan zijn — binnen zekere grenzen, natuurlik, maar alléén die van het hoevéél — alles te geven wat feitelik algemeen in gebruik is, zodat bij de samenstelling ervan de subjektieve opvatting van het al of niet „goede" of „passende" absoluut buiten spel blijft.

Het genoemde werk waar dus in 1693 de eerste kiemen van gelegd werden, heeft een buitengemeen lang incubatie tijdperk doorgemaakt, want het eerste deel kwam pas 1793 in het licht en het laatste ... in 1905! — na meer dan tweehonderd jaar. En het is dan ook geen wonder dat reeds lang voor het verschijnen van dit laatste deel, de „Danicus" van de Universiteit van Kopenhagen, Prof. Verner Dahlerup zich aan het werk had gezet om op het voetspoor van de grote Europese woordenboeken er zelf een van zijn moedertaal voor te bereiden dat, al zou het dan ook niet in uitgebreidheid Grimm, de N.E.D., of ons Woordenboek trachten te evenaren, toch in de prinsiepes en in wetenschappelikheid daar niet voor onder zou doen; met dankbaarheid herdenkt Dahlerup het nut dat hij van een wetenschappelike reis gehad heeft die hij in 1903 op staatskosten naar Oxford, Göttingen en Leiden heeft kunnen maken. Het enorme Zweedse woordenboek valt in dat opzicht geheel buiten vergelijking; indien er geen verandering in de opzet en uitvoering komt, zal de algehele publicatie daarvan ook een paar honderd jaar in beslag nemen!

Wanneer ik het werk van Dahlerup, dat later door het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is overgenomen, onmiddelik volgen laat op het in de tweede plaats genoemde, dat van de Deense Akademie van Wetenschappen, is dit, waar we slechts aan de grote Nationale Woordenboeken denken, volkomen in den haak. Want èn het bekende Woordenboek van Molbech, lang het enige standaardwerk èn het in de jaren 1904—1914 uitgekomen werk in twee delen van Dahl en Hammer (Dansk ordbog for Folket) vallen buiten ons bestek en wel volstrekt niet alleen wegens de omvang. Want ook Molbech was het er slechts om te doen de tolk te zijn van het „zuiver korrekte" gebruik van de beschaafde taal, waardoor een massa van de prachtigste stof voor ons verloren moet zijn gegaan, terwijl zelfs het Da. O.f.F. in een tijd die de verzamelaars de plicht oplegt te weten hoe het hoort, zich leent tot een wanhopige poging om de Deense taal te „verrijken" door de formatie van allerlei gekunstelde neologismen die zonder enige waarschuwing als zeer gewone woorden worden aangevoerd; wat zouden de Leidse Heren zeggen als men hun in alle ernst voorsloeg „geschutman" voor artillerist en „deugdloon" voor... premie op te nemen? Bewonderenswaardig is, wat ik in 't voorbijgaan even zou willen aanstippen, dat de enige kritiek welke de Redactie zich hiervan veroorlooft de opmerking is, niet zonder humor, dat het woordenboek in kwestie in dit purisme „zijn eigenaardig karakter vindt". *Never was false pride humiliated so decorously.*

Dàt er al sedert enige tijd een nieuw groot Deens woordenboek in voorbereiding was, zal ook anderen dan de woordenaren van professie bekend zijn door een opstel

van Dahlerup zelf voor enige jaren in de Zeitschrift für Deutsche Wortforschung. Maar wat Dahlerup zich toen voorstelde was niet veel meer dan een „aflöser" voor Molbech, — hoewel volgens het eerste contract dat Dahlerup met zijn uitgever sloot, deze plaatsvervanger tóch al ongeveer twee maal zo groot zou zijn als de voorganger.

Maar voor velen zal het een verrassing zijn te merken dat het werk in 1915 door Dahlerup, wien het over het hoofd gegroeid was, aan de goede zorgen van het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is toevertrouwd en in verband daarmede, volgens het voorlopige plan altans, ongeveer 15 à 17 delen zal beslaan van een 640 blz. of ruim 1200 kolommen elk. Deze eerste aflevering gaat met zijn 640 kolommen tot *anledning* en belooft dus met deze eerste koene greep vlugger werk dan b.v. indertijd een ons niet onbekende voorganger, welks eerste deel in 18 jaar met ruim 2000 kolommen tot *ajuin* kwam. De bedoeling van de Deense Redactie is elk jaar een deel af te leveren, wat zelfs met de staf van jonge aktieve medewerkers zeker hard werken zal betekenen en misschien wel .... menige teleurstelling ook!

Het werk zal, in aansluiting aan de bestaande glossaren en woordenboeken van Wimmer voor de Runentaal, Lund voor de taal der oude Deense wetten (een volledige uitgave mèt woordenboek dat het werk van Lund zal vervangen, is in voorbereiding) en Kalkar voor de taal der 14de—17de eeuw (incl.), de moderne Deense woordvoorraad van de 18de—20ste eeuw omvatten, met dien verstande dat de Danske Lov van 1683, de volksliederen en de geautoriseerde bijbel en psalmen ook geëxcerpeerd zijn, hoewel ze strikt genomen tot de oudere perioden behoren. Voor die oudere tijd heeft men uit den aard van de zaak alleen de boekentaal om uit te putten, dat voor de 19de en 20ste eeuw de spreektaal het nodige kontingent levert spreekt van zelf.

En dit is een D e e n s Woordenboek. Noorse schrijvers zijn dus hier alleen gerepresenteerd voor zo ver hun woordvoorraad nog steeds met de Deense samenvalt, alleen zijn die Noren wier werkzaamheid geheel of gedeeltelik voor de scheiding van 1814 viel, hier geheel en al opgenomen. Noorse eigenaardigheden van de laatste tijd zal men hier dus vergeefs zoeken, — een echt Noors woordenboek is nog slechts in verre voorbereiding, v e r helaas in de zin van zeer ver van de verwezenliking af. De dood van Torp is voor die zaak een hele slag en wij zullen nog lang op de waardige Noorse pendant van Dahlerup moeten wachten, het beste substituut, het No. Eng. Wdb. van Brynildsen niet te na gesproken.

In ons woordenboek van het Deense r i k s m a a l zullen dialektwoorden alleen dàn opgenomen worden, indien ze óf over het hele land bekend zijn óf in werken gevonden worden die over het algemeen in 't rijks-Deens geschreven zijn. En mutatis mutandis is dit prinsiepe ook van toepassing op Deens Slang, Argot en de vulgaire taal. Uitdrukkingen die daar toe behoren worden alléén dan opgenomen, indien ze ook buiten die klasse der maatschappij gebruikt worden, waar ze thuishoren of geboren zijn.

Eigennamen worden alleen opgenomen waar ze als *communia* voorkomen, maar zelfs dan alleen als ze „algemeen" in gebruik zijn. Dat is een lastig kriterium. B ö o t e r (Deens: Molbo) neemt de O.D.S. (is dit niet een even geschikte verkorting als N.E.D. voor de New English Dictionary ?) al net even min op als van Dale ons vertelt wat voor luguber luchtje er aan een „Kamper" ui is. Kwestie van appreciatie!

Van vreemde volksnamen neemt de O.D.S. alleen die van de grote Europese landen op, niet die van de kleine lands d e l e n, dus wel I r e r en I r l æ n d e r, maar niet b.v. A l b a n e r en A n d a l u s i e r. Kwestie van appreciatie alweer ? Ja, maar ook toch nog iets anders. Niet alleen wegens de misschien pas morgen geldende grond dat, wat nu een landsd e e l is, dan een onafhankelik land kan zijn onder een nieuwe *mbret* (niet vergeten, dit woord, meneer Dahlerup!) of de zoveelste republiek in ons spiksplinter nieuw Europa zal vormen, — afgezien hiervan is op te merken dat dit juist meestal geen vormen zijn die ieder kent, en dat dus b.v. vreemdelingen moeten kunnen naslaan of de Denen van een Alban, of een Alb*anes*, of een Alba*ner* praten en hoe b.v. de meervoudsvormen zijn.

Maar ik geef toe: hier en elders zijn de grenzen onmogelik zo te trekken dat er niet altijd iets buiten valt wat een ander met recht en klem er binnen zou mogen wensen. Zéér treffend zegt de redactie na een uitvoerig verslag over de vreemdelingen die ze hebben opgenomen en welke niet: „wij hebben *aluminium* opgenomen maar niet *anthracit*" ('t is wel kras!) o m d a t w i j n u e e n m a a l k i e z e n m o e s t e n, maar wij geloven niet dat wij in strijd met onze prinsiepes gehandeld zouden hebben als wij juist anders om gedaan hadden"!

In verband met die wijze woorden zal een ieder ook hun twijfel op 't stuk der neologismen begrijpen. Het prinsiepe is, dat alleen die opgenomen worden welke buiten de enge kring van de „uitvinder" door zijn gedrongen en dit is allesins verdedigbaar. Zo verbaast 't mij volstrekt niet ook zelfs in de laatste van Dale niet het woord Batavist te vinden dat ik ruim dertig jaar geleden eens met jeugdig entoesiasme voor Nederlandicus heb voorgeslagen — dat ik nog altijd even lelik vind, — ik geloof n.l. niet dat ooit iemand mij de eer aangedaan heeft mij hier na te volgen. Maar wat een vreemd idee dan wel *ad-led*, — letterlik, *bij-lid*", voor een nieuwe grammatiese kategorie op te nemen. Het werd pas in 1913 door Jespersen in zijn *Sprogets logik* voorgeslagen, en zal 't ooit doordringen ? Dezelfde geleerde spreekt van *tyd* (vgl. l y d) voor de *betydning* van een woord. Zal die vorm ook opgenomen worden ? Hier is werkelik ruimte voor twijfel!

Ook voor de samenstellingen moesten zij zich sterk beperken. Men zal zich veilig neer kunnen leggen bij de opmerking dat men evenmin van een woordenboek kan verwachten dat het elke samenstelling opgeeft als van een rekenboekje dat het alle getallen opneemt: volkomen begrijpelik stellen ze dan ook als prinsiepe op slechts *die* samenstellingen op te nemen, welke als zodanig een nieuwe eenheid vormen, een nieuw begrip welks betekenis zich niet zonder meer laat vaststellen uit de kennis van wat de samenstellende delen betekenen, — tegen dit prinsiepe wordt nu wel eens gezondigd, maar gelukkig dan zo dat het werk eerder iets te veel dan te weinig geeft. Maar één vraag zal toch wel bij vele gebruikers opkomen. Samenstellingen van i n d i v i d u e l e aard werden niet opgenomen, „al zijn ze ook nog zo mooi, eigenaardig of interessant", behalve een hoogst enkele keer als ze eens in een zéér populair werk voorkomen. Het komt mij voor dat de redactie hier in strijd handelt met haar eigen prinsiepes van de voorafgaande kategorieën. Wanneer nu

een woord als „dugfaldstid" (om er maar één te noemen) van Joh. Jörgensen's *Stemninger* eens „aansloeg" en ook door andere gebruikt werd? En eigelik: zelfs als dit niet 't geval was! Waarom *deze* kategorie van individuele woorden zo stiefmoederlik behandeld en neologismen met zulke open armen ontvangen? Komen woorden als *mindeslynget*, *stövregnsdrys*, *toneregn* niet eerder in aanmerking om als „echte(s), der Nachwelt unverloren" te blijven dan het stijfpedante *adled*, meminisse horresco?

Indien wij nu het voorafgaande samenvatten, zien wij dat de O.D.S. de algemene Deense taal van ± 1700 af wil omvatten, met enkele kategorieën slechts in een omvang opgenomen die noodzakelik subjektief door de persoonlike opvatting der redactie beperkt is. Met een „moge deze niet àl te verschillend zijn van die der gebruikers", ontwapent zij eventuele scherpe kritiek alweer even beminnelik als afdoende.

* * *

Naast en na de vraag wàt opgenomen dient, komt dit zeker niet minder belangrijke: hoe het opgenomene, d.w.z. de artikels bewerkt zijn.

In de orthografie die de offisiële Deense ministeriële verordeningen consakreert, zijn de woorden in streng alfabetiese orde opgenomen. Elk artikel bestaat uit twee delen: het „hoofd" en de betekenissen. Onder het eerste vindt men de grondvorm van het woord in kwestie, zijn grammatiese kategorie, zo nodig met aanduiding van verbuiging of vervoeging, de uitspraak, de etymologie, geschiedenis er van (dit klinkt ietwat alsof de etymologie en de historie van een woord twee geheel verschillende dingen waren, maar misschien is dit niet de bedoeling?) en het „gebruiksgebied" d.w. zo veel zeggen als de rang en de stand van de woorden. Na het „hoofd" komt dan de indeling in verschillende kategorieën van de „betekenissen" van het woord, elk door citaten en verwijzingen geillustreerd.

Niettegenstaande de redactie van het Museum de grenzen van deze aankondiging, zeer welwillend, toch al zeer wijd trok, heb ik nog alleen maar plaats voor een enkel woord bij het bovenstaande, en kies daar voor een opmerking over de uitspraak, die foneties aangegeven is, begrijpelikerwijze volgens het in Denemarken zeer bekende sisteem van Jespersen.

Dat die uitspraak voor zeldzame en vooral verouderde woorden *niet* is aangegeven, lijkt op 't eerste gezicht als van zelf sprekend: hoe kan men de gebruikelike uitspraak van een woord aangeven dat niet meer in gebruik *is*?, zal menigeen vragen en een dergelijke consideratie zan dan ook wel de reden zijn waarom de ongebruikelike woorden in den regel ook onuitsprekelik moeten schijnen. Maar de vraag is of de zaak, door een kleine dubbelzinnigheid in het woord „gebruikelike uitspraak," zo niet verkeerd wordt voorgesteld. Neen, natuurlik kunnen wij niet verwachten dat de uitspraak van een sedert lang overleden, of een stervend woord in alle détails vaststaat, iets waar de redactie de nodige nadruk op legt, maar wat moet een arme vreemdeling nu doen, die toch ook mee mag spreken — en ik denk bovendien dat het probleem ook voor menige *indfödt* zal bestaan — wanneer ze in hun lektuur zulk een verouderd woord als b.v. *adrienne* tegen komen of *ameublement* of zelfs een echt Deens woord als *afgudinde*? Zij kunnen zulk een woord toch maar niet eenvoudig niet uitspreken d.w.z. in de lektuur kalm overslaan? Kan iemand er een ogenblik aan twijfelen dat er bij die, ik erken het: twijfelachtige woorden toch wel altijd *iets* van die uitspraak „vast staat", n.l. als resultaat van de onbewust in de geest van de Deen heersende analogiewerking, een norm natuurlik nog niet (of niet meer) maar toch wel iets dat daar veel op lijkt en iets dat met zo goed als onfeilbaar gevoel of gehoor b.v. weet aan te geven of „men" in het laatste woord de eerste *d* als stop of als spirant uitspreekt en of in *ameublement* de laatste sillabe als — *ent* of als — *ang* klinkt. En wie kan beter dan de redactie dit onbewuste taalgevoel hunner landgenoten in een bewust geformuleerd resultaat omzetten? Wat ze merkwaardigerwijze, naar 't mij wil voorkomen, feitelijk al menigmaal gedaan *hebben*! Of wat is het anders dan zo iets, wanneer ze bij een massa woorden die door hen zelf met 't teken voorzien zijn, dat de boekentaal aanduid, waartoe het woord behoort, — wanneer ze van die woorden toch wel de uitspraak aangeven? Zo b.v. *affotografere*, *afhöste*, *afjævne* enz. enz.,; bij *afruste* zijn er zelfs twee nuances aangegeven! Bestaat hier bij zulke zeldzaam in de spreektaal voorkomende woorden die „vaste uitspraak" in de leestaal anders dan in een met tamelike zekerheid in 's sprekers brein werkend analogiegevoel? Welnu, alles wat hun gevraagd wordt is dat de redactie de werking daarvan op veel meer gevallen toe zal passen. Is het niet merkwaardig dat bij het werkwoord *afrejse* de uitspraak wel vast heet te staan, maar dat die bij het substantief *afrejse* niet aangedurfd werd?

Indien er verder plaats beschikbaar was, zoude er nog menige opmerking hierbij te maken zijn, — over de fijne onderscheiding der semasiologiese nuances — die misschien wel eens in al te veel subtiliteitjes ontaardt — over het eigenaardige idee de volgorde der citaten te rangschikken niet (of altans slechts bij hoge uitzondering, cf. *adled*) volgens het jaar waarin de stukken in kwestie zelf geschreven zijn, maar volgens het debuutjaar van de schrijver (dat er dan nog niet eens altijd bijstaat! Hier is het schitterend voorbeeld van de N.E.D. vergeefs geweest), — maar dit moet volstaan.

Ik wil ten slotte de *joyeuse entrée* in de wetenschappelike wereld van dit welgeschapen kindje vieren door nog de aandacht te vestigen op een paar omstandigheden die *m.i.* alle lof en algemene navolging verdienen, ofschoon deze laatste *sincerest form of flattery* voorlopig misschien alleen maar het a.s. Noorse Woordenboek te stade zal komen.

Ten eerste dat het, o, zeldzame uitzondering in deze benarde tijden, zo buitengewoon goedkoop is. Vervolgens dat de redactie de uitstekende gedachte heeft gehad zo hier en daar, vooral waar het etymologiese problemen geldt, naar een uitvoeriger discussie en het een of ander tijdschriftartikel te verwijzen. Dit mist men, meestal op grond van voorgewend plaatsgebrek, maar al te veel in de etymologiese woordenboeken.

Maar vooral wil ik eindelik op een derde punt wijzen dat van een buitengewoon brede opvatting getuigt en dat wel eens aan andere woordenaren, *past, present and to come* mag worden voorgehouden, voor de twee laatste kategorieën als een opwekkend en navolgenswaardig voorbeeld.

De duizenden en nog eens duizenden *fiches* met gebruikte èn ongebruikte citaten van het grote Engelse woordenboek worden gelijk bekend zal zijn, te Oxford wel is waar bewaard (wat al heel mooi is, want die van ons grote Woordenboek worden vernietigd, naar het schijnt omdat er geen *plaats* is ze te bewaren), — maar zorgvuldig in grote kisten gepakt, ergens in de onderaardse gewelven van de Clarendon Press weggestopt, opdat ze niet voor een konkurrent gebruikt zouden kunnen worden, een kleinheid van denken die men bij die grote natie niet zou verwachten. Daarentegen worden die van het Deense Woordenboek met àl het materieel dat voor de samenstelling er van gediend heeft en nog dient, b.v. ook de veel vollediger oorspronkelike woordenlijsten, enz., op de Koninklike Biblioteek te Kopenhagen bewaard en zij zullen steeds door belangstellenden gekonsulteerd kunnen worden.

Waarlik, hier herkent men de geest van de bekende Maecenas, Brygger Jacobsen, te Kopenhagen, die aan de ingang van het door hem geschonken laboratorium, een inscriptie deed plaatsen met de heerlike boodschap dat geen van de aldaar verkregen resultaten der wetenschap ooit geheim gehouden mag worden, maar altijd voor een ieder toegankelik en beschikbaar moet zijn.

Nijmegen. H. Logeman.

G. Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand, Paris, Hachette. 1918. (Pr. fr. 3.50).

Als een vervolg en, waarschijnlijk, als het slot van zijn studies over de exotische elementen van Amerikaanschen oorsprong in de Fransche letterkunde (z. *Museum*, XIX, 423 en XXI, 263), geeft Chinard dit nieuwe werk, waarin de geschiedschrijver, dien we kenden, zich ook doet gelden als een fijn kunstrechter. De stof trouwens moest hem wel er toe brengen aan het esthetische element een bijzondere aandacht te wijden : waar tot nu toe in de vorige werken slechts hier en daar de invloed van 't amerikanisme doorflitste in een letterkundig of artistiek trekje of in een lichte gevoelsuiting, daar heeft men in dit nieuwe boek over Chateaubriand's Amerikaansche exotisme vóór alles te doen met een psychologisch en esthetisch vraagstuk.

Want hij is de toovenaar, in wien veel van de ideeën die het amerikanisme in de 16e tot 18e eeuw had aangebracht, terug te vinden zijn : de behoefte aan daden en de drang naar ongekende avonturen in ongerepte landen, de overtuiging dat te midden der oervolkeren een gelukkig natuurleven te leiden is, een zoeken naar absolute vrijheid, een herschepping van de naar nieuwe indrukken vaag dorstende ziel, een ziel immers waarop duizenden jaren van beschaving hun last van angstig zoeken hadden doen neerploffen. En de toovenaar Chateaubriand kwam. René l'Enchanteur noemden hem Pauline de Beaumont, die het voorrecht had doodelijk vervelende boeken voor hem te excerpeeren, waaruit hij *le Génie du Christianisme* deed opbloeien, en zijn vrienden, Joubert of Fontanes ; veel, veel later, vijftig jaar wel, deed een andere vriendin van den toovenaar, Hortense Allart de Méritens, de herinneringen aan hun dwaasheden weer opdoemen in *les Enchantements de Mme Prudence de Saman l'Esbatz* (1872).

De toovenaar ! Maar die vertrokken was, niet om kleuren aan zijn palet te voegen, zooals de pelgrim naar het Heilige Land eenmaal een beetje cynisch en ontnuchterend zou erkennen, maar gedreven door drang naar daden. Chinard zet in het eerste hoofdstuk, *la Préparation au Voyage*, uiteen hoe de lichamelijk krachtige, kerngezonde Bretagner, door zijn omgeving, zijn lezen, zijn aangeboren zwerflust tot de daad wordt gedreven ; Rousseau, Raynal, de Malesherbes, drie elementen werken samen om hem naar Amerika te doen gaan met een tweeledig, schijnbaar onvereenigbaar, doel : het epos van den natuurmensch te schrijven en de Noord-Westelijke doorvaart te vinden. Was bij hem de drang tot actie het sterkst, toen hij den achtsten April 1791 zijn reis ondernam ? Chinard (p. 25) acht dit waarschijnlijk en meent in hem een activiteit te ontdekken, die Victor Giraud in zijn *Nouvelles études sur Chateaubriand* niet sterk genoeg heeft in 't licht gebracht.

Le Voyage en Amérique is de titel van het tweede hoofdstuk. Er is, na Joseph Bédier's baanbrekende artikels over de data ervan, over den gevolgden weg, over de schriftelijke bronnen, over de reddende plagiaten, die hem toestaan ons vóór te tooveren alles wat hij niet gezien heeft, een heele litteratuur ontstaan : l'abbé Bertrin, die het eerst Bédier vruchteloos bestreed, E. Dick's *Plagiats de Chateaubriand*, Madison Stathers met zijn Grenobler dissertatie *Ch. et l'Amérique*, Chinard, Giraud, Beaunier e.a. En de toovenaar is niet in een gunstiger toestand gekomen sinds zijn waarheidsliefde opnieuw zwaar op de proef werd gesteld door de publicatie van het dagboek van zijn bediende Julien (1904), en de onderzoekingen van Pater Garabed over *Ch. en Orient* (1914). Het derde hoofdstuk, *le Voyage dans les terres de l'Ouest et en Louisiane* sluit zich bij het tweede hoofdstuk aan ; samen vormen zij een preciseering van hetgeen we thans weten over zijn reis, de indrukken die hij moet hebben gehad toen hij in Juli aankwam — zijn heele verblijf gaat van 10 Juli tot 10 December 1791 —, de ontnuchteringen die hem moeten hebben gekwetst, het afzien van zijn plannen als ontdekkingsreiziger, den gevolgden weg en de gedeelten die hij er bij heeft gefantaseerd door zijn plagiaten en zijn herinneringen aan lectuur heen. In deze beide hoofdstukken weegt Chinard de waarde der resultaten die Dick en Stathers of Feugères (*Mercure de France*, 15.7. 1908) hebben verkregen ; hierbij is 't zeer eigenaardig te bemerken, dat Chinard, die met Racine zou kunnen zeggen :

„Je sens deux hommes en moi",

het nu eens betreurt dat hij en anderen Chateaubriand betrappen op grove onwaarheid, dan weer vergoelijkende woorden voor den schepper van nieuwe esthetische bekoringen vindt. Wat Chinard reeds uiteenzette in zijn *Notes de Voyage de Ch. en Amérique* (Univ. of Calefornia Press, 1915) wordt door hem nog eens onderstreept : de opstand der Indianen, die een reis naar het Westen zooals Ch. die voorstelt in zijn *Voyage en Amérique* en de andere werken, onmogelijk maakte en de ontdekking van het boek van den Amerikaanschen aardrijkskundige Gilbert Imlay, *A Topographical description of the Western Territory of North America* (1792), als bron voor zijn fantasie-bezoek aan Scioto en de Ohio-streken. Ch. beschrijft de streek zooals Imlay die zag in 1785, niet zooals hij zelf haar had moeten zien in 1791 ; Chinard (p. 88) bestrijdt ook de conclusies van

Dick die in Beltrami's *Pilgrimage* (1824) een bron van zijn verhaal ziet. Deze beide hoofdstukken bevestigen de ontdekkingen van Bédier ten volle.

Wanneer Ch. Amerika verlaat, hebben zijn illusies omtrent de jeugdige democratie en haar deugdzaamheid, die Franklin met zijn eenvoud in kleeding en doen als een quaker en een ouden Romein had doen voorkomen, een geduchten knauw gekregen ; zijn voorliefde voor de primitieve wereld die Rousseau hem had ingegeven, was er zóó door versterkt, dat hij weer aan het epos van den opstand der Natchez dacht. Wat hij echter vooral meebracht dat waren indrukken van landschappen en menschen, die zijn wezen zouden hernieuwen : „*il était* tourmenté de la muse", hij die nog slechts in een Musenalmanak één elegie had geschreven, *l'Amour de la Campagne* (1790).

Années d'exil et de documentation, zoo noemt Chinard zijn vierde hoofdstuk. Het is 't tijdstip waarop Ch. rondzwerft met zijn manuscript, dat hem, zoo zijn verbeelding hem geen parten speelt, 't leven redde bij Thionville, waarop de eerste verhalen bij 't bivakvuur ontstaan ; 't is ook 't tijdstip waarop hij, handelaar in kousen of leeraar à la Saint-Preux, met Charlotte Ives flirt en waarin *René* in hem rijpt, omdat hij dan afdaalt tot in het diepste leed, en waarin het thema van 't afscheid — het thema dat in Loti's romans het groote thema is naast dat van den dood — karakteristiek wordt voor zijn werken, 't vertrek, en de vertwijfeling en de ontzetting die er op volgen, ńa 't afscheid uit Bungay. 't Is ook dat van *l'Essai sur les Révolutions*, dat anti-christelijke en anti-sociale boek. Chinard geeft over deze periode een psychologisch zeer juist beeld ; ze is ook het incubatietijdperk van *les Natchez*, waarvoor hij thans veel leest en het moment waarop hij, om welke redenen dan ook, tot 't catholicisme weerkeert.

Een eenigszins speciaal hoofdstuk, dat misschien een beetje de eenheid van zijn boek verbreekt, geeft Chinard de gelegenheid *Les Sœurs aînées des héroïnes de Ch.* te schetsen : de verlatene wilde die een oogenblik in de eenzaamheid der Nieuwe Wereld een blanke aan zich heeft weten te binden, een avontuur dat reeds in 1624 door captain Smith werd verhaald. 't Staat hem ook toe stelling te nemen tegenover Cassagne en tegenover Baldensperger en Carré die *Azakia et Célario*, dat in Mei 1798 in de *Bibliothèque britannique* te Genève verscheen, aan Ch. toeschrijven, en het verband ervan met *Ouabi or the virtues of nature* van Mrs. Marton (1790) te onderzoeken. Zoo men, meent Chinard, niet kan spreken van invloeden hiervan op Ch.'s *Atala*, dan moet men dit wel doen voor *Odérahi* (1798), een geschiedenis uit de *Veillées américaines* welke Chinard weer heeft opgediept. De onbekende schrijver ervan was de eerste die in een nieuwe uitgave van zijn werk *Odérahi* als een „sœur aînée d'Atala" aankondigde terwijl men in den *Moniteur* Ch. van plagiaat beschuldigde en zijn werk beneden dat van den onbekende stelde.

De vier laatste hoofdstukken vormen één geheel ; zij onderzoeken de *Natchez* en *Atala* wat „couleur locale", documentatie en exotisme betreft en analyseeren de techniek der compositie en de karakters in *Atala*. Ook hier wordt men getroffen door keurige opmerkingen van Chinard, die aan dit boek een groote bekoring verleenen en de lezing ervan tot een genot maken. Heel fijn weet hij te doen zien, dat Homerische en Vergiliaansche herinneringen zich mengen met minder talrijke uit Tasso of Milton én de elementen van het Indiaansch exotisme, zooals de reizigers dat reeds hadden geschilderd, al die vergetenen en weder door de eruditie opgediepten. — Lafitau, Charlevoix, Imlay, Carver, Casteby —, wier visie en proza „l'Enchanteur" omtoovert tot een werk van harmonische schoonheid. Is hij 't niet die, in *les Natchez*, waarvan Chinard de waarde onderstreept (p. 162), de uitdrukking vindt „la Vierge des dernières amours", waar de brave Charlevoix nuchtertjes neerschrijft : „On leur abandonne même quelquefois des Filles, pour leur servir comme de femmes pendant le temps qui leur reste à vivre" ? En is er grooter contrast denkbaar dan dat tusschen Bartram's beschrijving van een mossoort, *Tillandsea usnoides* (p. 261) : „What adds to the magnificence of their appearence is the streamers of long moss that hang from the lofty limbs and float in the winds" en de visie van Ch. : „Quand la nuit, au clair de la lune, vous apercevez sur la nudité d'une savane, une yeuse revêtue de cette espèce de draperie, vous croiriez voir un fantôme, traînant après lui ses longs voiles". Met veel aanhalingen weet Chinard (p. 246—259) te doen zien, dat Ch. wel degelijk goede bronnen had voor de Mississipi-beschrijving die o. a. door Sainte-Beuve is aangevallen (*Chateaubriand et son groupe littéraire*, Paris, Garnier, 1861, I, 195).

In 't laatste hoofdstuk, *Atala : la composition, les caractères*, tracht Chinard een oplossing te geven van de tegenstelling die men moet constateeren tusschen de Epiloog, die een precies aangegeven inhoud van 't boek aangeeft wat den opzet betreft, en de uitwerking die Ch. er aan gaf. Evenzoo wijst Chinard op de tegenstelling tusschen de *Nuit chez les Sauvages du Niagara* en den Epiloog ; de verandering die Ch. heeft ondergaan sinds hij het *Essai* schreef is zeer merkbaar. Een even delicate kwestie is die van de verandering welke *Atala*, eerst opgezet als de geschiedenis van een slachtoffer van het godsdienstig fanatisme, heeft ondergaan in het laatste gedeelte, vóór hij *le Génie du Christianisme* uitgaf. Lemaître had 't eerst de onderstelling gewaagd van een primitief anti-godsdienstig *Atala*-manuscript en V. Giraud was hem bijgevallen. Chinard (p. 289) bestrijdt die meening met niet al te overtuigende argumenten.

In zijn laatste bladzijden vat hij den invloed samen dien 't amerikanisme op Ch. heeft gehad, en hij doet dit in zeer gloedvolle woorden (298—300). Te midden daarvan klinkt wel vreemd het : „il importe peu maintenant que Chateaubriand ait vu ou non le Mississipi" (cfr. p. 2) . . . Integendeel : cela importe beaucoup. 't Is een moreel vraagstuk, waarmee samenhangt een deel van onze houding tegenover hem en tegenover zijn geheele werk, ook tegenover zijn *Génie* en zijn *Mémoires*, ook tegenover zijn invloed en zijn nakomelingschap en hen die een paladijn in hem zien van het Christendom. „René l'Enchanteur" ? Zeker. Maar ook de onbetrouwbare.

In drie deelen heeft Chinard doen zien hoe het amerikanisme op het gebied van letterkunde en moraal en sentiment invloed op de Fransche begrippen uitoefent. 't Sterkst uit zich dat, van af Rabelais en Montaigne, in „le bon sauvage", dien ook Vigny nog had gekend, maar in *La Sauvage* ontrouw werd. In 1826 voegde Chateaubriand bij zijn *Essai sur les Révolutions* 't zin-

netje „les bons sauvages qui mangent leurs voisins”? En dat was 't eind van een droom, van „le rêve exotique”, waarvan Chinard de ijverige, kunstrijke beschrijver is.

Amsterdam. K. R. Gallas.

O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 2e umgearb. Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt. 258). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30%).

Op 98 bladzijden klein formaat wordt ons hier de oeconomische geschiedenis geboden van c. 3000 v. C. tot c. 500 n. C. Dat dit niet meer kan zijn dan een summier overzicht, spreekt van zelf. Vooral de behandeling van het Oosten is mager uitgevallen, en ook overigens geeft de schrijver slechts hoofdlijnen. Deze heeft hij echter duidelijk getrokken, de verschillen tusschen de opeenvolgende perioden der oeconomische ontwikkeling zijn goed gekenschetst. Dit is te meer te waardeeren, omdat een grooter werk over dit onderwerp ontbreekt: al neemt de bespreking der staathuishoudkundige verschijnselen in de geschiedwerken van Beloch, Eduard Meyer en Cavaignac eene ruime plaats in (trouwens ook reeds bij Mommsen), en van hoe groote waarde de monographiën van Pöhlmann, Francotte, Gummerus e.a. mogen zijn, eene oeconomische geschiedenis der oudheid bezitten wij nog niet. Het werkje van Neurath is het eenige samenvattende boek op dit gebied. Het staat sterk onder den invloed van Beloch en vooral van Eduard Meyer, zoowel van diens Geschichte des Altertums als van de in zijne Kleine Schriften vereenigde studiën. Als inleiding verdient het warme aanbeveling.

In dezen 2en druk (de eerste verscheen in 1909) is de opzet van het werk dezelfde gebleven, en ook de wijzigingen en uitbreidingen van den text zijn niet van overwegend belang. Bij de behandeling van het ptolemaeïsche Egypte wordt nu ook het geld- en korengiro besproken. Gewenscht ware eene uitvoerige literatuuropgave geweest bij elk hoofdstuk. Vooral op dit gebied, waar de literatuur, al is zij nog niet omvangrijk, toch zeer verspreid is, zou dit nuttig zijn geweest. De schrijver had dan in eene behoefte voorzien. We krijgen nu slechts in het voorbericht een aantal artikelen van den schrijver zelf geciteerd, maar overigens ontbreekt elke literatuuropgave. Ik acht dit een ernstig gebrek.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 42 wordt gezegd, dat sommige rijke familiën te Athene den staat schepen ter beschikking moesten stellen. De triërarchie rustte echter niet op de familie, maar op den persoon.

Bij de bespreking der afpersingen, waaraan de, onbezoldigde, Romeinsche stadhouders zich onder de Republiek in de provincies schuldig maakten, meent de schrijver, blz. 66, dat het „wirtschaftlich” op hetzelfde neergekomen zou zijn, indien de Romeinsche staat het bedrag dier afpersingen als belasting had geheven en dit dan aan zijne ambtenaren als bezoldiging had toegewezen. Ik vermoed, dat de beroofde provincialen aan de laatste methode de voorkeur gegeven zouden hebben, daar het toch zeer zeker verschil uitmaakt, ook voor het oeconomisch leven, of men tot afdokken gedwongen wordt door willekeurige afpersing of door geregelde belasting. Dat de Romeinen er evenzoo over dachten, blijkt wel hieruit, dat sinds Augustus de provinciale stadhouders bezoldigd worden.

Waar de schrijver op blz. 78 het heeft over den aanzienlijken overzeeschen handel der Syriërs tijdens het Romeinsche keizerrijk en daarbij hunne factorij te Ostia noemt, had hij ook aan de groote rol moeten herinneren, die de Syrische kooplieden in dien tijd, en nog in het begin der Middeleeuwen, in Gallië, speciaal in Massilia, speelden.

Papier en band van dezen druk zijn belangrijk slechter dan die van den eersten.

Groningen. A. G. Roos.

Paul Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII. (Extr. d. Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XLI). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 5.50).

Bij het wereldberoerend hervormingswerk, dat paus Gregorius VII ondernam, beriep hij zich herhaaldelijk erop dat zijn uitspraken en wetten, niets nieuws, niets ongehoords bevatten, maar dat dit alles in overeenstemming was met hetgeen zijn voorgangers op den H. Stoel reeds hadden vastgesteld. Zooals begrijpelijk is, lieten zijn felle tegenstanders dat beroep niet onaangevochten, maar trachtten te betoogen dat de eischen, welke „Hildebrand” aan vorsten, bisschoppen en priesters stelde, ontwijfelbaar in strijd waren met de kerkelijke wetgeving van voorheen. Het conflict vorderde derhalve als van zelf raadpleging van den tekst der kerkelijke wetgeving uit den voortijd. En daar de bestaande collecties van zulke uitspraken, door vroegere concilies en pausen gegeven, niet talrijk waren en bovendien nog zeer onbeholpen saamgesteld, zien wij in het begin der elfde eeuw niet minder dan vier verzamelingen van kerkelijke wetten uit de oudheid aanleggen om in die behoefte te voorzien. Het lid van het Instituut, Paul de Fournier, heeft een diepgaande studie gewijd aan elk dezer vier collecties, welke in de naaste omgeving van Gregorius VII zijn opgesteld en grootendeels zelfs haar ontstaan aan zijn initiatief hebben te danken. Die vier verzamelingen zijn: 1°. een nog in h. s. berustende collectie, welke gewoonlijk wordt aangehaald onder den titel van „Diversorum patrum sententiae”; 2°. het „Capitulare” van Atto, kardinaal van San Marco 3°. de collectie van Anselmus, bisschop van Lucca, en 4°. de collectie van kardinaal Deusdedit. Deze studie heeft al de eigenschappen, welke geschriften van sommige Fransche geleerden zoo aantrekkelijk maken: kalme en bondige betoogtrant; daarbij een glasheldere manier van voorstelling.

Warmond. A. Hensen.

F. de Bas, Waakzaam en Weerbaar. Schiedam H. A. M. Roelants. 1918 [1]).

„Levendig verlangen om te midden der gevaren, die nu meer dan ooit den zwakkere van den kant der sterkeren bedreigen, het volk, waartoe wij het voorrecht hebben te behooren tot voortdurende waakzaamheid op te wekken:

„om aan de hand der wereldgeschiedenis, vooral partij trekkende van de ondervinding, gedurende de mobilisatie opgedaan, de o.i. alleen afdoende middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid aan te geven—

„leidde tot dit geschrift, hetwelk wij met vol vertrouwen aan het oordeel onzer landgenooten onderwerpen.”

---

[1]) Op verzoek van den Schrijver deelt de Redactie mede dat zij dit artikel reeds op 9 Augustus 1918 ontvangen heeft.

Zoo luidt het Voorwoord der 100 bladzijden tellende brochure, waarin generaal De Bas zijne landgenooten wil opwekken tot waakzaamheid en het treffen van maatregelen tot weerbaarheid, ook nadat de nog steeds voortwoedende oorlog zal geëindigd zijn. Hij gaat hierbij van het standpunt uit dat „de oorlog, machtstrijd der volkeren evenmin uit de wereldorde valt te verbannen als krakeel uit de kinderkamer", dat de sterkere steeds de stelling zal blijven handhaven: „macht gaat boven recht", en dat hij, die zulks zou willen ontkennen, utopieën aanziet voor werkelijkheid.

Hoewel ik mij rangschik naast hen, die meenen, dat uit dezen wereldbrand eene nieuwe maatschappij moet voortkomen, die ontwapening in haar vaandel zal voeren, is het mij en mijnen medestanders — althans op dit oogenblik — nog niet mogelijk, eenig overtuigend bewijs te kunnen aanvoeren voor de juistheid van dit inzicht. Ik kan mij dan ook voor de aankondiging van dit geschrift zeer gemakkelijk op het standpunt stellen, hetwelk Schr. innam, het standpunt, hetwelk wij tot dusverre helaas! als het eenig juiste hebben moeten erkennen.

Blijven de toestanden in Europa na den oorlog met betrekking tot de landsverdediging zoo, als ze vóór den oorlog waren, dan *moet* Nederland, wil het Nederland blijven, zich zoo goed mogelijk ter verdediging toerusten. In dit opzicht — maar ook onder dit voorbehoud — deel ik de meening van generaal De Bas geheel en al. Of dit zal noodig zijn, daarover hebben wij niet te beslissen. Wij mogen al — wanneer die beslissing zal genomen worden — onze stem kunnen doen hooren, naar ik hoop, zoo krachtig mogelijk; maar de Groote mogendheden zullen den toon aangeven, waarmede wij zullen moeten instemmen. Ontwapening alleen in Nederland zou groote dwaasheid zijn.

Schr. heeft zijn geschrift in drie deelen gesplitst: Gisteren — Heden — Morgen. Blijkens het voorwoord is het laatste stuk het voornaamste. Daarin wordt in hoofdtrekken uiteengezet, hoe Nederland zich weerbaar heeft te maken. In de beide eerste stukken wordt, met aanstipping van een aantal feiten, cijfers, data, in 55 bladzijden de militaire geschiedenis van alle landen der wereld van meer dan 3000 jaren vóór den aanvang onzer jaartelling tot op onzen tijd — zelfs de Azteken in Mexico worden genoemd — als in een kaleidoscoop den lezers voor oogen gesteld, „ten einde uit de studie van het verledene het tegenwoordige beter te begrijpen."

Hoewel dit overzicht stellig niet van belang ontbloot is, en het zich in elk geval aangenaam laat lezen, komt het mij toch voor, dat, zonder opname van al die feiten, cijfers en data deze beide stukken beter aan het doel hadden beantwoord, indien Schr. had kunnen goedvinden de gevolgtrekkingen, waartoe die studie hem geleid had, in enkele groote, algemeene trekken weer te geven. Nu moest hij, waar hij zooveel heeft willen meedeelen, noodwendig in oppervlakkigheid of onvolledigheid vervallen. Een enkel voorbeeld moge tot staving dezer bewering dienen. Op bl. 38 wordt als aanleiding voor het uitbreken van den oorlog van 1870 opgegeven: „naijver der Tuillerieën op Pruisen wegens de candidatuur van prins Leopold van Hohenzollern Sigmaringen voor den Spaanschen troon," en wordt zelfs niet met een enkel woord gewag gemaakt van de geheime machinatiën van Bismarck voor die candidatuur, zooals we die (hoewel de Duitsche staatsman ze tot zijn dood toe heeft verloochend) uit het in 1899 door Sturdza uitgegeven werk: „Charles I, Roi de Roumanie — Chronique — Actes — Documents" hebben leeren kennen. Evenmin lezen we iets van het verdraaide telegram uit Ems, hoewel wij uit Bismarck's „Gedanken und Erinnerungen" mochten vernemen, dat hij zelf wel had begrepen, welke uitwerking de door hem gestijleerde depeche op de licht ontvlambare Fransche gemoederen zou teweegbrengen. Naar gelang men nu dit al of niet naar voren brengt, kan men de schuld van het uitbreken van dien oorlog op Pruisen of op Frankrijk doen vallen.

Bij de behandeling van den tegenwoordigen oorlog daarentegen heeft Schr., in zijne verontwaardiging over de schending van België's neutraliteit, zelfs beproefd het bewijs te leveren, dat de Duitsche legers bij den aanval op Frankrijk den weg over België niet noodzakelijk hadden behoeven te volgen. Dit bewijs, welks beoordeeling ik aan den lezer overlaat, had voor het doel van het geschrift stellig achterwege kunnen blijven.

Het derde stuk evenwel — de hoofdzaak — is der ernstige overweging van allen, die eene krachtige verdediging van Nederland wenschen, ten volle waard. Schr. vat zijne uiteenzetting hiervan samen in de woorden (bl. 61): „De middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid, zonder verlies van een duimbreeds gronds, tot verstandig en rechtvaardig beheer onzer koloniën, zijn viervoudig: *een wijze regeering, gewapende-, economische- en intellectueele weerbaarheid.*" Elke van die middelen wordt dan uitvoerig toegelicht.

Uit dit gedeelte zij nog bijzonder de aandacht, niet het minst van regeeringspersonen, gevestigd op hetgeen Schr. noemt: „intellectueele weerbaarheid". Hij schetst daarin de positie van den tegenwoordigen officier in het leger, niet in het soldaten-leger, maar in het leger, dat der Nederlandsche maatschappij toebehoort, dat wortelt in het Nederlandsche volk. Meer dan tot nu toe het geval is geweest, moet de officier, ook de militie-, landweer- en reserve-officier, bekend zijn met de inrichting en de eischen van het maatschappelijk leven, met de wetten, die de samenleving beheerschen, met de voorschriften, tot wier toepassing hij mede kan geroepen worden, zooals dit in deze jaren van mobilisatie van het leger zoo duidelijk aan den dag treedt. Maar elk Nederlander, en vooral elk regeeringspersoon, moet ook het leger kennen als onderdeel van de staatsmacht. Duidelijke begrippen over de verdedigbaarheid van ons land — gen. De Bas heeft van 1865 af hierop bij alle voorkomende gelegenheden steeds aangedrongen — mogen den ontwikkelden niet-militair, maar vooral onzen bestuurders niet vreemd zijn. Opnieuw wordt een pleidooi gehouden voor een leerstoel voor het krijgswezen aan een of meerdere van onze universiteiten, of althans voor de behandeling van onderdeelen van het krijgswezen bij het onderwijs in overeenkomstige takken van wetenschap.

Hier is Schr. in zijne volle kracht en geeft hij, nog met jeugdig vuur bezield, niettemin op bescheiden wijze den weg aan, die z. i. zou kunnen worden gevolgd.

Mogen zijn geschrift vele lezers, en zijne denkbeelden in dezen bij hen ingang vinden — tenzij .... het niet meer mocht noodig wezen. Wat zou dat een vooruitgang zijn!

's-Gravenhage. G. J. W. Koolemans Beijnen
(gep. luit.-generaal).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., XLVI, 4: J. J. Hartman, Ad Ovidi de Ceyce et Alcyone narrationem. — G. Vollgraff, Ad Sophoclis *Antigonam*. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 29, 62-64. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Thyesten*. — J. van Wageningen, De quattuor temperamentis. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* IV, 4, 68. — H. D. Verdam, Quo tempore *Phaedrus Platonicus* scriptus sit. — J. J H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 24, 58. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Medeam*. — J. J. H., Ad Pindari *Od.* XIII, 53. — G. Vollgraff, De lege collegii cantorum Milesii. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Herculem Furentem*. — F. Muller, De origine participii futuri linguae latinae. — P. H. D., Emendatur locus Gellianus (II, 21, 8). — J. J. Hartman, Annotatiunculas criticas ad Pindari locos quosdam.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLI-XLII, 3: E. Howald, Heraklit und seine antiken Beurteiler. — J. Geffcken, Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. — A. Götze, Deutsche Handwerkernamen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Ph. Wegener. Schillers Pädagogik u. ihr Einflusz auf Herbart. — K. Ziegler, Lessings Laokoon u. d. Schule.

4-5: A. Gercke, Eine Niederlage des Sokrates. — R. Pestalozzi, Seelische Probleme des Hochmittelalters. — J. Richter, Der Charakter des Mephistopheles im Urfaust.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Hellenisches im Christentum. — W. Olsen, Wie sollen die Schüler in ein Literaturwerk eingeführt werden? — Mitteil.

6: W. Nestle, Politik u. Moral im Altertum. — H. Fischer, Schiller u. d. griechische Tragödie. — H. Engert, Idealismus u. Realismus im deutschen Drama.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Wert, Norm, Person in der Ethik. — Th. Litt, Lehrfach u. Lehrpersönlichkeit. — Mitteil.

7—8: O. Gruppe, Die Anfänge des Zeuskultus. — E. Bruhn, Zur dramatischen Technik des Sophokles. — E. Pernice, Pompejiforschung u. Archäologie nach dem Kriege. — G. Mayer, Das wesen der Landschaftslyrik. — J. Hashagen, Italiens Kriegsverträge mit dem Verband. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Geschichte u. Leben. — G. Wolff, Antike Klassikerstellen im Lichte der röm.-germ. Altertumsforschung. — Mitteil.

9: B. Sauer, Antike Feldherrbildnisse. — H. Werner, Barbarus. — A. Götze, Aus dem deutschen Wortschatz schweizerischer Zeitungen.

In het paedagog. ged.: P. Pendzig, Die griech. Studien im deutschen Mittelalter. — G. Reichwein, Über den Sinn geschichtl. Bildung in unserer Zeit.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXVII, 4: P. Leendertz, *Mariken v. Nieumeghen*. — R. Foncke, Wie is de samensteller van „*den Nederduytschen Helicon*"? — C. G. N. de Vooys, Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis. — M. Boas, De oudste Nederlandsche vertaling van Epictetus' Enchiridion en haar auteur. — G. J. Geers, *Geuse-vesper*. — C. G. Kaakebeen, Enkele plaatsen uit de poëzie van Constantijn Huygens. — Kleine Med. — Verbet.

Neophilologus, IV, 2: S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie lyrique néerlandaise (1544-1565). — P. Valkhoff, Sur quelques ouvrages d'Elie Luzac, II. — H, W. J. Kroes, Nhd. *Krawall*. — O. Walzel, Die künstlerische Form der Deutschen Romantik. — H. Annema, *Touter—Tille—Toelle*. — R. Volbeda, *Half* preceded or followed by the (in)definite article or other modifiers. — W. v. d. Gaaf, The pronunciation of *Word*. — A. G. v. Hamel, Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. — J. v. Wageningen, Stopwoorden — Aankond. v eigen werk. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, VI, 1: De Jonge van Ellemeet, De Drentsche Marken-organisatie. — Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering 26 Jul 1581. — Tonckens, De Grammatica Latina van Vossius en de Schoolordre van 1625. — Hist. literatuur (Juli-Nov. 1418).

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 5: Gysberti Hodenpijl, Govert Cnoll (slot). — Portheine De samenzwering van Von Görtz, I.

6: Portheine, De samenzwering van Von Görtz (slot). — Geest, Terschelling in de Middeleeuwen.

Economisch Historisch Jaarboek, IV: Posthumus, Voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid. — Van Dillen, Stukken betreffende den termijnhandel in graan. — Van Brakel, Bescheiden over den slavenhandel der W. I. Compagnie. — Timmer, Brouwerscontracten 18de eeuw. — De Boer, Amsterdamsche veemcontracten. — Huart, Observantie betreffende de geldtheorie, 17de eeuw. — Hoeffnagel, De Surinaamsche bacovencontracten.

Revue Historique, CXXVIII, 2: L'Allemagne et nous (correspondentie Keizerin Eugénie en Wilhelm I, 26 Oct., 1870). — Bourrilly, Charles Quint en Provence. — Tricoche, Busky Run (Aug. 1763). — Reuss, L'affaire des faussaires de Vienne à Huningue (1790—1792). — Bulletin historique: Hauser, France (ép. moderne).

CXXIX, 1: Puaux, Origines de la guerre des Camisards, I. — Marion, La question du papier-monnaie 1790. — Van Dijke, Les prétendues mémoires de Jeanne d'Albret. — Bulletin historique: France, moyen âge.

English Historical Review, Oct. 1918: Stenton, Supremacy of the Mercian Kings. — Round, Barons and Peers. — Goldingham, The navy under Henry VII. — Notes and Documents (o. a. Beyson, Ostend in 1587).

Historische Vierteljahrschrift, XXVI, 4: Buchner, Zum Briefwechsel Einhards. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XC, Dec.: B. W. Speekman, E. v. Handel-Mazzetti's Brüderlein u. Schwesterlein. — J. P. v. Kasteren, De Tweede Petrus- en de Judasbrief. — P., De Katakomben Rome Valkenburg. — M. v. Steen, Uit de Geschiedenis der Bulgaren. De tijden van den eersten Boris. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

XCI, Januari: J. v. Ginneken, De Taaltechniek v. P. C. Boutens. — P. H. J. Hoenen, De Exploitatie der Atmospherische Stikstof. — H. Padberg, Een leven v. Guido Gezelle. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel 1. — L. P. P. Franke, Van Vertelsels, Sproken en Legenden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Catal. Fransche Letterk. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, nº. 7 (A—s).

Catal. Goethe-verz. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, nº. 7 (A—s).

Davids, Nederl. en Spaansche Letterkunde: Studiën XCI, Januari (Daniels).

Goossens, Fr. Sonnius: Studiën XC, Dec. (P. A.).

Hampe, Belgien u. Holland vor dem Weltkriege: Lit. Zentralbl. 1918, nº. 45.

Hartman, De Plutarcho scriptore et philosopho: Gött. Gel. Anz. 1918, 9-10 (Pohlenz).

Van 't Hoog, Anthonis de Roovere: N. Taalg. XII, 6 (Acket).

Opstelten, Penning's Benjamins Vertellingen: N. Taalg. XIII 1 (de Vooys).

Poort, Bredero: N. Taalg. XII, 6 (de Vooys).

Schrijnen. Handleiding Indogerm. taalwetenschap: N. Taalg. XII, 6 (v. Wijk).

Spitz, Lans. v. Denemarken: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

Valckenier Kips, Der deutsche Staatsgedanke: D.Lit.Ztg. 1918, nº. 44/45 (v. Martin).

Worp, Onwaerdeerlycke Vrouw: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, The Descent of Manuscripts. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 28 sh.).

Dit werk is eene voortzetting en samenvatting van tal van scherpzinnige onderzoekingen waarvan de heer Clark sedert jaren reeds in verschillende publicaties de uitkomsten heeft medegedeeld. Hoofdzakelijk golden zij de handschriften van Cicero's redevoeringen en wijsgeerige werken. Deze treden ook in dit nieuwe boek op den voorgrond, ofschoon daarnaast veel studie gewijd is aan andere, bv. van Latijnsche Kerkvaders, van Plato en den beroemden Parijschen Demosthenes. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te vragen, of zulk een boek na L. Havet's *Manuel de critique verbale* nog wel noodig was. Maar men behoeft niet vele blzz. er van te lezen, of men bemerkt dat het veel eigens en nieuws bevat en overal berust op zeer nauwkeurige studie, ook waar een onderwerp ter sprake komt dat de heer Havet reeds voortreffelijk behandeld had. Voor tekstkritiek is het ook naast dien *Manuel* onwaardeerbaar, vooral waar het telkens toont hoeveel er nog uit oude handschriften te leeren valt, wanneer zij slechts nauwkeurig in al hunne eigenaardigheden bestudeerd worden. Bijzonder leerrijk is daarvoor het 3e hoofdstuk blz. 53—103 „The Evidence of Marginalia." Deze zijn in vroeger en later tijd al te zeer verwaarloosd, deels niet begrepen of met de woorden van den tekst zelf verward geraakt. Uitvoerig behandelt Cl. het teeken dat iets niet in orde schijnt of nader onderzocht moet worden, soms door den afschrijver, meermalen door een corrector aan den rand geschreven als ζ = ζήτει, $\overline{\text{Q}}$ = quaere, $\overline{\text{R}}$ = require. Hoe dit tot corruptie van den tekst of tot vergissing kon leiden, wordt met allerlei bewijzen aangetoond. Curieus is bv. blz. 453 Lucretius VI 840 na eene lacune waar de tekst zeker niet in orde is: *Que* (verbeterd in *Quæ*) *frigidior porro in puteis aestate fit umor* in de beide Leidsche hss., hetgeen in de jongere veranderd is in *Cur frigidior* enz. Blijkbaar moet de versregel beginnen met *Frigidior* en is *Que* in het voorbeeld der Leidenses de randnoot $\overline{\text{Q}}$ voor *quaere* geweest.

Zoo is $\overline{\text{R}}$ = *require* te verklaren ook daar waar eene andere verklaring verleidelijk is, bv. als afkorting van een eigennaam des afschrijvers of noot van een corrector (= recognoui), gelijk het resp. door Chatelain en Plasberg in den Vossianus 84 van Cicero's philosophica is geschied.

Een aardig geval van een randnoot in den tekst geslopen levert blz. 199 cod. C van Cic. Nat. D. I 85 *sententiis* $\overline{\text{GR}}$ *quas appellatis cyrias doxas*, waar cod. Harl. de juiste lezing geeft *sententiis quas appellatis cyrias doxas* met de randnoot $\overline{\text{GR}}$ = Graeca uerba of dgl. (κυρίας δόξας).

Uitvoerig en leerrijk is ook het 12e hoofdstuk, over de hss. van Plato. Hier was Cl. in bijzonder gunstige conditie doordat de twee merkwaardigste hss. van Oxford en Parijs in volledige reproductie toegankelijk waren. Door vergelijking met andere jongere hss., inzonderheid met den verloren gewaanden, maar onlangs teruggevonden Vaticanus 796 saec. IX — X, wordt allerlei bijeengebracht tot bewijs dat Cobet's theorie over het éene betrouwbare hs. („vile damnum, si [ceteri] omnes ad unum flammis comburerentur") door latere vondsten en onderzoekingen niet houdbaar is gebleken. Evenzoo gaat het p. VII met de vroeger zoo geliefde opvatting „breuior lectio potior".

Een bewijs, dat vele oude hss. precies volgens hun voorbeeld afgeschreven werden, wordt blz. 42 gevonden in de omstandigheid, dat dikwijls aan het einde van een katern de woorden zeer dicht ineen gedrongen of zeer wijd uit elkaar getrokken zijn, blijkbaar om juist daar te eindigen waar het voorbeeld eindigde. Merkwaardig genoeg komt dit ook in het midden van een katern voor, zoodat de afschrijver elke bladzijde of elk blad afzonder-

lijk nauwkeurig volgens het model schreef. Daarvan worden eenige voorbeelden genoemd uit Londensche hss. Ik zou die met enkele kenmerkende uit Leidsche hss. kunnen aanvullen. Maar zonder reproductie kan dit het ware nut niet opleveren.

Blz. 163 vv. zijn belangrijke mededeelingen over hss. in drie kolommen, hetgeen behalve bij eenige Bijbelhss. of Psalters (bv. het Utrechtsche en zijn repliek te Parijs 8846) en ook bij Glossaria (Leid. Voss. L.F. 82), zelden voorkomt en wijst op overoude traditie. Juist om die merkwaardigheid zou het dienstig geweest zijn nog te vermelden, dat de genoemde hss. Egerton 1934 en Add. 24142 afgebeeld zijn in den Catalogue of ancient MSS. in the Brit. Mus. II pl. 36 en 45. Van een aldus geschreven werk van een klassieken auteur is nog de heugenis bewaard door een „codex tristilus = tribus columnis exaratus" dien Dalechamp gebruikte voor de uitgaaf van Seneca's brieven (1627).

Doch genoeg reeds om aan te toonen dat dit lijvige boek veel belangrijks bevat en den auteur alle aanspraak geeft op den dank van allen die het zullen moeten raadplegen of liever nog, tot hun groot nut nauwkeurig doorlezen.

Leiden. S. G. de Vries.

J. Geffcken, Die Griechische Tragödie. (Aus Natur und Geisteswelt No. 566). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 geb.).

Een pittig boekske van een niet tot oratorie overslaanden schrijver, fijn van opmerking en gedragen door een nobel idealisme. Haast zouden wij dit werkje verkiezen boven Geffckens uitvoeriger arbeid over hetzelfde onderwerp (Aus deutschen Lesebüchern VI. Bd. 1 Abt. 1911); want wie zijn stof zóó beheerscht, dat hij in kort bestek den lezer precies op het belangwekkende wijst, zij in deze dagen van tijd- en geldbesparing de gekozen gids. Ongetwijfeld vergelijkt de belangstellende dit deeltje met dat andere dezer reeks: Körte's Griechische Komödie (No. 400), en zal dan wellicht met mij erkennen, dat Körte nóg beter geslaagd is, omdat hij nóg meer in plaats van bespiegeling over een tooneelwerk te geven dit zelf tot den lezer laat spreken. Wij willen kunst zien en hooren in ongestoorde rust en de gewichtigdoende cicerone met zijn „let hierop", „hoe verrukkelijk", „hoe anders dan bij X," wordt dan even onverdragelijk als de commentaar onder een tekst. Clichébewondering in klassieken trant heeft bij Körte en bij Geffcken moeten wijken voor een frisschen eigen kijk; geen stijlbloempjes maar nuchtere verstandige taal .... alles in de goede richting. Wij wenschen deze uitgave in veler handen en aandacht.

Leiden. J. Vürtheim.

Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis recensuit **E. Nachmanson.** (Collectio scriptorum veterum Upsalensis.) Gotoburgi, Eranos' förlag. 1918. (Pr. M. 15.—).

Het betrekkelijk magere maar daarom niet onbelangrijke excerpt, dat twee epitomatoren uit de Middeleeuwen ons hebben overgelaten van Erotianos' τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή, was voor het laatst uitgegeven door Joseph Klein in 1865. Deze uitgave was weliswaar de eerste waarin meerdere handschriften voor de constitutie van den text waren gebruikt, maar van handschriftenfiliatie en -kritiek was daarbij geen sprake. Den Heer Nachmanson dankt de beoefenaar van Hippokrates' geschriften de eerste wetenschappelijke uitgave. Nachmanson heeft waarlijk al het mogelijke gedaan om zijn werk afdoende te maken. In zijn Erotianstudiën had hij reeds uitvoerig oorsprong vorm en aard van het glossarium uiteengezet, de lotgevallen van dit boek behandeld en de waarde der handschriften bepaald; in deze uitgave geeft hij van één en ander een kort overzicht. Vooral het vergelijken en schatten der verschillende codices was geen kleinigheid: immers het werkje is ons in niet minder dan 15 hs. uit de 14e—16e eeuw overgeleverd. Dank zij Nachmansons scherpzinnigheid en ijver is nu gebleken dat er slechts 5 daarvan werkelijke waarde hebben voor den text. Daardoor kon natuurlijk de ann. crit. heel wat worden besnoeid en verduidelijkt. Bovendien heeft de uitgever de moeite gedaan om de scholiën in de hs. van Hippokrates nogmaals te vergelijken of af te schrijven, om te bepalen welke daarvan naar alle waarschijnlijkheid zijn geput uit het werk van Erotianos. Deze fragmenten zijn in de uitgave achter het glossarium opgenomen.

Door dit alles maakt deze editie een prettige en betrouwbare indruk, en voorzoover ik heb nagegaan wordt die indruk bij nadere beschouwing bevestigd. Bijna overal ontmoette ik voorzichtigheid die niet in angstvalligheid ontaardde, en verder kortheid en helderheid. Van groot belang is het ook, dat tusschen text en ann. crit. nauwkeurig zijn opgegeven, behalve de vindplaatsen van het betrekkelijk vele door Erotianos geciteerde, ook zooveel mogelijk de Hippokrates-plaatsen waaruit de lemmata zijn of schijnen te zijn genomen. Verder vindt men achterin een index auctorum en een index glossarum et verborum notabilium. Hoewel mij een volledige verborum index altijd wenschelijker voorkomt in een wetenschappelijke uitgave, kunnen we met dit alles tevreden zijn. We hebben nu inderdaad een editie die, tenzij het oorspronkelijke werk uit Nero's tijd nog eens ergens opduikt, de basis zal blijven van alle verdere Erotianos-studie.

Deze uitgave was eigenlijk bestemd voor het corpus medicorum graecorum en is slechts noodgedrongen voorloopig in de collectio scr. vet. Upsalensis opgenomen. Laten we hopen dat de tijden weldra weer van dien aard zullen zijn, dat het oorspronkelijke plan nog kan worden volvoerd.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **Brix—Niemeyer. IV Miles Gloriosus.** 4e Aufl. bearbeitet von **O. Köhler.** Leipzig, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

De nieuwe uitgave van den Miles Gloriosus in de verzameling van Plautijnsche stukken van Brix-Niemeijer is niet meer door Niemeyer zelf maar door O. Köhler verzorgd. Ik bezit de vorige door Niemeyer nog bewerkte uitgave van den Miles niet, zoodat het mij niet mogelijk is precies na te gaan, waarin Köhler's bewerking van de vorige verschilt; bij vergelijking evenwel van de inleiding tot de Menaechmi, die van Niemeyer is, met die van den Miles, waarvan de definitieve vorm in ieder geval aan Köhler moet worden toegeschreven, vind ik in deze laatste wel het een en ander, dat mij voorkomt ongunstig af te steken bij de eenvoudigheid en helderheid van Niemeyers inleiding. Voor alles kan het mij niet bekoren, dat de manier, waarop de dramatische ontwikkeling der

komedie wordt geschetst, op kermisachtige wijze begeleid wordt met een soort van slagen op de groote trom, die vernederend zijn voor 't respect des lezers voor zijn eigen begrip. Zoo krijgen wij achtereenvolgens, steeds tusschen haakjes, p. 2 Erregendes Moment, Beginn der Handlung, p. 3 Erster Erfolg des Palästrio, Zweiter Erfolg des Palästrio, en zoo maar voort, zelfs bij 't Höhepunkt is 't nog niet uit.

En de vorm, waarin het betoog gegoten is, dat het stuk, zooals Plautus het geeft, in hoofdzaken één Grieksch origineel weergeeft, en dus n i e t gecontamineerd is, is zoo weinig klaar en treffend, al blijkt bij nauwkeurig lezen en weer lezen, dat alles er wel in staat.

De opvatting omtrent de vraag, hoe de Miles Gloriosus door Plautus gecomponeerd is, heeft, meen ik, invloed gehad op de geheele opvatting omtrent de contaminatie bij Plautus. De vraag reikt verder dan het stuk zelf.

En daarom ga ik hierop wat uitvoeriger in dan eigenlijk wel met het evenwicht in mijne kritiek overeen is te brengen.

Vroeger gold omtrent den Miles vrij algemeen de opvatting, die treffend door Leo in zijn Plaut. Forsch. is verdedigd. Thans is het getij der wetenschap gekenterd en houdt men behoudens de Lucrioscène (III, 2) de Plautijnsche komedie meestal voor de vertaling van één Grieksch stuk, dat in hoofdzaak al de eigenaardigheden van bouw reeds had, die wij in den Miles aantreffen. Deze opvatting vinden wij, zooals ik zei, ook in de inleiding van Köhler weergegeven. De beslissende invloed is in dezen, naar het mij toeschijnt, uitgegaan van het boek van een Franschman, ik bedoel Daos van Legrand. De quintessens van het betoog van Köhler is in ieder geval een verkorte weergave van de bladzijden, die in dit werk aan den Miles zijn gewijd.

Leo vond, op het voetspoor van Zarncke, in het verhaal van Kamaralsaman en de vrouw van den juwelier een bewijs, dat er vroeger een Grieksch stuk geweest was, dat de val, waarin de Miles bij Plautus gelokt wordt, niet had: „dasz dieses zweite Stück eine Handlung für sich ausmachte, dasz die Falle in die der Miles im Ἀλαζών gelockt wird jenem fremd war, wie ungefähr dort die Handlung zu Ende ging, erfahren wir aus den Spiegelungen, die das unbekannte attische Original in die orientalische Novellenliteratur geworfen hat."

Legrand gaat net van de omgekeerde veronderstelling uit. In het verhaal van Duizend en een Nacht dient tot het laatste toe de opening in den muur voor het bedrog van den echtgenoot. Dat schijnt de mogelijkheid uit te sluiten, dat 't Oostersch verhaal een navolging is van 't Plantijnsche stuk of zijn Grieksch model. „En ce cas à l'origine des deux oeuvres pourrait être un conte ionien."

Wij hebben hier een zonderling geval. Leo meent, dat uit de komedie zich een verhaal ontwikkeld heeft en dat dit op welke wijs dan ook bij de Arabieren is gekomen en zoo in de groote verzameling van Arabische vertellingen is opgenomen. Legrand meent dat er een Grieksche vertelling is geweest, die naast andere trekken door den Griekschen komediedichter in zijn stuk is verwerkt en die, een zelfstandig bestaan voortzettend, ook onder de Arabische vertellingen is opgenomen.

Op zich zelf is zoowel het eene als het andere beloop van zaken denkbaar. Opvallend is evenwel, dat Legrand, wiens boek zoo sterk gedocumenteerd is, zoo rijk is aan verwijzingen, bij het vermelden van die Ionische vertelling naar niets verwijst, waaruit blijken kan dat er reeds ten tijde van Alexander den Groote vertellingen van dit soort, in novellevorm gegoten, onder de Ioniers in omloop waren.

Wellicht heeft Legrand dit bezwaar zelf gevoeld, Köhler die spreekt van „der Schlichten Natürlichkeit, wie sie die Erzählungen bieten," alsof de natuur en het wezen van deze x is ons volkomen bekend was, heeft dat niet gedaan.

Legrand heeft, wel inziende, dat de bizondere trek in de vertelling waarbij de opening in den muur tot 't einde dienst doet, bij de onderstelling, dat wij in het stuk van Plautus contaminatie hebben, alle waarde verliest, naar zoogenaamde inwendige bewijzen voor de prioriteit van de vertelling gezocht. .... nous pouvons y remarquer encore par comparaison avec l'histoire du Caire quelque chose de moins simple et de moins naturel, comme si l'histoire du Caire représentait le thème primitif." En dit wordt eenigszins uitgewerkt, en in deze uitwerking volgt ook Köhler Legrand.

Evenwel vergeet men hierbij dat een speelstuk, uitgedacht om gespeeld te worden en een vertelling, al eenige eeuwen naverteld, noodzakelijkerwijs ieder zijn eigen wezen moeten hebben. Als wij eens aannemen, dat de vertelling inderdaad uit de komedie ontstaan was en nagaan, welke trekken langzamerhand moesten vallen, dan zien we dat de redeneering van Legrand datgene bewijzen wil, wat al gegeven is. Om een voorbeeld te nemen, de trek, dien Köhler aanvoert als een aanwijzing, dat de Miles het thema sterker en gekunstelder heeft doorgevoerd dan de vertelling, dat Sceledrus de zgn. Dicea die in waarheid Philocomasium is, vasthoudt om haar in het huis van Pyrgopolinices te sleepen, heeft alleen waarde bij het spelen en moet bij 't bloote vertellen langzamerhand verdwijnen.

Waar men evenwel niet op gelet heeft, is dat naar zijn aard zulk een bedrog met een gewaande tweelingzuster een voor de planken bedacht motief is. Vergelijkt men daarmee eens twee heusche antieke vertellingen, die tot 't zelfde genre behooren, het verhaal van de weduwe en den miles bij Petronius en dat van den bakker en zijn ontrouwe vrouw en de ton bij Apuleius, dan ziet men hoe verschillend deze naar den aard van hun bedenksel zijn.

Daarbij komt dat — het bestek van dit tijdschrift laat niet toe dit in bizonderheden uit te werken — een intrigue waarin twee figuren door een persoon gespeeld worden niets anders is dan het spiegelbeeld der intrigue, waarin twee op elkaar gelijkende personen voor één worden aangezien, zooals in de Menaechmi en de verschillende Δίδυμοι De intrigue zooals wij die hier hebben, kunnen wij dus uit de ontwikkeling der νέα zelf verklaren zonder dat wij daarbij een ergens anders vandaan gekomen motief hebben aan te nemen. Trouwens het motief van de muur waarin een geheime opening was, was reeds in het Phasma van Menander gebruikt.

Het is dus niet mogelijk op eenige wijze de Arabische vertelling te gebruiken voor een betoog. dat de Miles een Grieksch origineel weergeeft. Aan den anderen kant mag men er niet meer uit afleiden dan dat er eenmaal een Grieksch stuk heeft bestaan, waarin de intrigue gesponnen was om het motief van de doorboorde muur. De mogelijkheid blijft altijd bestaan, dat dit stuk ouder was dan het origineel van de Miles en dat de Grieksche schrijver het gebruikt heeft voor het verwikkelen der intrigue.

terwijl hij van het begin af aan een andere ontknooping beoogde.

Een volledig onderzoek van het stuk moet hier de beslissing geven. In zekeren zin heeft Köhler dit ook gedaan of liever hij schijnt mij een artikel te volgen, waarin dit gedaan is; ik maak dit hieruit op, dat hij p. 14 spreekt van „wiederholten Erwähnungen des Durchbruchs", terwijl in de aangehaalde passage gezinspeeld wordt op de gewaande tweelingzuster. Met de redeneering, die hierop gebouwd wordt, ben ik het evenwel niet eens.

Evenmin kan naar mijne meening eenige conclusie worden getrokken uit de zoogenaamde eenheid in de karakterschildering. „Eine Figur aber, so fest umrissen, dasz ungestraft sich kein Kontaminator an ihr vergreift, is dem Dichter in Palästrio geglückt." Ik stel hier de bewering tegenover, dat men deze figuur gerust had kunnen opsieren met eenige trekken aan Chrysalus, Davus of zelfs Tranio ontleend zonder dat hij daardoor uit den toon zou zijn gevallen. En zoo staat het eveneens met de andere figuren.

De hypothese van contaminatie blijft voor de eigenaardigheden van den Miles, de eenvoudigste werkhypothese, als men eenmaal de invoering van de Lucrioscène niet loochenen kan. Men moet dan immers èn contaminatie en een rare manier van werken bij den dichter van 't originaal aannemen. Inzonderheid de eigenaardigheden van sc. 1 van Actus III, die toch werkelijk, zooals Leo ook heeft uiteengezet, groot genoeg zijn, vinden heelemaal geen verklaring door de hypothese van de enkele invoeging der Lucrioscène. Aan den anderen kant kan ik, anders dan Köhler, er niet een te groote waarde aan hechten, dat verder op in het laatste gedeelte nog wel eens gezinspeeld wordt op 't eerste, b.v. op de opening in de muur. De contaminatie is minder te herkennen uit wat de dichter van 't gecontamineerde stuk gedaan heeft, want dit doet hij bewust, dan uit wat hij gelaten heeft.

Zoo blijft voor mij de hypothese van contaminatie de beste verklaring van de eigenaardigheden in de compositie van de Miles.

Bij het doorlezen van den eigenlijken commentaar wordt men getroffen door de nuttelooze uitvoerigheid. Deels had de formuleering korter kunnen zijn, deels zijn er verklaringen, inzonderheid van den samenhang, opgenomen, die even goed hadden kunnen gemist. Ook de taalkundige opmerkingen zijn dikwijls zeer uitvoerig, maar deze grondigheid beschouw ik niet als verlies. Door dit alles is gemaakt, dat de alinea's zijn weggevallen en hierdoor heeft de overzichtelijkheid zeer geleden; dat de cijfers der verzen vet gedrukt zijn, maakt dit niet geheel goed.

Dat van het verband verschillende dingen, die gerust zonder toelichting hadden kunnen blijven, verklaard zijn, dikwijls nog al uitvoerig ook, wil ik met een enkel voorbeeld staven. Bij vs. 9 teekent de sch. aan: Artotrogus, der bisher, angewidert von den immer wiederholten Prahlereien (20 ff.) beiseite gestanden hatte, wird jetzt durch Nennung seines Namens den Zuschauern vorgestellt (s. Trin. Einl. S. 24 Anm.). Kaum hat er die Frage des Miles gehört, als er wie ein aufgezogenes Uhrwerk die ihm nur allzu geläufigen Schmeicheleien herschnurrt. Er weisz, dass er damit stets die richtige Antwort trifft." Eenige nut ligt alleen in de woorden „Artotrogus — vorgestellt."

Van de overige overbodige verklaringen eveneens een paar voorbeelden. Argumentum I vs. 1 m e r e t r i c e m Philocomasium, m i l e s Pyrgopolinices; vs. 2 e r o a m a n t i Pleusicles, s e r v o Palaestrio. Vs. 1 van het stuk; „c l i p e o. Der Dativ stellt das Schild als persönlich beteiligt dar enz. 8 regels in het geheel; vs. 21/22 alles wat hierin uit het Grieksch is aangehaald (want een eigenaardigheid van het Latijn wordt door het Grieksch niet verklaard) en een deel der Lat. voorbeelden. Vs. 63 wordt ergo verklaard, voor den tekst overbodig, taalkundig niet voldoende, Vs. 95 servitutem servire, Vs. 96 devenerim en eindelijk in vs. 98 date operam; en zoo gaat het 't heele boek door.

Maar dit gebrek der omslachtigheid is voor een commentaar toch maar een bijkomstige fout. De voornaamste vraag is, of de sch. goed verklaard heeft en of hij wetenschappelijk voor zijn taak berekend is geweest. En hierop moet ik volmondig ja antwoorden. Evenals de commentaar op de Menaechmi geeft deze tallooze kleine verhandelingen over spraakgebruik en metriek bij Plautus, van groot nut voor den beginner, voor den meer ervarene van groot gemak. In de wetenschappelijke literatuur is de schr. volkomen thuis en meermalen geeft hij naar deze nuttige verwijzingen. Zoo bij v.s. 1232 Spero ita futurum quamquam illum multae sibi expetessunt de opmerking. dat hierin een gewichtig, zij het dan ook op zich zelf staand argument gelegen is tegen de theorie van Skutsch over de apocope van ille. Zoo bij vs. 645, dat ae van de Gen. Sing. bijna nooit wordt geëlideerd. Dat regelmatig naar de werken van Leo, de Analecta en de Plaut. Forsch. en naar Ribbeck wordt verwezen, treft niet zoozeer als dat bij vs. 808 ook wordt verwezen naar Otto Crusius, Untersuchungen zu Herondas, bij vs. 1092 naar Nötzel, De archaismis, Berl. dissertatie van 1908, en zoo meer.

De behandeling van den tekst is conservatief. Sch. is zich, beter dan menig beroemd geleerde, bewust van de groote veranderingen, die het Latijn tusschen Plautus en het midden der 1ste eeuw v. Chr. heeft ondergaan en menige wending, die vroeger als onmogelijk werd beschouwd, omdat ze niet strookte met het klassieke spraakgebruik wordt door hem op juiste wijze verdedigd. Het meest gewaagd is in vs. 1253 amore perdita est te misera voor te deperit; toch heeft hij volkomen gelijk, dat, waar de cdd. voor deze lezing pleiten, hij ze aanvaardt. Het is hiermede in overeenstemming, dat hij in de constitutie van den tekst nog al rekening gehouden heeft met de editie van Lindsay.

Een zelfden geest vinden wij in schr. opvattingen van Plautijnsche prosodie en metriek, d.w.z. een redelijk aanvaarden van wat de teksten geven zonder ze te willen dwingen in een aprioristisch schema, dat zooveel mogelijk met de feiten van den klassieken tijd overeenkomt, een opvatting waarvan zelfs Leo nog niet geheel vrij is. Wat den hiaat aangaat, hij erkent de hiaten, die in de kleine editie van Goetz en Schoell door een vertikale lijn zijn aangegeven, als gerechtvaardigd. Hij kent voor den hiaat een zekere waarde aan de zinspauze toe. Metrische onregelmatigheden als de proceleusmaticus met accent op de 1ste syllabe en dactytische woorden die oxytonon zijn erkent hij als juist overgeleverd.

Het is bij de massa van detail, die in zoo'n commentaar wordt besproken, natuurlijk, dat, hoe goed ik mij ook met de inhoud daarvan in het algemeen kan vereenigen, er allerlei overblijft, waaromtrent ik anders denk dan de sch. Ik begin met twee meer algemeene opmerkingen.

De eerste over de prosodie. Schr. geeft den indruk, dat dit voor hem grootendeels een wetenschap van streepjes en boogjes is. Is een lettergreep, die gewoonlijk zich als lang voordoet, kort, dan zet men er een boogje op. Met een woord, b.v. Iambenkürzung is dan verder alles in orde. Bv. bij vs. 55 quid tibi ego dic a m q u o d o m n e s mortales sciunt; de derde voet is volgens hem een dactylus, wat juist is omdat elke andere scansie een ondraaglijk vers geeft. Maar is nu met de verklaring „q u o d o m n e s Iambenkürzung" alles afgedaan? Hoe kan bij de gewone uitspraak, nog reconstrueerbaar uit 't Ital. Ogni (o n'j i) deze lettergreep kort zijn? Dat probleem ziet hij niet. Ik vermoed, dat wij hier een geval hebben van vulgaire uitspraak, volkstaal als men wil, waarbij als eindresultaat, na assimilatie tot n, de m heelemaal was weggevallen. Niet anders is het, waar hij spreekt van p r o f e c t o Iambenkürzung, t a b e r n a e, f e n e s t r a, die alle drie geheel verschillende phonetische gevallen vertegenwoordigen. Phonetische problemen ziet hij, zooals trouwens zoovelen met hem, niet. Ik ben opnieuw versterkt in mijne meening, dat het goed zou zijn, als men in theorie en praktijk zich wat meer ging bezig houden met de phonetiek van het Latijn.

De tweede opmerking van algemeenen aard geldt zijne kennis van het oud-Latijn. Ouderwetsche vormen zijn voor hem afwijkingen van de norm, niet de oorspronkelijke, dus voor Plautus de rechtmatige. Zie b.v. zijn aanteekenign bij v.s. 33 „vgl. die Wortverrenkung bei Stat. Caec. voltis emptast, n o l t i s non emptast. Dat n o l t i s een vorm is, die bestaan heeft, niets onregelmatiger dan nolis, gepostuleerd door nevis en nevolt bij Plautus, heeft hij niet kunnen inzien. Deze verkeerde beschouwing blijkt ook bij v.s. 35 „m e n t i b i t u r wie auch andere Futura der 4 Konjug. nach Versbedürfnis (c o n g r e d i a r und a d g r e d i b o r in demselben Verse Pers. 15) mit dieser Endung gebildet sind, m e n t i b i m u r 254 enz. Juister en voor studeerenden, voor wie 't boek toch ook dient, ware de opmerking geweest, dat mentibitur 't oude regelmatige fut. is, mentietur de indringer. Niet veel juister is zijn redactie, waar hij naar aanleiding van het fut. op so en de opt. aor. op sim zegt: „(sie) treten für das Fut. Ex. und den Conj. Perf. ein (p. 28). Van n a m kent hij niet de beteekenis van asseverativum „waarlijk', enkele verklarende bokkesprongetjes zijn er van 't gevolg.

Een regel heb ik gevonden, een heel zonderlingen, die, zooals dat in commentaren nog wel eens vaker gebeurt, wel speciaal voor de plaats, bij welke hij gegeven werd, scheen te zijn gemaakt. Vs.4 praestringat oculorum aciem in acie hostibus zegt hij „i n a c i e die Dichter ändern bei Wiederholung desselben Wortes in einer a n d e r n Bedeutung gern die Betonung." Eenig voorbeeld tot staving wordt, hoewel anders de rijkdom van voorbeelden een der goede eigenschappen van deze editie is, niet aangehaald. Naar mijn meening moet met hiaat na acie gelezen worden praestringat oculorum aciem in ácie/ hóstibus.

Vs. 66 vl. De parasiet heeft hoog opgegeven van de bewondering der vrouwen voor den Miles, die naief vraagt: „Werkelijk?" Dan antwoordt Artotrogus: Quaén me ambae obsecraverint/Ut te hódie quasi pompam. illa praeterducerem. In den commentaar wordt dit verklaard: „also wie in feierlichem langsamem Paradeaufzuge um seinen Anblick recht genieszen zu können." De zin evenwel is, naar ik meen, „net zoo als in 'n optocht"; evenals men graag had, dat de optocht zijn huis voorbij trok, en daarvoor alle moeite deed, net zoo hadden deze vrouwen, zegt A., moeite gedaan, dat Pyrgopolinices voorbij hun huis zou komen.

Vs. 203 Écce avortit: nixus laevo in fémine habet laevám manum verklaart de comm. nixus door „die Füsze fest gegen die Erde gestemmt." Dat is evenwel met laevo in femine habet laevam manum in strijd; men moet, naar mij schijnt, verklaren: „in leunende houding."

Vs. 359 vl. Sceledrus bewaakt zorgvuldig de deur van het huis van den officier, opdat Philocomasium niet ongemerkt naar den buurman kan overglippen. Palaestrio doet alsof hij hem af wil leiden, maar hij houdt onverstoorbaar wacht. Dan spreekt Palaestrio

Credo égo istoc exempló tibi esse péreundum extra [pórtam
Dispéssis manibus, patibulum quom habebis.

De commentaar zegt hierbij: „Sceledrus will sagen: „ich habe hier zu tun, wie du siehst, aber sprich nur, ich höre schon." Diese Worte begleitet er mit einer Bewegung beider Hände, die den Pal. zu dem folgenden Vergleich mit einem Gekreuzigten veranlaszt; jedenfalls verwendet er beim Sprechen keinen Blick von der Tür des Nachbarhauses." Van iemand, die vast uitkijkt, is zulk een handbeweging niet erg waarschijnlijk en, kortstondig als zij is als gebaar van ongeduld, zou zij een slecht uitgangspunt zijn voor de vergelijking met een gekruisigde. De verklaring is dunkt mij hierin gelegen, dat 't tweede vers niet een direkte voortzetting van 't eerste is, maar een aanvulling: „in zoo'n houding zult gij sterven, ja, en dan met de handen wijd uiteen, terwijl ge den dwarsbalk draagt. Ongetwijfeld is hier aan een eenigszins ander soort van kruisiging te denken.

Bij vs. 373 begaat de sch. een hem onwaardige fout, waar hij zegt: „p a t e r zeigt noch die ursprüngliche Länge, ebenso Pers. 57, 355 und p u ē r Men. 31." Of pater inderdaad nog de lange eindlettergreep kan hebben schijnt mij onzeker. Misschien moeten we eerder met Vendryès syllaba anceps bij de meerderheid der eindlettergrepen aannemen. Maar in ieder geval puer heeft nooit een lange eindlettergreep gehad en heeft die ook niet Men. 31, want 't vers begint met een tribrachys. In de aanmerking van Niemeyer is daar alleen sprake van de oxytoneering van puer. En van de aangehaalde verzen l a a t alleen Persa 355 de scansie met lange eindlettergreep van pater t o e, overal elders is de eindlettergreep kort, maar geoxytoneerd.

Wat eindelijk de kritiek aangaat, schr. heeft in het algemeen met verstand een keuze gedaan uit de verschillende gegeven lezingen, zonder dat daarbij, zooals zoo vaak in Duitschland het geval was, voorliefde voor een bepaalde school zich laat merken. Erg veel persoonlijkheid ontdek ik daarbij niet. Een leesbaren tekst te geven, dat is voornamelijk zijn streven en voor een editie als deze is dat zeker een beginsel, dat men kan aanvaarden.

Dat hij daarbij evenwel niet een scherp kritisch inzicht toont, wil ik nog met een enkel voorbeeld aantoonen Vs. 595 geeft hij volgens de lezing van Leo

Ibo íntro. ne, dum absum, alter sorti defuat. en verklaart dit: „'der eine die Verlosung versäumt'; die s o r t i t i o p r o v i n c i a r u m i n s e n a t u wird hier scherzhaft auf die Verteilung der Rollen bei der

Täuschung des Miles übertragen; Peripl. erhält seine **provincia** von Palästrio 766 ff. zugeteilt, Pleusicles (alter) 805, 1175 ff. Bij zulk een verklaring wordt Palaestrio met den senaat gelijkgesteld. Stelt men, wat logisch is, de verzameling der drie als senatus voor, dan komt men in moeilijkheden met alter. Maar de hoofdzaak is, dat het hier een willekeurige verandering geldt tegen de in den kern der zaak gelijk luidende lezing van Ambr. en Pal. in. Omtrent 't begin van 't vers stemmen beide overeen, voor het slot heeft de Ambr. multae sortitae fiat en hebben de Pal. multi sortito fuam; dit moet leiden tot de lezing multae, want i kan ontstaan zijn uit e en de verwisseling tusschen e en ę is in de Pal. zeer veelvuldig, sortito of sortitae, waarbij ik het met de Pal. houd, en fiat of fiant. Het heele vers wordt dan ibo intro; ne, dum absum, multae sortito fiat (of fiant). Dit geheele vers is klaarblijkelijk te lang; en dan komt absum het meest voor glosseem in aanmerking. Ik zou dus willen lezen

Ibo intro: ne dum multae sortito fiat. Dum als adv. temp. in de hier gevorderde zin komt nog voor Rud. 778 abi modo, ego dum hoc curabo recte. Zijn zeldzaamheid gaf aanleiding tot 't glosseem. Het geheele vers is een niet precies meer te verklaren zinspeling op een te laat komen of niet komen in den senaat (Vgl. A. Gell. XIV,7, 10) [1]). In elk geval kan men de verandering van Leo moeilijk aanvaarden.

Vs. 660 geven de codd. (hier alleen de Pal.)

Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amicus amico sit magis. In deze editie is de daaruit door Bentley afgeleide lezing

Lépidiorem ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. Maar het is, dunkt mij, bij eenig toekijken duidelijk, dat de lezing der cdd. ontstaan is uit die lezing en nog een andere, nl. Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amico amicu' sit. Wanneer men bedenkt, dat Plautus nog geschreven moet hebben amico amicos sit, dan wordt 't duidelijk, hoe gemakkelijk dat. en nom. zich konden verplaatsen, waardoor het aanzijn werd gegeven aan een onmetrisch vers, welks correctie de verplaatsing van magis bracht. Bij de keuze tusschen de twee geef ik dan ook de voorkeur aan 't laatste boven 't eerste, dat mij ook voor Plautus wel wat hard klinkt.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht von Freunden und Schulern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Giessen, A. Töpelmann. 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede *O. Eissfeldt* de reeks opende, met nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk", dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. *A. Deissmann* geeft eene verklaring van *ephesia* in *ephesia grammata* voor tooverwoorden uit het Assyrisch. *P. Jensen* laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgamesch-epos. *O. Schroeder* somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. *H. Gressmann* betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van *W. Frankenberg* over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deiktische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikeltje van *Th. Nöldeke* over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja" waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben *G. Beer* in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes" in Jesaja 40-55, *K. Budde* in zijne studie over Jesaja 13, *M. Lohr* in zijne behandeling van eenige stukken van Job en *K. Marti* in zijne reconstructie van Amos 1 : 3—2 : 3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als tekstcritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal aandere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. *A. Bertholet* ziet verband tusschen Hooglied 4 : 8 en de Adonismysteriën. *Fr. Buhl* beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukk ngen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. *G. Dalman* zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. *H. Guthe* laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt *P. Kleinert* in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël

[1]) Misschien moet ik voor de duidelijkheid nog opmerken dat multae een gen. part. is.

erbij betrokken is. *F. Küchler* ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. *W. Nowack* bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekaloog, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). *J. Meinhold* brengt een aantal gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. *P. Kahle* licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hoogepriester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin" is de titel der bijdrage van *C. Clemen*, waarin hij voornamelijk aantoont, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van M. *Dibelius*, die in de voorstelling der lijdensgeschiedenis door het Johannes- en het Petrusevangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geïnterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door *E. von Dobschütz* met een aantal merkwaardige voorbeelden geïllustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door *Nils Messel* tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. *Ed. Sachau* levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van *Joh. Bauer*, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergschen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *'âdah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek.
Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1918.

„In der kleinen Gruppe unserer grossen Büchereien nimmt die Königliche Bibliothek neben den Universitätsbibliotheken eine besondere Stelle ein. Wie diese letzteren untersteht sie dem Ministerium des Innern (jetzt: dem Unterrichtsministerium), aber während die (staatlichen) Universitätsbibliotheken zur Abteilung *Unterricht* gehören, ist die Königliche Bibliothek der Abteilung *Künste und Wissenschaften* angegliedert. Der Unterricht muss sich, zwar nicht in der Theorie, sondern in der Praxis mehr oder weniger, auf gewisse Grenzen beschränken; die Königliche Bibliothek hingegen soll ein Mittel zur steten Hebung des ganzen intellektuellen Niveaus der Bevölkerung sein. Sie will in aktive Beziehung zu den gebildeten Niederländern treten durch besonders geeignete Kataloge, die nicht bloss Inventare sein sollen, sondern auch Uebersichten, in denen die moderne Wissenschaft möglichst verarbeitet ist. Die Geisteswissenschaften sind dabei besonders betont, die Naturwissenschaften und die Mathematik blieben hinter jenen ein wenig zurück."

Met deze woorden heeft Dr. C. H. Ebbinge Wubben, conservator der afdeeling Letterkunde aan de Koninklijke Bibliotheek, voor eenige jaren in een der opstellen van het verdienstelijke, door de Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren in het leven geroepen geschrift *Niederländisches Bibliothekwesen*, Utrecht 1914, de positie en sfeer van invloed der Koninklijke Bibliotheek, alsmede de richting, waarin zich haar werkzaamheid bij voorkeur ontplooit, geschetst. Op de geestelijke wetenschappen en in het bijzonder op de letterkunde richten de talrijke ambtenaren der bibliotheek hun voornaamste bemoeiingen, waarbij zich evenwel in de laatste jaren — ik heb hier bepaaldelijk het directoraat van Dr. W. G. C. Bijvanck op het oog — een verschuiving van doel laat constateeren. Dr. Bijvanck begon met de traditie van zijn voorgangers voort te zetten en op de vaderlandsche letterkunde den hoofdnadruk te leggen, o.a. door het verzamelen van handschriften en brieven van de groote mannen onzer literatuur. Het ontstaan van speciale bibliotheken en musea, aan een Vondel, een Bilderdijk, een Multatuli gewijd, bracht hierin verandering. Terecht begreep de Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, dat het gewenscht was, aan deze speciale pogingen haar werkkring over te laten, en, zonder het streven om op het gebied der Nederlandsche letterkunde belangrijke verzamelingen bijeen te brengen op te geven, begon hij daarnaast een intensiever ontginning van het veel uitgebreider gebied der buitenlandsche letterkunde. Voor een gedeelte een gevolg van de meer

wetenschappelijke orienteering der studie in de moderne talen, kwam deze uitbreiding der werkzaamheden in hooge mate aan de beoefening der taal- en literatuurwetenschap der ons omringende volken ten goede. Er is stellig niemand, die op het gebied der neophilologie zelfstandig werk verricht en niet jegens de Koninklijke Bibliotheek verplichtingen, verbonden aan raadpleging en uitleening, gevoelt. Daarbij voegt zich thans de erkentelijkheid voor orienteerende catalogi als dien van het Engelsche tooneel in zijn grooten tijd, dien van de Fransche taal en letterkunde, in twee deelen doorgevoerd tot 1815, en ten slotte voor den catalogus, dien ik thans het genoegen heb aan te kondigen.

Aan de samenwerking van de beide mannen, wier namen ik in het bovenstaande noemde, Bijvanck en Ebbinge Wubben, is deze Goethe-catalogus te danken. Het is een genot, hem te raadplegen, omdat het een sprekende gids, geen zwijgend register is: inderdaad de „interpretatie" van een boekerij, persoonlijk in rangschikking en indeeling, belangwekkend door menig citaat of korte omschrijving. Uit Bijvanck's inleiding proeft men de bibliophile neiging van den Directeur der Koninklijke Bibliotheek, voor wien het een verfijnd genot is, den *Werther* in de editio princeps te lezen, maar evenzeer zijn wetenschappelijk overleg, dat zich bij aanschaffingen laat leiden door de overweging, dat tegenover de kritische uitgave het origineel slechts hors d'oeuvre is.

Wat Goethe betreft is de Koninklijke Bibliotheek niet overrijk aan bibliophile schatten, maar toch is het de moeite waard de aandacht te vestigen op eenige belangrijke *Musenalmanache*, o.a. 1773, 1776, 1798, 1799, 1800, op Jacobi's *Iris*, Wieland's *Teutschen Merkur*, Herder's *Von Deutscher Art und Kunst*, Schiller's *Horen*, Goethe's *Propyläen* en *Kunst und Altertum*, op de *Schriften* (Göschen), de *Neue Schriften* (Unger), de *Ausgabe letzter Hand* (met de gravures, maar zonder de deelen 56 — 60), op origineele uitgaven van *Hermann und Dorothea*, *Werther*, *Wahlverwandtschaften*, *Dichtung und Wahrheit* e.a.

De afdeeling *Handschriften* is uiteraard weinig omvangrijk: zij omvat als autographen brief van Goethe slechts het in het jaar 1874 door Campbell gepubliceerde schrijven aan R. M. van Goens d.d. 31 Dez. 1794 (W. A. Br. X, 223—225), maar in den Catalogus is deze brief op interessante wijze in de omgeving van de Gore's te Weimar geplaatst.

Hoofdzaak van de Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek zijn nieuwere uitgaven en commentaren, biographisch en bibliographisch materiaal, te zamen met het bovenaangeduide een collectie van meer dan tweeduizend nummers, die thans beter onder het bereik gebracht is van hen, die zich met Goethe bezighouden, vooral van diegenen, „die dikwijls op groote afstanden van aanzienlijke bibliotheken hun studie aan den gang willen houden in een omgeving, waar hun niet alleen de letterkundige werken ontbreken, maar ook de hulpbronnen, waardoor zij zich op de hoogte kunnen stellen wat er aangaande hun studie in 't algemeen is gepubliceerd." Ik wensch daarvoor den Catalogus in veler handen.

Zijn uiterlijke inrichting is practisch. Een flinke letter doet het kenwoord (in den regel den naam van den schrijver) en links daarvan het standnummer onmiddellijk in het oog vallen; in een gewoon type volgt daarop de titel van het werk en zich aansluitende bij de rechter marge het volgnummer van den catalogus; daaronder staan, klein gedrukt, de veelal belangrijke aanwijzingen en opmerkingen. De titres courants geven links de hoofdafdeeling, rechts het speciale onderwerp aan; alleen de eerste hoofdafdeeling wijkt in dit opzicht af. De meerdere vastheid in systeem gaat hand in hand met een zorgvuldiger correctie; de eerste vellen zondigen nog al eens tegen het Duitsch: vgl. de nos. 5, 6, 11, 12, 19, 49, 55, 66, 71, 75, 76, 78, 102 e.a. Ten gevolge van de systematische inrichting zijn de registers een hoofdbestanddeel van het boek; wij vinden er een van Goethe's *werken*, een van *personen en zaken in betrekking tot Goethe*, een van *geschriften over Goethe* en een van *namen van plaatsen en landen*, dat naar het mij voorkomt zonder bezwaar met het tweede had kunnen worden samengevoegd. Een onderafdeeling van het register der werken vormt een lijst van *Nederlandsche vertalingen van kleinere gedichten*, die in bijzondere mate mijn belangstelling heeft gehad in verband met een afdeeling van het onder mijn leiding staande Duitsche Seminarium der Universiteit van Amsterdam, waar naar een vast systeem alle aanrakingen tusschen Duitsche en Nederlandsche letterkunde als werkmateriaal voor de leden en oud-leden van het Seminarium worden vastgelegd. De Goethe-catalogus van de Koninklijke Bibliotheek geeft blijk, dat ook daar gevoeld wordt, hoe de systematische bestudeering van de beinvloedingen der Nederlandsche letteren door vreemde literaturen en omgekeerd een nog vrijwel braakliggend gebied is, waarvan de bewerking van wetenschappelijk standpunt nuttig en uit vaderlandslievend oogpunt verdienstelijk is te achten. Met betrekking tot dit onderdeel van den Catalogus uit ik den wensch, dat het zich bij een herdruk niet tot de „kleinere gedichten" moge beperken. Verder is de inhoud niet in overeenstemming met den titel: de nos. 178 en 179 hadden onder den terecht gekozen titel niet in deze rubriek verwerkt moeten worden. Na „Das Wasser rauscht'" leze men in plaats van 173—176, 178: 173, 175, 176; na „Ich denke dein": 177; na „Wer reitet so spät": 176, 177; men korrigeere „Nahe des Geliebten" in: „Nähe".

Ook het innerlijke organisme van den Catalogus voldoet aan de te stellen eischen. Wie ooit aan een systematischen catalogus heeft gewerkt, kent de zich telkens hernieuwende moeilijkheden, die de scheiding in hoofdrubrieken en onderafdeelingen meebrengt. Gelukkig, dat verwijzingen als overbruggingen dienst kunnen doen; in den Goethe-catalogus wordt daarvan dan ook herhaaldelijk, hoewel m. i. nog niet voldoende, gebruik gemaakt. Afgezien van de reeds besproken rubriek der handschriften worden drie hoofdafdeelingen onderscheiden: *Werken*, *Leven* en *Kritiek*. Reeds door deze hoofdindeeling wordt het voorgevoel van moeilijkheden gewekt, waar de „commentaren", die in de eerste afdeeling in aansluiting aan de afzonderlijke werken zijn geplaatst, zich niet zonder bezwaar van de „historisch-literaire kritiek en verhandelingen" (ook over afzonderlijke werken), die in de derde afdeeling een plaats vinden, laten scheiden. Tot dergelijke bezwaren geven ook de verdere indeelingen aanleiding. Maar dit is inderdaad onvermijdelijk.

De afdeeling WERKEN, voorafgegaan door *periodieken* en *bibliographie*, behandelt achtereenvolgens de *verzamelde werken*, de *gedichten*, het *drama* en het *proza*, waarvan de beide laatste groepen elkander ook bij Goethe niet uitsluiten. Als bijzondere afdeeling zijn hieraan de

teekeningen — de reproductie's wel te verstaan in no. 3 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft"—toegevoegd.

De afdeeling LEVEN vormt de hoofdmassa van den Catalogus; zij bevat ongeveer dertienhonderd titels, terwijl de eerste afdeeling uit ruim vijfhonderd en de derde uit iets meer dan tweehonderd titels bestaat. Zij rubriceert in de eerste plaats documenten als *dagboeken, brieven* — waarbij de groepeering van vorsten tegenover andere stervelingen als Beethoven, Carlyle en Madame de Staël minder gemotiveerd schijnt —, *gedenkschriften, gesprekken* en dgl.; in de tweede plaats geeft zij onder het hoofd levensbeschrijving *biographieën* en *biographisch detailwerk*, in hoofdzaak chronologisch gerangschikt; in de derde plaats levert zij onder het opschrift karakteristiek studie-materiaal over Goethe's verhouding tot den *godsdienst*, de *wijsbegeerte*, de *ethiek*, de *psychologie*, de *aesthetica*, de *paedagogiek*, de *staatkunde*, de *geschiedenis*, *de volkskunde*, de *woordkunst*, de *plastiek*, de *toonkunst*, de *natuurwetenschap*, de *geheime wetenschap* en het *bibliotheekwezen*. Hier ontbreekt de *vrijmetselarij*, die minder gelukkig in de voorafgaande onderafdeeling is verzeild: Goethe's verhouding tot geheime genootschappen als de Loge te Weimar is belangrijker als abstracte geestesrichting dan als concrete levensfactor.

De afdeeling KRITIEK bevat, behalve de als inleiding genoemde *methodisch-philologische werken, algemeene verhandelingen* en *studie's over de afzonderlijke werken*, waarbij evenals in het correspondeerend gedeelte van de eerste afdeeling de *Faust-literatuur* de voornaamste plaats inneemt; de Faust-bibliotheek in Den Haag, die in dezen catalogus ongeveer tweehonderdvijftig nummers beslaat, is inderdaad een belangrijke collectie.

Natuurlijk is aanvulling mogelijk. Maar het kan niet de bedoeling van deze aankondiging zijn, een lijst van leemten samen te stellen. Uitbreiding en completeering is in hoofdzaak een finantieele quaestie. De nieuwe druk van het vierde deel van Goedeke's *Grundriss* is een onuitputtelijke bron van aanwijzingen tot completeering, terwijl de regelmatige uitbreiding zich op eenvoudige wijze laat aansluiten bij kritische overzichten over de nieuwste Goethe-literatuur, zooals geregeld door geleerden als Witkowski, Maync e.a. in de Germanistische tijdschriften worden gegeven.

Ik eindig derhalve de aankondiging van het werk, waarvoor ik aan Dr. Bijvanck en Dr. Ebbinge Wubben erkentelijk blijf, met de vraag: wanneer zal het mogelijk zijn, een dergelijk werk voor alle openbare bibliotheken van ons land samen te stellen? hoe lang zal de centrale catalogiseering van de officieele boekerijen in Nederland nog op zich laten wachten?

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (besonders im Französischen). Berlin, Mayer & Müller. 1918. (Pr. M. 4). (Diss. Berlijn).

Dit zorgvuldig bewerkte proefschrift geeft een uitvoerig en methodies overzicht van het gebruik van *fors, hors, defors* en *dehors* in het Frans, en van *fors* en *foras* in het Provençaals, voorafgegaan door een, op gegevens van de *Thesaurus* berustende, uiteenzetting van de functies en betekenissen van lat. foris en foras. Twee kwesties van meer algemene aard worden erin behandeld, n.l. het verband tussen het prefix *for-* en germ. *ver-*, en de verandering van *f* in *h* in *dehors*.

In de eerste kiest de schrijver in hoofdzaak partij vóór de Latijnse oorsprong van het prefix, die o.a. door G. Paris tegen Baist (en Nyrop) is verdedigd. Wat de *h* van *dehors* betreft, zo licht hij een geestige, door Morf voorgestelde hypothese toe, volgens welke *defors*, regelmatig tot *deors* geworden, als het emfaties werd gebruikt vóór de *o* een „coup de glotte" heeft gekregen. Emfaties nu werd *dehors* vaak gebezigd in de zin van: „Er uit! weg!" De schrijver zou nog hebben kunnen aanhalen de door Nyrop, *Manuel du français parlé*², p. 54, gegeven voorbeelden: *fléhau* (*fléau*), *géhant* (*géant*).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Greshoff, Latijnsche Lente. Opstellen en aanteekeningen. (Fransche Kunst, onder redactie van P. Valkhoff, V). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

Dit werkje getuigt van grote belezenheid. In de inhoudsopgave vinden we o.a. studies vermeld over Léon Daudet, Emile Verhaeren, Pierre Hamp, Marcel Berger, Adrien Bertraud, Georges Duhamel, Rodin, Mirbeau, André Fernet, Henri (lees: *André*) Rouveyre [1]), Bloy en Gide; daarnaast vele andere artikelen, waaronder een beschouwing over Franse en Duitse beschaving, Geloof in Frankrijk, Fransche literatuur in België, de Prix Goncourt 1917.

De heer Greshoff schrijft in zijn Woord vooraf: Dit boekje bevat een reeks dagbladartikelen zonder veel samenhang.... Velen zijn geschreven à l'improviste en in de haast die het bedrijf ons soms als eerste eisch stelt." Het werkje heeft daardoor de frisheid, dikwijls het enthousiasme bij het neerschrijven der indrukken behouden: de schrijver spreekt met warmte over al die jongere schrijvers, wier literaire lente zulk een rijke zomer voor Frankrijk belooft te worden. De kompositie van dit boekje heeft evenwel door het gebrek aan samenhang geleden. Zo vinden we b.v. op blz. 42 zowel als op blz. 130, hier en daar zelfs met dezelfde woorden, een beschrijving van Jules Romains' Unanimisme; op blz. 69 èn op blz. 78 verschijnt dezelfde zin over Mevrouw Verhaeren.

In enkele beschouwingen kan ik niet met de heer G. meegaan. De aanval op de fraaie bloemlezingen van de heer Walch, in 't biezonder op zijn *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui*, lijkt me niet billik. Ik zou kunnnen volstaan met te verwijzen naar het afdoende Verweer van de heer Walch, verschenen in de *Telegraaf* van 14 Julie 1916, onder de titel *Een rectificatie*, indien dit artikel niet moeilik te bereiken ware. *Poètes d' Hier et d' Aujourd'hui* is, zoals in het „avertissement" te lezen staat „une anthologie-revue, où figureront successivement, à côté de leurs aînés, les meilleurs poètes des nouvelles générations," en moet dus niet beschouwd worden als een kompleet overzicht der jonge franse dichtkunst. De samenstelling van een „salon des refusés" zou dus voorbarig zijn. De dossiers voor verscheidene andere dichters, waaronder de meeste dergenen die de heer G. mist, liggen gereed, en zullen een nieuw boekdeel vormen. Hiermede vervalt het grootste gedeelte der kritiek van

[1]) **Aan de inhoudsopgave moet toegevoegd worden: Henri Rousseau, blz. 171.**

de heer Greshoff. Over de keuze van dichters en gedichten kan men lang twisten : dat is een kwestie van smaak. Maar een Paul Hyacinthe-Loyson is toch ongetwijfeld wat anders dan een „rijmziek polemicus”, en verdient, om de grote invloed die hij op het moderne franse Protestantisme uitoefent, ongetwijfeld opgenom n te worden.

Het enthousiasme van de heer G. voor Demolder' *Route d'Emeraude* kan ik niet delen ; de schildering van oud-Holland, in àl te felle kleuren, doet vermoeiend aan, en brengt ons niet dichter bij het zieleleven der schilders van de zeventiende eeuw.

„Franse Kunst” doet een goed werk met deze propaganda voor het werk der jongere franse schrijvers. Moge dit boekje tot het sukses van haar streven bijdragen.

Groningen. J. van der Elst.

H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome. Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1918.

Met het allergrootst genoegen heb ik dit boek gelezen. Genoegen, in den besten, ruimsten zin genomen. Het boek heeft mij geboeid van het begin tot het eind en veel heb ik er uit geleerd dat mij onbekend was of wat ik was vergeten ; meer nog, dat ik al lang wist, of waarvan ik althans wel had gehoord, heeft nu pas waarde en beteekenis voor mij gekregen nu ik het met vele andere zaken van den zelfden aard zag in verband gebracht.

Wil men weten wat er nu eigenlijk in staat in dat zoo belangrijk en lofwaardig geschrift, dan moet men niet op den titel afgaan. Wij leeren er niet uit dat — als een bloem uit een knop of een boom uit een zaadje — uit het oude heidendom der Romeinen langs „natuurlijken” weg een godsdienst is gegroeid, die in alle eeuwen het angstig zoekend menschenhart vrede en rust kan geven. En gelukkig dat de Heer Leopold zelf niet tracht ons zoo iets te leeren, zoo iets onwaars en onzinnigs. Het Christendom heeft zich niet „ontwikkeld” uit vroegere godsdienst-vormen, het is aan de menschheid *geopenbaard*. Waarom zouden wij schromen dat oude, alles afdoende woord te gebruiken ?

Een veel betere titel van ons boek zou zijn : „de lotgevallen van het heidendom in Rome.” En die lotgevallen worden ons omstandig en duidelijk verhaald. Toch kan men ze in een korte formule samenvatten : „in den beginne was er een losse bijeenvoeging van twee godsdiensten, dien van afzonderlijk levende bergbewoners en dien van een boeren-stad, en met die dualistische eenheid is eeuwen lang gebeurd wat wij in het vermaarde hoofdstuk over de Christenen in onzen Tacitus lezen : (*Romam*) *cuncta undique .... confluunt celebranturque*, niet alleen *atrocia aut pudenda*, als Bacchanalia en Cybeledienst maar ook ernstige en achtingwaardige pogingen als Grieksche philosofie, Orphisme, Pythagoreisme en andere mystiek.”

Al die elementen, die ten slotte de weinig samenhangende veelheid van het heidendom te Rome hebben gevormd, worden ons, gelijk ik reeds zeide, omstandig en duidelijk beschreven. Het zou mij moeielijk vallen te beslissen welk onderdeel van het boek mij het best geslaagd voorkomt, ze staan ongeveer alle op hetzelfde hooge peil. Toch wil ik op een paar onderdeelen de bizondere aandacht vestigen : de verklaring van Caligula's „waanzin” uit zijn Aegyptische neigingen en bevliegingen, de gevoelvolle woorden aan Marcus Aurelius gewijd, de geestige verklaring van al die voorstellingen op de Igeler zuil, die den oppervlakkigen beschouwer slechts zinledige versieringen toeschijnen, de (vooral in 't eerste gedeelte) uitnemende beschrijving van den invloed van maatschappelijke toestanden op den Romeinschen godsdienst, en (misschien wel boven alles) de uiteenzetting der philosofie van Plotinus.

Wat in dit alles nu eigen vinding van den geleerden schrijver is, kan, wie wil gemakkelijk nagaan : we worden met groote nauwgezetheid verwezen naar bronnen en voorgangers. Doch slechts weinigen zullen dat *willen* nagaan, want wat des schrijvers onvervreemdbaar eigendom is, dat is het boek in zijn geheel genomen. Wat hij ook van elders moge hebben ontleend en vlijtig bijeengegaard, hij heeft er het merk op gedrukt zijner persoonlijkheid ; dat blijkt o.a. uit de, vooral in 't eerste gedeelte, veel voorkomende gemeenzame termen, waaraan sommige lezers misschien aanstoot zullen nemen, maar die voor mij een sprekend bewijs zijn dat de schrijver leeft in zijn onderwerp en er *schik in heeft*.

En die persoonlijkheid is die van een artist, die blijkbaar veel over kunst heeft nagedacht en veel met artiten verkeerd. Ook is hij, wat hier van zeer veel belang is, door en door tehuis in Rome en Italië, en gevoelt innig en hartelijk voor *de* wereldstad en haar heerlijk land.

Ten bewijze dat ik het boek nauwkeurig gelezen heb maak ik attent op één foutje : de Scipio van pag. 45 is niet de veroveraar van Karthago, maar de *oudere* Africanus.

Met een hartelijk gemeend eeresaluut aan den Heer Leopold wil ik deze aankondiging besluiten. Moge zijn kostelijk boek vele lezers vinden ! Het is een boek, dat door mannen van het vak zeker hoog gewaardeerd zal worden en waarvan de lezing aan alle beschaafden een edel genot kan schenken. Mocht het eens in een goede Fransche vertaling het licht zien ! 't Is voor den roem onzer philologie te wenschen dat het ver buiten ons beperkt taalgebied gelezen wordt.

Leiden. J. J. Hartman.

SCHOOLBOEKEN.

M. Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen. Kleine Wereldgeschiedenis van ± 1700 tot onze dagen, met 18 kaartjes. Groningen—Den Haag, Wolters. 1918. (Pr. *f* 2.75).

Bij een dergelijk werkje, dat voor het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs bestemd is, komt het in de eerste plaats aan op eene goede keus uit de massa der gebeurtenissen, op duidelijkheid en levendigheid van voorstelling. Aan deze eischen voldoet het boek wel. De 18de eeuw is iets beknopter, de 19de iets uitgebreider behandeld, wat met het oog op de belangrijkheid van het laatste tijdperk voor hen, die met de op deze wijze verworven kennis het leven moeten ingaan, verdedigbaar is. Om te doen uitkomen, wat de schrijver als hoofdzaken en wat hij als bijzaken beschouwt, maakt hij gebruik van groote en kleine letters. M. i. staat er in de laatste te veel ; soms wordt er een geheele § (zie blz. 54 en 155) in afgedrukt. Over het algemeen is het boek onderhoudend geschreven. De politieke stroomin-

gen zijn duidelijk aangegeven; in de verwikkelingen tusschen de verschillende machten is de samenhang steeds gezocht; belangrijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over de Oostersche Kwestie, het Gele Gevaar, de koloniale politiek en de wereldpolitiek na 1870. In het laatste hoofdstuk valt op te merken, dat de wording der entente eerder wordt behandeld dan die van de tripp e alliantie, waardoor de chronologische orde is omgekeerd. De oeconomische invloeden en de geestelijke stroomingen komen goed tot hun recht. De inleidende afdeelingen, die over rationalisme, verlichting, de leer der physiocraten, den modernen tijd enz. laten zich zeer goed lezen. De schrijver verwerkt de stof, die hij behandelt zelfstandig; invloed van bekende handboeken is hier en daar merkbaar, maar van slaafsche navolging is geen sprake.

Enkele malen ontmoet men eene minder gelukkige uitdrukking. Zoo waar ministers als Aranda, Pombal, Struensee en Turgot Verlichte Despoten genoemd worden (blz. 33), terwijl men zou verwachten, dat als zoodanig alleen vorsten kunnen worden aangeduid. Op enkele punten zou men aanvulling wenschen. Bij de regeering van Friedrich Wilhelm I van Pruisen mist men eene vermelding van de kolonisatie der woeste terreinen in zijn gebied (blz. 44). Bij de uiteenzetting van de beginselen der partijgroepen, die zich in het begin der fransche revolutie vormden, wordt de club der Cordeliers niet besproken (blz. 75). Onder de oorzaken tot verwijdering tusschen Napoleon en Alexander I treft men niet aan de onttrooning van het huis Oldenburg (blz. 112). Bij den aanslag op Napoleon III door Orsini gepleegd, worden de brieven, die deze aan den Keizer richtte, hetzij uit eigen beweging, of op initiatief van anderen, niet vermeld (blz. 180). De directe aanleiding tot de oorlogsverklaring door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aan Spanje in 1898 wordt niet aangegeven (blz. 237 en 242). Enkele woorden hadden kunnen gewijd worden aan de geschiedenis der Zuid-Amerikaansche staten en van Mexico in den laatsten tijd. Voor de gebeurtenissen in Zuid-Afrika was de moord op Pieter Retief en de zijnen in Natal en de verwerving van West-Griqualand door Engeland in 1871, waardoor de Oranje-Vrijstaat Kimberley verloor, van belang geweest om te vermelden.

Al zijn misschien meer dergelijke opmerkingen te maken, men moet toegeven, dat weinig wat van wezenlijk belang voor het gestelde doel is, over het hoofd gezien is. Enkele malen ontmoet men eene verkeerde schrijfwijze als Tartaren voor Tataren en Sédan voor Sedan. De kaartjes geven eene goede toelichting tot den teks .

Arnhem. S. P. Haak.

Van *Kaegi's Griekse Grammatica*, bewerkt door Dr. P. V. Sormani is bij P. Noordhoff te Groningen de vierde druk verschenen. De prijs is *f* 2.50, geb. *f* 2.90. Bij dezelfde uitgever zag de tweede druk het licht van *Petites Poésies pour Jean et Jeanne, recueillies par* H. et M. du Crocq. Het boekje is het derde nummer van een serie Franse leesboekjes met aantekeningen, en kost *f* 0.65, geb. *f* 1.—.

Onze redactie ontving herdrukken van de volgende geschriften: E.-E.-B. Lacomblé, *François Coppée, Contes choisis* (5e éd. pr. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); G. Leffertstra, *Taaloefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* (7e dr., pr. *f* 1.30, geb. *f* 1.50); L. P. H. Eykman and C. J. Voortman, *Florence Montgomery, Misunderstood* (The Gruno Series IV, 4e ed., pr. geb. *f* 2.25); P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor schoolgebruik*, Dl. I (46e dr., pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—) en II (11e dr., pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.25); A. de Froe, *Oefeningen bij de Kern der Engelsche Spraakkunst* (4e dr., pr. *f* 1.10); A. L. de Bont, *Kleine Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis (ook voor het Handelsonderwijs)* (2e dr., pr. *f* 2.25, geb. *f* 2.75). Allen uitgegeven door de firma P. Noordhoff te Groningen.

Van het bekende werk van J. M. Vos, *Van Oude Tijden tot heden* (Groningen, Noordhoff, 1918), verscheen de 15de druk, herzien door J. E. Dijkstra.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XIII, 1: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — N. v. Wijk, Opmerkingen over taalkundig nationalisme en internationalisme. — J. v. d. Elst, De hervorming van de Nederl. versbouw. Kritiese beschouwing van enige citaten. — J. J. le Roux, Het onderspit delven. — Dez., Het lidwoord „die". — G. A. Nauta, Nog iets over „een". — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLII, 2-3: M. Förster, Kleine mittelengl. texte. — B. Münz, Shakespeare als philosoph. — Dez., Zwei Shakespeare-studien. — R. Mothes, Das flugwesen i. d. neuengl. wortschatz. — H. Lange, Chaucers „Myn auctour called Lollius" u. d. datierung des Hous of Fame. — Dez., Über die farben könig Richards II von England in ihrer beziehung zur Chaucerdichtung, II. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — M. Förster, Zu den Erfurter pflanzennamen.

Beibl., XXIX, 8: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 19—21. — Dez., Zum nordhumbr. Liber Vitæ. — F. Holthausen, Zu dem me. gedichte „De arte lacrimandi", II. — Dez., Beitr. zur engl. wortkunde, II.

9: F. Holthausen, Die Geschichte von Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*". — Dez., Zu alt- u. mittelengl. denkmälern, 1—3.

10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 22 — 26.

11: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 27—30.

12: F. Holthausen, Zum älteren engl. Drama, 1—2. — M. F. Mann, Die Gesch. v. Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*".

Hist. Zeitschrift, 119, 2: Dvořák, Idealismus und Realismus in der gotischen Skulptur und Malerei. — Freitag, Entwicklung und Katastrophe Martin Luthers. — Miszelle (Stählin, Zur Beurteilung der russischen Geschichte).

Studiën, XCI, Febr.: Is. Vogels, De kracht der Organisatie. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, II. — L. P. P. Franke, Edmond Rostand. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel. — L. v. Miert, Canisiusportretten. — L. Steins Bisschop, Joseph Gratzy. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 1 (Erkes).

Wensinck, Semitic rites of mourning: D.Lit.Ztg. 1919. n°. 1 (Schwally).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. | **No. 7.** | **April 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Stählin, Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben. Völlig umgearbeitete 2e Aufl. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2, geb. 2.80, + 30%).

In het nummer van Juni 1911 van het *Museum* schreef ik een woord van warme aanbeveling voor Stählin's werk, dat, als „Sonderabdruck" uit de Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, in 1909 verschenen was. Nu er een tweede, veel vermeerderde, druk van is uitgekomen, kan ik die aanbeveling slechts herhalen. Wie voornemens is, eene critische uitgave van een classiek auteur te bewerken, mag aan dit boekje niet achteloos voorbijgaan: zoo wèldoordachte, op groote praktische ervaring gebaseerde en met voorbeelden verduidelijkte raadgevingen worden er in gegeven, dat het de catechismus dient te worden van iederen editor.

De indeeling van Stählin's werk is ongewijzigd gebleven. Evenals in den eersten druk behandelt de schrijver, na eene inleiding, in zijn eerste hoofdstuk de voorbereiding tot de uitgave, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen het gebruik, dat de editor moet maken van vroegere uitgaven en van de oudere literatuur over den uit te geven auteur, ook wanneer zij eventueel ongedrukt gebleven mocht zijn, verder het met vakgenooten te plegen overleg, ten einde te voorkomen, dat twee hetzelfde werk doen, vervolgens het opzoeken, zichten en collationeeren der handschriften, het vaststellen van hunne onderlinge verhouding, de recensio van den text en de inrichting van het voor den drukker bestemde manuscript. In het tweede hoofdstuk, over het drukken der uitgave, worden behandeld de inrichting van het titelblad en van de inleiding, de vragen, die zich bij den druk van den text voordoen (keuze der letters, textcritische teekens, alinea's, interpunctie enz.), het gebruik, dat van de randen gemaakt moet worden, en de inrichting van den apparatus criticus, tenslotte de vervaardiging der registers. Vooral in dit tweede hoofdstuk zullen misschien aan sommigen enkele der besproken quaesties (b.v. die over de text-critische teekens in den text) van weinig belang voorkomen, doch eene dergelijke opvatting is m. i. onjuist. Het is immers de plicht van hem, die eene uitgave bewerkt, het gebruik daarvan zoo gemakkelijk mogelijk te maken, niet slechts voor wie de editie van begin tot eind wil dóórwerken, maar ook voor wie haar slechts op bepaalde plaatsen wenscht na te slaan, en om aan dien plicht te kunnen voldoen, moet de editor zich rekenschap geven van al die schijnbaar onbelangrijke vragen, die Stählin hier met groote kennis der praktijk bespreekt. Uit den aard der zaak zijn de meeste zijner adviezen niet nieuw, en gelukkig voldoen vele uitgaven in meerdere of mindere mate aan de door hem gestelde eischen, maar het was een nuttig werk, deze duidelijk te formuleeren en in een systematisch geheel te brengen.

Terwijl, zooals ik zeide, de opzet en indeeling van het werk onveranderd zijn gebleven, blijkt bij vergelijking met den eersten druk, dat bijna elke paragraaf grootere of kleinere uitbreiding heeft ondergaan. Als voorbeeld wijs ik er op, hoe de schrijver nu nog meer dan vroeger nadruk legt op de wenschelijkheid, zich photographiën te verschaffen althans van de voornaamste handschriften, die men dan telkens weer kan raadplegen. Door de wit-op-zwart-methode is men nu in staat, op veel goedkoopere wijze aan dezen wensch te voldoen dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De schrijver geeft den raad, als men de foto's niet meer noodig heeft, ze aan eene inrichting te schenken, die zich de verzameling van handschriften-photographiën ten doel stelt, zoodat ze ook later aan anderen van nut kunnen zijn, een denk-

beeld, dat ongetwijfeld toejuiching verdient. In Duitschland hebben twee bibliotheken te München zich voor de verzameling en bewaring beschikbaar gesteld. In ons land zou als verzamelplaats voor photographiën van handschriften van *classieke* auteurs, zeker die bibliotheek de voorkeur verdienen, die hier verreweg de belangrijkste verzameling van Grieksche en Latijnsche handschriften bezit, nmlk. de Leidsche.

Eene andere belangrijke toevoeging tot den ouden druk is die, welke de schrijver op blz. 35 v. maakt over het nut van het gebruik van den spiegel, wanneer ten gevolge van vochtigheid de letters van eene pagina van een handschrift onleesbaar zijn geworden en op de volgende bladzijde zijn overgedrukt: dan is dàår soms het *sp e,elbeeld* ervan nog te ontcijferen. Ook kunnen op deze wijze soms nog bij handschriften, die ernstig van vocht geleden hebben, schriftsporen, die tot dusverre tot misverstand aanleiding gaven, herkend worden als niets anders dan doorschemerende letters van de achterzijde van het blad.

Verwezen zij verder naar de in dezen druk toegevoegde belangrijke uiteenzetting op blz. 38 v. over het al of niet wenschelijke van de opneming van conjecturen in den text.

Doch niet slechts heeft de schrijver zijn werk uitgebreid, hij is er ook niet voor teruggedeinsd, hier en daar zijne meening te wijzigen, en hij geeft dus op sommige punten een ander advies dan vroeger. Deze veranderingen zijn m.i. zonder uitzondering verbeteringen. Zoo, waar hij blz. 67 v. adviseert, de cijfers 5, 10, 15, enz., die het aantal regels op iedere bladzijde aangeven, op den binnensten rand der pagina, de cijfers voor hoofdstukken en paragraphen op den buitensten rand te plaatsen. Deze manier is veel duidelijker dan de vroeger aangeradene, om op elke bladzijde de cijfers voor de regels steeds op den linker-rand, die voor capita en paragraphen steeds rechts te plaatsen. Toe te juichen is het ook, dat de schrijver nu niet meer den editor adviseert, voor voorrede en apparatus criticus zijne moedertaal te gebruiken, maar terugkeert tot het gebruik van het beproefde Latijn. In die taal heeft zich daarvoor in den loop der eeuwen eene vaste terminologie gevormd, die voor iedereen, van welken landaard ook, zonder moeite begrijpelijk is, en die niet zoo gemakkelijk in moderne talen kan worden nagevolgd. Zoo ergens, dan heeft hier het Latijn reden van bestaan.

Dat het boek van Stählin in eene leemte voorzag, blijkt reeds hieruit, dat er in betrekkelijk korten tijd een nieuwe druk van noodig was: het voorbericht is gedateerd Juni 1914. In den handel gebracht is het werk echter eerst in het voorjaar van 1918: de firma Teubner heeft blijkbaar met de uitgave betere tijden willen afwachten, maar heeft ten slotte het wachten opgegeven. Het is te hopen, dat, als buiten onze grenzen de wetenschappelijke arbeid straks zijne rechten geheel hervat — stilgestaan heeft hij nergens —, de lessen van Stählin bij ieder, wien zulks aangaat, ook buiten Duitschland, behartiging zullen vinden. Zij verdienen dit ten volle.

Groningen. A. G. Roos.

A. W. de Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Prokopios von Cäsarea), mit fünf Tabellen. Groningen. K. L. Noording. 1918.

Dez., A Handbook of antique proserhythm I (history of greek prose-metre, Demosthenes, Plato, Philo, Plutarch and others; bibliography, curves, index). Groningen-the Hague, J. B. Wolters. 1918.

Het eerste van deze beide geschriften is te beschouwen als een voorproef van hetgeen het handboek, vooral in het tweede deel, zal bevatten; het werd in 1915 geschreven en was bestemd om in de *Byzantinische Zeitschrift* te worden opgenomen. Door de oorlog is het verschijnen van dit tijdschrift tot heden verhinderd; daarom liet de schrijver zijn opstel als afzonderlike uitgave het licht zien. Een bespreking van hetgeen de heer de Groot wenst te onderzoeken, en van de wijze waarop hij dat heeft gedaan, kan de twee hier aangekondigde uitgaven als een geheel beschouwen.

Over metries proza is in de laatste dertig jaar met grote ijver geschreven, en voor zover de onderzoekers tot enigszins scherp geformuleerde gevolgtrekkingen kwamen, is hun werk met even groot scepticisme door hun kollega's ontvangen. Die twijfel was, gelijk de heer de Groot aantoont, gerechtvaardigd. De methode die men volgde liet veel te wensen over, de eigenaardigheden die men vaststelde, en waarop men zelfs steunde bij 't maken van verbeteringen in de tekst, bleken zeer los te staan, al verklaarden sommigen, b. v. Zielinski, dat zij „felsenfest" waren. Beroemde philologen, als Blass en von Wilamowitz, kwamen tot konklusies van verstrekkende betekenis op grond van een zeer eenzijdig of onvolledig onderzoek. De hoge waarde van de Groot's werk, waardoor het ongetwijfeld een vastere basis aan de gehele studie van het Griekse kunstproza geeft, ligt m.i. hierin dat het de fouten der voorgangers heeft aangewezen en tevens een nieuwere, betere methode voorstelt en toepast. De schrijver erkent zelf dat nog heel wat studie nodig is eer het onderzoek, zoals hij het instelt, zijn beste vorm en daarmee alle te verwachten resultaten heeft bereikt.

De eerste onderzoekers van het metries proza leden aan clausulomanie. Niet alleen dat zij dikwels de zinsneden vrij willekeurig bepaalden, maar zij bestudeerden gewoonlik uitsluitend de metriese eigenaardigheden van de laatste woorden van elke zin of van elk zinsdeel, zonder zich af te vragen of die eigenaardigheden ook te beschouwen waren als verbindingen die een bepaald schrijver in zijn gehele werk, aan 't begin, 't midden en 't einde der zinnen, bij voorkeur gebruikt, en ook zonder er voldoende rekening mede te houden dat uit de aard der Griekse taal (de betrekkelike frekwentie van lange en korte lettergrepen, in later tijd van beklemtoonde en niet betoonde sylben) de talrijkheid van verschillende serieën volgde. Het gebrekkige van deze methode heeft menig filoloog wel gevoeld, maar dat gevoel leidde òf tot een algemeen scepticisme, zich tevreden stellend met het vage „de Ouden hadden een fijn orgaan voor numeri, ook in proza", òf wel tot een verbetering die onvolkomen moet heten omdat zij niet voldoende rekening hield met het karakter van het oudgriekse proza. Dit laatste geldt van Thumb, die bij zijn interessante behandeling van het vraagstuk in de bewerking van Brugmann's *Griechische Grammatik*, blz. 666, de methode volgde van zijn kollega te Marburg, de psycholoog Marbe, die tot uitgangspunt nam een moderne taal, waarin zelden twee of meer aksenten onmiddellik op elkaar volgen, terwijl een opeenvolging van verschei-

dene lange sylben in het Grieks niets buitengewoons is. Een woord als het voor enige jaren in onze schrijftaal aangeprezen *werkloos* (naast *werkeloos*, de enige vorm die een Nederlander in ongebonden taal uit de mond wil), blijft een dood woord, maar drie of meer lange lettergrepen achterelkander (b. v. ανθρώπων) leverden voor een Griek niet 't geringste bezwaar op.

Hoe de heer de Groot te werk gaat, moge uit een paar voorbeelden blijken. Hij begint bij de principiële vraag: is er inderdaad een scherp te omschrijven rytme in 't klassieke proza, een telkens terugkomende voorliefde voor een bepaalde afwisseling van lang en kort? Om dit te uit te maken nam hij van verschillende schrijvers stukken, ieder 1000 lettergrepen lang; hij telde uit elke groep van 1000 sylben de twee korte sylben waartussen òf geen andere lettergreep òf een of meer lange sylben zich bevinden. Zo verkreeg hij b. v. voor Thucydides en Plutarchus twee lijsten, waaruit o. a. blijkt dat een opeenvolging van twee korte bij Thucydides 180, bij Plutarchus 237 malen voorkwam. Is dit toeval? Zouden de volgende 1000 sylben niet een ander resultaat kunnen opleveren? Om zeker te zijn telde de schr. niet alleen de 1000 sylben die 't hoofdvoorwerp van zijn onderzoek vormden, maar van elke schrijver 12 zulke groepen, en bij vergelijking bleek de verhouding die in de eerste groep gevonden was ook in de andere groepen aanwezig. De oorzaak van het veelvoudig voorkomen van een bepaalde opvolging kan natuurlik van verschillende aard zijn: 't kan een bewust zoeken naar een bepaald rytme wezen, 't kan samenhangen met de keus van woorden en partikels die de talrijke vorm vertonen, maar in beide gevallen is toch een zekere toonval ontstaan die de ene schrijver van de andere onderscheidt. Zo vermijdt Demosthenes de tribrachys en heeft hij niet (gelijk Norden beweert) een voorkeur voor cretici, maar voor dactyli en choriamben; voor de *Leges* van Plato is een opeenvolging van korte sylben kenmerkend, waardoor het metrum zich b. v. onderscheidt van dat der *Respublica*: zie daar de reden, zegt de schrijver, waarom Plato in zijn latere werken zo dikwels uitdrukkingen gebruikt als κατὰ τὸ δυνατόν, μέχριπερ, καθάπερ enz., waarom hij τινὰ τρόπον en niet τρόπον τινά zegt, enz.; bij Plutarchus vindt men veelvuldig een lange tussen twee korte sylben (◡—◡) en zelden een opeenvolging van lange lettergrepen. Die neiging is voor hem karakteristiek, en zij komt *niet* voor in de *Consolatio ad Apollonium* die op zijn naam staat. De Groot meent dat de echtheid van verschillende stukken der *Moralia* hieraan getoetst kan worden. Waar nu de bedoeling duidelik is om, 't zij door het gehele werk, 't zij alleen in de clausula bepaalde metriese verbindingen te doen uitkomen, kan men van metries proza spreken; bij een schrijver als Thucydides, bij wie zulk een bedoeling niet valt waar te nemen, vindt men (hoe ingewikkeld zijn stijl moge zijn) in *dit* opzicht „artless and natural prose" (blz. 24).

Om uit te maken of een schrijver een bepaalde vorm verkiest voor de clausula, wordt door de Groot eerst vastgesteld hoe talrijk die vorm in de gehele zinsbouw voorkomt, daarna wordt de frekwentie in de clausula onderzocht, en bij het opmaken van de verhouding tussen die twee getallen wordt rekening gehouden met de waarschijnlike fout die in zulk een bepalen van het percentage is gelegen. Die waarschijnlike fout wordt berekend door gebruik te maken van de voorschriften der kansrekening, een onderdeel van de wiskunde waarmee ik zo weinig vertrouwd ben, dat ik in deze de beschouwingen van de schrijver, en de resultaten waartoe hij komt, nauweliks kan volgen en in 't geheel niet beoordelen.

De uitkomsten van het nauwkeurig en veelzijdig onderzoek zijn eigenlik in hoofdzaak neergelegd in de tabellen en grafiese voorstellingen („curves"); de inhoud zou alleen door een wijdlopige omschrijving zijn weer te geven en dan nog weinig indruk maken, vergeleken bij het beeld dat cijfers en heffing of daling van lijnen vertonen.

Voor de studie van het metries proza is misschien geen periode belangrijker dan die waarin de klinkers geheel of zo goed als geheel isochroon waren geworden. Hoe en waardoor dat geschied is, zouden wij misschien alleen kunnen begrijpen als wij een even duidelike voorstelling ons konden vormen van het antieke aksent als de proefondervindelike klankleer ons van lieverlede doet krijgen in zake het aksent van het tegenwoordige Grieks. Pernot heeft aangetoond dat dit niet in hoofdzaak een „dynamies" aksent is, maar veeleer een verbinding van verhoging van toon met verlenging van duur, een ontdekking die zich goed laat verenigen met de opmerking van de Groot dat in 't latere Grieks gevonden wordt „a certain connection between long syllables and accented ones", en die misschien bij kan dragen tot de verklaring van Plutarchus afkeer van vele op elkander volgende lange sylben. Plutarchus toch, al is zijn prosametrum kwantitatief, leefde in een tijd waarin de klinkers waarschijnlik niet meer de kwantiteitsverschillen met de vroegere absoluutheid hadden bewaard; in het gesproken woord zal, naar de onderzoekingen van Hatzidakis, reeds toen de isochronie grote vorderingen hebben gemaakt. Zou hiervan geen invloed zijn uitgegaan op de schrijvers? Mij dunkt, dat is waarschijnlik, zelfs wanneer men aanneemt dat nog in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling bij voordrachten de kwantiteit der vokalen in acht werd genomen. Dat dit laatste geschiedde, maar tevens dat het niet altijd gebeurde, blijkt uit het verhaal van Philostratus omtrent de rhetor Pausanias (een Kappadociër) aan wie men verweet dat hij de kwantiteit verwaarloosde en die daarom vergeleken werd bij een kok die een kostbare schotel slecht toebereidde (*Vitae Sophistarum* II, 13).

Over 't ontstaan van 't nieuwe rytme, dat naar 't aksent zich regelt en in 't gehele Byzantijnse kunstproza heerst, zal het tweede deel ons waarschijnlik nog veel wetenswaardigs mededelen. Nu vernemen wij reeds dat het vermoedelik een imitatie is van 't kwantiterende metrum, waarbij 't aksent de vroegere lengte verving, een overgang die, gelijk ik zeide, door Pernot's onderzoekingen begrijpelik wordt gemaakt. Ook over 't metrum in Prokopius, waarbij 't aksent de regulator is, horen wij interessante dingen, die verklaren waarom deze historicus bij zijn navolgen van Thucydides zo dikwels de woorden van plaats deed veranderen; hier komt 't vooral aan op een juiste kennis van 't nieuwgriekse aksent, dat van proparoxytona die door een enclitica

gevolgd worden, oxytona maakt, partikels als enclitica behandelt enz.

De mededelingen die de grammatici en rhetoren der Oudheid ons over het metrum in het proza hebben nagelaten, bleken zeer dikwels in strijd te zijn met de uitkomst van de tellingen door de schrijver ondernomen. Geleerden die de uitspraken der antieke schrijvers tot uitgangspunt van hun beschouwingen hebben genomen, zijn tot hypothesen gekomen die door de nog heden te kontroleren feiten worden gelogenstraft. Blijkbaar hebben de oude rhetoren de natuurlik zeer subjectieve en van vele bijomstandigheden afhankelike indruk weergegeven, die de voordracht uit eigen of uit anderer mond op hen maakte; van systematies onderzoek schijnt geen sprake te zijn geweest, even weinig van scherp geformuleerde regels die de schrijvers zich stelden.

Het werk van de heer de Groot is biezonder fraai uitgevoerd en zeer onderhoudend geschreven. Zijn boek is verdeeld in negen „lectures". Gemoedelik vertellend doet hij ons vergeten dat wij eig nlik door een menigte cijfers, door een opeenhoping van streepjes en boogjes ons moeten heenslaan om zijn betoog te volgen; als wij het daarna nog eens overzien, doet het gezicht van al die grafiese middelen ons er over verwonderen dat de zware lektuur geen ogenblik verveling heeft veroorzaakt. Zou dat niet komen omdat de schrijver ons duidelik laat gevoelen welke vraagstukken van allerlei aard, vooral ook kwesties van aesteties karakter, in 't nauwste verband staan met de becijferingen die oppervlakkige of haastige mensen „dor" noemen, en waarvan zij 't geringschatten gaarne aanzien voor 't kenmerk van een poëties gemoed?

De methode door de heer de Groot gevolgd kan natuurlik ook toegepast worden op tans levende talen, in casu op 't Nieuwgrieks. Ik geloof zelfs dat een moderne taal nog vaster resultaten bij het bepalen van een methode kan opleveren. Hier kan men aard en plaats van aksent en duur zelfstandig onderzoeken; men behoeft er niet naar te gissen of een schrijver zich bewust is van voorkeur voor zekere verbindingen; tal van eigenaardigheden die bij het op schrift brengen verloren gaan kan een geoefend oor waarnemen. Hoeveel verrassends wordt ons niet geopenbaard als we een schrijver die we uit boeken hebben leren kennen, zijn werk horen voordragen!

Behandeling van nieuwgrieks proza zou vergelijking uitlokken met het aksentuerend metrum van het latere Grieks, en zo wellicht leiden tot de verklaring van het ontstaan der versus politici, waarover de geleerden het nog altijd niet eens zijn.... Doch al deze wensen en verlangens worden onbescheiden, als men denkt aan het vele dat de schrijver ons nu reeds heeft gegeven.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39. **De Re Publica Librorum VI quae manserunt** recogn. **K. Ziegler.** Lipsiae, Teubner. 1915 (doch verschenen in 1917). (Pr. M. 2, geb. M. 2.25).

In vreedzamen internationalen wedijver was voor het uitbreken van den oorlog in verschillende landen een nieuwe uitgave van Cicero ondernomen: in de Oxfordsche serie verschenen voornamelijk de Orationes (hoofdzakelijk uitg. door Clark), daarnaast de Epistulae (Purser) en eenige deelen der rhetorische geschriften (Wilkins), in de Coll. Scr. Vet. Upsaliensis de Epistulae (Sjögren), terwijl de Teubneriana met het plan van een uitgave in 50 fasciculi voor den dag kwam, waarin de taak, die C. F. W. Müller tot dusver bijna geheel voor zijn rekening had genomen (alleen de op. rhetorica waren van den meer door zijn Catullus bekenden G. Friedrich), op de schouders van niet minder dan 13 medewerkers kwam te rusten. Van eenige fasc. der op. rhet. en philos. dezer serie, welke de redactie mij verzocht aan te kondigen, vermeld ik alleen met een enkel woord *de finibus* van Th. Schiche (1915), *de inventione* van E. Stroebel (1915), *Cato* en *Laelius* van K. Simbeck (1917), *de natura deorum* van O. Plasberg (1917), *Tusculanae* van M. Pohlenz (1918), en wijd een uitvoeriger bespreking aan K. Zieglers uitg. der *Republiek*, de eerste uitgave, die na Mais editio princeps (1822) en volgende uitgaven (ed. 2. 1828, ed. 3. 1846) op een geheel nieuwe lezing van het Vaticaansche palimpsest (Vat. lat. 5757) berust.

Ziegler heeft zich aan het werk gezet οὐκ ἀμελέτητος. Reeds in den winter 1906/7 had hij voor Skutsch, wiens leerling hij is, den text van een aantal plaatsen in het hs. onderzocht, en daarna heeft hij door zijn uitgave van Firmicus Maternus de errore prof. relig. (1908) bewezen, dat de uitgave van een auteur, die slechts in één en dan nog moeilijk leesbaar hs. overgeleverd is en waarvoor bijzondere palaeographische kennis wordt vereischt, bij hem in goede handen berustte. Zoo viel hem na den dood van Skutsch, wien aanvankelijk de uitgave der Republiek van toevertrouwd, deze taak te beurt.

Hij verklaart zelf (praef. p. XXVII), dat de moeizame opbouw tot een geheel uit de op zich zelf staande en de aaneengeschakelde fragmenten van het Vaticaansche palimpsest en uit de rijke neventraditie (de citaten bij de grammatici en de kerkvaders, — waarvan betrekkelijk weinige met den in het palimps. overgebleven text parallel loopen of dezen direkt aanvullen —, hunne niet woordelijke citaten en résumés, het Somnium Scipionis enz.) reeds geheel door zijn talrijke voorgangers, in het bijzonder echter door Kardinaal Mai, den ontdekker van h t hs., verricht is. *Zijn* taak bestond in: 1) het verkrijgen van een definitieve voorstelling omtrent hetgeen in het oorspronkelijk hs. geschreven stond, vooral ook omtrent de werkzaamheid van den Corrector, die den door den 1en en den 2en librarius (— Ziegler heeft deze zelf onderscheiden en hun eigenaardigheden vastgesteld, vgl. praef. p. XI vgg. —) geschreven vaak zeer bedorven text naar den zelfden codex (niet naar een ander hs., praef. p. XX, Herm. 51, 268), dien de eigenlijke librarii gebruikt hebben, heeft verbeterd; 2) het hernieuwd nagaan der volgorde der oorspronkelijke pagina's van den cod. rescr ptus, den inhoud der nog bestaande quaternionen en den omvang der lacunes, en dit alles den gebruiker zoo voor oogen te stellen, dat hij het raadplegen van Mais 2e of 3e uitg., in tegenstelling met alle andere uitgaven overbodig zou maken (praef. p. VIII vgg.). Hierin is Ziegler in alle opzichten geslaagd, zoodat wij, om met een kleine wijziging van Cicero's eigen woorden te spreken (de Rep. I. 15), *oculis ea cernere videamur aut tractare plane manu*. De nieuwe lezing van het hs. is werkelijk een prestatie. Een aantal kwesties van handschriftelijken en palaeographischen aard, waarvoor de reeds uitvoerige praefatio geen plaats bood, heeft Z.

intusschen behandeld in den Hermes 51, 1916, 261—272.

De behoefte aan een zorgvuldige herlezing van het hs. was sedert lang reeds gevoeld, men herinnere zich de Schedae Vaticanae 1860 p. 1—126 van onzen landgenoot du Rieu, die het eerst na Mai het handschrift zelf onderzocht. In 1908 heeft een Amerikaan, van Buren, een transscriptie van het hs. gegeven, maar zooals Ziegler aantoont, volkomen onbruikbaar, al was het alleen daarom reeds, dat hij, met kleine letters liet drukken zoowel den text van den corrector als den in sommige gevallen werkelijk met kleinere letters geschreven oorspronkelijken text; nog afgescheiden van niet weinige mistastingen. P. Ehrle, de (vroegere) praefectus der Vat. Bibl., heeft daarnaast een photographische reproductie van het heele hs. voorbereid, waarvan de uitgave, naar ik meen, door het uitbreken van den oorlog is uitgesteld; doch tevens heeft hij deze photographieën aan Ziegler ten gebruike gegeven en hem bovendien toegestaan op twijfelachtige plaatsen het hs. zelf — of liever de losse folia van het thans uit elkander genomen hs. — te raadplegen: immers de Vaticana beschouwt deze bladen in dubbelen zin als een κειμήλιον, dat zelfs ten behoeve van een uitgever van den text niet dan in hoognoodige gevallen naar voren mag gehaald worden. Uit het materiaal van Ehrle — wien Ziegler zijn boek opdroeg — heeft deze de reproductie van twee photo's aan zijne uitgave kunnen toevoegen ter kenschetsing der hand van den 1en en van den 2en librarius, jammer dat daarop toevallig geen spoor der werkzaamheid van den — door Niebuhr en Halm gewraakten — corrector zich vertoont. De vele fouten van den text zijn voor een deel ontstaan bij het overbrengen van het kapitale in het unciaalschrift (vgl. Hermes l.l. p. 269). Ziegler heeft heel wat meer dan zijn voorgangers kunnen erueeren, vooral van het schrift van den corrector; vgl. praef. p. XIX, in het bijzonder zij zijn ontcijfering van de correctie van II. 51 p. 68, 15: *Socrates* p e r i p e a t e t o *illo in sermone* in peripoliteias = περὶ πολιτείας vermeld. Van enkele lastig te ontwarren bladzijden geeft hij praef. p. XXIII vgg. een kritisch toegelicht afschrift.

Verklaarbaar is het, dat wie een hs. als het onderhavige hanteert, aan den inhoud een, om zoo te zeggen, lapidair karakter toekent, en zelfs haar orthographische eigenaardigheden bij de constitueering van den text doet gelden. Een auteur echter, ons in slechts één hs. bewaard, was daarom nog niet uniek voor den librarius of diens corrector. Ziegler verwerpt hun schrijfwijze alleen, wanneer die nostra consuetudine aliena (p. XX) is, b.v. s*a*enatus, zoo vaak de Corr., s*a*eparatio, jazelfs o*p*portunus m. 1. Nu schrijft hij echter I, 5 = p. 4, 10 vinclum met het hs., daarnaast eveneens met het hs. p. 29, 18 en p. 101, 6 vinc*u*lum (ook saec*u*lum p. 86, 23), maar p. 25, 28 en 81, 22 eveneens vinc*u*lum, hoewel hier de *u* alleen van den Corrector afkomstig is; hier wijst reeds de overlevering (vgl. reeds Osann ed. 1847 ad I, 5) op den ouderen vorm zonder den anaptyctischen vocaal. Het heeft geen zin i*n*perium en i*m*perium, co*n*m- et co*m*m-, co*n*p- en co*m*p-, enz. voortdurend naar de willekeur van den librarius of den corrector in den text te plaatsen, omdat wij zelf beide vormen als normaal beschouwen. Van editoriaal standpunt zou er dan veel meer voor te zeggen zijn geweest ook de veel belangrijker *vulg. lat.* vormen een plaats in den text te gunnen, wat Z., omdat ze niet de gebruikelijke zijn, natuurlijk niet doet: ik bedoel de herhaaldelijk voorkomende vormen a*d*que en a*d*qui, die, gelijk een door Z. zelf eerst met nauwkeurigheid aan het licht gebrachte correctie van een uitlating van den librarius (I 60, p. 35, 23: ducebat a*d*que *eam consilio sedari volebat adde*) bewijst, ouder zijn dan het hs. zelf; verder p. 28, 23 im*u*ellis, p. 35, 25 li*u*idines (naast 38, 2 li*b*ido), p. 51, 9 ad*s*ci*b*it, p. 51, 5 colloca*b*it (= -vit), e.d. In den text zelf verdient een normale orthographie de voorkeur; de apparatus is de plaats, waar degeen, die dergelijke gegevens voor een onderzoek noodig heeft — en dat kan ik mij heel goed voorstellen — de orthographica behoort te zoeken.

Gaat met een vulgaire schrijfwijze een splitsing in woordvormen gepaard, dan wordt het probleem nog ingewikkelder. Moet men nu met Z. op grond van het hs. Cicero een pron. subst. interrogativum quo*d* (p. 23, 11, p. 32, 11) en pron. subst. indefinitum aliquo*d* (p. 28, 4) toekennen? (Quo*d*? = qui*d*? slechts in één hs. ad fam. 7. 5, 2 vgl. Neue-Wag. 3e dr. II. 448). Hoogstens is te vgl. Varro L.L. 5, 28, p. 10, 16 G.-Sch.: amnis id flumen quod circuit aliquo*d*). Dat reeds Baiter aliqui*d* in den text plaatste, ware de vermelding waard geweest, ondanks de beknoptheid van den appar. Is het niet een praepostera recensio p. 32, 11 met Halm het overgeleverde qui*d* in quo*d* te veranderen: e tribus istis *quid* maxime probas? — recte quaeris quod (*Corr.* quid) maxime e tribus etc.? Veeleer is aan te nemen, dat vulgaire vormen (vgl. aliquo*d* subst. bij Juristen, Thes. L. L. I. 1608) Cicero's eigen taalgebruik hebben verduisterd. De moeilijkheid eener beslissing in het alternatief: vorm gebruikt door den auteur of door den librarius, ontveins ik mij geenszins, men vgl. een analoog geval prode esse-prodesse, dat ik onlangs in Glotta IX (1918) 193 vgg. behandeld heb.

De text is over het algemeen conservatief behandeld, en dit verdient toejuiching, des te vreemder indruk maakt het opnemen van volkomen onberedeneerde conjecturen van anderen. Wanneer Furius uitgenoodigd wordt contra iustitiam te pleiten, aanvaardt hij schoorvoetend (p. 83, 21, III, 5.8) die taak met een bekende schertsende wending (vgl. Cat. I. 28): *p r a e c l a r a m v e r o causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis*, waarop Laelius in den zelfden toon herneemt: *atqui id tibi verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare.* Het is een frigidissima coniectura hier, met miskenning van het ironisch gebruik van *verendum est ne* (vgl. Cat. I. 5), <*non*> in te lasschen, en roekeloos is het zoo'n conjectuur te aanvaarden. Evenmin is I. 7. 12 *pluribus* verbis, een conj. reeds van Moser (1826), i.p.v. *plurimis* verbis (uitvoerig) bepaald noodig (vgl. Osann ad l.), al zou het op zich zelf niet onmogelijk zijn (meer dan men verwacht zou hebben), vgl. Caes. B. G. I. 20.5, met meer woorden dan aangehaald zijn, Nep. Att. 21. 5, — dan ik zal gebruiken, Cic. Cluent. 115 — dan ik gebruikt heb.

Het uitbreken van den oorlog heeft ongetwijfeld (vgl. p. XXIX) op de voltooiing der uitgave belemmerenden invloed gehad: naast de buitengewone zorg aan het Vat. palimpsest besteed, viel het Somnium — Z. heeft het zelf gevoeld (p. XXIX) — een stiefmoederlijke behandeling ten deel. Van de 15 hss. „*quos adhibui*" (p. XXVIII) heeft Z. geen enkel, hoewel 13 zich in Duitschland bevinden, zelf gezien, filiatie en recensie steunen op collaties in oudere edities hetzij van de Republiek hetzij

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Zieglers geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Be lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*" onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Tusc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. *Deze* plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare asteriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius op*t*eritur *codd.* (i. p. v. operitur) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevolen.

Amsterdam. M. Boas.

Seneca's Phaedra met inleiding en aanteekeningen voorzien door **J. van Wageningen.**

Seneça's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.90 en *f* 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leiddraad voor mijn candidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria *Pittheo* gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst gesoigneerd, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest, 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aanteekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster" of „medeminnares".

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bizonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelven afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijlde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bizonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bizonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bizonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen !"

Leiden. J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet : zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze practische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. Van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie : „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest" (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt : „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant." Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege ! Heeft Dr. Van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen ?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijnsel, dat men er Dr. Van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd" en vooral de vraag te stellen : „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op ?" (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. Van 't Hoog het epitheton „geestich poete" met „amuseeren" in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig" is veeleer die van het Duitsche „geistreich" en komt dichter bij ons „pittig" dan bij ons „geestig". Tòt zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre der 15e eeuw" (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breederen kring van gebruikers", op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer" blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden". Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.", t. a. pl.) ; want dan heb ik van den belangstellenden leek — den „beschaafden Nederlander" — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller ; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet) ; voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen ; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen" vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch: de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal" tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal" en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot" wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 94—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeg er lidet tørstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig": lees: „d. i. niet erg dorstig"? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk" willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstraft.

Leiden. A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung, III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912.** Berlin, Weidmann. 1917. (M. 10.—).

IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften.** Berlin, Weidmann. 1918. (M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelik Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss" der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlik had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelikskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.

Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen,** herausgegeben van **A. Bernt** und **K. Burdach.** Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten: scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd gesignaleerd: de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstruositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijk en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung". Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave ± 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen ± 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilé's, te zamen ± 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespatiëerden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft" uit te geven! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil" te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann", biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk*!

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel: een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf: het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden:

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches," zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen . . . Es liegt hier ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss."

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung" van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme" aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Martijn*'s, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger" zijn! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeielijk maken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen: Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling" is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vooral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen: „Manchem wird der umfängliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriedenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern." Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet!

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende: Een boheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is," dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerleggend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoïcijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allengs tot kalmte stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad: Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing: „kere von dem bosen und tue das gute . . . . uber alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen." Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager: Beiden hebben zich dapper geweerd: „Darumb, clager, habe ere! Tot, sige! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben." Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bizonder mooi; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen:

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance; de Boer verdedigt het recht op aardsch geluk en de waarde van het „Diesseits” tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting: de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijke van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar; zij heeft het voordeel eenvoudig te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijk materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden; goochelaars, kwakzalvers en vaganten; ketters en toovenaars; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik*; dienstcontract en rechtsgebruiken; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen; peripatetische en stoïcijnsche ethiek erfzonde en zondenval; trivium en quadrivium; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opeengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar . . . in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam. G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacoby.** In vier Heften: Catull, Tibull, Properz, Ovid. **Erstes Heft**: Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem: **Zweites Heft**: Tibull. Dritte, verbesserte Auflage, Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + 25% duurtetoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing met den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde” editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aanteekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledigen Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch” wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der Elegiaci 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtge bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang”, die in „Catullus” 10, in „Tibullus” 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbeteekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b. v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd maar erger nog: de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus” van Postgate, een werkje, dat bizonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3:4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een e. gelijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b.v. de nieuwste druk van Teuffels Geschichte der Römischen Literatur, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen: „Histoire de la littérature latine,” een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b.v. van 't 30ste gedicht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd: met de woorden *inducens (q.* wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus” bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest: „Wer allerdings unbefangen die äuszerst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij met de opgenomen lezing niet kan vereenigen: Catullus No. 2 (p. 42) kan *solaciolum sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solaciolum sui doloris | credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M slaat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solaciolum sui doloris | (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 68) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli | praecipitem sese scopulorum e vertice iecit.* Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden: op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti", wat vs. 225 alle codices geven: *inde infecta vago suspendam lintea malo.*

Tibullus I. 1. 25 (p. 9) beteekent *posse* in *iam modo iam possim* niet „die Kraft besitzen, es über sich vermögen," maar *mihi liceat*; I. 10. 26 (p. 30): vóór dit vers is een lacune; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut*: de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt: *adnuit ille* (nl. de Genius); hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor*? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor ad laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde"; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden; men behoeft slechts de *s* van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic iuveni grata; veniet cum proximus annus | hic idem votis iam vetus adsit amor.* Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de: gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed iuveni quaeso mutua vincla para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering: *si(t) iuueni grata (ut) ueniet cum proximus annus hic idem uotis iam uetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevredigt.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle. P. J. Enk.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk, Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 1.30).

Dez., Engelsche Handelsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk. Gouda, Van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen: op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle gaf een vijfden, herzienen en vermeerderden, druk uit van *Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. Krämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriottentijd en de intieme geschiedenis der regentenheerschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen belette dezen dit deel uit te geven.

De heeren De Leur en Van Klaveren bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk. — H. M. S. Bernsen, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Anglia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Ders., Das elisabethanische sprichwort nach Th. Draxes *Treasurie of Ancient Adagies* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoorlog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslommeringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Broekman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeielijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hoogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij mededeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden. I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit **P. J. Enk.** (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommentarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommentarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

zwaar tegen zijn poezie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosum” noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis[1]) duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!

of als deze (214-215):

te silvis egit Boeotius Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cet.

of (258-259):

nam genus exiguom et[2]) *pudeat, quam informe, fateri*
volpina species,

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent.[3])

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van zijn werk het gedicht zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijdert, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op” (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook aesthetische beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cynegetica geschreven zijn, eén over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), eén over metrum en prosodie, eén over de codices en eén over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige indices gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegese dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!” Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het proöemium lezen wij (10-12):

sed primum auspicium deus artibus altaque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.

Enk verklaart hier *auspicium* = *momentum*, maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (sc. es) *repertis*
protegere auxiliis cet.

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida* = homines trepidi, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant”) kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (vita) *opem* = initio se sustentabat. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die 'divae' naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termite gaudens* (20) laat zich illustreeren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geinterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *vitiorum pessumus umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren” en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten”. — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum” (niet: *venabulum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

1) De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

2) Dit *et* = *etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

3) Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *τεκμήρια βέβαια*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent.”

πρόεισι καὶ εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνώδοντες τῆς λόγχης, ἀφίκοιτ' ἂν διὰ τῆς ῥαβδοῦ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen ? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243) ? Enk meent : een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341) ? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lotium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen ? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden ; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenis van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato* . . . *favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft ; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima", daarentegen zegt Vollmer : „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten." Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges* Pharii (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den r h e t o r Seneca midden in zijn q u a e s t i o n e s n a t u r a l e s (III 18) schrijft : *permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht ! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido*, *tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

D. Subotic' and N. Forbes, Serbian grammar. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatiese grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen, dat ik zelf de Servokroatiese taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnetjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatiese taal bestemde boeken van Maretic' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnetjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlike grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaaloefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. + *j* op blz. 19 *r* + *j*, en die groep had met 't oog op woorden als *šȉrī* (komp. van *širok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelik voorkomende betoning *nòvca* voor *nóvca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet leren uit blz. 82v. ; men vergelijke daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerdelik staat, — de gen. sing. van het type *žènē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvȃri*, — de juiste vorm *zȃr* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zȁ r* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifiëert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnetjes, op ruim zes regels aantrof : *pȓvoj* lees *pȓvōj*, — *s dèsne strâne* l. *s dèsnē strânē*, — *šêtamo* l. *šêtāmo*, — *ràno* l. *rȁ no*, — *nȁ šēg vȉnogrādā* l. *nȁ šeg vȉnogrāda*, — *rùčāvamō* l. *rùčāvāmo*, — *dvànāest sáti* l. *dvánaest sátī*, — *večèrāvate* l. *večèrāvāte*, — *ȕ osām sáti* l. *ȕ osam sátī*, — *pȍ la sâtā* l. *pȍ la sâta*, — *vȁ s* l. *vâs*, — *šétajūc'ī* l. *-c'i*, — *predávānjā* l. *predávānja*, — *ènglēske* l. *ènglēskē*, — *knjižévnosti* l. *knjȉ ževnosti*.

Leiden. N. v a n W ij k.

J. Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergsche diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde dier keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher” ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan ? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeen erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, mede-Augusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeen erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak òf uit de biographieën der keizers samengeflanst òf verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën dier tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorloopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren : de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat” van den „Theodosianischen Fälscher”, en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten.”

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meegedeelde heeft trachten na te speuren : hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeen erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd : die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel”. De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming : der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographiën louter verdichtsels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographiën *alle* zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en, al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twijfelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben" hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht blos in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapte, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wèl zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen: cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formuleering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6: denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur; in plaats van het overgeleverde: aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk.: et nomen et cum consulatu imperium; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus regeret (sc. Albinus) jussu Commodi: dat het *Commodus* was, van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum .... in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil: in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant: louter verzinsel volgens Hasebroek; het „bellum desertorum" zou de „Fälscher" aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in *Gallië* plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher" te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni" geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt: waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, Philologus Supplement-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de Historia Augusta is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen. A. G. Roos.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parenthesen — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorlootd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunstelinge van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtengang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is, vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding") verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwschen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen", het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet delgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wilde [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Paetus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaïsche met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat sceptici als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben." (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdichting gehouden Homerische zangen, n g twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden?" (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere."] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgeloovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche?] aan; *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-vereering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel gelooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III (Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odyss. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenis en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Paetus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „lessum funeris ergo habento" niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. ['t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „suspicari vestimenti aliquod genus funebris", het oude woord „lessum" verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „rouwmisbaar", dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook 't bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. 't Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitgebroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „per aes et libram," wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „uti legassit". Eerst bestond n naast 't verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt 't niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alleen communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit ?]. — 't *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de mancipatio familiae in de nuncupatio bepaald was." (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatbezit ontstaat; rijkdom, oorlogsbuit verworven wordt heeft 't „uti legassit" beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — 't Testamentum *per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemtio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaft en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo'n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van 't jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alleen de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en 't verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo'n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alleen *cognatio*; de *sacra* erfden dus niet over. ['t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)" (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is 't logisch, dat de plebejers 't eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri*) *sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim" bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manushuwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door 't *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9 ; 6.2 ; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de *confarreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemtio*. Gevallen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanius als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Tripertita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit", „qui fruges excantassit", „neve alienam segetem pellexeris", „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto" voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst" worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld ; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia" in pl. v. „een sestertius" (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda. H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, **Der Brief des Paulus an die Galater,** von **Th. Zahn**². Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus" sprak en alle andere als werk van „falsators" beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom" reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker" en „vrijer" opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdat hij optrad ? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóor hij, in den kring der Antiocheensche gemeente getrokken, een zendingsman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld ? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten" veel minder van de „partijen" in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpte. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten", de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel", die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch" (Rm. 7 : 22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijken kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is òf hij òf de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgeloopen, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document." Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelten Gelehrten" niet Hand. 15, maar Hand. 11^{30} 12^{25} met Gal. 2^{1-10} gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevalle niet vóor Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw door tot ons toe reikt. Vijf „entschiedende Gründe" worden dan genoemd, die deze „vereinzelten" het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2^{1-10} met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen", maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich" moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns becordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemoeid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγὼ δέ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bizondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1^{10} hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhuc*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr[1] fehlt das zweite ἔτι." Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd, gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smallen basis rust, is „die alten Lat." een al te suggessieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt". Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „*als ik nog besnijdenis predik*". Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan*! De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoenden grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt". 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἐγὼ δέ" (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis" reduceert zich, m.i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt" . . . . . en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen . . . ." Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden" kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen". Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird" en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. 4_{3}^{3}, 5^{29} Joh. 8^{39}, cf. ^{33}, Hd. 5^{39}, en vooral Gal. 2^{21} εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4^{2} kunnen noemen, doch overal is dan *'t verband* of zelfs het *tweede deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische brieflitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt" werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch" wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zóo

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieeren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen", waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters, 1918. (Pr. *f* 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongeloofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Krito, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakennis bezittenden docent voldoende orienteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zoowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder ombaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorloopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκεῖν) door „wenschen", van κόσμος door „evenwicht", van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid" en vooral van θυμός door „heiligen toorn". Over 't geheel had de psychologisch-ethische orienteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von **J. A. Verdenius.** Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin" door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire" door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert" door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb" door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende" of „Der Fischer von Swendaland". Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft", „Das Lied von der Glocke", „Des Sängers Fluch", „Die Wallfahrt nach Kevlaar" en „Der Zauberlehrling" ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay", „Bettlerballade", „Wer weiss wo?" Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse", uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte", uit Frohe Fracht", „Simplizissimus" en „Jugend", uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers", hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevolen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag. Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillart, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholicken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advokaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis" was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, Etudes de bibliographie littéraire. — P. Monceaux, Les gnostiques, I. — H. Cordier, Le vieux Paris: Grenelle. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, Hist. du Parlement de Paris. — P. Monceaux, Les gnostiques, II. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, I. — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, Les cultes égypto-grecs à Délos. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, II (slot). — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, II (slot). — E. Lavisse, Le musée Condée en 1917. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, Le cautionnement en Chaldée. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, I. — V. Chapot, La collection Leconfield. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, I. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, II (slot). — L. Léger, Hist. des Roumains de Transylvanie. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, Le problème de la Céramique ibérique. — M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, II (slot). — C. Huart, Le Bâbisme et le Béhâïsme. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederl. spraakkunst. — Dez., Naschrift. — A. Beets, De drukkerstermen *smout*, *smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n)*. *(On)sjoeg.* — Dez., *Schoelje.* — Dez., *Ravotten.* — G. G. Kloeke, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. — A. Schillings, Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw. — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537. — R. v. d. Meulen, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijksk. benamingen *Skagerrak* en *Kattegat.* — J. W. Muller, Aernout en consorten. — Dez., Over enkele oude straatnamen. — Dez., Naschrift (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., Over eenige genitiefbepalingen. — A. C. Bouman, Wulfila's sterfjaar. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — W. H. Staverman, Lief en leed in het Gooi. — D. C. Hesseling, Nog eens „die" als lidwoord — F. A. Stoett, W. A. Winschooten's „Seeman". — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boor, De plaats v. h. attributieve adjektief i. h. moderne Frans. — P. Leendertz Jr., De strophen v. Rutebeuf. — J. W. Marmelstein, L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne. — S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555). — S. A. Krijn, Een gemeensch. bron v. *Fagrskinna* en *Agrip.* — Th. C. v. Stockum, Wilhelm Busch u. d. Humor. — W. v. d. Gaaf, Addenda to *the Pronunciation of Word.* — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy* and *Galaxy.* — A. E. H. Swaen, Het 18e Oudeng. raadsel. — C. v. Heerikhuizen, The plot of *A Midsummer Night's Dream.* — A. G. v. Kranendonk, Some notes on the metre of Shelley's *Sensitive Plant.* — A. E. H. Swaen, Unedited letters, III. — Jos. Schrijnen, Gr. *ἅμαξα* en fr. *brouette* en zijn maagschap. — M. Boas, De inf. futuri i. h Grieksch en i. h. Nederlandsch.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, Couperus' Antieke Romans. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, III. — P. Albers, V. de Stuers (1843—1916). De Referendaris, III. De Monumenten, — J. Stein, De Evolutie van het Heelal. — L. P. P. Franke, Losse Gedachten over Hon. de Balzac. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel. — P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, IV. — P. Zeegers, Over Schuldtragiek. — Ir. Vogels, Mystieke Verzen? — H. Wilbers, De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreeuwsch vertaald. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: D.Lit.Ztg. 1919, n⁰. 11-12 (Schmitt).
Pijper, Christelijke Kunst: Studiën XCI, April (P. A.).
Plooij en Koopman, De Dood v. Peregrinus: Studiën XCI, Maart (Wilde).
Van Rijn-Deetman, Nic. Beets, III: Het Boek VIII, n⁰. 2.
Wagenvoort, Seneca, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wilde).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 9. Juni 1919.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. **O. Henke**, Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. **G. Siefert.** Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25 %).
Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. **O. Henke,** in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. **G. Siefert.** (Pr. M. 2.60 + 25 %).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele" (zu Homer). Deze „Wundersprache" is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden", maar Homerus „fand sie vor"; en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poëtisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat". „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische haüfig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weitergeschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen."

Dat met het „reiche Gewinn" genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich Gewinn"! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor" niet wil zeggen: de „Wundersprache" lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S, gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher", gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd—mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialekt in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt" van het „Hilfsbuch", is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache" niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material", is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minste niet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden [1]); Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taaleig. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere" Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen", „den unendlichen Stoff zu gestalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs" (p. 29). [2]) Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch" met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enzv. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität" evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericae en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot" in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft" is toegevoegd een aantal reproduktten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem. Matthée Valeton.

[1]) Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So musz unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt worden.

[2]) Juist de meeste „Widersprüche" die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer", 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verscheidener Rüstung" (want Aias draagt alleen den „Riesenschild") „ist natürlich unsinnig."

R. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums Stella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekent aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslag der godheid. Philoktetes gaat naar Troje .... en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideïschen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoedige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aaneen en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine". De verschijnende *god* is eene noodwendigheid geworden, wijl geen *mensch* bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zúlk een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts *Herakles*' woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het grieksche leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchtelooze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze deus ex machina geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillusioneerd bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern tooneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleïschen en euripideïschen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „geschoolmeester" vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken geschoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een mauvaise note toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band 1. Heft. B. v. d. Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indoarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel. Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkracht door den betreurden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die tallooze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgeschichte der Sanskrit-Philologie." Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangsel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda", door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „Essay on the Veda's". Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht. W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelik als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelik tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de konjunktie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *þatei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *þat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelik gevoelde

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelik een plaatselik adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimei iupa sind* als vertaling van τὰ ἄνω: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn" of „*dáár*, boven, zijn (ze)", en zou dit liever vergelijken (natuurlik buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *that* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialekten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's verklaring van 't ontstaan van *dat* als konjunktie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einenkel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blzz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de konjunktief en 't voegwoord *that* „als index der hypotaxis". Verkeerd is de uitleg van *Heliand* 3269 *that thū man ni slah, ni thū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een konjunktief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat* — *maer, dan* = „maar", verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de konjunktie als index van de afhankelike zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologiese verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't biezonder zou de vergelijking met andere dialekten nut hebben afgeworpen. Neem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*," en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*" wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds" *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gi an thana sīd faran*, 4952 *ēr it al is friunde abad Iohannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ǣr* het gewone, naast *ǣr ðon (ðe)*, *ǣr ðǣm (ðe)* enz.; voorts zou de „analogie van *voor*" nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van Osa. Ohd. Ofri. *ēr*, Oe. *ǣr* als konjunktie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het *Mndl. Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.*[2] § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend ?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in a' die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b.v. in de *Limb. Serm.* *mēr* of *mēr* <*ne wēre* mogelik is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkeliker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b .v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten" *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als konjunktie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen" op blz. 74 zullen wel „bedenkingen" zijn bedoeld.

Groningen. J. H. Kern.

S. Boorsma, Duitsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *vor allem* der Zunge beruht zugleich die *hervorragende* Beteiligung des Mundes beim Sprechen" wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *namentlich* der Zunge beruht die *wichtige* Beteiligung des Mundes beim Sprechen." Door *vor allem* in *namentlich* en *hervorragend* in *wichtig* te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een élementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschlusz verwandelt, so entsteht die *Artikulation* eines dentalen Verschluszlautes (*d* oder *t*)," met Boorsma (blz. 39):

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschlusz verwandelt, so entstehen die dentalen Verschluszlaute *d* und *t*". De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren."

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„*Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren*; *Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm*!",

Leiden. G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis, Bodenbeschaffenheit, Steinreich, Pflanzenreich, Tierreich, Mensch, Körperteile, Verwandtschaft, Landwirtschaft, Nahrung, Handwerk, Kleidung, Wohnung, Kalender, Märchen, Abstrakte.* In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waaraan etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g* von frz. *grenouille* als „unerklärt". Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldûn*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raṣâṣ*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin*, *soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andûl*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *rîf* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *rîf* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *rîf* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steilte, helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *rîft* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde*, *opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand*, *kant* (*côte*, *côté*, *bord*, *margelle*). Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwâla*, waarnaast *nawwâl* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane*, *chaumière*, *gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*". Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaarder zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwâla* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *nuala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze gelijkt weer minder op een schip: „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen", de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemaakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de beteekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung" durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die „contaminatie" vaak moet hebben plaats gehad; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intime kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la **Consolatio Philosophiae** de Boèce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque National et autres bibliothèques, t. XLl). Paris, Klinksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*: vrijwel het oudste in het Provensaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met kommentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaans handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist: stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloot.

Ten eerste toont het hoe onwetend kommentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is: het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigennaam; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk: het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië: zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en kommentaar voortreffelik: de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelikheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelik is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἷς θεὸς ἔνι, ἀποῦ ὁδηγᾷ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt"; ἔνι is een oudere vorm van εἰν (of εἶναι). waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεὸν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἷς ὁδιγός ἔνεστι μέσα σου, „één rechter is binnen in u." — B. 38 [62] *Doxa doxa apoliconto consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὅλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens. — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (*sic*) mehlement"; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *taftoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἔνε (jongere vorm voor ἔνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhisaṇā und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitskultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen moge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johannson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

en de vergelijkende folklore. De S. gaat uit van het woord *dhiṣaṇā*, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhiṣaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhiṣaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (TS. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde". Deze godheid *dhiṣaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *dísir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paardoffer (aśvamedha): de offerande op 't hoofd van zekeren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuṇa en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die Ātreya verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresteerde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en Vṛtra komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtrent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd [1]).

Utrecht. W. Caland.

Chr. Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het ***Museum*** speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!" En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met reusachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeggrieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, Revue Archéologique 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge stephane er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam. J. Six.

J. Jastrow, The Psychology of Conviction. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. $ 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie" te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

[1]) Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 Hiraṇyakeçin geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het Apastambasūtra gedrukt is, en waarom wordt Baudhāyana geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit Śāṅkh. aangehaalde plaats licht kan werpen?

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician" en „W. James, Master Psychologist."

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging" van Amerika, de vrouwenkwestie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winckelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winckelmanns" met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winckelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste dier vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!" (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winckelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winckelmanns leven in elk dier perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgierigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschatten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is (±1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winckelmanns klassiek enthousiasme, klassicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains" absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle klassicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winckelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitser kin.

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses". Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füszli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret(1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overreenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunsthistorisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda. G. Knuttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues leben im altsprachlichen unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner,** Der erlebniswert des altertums und das gymnasium. **R. Gaede,** Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann,** Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern?" Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen" bij de uitgeschreven pijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird".

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelikheid zijn geworden? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelike geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelik leven onontbeerlik is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. dóór haar, „durch stärkste verinnerlichung" openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *leervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelikheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur." Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelikheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zooveel mogelik in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilikheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekommenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist". Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelikheid, „dass der grammatische unterricht.... mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt". Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymanasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymansium is de eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klasse, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelik van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktiese uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen."

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen, uitgegeven door **J. Koopmans.** (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieumeghen van een inleiding en aanteekeningen voorzien en zoodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariavereering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aanteekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekkarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien". (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen". (Novellen u. Erzählungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe"* herausgegeben von *J. W. Kuiper* heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere", een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarom geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume" eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verminking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne" geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause" kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, *Beatrijs* (Van alle Tijden, n°. 2; pr. ƒ 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series", annot. by L. P. H. Eykman and C. J. Voortman: n°. 1 F. H. Burnett, *Little Lord Fauntleroy*, 6de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 2 Marryat, *The Children of the New Forest*, 3de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 7 B. Harraden, *Ships that pass in the night*, 2de dr., pr. geb. ƒ 1.10; — van de „Conteurs Modernes", uitgeg. door E.-E.-B. Lacomblé: n°. 2 Alph. Daudet, *Contes choisis*, 9de dr.; n°. 5 Guy de Maupassant, *Contes choisis* (pr. p. st. ƒ 0.75, geb. ƒ 1.—); — voorts: M. G. de Boer, *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis*, 5de dr., pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.25; en: G. J. Gramberg, *Deutsche Handels-Korrespondenz*, 5de dr., pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van P. Roorda's *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement*.

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis*, van F. Pluim verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs ƒ 0.90).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft”, zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredakteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynboll en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geillustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistiese partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstreken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark*, *Altyske Annexionslaerdomme*, *Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redaktie ontving de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken, verschenen bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beaupin, *Les Catholiques Français et l'Après-Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militarisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif” verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de Imparfait du Subjonctif gebruikt werd. Deze zin is echter niet van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelik de onhistoriese opvatting van de Subjonctif, en deze opvatting wordt klaarblijkelik ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas* ? als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *ti* ou *t'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan : Mais ce qu'il (Gaston Paris) ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de *on* persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative : *on n'est-il pas* ?

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août : H. Omont, Fragments d'un très ancient manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Jullian, Les premiers prisonniers germains à Rome. — Léon Joulin, Les Celtes, d'après les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. — Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les τεσσαρακοστά et la recension lucianique des Septante. — Ch. Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi” de Bellone d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr. : P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. — H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit u. Einheit der Ilias. — L. Alheit (†), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged. : E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2 : H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk ? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1 : E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2 : F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostende's val (1599). — Bijlsma. David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: Tijdschr. voor Gesch. 34, 2 (Bolkestein).

Groenewald, Rympies en raaisels: N. Taalg. XIII, n°. 3 (Hesseling).

v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: N.Taalg. XIII, n°. 3 (Koopmans).

Verdenius, Heimelijkheid d. H.: Studiën XCI. Mei (Daniels).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: N. Taalg. XIII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est :

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ Ante Kalendas Iulias scidularum aperiendarum dederint veniam :

Mundi creator.

Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).

Lygdus ad matrem.

Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. praeses.

Amstelodami, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères. 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelike overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelikheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelik voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlik deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. καθαρεύουσα (oorspr. de van „barbaarse" vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelike onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook met tal van inkonsekwenties. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelik overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelik: ὑμεῖς kon, door gelijkluidendheid met ἡμεῖς, het moderne σεῖς niet vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde helden uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaand door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée" (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelik maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de καθαρεύουσα (door een parlementsbesluit van 1911 tot „langue officielle" verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -μι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historiese ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelik en gemakkelik te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal” al heel weinig doen ontstaan; wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptiese en burleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague” die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμισον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelik maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ηγαπήθην (blz. 128), ἑὴτ (blz. 251).

Leiden. D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festskrift utgiven av Lunds Universitet.”

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelingen, overdrukken uit *Festskrift,* utgiven av Lunds universite vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fåvne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurdsage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *dagan-, daga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rîkedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irretac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag,* grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kǫlluču* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend zijn, kan bevreemden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw; brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende,” ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateeren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklaagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worps scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoowel als in artistieke en intellectueele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderste licht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelve bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoïsch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vreeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uitingen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen."

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen: nu ik dit ronduit heb gezegd; iets dergelijks dus als in Roemers Brabbeling het bekende: *rechtuit gecalt* (Q. V. 12). Althans Worps verklaring: „dit kwaad uitgezonderd," begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90: *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard: *den duyvel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermelde: *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weet' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp: „ik heb het niets in de rekening." Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dat*, puist beteekent.

vermast, bl. 234, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel: „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven" zal een toespeling zijn op het „weren" of verdrijven „van den kandelaar" in Openb. 2, 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselschade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft:

Stemme-streeling,
Snaren-krabbling
Is een konstelijcke brabbling
. . . .
. . . .
Maer, al stinckt het eigen roemen
. . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. København, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.).

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici: in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets gegevens aan te nemen en stelde zich bij de karakteriseering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of meer individueel cachet verleenden; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van elken afzonderlijken schrijver gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aangetroffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af: schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men de taal van de plaatselijke bevolking in de stad waar de kanselarij gevestigd was, vooral niet mag verwarren met de taal waarvan de kanselarijschrijvers zich in geschrifte plachten te bedienen. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7); de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn; van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den ontvanger werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigelser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest; door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nogtoe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect" (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte.... zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

talen op de hoogte geweest zouden zijn ! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arndes voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, o n d e r i n v l o e d v a n d e k a n s e l a r ij, vormen die hun oorpronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde s c h r ij f t r a d i t i e. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—415) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en/ -et* in den Praes. Ind. Plur., *uns/ us*, *mi/ mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederduitschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung" der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlangen arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr.'s bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk besteede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler" doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. V o o r d i a l e c t o l o g i s c h e o n d e r z o e k i n g e n mag d u s s l e c h t s m e t d e u i t e r s t e b e h o e d z a a m h e i d g e b r u i k g e m a a k t w o r d e n v a n d e k a n s e l a r ij t a a l. Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe : „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will."

Leiden. G. G. K l o e k e.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden. A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. ƒ 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique," dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie er wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk, in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons : éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweten ; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond, E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance," zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettantisme en het prachtische werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres" (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval : hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken ; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld èn de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale* met *Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verfijnden en verhevigden vorm, *L'Ennemi des Lois* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maître" zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 14 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine" vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger" Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger" bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivist. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique" zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionnaliste"? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officieel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteratuuropgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik wijs den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercure* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 140. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam. K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat och Augustus noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de beteekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Canters, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecruteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulptroepen gerecruteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer beteekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag. A. W. Byvanck.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brâhmana-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wèl bekende werken „die Religion des Veda" en „die Lehre der Upanishaden." Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs dier Brāhmanateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda" behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de liederen van den Ṛgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brahmanas zelf en de jongere uitloopers dezer texten, de ritueele Sūtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmanas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upani ads ons wèl „wissenschaftliche Wi senschaft" geven. De grenzen vervloeien dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brahmanas hadden van het wezen der goden en der dingen; hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

gedacht hebben; welke ethische beschouwngen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de détails tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige détail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nidāna* (p. 117), *puṇya* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitr met onberispelijken reiniger," dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brāhmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord; .... hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard." Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleitet werden" (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idaṃ yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer," d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming." — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śraddhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoote de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcaviṃśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brahmana en in de Tait'. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aangetroffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht. W. Caland.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2 Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden, E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papiernood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt", uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige" omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van ƒ 5.25 klom tot ƒ 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloopen decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen" werd, en op een „Sachverzeichnis," dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt" moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle," heet het, „hat der Verfasser sich sowohl strengere Folgerichtigkeit des Denkens als peinlichere Säuberung der Terminologie zur Pflicht gemacht." Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker" in „Naturvölker" veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinesie" (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie",gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele" of een „Weltwille" zoeke men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosse Halluzinationen erklären" (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz" of „konkordanten Automotismen" gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Zieglers geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Be lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*" onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Tusc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. *Deze* plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare asteriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius op*t*eritur *codd.* (i. p. v. operitur) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevolen.

Amsterdam. M. Boas.

Seneca's Phaedra met inleiding en aanteekeningen voorzien door **J. van Wageningen.**

Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.90 en *f* 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leiddraad voor mijn candidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria *Pittheo* gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst gesoigneerd, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest, 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aanteekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster" of „medeminnares".

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bizonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelven afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijlde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bizonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bizonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bizonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen!"

Leiden. J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet: zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze practische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. Van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie: „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest" (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt: „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant." Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege! Heeft Dr. Van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijnsel, dat men er Dr. Van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd" en vooral de vraag te stellen: „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op?" (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. Van 't Hoog het epitheton „geestich poete" met „amuseeren" in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig" is veeleer die van het Duitsche „geistreich" en komt dichter bij ons „pittig" dan bij ons „geestig". Tot zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre der 15e eeuw" (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breederen kring van gebruikers", op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer" blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden". Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.", t. a. pl.); want dan heb ik van den belangstellenden leek — den „beschaafden Nederlander" — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet); voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen" vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch; de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal" tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal" en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot" wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 91—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeg er lidet torstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig": lees: „d. i. niet erg dorstig"? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk" willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstraft.

Leiden. A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung, III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912.** Berlin, Weidmann. 1917. (M. 10.—).
IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften.** Berlin, Weidmann. 1918. (M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelik Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss" der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlik had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelikskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.
Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen,** herausgegeben van **A. Bernt** und **K. Burdach.** Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten: scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd gesignaleerd: de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstruositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijk en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung". Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave ± 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen ± 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilé's, te zamen ± 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespatiëerden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft' uit te geven! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil" te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann", biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk*!

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel: een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf: het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden:

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches," zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen . . . Es liegt hier ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss."

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung" van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme" aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Martijn*'s, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger" zijn! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeielijk máken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen: Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling" is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vooral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen: „Manchem wird der umfängliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriedenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern." Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet!

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende: Een boheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is," dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerleggend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoïcijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allengs tot kalmte stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad: Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing: „kere von dem bosen und tue das gute . . . . uber alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen." Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager: Beiden hebben zich dapper geweerd: „Darumb, clager, habe ere! Tot, sige! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben." Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bizonder mooi; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen:

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance; de Boer verdedigt het recht op aardsch geluk en de waarde van het „Diesseits" tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting: de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijke van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar; zij heeft het voordeel eenvoudig te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijk materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden; goochelaars, kwakzalvers en vaganten; ketters en toovenaars; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik*; dienstcontract en rechtsgebruiken; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen; peripatetische en stoïcijnsche ethiek erfzonde en zondenval; trivium en quadrivium; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opeengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar . . . in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam. G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacoby.** In vier Heften: Catull, Tibull, Properz, Ovid. **Erstes Heft:** Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem: **Zweites Heft:** Tibull. Dritte, verbesserte Auflage, Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + 25% duurtetoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing met den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde" editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aanteekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledigen Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch" wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der Elegiaci 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtige bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang", die in „Catullus" 10, in „Tibullus" 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbeteekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b. v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd maar erger nog: de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus" van Postgate, een werkje, dat bizonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3:4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een eigenlijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b.v. de nieuwste druk van Teuffels Geschichte der Römischen Literatur, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen: „Histoire de la littérature latine," een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b.v. van 't 30ste gedicht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd: met de woorden *inducens cq.* wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus" bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest: „Wer allerdings unbefangen die äuszerst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij met de opgenomen lezing niet kan vereenigen : Catullus No. 2 (p. 42) kan *solaciolum sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solaciolum sui doloris / credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M staat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solaciolum sui doloris / (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 68) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli / praecipitem sese scopulorum e vertice iecit*. Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen ; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden : op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti", wat vs. 225 alle codices geven : *inde infecta vago suspendam lintea malo*.

Tibullus I. 1. 25 (p. 9) beteekent *posse nam iam modo iam possim* niet „die Kraft besitzen, es über sich vermögen," maar *mihi liceat*; I. 10. 26 (p. 30) : vóór dit vers is een lacune ; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan ; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut* : de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt : *adnuit ille* (nl. de Genius) ; hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor* ? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor a! laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde" ; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden ; men behoeft slechts de *s* van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic iuveni grata ; veniet cum proximus annus / hic idem votis iam vetus adsit amor*. Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de : gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed iuveni quaeso mutua vincla para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering : *si(t) iuueni grata (ut) ueniet cum proximus annus hic idem uotis iam uetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevredigt.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle. P. J. Enk.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk, Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. ƒ 1.30).

Dez., Engelsche Handeslsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk. Gouda. Van Goor Zonen. 1918. (Pr. ƒ 1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen : op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend ; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen ; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle gaf een vijfden, herzienen en vermeerderden, druk uit van *Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. Krämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriottentijd en de intieme geschiedenis der regentenheerschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen belette dezen dit deel uit te geven.

De heeren De Leur en Van Klaveren bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk. — H. M. S. Bernsen, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Anglia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Dez., Das elisabethanische sprichwort nach Th. Draxes *Treasurie of Ancient Adagies* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoorlog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslommeringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Broekman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I – XII
PARS ALTERA – CARM. XIII – XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII. Prijs f 1.50.
Pars Altera – Carm. XIII – XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Féguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeielijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hoogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij medegedeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden. I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit **P. J. Enk.** (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommentarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommentarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

zwaar tegen zijn poezie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosum" noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis[1]) duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!

of als deze (214-215):

te silvis egit Boeotius Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cet.

of (258-259):

nam genus exiguom et[2]) *pudeat, quam informe, fateri*
volpina species,

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent.[3])

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van z ij n werk het g e d i c h t zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijdert, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op" (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook a e s t h e t i s c h e beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cynegetica geschreven zijn, één over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), één over metrum en prosodie, één over de codices en één over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige i n d i c e s gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegese dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!" Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het prooëmium lezen wij (10-12):

sed primum auspicium deus artibus altaque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.

Enk verklaart hier *auspicium* = *momentum*, maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (*sc.es*) *repertis*
protegere auxiliis cet.

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida* = homines trepidi, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant") kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (vita) *opem* = initio se sustentabat. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die 'divae' naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termite gaudens* (20) laat zich illustreeren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geinterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *vitiorum pessumus umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren" en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten". — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum" (niet: *venabalum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

---

[1]) De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

[2]) Dit *et* = *etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

[3]) Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *τεκμήρια βέβαια*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent."

πρόεισι καὶ εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνώδοντες τῆς λόγχης, ἀφίκοιτ' ἂν διὰ τῆς ῥαβδοῦ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen ? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243) ? Enk meent: een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341) ? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lotium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen ? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenis van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato . . . favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima", daarentegen zegt Vollmer: „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten." Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges* Pharii (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den r h e t o r Seneca midden in zijn q u a e s t i o n e s n a t u r a l e s (III 18) schrijft: *permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido, tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

D. Subotic' and N. Forbes, Serbian grammar. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatiese grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen, dat ik zelf de Servokroatiese taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnetjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatiese taal bestemde boeken van Maretic' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnetjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlike grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaaloefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. + *j* op blz. 19 *r* + *j*, en die groep had met 't oog op woorden als *šȉrī* (komp. van *šìrok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelik voorkomende betoning *nòvca* voor *nóvca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet leren uit blz. 82v.; men vergelijke daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerdelik staat, — de gen. sing. van het type *žènē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvâri*, — de juiste vorm *zâr* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zȁr* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifiëert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnetjes, op ruim zes regels aantrof: *pȓvoj* lees *pȓvōj*, — *s dèsne strâne* l. *s dèsnē stránē*, — *šètamo* l. *šètāmo*, — *ràno* l. *rȁno*, — *nȁšēg vìnogrādā* l. *nȁšeg vìnogrāda*, — *rùčāvamō* l. *rùčāvāmo*, — *dvànāest sáti* l. *dvánaest sátī*, — *večèrāvate* l. *večèrāvāte*, — *ȕ osām sáti* l. *ȕ osam sátī*, — *pȍla sâtā* l. *pȍla sâta*, — *vȁs* l. *vâs*, — *šètajūćī* l. *-ći*, — *predávānjā* l. *predávānja*, — *ènglēske* l. *ènglēskē*, — *knjižèvnosti* l. *knjȉževnosti*.

Leiden. N. v a n W ij k.

J. Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergsche diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde dier keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher" ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeen erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, mede-Augusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeen erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak òf uit de biographieën der keizers samengeflanst òf verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën dier tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorloopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren: de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat" van den „Theodosianischen Fälscher", en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten."

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meegedeelde heeft trachten na te speuren: hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeen erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd: die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel". De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming: der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographiën louter verdichtsels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographiën *alle* zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en, al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twijfelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben" hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht blos in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapte, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wèl zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen : cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formuleering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6 : denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius ; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen ? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur ; in plaats van het overgeleverde : aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk. : et nomen et cum consulatu imperium ; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus regeret (sc. Albinus) jussu Commodi : dat het *Commodus* was, van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum . . . . in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil : in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant : louter verzinsel volgens Hasebroek ; het „bellum desertorum" zou de „Fälscher" aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in *Gallië* plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid ; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri ; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher" te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over ; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni" geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt : waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, Philologus Supplement-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de Historia Augusta is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen. A. G. Roos.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parenthesen — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorloofd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunstelinge van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtengang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is, vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding") verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwschen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen", het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet delgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wilde [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Paetus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaïsche met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat sceptici als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben." (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdichting gehouden Homerische zangen, n g twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden?" (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere."] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgeloovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche?] aan; *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-vereering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel gelooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III(Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odyss. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenis en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Paetus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „lessum funeris ergo habento" niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. ['t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „suspicari vestimenti aliquod genus funebris", het oude woord „lessum" verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „rouwmisbaar", dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook 't bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. 't Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitgebroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „per aes et libram," wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „uti legassit". Eerst bestond n naast 't verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt 't niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alleen communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit ?]. — 't *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de mancipatio familiae in de nuncupatio bepaald was." (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatbezit ontstaat; rijkdom, oorlogsbuit verworven wordt heeft 't „uti legassit" beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — 't Testamentum *per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemtio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaft en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo'n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van 't jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alleen de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en 't verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo'n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alleen *cognatio*; de *sacra* erfden dus niet over. ['t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)" (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is 't logisch, dat de plebejers 't eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri*) *sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim" bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manushuwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door 't *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9 ; 6.2 ; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de *confarreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemtio*. Gevallen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanius als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Tripertita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit", „qui fruges excantassit", „neve alienam segetem pellexeris", „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto" voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst" worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld ; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia" in pl. v. „een sestertius" (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda. H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, **Der Brief des Paulus an die Galater,** von **Th. Zahn**[2]. Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus" sprak en alle andere als werk van „falsators" beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom" reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker" en „vrijer" opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdat hij optrad ? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóor hij, in den kring der Antiocheensche gemeente getrokken, een zendingsman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld ? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten" veel minder van de „partijen" in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpte. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten", de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel", die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch" (Rm. 7 : 22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijken kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is òf hij òf de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgeloopen, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document." Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelten Gelehrten" niet Hand. 15, maar Hand. 11^{30} 12^{25} met Gal. 2^{1-10} gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevalle niet vóor Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw door tot ons toe reikt. Vijf „entschiedende Gründe" worden dan genoemd, die deze „vereinzelten" het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2^{1-10} met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen", maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich" moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns beoordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemoeid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγὼ δέ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bizondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1^{10} hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhuc*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr^1 fehlt das zweite ἔτι." Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd, gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smallen basis rust, is „die alten Lat." een al te suggessieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt". Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „*als ik nog besnijdenis predik*". Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan*! De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoenden grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt". 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἐγὼ δέ" (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis" reduceert zich, m.i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt" ..... en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen ...." Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden" kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen". Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird" en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. 4^3, 5^{29} Joh. 8^{39}, cf. ^{33}, Hd. 5^{39}, en vooral Gal. 2^{21} εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4^2 kunnen noemen, doch overal is dan *'t verband* of zelfs het *tweede deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische brieflitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt" werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch" wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zóo

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieeren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen", waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters, 1918. (Pr. ƒ 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongeloofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Krito, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakennis bezittenden docent voldoende orienteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zoowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder omhaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorloopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκεῖν) door „wenschen", van κόσμος door „evenwicht", van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid" en vooral van θυμός door „heiligen toorn". Over 't geheel had de psychologisch-ethische orienteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von **J. A. Verdenius**. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin" door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire" door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert" door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb" door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende" of „Der Fischer von Swendaland". Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft", „Das Lied von der Glocke", „Des Sängers Fluch", „Die Wallfahrt nach Kevlaar" en „Der Zauberlehrling" ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay", „Bettlerballade", „Wer weiss wo?" Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse", uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte", uit Frohe Fracht", „Simplizissimus" en „Jugend", uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers", hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevolen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag. Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillart, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholieken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advokaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis" was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, Etudes de bibliographie littéraire. — P. Monceaux, Les gnostiques, I. — H. Cordier, Le vieux Paris: Grenelle. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, Hist. du Parlement de Paris. — P. Monceaux, Les gnostiques, II. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, I. — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, Les cultes égypto-grecs à Délos. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, II (slot). — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, II (slot). — E. Lavisse, Le musée Condée en 1917. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, Le cautionnement en Chaldée. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, I. — V. Chapot, La collection Leconfield. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, I. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, II (slot). — L. Léger, Hist. des Roumains de Transylvanie. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, Le problème de la Céramique ibérique. — M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, II (slot). — C. Huart, Le Bâbisme et le Béhâïsme. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederl. spraakkunst. — Dez., Naschrift. — A. Beets, De drukkerstermen *smout, smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n). (On)sjoeg.* — Dez., *Schoelje.* — Dez., *Ravotten.* — G. G. Kloeke, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. — A. Schillings, Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw. — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537. — R. v. d. Meulen, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijksk. benamingen *Skagerrak* en *Kattegat.* — J. W. Muller, Aernout en consorten. — Dez., Over enkele oude straatnamen. — Dez., Naschrift (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., Over eenige genitiefbepalingen. — A. C. Bouman, Wulfila's sterfjaar. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — W. H. Staverman, Lief en leed in het Gooi. — D. C. Hesseling, Nog eens „die" als lidwoord — F. A. Stoett, W. A. Winschooten's „Seeman". — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boor, De plaats v. h. attributieve adjektief i. h. moderne Frans. — P. Leendertz Jr., De strophen v. Rutebeuf. — J. W. Marmelstein, L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne. — S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555). — S. A. Krijn, Een gemeensch. bron v. *Fagrskinna* en *Agrip.* — Th. C. v. Stockum, Wilhelm Busch u. d. Humor. — W. v. d. Gaaf, Addenda to *the Pronunciation of Word.* — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy* and *Galaxy.* — A. E. H. Swaen, Het 18e Oudeng. raadsel. — C. v. Heerikhuizen, The plot of *A Midsummer Night's Dream.* — A. G. v. Kranendonk, Some notes on the metre of Shelley's *Sensitive Plant.* — A. E. H. Swaen, Unedited letters, III. — Jos. Schrijnen, Gr. ἅμαξα en fr. *trouette* en zijn maagschap. — M. Boas, De inf. futuri i. h. Grieksch en i. h. Nederlandsch.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, Couperus' Antieke Romans. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, III. — P. Albers, V. de Stuers (1843—1916). De Referendaris, III. De Monumenten, — J. Stein, De Evolutie van het Heelal. — L. P. P. Franke, Losse Gedachten over Hon. de Balzac. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel. — P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, IV. — P. Zeegers, Over Schuldtragiek. — Fr. Vogels, Mystieke Verzen? — H. Wilbers, De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreeuwsch vertaald. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: D.Lit.Ztg. 1919, nº. 11-12 (Schmitt).
Pijper, Christelijke Kunst: Studiën XCI, April (P. A.).
Plooij en Koopman, De Dood v. Peregrinus: Studiën XCI, Maart (Wilde).
Van Rijn-Doetman, Nic. Beets, III: Het Boek VIII, nº. 2.
Wagenvoort, Seneca, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wilde).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. — **N°. 9.** — **Juni 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. **O. Henke,** Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. **G. Siefert.** Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. **O. Henke,** in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. **G. Siefert.** (Pr. M. 2.60 + 25 %).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele" (zu Homer). Deze „Wundersprache" is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden", maar Homerus „fand sie vor"; en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poëtisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat". „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische haüfig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weitergeschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen."

Dat met het „reiche Gewinn" genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich Gewinn"! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor" niet wil zeggen: de „Wundersprache" lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S, gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher", gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd—mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialekt in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt" van het „Hilfsbuch", is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache" niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material", is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minste niet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden [1]) ; Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taaleig. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere" Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen", „den unendlichen Stoff zu gestalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs" (p. 29). [2]) Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch" met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enzv. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität" evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericae en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot" in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft" is toegevoegd een aantal reprodukten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem. Matthée Valeton.

[1]) Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So musz unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt werden.

[2]) Juist de meeste „Widersprüche" die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer", 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verscheidener Rüstung" (want Aias draagt alleen den „Riesenschild") „ist natürlich unsinnig."

R. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums S ella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekent aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslag der godheid. Philoktetes gaat naar Troje . . . . en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideïschen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoedige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aaneen en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine". De verschijnende *god* is eene noodwendigheid geworden, wijl geen *mensch* bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zúlk een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts *Herakles*' woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het grieksche leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchtelooze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze deus ex machina geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillusioneerd bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern tooneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleïschen en euripideïschen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „geschoolmeester" vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken geschoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een mauvaise note toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band 1. Heft. B. v. d. Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indoarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel. Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkracht door den betreurden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die tallooze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgeschichte der Sanskrit-Philologie." Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangsel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda", door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „Essay on the Veda's". Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht. W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelik als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelik tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de konjunktie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *þatei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *þat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelik gevoelde

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelik een plaatselik adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimei iupa sind* als vertaling van τὰ ἄνω: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn" of „*dáár*, boven, zijn (ze)", en zou dit liever vergelijken (natuurlik buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *that* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialekten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's verklaring van 't ontstaan van *dat* als konjunktie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einenkel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blzz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de konjunktief en 't voegwoord *that* „als index der hypotaxis". Verkeerd is de uitleg van *Heliand* 3269 *that thū man ni slah, ni thū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een konjunktief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat* — *maer, dan* = „maar", verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de konjunktie als index van de afhankelike zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologiese verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't biezonder zou de vergelijking met andere dialekten nut hebben afgeworpen. Neem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*," en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*" wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds" *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gī an thana sīd faran*, 4952 *ēr it al is friunde abad Iohannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ǣr* het gewone, naast *ǣr ðon (ðe)*, *ǣr ðǣm (ðe)* enz.; voorts zou de „analogie van *voor*" nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van Osa. Ohd. Ofri. *ēr*, Oe. *ǣr* als konjunktie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het *Mndl. Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.*[2] § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend ?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in al die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b.v. in de *Limb. Serm.* *mēr* of *mĕr* <*ne wēre* mogelik is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkeliker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b .v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten" *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als konjunktie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen" op blz. 74 zullen wel „bedenkingen" zijn bedoeld.

Groningen. J. H. Kern.

S. Boorsma, Duitsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *vor allem* der Zunge beruht zugleich die *hervorragende* Beteiligung des Mundes beim Sprechen" wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *namentlich* der Zunge beruht die *wichtige* Beteiligung des Mundes beim Sprechen." Door *vor allem* in *namentlich* en *hervorragend* in *wichtig* te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een élementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschlusz verwandelt, so entsteht die *Artikulation* eines dentalen Verschluszlautes (*d* oder *t*)," met Boorsma (blz. 39):

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschlusz verwandelt, so entstehen die dentalen Verschluszlaute *d* und *t*". De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren."

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„*Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren*.
Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm !",

Leiden. G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis, Bodenbeschaffenheit, Steinreich, Pflanzenreich, Tierreich, Mensch, Körperteile, Verwandtschaft, Landwirtschaft, Nahrung, Handwerk, Kleidung, Wohnung, Kalender, Märchen, Abstrakte*. In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waaraan etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g* von frz. *grenouille* als „unerklärt". Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldûn*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raṣâṣ*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin*, *soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andûl*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *rîf* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *rîf* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *rîf* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steilte, helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *rîf* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde, opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand, kant* (*côte, côté, bord, margelle*). Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwâla*, waarnaast *nawwâl* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane, chaumière, gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*". Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaarder zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwâla* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *nuala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze gelijkt weer minder op een schip: „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen", de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemaakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de beteekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung" durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die „contaminatie" vaak moet hebben plaats gehad; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intime kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la **Consolatio Philosophiae** de Boèce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque National et autres bibliothèques, t. XLI). Paris, Klinksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*: vrijwel het oudste in het Provensaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met kommentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaans handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist: stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloot.

Ten eerste toont het hoe onwetend kommentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is: het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigennaam; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk: het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië: zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en kommentaar voortreffelik: de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelikheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelik is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἷς θεὸς ἔνι, ἀποῦ ὁδηγᾷ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt"; ἔνι is een oudere vorm van εἶν (of εἶναι). waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεὸν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἷς ὁδιγός ἔνεστι μέσα σου, „één rechter is binnen in u." — B. 38 [62] *Doxa doxa apoticonto consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τυῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὅλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens. — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (*sic*) mehlement"; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *taftoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἔνε (jongere vorm voor ἔνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhisaṇā und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitskultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen moge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johannson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

en de vergelijkende folklore. De S. gaat uit van het woord ***dhiṣaṇā***, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhiṣaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhiṣaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (TS. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde". Deze godheid *dhiṣaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *dísir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paardoffer (aśvamedha): de offerande op 't hoofd van zekeren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuṇa en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die Ātreya verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresteerde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en Vṛtra komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd [1]).

Utrecht. W. Caland.

[1]) Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 Hiraṇyakeśin geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het Apastambasūtra gedrukt is, en waarom wordt Baudhāyana geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit Śāṅkh. aangehaalde plaats licht kan werpen?

Chr. Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het ***Museum*** speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!" En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met reusachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeggrieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, Revue Archéologique 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge stephane er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam. J. Six.

J. Jastrow, The Psychology of Conviction. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. $ 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie" te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician" en „W. James, Master Psychologist."

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging" van Amerika, de vrouwenkwestie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winckelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winckelmanns" met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winckelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste dier vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!" (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winckelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winckelmanns leven in elk dier perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgierigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschatten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is ($\pm$1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winckelmanns klassiek enthousiasme, klassicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains" absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle klassicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winckelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitser kin.

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses". Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füszli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret (1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overreenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunsthistorisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda. G. Knuttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues leben im altsprachlichen unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner,** Der erlebniswert des altertums und das gymnasium. **R. Gaede,** Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann,** Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern?" Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen" bij de uitgeschreven pijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird".

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelikheid zijn geworden? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelike geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelik leven onontbeerlik is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. dóór haar, „durch stärkste verinnerlichung" openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *leervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelikheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur." Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelikheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zooveel mogelik in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilikheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekommenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist". Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelikheid, „dass der grammatische unterricht.... mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt". Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymanasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymansium is de eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klasse, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelik van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktiese uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen."

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen, uitgegeven door **J. Koopmans.** (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieumeghen van een inleiding en aanteekeningen voorzien en zoodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariavereering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aanteekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekkarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien". (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen". (Novellen u. Erzählungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe"* herausgegeben von *J. W. Kuiper* heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere", een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarom geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume" eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verminking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne" geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause" kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, *Beatrijs* (Van alle Tijden, n°. 2; pr. ƒ 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series", annot. by L. P. H. Eykman and C. J. Voortman: n°. 1 F. H. Burnett, *Little Lord Fauntleroy,* 6de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 2 Marryat, *The Children of the New Forest,* 3de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 7 B. Harraden, *Ships that pass in the night,* 2de dr., pr. geb. ƒ 1.10; — van de „Conteurs Modernes", uitgeg. door E.-E.-B. Lacomblé: n°. 2 Alph. Daudet, *Contes choisis,* 9de dr.; n°. 5 Guy de Maupassant, *Contes choisis* (pr. p. st. ƒ 0.75, geb. ƒ 1.—); — voorts: M. G. de Boer, *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis,* 5de dr., pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.25; en: G. J. Gramberg, *Deutsche Handels-Korrespondenz,* 5de dr., pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van P. Roorda's *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement.*

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis,* van F. Pluim verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs ƒ 0.90).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft", zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredakteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynboll en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geillustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistiese partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstreken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark, Altyske Annexionslaerdomme, Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redaktie ontving de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken, verschenen bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beaupin, *Les Catholiques Français et l'Après-Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militairisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif" verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de Imparfait du Subjonctif gebruikt werd. Deze zin is echter niet van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelik de onhistoriese opvatting van de Subjonctif, en deze opvatting wordt klaarblijkelik ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas* ? als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *ti* ou *t'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan : Mais ce qu'il (Gaston Paris) ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de *on* persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative : *on n'est-il pas* ?

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août: H. Omont, Fragments d'un très ancient manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Jullian, Les premiers prisonniers germains à Rome.— Léon Joulin, Les Celtes, d'après les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. — Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les τεσσαρακοστά et la recension lucianique des Septante.—Ch. Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr.: P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit u. Einheit der Ilias. — L. Alheit (†), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2: H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1: E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2: F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostendo's val (1599). — Bijlsma. David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: Tijdschr. voor Gesch. 34, 2 (Bolkestein).
Groenewald, Rympies en raaisels: N. Taalg, XIII, n°. 3 (Hesseling).
v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: N.Taalg. XIII, n°. 3 (Koopmans).
Verdenius, Heimelijkheid d. H.: Studiën XCI. Mei (Daniels).
Verdoyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: N. Taalg. XIII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est:

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ ANTE KALENDAS IULIAS scidularum aperiendarum dederint veniam:

Mundi creator.
Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).
Lygdus ad matrem.
Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. praeses.

AMSTELODAMI, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M''., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. N°. 10. Juli 1919.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères. 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelike overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelikheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelik voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlik deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. καθαρεύουσα (oorspr. de van „barbaarse" vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelike onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook met tal van inkonsekwenties. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelik overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelik: ὑμεῖς kon, door gelijkluidendheid met ἡμεῖς, het moderne σεῖς niet vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde helden uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaand door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée" (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelik maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de καθαρεύουσα (door een parlementsbesluit van 1911 tot „langue officielle" verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -μι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historiese ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelik en gemakkelik te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal" al heel weinig doen ontstaan: wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptiese en burleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague" die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμισον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelik maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ηγαπήθην (blz. 128), ἑἡτ (blz. 251).

Leiden. D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festskrift utgiven av Lunds Universitet."

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelingen, overdrukken uit *Festskrift*, utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fåvne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurdsage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *đagan-*, *đaga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rīkedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irretac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag*, grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kǫlluðu* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend zijn, kan bevreemden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw; brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende," ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateeren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklaagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worps scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoowel als in artistieke en intellectueele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderste licht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelve bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoïsch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vreeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uit ngen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen."

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen: nu ik dit ronduit heb gezegd; iets dergeli'ks dus als in Roemers Brabbeling het bekende: *rechtuit gecalt* (Q. V. 12). Althans Worps verklaring: „dit kwaad uitgezonderd," begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90: *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard: *den duyvel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermelde: *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weet' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp: „ik heb het niets in de rekening." Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dat*, puist beteekent.

vermast, bl. 234, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel: „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven" zal een toespeling zijn op het „weren" of verdrijven „van den kandelaar" in Openb. 2, 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselschade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft:

Stemme-streeling,
Snaren-krabbling
Is een konstelijcke brabbling
. . . .
. . . .
Maer, al stinckt het eigen roemen
. . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. København, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.).

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici: in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets gegevens aan te nemen en stelde zich bij de karakteriseering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of meer individueel cachet verleenden; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van e l k e n a f z o n d e r l i j k e n s c h r ij v e r gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aangetroffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af: schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men d e t a a l v a n d e p l a a t s e l ij k e b e v o l k i n g in de stad waar de kanselarij gevestigd was, v o o r a l niet m a g v e r w a r r e n met d e t a a l w a a r v a n d e k a n s e l a r ij s c h r ij v e r s z i c h i n g e s c h r i f t e p l a c h t e n t e b e d i e n e n. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7); de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn; van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den o n t v a n g e r werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigelser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest; door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nogtoe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect" (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte.... zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

talen op de hoogte geweest zouden zijn! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arndes voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, onder invloed van de kanselarij, vormen die hun oorpronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde schrijftraditie. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—415) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en/ -et* in den Praes. Ind. Plur., *uns/ us, mi/ mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederduitschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung" der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlangen arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr.'s bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk bestede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler" doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. Voor dialectologische onderzoekingen mag dus slechts met de uiterste behoedzaamheid gebruik gemaakt worden van de kanselarijtaal. Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe: „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will."

Leiden. G. G. Kloeke.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden. A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. *f* 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique," dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie er wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk, in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons: éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweten; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond, E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance," zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettantisme en het prachtische werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres" (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval: hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld èn de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale* met *Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verfijnden en verhevigden vorm, *L'Ennemi des Lois* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maître" zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 14 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine" vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger" Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger" bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivist. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique" zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionnaliste"? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officieel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteratuuropgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik wijs den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercure* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 140. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam. K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat och Augustus noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de beteekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Canters, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecruteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulptroepen gerecruteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer beteekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag. A. W. Byvanck.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brâhmana-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wèl bekende werken „die Religion des Veda" en „die Lehre der Upanishaden." Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs dier Brâhmanateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda" behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de liederen van den Ṛgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brahmanas zelf en de jongere uitloopers dezer texten, de ritueele Sûtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmanas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upani ads ons wèl „wissenschaftliche Wi senschaft" geven. De grenzen vervloeien dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brahmaṇas hadden van het wezen der goden en der dingen; hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

gedacht hebben; welke ethische beschouwngen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de détails tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige détail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nidāna* (p. 117), *puṇya* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitr met onberispelijken reiniger," dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brāhmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord; .... hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard." Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleitet werden" (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idaṃ yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer," d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming." — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śraddhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoote de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcavimśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brahmana en in de Taitt. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aangetroffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht. W. Caland.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2. Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden, E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papiernood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt", uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige" omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van *f* 5.25 klom tot *f* 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloopen decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen" werd, en op een „Sachverzeichnis," dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt" moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle," heet het, „hat der Verfasser sich sowohl strenge e Folgerichtigkeit des Denkens als peinlichere Säuberung der Terminologie zur Pflicht gemacht." Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker" in „Naturvölker" veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinesie" (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie", gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele" of een „Weltwille" zoeke men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosse Halluzinationen erklären" (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz" of „konkordanten Automotismen" gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

van een medium naar zeker Bulletin. Bij de behandeling der daarmee verwante „Levitation" geven de woorden van Apulejus: „Nach dem ich durch alle Elemente gefahren," den schrijver gelegenheid zich te verweren tegen Debelius, die op het punt van de verklaring dier plaats zich met hem niet eenstemmig had betoond (bl. 363—369, 371).

Nog twee malen eindelijk komt weer Eusapia Paladino uitvoeriger ter sprake. Over bij haar waargenomen „Lichtphänomene" handelen bl. 385—387 over „Materialisationen" bl. 406—416. Ten aanzien van dit onderwerp verklaart de schrijver gebleven te zijn „in der grössten Ungewissheit" (bl. 414).

Overzien wij het geheel, dan komen wij tot het besluit, dat Dr. de Jong bij de voortgezette studie vooral zijn aandacht gewijd heeft aan de verschijnselen van den nieuweren tijd, die over het mysteriënwezen der oudheid licht verspreiden kunnen, alsmede dat hij ten aanzien van het miraculeuse daarin dezelfde gereserveerde, om niet te zeggen neutrale, houding heeft aangenomen van voorheen. Gedaagd voor de rechtbank van Ds. Eldering zal hij niet onvoorwaardelijk op vrijspraak mogen hopen. Ook in dit opzicht is het karakter van zijn boek niet veranderd. Maar verrijkt is het in elk geval. Mocht de verschijning van de eerste uitgave een heugelijke gebeurtenis heeten (zie Museum 1911 n°. 4), die van de tweede noopt te meer om hulde te brengen aan den degelijken bewerker en om wie in het antieke mysteriënwezen belang stellen gelukkig te prijzen wegens het vernieuwd bezit.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'Ulūm gesammelt, alphabetisch geordnet und herausgegeben von **'Azīmuddīn Ahmad** Ph. D. (Gibb Memorial Series, vol. XXIV). Leyden, Brill; London, Luzac and Co. 1916. (Pr. 5 shill.).

Shems al-'Ulūm of de Zon der Wetenschappen is de titel van een Arabisch geschrift, bevattende allerlei wetenswaardigheden van lexicographischen, geographischen en historischen aard, voornamelijk met betrekking tot Zuid-Arabië (Jemen), vervaardigd door Neshwān b. Sa'īd al-Himjarī, die in het jaar 1117 overleed. Reeds de gestorven Weener Oriëntalisten A. von Kremer en D. H. Müller hebben zich met dezen auteur bezig gehouden; de eerste gaf een ander werk van hem uit, terwijl de laatste ook uittreksels uit het hier besproken werk bekend gemaakt heeft. Men kreeg daardoor den indruk, dat de schrijver niet zoo hoog stond als zijn voorganger al-Hamdānī en bepaaldelijk in zijne quasi-historische berichten over de Zuidarabische Oudheid niet in alle opzichten te vertrouwen was. Maar dit laat niet na dat hij als zoon des lands toch vele belangrijke berichten bijeengebracht heeft, zoodat de uitgave van zijne werken voor de wetenschap alleszins gewenscht is.

Zoo als uit den hierboven afgedrukten titel blijkt hebben wij hier echter niet met eene volledige uitgave te doen, maar met excerpten door den uitgever alphabetisch gerangschikt. Buitendien is het door een volledig register den gebruiker van het werk zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt om dadelijk te vinden wat hij wil naslaan. Minder gemakkelijk laat zich door iemand, die het werk in handschrift niet gezien heeft, een oordeel vellen over de kritische methode van den uitgever. Wel blijkt uit zijne mededeelingen dat hij geene moeite gespaard heeft om de handschriften, die voor hem bereikbaar waren te Berlijn, Londen, Oxford en in het Escuriaal, nauwkeurig te vergelijken bij het vaststellen van den tekst. Merkwaardig genoeg ontbreekt daarbij o. a. het te Bankipore voorhandene handschrift, ofschoon de uitgever zelf een tijd lang aan de bibliotheek aldaar werkzaam geweest is en eene beschrijving van de medische Arabische codices aldaar in het licht gegeven heeft. Het was hem echter onmogelijk gedurende zijn verblijf in Europa den codex in te zien. Oorspronkelijk had men zich voorgesteld dat Prof. Fischer, die den uitgever er toe bewogen heeft zijn werk te ondernemen, daarbij nog eene rij verbeteringen en toevoegsels zoude schrijven, maar daarvan is niets gekomen. Door het een en ander is de uitgave van het werk vertraagd en, daar de uitgever inmiddels weer naar Indië vertrokken was, heeft Prof. Nicholson zich met het nazien der drukproeven en het redigeeren der Indices belast.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

A. de Froe, A Manual of Commercial English. Second edition. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 2.40; geb. ƒ 2.90).

Het Manuel of Commercial English van den heer de Froe, waarvan de tweede druk voor mij ligt, is een boek, dat ik met vertrouwen aanbevelen kan. Het is bestemd voor handelsscholen, maar is m. i. ook uitstekend geschikt voor zelfstudie. Het is in zeer goed Engelsch geschreven en zal den gebruiker niet alleen vertrouwd maken met commercial English, maar hem ook een grondige bekendheid verschaffen met tal van onderwerpen op handelsgebied. Aanmerkingen heb ik zoo goed als geene. Alleen ontbreekt op p. 15 (gewichten) en nauwkeurige opgave van het verschil tusschen een Engelsch en een Hollandsch pond.

In de aan het eind van het boek geplaatste bibliographie mis ik enkele werken, die wegens hun grondigheid, helderen betoogtrant en billijken prijs daarin niet behoorden te ontbreken. Het zijn: *The Stock Exchange* van *Francis W. Hirst* (Home University Library), benevens *Stocks and Shares, The Meaning of Money* en *International Finance*; alle drie van *Hartley Withers* en uitgegeven bij John Murray, Londen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

A. de Froe, English Commercial Correspondence. Practisch oefenboek. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 1.—).

Dez., A Commercial Vocabulary. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. ƒ 0.50).

Tijdschrift voor Handelscorrespondentie in de Fransche, Duitsche en Engelsche Taal onder hoofdredactie van H. C. P. Dirks, G. Knop, J. H. Mulder en A. de Froe. Groningen, P. Noorhoff. 1919. (Pr. ƒ 6.— per jaargang).

De tweede druk van de Froe's English Commercial Correspondence verschilt daarin van den eersten, dat de schrijver getracht heeft het meer geschikt te maken voor beginners. Het bestaat voor een groot gedeelte uit beschrijvingen van transacties, die zoo uitvoerig zijn, dat ze gemakkelijk in goede brieven zijn om te zetten. Het komt mij voor dat de omwerking uitstekend ge-

slaagd is en dat het boekje in zijn gewijzigden vorm zich zeker talrijke nieuwe vrienden zal verwerven.

Tegelijkertijd ontving ik ook de tweede druk van *A Commercial Correspondence* van denzelfden schrijver, een werkje dat ongetwijfeld goede diensten zal kunnen bewijzen aan hen, die zich wenschen te bekwamen in de handelscorrespondentie. Mocht, waaraan ik niet twijfel, dit boekje een derden druk beleven, dan geef ik den samensteller in overweging het leelijke germanisme *goed ingevoerd zijn* (goede relaties hebben) op p. 15 te verwijderen. Ook zou het stellig niet overbodig zijn bij den naam Mincing Lane (het Londensche centrum voor den handel in koloniale waren) een kleine toelichting te plaatsen (p. 7).

Het Tijdschrift voor Handelscorrespondentie waarvan de eerste en tweede aflevering van den derden jaargang voor mij liggen, staat onder redactie van de heeren Dirks, Knop, Mulder en de Froe. Het verschijnt tweemaal per maand behalve in de maanden Juli, Augustus en December, waarin het slechts éénmaal verschijnt. Het tijdschrift brengt vertalingen in en uit de vreemde taal van zinnen of samenhangende stukken, die zich bewegen op het gebied van handel en industrie; oefeningen ten behoeve van minder gevorderden, wier kennis der taal en der in handelsbrieven gebruikelijke zinswendingen nog beperkt is, alsmede opgaven voor meergevorderden. Verder wordt de noodige aandacht geschonken aan het taaleigen, aan de handelsterminologie en de handelsusantiën, en is er een vragenrubriek ten behoeve der inteekenaren. Men ziet hieruit dat er geen gebrek is aan geschikte leerstof, en ik wensch het jeugdige tijdschrift toe dat het instaat zal zijn de taak, die het zich gesteld heeft, bij voortduring met succes te vervullen. De prijs is zeer matig gesteld.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Martine G. de Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza met verklaringen in het Nederlandsch en woordenlijst. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. gecart. ƒ 1.75).

Vooral aan hen, die zonder persoonlijke leiding, kennis willen maken met de Italiaansche litteratuur, zij dit werk aanbevolen. Het boek bevat eenige korte fragmenten, met Hollandsche verklaring, uit werken van bekende Italiaansche schrijvers, fragmenten, die menigeen zullen opwekken tot het lezen van het geheele werk in de oorspronkelijke taal en tot een grondige studie van de Italiaansche letterkunde.

Amsterdam. Theodora Westendorp.

N. Forbes, First russian book. A practical manual of russian declensions. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Second russian book. A practical manual of russian verbs. Second edition. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 3 sh. 6 d.).

Id., Third russian book. Extracts from Aksákov, Grigoróvich, Hérzen, Saltykóv, accented and edited with full notes and complete vocabulary. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Fourth russian book. Exercises on first and second russian books. Part I: English-russian exercises, Oxford, Clar. Pr. 1918. (Pr. 2 sh).

Oxford russian plain texts. Oxford, Clar. Pr.: Dostoevski. A Christmas tree and a wedding. — An honest thief. 1917. (Pr. 1 sh.). — Krilov. Select fables 1918. (Pr. 1 sh. 3 d.).

In het jongste Januarienummer van het *Museum* besprak ik N. Forbes' Russian grammar. De tans aangekondigde werkjes van dezelfde schrijver tonen zijn onverflauwde ijver als dosent der Russiese taal.

Het 1e en 2de Russian book zijn oefeningboeken, waaruit de Engelsman aan de hand van een massa systematies geordende voorbeelden het gebruik der Russiese deklinatie- en konjugatievormen kan leren. Het tweede boek bevat behalve een overzicht der verbaalformaties een tweede, uitvoeriger gedeelte: een naar de betekenissen geordende lijst van de voornaamste werkwoorden. Voor ieder, die prakties de Russiese taal wil leren en aan korrekt spreken hecht, zijn deze oefenboeken zeer nuttig, en het is niet om de waarde van de arbeid te verkleinen, doch alleen om de schrijver enige wenken te geven voor een eventuële derde druk, dat ik de volgende aantekeningen meedeel, die ik bij de lektuur maakte:

First Russian book: Op de band staat *wtoraja* 'tweede' inplaats van *perwaja* 'eerste', — blz. 3: de uitspraak *ä*, *ė* hangt direkt af van de volgende konsonant, niet van wat daar weer op volgt, bijv. *k'näşn'*, maar *k'neṇn'*; *räš* (geschr. *rèžì*), maar *meč*, — blz. 4: in *-yj* en *-ij* wordt wel degelik een *j* gesproken, — blz. 6 v.: *b*, *w*, *g*, *d*, *z*, *ž* zijn aan 't woordeind niet „almost like" de korresponderende stemloze kons., doch geheel identies er mede, — blz. 17: veel kinderen zeggen *Wy* tegen hun ouders, — blz. 33: naast *Pawluša* ook *Paša*, — blz. 38: gewoner *gostinnica* met twee *n*'s, — bl. 40: *nužnik* is een vulgair woord; beter: *waterklozet*, *ubornaja*, — blz. 43: gewoner dan *probo nik* is *ştoppor*, — blz. 48: tussen *oblako* en *tuča* bestaat verschil, — blz. 52: naast *Tatiana* gewoner *Tat'jana*, — blz. 53: add. *Lukič*, *Lukinična* enz. — blz. 75: de vertaling *paršiwyj* 'rotten' lijkt mij weinig gelukkig; 't woord betekent „schurft g", — blz. 78: bij *staryj* enz. add. *wetchij*, — blz. 93: de gen. van *frukty* is *fruktow*; evenzo gewoonlik *jablokow*, — blz. 101: *rojal'* is mannelik en vrouwelik, — blz. 125 vv.: de bepaalde vormen *trudnyj* enz. zijn hier mogelik, gewoner zijn de onbepaalde, — blz. 128: *ich imènie blizko ot našego*: *ot* mag niet weblijven, — blz. 30: *stupen'* 'foot'? Is soms *stupn'a* 'zool' bedoeld? — blz. 145: *do etago* voor 'until now, before this' zegt de Rus niet, — blz. 156: *eto mnĕ dowol'no malo, eto mnĕ budet mnogo*; lees *etogo*, — blz. 169: *w polowinĕ perwago* enz., geen akkus., — blz. 170: *mnĕ očen' žal' na sčët etogo dèla* is geen Russies; *rad* regeert een dativus, — blz. 196: *Wy byli wčera w etom koncertĕ?*; *w etom poĕzdĕ jest' wagon-restoran*, *w perwom* etc. *etažĕ*; niet *na*, — blz. 197: *w etom polĕ*, niet *na*, — blz. 198: *segodn'á* is natuurlik een drukfout; de woordvolgorde is onrussies; lees: *segodn'a w Nowom Wremeni jest'stat'ja ob Anglii.*

Second Russian book: blz. 50: voor *kórotko* lees *korotkó*, — blz. 62: *Možete li Wy mnĕ pomoč, požalujsta?* is vertaald Engels, geen Russies, — blz. 64: *otdat' w stirku*, niet *poslat' w stirku*, — blz. 68: *Mnĕ nado pojti tuda kupit' čto-nibud'*: dat zal een Rus nauweliks zeggen, — blz. 79: *Ja wčera pošël w teatr.* Lees: *chodil*, — blz. 115: *stat'* is 't perfektivum van *stanowit's'a*, niet van *stojat'*, — blz. 119: *Eto stoilo by . . . tys'ača rublej*; lees *tys'aču*, — blz. 149: ik ken alleen de betoning *klála*; evenzo 't akademies woordeboek, — blz. 151: *marku nakleit' na pis'mo*; niet *položit'*, — blz. 155: men betoont *ná spinu*, — blz. 189: *kak mnĕ nado pojti w . . . ., na . . . .* Men zegt òf *idti* òf: *kak mnĕ projti*,

— blz. 201 : 't aksent is : *wýpejte*, — blz. 208 : *wis* is een imperativus van *widet'*, — blz. 212 : *My uže osmotrèli wsė dostoprimėčatel nosti* ; niet *posmotrèli*, — blz.248 : voor *on dal swistok* lees : *on swistnul* ; *totčás* zegt men zelden, gewoonlik *tótčas*, — blz. 264 : *Ona zowėt nas segodn'a k sebė obėdat'*, niet : *ob. u nejo*, — blz. 267 : *on prosit u men'a deneg* ; niet *sprasiwajet* ; *den'gi* zou hier betekenen „the money", niet „money", — blz. 282 : de lettergreepscheiding is : *po-wėsit'*, — blz. 295 : bij *lomat'* had ook *lomit'*, *slomit'* vermeld moeten zijn, — blz. 297 : lees *otodwigat'*, — blz. 300 : *wsë čto popalo* ; niet *popadalo*, — blz. 301 : ook het simplex *skočit'* diende genoemd, — blz. 304 : *podoždalá* is oxytonon, — blz. 306 : *poėzd imėet četwert' časa opazdywanija* is geen Russies, — blz. 312 : de lettergreepscheiding is : *po-služit'* ; — add. *wsenoščnaja*, — blz. 315 : men betoont *pérežil, -li*.

Het verdient alle lof, dat in deze beide boeken de aksentfoutjes zo schaars zijn.

Bij Nr. 1 en 2 der serie sluit zich Nr. 4, de „english-russian exercises", aan ; het boekje maakt een goede indruk, maar ik moet bekennen, het slechts zeer vluchtig te hebben ingezien.

Het „third russian book" is een leesboek met noten en glossaar. Hoewel goed proza uitgekozen is en de opvolging der nummers in overeenstemming is met hun relatieve moeilikheid, had ik toch liever een andere keus gedaan en alleen eersterangs literaire teksten, die elk een afgesloten geheel vormen, opgenomen : liever een korte novelle van Turgenew of Tolstoj dan een fragment uit een roman van Grigorowič. Zo ware tegelijk iets gedaan voor de letterkundige vorming der gebruikers van het boek. Ik geef echter toe, dat dit geen bezwaar van overwegend belang is en dat het ruim wordt opgewogen door de voortreffelikheden der uitgave. Ik meen de schrijver een dienst te bewijzen door een lijst van korrekties. Daar waar deze alleen het aksent betreffen, geef ik alleen de juist geaksentueerde vorm op. Deze aksentfoutjes zijn verreweg de talrijkste ; het zijn ten dele drukfouten, andere echter tonen, dat de schrijver niet voldoende heeft geprofiteerd van de medewerking van geboren Moskovieten.

Blz. 3 regel 21 : *búkě*, — blz. 5 regel 20 : *gně walas'*, blz. 110 regel 10 : *gně wat's'a*, — blz. 14 r. 2 : *utě sila*, — blz. 16 r. 20 : *kakíja-nibud'*, — blz. 17 r. 16 : *gósťi*, — blz. 21 r. 17 : *tépliwsejs'a*, — blz. 26 r. 3 : *mogli*, — blz. blz. 27 r. 13, blz. 34 r. 13, blz. 36 r. 18 : *pó sadu*, — blz. 28 r. 12 : *okruženó*, blz. 101 r. 2 *okružený*, — blz. 28 r. 14 : *owoščámi*, — blz. 29 r. 20 : *iz sadu*, — blz. 31 r. 18, blz. 35 r. 17, blz. 49 r. 12 : *worótits'a*, — blz. 34 r. 10 : *razwitóe*, — blz. 38 r. 16 : *sžilis'*, — r. 18 : *mýslej*, — blz. 41 r. 11 : *tótčas*, — r. 13 : *krestnyj chod*, maar *krëstnyj otec, krëstnaja mat'*, — blz. 42 onderste regel : *dwórn'a*, — blz. 45 r. 11 : *dyrú*, — *lósad'*, — r. 16 : *ottirali snėgom, a on wes' byl talyj* 'en die (sneeuw) was helemaal dooiend, en dat was allemaal dooiende sneeuw', niet : „*till he all got thawed*", — blz. 53 r. 13 : m. i. is *zapertúju* gewoner dan *zápertuju*, — blz. 55 r. 5 : *ná serdcě*, — r. 8 : *rězów*, — r. 16/17 : *podběgála*, — blz. 56 r. 17 : *božilas'*, — blz. 59 r. 1. : *rastwórennuju*, blz. 117 r. 13 : *rastwórennom*, — blz. 59 onderste regel : *stichi*, — blz. 60 r. 24 : *mél'kom*, — blz. 65 r. 15 : *slils'á* (altans gewoner dan *slíls'a*), —r. 18 : *deréw*, niet *-ëw*, —r. 19 : *osokor'ámi*, — blz. 70 r. 7, blz. 118 r. 7 : *četwerněj*, niet *-ej*, — blz. 71 r. 3 : *loskutká* — r. 22 : *jarlykámi*, — blz. 81 r. 2 : *ná wody*, — blz. 88 r. 7 : *zawitými* is gewoner dan *zawítymi*, — blz. 90 r. 6 : *wožžú* lijkt mij gewoner dan *wóžžu*, — blz. 92 r. 10/11 : *za-kl'učila*, niet *zak-l'učila*, — blz. 100 r. 7 : *t'ažëlye*, niet *t'aželye*, — blz. 105 onderste regel : *powěstéj*, — blz. 106 r. 1 : *izlišnim*, — blz. 107 r. 9 : *jéslib*, — blz. 110 r. 6 : *úmer*, — blz. 114 r. 17, blz. 118 r. 7 : *wsénoščnoj*, — blz. 115 r. 6 : *těn'ámi*, — blz. 116 r. 21 : *roíts'a*, blz. 117 r. 18: *rojáts'a*, — blz. 118 r. 20 : *mertwó*, — blz. 123 r. 14 : *bumágu-s*.

De Oxford russian plain texts, waarvan mij twee nummers ter recensie gezonden werden, zijn geaksentueerd, doch bevatten geen woordelijst. De keuze van Dostojewskij's Ëlka i swad'ba en Čestnyj wor is zeker verstandig te noemen, evenals die van een aantal fabels van Krylow. Deze boekjes verdienen warme aanbeveling. Wat 't eerste aangaat, zij op een paar aksentfouten gewezen : blz. 16 r. 11 : *tolstének*, — blz. 26 r. 2 : *tótčas*, evenzo blz. 57 r. 19, — blz. 36 r. 10 : *posmatrně'e*, — blz. 41 r. 32 : *Na útro*, evenzo blz. 51 r. 11, — blz. 44 r. 9 : *pó serdcu*, evenzo blz. 46 r. 5, — blz. 44 r. 21 : *wsénoščnoj*, — blz. 48 r. 9 : *zá serdce*, — 49 r. 6 : *pólzaete*, — blz. 56 r. 16 : *malén'ko*. Naar aanleiding der fabels van Krylow zou ik de redakteur dezer serie willen voorslaan, ook ongeaksentueerde gedichten uit te geven. De leerlingen moeten op de duur wennen aan zulke teksten, en het beste is, met verzen te beginnen, waar de maat aanwijzingen biedt voor de betoning.

Leiden. N. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

Onder blijvende belangstelling heeft de Phil. Kring in het tweede jaar zijn maandelikse vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit : K. R. Gallas, voorzitter ; Dr. M. Boas, penningmeester en Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris. Er traden vijf nieuwe leden toe. De voordrachten waren achtereenvolgens : *Quelques observations sur les oeuvres d' André Gide* door J. Fransen ; *The Paston Letters*, door Dr. W. v. d. Gaaf ; *Over de Tristan-sage* door prof. J. H. Scholte ; *Over de deense schrijver Herman Bang* door mej. Dr. A. S. Krijn ; *Over de moderne Duitsche novelle* door mej. Dr. C. J. Bouman ; *Een inleidende bespreking van het 2de deel van Wilhelm Dilthey's Schriften : Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* door Dr. A. Zijderveld ; *Over de ontwikkeling van de geographische kennis in de 16de eeuw* (met tentoonstelling van atlassen, kaarten en reisbeschrijvingen) door Dr. C. P. Burger Jr. en *Enige opmerkingen over de artikels leike en leiken in het Wdb. der Ned. Taal* door A. K. Castelein. Bovendien werden mededelingen gedaan, zeldzame boeken ter kennismaking getoond en wederzijds inlichtingen over onderwerpen van studie gevraagd en gegeven.

Op den „Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibl. Roy. de Copenhague" van mej. A. Adler (aangekondigd *Museum* XXV 124) heeft de Kon. Akademie v. Wet. te Kopenhagen twee supplementjes als „Addenda et corrigenda" en „Addenda II," 1917 en 1918, laten verschijnen. Mej. Adler heeft daarin behalve eenige corrigenda, de beschrijving kunnen geven van twee jonge Grieksche hss. van muzikalen inhoud, ἠχήματα, de zoogen. Papadique enz. en heeft verder allerlei aanvullingen meegedeeld die van belang zijn. Ook heeft zij, voldoende aan het verzoek dat hier tot haar was gericht, de papieren van Reiske nog nader onderzocht. Dit heeft al dadelijk tot de uitkomst geleid dat de aanteekeningen op Diogenes Laertius terecht gebracht zijn, die toen Diels die indertijd zocht, verloren heetten. Van hoeveel belang die Reiskiana zijn

en hoe noodig het is die zorgvuldig te onderzoeken, bleek toevallig nog onlangs uit de mededeelingen van B. A. Müller in *Berl. Philol. Wochenschrift* van 12 April ll., Sp. 343 f. Hij bericht o. a. dat in genoemde Kon. Bibliotheek te Kopenhagen Reiskes noten op Sextus Empiricus nog voorhanden zijn en spreekt ook over de noten op Artemidorus, die voor een deel later gedrukt zijn, maar in handschrift van Reiske zelf nog niet teruggevonden werden.

S. G. d. V.

De firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage gaf een proefnummer uit van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, bewerkt door W. Nijhoff met medewerking van mej. M. E. Kronenberg. De boeken worden hier in alfabetische volgorde beschreven. Het werk zal circa 15 afleveringen van 2 vel druks, op geschept papier, omvatten; de prijs per aflev. is ƒ 3.—.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LII, 3: G. Wissowa, zum Ritual der Arvalbrüder. — M. Pohlenz, zu den hippokratischen Briefen. — E. v. Stern, Hippias oder Hipparchos? — E. Meyer, Apollonios von Tyana u. d. Biogr. des Philostratos. — E. Ziebarth, Delische Stiftungen. — R. Reitzenstein, Der titel Märtyrer. — P. Vollmer, Kritischer Apparat zu Ovids Remedia. — Misc.

4: W. Jaeger, Emendationen zur aristotel. Metaphysik *Α-Δ*. — C. F. Lehmann-Haupt, zum attischen Volksbeschluss über Chalkis. — L. Weber, Steinepigramm u. Buchepigramm. — E. Stein, kleine Beiträge z. röm. Geschichte. — W. Kranz, zur Composition der „Frösche". — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? — F. Huhn u. E. Bethe, Philostrats Heroikos u. Diktys. — Misc. — Berichtigung.

LIII, 1: F. Jacoby, Studien zu den älteren griechischen Elegikern, I. — W. Zilles, Hippias aus Elis. — H. Diels, Hippokratische Forschungen, V. — K. Scherling, Gemmen mit der Inschrift *ΜΝΗΣΘΗ*. — H. Swoboda, *ΣΚΥΤΑΛΙΣΜΟΣ*. — Misc.

2: A. Korte, Bacchylidea. — L. Malten, ein neues Bruchstück aus den Aitia des Kallimachos. — U. Kahrstedt, zur Geschichte Groszgriechenlands im 5. Jht. — H. Dessau, über die Abfassungszeit einiger Schriften Senecas. — J. Mussehl, über eine Aporie in der Lehre von den Aggregatzuständen bei Lukrez (II 444—477). — M. Bang, die Grabschrift des Philosophen Iulianus. — Misc.

3: H. Werner, zum *ΛΟΥΚΙΟΣ Η ΟΝΟΣ*. — F. Jacoby, Studien zu den älteren griech. Elegikern, II. — A. Rosenberg, die Parteistellung des Themistokles. — G. Körte (†), zu Xenophons *ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ*. — O. Schroeder, *ΡΥΘΜΟΣ*. — E. Meyer, die Rhapsoden u. d. homerischen Epen.

4: B. A. Müller, zu Stephanos Byzantios. — R. Philippson, Nachträgliches zur Epikureischen Götterlehre. — M. Pohlenz, das zwanzigste Kapittel v. Hippocrates de prisca medicina. — A. Stein, Ser. Sulpicius Similis. — O. Weinreich, die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. — H. Mutschmann (†), die älteste Definition der Rhetorik. — Misc.

LIV, 1: K. Münscher, metrische Beiträge. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, V. — A. Körte, Glykera u. Menander. — Ad. Jülicher, Augustinus u. d. Topik d. Aretalogie. — Misc. — Berichtigung zu Bd. LI, S. 478 f.

Berl. Philol. Wochenschr., 1919, nº. 10: M. Boas, Apokryphe Catosentenzen.

Studiën, XCI, Mei: J. Bollen, Platduitsche Literatuur. — A. Borret, Toepassing van het Taylorstelsel. — H. Padberg, De Génestet in de school? — H. Wilbers, De Zonen der Profeten. — L. P. P. Franke, Drie Roomsche Romans. — A. Scholte, Een nieuwe Plant: Linaria nova. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde. — Is. Vogels, Oude en Nieuwe gedichten. — F. de Bruyn, Van onderzeesche Tunnels en overzeesche Veren. — P. H. J. Hoenen, Sir William Crookes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

PROGRAMMA
CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXX INDICTI

Quatuor carmina ad certamen admitti non potuerunt utpote quae iusto serius ad nos essent perlata. Eorum tituli erant hi: 1 Volsinii urbis veteris aedes Cathedralis 2 Pus vaccinum 3 Maternus amor 4 Monstrum horrendum informe, ingens.

De ceteris, XXXV numero, sic est pronuntiatum: Unum (c. t. *Psalmus L*) admitti non potuit quia e duobus constabat carminibus, quorum neutrum iustum L versuum implebat numerum.

Undecim carmina statim sunt seposita quae luce publica digna non videbantur. Eorum erant tituli hi: 1 Sub prima luce 2 egregius victor 3 aranea et nati 4 exspectantes Dei iudicium 5 et nunc, reges, intelligite 6 post bellum Europaeum 7 Saltus Caprearum 8 poeta miles 9 de Baccho inimico 10 Cornix in Capitolio lucuta 11 tristia.

Post breviorem longioremve dubitationem haec quoque XVIII non recipienda visa sunt in volumen sumptibus legati edendum:

1 ad quendam sodalem epistolium 2 ad Marcum epistola 3 in simiae amatores 4 imago matris 5 incendium 6 fiat pax 7 super invasione Belgii 8 pro pace exoptata 9 incursio Hellespontiaca 10 colloquia Elysea 11 septuagenarii meditationes 12 in coenobii reliquias 13 Margaritae Edesiae Martyrium 14 in obitum matris dilectissimae 15 funera 16 Iesum puerum Maria queritans 17 Ruth 18 Iulius Sabinus et Eponina.

Restant quinque carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea ita hic enumerantur (quemadmodum et in aliis carminibus factum est) ut adscendatur ad optimum: 1 epostola senis ad iuvenem 2 Lygdus ad matrem 3 pax natalicia 4 mundi Creator 5 Vercingetorix.

Horum carmini c. t. Vercingetorix (poetam eius esse

GIUSEPPE ALBINI

Bononiensem aperta scidula apparuit) praemium Aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante kalendas Iulias dederint veniam: 1 Mundi Creator 2 Pax natalicia 3 Lygdua ad matrem 4 epistola senis ad iuvenem.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina non ex alio sermone versa nec prius edita, argumentive privati nec L versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante kal. Ian. A. MCMXX mittant ad: „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus antiquorum poetarum fieri solet sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. *Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.*

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XIV m. Apr. A. MCMXIX

C. SNOUCK HURGRONJE
Ord. lit. acad. reg. praeses

VERBETERING.

In het vorige, 9de, nummer van het *Museum* komt in kol. 198, regel 4 v. o., een hinderlijke fout voor: de lezer gelieve „konjunktie" aldaar te veranderen in „konjunktief".

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1918. (Pr. M. 16).

Naast de „Grundzüge und Chrestomathie" van Mitteis-Wilcken is nu het bovenstaande boek van Schubart verschenen. Het heeft al direkt het voordeel, dat het vijf jaren na eerstgenoemd werk het licht ziet, een omstandigheid, die bij een jonge wetenschap als de papyrologie, waarbij telkens nieuwe vondsten worden gedaan en onuitgegeven oorkonden het licht zien, op zich zelf reeds tot op zekere hoogte het verschijnen van het boek zou rechtvaardigen. Maar er is veel meer, waardoor het naast de „Grundzüge" een plaats verdient. In de eerste en voornaamste plaats wel daardoor, dat het zich behalve met de oorkonden ook bezig houdt met de litteraire papyri. Een volledige opsomming en bespreking van alles wat de papyri tot nu aan litteratuur hebben opgeleverd, was een desideratum. Schubart geeft eerst een overzicht over de litteraire papyri en behandelt daarna achtereenvolgens reeds bekende teksten en papyri, wier inhoud nieuw is. Van de eersten valt het leeuwenaandeel op Homerus, daarna volgen Demosthenes en Euripides; de laatsten kunnen van tweeërlei aard zijn: zij kunnen ons teksten brengen van schrijvers, die nog slechts weinig of in het geheel niet bekend waren (Bacchylides, Herondas, Menander) of ze kunnen van reeds bekende auteurs nieuwe stukken brengen (Ἰχνευταί van Sophocles, Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles). Proeven van teksten, die niet zoo gemakkelijk zijn na te slaan, zijn overal met kleinere letters tusschengevoegd, iets wat het genot van het lezen zeer verhoogt.

Zeer te waardeeren is ook wat de schrijver, die als conservator van de Berlijnsche papyrusverzameling een groot deel van zijn leven aan de papyri heeft gewijd en tallooze papyrusteksten heeft uitgegeven, ons vertelt omtrent het schrift en zijn ontwikkeling, omtrent het schrijfmateriaal en het antieke boek. En degene, die de oorspronkelijke teksten wil lezen, zal goed doen, de vele wenken, die deze geleerde van de praktijk hem geeft, wel ter harte te nemen.

Het andere deel van het boek, dat zich met de oorkonden bezig houdt, komt natuurlijk veelal overeen met Mitteis-Wilcken's „Grundzüge" en dankbaar erkent de schr. in zijn voorrede, hoeveel hij vooral den eerstgenoemde in het hoofdstuk over „het Recht" te danken heeft. Maar ondanks deze overeenkomst zijn de twee werken toch in wezen verschillend: terwijl de „Grundzüge" in ieder hoofdstuk de resultaten bieden, welke de papyrologie voor dat onderdeel heeft verkregen en dus den onderzoeker aanwijzen wat reeds gevonden is en wat nog onderzocht dient te worden, wil het boek van Schubart in de eerste plaats een beeld geven van het leven op elk gebied in het oude Nijlland en zoo den aanstaanden papyroloog de basis bieden, welke hij bij zijn studie noodig heeft. Ter aanvulling geeft de schr. dan nog met kleine letters tusschen den tekst bijzonderheden, bronnen en litteratuur over het zoo even behandelde. Zoo is het werk van Schubart een gelukkige combinatie van leer- en leesboek en verdient niet slechts door den papyroloog, maar in uitgebreiden kring gelezen te worden.

Een aantal afbeeldingen aan het slot verhoogen nog de waarde.

Rotterdam. M. Engers.

C. Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Leiden, Brill. 1919.

't Valt niet te ontkennen, er heerscht tegenwoordig heel wat belangstelling in de klassieke oudheid. Niet

dat „men” nu zoo bizonder graag Latijnsche of Grieksche auteurs leest: die houdt men er meestal niet eens op na, en zijn Latijn en vooral zijn Grieksch radicaal vergeten te zijn, dat is iets waarop velen roem schijnen te dragen, althans iets waarover men zich geenszins behoeft te schamen. Een raar geval! Geen mensch, die niet blij is dat hij een mondjevol Fransch geleerd heeft, al komt hem dat voor de practijk des levens misschien nooit te pas. Maar niet-literatoren, die, als ze eenmaal het gymnasium hebben verlaten, hun latijnsche en grieksche boeken *niet* naar een stalletje brengen of in een hoek gooien, die zijn met een lantaarntje te zoeken. Ligt de schuld hiervan soms bij 't gymnasium? Krijgt men daar te lang en te veel onderwijs in de oude talen? En is het *niet* waar, wat ik wel eens heb hooren beweren: „het gymnasium is een instelling waar men leert eindexamen doen?”

Nu — hoe het zij: hooren vertalen uit klassieke schrijvers en dichters en hooren vertellen van wat er bij hen te lezen staat, dat wil men in onzen tijd wát graag. Laten wij dat feit dankbaar aanvaarden en er ons voordeel mee doen! *Iets* is altijd oneindig veel meer dan *niets*. En zal de klassieke geest ooit herleven, iets wat moet en ook zal geschieden, dan dient die herleving wel uit te gaan van hen, die althans een flauwe notie van de klassieke auteurs hebben. Meerdere verspreiding van die flauwe notie is dus een zaak van onmiskenbaar nut.

Doch het nut van Dr. Brakman's boek is heel wat grooter. Het is tweeledig. De buitenstaander vindt er een geestelijke inspanning in, die hem rijkelijk en op de genoegelijkste wijze beloont, voor den vak-man is het van 't begin tot het eind een liefelijke verpoozing, want er worden schrijvers en dichters in behandeld, waarin slechts zeer enkele philologen zich plegen te verdiepen en die toch voor hen van het grootste belang zijn.

Het zijn belangrijke en over 't geheel weinig gelezen auteurs, waaromtrent Dr. Brakman zijn lezers onderhoudt. En hij doet dat op voortreffelijke, vooral op boeiende wijze. Zijn taal is zuiver en welluidend Hollandsch, gesoigneerd in den goeden zin des woords: zijn stijl is vlekkeloos maar doet ons nooit, zooals wel eens bij pervers-gesoigneerde schrijvers vragen: „als ik dien man nu eens vroeg hoe laat het is, zou hij mij daarop dan een eenvoudig antwoord kunnen geven, of zou het ook al weer gestiliseerd moeten zijn?”

Om te beginnen met het laatste hoofdstuk „over de gedichten en brieven van Sidonius Apollinaris”, „den laatsten Gallo-Romein en den eersten Franschman” wat geeft ons dat hoofdstuk een helderen blik op het openbaar en bizonder leven van dien tijd! Hoe uitnemend is de schildering van de Hunnen, hoe vermakelijk het verhaal over het keizerlijk gastmaal, waarop Sidonius zich zoo dapper en met zooveel succes heeft geweerd tegen laster en lasteraars!

Iets minder vlot laat zich het voorafgaande hoofdstuk „uit 't geschiedverhaal van Ammianus Marcellinus” lezen. Geen wonder: Ammianus is een moeielijk auteur. Mag ik—alleen ten bewijze dat ik Dr. Brakman's boek nauwgezet heb gelezen — opmerken dat op p. 97 de vereischte samenhang ontbreekt? Waarschijnlijk is hier een — misschien vrij groot stuk — uitgevallen: ook de tekst van Gronovius is onverstaanbaar. Maar wat is Ammianus een belangrijk auteur! Voortreffelijk satiricus en, niet minder voortreffelijk historicus. Zijn beschrijvingen van de heerschende weelde der Romeinen, van het verachtelijk bedrijf der *heredipetae* en het niet veel eerbiedwaardigere der advocaten, doen aan Lucianus denken, waarlijk niet ten ongunste van Ammianus. En hoe uitnemend is alles wat wij bij Brakman over Keizer Julianus te lezen krijgen! Waarlijk, het sterven van dezen „afvallige” vult een paar van de schoonste bladzijden uit de oude literatuur! Als een proeve van Brakman's uitstekende appreciatie verwijs ik naar het betoog, dat Ammianus tegenover de Christenen billijker, maar tegenover de Gothen minder billijk is dan Tacitus.

Het „knapst” schijnt mij Hoofdstuk VI „de apologie van Arnobius” en bepaaldelijk daarin het exposé van de moeilijke leer van Arnobius *over de ziel*. Het geheele hoofdstuk is uiterst smaakvol en opwekkend tot eigen lectuur. Arnobius, zooals Brakman hem schildert, is werkelijk een hoogstaand auteur.

Maar het vermakelijkst om te lezen zal wel zijn hoofdstuk V: „het onderwijs van Fronto aan Marcus Aurelius”. Vermakelijk en instructief. Wie zich wat meer met den tijd van Trajanus heeft bezig gehouden moet er wel door tot het resultaat komen, dat in de weinige tientallen jaren tusschen Trajanus en Marcus Aurelius de ontwikkelde „heidenen” nóg braver, maar ook nóg kinderachtiger zijn geworden.

De hier besprokene, laatste vier, hoofdstukken moeten gerekend worden tot de „populaire” literatuur. Ze worden vooraf gegaan door de navolgende: 1 Livius en de fabula praetextata 2 over Sallustius Cat. 51 (de redevoering van Caesar) 3 over Seneca ad Marciam 4 eenige opmerkingen over Seneca's Agamemnon. Deze zijn meer van philologischen aard en zouden, in 't Latijn geschreven, een plaats in onze Mnemosyne verdienen. Toch zijn ze ook in dezen bundel geenszins misplaatst. Wetenschap popularizeeren is een bedrijf, dat in een slechten naam staat en voorheen in een nog slechteren stond. Stel u Cobet voor schrijvend in het Hollandsch voor het groote publiek. Dat liet men liever over aan hen, die er wel voor waren maar niet er achter. En ook nu nog doet ieder, die een populair geschrift over de oudheid ter hand neemt, verstandig zich eerst ervan te vergewissen aan wiens leiding hij zich overgeeft. Welnu, in die eerste vier hoofdstukken (die trouwens ook voor den „gewonen” lezer zeer onderhoudend zijn) betoont zich Dr. Brakman een hoogst achtbaar Latinist, een Latinist, die Latijn kent. Dat relatieve zinnetje is in onzen tijd een zeer gewenscht, ja een noodzakelijk toevoegsel aan dien titel.

Moge Dr. Brakman's boek vele lezers vinden! Dat zal hun, dat zal het studievak der philologie ten goede komen, want buiten belangstelling in wijderen kring kan zij 't niet stellen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Thomsen, Une inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist. filol. Meddelelser 1,1). København, A. F. Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 0.65).

In het jaar 1799 werd in het Hongaarsche dorp Nagy-Szent-Miklós eene belangrijke vondst gedaan.

bestaande uit 23 gouden voorwerpen, schalen, bekers, drinkhoorn enz. van groote waarde en ook uit kunsthistorisch oogpunt interessant. Omtrent den oorsprong dier voorwerpen was men dadelijk gereed tot de gissing, dat zij eenmaal aan den beroemden Hunnenkoning Attila moesten hebben behoord en in den grond waren verborgen, opdat zij niet in de hand van vijanden zouden geraken. Men placht dus kortweg te spreken van den schat van Attila. Men kan hem thans vinden in het Kunsthistorisches Hofmuseum te Weenen. Om echter het geheim van dien schat te ontraadselen had men vooreerst kunsthistorische gegevens, maar meer zekerheid beloofden de inscriptiën te geven, die op verscheidene voorwerpen waren aangebracht, indien het slechts gelukte die te lezen en te verklaren. Die inscriptiën waren van verschillenden aard: sommige waren aangebracht in een soort Runenschrift, maar andere bestonden uit Grieksche letters en schenen ook gedeeltelijk Grieksche woorden te verbeelden, die echter geen zin opleverden. Eene inscriptie echter was wel in Grieksche letters, maar blijkbaar niet in het Grieksch geredigeerd en het is deze, die den beroemden Deenschen geleerde Thomsen tot een nader onderzoek heeft uitgelokt. Tot een nader onderzoek, want het spreekt wel van zelf, dat reeds voor hem andere geleerden niet alleen de voorwerpen nauwkeurig hadden beschreven, maar zich ook aan de verklaring der inscriptiën hadden gewaagd, evenwel met gering gevolg, zooals men uit Thomsen's opmerkingen dienaangaande kan leeren. Intusschen waren door de uitvoerige beschrijving van Hampel in de *Ungarische Revue* 1885, p. 161 vvg., 598 vvg. toch enkele punten vastgesteld, bijvoorbeeld dat de bewerking der voorwerpen den invloed der Grieksch-Byzantijnsche kunst onderstelde en, wat voor de dateering van bijzonder gewicht was, dat in de inscriptiën met Grieksche letter de B onderstreept was, hetgeen volgens Hampel eerst gebruikelijk werd onder keizer Basilius 867—886. Had hij aanvankelijk den schat uit de 4de of 5de eeuw gedateerd, toen hij deze bijzonderheid vaststelde nam hij deze tijdsbepaling terug en verviel meteen de legende dat de schat iets met Attila te maken had. Maar eene bevredigende verklaring der inscriptiën vermocht hij niet te geven, ook niet van die, welke boven in het bijzonder als de meest belangrijke is aangemerkt. Natuurlijk komt het daarbij vooral aan op de vraag in welke taal zij is vervat en nu meent Thomsen het antwoord daarop te kunnen geven, nl. in Bulgaarsch-Turksch. Hij gaat daarbij uit van dezelfde onderstelling als alle overige ontcijferaars, dat in die inscriptie twee eigennamen voorkomen, nl. Buela en Butaul, die beide gevolgd worden door het woord Zoapan, waarin men den Slavischen titel Čupan, distriktshoofd zonder moeite herkend heeft. Het voorkomen van dien titel bewijst echter niet dat de taal der inscriptie Slavisch is en, gelijk reeds gezegd werd, Thomsen houdt die taal voor Turksch en vindt in de inscriptie „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue". Niettegenstaande ik voor niemand wensch onder te doen in bewondering voor de scherpzinnigheid van den Deenschen meester moet ik toch bekennen, dat ik mij niet van de juistheid dezer verklaring heb kunnen overtuigen op gronden, die het te lang zoude zijn hier uiteen te zetten. Daarmede wordt echter niets te kort gedaan aan de belangrijkheid van het hier besproken opstel, dat niemand, ook al kan hij niet in alles den Schrijver volgen, zonder vrucht uit de hand zal leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Kr. Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (*haricot, parvis*). (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, II, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 0.60).

Haricot duidt twee zeer verschillende spijzen aan: „een soort ragoût", en „snijboon." Zijn dit twee betekenissen van hetzelfde woord of heeft men hier twee verschillende woorden? Hoewel het niet onmogelik is een brug te leggen tussen de twee zeer uiteenlopende begrippen, is het buiten twijfel dat wij hier te doen hebben met een toevallige klankeenheid van twee termen die, oorspronkelik altans, niets met elkander te maken hebben. Terwijl *haricot*, „ragoût", schijnt samen te hangen met Ofr. *haligoter*, *harigoter*, waarvan men de oorsprong niet kent, is de naam voor „boon" tegelijk met die plant uit Mexico gekomen: *haricot*, „snijboon," is het Mexic. *ayacolli*. Prof. Nyrop toont ons dat, op die heldere manier die wij van hem gewoon zijn, en hij weet, op de hem eigen wijze, zijn uiteenzetting aantrekkelik te maken door karakteristieke anecdoten en leerrijke voorbeelden, waardoor het betoog veel verder reikt dan het eigenlike onderwerp.

Parvis is Gr. παράδεισος, in de betekenis van het bosje of de tuin waarin de tempels van Adonis werden gebouwd, toegepast op de Kristelike cultus. De vorm *parvis*, Ofr. *parevis*, eist een verklaring; hoe komt die *v* in het woord? Prof. Nyrop verwerpt terecht de onderstelling dat *v* hier zou dienen om de hiatus in **pareïs* uit **paredis* te doen verdwijnen, want vooreerst komt **pareïs* niet voor, en in de tweede plaats zou *pareïs* niet *parevis* maar **paris* hebben moeten worden. De *v* is ontstaan uit de interdentale spirans (ð) waarin de *d* van *paradisus* regelmatig was overgegaan, en deze fonetiese verandering wordt door de schrijver, steunende op O. Jespersen, uitvoerig toegelicht.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

C. P. van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel. (Fransche Kunst, 7). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. (Pr. *f* 1.75).

Dit is een prettig boekje, evenals trouwens alle tot nog toe in de serie „Fransche Kunst" verschenen werkjes; maar misschien meer dan die andere, in het bizonder voor den leek geschikt. De studie van van Rossem over het Moderne Fransche Tooneel wordt m. i. door een dubbel gebrek ontsierd. Eenerzijds een nog al opvallende onvolledigheid, niet geheel goed te maken door de waarschuwing in het *Woord-Vooraf*; is het een „vluchtige rondgang in den tuin der fransche dramaturgie", en „moest er telkenmale gecoupeerd worden", jammer genoeg bracht de gids ons niet in dien mysterieuzen uithoek, waar Maeterlinck en zijn collega's-hoveniers hun vreemde orchideëen kweeken in schemerende, zwoele kassen... Jammer genoeg bepaalt de gids zich er toe, ons te vertellen, dat die geheimzinnige hoek bestaat, maar dat men dien heden ten dage niet meer pleegt te bekijken... Jammer genoeg is „het théâtre in verzen

geheel vervallen" — wanneer tenminste de verzen der Unanimisten, Jules Romains e. d. geen verzen zijn; want hún werden een zestal pagina's gewijd —, en dat een Rostand, zelfs niet zijn naam, in het boekje te vinden is. Lijkt den schrijver het zgn. simultaneïsme van een Henri Barzun, in 1½ bladzij herdacht, eerder een plaatsje te verdienen dan de — nu ja! desnoods ouderwetsch geworden, prachtig-zieltogende kunst van Rostand en zijn tweede-ik Zamacoïs? Of acht hij dezen genoegzaam bekend, om de aandacht, voor hen bestemd, op te eischen voor een curiosum?...

Een tweede — en laatste — verwijt moge den schrijver treffen. De heer van Rossem behandelde zijn stof misschien wat te uitsluitend als tooneelschrijver. Hij vergeet wellicht dat het meerendeel der toeschouwers in een schouwburgzaal, en van hùn appreciatie hangt toch het succes af, en, (is het een serieus publiek) naar het succes kan men dan de waarde meten; — dat het meerendeel der toeschouwers zich minder bekommert om den technischen kant dan om de innerlijke waarde, om de juistheid der toestanden, het treffen der dialogen, de waarheid in de karakterteekening, de interesse der handeling... Te vaak worden in van Rossem's boek aesthetische door technische overwegingen verdrongen. Het wordt er door: in plaats een litterair-historische verhandeling over het Fransche tooneel der laatste dertig jaar, een lofzang op de vakkennis der theaterschrijvers.

Maar laten wij, zooals Jules Renard het noemde, na den rozenkrans met (twee) zwarte, den rozenkrans met zeer veel witte kraaltjes ter hand nemen, en ongetwijfeld zullen wij veel verdienstelijks vinden in de beschouwingen van dezen schrijver, welke in vele opzichten een juisten kijk heeft op het moderne tooneelwerk, dat hij grondig blijkt te kennen. Hij wijst ons op het den Franschman aangeboren talent voor optische illusie en voor het aanvoelen der aannemelijke realiteit. De Fransche karakterteekening vindt dáárom overal bijval, omdat zij, universeel van aard, overal begrepen kan worden. Waar een type, hoe verrassend of excentriek ook, ten tooneele wordt gebracht, is het in de allereerste plaats een levend mensch, en zoo heeft de toeschouwer, levend mensch trots alle punten van verschil met zijn bespotten of beklaagden broeder, dadelijk contact met die verwante ziel. Men behoeft geen Rousseau te zijn, om in Alceste's aard, toestand, handelingen en meeningen, overeenkomstigheid te voelen met zijn eigen aard, toestand, daad en gedachte.. Ibsen, Heyermans, geven uitzonderingsgevallen in wier gedachtengang wij ons haast wetenschappelijk moeten inwerken. Wat techniek en dialoog betreft, zitten Heyermans' *Opgaande Zon* b.v. of *Eva Bonheur* onberispelijk in elkaar. Maar figuren als Matthijs de Sterke of Jasper aanvaarden we steeds met voorbehoud. Op hun levensopvattingen zou een Latijnsch dramaturg geen stuk bouwen. Onbewust is zijn kunst internationaal: algemeen menschelijk. En de vorm wordt bij hem aantrekkelijk gemaakt door het optreden van het hem zoo eigen conversatietalent, de luchtige, doch niet oppervlakkige uitdrukking der diepzinnigste gedachten; en de zwaarste kost wordt licht verteerbaar door het pittige zout zijner geestigheid. Ziedaar de hoofdgedachten uit van Rossem's inleiding (pag. 1—9).

Achtereenvolgens worden het „Théâtre Libre", de „Jongeren", het Boulevard-Tooneel en de Comici behandeld. Schrijver leert ons, welk een groote rol Antoine heeft gespeeld, niet alleen òp het tooneel, maar daardoor ook in het eeuwig-wisselend spel der Fransche tooneelgeschiedenis. Stond tot rond 1887 het tooneel nog steeds in het teeken van Scribe's theorieën, Antoine bracht de revolutie teweeg, die van het theaterstuk der jongeren wilde maken: „une tranche de vie mise sur la scène avec art". Het leven, Het leven-zèlf, bron van genot en moraal tevens; het stuk zal ons, dank zij de zoo ver doorgevoerde objectiviteit, belang inboezemen, omdat het *menschen* laat zien, en geen „getruqueerde menschenzielen." (p. 14). Hun fout was natuurlijk, als steeds, mateloosheid, voortkomend uit onontwikkeld smaakgevoel — maar de eerste stoot was gegeven. Pierre Wolff, Georges de Porto-Riche, de Curel, Brieux en Lavedan zijn de meest representatieve figuren dier nieuwe periode. Zoo is weer de grootste verdienste, in het meesterwerk van laatstgenoemde, *Le Duel*, zijn abbé Daniel als *mensch* voor te stellen, en uit zijn *mensch*-zijn komt het conflict voor, dat het stuk zijn actie-waarde verleent. — De Unanimisten gaan nog verder. Het kader van hun kunst, verbreed, omlijst niet meer het individu, maar de menigte, de gemeenschap. Deze innovatie valt samen met het duidelijker geworden begrip van de „psychologie de la foule", die een Shakespeare reeds in zijn *Julius Caesar* voelde en weergaf. Romains en Claudel, ziedaar de protagonisten dezer school; terwijl Francis Jammes het drama, doch zonder erin te slagen, in zijn landelijke poëzie wil drenken. Van minder kunstwaarde is het Boulevard-Tooneel, en de schuld van zijn overdreven lof en wereldverspreidheid ligt bij de critiek, met haar coteriegeest en haar cliché-complimentjes. (pag. 76). Capus en Coolus, Gavault en Kistemaekers zijn succes-fabrikanten, en als zoodanig de groote vijanden van het hedendaagsche tooneel (p. 79); zeer veel gunstiger steken Bernstein en Bataille bij hen af, terwijl ook Donnay, b. v. in zijn *Retour de Jérusalem*, de belangwekkendste onderwerpen op de meest levendige wijze behandelt. Een laatste woord van lof valt den comici ten deel, in het bizonder Courteline en Tristan Bernard, die, na een vergelijking met de „bekende platte burgermansklucht" van Duitsche origine, de Fransche kunst als meesters vertegenwoordigen.

Amsterdam. Martin J. Premsela.

N. van Wijk, Altpreussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden Grammatik. Haag, Martinus Nijhoff. 1918. (Pr. ƒ5.80 + 5%).

Reeds vele geleerden hebben zich aangetrokken gevoeld tot de sedert ruim twee eeuwen uitgestorven taal van de Pruisen, de oude bevolking van de streek tussen Weichsel en Deime en Pregel, en heel wat scherpzinnigheid is besteed aan de oplossing van de lastige vraagstukken welke die taal ons opgeeft. Wij hebben hier vóór ons een taal die alleen bekend is uit een paar woordelijstjes en drie katechismen, alle uit de nadagen van zijn bestaan, van welke teksten de uitgebreidste, gedrukt in 1561, met behulp van een tolk in 't Pruisies is vertaald door een eenvoudige dorpsdominee, blijkbaar niet voldoende voor deze taak berekend, daar hij

zachtst genomen de taal zelf niet behoorlik meester was. Bovendien vertegenwoordigen de anderhalve eeuw oudere woordelijst van Elbing en de katechismen niet dezelfde tongval; de eerste volgt het dialekt van Pomesanië, de streek beoosten de Weichsel, de katechismen daarentegen in hoofdzaak dat van Samland, ten noorden van Koningsbergen. De beperktheid van de bronnen laat ons dikwijls in 't onzekere, en de veelvuldigheid van de gevallen dat de vertalers of andere personen die met de tekst te maken hebben gehad, fouten van allerlei aard kunnen hebben gemaakt, vergroot de moeilikheden, verbonden aan 't bestuderen van deze taal, welke voor de Indogermaanse taalvergelijking in 't algemeen en voor de Baltoslaviese in 't biezonder zeer belangrijk is.

Wat v. Wijk ons in zijn *Altpreussische Studien* aanbiedt is een reeks van onderzoekingen over grammatiese vormen, voornamelik in de tongval van Samland. Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van August Leskien, de voortreffelike geleerde en leermeester, bij wie veelomvattende kennis, vernuft en gezond verstand gepaard gingen met eenvoud en beminnelikheid en die als beoefenaar van de Balto-Slaviese talen door geen van zijn landgenoten is geëvenaard.

Hoofdstuk I behandelt de ontwikkeling van de Oerbaltiese *ē* in 't Samlands en komt tot het besluit dat *ē* over 't algemeen weliswaar, zoals Bezzenberger aanneemt, *ī* was geworden, maar aan 't eind van een woord *ē* was gebleven, mits er de klemtoon op viel, b. v. *semmē* 'aarde' tegenover *mūti* 'moeder', terwijl *-ē-* vóór *n* overging in een onzekere, door *ie* voorgestelde klank, hetzij monofthong of difthong, b. v. *mien* (= Obulg. *mę*, Oind. *mām*), *semmien* 'terram'.

De beide volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van Balties *ā* en *ō* in dezelfde tongval. Wat *ā* betreft wordt een wijziging voorgesteld op Bezzenberger's regel, dat *ā* na dentalen blijft, maar na labialen overgaat in *o* als er de klemtoon niet op rust, in *ū* als dat wel het geval is. Volgens v. Wijk is na *m ā* altijd *u* geworden, blijkens *mukint* 'onderwijzen', *lymuczt* (uit *limu-ts) 'brak', die evengoed *u* hebben als *muti* 'moeder'. Ook de regel die Bezzenberger en Trautmann voor de ontwikkeling van de *ā* na velaren geven is, betoogt hij, onjuist, maar de voorkomende vormen veroorloven ons niet om een afdoende regel op te stellen. Ingewikkelder, ook in verband met de twee vertegenwoordigers in 't Litauws, is de vraag welke klank in 't Pruisies regelmatig aan Balties *ō* beantwoordt. Wel vindt men ook hier na dentalen soms *ā*, nl. in de vormen van *dāt* 'geven', maar daarnaast staan *tickrōma-* 'rechtvaardig' e.dgl. Twee vormen met *o*, *no*(-) en *pro*(-) naast *na*(-) en *pra*(-), schrijft v. Wijk aan 't voorbeeld van *po*(-) toe, maar overigens brengt ook hij het niet verder dan „die Formulierung eines ungelösten Problems."

Hoofdstuk IV levert, in aansluiting aan Solmsen, een betoog, dat de Samlandse uitgangen *-ei* en *-ai* streng van elkaar onderscheiden moeten worden (terloops wordt met de zogenaamd Litauwse datief *mánei* e. dgl. afgerekend en een datief als *nautei* verklaard), en een poging tot verklaring van de gevallen waarin zowel *-ei* als *-ai* voorkomt, met zeer gerechtvaardigde verwerping van de hypothese van Mikkola e.a., als zou er in 't Pruisies een dergelijke difthong als Litauws *ė* hebben bestaan.

In hoofdstuk V komt de genitivus singularis van de Pruisiese substantieven ter sprake. v. Wijk houdt de genitief-uitgangen van de *n*-stammen (*kermenes*) en van de *o*-stammen (*deiwas*) voor oude vormen en acht de laatste ontstaan uit *-oso*. De overige genitief-uitgangen, b. v. die van de *ā*-stammen (*ālgas*), beschouwt hij als analogiese formaties.

In 't volgende hoofdstuk komen de instrumentalis- en datiefvormen aan de beurt. v. Wijk toont aan hoe onwaarschijnlik Trautmann's mening is, dat in 't Pruisies alleen de *ā*-stammen een afzonderlike instrumentalis hadden bewaard, en hoeveel eenvoudiger het is, die schijnbare instrumentalis op *-an* (b.v. *madlan*) als een akkusatief te beschouwen. Waar twee vormen bestaan (b. v. *īstai* 'eten' naast *waldniku* 'koning') doet men z. i. het beste met te geloven dat het verschil in funktie tussen de oude datief en de oude instrumentalis in 't Pruisies verloren was gegaan. Hetzelfde zou gelden bij de *ā*-stammen (b. v. *perdāsai* 'koopwaar' naast *spartisku* 'kracht'), maar de Schrijver schijnt geen kans te zien te verklaren, wáárom de uitgang *-u* alleen voorkomt bij substantiva op *-iskā* en bij 't femininum van adjektieven op *-iska-*. Het bezwaar lijkt mij niet heel gewichtig, daar men zich best kan voorstellen dat enkel in een bepaalde formele groep van feminina de vorm op *-u* (dus de oude instrumentalis) bewaard bleef, ook al bestaat een dergelijk onderscheid bij 't masculinum niet. Het is wel niet geheel hetzelfde, maar het herinnert toch aan deze Pruisiese eigenaardigheid als in 't Oudengels van de *ā*-stammen alleen de verbalia op *-ung* de (in dit geval onoorspronkelike) uitgang *-a* hebben, zij het dan ook naast de bij alle overige uitsluitend gebruikelike *-e*. In 't vervolg van 't hoofdstuk beproeft de Schrijver een verklaring te geven van enige opmerkelike datieven, inzonderheid de pronominale vorm *stessiei*. Naar aanleiding van de verklaring van de Litauwse instrumentalis *ranka* uit *-ām* is het de moeite waard te vermelden dat Leskien die al in 1884 gaf (*Berichte der sächs. Ges. der Wissenschaften*).

Hoofdstuk VII houdt zich bezig met de nominativus pluralis van de *o*-stammen. Te recht verwerpt v. Wijk het denkbeeld van Johannes Schmidt, dat de uitgang *-ai* van de masculina een oude neutrale uitgang is, daar immers de pluralis van 't neutrum in 't Samlands op *-u*, in 't Pomesaans op *-o* uitgaat, maar hij komt niet tot een stellig besluit over de verhouding tusschen Pruisies *-ai* en Litauws *-ai*.

In hoofdstuk VIII vragen de pronomina onze aandacht. De volstrekte onhoudbaarheid van de afleiding van *stas* 'die, de' uit **k̑to-* wordt bewezen, de door anderen gemaakte vergelijking met Litauws *sztái* immers gaat niet op, omdat dit in oude Litauwse teksten nog *szitai* luidt. v. Wijk houdt *stas* voor een mengsel van **sa* (Idg. **so*) en **tas*. Ten slotte speurt hij de oorsprong na van de vormen van 't pronomen *tāns* 'hij'.

Hoofdstuk IX betreft een beginselkwestie: mogen wij in de Oudpruisiese spraakkunst van een „injunktief" spreken? Het antwoord luidt ontkennend en wordt overtuigend toegelicht.

In 't laatste hoofdstuk poogt de Schrijver een verklaring te geven van de uitgang *-imai* in de 1e persoon

pluralis en *-ai* in de 3e persoon bij klassen van werkwoorden waar men iets anders zou verwachten dan *-i-* en *-ai*.

Uit dit overzicht moge blijken dat linguistiese fijnproevers in het geschrift veel van hun gading zullen vinden. Voor een uitgebreide kring van lezers is het niet bestemd, en daarom is de dank die de Schrijver in zijn voorrede aan de Uitgever betuigt zeker niet misplaatst.

Groningen. J. H. Kern.

A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioärs jubileum 1918").

De bekwame vertaler van Shakespeare en het kunstscheppende talent van dr. Royaards hebben het meerendeel onzer beschaafde landgenooten, al zij 't onder den eenigszins vreemden naam van „Driekoningen-avond", bekend gemaakt met een der geestigste werken van den grooten Engelschen tooneeldichter; hetwelk echter met den datum van 6 Januari zoowat niets te maken heeft. Daarentegen herinneren wellicht weinigen onzer zich het Deensch-Zweedsche treurspel, waarin duizenden menschenlevens nutteloos en zonder eenige uitkomst zijn opgeofferd aan een vorstelijke gril: het voeren van een kroontje meer of minder — der wapens van Denemarken, Noorwegen en Zweden [1]) — in het wapen van eerstgenoemd koninkrijk! De schier spottenderwijs zoodanig gedoopte „Driekronen-oorlog" strekt mede als waarschuwend voorbeeld tegen de souvereine bevoegdheid tot het verklaren van oorlog, waartoe veelal het vunzige gespin der diplomatie dreef; — nogmaals één der hoofdoorzaken van den laatsten wereldoorlog, welke aan 5 millioen strijders het leven heeft gekost, 15 millioen dapperen verwondde en verminkte, een nog onbekend millioenental vrouwen en kinderen ontijdig door ziekte en honger ten grave sleepte, 400 milliarden gouds gewetenloos verslond!

Na derdehalve eeuw blijft in de Noordsche rijken nog groot verschil bestaan omtrent de vraag, wie met betrekking tot den zevenjarigen strijd de hoofdschuldige moet heeten: Frederik II, koning van Denemarken, of Erik XIV, opvolger van koning Gustaaf I Wasa van Zweden. Sommigen, en wel het meerendeel der Zweedsche geschiedkundigen, noemen Erik XIV de grootste schurk onder de toenmalige gekroonde hoofden van Europa, wiens rampspoedig uiteinde aan niemand een zweem van sympathie heeft kunnen ontlokken. Anderen verheerlijken hem als een vér vooruitzienden bewindvoerder, die Zweden in nieuwe banen van de Europeesche staatkunde heeft geleid, als de koene ontwerper en uitvoerder van groote staatkundige plannen [2]). De Deensche bronnen voor den „Driekronen-oorlog" schijnen minder partijdig, meer betrouwbaar dan de Zweedsche; beide laten echter tal van staat- en krijgskundige vraagpunten onopgelost, beter gezegd, voor tweeërlei uitleg vatbaar. Zulks wordt zijdelings erkend door dr. Arthur Gustaf Henrik Stille „Professor Filosofiska Fakulteten, Humanistika Sectionen" aan de „Kungl. Karolinska Universitet" te Lund in Zweden — de vroegere geestelijke en wereldlijke hoofdstad van het Deensche rijk, „metropolis Daniae," waar hunne koningen zich lieten huldigen —, die in 1918 aan het tweehonderdvijftigjarige bestaan der hoogeschool een feestuitgave heeft gewijd met den titel „Gedachtengang bij de oorlogvoering in het noorden 1563—1570". In het vóórwoord omschrijft hij zijn doel, nam. meer licht te verspreiden omtrent beide partijen, doch onder bijvoeging „Det är sant, att man ifråga om det nordiska sjuårskriget i väsentlig grad är i saknad af bestämda *redogörelser*, gifna af de handlande och ledande personligheterna själfva, för de bevekelsegrunder, som legat till grund för deras gärningar, för de ursprungligen verkande driftkrafterna såväl som för de moment, som under utvecklingens lopp kommit att modifiera handlingen och drifva den in i nya linjer, *och jag är fullt medveten om att jag på den grund kan ådraga mig förebråelser för konstruktion och hypotesmakeri* (Inderdaad treft men bij den Noordschen Zevenjarigen oorlog geen bepaalde *verklaring* aan omtrent de drijfveeren der leidende personen of de beweegredenen voor hunne staat- en krijgskundige handelingen, tot wijziging hunner oorspronkelijke ontwerpen en inslaan van andere wegen, *zoodat ik mij ten volle bewust ben door eigen voorstellingen wellicht aanleiding te geven tot nieuwe hypothesen*)." Hoewel de geëerde Schrijver zich zoo min door smaad als door overdreven lof laat verschalken, oordeelt zonder vóórliefde of ingenomenheid tegen personen, eere geeft aan wien eere toekomt, valt hij toch, naar onze meening, hier en daar geenszins van een minder juiste polemiek op staat- en krijgskundig gebied vrij te pleiten. Zonder ons daarin, ook niet in strategische critiek te verdiepen, waarvoor dit maandschrift zich geenszins eigent, bepalen wij ons tot een kort overzicht van den „Driekronen-oorlog," zooals dr. Stille dien te boek stelde [1]). De leidende staatkundige gedachten van beide partijen kwamen vrij wel overéén: wederzijdsche misleiding, dwaze ijdelheid, misdadige heerschzucht. Geen verloochening, toen zoomin als heden, van trots, naijver of vijandschap; wél, van Gods vermaning „Gij zijt allen broeders"!

•

Na gedurende een bijna veertigjarige regeering Zweden tot rust gebracht en aldaar meerdere bronnen van welvaart geopend te hebben, was Gustaaf I Wasa op 29 September 1560 gestorven. Jammer genoeg had hij kort vóór zijn dood de zonen uit zijn tweede huwelijk met aanzienlijke provinciën van het rijk beleend: Johan met Finland, Magnus met Oost-Gottland, Karel met Södermanland als erfelijke hertogdommen, ten gevolge waarvan de koninklijke macht aanzienlijk verminderd en de grond tot binnenlandsche beroeringen gelegd werd. Zijn 27-jarige oudste zoon Erik, de veertiende van dien naam, besteeg den troon in Stockholm.

Ruim anderhalf jaar vóór de troonwisseling in Zweden had Frederik II (1 Januari 1559) in Denemarken de teugels der regeering, doch onder zeer beperkte voorwaarden, aanvaard: het werk van den adel, waarvan

[1]) Noorwegen behoorde toen tot Denemarken.

[2]) Ahlqvist. Konung Erik XIV's sista lefnadsår — Stockholm 1878. — Fr. Westling. Det nordiska sjuårs krigets historia; in Hist. Bibl. 1879.

[1]) Tal van werken over den „Driekronen-oorlog" verschenen in Denemarken en Zweden, door Westling, Rördam, Anners'edt, Schirren, Droysen, Resen, Mollerup, Bricka, Laursen, Daae, Tegel e. a.; bovendien zijn nog enkele in handschrift voorhanden.

de invloed, bij de onbeduidendheid der steden en de door 's konings vóórganger Christiaan III verminderde macht der geestelijkheid, sterk was toegenomen.

Twee jonge vorsten dus van nagenoeg gelijken leeftijd in het Noorden, beiden in gelijke mate doordrongen van hun beteekenis en naijverig op hunne rechten. Erik XIV bezat enkele der goede eigenschappen, van zijn vader. Daarentegen hadden diens minder gunstige hoedanigheden zich te sterker bij zijn zoon ontwikkeld; in zijn jeugd onrustig, ruw, onwaarheidlievend, ontaardden deze karaktertrekken al spoedig in wantrouwen en ruw geweld. Hoewel de goede verstandhouding met Denemarken reeds eenigen tijd te wenschen overliet, is toch ten onrechte beweerd, dat Erik 't eerst de „*dominium maris Baltiae*" ter oplossing in Zweedschen zin zou hebben opgeworpen. Frederik II, een verstandige, werkzame vorst, beschermer van onderwijs en wetenschap maar wiens zucht tot het bereiken van zijn ideaal, herstel der unie van Kalmar [1]), aan zijn land en volk groote onheilen en schier ontorschbare geldelijke lasten heeft berokkend.

Alvorens met Denemarken in vijandelijkheden te worden gewikkeld, voerde Erik XIV oorlog met Rusland en Polen over Lijfland.

Lijfland toch, Esthland en Koerland hadden sinds 1199 deel uitgemaakt van de geestelijke Zwaard-orde tot bekeering der heidenen, welke in 1237 met de Duitsche- of Teutonische orde was vereenigd. De grootmeester der Zwaard-orde, Walther van Plettenberg, had zich in 1521 van laatstgenoemde vrijgekocht, en derfde dientengevolge bij de verwoestende invallen van tsaar Iwan IV Wasiljewitsch van Rusland gedurende de eerste helft van de 16de eeuw de hulp van de overige Zwaard-ridders.

Toen de Russen in 1558 opnieuw Lijfland aanvielen, wendden de Zwaard-ridders zich om hulp tot Denemarken, Zweden en Polen. Frederik II kocht eenige stichten van Lijfland en gaf ze aan zijn jongeren broeder, maar toonde zich zoo min als vroeger Gustaaf I Wasa of als Polen geneigd tot dadelijken bijstand. Intusschen bezette Iwan IV de aan Rusland grenzende streken van Esthland. Nauwlijks was Erik XIV ten troon gestegen óf hij toonde zich tot hulp gereed, mits Esthland zich aan hem onderwierp, hetgeen tot groote ergernis van Denemarken geschiedde (4 Juni 1561). Uit vrees dat de reeds sinds een jaar in Denemarken en Zweden gereed liggende eskaders gedurende zijn afwezigheid slaags zouden raken, gaf Frederik o. a. in Augustus 1561 zijn plan op tot bijwoning van het huwelijk van den prins van Oranje met Anna van Saksen te Leipzig, doch bleef te Kopenhagen. De Poolsche koning eischte voor zijn toegezegde maar zeer vertraagde hulp den afstand van nagenoeg geheel Lijfland, zoodat alleen Koerland als erfelijk hertogdom, maar onder Poolsche leenhoogheid, overbleef. Daarmede was de Zwaard-orde ontbonden en haar grondgebied tusschen de vier Noordsche mogendheden verdeeld.

Gedurende den oorlog tusschen Polen, Rusland en Zweden ondersteunde Erik's oudste broeder, hertog Johan van Finland, zijn schoonvader koning Sigismund II van Polen met geld. Hierover verontwaardigd, liet Erik zijn broeder te Abo gevangen nemen en verklaarden de stenden hem schuldig aan landverraad. De droefgeestige stemming, welke men reeds vroeger bij Erik had opgemerkt, verkeerde bij de intriges van koning Frederik II van Denemarken in toenemende zwaarmoedigheid. Terwijl deze, tegen den raad zijner vertrouwden, oorlog met Zweden zocht, zijne brieven al vast met de drie kronen der unie van Kalmar zegelde, Lubek en zijn zwager, den keurvorst August van Saksen, als bondgenooten aan zijn zijde trachtte te scharen, sloeg Erik om zijn krachten te versterken den weg in van huwelijksaanzoeken — waaromtrent dr. Stille ons te weinig verhaalt — bij koningin Elisabeth van Engeland, bij Maria Stuart, weduwe van koning Frans II van Frankrijk, later bijna gelijktijdig bij prinses Christine van Hessen [1]) en de hertogin-weduwe Renate van Lotharingen — vrij begrijpelijk vergeefsche, telkens mislukte zetten op „la carte d'amour." Erik zou ten slotte huwen met een eenvoudige boerendochter: een in het moeras ontloken bloem.

Als weerslag op de „drie kronen" in het Deensche wapen nam Erik XIV in het zijne op de „drie Deensche leeuwen" met het bijltje van den heiligen Olaf van Noorwegen. Hoewel 't niet moeilijk zou geweest zijn omtrent dit ijdele twistpunt tot overéénstemming te geraken, weigerde koning Frederik halsstarrig elke tegemoetkoming [2]).

Eigenmachtige handelingen van een Zweedsch gezantschap te Kopenhagen op weg naar Hessen dreven Frederik II tot geweld. Nadat de Zweedsche en de Deensche vloten reeds op 20 Mei 1565 bij Bornholm onverwacht slaags geraakt waren, maakten Denemarken en Lubek op 13 Juni d.a.v. gemeene zaak tegen koning Erik.

De persoonlijke aanhang van Erik XIV bij enkele Europeesche hoven was gedurende de eerste jaren zijner regeering toegenomen; maar hunne telkens herhaalde, mislukte pogingen tot bemiddeling om het dreigende conflict met Denemarken te voorkomen, lieten ten slotte Zweden aan zijn lot over [3]).

Zweden hield de overhand op zee — op 30 Mei 1564 tusschen Öland en Gottland, 14 Augustus d. a. v. aan den noordspits van eerstgenoemd eiland, dd. 21 Mei en 4 Juni 1565 op de kusten van Pommeren en van Mecklenburg bij Bukow, 7 Juli daarna tusschen Rügen en Bornholm —, de Denen te land, als bij de verovering van Elfsborg nabij Gottenburg op 4 September 1563, de overwinning van Axtorna verder zuidwaarts bij Falkenberg op 20 October 1565 na verlies van de stad Varberg aan het Kattegat, bij Holaveden en in Oost Gottland in het najaar van 1567, de herovering van Varberg in 1569 enz. Zweden dankte zijn roem voornamelijk aan den admiraal Klaes Horn, Denemarken aan den generaal

———

[1]) Denemarken, Noorwegen en Zweden waren in 1397 door de unie van Kalmar vereenigd geworden onder Margaretha, dochter van Waldemar IV van Denemarken en gemalin van Hako VII, koning van Noorwegen, wegens haar schranderheid en beleid genaamd *de Semiramis van het Noorden*. Na haar dood had Noorwegen, vooral Zweden zich meermalen aan de heerschappij der Denen onttrokken. In Juni 1523 werd de unie ontbonden.

———

[1]) Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, I, pages 77, 81 et 85, 154, 180, 206 et 207, 232, 328 et 329, 395 et 396, 406 — 408.

[2]) Mollerup. Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie. Dansk historisk Tidsskrift, Raekke V: 2, 572. Amm. 2.

[3]) Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv (Kopenhagen).

Daniël van Rantzau, die zich veel naam maakte door zijn uitmuntend geleiden terugtocht in 't laatst van Januari 1568 uit West Gottland, bij felle kou en zonder levensmiddelen, van Motala aan het Wetter-meer over het bevroren Sommer-meer langs Säby en Ekesjö naar Knäred, waar hij weêr Deensch grondgebied bereikte. Koning Erik, toen reeds verbijsterd van geest, volgde tot Vexjö, en staakte aldaar de vervolging.

Nadat beide rijken elkander met groote verbittering veel schade hadden toegebracht, kwam op 13 December 1570 de vrede te Stettin tot stand, waarbij Frederik II van alle aanspraken op Zweden, de regeering te Stockholm van die op Noorwegen, Schonen, Halland, Jämtland, Härjedalen, Blekinge en het eiland Gottland afzag. Zweden betaalde bovendien nog een aanzienlijke geldsom voor oorlogskosten; de handel der Denen op de Oostzee en die der Zweden door den Sont zouden vrij zijn. Lubek kreeg vrije scheepvaart naar Narwa.

„Spelet var uppskjutet, icke afgjordt" — de strijd was geschorst doch niet beëindigd, schrijft de heer Stille. Reeds in 1611 zou de oorlog, dán tusschen Gustaaf II Adolf en Christiaan IV van Denemarken, worden hervat, nadat deze laatste Kalmar had bemachtigd, schijnbaar om andere redenen dan die waarom Frederik II in 1563 den oorlog was begonnen. De vredesverdragen bevatten telkens den kiem van nieuwe oorlogen. Zweden en Denemarken leden beiden aan een *vitium originus*: nationale eer- en heerschzucht.

De Kalmar-oorlog en latere Zweedsche oorlogen beteekenden voor de geschiedenis van Europa verzwakking van de Scandinavische wereld „*Discordia maximae dilabuntur*" — de ook in onze oude Republiek telkens verwaarloosde waarschuwing op de keerzijde van het Staten-zegel.

Ten bewijze, dat Frederik II met den vrede van Stettin geenszins zijn lievelingsdenkbeeld, herstel der unie van Kalmar, had opgegeven, strekke o.a. dat het wapen op de trompet-vaantjes der in 1571 nieuwe opgerichte „Drabantgarden", den Zweden ten spijt, opnieuw in het derde kwartier *de drie kronen* in goud op blauw veld voerde [1]).

Nog heden vertoont de Koninklijke Deensche standaard dezelfde traditie.

Terwijl Frederik II de gelden tot het voeren van den krijg vooral aan het beleid van zijn overigens weinig vertrouwbaren minister Peter Oxe te danken had, viel de voor Denemarken gunstige uitslag van den doelloozen, bloedigen „Driekronen-oorlog" minder toe te schrijven aan overwicht op Zweden dan aan de binnenlandsche tweespalt aldaar.

De zwaarmoedigheid van Erik XIV toch was in aanvallen van waanzin overgegaan. Vermeenende, dat het hoofd van het aanzienlijke geslacht Sture, nevenknie der Wasa's, hem van den troon wilde stooten om dien aan zijn broeder Johan te verzekeren, liet hij dezen en andere bij hem verdachte personen in de gevangenis werpen. In 1567 ontaardde zijn ongelukkige zielstoestand tot moordzucht; met eigen hand verwondde hij Nils Sture, deed hem en tal van andere staatsgevangenen zonder rechtelijk onderzoek ter dood brengen.

[1]) Den Dansk-Norske Haers Historie af Otto Vaupell med Billeder af C. Lund. I. — 1872.

Den 4en Juli 1568 huwde koning Erik met groote praal Karin Månsdotter, in verband waarmede de hoogere standen zich geheel tegen hem keerden; de volksgunst had hij reeds lang verspeeld. Bovendien lieten de „drie kronen" in het Deensche wapen hem geen rust. Wél toonde hij bij oogenblikken berouw over zijne geweldadige handelingen; wél zocht hij de gezinnen van zijne slachtoffers door geld en tegemoetkomingen te bevredigen; wél trachtte hij het volk weer te winnen door zijn schuldigen broeder hertog Johan op vrije voeten te stellen; ook bleef hij zoo lang mogelijk aan het hoofd van het leger — alles tevergeefs. De aanvallen van verstandverbijstering keerden zoo dikwerf en in zulke gevaarlijke vormen terug, dat zijne broeders Johan en Karel, door een opstand van het volk gesteund, zich tegen hem verbonden. Ten slotte door iedereen verlaten, werd Erik XIV nog vóór den vrede van Stettin gevangen genomen en op 25 Januari 1569 van den troon vervallen verklaard.

Met den vrede van Stettin kwam Zweden niet tot rust. De verheffing van Lijfland door Rusland tot een koninkrijk leidde tot nieuwen strijd met tsaar Iwan IV. Zweden strekte ten prooi aan twist tusschen de beide broeders van Erik, waarbij Karel den meesten aanhang vond. Uit vrees dat een revolutie wellicht Erik, die in de gevangenis zelfs lichamelijke mishandelingen verduren moest, weder op den troon zou brengen, schaamde Johan zich niet, hem door vergif van het leven te laten berooven (16 Februari 1573). Zoo eindigde het leven van een niet onbegaafden, doch tuchteloozen vorst, die in vroegere jaren op allerlei niet altijd even loffelijke wijzen den invloed van Zweden in Europa had weten te verhoogen, wiens geest vooral onder de ijdele aanspraken van Denemarken had geleden. Ook Frederik II moest zijn ideaal tot hereeniging van de „Drie kronen" van Scandinavië prijsgeven.

Onze bespreking heeft reeds de grenzen van het zeer lezenswaardige Zweedsche geschrift overschreden.

Al moge de hoogleeraar dr. Stille o. i. geenszins zijn geslaagd om, uit een psychologisch oogpunt beschouwd, de belofte, welke de titel van zijne feestuitgave vertolkt, geheel te vervullen, blijft zijn arbeid een historisch gedenkstuk van blijvende waarde voor het tweehonderdvijftigjarige jubileum der Lund'sche hoogeschool.

's-Gravenhage. F. de Bas.

E. C. G. Brünner, De order op de buitennering van 1531. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1918. (Utrechtsche diss.).

Deze Utrechtsche dissertatie bevat een schat van gegevens over den economischen toestand van het graafschap Holland in de eerste helft der 16de eeuw. In het eerste hoofdstuk schetst Dr. Brünner de omstandigheden, waarin Holland verkeerde bij den aanvang van de regeering van Karel V; de schrijver maakt hierbij o. a. gebruik van de vele gegevens, die de bekende enquêtes van 1496 en 1514 verschaffen. Zeer interessant is hetgeen de schrijver mededeelt over de verhouding, waarin het grondbezit op het platteland verdeeld was tusschen boeren, adel, geestelijkheid en poorters. Het blijkt dat in het algemeen het eigen bezit van den boer toenmaals nog weinig te beteekenen had. Het grondbezit

van den adel was minder groot dan men verwachten zou. Van meer beteekenis was het geestelijk grondbezit. Verrassend is het feit dat ook de stedelijke burgerij op het platteland zooveel grond in eigendom had. Vele gegoede dorpelingen hadden zich n.l. — vooral in dagen van onveiligheid — in de steden gevestigd. Bovendien kochten rijke poorters dikwijls land als geldbelegging. In landbouw en veeteelt kon de plattelands-bevolking geen voldoende bestaan vinden. Dat is één der oorzaken van het opmerkelijke feit, dat — v. n. in Noord-Holland — zoo'n groot deel der plattelands-bewoners op de koopvaardijvloot diende. Terecht merkt de schrijver op dat een stagnatie in de vaart op de Oostzee-havens derhalve niet alleen van beteekenis was voor de steden maar ook voor de dorpen.

Het feit, dat de bodem aan de dichte bevolking geen behoorlijk bestaan kon verschaffen, had echter ook een sterke toeneming der nijverheid ten platten lande ten gevolge. Zeer ten ongenoege der steden. Op het platteland waren de productiekosten — o. a. wegens het ontbreken van accijnzen — minder hoog zoodat men daar zeer gemakkelijk met de stedelijke nijverheid kon concurreeren. Ook de stedelijke finantieën ondervonden door de mindere opbrengst der accijnzen de schadelijke gevolgen van dit verschijnsel.

In het verloop van de eerste helft der 16de eeuw was de economische toestand in Holland ten gevolge der vele oorlogen verre van schitterend. Door stremming van handel, visscherij en export-industrie heerschte er telkens groote werkeloosheid. Dat veroorzaakte een toeneming der „buiten-nering", hetgeen aan de steden juist in deze jaren van malaise natuurlijk bijzonder onwelkom was. Daarop begonnen de steden een krachtige actie tegen de plattelands-industrie, die zij als een onnatuurlijk en ongeoorloofd verschijnsel beschouwden. Het feit, dat tot dusver tusschen stad en platteland een vrij scherpe arbeidsverdeeling had bestaan, werd nu door de pleitbezorgers der steden tot een economisch en moreel dogma verheven! Dit herinnert aan het „argument", dat de stad Dordrecht bij een andere gelegenheid — zooals Dr. Unger in zijn proefschrift mededeelde — aanvoerde ter rechtvaardiging van den marktdwang, dien zij aan de omgeving oplegde; „gelijk geen saecken redelicker noch behoirlicker en zijn, dan dat een hooft gespijst wordt van zijn leden"!

De plattelandsindustrie werd echter verdedigd door den adel, die natuurlijk groot belang had bij de welvaart van het platteland. De ambachtsheeren verzetten zich met kracht tegen de pretenties der steden, wier actie dan ook voorloopig slechts op weinig succes kon bogen. Doch de steden beschikten over een hoogst belangrijk argument, n.l. een welgevulden geldbuidel! Daar was de landsheer op den duur niet tegen bestand. Zoo kwam dan in het jaar 1531 de „order op de buitennering" tot stand, die weliswaar de bestaande bedrijven niet ophief doch in elk geval de oprichting van nieuwe verbood. Het toezicht op de naleving van dit plakkaat was echter overgelaten aan de belanghebbende ambachtsheeren en baljuwen. Het spreekt dus vanzelf dat er van de naleving heel weinig terecht kwam. Zelfs nam, onder invloed van den oorlogstoestand, in den loop der dertiger jaren de buitennering nog vrij sterk toe! Doch op den duur kregen de steden toch hun zin. Er ontstond samenwerking voor dit doel tusschen de steden onderling; in 1543 stelden de voornaamste Hollandsche steden twee personen aan om toezicht te houden op de handhaving van de orde op de buitennering. Weliswaar kon de plattelands-industrie niet uitgeroeid worden doch haar omvang verminderde aanmerkelijk. „In de onmiddellijke omgeving der steden — aldus Dr. Brünner — verdwijnt de buitennering: in de dorpen, meer in het binnenland gelegen, handhaaft ze zich nog met moeite. De order heeft derhalve niet geheel en al haar uitwerking gemist, al waren de steden nog niet tevreden met de resultaten." Vooral ook door den aankoop van heerlijkheden hebben de steden later aan de buitennering een zwaren slag toegebracht.

Dit is de korte inhoud van het boek van Dr. Brünner, dat echter bovendien nog tal van tot dusver onbekende of minder bekende gegevens omtrent den economischen toestand van Holland in dien tijd bevat. Het is echter verwonderlijk, dat de schrijver, die met zulk een grooten ijver in binnen- en buitenlandsche archieven naar materiaal heeft gespeurd, zoo slecht op de hoogte is van de litteratuur over zijn onderwerp. Is het niet zonderling dat een schrijver, die de verhouding van stad en land in de Middeleeuwen behandelt, wel Pirenne, Schmoller en Gosses citeert doch het in 1916 verschenen proefschrift van Dr. W. S. Unger over „De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen" blijkbaar in 't geheel niet kent? Is Dr. Brünner bekend met de theorie van Bücher over de zelfgenoegzaamheid der middeleeuwsche stad en met de daarop uitgeoefende kritiek? Het is mogelijk doch uit zijn boek blijkt het allerminst. Over de kwestie van het toenemende protectionisme der steden in de latere Middeleeuwen — een vraagstuk, dat de schrijver herhaaldelijk vluchtig aanroert — had hij ook een en ander kunnen vinden in mijn proefschrift „Het economisch karakter der middeleeuwsche stad." Het verzamelen van feiten is een nuttig werk doch daarom behoeft men de algemeene, theoretische vraagstukken toch niet in die mate te verwaarloozen, als zulks in deze dissertatie geschiedt.

Men zou — dunkt mij — aan studenten, die voor hun dissertatie een onderwerp op het gebied der economische geschiedenis kiezen, toch wel den eisch mogen stellen, dat zij zich tevoren eenige elementaire kennis van staathuishoudkunde eigen maken. Welke nadeelige gevolgen het gemis van economische kennis kan hebben, blijkt duidelijk uit de, in 1916 verschenen, Amsterdamsche dissertatie van Dr. W. L. D. van den Brink „Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816". Dr. Brünner heeft de gevaarlijke klippen over het algemeen beter weten te ontzeilen. Evenwel is dit hem niet altijd gelukt; men zie b. v. het onjuiste gebruik van den term „fabriek" in plaats van manufactuur op p. 149.

Ondanks deze kleine tekortkomingen is het werk van Dr. Brünner echter ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van ons vaderland.

Amsterdam. J. G. van Dillen.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dln. VII en VIII: **Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther**[2] 1910 (Pr. geb. M. 10.50), — **Der zweite Brief** — —[3] 1918 (Pr. geb. M. 9.70). Leipzig, Deichert.

De zwakke zijde van deze in menig opzicht voortreffelijke commentaren is de litteraire critiek. Naar 't heerschend gevoelen zou I Cor. een-en-ondeelbaar, II Cor. wellicht een samengestelde eenheid wezen. Blijkens I, 5 : 9 en II, 2 : 4, 7 : 8 hebben er nl. minstens 4 brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthe bestaan. Onze kanonieke brieven moeten dus berusten op een *Sammelcodex*. Wie antieke hss. van dien aard kent, weet, dat er dus tusschen de volgende hypothesen alleen op *interne* gronden beslist kan worden.

	**1 Cor.*	**2 Cor.*
a.	——	I Cor.
b.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
b'.	——	„
c.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
d.	Frm. v. I C. + „	Rest van I Cor,
e.	„ + frm. v. II C. + „	„

	**3 Cor.*	**4 Cor.*	*x.*
(*a*)	——	II Cor.	——
(*b*)	——	II C. 1—6^{13},7^{2}—13	——
(*b'*)	——	„	II C. 6^{13}—7^{1}
(*c*)	... II C. 10—13 ...	II C. 1—6^{13}, 7^{2}—9	——
(*d*)	Frm. v. I C. + „	Rest van II Cor.	——
(*e*)	„ + frm. v. II C. + „	„	——

Natuurlijk kan men verder b. v. voor *1.2 Cor.* type *d* en voor *3.4 Cor.* type *e* volgen of omgekeerd, terwijl bij *c d e* op dezelfde wijze als bij *b* een variant *c' d' e'* mogelijk is. Uit dit schema zijn verder ook tal van andere combinaties af te leiden, terwijl weggelaten is de uitlichting van II Cor. 8, II Cor. 9 of beide. Type *c* wordt vaak voor de juiste oplossing gehouden.

Hier blijkt echter terstond, dat wie II Cor. 6 : 13.—7 : 1 als fragment laat gelden, tevens hoogere waarschijnlijkheid moet toekennen aan de oplossingen *c d e*. Immers, bevatte de Sammelcodex één fragment, dan heeft er wel meer in *lacera conditio* verkeerd. Bachmanns positie, b', is dus wel de zwakst mogelijke. Alleen uiterst dwingende exegetische gronden zouden haar kunnen dekken. Dit klemt te meer, omdat B. niet, met Baljon b. v., dit fragment als een interpolatie uit ± 170 beschouwt, maar het aan Paulus schijnt toe te kennen. Wie zoo staat, behoort, m. i., bij de exegese de compositie-theorieën grondiger te bespreken. Wanneer B. b.v. (VIII p. 338 sq.) den aanhef van II C. 10—13, αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος als kenmerk van den „Ich-brief" (10—13) promoveert tot een „antithetischen schakel", waardoor deze capita „in ein ganz bestimmtes Verhältniss treten" tot de voorafgaande, kan dit wel juist zijn — alleen volgt hieruit volstrekt niet, dat juist caput 1—9 van onzen IIen Cor. brief voorafging! Eerst wanneer bewezen is, dat II Cor. 10—13 niet = *fragm. van* 3 *Cor.* (vgl. b.v. Sanday in de *Encycl. Bibl.* vol. I. col. 906), verkrijgt dit argument kracht. Toch moet ook dan nog voldoende aansluiting tusschen cc. 9 en 10 worden aangetoond. Aan deze eenvoudige eischen voldoet, m. i., B.'s exegese niet. — Joh. Weiss († 1914), wiens positie tot het type *d e* behoort, meende — om een verwante quaestie aan te roeren —, dat I Cor. 10 : 1—23 als concessie aan Joodsche scrupules moest beschouwd worden (*Comm. op I Cor.*, 1910, p. XLI en *Urchristentum*, 1914, p. 247). Wie I Cor. een en ondeelbaar acht, moet, z. i., aannemen, dat Paulus „von Kapittel zu Kapittel in seinem Urteil geschwankt habe, denn in Kap. 8 und 10, 24—11, 1 lautet sein Urteil wesentlich anders" dan in 10 : 1—23.

Of men nu meent, dat dit verschil tusschen het „rigoureuze" μὴ γίνεσθε εἰδωλολάτραι ... μηδὲ πορνεύωμεν ... μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν κύριον ... φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας ... οὐ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων (10 : 7. 8. 9. 14. 20. 21) en daartegenover: 10 : 23, πάντα ἔξεστιν ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, of 8 : 8, βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παραστήσει τῷ θεῷ met de practische toepassingen 8 : 9, βλέπετε δὲ μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὕτη πρόσκομμα γένηται τοῖς ἀσθένεσιν en 10 : 32, ἀπρόσκοποι καὶ Ἰουδαίοις γίνεσθε καὶ Ἕλλησιν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ exegetisch glad te strijken is of niet, het is kenmerkend voor B.'s commentaar, dat hij dit alles zoo geruischloos weet te vereffenen en dat hij dan aan 't slot (p. 346) zegt: „De uiteenzetting, welke met deze woorden afloopt, staat . . „in bemerkenswertem Verhältniss" tot die over de eigen discipline der gemeente op zedelijk gebied in cc. 5. 6 „sowohl hinsichtlich der Art der Anlage ... wie hinsichtlich des Geistes der die Beweisführung beherrscht". Ik geloof, dat het debat zoo niet gesloten kan worden. Al heeft wat men in 't buitenland de „holländische Schule" noemt, zooals Bachmann terecht opmerkt (p. 27), „mit *staunenswertem* Sicherheitsgefühl an diesem Zerlegungsgeschäfte" gewerkt, toch blijft het een feit, dat de ongeschondenheid van I Cor. tot op heden toe niet meer dan een hypothese is. Eenige kleinigheden van philologischen aard mogen hier volgen. 't Slot van I Cor. 6 : 10 is het einde van een zwarte zondenlijst: ἀρσενοκοῖται, κλέπται, πλεονέκται, μέθυσοι, λοίδοροι, ἅρπαγες vormen daar een processie dergenen, die βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν. Dan volgt v. 11; καὶ ταῦτά τινες ἦτε. Bachmann (p. 236) vertaalt „Und derlei wart ihr, der eine und der andere". Nadruk valt er z. i., op (237), dat „Glieder der Gemeinde wirklich solche Vergangenheit haben". Field, *Notes on the Translation of the New Testament* (*Otium Norvicense* III[2]), Cambridge, 1899, p. 172 citeert hier, m. i. terecht, Chrysostomus, *Hom.* IV in *Ephes.* (Tom. XI, p. 25E): οὐκ εἶπεν ἁπλῶς, ἦτε, ἀλλά τινες ἦτε· τουτέστιν, οὕτω ἦτε. — Bij 6 : 20, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς en 7 : 24, τιμῆς ἠγοράσθητε wordt, naar het schijnt, de zoenbloedtheorie geruggesteund met de vertaling (p. 251) „Erkauft wurdet ihr ja um (teuren) Preis". In een noot (p. 251) leest men: „τιμῆς eigenlijk tegenover *gratis*, dus ten koste van uitgaven, dikwijls in de Papyri, b. v. Tebt. P. 5, 185. Maar in het verband „spielt das von selbst hinüber in die bestimmtere Bedeutung „um teueren Preis", precies zoo als in I Macc. 9 : 65 ἀριθμῷ = met een groot getal, vgl. I Petr. 1 : 19." Op die laatste plaats heet het echter: ἐλυτρώθητε, niet door zilver of goud, ἀλλὰ τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ

ἀμώμου καὶ ἀσπίλου χριστοῦ. Bachmann had hier toch behooren te verwijzen naar Deissmanns *Licht vom Osten*[1] 1908, p. 235[4], waar op grond van papyri en inscripties terecht geconcludeerd wordt: „Luthers *teuer erkauft* ist wohl nicht richtig. Paulus betont nicht die Grösze des Kaufpreises sondern die Tatsächlichkeit der Loskaufung". Bij 7 : 24 δοῦλος χριστοῦ in verband met v. 22 ἀπελεύθερος κυρίου verwijst hij *wel* naar p. 276 van dit werk en spreekt van „(Schein-) verkauf an eine Gottheit (p. 282, n 1). Ook daar trekt B. echter geen conclusies. Deissmanns aardige opmerking, dat μένειν παρὰ τῷ κυρίῳ vaak plicht van den vrijgelatene was, had zeker ook onderstreeping verdiend. — Ernstiger bezwaar heb ik tegen de wijze, waarop het παραδοῦναι τῷ Σατανᾷ behandeld is op pp. 211—216. B's positie tegenover de analogieën der antieke *devotio* (Ramsay, Dobschütz, Deissmann) komt mij zeer zwak voor. Dat een terminus technicus voor het beladen met den vloek hier ontbreekt en er meer van juridische nuances dan van een „Fluchwunsch" moest gesproken worden, is juist. De Joodsche en antieke parallellen (vgl. J. Weiss, Comm. I Cor. pp. 132/3) geven echter veel meer te denken dan men hier aangeduid krijgt. Wel valt terecht 't volle licht op Paulus' mentaliteit: „Hier spricht .. ein Geist der sich bevollmächtigt weiss richtende Kräfte höherer Art zu handhaben", maar B. tracht nu juist dit, zeer bizondere, verschijnsel te isoleeren! „Wächst der Gedanke so aus gemeinchristlichen Grundlagen heraus, so ist es nicht nötig sie durch entfernte Analogien, die es nur dem Schein und nicht der Wirklichkeit nach sind, zu erklären". Dat is even bedenkelijk als het aannemelijk schijnt. Natuurlijk verstaat een Duitsch Protestant beter wat er vóor twintig eeuwen in een *Christen* omging dan in een dienaar van Serapis, Isis of Attis, maar de „genuin christliche Grundlagen" bepaalt men maar zoo niet van uit zijn particulier Westersch Christendom! Over die „Grundlagen" zie ik althans de dwaallichtjes *materie* en *forma* spelen. Het befaamde „Wesen des Christentums" is dan eene onveranderlijke *materie*, die de apostelen aan de reformatoren en tenslotte aan de dogmatische geesten van heden overhandigd zouden hebben. De *forma* zou als iets bijkomstigs in iedere periode verschillen. Daar is veel waars in, alleen wat B. tot de „Grundlagen" rekent, is b.v. volgens Harnack slechts „Hülle", enz., enz. Die scheiding is kunstmatig, al is zij noodzakelijk. Vorm en materie zijn in 't leven steeds één. De vraag naar het „wesentliche" van 't Christendom heeft tenslotte veel van een dispuut over 't probleem of 't „wezen" van een eik te vinden is in de bast, in het hout of in den sapstroom. — In I Cor. 15 exegetizeert B. het bekende beeld van 't „tarwegraan, dat in de aarde valt en sterft" weder eens als symbool voor den dood. Σπείρεται „bezieht sich auf die Überlieferung in den Tod und damit natürlich auch auf das Begräbnis". Er bestaat echter alle reden om dit te betwijfelen. R. H. Charles, *Eschatology, Hebrew, Jewish and Christian*, 1899[2], 1913, p. 450 merkt evenwel ten opzichte van I Cor. 15 : 42—44 terecht op: „The sowing here cannot mean the *mere burying* of the body in the grave: such a meaning of σπείρειν is wholly unattested — it is rather the placing of the vital principle .. in its material environment . . ." Daarbij voegde hij als noot: „Such is to a large extent the view advocated by Reuss [reeds voor hem door Van Hengel] . . . But it has not been observed that the same figure of speech is used in 4 Ezra V, 43, *qui seminati sunt super eam* (i. e., *terram*) . . . Calvin was practically of the same view: „Praesentis vitae tempus metaphorice sationi comparat, resurrectionem vero messi." Beslissend lijkt mij, dat in de reeks σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ ... ἐν ἀτιμίᾳ- ἐν δόξῃ ... ἐν ἀσθενείᾳ- ἐν δυνάμει, waar φθορά en ἀτιμία dan slaan zouden op een *dood* lichaam, als *climax* zou volgen ἐν ἀσθενείᾳ! Zou dat dan soms van de treurende verwanten gezegd moeten zijn? Van Hengel had wel de logica aan zijn zijde, toen hij dit σπείρειν eenvoudig interpreteerde van de *generatio*. Er volgt dan ook: εἰ ΈΣΤΙΝ σῶμα ψυχικόν, ΈΣΤΙΝ καὶ πνευματικόν en niet εἰ <φθείρεται> σ. φ., <ἐγείρεται> σ. πνευματικόν. Van Hengels exegese is hier even vanzelfsprekend als b.v. bij Stobaeus, *Flor.* I 135: Ὥσπερ, εἰ ἐν νηὶ ἐσπάρης ἢ ἐτέχθης, οὐκ ἂν ἔσπευδες αὐτῆς κυβερνήτης ὑπάρχειν. Wat den inhoud betreft, behoorde, m.i., gedacht te zijn aan Philo *Leg. Alleg.* I, 12: Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος. Ὁ μὲν οὐράνιος ἅτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονὼς φθαρτῆς καὶ γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος, ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάγη· διὸ τὸν μὲν οὐράνιόν φησιν οὐ πεπλάσθαι . . . τὸν δὲ γήϊνον πλάσμα, ἀλλ' οὐ γέννημα, εἶναι τοῦ τεχνίτου, vgl. Bréhier, *Idées philosophiques et réligieuses de Philon*, 1908, p. 121 sq. Op deze analogieën vestigt B. de aandacht niet. Ook de *Geschichte der Lehre von den Keimkräften* van H. Meyer, Bonn, 1914 verdiende in dit verband bij een volgenden druk vermelding.

Op p. 54 noot moet het citaat uit Dion. Halic. III, 10 tot rechtte verstand aldus aangevuld, worden: ἅτε νεόκτιστος οὖσα . . . καταρτισθῇ καὶ παύσηται ταραττομένη καὶ στασιάζουσα. Dat het voor καταρτίζω „in der speziellsten Bedeutung", nl. *verzoenen* b.v. van leden van een huisgezin, niets bewijst, blijkt dan uit het voorafgaande νεόκτιστος, vgl. Field, *op. cit.* ad loc. Over 't algemeen konden uit Field en uit Hatch, *Essays in Biblical Greek*, Oxford, 1889 deze commentaren nog menigmaal worden verbeterd en aangevuld. Aan Hatch, p. 100 ontleen ik nog de opmerking, dat 't citaat I Cor. 2 : 16 = Jez. 40 : 13 τίς ἔγνω ΝΟΥ͂Ν κυρίου de eenige plaats is, waar de LXX רוּחַ vertaalt met νοῦς, wat lijkt op een bewijs, dat Paulus gewoon was een codex der LXX te lezen. Zoo zal althans B. het zeker opvatten. Dat moest hem dan ook nopen tot een opschuiven van Paulus' gedachtenwereld van het Palestijnsche Jodendom af in de richting der διάσπορα, waarvan deze trouwens het stempel, m.i., onmiskenbaar draagt. Bij πάντα στέγει, van de liefde gezegd in I Cor. 13, herinnert Field aan een spreekwoord Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος: geslotener dan een lid van de Eerste Kamer, en geeft nog meer, waaruit volgt, dat „sie hält alles aus" niet de juiste vertaling is. „To keep close, over iets weten te zwijgen" is er blijkbaar dichter bij. Zoo schijnt mij ook minder juist op p. 429, dat ἔκτρωμα (I Cor. 15 : 8) „den lebensunfähigen Embryo" beduiden zou. Terecht merkte reeds Field op, dat dit woord past op de „*various* stages of its development". Zoo is er meer, waarbij — gelijk steeds — een lezer zijn commentaar aanvult of verbetert. Over 't algemeen reikt deze — hoe verdienstelijk ook — toch in philologisch oogpunt en vooral in de textcritiek niet geheel tot het peil, dat Zahn weet te handhaven.

Wat den Tweeden brief betreft, mis ik een opmerking uit 't grensgebied van litteraire en textcritiek, die juist Zahn (*Geschichte des Kanon* I 650, II 515) gemaakt had, nl., dat bij Marcion wellicht de geheele pericoop 7 : 2—11 : 2 afwezig was. Hij zou gelezen hebben: ... ἀγαπητοί, καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ θεοῦ. Ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς θεοῦ ζήλῳ, ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ χριστῷ. Men kan dit verschillend interpreteeren, maar een auteur, die 6 : 14—7 : 1 voor een fragment houdt, moest althans aan dergelijke gegevens enkele woorden wijden. — De scherpe breuk in II Cor. 2 : 14, waar b.v. zoowel Halmel ('94) als Weiss (*Th. Lz.* '94, nr. 20, *Comm.* 1910, *Urchr.*, 1914 p. 265) een scheur zien, gaf aan Michelsen ('73) en Van de Sande Bakhuyzen aanleiding om vv. 12—13 naar c. 1 te verplaatsen. Bachmann zegt (p. 126), dat „diese Wendung zu einer Doxologie nicht selten den Eindruck auffälliger Unvermitteltheit hervorgebracht" heeft en zelfs, dat deze indruk „erst recht unentrinnbar" schijnt te worden bij zijne exegese, die 2 : 5—11 als uitweiding neemt, 2 : 12 op 2 : 4 en 't voorafgaande terug laat slaan om van deze een pas weder opgenomen draad „schon jetzt wieder und so gründlich wie es hier bis 7 : 5 hin zu geschehen scheint" af te breken. Daar behoeft, m. i., alleen aan toegevoegd te worden, dat zijne exegese, die dit gladstrijkt, een te zware taak op zich nam! In '94 nam Weiss reeds 2 : 14 —7 : 3 als een stuk van 3 *Cor.*, in '14 rekende hij II Cor. 2 : 14—6 : 13 met 7 : 2—4 samen. Ook Halmel nam 2 : 14—7 : 4 als één fragment.

II Cor. 7 : 8 wordt vertaald: wie ihr überreich seid in allem .. so sollet ihr auch in diesem Liebesdienst überreich sein = ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε. Ik laat de betwistbare vertaling van χάρις rusten, maar zou hier althans een noot wenschen om te wijzen op dit nieuwe gebruik van ἵνα, vgl. Moulton *Prolegomena*, 1906, p. 178 sq., Radermacher, p. 138, Blass-Debrunner, §§ 387[3], 389. 't Oudste voorbeeld in de Κοινή was (in 1906) te vinden bij Cicero *Att.* VI, 5 : 2. De grammaticus Didymus, een tijdgenoot van Cicero, bevestigt dit in een scholion op *Oedip. Col.* 156: κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν εἰώθαμεν λέγειν οὕτως· ἵνα παραγένῃ πρὸς ἐμέ, βούλομαί σοί<τι> σημαίνειν. Hier zijn de oude en de hedendaagsche Κοινή het eens, vgl. Ngr. νά! — Bij II, 1 : 17 να ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ κ. τ. λ., vgl. Moulton, p. 210: „is better treated as final. Paul is disclaiming the mundane virtue of unsettled convictions which *aims* at saying yes and no in one breath". — Bij de participia in II Cor. 8 : 24, 9 : 11. 13 en 7 : 5, vgl. Moulton, pp. 180—182. — In 10 : 9 had ὡς ἄν (Ngr. σάν) wel een noot mogen hebben, vgl. Moulton, p. 167, zoo ook bij ὄφελον in II Cor. 11 : 1 (Openb. 3 : 15): „These are the sole N. T. examples of this kind of unreal indicative", Moulton, p. 200. — Bij μηδὲν ὑστερηκέναι na een *verbum cogitandi*, cf. Moulton pp. 239, 171, eene verwijzing naar de Gildersleeve Studies. — Νυχθήμερον ἐν βυθῷ πεποίηκα, II, 11 : 25, is volgens p. 384 n. 1: „ populärer Gebrauch des Perfekts statt des Aorists, vgl. Moulton, *Expos.* Ser. VI, 3, p. 280 sq." Daarmede is de lezer niet veel wijzer. Anno 1918 had men tenminste wel naar de *Prolegomena* p. 144 kunnen verwijzen. Wat daar staat verdient aandacht: „But it does not follow, that we have here a mere equivalent for ἐποίησα. That would only place the experience on a level with the others: this (πεποίηκα) recalls it as a memory specially vivid now. There is in fact a Perfect of broken as wel as of unbroken continuity: in the graph „·. . . . ➳ . . . .·," which leads from a past moment to the moment of speech, the Perfect will tolerate the company of adjuncts that fasten attention on the initial point (as in Rom. 16 : 7) or on some indeterminate point in its course (as here), or on several points in its course". Moulton geeft dan voorbeelden uit de classieken en de Papyri en vervolgt: „to this category belong Perfects with πώποτε as Jn. 1 : 18, 5 : 37, 8 : 33, and such cases as II Cor. 12 : 17 ὧν ἀπέσταλκα, „of those whom (from time to time) I have sent". Ook hier (p. 408) geeft B. weder niets. — Bij II, 9 : 4 — in zake de collecte, waarvan Paulus gezegd had, vs. 2, ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι ὅτι Ἀχαΐα παρεσκεύασται ἀπὸ πέρυσι — vertaalt Bachmann, p. 327, „auf dass nicht etwa ... zu Schanden werden wir, um nicht zu sagen ihr, mit dieser Zuversicht" = μήπως ... καταισχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ. Dat B. nu de lezing ὑ. τ. + τῆς καυχήσεως verwerpt, berust op gezonde textcritiek, maar, dat hij alleen 11 : 17, waar ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως in orde is, over 't curieuze ὑπόστασις wat zegt, is onvoorzichtig. Wij lezen daar, p. 379, „ὑπόστασις entweder = Zuversicht, vgl. 9 : 4, oder, da die Bedeutung: Stoff der Behandlung, Gegenstand zu unsicher ist, = Vorsatz, vgl. Diod. 16, 32. Da der ganze Ton offenbar auf καυχήσεως fallen soll ... wird es richtiger sein, ὑπόστασις im Sinne der zweiten Bedeutung zu nehmen". Beter ware hier verwezen naar Hatch' minutieuze *Essays in Biblical Greek* — reeds van 1889 —, waar de pp. 88 en 89 aan dit woord gewijd zijn. „The word is used by the LXX only 18 times .. but it represents 15 different Hebrew words ... There is a small group of passages which furnish a well-established meaning and which throw a clear light upon some instances of the use of the word in the N. T." Dit zijn Ruth 1 : 12, תקוה, *hoop*, Ps. 38 (39) : 8, תוחלת, *verwachting* (Aquila: καραδοκία, Symmachus: ἀναμονή). Ezech. 19 : 5, תקוה (Symm.: προσδοκία, Theodotion: ἐλπίς), „This meaning „*ground of hope*" probably follows from the classical use of ὑπόστασις for the „ground" or „foundation" of anything and it passes ... into the meaning of „*hope*" itself".

Voor het N. T. past Hatch dat dan toe op II Cor. 9 : 4, 11 : 17, Hebr. 3 : 14 en 11 : 1, m. i. volkomen terecht. De lezer ware met een verwijzing hier meer gebaat geweest dan met de zeer dubieuze overwegingen van p. 379. — Over het geheel ontbreekt in deze beide deelen te veel van die philologische grondigheid, welke voor den exegeet *conditio sine qua non* is. Zij vormen ongetwijfeld een respectabele praestatie, maar gelijk uit de enkele opmerkingen over litteraire critiek, grammaticale en lexicographische vragen reeds blijkt, geheel op peil zijn zij niet. Men zou dit ook kunnen adstrueeren voor de textcritiek en vooral voor de vragen van het contemporaine milieu. Paulus den Christen te scheiden van den antieken mensch, althans zooveel mogelijk hem van dat tweede te izoleeren, is een pogen, waarmede de wetenschap niet verder komt en dat weldra niet meer *huius saeculi* zal zijn. Een derde, respectievelijk vierde

druk moge hier een gewenschte verbetering brengen. Een schrijver, die zooveel besef toont van heldere dispositie en zoozeer de gave van uiteenzetting heeft, kan 't niet moeilijk vallen in de richting van meer feiten en minder redeneeringen, desnoods met toenadering tot de glossatotische methode, ook deze deelen tot een standaard-peil te verheffen.

Groningen. J. de Zwaan.

H. Høffding, Spinoza's Ethica. (Det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter Y. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 3). København, Høst & Søn.

Zoowel het onderwerp als de naam van den schrijver doen ons al terstond dit boek met de grootste belangstelling ter hand nemen en bij nadere kennismaking zal zeker niemand die de wijsbegeerte liefheeft zich over den tijd hieraan besteed beklagen. Met groote kennis van zaken en edele onpartijdigheid heeft de schrijver zijn taak opgevat. In de Inleiding verkondigt hij wel is waar dat de tijd der afgeronde stelsels nu voorbij is, maar dit verhindert hem geenszins de vóór-Kantische stelsels, met waardeering te beschouwen en onder die stelsels aan dat van Spinoza den eersten rang toe te kennen.

De hier verkondigde profetie wekt in onzen tijd bovendien rechtmatigen twijfel, daar van alle zijden het realisme begint veld te winnen en mocht Kants stelsel daartegen bestand blijken, dan toch in diens kritiek zelf het onveranderlijke stelsel reeds gevonden zou blijken te zijn.

Spinoza zelf meende zulk een afgerond stelsel te hebben uitgedacht, niet in dien zin dat het volledig was of dat alle vragen door hem waren opgelost, (hij kende b. v. slechts twee Attributen en wist niet te zeggen *hoe* alles met elkaar samenhing, zie 32sten Brief) maar wel in dit opzicht dat hij meende een volledige schets van een wereldbeschouwing te hebben gegeven waarin de wetenschap van zijn tijd een voegzame plaats kon vinden. Hij geloofde dat de wereld een aaneengesloten geheel (continu) was, al wist hij den samenhang der bizondere deelen ook niet altijd aan te wijzen, en in zijn brief aan den jongen Burgh zegt hij: niet maar te *vermoeden* de beste Philosophie te hebben gevonden, maar te *weten* dat hij de *echte* kende, even zeker als hij wist dat de drie hoeken van een driehoek gelijk waren aan twee rechte.

In een wereld van *n* afmetingen of in een wereld zonder ruimte, hoorde hij niet te huis, maar het wijsgeerig stelsel dat daarvoor bruikbaar is, moet ook thans nog worden gevonden. —

Kunnen we dus omtrent de toekomst van Spinoza's stelsel nog niets voorspellen, bij velen rijst in den laatsten tijd de belangrijke vraag naar zijn wording. Sinds Hegel en Darwin moet alles ook het hoogste in zijn *wording* verklaard worden. En inderdaad is dat ook met alles wat eindig is, het geval. Eth. I St: 28. Maar wat geniaal d. i. oorspronkelijk is, blijft moeielijk historisch te verklaren. Dat blijkt ook uit de verklaring van Spinoza's stelsel.

Von Dunin Borskowsky heeft in dit opzicht een meesterstuk verricht, Prof. Høffding beproeft dit met gelijke kennis van zaken, maar uit een ander gezichtspunt. Hij vindt in Spinoza drie beginselen. De Joodsche theologie waarin hij is opgevoed, de wereldbeschouwing zijner dagen, en de toenmalige scholastiek. Spinoza trachtte deze drie gedachten tot een te brengen, maar 't is hem volgens den schrijver niet gelukt. Ze komen telkens weder met elkander in strijd. De begrippen God, de Natuur en de Substantie zijn begrippen die, elkander verwant, vaak verward worden, maar dat zij ook in de Ethica met elkaar in strijd zouden blijven, schijnt mij toch wat te veel beweerd. Men bedenke vooral, dat noch het korte tractaat, dat Spinoza *niet* gemeen wilde gemaakt hebben, noch ook de Verbetering des Verstands [1]) die onafgewerkt gebleven is, mogen beschouwd worden als bestanddeelen zijner wijsbegeerte of als hulpmiddelen om zijn stelsel aan dat van zijn min of meer bekrompen voorgangers te binden, daar hij hen allen heeft overwonnen, en zelf den band met hen verbroken heeft, toen hij hun te boven gekomen was.

Met de oude Hebreeën, waarvan hij zoo dikwerf met vereering gewaagt, heeft hij de studie van het Hoogste Wezen begonnen. Maar toen hem gebleken was dat in hunne Schriften geenerlei wezenlijke eigenschappen van God te vinden waren, heeft hij openlijk aan de Rabbijnen en later in meer bedekte termen aan de Christenen (Blijenberg, Jellis en Oldenburg) te kennen gegeven dat hun God de ware niet kon zijn.

Toen heeft hij als zoovele Joodsche en Arabische wijsgeeren [2]) God in de Natuur gezocht en is zoodoende tot zijn Monisme gekomen, waarvan hij de uitdrukking vond in 't begrip der Substantie.

Dat dit de gedachtengang is geweest die hij gevolgd heeft, is na de onderzoekingen van Kuno Fischer, v. Dunin Borkowski en Høffding vrij wel aan te nemen maar sluit niet in, dat daardoor de harmonie van 't geheel zou zijn verbroken.

Na deze Inleiding gaat Prof. Høffding over tot de behandeling van het eerste Boek.

De Definities en Axiomata worden zeer vernuftig ontleed en daarin de grondslag van het geheele stelsel opgespoord en uiteengelegd. Deze is volgens den schrijver het begrip der oorzakelijkheid of liever der wettelijkheid, die zoowel in 't denken als in de natuur zou heerschen. Inderdaad is „noodwendigheid" de vox media tusschen causa en ratio. Toch is het verband tusschen oorzaak en gevolg en dat tusschen stelling en gevolgtrekking min of meer verschillend van aard. — Prof. Høffding noemt dit de elementaire en de ideeele oorzakelijkheid. De eerste zou bestaan tusschen de Modi onderling en tijd vooronderstellen, de andere tusschen de Attributen en de Substantie. Daartusschen moet ook inderdaad onderscheid gemaakt worden. Indien men echter met Spinoza het begrip der Aleenheid en der Immanentie ten grondslag legt, ligt het wezen en 't bestaan der dingen in elkander opgesloten en is daarmede 't groote struikelblok tusschen de theologie en Descartes opgeheven. Met het wonder van de schepping uit niets, vervallen ook de twee andere wonderen van de vóór-Spinozistische wijsbegeerte. In de

[1]) De „Verbetering des Verstands" is een verkeerde vertaling van Glasemaker die tot in onzen tijd wordt nagevolgd. Spinoza heeft bedoeld, de zuivering van ons denken (zie den 37sten Brief). Hij wilde enkel alle verdichte, verkeerde en onduidelijke begrippen daaruit verwijderen.

[2]) Men leze vooral over Ibn Jokdan, v. Dunin Borkowski blz. 237 en Meinsma blz. 440.

natuurverschijnselen ligt de waarheid voor ons nog verborgen maar hun onderling verband is even ontwijfelbaar als de wiskundige gevolgtrekking. Een gedachte die innerlijk waar is, *moet* ten slotte ook overeenstemmen met zijn voorwerp. Dit beginsel door Parmenides reeds verkondigd, wordt ook thans nog gehuldigd. Elk natuurkundige die moeite noch kosten ontziet om zijn stellingen door proeven te bewijzen gaat onbewust van deze onderstelling uit.

Afzonderlijk worden vervolgens St. 1—14 van het eerste Boek behandeld. Spinoza's Substantiebegrip tegenover de Scholastiek en Kant's Ding an sich wordt helder en duidelijk toegelicht. Over de Attributen zegt Høffding zeer terecht dat deze elkander niet kunnen weêrspreken, zoodat wat logisch samenhangt ook in andere attributen bijeenhoort aangezien in den Intellectus Infinitus geen tegenstrijdigheid denkbaar is.

Het begrip volmaaktheid wordt vereenzelvigd met het Aleene. Het geloof daaraan is de grondslag van Spinoza's waardeering aller dingen en de daaruit voortspruitende gemoedsrust. Afgewezen wordt echter de meening alsof de behoefte daaraan de basis van het geheele stelsel zou zijn.

Velen maken dit op uit den Aanhef der Emendatie die dan wordt begrepen als een Autobiographie. Blijkbaar heeft Spinoza hier niet alleen aan zich zelf maar alleen aan den mensch als zoodanig gedacht, die door alle dichters en denkers als een van nature hebzuchtig, eerzuchtig en genotzuchtig wezen wordt afgeschilderd (Dante).

Stelling 15—28 is de tweede afdeeling, die Prof. Høffding maakt in 't eerste deel: Gods verhouding tot de wereld.

De Attributen drukken niet 't geheele wezen van God uit. Zij zijn de vorm waaruit wij de stoffelijke en de gedachtenwereld kunnen verklaren. De uitgestrektheid is echter niet te verwarren met de materie evenmin als de Intellectus Infinitus met 's menschen Verstand of Wil.

De schrijver wijst er zeer terecht op dat Spinoza hier tot dezelfde conclusie komt als Kant, die evenzeer als Sp. ontkent dat men eenige psychologische uitdrukking op de Godheid mag toepassen.

Wat de verhouding van God tot de wereld betreft, deze wil Høffding tweevoudig opgevat hebben. Alles heeft zijn plaats in de aaneenschakeling der dingen, maar tevens heeft alles zijn plaats in 't Heelal.

Elk levend wezen vindt de oorzaak van zijn ontstaan in zijn ouders, maar tevens in de soort waartoe hij behoort.

De moeilijkheid blijft bestaan om ieder enkeling direct uit de soort af te leiden.

Spinoza heeft dat bezwaar gevoeld en daarom de modi infiniti tusschen de Attributen en de Modi ingeschoven. Dit bezwaar is moeielijk op te lossen, het staat gelijk met de poging der vroegere Natuurkunde om als oorzaak van de beweging een of andere „kracht" te verdichten, met dit onderscheid evenwel dat Spinoza, uitgaande van de Attributen de Modi Infiniti als overgang heeft gedacht tot de eindige bestaanswijzen (St. 28. Opm.), terwijl de Natuurphilosophie in dit opzicht inductief te werk gaat en zoodoende 't onmogelijke beproeft — Zie Eth. II. St. 10. Gevolg en Opm.

Het Aanhangsel van 't Eerste boek wordt door Prof. Høffding gekenschetst als een beschrijving van de verhouding van Spinoza tot de theologie. Zijn ontkennen van een doel in 't Heelal, de basis van 't teleologisch bewijs, en ook de onpersoonlijkheid Gods die daaruit ten stelligste spreken, verhinderen ons elk waardeeringsbegrip op God toe te passen. Høffding betwijfelt echter of 't woord pantheisme terecht op dit stelsel van toepassing zou kunnen zijn.

In deze hoogst belangrijke slotopmerkingen spreekt de schrijver ook over Sp. religieus-philosophisch standpunt.

Dit is tot heden toe vaak misverstaan. Wat men tot nu toe onder *godsdienst* verstond, paste in geene wijsbegeerte en allerminst in die van Spinoza. Sedert men 't woord godsdienst echter door religie verving is dit begrip zoodanig verduisterd, dat er geen helderen en duidelijken zin meer aan te hechten valt.

Wat niet wegneemt dat Spinoza's wijsbegeerte een erkenning van het Hoogste Wezen insluit, die hooger staat dan in eenig ander stelsel.

In een der Aanteekeningen (34) van het Theol. Pol. Tractaat zegt Spinoza : Wie God kent kan hem niet dienen, maar wie God dient kent hem niet (Zie mijn Uitgaaf der Aanteekeningen bij van Looy). In die uitspraak is m. i. Spinoza's religieus-philosophisch standpunt te vinden.

Het Tweede Boek wordt als „zielkunde" omschreven.

Ook bij dezen schrijver zien wij als tot nu toe „Mens" door ziel vertaald, veel juister dan 't woord „Geest" wat in den laatsten tijd (ik meen sedert Kuno Fischer) wordt aanbevolen.

De Definities en Axiomata worden wederom nauwkeurig onderzocht. De denkarbeid zelf wordt hier niet omschreven, zegt Høffding, wèl in 't derde Deel.

Men staat telkens verbaasd over de treffende en diepzinnige opmerkingen die toonen hoe onze schrijver Sp. stelsel heeft doordacht maar hier wordt toch m. i. 't Opschrift van Dl. 2 en Dl. 3 over 't hoofd gezien. Sp. heeft het in Dl. II over den aard en den oorsprong (St. 11) der ziel en in 't derde Deel over den oorsprong en den aard onzer stemmingen. Wat denken was heeft hij te vergeefs gezocht en daarom de Emendatio onvoltooid gelaten. Onze stemmingen echter kunnen gereedelijk uit onze voorstellingen verklaard worden. Er zijn geen stemmingen zonder voorstellingen, wel omgekeerd. De mathesis, het ideaal der kennis voor Spinoza, kent geen stemmingen. Prof Høffding vergeet nooit wat zoovelen vergeten, nml. zich te stellen op 't standpunt van de 17de eeuw waarin Spinoza leefde en zich bewoog. Hij zoekt de reden waarom, (de grond waarop) Spinoza de Attributen zoo scherp van elkander scheidde in diens natuurwetenschappelijke overtuiging en zijn leer van het kenvermogen, waarmede zijn afwijzing van alle doelstelling in 't Godsbestuur volkomen in overeenstemming was.

Terstond laat hij hierop echter volgen dat aan Spinoza deze vraagstukken wel niet zoo duidelijk zullen hebben voor den geest gestaan aangezien de 17de eeuw nog niet zoo gewoon was, zielkunde en kennisleer uit elkander te halen, als thans gebruikelijk is. En dit is juist zooals het volgende ons onmiddellijk doet inzien. De overeenstemming tusschen de dingen en de gedachte in St. 7 van het tweede deel, wordt op blz. (57) (Høffding) helder

uiteengezet. Zij geldt voor alle Attributen en steunt op het vierde axioma van het eerste Boek. —

Oorzaak en werking zijn even noodzakelijk als reden en gevolg.

Het is bijzonder belangrijk deze verklaring van het beruchte parallelisme bij Høffding na te gaan. —

Wat in St. 7 wordt gezegd met betrekking tot *het* denken en *de* uitgestrektheid, wordt nu in St. 11—13 en volgende toegepast op de ziel en het lichaam van den mensch, en hierdoor de overgang van de Metaphysica tot de Ethica mogelijk gemaakt. Prof. Høffding kenschetst deze overgang als die van kennis-theorie tot psychophysiek omdat hij Spinoza's, dogmatische vooronderstellingen niet in rekening brengt. Zie (59) (Høffding).

Het onderscheid dat Spinoza ziet tusschen onze subjectieve opvatting en de werkelijkheid der natuurverschijnselen vergelijkt Høffding treffend met hetgeen wij de physische en de physiologische verklaring der kleurgewaarwordingen noemen. Volgens Høffding had Spinoza daartoe op grond zijner Substantieleer het volste recht.

St. 16—36. Psychologie der Voorstellingen. Over den verschillenden aard onzer voorstellingen worden ons hier door H. met verwijzing naar nieuwere inzichten telkens zeer duidelijke verklaringen gegeven. Ook de verklaring van de idea mentis werpt nieuw licht op dit eenigszins duistere punt. De moeielijkheden van het begrip van 't geheel en de beteekenis der notiones communes worden grondig behandeld. Deze Afdeeling is voor Høffding's opvatting van Spinoza's stelsel van groot belang. Dat Spinoza's zuiver rationeele begrippen der kennisvorming geen genade kunnen vinden in Høffding's oogen behoeft geen betoog. Waar Spinoza intuitie beschouwde als evidentie, wil Høffding niet verder gaan dan hypothese.

Derde Boek. Spinoza wordt algemeen ook nu nog geroemd om zijn boek der Aandoeningen, die hij eerst deductief uit de zucht tot volharding in het bestaan (de wet der traagheid), dan in 't Aanhangsel eenvoudig beschrijvend als een natuurwetenschap behandelt.

Hij meent dat de meeste gedachten stemmingen in ons te voorschijn roepen. Zijn die gedachten inadaequaat, alleen 't gevolg van lichamelijke indrukken (ideae corporis) dan noemt hij de stemmingen: lijdingen of passies en daartoe behooren de meeste Affecten. Zij maken den mensch tot een slaaf zijner begeerten. St. 1—58.

Deze Aandoeningen kunnen droef of blijde zijn en worden in 57 stellingen uiteengezet. Zij drijven den mensch tot handelen en worden bij ons „hartstochten" genoemd.

Er zijn echter ook nog Aandoeningen die alleen den aard der stemming van den mensch veranderen. Deze worden veroorzaakt door de verhevene denkbeelden van den mensch waardoor hij de zinnelijke driften zoowel ten goede als ten kwade in toom houdt.

De laatste worden in St. 58 en 59 uiteengezet en actiones genoemd of doeningen. De uitwerking der lijdingen wordt in Hst IV, die der doeningen in het vijfde Boek omschreven.

Als men wil afzien van het onderscheid tusschen kennisleer en zielkunde 't welk Spinoza volgens Høffding niet gekend heeft, is hierin geen bezwaar. Spinoza onderscheidt hier alleen natuur*drift* en geest*drift*, het onbewuste en het bewuste. Wat wij als wisselwerking tusschen lichaam en ziel beschouwen denkt Spinoza zich als eenzelvigheid tusschen de modi van verschillende Attributen, al erkent hij ook zooals Prof. H. terecht aantoont dat de ervaring waarop hij zich in dit opzicht gaarne beroept, hier nog veel duisters te verklaren overlaat. Eth. III. 3. Opm.

Of wij meer weten ? voegt Prof. Høffding, de psycholoog, hier zeer verrassend aan toe. Brunsvicq ziet een analogie van 't bedoelde verband in de analytische meetkunde.

De ontleding van Boek 3 is bijzonder leerzaam en belangwekkend. In Spinoza en Høffding ontmoeten elkander twee denkers die hoewel hemelsbreed verschillend van wereldbeschouwing, toch met dezelfden ijver hebben getracht den afgrond van 't menschelijk gemoed te peilen. Hier wordt Spinoza beoordeeld door zijn evenknie. Geen wonder dat waar zulke krachtige meeningen op elkander stooten, er nu en dan vonken spatten die den lezer ongekende diepten te aanschouwen geven.

Een hoofdbezwaar van H. tegen Spinoza is dat bij alle affecten, de conatus of 't streven naar zelfbehoud moest doorwerken, terwijl volgens zijn eigen verklaring de active aandoeningen geen droefheid kennen.

De levensdrang noopt tot standhouden. Waar nu de geestkracht optreedt bij den wijsgeer werkt dezelfde vis inertiae mede om de vis intelligendi te sterken. Daarom is bij den wijsgeer neerslachtigheid en desiderium uitgesloten.

Bevreemdend is mij hier en elders door H. te hooren spreken van het voluntarisme bij Spinoza. Voluntarisme is anthropomorphisme en dit geldt niet in de Metaphysica.

Vierde Boek. De Sophist had uitgemaakt dat de mensch de maat was aller dingen, de Christelijke wereld leerde dat de kosmos om den mensch geschapen was, de Evolutieleer stelde alles in 't werk om te betoogen dat de dierenwereld uit de oorspronkelijke (lagere) wezens tot den mensch (het hoogste wezen) als einddoel opklom. Spinoza staat buiten al die beschouwingen door den mensch in de Natuur te plaatsen als een modus gelijk andere en diens handelingen en begeerten eenvoudig te beschrijven als lijnen vlakken en lichamen.

Bij hem geen sprake van spot of verachting, verheerlijking of veroordeeling maar alleen van begrip.

Waar het nu echter op handelen aankomt als in 't Vierde Boek moet van dit mathematisch begrip worden afgeweken en een zekere waardebepaling ingevoerd.

Deze echt menschelijke waardeering begint met de waarde der dingen af te meten naar het nut en voordeel dat ze voor ons hebben. Dit zonderling begin schijnt oppervlakkig op de prediking van brutaal egoisme uit te loopen, en daarom voelt Spinoza zich genoopt een oogenblik de geometrische lijn te verlaten om in St. 18 te doen zien dat dit niet de slotsom van zijn Ethiek zal zijn. Na te hebben aangetoond dat het tegendeel het geval is en *zijn* zelfzucht onherroepelijk leidt tot gerechtigheid en naastenliefde hervat hij dan weer den draad van het betoog. Met deze kleine afwijking heeft hij echter volstrekt niet erkend dat zijn geometrische methode ondoelmatig was.

Evenals in het tweede boek de gang der ideeën wordt

in het vierde de verschillende vorming der menschelijke deugd omschreven, beiden gegrond in de Substantie waartoe zij worden teruggebracht; 's menschen ziel tot den Intellectus Infinitus, s' menschen deugd of kracht tot den bestaansdrang die in elke modus zich openbaart ten gevolge van zijn samenhang met het Bestendige.

In de eigenlijke Ethiek blijft de verhouding tusschen Substantie en Modi geometrisch, evenals de methode, maar in onze menschelijke verhoudingen verkeeren wij in een wereld waarin geheel andere afmetingen en waardebepalingen heerschen dan in die waarvan wij zijn uitgegaan Het is vooral het begrip van volmaaktheid dat ten opzichte van de modi een buitengewone beteekenis verkrijgt, die geheel afhankelijk wordt van 's menschen begrip (Zie Voorrede Dl. IV).

Met dit gegeven wordt verder voortgewerkt.

De goddelijke volmaaktheid kan nooit het ethisch ideaal worden zoolang 't gaat om onze verhouding tot de menschen als in 't vierde Boek wordt omschreven. Dit is een Christelijk ideaal, alleen bereikbaar omdat in Christus God-mensch geworden was.

Het vierde boek wordt door Prof. Høffding meesterlijk ontleed. Zijn bezwaar blijft dat Spinoza te eenzijdig de ratio op den voorgrond plaatst. De hoogste deugd is het handelen overeenkomstig onze natuur. Waar nu Spinoza ons als denkend wezen bestempelt, moet hij natuurlijk 't eenige heil zien in de verbreeding en verdieping van ons inzicht. Wie daarnevens even groote waarde toekent aan het stemmings- en fantasieleven moet Spinoza geheel pasklaar maken voor onzen tijd, zegt Prof. Høffding zeer terecht. Dit zal echter slecht gelukken.

De ontwikkelingsidee past niet in Spinoza's dogmatiek. Zijn doel was niet anders dan een beschrijving te geven van de exemplaren van het menschdom die hij had leeren kennen, beginnende met den sexueelen mensch die alles goed acht omdat het hem lust, en eindigende met den wijze die niet anders wil dan wat hem goed dunkt te zijn en met de rede overeenkomt.

„Zoo zijn er," zou Alex. Verhuell gezegd hebben. Waarom? Dat vraagt men niet aan de Natuur, die volmaakt is. Zie 't einde van het tweede Boek.

Vijfde Boek. Tegen de Indeeling van het vierde en het 5de Boek heeft Høffding bezwaar. In de laatste stellingen van 't vierde boek behandelt Spinoza den vrijen mensch en deze past dus niet in het Boek der Dienstbaarheid. (beter dan slavernij). De vrije man hier bedoeld is echter de mensch die tegenover de samenleving staat. Daarboven staat de beatitudo die de intuitie ons schenkt sine relatione ad corpus (individuikheid), buiten den invloed der passies.—Dit is geen overgang maar een blijvende toestand en wel van den geest. Op het laatst van 't vierde boek blijkt de mensch hoezeer vrij van echte passie toch altijd nog onderhevig aan de wisseling van het lot, waaraan hij onderworpen blijft. In 't vijfde wordt de mensch gedacht die zich ook daarboven weet te verheffen.

De Ethiek in den gewonen zin eindigt met 't vierde boek.

Het vijfde boek is de leer der gelukzaligheid.

Eerst worden de passieve aandoeningen overwonnen door de actieve daarna ontstaat de alleenheerschappij van 't zuivere denken die leidt tot de beatitudo.

Prof. Høffding noemt deze „mystiek" en toont uitvoerig aan dat er tusschen de vorige tijdperken en dit laatste geen overgang bestaat. Inderdaad zou het moeielijk zijn die aan te wijzen evenals alles wat door intuitie tot stand komt. In dit opzicht is de intellectualis amor te vergelijken met het plotselinge der godsdienstige ingeving of openbaring, maar waar Spinoza nooit vergeet het intellect op den voorgrond te plaatsen mag men zijn „unio cum tota Natura" toch geenszins tot de mystiek rekenen, die juist van allen denkarbeid afkeerig is (credo quia absurdum). Bij hem wordt immers juist geloof gewekt door het meest heldere inzicht en niet door extase, of geestverrukking. Dat Spinoza niet over onsterfelijkheid spreekt, zooals gewoonlijk geschiedt met 't oog op 't blijvende van onzen levenstoestand, (existentia) maar alleen in den zin van onze afkomst uit iets wat eeuwig is, dus niet met 't oog op toekomst of verleden, wordt door Prof. Høffding duidelijk aangewezen.

Kenschetsing. In dit laatste hoofdstuk vat H. zijn oordeel over Sp. stelsel te zamen. Spinoza zegt hij, was overtuigd van de redelijkheid van het bestaan. Hij vond dat terug in het Godsbegrip, dat hem van kindsaf was bijgebracht en in de nieuwere natuurwetenschap, die alle verschijnselen onder wetten trachtte te brengen. Zoo versmolten de begrippen God en Substantie bij hem tot een.

Bovendien was voor hem het hoogste leven, denkleven.

Deze beginselen zijn inderdaad de beginselen van alle wetenschap. En die overtuiging leidde Spinoza tot zijn geloof in de mogelijkheid van kennis, tot zijn cosmologie; de overtuiging van de wettelijkheid van het gebeuren.

De nieuwere philosophie verplaatste het hoofdvraagstuk van de wereld naar onze kennis; van de metaphysica naar de leer van het kenvermogen. Men zoekt thans naar de mogelijkheid van een wereld*begrip*, Spinoza meende het oerverschijnsel dat geen ander meer van noode had om te bestaan en begrepen te worden te hebben gevonden in zijn monisme.

Hij geloofde in de werkelijkheid, en deze overtuiging steunde bij hem op de waarheid der geometrie, die voor hem het toonbeeld van alle ware kennis was.

Voor hem was niet zoozeer het bestaan (de) (existentia) als wel het *Bestendige* (Essentia) het grondbegrip, waarop alles berustte.

Het is het eeuwige in de dingen waaruit hij het tijdelijke, het oneindige waaruit hij het eindige meende te kunnen verklaren.

Wie deze grondstelling niet erkent, kan het ware karakter der wereld niet leeren kennen.

Uit de wettelijkheid als zoodanig laat zich het bijzondere niet afleiden wel uit het bestendige, dat in de dingen zelve is op te merken en aan alles waarde geeft.

Dit bestendige is het beginsel van alle wetenschap, want van het wisselende is geen *wetenschap*, zei reeds de wijze der Oudheid. Wij begroeten Prof. Høffding's boek als een der belangrijkste die in de laatste halve eeuw waarin zooveel merkwaardigs over de Ethica is geschreven, zijn uitgekomen.

's-Gravenhage. Dr. W. Meyer.

SCHOOLBOEKEN.

W. Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream, met verklarende Aanteekeningen door **W. van Doorn.** 2e herziene druk. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. *f* 1.15).

Dit aardige blijspel van den grooten dichter, waarvan de nieuwe druk, geïllustreerd, is opgenomen in de bekende serie "Of olden Times and new" verplaatst ons niet alléén in de grilligste tegenstellingen, maar doet ons de heerlijke lucht van het groene woud en den prikkelenden geur van versch hooi genieten. Het leidt ons tevens in in het hoofsche leven van lang vervlogen tijd, en de eenvoudige gemoederen van naïeve, ongeletterde werklieden, voor wie de sociale kwestie nog niet bestond. Nu de toegejuichte opvoeringen in ons land het stuk meer bekend hebben gemaakt, zullen we maar wenschen, dat èn huis èn school (immers voor beide is de serie bestemd) de gelegenheid mogen aangrijpen, om het stuk in het origineel te lezen. Daartoe geven de aanteekeningen van den heer Van Doorn gereede aanleiding. Zij lossen veel moeilijke kwesties glashelder op, en door ze met verstand te raadplegen zal het voor den leek onbegrijpelijke gedeelte van den tekst geen mysteriën meer bevatten.

Enkele kleine aanmerkingen mogen den derden druk ten goede komen.

Zoo zou ik willen voorstellen "playings upon words" van de inleiding te veranderen in "plays upon [the] words". Voor den vorm op *ing* vond ik geen voldoende bewijsplaatsen. Dan vind ik het wel wat gewaagd, uit de uitspraak *Philostrate* te concludeeren, dat de dichter had "small Latin and less Greek". Ik beweer geenszins dat Ben Jonson het in dezen bij het verkeerde eind had, al oordeelt de geleerde misschien al te streng, maar de conclusie is onjuist in dit geval. Wie zou durven beweren, dat Goethe in Iphigenie den klemtoon verkeerd legde, omdat hij het Grieksch niet machtig was? M. i. deed hij zulks „aus poetischen Rücksichten". „Ich bin es selbst, bin Iphigénien" klinkt mij bijzonder melodieus. Trouwens, als Shakespeare den Griekschen vorm *Philostratos* had gebruikt, zou er voor den klem op de eerste *o* alles te zeggen zijn geweest; nu hij den vorm *Philostrate* koos, is eene aanmerking op den door hem gekozen klem m.i. misplaatst. De Duitschers zeggen b. v. Homer, maar Hesiód en Herodót. Wat voor conclusie moet men nu daaruit trekken? Toch niet, dat de Duitsche geleerden den volledigen vorm niet behoorlijk uitspreken! (p. 5).

Enkele kleinigheden nog: Ik zou "question your *desires*", vooral in verband met het vervolg, anders willen opvatten: „Onderzoek wèl welke ge wenscht" (van deze twee gevolgen uwer liefde). Is "grow to a point" niet beter verklaard door: "Come to the purpose"? "Lob" (19) is meer "awkward fellow" dan "clown". Met noot 5 op p. 48 ben ik het niet eens. Als de maan doen kon wat de tekst vermeldt, zou ze zeker de zon een *displezier* doen. Geen der mij geraadpleegde uitgaven stelt dan ook een verandering voor, of ziet blijkbaar een *corruption* van den tekst. Op p. 51 zou ik *alone* zóó willen opvatten: "That alone.. sport". *Wakest* (7e regel derzelfde bladz.) moet éénlettergrepig zijn. De bekende A. Dyce heeft dan ook *wak'st*. Een verwijzing naar *abide* (p. 54) ware niet ongeschikt geweest, evenals bij *flout* (p. 60) aan ons *uitfluiten* kon zijn herinnerd. Is "Jack and Jill" een *famous* nursery-rhyme? Op p. 79 had "good strings to your beards" wel een aanteekening mogen hebben, evenals *apprehend* op p. 81. *Certain* op p. 87 heeft daar den klem op *ai*.

Enkele drukfoutjes: Bladz. 11 (r. 7) moet *I'ld* òf *I'd* òf *I'll* zijn. Ook *Phaebus* is niet juist (p. 15). *Over-canopied* (p. 30) mist in de noot een hyphen. Daarbij is *canopy* hier niet zóó prozaïsch als de "roof of a bedstead" op te vatten. In noot 1 (blz. 98) moet *rehearse* worden gelezen. —

Natuurlijk staat hier en daar nog een bescheiden vraagteeken. Maar wat deert dat? Ik heb een groote en m. i. welverdiende waardeering voor deze uitgave.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

A. Conan Doyle, Uncle Bernac, met verklarende Aanteekeningen door **J. Coster,** 2e druk, geïllustreerd. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. *f* 1.15).

Dat een verhaal, door den overbekenden Conan Doyle, spannend moèt zijn, spreekt wel vanzelf, en dat het in dezelfde serie opgenomen werkje gretig door de leerlingen zal worden gelezen, behoeft geen betoog. De heer Coster heeft met zijne duidelijke *annotations* zeer goed werk geleverd. Zijn belezenheid is bijzonder groot, en zijne voorbeelden zijn op de rechte plaats aangebracht en voortreffelijk gekozen. Men had kunnen wenschen, dat het aantal drukfouten wat kleiner was geweest, maar — wien speelt dit booze duiveltje geen parten? Het sluipt binnen, waar men het allerminst verwacht.

Verklaringen van *issues, elemental, ungathered, scaling, prim lips, braced, bow and spear, it stood out, white-clad*, respectievelijk op blz. 4, 10, 19, 24, 32, 43, 46, 59 en 134 waren misschien nog gewenscht geweest.

Kleine bezwaren tegen de uitspraak van *inchoate, desolate, rendezvous, sacrifice, suffice, aristocrat, violin, oblique, sapphires* en *berlin(e)* zouden vermoedelijk de uitgevers van de Concise Oxford Dictionary hebben (respectievelijk op blzz. 10, 16, 24, 45, 61, 66, 92, 112, 148 en 149).

Gewenschte veranderingen en bijvoegingen zouden hier en daar kunnen worden gemaakt: men leze *coastguardsmen* (p. 13); *wholesome* = de gezondheid, etc. (b. v. *wholesome advice*) bevorderend (p. 14); *down the chimney* = den schoorsteen uit, is dubbelzinnig (p. 21): *looked back at me* = keek mij brutaal aan (p. 34; verg. to talk back at = brutaal antwoorden); ik meen, dat de Engelsche uitdrukking is: *forgive and forget* (p. 67): is *spinnijdig* gebruikelijk Nederlandsch, of gevormd naar het D. *spinnefeind*? (p. 79); *upon second thoughts* (p. 85) schijnt juister; *canvas* (p. 89) is hier niet zeildoek, maar (wit) linnen; *enthusiams* (tegeno. *enthusiasm*) had wel een verklaring mogen hebben (p. 135); *lengthy* (p. 138) is eer „gerekt" dan „langdradig"; voor „veranderlijke vrouw" leze men liever „grillige" (p. 146); *to carry it off* = zich er doorslaan (p. 155) mag wel een verklaring hebben; *led by the bridle* (p. 175) vervalle als dubbelzinnig; op p. 188 mag *romance* wel even verklaard worden.

Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstellen slechts kleinigheden betreffen, die ik alléén vermeldde, om het werkje, dat inderdaad uitstekend is verzorgd, nader tot het volmaakte te brengen.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij A. Picard te Parijs is (in 1919) verschenen de tweede druk van *La littérature grecque*, zijnde de tweede aflevering van L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (zie *Museum*, 1915, kol. 161 en vlg.). De prijs van deze aflevering is fr. 3.50.

Van G. Andresen, *P. Cornelius Tacitus, Dialogus de oratoribus* is bij Teubner te Leipzig in 1918 een vierde, verbeterde druk verschenen, en, bij dezelfde firma in hetzelfde jaar, de zesde druk van A. Kurfess, *Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius*. De nieuwe druk van laatstgenoemd boek is een bewerking van een vroegere uitgave der zelfde redevoering, „für den Schul- und Privatgebrauch erklärt von F. Richter und A. Eberhard."

Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, onder redactie van Dr. **J. W. Muller** en Dr. **C. G. N. de Vooys.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters.

Bij het academisch onderwijs in bovengenoemde vakken, vooral bij philologisch-historische oefeningen met candidaten, heeft zich niet zelden het bezwaar doen gevoelen, dat de stukken, die men zou wenschen te behandelen, niet gemakkelijk in genoegzamen getale verkrijgbaar waren, doordat zij òf alleen in min of meer zeldzame oude, òf in omvangrijke nieuwe, altoos in kostbare uitgaven, bovendien veelal in verschillende deelen of werken verspreid gedrukt, soms ook alleen in handschrift, voorkwamen, zoodat de aanschaffing van zulk kostbaar studiemateriaal onmogelijk was of althans kwalijk van alle studenten te vergen. Wel is meer dan eens, met behulp van bijzondere academische fondsen, in dit gebrek voorzien door den herdruk of de reproductie van een klein getal exemplaren; doch daarmede waren dan telkens alleen de in dit geval betrokken studenten gediend.

Als een meer algemeene poging om dit euvel te verhelpen en ook anderen, buiten het academisch onderwijs, voor eigen studie de stof te verschaffen, zijn thans, onder bovenstaanden algemeenen titel, de twee eerste nummers verschenen eener reeks bloote herdrukken van beknopte teksten (ten hoogste 2 vel druks), zonder toelichting of aanteekening, alleen van een kort inleidend woord voorzien; een en ander naar het voorbeeld der Duitsche Kleine Sammlung für Vorlesungen und Uebungen, hrsg. v. H. Lietzmann.

Reeds verschenen nummers zijn: 1. De „Resolutiën" betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken, uitgeg. d. Dr. J. Heinsius; 2. Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands, uitgeg. d. Dr. J. A. Vor der Hake. Ter perse zijn: 3. Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen, uitgeg. d. Dr. C. H. Ebbinge Wubben; 4. Bloemlezing uit lyriek, uitgeg. d. Dr. G. Kalff (dit laatste niet beperkt tot de Nederlandsche lyriek). In voorbereiding of ten minste beraamd zijn voorts: de verhalen over den moord van Floris V (kronieken, liederen enz.), door Dr. H. P. Coster; Vondel's omwerkingen (parallelle teksten van epische en andere gedichten), zijne Aenleiding en Pels' Horatius' Dichtkunst, stukken uit Den Nederduytschen Helicon, door Dr. De Vooys; Proeven van middeleeuwsche kanselarijtaal en literatuurtaal uit alle Nederlandsche gewesten, door Dr. Muller; terwijl eindelijk beknopte uitgaven van b. v. Balduinus' Reinardus Vulpes, den Vierden Martijn, stukken uit de vroege Renaissance, Stevin, Hooft's omwerkingen, zijne „Waerneeminghen", de omwerkingen der beide Van Haren's, Staring e. a. overwogen worden.

In de hoop, dat een ruime afzet den Uitgever in staat zal stellen deze plannen te volvoeren en uit te breiden ook over verwante gebieden, houdt de Redactie zich voor wenken en wenschen, vragen en aanbiedingen aangaande onderwerpen en bewerkers gaarne aanbevolen. M.

De firma „Marcus und Weber" te Bonn heeft in 1918 honderd jaar bestaan. Deze gebeurtenis is voor de vrienden en medewerkers van de bekende uitgeversfirma aanleiding geweest om aan het tegenwoordige hoofd van de zaak, Dr. A. Ahn, een groot aantal stukken aan te bieden, die, tot een zware bundel van 392 bladzijden verenigd, in 1919 het licht hebben gezien. De inhoud van dit album gratulatorium wordt gevormd door: een hoofdstuk, getiteld *Aus der Geschichte des Verlags* (met verschillende portretten), gewijd aan opstellen over de vroegere firmanten en wat zij gewild en tot stand gebracht hebben; acht hoofdstukken die genoemd zijn: *Allgemein-kulturelles, Hochschulwesen; Theologie und Philologie; Rechtswissenschaft; Medizin; Naturwissenschaften; Volkswirtschaftliches; Zur politischen, Literatur- und Kunstgeschichte; Erziehung und Bildung.*

Deze negen hoofdstukken bestaan uit een tachtig artikelen, bijna alle onderwerpen behandelend die in verband staan met uitgaven der firma. Een overzicht van de belangrijke fonds-katalogus vindt men aan het einde van het boek.

Van het in *Museum* XXV, kol. 234 besproken *Nederlandsch Leesboek* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.L.zn., 1ste deel, is bij de f. Wolters te Groningen-den Haag een tweede onveranderde druk verschenen.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag), 1919, is verschenen, van de hand van Dr. J. van Wageningen, „*Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck*, hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam". (Pr. *f* 0.75). Een bibliografie besluit het levensbericht, dat de nadruk legt op de grote werkkracht en toewijding van de overleden hoogleraar.

De firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) zond aan de redaktie de twee volgende boeken: A. Droulers, *Sous le poing de fer, quatre ans dans un faubourg de Lille*; Htte. Celarié, *Quand „ils" étaient à Saint-Quentin*. In het eerste werk beschrijft een ooggetuige het gedrag van de Duitsers gedurende hun verblijf te Rijssel, in het tweede wordt verhaald wat de bevolking van Saint-Quentin in de oorlogsjaren ondervonden heeft. Beide boeken zijn in 1918 verschenen. De omslag van het eerste werk is versierd met de afbeelding van een zwaar gepantserde vuist, overgenomen van een Duits aanplakbiljet dat in de bezette streken op de Duitse oorlogslening de aandacht vestigde.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1918, Sept.-Oct.: F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique. — Carton, Note sur des édicules renfermant des statues en terre cuite, déc. dans la région de Ghardimaou (Tunisie). — P. Paris, Fouilles de Bolonia (1918). — H. Cordier, Rapp. s. l. trav. de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 4: J. Brüch, Zwei ligur. Wörter im Lat.-Romanischen. — F. Bechtel, Parerga, 52—54. R. Trautmann, Berichtigung. — Jos. Schrijnen, Das „sabinische" *l* im Lat.

XLVII: A. Fürst, Der Sprachgebracuh der älteren Upanisads verglichen mit dem der früheren ved. Perioden u. dem des klass. Sanskr. — A. Bezzenberger, Lit. *kója* (lett. *kāja*) „Fusz". — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got. Lautgeschichte. I. — R. Loewe, Die germ. Iterativzahlen. — Dez., Die Anfügung von *-t* im Deutschen u. das *e* von ahd. *einêst*. — J. Loewenthal, Slav. *konĭ* „Pferd". — E. Hermann, Wills Kenntnis des Preuszischen. — A. Bezzenberger, Lit. *kū* „was?" — J. Pokorny, Zur irischen Gramm. u. Wortkunde, 1—7. — G. Hüsing, Altpers. *āmupa*. — A. Fick, Die Kriegszüg nördlicher Völker gegen Ägypten unter den Pharaonen Merneptah u. Ramses III. — A. Zimmermann, Nachtr. zu XLIV 368f. — J. Charpentier, Griech. Etymologien, 1—7. — E. W. Fay, Apropos of Ztschr. XLV 117. — W. Schulze, Der Frühling als *primum tempus*. — W. Prellwitz, Griech. Wörter gedeutet (*Ἐριτύς, πλίσσομαι*). — M. E. Schmidt, Armen. *aner* „Vater der Frau". — St. Mladenov, Eine Bemerkung zu Perssons Beitr. z. idg. Wortforschung. — A.

Zimmermann, Die Etymologie von *secus*. — Dez., Zur Etymologie v. *Larunda*. — E. Hermann, Berichtigung zu oben XLVI 241 ff. — H. Diels, Etymologica, 1—5. — A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Präsentis.—G. Herbig, Zur Vorgesch. der röm. *pontifices*. — J. Pokorny, Der älteste name Irlands. — A. Bezzenberger, Drei lit. Frauen-Vornamen. — H. Petersson, Beitr. zur armen. Wortkunde, 1—65. — Chr. Bartholomae, Zu KZ. XLVII 169 über altpers. *amudah*. — W. Prellwitz, Griech. Etymologien, 1—11. — F. Holthausen, Etymologien, 1—32. — A. Bezzenberger, A. Fick (Nachruf).

XLVIII: F. Hartmann, Aorist u. Imperf., I.—A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — R. Thurneysen, Irisches, 1—15. — W. Schulze, Zu den got. Nomina auf. *-assus*. — R. Loewe. Der germ. Pluraldativ. — Dez., Ags. *ece*. — Dez., Ags. *geréfa*. — W. Schulze, Gr. *λαγωός*. — E. Hermann, Zur lat. u. roman. Betonung. — Dez., Kleine Beitr. zur lat. Syntax, 1—3. — Dez., Italisches, 1—2. — P. Persson, Zur lat. u. griech. Wortforschung, 1—7. — W. Schulze, Ags. *húmeta*. — Dez., Lit. *rûžas*. — H. Jacobsohn, Zum Akzent im Mordwinischen. — Dez., Got. *baurgs*. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — E. Schröder, Studien zu den deutschen Münznamen. — W. Schulze, Zum ahd. Tatian. — A. Zimmermann, Ein Beitr. zur Erklärung des carmen arvale. — Dez.— Das lat. Suffix *ment(o)*. — W. Prellwitz, Lat. *vitāre*. — G. Husing, Altpers. *abi-ā-čariš*? — N. v. Wijk, Ndl. *mooi*, ndd. *moi(e)*. — H. Diels, Nachtr. zu Bd. XLVII 205 Anm. 1. — K. B. Erman, Falisk. *efiles*. — Dez., *'Αρτεμβάρης*. — A. Brückner, Über Etymol. u. Etymologisieren, II. — E. Boisacq, Gr. *ἔνοσις* f. „secousse". — W. Schulze, Noch einmal ai. *ṣṭhīv*. — J. Benigny, Die Namen der Eltern im Indoiran. u. im Got. — W. Schulze, *τίγον*. — F. Holthausen, Etymologisches, 1—10. — W. Schulze, Lückenbüszer. — Dez., Slav. *družiba* u. *vražīda*. — W. Schulze, Zu got. *ibnassus*. — E. Schröder, Stud. z. d. deutschen Münznamen, II—IV. — R. Trautmann, Lit. *plėkti* „prügeln".

XLIX, 1-2: F. Hartmann, Aorist u. Imperfektum (forts.). — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot". — J. Pokorny, Zur Stammbildung d. irischen Kausativa. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeunerischen. — N. v. Wijk, Zu den slav. Iterativen vom Typus *běgati*. — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *μή*. — F. Muller, Zum lat. Präfix *au-*. — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des *ϑ* im Gortynischen. — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon*.

Rhein. Museum, LXXII, 3: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen (slot). — V. Gardthausen, Namen u. Zensus der Römer. — F. Wilhelm, Der Regentenspiegel des Sopatros. — E. Howald, Zu den Iliasscholien. — E. Schwyzer, Zu griech. Inschriften. — H. Endres, Krateros, Perdikkas u. d. letzten Pläne Alexanders. — A. W. de Groot, Ptolemaios der Sohn. — K. Busche, Zu Senecas Büchern de beneficiis u. de clementia. — A. Brinkmann, Kallimachos Kydippe. — Misz.

Hermes, LIV, 2: A. Rosenberg, zur Geschichte des Latinerbundes. — M. Bang, Caesaris servus. — E. Howald, eine vorplatonische Kunsttheorie. — Misc.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 3: W. Capelle, Anaxagoras, I. — E. Mogk, Altgerm. Spukgeschichten. — R. Petsch, Schiller u. d. ästhetischen Normen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: O. Richter, Berufswahl u. Schule. — H. M. Schultze, Die Behandlung der Schillerschen Balladen in der höheren Schule. — Mitteil.

4—5: W. Kranz, Die Urform der att. Tragödie u. Komödie. — W. Capelle, Anaxagoras (slot). — H. F. Müller, Das Problem der Theodicee bei Leibniz. u. Plotinos. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Der Streit der Fakultäten auf der höheren Schule. — Mitteil.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VI, 4: Smit, De levensmiddelenpolitiek in Den Haag 1572/4. — Wiersum, Een naspel van de samenzwering van 1623. — Gijsberti Hodenpijl, De overgang van het bestuur van Ceylon van Steph. Versluys op Did. van Domburgh 1732/3. — Japikse, Middelburg's remonstrantie betreffende de afzwering van Philips II.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XL: F. Oudschans Dentz, Stukken over de verovering van Suriname. — E. Miklós, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674—1680). — M. Pinkhof, Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566—1609. — J. P. W. A. Smit, Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel. — E. K. G. Falck, Brieven gewisseld tusschen Otto Willem Falck en Iman Willem Falck.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 2: Van Wijk, Rusland en de Slaven. — Ten Bouwhuys, De strijd der Hollandsche steden tegen de buitenneering. — Kalff, Indische en Hollandsche schilpenkabinetten. — De Bruine Ploos van Amstel, Blücher in 1813/4.

Archief Aartsb. Utrecht: Kleyntjens, Jansenistische beroeringen 1690 (vervolg). — Van der Loos, Seminarium voor Holland en Utrecht. — De Hullu, De Katholieken te Deventer en in Twente. — Van der Heyden, St. Georgius en St. Lucie Vicarie te Oud-Zevenaar. — Alb. Thym, Open brief van El. van Culenborch en Antonia van Lalaing over huiszittende armen.

Rev. Hist., XLIII, 2: Puaux, Origines de la guerre des Camisards. — Gaffarel, Marseille et les Philhellènes. — Berga, L'auteur de l'Essai politique sur la Pologne (1764). — Bulletin historique: France 1660-1789.

Hist. Zeitschrift, 23, 3; Troeltsch, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik. — Elkan, Die Entdeckung Macchiavelli's in Deutschland. — Miszellen (Philippi, Neue Gesichtspunkte für die kritische Behandlung mittelalterlicher Geschichtsquellen enz.).

English Hist. Review, April 1919: Whitney, Gregory VII, — Lapsley. Knights of the Shire, II. — Turner, Parliament and Foreign Affairs 1603-1760. — Notes and Documents.

Studiën, XCII, Juli: G. Gorris, Beginselen en Praktijken der Bolsjewiki. — F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde, II. — H. Padberg, Verdiende Willem Kloos een nationale hulde? — J. Stein, Edward C. Pickering. — L. v. Miert, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Mummiekisten v. h. Nieuwe Rijk, II-III: Rev. Crit. 1919, n⁰. 8 (Moret).

Brakman, Latijnsche Letterkunde: Bll de l'Ac. royale de Belg. 1919, Avril.

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: Rev. Crit. 1919, n⁰. 2 (L. R.).

Hesseling, Phlorios et Platzia Phlore: Rev. Crit. 1919, n⁰. 2 (Dalmeyda).

Plooy, Leven v. Paulus: Studiën XCI, Juni (Wilbers).

VERBETERING.

Prof. Meyboom verzoekt ons er de aandacht op te vestigen dat in het vorige nummer van 't *Museum*, kol. 230 r. 29 volg., in plaats van „primitive Völker" moet gelezen worden: „Naturvölker", in plaats van „Naturvölker": „primitive Völker".

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 109617149